

**ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ МӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ:
ӘЛЕМДІК ТӘЖІРІБЕ МЕН ЗАМАНАУИ ҮРДІСТЕР
КОНТЕКСТІНДЕ САҚТАУ ЖӘНЕ ДАМУ**

**ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ
КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ ЖИНАҒЫ**

29 қараша 2023 ж.
Алматы қ., Қазақстан

**КУЛЬТУРНЫЕ ЦЕННОСТИ НАРОДА КАЗАХСТАНА:
СОХРАНЕНИЕ И РАЗВИТИЕ В КОНТЕКСТЕ МИРОВОЙ
ПРАКТИКИ И СОВРЕМЕННЫХ ТЕНДЕНЦИЙ**

**МАТЕРИАЛЫ МЕЖДУНАРОДНОЙ
НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ**

29 ноября 2023 г.
г. Алматы, Казахстан

**CULTURAL VALUES OF PEOPLE IN KAZAKHSTAN:
PRESERVATION AND DEVELOPMENT IN THE CONTEXT
OF WORLD PRACTICE AND MODERN TRENDS**

**MATERIALS OF INTERNATIONAL SCIENTIFIC
AND PRACTICAL CONFERENCE**

29 November, 2023
Almaty, Kazakhstan

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ИНЖЕНЕРЛІК-ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТИ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ ИНЖЕНЕРНО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ
INTERNATIONAL ENGINEERING TECHNOLOGICAL UNIVERSITY

**ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ МӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ:
ӘЛЕМДІК ТӘЖІРІБЕ МЕН ЗАМАНАУИ ҮРДІСТЕР КОНТЕКСТІНДЕ САҚТАУ
ЖӘНЕ ДАМУ**

**ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ
ЖИНАҒЫ**

29 қараша 2023 ж.
Алматы қ., Қазақстан

**КУЛЬТУРНЫЕ ЦЕННОСТИ НАРОДА КАЗАХСТАНА:
СОХРАНЕНИЕ И РАЗВИТИЕ В КОНТЕКСТЕ МИРОВОЙ ПРАКТИКИ И
СОВРЕМЕННЫХ ТЕНДЕНЦИЙ**

**МАТЕРИАЛЫ
МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ**

29 ноября 2023 г.
г. Алматы, Казахстан

**CULTURAL VALUES OF PEOPLE IN KAZAKHSTAN:
PRESERVATION AND DEVELOPMENT IN THE CONTEXT OF WORLD PRACTICE
AND MODERN TRENDS**

**MATERIALS
OF INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE**

29 November, 2023
Almaty, Kazakhstan

УДК 008 (574)
ББК 71 (5Қаз)
Қ 18

Редакционная коллегия: Сарсенбекова Г.А., Жаппасов Ж.Е., Ахметжанова А.Т.,
Цыренжапова Г.Г., Шаймуханова С.Д., Айткулова К.О., Нуртазаева А.Б.

Ответственный редактор
Г.А.Сарсенбекова

Ответственный секретарь
Ж.Е. Жаппасов

Қазақстан халқының мәдени құндылықтары: әлемдік тәжірибе мен заманауи үрдістер контекстінде сақтау және дамыту. Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның жинағы. – Культурные ценности народа Казахстана: сохранение и развитие в контексте мировой практики и современных тенденций. Материалы международной научно-практической конференции. – Cultural values of people in Kazakhstan: preservation and development in the context of world practice and modern trends. Materials of the International Scientific and Practical Conference. – Алматы: МИГУ. – 2024. – 752 с.

ISBN 978-601-08-3585-6

В настоящем сборнике материалов международной научно-практической конференции освещаются проблемы сохранения и развития духовных ценностей и культурных традиций народа Казахстана в контексте мировой практики и современных тенденций, изучения и развития языков как фактора построения справедливого общества, необходимости конструктивного диалога для обеспечения высокой степени уважения культурного разнообразия и культурного наследия, равенства и справедливости, а также взаимного обогащения и развития знаний о сущности и содержании основополагающих человеческих ценностей.

Издание адресовано научно-педагогическим работникам, докторантам, магистрантам, студентам, а также широкому кругу читателей, интересующихся вопросами сохранения национальной идентичности, традиционных ценностей, межкультурного диалога в условиях глобального мира.

Материалы публикуются в авторской редакции, взгляды, отраженные в текстах, могут не совпадать с мнением редакционной коллегии.

УДК 008 (574)
ББК 71 (5Қаз)

ISBN 978-601-08-3585-6

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС
ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ
PLENARY SESSION

Сәрсенбекова Гүлнар Әлібекқызы,
Халықаралық инженерлік-технологиялық университетінің ректоры

Құрметті конференцияға қатысушы қонақтар, әріптестер!

Бүгінгі «Қазақстан халқының мәдени құндылықтары: әлемдік тәжірибе мен заманауи үрдістер контекстінде сақтау және дамыту» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференциямыздың пленарлық мәжілісін ашық деп жариялаймын.

Еңсемізді тіктеп, егемен ел атанып, өз алдына отау тігіп дербес мемлекет атанған Қазақстан қаншама қиындықтарға жолықса да тастай берік төзімділіктің арқасында, жалпақ әлемге өзінің өршіл үнін, өркениетке деген үмітін мойындатты. Біздің тәуелсіз Қазақстан Республикасының тарихындағы барлық жетістіктері, қазақ халқының егеменді заманда жаңаша ерекше өрлеуі, өркендеуі, рухани-экономикалық еркіндігіміз, әлемдік қоғамдастық пен дүние жүзінің дамыған озық мемлекеттерімен тереземіз тең, дәулетті елдермен бірдей қарым-қатынас жасау жетістіктеріміздің барлығының алтын бастауы – біздің мемлекетіміздің Тәуелсіздігінде.

Бүгінгі Қазақстан аумағында өмір сүрген ежелгі Сақ, Ғұн, Үйсін, Қаңлы мемлекеттері, ортағасырлардағы Түркі империялары, Алтын Орда, Ақ Орда - мемлекеттілігіміздің тарихи бастаулары десек, Қазақстан Республикасы осы мемлекеттер мен империялардың заңды мұрагері бола отырып, өзінің тәуелсіздігін қайта қалпына келтірген, ешқандай елді қайталамайтын қазақстандық дара даму жолын жүзеге асырып келе жатқан іргелі ел.

Қазіргі тарихи кезеңде, яғни, ХХІ ғасырдың басында қазақ халқының ұлттық санасы мен дүниетанымы жаңарып, өзін-өзі тану, өзін басқаға таныту, өзінің бай ежелден қалыптасқан тарихы мен ұлттық дәстүрлерін құрметтеу, ұлы тұлғалары мен ойшылдардың бүкіл дүниеге таныту, бай рухани және мәдени қазынасы әлемдік өркениетпен ұластыру бағытында қыруар шаруалар атқарылды. Дегенмен, осы заманауи маңыздылығы бар нағыз рухани қайта түлеу мағынасындағы іс-әрекеттердің іргетасы сонау ХХ ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының шынайы, халық сүйген қызметтерімен астасып жатады. Ұлтымыздың көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері Мұстафа Шоқай: «Ұлттық құндылықтардан жұрдай рухта тәрбиеленген ұрпақтан халықтың мүддесі мен мұқтажын жоқтайтын пайдалы азамат шықпайды», - деген екен. Ұлттық құндылықтар – әрбір ұлттың болмысында ғасырлар бойы атадан балаға мирас болып келе жатқан адамгершілік қағидаттары. Ғасырдан ғасырға жеткен халықтың қазынасы – тілі, ділі, салт-дәстүрі, әдебиеті мен өнері ұлтымыздың рухани байлығы. Сол ұлттық құндылықтарымыздың арқасында біз өзіміздің ұлттық қалпымызды сақтап, әлемге танылып отырмыз. Сондықтан да кешеден бүгінге сол құндылықтарымыз қалай жетті, ертеңгі күнге жеткізе аламыз ба? – деп алаңдауымыз керек. Тарихи тамырластықтың көрінісін жандандыру арқылы мәдени мұрамыздың рухани келбетін өзектендіре түсеміз, данагөй тұлғалардың есімін халық жадында сақтаймыз. Осы ұрпақтар арасындағы рухани сабақтастықтың арқасында тарихи көпірлер жалғасатыны белгілі.

ҚР Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» атты Қазақстан халықна арналған кезекті Жолдауында бүгінгі таңда өте маңызды мәселелері қарастырылған болатын. Қоғамның бүгінгі сұранысына негізделген, адал Азамат, Кемел тұлғаны қалыптастыру өте маңызды екені анық. Бұл тұста Елбасы: “Ұлттың жаңа сапасын қалыптастыру еліміз үшін айрықша маңызды. Әрбір азаматымыз, әсіресе, жастар ең жақсы қасиеттерді бойына сіңіруі қажет. Оның бәрі бірігіп, біртұтас қоғамдық қасиетке айналады”, - деп, жастардың тәрбиесіне, тұла бойы жақсы мінезі мен қасиетінің қалыптастыруына ерекше тоқталып өтті. “Әркім отаншыл, білімпаз, еңбекқор, тәртіпті, адал, әділ, үнемшіл әрі жанашыр болса, алынбайтын асу жоқ. Абайдың «Толық адам» ілімінен бастау алатын «Адал азамат» тұжырымдамасының түпкі мәні – осы”, - деп әділ де адал болу бүгінгі қоғамның басты сұранысы және елімізді тығырықтан алып шығатын жалғыз дұрыс жол екенін нақтылап айтып өтті. Барша Қазақстандықтар осы “Адал азамат” тұжырымдамасын негізге алса Еліміздің іргесі берік, керегесі кең, халқы берекелі өмір сүреді! Абайдың «Толық адам» ілімін негізге ала отырып, жастарды адалдық жоқ жерде ешқашан әділдік болмайтынына тәрбиелеу, Әділетті Қазақстан қағидатын қаперде ұстау керегі туралы міндеттер білім саласының өкілдеріне зор жауапкершілік жүктейтіні сөзсіз. Адал азамат тәрбиелеу – баршамыздың ортақ парызымыз. Сондықтан үздіксіз білім беру жүйесінде, яғни, балабақшадан бастап, жоғары оқу орындарына дейін берілетін сапалы білім мен тағылымды тәрбие де адал азамат қалыптастыру – басты мақсат болу керек. Ол үшін сапалы білім беруді қамтамасыз ету бойынша креативті шешімдер қабылдауға қабілетті, ұшқыр ойлы оқытушыларды осы жұмыстарға жұмылдырып, олардың біліктілігін арттыруды қолға алу қажеттілігі сезіліп отыр.

Жаңа Қазақстанның жаңа тұрпатты жастарын отаншыл, білімпаз, еңбекқор, тәртіпті, адал, әділ етіп тәрбиелесек, еліміз өзінің мақсат-мұраттарына қол жеткізетіні сөзсіз. Ғұлама ғалым Әл-Фараби бабамыз айтқан «Тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың қас жауы» деген ғибраттық сөзін үнемі назарда ұстағанымыз абзал. Интеллектуалды ұлт қалыптастыру елдің дамуына үлкен өзгеріс әкелетіні белгілі. Сондықтан жастар тәрбиесіне қатты көңіл бөлуіміз керек. Әрбір азаматымыз, әсіресе жастар ең жақсы қасиеттерді бойына сіңіруі керек. Болашақта ел тұтқасын ұстар азаматтардың өнегелі тәрбиесі бүгінгі күн тәртібінде тұрған маңызды мәселелердің бірі: олардың отан сүйгіштік сезімін, білім мен біліктілігін, дағдысы мен шеберлігін, асқақ адамшылдық пен адамгершілік қадір-қасиеттерін жаңа дүниетанымдық көзқарастарын, салауаттылық дағдыларын – ұнамды мінез-құлық нормалар мен рухани-адамгершілік құндылықтар арқылы қалыптастыру қажет

Ұрпақтың заман талабына сай ізденуіне, рухани кемелденуіне ықпал ететін, зиялы адам ретінде танытатын жаңа тұрпаттағы рухани жаңғырудың негізі болып табылатындықтан ұлттық идеология - рухани құндылықтар болмақ. Өйткені құндылықтар жүйесі адам дүниетанымының негізгі іргетасы, әлемге деген көзқарасының қайнар көзі руханилыққа тәуелді. Білім саласындағы тарихи бетбұрыстың тың жаңа бастамаларын асқақтататын аға ұрпақтың із басарлары жас ұрпақ осы бастамаларды ары қарай жалғастырып, сана сезімін рухани жаңғырта бермек.

Осылайша, қазақтың рухани мәдениетін қалыптастырып отырған құндылықтар жүйесі, олардың ұлттық құрылымы тиянақталғанда, болашақ кәсіп иесі – жастарымыз, өз болашағына тірек болатындай рухани-мәдениеті жоғары, интеллектуалды әлеуеті қалыптасқан, патриот азамат ретінде мәдениетті елдікке негіз бола алады. Бұл бастаманың негізгі тірегі – мәдени құндылықтарды әр қырынан таразылап, ұлттық сана, мәдени мұралар, ұлттық идея, тәрбие, тіл, діл тұрғысындағы алатын орнымен анықталып, қазақ мәдениеті мен Қазақстан мәдениетінің ара жігін ажырата отырып, қазақи мәдениетті өзге ұлт өкілдеріне таныстыру, қазіргі Қазақстан қоғамында ұлттық құндылықтарды насихаттау мәселелерімен анықталады.

Бүгінгі жас ұрпақ ол – еліміздің болашағы. Біздің алға қойған мақсатымыз – қазіргі қоғам мұратына сай жан-жақты, білімді, жарасымды тұлға тәрбиелеп өсіру.

Абай: «Адамды заман билемек, заманға жаман күйлемек»- дейді. Бұл әлемдік даму жолын түсінуге мүмкіндік береді. Біз үшін жасанды, виртуалды, әлемде жоғалып кетпеу, жаһандану заманында өзіміздің ұлттық болмысымызды, ұлттық бірегейлігімізді және рухани ерекшелігімізді сақтап қалу аса маңызға ие. ХХІ ғасырда рухы биік, әлем мәдениетімен бәсекеге түсе алатындай белес тұр. Бұл ең маңызды мәселелердің бірі.

Қазақстан көп ұлтты ел, ал сол көпұлттылық мемлекетте өркениеттік тарихи мәдени мұраға жауапты халық – қазақ халқы. Ол халық Қазақстанның болашағына ерен еңбек етуге тиіс. Ол көпұлтты елді біріктіретін де, еңбекке жұмылдыратын да күш. Ұлттық болмыс Отанға деген сүйіспеншіліктен, оның алдындағы азаматтық қарыз бен парыздан туындайды. Біздің Отанға деген адал еңбегіміз барша әлемдік өркениеттен алар орнымызды, жарқын болашағымызды анықтайтын фактор екені хақ.

Тәуелсіз Қазақстанның таңы нұрлы, егемен еліміздің ұрпағының еңсесі биік болып, көк аспанда қасиетті көк туымыз мәңгі желбіресін!

АДАЛ ДА, ЕҢБЕКСҮЙГІШ ӘРІ ЖАУАПТЫ АЗАМАТ – ӘДІЛЕТТІ ҚАЗАҚСТАННЫҢ МЫЗҒЫМАС ІРГЕТАСЫ

*Толамисов Амангелді Ғабдылқарімұлы,
ҚР Парламенті Сенатының депутаты, Конституциялық заңнама,
сот жүйесі және құқық қорғау органдары комитетінің мүшесі
Астана қ., Қазақстан*

Қазақстан Республикасы Конституциясының 1-бабы, 1-тармағына сәйкес «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, **оның ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары**» делінген.

Президентіміз Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев Қазақстан халқына арнаған Жолдауында: «Әділетті Қазақстанды құрамыз десек, саяси-экономикалық реформа жасау жеткіліксіз. Ең бастысы, қоғамдық сана, азаматтардың ниеті өзгеруі керек. Онсыз басқа жұмыстың бәрі бекер» деді.

Мемлекет басшысы бұл туралы 2023 жылдың 17 маусымында Түркістан қаласында өткен Ұлттық құрылтайдың «Әділетті Қазақстан – Адал азамат» атты екінші отырысында да нақты айтты.

Президент отаншылдық, адамгершілік, білімпаздық, нағыз маман болу, үнемшілдік, еңбекқорлық, ел мен жерге жанашырлық сияқты асыл қасиеттер бәрінен биік тұруға тиіс екенін айтты. Осындай ізгі қасиеттің бәрін бойына сіңірген жанды Адал азамат деген бір ауыз сөзбен сипаттауға болады. Шын мәнінде, біз айтып жүрген Әділетті Қазақстанды Адал азаматтар құрады. Бұл – бір-бірімен өте тығыз байланысты ұғымдар. Отанға, отбасына адалдық – парасаттылық пен адамгершіліктің белгісі. Адал еңбек етіп, адал табыс тапқан адам жетістікке жетеді, құрметке ие болады. Ұлы Абай «Адал еңбекпен мал іздемек – арлы адамның ісі» деген. Ал арлы адам әділетсіздік жасамайды. Әр салада адалдық басты орында тұрса, әділ қоғам орнайды. Жемқорлыққа жол берілмейді, ел мүддесіне сай шешім қабылданады. Бір сөзбен айтсақ, қоғамдағы ізгіліктің бәрі адалдықтан бастау алады. Ендеше, Әділетті Қазақстан және Адал азамат ұғымдары ел тірегі болатын егіз құндылық ретінде әрдайым қатар тұруға тиіс, – деді Президент.

Жалпы, адалдық – адам бойындағы асыл қасиет. Жан дүниесі, рухани әлемі таза

адамның әрқашан абыройы асқақ, беделі жоғары болады. Сондықтан, халқымыз ұрпағына «Адамдықтың нұры бол, адалдықтың құлы бол» деп тәрбие берген.

Бұл ретте, елімізде азаматтар әрқашан заң үстемдігін алға қойып, сыбайлас жемқорлықпен күресте күш біріктіріп, бір-бірінің конституциялық құқықтарын құрметтеп, сақтағанда ғана біз барлық салада әділеттілік орнатып, ілгері дамуға мүмкіндік жасай аламыз. Бұл еліміздегі әділеттілік пен саяси жаңғырудың да басы болмақ. Шын мәнінде, азаматтардың отанға, заңға, қоғамға, бір-біріне деген қарым-қатынастарында адалдық жоқ болса ешқашан әділдік орнамайды. Әрбір адам күнделікті қоғаммен қарым-қатынасында істеген ісі мен айтқан сөзі бір жерден шығатын Адал азамат болатын болса, онда мемлекетте әділдік орнайды. Дегенмен, жұрттың бәріне бірдей жағатын заң болмауы мүмкін, бірақ оларға, тәртіпке бағыну, нормаларды құрметтеу аса маңызды. Өйткені, әділдіктің іргетасы азаматтардың шынайы теңдігі мемлекеттің заңдарын құрметтеп, оларға бәрінің бірдей бағынуында жатыр.

Бұл ретте, ұлттың құқықтық санасын жетілдіріп, жаңа сапасын қалыптастыру еліміз үшін айрықша маңызды. Әрбір азаматымыз, әсіресе, жастар мемлекетке адалдық, шыншылдық, патриотизм секілді ең жақсы қасиеттерді бойына сіңіру қажет. Оның бәрі бірігіп, әділ де, біртұтас қоғамдық қасиетке айналады.

Президент айтқандай: «Елімізде жаңа қоғамдық этика қалыптасуы керек. Онда елдің бірлігі және тұрақтылығы, азаматтардың өзара тілектестігі, әділдік, заң мен тәртіп, сенім және жауапкершілік сияқты құндылықтар үстемдік құруы қажет. Отаншылдық, адамгершілік, білімпаздық, нағыз маман болу, үнемшілдік, еңбекқорлық, ел мен жерге жанашырлық сияқты асыл қасиеттер бәрінен биік тұруға тиіс. Осындай ізгі қасиеттің бәрін бойына сіңірген жанды адал азамат деген бір ауыз сөзбен сипаттауға болады».

Тарихқа көз жүгіртсек, адал азамат ұғымы қазақ халқы үшін қашанда қастерлі болғанына көз жеткіземіз. Адал адам ұғымы қазақтың әдебиетінде де көп кездеседі. Абай Құнанбайұлы «Талап, еңбек, терең ой, қанағат, рақым, ойлап қой – бес асыл іс, көнсеңіз» деп, адал адам ұғымының негізгі ұстындарын ұсынады. «Адалдық – ардың ісі», «Адал кісі арымас» деген секілді халық даналығы да бекерге айтылмағаны анық. «Күшіңе сенбе, адал ісіңе сен» деген Мұхтар Әуезов те саналы ойдың сәулесін түсіреді.

«Абайдың «Толық адам» ілімінен бастау алатын «Адал азамат» тұжырымдамасының түпкі мәні – осы. Тағы да қайталаймын: Әділетті Қазақстан және Адал азамат ұғымдары егіз құндылық ретінде әрдайым қатар жүруге тиіс. Адалдық жоқ жерде ешқашан әділдік болмайды. Әрбір адам ісі мен сөзі бір жерден шығатын Адал азамат болса, әділдік орнайды. Қазақстан – біздің жалғыз ғана Отанымыз. Оның іргесі берік, керегесі кең, төрт құбыласы түгел болуы – өз қолымызда. Бабалардан мирас болған ұлан-ғайыр жерді қорғау, оны өркендету – біздің перзенттік парызымыз. Мен еліміздің әрбір азаматын осы қасиетті парызға адал болуға шақырамын. Берекелі бірлігімізді сақтап, табанды еңбек етсек, Отанымызды көркейтіп, ұрпаққа дамыған мемлекет ретінде табыстасақ, бабалар аманатына адалдық деген – осы!» – деген болатын Мемлекет басшысы Жолдауында.

Сондықтан, елдің ертеңі адал да, еңбексүйгіш әрі жауапты азаматтарға тікелей байланысты. Әділетті Қазақстанның мызғымас іргетасы болатын адал азамат тәрбиелеу – аса жауапты әрі күрделі міндет екені белгілі.

Бұл ретте, Қазақстан азаматтарын әлеуметтік және рухани-ағартушылық бағытта дамытудың мынадай өзекті бағыттарын атап өткім келеді.

Біріншіден, азаматтарымыздың ел тарихын жақсы білуге, өнерге, музыкаға, әдебиетке, театрға, мәдениет және спорт түрлеріне деген ынтасы мен қызығушылықтарын арттыру. Кез-келген мемлекеттің өркениетті елге айналуына, адамзаттық құндылықтарды бойына сіңіруіне ықпал ететін басты фактордың бірі – ұлттың руханияты, мәдениеті мен өнері. «Патриотизм – ұлт бірлігінің негізі» демекші азаматтардың отансүйгіштікке, елге деген

патриоттық сезімдерін көтеріп, әлемдік кеңістікте көк туымызды желбіретіп, биік белестерге алып шығатын да осы салалардағы адал да, еңбекқор жеткіншектер.

Екіншіден, еліміздің азаматтары тәрбиелі, өнегелі, ғылымға жетік және білімді болулары тиіс. Тәрбиесіз білім – жеміссіз ағаш тәрізді. Ғылым мен жаңа технологияларды, компьютер мен интернетті жақсы меңгерген адал азаматтар ғана сыртқы және ішкі бәсекелестікке төтеп бере алады.

Үшіншіден, азаматтардың денсаулықтары мықты болуы керек. «Денсаулық – басты байлық» демекші еңбек етіп, адамдық борышы мен отан алдындағы жауапкершіліктерді орындауы үшін азаматтарға мықты денсаулық қажет. Тән саулығымен қатар, азаматтарымызға рухани саулық та аса қажет. Олардың жүректерінде сенім мен иманның болуы, ар-ұят, обал-сауап, қанағат пен қайрат секілді қасиеттер көрініс тауып, қай салада болса да өз мамандығына адал, жауапкершілікті болулары маңызды.

Төртіншіден, еңбексүйгіштікке, кәсіп игеруге баулу, заманауи сауда-саттық тәсілдерін меңгеру және халықаралық электронды сауданың қыр-сырын меңгеру. Азаматтардың ауыр және жеңіл өнеркәсіп саласында бизнес-жобаларын жүзеге асыруға жағдай жасау, инновациялық идеялар мен жобаларды жан-жақты қолдау. Олардың белсенділіктерін арттыру үшін мобильдік байланыс пен әлеуметтік желілерді, сондай-ақ түрлі инновациялық цифрлы платформаларды пайдалану.

Бесіншіден, азаматтардың құқықтық сауаттылығын, заңдарды білу, сақтау, бір-бірімен қарым-қатынас мәдениетін арттыру, тұлғалық дамуға ұмтылысын, айналасындағы жандарға жанашырлық қасиеттерін ынталандыру, мемлекетімізді, рәміздерімізді және мемлекеттік институттарымызды құрметтеуге шақыру.

Қорытындылай келе, жоғарыда айтылған қасиеттерді бойына сіңірген адал да, еңбексүйгіш әрі жауапты азамат – Әділетті Қазақстанның мызғымас іргетасы, еліміздің жетістікке жетуінің кепілі. Егер азаматтарымызды Отанға деген махаббат, тарих пен ата-баба мұрасына құрмет сияқты құнды қасиеттер жұмылдыратын болса, еліміз кез келген қиындықты еңсеріп, алда тұрған мақсаттарға еркін қол жеткізеді. Сондықтан, Президентіміз бұл бағытты да әрдайым басты назарда ұстап келеді. Біз де еліміздің ең қымбат қазынасы азаматтарымыздың адал, еңбексүйгіш, жауапты да жаңашыл болуларына, сондай-ақ олармен бірге отанымызды көркейтуге барынша атсалысайық.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ МЕН БАҒЫТТАРЫ

Жақып Бауыржан Өміржанұлы,
филология ғылымдарының докторы, профессор,
ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі,
Басқарма Төрағасының орынбасары
Қазақстан Жазушылар одағы
Алматы қ., Қазақстан

1. Қоғамдық сана өзгеруі үшін халқымыздың мәдени құндылықтары дамуы керек. Ал мәдениеттің үлкен бір саласы – әдебиет екені белгілі. Қазақстан Жазушылар одағының құрылғанына биылғы жылы 90 жыл толғалы отыр. 1934 жылдан басталған одақ тарихының басында қазақ әдебиетінің классиктері – Сәкен Сейфуллин мен Ілияс Жансүгіров тұрғандығын қалың көпшілік біледі. 14 желтоқсан күні Қазақстан Жазушылар одағының ғимаратында байырғы басылымдарымыздың бірі «Простор» журналының 90 жылдығы кең көлемде аталып өтілді. Журналдың Бас редакторы Фархат Тамендаровқа ҚР

Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың құттықтауы тапсырылды. Астанадан арнайы келген Мемлекет Басшысының кеңесшісі Мәлік Отарбаев «Простор» журналының ардагерлері мен қызметкерлері Адольф Арцишевский, Сағын-Гирей Байменов, журналдың бұрынғы редакторы Қайрат Бақбергенов, Қазақстанның халық жазушысы Любовь Шашкова, Ольга Шиленко, Николай Зайцев, Надежда Чернова, Рена Жұмановаға Президенттің Алғыс хатын тапсырды. 10-шы қаңтар күні «Қазақ әдебиеті» газетінің жарыққа шыққанына 90 жыл толуына орай Алматы қаласындағы Достық үйінде салтанатты шара өтті. Басылымның мерейтойына арналған шарада ҚР Мәдениет және ақпарат министрі Аида Балаева сөз сөйлеп, көпшілікке Мемлекет басшысының құттықтауын жеткізді. «Қазақ әдебиеті» газетіне көп жылдар бойы еңбек сіңірген бір топ зейнеткер қаламгерлер «Еңбек ардагері» медалімен марапатталды. Олар – Исраил Сапарбай, Әмірхан Меңдеке, Қайырбек Асанов, Жұмабай Шаштайұлы, Әлия Бөпежанова, Еркін Жаппасұлы, Гүлжан Теміреева. Газет тілшісі Мөлдір Райымбек «Ақпарат саласының үздігі» төсбелгісімен, газетте көп жылдар суретші-дизайнер болып жұмыс істеген, Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі Төлеген Ильяшев, «Қазақ газеттері» серіктестігі Бас директорының кеңесшісі Жүсіпбек Қорғасбек, «Рамазан Групп» компаниясы басшысының кеңесшісі Думан Рамазан, «Қазақ әдебиеті» газетінде 24 жыл корректор болып еңбек еткен Кенжехан Нүсіпова, республикалық қоғамдық және діни-танымдық «Дүрбі» газетінің беттеуші-дизайнері Елубек Базарбеков және «Қазақ әдебиеті» газетінің қызметкерлері Данияр Қабаев пен Марат Тұрсынов марапатталды.

Қазақстан Жазушылар одағының 90 жылдығы биылғы жыл көлемінде жан-жақты аталып өткізілмекші. Оған тиісті жоспарлар жасалып жатыр.

2. Қазақстан Жазушылар одағында бірнеше жанрлық кеңестер жұмыс істейді. Олар: поэзия, проза, балалар әдебиеті, драматургия, әдеби сын жән әдебиеттану, сатира, деректі проза, орыс әдебиеті, ұйғыр әдебиеті, детектив және фантастика, шетелдегі қазақ әдебиеті кеңестері. Осы бағыттар бойынша қазақ әдебиетінің даму үрдістері жыл сайынғы әдеби жыл қорытындысында көрініс тауып отырады. Жақсы шығармалар мақталады, кемшіліктері бар шығармалардың да бетпердесі ашылып келеді.

3. Қазақстан Жазушылар одағының 17 облыста және Астана, Шымкент қалаларында өкілдіктері бар. Жергілікті мекендердегі ақын-жазушылардың тыныс-тіршілігімен тікелей осы өкілдіктер айналысады.

4. Қазақстан Республикасының «Мәдениет туралы Заңына» өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы мәселе Қазақстан Жазушылар одағымен бірлесіп жүргізілуде. Өйткені, «Мәдениет туралы Заңда» әдебиет туралы бір ауыз сөз жоқ. Осыны тілге тиек еткен ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты Абзал Құспанов өткен жылдың тамыз айында көрнекті жазушылармен Алматыда кездесті. Қазіргі кезде Абзал Құспанов басқаратын депутаттық топ осы мәселе бойынша жұмыс жүргізуде.

5. Әдебиет халықаралық байланыстар мен ынтымақтастық болған кезде ғана өріс алады, дамиды. Бұл тұрғыдан келгенде «Рухани жаңғыру» бағдарламасы бойынша БҰҰ 6 тілінде қазақ ақын-жазушыларының кітаптары аударылып, басылғандығын тілге тиек етеміз. Сонымен қатар, көрші Өзбекстан Жазушылар одағы Түркі дүниесі әдебиетінің 100 томдығын жарыққа шығарды. Соның 10 томы қазақ әдебиетіне арналған. Өзбекстан Жазушылар одағының төрағасы Сирожоддин Сайдпен, Тәжікстан Жазушылар одағының төрағасы Низом Қосиммен, Қырғызстан Жазушылар одағының төрағасы Нұрлан Қалыбековпен, Түркиядағы Евразия Жазушылар бірлігінің төрағасы Якуб бей Өмероғлымен, Ресей, Украина, Беларусь, Грузия, Әзірбайжан, Армения Жазушылар одақтарымен де байланыстарымыз бар. Мәселен, Грузия Жазушылар одағының төрайымы Маквалла Гонашвилидің поэзиялық кітабы қазақ тіліне аударылды. «Абай жолы» романы мен Абай өлеңдері армян тіліне аударылды. Ресей, Беларусьпен бірлесіп, екі бірдей әдеби журналдар шығарылды. Түрік тіліне аударылып, «Қардеш қалемлер» журналында, сондай-ақ, Якуб Өмероғлы басқаратын

«Білге» баспасынан тәржімаланып шығып жатқан ақын-жазушылардың қарасы көп. Соңғы кездері Египет Ислам Республикасындағы Қазақстан Республикасының төтенше және өкілетті елшілігі арқылы және БАӘ-дегі жыл сайын өткізілетін кітап көрмесі арқылы араб әдебиетімен байланыстар орнату көзделуде. Биылғы жаз айларында Қазақстан Жазушылар одағының Басқарма Төрағасы Мереке Құлкенов бастаған делегация Моңғолия Жазушылар одағына барып, байланыс орнатып қайтты. Қазіргі күнде Баян-Өлгейдегі қандастарымызға 2000-дай қазақ тіліндегі ақын-жазушылардың кітаптары жинақталып жіберілгелі отыр.

6. Алаш қайраткерлері Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов, т.б. қай-қайсысы болса да өз заманында әдебиет ісіне белсене араласқан. Қазақ әдебиетін биік деңгейге көтеріп кеткен. Олардан кейінгі Сәкен Сейфуллин, Бейімбет Майлин, Ілияс Жансүгіров, Мұхтар Әуезов, Ғабит Мүсірепов, Ғабиден Мұстафин, Сәбит Мұқанов сияқты алыптарымыздың әрқайсысы болашақ ұрпақты қазақ әдебиетінің көш-керуенін жалғастыруға адал болуға тәрбиеледі.

7. Мәселен, Ғабит Мүсірепов 80-нен асқан жасында дүниеден озар алдында қасында болған жазушы Әлжаппар Әбішов пен ақын Мұхтар Шахановқа айтқан өсиетінде: «Ұлтымыздың әдебиеті мен өнері ұлы болмайынша, ұлт та ұлы болмайды. Соны ұмытпаңдаршы!», - деген екен. Сол өсиетті орындау бүгінгі біздің иығымызға түсіп тұрғандай.

8. Қазір жарияланып жатқан жазба жыр ақындарының мүшайралары көп. Сондай-ақ, балалар әдебиетін дамытуға арналған бәйгелер де жариялана бастады. Драматургия саласында, проза жанрында, фэнтези, детектив, деректі проза, сатира жанрларында да бәйгелер жариялана бастады. Екі жылдан бері 7 номинация бойынша (әрқайсысы 5 000 000 теңгеден) «Айбоз» ұлттық сыйлығы беріле бастады. Жақында ғана Мемлекет басшысының жарлығымен «Қазақстанның Халық жазушысы» құрметті атағы қайтарылып, көрнекті қаламгерлер Төлен Әбдік, Бексұлтан Нұржекеұлы, Софы Сматаев, Смағұл Елубай, Ахметжан Ашири, Любовь Шашкова осы құрметті атаққа лайық деп саналды.

9. Қазақ поэзиясында дәстүрлі поэзия ерекше дамуда. Оған: Абай, Махамбет, Жамбыл, Ілияс, Мағжан, Қасым, Мұқағали, Төлеген поэзияларынан бастау алған дәстүрлі мектептер дәлел бола алады. Сондай-ақ, шетелдік поэзияның жаңашылдық, пост-модерндік үлгісіндегі поэтикалық шығармалар да бой көрсете бастады. Мұның бәрі поэзиямыздың әлемдік деңгейде бағалануына жол ашатын бағыттар мен тенденциялар.

ЦЕННОСТНОЕ СОДЕРЖАНИЕ СПРАВЕДЛИВОСТИ В ОБЩЕСТВЕННОМ СОЗНАНИИ КАЗАХСТАНЦЕВ

*Джаманбалаева Шолпан Ерболовна,
доктор социологических наук, профессор,
заместитель генерального директора по научной работе
Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК
г. Алматы, Казахстан*

Проблема справедливости как ценности является предметом оживленного дискурса среди ученых и специалистов разных профилей – философов, экономистов, политологов, социологов, юристов. Это обусловлено тем, что справедливость выступает центральной, системообразующей идеей морали как сферы общественного сознания и ценностно-императивного поведенческого регулятора в условиях конкурирующих отношений, в которые вступают люди ради удовлетворения своих материальных и иных потребностей. Все другие моральные ценности: добросовестность, честность, сострадание, взаимопомощь,

признание другого в качестве равного в той или иной степени охватываются смысловым пространством справедливости.

Именно справедливость, наряду с общим благом как одним из ее свойств, концентрированно, как никакая иная ценность, выражает надежды и чаяния многих поколений людей. Не случайно эта высшая ценность является ключевым стержнем выдвинутой Президентом Казахстана долгосрочной национально-государственной идеи. И сегодня мы говорим о том, что справедливость - это и ценность, и правовой механизм, и принцип, по которому должно существовать наше общество, на который должна опираться власть.

Здесь важно принять во внимание то, что понятие о справедливости укоренено в культуре любого общества, оно фундирует возникновение норм и обычаев, традиций и системных институтов. Рассматривая какие-либо явления и процессы как «справедливые» или «несправедливые», человек всегда прибегает к субъективной, нравственной оценке, корни которой находятся в глубоко бессознательной сфере. Но при этом интерпретация людьми справедливости как нравственной категории имеет огромное значение для всех общественных процессов; понятие о справедливости определяет основные политические идеи и идеалы, а, следовательно – формирование политических институтов и общественно-управленческих систем.

Если для исследователя справедливость – это понятие или категория, влияющая на поведение человека или социальные движения, то для каждой отдельной личности – справедливость – это глубоко интериоризованное чувство, представление и идеал о некоей ценности, о «должном».

Хочу поделиться некоторыми результатами социологического исследования, которое было проведено по заказу ИФПР (республиканской выборке и с охватом всех регионов (N=2000)).

Как показали результаты исследования, справедливость занимает по важности одно из первых мест в ряду других социально-политических ценностей казахстанцев. Более 65 процентов опрошенных дали данной ценности максимальное ранговое значение по пятибалльной шкале. *При этом чаще такие ответы встречались в группе людей от 60 лет и старше, а также среди тех, кто характеризуется более низким уровнем материального положения.*

Мы задались вопросом: Каковы же доминирующие концепты справедливости можно выделить в общественном сознании казахстанцев?

В рамках фокус групп обсуждался вопрос что такое справедливость для наших респондентов. Их результаты продемонстрировали, что в ценностных представлениях явно преобладают процессуальные характеристики над дистрибутивными характеристиками справедливости.

Что касается социальной справедливости, то здесь наибольшей притягательностью обладают позиции, “соотносящие понятие справедливость с понятием законность” “равенство всех перед законом”

Результаты опроса показали, что большая часть опрошенного населения видит справедливость в правовом поле и определяют ее как законность для всех (39,8%). Преобладание правового восприятия справедливости в казахстанском обществе подтверждается также тем, что по мнению большинства опрошенного населения основными показателями справедливости в обществе являются верховенство закона (47,0%) и отсутствие коррупции (45,6%).

Ключевые ожидания населения, связаны с тем что закон должен быть беспристрастным для всех граждан, непредвзятым и соблюдаться как гражданами, так и властями, справедливо защищать права и свободы, слабые и уязвимые группы. Быть независим от воли и интересов

отдельных граждан или групп, чтобы гарантировать объективность и равноправие перед судом.

Таким образом, мы можем говорить о том, что в массовом общественном сознании закон и его верховенство воспринимаются как первоначало, фундамент справедливости, справедливость в понимании населения скорее тождественна не равноправию, а законности.

Следующими по важности концептами ценности справедливости у казахстанцев являются экономическое равенство, отсутствие бедных и богатых (14,2%); далее в порядке очередности с небольшим отрывом равенство возможностей для всех (13,3%); а также социальную ответственность перед социально незащищенными слоями населения (11,3%). Это свидетельствует о том, что ценность справедливости проявляется также как идеал равенства, реализующегося прежде всего в социально-экономических отношениях. Тем самым в ментальности казахстанцев ценность справедливости тесно связывается с идеей материального распределения благ в обществе. Такое понимание усиливается в связи с сильной поляризацией «богатые и бедных» в современном Казахстане. Наши исследования показывают, что основным критерием оценки благополучия своей жизни остается материальное положение. Значимость личных достижений и личных качеств человека стабильно уступает его финансовым и статусным возможностям. Мы видим что в группе тех, кто указал на экономический аспект справедливости чаще встречаются женщины и казахстанцы с более низким материальным положением.

Еще одна категория приоритетов в ценностном содержании справедливости, выделяемая респондентами но значительно реже – это то, что положение каждого человека в обществе должно определяться результатами его труда (6,9%). Этот концепт ближе казахстанцам с хорошим материальным положением и работающей молодежи.

С личной свободой и ее защитой увязывают справедливость 6,8%. То есть политические и экономические свободы, представляющие либерально-демократические ценности, не получают высокой оценки у населения при определении концепта справедливости.

Представления казахстанцев о социальной справедливости конструируют идеальные условия ее реализации, однако в действительности, как отмечает значительное число респондентов данные принципы осуществляются лишь отчасти или не реализуются совсем.

Практически половина (43,8%) опрошенных склонны полагать, что казахстанское общество устроено несправедливо. Отвечая на вопрос в чем выражается недостаток справедливости в обозначенных сферах жизни, респонденты выделили прежде всего проблему коррупции (22,9%), отсутствие справедливых судов (18,5%).

Фактически это означает, что тот дефицит справедливости в казахстанском обществе, который ощущают опрошенные, сводится для них к дефициту законности, честности или, допуская, объективности. Это объясняет почему справедливость в понимании большинства скорее тождественна законности, а не равенству.

В разных возрастных группах и среди людей с разным уровнем дохода наблюдается различное восприятие реализации принципа справедливости. Молодежь склонна видеть несправедливость в образовании, в то время как старшее поколение больше обращает внимание на здравоохранение и пенсионную систему. Респонденты с низким уровнем дохода как несправедливые чаще отмечали такие сферы жизни как жилищную политику, пенсионную систему, респонденты с высоким уровнем достатка – налоговую систему.

Ценность справедливости закрепляется сегодня курсом страны на строительство нового Казахстана. Отношение различных социальных групп населения к этой ценности, принятие или непринятие ее в качестве жизненных ориентиров и регуляторов общества в значительной мере определяет духовно-нравственную атмосферу в обществе. Наши исследования показывают, почти 60% опрошенных казахстанцев верят в возможность успешно реализации концепции Справедливого Казахстана и достижения справедливости

в обществе. Радует, что среди этих людей высока доля молодежи – поколения, которому принадлежит будущее нашей страны.

Также позитивным фактором является и то, что большая часть респондентов, с небольшим перевесом, считает, что справедливость в обществе в большей мере зависит от отношений граждан друг к другу – 55%, в то время как 45% считают, что справедливость зависит от действий властей. Это означает, что больше тех граждан, кто осознает все же, что ценность справедливости должна выступать моральным принципом, который все люди должны последовательно претворять в жизнь и стремиться как к собственному благу, так и к благу общества.

И эту установку на справедливости как добродетели каждого гражданина нашего общества и нужно укреплять и распространять в общественном сознании, формировать такое понимание у молодого поколения, которому придется завтра принимать ответственные государственные решения.

Ценность справедливости – духовная основа нашего общества. И то место, которое сейчас занимает в общественном сознании идея и ценность справедливости, действительно говорит о ее высоком интегрирующем потенциале для казахстанского общества. Необходимы дальнейшие исследования доминант общественного сознания в этом направлении, а также выработка конкретных мер по развитию отношения ценности и проблематики справедливости.

ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ПӘНДЕРДІҢ ЗАМАНАУИ ЖАСТАРДЫҢ МӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РОЛІ

Мейрбаев Бекжан Берікбайұлы,

философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,

философия және саясаттану факультетінің деканы

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы қ., Қазақстан

Қазақстан халқының мәдени құндылықтары мемлекетіміздің тарихының, дәстүрлері мен менталитетінің байлығы мен алуан түрлілігін бейнелейді. Әлемдік тәжірибе мен қазіргі тенденциялар аясында осы құндылықтарды сақтау және дамыту мәдени сәйкестікті сақтаудың және жаһандық қоғамдастыққа интеграцияның негізгі аспектілері болып табылады.

Мәдени құндылықтарды сақтаудың маңыздылығын жүйелі түрде қарастыру үшін, оларды бірнеше топқа біріктірдік: *тіл және әдебиет, дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар, өнер және қолөнер*. Қазақ тілі, ұлттық әдебиет және ауызша дәстүрлер мәдени мұраны сақтауда маңызды рөл атқарады. Тілді қолдау және дамыту, сондай-ақ ежелгі мәтіндер мен фольклорды сақтау құндылықтарды келесі ұрпаққа беру үшін маңызды. Отбасындағы, қоғамдағы және діни тәжірибедегі ұлттық әдет-ғұрыптарды, дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды құрметтеу мәдени мұраны сақтаудың негізі болып табылады. Ұлттық өнер, қолөнер және халықтық қолөнердің дамуы мәдениеттің бірегейлігін сақтауға ықпал етеді. Қолөнершілерді қолдау және олардың жұмысын тарату дәстүрлі әдістер мен стильдерді сақтауға көмектеседі.

Мәдени құндылықтарды қалыптастыру мен дамыту бірнеше бағыттағы кешенді іс-шараларды талап етеді:

Білім беру: тарих, мәдениет және тілді оқытуды білім беру бағдарламаларына енгізу жастар арасында өз мәдениетін құрметтеуді қалыптастыруға ықпал етеді.

Мәдени алмасу: мәдени бағдарламалар, фестивальдар, алмасулар және көрмелер арқылы басқа елдермен өзара әрекеттесу мәдени тәжірибені байытуға ықпал етеді және жаңа идеялар әкеледі.

Инновациялар мен технологиялар: виртуалды мұражайларды немесе цифрлық мұрағаттарды құру сияқты мәдени құндылықтарды сақтау және ілгерілету үшін заманауи технологияларды пайдалану олардың қолжетімділігі мен сақталуына ықпал етеді.

Әлеуметтік қолдау: мәдени құндылықтарды сақтау мен дамытуға бағытталған бастамаларды мемлекеттік және қоғамдық қолдау оларды бүкіл қоғам деңгейінде сақтауда маңызды рөл атқарады.

Қазіргі заманғы үрдістер контекстінде Қазақстан халқының мәдени құндылықтарын сақтау және дамыту дәстүрлі әдістер мен инновациялық шешімдерді қамтитын теңдестірілген тәсілді талап етеді, осылайша ғана бұл құндылықтар серпінді әлемде өркендеп, сақталуы мүмкін.

Мәдени құндылықтарын қалыптастырудағы білім беру, оның ішінде жоғары білім беру саласына келсек, әлеуметтік-гуманитарлық пәндер қазіргі жастардың мәдени құндылықтарын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Олар студенттерге мәдениет пен қоғамның әртүрлі аспектілерін түсінуге және бағалауға, толеранттылықты, мәдени әртүрлілікті құрметтеу мен түсінуді дамытуға, сыни ойлау мен аналитикалық дағдыларды дамытуға мүмкіндік береді.

Тарих, философия, мәдениеттану, әлеуметтану, психология, дінтану, саясаттану және антропология сияқты әлеуметтік-гуманитарлық пәндерді оқыту және зерттеу жастарға өздерінің және басқа халықтардың тарихына, әдебиетіне, өнері мен дәстүрлеріне деген қызығушылықты оятумен қатар, өздерінің мәдени ерекшеліктерін түсінуге көмектеседі. Бұл пәндер студенттердің мәдени тәжірибесін байытады, оларға әртүрлі мәдени құндылықтар мен дәстүрлерді түсінуге және бағалауға көмектеседі.

Сонымен қатар, әлеуметтік-гуманитарлық пәндер мәдениетаралық диалогтың дамуына ықпал етеді, жастарға мәдениеттер арасындағы өзара байланыс пен өзара әсерді, олардың қазіргі қоғамға әсерін түсінуге көмектеседі. Бұл жаһанданған әлемдегі мәдениетаралық өзара әрекеттесуге қойылатын заманауи талаптарды ескере отырып маңызды.

Осылайша, әлеуметтік-гуманитарлық пәндер студенттердің мәдени құндылықтарға, қоғамда болып жатқан әртүрлі құбылыстарға саналы көзқарасын қалыптастыруға ықпал етеді, оларға қазіргі қоғамның ашық, білімді және толерантты мүшелері болуға көмектеседі.

Инженерлік-техникалық бағыттағы студенттермен алғашқы танысу әдетте «Философия» немесе кез келген әлеуметтік-гуманитарлық цикл курсының әлқиссасы философияның «технарларға» не үшін керектігін түсіндіруден басталатыны сөзсіз. Бүгінгі қарқынды ғылыми-инновациялық даму заманында, жасанды интеллект, гендік инженерия мен нанотехнологиялар дәуірінде, технократиялық ойлау үрдісі мен рухани-гуманитарлық құндылықтарды дәріптеу мәселесі күн тәртібіндегі өзектілігін жоғалтпай отыр. Тар мағынасында технократия (гр. *techné* – кәсіп, өнер, шеберлік және *kratos* – билік) тұтас қоғамды ғылыми-техникалық ұтымдылық қағидаларымен басқаруға болады деп тұжырымдайды. Ол қағидаларды жүзеге асырушылар ретінде инженер-техник ғалымдардың қолына билікті беру керектігін айтады. Бүгінгі ақпараттық қоғамда біз бигдата болсын, смарт технолгия болсын ғылыми-техникалық өркениеттің қажеттілігін, шынайы болмыс пен виртуалды кеңістіктің етене араласуының өмір талабы екенін түсіне отырып, және бұл жағдайды барынша адами басымдықтарға тиімді етудің жолдарын қарастыру заман талабы екені сөзсіз. Әрине басқарудың технократтық нысанын енгізудің артықшылықтары орасан зор: Барлығына кепілдендірілген тауарлар мен қызметтерді тұтынудың жоғары және үнемі өсіп отыратын деңгейі болсын, Білімнің жоғары деңгейі, адамдардың бейімділігі мен ұмтылыстарын ескеру, Денсаулық сақтаудың жоғары

деңгейі болсын, Ауыр физикалық еңбекті жою, жұмыс уақытын қысқарту және демалу мүмкіндіктерін кеңейту және сол сияқты.

Алайда бұл құбылыстың, философиялық талдаудағы секілді, өмірдегі кез келген феномен тәріздес екінші жағы бар – ол технократиялық ойлау үрдісі. Қоршаған орта мен табиғатқа деген тұтынушылық әрекет. Өкінішке орай – бұл қазіргі қоғамның ащы шындығы.

Өйткені, компьютерленген және роботтық техникаланған қоғамға тиімді шешімді математик, программист, экономистер ғана қабылдауға құзырлы. Философияның, жалпы жоғарғы білім беру жүйесі дайындайтын техникалық интеллигенцияны машина тәрізді біртекті, жүйелі, догматты ойланып, түпкі мұраттары – бәсекеден жеңу, байлыққа жету секілді басымдылықтар мен ұстанымдардың жетегінде қалыптасып жатқан қоғамдық құндылықтар қалыпты жағдайға айналуға айналуға. Адам машина іспеттес белгілі бір іске мамандануы, өз қызметін механизациялауы, ал ақпараттық технология мен өзін-өзі жетілдіретін смарт-жүйелер әлеуметтік мәселелердің шешілуін және рухани жаңаруды қамтамасыз етеді деген ұстаным өмір шындығы болып бара жатыр. Технократтық ойлау типі саясаттың болсын, қоғамның кез келген басқа саласында болсын этикалық-рухани өлшемдерін ескермей, мәдениеттің, өнердің, рухтың маңызын жоққа шығарып, гуманизмге жат қылықтарға негіз жасайды. (Қазақ энциклопедиясында)

Осы ретте, әлеуметтік-гуманитарлық пәндер студенттердің ізгілік негіздеріне, мәдени құндылықтарға, қоғамда болып жатқан әртүрлі құбылыстарға саналы көзқарасын қалыптастыруға ықпал етеді, оларға қазіргі қоғамның ашық, білімді және толерантты мүшелері болуға көмектеседі.

Философия, мәдениеттану, әлеуметтану, психология және саясаттану сияқты әлеуметтік-гуманитарлық пәндердің рөліне келетін болсақ, олар қазіргі жастардың мәдени құндылықтарын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады:

Философия студенттерге сыни ойлауды дамытуға, этикалық және моральдық мәселелерді түсінуге, сондай-ақ өздерінің құндылық белгілерін қалыптастыруға көмектеседі. Мәдениеттану мәдениеттің әртүрлілігін, тарихын және қазіргі тенденцияларын түсінуге мүмкіндік береді, бұл толеранттылық пен мәдени сауаттылықты дамытуға ықпал етеді. Әлеуметтану әлеуметтік құрылымдарды, қоғамның жеке адамға әсерін және керісінше түсінуге көмектеседі, бұл студенттерге өздерін және қоршаған әлемді жақсы түсінуге көмектеседі. Психология студенттерге өзін және басқа адамдарды жақсы түсінуге көмектесетін адамның мінез-құлқы, мотивациясы, жеке басының дамуы туралы түсінік береді. Саясаттану саяси процестерді талдауға, билік пен шешім қабылдау механизмдерін түсінуге мүмкіндік береді, бұл саяси сауаттылық пен белсенділіктің дамуына ықпал етеді. Бұл пәндер теориялық білім беріп қана қоймай, сыни ойлауды қалыптастыруға ықпал етеді

Халықаралық инженерлік-технологиялық университеті – заманауи әлемнің өзгерістеріне тез бейімделетін бірегей, инновациялық, ықшам жоғары оқу орны ретінде танымал. Университет қарқынды дамуы мен жаңаруы, заманауи инженерлік кадрларды даярлауда үздіктердің біріне айналуға мүмкіндігін берді. Университеттің іске асырып отырған бүгінгі шарасы тек қана технократиялық ойлауы басым кәсіби мамандарды дайындау емес, мәдени құндылықтарды дәріпте, адамзаттың рухани-адамгершілік мұрасын насихаттауда, қоғамда қайырымды қоғам құндылықтарын таратуға қажетті білім мен дағдыларды қалыптастыруда аса маңызды.

Адалдық пен әділеттілікті дәріптеу арқылы парасаттылық пен қайырымдылық құндылықтарын қалыптастыру еліміздің қуатты мемлекеттер қатарына қосылуда және әлемдік қауымдастықтың алдында мәртебесінің өсуіне үлес қосады деген үмітіміз зор.

Конференцияны ұйымдастру алқасына алғысымды айта келе, жемісті өтуін тілеймін.

**ЖАҢА ҚАЗАҚСТАННЫҢ МӘДЕНИ САЯСАТЫ:
ДИСКУРС ЖӘНЕ ЖҰМСАҚ КҮШ**

*Ғабитов Тұрсын Хафизұлы,
философия ғылымдарының докторы, профессор
ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., Қазақстан*

Қазіргі уақытта нақты анықтамасы жоқ және шартты түсіндірмесі жоқ, бірақ академиялық жұмыстарда да, бұқаралық ақпарат құралдарында да кеңінен қолданылатын екі термин бар – дискурс және жұмсақ күш. Сондықтан, осы терминдерді түсіндіру қажет. Барлық саяси идеологиялар адамның ұжымдық өміріне (әлеуметтік топтар деңгейінен бастап жалпы қоғамға дейін) және билік үшін күреске қатысты кейбір дискурстарды құрастырады және мақсатты түрде таратады [1]. Нақты айтылғандай, кез келген қоғамда билікті дискурсивті жаңғырту және билікті теріс пайдалану бар және білім негізінен дискурс арқылы қайта шығарылатындықтан, белгілі үштік (дискурс – білім – билік) маңызды және дискурсты сыни тұрғыдан зерттеу қажет [2]. «Дискурс» термині түрлі пәндік салаларда әртүрлі түсіндіріледі. Мысалы, дискурс коммуникацияның басқа компоненттерімен, атап айтқанда: таратқыш, қабылдағыш, арна, кері байланыс, жағдай немесе коммуникация контекстімен бірге белгілі бір хабарлама ретінде анықталады [3]. Бұл жерде дискурстың белсенді әлеуметтік-саяси және/немесе мәдени рөлі мен күші мүлдем жоғалады [4].

Дискурс – аймақтық бейтарап пікірталасқа негізделген, әлеуметтік ортадан алшақтау әрекетіне негізделген ауызша қарым-қатынас түрі. «Философиялық сөздік» терминнің келесі бейтарап этимологиясын береді: «Французша және латынша, дискурс – пайымдау, дәлелдеу» [5]. Дегенмен, белсендірек немесе пәрменді этимологияны да табуға болады, бұл осы мақаланың контекстіне көбірек сәйкес келеді: «дискурс – орап алу, рейд». Соңғы этимологиялық интерпретация саяси және геосаяси дискурстың белсенді және тіпті агрессивті сипатын әлдеқайда жақсырақ ашады, оның мүмкіндіктері біздің заманымызда «саяси дискурс саяси емес контексте кездесетін» Интернеттің желілік технологияларымен күрт артады [6].

Дискурсты жұмсақ күштің құралы ретінде пайдалану туралы болжам жұмсақ күш ұғымының өзі пайда болғанға дейін жасалған. дискурстың өзін анықтаған кезде қолданылады: «дискурс бұл бастапқыда тілдің арнайы қолданылуы ... белгілі бір менталитетті немесе идеологияны сөзбен білдіру; бұдан кейін тілдің белгілі бір сипатты белгілерінің, ерекше грамматика мен лексиканың белсенділенуі болып табылады,.. бұл өз кезегінде ерекше семиологиялық-семиотикалық дүние жасайды. Ол виртуалды әлемнің қандай түрі құрылатыны мазмұны мен құрылымына және сайып келгенде, осы дискурсты жасаушының идеологиясына және біздің жағдайымыз үшін оның геосаяси мақсаттарына байланысты» [6]. Әлеуметтік лингвистикалық көзқарасқа сәйкес келетін, дискурс анықтамасының құрамдас бөліктері (P. Sergio бойынша) мыналар: мәлімдеменің әсері өтініштің мәнін, адресатты, айтылу сәтін және орнын білдіретін өтініштің жағдайын ескере отырып алушы; әлеуметтік немесе идеологиялық ұстанымның шектеулердің шектеусіз санына қойылатын белгілі бір шектеулер жүйесіне әсері [7].

Сайып келгенде, саяси дискурс [8] анықтамаларына сүйене отырып, біз геосаяси дискурсты негізінен вербалды коммуникациялардың жаһандық мақсатты біріктірілген жүйесі ретінде анықтауды ұсынамыз, ол осы дискурсты құрастырушыларға мақсатталған сәйкес идеологиялардың жасырын және айқын берілуін тұжырымдауға және жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Мақсатты өмір сүру ортасының ұлттық мәдени кодын өзгерту және осылайша өмір сүру ортасының қызмет ету фактілерінен жасанды түрде енгізілген

жат құндылықтардың үстемдігін қамтамасыз ету, бұл халықты қисынсыз және жиі радикалды әлеуметтік-экономикалық әрекеттерге ұмтылуға ынталандыруы керек. және саяси өзгерістер, олардың түпкі мақсаты мен шынайы бенефициарлары халықтың негізгі бөлігін эмоционалды түрде жасырады.

Дискурс сияқты құралды қамтитын жұмсақ күш бүкіл әлем бойынша саясаткерлер, журналистер және академиктер белсенді түрде қолданылады (көбінесе дұрыс емес, бұл әсіресе Ресейге тән). Дж. Най [9] әзірлеген және ғылыми айналымға енгізген бұл терминнің анықтамасына сәйкес, «жұмсақ күш басқаларды сіз қалаған нәтижелерді қалауын білдіреді, сонымен қатар олар сіздің хабарламаларыңызды қалай тыңдайтынын және олардың хабарларыңызды қалай тыңдайтынын түсінуді талап етеді. оларда лайықты ма?» [9. 11]. Басқаша айтқанда, геосаясат шеңберіндегі жұмсақ күш құралдарын бір елдің (немесе елдер альянсының) ресурстарының жиынтығы ретінде түсіндіруге болады, бұл кез келген басқа ұлтқа әскери емес, бірақ әсер ету мүмкіндігіне әкелуі мүмкін. мәдени және экономикалық құралдар (санкциялар емес, керісінше шетелдік көмек) белгілі бір тәртіпті құру, көндіру және қолданушы елдің (елдер тобының) пайдасына зардап шеккен елде қолайлы саяси/экономикалық нәтижелерге қол жеткізу үшін жағымды тартымдылықты орнату бұл жұмсақ күш. Тиісті түрде құрастырылған дискурс, біздің ойымызша, жұмсақ күштің айқын және жасырын мәдени құралдарының арасында орталық орынды алады.

Нәтижесінде тілдің таңбалық құрылымы бұл жерде саяси дискурс ретінде түсініледі, белгілі бір тілде сөйлеуші әлемді бағалайтын ерекшеліктерді немесе, ең болмағанда, егер ол жасаса, осы құрылымды анықтайды. дүниетанымын анықтамайды, әлі де белгілі бір тілде сөйлеушінің осы тілге сәйкес дүниетанымды қабылдауға бейімділігіне өте әсер ететін болып шықты. Осылайша, 2018 жылдың басында барлық веб-сайттардың 51,3% болған жаһандық коммуникациялық орта. ұлттық мәдени кодтарды қайта кодтау (авторлар идеологияның немесе дүниетанымның абстрактілі формальдандырылған матрицасы ретінде түсінеді) тұжырымдамасына сәйкес, дискурстарды қайта кодтаудың полюстері немесе қайнар көздері бұрынғы топологиямен анықталған геосаяси күш орталықтарымен сәйкес келеді. Ол триадада (АҚШ – ЕО - Жапония) PAX AMERICANA идеологиясымен көбірек анықталады [10]. Дискурсивті жұмсақ күш қауіптері ұлттық мәдени код арқылы біздің заманымызда қатал билік (экономикалық санкциялар енгізу, соғыс немесе соғыс қатері) жұмсақ күшімен салыстырғанда геосаяси аренада геосаяси мақсаттарға жетудің тиімді және өзара қауіпті құрал ретінде қарастырылатын сияқты. . Әлеуметте жат емес тіл бөлімдері тұрғысынан жұмсақ күш ұлттық мәдени кодты өзгерту арқылы ұлттық сананы да, жеке адамды да қайта кодтаудың икемді және «жасырын» құралы ретінде түсіндірілуі керек.

Агрессияшыл дискурстың осындай жойқын жұмысының көптеген мақсаттарын түсіне отырып, ең маңызды мақсаттардың біріне тоқталайық. Бұл қазіргі демократияға сәйкес ішкі және сыртқы саясатты айқындайтын әлеуметтік лифт немесе ұлттық элитаға апаратын жолдың бір бөлігі ретінде (әсіресе жоғары оқу орнында) қарастыруға болатын ұлттық білім беру жүйесі. Бүгінгі студенттер және олардың геосаяси әлеуметтенуі ел болашағын анықтайды. Сондықтан жоғары оқу орындарындағы ағылшын бөлімдері әртүрлі дискурстар үйлестірілген өркениетаралық лингвоәлеуметтік-мәдени интерфейс ретінде қарастыруға болады. Сондықтан елдің ұлттық мәдени кодын қорғау және нығайту жүруі керек. Сайып келгенде, сыртқы әлемді жеке қабылдау дискурстың ана тілі мен түпнұсқа тілі арқылы жүзеге асады. Осылайша, ауызша ақпаратты түсінудің жеңілдетілген дәйектілігінде «алу – бағалау (хабарлама мазмұнын жеке тұлғаның мәдени кодымен салыстыру арқылы) – әрекет» басым рөлді тұлғаның ана тілі және көптеген бірлестіктер алады. Негізгі хабарлама жасырын түсінудің гипермәтіндік құрылымын құрады. Ұлттық мәдени кодтың кез келген крекингі тіл арқылы жүзеге асады. Демек, ұлттық тілді қорғау ұлттық мәдени кодты қорғаудың ең маңызды міндет болып табылады

Сондықтан ол шет тілде материалдарды таңдауда сыни талдауды талап етеді. Екінші жағынан, студенттердің ана тілінде барлық байлықты меңгеруі ұлттық мәдени кодты нығайтып, студенттерде оның сынықтарына қарсы иммунитетті қалыптастыруы керек. Посткеңестік қоғамдық санада ұлттың белгілі сталиндік анықтамасы әлі үстемдік етеді [10]: «Ұлт – бұл мәдениет қауымдастығында көрінетін ортақ тіл, аумақ, шаруашылық өмір және ақыл-ой қоймасы негізінде пайда болған тарихи қалыптасқан, тұрақты адамдар қауымдастығы. Батыс әдебиетінде де тілдің көп ұлтты қоғамдарда ұлтты құруда және ұлттық болмысты қалыптастыруда ажырамас рөл атқаратынын атап өтеді [11]. Расында, елге ортақ тіл тек қарым-қатынас пен білім құралы ретінде емес, ұлттың мәдени кодының ең маңызды құрамдас бөлігі ретінде қарастырылуы керек [12].

Қазақ тілінің, тұтастай алғанда Қазақстанның тарихы мен мәдениетінің тоталитаризмнен кейінгі мәртебесіне жетуі, мәдени мұраның барлық нысандарын ұлттық жадының, әлеуметтік келісімнің ортақ көзі ретінде ілгерілетуге көзқарастары табысты үкіметтік емес ұйымдардың тәжірибесін мұқият зерттеу, өзара түсіністік, бірлік, сәйкестік және қалыптасқан бірлескен шығармашылық табысты болуы керек ұлттық мәдени саясат. Мұнда сіз жұмсақ күш құралдарын пайдаланудың түпкі мақсатын көре аласыз - қатты қуатқа көшуге дайындық. Геосаяси контексте жұмсақ күшті қолданудың тиімділігі мен тиімділігі азаматтардың жаңа идеологиялық матрицаға (әлеуметтік-мәдени код) немесе ескінің модификациясына бейімділігіне байланысты. Ділдік қашықтыққа ұқсастығы бойынша, ұлттық мәдени кодты ауыстыру немесе өзгерту міндеті көбінесе дискурс жасаушы елдің мәдени ортасы мен осы дискурс үшін мақсатты ел арасындағы әлеуметтік-мәдени өлшемдердің маңыздылығына байланысты. Жоғарыда айтылғандай, тілдің құрылымы белгілі бір тілде сөйлеушілердің әлемді қалай бағалайтынын анықтайды немесе мұндай күшті мәлімдемеден аулақ бола отырып, тілдің бұл құрылымы дүниетанымды айқындамайды, өйткені ол өте әсерлі болып шығады. белгілі бір тілде сөйлеушілердің бейімділігінде.бір дүниетанымды қабылдауына қатысты [13. 221-222]. Дискурстың негізгі мазмұны – кез келген саяси тапсырманың вербализациясы. Нәтижесінде әсер ету субъектісіне пайдалы құндылықтарды, кодтарды, өкілдіктер мен мінез-құлық үлгілерін қалыптастыру үшін Интернетті пайдаланушылардың үлкен топтарына сыртқы әсер ету үшін барлық қажетті технологиялық мүмкіндіктер әзірленеді. Осылайша, интернеттің виртуалды кеңістігімен көбейтілген геосаяси дискурс бұрын-соңды болмаған күшке ие болады. Геосаяси дискурс арқылы болатын агрессивті сыртқы жұмсақ күшке қарсы әрекет етуде жоғарыда атап өтілген тілдік бөлімдердің рөлін Э.Сэпирдің болжамдарының жиынтығы болып табылатын келесі тезиспен растауға болады [14]: тіл мәдениеттен бөлек өмір сүрмейді, яғни. біздің өміріміздің мәтінін айқындайтын және белгілі бір мағынада тіл «әлеуметтік шындыққа нұсқау» болып табылатын әдет-ғұрыптар мен нанымдардың әлеуметтік мұраланған жиынынан. Азияның екі алып мемлекеті Үндістан мен Қытай тарихындағы тілдің рөлін салыстыру қызықты. Мегаполистің тілі мен мәдениетін алғаш қабылдаған – Үндістан. Ал бүгінде осы елдердің қайсысы алда! Мәдени империализм әскери және экономикалықпен қатар жүреді. Мәдени империализмді тұтыну қоғамы концепциясын сынау тұрғысынан сынау дамыған елдердегі азды-көпті «солшыл» академиктердің еңбектерінде кездеседі. Бұл жерде мәдени империализм концепциясына кеңірек тоқталуды мақсат етпей, біз тек тіл мен дискурстың арақатынасына тоқталамыз. Тілдер адамның олардың не екенін және не істейтінін түсінуінен тыс бұрыннан жасалған нәрсе емес. Олар әртүрлі мақсаттарға қызмет ететін идеологиялық құрылымдар.

Жоғарыда айтылғандай, кез келген жақсы құрастырылған дискурс жұмсақ күштің құралы немесе қаруы болып табылады. Дегенмен, кез келген қару сияқты, кімнің қолында екеніне байланысты, геосаяси дискурс шабуылдау және қорғаныс болуы мүмкін. Дискурс ұлттық мәдени кодтарды жоюға/өзгертуге де, қорғауға/сақтауға да қызмет ете алады. Осылайша, Бурдьенің ескі болжамына сәйкес [15. 191-192], әрбір тұлға өзінің қалыптасуы

үшін белгілі бір жолмен кодталған шебер үлгі түрінде алған белгілі бір дайындық түріне қарыздар. Сондықтан, бұл теорияға сәйкес, тәрбиенің отбасының күшімен қатар сананың қалыптасуында өзіндік күші бар, бірақ мектептің бұл рөлі оның «формальды заңдастыруында жай ғана енжар емес, белсенді деп танылатыны анық. «отбасында қалыптасқан әдет. Бұл ережені орта білімнен жоғары білім саласына көшу кезінде адам кодталған түпнұсқа шаблонды («норма» түріндегі мәдени кодты адам қабылдайды) беру жағдайын қамту үшін кеңейтілуі мүмкін. Шын мәнінде, кез келген ұлттық білім беру жүйесі ұлттық мәдени кодты жаңғырту жүйесі болып табылады (немесе болуы керек); білім берудің формальды қондырғыларынан тыс қабылданатын мәдени тұжырымдамаларды (идеяларды) нығайтады және жетілдіреді [16].

Осылайша, кез келген университетке түсуші өмірінің алдыңғы кезеңінде алған белгілі бір мәдени кодқа сәйкес «бағдарламаланған» және іс жүзінде бірқатар мәдени кодтардың суперпозициясы болып табылады және бұл процесс университетте оқудың барлық уақытында жалғасады. университет. Студенттің ұлттық мәдени кодына әсер етудің қазіргі заманғы көрінісі карама-қайшылықты және біршама ретсіз сипатқа ие. Бір жағынан, университет шеңберінде, атап айтқанда, профессорлық-оқытушылық құраммен қалыптасатын дәстүрлі ұлттық мәдени кодта жоқ геосаяси дискурстың жасырын/айқын әсері бар, ал екінші жағынан, екеуі де шоғырланған. және кем дегенде тұтынушылық қоғам идеологиясын ұстанатын шашыраңқы антагонистік геосаяси дискурс. Студенттердің Интернетте өте көп уақыт өткізетінін, жүйелі оқу жұмысының ұзақ уақыт бойы жүргізілмеуін және тиісті қоғамдық ұйымдардың жоқтығын атап өтейік.

Қорытынды

Біріншіден, ксенофобия немесе авторитарлы кеңестік режимге қайтарылу туралы ықтимал айыптаулардан өзімізді қорғау қажет. Екіншіден, қазақ мәдениеті Батыс-Шығыс өркениеттерінің «қиылысында» синтезделген және еуразиялық мәдениет ретінде қарастырылған. Бұл көп мәдениетті сипаттағы күнделікті қазақ лексикасында расталады. Сонымен бірге, қазақ тілі семиотикалық жүйе ретінде (ұлттық мәдени кодты көрсететін) қазақ мәдениетінің өміршеңдігі мен тұрақтылығын, оның қалыптасуы мен қызмет етуін қамтамасыз ететінін және сайып келгенде, болмысының кепілі ретінде әрекет ететінін ұмытпауымыз керек және ұлттық ерекшелікті сақтау, адамдардың этнолингвистикалық және ұлттық-мәдени ерекшелігі негізінде тарихи қалыптасқан қауымдастықтың тілдік санасының қалыптасуына ықпал етеді» [17, 3-4]. Осылайша, біз қазақ тілін ұлттық мәдени кодтың тасымалдаушысы ретінде қорғауға шақыра отырып, ұлттық тар көзқарас пен ксенофобияға емес, бұқаралық мәдениеттің лингвистикалық примитивизмінің жаһандық таралуына қарсымыз. Қазақтың ұлттық мәдени кодын қорғау интерфейсін жасау керек, өйткені мәдениеттану тұрғысынан, жұмсақ күш - дұрыс құрастырылған дискурс арқылы жүзеге асырылатын - «қайта кодтаудың» тиімді құралы ретінде қарастырылады.

Ұлттық білім беру жүйесінің мақсатты функциясын оқыту функциясы мен тәрбиелеу функциясының жиынтығы ретінде қарастырып, оны Қазақстандағы қазіргі жағдаймен салыстыра отырып, оқытушы тұлғасының толық құқықтарын қалпына келтіру қажет деген қорытындыға келу қисынды. Қазақстанның мәдени кодтарын нығайтуға және студенттердің қорғаныш геосаяси әлеуметтенуін қалыптастыруға ықпал ететін дискурсты бастау үшін қолайлы «қолжетімділік нүктелерін» дұрыс таңдау үшін жаңа ұрпақтардың жалпы цифрлық желісін ескеру қажет. Мұнда геосаясаттың заманауи субъектілерінің картасын құру маңызды, өйткені жаһандық мәдени ортаның мета- және макродеңгейлерінен (елдер мен елдердің бірлестіктері) байланыс корпорациялардың, партиялардың, қоғамдық қозғалыстардың мезодеңгейін қамтиды және ерекше назар аудару мен зерттеуді қажет етеді,

Список литературы / References

1. Gosselin, P.B. (1986) A Cybernetic Approach to the Definition of Religion. URL: http://www.samizdat.qc.ca/cosmos/sc_soc/tm_pg/ch2_eng.htm#fnB15
2. Teun, A. Van Dijk (2008) Discourse, knowledge, power and politics: Towards Critical Epistemic Discourse Analysis Lecture CADAAD, Hertfordshire. URL: <https://repositori.upf.edu/bitstream/handle/10230/20021/WORKING%20PAPERS%20TEUN%20VAN%20DIJK.pdf?sequence=1>
3. Черенков В.И., Черенкова Н.И. (2018) Некоторые вопросы восстановления воспитательной функции в российской высшей школе (маркетинговый подход к геополитической социализации студентов) // Alma mater (Вестник высшей школы). – № 4. – С. 79–86. DOI 10.20339/AM.04-18.079 /
4. Энциклопедия социологии [Encyclopedia of sociology]. URL: [https:// dic.academic.ru/dic.nsf/socio/](https://dic.academic.ru/dic.nsf/socio/)
5. Философский словарь [Philosophical dictionary]. – URL: http://www.endic.ru/enc_philosophy/Diskurs-2595.html
6. Wojcieszak, M.E., Mutz, D.C. (2009) Online Groups and Political Discourse: Do Online Discussion Spaces Facilitate Exposure to Political Disagreement? URL: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.458.5699&rep=re>
7. Seriot P. (1985) Analyse du discours politique soviétique. Revue des Études Slaves, Paris.
8. Андрюхина Т. (2013) Язык власти и власть языка / Право и управление XXI век. Andryukhina, T. Language of power and power of language. In: Law and administration 21st century. 2013.
9. Nye, J.S.Jr. (1991) Bound to Lead: The Changing Nature of American Power. NY: BasicBooks.
10. Ключев Ю.В. (2010) Политический дискурс в массовой коммуникации: анализ публичного политического взаимодействия. С.-Петербург. Klyuev, Yu.V. Political discourse in mass communication: analysis of public interaction. St. Petersburg, 2010.
11. Ohmae, K. (1985) Triad Power, The Coming Shape of Global Competition. The Free Press, New York.
12. Gill, S.K. (2014) Language Policy Challenges in Multi-Ethnic Malaysia, Multilingual Education 8, Springer Science+Business Media Dordrecht.
13. Wardhaugh, R. (2002). An introduction to sociolinguistics. Oxford: Blackwell Publishers. of development of Internet : <https://www.twirpx.com/file/2107846/>
14. Thanasoulas, D. (2001). Radical Pedagogy: The importance of teaching culture in the foreign language classroom. URL: http://radicalpedagogy.icaap.org/content/issue3_3/7-thanasoulas.html
15. Bourdieu, P. (1971) Systems of education and systems of thought. In: Knowledge and Control: New Directions in the Sociology of Education. London, Collier-Macmillan.
16. Teekens, H. (2003) The Requirement to Develop Specific Skills for Teaching in an Intercultural Setting. Journal of Studies in International Education. Vol. 7, no.1, pp. 108-119.
17. Язык как культурный код нации. – СПб, 2014. Language as culture code of nation. St. Petersburg, 2014.

**ҚОҒАМДАҒЫ ДІНИ АХУАЛ:
«АДАЛ АЗАМАТ» ҚАЛЫПТАСТЫРУ ИДЕЯСЫ**

Ықтияр Палтөре,

PhD,

*Ғылым және инновация департамент директоры
Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті
Алматы қ., Қазақстан*

Дін тақырыбы өте нәзік мәселе екені ақиқат. Діни сенім бұл қоғамдағы әрбір жеке адамның ішкі таным түйсігімен, жан дүниесімен рухани болмысымен біте қайнасып жататын күрделі түсінік-ұстанымдарды қамтиды.

Біз тәуелсіздікті жариялаған күннен бастап-ақ өзіміздің бағыт бағдарымызды анықтап, күллі әлемге зайырлы мемлекет екендігімізді паш еттік. Діни мәселелерге аса қырағылықпен қарап, ешбір дінге басымдылық бермей діни мәселелерді «нейтралиттік, толеранттылық және паритеттік» принциптерімен, қарапайым тілмен айтқанда «бейтараптылық, тағаттылық, тепе-теңдік» қағидаттары бойынша реттестіріп келеміз. Ресми ақпаратқа сүйенсек қазір Республикамызда 18 конфессия, 3 687 діни бірлестік тіркелген, оның ішінде: 2 594 – исламдық, 339 – православиялық, 86 – католиктік, 696 – протестанттық және жаңа діни бірлестіктер, 7 – иудейлік, 2 – буддистік, 103- басқалар. 3492 діни ғибадатханалар жұмыс істейді»¹.

Елімізде дінге сенушілердің құқықтары, дінді ұстану бостандығы заң аясында «либералдық, толеранттылық және плюрализм»² негізінде дінаралық қатынастар аясында реттестірілуде. Бір сөзбен түйіндеп айтқанда, біз демократиялық, әлеуметтік, құқықтық және зайырлы мемлекетпіз. Зайырлылық – Тәуелсіз еліміздің ата заңындағы ең басты құқықтық ұстаным.

Біз өз азаматтарымызға зайырлы елде мемлекеттің саяси және құқықтық шешімдері діни негізде қаралмайтындығын, дін мен мемлекет осы тұрғыдан өзара бөлек болатындығын барынша түсіндіруге талпынудамыз.

Зайырлы елде мемлекет дінге араласпайды деген сөз, діннің сенім-наным, иман мәселесіне, тағат-құлшылық, діни оқу және оқыту істеріне кедергі болмайды, сонымен қатар белгілі бір діннің жетегінде де кетпейді дегенге саяды. Демократиялық биліктің ең басты міндеті халық үшін қызмет ету болса, сол халықтың діни қажеттіліктерін, әсіресе діни сауаттылығын көтеруге мемлекет те бей жай қарай алмайды.

Қазір күн өткен сайын дамып жатқан ақпараттық-технология заманында барша адамзат баласының қуанышы мен қайғысы біртіндеп бір бүтін болып барады. Қазіргі жаһандану үдерісі сан алуан үлкенді-кішілі, ұлттық-этникалық мәдинеттердің, діндердің тоғысуына алып келуде. Жаһандану үрдісі осы әлемдік мәдениеттердің басын бір арнаға тоғыстырып, бірін-бірі байытып, толықтыра ма әлде қарама-қайшылыққа, қақтығысқа апарып соқтыра ма деген сұрақ кім-кімді болса да бейжай қалдырмайды. Олай болса, ұлттық-этникалық мәдениеттердің, діндердің өзара сұхбаттастығы қаншалықты маңызды екенін айтып жатудың өзі артық.

Уақыт өткен сайын мәдениеттер мен діни көзқарастар сұхбаттастығы мәселесі күн тәртібінен түсер емес.

1 Бұл мәлімет «Қазіргі Қазақстандағы конфессиялық жағдай» атты тақырып сайттан алдынды. <http://mckr.kz/religiiv-kazahstane>

2 1-Ырықтандырылған заңнамалар, 2-Барлық сенім-нанымға төзімділікпен қарау, 3-Діни пікір алуандылығы

Бүкіл адамзат баласының қол жеткізген соңғы ғылым-білім, техника саласындағы бүкіл жетістіктері Адам ата ұрпағын жұмыр жер бетінде бейбіт өмір сүруін әлі де болса қамтамасыз ете алмай келе жатқаны жасырын емес. Мұның астарын іздеп жүрген ғалымдар қауымының да саны аз емес. Бәрі айналып келгенде адамның өзіне келіп тірелетіні ақиқат.

Қазіргі қоғамдағы ең басты мәселелердің бірі – дін саласында туындап жатқан танымдық, саяси, болмыстық мәселелер деуге болады. Олай болса, осы тұста өз азаматтарымызға, әсіресе жастар қауымына діни білім берудің, діни сауаттылықты арттырудың маңыздылығы аңғарылады. Тіпті бұл мәселе мемлекетіміздің экономикалық дамуына, тәуелсіздігіміздің баяндылығы мен тұрақтылығын қамтамасыз етумен де сабақтасып кетеді.

Қазақстан халқының негізі қаланған ұлт «Қазақ ұлты» екені ақиқат. Тәуелсіз еліміздің тарихы, тілі мен ділі, әдебиеті мен мәдениеті, негізгі құндылықтары мен салт дәстүрі осы Қазақ ұлтының дүниетанымымен, сенім-нанымымен сабақтасады. Біз тарихта өзіндік із қалдырған тіпті әлемдік дейгейде танылып, құрметке ие болған Әбу Насыр әл-Фараби, Қожа Ахмет Йасауи бабамыздан бастап хәкім Абайға дейін ұласып жатқан ұлы тұлғаларымыздың діни дүниетанымы мұсылмандық дүниетаным екендігі талас тудырмайды. Мысалы, хәкім Абайдың *«Алланың өзі де рас, сөзі де рас,.. Рас сөз еш уақытта жалған болмас... Көп кітап келді Алладан, оның төрті,.. Алланы танытуға сөз айырмас»* деп Жаратушы Ие тарапынан түсірілген Таурат, Зәбүр, Інжіл, Құран кітаптарын меңзеу арқылы діндер арасындағы сұхбаттастықты, діни бауырмашылдықты еске салғандығын аңғарамыз. Осы өлең жолдарының жалғасында: *«Махаббатпен жаратқан адамзатты, Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті. Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп, Және хақ жолы осы деп әділетті»* деп жалғасады.

Киелі Түркістан жерінде Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Ұлттық құрылтайдың «Әділетті Қазақстан – Адал азамат» атты екінші отырысында сөйлеген сөзінде: **«Елімізде жаңа қоғамдық этика қалыптасуы керек. Онда елдің бірлігі және тұрақтылығы, азаматтардың өзара тілектестігі, әділдік, заң мен тәртіп, сенім және жауапкершілік сияқты құндылықтар үстемдік құруы қажет. Отаншылдық, адамгершілік, білімпаздық, нағыз маман болу, үнемшілдік, еңбекқорлық, ел мен жерге жанашырлық сияқты асыл қасиеттер бәрінен биік тұруға тиіс. Осындай ізгі қасиеттің бәрін бойына сіңірген жанды Адал азамат деген бір ауыз сөзбен сипаттауға болады»** деген тұжырымды ой айтқан болатын.

Міне бұл айтылған тұжырымды ой хәкім Абайдың өлең жолдарымен сабақтасып, үндесіп жатыр. «Адал азамат» адамды ұлтына, дініне тегіне қарай бөліп жармайды. Бәріне де құрметпен қарайды. Негізінде Ислам діні де баршаны осы жоғары адамгершілік құндылықтарға үндейді. Шынтуайтқа келгенде, бүкіл адамзат баласының түр-әлпеті, дене-бітімі, мінез-құлқы әртүрлі болғанымен шыққан тегі бір. Бәрі де сонау Адамата мен Хауанаға барып тіреледі. Мұны киелі кітаптар да, қасиетті Құран Кәрім де қуаттайды.

Құран мәтінінде: **«Ей, адамдар! Расында Біз сендерді бір ер мен әйелден (Адам мен Хауадан) жараттық. Сондай-ақ бір-біріңді тануларың үшін сендерді (әртүрлі) халықтар мен ру-тайпалар еттік»**, [Құран Кәрім. 49/13.] Сондай-ақ: **«...тілдеріңнің, түстеріңнің, қарама-қарсылығы да Оның (Алланың) белгілерінен. Күмәнсіз бұларда білгендер үшін аят-белгілер бар»** [Құран Кәрім. 30/22], - деген мағынадағы аяттар бар.

Міне, осы аяттарда Құранның, ислам дінінің адамзатқа деген көзқарасы мен ұстанымы паш етіледі деуге толық негіз бар.

Біріншіден, барлық адамзат баласы бір ата-ананың перзенті.

Екіншіден, адамдардың әртүрлі халықтарға, ұлттар мен ұлыстарға, ел-руларға бөліну себебі, олардың бір-бірлерімен жер үшін, мал-мүлік, дүние үшін не қазба байлықтар, мұнай

мен газ үшін таласып ұрыс-керіске, келіспеушілікте өмір өткізулері үшін емес, керісінше, бірін-бірімен танысып, достық келісім-шарттар негізінде бірлесіп жұмыс атқаруға, сондай-ақ өздері билік құрып отырған Жер бетін көркейтіп, гүлдендіру, келер ұрпаққа аманат етіп қалдыру үшін екендігін аңғарамыз.

Жоғарыдағы аятта келген «танып-білу» тек бір жақтан ғана емес, екі жақтан болатындығына баса назар аудартады. Олай болса, біз ұсынып отырған бір-бірімізді танып-білу екі түрлі халықтың, ұлттың, мәдениеттің өкілдері бірін-бірі дұрыс түсінуге, бір-бірінің сенім-нанымын құрметтеуге ұмтылуында. Кез келген ұлт не мәдениет өкілінің түр-әлпетіне, жынысына, тегіне қарай ажыратпай алдында тұрған адамды адам ретінде адамшылдығына қарай бағалауға толыққанды түрде дайын болмайынша көздеген мақсатқа қол жеткізу қиынның қиыны. Егер біз Құран аяттарына жүгінсек, Алла тағала адам баласын ең көркем бейнеде жаратып, [Құран Кәрім. 95/4] оған адамға ғана тән құрметін сыйлағанын аңғарамыз. Бұл құрмет бүкіл адамзат баласына ортақ.

Қасиетті Құран – бүкіл адамзат баласының игілігін, ынтымағын, татулығын көздейді. Ол адамға осы дүниедегі тіршілігімен қоса, о дүниедегі хал-ахуалын да ыңғайластыруды ұсынады. Құранда сауап пен күнә ұғымы бар. Қазақ халқының ұлттық тәрибесіндегі «ұят болады», «жаман болады», «обал болады» деген тыйымдар мұсылмандық дүниетаным ұстанымдарымен сабақтасады.

Өкінішке орай қазіргі жаһандану заманында құндылықтары Құранға негізделген ислам діні жайында неше түрлі қате түсініктер бар. Негізінде материалдық және рухани құндылықтарды тең ұстауға шақыратын, екі дүниенің бақытына қол жеткізуге үндейтін ислам дінінде, Құран кітабында тұрған еш кемшілік, нұқсандық жоқ. Бар мәселе осы дінді, Құранды кімнің қалай түсініп жатқандығында болып отыр. Сондықтан да өз азаматтарымызға діни білім берудің қаншалықты маңызды екендігі байқалады. Еліміздегі рухани, діни түсініктерді жүйеге келтіру, діни білім берудің бірізділігін сақтау, әрі оны ұлттық құндылықтарымызбен сабақтастыра білу өте маңызды.

Біздің азаматтарымыздың діни ұстанымы тіліміз бен ділімізге, ұлттық құндылықтарымызға, мемлекеттік жүйемізге қарсы бағытта болмауы керек. Керісінше, қоғаммен біте-қайнасып, оған рухани күш беріп, елдің дамуына, халықтың ынтымақ-бірлігіне қызмет етуі тиіс. «Адал азамат» қалыптастыру идеясының төркіні де осыған саяды.

Қоғам мен мемлекет, тіл мен діл, билік пен халық үндестікте болғанда ғана елдік тұрақтылығы, қоғамдағы ұлттық тұтастық сақталатындығын белгілі. Бұған әрбір Қазақстан азаматы үлес қосуға міндетті.

Шындап келсек, қазіргі жаһандану заманында сан түрлі діни ақпарат, түсініктер ағыны толастар емес. Өскелең жас буын ақ-қараны ажыратып жатпайды. Алдына не келсе, соны алады. Қазіргі кезде ислам дінінің ұстанымдарымен біте қайнасқан сырттан келіп жатқан, әлеуметтік желі арқылы сан түрлі форматта беріліп жатқан салафи, уаһхаби, мадхали, сурури яки тәкфири сияқты тағы басқа саяси астар алған діни ағымдар біздің бүгінгі зайырлы қоғам үшін қауіпті. Әсіресе, өздерінен басқаның бәрін мұсылман санамайтын, баршаны кәпірге балайтын «тәкфиршілер» (такфиризм), «нижра жамағаты» ағымынан халқымызды сақтау – өте маңызды. Сондықтан мұндай ағымдардан, діни ұстанымдардан бойды аулақ ұстап, өскелең жастарды олардың жетегіне жібермей, ислам дінінің ұлттық құндылықтарымызбен біте қайнасқан, ата-бабаларымыз ұстанған діни құндылықтар мен түсініктерді кеңінен насихаттауда, «Адал азамат» қалыптастыруда мемлекеттік қолдау мен бақылаудың болуы маңызды.

Ешкімді де жат көрмей бәрін де бауырына басқан Қазақ елі – ынтымақ-бірліктің, бейбітшілік пен татулықтың алтын бесігі болып, мәңгілік жасай берсін. Рухани бірлігіміз, ұлттық тұтастығымыз баянды, Адал азаматтарымыздың қатары көп болсын.

ТҮРІК ФИЛОСОФИЯСЫНА КІРІСПЕ

Әсет Құранбек,

*философия ғылымының кандидаты,
философия кафедрасының меңгерушісі
ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., Қазақстан*

Әлемдік ғылыми қауымдастықтағы «Түрік мәдениеті», «түрік өркениеті» деген ұғымдардың қалыптасуы, біріншіден, тарихи генетикалық туыс халықтардың ареалының құрылуынан және бірнеше жүз жылдықтар бойы Еуразия даласында саяси сахнада айтарлықтай мәртебеге ие болғандығынан, екіншіден, әлемдік өркениет дамуына өзіндік үлесін қосуынан, үшіншіден, тіл, діл, руханиятқа негізделген ортақ мәдениетті құрауынан туындаған. Сондықтан да түрік мәдениеті деген түсінік аясында «түрік философия» деп аталатын әлемдік философияның бір бөлігі ретіндегі қалыптасқан іргелі руханият қазіргі таңда да өміршендігін жоймай келеді. Бұл бұрын «пантүркизм» деген жағымсыз болып қабылданған ұғымды кейінгі жылдары қайта қарастыру мен бейтараптандыру барысындағы түрік мәдениетін зерттеуге бетбұрыстардан бастау алған және оның құрамдас бөлігі болып саналады.

Мәселен, бірнеше көне славян, гот халықтарынан құралған «Еуропа философиясы» деген атау, орта ғасырдағы «араб-мұсылман философиясы» (ислам философиясы) деген түсінік тек бір Грек, Қытай, Үнді сияқты бір мемлекетке таңылған дүниетаным емес, бірнеше халық пен ұлттың аймақ бойынша біріккен дүниетанымын білдіретін жиынтық ұғым. Түрік философиясы қазіргі таңда жеке ұлттар мен мемлекеттерге тарамдалып кеткен, бірақ генотипі бір халықтың дүниеге көзқарасының тарихи хронологиялық келбетін негіз ретінде алған кең аймақты қамтитын философия.

Алайда ислам философиясына әртүрлі халықтар мен ұлттар біріктіріледі, ол «араб тіліндегі» және «мұсылман теологиясы негізіндегі» деген түсінікті білдіреді және тек қана исламның діни философиясымен шектелмейді. Ал Түрік философиясы діни емес, аймақтық, генетикалық, ділдік бірлікті негізге алатын «түрік халықтары» деген атауға байланысты. Қазіргі кезде де олардың саны – 30-ға жуық. Демек, «Түрік философиясы» (түркілік философия, түрік халықтарының философиясы секілді әртүрлі атаумен айтыла береді) түсінігінің қалыптасуының мынадай негіздемелері бар:

Біріншіден, тілдік туыстық. Қазіргі таңда олардың діни сенімдері, антропологиялық келбеті әрқилы болғанмен, тұтастандыратын –генеалогиялық жағынан алынған тіл. Оның ғылыми сенімді айғағы: XII ғасырда жазылған Махмұт Қашқаридің «Түрік тілдерінің сөздігі» еңбегінен бастап, Қыпшақ тілінің сөздігіне дейін жалғасқан, өткен ғасырлардағы Радлов жасаған түркілік сөздік және т.б. Тілдегі осындай ортақ ұқсастықтар, түрік халықтары деген атауды нығайта түседі. Дегенмен тіл жай ғана сөздердің дыбысталуы емес, діл мен дүниетанымды да біріктіретін руханият.

Бұл түрік философиясының төлтума ортақ атаулары мен ұғымдарын қамтиды: Көк, құт, Жер-Су т.б.

Екіншіден, байырғы мифологиялық дүниетаным. Бүгінге дейін түрік халықтарында сақталып келген мифтердің мазмұны сарындас, оқиғалары мен мотивтері біртектес, композициясы мен баяндалу мәнері ұқсас, тіпті мифтік персонаждар және тұлғалардың атаулары да дыбыстық өзгерістерге түскендігі болмаса, бірегей деп айта аламыз. Мәселен, қазақтардағы «Алпамыс»: Алып бамсы, Бамсы Бейрек, Алпамыш болып түрленген. Демек, тым көне замандарда олардың бір немесе біртекті халық болғандығын айғақтайды.

Бұл жалпы архаикалық дүниетаным ортақтығын білдіреді, ал кейінгі қалыптасқан мифтер мен аңыздар философиялық пайымдаудың көрінісін ұсына алады.

Үшіншіден, әдет-ғұрып пен салт-дәстүрдің ортақтығы. Әрине, тура сәйкес болмаса да, мәні мен ритуалдық, сакралдік жағынан сәйкес келетін ырым-тиымдар мен алғашқы діни сенім, тәңіршілдік сенім элементтері ретінде сақталған дәстүр институтында да ұқсастықтар бар. Мәселен, көк бөрі төтемі бүгінгі таңдағы түрік халықтарының көбінде кездесетін архетиптік бейне. *Бұл түрік халықтарындағы экзистенциал философияны тұтастандыра алады.*

Төртіншіден, өнер және оның түрлері, музыкалық аспаптар ұқсастығы дүниені көркемдік тұрғыдан танудың ортақ парадигмалары бар екендігін айғақтай алады.

Бесіншіден, өмір сүру дағдылары, саяси-әлеуметтік құрылым, этика мен этикет элементтері мен көріністері көне заманнан бастап, бүгінге дейін сақталған түрік этникалық коды іспеттес. Әсіресе, көшпелі өмір салтын ұзақ уақыт сақтаған түрік халықтарындағы заңдылық болып құрылымданған тұрмыс салттары. Бұл түрік халықтарындағы өмір философиясындағы ортақ бір концепттерді жинақтап тұрады. *Мәселен, түрік халықтарындағы этикоцентризм.*

Алтыншыдан, Тұран даласы, Өтүкен қойнауы, Алтай өлкесі, Хан Тәңірі тауы т.б. түрік идеясының геосаяси архетиптік негіздерінің сақталуы. Бұл түрік жұртына ортақ дүниетанымның айғағы, арғытүрік-түріктік құбылыс, бертіңгі этник дифференцияға қарамастан, архаикалық субстраттарды білдіреді. Шындығында, байырғы ұлттық кодтың қалыптасуының биогенетикалық қана емес, рухани-мәдени бастауларының айғағы іспеттес екенін қазіргі түрік рухани құндылықтарын жаңғырту бағдары дәйектеп отыр. Бұл байырғы түрік философиясының бастаулары деп көрсетіледі.

Жетіншіден, 5-7 ғасырлардағы түрік қағанатының құрылуы, тасқа жазылған тарих пен дүниетаным мызығымас тұрақтылық пен бірегейлікті дәйектей алады. Ол ағашқа, қағазға түскен жазулардың көшірілгенде құбылуы ықтималдық күдігінен тыс бола алады. Сондықтан да, тас жазуларында тек қана тарихи оқиғалар емес, жалпылама айқанда, түрік идеясының (ұлттық идея) ең көне нақты айғақтары бүгінгі күнгі түрік бірлігі идеясының да дәлелі. Ол өзіндік мәдениеті мен Елдігінің қалыптасуы арқылы терең философиялық дүниетанымның мағынасын ашып бере алады.

Оны қазірі таңдағы байырғы түрік жазба ескерткіштеріндегі философиялық ойлар туралы зерттеулер айғақтап отыр.

Сегізіншіден, түрік руханиятының сабақтастығы дәлел бола алады. Бұл сабақтастықты қоғамдық өмірдің әр саласы мен ойтолғам мен ділдік танымның элементтерінен байқауға болады. Мысалы, шамамен 20-30 мың жылдай бұрын пайда болған шамандық, тәңіршілдік элементтерінің бүгінгі түрік халықтарында сақталуы, әдет-ғұрып пен салт-дәстүрдің жалғасуы (мәселен, отқа май құю, бесікке салу және т.б.), көне ғұн заңдары, Шыңғыс ханның жарлықтары, Жеті жарғы және кейінгі билер институты мазмұнындағы сәйкестіктердің болуы түрік философиялық пайымдауларының сабақтастығын айқындайды.

Әрине, түрік философиясы тұтас бірнеше мың жылдықты қамтитын руханият. Сондықтан оны еуропалық академиялық философия параметрлері бойынша да, шығыстық даналық ой машығы бойынша да, түріктің төл ойтолғау ерекшеліктері бойынша да қарастыру әрбір кезеңге, аймаққа байланысты болып келеді. Мәселен, Мұсылман Ренессансы дәуірі (IX-XII ғ.) аясындағы түрік философия (Әл-Фараби, Ибн Сина, әл-Бируни және т.б.) еуропалық параметрлерге сай келсе, Жүсіп Баласағұн, Ахмет Йүгінеки, Қожа Ахмет Ясауи, Сүлеймен Бақырғани, Сығанақи мұраларындай поэтикалық сарындағы философиялық толғаулар, мифологиялар мен Қорқыт философиясы, «Оғызнаме» сынды жазба ескерткіштер шығыстық даналыққа құрылған төл түркілік толғаныстар болып саналады. Оғыздар түрік ұлысынан

бөлініп кеткеннен кейінгі Алтын Орда және оның мұрасы ретінде өмір сүрген дүниетаным негізінен, шағатай, қыпшақ, араб тілін негізге алған әдеби-философиялық туындылар қалдырды. Ал эпостық, қисса-дастандық, жыраулық, әфсаналық ойтолғау дәстүрлері қазіргі таңда да жалпы алғанда, түркілік дүниетаным болып саналады және аймақ бойынша ерекшеленеді. Мәселен, «Қожанасыр бейнесі Түркістан түріктерінен болса, Саха, Тыва елдерінде көмескіленіп ұмыт болған немесе ондай институт бұл аймаққа таралмаған. Немесе, Қорқыт тұлғасы мен оның жырлары қазіргі Түркия мен Әзербайжан, Қазақстан мен кейбір Түркістан халықтарына таралғанмен, Сібірлік, еуропалық түрікхалықтарында кездесе бермейді немесе ұмыт болған болуы да мүмкін.

Түрік философиясын осындай тұрғылардан қарастырсақ, ойшыл тұлғаларды жинақтап көрсетуімізге болады: Анарыс, Тоныкөк, Қорқыт, әл-Фараби, Қожа Ахмет Ясауи, Ахмет Иүгінеки, әл-Бируни, Махмұт Қашқари, Сүлеймен Бақырғани және т.б.

Алтын орда дәуіріндегі ойшылдар: Рабғузи, Сайф Сарай, Хусам Хатиб, Құтб, Сақақи, Хорезми, Абу Хайан, Ибн Муханна және т.б.

Түрік мәдениетінде фольклорға басымдылық берілгендіктен, кейбір туындылар авторсыз болып келеді.

Әлі де табылуы ықтимал тұлғалар немесе есімі белгілі болғанмен, еңбектері табылмаған ойшылдарды тыс қалдыруға болмайды (30-дан аса отырар қаласынан шыққан Фарабилер).

Кейіннен түрік халықтарының дифференциацияланып, жеке мемлекет болып қалыптасуына байланысты өз алдына ғалымдары мен ойшылдары пайда болып, кейбірі әлемге әйгілене түсті: XVII-XX ғасыр басындағы философтар, ислам теологтары, ақын-жазушылар және т.б.

ӘОЖ 101.8

ӘДІЛЕТТІЛІК – МЕМЛЕКЕТТІҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУ ФАКТОРЫ

Қусбеков Д.К.

*философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
Еуразия Ұлттық университеті
Астана қ., Қазақстан*

*«Әділеттілік кемшіліктерді жою алмаса да, зиян келтірмейді»
(Ф. Бэкон)*

Аңдатпа. Әділетті мемлекет мәселесі әрқашан философия, саясаттану, әлеуметтану т.б. салалардың орталық мәселелерінің бірі болып табылады. Қоғамда әділеттілік ұғымы маңызды рөл атқарады және әрбір мемлекет өзінің барлық азаматтары үшін әділетті болатын жүйе құруға ұмтылады. Дегенмен, әділетті мемлекет дегеніміз не, оған қалай жетуге болады деген мәселе әлі де пікірталас пен дау туғызып отыр.

Кілт сөздер: Азамат, әділеттілік, әлеуметтілік, теңдік, мемлекет, қоғам, бостандық, саясат, экономика т.б.

Мемлекеттегі әділеттілікті түсінудің негізі – теңдік идеясы. Идеалды, әділетті мемлекетте барлық азаматтардың құқықтары мен мүмкіндіктері тең. Ешкімді жынысы, нәсіліне, дініне немесе әлеуметтік мәртебесіне байланысты кемсітуге болмайды. Бұл әділдік пен теңдік үшін негіз құрайды. Ғалым А.В. Мальконың ойынша, «құқықтық мемлекет – ол азаматтың

бостандығы мен құқықтарын толық қамтамасыз етуге жағдай туғызатын ұйымдасқан саяси билік» [1,128].

Теңдік идеясы философия, саясат және жалпы қоғам тарихындағы ең маңызды ұғымдардың бірі болып табылады. Ол саяси жүйелерге, заңдарға және әлеуметтік нормаларға әсер ете отырып, адам өмірінің әртүрлі аспектілеріне енеді.

Теңдік идеясының тамыры терең және өз бастауын ежелгі гректер мен римдіктердің философиялық ойларынан табады. Алайда бұл идеяның нақты дамуы Еуропадағы ағартушылық дәуірінде (XVII-XVIII ғғ.) басталды. Джон Локк, Вольтер, Жан-Жак Руссо сияқты сол заманның философтары мен ойшылдары заң алдындағы және қоғамдағы теңдік идеяларын белсенді түрде айта бастады. Теңдік идеясының дамуының маңызды сәті XVIII ғасырдың аяғындағы Француз революциясы болды. «Мемлекеттің мәні оның өз азаматтарының бостандығын сақтай отырып, әділдік пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету қабілетінен тұрады» деп атап өткен болатын Джон Локк [2,81]. «Бостандық, теңдік, бауырластық» деген революцияның ұраны саяси және әлеуметтік құқықтар үшін күрестің символына айналды. Ол заң алдындағы теңдіктің маңыздылығын және әрбір азаматтың еліміздің саяси өміріне тең қатысу мүмкіндігі. Теңдік идеясының негізгі аспектілерінің бірі – заң алдындағы теңдік. Бұл жынысына, нәсіліне, дініне, әлеуметтік жағдайына немесе басқа да ерекшеліктеріне қарамастан, әрбір адам бірдей құқықтар мен тең мүмкіндіктерге ие болуы керек дегенді білдіреді. Заң алдындағы теңдік қағидасы көптеген елдердің Ата Заңдарында тұжырымдалған және қазіргі демократиялық қоғамдардың негізіне айналды.

Заң алдындағы теңдіктен басқа, әлеуметтік және экономикалық теңдік идеясы бар. Бұл әлеуметтік теңсіздіктерді азайтуға және қоғамның барлық мүшелеріне тең мүмкіндіктерді қамтамасыз етуге ұмтылу дегенді білдіреді. Әлеуметтік қамсыздандыру бағдарламалары, салық саясаты және кемсітушілікке қарсы шаралар ресурстар мен мүмкіндіктерді неғұрлым әділ бөлуге қол жеткізуге бағытталған. Теңдік идеясы қазіргі қоғамда маңызды рөл атқарады. Ол әрбір адам өз әлеуетін іске асыра алатын әділ және инклюзивті қоғамды алға жылжытады. Теңдік те тұрақты саяси жүйелер мен қоғамдық келісімнің негізі болып табылады. Теңсіздік пен кемсітушілікке қарсы күресте теңдік идеясы өзгерістер мен жақсарту үшін күшті ынталандырушы болып қала береді. Теңдік идеясы қазіргі әлемнің өзгеретін жағдайлары мен сын-қатерлеріне бейімделуін жалғастыруда. Бұл әділетті және демократиялық қоғамдар құрылатын негізгі қағидалардың бірі болып қала береді.

Әділетті мемлекеттің тағы бір маңызды жағы ресурстар мен мүмкіндіктерді бөлу болып табылады. Әділетті мемлекет кедей мен байдың, әлсіз бен күштінің табыс пен әлауқатқа жету үшін тең мүмкіндіктерге ие болуына ұмтылуы керек. Бұл теңсіздікті азайтуға бағытталған әлеуметтік бағдарламаларды, салық саясатын, білім беру және денсаулық сақтауды қамтуы қажет.

Ресурстар мен мүмкіндіктерді бөлу – әділетті қоғамның кепілі. Ресурстар мен мүмкіндіктерді әділ бөлу қазіргі қоғамдағы ең маңызды мақсаттардың бірі болып табылады. Бұл идея біздің өміріміздің көптеген аспектілеріне, соның ішінде экономикаға, білім беруге, денсаулық сақтауға және басқа да салаларға енеді. Әділ бөлу дегеніміз не, ол неліктен маңызды және оған қалай қол жеткізуге болады?

Ресурстар мен мүмкіндіктерді әділ бөлу әрбір адамның қажетті ресурстарды алуға және өз әлеуетіне қол жеткізу мүмкіндіктеріне қол жеткізуге тең мүмкіндіктерге ие болуын білдіреді. Бұған білімге, денсаулық сақтауға, тұрғын үйге, жұмысқа қол жеткізудегі теңдік және өмір сапасына әсер ететін басқа да факторлар кіреді. Ресурстар мен мүмкіндіктерді әділ бөлу әділ қоғам құру үшін өте маңызды. Ол әлеуметтік теңсіздіктер мен кемсітушіліктерді азайтуға көмектеседі, бұл өз кезегінде әлеуметтік тұрақтылық пен келісімге ықпал етеді.

Мүмкіндіктер әділ бөлінбесе, көптеген адамдардың таланты мен әлеуеті игерілмей қалады, бұл жалпы қоғамның дамуына кедергі келтіреді.

Әділетті немесетүрде бөлуге қалай қол жеткізуге болады? Ресурстар мен мүмкіндіктердің әділетті бөлінуіне қол жеткізу – үкіметтен де, азаматтардан да күш-жігерді қажет ететін күрделі міндет. Бұл бағыттағы маңызды қадамдарға мыналар жатады:

– Білім алу және ақпартақа қол жеткізу мүмкіндігі. Білім барлығына қолжетімді және жоғары сапалы болуы керек. Бұл әлеуметтік теңсіздікті азайтуға, кәсіби және жеке өсу үшін жағдай жасауға көмектеседі.

– Әділетті экономикалық саясат. Салық саясаты мен кірістерді бөлу барлық азаматтарға тең мүмкіндіктерді қамтамасыз ететіндей құрылуы керек.

– Аз қамтамасыз етілген жіне осал топтардың құқықтарын қорғау. Кемсітушілік пен шеттетудің алдын алу үшін осал жағдайдағы адамдардың құқықтары мен мүдделерінің қорғалуын қамтамасыз ету маңызды.

– Әлеуметтік бағдарламалар. Кедейлік, баспанасыздық және медициналық мәселелер сияқты қиын жағдайларға тап болғандарға көмектесетін әлеуметтік бағдарламалар мен қолдауларды енгізу.

– Азаматтардың мемлекеттің ісіне қатысу мүмкіндігі. Азаматтар да әділеттілікті жақтап, қоғамдық қозғалыстар мен белсенділікке қатысу арқылы үлестіру әділдігіне қол жеткізуге үлес қоса алады.

Ресурстар мен мүмкіндіктерді әділ түрде бөлу оңай мәселе емес, бірақ ол қазіргі қоғамдағы әділеттілік пен теңдікті қамтамасыз етудің маңызды мақсаттарының бірі болып қала береді. Бұл идея саясаткерлерді, қоғамдастық көшбасшыларын және азаматтарды әділ және инклюзивті әлем үшін күресте шабыттандырады. Дегенмен, әділдік тұжырымдамасы көбінесе ресурстарды бөлу қандай болуы керек және қандай саясат ең әділ деп есептелетіні туралы пікірталастар тудырады. Кейбіреулер әділдік адамдарға таңдау еркіндігін беру үшін экономика мен саясатқа мемлекет тарапынан қатысу деңгейі аз болу дегенді білдіреді деп санайды. Басқалары мемлекет әлеуметтік теңсіздікті теңестіру үшін белсенді түрде араласуы керек деп санайды.

Таңдау еркіндігін беретін мемлекеттің минималды араласу дегеніміз не?

Экономика мен саясатқа мемлекеттің минималды араласуы азаматтардың бостандығы мен өзін-өзі анықтауын қамтамасыз ету үшін іргелі болып саналатын тұжырымдама болып табылады. Бұл философия үкіметтің азаматтардың өміріндегі шектеулі рөлін білдіреді, оларға өз шешімдерін қабылдауға және өз құндылықтарын қалыптастыруға мүмкіндік береді. «Мемлекет - бұл әрбір азамат ортақ игілікті қамтамасыз ету үшін ережелерге бағынуға келісетін әлеуметтік келісімшарт» [3.207]. Мемлекет тарапынан қоғамның барлық саласына минималды араласуы неліктен таңдау еркіндігін қамтамасыз етудің маңызды аспектісі деген заңды сауал туындайды. Басты аспектілерді қарастырып кетейік.

– Экономикалық еркіндік. Экономикаға мемлекеттің минималды араласуы нарықтың еркін жұмыс істеуіне мүмкіндік береді. Бәсекелестік пен кәсіпкерлік бастама инновациялар мен экономикалық өсуді ынталандырады. Мемлекеттік шектеулер мен ережелер бұрмалауға және өнімділіктің төмендеуіне әкелуі мүмкін.

– Саяси бостандық. Мемлекеттің билігін шектеу саяси еркіндікке де ықпал етеді. Азаматтардың өз пікірін білдіруіне және саяси процеске қатысуына көбірек мүмкіндіктер береді. Үкіметтің минималды араласуы авторитаризм мен тоталитаризм қаупін төмендетеді.

– Жеке жауапкершілік еркіндігі. Адамдарға таңдау еркіндігі берілгенде, олар өздерінің шешімдері мен әрекеттері үшін жеке жауапкершілікті алады. Бұл өзін-өзі тәрбиелеуге және өмірге саналы көзқарасты дамытуға көмектеседі.

– Мемлекеттің рөлі. Мемлекеттің минималды араласуы деген оның толық болмауын

білдірмейді. Бұл жағдайда үкіметтің басты рөлі заңдарды орындау, азаматтардың құқықтарын қорғау және қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету болып табылады.

Мемлекеттің экономика мен саясатқа минималды араласуы азаматтарға таңдау және өзін-өзі анықтау еркіндігіне мүмкіндік береді. Дегенмен, қоғамдағы тұрақтылық пен әділеттілікті қамтамасыз ету үшін бостандық пен қоғамдық қорғау арасындағы тепе-теңдікті табу маңызды. Мемлекеттің минималды араласуын қолдау жеке адамдар мен жалпы қоғамның өркендеуіне ықпал ете алады.

Әділетті мемлекет мұратын жүзеге асыру көп жағдайда қиын іс болып шығады. Жеке бас бостандығы мен әлеуметтік әділеттілікті теңестіру маңызды әлеуметтік өзара әрекеттесу болып табылады. Жеке бас бостандығы мен әлеуметтік әділеттілік – бұл әлеуметтік даму мен азаматтардың әл-ауқатын анықтайтын екі негізгі аспект. Бұл екі қағида кейде қайшы келуі мүмкін, бірақ олар тұрақты және әділ қоғамды қамтамасыз ету үшін үйлесімді өмір сүре алады.

Жеке бас бостандығы – әрбір адамның қоғам заңдары мен нормалары шегінде өзін-өзі көрсету, таңдау және әрекет ету құқығы. Жеке бас бостандығы әлеуметтік және экономикалық прогреске жетелейтін инновацияларды, әртүрлілікті және шығармашылықты дамытады. Екінші жағынан, әлеуметтік әділеттілік мүмкіндіктер теңдігін қамтамасыз етуге және қоғамның ең осал мүшелерінің мүдделерін қорғауға ұмтылады. Бұл ресурстарды бөлуді, кедейлер мен азшылықтарды қолдауды және кемсітушілікке қарсы әрекетті қамтуы мүмкін. Әділеттілік – тұрақты және әділ қоғамның негізгі аспектісі.

Осы екі аспект арасындағы тепе-теңдікті сақтау философтар, саясаттанушылар және жалпы адамзат үшін күрделі мәселе. Бір жағынан шектеусіз тым көп жеке еркіндік теңсіздікке, қанауға және әлеуметтік қақтығыстарға әкелуі мүмкін. Екінші жағынан, шамадан тыс шектеулер мен ережелер инновациялар мен экономикалық өсуді шектейді.

Идеал қоғам осы екі қағиданың арасындағы тепе-теңдікті іздейді. Бұл бізден әлеуметтік әділеттілікті сақтай отырып, жеке бас бостандығын қалай қамтамасыз етуге болатынын талқылап, маңызды шешімдер қабылдауды талап етеді. Бұл сонымен қатар үкіметтер, заңдар мен институттар қоғамның өзгермелі жағдайлары мен қажеттіліктеріне бейімделе алуы керек дегенді білдіреді.

Жеке бас бостандығы мен әлеуметтік әділеттілікті теңестіру – азаматтардың үнемі назары мен қатысуын талап ететін үздіксіз процесс. Сайып келгенде, табысты қоғам әр адамның басқалардың құқықтары мен мүдделерін құрметтей отырып, өз әлеуетін дамыту және оған қол жеткізу мүмкіндігін қамтамасыз етуге ұмтылады. Әділдік – қоғамдар ұмтылатын, бірақ толықтай сирек жететін идеал екенін түсіну маңызды. Дегенмен, бұл маңызды мәселені талқылау және ымыраға келу – әділетті қоғам құру жолындағы маңызды қадамдар.

Әділетті мемлекет көптеген адамдар ұмтылатын идеал болып қала береді және оны жүзеге асыру қиын екені сөзсіз. Әділ қоғамдар мен барлық азаматтардың жақсы өмір сүруіне қол жеткізу үшін бізді осы идеалға жақындататын талқылауларды және шешімдерді іздеуді жалғастыру маңызды.

Әдебиеттер тізімі

1. Малько А.В. Теория государства и права в вопросах и ответах. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2002. – 300 с.
2. Локк Дж. Об опыте разума // Локк Дж. Соч.: В 3-х т. – М.: Мысль, 1988. – Т. 3. – С. 81.
3. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты. - М., 1998. – С. 207.

УДК 339.163

**ТОРГОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ
В ИСТОРИИ И БУДУЩЕМ: КАЗАХСТАН И УЗБЕКИСТАН***Халикова Рахбар Эргашевна,**доктор исторических наук, профессор**Ташкентский государственный технический университет**г.Ташкент, Узбекистан**e-mail:rahbarkholikova@mail.ru*

Аннотация. В статье даётся обзор об аграрных и торговых отношений между двумя государствами: Узбекистаном и Казахстаном в период ханства. Важное место занимает территориальные обстоятельства и торговые связи с городами Среднеазиатских ханств. Автор приводит сведения о всестороннее развитие экономической интеграции между странами Центральной Азии не только в прошлом но в настоящее время.

Ключевые слова: Казахские жузы, Среднеазиатские ханства, торговые связи, исторические корни, ремесленные изделия, товарно-денежные отношения, население, сотрудничество.

Abstract: In this article, provides an overview of the agrarian and trade relations between the two states; Uzbekistan and Kazakhstan during the period of Khanate an important place occupy Territorial circumstances and trade relations with the cities of Central Asian Khanates comprehensive development. The auther comprehensive development of economic integration between the contrees of Central Asia only in the past but nowadays.

Keywords: Kazakh zhuzes, Kingdom of Central Asian, trade relations, historical roots craft products, commodity – money relations, population; cooperation

Известно, что на территории современного Узбекистана издавна проходили оживлённые караванные пути, располагались крупные, торгово-экономические и культурные центры – Бухара, Самарканд, Хива, Коканд, Ташкент. Некоторые из этих городов являлись центрами крупных государственно-территориальных образований среднеазиатских ханств. Это обстоятельство во многом способствовало развитию социально-политических, торгово-хозяйственных и культурных связей между народами, населяющими эту и сопредельные территории, включая общины казахских жузов. На юге территории Казахстана примыкала к трём среднеазиатским ханствам – Бухаре, Хиве и Коканду.

Касаясь темы исследования, нужно отметить, что торговые связи казахов с оседлыми народами Бухары имеют глубокие исторические корни. Особенно, торговые взаимосвязи между двумя народами имели большое экономическое значение. Торговля была обоюдно выгодной, и поэтому она стимулировала усиленное развитие каждых, из этих регионов своей отрасли производства.

Среди казахского населения славились изделия мастеров ремесленников из Бухары, Ташкента и Хивы [1,195]. Постоянно кочевавшие казахи активно вели свою торговлю с оседлыми народами крупных городов среднеазиатских ханств.

Например, население из рода Сигерли-уйсюн в составе 2000 семей и населения рода Сары-уйсюн в составе 7000 семей из старшего жуза постоянно кочевавшие между г.Туркестаном и Кызыл Ордой вели торговлю в Бухаре и Ташкенте. А члены из рода Аргин в составе 30.000 семей кочевавшие в летние периоды по реке Нуре, в горах Баян аул, Кзылтау и Улитау, члены рода баганалинайман в составе 300 семей а также члены родов найман в составе 4000 семей, члены рода таракты в составе 4000 семей из среднего жуза, тоже вели торговлю в Бухаре и Ташкенте.

Как видно члены всех жузов вели оживлённую торговлю с Хивой, Ташкентом, Какандом, а роды младшего жуза вели свою торговлю только в Бухаре.

В целом торговые связи с городами Среднеазиатских ханств имели 172 отделения 32 родов с общей численностью до 251 тыс. 300 семей [2,51].

В начале XIX в многочисленные ремесленные мастерские, производящие одежду и огромные многолюдные базары, характерны для Бухары, Ташкента, Коканда и Хивы в значительной степени продолжали обслуживать казахское население.

Наряду с этим надо отметить, что торговцы из Ташкента постоянно пригоняли из Казахских территорий в Бухару ежегодно до 100 тысяч баранов [3,52].

В свое очередь наряду с ташкентскими и хивинскими купцами бухарцы старались держать за собой право снабжение казахского населения среднеазиатскими ремесленными изделиями. Приведем один пример: узбекские купцы из Бухары и Кокандского ханство вели обширную торговлю в Семипалатинске.

Укрепление торговых связей и товарно-денежных отношений, в целом взаимоотношений казахов с оседлым узбекским населением, имевшее место в начале XIX в. вслед за завоеванием юга Казахстана Кокандским ханством внесло в жизнь казахов такую особенно так как усиленный интерес к развитию овцеводства. К середине века разведение овец стало основным животноводческим занятием населяющий этот регион казахов и узбеков.

Овцеводство считалось наиболее прибыльной отраслью животноводства: кроме традиционных мяса и молока оно давало пользовавшееся большим спросом ценное сырьё-шерсть и кожу [4,34]. Они использовались как местным населением, как и в достаточном количестве поставлялись в Среднеазиатские города. Эта шерсть применялась также для ковроткачества и изготовления национальной одежды. Центрами по торговле шерстью считались города Чимкент, Аулие-Ата и Туркестан [5,34].

Овцы казахской породы, которые быстро размножались были выносливы к климатическим перепадам и неприхотливы к корму, довольствуясь самой скудной травой получили большую популярность на больших пространствах.

Кроме юга Казахстана они разводились в Ферганской долине, Ташкентском оазисе, в Зарафшане и Кашка Дарья а также Хорезмском оазисе. Численность казахских курдючных овец во много раз превышало поголовье каракульских овец. То есть породу жайдары разводили как кочевое и полуоседлое население, так и земледельческое, оседлое население равнинных территорий [6,188].

Что касается каракулевых овец местом их расположением были Кызыл кумы. Кочевавшие по этим местам казахи с упорством достойным подражания путем скрещивания каракулевых производители из Бухары с местной породой вывели новые породы овец: «коспак» и «дриок».

Из овчины и мерлушки – ценных продуктов каракулеводства шапки, шубы, и шалберы (кожаные шаровары). Они были очень кстати для суровых и ветреных здешних зим. Очень много шкур по сравнительно дешёвым ценам, часто оптом, закупались заезжими скупщиками.

На втором месте по своей значимости в экономической жизни кочевых и полукочевых племен Центральной Азии стояло разведение верблюдов [7,180].

Особенно много этих незаменимых транспортных верблюдов было в Кызылкумах, Каракумах, Устюрте. Кроме перевозки всевозможных грузов они давали высококалорийное молоко и мясо, ценные шерсть и кожу.

На территории Центральной Азии в конце XIX века насчитывалось свыше 210000 верблюдов, преимущественно двугорбых (айир туйе). Всего насчитывалось 3 разновидности двугорбых и 7 разновидностей одногорбых верблюдов.

По данным У.Х. Шалсхапова в конце века только в Хорезме насчитывалось 104450 верблюдов, из них Амударьинском отделе 13100 и в Хивинском ханстве – 91350 верблюдов [8,181].

В XIX – в начале XX вв. на юге Казахстана и долиной территории современного Узбекистана разводили также некоторые породы коз. Самой широко распространённой являлась казахская пород коз. Выгода из разведения коз виделась прежде всего из получения при незначительных затратах молока, мяса и ценной шерсти, прежде всего пуха. Много произведённого пуха продавалось в Оренбурге, где из неё изготавливались знаменитые оренбургские платки [9,13].

Казахи в свою очередь из выделенной и выкрашенной козьей шкуры изготавливали изящную мужскую и женскую одежду. Все эти товары вывозились на крупные многолюдные базары Бухары, Ташкента и Хивы, которые как уже было сказано выше имели большое значение для жизни и быта казахов. В многочисленных ремесленных артелях и мастерских, где производились готовые халаты, одеяла, штаны они осуществляли основные покупки. На основе вышеприведённых примеров можно говорить о существовании налаженного сотрудничества между представителями казахских племён и оседлым населением среднеазиатских ханств, в первую очередь Бухару.

Оно охватывало развитие ряда жизненно важных сфер скотоводства, работы по её селекции, производства и реализацию отдельного сельскохозяйственного сырья - шерсти, кожи, пшеницы, ведение взаимовыгодной торговли.

Таким образом, в XIX веке продолжали развиваться и укрепляться многосторонние, в первую очередь, торгово-хозяйственные взаимоотношения населения казахских жузов со среднеазиатскими ханствами, включая Бухару. Естественно, что развитию подобного взаимовыгодного сотрудничества, кстати, характерною и для настоящего времени, способствовали близость территориального расселения и добрососедские отношения между двумя народами, заметное развитие товарно-денежных отношений, формирование и укрепление государственности у народов, с древних времён, населявших решен и взаимодействовавших друг с другом в различных областях жизнедеятельности [10,177].

До настоящего времени очень близкие и тёплые отношения между двумя государствами: Узбекистаном и Казахстаном во многих сферах жизни, особенно в духовной, социальной, торгово-экономической и культурной. Товарооборот между Казахстаном и Узбекистаном увеличился на треть за год. За 10 месяцев 2018 года составил более 2 млрд. дол. США, что выше на 30,9% чем за аналогичный период предыдущего года. Экспорт в Узбекистан за указанный период составил 1,3 млрд. дол. США. На основании подписанных двухсторонних и многосторонних соглашений между Казахстаном и Узбекистаном осуществляется торговля без применения таможенных пошлин и ограничений [11,1].

Также уместно отметить, что между Казахстаном и Узбекистаном действует двухстороннее межправительственное Соглашение о свободной торговле, подписанное 2 июня 1997 года. Торговые Отношения между Казахстаном и Узбекистаном регулируют Договором о зоне свободной торговли СНГ от 18 октября 2011 года, к которому Узбекистан присоединился с 31 мая 2013 года. А с января 2019 года вышло новое Постановление согласно которому акцизный налог на импорт в Узбекистане будет применяться в отношении 750 товарных позиций на 10 знаках ТН ВЭД [12,3].

В последних переговорах глав двух стран отметили, что в 2018 году, объявленном в Казахстане годом Узбекистана, двухсторонние отношения обрели новую динамику. Регулярно проходят встречи в рамках совместной межправительственной комиссии, ставшей действенным механизмом продвижения узбекско-казахского многопланового взаимодействия.

Высокими темпами растут объёмы взаимной торговли, реализуются программы и проекты кооперации в машиностроении, электроэнергетики, области туризма, транспорта и логистики. Товарооборот между Казахстаном и Узбекистаном за январь-сентябрь

2021 года составил 2,7 млрд долларов США, что на 31,9% выше, чем за аналогичный период предыдущего года. По итогам 2021 года ожидается, что объем взаимной торговли достигнет 4 млрд долларов [13,3,4]. И в заключение нужно отметить, что тесные связи между нашими регионами, открытое общение и дружба между людьми, активизация культурного обмена позволили достичь главного – ещё больше сблизить наши народы.

Список литературы

1. Мадуанов С. Взаимоотношения казахов с другими соседними народами Центральной Азии в XVIII- начале XX века. – Алма-Ата. – 1995. – С.195.
2. Тетеревников А.И. Очерк внутренней торговли киргизской степи. – СПб. – 1867. – С.51.
3. Там же. С.52.
4. Шаниязов К. Основные отрасли животноводства в дореволюционном Узбекистане. – М: 1975. – С. 34.
5. Там же. С 34.
6. Хозяйственно-культурные традиции народов Средней Азии и Казахстана. – М: 1975. – С.188.
7. Мадуанов С. Взаимоотношения казахов с другими соседними народами Центральной Азии в XVIII – начале XX века. – Алма-Ата. – 1995. – С.180.
8. Там же. С.181.
9. Мейер Л. Киргизская степь. Оренбургского ведомости. – СПб. – 1965. – С.13X.
10. Шалекенов У.Х. Казахи низовьев Аму-Дарьи. К истории взаимоотношения народов Каракалпакии в XVIII-XX вв. – Т 1966. – С. 177.
11. Сайт пресс-службы министерства обороны РК от 24.12 2018. 1.
12. Народное слово 2018 г. 22-в от 20 ноября. – 3 с.
13. <https://www.nur.kz/politics/kazakhstan-economy/1944453-kazahstan-i-uzbekistan-budut-prodvigat-tovary-drug-druga/>

УДК 372.8

TEACHING OF FOREIGN STUDENTS LATIN AND RUSSIAN LANGUAGES BY THE INTERDISCIPLINARY INTEGRATED APPROACH

E. B. Kalinichenko,

Ph.D. of Sociological Sciences, Associate Professor

L. M. Ivanova,

Ph.D. of Pedagogic Sciences, Associate Professor

M. N. Razdobarova,

Senior Lecturer

*Saratov State University of Genetics, Biotechnology and Engineering
named after N.I. Vavilov,*

Saratov, Russia

e-mail: mashina777@sgau.ru

Abstract. The article discusses the issue of integrated technologies for teaching foreign students. It describes the mechanism of subject-language integrated education into university educational process on the example of such disciplines as Latin and Russian languages that are

taught in English to foreign students. Characteristics and features of the interdisciplinary integrated approach are given.

Keywords: digitalization, CLIL-technologies, subject-language integrated education, Latin, Russian languages.

A characteristic trend of today's transformations in the economy, science, and education is the desire to combine available ideas, facts, and information in order to better understand innovative phenomena. We are increasingly coming to the conclusion that the diverse world must be viewed as a single entity. Therefore, modern reality demonstrates an urgent need to unite various spheres of human activity.

In the education system, integration can be realized through an interdisciplinary approach. As is known, the knowledge to be acquired by students is scattered, and students have to make considerable efforts to assimilate, systematize and learn to apply it in practice. And interdisciplinary connections can successfully eliminate this contradiction, because information scattered between individual objects is synthesized, as a result of which their integrated use in labor practice is possible in the future [3, 6, 7].

Interdisciplinary connections are to some extent initially present in the education system, as evidenced by any curriculum where disciplines are taught in a certain sequence and according to the principle from simple to complex.

In language teaching, in the last few years there has been significant interest and widespread use of CLIL technology, which is direct evidence of the use of an integrated approach [4, 6, 7, 10].

The CLIL formulation (Content Language Integrated Learning) appeared during the period of popularization of teaching technology in a foreign language in other disciplines. A limited number of hours are allocated for studying a foreign language, and the requirements for the level of proficiency have increased, and in this situation, this technology solves two problems at once: firstly, studying the subject, and secondly, a foreign language. A foreign language, thereby, reaches the level of real communication and ceases to be just an academic subject, because solves specific communication problems.

Currently, competition among Russian universities providing education to foreign citizens has increased significantly. Higher education institutions are constantly searching for new effective and attractive methods and forms of work for potential foreign students [5, 8]. This circumstance prompted the teachers of our university to resort to the use of CLIL technology when teaching students from other countries the disciplines "Latin Language" and "Russian Language".

Students, with the help of an English intermediary language, study Latin and Russian in parallel, preceding their introduction to clinical disciplines in the following semesters. In the first year, studying in English makes it easier for students to assimilate the material; the stress component that arises when the language environment changes is reduced, thereby making the transition stage less difficult. In addition, foreign students do not incur additional costs for living and studying at the preparatory department.

At the end of the 2nd semester, during a supervisory survey of foreign students who used this approach, two-thirds of the respondents did not experience problems with mastering the educational material, and more than half of the students in the second group experienced difficulties in understanding the educational material. Moreover, the students of the second group studied at the preparatory department a year before.

The idea of using CLIL technologies in teaching Latin medical terminology and the Russian language was implemented in the practice of teaching foreign full-time 1st year students in the Veterinary field at our university. The experimental training was carried out for one semester as part of the compulsory part of the disciplines of the current curriculum. It involved practical classes and independent work and ended with a test.

Education at Russian universities for foreign students is carried out mainly in Russian, i.e. Russian language becomes their main means of communication, and in order to master a significant amount of program material, it is necessary to have a fairly high level of proficiency in Russian. Not all foreign students can boast of sufficient knowledge of the Russian language for this, which causes difficulties in mastering Latin medical terminology through the Russian language [8, 9, 10]. Due to the fact that the rules of reading, pronunciation, and grammar are remembered better when compared with another, so to speak, basic language [1], and students arriving from other countries have a good command of the English language, it was decided to take the English language and English grammar as a basis.

The following type of work with anatomical terms confirms our observation. The study group is divided into small subgroups of 4-6 people. Each subgroup is offered three sets of cards with individual words-terms: in one set the terms are in English, in the other - in Russian, in the third - in Latin. They need to compare this lexical material, and using existing knowledge or guesswork, put it in three columns, as presented in the table.

English	Russian	Latin
extremity	конечность	extremitas
face	лицо, поверхность	facies
column	столб	columna
vertebra	позвонок	vertebra
сосцух	копчик	coccyx
abdomen	живот	abdomen
thorax	грудная клетка	thorax
spleen	селезенка	splen
palate	нёбо	palatum
ligament	связка	ligamentum

The results obtained are presented by one of the groups, which allows each group, firstly, to check the correctness of their work, secondly, to hear the results of other groups, and thirdly, after listening to the words-terms several times, students learn them better. As we can see from the table, the terms of the English and Latin languages are very similar in spelling, many of them are similar in reading. Comparison and analysis allows you to establish certain parallel connections between words, which simplifies their memorization.

It was said earlier that a foreign language, with the exception of regional studies, contains little information about reality, unlike, for example, chemistry or other subjects; rather, with the help of it, thoughts about it are formed and formulated [2]. This means that language is a certain form of existence of information, and it is pointless. When teaching any language, we introduce students to phonetics, vocabulary, grammar, i.e. with linguistic means [1]. However, this does not entirely correspond to the modern desires of students. And in this context, the use of CLIL technology fills language learning with content, and the purpose of learning becomes clear. Students get the opportunity to immerse themselves in a natural language environment; they understand that language is a means of communication, which significantly increases the motivation for mastery.

Conclusion: The interdisciplinary integrated approach has demonstrated a positive effect both in the study of Latin and Russian languages, as well as in foreign English, so the CLIL concept can be used to achieve educational goals. Moreover, it increases the significance of information for the student, minimizes repetition when studying several disciplines, which saves effort and time.

One of the most important tasks of educational and cognitive work has always been the unity of purpose and content, and CLIL technology, based on a set of goals, forms and methods of teaching, successfully solves this problem through integration and continuity. And on the basis of close interdependence, it effectively solves current problems of the educational process.

References

1. Ivanova, L. M. Development of oral speech skills in preparation for an exam in a foreign language at a non-linguistic university / L. M. Ivanova // Science and education in the 21st century: modern vectors of development and prospects: Collection of articles of the II All-Russian (National) scientific and practical conference, Saratov, January 20, 2022. – Saratov: LLC “Center for Social Agroinnovations of SSAU”, 2022. – P. 51-56. – DOI 10.54697/9785604711_51.
2. Ivanova, L. M. Regional information in the process of teaching various aspects of language / L. M. Ivanova // Science and education in the XXI century: modern vectors of development and prospects: Collection of articles of the II All-Russian (National) Scientific and Practical Conference, Saratov, January 20, 2022. – Saratov: LLC “Center for Social Agroinnovations of SSAU”, 2022. – P. 57-61. – DOI 10.54697/9785604711_57.
3. Ivanova, L. M. Problems of digitalization of Russian education / L. M. Ivanova // Scientific dialogue in the linguistic space: Collection of articles of the IV International Scientific and Practical Conference, Saratov, February 28 – 03, 2023. – Saratov: Federal State Budgetary Educational Institution of Higher Education Vavilov University, 2023. – P. 128-132.
4. Kalinichenko, E. B. Discipline “Business communication in the modern digital space” / E. B. Kalinichenko, L. M. Ivanova, M. N. Razdobarova // Culture of speech and business communication in the modern information society: I International scientific -practical conference dedicated to the 100th anniversary of the Institute of Economics and Management of Agro-Industrial Complex RGAU-MSHA named after K. A. Timiryazev, Moscow, April 08–09, 2022. – Moscow: Limited Liability Company “Megapolis”, 2022. – P. 105-111.
5. Melikova, O. S. Features of adaptation of foreign students to study in Russian universities / O. S. Melikova, T. N. Prokudaylo // Methods of teaching foreign languages: traditions and innovations: Collection of scientific papers based on the materials of the international scientific and methodological conference -webinar: in 2 parts, Kursk, April 12–15, 2016. Volume Part 2. – Kursk: Kursk State Medical University, 2016. – P. 8-14.
6. Pluzhnikova, Yu. A. Experience in implementing the concept of subject-language integrated learning (CLIL): course “European Law (in English)” / Yu. A. Pluzhnikova // . – 2015. – No. 10. – P. 159-171.
7. Razdobarova, M. N. Content integrated learning as a promising form of organizing the language educational process at a university / M. N. Razdobarova, E. B. Kalinichenko, L. M. Ivanova // Scientific Notes of the University. P.F. Lesgafta. – 2023. – No. 1(215). – P. 415-421. – DOI 10.34835/issn.2308-1961.2023.01. P. 415-421.
8. Ruzanov, D. Yu. Features of teaching foreign medical students in English / D. Yu. Ruzanov, V. A. Melnik // Medical education of the XXI century, Vitebsk, November 01–03, 2006. – Vitebsk: Vitebsk State Medical University, 2006. – P. 218-219.
9. Satyvaldyeva, A. A. Features of teaching Latin medical terminology to foreign students and students with the Kyrgyz language of instruction / A. A. Satyvaldyeva, B. K. Bekboeva // Bulletin of Osh State University. – 2021. – T. 2, No. 4. – P. 1085-1093. – DOI 10.52754/1694745_2_2021_2_4_1085.
10. Stul, T. G. Problems of intercultural communication and features of teaching foreign medical students in an intermediary language / T. G. Stul, A. I. Loktev // . – 2019. – No. 3(114). –P. 156-159.

САЛТ-ДӘСТҮРЛЕРДІҢ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ОРНЫ

Конкаева Ләззат Оразгерейқызы,

1 курс студенті

Халықаралық инженерлік-технологиялық университеті

Алматы қ., Қазақстан

Андатпа. Баяндамада салт-дәстүрлердің қазақ болмысын қалай ашатындығы, жаһандану заманында салт-дәстүрлердің жаңғыруы қалай жүзеге асатындығы, салт-дәстүрлердің жас қазақ қоғамына беретін рухани байлығы туралы айтылады.

Кілт сөздер: салт-дәстүр, әдет-ғұрып, отбасы, этникалық тұтастық, этнопедагогика.

Abstract. The report tells about how traditions reveal the Kazakh identity, how the revival of traditions takes place in the era of globalization, the spiritual wealth that traditions give to young Kazakh society.

Keywords: traditions, customs, family, ethnic integrity, ethnopedagogy.

Салт-дәстүр дегеніміз не? Салт-дәстүр дегеніміз – халықтың жөн-жоралғылардың, ұстанымдардың жиынтығы. Салт-дәстүрлер халықтың өмір-тұрмысынан, шаруашылық-тіршілігінен, қалыптасқан қоғамдық қатынастарынан, дүниетанымынан туындайтын мәдени құбылыс.

Салт-дәстүр – ұрпақтан-ұрпаққа ауысатын, кәсіпке, сенімге, тіршілікке байланысты тарихи қалыптасқан нормалар мен үрдістер. Уақыт өткен сайын салтқа өзгеріс еніп, өзгеріп, қоғамға байланысты бейімделіп келеді. Жаңа қоғамдық қатынасқа сай келмейтін дәстүрлер ығысып, өмірге қажетті жаңалары дамып отырады.

Қазақ этнопедагогикасының үлкен бір саласы қазақ халқының салт-дәстүрі болып табылады, басқаша айтқанда салт-дәстүр ұлттық тәрбиенің ұлы тіні десем де болады.

Ол- қоғамдық ұйымдар мен халықтың мінез-құлқының, іс-әрекетінің рухани негізі. Қазақ әдет-ғұрыптарын олардың қоғамдағы атқаратын қызметіне қарай отбасылық және қауымдық-қоғамдық ғұрыптар деп үлкен екі топқа бөлуге болады.

Отбасылық ғұрыптарға баланың дүниеге келуі, ержетуі, келін түсіру, қыз ұзату және өлген адамды жәнелту жатады.

Қауымдық-қоғамдың ғұрыптарға бүкіл қауым болып өткізетін, жалпы қоғамдық мәні бар әдет-ғұрыптарды жатқызуға болады. Мысалы, наурыз тойы, құрбан айт, ораза айт, ас беру, т.б.

Әдет-ғұрыптарын отбасылық және қауымдық-қоғамдық деп бөлуді шартты түрде ғана түсіну керек. Өйткені отбасылық ғұрыптар мен қауымдық-қоғамдық салт-саналар өзара астасып, араласып жатады. Отбасылық ғұрыптар кейде қоғамдық сипат алады, ал бүкіл қауым атқаратын, қатысатын ғұрыптар әр отбасында көрініс табады.

Ұлттық қайта жандану үрдісі тек қана қазақ тарихына деген қызығушылық негізінде жүзеге асырылуда емес, сонымен қоса өзіндік салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды жаңғыртумен байланысты. Тұңғыш президентіміз Н.Ә.Назарбаев та өзінің жолдауында «Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодынды сақтай білу. Жаңғыру атаулы тарихи тәжірибе ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауға тиіс, керісінше дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу тиіс!» деп жазады.

Қазақ салт-дәстүрінің қайта жаңғыруы бүгінгі таңда Қазақстанда тарихи жалғастықтың қайта қалыптасуы ретінде қабылданады. Қазақ халқы үшін бұл өте қиын және күрделі мәселе, себебі жоғалған салт-дәстүрді қайта қалпына келтіру туралы мәселенің көтерілуінде болып отыр. Қазіргі қазақтар – бұрынғы малшы-көшпенді халық емес. Сондай-ақ, жиырмасыншы ғасыр бойы саналы түрде салт-дәстүрді жою және қудалау жүзеге асырылып келді. Жетпіс

жылға созылған кеңестік кезеңде Қазақстанда салт-дәстүрмен «өткеннің қалдығы» ретінде күресті. Алайда, сол уақытта да, бүгінгі таңда да қазақтар бұрынғы өмір салтының қалдығын қажырлықпен талмай күресіп сақтап келеді.

Оған мысал, Ру, руға бөліну – қазақ халқының ерекшелігі. Бұл жерде туыстық қатынасқа ерекше мән беріледі. Бұл «қиын мәселе» барлық басқа халықтық мәдени институттардың аясында әртүрлі әлеуметтік және саяси жағдайларға бейімделуде. Сан ғасырлар бойы орын алған жағдайларға қарамастан, қазақ халқының рулық санасы сақталып келеді. Ол ұзақ уақыт бойы қазақ зияткерлерінің арасында бір мағыналы бағаға ие бола алмады. Біреулері оны ұлттық бірлікке деген қауіп деп түсінді, екінші біреулері «жеті атаны» білу ұлттық мәдениеттің құбылысы деп қарастырды. Менің ойымша, Руға бөліну, Жеті ата принципі қарапайым болғанымен, отбасы-туыстық махаббаттың негізіндегі этникалық тұтастықты анықтайтын күшті ядро болып табылады. Қазақ халқы этномәдени қауымдастық ретінде өздерінің этножымдық зердесінің арқасында сақталды. Бұл қазақ халқының бауырмалдығын көрсетеді.

Күнделікті өмірге қатысты дәстүрлер

Сәлемдесу. Жиналып тұрған топқа жақын келген адам оларға бірінші болып сәлем беруге міндетті. Атты адам жаяу кісіге, жасы кіші үлкендерге бірінші болып сәлем береді. Алға келген астан алдымен жасы үлкен адам дәм татады. Тамақ ішіп отырған кезде көп сөйлеуге болмайды. Балаларға жақсы тәрбие, үлгі-өнеге беруде мақал-мәтелдердің атқаратын рөлі зор. Мұндай дәстүрлер әдетте аса білінбейді, дегенмен осындай ұсақ нәрселер қазақтың кішіпейілдігін, қонақжайлылығын білдіреді.

Шашу. Бұл қуанышқа арнап жиналған жұрттың алдында жасалатын ырым. Әдетте, шашуға күрт, ірімшік, өрік, кейіннен қант, компит пайдаланылған. Шашуды жаңа түскен келінге, алғаш босаға атаған күйеуге, тұсауы кесілген балаға, алғаш атқа мінген балаға, т.б. жақсылықтарға шашады. Шашудың мәні - жақсылық, молшылық, күт-береке тілеу.

Сүйінші – қуанышты хабарды, алдымен, бірінші болып жеткізген адамның алатын сый-қәдесі. Қуанышты хабар жеткізуші «Сүйінші, сүйінші!», – деп жұртқа естірте хабар бере келіп, сүйіншісіне не беретінін де алдын ала сұрап алады. Хабардың маңызына, сүйінші берушінің қолының ашықтығына қарай сүйінші көлемі әрқалай болады. **Көрімдік**-қандай да болсын бір жаңа дүниені алғаш көрсеткенде көрімдікті ұйымдастырушының алатын сый-қәдесі. Мысалы, қазақ алғаш көрген келінге, күйеуге, нәрестеге, ботаға, жаңа киімге, әшекей затқа, жаңа отауға көрімдік береді.

Бала тәрбиесіне қатысты салт-дәстүрлер

Халық даналығы балаларды еңбексүйгіштікке, алды-артын аңдап сөйлейтін сақтыққа, адамгершілік асыл қасиеттерге баулиды. Мәселен, «Аққа Құдай жақ», «Батырдың күші - айласында», «Асықпаған арбамен қоян алады», «Еңбек етсең ерінбей, тояды қарның тіленбей», «Бірлік бар жерде тірлік бар», «Қолы қимылдағанның аузы қимылдайды», «Жаздың бір күні жылға азық», «Жақсыда жаттық жоқ», «Жаман үйді қонағы билейді», «Жақсы жігітке жеті өнер де аз» сияқты мақалдардың тәрбиелік маңызы зор.

Шілдеhana. Бала дүниеге келген күні шілдеhana жасалады. Шілдеhana жасаудағы бірінші мақсат-дүниеге келген баланың қуанышына кішігірім дастархан жайып сауық өткізу болса, екінші мақсат жаңа ғана дүниеге есігін ашқан сәбиді түрлі жамандықтардан (жын, шайтан) қорғау. Түнімен ән салынып, ойын-сауық құрылып бала жатқан жерге ондай пәле жоламайды деп есептеген. Сондықтан кейбір өңірлерде шілдеhanаны шілде кузет деп атаған.

Ат қою. Қазақ балаға атты әр түрлі ырымға сүйеніп қойған. Мысалы, баласына соған тартсын деп бір жақсы адамға ат қойғызған, немесе жақсы адамның атын қойған. Мысалы,

Абылай, Абай, Шокан, т.б. белгілі, даңқты адамдардың атын берген. Немесе Алдаберген, Құдайберген, Тілепалды деп қойған. Мұндай аттарды ұзақ күткен, әулие-әнбиелердің басына түнеп тілеп алған балаларға қоятын. Қазақ кейде баласына жағымсыз да ат қоятын. Мысалы, Күшікбай, Бокбасар, Қасқырбай, т.б. Әдетте, Мұндай атты баласы тұрмай, шетіней берген соң ата-аналары тіл-көз тимесін деп қоятын. Қазақта тілеулі аттарда болған, мысалы, Ұлболсын, Тоқтасын, Тұрсын, т.б.

Бесікке салу. Баланы бесікке салу сол ауылдағы сыйлы бәйбішеге тапсырылатын. Бесікті бала атасына тартып өссін деген ниетпен атасының шапанымен, тонымен, атқа тақымы мықты болсын деген тілекпен аттың жабуымен жапқан.

Қырқынан шығару. Бала дүниеге келгеніне 40 күн толғанда қырқынан шығарады. 40 күнге дейін балаға тіл-көз тимесін деп сырт адамға көрсетпеген. Қырқынан шығаруға да көрші-қолаң, туыстардың әйелдері келеді. Бұл күні баланың қарын шашын (туғандағы шашы), тырнағын алады, 40 қасық суға шомылдырады.

Тұсаукесер. Бала жүруге талпынғанда оның тұсауын кесу рәсімі жасалады. Тұсау кесуге де, негізінен, үлкендер жиналады. Баланың аяғын ала жіппен, не қойдың тоқ ішегімен тұсайды да, бала жүрейін дегенде тұсауды пышақпен кесіп жібереді. Баланың аяғын ала жіппен, тоқ ішекпен тұсауда мән бар. Қазақта ала жіп қасиетті, адалдықтың белгісі саналған. Өзінің адалдығын білдіргісі келген жан «біреудің ала жібін аттағаным жоқ» дейді. Бұл бала адал болып өссін деген тілектен туған ырым. Ал енді баланың аяғын тоқ ішекпен тұсау бала өскенде бай болсын, малды болсын деген тілектен туындаған.

Ашамай, тоқымқағар. Бала 4-5 жасқа келгенде оны атқа мінгізіп, ашамайға отырғызған. Ашамай дегеніміз бала аттан құламауға ыңғайланып жасалған ердің бір түрі. 6-7 жасқа келгенде бала өз бетімен атқа мініп әкесімен, не ағаларымен сапарға шыққан жағдайда ата-анасы баласының тоқымқағар рәсімін жасаған.

Отбасы және неке саласындағы әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлер

Қазақтарда отбасы мен некеге қатысты сонау ежелден келе жатқан бірегей әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері болатын. Ата-ана өздерінің ұлын үйлендіру қамын әрқашан ойластырып жүретін. Болашақ келінді бала кезінен іздестіре бастайтын. Тіпті балалар дүниеге келмей жатып-ақ атастыру рәсімі болатын. Құдаларды өнегелі, құрметті, текті жерден іздестіретін. Құда түсудің салт-дәстүрлері бойынша арнайы рәсім өткізілетін. Қазақтарда жеті атаға толмаған туыстар арасында неке қиюға қатаң тыйым салынатын.

Баланы үйлендіруге қатысты әдет-ғұрыптардың реті мынадай болатын: құда түсуге алдын ала келісу, ата-ананың құда түсуі, күйеудің қалыңдыққа ұрын баруы, келін түсіру тойы, неке қию рәсімі. Ұзатылатын қыздың әкесі құда түсіп келген құдаларға құйрық-бауыр жегізетін. Бұл салт-дәстүр құдалық рәсімінің орындалғанын көрсететін. Ал құдалық екі жаққа да белгілі міндеттер жүктейтін. Құдалықтан айнуға болмайтын.

Құда түсудің ресми бөлігі аяқталғаннан кейін жігіт жағы қыздың қалыңмалын төлейтін. Қалыңмал әдетте мал басымен есептелетін. Оның мөлшері құда түсушілердің қаншалықты бай, ауқатты екендіктеріне қарай белгіленетін. Қалыңмалдың мөлшері 5 жылқыдан 1000 жылқыға дейін жететін. Үйлену тойы кезінде құдалар бір-біріне кит кигізетін болған. Ол түрлі қымбат бағалы киімдерден, мата кездемелерден, мал басынан тұратын. Құдалар жағы бір-бірімен қоржын алмасып, өзара сыйлық жасасатын. Үйлену тойының әдет-ғұрыптары неке қию рәсіміне ұласады. Қазақтардың дәстүрлі қоғамында қыздың жасауын берудің де зор маңызы болды. Жасау қыз баланың жас кезінен әзірлене бастайтын. Қыздың жасауына киіз үй, кілем, текемет, сырмақ сияқты бұйымдар, киім-кешек түрлері мен ыдыс-аяқтар, әр түліктен тұратын мал басы және басқалары кіретін болған.

Жеке шаңырақ көтеріп, ата-анасынан еншісін алып шыққан жас отбасында күнделікті тіршілігіне қажетті нәрсенің бәрі де — отауы, төсек-орындары мен үй ішінің жабдықтары,

есік алдында малы да болатын. Ежелден келе жатқан әдет-ғұрып бойынша ата-анасының қолында кенже ұлы қалып, қара шаңыраққа бүкіл мал-мүлкімен қоса иелік ететін. Қазақтар өздерінің ата-анасын ешқашан тастап кетпейтін. Даланың жазылмаған бұл әдет-ғұрпын бұзғандарды қазақтар нағыз жексұрын, жауыз жандар ретінде жек көрді.

Итаяғына салу. Жас келіншек бір ауылға қыдырып барғанда, не есік көруге шақырғанда әйелдер не үлкен әжелер оған «итаяғына» сал деп сақина, күміс, жүзік сияқты заттар береді. «Итаяғына салу» деген келіншек босанып баланы шаранасынан жуатын суға яғни «шілде суына» әлгіндей күміс жүзік, сақина, күміс түйме сияқты заттарды ыдысқа салып жіберіп, нәрестені жуады. Жуып болғаннан кейін әлгі заттарды сол жердегі әйелдер ырым қылып бөлісіп алып, мәз мейрам болып тарасады.

Сыңсу. «Халқымызда тұрмыс салт жырларының ең көп тарағандарының бірі сыңсу». Ұзатылған қыз өз босағасынан аттан алдында ағайын туғандарын аралайды. Былайша айтқанда қоштасады (Бірақ бұл дәстүрлі қоштасу емес). Жеңгесін ертіп ағайындарын аралап жүрген қыз жәй жүрмейді. Ол өзінің балалық дәуренінің, оң жақта бұлғақтап өскен бақытты күндерінің өткендігін, аяулы ата анасының, туыскандарының өзін мәпелеп өсірудегі еңбегін өлеңмен айта жүріп өксиді. Ондай өлең жырды сыңсу дейді.

«Базардан келген құйысқан
Тарамай шашым ұйысқан.
Келіп кетіп жүріңдер,
Сағындырмай туысқан» - деп өзінің өтінішін де айта жүреді.

Атбайлар. Бұлай аталатын екі түрлі дәстүр бар. Жас отаудың шаңырағы көтерілген соң ағайын туыстары оған шашу шашып, «керегесі кең болсын», «босағасы берік болсын» деген тілек айтады. Байғазы береді. Ет жақыны босағаға жылқы байлайды. Мұның аты «атбайлар».

«Атбайлардың» екінші түрі кәде. Құда құдағилар келгенде немесе күйеу қалыңдығын алуға келгенде олардың жеңгелері алдынан шығып түсіріп алып, атын байлайды. Бұл «атбайлар» деп аталатын той салты. Оған арнайы кәде беріледі. Ол кәдеден тағы бір әйел тәбәрік сұрайды.

Аушадияр. Үйлену тойы кезінде айтылатын дәстүрлі өлең, жыр. Және жәй өлең емес, өзіндік айтылар әні, ерекше ұлттық тәрбиелік маңызы бар. Көркем шығармашылықпен айтылатын той көркі, салтанат сән, өнегелі өнер. Мұны іздеп тауып, өмірге әкелген көп жасағыр жазушы Уахап Қыдырханов екен. Аушадияр жырының үлгілерін шетелдегі қазақтар сақтап, бізге жеткізген. Шынын айту керек бұл қазіргі Қазақстан елінде айтылмайды, халық жадынан мүлде шығып кетіп ұмыт қалған. Аушадияр үйлену тойы үстінде айтылады.

Аушадияр бір болар,
Жаманның көңілі кір болар.
Ата анасын сыйлаған,
Ақ шалмалы би болар.
Аушадияр екі дер,
Ержеткеннің еркі дер,
Омырауы толған он түйме,
Қыз баланың көркі дер...
Аушадияр төрт болар,
Қыздың қойны өрт болар.
Екі жақсы қосылса,
Өле өлгенше серт болар.

Беташар. «Уә әлеумет! Енді беташар тыңдайық!». Жаңа түскен келінді «беташар» дәстүрі жасалмай ешкім көре алмайды. Оны көру үшін әдейі «беташар» жасалады. Оған

тойға жиналған туыс туғандар тегіс қатынасады. Жас келіннің екі жағында екі көргенді келіндері тұрады. Мұнда «Беташар» жыры айтыла отырып, келінге оның атасы, енесі, оның басқа туыстары таныстырылып, келін оларға сәлем жасайды. Сәлем жасаған адамдар «көрімдік» береді. Бет ашатын жігіт ән жырды желдірте, көңілді көтере жыр төгуі керек.

Қорытынды

Дәстүрмен өзге ұлт басқаны тани алады. Ол ұлтқа рух беріп, оның ішкі-сыртқы келбетін өрнектеп көрсетіп тұратын сипаттардың бірі.

Қандай халықтың болмасын салт-дәстүрлері сол халықтың мінез-құлқын, қасиеттерін таныта алады. Мысалы: қазақтарға тән бауырмалдық, ақжарқындық, қонақжайлық, үлкенге құрмет.

Қазақ халқы ежелден салт-дәстүрлерін заңда жазылған ережедей сақтаған. Әр қадамында жасалу керек ырым-жоралғыларын өз ретімен орындап отырған. Қазақта «Алты жыл аш болсаң да, атаңның салтын ұмытпа» деген мақал бар. Той – думандарда, жиындар мен мерекелерде орындалатын осы қазақ халқының салт-дәстүрлері оның ұмыт болмағанын паш етеді. Қазіргі уақыттың өмір ағымына байланысты кейбіреулері түрленіп қана қоймай жаңадан еніп те жатыр. «Ата салтың – халықтық қалпың» демекші, өз жұртының қадір – қасиетінен мәлімет беретін ғұрып қасиетпен, оған мейлінше құрметпен қарау – ұлтымызға, елдігімізге сын. Тындар құлаққа, көрер көзге, сезінер жүрекке танымал, басқа елдерде жоқ дәстүр өрнектері, ортақ мұралары, тұрмыс – тіршілігіндегі керемет салт – ғұрпы мақтаныш сезімін тудырып, жұртшылықты жалпы отаншылық пен елжандылыққа тәрбиелеуде маңызды міндет атқармақ. Әдет-ғұрып ұзақ тарихи мерзімде біртіндеп қалыптасып, халықтың санасына сіңіп, қай ұлттың болсын ұлттық болмысын құрайды және оны басқа этностардан ерекшелендіреді.

“Жирен жаман әдеттен, үйрен жақсы әдептен” дейді халық. Әдепті болу үшін иманды, кішіпейіл, көпшіл, инабатты болу керек. Ол үшін бүгінгі ұрпақ - өз ата-салтын, әдет-ғұрыптарын білуі қажет. Ата – салтын, әдет-ғұрпын біліп, құрмет тұтқан оқушының ішкі рухани байлығы, әдептілігі сыртқа күн нұрындай сәуле шашып тұрады. Ата-бабаларымыздан мұра болып қалған салт- дәстүрсіз, ішкі рухани байлықсыз, әдет-ғұрыпсыз баланы тәрбиелеп, білім беру мүмкін емес.

Даңқты батыр Бауыржан Момышұлы атамыз:

«Мен үш нәрседен қорқамын. Біріншісі, өзінің сәбиіне бесік жырын айта алмаған анадан, екіншісі, немересіне ертегі айтып бере алмаған ата мен әжеден, үшіншісі, екі қазақтың бір-бірімен орысша сөйлесіп тұрғанынан қорқамын» – деп кетіпті. Кең құшақты қазақ даласында бабалар дүбірі мен даналар үнімен, ата-бабалар салт-дәстүрімен тәрбие алып өскен – қазақ балаларымыз. Сондықтан, ұлттығымызды, тілімізді, ділімізді жоғалтып алудан қорыққанымыз абзал, өз ұлтымыздың ата-бабаларымыздан жалғасып келе жатқан салт-дәстүрімізді ұмытпауымыз керек.

SEYYAHLARIN İZLENİMLERİNE GÖRE 19. YÜZYILDA KAZAK KADINLARININ TOPLUMSAL STATÜSÜ

Prof. Dr. Mutafa GÖKÇE*

Giriş

19. yüzyılda Türkistan coğrafyasını ziyaret eden seyyahlar bölgenin toplum yapısı hakkında eserlerinde detaylı bilgilere yer vermişlerdir. Seyyahların hakkında ayrıntılı bilgi verdiği gruplardan biri de Kazaklardır. 19. yüzyıl Kazak toplumunda kadının rolünü incelemeden önce bu durumun tarihi ve kültürel temellerini oluşturan İslamiyet öncesi Türk devletlerinde kadının statüsüne bakmakta fayda vardır. Çünkü Kazaklar, binlerce yıllık bozkır geleneklerine en bağlı Türk grupları arasında yer almaktadır. Bu durum seyyahların eserlerinde yer almış; seyyahlar Kazak toplumunu ve kadının diğer Müslüman unsurlarla karşılaştırarak onların diğerlerine göre daha az tutucu olduklarını vurgulamışlardır. Dolayısıyla Kazaklarla ilgili olguları ele alırken onların tarihsel kökenlerine inmek gerekmektedir. Kazakları oluşturan Türk toplulukları “Kazak” adı altında toplanmadan önce Çin sınırı ile Tuna nehri arasındaki coğrafyada kurulan Türk devletlerinin ahalisi içinde yer almıştır.

Bozkır kültüründe kadın evinin dayanağıdır. Evde en önemli sorumluluk kadınındır. Eski Türklerde kadın sadece evde değil dışarıda da kocasının yanında yer alır, gerektiğinde savaflara katılır.³ Türkistan’da kurulan ilk Türk devletlerine ilişkin kaynaklarda kadın ile ilgili kayıtlar genellikle devlet yönetiminde etkin bir şekilde görev alan katun unvanlı kağanların eşleri hakkındadır. Bu nedenle döneme ilişkin incelemelerde kadınlar hakkında genellemelere varmak zordur. Ancak eski Türk devletlerindeki aile yapısı ile devlet yönetimi arasındaki ilişki nedeniyle yönetici ailesine mensup kadınlardan yola çıkarak birtakım sonuçlara ulaşmak mümkündür.

Eski Türk devlet yönetiminde kağandan sonra ikinci sırada katun yer alır. Günümüzdeki kadın veya hatun kelimesi yerine kullanılan bu unvan dönemin devlet idaresinde üst düzey unvanlardan biridir. Katunların dolayısıyla kadınların toplum içindeki konumu açısından Kök Türk ve Uygur dönemi yazıtlarında mühim örnekler yer almaktadır. Hem Kök Türk hem de Uygur yazıtlarında benzer ifadelerin yer alması devlet anlayışında ve kadının konumunda bir devamlılığın olduğunu göstermektedir.⁴ Devlet yönetiminde kagan ve katunun görev ve sorumlulukları ile ilgili Bilge Kagan ve Köl Tigin Yazıtlarında yer alan “Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye babam İltiş Kagan’ı ve annem İl Bilge Katun’u (Tanrı) halk içerisinden çekip yükseltmiştir.” İfadesi Türk devletlerinde kadının konumuna ilişkin bir örnektir. Uygur Döneminde de benzer örnekler rastlanmaktadır. Uygur Kagan’ı Moyun Çor da eşi İl Bilge Katun ile birlikte göreve gelmiştir.⁵ Kök Türk ve Uygur Dönemi kaynaklarında yer alan bu örnekler kadınların devlet yönetiminde ve toplum içinde arka planda kalmadığının aksine önemli sorumluluklara sahip olduğunu kanıtlar.

Kök Türk ve Uygur Dönemi kaynakları genellikle kadınların devlet yönetimi açısından konumuna ilişkin örnekleri içermektedir. Kadının toplumsal yaşamdaki rolüne ilişkin örnekleri ise Dede Korkut Hikâyelerinde bulmak mümkündür. Hikâyelere göre de kadınlar toplum içinde arka planda değildir. Kadın; Bamsı Beyrek ve Banı Çiçek ile ilgili hikâyede olduğu gibi yeri geldiğinde erkeklerle birlikte at yarıştıır, ok atar ve güreş tutardı.

* Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, gokce17@gmail.com

3 Bahaeddin Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, İstanbul 1989, s.252.

4 Saadetin Gömeç, “Kagan ve Katun”, Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt 18, Sayı 29, Ankara 1997, s.89.

5 Gömeç, a.g.m., s.89

Dede Korkut Kitabı'nda da evin direği, dayanağı kadındır. Burla Hatun örneğinde görüldüğü gibi kadın yeri geldiğinde at binip kılıç kuşanarak düşmanla korkusuzca savaşır. Kadın yeri geldiğinde bir eş, bir anne ya da kız kardeş olmakta, yeri geldiğinde de ailesini ve evini kurtarmak için savaşmaktadır.⁶ Selcen Hatun, Kan Turalı'yı kâfir elinden kurtarır. Dirse Han'ın eşi, kadının aile içinde baba kadar ve hatta ondan daha da önemli olduğunu gösterir. Bu örnek aynı zamanda Türk toplumunda ailenin ayakta durması ve devamlılığı açısından kadının önemini vurgular. Dirse Han'ın eşi önce oğlunu sonra da kocasını kurtarmak için mücadele ederek ailesinin devamlılığını sağlamaya çalışır.⁷ Dirse Han ve Begil, eşlerinin kendilerine akıl vermelerine izin verdikleri gibi onların önerilerine uyarlar.⁸ Dede Korkut hikâyelerinde kadın toplum içinde yükselen bir değerdir. Kadınlar çocuklarının yetişmesinde önemli rol oynamaktadır. Ayrıca kadınlar kocalarına saygılıdır. Adeta onların danışmanları koruyucuları konumundadırlar. Onlardan desteklerini esirgemezler.⁹

Dede Korkut Hikâyelerinde örneklerde görüldüğü gibi kadın toplum içinde etkin olarak görev alır. Sadece ev işleri ile uğraşmaz her zaman kocasının yanında toplum hayatında her türlü faaliyette görev alır. Ayrıca el-Ömeri'nin şu sözü de Türk kadının siyasi hayattaki rolünü vurgular niteliktedir: “Kıpçak halkı Arap ve Acem halkı gibi halifenin yaptıkları kanunlar dairesinde yürümez. Bunların hatunlarının hüküm ve idarede kendilerinden sadır olan emirlerde onlar kadar hatta daha ziyade iştirakleri vardır.”¹⁰

Seyyahların İzlenimlerinde Kazak Kadını

Kazak destanlarında da Dede Korkut Hikayeleri'ndekine benzer örnekler söz konusudur. Örneğin Makpal Kız'da klasik aşk destanlarındaki kadın tipiyle karşılaşırken Karaşş Kız'da destanlardaki erkek kahramanların benzeri kadın tipiyle karşılaşılır. Destana göre Tomanbay ve Koşambay Karaşş ile evlenmek, onu almak ister. Karaşş onlarla öyle bir dövüşür ki ikisini de yener. İki arkadaş bu kıza hayran olup gücüne boyun eğerek onunla dost olurlar.¹¹

Babamdan bütün bunları dinledim,
Atımı iyi seçip yürüdüm.
Elime bütün silahları aldım,
Dağdan, bayırdan ilime yürüdüm.
Gayretim her yerde açtı,
İri yarı nice pehlivan kaçtı.¹²

Karaşş Kız Destanı'ndaki bu anlatıda görüldüğü üzere, Karaşş'ın Dede Korkut'taki kadın tiplerinden farkı yoktur. Destanlarda onlara olan sarsılmaz saygı ve sevgi vardır. Asırlar boyunca Kazak kadını erkeğin arkasında değil hep yanında yürümüştür.

6 Ş. Kazan, “Klasik Türk Şiirinde Solduran Sop ile Dolduran Toplar”, *Turkish Studies*, 3/1, 2008, s. 35-36; G. Çandarlıolu, “Türk Toplumunda Kadın”, *Hayat Tarih Mecmuası*, Cilt 1, Sayı 4, İstanbul 1966, s.22; H. Savran, “Dede Korkut Kitabında Anne Çocuk İlişkisi”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 7, Sayı 12, Aralık 2004, s.90; A.K. Birgül, “Dede Korkut Hikâyelerinde Kadının Konumu”, *Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni*, Ankara 2000, s.230.

7 M. Ekici, “Dede Korkut Kitabında Kadın Tipleri”, *Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni*, Ankara 2000, s.127.

8 K. Üstünova, “Dede Korkut Kitabını Oluşturan Destanlardaki Ortak Özellikler”, *Turkish Studies*, 3/1, 2008, s.140; M. Gökçe, “Seyyahlara Göre 19. Yüzyıl Türkmenistanı'nda Kadın”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.1, S.4, 2008, s.233.

9 Üstünova, a.g.m., s.141; Çandarlıoğlu, a.g.m., s.24.

10 D.D. Paşaoğlu, “Altın Orda Hanlığı'nda Kadın”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 2023/34, s.384.

11 H.E. Şirin, “Kazaklarda Destan Kadınları”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 30, s.44.

12 Şirin, a.g.m., s.46.

13 H. Devrişeva, *Seyahatnamelere Göre XIX. Yüzyılda Kazakların Sosyal ve Kültürel Hayatı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2016, s.15.

19. yüzyılda Kazak topraklarını ziyaret eden Schuyler gibi seyyahlar Kazak toplumu ve kadınlarla ilgili bilgiler vermiştir.¹³ Seyyahların kadınlara ilişkin verdikleri ilk bilgiler arasında onların fiziki görünüşleri yer almaktadır. Seyyahların eserlerindeki kayıtlara göre Kazak kadınları genelde orta boylu, siyah saçlı, esmer, geniş ve yuvarlak yüzlü, çekik gözlü ve düz burunluydular.¹⁴

Kazak kadınları diğer uluslarda yaşayan kadınların aksine, kapalı ve bir kenara itilmiş bir hayat yaşamamışlardır. Müslüman olmalarına rağmen diğer toplumlardaki gibi yüzlerini örtmemiş, çarşaf giymemişlerdir. Kazak kadınlarının giyim tarzı ise genel olarak erkeklerinkine benzemektedir. Kadınlar bol kıvrımlı beyaz pamuklu giysiler giymektedirler.¹⁵ Kazak kadınlarının örtülü olmamasının nedeni Schuyler'in eserinde, bozkırda çadır içinde haremin mahremiyetini temin etmenin imkânsız olduğu şeklinde açıklanmakta ve kadınların erkeklerin kendilerini görmesini engelleme hususunda bir çaba sarf etmedikleri belirtilmektedir.¹⁶ Burada vurgulanması gereken husus mahremiyet mefhumundan çok tarih boyunca bu sahada görülen örneklerde olduğu gibi kadının toplum içindeki konumudur. Benzer kayıtlara 10. yüzyıl seyyahlarından İbn Fadlan'ın seyahatnamesinde de rastlıyoruz.¹⁷

Bozkırın şartları gereği diğer Türk boylarında olduğu gibi kadın toplumsal hayatın her alanında aktif olarak yer almaktadır. Kazak kadınları at yarışlarında, manili atışmalarda ve diğer oyunlarda genç erkeklerle birlikte etkinliklere katılmaktadır.¹⁸

Seyyahlar her ne kadar Müslümanlığın bir imtiyazı olarak Kazaklar arasında çok eşliliğin olduğunu ifade etseler de geleneksel yarışmalarla Kazak kızlarının eşlerini seçtiğine dair kayıtlar da bulunmaktadır. Örneğin Schuyler'in eserindeki kayıtlara göre Kazaklar arasında evliliğin bir parçası olarak görülen at üzerinde gerçekleştirilen bir yarış vardır. Bu oyunda bir kamçı ile silahlanmış bir şekilde çevik bir ata binerek kaçan kız; onunla evlenmek isteyen bütün genç erkekler tarafından takip edilir. Kızın hoşlanmadığı erkekleri yanından uzaklaştırmak için de kamçısını kullanma hakkı vardır. Bu bir sembolik oyundur. Aslında aileler arasında yapılan görüşmeler sonucunda evlilik süreci gerçekleşir. Kazak geleneklerine göre bir kıza talip olan erkek "kalım" denilen bir başlık parası vermek zorundadır. Kızın babası ile kızına vereceği çeyizin miktarı konusunda bir anlaşma yapılır. Kalım zengin kişiler için 47 at kadardır. Orta halliler için otuz yedi sığır ve birkaç attan oluşmaktadır. Baba tarafından verilen çeyize, gelinin kullanması için bir çadır kurulması gerekir.¹⁹ E. Bacon, yabancı gözlemcilerin kalımı yanlış anladıklarını, bunun gelinin satın alınması için ödenen bir meblağ olmadığını bir tür garanti olduğunu belirtmiştir.²⁰

Schuyler'e göre bozkırda mollalar çok nadir bulunduğundan evlilik esnasında dini bir tören yapılmaz. Evlilik töreni sırasında yapılması gereken en önemli şey ise kadınların gelinlerin faziletlerini, erkeklerin de damadın kahramanlıklarını şarkılarla anlatmalarındadır. Gelin alma töreni de Anadolu'ya benzer şekilde gerçekleşmektedir. Şarkılar söylendikten sonra kızı almak için çadıra giden damat gelinin arkadaşları tarafından engellenmeye çalışılmaktadır.²¹

14 V. Tronov, *Materialı po Etnologii i Antropolgii Kirgiz*, 1891, s. 5; P.Golovaçev, *Sibir, Priroda Ludi, Jizn Moskva*, 1905, s. 126; V. F.Noviskiy, *İz İndii v Ferganu*, 1903. s. 276.

15 E. Schuyler, *Türkistan Seyahatnamesi*, Çev. F. Çetin-H. Çetin, İstanbul 2007, Paradigma Yayınları; s.35-36.

16 Schuyler, *a.g.e.*, s.39.

17 Gökçe, *a.g.m.*, s.234.

18 N, İ. Grodekov, *Kirgizi i Karakirgizi Sır-Daryinskoy Oblasti, Yuridiçeskiy Bit*, C. I, Taşkent, 1889, s. 34.

19 Schuyler, *a.g.e.*, s.40-41.

20 E.E. Bacon, *Esir Orta Asya*, Çevr. T. Say, İstanbul Tarihsiz, Tercüman Yayınları, s. 46.

21 Schuyler, *a.g.e.*, s.41.

Kazaklar arasında çok eşlilik görülse de ilk eş evin hanımıdır. Diğerlerinin üzerinde bir konuma sahiptir. Kadın kocasından ayrılabilir veya onun ölümünden sonra aileden olmayan başka biriyle evlenebilirdi. Bütün bunlar için, karmaşık mali yükümlülükler vardı, ama aynı şeyler erkek için de mevzubahisti.

Seyyahların kadın-erkek ilişkilerinde verdiği bir örnek Anadolu sahasında da görülmesi açısından önemlidir. Buna göre Kazak kadınları saygı işareti olarak kocalarına ve erkek akrabalarına başkalarının yanında gerçek ismi ile hitap etmezler. Onları çağırmak için bu amaçla uydurulan kelimeleri veya deyimleri kullanırlar. Hem Schuyler hem de Radloff, bu adetin Kazak bozkırında komik sahnelerle sebep olduğuna ilişkin söylentilerin olduğunu belirtmektedir. Örneğin bir Kazak kadını, kocası ve erkek akrabalarının isimleri nedeniyle “kurt, kuzu, kamış ve su” kelimelerini ağzına alamamış. Bir gün kurt kuzuyu su kenarında kapınca bu kelimeleri kullanmadan anlatmaya çalışmış.²²

Seyyahlara göre Kazak ailesinin temel direği kadındır. Hatta bazı seyyahlar Kazak erkekleri ile ilgili olumsuz ifadeler kullanırken Kazak kadınlarında övgüyle bahsetmişlerdir. Örneğin N. Zeland, Kazak kadınlarını erkelere göre daha akıllı, sabırlı, tutumlu, evin tüm dert ve sorumluluklarını ömürlerinin sonuna kadar sırtlarında taşıyan cefakâr kadınlar olarak tasvir etmiştir.²³ Bozkır kadınları çok erken yaşta evlendikleri ve hayatları boyunca çok çalıştıkları için, istisnasız çok genç yaşta yaşlanmışlardı.²⁴

Schuyler’in eserinin çeşitli yerlerinde Kazak erkeklerinin az çalıştıkları vurgulanırken kadınlarla ilgili şu ifadeler geçmektedir: “*Yün eğirir, çok iyi nakış işler, yemek yapar ve erkekler sadece atlara bakmaktan başka bir şey yapmayan tembel kişiler olduklarından işlerin çoğu kadınlara kalır.*”²⁵ Noviskiy, Golovaçev gibi yazarlar Kazak kadınının, konargöçer hayatın her şeyi olduğunu ifade etmişlerdir.²⁶ Radloff ise Schuyler’in tam tersine “*Erkek ile kadın arasındaki iş taksimi çok mütenasiptir.*”²⁷ demektedir. Fikrimizce de bozkırdaki yaşam şartları göz önünde bulundurulduğunda Radloff’un tespitleri daha doğrudur. Çadırın içiyle ilgili işleri kadının, dışarıdaki işleri ise erkeğin yapması şeklinde bir paylaşımın olması muhtemeldir.

Kazak kadını, Dede Korkut Hikayeleri’ndeki ideal kadın örneğinde olduğu gibi evin temel sorumlusu olduğundan çocukluktan itibaren aile hayatına hazırlanır. Evinin devamlılığı için en kâmil şekilde yetiştirilir. Kızlar 6-7 yaşından itibaren ev işlerini öğrenmeye başlar, biraz daha büyüyünce nakış, halı dokuma gibi daha karmaşık işleri öğrenirler.²⁸ Böylelikle küçük yaşlardan itibaren hem toplumun gelenek ve göreneklerine göre yetiştirilirler hem de evlilik için çeyizlerini hazırlarlar.

Kazak toplumunun ailedeki görev dağılımına göre kadınların en önemli sorumlulukları ev işleridir. Başta çadır kurup sökmek olmak üzere, çadırın düzenlenmesi, ısınması için yakacak temini ve yemek hazırlamak kadının temel görevleri arasındadır.²⁹ Ayrıca buğday öğütme, hayvanları sağmak, peynir yapmak, halı-kilim dokumak, aile üyelerinin kıyafetlerini dikmek de onların görev-

22 Schuyler, a.g.e., s.39; Radloff, a.g.e., s.264.

23 N. Zeland, Kirgizi, Omsk,1885, s. 78.

24 N. Zeland, Kirgizi, Omsk,1885, s. 78.

25 Schuyler, a.g.e., s.35-36.

26 Golovaçev, a.g.e., s. 126; Noviskiy, a.g.e., s. 276.

27 W. Radloff, Sibirya’dan, Çevr. A. Temir, C. 2, Ankara 1994, MEB Yayınları, s.242.

28 N. Junayeva, Kazak Toplumunda Kadının Statüsü ve Kazak Edebiyatında Sorunsal Kadın Olan Roman ve Hikâyeler Üzerine Bir İnceleme, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2019, s.24.

29 P. İ. Paşino, Turkestanskiy Kray v 1866 godu,1868, s. 51; A. E. Alektorov, İnorodı v Rosii, 1906, s. 49; M. Kulmuhammed, İstoriya Kazahstana v Russkih İstoçnikah, Almatı, 2007, s. 84.

leri arasındaydı. Hatta kadınlar şeriata aykırı da olsa gerektiği zaman, hayvan da kesmişlerdir.³⁰ Kazak kadını, eşi evde olmadığı sürece mallarına bakıp ev işlerini yürütmekle yükümlüydü.

Schuyler ve Lipskiy, Kazak kadınlarının zor şartlarla mücadelelerinden övgüyle bahsetmişlerdir. Onların çok zor dağ geçitlerinden, tehlikeli ve hızlı akan nehirlerden geçerken çok soğukkanlı olduklarını, at üzerinde bir elinde çocuk diğerinde üzerinde çadır ve eşyalar yüklü devenin dizginini tutarak ilerlediklerini eserlerine kaydetmişlerdir.³¹

Sosyal hayatta bazı durumlarda Kazak kadınlarının erkeklerin toplantı meclislerine katılma izni verilmiştir. Hatta mecbur kaldıkları zamanlarda Kazaklar kadınları geçici olarak aul başkanlığına bile atamışlardır. Ayrıca savaş zamanında bazı boyların kadınları eşleriyle birlikte erkekler gibi savaşmıştır.³²

Resim 1. Kazak Kadınları³³

Sonuç

Seyyahların izlenimlerinden anlaşıldığı üzere Kazak kadınları, bozkır geleneklerine uygun olarak toplumsal hayatın her alanında yer almışlardır. Hatta seyyahların vurguladıkları husus erkeklerden daha fazla çalıştıkları ve evin yükünü çektikleridir. Bu açıdan Kazak kadınları İslam öncesi dönemdeki Türk geleneklerini devam ettirmektedirler. Her ne kadar İslamiyet ile birlikte kadınların statüsünde bazı değişiklikler olsa da kadınlar, bazı İslam toplumlarında olduğu gibi evlerine kapanmış, toplumsal hayattan izole bir şekilde yaşamamaktadırlar. Zorlu bozkır şartlarında gündelik hayatın her aşamasında aktif bir şekilde rol almaktadırlar. Seyyahların izlenimlerine göre çok fazla olmasa da kadınların toplumsal hayatla ilgili meclis toplantılarına katıldıkları, hatta aula başkanlık ettikleri görülmektedir. Yine diğer toplumlarla karşılaştırıldığında Kazak kadınlarının İslam öncesi dönemdeki statülerini korumada daha başarılı oldukları görülmektedir.

30 K. K. Abaza, *Zavoyevaniye Turkestana*, 1902, s. 54; V. D. Tronov, *Materialı po Etnologii i Antropologii Kirgiz*, 1891, s. 11.

31 V. İ. Lipskiy, *Po Gornım Oblastyam Russkago Turkestana (TyanŞanya)*, 1906, s. 145; Schuyler, a.g.e., s.29.

32 Grodekov, a.g.e., s. 96.

33 E.Schuyler, *Turkistan*, London 1876, s.36.

Kaynaklar

- Abaza, K. K., *Zavoyevaniye Turkestana*, 1902.
- Alektorov, A. E., *İnorodsi v Rosii*, 1906.
- Bacon, E.E., *Esir Orta Asya*, Çevr. T. Say, İstanbul Tarihsiz, Tercüman Yayınları.
- Çandarlıoğlu, G., “Türk Toplumunda Kadın”, *Hayat Tarih Mecmuası*, Cilt 1, Sayı 4, İstanbul 1966.
- Derin Paşaoğlu, D., “Altın Orda Hanlığı’nda Kadın”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 2023/34.
- Devrişeva, H., *Seyahatnamelere Göre XIX. Yüzyılda Kazakların Sosyal ve Kültürel Hayatı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2016.
- Ekici, M., “Dede Korkut Kitabında Kadın Tipleri”, *Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni*, Ankara 2000.
- Golovaçev, P., *Sibir, Priroda Ludi, Jizn*, Moskva, 1905.
- Gökçe, M., “Seyyahlara Göre 19. Yüzyıl Türkmenistanı’nda Kadın”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.1, S.4, 2008.
- Gömeç, S., “Kagan ve Katun”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 18, Sayı 29, Ankara 1997.
- Grodekov, N. İ., *Kirgizi i Karakirgizi Sır-Daryinskoy Oblasti, Yuridiçeskiy Bit*, C. I, Taşkent, 1889.
- Junayeva, N., *Kazak Toplumunda Kadının Statüsü ve Kazak Edebiyatında Sorunsal Kadın Olan Roman ve Hikâyeler Üzerine Bir İnceleme*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2019,
- Kâhya Birgül, A. “Dede Korkut Hikâyelerinde Kadının Konumu”, *Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni*, Ankara 2000.
- Kazan, Ş. “Klasik Türk Şiirinde Solduran Sop ile Dolduran Toplar”, *Turkish Studies*, 3/1, 2008.
- Kulmuhammed, M., *İstoriya Kazahstana v Russkih İstoçnikah*, Almatı, 2007.
- Lipskiy, V. İ., *Po Gornum Oblastyam Russkago Turkestana (TyanŞanya)*, 1906.
- Noviskiy, V. F., *İz İndii v Ferganu*, 1903.
- Ögel, B., *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul 1989.
- Paşino, P. İ., *Turkestanskiy Kray v 1866 godu*, 1868.
- Radloff, W., *Sibirya’dan*, Çevr. A. Temir, C. 2, Ankara 1994, MEB Yayınları.
- Savran, H., “Dede Korkut Kitabında Anne Çocuk İlişkisi”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 7, Sayı 12, Aralık 2004.
- Schuyler, E., *Turkistan*, London 1876.
- Schuyler, E., *Türkistan Seyahatnamesi*, Çev. F. Çetin-H. Çetin, İstanbul 2007.
- Şirin, H.E., “Kazaklarda Destan Kadınları”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 30.
- Tronov, V. D., *Materialı po Etnologii i Antropolgii Kirgiz*, 1891.
- Tronov, V., *Materialı po Etnologii i Antropolgii Kirgiz*, 1891.
- Üstünova, K., “Dede Korkut Kitabını Oluşturan Destanlardaki Ortak Özellikler”, *Turkish Studies*, 3/1, 2008, s.140.
- Zeland, N., *Kirgizi*, Omsk, 1885.

СЕКЦИЯ 1

ӘДІЛЕТТІ ҚАЗАҚСТАН МЕН АДАЛ АЗАМАТ» –
ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ ЕҢ БАСТЫ ҚҰНДЫЛЫҒЫ

СПРАВЕДЛИВЫЙ КАЗАХСТАН И «АДАЛ АЗАМАТ» –
ОСНОВОПОЛОГАЮЩИЕ ЦЕННОСТИ НАРОДА КАЗАХСТАНА

A FAIR KAZAKHSTAN AND «ADAL AZAMAT» –
FUNDAMENTAL VALUES OF THE PEOPLE OF KAZAKHSTAN

УДК 332.024

INTEGRATION PROCESSES IN ACADEMIA AND BUSINESS
AS A FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF INNOVATION CULTURE

A.N. Toxanova

*Doctor of Economic Sciences, Professor
International Engineering and Technological University
Almaty, Kazakhstan
e-mail: taigull@mail.ru*

Z.T. Dildebayeva

*Candidate of Economic Sciences, Associate Professor
Head of the Department “Economy and Business”
International Engineering and Technological University
Almaty, Kazakhstan
e-mail: zh.dildebaeva@mail.ru*

Z.S. Ashikbayeva

*PhD
Maqsut Narikbayev University, Assistant Professor
Astana, Kazakhstan
e-mail: zhanara154@gmail.com*

Abstract. The article examines the process of integration of academia, industry and government based on the “triple helix” model, as a factor in development of innovation culture. The article demonstrates the effect of creating research groups on the interaction of academia and industry based on the experience of the Free University of Brussels. The article proposes measures to use this experience in universities in Kazakhstan, including in the International Engineering and Technological University.

Keywords. Integration of academia, industry and government, «triple helix» model, innovative product, innovation culture, research groups, technological innovation, practice-oriented education

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы интеграции науки, бизнеса и государства на базе модели «тройной спирали», как фактор развития инновационной культуры. Показано взаимодействие университета и бизнеса на базе создания исследовательских групп по

опыту Свободного университета Брюсселя. Предлагаются меры по использованию данного опыта в казахстанских вузах, в том числе в Международном инженерно-технологическом университете.

Ключевые слова: интеграция науки, бизнеса и государства, тройная спираль, инновационный продукт, инновационная культура, исследовательские группы, технологические инновации, практикоориентированность образования

Modern economic development is based on close interaction between science, business and government. This is the foundation of the “triple helix” theory, which was first created in England and the Netherlands at the beginning of the 21st century by Newcastle University’s professor Henry Etzkowitz and University of Amsterdam’s professor Loet Leydesdorff. The triple helix symbolizes the union of academia, industry and government, which are the key elements of an innovation system of any country. The “triple helix” model shows the involvement of certain institutions at each stage of creating an innovative product. The government and universities interact at the initial stage of knowledge generation and universities cooperate with the industry during technology transfer stage. The result is an output to the market made jointly by the government and industry [1].

The triple helix model is currently in active development. For example, “quadruple helix” concept can be used as a tool for the development of small and medium-sized enterprises (SMEs) in the Republic of Kazakhstan. This approach is aimed at activating network interactions of the industry-government-academia-civil society components to create evolutionary, “smart” and sustainable entrepreneurship, as well as promote economic growth of regions and the country as a whole [2]. We also propose to use “quadruple helix” as a tool for the development of science at universities, which would include interactions between industry, government, academia and education.

Each society needs to develop its innovation culture, which refers to the distinctive way of thinking, values and practices within an organization that promote the creation and implementation of new ideas, technologies and ways of working. It plays a key role in how an organization adapts to change, develops innovations, and improves its processes [3].

In this article, we examine the experience of developing innovative culture at the Free University of Brussels (Vrije University of Brussels, VUB). We met with Professor Mushtaha Abdalghani who told us about the university’s cooperation with the European Union in the field of introducing innovations in the real sector of the economy [4]. Given the urgent task to close the information gap between students and employers in Europe, Professor Abdalghani is working in this field as a member of the research group of the Web and Information Systems Engineering Laboratory. According to the data from the European Union, due to this gap, 900 thousand jobs will not be filled in the near future. Nowadays, it is the companies rather than universities that lead the research sector. In addition, many new graduates lack the necessary skills required for the jobs given the advance of digital technologies.

The European Union is funding the project at VUB and in the future, they plan to expand the activities of this project to countries such as Jordan, Georgia, and Algeria. These countries will either be able to join the existing platform, or will create their own platforms. The goal of this project is to train students based on market trends so that they are immediately ready to work after graduation. In the framework of this program, companies provide projects to universities, which distribute them among professors. It is beneficial for companies to participate in these projects since their payment for services is lower than market prices. The project review time for approval is 1 week.

Each university faculty at VUB (physics, chemistry, computer technology, etc.) has their own research groups. For example, the computer science department has the following research groups:

computer science, mathematics, WEB - design and information systems, software and engineering. Research groups involve managers, professors, researchers and students. Managers collaborate with businesses to attract projects, researchers take the lead and assign them to PhD students, who, in turn, work with master's and undergraduate students to implement these projects. Every participant in this process has their own research interest. Project updates are provided on a bi-weekly basis. Some companies that the university is currently working with are SODEXO, SONY, CANON, RICO, NIELSEN NORMAN GROUP.

Faculty and students work in the Laboratory of WEB and Information Systems Engineering (WISE), which began its work in 2016. Previously, individual companies came to the university because it was too expensive for them to conduct the research themselves. However, given an accelerated development of technology nowadays, companies have their own research groups and technologies that allow them to conduct research on their own. As a result, there is a gap between the real sector of the economy and academic activities.

How can universities solve these problems? Professors, scientists and researchers can receive financing to carry out the projects without the need to write applications and with almost no time and budget constraints. Universities should be integrated into this process and involve students in the real sector of the economy to give them an opportunity to apply the skills they learned at the university and participate in research projects in various sectors of the economy before they graduate from university.

We need to build a line of cooperation taking into account the rapidly developing IT sector to change the work processes of universities and businesses. It is also necessary to exercise appropriate control over project financing. The European Union envisages a new way: a partnership that goes far beyond traditional project financing. Thus, the European Institute for Training and Development (EUTD) has been created, whose mission is to develop a bridge between industry and universities to accelerate technological innovation, skills and development.

In the field of training, they use portals and exchange training programs. For now, this system only works in Belgium, but there are plans to expand it to other countries in the future. The goal of EUTD is to increase the professional skills of future specialists and to strengthen the connection between the real sector of the economy and academia. The institute has 126 research groups in seven countries. Companies create project requests that professors distribute among undergraduate and graduate students.

Within the framework of this platform, publishing houses have appeared which are ready to support publications at the conferences and journals of various levels free of charge. The goal of the organization "International Experts for Research Enrichment and Knowledge Exchange" (IEREK) is to hold conferences in developing countries in order to promote their researchers. They primarily support projects that will not be financed due to lack of resources.

As for our International University of Engineering and Technology, there is great potential here in the form of teaching staff, PhD students, master's students and students who can and should be involved in the real sector of the economy starting from their student days. Not every company is able to develop a website or application by themselves. Such work can be conducted on a commercial basis by the Department of "Software Engineering" and Department of "Smart Technologies in Engineering" at the university.

It is necessary to further expand the experience of developing practice-oriented projects that are ready for implementation, e.g. a real-life business project created by one student or a team of students instead of a thesis. It is important to continue this experience while developing other thesis projects, which will allow graduates to be actively involved in professional activities starting from their student days, bridging the gap in theoretical and practical training.

Development of business plans, marketing research, development of banners, content for websites and advertising can also become starting jobs for students of the Department of "Eco-

nomics and Business”. The university’s student business incubator “БИК” also requires further development. The purpose of creating a business incubator is to improve the educational process based on new innovative forms of practice-oriented training. The result of the training will be the development of practical business skills of students, and the opportunity for students to develop and implement their own projects.

At the same time, we have a course on “Entrepreneurship” that could be combined with the activities of a business incubator. For example, some US universities provide courses in which students create their own educational enterprises, for example, selling T-shirts with logos, pizza delivery, etc. Many types of businesses do not require large capital investments and their testing could also be done based on business incubators. Accounting and taxation courses may be in demand for both the population and entrepreneurs.

Thus, for further development of an innovative culture, universities will play a key role in close cooperation with industry and scientific organizations in order to train a new generation of specialists with technological thinking.

References

1. Triple helix. Universities - enterprises - state. Innovation in Action / Henry Itzkowitz; lane from English edited by A.F. Uvarov. - Tomsk: Publishing house Tomsk. state University of systems control and radio electronics, 2010. - 238 p.
2. Karabaeva A.G. Formation of innovative culture as a factor in the modernization of modern society // Journal of Philosophy, Culture and Political Science. No. 1 (63). 2018, pp.29-38
3. Zarubina V.R., Zarubin M.Yu. The “quadruple helix” model as a tool for the development of small and medium-sized businesses in the Republic of Kazakhstan // Economics, entrepreneurship and law. – 2021. – Volume 11. – No. 5. – P. 1167-1180. – doi: 10.18334/epp.11.5.112102
4. Report on the “Best Teacher” grant, 2017.

УДК 947.719

АБЫЛАЙ-ХАН. ВЗГЛЯД ЧЕРЕЗ СТОЛЕТИЯ

Чатыбекова К.К.,

доктор исторических наук, профессор

КазУМОиМЯ им.Абылай-хана

г. Алматы, Казахстан

e-mail: skatiliya@mail.ru

Шаймуханова С.Д.,

кандидат исторических наук, ассоциированный профессор

Международный инженерно-технологический университет

г. Алматы, Казахстан

e-mail: sd_52@mail.ru

Аннотация. В данной статье рассмотрена историческая роль Абылай хана как великого полководца, выдающегося политического деятеля и искусного дипломата в объединении казахского народа, создании Казахского ханства, укреплении и дальнейшем развитии независимого государства. В статье дан анализ истории изучения вопроса о деятельности хана Абылая начиная с известного исследования казахского учёного и просветителя Чокана Валиханова.

Ключевые слова: Казахское ханство, дипломатия, объединение, независимость, внешняя политика.

Abstract. This article discusses the historical role of Ablay Khan as a great commander, an outstanding politician and a skilled diplomat in uniting the Kazakh people, creating the Kazakh Khanate, strengthening and further developing an independent state. The article analysis the history of studying the question of the activities of Khan Abylai since the famous study of the Kazakh scientist and educator Chokan Valikhanov.

Keywords: Kazakh Khanate, diplomacy, association, independence, foreign policy.

Хан Абылай – ключевая фигура казахской истории XVIII века. В истории казахской земли немало государственных и военных деятелей, которые посвятили свою жизнь великой цели – служению народу. В этой плеяде особо яркой звездой светит имя Абылай – великого хана и полководца, выдающегося политического деятеля, искусного дипломата, вся жизнь которого была посвящена борьбе за целостность и независимость Казахского ханства. Ко времени выхода Абылай хана на политическую арену Казахское ханство раздиралось феодальными усобицами, представляя собой конгломерат отдельных владений [1]. Заслуга Абылай хана перед своим народом заключается в том, что он благодаря исключительной последовательности своих поступков активно способствовал возврату захваченных территорий и формированию той геополитической карты Казахстана, которой мы сегодня законно гордимся.

Хан Абылай – целая эпоха в истории Казахстана. С его именем связана идея общенационального единства, государственной независимости и территориальной целостности Казахстана. Именно в борьбе за осуществление этой идеи раскрылись разносторонние природные дарования хана Абылая: государственный ум, личная отвага, талант полководца и политического деятеля, искусного дипломата. Только благодаря этим незаурядным своим способностям Абылай – безвестный пастух по прозвищу Сабилак возвысился до хана, пользовался поддержкой широких слоев общества и выдающихся деятелей эпохи.

Остановимся на истории изучения вопроса о деятельности хана Абылая. Исторические свершения и героические подвиги Абылай хана вдохновенно воспевали в своей поэзии его современники – акыны: Бухар-жырау, Умбетей, Тати-кара, Шал-акын и другие. Первым научным исследованием, посвященным хану Абылаю, была статья выдающегося казахского ученого - просветителя Чокана Валиханова «Абылай», написанная в начале 60-х годов XIX века. Основываясь на семейных преданиях и информации, почерпнутой от казахов Среднего и частично Старшего Жуза, Валиханов привел вполне достоверные и более менее конкретные сведения о юных годах своего прадеда. После присоединения территории всех трех Жузов к Российской империи в середине XIX века правительством империи стали направляться многочисленные экспедиции на территорию Казахстана.

Описание уклада жизни, быта, культуры населения края оставили первые русские исследователи Казахстана: Даллас П.С., Фальк И., Георги И.Г., Левшин А.И., Радлов В.В. и другие. Их труды, как свидетельства очевидцев, написанные по горячим следам тех событий, которые разворачивались в XVIII – начале XIX вв., имеют непреходящее значение. В сочетании с архивными источниками эти труды помогают воссоздать картину эпохи, истории казахского народа [2]. Однако при изучении и использовании данных этих работ необходим критический анализ, сопоставление с другими источниками. Наибольший интерес представляет книга Левшина А.И., изданная в 1832 году «Описание киргиз -

казахских или киргиз-кайсацких орд и степей». Во второй части монографии Левшина А.И. есть сведения об основных этапах жизни и деятельности хана Абылая. Автор отмечает безграничную любовь хана к своему народу, его борьбу за укрепление государственности казахов.

В советский период немногие авторы решались писать подлинную историю народов Центральной Азии. Среди этих немногих был выдающийся ученый Гумилев Л.Н. В советский период деятельность хана Абылая оценивалась в основном отрицательно. Интерес историков к личности хана Абылая резко возрос в связи с обретением Казахстаном независимости. Впервые научное обоснование необходимости пересмотра сложившихся в советское время стереотипов о хане Абылае было высказано на республиканской научно-практической конференции в Кокшетау в августе 1991 года, посвященной 280-летию выдающегося государственного деятеля. Историческое значение личности хана, его деятельности было раскрыто в докладах Сулейменова Р.Б., Козыбаева М.К., Моисеева В.А., Абуева К.К. и других. Определенный интерес представляют обобщающие монографические исследования ряда авторов - это работы Зиманова С.З., Пинзулиной К.А., Артыкбаева Ж.О., Масанова Н.Э., Кузембайулы А. Заметным вкладом в современную историографию Казахстана явилось появление монографических исследований о государственных деятелях прошлого. Это монографии Касымбаева Ж.К., Ерофеевой И.В., Абуева К.К. Много содержательных фактов и сведений о Казахстане и о хане Абылае содержится в монографии Хафизовой К.Ш. «Китайская дипломатия в центральной Азии XIV-XIX вв.». В июле 2019 года в Казахском институте стратегических исследований прошла презентация книг известных ученых - историков и востоковедов республики - Хафизовой К.Ш. и Лаумулина М.Т. Значительная часть книги Хафизовой К.Ш. «Степные властители и их дипломатия в XVII-XIX вв.» посвящена вопросам взаимоотношений Казахского ханства с Китаем в XVIII веке [3].

На основе исследования материалов китайских архивов и их сопоставления с русскими источниками в 1989 году написана книга «Исторические исследования». Автор этой книги Мухамбетханулы Н. Издана эта книга была на казахском языке в 1994 году. Приводится достаточный материал о взаимоотношении Казахского ханства с Китаем в XVIII веке. Таким образом на сегодняшний день имеется достаточное количество исследований о жизни и деятельности хана Абылая.

Абылай хан - герой национальной истории Казахстана XVIII века. В середине XVIII века Абылай стал известен как правитель Среднего Жуза. Он был умным политиком, грамотным дипломатом, талантливым полководцем. Его основной задачей было укрепление государства. Проанализировав военно - политическую ситуацию в соседних государствах, он приступил к осуществлению задачи по объединению всех трех Жузов Казахского ханства во имя защиты от внешних врагов. В 1743 году в городе Туркестане ханы, султаны, батыры трех Жузов объединились под одним ханством и провозгласили Абылай хана ханом Казахского ханства. Стратегической задачей Абылая как государственного деятеля, главы государства было укрепление и дальнейшее независимое развитие государства. Его следующим после объединения народа шагом стало строительство взаимовыгодной, безопасной дипломатии с соседними государствами. Велика заслуга хана в консолидации различных сил казахского общества для борьбы против джунгарских и цинских завоевателей. В Джунгарии начинаются междоусобицы, политическая децентрализация, экономический упадок. Это обстоятельство в своих интересах использует дальновидный хан Абылай. Благодаря активной внутренне и внешнеполитической деятельности Абылай хана Казахское ханство превратилось в относительно мощное единое государство. По самым приблизительным

подсчетам численность казахов достигла 3 млн. человек. Никогда еще в истории ни один кочевой народ Центральной Азии не достигал этой отметки.

«Геродот казахской истории, дореволюционный историк Алексей Иванович Левшин, констатируя четкую последовательность политической стратегии Абылая, утверждал, что неоднократно меняя своих союзников, он своей главной цели не менял. Благодаря блестящему таланту дипломата, он сумел в 50-60-х годах XVIII века решить насущные политические и земельно - территориальные проблемы с наибольшей выгодой для своего народа. Он сумел отстоять политическую независимость своей страны сначала в борьбе с Джунгарским ханством, потом в соперничестве с Цинской империей. Благодаря такой деятельности Абылай хан по праву стал самым влиятельным лидером казахов. В 1771 году на народном курултае в Туркестане он был провозглашен старшим казахским ханом.

В годы его правления впервые казахи и калмыки пришли к соглашению, установились добрососедские отношения с Россией и Китаем. Эти сильные государства стали считаться с мнением хана Абылая. Хан решил дипломатические пути, чтобы поддержать народ, уставший от тяжелых боев с калмыками. В августе 1740 года вместе с султанами Среднего Жуза и 120 старшинами Абылай приехал в Оренбург и дал согласие о принятии Российского подданства. Вместе с тем он не прерывал отношений с Цинской империей, используя разногласия между Россией и Китайской империей в интересах Казахского ханства. Все свои силы он отдавал восстановлению независимости страны.

Политика Абылай хана позволила казахам стать доминирующим кочевым этносом XVIII века. Вот как оценил эту эпоху Чокан Уалиханов: «В преданиях казахов Абылай носит какой - то поэтический ореол. Век Абылая является веком казахского рыцарства». Дальновидный политик и тонкий дипломат Абылай сумел заслужить любовь своих приверженцев и уважение противников. В немалой степени этому способствовали и личные качества хана. Хан Абылай был сыном своего времени, представителем господствующего класса [4]. Но величие хана состоит в том, что он поднялся выше узко сословных интересов, выразил чаяния своего народа в столь ответственный период истории.

Несмотря на то, что Абылая официально признали ханом всего казахского народа, китайский император, страны Средней Азии, российская императрица, боясь возросшего авторитета Абылая, считались с ним только как с ханом Среднего Жуза. Абылай хан вел свою политику в соответствии с геополитическим положением Казахского государства, находящегося между империями - Россией и Китаем. Это был незаурядный политик, прекрасный полководец и дипломат. Абылай хан провел свою жизнь в походах. Скончался хан на берегу реки Арыс. Похоронен в мавзолее мечети Ходжа Ахмеда Яссауи.

Список литературы

1. Абуев К.К. Хан Абылай и его время. – Астана, 2006.
2. Галиев В.В. Борьба казахского народа против джунгарского нашествия (1635-1758 гг.). – Астана, 2013.
3. Ерофеева И.В. Политическая организация кочевого общества. – М., 2001.
4. Сулейменов Р.Б., Моисеев В. А. Абылай хан, внутренняя и внешняя политика. – Алматы, 2001.

УДК 3332.37

НАСИЛЬСТВЕННАЯ СЕДЕНТАРИЗАЦИЯ И ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЙ ПЕРЕЛОМ КАЗАХСКОГО СОЦИУМА**Танатарова Ж.Т.,***доктор исторических наук, профессор,
Атырауский университет имени Х. Досмухамедова
г.Атырау, Казахстан*

Аннотация. Статья посвящена истории насильственного оседания казахов. Колоссальное сокращение поголовья скота и последующий голод, несомненно, создали условия для необратимой седентаризации казахов. Радикально нарушая социальное равновесие, перемещая родовые группы в указанные территории, негативно сказываясь на передаче традиций и памяти старших поколений, вынужденная седентаризация стала для казахского социума фундаментальным переломом. В статье сделан сравнительно-сопоставительный анализ социума казахов и калмыков.

Ключевые слова: седентаризация, казахи, калмыки, законы, перепись населения, жертвы.

Abstract. The article is devoted to the history of the forced settlement of the Kazakhs. The colossal reduction in livestock numbers and subsequent famine undoubtedly created the conditions for the irreversible sedentarization of the Kazakhs. Radically disrupting the social balance, moving clan groups to these territories, negatively affecting the transmission of traditions and memory of older generations, forced sedentarization became a fundamental turning point for Kazakh society. The article provides a comparative analysis of the society of Kazakhs and Kalmyks.

Keywords: sedentarization, Kazakhs, Kalmyks, laws, population census, victims.

В 1929 году был издан Закон «Общие начала землепользования и землеустройства СССР», по которому к компетенции СССР было отнесено наблюдение за проведением в жизнь общесоюзного земельного закона и распоряжение землями общесоюзного значения, отводимых учреждениям. Союзным республикам предоставлялось право распоряжаться всеми остальными землями и регулировать землеустройство и землепользование в соответствии с принципами, установленными в союзном законе.

В 1929 году под влиянием Центра КазЦИК принял следующие земельные нормы: в зависимости от типов хозяйств: от 5,9 до 8,07 десятин на хозяйство. Как видим, нормы были невелики. КазНКЗ до последнего пытался сохранить казахские земли от вселения. Несмотря на установку об одинаковых нормах для казахского и русского населения,

КазНКЗ для одних и тех же природных и хозяйственных экономических условий допускал две нормы: одну для казахского населения, другую – для неказахского населения. Такой подход был в штыки принят Центром, который посчитал, что он закрепляет две различные системы хозяйства на одной территории, а также тормозит подтягивание казахского хозяйства на уровень русского, подрывает товарно-зерновое значение территории Казахстана. В своей политике Центр исходил из того, что при районировании преследовалась цель создания общности направления хозяйственных форм округов и районов, то есть типизации хозяйств.

В протоколе Комиссии руководителей региональных отделений отмечено за 1929 г. 21.08, что «...оставить Доссорский район в его нынешнем состоянии невозможно, учитывая

экономическую и культурную ситуацию и малочисленность жителей этого района, кроме того, тот факт, что люди проживают на территории Доссорского района всего три года. месяцев, а в остальное время они перемещаются на 300 километров, такое положение не позволяет оказывать услуги кочующему населению» [1]. По мнению некоторых товарищей, центр района следует оставить прежним, а к нему добавить несколько деревень из Жилокосинского (ныне Жылой ауданы) и Испульского районов.

Седентаризация, за которую отвечал созданный в 1931 году Комитет по оседанию, стала результатом перевода населения в промышленный сектор и в хлопководческие, свекловодческие и табаководческие колхозы. В этом смысле она совпадала с правилами репрессивного расселения, в основу которого была положена аналогичная логика использования свободного населения для разработки природных ресурсов.

Независимо от коллективизации и плана хлебо- и мясозаготовок, стратегия перехода к оседлому образу жизни казахов получила применение в мерах, разработанных Переселенческим Управлением уже в 1929 году и подкрепленных научными аргументами со стороны профессионалов сельского хозяйства – агрономов и других «специалистов». Считалось, что в биогеографических и климатических условиях сухой степной зоны кочевой образ жизни обречен на хронические и неожиданные периоды джута и что, следовательно, он является препятствием для продуктивного и стабильного хозяйства.

Согласно этим мнениям, было принято решение о перемещении скотоводческого населения из обширной засушливой зоны Центрального Казахстана, в «промежуточные» земли, более пригодные для развития многоотраслевого сельского хозяйства. Меры по седентеризации данного пространства были прежде всего направлены обедневшие вследствие последнего падежа скота группы населения. Так, одной из задач Переселенческого Управления в конце 1929 года было обеспечение, переселение и организация оседлых поселений около восьми тысяч адайцев, жертв голода, часть которых была вынуждена откочевать в Туркменистан.

Племена Адай, которые в 1926 и 1928 годах испытали чудовищный джут. Последствия голода поставили часть этих казахов в полную зависимость от местных властей, а те, кто не хотел подчиняться, продолжали вести номадный образ жизни по маршрутам своих традиционных кочеваний, согласованных еще с Хивинским ханством. Действия последних были «ложно поняты как бегство за пределы Казахстана». Согласно уверениям Управления по миграции, их насчитывалось до 2.000 человек, которые были возвращены назад, но реальные данные из отчетов той же администрации дают возможность предположить, что их было гораздо больше (около 2.500-3.000). Западных казахов предполагалось разместить в колхозах хлопководческого Иджарского района на юге Казахстана в течение 1929-1930 гг. Однако данная попытка закончилась провалом из-за неготовности властей на местах обеспечить новоприбывших даже элементарными средствами к выживанию, когда «во время устройства 240 человек в колхозах Джетысайа (Иджар) зарегистрировано 35 случаев смерти, 7 из которых были дети, в то время как оставшаяся часть людей страдала от цинги, истощения и других патологий, связанных с голодом».

Кроме того, адайцы выступили против попыток принудить их к труду на хлопковых полях, уничтожения их родовой солидарности и авторитета общинных вождей. Многие из них вернулись обратно в Туркмению и продолжали кочевание между двумя республиками, пока в 1932 г. административная граница не была специально перекрыта отрядами легкой кавалерии [2].

О бедственном положении казахского населения сообщал Сталину в своем письме председатель Совнаркома республики У. Исаев, в котором указывал, что массовые откочевки в другие края и республики усиливаются, положение казахского народа очень тяжелое,

люди гибнут от голода и эпидемий, представители местной власти замалчивают недочеты, приукрашивают действительное положение казахского населения. В своем письме У. Исаев предлагал сместить с должности первого секретаря Казкрайкома партии Голощекина.

Заместитель председателя СНК РСФСР Т. Рыскулов в своем письме Сталину в 1933 г. также указывал на бедственное положение казахского населения, что к лету откочевки и, как следствие, голод и эпидемии среди беженцев приняли угрожающие размеры. В письме Т. Рыскулов предлагал конкретные меры по спасению казахского народа от гибели, предлагая резко поднять животноводство путем раздачи скота казахам в частную собственность.

Административный аппарат испытывал огромные трудности в координации своих действий, снабжение семей материалами и продовольствием было поставлено крайне плохо и даже выбор мест для устройства «пунктов оседания» осуществлялся без учета наличия необходимых жизненных ресурсов, так что люди покидали новые поселения, не достроив дома. Сопровождаемый насильственной коллективизацией, заготовками, голодом и массовыми откочевками населения, первый опыт контролируемого массового перехода к оседлости оказался неудачным.

Больше было беженцев из Адайского уезда. Например, представитель Табынского района 08.04.1931г. в своей информации, написанной в БКП(б) обком, «...в районе Красноводского района в 190-200 километрах от колодца Зал, Карабугаз, Аунамас находится 200 домов из Манкыстауского, Жылыойского, Табынского районов 1500 домов, 1-5 домов были отделены и перемещены на песчаные и горные склоны» [3].

Число беженцев увеличивалось с каждым годом. На север Каракалпакстана в 1934 г. до 5 мая было объединено 10 399 хозяйств. Их положение было очень тяжелым.

На самом деле страдания беженцев показаны в «Письме шести». В этом письме подчеркивается: «из 800 000 казахских дворов, то есть 4 800 000 человек, весной 1932 года осталось 450 000 казахских дворов и только 2 25 000 казахов». На самом деле, большинство из нас не обращает внимания на эту «букву из шести» [4].

Оседание широко проводилось в *Калмыкии*, как и в Казахстане, при советской власти. В 1921 г. в Постановлении II Всекалмыцкого сейма подчеркивалась необходимость выполнения Постановления ВЦИК о привлечении калмыцкого народа на оседлость. Гражданская война и голод оказали большое влияние на вынужденный переход калмыцкого народа к оседлости.

Это было отмечено и в докладе Калмыцкого ЦИК, представленном ВЦИК в мае 1923 года. В отчете говорится, что «калмыки обратились к земледелию и стали переходить к массовой оседлости. Говорят, что Калмакстан начал обустраиваться. В 1923 г. переходу Калмакстана к заселению было уделено особое внимание на IV сессии Всекалмыцкого Совета. В сессии подчёркивается, что переход к оседлому браку – вопрос своевременный.

В 1922-1929 гг. из донских калмыков было переселено 3400 чел., из Оренбурга - 456, из Тер и Кумов – 807, из Астрахани – 50, всего – 4713 человек. Что касается их перемещения из этих областей в области, мы можем видеть это на примере терликских калмыков. Миграцию в регион осуществляли сами кочевники и перевозили их по железной дороге. На обратном пути им выдавали от 2,5 до 5 сомов на семью в качестве пособия. Переселенцы получали пособие в размере 100 сомов (на каждые 85 дворов) на новых местах. Половину пособия крестьяне использовали на покупку одного быка, а остальное – на заготовку дров, сена и зерна.

Согласно генеральному плану расселения кочевых хозяйств Калмыцкого автономного округа на строительство одной школы-интерната и одной больницы на каждые три поселка в каждом поселковом центре было запланировано выделить 9242976 сомов, а на все мероприятия запланировано – 11222796 сомов. Эти средства планируется направлять поэтапно в течение 5 лет, в зависимости от населенности улуса.

В 1925 г. из долгосрочного кредита, предоставленного Калмакстану Союзным правительством для поселения в полевых селениях (кроме Большедербетовского), выделяется 375 000 сомов, и он предназначен для следующих мероприятий: во-первых, для расселения калмыков по хозяйству, привезенных из других районов; оказание продовольственной и иной помощи, проведение землеустроительных работ для вторых поселений, строительство поселков, создание товариществ, приобретение инструментов и оборудования, заселение новых хозяйств; и в-третьих, оказание медико-эпидемиологической помощи.

Кто взял кредит, они использовали свой кредит на следующие мероприятия: из них 77% пошло на покупку скота, 11,4% – на сельскохозяйственную технику и 11,3% – на жилищное строительство.

В этом году не осуществлялась организация закупки строительных материалов и их доставки в районы. Поэтому материалы для соломенных домов переселенцы покупали сами. Большинство из них сносили старые постройки близлежащих русских деревень и перевозили необходимые деревянные материалы.

Поэтому все 736 домохозяйств не могли позволить себе необходимое жилье - только половина из них построила приюты. Б. Манычск одним из первых начал строительные работы.

Некоторые поселки, построенные в это время, впоследствии стали административными, экономическими и культурными центрами, а после заселения были организованы в колхозы. Например, в Центральном улусе были созданы колхозы «Ики-Бурулы» и «Бага-Бурулы», «Приволжье», «Ницян и Бергин», «Улан-Хол». Известны также случаи, когда все деньги, выделенные в «Улусаре», не использовались по назначению и были разворованы руководством. 375 тысяч средств, выделенных региону правительством, не оказали существенного влияния на процесс урегулирования. После этого каких-либо специальных средств на эти мероприятия от союзного правительства область не могла получить до 1932 г. В последующие годы в области несколько раз составлялся комплексный план перевода кочевых и полукочевых хозяйств на поселения.

В связи с тем, что реализация мероприятий по оседанию в Калмыкии происходила более планомерно и исследовано, чем в Казахстане, перекочевка из фермерских поселков в регионе не было. Опять же, они пришлют сюда своих спецпредставителей, чтобы узнать об опыте заселения в Казахстане в первые годы. А оседлые хозяйства планируется размещать в первые годы в небольших масштабах, в определенные годы. Главная особенность расселения в регионе заключается в том, что в регион направляется специальная экспедиция для проверки почвенных, погодных и климатических особенностей и определения подходящих мест для поселения.

По мнению Т. Омарбекова, «наши главные страдания связаны с этими беженцами. Какова была численность казахов накануне кампании 1928 года? Официально зарегистрировано 826 тыс. фермерских хозяйств. Из 6 человек 4 миллиона 836 тысяч – казахи. Как ни считай, численность казахов превышает 4 миллиона и приближается к 5 миллионам. Теперь, конечно, мы предполагаем, что 48 процентов казахского населения погибло от голода. Наши казахи до сих пор не читали решения комиссии во главе с М. Козыбаевым в 1992 году. Тем более братья-журналисты его не читают и высказывают разные мнения. Там четко сказано: «Число казахов, убитых в 1931-33 годах, превышает 2 миллиона 200 тысяч» [4]. К сожалению, либо те, кто пишет учебники, не используют этот мощный документ, либо те, кто говорит о голоде, не читают и не говорят его.

Во-вторых, мы впервые работали в архивах ГКНБ. Ведь глава Комитета безопасности был членом этой комиссии. Мы раскрыли много секретов. Теперь я хочу сказать вот что. Г. Искаков, И. Кабылов, Ж. Арыстанов, Г. Тогжанов, Б. 24 февраля 1933 года вместе с такими

алашскими гигантами, как Айбасов и О. Жандосов, он направил Сталину письмо с описанием бедственного положения страны, вошедшее в историю как «Письмо шестерых». Наши люди не читают это «Письмо шестерых». Только говорят о «Письме пятерых». На самом деле страдания беженцев показаны в «Письме шестерых». В этом письме подчеркивается: «из 800 000 казахских дворов, то есть 4 800 000 человек, весной 1932 года осталось 450 000 казахских дворов и только 2 25 000 казахов». На самом деле, большинство из нас не обращает внимания на эту «букву из шести». Отныне введение этого документа в научный оборот является неотложным делом.

В-третьих, если мы посмотрим на официальные данные, предоставленные правительством Казахстана в Москву в 1933 году, то в 1931-33 годах численность сельского населения в Казахстане за 3 года сократилась на 2 миллиона 600 тысяч человек.

Дело не в количестве погибших, а в количестве проигравших. В 1930-31 гг., в июне, сельское население по данным переписи скота уменьшилось на 759 тыс. человек, а в 1931-32 гг. – на 1 млн. 887 тыс. человек. А в последующие, 1932-33 годы, она уменьшилась до 733 тысяч человек. Учет скота проводился ежегодно в июне. За три года, в 1931-33 гг., она уменьшилась до 3 млн 379,5 тыс. человек. Это не только убитые, но и беженцы. Однако наши братья-журналисты сообщают, что эти 3 миллиона 379 тысяч человек и есть общее число убитых казахов. Посмотрите, айналайндар, это уменьшение количества жителей аула. По данным переписи скота, были зарегистрированы сколько раз уменьшился каждый год.

Следует отметить, что в одних казахстанских колхозах этих районов по сравнению с другими слабее кадры, хуже организован учет организации труда, больше нарушений в распределении доходов, а уровень продуктивности несколько ниже. Поэтому задачей областных и районных организаций является, прежде всего, оказание особой помощи этим колхозам под патронажем передовых российских и казахских колхозов, оказание услуг казахским колхозам, особенно первой группы районов, на их родном языке, для правильной реализации межнациональных отношений в интернациональных колхозах и межнациональных – с точки зрения воспитательной работы, проводятся специальные организационно-общественные мероприятия.

В отношении колхозов третьей группы районов по сравнению с двумя предыдущими группами сохранились некоторые остатки родовых отношений, слабость технической и колхозной грамотности, малочисленность и относительная слабость кадров, сохранение отсталых формы расселения, блокирование колхозов и администраций пришлыми элементами класса, в связи с недостатками партийной сети. Следует отметить, что фактов о недостатках гораздо больше.

Задачей областных и районных организаций в этих районах является проведение общих собраний колхозников во всех колхозах с целью открытого просвещения и разъяснения устава сельскохозяйственной артели под руководством партийно-ориентированных работников, выявить все нарушения и недостатки устава артели и немедленно исправить их, оформить неделимые и паевые фонды, необходимо вести общий учет всего общественного имущества, реорганизовать производственные бригады.

Список литературы

1. Ф.17.О.1.Д.5.Л.44-47.
2. Сужиков Б.М. <http://edu.e-history.kz/ru/contents/view/374>.
3. ЦГА РК. Ф.30. Д.100. л.80.
4. Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті. Алматы: Санат, 1997.

ӘӨЖ 343.98

ЕСІ ДҰРЫСТЫҚ – ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚТЫҢ НЕГІЗІ

Нұрымбетов Ә.Ә.,

заң ғылымдарының кандидаты

Шекербекова М. С.,

заң ғылымдарының магистрі

Әмзеев А.Б.,

заң ғылымдарының магистрі

Академик Ә.Қуатбеков атындағы Халықтар Достығы университеті

Шымкент қ., Қазақстан

e-mail: Мака_789@mail.ru

Аннотация. В данной статье рассматривается значимость вменяемости в определение субъекта преступления в составе преступления, а также его роль в уголовно-юридических нормах.

Ключевые слова: уголовная ответственность, хроническое психическое заболевание, субъект преступления, принуждение медицинского характера, шизофрения, интоксикация, депрессивная ишиас, алкогольная ишиас, патологический алкоголизм, слабоумие, Дельбе, энцефалит, дебильный, имбецильный, идиотизия.

Abstract. In this paper is considered the importance of cleverness in definition of the subject a crime in structure of a crime and also its role in the criminallegal norms.

Keywords: criminal liability, chronic mental illness, the subject of the crime, medical coercion, schizophrenia, intoxication, depressive sciatica, alcoholic sciatica, pathological alcoholism, dementia, Delbe, encephalitis, moronic, imbecile, idiocy.

Адамды есі дұрыс емес тану үшін - медициналық және заңды критерийлердің жиынтығы қажет. Тек медициналық немесе заңдық критерийлердің ғана болуы адамды есі дұрыс емес деп тануға негіз бола алмайды.

Есі дұрыс еместіктің заң екі нышанын белгілейді. Медициналық (биологиялық) және заңдық (психологиялық).

Қылмыс субъектісінің қажетті нышандарының бірі қылмыс жасаған адамның есі дұрыстығы.

Есі дұрыстық қылмыстық заңда көзделген қоғамға қауіпті әрекетті жасаған кезде адамның өз іс-әрекетінің (әрекетсіздігінің) іс жүзіндегі сипаты және қоғамға қауіптілігін ұғынып, соған ие болу қабілеті.

Есі дұрыстық адамды қылмыстық жауапқа тартудың және оны жазалаудың қажетті шарты болып табылады.

Қылмыстық заңның нормалары, әрқашанда, төңірегіндегі жағдайды дұрыс пайымдап, өз әрекетінің маңызын түсіне алатын, оған ие болу қабілеті бар, психасы қалыптан ауытқымаған адамдарға бағытталады.

Мұндай қабілет жоқ адамдар психикасы бұзылғандықтан өз іс-әрекетінің (әрекетсіздігінің) іс-жүзіндегі сипаты және қоғамға қауіптілігін ұғына алмайды, әрекетіне ие бола алмайды, сондықтан олар есі дұрыс емес деп танылады, қылмыстық жауапқа тартылмайды. (ҚК-тің 16 бабы)

Қылмыс субъектісінің есі дұрыстықтан басқа міндетті нышандарының бір қылмыс жасаған кезде адамның заңда белгіленген жасқа толуы.

Өз іс-әрекетін дұрыс бағалау, жасаған әрекетінің әлеуметтік маңыздылығын ұғыну,

әрекетіне ие болу қабілеті белгілі бір жаста пайда болады. Ол кезде адам есейеді, адамгершілігі дамиды, рухани өседі. Кәмелетке толмағандар (14 жасқа) мұндай қасиеттер болмайды, сондықтан олар қылмыс субъектісі деп танылмайды.

Қылмыс субъектісін сипаттағанда оның жауапкершілігін анықтау және жаза тағайындау үшін қылмыскердің жеке басының нышандары маңызды рөл атқарады.

«Қылмыс субъектісін және қылмыскердің жеке басының ұғымдары» бірдей емес.

Қылмыскердің жеке басы қылмыс субъектісіне қарағанда кең ұғым береді.

Қылмыскердің жеке басы дегеніміз-қылмыскердің жалпы адам ретінде сипаттайтын барлық әлеуметтік қасиеттерді, байланыстардың жеке қатынастардың жиынтығы: оның әлеуметтік (саяси, еңбек, тұрмыстық, отбасындағы, т.б.) байланыстары; оның өнегелік-саяси қасиеттері (дүниетанымы, сенімі, құштарлығы); оның психологиялық қасиеттерімен ерекшеліктері (интеллекті, еріктік қасиеттері, сезімдік ерекшеліктері, қызбалығы); оның демографиялық және дене жаратылыс ерекшеліктері (жынысы, жасы, денсаулық ахуалы); оның өмірбаяны, оның тәжірибесі, білімі, қоғам алдында сіңірген еңбегі және жазығы.

Қылмыскердің жеке басының барлық қасиеттерінің ішінде қылмыс субъектісі ұғымы өзіне қылмыскерлердің жеке басын сипаттайтын нышандардың ең аз жиынтығын қамтиды (есі дұрыстық, қылмыстық жауапқа тартылу жасына толу), бұларсыз қылмыстың құрамы жоқ.

Қылмыскердің жеке басының ерекшеліктері жаза тағайындағанда, оны жеке даралағанда (ҚК-тің 52,53,54,55 баптары), жаза тағайындаудың жалпы негіздері мен қылмыстық жауаптылық және жазаны жеңілдететін немесе ауырлататын мән-жайлар ескеріле отырып белгілі бірі қылмыстық құқық бұзушылық үшін көзделген жазадан гөрі неғұрлым жеңіл жаза тағайындау туралы.

(ҚК 72 бабы), жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босату туралы.

(ҚК 65,66,67,68,69,70,71,72,73,74,75,76,77,78 баптары), шынайы өкініуіне байланысты қажетті қорғаныс шегінен шығу, процестік келісімнің талаптары орындалған кезде, татуласуға байланысты, кепілгерлік белгілеуіне байланысты, жағдайдың өзгеруіне, ескеру мерзімінің өтуіне, жазаның өтелмеген бөлігін неғұрлым жеңіл жаза түрімен ауыстыру не тағайындалған жаза мерзімін қысқарту туралы.

Жүкті әйелдердің және жас балалары бар әйелдердің, жас балаларын жалғыз өзі тәрбиелеп отырған еркектердің жазаны кейінге қалдыру туралы және ауруға шалдығуына байланысты, ауыр мән-жайлардың тоғысуы салдарынан айыптау үкімінің ескеру мерзімінің өтуіне байланысты, рақымшылық немесе кешірім жасау актісі негіздері, қылмыстық жауаптылықтан және жазадан босату туралы мәселелерді шешу үшін және басқа жағдайларда маңызды болып табылады.

Жеке адамға, қоғамға немесе мемлекетке зиян келтірген не зиян қаупін төндірген, қылмыстық заңда тиым салынған әрекетті жасаған адамның қылмыстық жауапқа тартылып жазалануы үшін оның есі болуы тиіс.

Аталып өткендей, есі дұрыстық дегеніміз - қоғамға қауіпті әрекет жасаған кезде өз әрекетінің іс жүзіндегі сипаты, қоғамға қауіптілігін ұғына алатын, оған ие бола алатын қабілет. Есі дұрыстық ұғымы кінә түсінігімен тығыз байланысты, бұл ұғымның субъектінің қылмыстық жауаптылығы үшін маңызы зор. Тек есі дұрыс адам ғана айыпты деп танылады. Сондықтан да, есі дұрыстық кінә мен жауаптылықтың алғы шарты.

Адамның мінез-құлқын оның санасы мен еркі анықтайды, солар бақылайды.

Сана мен ерік адамның негізгі психикалық функциялары, олар объективтік шындықпен байланысты, сол адам болатын және тұлға ретінде қалыптасатын қоғамның, қоғамдық ортаның материалдық өмір жағдайына негізделеді. Бірақ, сыртқы ортадағы жағдайға мұндай байланыстылық, негізделу адамның мінез-құлқының алдын-ала анықталғандығын білдірмейді, бірақ оның санасына, еркіне қатты әсер ететіндігін, табиғатқа, қоғамға өмірге,

шындықты және оның объективтік заңдылықтарын тануға ықпал жасайтындығын жоққа шығаруға болмайды.

Адамның санасы мен еркінің белсенді рөлі, істің ақ-қарасын біліп әрекет жасау қабілеті, оның өзі жасаған іс-әрекеті үшін, оның ішінде қылмыстық заңда тыйым салынған әрекеттер үшін жауап беруін талап етеді.

Өз іс-әрекетін маңызын ұғынуға немесе сол қылмыстық заңда көрсетілген, әрекетті жасау кезінде оған басшылық жасауға қабілеті жоқ адам, психикасының қалыпты еместігіне байланысты қылмыс субъектісі бола алмайды.

Мұндай адамдар есі дұрыс емес деп саналады. Бұлардың іс-әрекетіне қылмыстық жауаптылықтың алғы шарты кінә жоқ.

Есі дұрыс емес ұғымы және оның нышандары ҚК-тің 16 бабында жазылған.

Жаңа Қылмыстық кодекстің 16 бабының 1 бөлігінде былай делінген «осы кодексте көзделген қоғамға қауіпті іс-әрекетті жасаған уақытша есі дұрыс емес күйде болған, яғни созылмалы психикалық ауруы, психикасының уақытша бұзылуы, ақыл-есінің кемдігі немесе психикасының өзге де дертке ұшырауы салдарынан өзінің әрекеттерінің (әрекетсіздігінің) іс жүзіндегі сипаты мен қоғамға қауіптілігін ұғына алмаған немесе оларға ие бола алмаған адам қылмыстық жауаптылыққа жатпайды деп».

Есі дұрыс еместіктің медициналық критерийі Қылмыстық кодекстің 16 бабының 1 бөлігінде көрсетілген психикалық қызметтің дертті бұзылуының төртеуінің біреуі болуын талап етеді,

Олар;

а) созылмалы психикалық ауру. Бұл аураға жазылмайтын немесе жазылуы өте қиын, аурулық жағдайы өрістей беретін аурулар жатады.

Бұған: шизофрения, желікпе, депрессиялық есалаңдық, ми мерезінің салдарынан үдемелі сал ауруына шалдығу, кәрілікке байланысты дамыған есалаңдық және басқалары.

ә) психикасының уақытша бұзылуы. Бұған жататындар; алкогольдік есалаңдық, патологиялық маскүнемдік, белая горячка т.б. аурулары. Бұл аурулар тез пайда болады, емделген жағдайда артынан жазылып кетуі де мүмкін.

б) кем ақылдық. Бұл- адамның ақыл-ой қабілетінің төмендеуінен туындайтын аурулар. Мұндай аурулар тұрақты туа біткен ауыр жүйке ауруының (делбе, энцефалит, мидың зақымдануы) әсерінен пайда болады. Кем ақылдықтың үш түрі бар.

Дебильдік (жеңіл түрі), ИМБЕЦИЛДІК (орташа түрі), идиотизия (ауыр түрі).

в) психикасының өзге де дертке ұшырауы. Бұл сырқаттағы күйге психикалық аурулардың қатарына жатпайтын, бірақ адам психикасының бұзылуына әсер ететін әр түрлі аурулар жатады. Бұған әртүрлі жұқпалы аурудың әсерінен адамның сандырақ күйге түсуі, ауыр жарақаттан пайда болған ми ісігі немесе нашарлық аштығынан болған жарақаттар жатады.

Психиканың басқа дертті жағдайы психиканың бұзуының жоғарыда көрсетілген үш түріне жатпайды.

Психикалық аурудың типтен созылмалы психикалық аурудың болуы қылмыстық заңда көзделген әрекетті жасаған адамның есі дұрыс еместігі туралы мәселені шешпейді.

Психикалық аурудың қарқыны әр түрлі болады, кейде ол адамды өз іс-әрекетінің мазмұнын ұғына алмайтын және оған ие бола алмайтын жағдайға дейін жеткізеді.

Сондықтан да медициналық критерий заңдық (психологиялық) критерийлердің біреуінің (медициналық немесе заңдық) болмауы адамды есі дұрыс емес деп тануды болдырмайды.

Есі дұрыс еместіктің интеллектуалдық нышаны психикалық аурудың салдарынан сананың бұзылғандығын білдіреді. Өз іс-әрекетінің немесе әрекетсіздігінің іс-жүзіндегі сипатын ұғына алмау өзі жасаған әрекеттің іс жүзіндегі мәнін адамның түсіне алмағандығын, не істеп не қойғандығын түсінбейтіндігін жасаған әрекеті мен болған зардаптардың арасындағы себептік байланысты түсінбейтіндігін көрсетеді.

Мысалы, психикалық ауруы бар ана әлдилеп жатырмын деп, баласын тұншықтырып тастайды. Интеллектуалдық нышанның негізгі мазмұнын адамның өз әрекеттінің қоғамдық, әлеуметтік маңызы түсінбеуінде, яғни оның қоғамға қауіпті сипатын түсіне алмауында.

Есі дұрыс еместіктің екі критерийі үшін оның нышандарының біреуі не интеллектуалдық, не ерікті болса жеткілікті.

Сонымен, адамды есі дұрыс емес деп тану үшін- есі дұрыс еместікті екі критерийі бірден болуы қажет медициналық критерийдің нышандарының біреуі және заңдық критерийдің нышандарының біреуі.

Қылмыстық заңда көзделген қоғамға қауіпті әрекетті есі дұрыс емес жағдайда жасаған адам қылмыстық жауапқа тартылмады және жазаланбайды, себебі ол қылмысы субъектісі бола алмайды.

Мұндай адамға, соттың тағайындауы бойынша, қылмыстық кодекстің 7 бөлімінде көзделген медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шаралары қолданылуы мүмкін. Қазақстан Республикасының 1997 жылғы Қылмыстық кодексіне алғашқы рет есінің дұрыстығы жоққа шығарылмайтын психикасы бұзылған адамның қылмыстық жауаптылығы туралы бап енгізілді. Замана үрдісіне қарай өзгертіліп 2014 жылы 3 шілдеде жаңа қылмыстық кодекс қабылданып, 1997 жылғы қабылданған қылмыстық кодекстің күші жойылды.

Жаңа қылмыстық кодекстің 17 бабының 1 бөлігіне сәйкес қылмыстық құқық бұзушылық жасаған уақытта психикасының бұзулуы салдарынан өзінің әрекеттінің (әрекетсіздігін) іс жүзіндегі сипатты мен қоғамға қауіптілігін толық көлемде ұғына алмаған не оларға ие бола алмаған есі дұрыс адам қылмыстық жауаптылыққа тартылуы тиіс делінген.

Қылмыстық кодекстің 17 бабының 2 бөлігінде есінің дұрыстығы жоққа шығарылмайтын психиканың бұзылуын сот жаза тағайындау кезінде жеңілдететін мән-жай ретінде есепке алады және ол осы кодексте көзделген медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын тағайындау үшін негіз бола алады.

Қорыта келе, қылмыстық кодекстің 18 бабында 1 бөлігінде масаң күйде қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамдардың қылмыстық жауаптылығы көрсетілген. Яғни алкогольді, есірткі, психотроптық заттарды немесе басқа да есеңгіретін заттарды пайдалану салдарынан мас күйінде қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адам қылмыстық жауаптылықтан босатылмайды деп айтылған.

Сондай-ақ, есі дұрыстығы шектеулі адам психикасының ауытқуынан күйзелісте болады, бірақ біршама төмен болса да өз іс-әрекетіне (әрекетсіздігіне) есеп беру және оған ие болу (есі дұрыстықтың заңдық критерийі қабілетін сақтайды).

Әдебиеттер тізімі

1. Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық жалы бөлім. Алматы: Жеті жарғы, 2007.
2. Қазақстанның қылмыстық құқығы, жалпы бөлім. Алматы: «Норма-К», 2011. Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінің Заң шығару институты.
3. Судебная психиатрия. М., 1978. 242 с.
4. Наумов А.В. Уголовное право. М., 1996, 195 с.
5. Философский словарь. М. 1980. 286 с.
6. Ағыбаев А.Н. ҚР Қылмыстық кодексіне түсіндірме. Жалпы және ерекше бөліктер. Алматы. Жеті жарғы, 2015. 91 б.
7. Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық. Оқулық. Ерекше бөлім. Алматы. Жеті жарғы, 2015.
8. Маркс К., Энгельс Ф. 498 б.
9. Павлов В.Г. Субъект преступления и уголовная ответственность. Санкт-Петербург. 2000.
10. Орлов В.С. Субъект преступления по советскому уголовному праву. М., 1958.
11. Датель П.С. Учение о личности преступника в советском уголовном праве. Владивосток, 1970. С. 9-10.
12. ҚР Қылмыстық іс-жүргізу құқығы. Оқулық. Алматы, Жеті жарғы, 2004.

УДК 37.06

ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕ: ҚАЗІРГІ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТӘРБИЕНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Сапаров Б.Ж.,

*PhD, Саясаттану және әлеуметтік-философиялық
пәндер кафедрасының аға оқытушы*

«Ұлттық тәрбие» орталығының жетекшісі

Abai University

г. Алматы, Қазақстан

e-mail: s.baha81@mail.ru

Аңдатпа. Авторлар құқықтық білім беру жүйесінің алдында тұрған ағымдағы трендтер мен сын-қатерлерді талдайды, сондай-ақ тиімді құқықтық тәрбиеге кедергі келтіретін кемшіліктер мен қайшылықтарды анықтайды. Білім алушылар арасында этика, азаматтық жауапкершілік және құқықтық сананы қалыптастыру мәселелеріне ерекше назар аударылады.

Кілт сөздер: ұлттық тәрбие, құқықтық тәрбие, құқықтық сана, «Толық адам».

Жастарды құқықтық тәрбиелеу – жауапты азаматтарды қалыптастырудың және қоғамда тұрақтылықты қамтамасыз етудің маңызды аспектісі болып табылады. Бұл үдеріс жастарды құқық нормаларымен таныстыруға, олардың құқықтық санасын дамытуға, оларда қоғамның құқықтық өміріне қатысу үшін дұрыс құндылықтар мен дағдыларды қалыптастыруға бағытталған бірқатар іс-шараларды қамтиды.

Құқықтық тәрбие дегеніміз не?

Құқықтық тәрбие дегеніміз бұл құқықтық білім беру – адамның құқықтық санасын қалыптастыру мақсатында орындалатын құқықтық тәрбиенің негізі ықпал етуші әдісі. Нақты айтсақ, құқықтық білім беру арқылы жасөспірім құқықты ұғынады және оның санасы қалыптасып, дамиды. Құқықты ұғынумен қоса, тұлғаны заңды құрметтеуге, қорғауға, орындауға дағдыландыру мен заңның әділдігіне сендіру – құқықтық сананың негізгі белгілері. Аталынған белгілер оқушыларды құқықтық тәрбиелеу негізінде отбасынан және мектеп табалдырығынан бастап жүзеге асады. Есейген адамға қарағанда санасы мен мінез – құлқы жаңадан қалыптаса бастаған жасөспірім тәрбиенің қолайлы объектісі болып табылады [1].

Қазақтың ұлы даланың асыл тұлғалары құқықтық тәрбиеге байланысты ойлары, «Абайдың түйіндеуінше, заң - әділдікке жеткізетін бейбітшілік пен тыныштықты сақтайтын тәртіптер мен нормалар жиынтығы.

Бауыржан Момышұлы: «Тәртіпке бас иген құл болмайды, тәртіпсіз ел болмайды» десе, Шерхан Мұртаза: «Заң – мемлекеттің тоғыз қабат тор көзді сауыты» деген ойлы пікірі бар.

Қоғамның бүкіл дамуы барысында құқықтық тәрбие мәселелері мемлекет қызметінің барлық салалары үшін маңызды болды. Қазіргі қоғамның алдында тұрған проблемалар мен міндеттердің өткен кезден бастау алады. Өткеннің тәжірибесін зерттей отырып, біз Қазіргі туралы сөйлесіп, жақын болашақты болжауға тырысамыз. Қоғамның құқықтық тәрбиесінің деңгейі мемлекеттік құрылымның заманауи талаптарына сәйкес келуі керек. Ежелгі заманнан

бері адамдар құқықтық тәрбиенің не екенін түсінуге тырысты. Қазіргі анықтамалықтар бұл терминге осындай түсінік береді.

Құқықтық тәрбие деп мемлекеттің, сондай-ақ қоғамдық құрылымдардың, бұқаралық ақпарат құралдарының, еңбек ұжымдарының азаматтардың жоғары құқықтық санасы мен құқықтық мәдениетін қалыптастыру жөніндегі мақсатты қызметі түсініледі. Бұл тұжырымдама сонымен қатар құқық және басқа да құқықтық құбылыстар туралы білім алуды және таратуды, құқықтық құндылықтар мен мұраттарды игеруді қамтиды.

Құқықтық тәрбие процесінде әр азаматтың қоғам өміріндегі құқықтың рөлі, оның маңыздылығы, қажеттілігі туралы дұрыс түсінігін дамыту маңызды; өзін — өзі бағалау, әділдік, қауіпсіздік сезімін тәрбиелеу және сонымен бірге өзінің немесе бөгде адамның құқығы үшін күресуге ұмтылу.

Құқықтық тәрбиені төрт кезеңге бөлуге болады:

1 кезең: құқықтық тәрбиенің басталуы бала кезінен басталуы керек. Бұл кезеңде отбасы үлкен әсер етеді.

2 кезең: әрі қарай құқықтық тәрбие мектепте одан әрі дамуды талап етеді.

3 кезең: колледжде немесе университетте жалғасады.

4 кезең: өмір бойы дамуын жалғастыратынын атап өткім келеді.

«Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілесің» деген сөзді атамыз бекер айтпаған. Әр адам мемлекеттік заңдарды құрметтеп, ата-бабамыздың тәрбиесін үнемі назарда ұстап отыру тиіс.

Атақты ойшыл Әбу Насыр әл-Фараби: «Адамға ең бірінші білім емес, тәрбие керек. Тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың қас жауы, ол келешекте оның өміріне қауіп әкеледі» деген екен. Осы орайда біздің ата-бабаларымыз тәрбиенің орны бөлек екенін жақсы білген. Өйткені ұрпаққа үлгілі тәрбие бере алу – қоғамның өзін, елдің тірегін қалыптастыру. Соның ішінде балаға өнегелі тәртіп пен құқықтық тәрбие бере білу – өлшеуі жоқ қазына [2].

Ұрпағын адал жолға салу, тәрбиелеудің негізгі күші алдымен отбасына жүктеледі. Бұл жерде ата – ананың ерекше рөлі бар. Баланы ұлағатты адамзат – «Толық адам» етіп тәрбиелеу үшін, ата – аналардың өздерінің сол дәрежеге сай үлгілі, өнегелі болуын талап етеді. Осы жерде адамгершілік қасиеттің жоғары түрі ар – ұят, намыс, ождан [3].

Жоғарыда айтылған ата-бабаларымыздың ойлары бойынша, тәрбиеде оның ішінде құқықтық тәрбиеде отбасы маңызды рөл атқарады. Онда бала басқа адамдармен қарым-қатынаста іс жүзінде қолданатын алғашқы дағдылар мен білімді алады. Кішкентай кезінен бастап ата-аналар балаларға «не жақсы, не жаман» деп түсіндіріп, мінез-құлық дағдыларын, әділеттілік пен әділеттіліктің қырларын дамытуы керек. Отбасы-бұл адамның бүкіл өмірін сезінетін әсер ету факторы. Бұл құқықтық мәдениеттің бастауларын қалыптастыратын ата-аналар. Ата-аналар өздері білмей, өскелең ұрпақтың мінез-құлық үлгілерін олардың мінез-құлық үлгілерін заңды да, заңсыз да басып алу процесінің тікелей және негізгі қатысушылары болады. Бала ата-анасының іс-әрекеттері мен мінез-құлқын автоматты түрде өзінің санасында тіркей отырып, болашақта оларды автоматты түрде көбейте алады. Мысалы, қоқысты демалыс орындарында қалдырмаңыз немесе керісінше, қалдықтар пакетін теуіп, ормандағы демалыс алаңына себіңіз. Осыдан жас кезінен бастап Құқықтық тәрбие мен құқықтық мәдениеттің негізі қалануы керек деген қорытынды жасауға болады. Отбасы – бұл инвестициялық жобаның бір түрі-салауатты азаматтық қоғамның жобасы, онда отбасы негізгі рөлдердің бірін атқарады.

Адамның әлеуметтік қалыптасуы балалық, жасөспірімдік кезеңнен басталады. Оның өмірінің бұл кезеңі ең маңызды болып табылады. Заңға, тәртіпке құрмет көрсетудің бастапқы негіздері бұрын айтылғандай отбасында қалана бастайды және білім беру ұйымдарында (мектептерде, лицейлерде) қалыптасуды жалғастыруда. Оқушылардың құқықтық мәдениетін қалыптастыруға, әрине, әртүрлі объективті факторлар әсер етеді. Бірақ кәмілетке толмағандарды құқықтық құндылықтармен таныстырудың негізгі бөлігі құқықтық тәрбие қызметі болуы керек.

Айта кету керек, оқушының құқықтық тәрбиесі – бұл құқықты білу мен түсінудің бір түрі ғана емес, оған деген оң көзқарас, сонымен қатар бұл ең алдымен соған сәйкес әрекет. Өскелең ұрпақтың құқықтық тәрбиесін қалыптастырудың негізгі мақсаттары білім, дағдылар, құндылық көзқарастар, көзқарастар алу, алған білімдерін күнделікті өмірде, құқықтық мәселелерді өз бетінше шешуде пайдалану, саналы және белсенді заңды мінез-құлықты қамтамасыз ету болып табылады.

Қазіргі әлемде студенттің құқықтық тәрбиесі қоғамның құқықтық саладағы прогрессивті жетістіктеріне сәйкес келетін қызметке дайындықты білдіреді, соның арқасында жаңа ұрпақты үнемі құқықтық байыту жүреді. Студенттердің құқықтық тәрбиесін қалыптастыра отырып, жоғары оқу орындары оларды оқытуға міндетті құқық мәселелерінде қажетті көлемді түсіну, өмірге және кәсіби қызметке қатысы бар заңдарды жақсы білу; өмірлік және кәсіби жағдайларда, өз іс-әрекеттері мен іс-әрекеттерінде құқықтық аспектіні түсіне білу болып табылады.

Қазіргі уақытта жоғары оқу орындарының мәселелерінің бірі, ол құқыққа байланысты пәндер бойынша сағаттар қысқарылған. Демек, оқу бітіріп шыққан мамандарда қазіргі қоғамдағы мәселелерді шешуге қажетті құқықтық білім деңгейі жеткіліксіз болуы мүмкін.

Қорытындылай келе, құқықтық мемлекеттің қалыптасуы азаматтардың құқықтық санасының жоғары деңгейін талап ететін ұзақ процесс екенін атап өтуге болады. Құқықтық мемлекеттің принциптеріне сай келетін Абай идеяларының құндылығын «Отыз жетінші сөзінде»: «Мен егер закон қуаты қолымда бар кісі болсам, адам мінезін түзеп болмайды деген кісінің тілін кесер едім» деген пікірінен аңғарамыз [4].

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев, халқымыз жастарға әрдайым зор сенім артып, ерекше үміт күтеді. Ұрпақтың тәрбиелі, білімді және білікті болуына айрықша ден қояды деген [5]. Өскелең ұрпаққа ерекше назар аудару керек, өйткені олардың алдында болашақ тұр.

Әдебиеттер тізімі

1. Құқықтық тәрбие берудегі ата-ана жауапкершілігі, <https://bilim-all.kz/jospar/4466/Ququqtyq-tarbie-berudegi-ata-ana-zhauapkershiligi>.
2. Тасболат А. Тәрбиемен берілген білім – өлшеуі жоқ қазына. <https://abai.kz/index.php/post/98105>.
3. Әйтенов Н. Ұлттық тәрбие – құқықтық мәдениеттің бастауы. <https://tirshilik-tyynsy.kz/kogam/398-ltty-trbie-yty-mdeniett-bastauy.html>.
4. Ақыпбекұлы Ө. Қара қылды қақ жарған... Монография. – Астана, 2006. – 235 б.
5. Тоқаев Қ-Ж. Жастардың тың идеялары халықтың игілігіне айналады, <https://egemen.kz/article/298534-toqaev-zhastardynh-tynh-ideyalary-khalyqtynh-igiligine-aynalady>.

ЖЕНЩИНЫ – УЗНИЦЫ КАРЛАГА

*Шаймуханова С. Д.,**кандидат исторических наук, ассоциированный профессор
Международный инженерно-технологический университет
г. Алматы, Казахстан
e-mail: sd_52@mail.ru*

Аннотация. В данной статье рассматриваются тяжелый труд женщин в Концлагерях, туда ссылали женщин, чьих родственников советская власть признавала изменниками Родины. В лагере содержались более 8000 узниц, что сделало его крупнейшим женским трудовым поселением в СССР. В основном заключенными становились жены известных государственных, политических и общественных деятелей.

Ключевые слова: КарЛАГ, Алжир, узницы, репрессии.

Abstract. This article examines the hard work of women in Concentration Camps; women whose relatives the Soviet government recognized as traitors to the Motherland were sent there. The camp housed more than 8,000 prisoners, making it the largest female labor settlement in the USSR. Mostly the prisoners were the wives of famous government, political and public figures.

Keywords: Karlag, Alzhir, female prisoners, repression.

Карагандинский исправительно-трудовой лагерь был филиалом ГУЛАГа и являлся почти самостоятельным ведомством на огромной территории Казахстана.

История КарЛАГа неразрывно связана с эпохой сталинизма – одного из самых тяжелых периодов нашей истории, содержащей немало «белых пятен». Крупным отделением КарЛАГа было Акмолинское отделение № 26. Его история связана с политической обстановкой конца 30-х годов в стране. В 1936 году в поселок № 26 привезли спецпереселенцев из Белоруссии. Началось строительство бараков и формирование детской колонии. В августе 1937 года переселенцы были выселены в другие спецпоселки. На месте 26 поселка был образован исправительно-трудовой лагерь (ИТЛ) «Р-17», отделение КарЛАГа НКВД СССР. «Алжир» – это неформальное название лагерного отделения. Вот что пишет по этому поводу бывшая узница Галина Колдомасова: «В этом городе за колючей проволокой с четырьмя вышками по углам жили одни лишь жены, и мы иронически прозвали его «Алжир», используя первые буквы определения «Акмолинский лагерь жен изменников Родины».

В Союзе было всего четыре женских лагеря: «Алжир». Темляковский, который находился в 40 км от Горького, Джангиджирский, находящийся в 100 км от Фрунзе и Темниковский, находившийся в Потье.

6 января 1938 года в ИТЛ «Р-17» прибыл первый этап заключенных: 50 женщин с детьми в возрасте от одного до трех лет. В течение января и февраля непрерывным потоком прибывали заключенные. Из Бутырской тюрьмы Москвы прибыло 1600 женщин, из Ленинграда – 70 женщин. Бараки переполнены были до отказа.

Женщин привозили в «Алжир» со всех концов страны: из Москвы, Ленинграда, Украины, Белоруссии, Грузии, Армении, Средней Азии. Прибывшие в лагерь узницы обезличивались, «подчинялись только лагерному режиму». Были и моральные муки, не считая постоянного голода – нашитые номера на косынке, на спине, на рукавах. Здесь они подчинялись распорядку дня: «подъем», «отбой», «развод», «обыск». В КарЛАГе численность заключенных-женщин, осужденных решением Особого совещания НКВД СССР по ст. 58-17, как члены семей изменников родины (ЧСИР) иногда достигала до 22

тыс. Им устанавливались разные сроки: от трех, пяти, восьми до десяти лет. Досрочного освобождения им не полагалось, осужденных оставляли до конца срока в лагере. Согласно Указу от 25 августа 1938 года «О лагерях НКВД»: «Осужденный, отбывающий наказания в лагерях НКВД СССР, должен отбывать установленный судом срок полностью».

В Акмолинском отделении КарЛАГа находилось более 18 тысяч женщин, осужденных Особым совещанием НКВД СССР. Здесь содержались жены руководящих работников партийных, советских органов, военных деятелей, видных ученых и писателей. В лагере были жена Бухарина, жена, дочь и две сестры Тухачевского, две сестры Гамарника, жена Блюхера, жена и дочь Енукидзе, жены Крестинского, Серебровского, жена и сын Пятницкого, жены Сейфуллина, Майлина, Шанина, Рыскулова, Жургунова, Мендешова, Татимова, Садвокасова, дочь председателя Совнаркома Грузии Зоменетерс Тоенко, жена начальника политуправления Московского военного округа Исаенко и многие другие.

Драматический фактор культуры региона – большое число заключенных женщин в КарЛАГе, количество которых заметно увеличилось в период 1937-1945 гг., позже ставших ссыльными в окрестностях Караганды. Удел таких женщин, не имевших образования и профессии, неквалифицированный труд, семейное неблагополучие, девиантное поведение из-за одиночества или прозябание как матери-одиночки. В архетипическом сознании женщин, бывших зэков, возникали симптомы «комплекса неполноценности», загубленной привлекательности, подорванного здоровья.

Некоторые из узниц лагерей, художницы, имевшие высшее художественное образование, оказались как ЧСИР (члены семьи изменников Родины) в специальных лагерях, прежде всего, в филиале КарЛАГа – АЛЖИРе (Акмолинском лагере жен изменников Родины). Эти интеллигентные, талантливые женщины из всех сил стремились к сохранению человеческого облика. Они участвовали в творческом труде, художественной самодеятельности, декоративном оформлении спектаклей, концертов, а также – созидании рукоделий: салфеток, вышивок, ковров, что нашло отражение в Музее АЛЖИРа при клубе п. Малиновка.

Разносторонней одаренностью, образованностью, трудолюбием отличались узницы-женщины – художники АЛЖИРа, КарЛАГа, БалхашЛАГа. В.М.Ермолаева – яркий живописец-авангардист, график-иллюстратор и оформитель детских книг в ленинградских издательствах, учредитель объединения УНОВИС, научный сотрудник института, приговоренная НКВД к расстрелу в КарЛАГе в 1937г. Н.С.Изнар – живописец, театральный художник, руководитель и консультант по художественным работам. Ее коллеги по АЛЖИРу и п.Долинка – А.Ф.Васильева, М.В.Мыслина, Л.И.Покровская и другие, также показали себя талантливыми декораторами, оформителями.

Нам известны имена деятелей культуры разных национальностей, связанных с Карагандой, КарЛАГом, особЛАГаами МВД, из таких стран как Япония, Польша, ФРГ, из бывших союзных республик – ныне суверенных государств – стран Прибалтики, Украины, Армении и, конечно, из России, из столичных городов которой было особенно много осужденной интеллигенции по статье 58-П (АСА – антисоветская агитация).

Важно отметить, что репрессии в отношении ЧСИР не ограничились только заключением в лагерь, они имели продолжение после освобождения. Женщины в лагере, считая дни до своего освобождения, верили, что после отбытия наказания их ждет новая жизнь. Большинство женщин в своих воспоминаниях отмечали, что в лагере, осужденные по одной статье, они находились в равном положении друг перед другом, вместе переживали несправедливость приговора и думали, что хуже не бывает, но, оказалось, настоящие проблемы их ждали после освобождения. Они получили лишь относительную свободу: государство продолжало их дискриминировать, что выражалось в ущемлении гражданских прав (запрет на проживание в ряде крупных городов и столицах, занятие определенными видами деятельности, проблемы с пропиской, трудоустройством, в получении образования).

Благодаря пропаганде, вселяющей в умы людей ненависть к тем, кого объявили врагом

советской власти, кто по их представлениям, предал идеалы социалистического строя, население стране приучили к мысли осуждать и разоблачать «врагов народа». Таким образом, не было статьи хуже, чем политическая.

Женщины, отбыв наказание в лагере и заплатив за несовершенно ими преступление, попадали в другой мир, который был для них закрыт. Им приходилось обустроиваться заново, так как все их имущество во время ареста конфисковывалось и переходило в собственность государства. С такой статьей запрещалось проживание в крупных городах и столицах, они также испытывали трудности с трудоустройством и пропиской. Легче было остаться там, где они отбывали сроки наказания. Многие бывшие узницы были вынуждены остаться в Казахстане, им некуда было ехать, здесь легче было устроиться, так как они вновь были вместе и, отвергнутые обществом, став его изгоями, продолжали отстаивать свои права.

Бывшие узницы, освободившись, пополнили ряды советских тружеников, но среди них были и те, кто, не успев вспомнить вкус свободной жизни отойти от ужасов лагерного режима, вновь оказались за решеткой – это так называемые повторницы, обвинение которым предъявлялось по тем же статьям Уголовного кодекса, по которым они уже отбыли наказание. Следствие в данном случае проводилось упрощенно, без проверки прежних документов. Основным документом для направления в лагерь или ссылку служила справка из архивно-следственных дел о прошлой их преступной деятельности.

Повторное осуждение находилось в полном противоречии с действующим законодательством, которое не допускало повторного наказания за одно и то же преступление. Значит, надо было придумать несколько иной повод для ареста. Например, осужденные по статье ЧСИР в основном получали обвинение в «АСД» (антисоветская деятельность), которое нетрудно было сфабриковать, так как любое неосторожное слово, брошенное бывшими узницами, могло привести к новому приговору.

В архиве КНБ по Караганде и Карагандинской области хранятся два дела, заведенные на ЧСИР, которые были осуждены во второй раз в 1948-1949 годах и отбывали наказание в особлагерях. При всей ограниченности доступа к такого рода документам, удалось ознакомиться с протоколами допросов осужденных и свидетельскими показаниями, которые помогли следствию выявить и вновь наказать «замаскировавшихся под честных граждан врагов народа». Срок наказания составлял 10 лет, отбыть который «помешала» начавшаяся реабилитация.

Как известно, реабилитация лиц, репрессированных за контрреволюционные преступления, началась с середины 50-х годов и особенно активизировалась после XX съезда КПСС и принятого 30 июня 1956 года Постановления ЦК партии «О преодолении культа личности и его последствий». Практически все женщины, осужденные как ЧСИР, были реабилитированы во второй половине 50-х годов. Дела по их обвинению пересмотрены военным трибуналом, Постановлением Особого Совещания об аресте отменены и выданы справки о реабилитации.

Благодаря Закону Республики Казахстан «О реабилитации жертв массовых политических репрессий» (1993), с внесенными в него изменениями и дополнениями 1997 года, объявленного годом общественного согласия и памяти жертв политических репрессий.

Одна из самых трагичных страниц в истории Казахстана отмечается 31 мая – День памяти жертв политических репрессий и голода.

Список литературы

1. Шаймуханов Д.А., Шаймуханова С.Д. КарЛАГ. Караганда, 1997.
2. Гаврилова Е.П. Мемориал Караганды (КарЛАГ, культура, художники). Караганда, 2003.

УДК 93/94

**РОЛЬ ДИАСПОР И НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫХ ЦЕНТРОВ
В УКРЕПЛЕНИИ МЕЖНАЦИОНАЛЬНОГО СОГЛАСИЯ И
МЕЖКОНФЕССИОНАЛЬНОГО МИРА В КАЗАХСТАНЕ**

Аккасов Б.К.,

кандидат исторических наук, доцент ВАК Российской Федерации

Казахстанско-Российский Медицинский Университет

г. Алматы, Казахстан

e-mail: akkasov505@mail.ru

Аннотация. Статья на тему «Роль диаспор и национально-культурных центров в укреплении межнационального согласия и межконфессионального мира в Казахстане» имеет актуальное значение на современном этапе.

«Роль диаспор и национально-культурных центров в укреплении межнационального согласия и межконфессионального мира в Казахстане» является важной и неопределимой.

Казахстан является многонациональной и многоконфессиональной страной, где проживают свыше 130 представителей различных национальностей и религий [1].

Современный Казахстан – поликультурное, полиэтничное и поликонфессиональное государство, в котором укрепление межконфессионального и межэтнического согласия является одним из ключевых факторов стабильности гражданского общества.

Сегодня Казахстан является обществом, представляющим межэтническое и межкультурное взаимодействие на основе принципов, обеспечивающих равное культурное развитие и самореализацию всех этносов, сохраняя этническую самобытность.

Современный мир характеризуется процессами интеграции, консолидации этносов, которым способствуют глобализация, являющаяся теорией взаимодействия и взаимовлияния этнокультур.

Сохранение межэтнической стабильности является основой государственной политики. Идея этнического согласия, равноправия всех этносов и этнических групп, совместно проживающих в Казахстане, является нормой закона. При этом, многими исследователями, в том числе зарубежными, отмечается устойчивая государственная политика, направленная на сохранение этнической самобытности и этническо-культурного многообразия Казахстана. Всё это подтверждает, что фундаментальной основой внутренней политики, прежде всего, выступает принцип межэтнического консенсуса. Консолидация во имя прогресса – так кратко можно охарактеризовать лейтмотив внутренней политики Республики Казахстан.[2]

Ключевые слова: поликультурное, поликонфессиональное, религиозная толерантность, диаспоры, межнациональное согласие, этнические группы, этнокультура.

Abstract. The article on «The role of diasporas and national-cultural centers in strengthening inter-ethnic harmony and inter-confessional peace in Kazakhstan» is relevant at the present stage.

«The role of diasporas and national-cultural centers in strengthening inter-ethnic harmony and inter-confessional peace in Kazakhstan» is important and invaluable.

Kazakhstan is a multinational and multi-confessional country, where more than 130 representatives of different nationalities and religions live [1].

Modern Kazakhstan is a multicultural, multi-ethnic and multi-confessional state, in which the strengthening of inter-confessional and inter-ethnic harmony is one of the key factors of stability of civil society.

Today Kazakhstan is a society that represents inter-ethnic and intercultural interaction based

on principles that ensure equal cultural development and self-realization of all ethnic groups, preserving ethnic identity.

The modern world is characterized by processes of integration, consolidation of ethnoses, which are facilitated by globalization, which is a theory of interaction and mutual influence of ethnocultures.

Preservation of inter-ethnic stability is the basis of state policy. The idea of ethnic harmony, equality of all ethnoses and ethnic groups living together in Kazakhstan is a norm of law. At the same time, many researchers, including foreign ones, have noted a steady state policy aimed at preserving the ethnic identity and ethnic and cultural diversity of Kazakhstan. All this confirms that the fundamental basis of domestic policy, first of all, is the principle of interethnic consensus. Consolidation for the sake of progress - this is a brief way to characterize the leitmotif of the domestic policy of the Republic of Kazakhstan. [2]

Keywords: multicultural, polyconfessional, religious tolerance, diasporas, interethnic harmony, ethnic groups, ethno-culture.

Представители казахской диаспоры являются, с одной стороны, как правило, гражданами страны постоянного проживания, а с другой – составной частью всего казахского народа (в широком смысле): их историческая родина – Казахстан, Великая степь Евразии. Они придерживаются мусульманской религии, являются тюркоязычным народом, но в силу исторических обстоятельств оказались за пределами родины-в Азии, Европе, Америке.

Благодаря традициям кочевнической культуры казахи легко приспосабливаются к новым условиям. Вместе с тем они являются немногочисленными этническими группами, не обладающими в странах проживания политическим влиянием.

Общая численность казахской диаспоры за рубежом составляет примерно около 5 млн. человек.

В Российской Федерации по различным источникам, проживает от 800 тыс. до 1,3 млн. казахов (в 22 регионах). Язык сохранился в местах компактного проживания. Так, проживающие в Калмыкии 5 тыс. казахов стремятся сохранить культуру и язык. Каждый год казахское общество «Земляки» празднует Оразу, Курбан айт, Наурыз.

Среди казахов в Калмыкии много известных людей, это деятели культуры, здравоохранения, образования, сельского хозяйства.

В Китае, по данным различных источников, проживает от 1,3 до 2 млн казахов. Это самая большая диаспора соотечественников за рубежом.

В Турции казахская диаспора возникла в середине XX века. Их иммиграционный путь идёт с Алтая через Индию. Эту группу диаспоры в Стамбуле называют «алтайские казахи». 1980 году из Ирана и Афганистана в Турцию переселились казахи, которых называют «афганскими казахами». Численность казахов в Турции, по разным оценкам, колеблется от 10 тыс. до 25 тыс. человек.

Численность казахов в Монголии превышает 100 тыс. человек. Из этой страны произошло массовое возвращение казахов на историческую родину, что обусловлено сложной экономической ситуацией, низким уровнем жизни, неуверенностью в сохранении и развитии национальной культуры и языка.

В 1990х годах в Казахстане из Монголии приехали около 70 тыс. человек.

Многочисленная казахская диаспора проживает в Узбекистане. Их количество достигает 2,5 млн человек. В 9 областях Узбекистана функционируют национальные культурные центры казахов, около 300 школ с казахским языком обучения.

Казахстанские диаспоры существуют в Иране, Пакистане, а также в ограниченном количестве, в США, Англии, Германии, Франции, Швеции, Голландии.

Одним из важных направлений в работе с соотечественниками являлась информационная поддержка казахской диаспоры.

В ряде стран функционируют национально-культурные центры казахов. С Казахстаном сотрудничают казахские национально-культурные центры Узбекистана, Кыргызстана, Монголии, а также Турции, Великобритании, Германии. Казахские национально-культурные центры есть во всех приграничных районах России (от Астраханской области на западе до Республики Алтай на востоке), в городах Москва, Санкт-Петербург, Оренбург, а также в Татарстане, Башкортостане, Якутии и Калмыкии. В таких странах, как Австрия, Швеция, Венгрия, Украина, действуют малые культурные центры казахов.

Всемирное сообщество казахов накопило определённый опыт в работе с соотечественниками [3].

Государство и общество оказывают существенную поддержку казахским диаспорам. И это необходимо, так как казахи за рубежом — это немаловажный фактор связи с миром, фактор влияния и распространения казахской культуры и в то же время большой резерв для миграции на историческую Родину.

В Казахстане действуют многочисленные религиозные объединения, представляющие более 40 конфессий.

Казахстан как член ООН поддерживает Декларацию о принципах терпимости, утверждённую и подписанную 16 ноября 1995 года на 28-й сессии Генеральной Конференции ЮНЕСКО, поэтому в конфессиональной политике страны основное место занимает религиозная толерантность и принципы мира.

Казахстан — страна с конфессиональной точки зрения преимущественно мусульманская.

Одним из основных фактов стабильного развития является межконфессиональный диалог, что исходит из положений Конституции Республики Казахстан, установившей равенство граждан страны вне зависимости от национальной и религиозной принадлежности. Граждане республики имеют право защищать и реализовывать свои этнокультурные интересы. К религиозной вере за годы независимости в той или иной степени вернулись, по существу, все этносы Казахстана.

Развивается ислам, возрождается православная церковь, осуществляет свою деятельность иудейская конфессия, функционируют протестантские объединения.

В некоторых аспектах конфессиональных отношений складывается неоднозначная ситуация. В стране имеются религиозные направления, ведущие экстремистскую пропаганду.

Храмовые сооружения Астаны подтверждают миссию Казахстана как страна толерантного сосуществования различных конфессий, как признанного места проведения съездов лидеров мировых и традиционных религий: Казахстан посещали руководители крупнейших мировых конфессий.

На карте мира столица Казахстана узнаваемо как центр межконфессионального диалога, глобальная площадка, на которой была реализована инициатива Президента страны по созыву Съезда лидеров мировых и традиционных религий [4].

Недопустимо придание идеологической, политической окраски существующим культурно-цивилизационным и религиозным различиям. Верна лишь формула: единство в многообразии, многонациональности, в многоконфессиональности.

Всякой конфессии необходимо осознавать то и считаться с тем, что есть другие цивилизации, культуры, религии, которые имеют не менее глубокую и значительную историю, обладают своей символикой и ментальностью.

На первом съезде лидеров мировых религий было решено проводить форум религий на постоянной основе, не реже одного раза в три года.

Таким образом Казахстан служит всему миру хорошим примером гражданского, межэтнического, межнационального согласия и стабильности.

В заключение, диаспоры и национально-культурные центры играют активную роль в укреплении межнационального согласия и межконфессионального мира в Казахстане. Они помогают сохранить и развить культурное наследие различных национальностей и связывают людей разных этнических и религиозных групп через обмен опытом и понимание. Подобные инициативы способствуют формированию толерантного и мирного общества, где каждый человек может жить в гармонии и равноправии с другими.

Список литературы

1. Артыкбаев Ж.О. Прманов А., история казахстана (научно-познавательное издание). – Алматы: Атамұра. – 2013. – С. 450.
2. Рогов И. Становление и развитие современной казахской государственности. –Астана. – 2019. – С.37.
3. Новейшая история Казахстана (1991-2014), (научно-популярное издание). Под ред. Аяган Б.Г. – Алматы: Атамұра. – 2014. – С.265-267.
4. Новейшая история Казахстана (1991-2014). (научно-популярное издание). Под ред. Аяган Б.Г. – Алматы: Атамұра. – 2014. – С.271-279.

УДК 1(091)

ФЕНОМЕН СПРАВЕДЛИВОСТИ В УЧЕНИЯХ ВОСТОКА

Шамшиденова Ф.М.,

кандидат исторических наук, ассоциированный профессор

Кудекова Н.М.,

магистр экономических наук, старший преподаватель

Алматинский технологический университет

г. Алматы, Казахстан

Аннотация. Статья посвящена анализу проблемы справедливости в контексте социально-философского учения Востока. Авторы показывают сходство в трактовке социальной справедливости в трудах древнегреческих и мусульманских мыслителей. Справедливость рассматривается не только как фундаментальная категория этики, но и как социальный конструкт, затрагивающий весь спектр социальных отношений. В статье раскрывается историческая и культурная обусловленность представлений о социальной справедливости. Авторами анализируются предпосылки, которые способствовали превращению понятия справедливости в нравственную константу человеческого бытия.

Ключевые слова: учение Востока, справедливость, общественное благо, культурная традиция, мусульманская культура.

Abstract. The article is devoted to the analysis of the problem of justice in the context of the social and philosophical teachings of the East. The authors show similarities in the interpretation of social justice in the works of ancient Greek and Muslim thinkers. Justice is considered not only as a fundamental category of ethics, but also as a social construct that affects the entire spectrum of social relations. The article reveals the historical and cultural conditioning of ideas about social justice. The authors analyze the prerequisites that contributed to the transformation of the concept of justice into a moral constant of human existence.

Keywords: doctrine of the East, justice, public good, cultural tradition, Muslim culture.

В западной и восточной культурных традициях сложились различные подходы к трактовке понятия справедливости, в то время как сами эти традиции имеют неразрывную связь с отечественной историей, мифологией, религией. Понятие справедливости характеризует целостную систему ценностей, нравственный опыт, свойственный каждой отдельной культуре, однако в трактовках социальной справедливости в различных культурах есть много общего. Выявление содержания понятия социальной справедливости представляет собой сложную теоретическую задачу и вне соответствующего культурного контекста представляется весьма проблематичным, так как «культура является своеобразным текстом, требующим прочтения, прояснения, язык культуры представляет собой своеобразную знаковую систему, предполагающую обращение к культурным универсалиям» [1, с. 3]. Особое значение принципу справедливости придается в культуре ислама, так как, согласно мусульманским представлениям, принцип справедливости лежит в основе социального порядка, обеспечивает людей возможностью жить в гармонии и мире и развивает в них нравственные способности.

Согласно Аристотелю, справедливость – одна из важнейших основ семьи и государства. С одной стороны, она соответствует закону, а с другой – является проявлением добродетели, нравственного отношения к окружающим. Он указывал на пропорциональное равенство в вопросе справедливости: богатый и состоятельный делает больший взнос, а малоимущий и бедный – меньший. Аристотель разделял справедливость на природную и установленную законом. При этом он отдавал предпочтение первой, в то время как вторая регулируется интересами государства. Однако в государстве неизбежно присутствует социальное неравенство, что также является справедливым.

По Ибн Сине, центром справедливости является разум человека, который формирует совокупные состояния целомудрия, мудрости и отваги. Ученый считал, что смысл справедливости заключается не только в этике, но и в правовом поле, которое является фундаментом существования любого государства и общества [2, с. 31]. Мухаммад Газали рассматривал общественный порядок в рамках двух понятий: справедливость и совесть, – поэтому в своих трудах он предлагал путь нравственного развития через совершенствование общественных отношений. Справедливость и совесть Газали считал ключевыми священными ориентирами мусульман, источником которых являются предначертания Всевышнего [2, с. 32].

В истории ислама идея справедливости всегда была одним из ключевых показателей социального благополучия и согласия, при этом она зачастую была связана с необходимостью поддержания государственного порядка, что находило выражение в определенных мерах социального контроля, общественных нормах и правилах. Немалую роль в этой регламентации играла этика справедливости, которая была инструментом восстановления баланса социальных отношений, основываясь на понятиях легитимности власти и государства.

Согласно мусульманским религиозным представлениям, понятие справедливости обозначает общий порядок для всего, что нас окружает, где каждая вещь имеет свое предназначенное место и обозначается арабским словом «адл». Несправедливость в арабском языке определяется словом «зульм». «Зульм» образовано от глагола, который означает «помещать что-либо не на свое место». Несправедливость в исламе характеризуется уходом человека от предписаний Аллаха, несоблюдением установленных им норм и правил. Ярким примером этого является признание иных высших сил, кроме Аллаха, поклонение другим божествам, кроме Него, что именуется «ширком» (с арабского языка: «Многобожие-великая несправедливость») [3, с. 13].

Принцип справедливости в исламе в равной степени затрагивает всех людей, базируется на ярко выраженных ценностных эмоциях и опирается на догматический авторитет

Священного Писания. В Коране сказано: «Мы уже отправили наших посланников с ясными знамениями и ниспослали с ними Писание и Весы, чтобы люди придерживались справедливости...» [3, с.25]. Из этого следует, что идеал справедливости, установленный Аллахом, не может быть предметом обсуждений, является абсолютным и недостижимым для обычного человека. Люди должны принять его как Абсолют и в дальнейшем избегать споров и противоречий в своих суждениях.

Люди по своей природе имеют индивидуальные различия и каждый человек уникален в своем существовании, ислам учитывает это. Разные характеры людей, их вкусовые предпочтения, личностные ориентиры, особенные психологические и интеллектуальные качества каждого из них - все это является в исламе фактором социальной дифференциации. Соответственно этому распределяются права между мусульманами, наделяются обязательствами все возрастные категории. Например, дети, не достигнув совершеннолетия, не могут распоряжаться своим имуществом. В то же время люди с ограниченными возможностями находятся под опекой своих близких и в принятии разного рода решений ответственность ложится на последних.

Ислам контролирует правовое пространство в обществе, консолидируя его и регулируя все социальные процессы. Исламское право - это определенная социальная модель общественных норм и правил поведения, некий образец, установленный в строгом соответствии с требованиями исламского вероучения. Такая социально-правовая модель, по сути, является исторически уникальной, так как религиозный аспект служит здесь отправной точкой в урегулировании правовых механизмов функционирования мусульманского общества.

Личность человека в исламе, его социальный статус и положение складываются из его нравственных поступков и действий.

Представления о справедливости в исламе опираются на два критерия:

1. Критерий различия: политическое и социально-экономическое неравенство необходимо регулировать таким образом, чтобы не нарушить социальный баланс и не ущемить права каждого из его членов.

2. Критерий равенства: абсолютно все люди равны перед Аллахом и имеют одинаковые права наряду с человеческим достоинством. Такой порядок является основополагающим для социального мироустройства.

Ислам расценивает понятие справедливости в контексте отношения человека к Аллаху, а также его отношений с окружающим миром и самим собой. Человек также имеет определенные права и использует свои возможные возможности, соответствующие особенностям его несовершенного бытия, о чем однозначно сказано в тексте Корана: «Аллах не возлагает на человека сверх его возможностей» [3, с. 286]. Права в исламе действуют одинаково для всех членов общества, но при этом учитывается также социальное положение каждого из субъектов правовых отношений. В частности, Коран призывает уважать и чтить своих родителей, проявлять к ним должное уважение, быть солидарными с ними, заботиться о них, как и в целом почитать старших. Он запрещает дистанцироваться от родителей и допускать по отношению к старшим какие-либо формы дискриминации.

Подобные правовые обычаи регламентировали гармоничные человеческие отношения и обеспечивали связь между поколениями на основе взаимного уважения и взаимопонимания. При этом правовые обычаи противопоставлялись идеям изолированного индивидуального существования, в котором преобладает интерес только к своему личному жизненному пространству и ориентация на свое эго в противоположность общественному благу.

В Коране наложен запрет на любые формы проявления несправедливости: «О те, которые уверовали! Будьте стойки ради Аллаха, свидетельствуя беспристрастно, и

пусть ненависть людей не подтолкнет вас к несправедливости. Будьте справедливы, ибо это ближе к богобоязненности. Бойтесь Аллаха, ведь Аллах ведаёт о том, что вы совершаете» [3, с. 8].

Правовые законы шариата способствовали развитию благосклонности между людьми разного материального достатка и социального положения. Особое значение уделялось справедливому воспитанию детей, где важнейшей задачей перед родителями стоял вопрос о душевном благополучии ребенка.

Такое отношение к детям обеспечивало стабильность исламского общества, где семья была одним из его базовых компонентов.

В современном исламском мире происходят процессы общественной дифференциации, присущие капиталистическим обществам, базирующимся на принципах рыночной экономики. Имущественное расслоение отразилось на всех сферах социальной жизни, охватывая религиозно-нравственную сферу, и данная тенденция стала одной из характерных примет нашего времени. В этих условиях законы шариата призваны сбалансировать общественный порядок и способствуют поддержанию принципа социальной справедливости. Справедливость складывается на основе разумного распределения социальных ресурсов, когда ресурсы должны использоваться строго по назначению. В противном случае складываются предпосылки для общественного неблагополучия.

Одним из традиционных механизмов социальной регуляции в исламе являются пожертвования и закят. Традиционно пожертвования регулируются государством, контролирующим систему распределения благ между всеми социальными группами. Экономика исламских государств предусматривает укрепление общего благосостояния и поддержание малоимущих. Проявление экономических свобод в исламском мире характеризуется добровольной взаимовыручкой мусульман. Взаимовыручка не регламентируется средствами принуждения, а имеет нравственные основания, является выражением ценностных ориентиров общественного развития с целью достижения общественно-экономического блага. Благополучие отдельного человека не должно основываться на нарушении чьих-либо прав: такое положение вещей самым серьезным образом порицается исламским обществом.

Социальная справедливость в исламе связана также с особым представлением о человеческом достоинстве: независимо от своего расового, религиозного и национального происхождения человек имеет право на понимание и уважение со стороны других людей, никто не может его осуждать либо притеснять на основании социальных и расовых предрассудков [4].

В традиционном исламе запрещена социальная дискриминация и любые ее проявления рассматриваются как уход от путей религиозного служения, являющегося главной целью человека. Гордыня, бравирование своим знатным происхождением, принижение и притеснение других людей по причине их низкого социального положения является признаком глубокого невежества. В справедливом обществе доминирует стремление к равноправию, люди имеют одинаковый доступ к социальным благам, хорошему образованию, могут рассчитывать на высокий уровень жизни.

Инструментом поддержания и регулирования благополучного социального климата продолжает оставаться шариат. Шариат, являясь правовым инструментом регулирования социальной жизни мусульман на основе норм и правил морали, закрепленных в Коране, играет важную роль в реализации стремления людей к общественному благополучию. Моральное и правовое сознание в рамках шариата представляют собой синкретическое единство, что особенно заметно при анализе социального содержания понятия справедливости в этике ислама. Вместе с тем исламская мораль обязывает мусульман расходовать финансовые средства в первую очередь на свою семью, а затем уже на нужды других людей – сирот или

бедных. Такие действия, способствуя развитию в человеке представлений о добродетели, формируют также известное чувство меры.

В нравственно-этической традиции ислама прослеживается двойственная тенденция: с одной стороны, она развивала принципы классической греческой этики и вместе с тем осуществляла синтез философского мышления с мистическими учениями арабского Востока. Крупнейший мусульманский философ Аль-Фараби в «Трактате о взглядах жителей добродетельного города» [2, с. 161] отмечал, что обретение человеком счастья возможно только на основе следования моральному долгу посредством благих поступков и самоотдачи, через знание социальных норм и религиозную практику. Аль-Фараби в целом разделял древнегреческий идеал добродетели и представления греческих философов о ее значении в жизни общества. Аль-Фараби выступал за гармоничное сочетание нравственных устоев религии и политических целей государства, к которому возможно прийти лишь через философскую рефлексию. Этическое содержание понятия добродетели для него всегда раскрывается в единстве с понятием справедливости. Аль-Фараби отмечал значение философского мышления «для понимания сущности бытия, как Вселенной, так и отдельного человека в обществе, так как добродетель достигается на уровне мышления, знания» [2, с. 91].

Какую же роль в развитии философских представлений о справедливости сыграла мусульманская религиозно-философская традиция? Подведем предварительные итоги. Согласно И. Канту, справедливость следует рассматривать как меру морального достоинства принуждающей силы власти, как приоритетное условие признания власти, фактор уважения и доверия к ней. Справедливость осуществляется по двум направлениям: как наказывающая (когда наказание соразмерно причинному злу) и как распределительная (как определение вознаграждения за заслуги, соответствующие награде). Кант полагал, что справедливость должна реализовываться в обществе ответственно со стороны власти. Забота о соблюдении справедливости – это первостепенная задача, но она не должна становиться самоцелью. Целью справедливости является общественное благо. Кант также считал, что справедливость сочетает в себе две структуры: структуру совести и права, без понимания которых ее сложно было бы осуществить.

Поиск социальной справедливости является как одной из базовых потребностей человека, так и входит в содержание всех религиозных доктрин. Поэтому он может приобретать как светский, так и религиозный характер. В качестве элемента религиозного сознания социальную справедливость можно охарактеризовать как феномен высшей справедливости, посмертного воздаяния, где религия выступает ключевым ориентиром общественного поведения человека как гаранта абсолютной истины и морали. Тем самым религия оставляет человеку надежду на справедливость как окончательное примирение между отдельными субъектами, в реальности разделенными социальными интересами, неравномерным распределением социальных благ, принадлежностью к различным этническим и социальным группам, классам.

Человек является общественным субъектом, и идея справедливости, характерная для исламской трактовки общественной природы человека, служит выражением общественной жизни мусульман, выступает в исламском мире фундаментом социальной реальности. Содержание понятия социальной справедливости не является безусловным для всех народов мира и во все времена, в той или иной степени оно всегда культурно и исторически обусловлено. В обществах разного социокультурного типа могут складываться сходные тенденции в понимании справедливости, но в конечном счете каждая из социокультурных общностей оперирует комплексом исторически и культурно обусловленных религиозно-мифологических представлений.

Таким образом, феномен справедливости в учениях Востока понятие социальной

справедливости пребывает в культурно-исторической динамике: искомый образ справедливости служит для общества индикатором процессов, происходящих в политической, экономической, правовой, социальной жизни, является побудителем к осуществлению социальных преобразований.

Список литературы

1. Ермоленко Г. А. Язык культуры. Краснодар: Кубанский государственный университет, 2006. 342 с.
2. Аль-Фараби. Трактат о взглядах добродетельного города. Философские трактаты. Алма-Ата: Наука, 1970. 430 с.
3. Коран. Перевод смыслов и комментарии Э. Кулиева. М.: Эксмо, 2014. 848 с.
4. Кожевникова С.Б., Макаев Р.С. Проблема справедливости в социальной доктрине ислама / <https://cyberleninka.ru/article/>

УДК 93/94

ҰЛТТЫҚ ИДЕЯ – МЕМЛЕКЕТІЛІКТІҢ ІРГЕТАСЫ

Сәрсембина Қ.Қ.,

*тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер
Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының филиалы
Астана қ., Қазақстан
e-mail: Kuralai_sk@mail.ru*

Аңдатпа. Мақалада ұлттық идея мемлекеттіліктің іргетасы екендігі зерделенеді. Адал азаматты қалыптастыру ұлттық идеямен тікелей байланысты. Қазақ халқы баланы жастайынан адалдық, әділеттілік ұғымдарымен тәрбиелеп, мемлекетшілдік сананы ерте жастан қалыптастырған.

Автор қазақ мәдениетіндегі ұлттық идеяның даму белестерін зерделеп, тарих даналығы адал азаматты тәрбиелеу миссиясын атқарғандығын түйіндейді. Ұлттық идеяның түзу діни тәрбиемен байланыстылығы, Алаш идеясының ұлттық рухты көтеретіндігі, Алаш идеясы – ұлттық идеяның мәні мен маңызы зерделенеді. Алаш зиялыларының ұлттық идеяға қосқан қомақты үлестері тұжырымдалады.

Адал азаматты қалыптастыру ісінде қазақ тарихындағы даналық зор көмек болатындығы зерделенеді.

Кілт сөздер: Ұлт, өркениет, азамат, адалдық, әділеттілік, ұлттық идея, ұлттық рух.

Аннотация. В статье исследуется, является ли национальная идея фундаментом государственности. Формирование честного гражданина напрямую связано с национальной идеей. Казахский народ с раннего возраста воспитывал ребенка понятиями честности, справедливости, с раннего возраста формировал государственническое сознание.

Автор изучает вехи развития национальной идеи в казахской культуре, резюмирует, что мудрость истории заключается в воспитании честного гражданина. Изучается связь национальной идеи с прямым религиозным воспитанием, идея Алаша поднимает национальный дух, идея Алаша – сущность и значение национальной идеи. Формулируется весомый вклад алашской интеллигенции в национальную идею.

Будет изучена мудрость казахской истории, которая поможет в формировании честного гражданина.

Ключевые слова: Нация, цивилизация, гражданин, честность, справедливость, национальная идея, национальный дух№

Abstract. The article examines whether the national idea is the foundation of statehood. The formation of an honest citizen is directly related to the national idea. The Kazakh people raised the child from an early age with the concepts of honesty, justice, and formed a state consciousness from an early age.

The author studies the milestones of the development of the national idea in Kazakh culture, summarizes that the wisdom of history lies in the education of an honest citizen. The connection of the national idea with direct religious education is studied, the idea of Alash raises the national spirit, the idea of Alash is the essence and meaning of the national idea. The significant contribution of the Alash intelligentsia to the national idea is formulated.

The wisdom of Kazakh history will be studied, which will help in the formation of an honest citizen.

Keywords: Nation, civilization, citizen, honesty, justice, national idea, national spirit

Ұлттық идея, Қазақтың ұлттық идеясы тақырыбы төңірегінде ғылыми еңбектер жарық көруде. Қазақ ұлтының жарқын болашағы үшін қалам сілтеген ғалымдарымыз ұлттық идеяның мәні мен мазмұнын, тарихи даму белестерін зерделеуде. Тәуелсіздік бақытына орай, ұлттық идея тұрғысында еңбектер де жазылды. Мәселен, ұлттық идея туралы Ә.Нысанбаев, А.Сейдімбек, Х.Әбжанов, Қ.Салғараұлы, Ә.Ғали, А.Шәріп, І.Ерғали және басқа да ғалымдарымыздың еңбектері белгілі.

Ғалымдарымыз жазып жүргендей қазақтың ұлттық идеясы қазақ ұлтымен бірге өмірге келген. Дәлел келтірер болсақ: «Ол қазақтармен бірге дүниеге келді әрі тарих сахнасына да қазақтармен қол ұстаса көтерілді. Мұратсыз ұлт ұлт болып қалыптасуы да, сақталып қалуы да мүмкін емес. ...Ендеше ұлттық идеямыздың бес ғасырдан астам тарихы бар екен. Оның өзі бірнеше дәуірден тұрады. қазақ хандығы тұсында ұлттық идеяның өзегін мемлекеттікті нығайту, этникалық территорияны қалыптастыру, бірде тілін, бірде тісін көрсеткен Ресей, қытай, Жоңғар, Орта Азиялық мемлекеттермен оңтайлы қарым-қатынас орнату құрады» [1].

Ұлт және идея түсініктерінің мазмұны оқырманға белгілі. Ұлттық идеясыз мемлекеттің өркеніетті дамудың сүрлеуіне түспейтіндігі де шындық. Сондықтан да, ұлттық идея - мемлекеттіліктің іргетасы болып табылады. Әрбір ұлттың ұлттық идеясы ұлттық болмыс өрісіне сай өзгеше болатындығы да тарихи заңдылық. Ұлттық идея болған жерде ұлттық идеология тамырын тереңге жаяды. Ұлттық идея да, ұлттық идеология да ұлт өмірінен, тарих тәжірибесінен тамыр тартатын күрделі теориялық проблемалар. Профессор Серік Қирабаев «Қазақ әдебиетінің тарихын, көне дәуірден бүгінгі дейінгі өткен жолын зер сала қараған адам сол дәуірдің бәрінде де жалғасып, үзілмей келе жатқан бір ұлттық идеяны көреді. Ол – халықтың бірлігі, тәуелсіздік, ешкімге бодан болмай, дербес ел болу идеясы. Сол арқылы халық өзінің намысын, биік мәртебесін қорғаған. Мұның тегі арғы түрік мұраларынан бастау алатындығы даусыз» [2] -деп те жазған еді.

Ұлттық идея бұрыннан бар дүние. Себебі, қазақ ұлты бар. Мәселен, Қазтуған, Доспамбет, Шалкиіз, Жиёмбет, Ақтамберді, Бұқар, Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би сынды даналарымыз ұлттық идеяны мемлекеттік деңгейге көтерген еді. Жаугершілік заманда Отанды қорғау ұлттық идеяның өзегі болды. Сондықтан да, халық бойында ұлттық рух биік болды. Қазақ тарихындағы батырлар туралы сандаған жырлар ұлттық рухтың биік болғандығына дәлел. Ахмет Байтұрсынұлы жазғандай: «...бұрынғы жаугершілік заманда халық тән есебінде болған да, батырлар жан есебінде болған. Сондықтан батырлар турасындағы әңгіме –

халықтың жаны, рухы турасындағы әңгіме. Батырлары қандай болса, халықтың рух жағы да сондай болған» [3,114 б.].

Ұлттық идеяның мәні мен даму белестері қазақтың ақын-жырауларының шығармаларында тұнып тұр. Қазақтың ұлттық идеологиясы қазақ мемлекеттілігінің дамуына жол ашты. Ұлттық идеология мен мемлекеттілік ұстаз бен шәкірт сынды. Сондықтан, өрімтал жас тарих тағылымымен сусындауы міндет. Тарихты оқыған бір басқа, тарих тағылымын жанына сіңіріп, жүрекке ұялату екі басқа дүние. Тарих даналығын ұғынғандардың ұлтына адал қызмет еткендігін тарих жүзі дәлелдеді.

Ұлттық идеяға қарсы саясат патша заманында бас көтеріп, кеңестік тоталитарлық қоғамда шарықтау шегіне жеткен-ді. Жат ниет ұлттық идеяның күре тамыры діни санамыздан ажыратуға күш салды. Патшалық Ресей тұсында қазақ балаларын шоқындыру мақсат етілсе, қызылдар билігі «Құдайсыздар қоғамын» құрып халықты мәңгүрттендіру саясатын жүргізді. Құдайға деген дұрыс сенім мен ақиқаттың сырын біліп өскен қазақ баласының табиғатына жойқын шабуыл жасалынды. Шәкерім сынды қазақ ғалымдары түзу дінімізден ажырамау мәселесін көтеріп, түзу дінді өлең-жырмен жеткізген әдіспен елдік сананы көтеруге қызмет етті. Ақылмен түсінсек, ұлттық идеяның өмірі дінді түзу түсінуге байлаулы. Түзу діни сана ғана адам бойында адалдық, ар-ұят, парыз бен борыш, адамды сүю, ұлтты сүю сынды адами қасиеттерді берік қалыптастырады. «Отанды сүю иманнан» деген даналық та әрбір оқырмаға жақсы таныс. Түзу дін ұлттық мүддеге қызмет етеді. Себебі, ұлт адам қолымен жаратылған дүние емес. Түзу діни сананың ұлттық идеяға қызмет етуі табиғи заңдылық. Түрлі теріс діни ағымдарға адамдардың кіру себебі де ұлт мінезіндегі өзгерістер айғағы. Ахмет Йассауи, Жүсіп Баласағұн, әл-Фараби, Омар Хаям, Абай, Шәкерім, Мәшһүр Жүсіп және өзге де ғалымдарымыздың еңбегін парасатпен бойына сіңірмеген жастардың мінезінің де осал болатындығы түсінікті. Мінезді шындайтын таза білім. Себебі, таза білімнің өзі көп еңбектенуді талап етеді. Даналық пен еңбекті қатар меңгерген адамның рухы биік болатындығы даусыз. Ұлттық санасы биік елден теріс діни ағымдардың жоламайтындығы белгілі. Осы тұста ұлттық санасы биік адам деп сөзбен емес шынайы ісімен елге қызмет еткен адамды айтып отырмыз (қазақ деп айқайлағанның бәрінің ұлттық санасы биік деп айта алмаймыз. Одан да мектепте шәкірттерін терең біліммен түзу тәрбиелеген ұстаз ұлттық идеяның орындалуына зор үлес қосады). Осы бір мәселе де қазіргі таңда тым өзекті болып отыр.

Кеңестік тоталитарлық тәртіп ұлтты тануды қоғамнан жаттандырып, халықтарды «ұлы, «кіші» деп жасанды тұрғыдан жіктеп, табиғи дамуға тосқауыл қойды. Ұлттық идеяның қорғаны болған ұлт зиялыларын, дәстүрлі әлеуметтік құрылымның тірегі болған тұлғаларды жойқын күшпен жою, тіпті олардың отбасын тағдыр тәлкегіне ұшырату саясаты салдарынан халықтың тектілік келбетіне сызат түсті. Түйіндеп айтқанда, этникалық өзіндік санаға, ұлттың рухына алапат шабуыл жасалды.

Ұлттық идеяның жер, тіл, дін, діл сынды күре тамырларына балта шабылғандықтан, қазақы табиғаттың, қазақшылық қалпымыздың бейнесі өзгере бастады. Қазіргі таңдағы өмірден ара-тұра көрініс беріп қалатын жүзшілдік, жаудың ортасында жүргендей өз руын мақтап, өз руын тартқан рушылдық, жершілдік, жемқорлық, паракорлық, «қазақты қазақ жек көрушілік», «қазақ болғанына ұялу», өз ұлтын, тарихи тұлғаларын орынды-орынсыз «сынап-мінеу», бабасымен, атасымен «мақтану», «өз руын ғана мақтап, руластарымен бірін-бірі мақтау», «қала мен ауылдың қазағы» болып өзін-өзі сыртқа тебу, «шала қазақ» синдромы, жағымпаздық, билікте отырса «өзгеру» сынды айта берсек тізіліп кете беретін тексіз қылықтар қазақы болмыстағы өзгерістер айғағы. Осындай жат қылықтарға бір күнде тап болғанымыз жоқ. Бұл жылдар, ғасырлар бойы қордаланған қиыншылықтар. Оған қарсы тұратын иммунитетті жат билік жойды. Қазақ қоғамының дәстүрлі әлеуметтік құрылымы күштеп қиратылғаннан кейін (хан, батыр, би, жырау және өзге де ұлт өмірінің дирижері

қызметін атқарған әлеуметтік мәртебелер) ұлтымыздың табиғатына жат нәрселер бас көтере бастады. Мәселен, қазақтың тарихында қазақшылық сақталған замандарда халықтың қылмыскерге «жын соққан» деген түсінікпен қарауы да көптеген мән-жайды аңғартады.

Қызылдар билігі патшаның отарлық саясатының заңды мұрагері болды. Патшалық билік халықтың әкесі рөлін атқарған хандық билікті жойса (хандық билік жойылғаннан кейін әлеуметтік құрылым күйретіле бастады-автор), ал қызылдар билігі ұлтшыл тұлғалардан бастап (осы тұста қазақ байларын да ұлтшыл тұлғалар қатарына жатқызып отырмыз. Себебі, дәстүрлі қоғамдағы қазақ байы кедейін көшкен жұртына ешқашан тастамаған еді. Байлығымен қиыншылықта халқына ортақтасатын еді) қазақтың қазақтығын сақтап, ұлттық тәрбиенің іргетасы болған отбасы құндылығына жойқын шабуылын бастады. Осы тұста Алаш зиялыларының түсінігімен ұлтшыл деп ұлтын шексіз сүйген тұлғаны айтып отырмыз. Кеңес өкіметін жамандау мақсат емес. Алайда, қолдан аштық ұйымдастырып, халықты жазықсыз қырған, байлардың ата-бабасынан қалған дәулетін бір күнде сыпырып алған, рухани ұстаз болған қожа-ишан, молдаларды қоғамнан аластатқан, жақсыны тұқымымен жойған (әкесін атып, анасын түрме, лагерге қамап, баласын жетімдер үйінде «тәрбиелеп»), түйіндеп айтқанда адамдарды қорқыныш рухымен «тәрбиелеген» саясатынан кейін кеңестер билігі әлемдік тарихта тоталитарлық қоғам деген атпен де қалды. Батыстың әлеуметтік-философиялық ойлары тоталитаризмді жан-жақты қарастырады. Мәселен, Ср.А. Хайек билік басына қабілетсіз тұлғалардың келетіндігін және тоталитарлық мемлекеттің азаматтары идеалға шын берілгендіктен аморальды іс-әрекеттерді жасайтындығын да жазған еді [4, с.126].

Философиялық сөздікте “тоталитаризм” термині зорлық пен зомбылық, қоқан-лоқыға негізделетін саяси үстемдік жүйесі ретінде анықталады [5]. КСРО-да тоталитарлық тәртіп, 1920 жылдардың басында қалыптаса бастады. 1920-1950 жылдардағы саяси қуғын-сүргін тоталитаризмнің орнағандығын дәлелдеді. Халыққа қарсы бағытталған саяси қуғын-сүргін арқылы мемлекет қоғам өмірінің барлық саласын толықтай бақылады. Қызылдар билігі санамызға ұялатқан қорқыныш сезімінен кейін, 70 жыл көрген теперішімізден соң ұлттық идеямыздың торғайдың жетім балапанының күйін кешкендігі мәлім. Сондықтан, ұлттық идеяны дамыту үшін кеңестік тоталитарлық қоғамның зардаптарын жіктеп саралаған жөн. Қызылдар билігі қалыптастырған «тұлға» мен табиғи қалыппен (ұлттық сана арқылы) қалыптасатын тұлғаның ара жігін ашып, зерттеу қажет. Сонда ғана саяси элита бойында елдік сана жоғары болады. Ұлттың мінезіне енген жат өзгерістер ғылыми тұрғыдан сарапталуы қажет.

Өткен ғасыр басында ұлт зиялылары отаршылдық саясат салдарынан қазақ өміріне енген жат өзгерістерді өз шығармаларында жете талдап кеткен-ді. Олардың шығармаларында қазақтың дүниетанымы, қазақтың басына төнген қауіп – қатерлер, қазақы қалыптың өзгеру себептері жан-жақты жазылған. Біздерге заманның ағымын болжап, қауіптің ауқымын көре білген ойшылдарымыздың еңбегін қоғамда кеңінен насихаттау ісі ғана қалып тұрған сияқты. Түйіндеп айтқанда, жаһандану заманында қазақ ұлты даналарының еңбегін қайта өрлету (ренесанс) қажеттілігі сұранып тұр. Мектеп оқушысынан бастап шенеуікке дейін ең алдымен ұлт зиялыларының шығармаларын жетік білсе, ұлттық идея өркендер еді. Бұлай дейтін себебіміз, ұлт зиялыларының еңбектерін жетік білген адам ұлт болмысын ұғынады. Халықтың психологиясын ұқпаған адам ұлттық идеяға қалай қызмет етеді?! Ұлттық идеяға қызмет ету дегеніміз халыққа қызмет ету. Осы тұста нағыз зиялы деп халқын түсініп, халқының қажетін біліп, соған сәйкес адал қызмет ететін адамды айтып отырмыз. Дипломы бар адамның бәрі нағыз зиялыға жатпайтындығы да оқырманға белгілі. Әлихан Бөкейханұлы айтқандай: «Оқу-білім болса, мақсат бәрі табылады дегендей көрінеді. Бұлай болса, ол – адасқандық. Біліммен мақсат шықпайды. Ібіліс жұмақтан білімсіздігінен қуылған жоқ, имансыздығынан қуылды. Ұлтына, жұртына қызмет қылу білімнен емес, мінезден» [6, 119

б.]. Осы тұста өрімтал жасты елін, жерін қорғауға қабілетті әрі адам баласының барлығын бауырым деп ұғынатын мінезбен тәрбиелеу қажеттілігі замана артқан жүк деп ұғынуымыз керек. Ал, мінездің түзу болуы ұлттық идеяға көгендеулі. Ұлт мүддесі жолына өз ғұмырларын арнаған зиялыларымыздың зиялылық деңгейін (сондай деңгейге жету үшін) қалыптастырған жолмен жастарды тәрбиелегенде ұлт қызметшілері өсіп-жетілетіндігі анық. Бұл оңайлықпен орындалатын дүние емес. Алайда, рухани сұхбаттастық (тарихи тұлғалармен) арқылы арлы әрі адал қызметкерлерді (ұлт қызметшілері) көптеп қалыптастыруға болады. Әрине, бұл өз алдына жеке зерделенетін тақырып. Ұлттық идеяның тарихи даму кезеңдерін Сұлтанмахмұт Торайғыровша зерделесек:

Бұқар тұсы қазақтың бүлінгені,
Күн батыстан суық жау көрінгені.

...

Абай тұсы халықтың бұзылғаны,
Қаралыққа айналып қызыл қаны.
Ақ бейіл, бауырмалдың қалпы кетіп,
«Желбуаз», «сұрқия» боп қызынғаны.

«Маса» тұсы елдігін қазақ жойған,
Ұмытқан, елдік деген сөзді қойған.
Мал секілді үрку мен қорку болған,
Кезінде жат пышағы жанын сойған.

Жеріне, елдігіне әм дініне,
Құрылған талай тұзақ, талай қақпан [7, 216 б.].

Тарих тағылымын жетік білетін ақиық ақын одан әрі ханнан күш, қарындастан қайырым кеткен заманда ар мен ұяттың кеткендігін, ұлтшылдық пен намыстың қарасы ұшқандығын, есіл-дерті шен мен шекпен болғандардың заманы, пара бергендердің күні туғандығын, бақ пен күндестіктің күн сайын күшейгендігін, не даланың (қазақтық қалпы), не қаланың қалпында жоқ орталыққа сандалбай болып қалғандардың көбейгендігін, бірін-бірі мұқату үшін жатқа шапқандар саны артқандығын, өсек айтып тамақ тапқандардың саны артқандығын жырмен өрнектеген-ді.

Ресей империясының отаршыл саясаты салдарынан ұлттық идея тұншықтырылды. Ел аузынан жеткен «Абылай ханның түсі» өмір шындығына айналды. Қазақтың соңғы ханы Кенесарының азатық жолындағы соғысы ұлттық идеяның ұлттық деңгейдегі жанталасын көрсетеді. Кенесары феномені (азаттық үшін жан қиған батырлар феномені) қазақ баласының жүрегіне ұлттық идеяның қуатын ұялатып кетті. Саяси жетекші мен халықты біріктіретін ұлт мұраты. Сондықтан да, халық жүрегінен Кене ханына арналған жыр төгілді. Нысанбай жырау Кене хан өлтірілгеннен кейін: «бастан тайды бағымыз, байланды тіл мен жағымыз», - деп шындықты айтып зар жылаған еді. Бұл халық жүрегіндегі шер еді. Кене ханның тарихи бейнесі талай ғасыр бойы ұлттық идеяны асқақтатуға қызмет ететіндігі даусыз.

Қай заманда болмасын ұлтын сүйгендер қандай қызметте жүрсе де ұлттық идеяны жат күштерден қорғап, асқақтатуға өмірлерін арнады. Мәселен, патшалық Ресейге көгендеулі болған заманда тарихи тұлғаларымыз қазақ дүниетанымымен қазақ баласын оқыту арқылы орыстандыру саясатына қарсы тұра білді. Абай ғұламаның жазғандарына қарап отырып отаршылдық пәрменіне қарсы тұру мақсатында сол кезеңде қазақ баласының бойына тарала бастаған жаман қасиеттерді әшкерелегендігін зерделейміз. Ұлттық намысты ояту мақсатында

кемшіліктердің айтылуы заңдылық еді. Абай ғұлама түсінген адамға әлі күнге дейін ұрпағын тәрбиелеп отыр. Құран теориясын жетік меңгерген ғұлама адамды дүние есігін ашқаннан бастап өмірдің соңына дейін парасатпен өмір сүруге үйретуде. Ал, Ыбырай Алтынсарин мектебі еліне қызмет ететін адамгершілігі мол ұрпақ тәрбиелеуге ерекше көңіл бөлді. Қазақ тілінде оқу құралдарын әзірлеудің өзі ұлттық мүддені көздеген мақсаттан туындаған еді.

«Халық мектептері үшін ең керектісі – мұғалім. Тамаша жақсы педагогика құралдары да, ең жақсы үкімет бұйрықтары да, әбден мұқият түрде жүргізілетін инспектор бақылауы да мұғалімге тең келе алмайды» [8, 40 б.], -деген ғалымның пікірі қазіргі күні де тым өзекті. Оқулық мазмұнының ұлттық мүддеге сай болуы мемлекетшіл санамен қаруланған тұлғаларды қалыптастырады. Сондықтан да, Ыбырай ұстаз оқулықты қазақ балаларына тәрбие мен білім берудің басты құралы санаған. Ол балаларға ана тілін таза үйретуді мақсат етті. Ана тілінде жазылған мазмұнды әңгімелер қазақ баласын қазақ ұлтының дүниетанымы арқылы тәрбиеледі. Әңгіменің тақырыбы, мазмұны, тілдің тазалығы, көркемділігі, логикалық үйлесімділігі, бала жасына сәйкестілігі ғалым назарынан тыс қалмады. Ыбырай ғалым отаршылдық салдарынан туындаған ел ішіндегі паракорлық, әділетсіздік секілді көптеген қазақ қоғамына жат құбылыстарға білім арқылы күресті. «Заман осылай болған соң, амалын тауып, мүмкіндігі бар жерде қазақ халқының елдігін бұзып, болашағын бүлдіріп жатқан жауыздыққа қарсы күресе беру керек»[8, 42 б.]-деп те жазған еді.

Миссионер Н.И. Ильминский секілді орыс идеясының қызметшілері Ы.Алтынсарин тұлғасын «орыстандыру саясатының қолшоқпары» ретінде көрсетуге ұмтылды. Сондықтан да, олар орыс алфавитін орыс-қазақ мектептерінде енгізуде Ы.Алтынсарин есімімен насихаттаған. Қазіргі таңда да Ыбырай ұстазға қатысты ара-тұра айтылып қалатын жат пікірлер де орыстандыру саясатының жемісі. Қазақты қазаққа қарсы қою саясаты отаршыл саясаттың басты әдісі. Алайда, ұлттық тәрбиемен өсіп-жетілгендер патшалық саясаттың қармағына түспеді. Ыбырай секілді ұстаздан тәлім – тәрбие алған ұлт жастары, миссионерлер ойлаған мақсатпен жүрмеді. Олар патша үкіметінің ықпалын қазақ даласына таратпады. Білімдерін қазақтың мәдениетін дамытуға, қазақ баласын білім ету жолына жұмсады. Сондықтан да, біздің ұлттық идеямыз рухани сурлеуден ажырамады.

Патшалық Ресей саясаты қазақ даласында мектептер ашу арқылы өз мүддесін ойласа, ал Ыбырай сынды ғалымдар сол мектептер арқылы қазақ мүддесіне қамқор болуды мақсат етті. Ал, Шоқан Уәлиханов, М.С. Бабажанов және өзге де тарихи тұлғаларымыз қазақ тарихы, этнографиясына қатысты деректерді кейінгі ұрпаққа қалдырып кетті.

Сонымен, қазақ мәдени кеңістігінде ұлттық идеяның түрлі күрес әдістерімен көрініс бергендігін де байқаймыз. XX ғасырдың басында Алаш зиялылары өздері тар қапаста күңіреніп жүрсе де, өктем саясаттан теперіш көріп, жасып қалған ұлттық идеяны өмірге енгізіп кетті деп те батыл айта аламыз. Ойлы көзбен қарағанда, зиялыларымыз бастарына төнген қауіп қатерге қарамастан ұлттық идеяны халық санасына сіңіру үшін «Қазақ» газетін шығарып, партия құрып, оның атын «Алаш» деп қойды. Мемлекетінің атын Алашорда деп атауының өзі ұлттық идеяны өмірге енгізу мақсатын көздейді. *Алаш - біздің ұлттық идея. Алаш пен қазақ бір түсінік. Алаш идеясының астарында қазақтың ұлттық рух түсінігі жатыр.* Осы тұста Міржақып Дулатұлының: Қазақты қазақ десе мақтанамын, Алыстан алаш десе аттанамын...-деп басталатын жыр жолдары да ойымызға оралып отыр. Қазақ баласы үшін Алаш атауы өте киелі түсінік. «Қазақ» газетінің 1913 жылдың 22 наурыздағы № 7 санында Түрік баласы жазған «Қазақтың тарихы» деп аталатын мақалада «Алаш» деген сөздің алғаш мағынасы – Отан кісісі (соотечественник) деген сөз болады.... Және қазақта «Алаң келе ме, Алаш келе ме» деген бір мәтел сөз бар. Сондағы Алаң - шет елдің кісісі, Алаш – Отан кісісі мағынасында болады»-деген деректер жазылған еді.

Алаш зиялылары қазақтықты сақтау мақсатында тарих қойнауындағы рухани қазынаны халыққа қайта табыстады. Олар өздеріне дейінгі зиялылықтың заңды жалғасы болатын-

ды. Тарих өрісіндегі зиялылықтың арқасында төл *тарихымыздан қазақ рухының қуатты лебі еседі. Осы бір іргелі мәселені тереңнен ұғынған Алаш зиялылары қазақ қариясының көкірегінде жатталып, ауыздан ауызға беріліп, ұлтты тәрбиелеп отырған қазақ тарихын кітап бетінде қалдыруға ұмтылды. Тарихи тұлғаларды насихаттады.* Сол кезеңдегі Қазақ газетінде (1913-1918 жж.) көтерілген мәселелер мемлекеттік деңгейде қаралған мәселелер деп батыл айта аламыз. Себебі, Қазақ газеті халық пен билік арасындағы көпір еді. Газет бетінде келелі дүниелер талқыланып халыққа ашық ұсынылды, халық та зиялыларына сенім артып көкейкесті мәселелерін ашық жазды. Қазақ газеті мен халық арасындағы байланыс күшті болды. Өзара сенімнің арқасында қоғамға зиянды тұлғалар әшкереленді, ұлтқа зиянды арнайы «тапсырыспен» жазылған дүниелердің зиянды екендігі айтылды. Бір сөзбен қайырғанда, қазақ ұлтының мүддесіне қауіпті мәселелер халыққа жеткізіліп, халықты жаманшылықтан сақтандырып отырды. Қазақ газеті ұлт өмірінде дирижер іспеттес болды. Қазақ газеті дүниеге келгенде ғұлама Шәкерім Құдайбердіұлы «Қазақ құтты болсын!» деп өлең жазып; «Дүниеге келді бізден бір талапты ұл, Ержетсе бар қазақтың басшысы бұл... Тірілді өлген үміт қаным қызып...»[9, 27 б.],-деп қараңғыда жүрген халқын тура жолға бағыттайтын газетке аянбай көмектесуге елді шақырған еді. Қазіргі таңда да газет-журнал, радио, теледидардың басты мақсаты халықты жаманшылықтан қорғау, халық пен биліктің арасындағы байланысты күшейту, халықтың қажетін көріп, соның орындалуына қызмет ету.

Алаш зиялылары барлық мәселеге ғылыми тұрғыдан қарады. Ең алдымен қазақ жерінің сақталуы үшін күресті.. ***Қазақ жерден айырылса барынан айырылғаны деген қағиданы ұстанған.*** Ата-баба қанымен қорғалған жерді кейінгі ұрпақ үшін сақтап, замана ағымына сай кәсіп етіп, жермен күн көріп, білім мен ғылымды дамыту басты стратегия болды. ***Ғалымның тұжырымы: негізі халық кәсібінен ажырамау керек. Замана ағымына бейімделе отырып, негізгі дәстүрлі шаруашылық тамырынан қол үзбеу керек. Халық тәжірибесінен артық ғылым жоқ.*** Байлық түбі – ақыл һәм қол ұсталығы. Осы екеуі қосылмай адам баласы қазынаға жарымайды[9, 39 б].

Алаш идеясының астарында елдік пен батырлық рухы жатыр. Сол рухпен қаруланған өткен ғасыр басындағы ұлтын сүйгендер *үш жүздің баласы бәрің де қазақсың, атақ үшін баратын жол бұл емес (билік мәселесін айтып отыр),* - деп халықты түзу тәрбиеледі. Ақиқатына келгенде, жеке адамның атағы уақытша, ал ұлтқа қызмет еткен істің ғұмыры ұзақ, тіпті мәңгілік деп те айтуға болады. Ел мен ер бірін-бірі жетелейді. Елсіз ер шықпас, ерсіз ел алысқа шаппас. Міржақып Дулатовтың:

*Не көрсем де алаш үшін көргенім,
Маған атақ ұлтым үшін өлгенім!
Мен өлсем де, алаш өлмес, көркейер,
Істей берсін қолдарынан келгенін!* [10, 54 б.], -

деп жазғанымен – ақ сөзімізді дәлелдей аламыз. Сонымен, алаш идеясы - ұлт қызметкерін тәрбиелейтін идея. Ұлттық рухпен қаруланған тұлға ғана шынайы ұлт қызметкері болып табылмақ.

Ұлт зиялылары өздеріне дейінгі зиялылардың аманатын жалғастырды. Сол кезеңде ұлтшыл азамат атану ең құрметті атақ болатын-ды. Ұлттық идеядан ажыраған соң, ұлтшыл деген түсінікке үрейленіп қарайтын халге жеттік. Өз ұлтын сүйген адам, өзге ұлттарды да құрметтеуге қабілетті болады. Ұлтшылдықты дұрыс ұғынсақ, зиялылардың қызметін де бағалай білеміз. Алаш зиялысы Міржақып Дулатұлы өзінің «Қазақ зиялылары» атты мақаласында нағыз зиялы халықты құр тәтті сөзбен асырамай, түзу саясат, жемісті жұмыстармен соңына ертетіндігін айтып, «...Адамның алдымен адам сипаты болуы шарт. Өзінен басқаның тілегін тілей алмаған арын, иманын қара басының пайдасы үшін қысқа күнде қырық сататын соғылғандардан қаны тамып тұрған ұлтшыл артық, бірақ біздің қазақтың ұлтшылдары өзге жуан елдердің ұлтшылдарындай емес екені бәрімізге белгілі.

Бізді ұлтшыл қылған нәрсе біздің кемдікте, қорлықта жүргендігіміз еді...» [11, 54 б.]- деп, қазақ ұлтшылдығының ерекшелігін жазып кеткен еді. Осы тұста қазақ ұлтының өзге ұлт өкілдеріне адамдық өлшеммен қарау дәстүрінің тарихтан тамырын тереңнен тартатындығын да айтуымыз шарт. Қазақ халқы қай тілде сөйлесін, қай дінді ұстансын, бай немесе кедей болсын адам баласының бәрі бірдей деген өмірлік ұстаныммен ұрпағын тәрбиелеген-ді. «Тіршіліктің қызығы адамға жақсылық жасаумен көрінеді» деген өмірлік қағида ұлттық тәрбиенің қазығы болды. Ұлттық идея ұлттық құндылықтар арқылы өміршең болды. Ұлттық құндылықтар өзегі- ұлттық тәрбиеден тамырланды.

XX ғасырдың басындағы қазақ ұлтының мінезіне енген өзгерістер зиялыларымыздың еңбектерінде зерделенді. Мәселен, Жүсіпбек Аймауытұлы **1917 жылдың 30 наурызында «Алаш» газетінің №16 санында жарияланған «Қазақ мінезіндегі өзгерістер» атты мақаласында: «...Халықтың өзіне айтып, мінезін түзеу қолымыздан келмейді. Жалғыз-ақ үмітіміз, қаруымыз – оқығандарда. Оқығандар ендігі жас балаларға өздері үлгі болып, надандықтан шығарып, адамшылықтың жарық жағына сүйреуге міндетті. Соларға қазақтың мінездерін тастатып, айнымай, қажымай, таза жүрекпен кемшіліктерге қарсы тұрып, бірлік жібіне жармасуларынан басқа не тілей аламыз»,**-деп жазған еді.

Ұлттық идеядан ажырағаннан соң қазақ ұлтының болмысына жат қылықтар бас көтеріп, тамырын тереңге жая бастады. Осы бір келелі мәселе тұрғысында ғалым Ақселеу Сейдімбек **«Қазақтың ауызша тарихында»: «Әрбір этножаралым жадының біртұтастығы қожырай бастағанда, оның этнотөлтумалығы да дүбәралана бастайды. Ал, этнос мүлде өлімге бойсұнғанда, сол этнос аясында бірін-бірі түсінбейтін, бірін-бірі түсінгілері де келмейтін бірнеше әлеуметтік топтар пайда болады... Нағыз ұлтжандылық пен мемлекетшілдіктің сыналар жері де осы болса керек»** деп те жазған еді [11, 46-47 бб.].

Әлемдегі барлық ұлттар халықаралық аренада өздерінің бірінші кезектегі ұлттық қажеттіктерін қанағаттандыруға ұмтылады. Өзінің мүддесін қорғай білген әрі оны өзге мемлекеттердің қажеттілігімен үйлестіре білген ұлт ғана өзінің түпкі мақсатына жете алады. Әрине, халықаралық аренадағы мемлекеттер арасындағы қарым-қатынас ешқашанда тең болып көрген емес. Әрбір мемлекеттің рөлі оның экономикалық, технологиялық, әскери, ақпараттық мүмкіндіктерімен де байланысты анықталады.

Сонымен, кез-келген мемлекеттің дамуы ұлттық идеяның жағдайына тәуелді. Төл тарихымыздағы ұлттық идеяны шынайы өмірге енгізіп, ұлттық идеямен қаруланған жастарды тәрбиелеу басты мақсат. Ахмет Байтұрсынұлы жазғандай: тәннің күшті болуы да, елдің күшті болуы да - екеуі де тәрбиеден...

Әдебиеттер тізімі

1. Сейдімбек А., Әбжанов Х., Салғараұлы Қ. Ұлттық идея: тарихи тағдыры мен болашағы. – Астана: Фолиант, 2012. – 248 б.
2. Ана тілі. – 2011. – 29.09.
3. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Алматы: 1994. – 230 б.
4. Хайек Ф. Дорога к рабству // Вопросы философии. – 1990. – № 11. – С. 123-165.
5. Философиялық сөздік. Қазақ энциклопедиясы. – Алматы: Жеті жарғы, 1996. – 525 б.
6. Букейхан А. Казахи.-Астана, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ типографиясы, 2014. –280 б.
7. Торайғыров С. Өлеңдер, поэмалар, роман. – Алматы: «Ан-Арыс» баспасы, 2009. –312 б.
8. Дарынды педагог //Қазақстан мектебі. – 1968 – № 11 – 23 б.
9. «Қазақ» газеті./ Бас редактор Ә.Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. – 560 б.
10. Елім деп соққан жүрек /Құраст. Күзембаева В.Қ. Алматы: 2002. – 252 б.
- 11.Сейдімбек А. Қазақтың ауызша тарихы: Зерттеу. – Астана: Фолиант, 2008. 728 б.

ӘӨЖ 94:34 (574)

**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ИДЕОЛОГИЯ ӘДІЛЕТТІ ҚОҒАМДЫ
ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ КОНЦЕПТІ****Жунисбекова Ж.М.,***тарих ғылымдарының кандидаты, құқықтану магистры,***Мансұрхан Б.М.,***студент**А.Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университеті**г. Шымкент, Қазақстан**e-mail: Zhan-not@mail.ru*

Аңдатпа. Мақалада қазіргі Қазақстан азаматтарының әділетті қоғам мен құқықтық идеология туралы пайымдарына ғылыми талдау жасалған. Қазіргі қоғамдағы құқықтық идеология құқықтық сана және құқықтық психология туралы ғылыми зерттеулер сарапталып, Қазақстанның өңір-аймақтарындағы әділетті қоғам туралы пайымдауларын қалыптастыру мен әділеттілікке баға беру қағидаларының әдістемесі анықталған. Зерттеу барысында, қоғамдағы әділеттілік туралы пайымдаулар екі түрлі анықтамалармен беріліп жатқандығына ғылыми сараптама жасалды. Атап айтар болсақ, Бірінші, Әділетті қоғам – бұл әркімнің өмірде табысқа жету мүмкіндігі бар қоғам, екіншіден, Әділетті қоғамда әрбір адам күнделікті өмірдің ең маңызды мәселелерін талқылауға қатыса алуында – деген пікірде екенін көрестті.

Мақаланың эмпирикалық негізі ретінде алынған Түркістан облысы тұрғындарын зерттеу барысында қоғамдағы теңдік пен әділеттілік мәселелерін қарастыруда, зерттеу тақырыбының ең сезімтал салалары; табыс, еңбек нарығы және жұмыспен қамту тұтыну, білім, қоғамдық сана контекстіне талдау қажеттігі анықталды.

Зерттеуде, қазақстандықтардың әділ қоғам туралы идеяларын олардың елдің қалаған жолын қалай көретіндігі маңызды екендігі және бұл өз кезегінде әділеттілік критерилерін қалыптастыратындығына көңіл бөлінді. Себебі, ел таңдаған жолдың мәні мен мақстаны нақты түсінбейінше, әділдік өлшемдері жүзеге аспайды. Қазіргі азаматтардың болашақ туралы идеяларын олардың мәдени-психологиялық ерекшеліктеріне сәйкес бағалауға теориялық ұсыныстар әзірлеуді мақсат етеді.

Кілт сөздер: әділеттілік, құқықтық мемлекет, құқықтық сана, құқықтық идеология, құқықтық психология, идеология, концепция, қағидагері өзгерістер, идея.

Кіріспе. Әділеттілік – идеал санаттың көрінісі. А.М. Ковалев өзінің әділеттілік концепциясында «әділеттілік пен болашақтың әлеуметтік әділетті қоғамының жобасын зерттеуде бастау алатын негізгі әдіснамалық принциптерді бірден белгілейді. Ол адамдардың бейбітшілікке, әділдікке, бақытқа деген асыл армандары қоғамдық өмірдің табиға заңдылықтарынан нәр алады» [1] - деп көрсетеді. Әділ қоғам құру детерминанттарының бірі құқықтық сана деп санауға болады. Біріншіден, кез-келген қоғамды құру күрделі және ұзақ үрдіс. Қоғамдық түсінікті нақтылай түссек, қоғам деп – бірігіп еңбек ететін, жек адамдардың жиынтығы және олардың арасындағы екі жақты қатынасты айтамыз. Сонымен бірге, қоғам жеке адамдардан ғана тұрмайды, ол сол жеке адамдардың өзара қатынасын көрсетеді. Жеке адам қоғамға ұжым арқылы енеді. Қазіргі қоғам туралы тұжырымдамаға сәйкес қоғамға адамзат білімнің өсуімен келетін құқықтық сананың қалыптасуына негізделеді.

Қазақстандағы құқықтық сананың даму үрдісі әлеуметтік-саяси және мәдени-тарихи контексті іспеттес. Құқықтық сана өзінің сабақтастығымен, мәдени-тарихи мазмұнымен

күшті. Құқық туралы көзқарастар, түсініктер, идеялар мен теориялар ұрпақтан ұрпаққа сол арқылы беріліп отырады. Әртүрлі мәдени-тарихи қоғамдастықтың құқық туралы, реттеу әдістері мен жауапкершілік түрлері туралы түсініктері әртүрлі болады.

Қоғамдағы құқықтық сананы оның әділеттілік немесе әділетсіздік тұрғысынан бағалауды білдіреді. Теориялық тұрғыдан құқықтық сананы былайша топтауға болады. Олар; жеке, топтық, корпоративтік, бұқаралық, қоғамдық.

Құқықтық сана мен әділетті қоғамның өзара байланысын көрсетпес бұрын, мұндай қоғамға сипаттама беру керек.

Адамзат әрқашан оның барлық мүшелерінің тілектерін ескеретін әлеуметтік әділетті қоғам құруға жол табуға тырысқаны белгілі. Қазақстанда да тәуелсіздіктің ту тікен сәттен жүргізіліп жатқан барлық саладағы реформалар маңызды. Бірақ ең маңыздысы қоғамдағы құқықтық саясат. Ең алдымен азаматтар арасында құқықтық сананы қалыптастыру, құқықтық-демократиялық ел есебінде әділетті қоғам құру елімізде жүріп жатқан жариялық, құқықтық және зайырлы қоғам орнату үрдісінен көріністер табады.

Атап айтсақ, құқықтық идеология. Қазақстан Республикасындағы құқықтық идеология ел егемендігі мен аумақтық тұтастығын нығайтуға және жан-жақты ұлттық қауіпсіздік пен мемлекеттік мүдделерді қамтамасыз етуге бағытталған. Сол себептен де, құқықтық сана құқықтық реттеу тетігімен тығыз байланысты.

Материалдар мен әдістер. Негізгі материалдар жазбаша дереккөздері мен заманауи ғылыми-зерттеу еңбектерінен тұрады. Қоғамның жаңа даму сатысы, меншік түрінің өзгеруі, экономикалық реттеу тәсілдерінің өзгеруі құқықтық сана мен әділетті қоғамды қалыптастырудың концептуалды параметрлерін дамытты. Құқықтық сана – сан қырлы феномен. Оның жеке адам мен қоғамның рухани даму ерекшеліктеріне байланысты өз құрлымы бар. Құқықтық сананың төмендегідей екі элементіне тоқталсақ болады. Олар: **құқықтық психология және құқықтық идеология.**

Құқықтық идеология – деп қоғамда жоғары деңгейде бейнеленген құқықтық көзқарастар, идеялар және теориялардың ғылыми негізде жүйеленген жиынтығы. Оның мынадай ерекшеліктері бар. Олар;

- Құқықтық идеология негізінде мемлекеттің жүргізген саясаты аясында қалыптасқан билікке ие болған ұлттың, таптардың, топтардың мүддесіне тікелей айланысты болып қалыптасады. Мысалға, Кеңестік биліктегі жеке меншікті тәркілеу, бірғанаидеологияны қалыптастыру, коммунистік партияның диктатурасын орнату. Яғни, жаппай саяси қуғын-сүргін идеологиялық саясатында құқықтық идеология көрініс тапты.

- Құқықтық идеология тікелей немесе жана болса да қоғамдық және жеке адамның санасынан орын алады.

Әділетті қоғамды қалыптастырудың концептуалды параметрлерін талдауда, адамзат өзінің даму тарихында кемел қоғам құруды ғасырлар бойы армандап келеді. Батыс және шығыс ойшылдары әр дәуірде адамгершілік, білімділік, әдеттілік, гуманизм мәселелері туралы фәлсапалар, қазақ зиялыларымен ғалымдар әділетті қоғам немесе мінсіз қоғам туралы жазбалар қалдырды. Мысалға, Әл-Фараби «адамдарды бір-біріне көмектесу үшін біріктірген қала қайырымды қала, ал бақытқа жету жолында бір-біріне қол ұшын беретін қоғам – қайырымды қоғам» [2] деген тұжырымдамалары арқылы, «мінсіз көшбасшы» идеясын алға тартты.

Алаш зиялыларының көрнекті өкілдерінің бірі Мұстафа Шоқай «жаман халық жоқ, жаман адам ғана бар. Адамгершілікті мемлекет жоқ, адамгершілікті адам ғана бар» [3] дей отырып халықтың бар ойы мемлекетті басқару жүйесінің әділетті болуында деген тұжырымын қалдырса, «Ендігі халық болуымызға ұйытқы болар нәрсе – құрыш құрсаулы әділ, қатал билік» деп ХХ – ғасырдың бірінші ширегіндегі қазақ өркениетінің жана болмысын ашқан жазушы, ғалым Мұхтар Әуезовта өзіндік ұстанымын білдірді [4].

Осындай үйлесімді қоғам теориялары Президентіміз Қасым-Жомарт Кемелұлының «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасымен үндеседі.

Талқылау. Қазақстандағы құқықтық идеология әділетті қоғамды қалыптастырудың концепті ретінде Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев көтерген «Жаңа Қазақстан» идеясының маңызы зор. Себебі, Жаңа Қазақстанның жаңару мен жаңғыру жолы ел Президентінің «Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам» атты кезекті Жолдауында жасампаз жоспарлармен кешенді бағдарламалар айқындалды [5].

Түркі дәуірінің ғұламасы Жүсіп Баласағұнның Әділеттік даналықтың өзегі деген идеологиясы бүгінде адамдардың іс-әрекетке немесе мемлекет тарапынан қабылданған заң қатынасындағы құқықтық санамен үйлеседі. Құқықтық идеология – бұл құқықтық шындықты концептуалды, жүйеленген түрде көрсететін және бағалайтын құқықтық идеялардың, теориялардың, көзқарастардың жиынтығы. Мысалға, Қазақстан Республикасында құқықтық идеологияның қалыптасу көздері «Қазақстан Республикасының 2010-2020 жж арналған құқықтық саясат тұжырымдамасы».

Идеология аясынан және идеология арқылы бәрінен бұрын әлеуметтік топтар мен таптардың, халықтар мен мемлекеттердің және әлемдік бірлестіктердің мұқтаждары мен мүдделері көрінс табады.

Бүгінгі күнгі құқықтық мемлекет доктринасы көптеген мемлекеттер дамуының идеологиялық негізі болып табылады. Құқықтық идеологияға әділетті қоғам қажеттеріне сай келетін идеологиялық жағынан жетілген мәдени-тарихи доктрина етіп көрсету үшін оның мәнін, әлеуметтік құндылығын ашып беруге бағытталған ұмтылыстарға тән саяси және моральдық сана.

Жоғары құқықтық санадағы адам, өзінің қоғам мен адамдар алдындағы құқықтары мен міндеттерін саналы түрде сезінеді және өзіндегі тұлғалық құндылықтарды сақтайды. Себебі, құқықтық сананың ұғымы – Сана. Сана шындықты идеалды түрде бейнелеудің адамға тән ең жоғары нысаны.

Бұл ретте мемлекет пен қоғамның басты міндеті – барлық адамдарда қажетті, тиісті және қалаулы құқықтық сананы қалыптастыру. Осы тұрғыда орыс философы И.А.Ильин өзінің «Құқықтық сананың мәні» атты зерттеуінде «Құқықтық санасы жоқ адам болмайды, бірақ немқұрайлы, ауытқыған, бұрмаланған, тіпті жабайы құқықтық сана ие адамдар көп. Алайда, тіпті әлсіз, сатқындық, құлдық, қылмыстық сипатқа ие құқықтық сананың ішкі рухани құрылымы қате, мазмұны мен себептері жалған болғанымен, олар құқықтық сана болып қала береді.» - деген түсініктеме береді. Осы тұрғыда құқықтық идеологияның әділетті қоғам қалыптастырудағы азаматтарға шындық туралы идеялар, көзқарастар мен ұғымдарды қалыптастырудағы құқықтық танымдық функцияларын көреміз. Себебі, құқықтық заңдарды, жобаларды, кодекстерді адамдардың бағалауы, сезімдері, эмоциялары, көңіл күйлерінің жиынтығын немесе құқықтық психологиясының көріністерін аңғартады. Яғни, Әділетті мемлекет құру – ұлт санасын өзгерту.

Қазақстан жаңа дәуірге аяқ басты. Саяси реформалар әділетті мемлекет құрудың демократиялық жолын, саяси дәуірдің айқын көрінісін танытты.

Нәтижелер. Қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсынұлы «Әділ билердің қолында билік қазақтың неше түрлі дертін жазатын жақсы дәрі еді» деп жүрек жарды айтқан сөзі болатын. Кез келген қоғамдық даму формациясындағы адамзаттық әділ қоғам туралы ойларын талдау «Әділ қоғам – бұл әркімнің өмірде табысқа жетуге мүмкіндігі бар қоғам». Қазіргі біздің қоғамда әділетті қоғам туралы идеялар елдің қалаған жолын қалай көретіндігі тұрғысынан қарастыру маңызды. Бұл өз кезегінде, әділеттілік критерилерін қалыптастырады. Сонымен қатар, ел таңдаған жолдың мәні мен мақсатын нақты түсінбейінше, әділдік өлшемдері жүзеге аспайды. Қоғамның болашақ туралы идеяларын олардың мәдени-психологиялық ерекшеліктеріне сәйкес бағалау қажет. Мысалға, қазіргі Қазақстанның әр бір азаматының

тұрғылықты жеріндегі сот төрелігін бағалау, жалпы өмірге қанағаттану және жеке бақыт деңгейін бағалаумен қатар, әлеуметтік әу-ауқаттың жай-күйі мен даму динамикасын, тиімділігін зерттеу үшін пайдаланылуы керек.

Біздің жаһандық мақсатымыз сын қатерлерді еңсеру ауқымына сәйкес келуі тиіс. Біз әлемдік дағдарыстардың күшеюімен белгіленген уақытта өмір сүріп жатырмыз. Кез келген дағдарыс біздің жүйеміз бен саясатымыздағы қалыптасқан кемшіліктерді көрсетеді. Бұл ақаулық сызықтардың астында миллиондаған адамдардың тағдыры мен әр соққы сайын қоғамның даму үрдісін артқа итермелейтін құрылымдық теңсіздіктер жатыр. Әрбір дағдарысқа байланысты белгісіздік кезеңдері экономиканы инвестициялауға кедергі келтіріп қана қоймай азаматтардың негізгі қажеттіліктерге қол жеткізе алатындығына сенімділік қалыптастырады. Ол үшін, әділетті қоғам қағидасын қалыптастыру маңызды. Атап айтқанда;

- әр-бір азаматтың нәсіліне, наным сенімдерімен жынысына қарамастын, бостандығы мен абыройы, экономикалық теңгерімділігімен мүмкіндік жағдайында өзінің материалдық әл-ауқаты мен рухани дамуын пайдалануға құқылы деген сеніммен қалыптасады;

- әділеттілік пен теңдік, өз тағдырының иесі. Бұл әркімнің өнімді және лайықты өмір сүруіне қол жеткізу мүмкіндіктерін қалыптастыру;

- әділетті қоғам тек моральді императив (талап – Ж.Ж) ғана емес, ол қоғам мен экономиканың ұйымшыл және тиімді жұмыс істеуіне мүмкіндіктер беру. Ол елдер мен халықтардың өндірістік әлеуетін ашады және инклюзивті өсудің алғышарттары болып табылатын кедейлік пен теңсіздікті тұрақты түрде қысқартуға жол ашады. Ол ұрпақтар арасындағы бейбітшілікті, тұрақтылықты және ынтымақтастықты қамтамасыз етеді.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, Жаһандық даму толқынында қазақ елі әлемдегі геосаяси жадайдың ушығуымен экономикалық сын-қатерлермен бетпе бет келіп отыр. Қазақстандағы Конституциялық референдум елдің саяси жаңғыру бағдарын қолдаумен қатар Жаңа, Әділетті Қазақстанды құру жолындағы аса маңызды қадам болды.

Біріншіден, тиімді демократияландыру қоғамның белсенділігін арттырып, әр азамат мемлекеттік мәселелерді шешуге қатысу тетіктері жетілдіру;

Екіншіден, мемлекеттік аппаратты реформалау жүзеге асырылып, оның қызметіндегі бюрократиядан арылуға жол ашу;

Үшіншіден, Екінші Республиканың құрылуы, яғни қоғам мен биліктің тиімді диалогын орнату;

Төртіншіден, құқықтық мемлекеттіліктің негіздерін орнықтырудағы құқықтық мәдениетті жаңғырту, моральдық құндылықтарды күшейту.

Біздің зерттеуіміз қазіргі таңдағы елімізде жасалып жатқан реформалар тізбегі халықтық әл-ауқатының сапалық деңгейін арттыру, институционалды орта қалыптастыру арқылы жаңа мүмкіндіктер жасау және адамдарды экономикалық сұранысқа ие мамандықтарға даярлау барысындағы қолға алынып жатқан әрекеттерді ғылыми саралай отырып теория мен практикаға ұсыныстар әзірлеуді мақсат етеді.

Мақаланың негізгі зерттеу нысаны, Қазақстандағы құқықтық идеология әділетті қоғамды қалыптастырудың концепті деп алынуының төмендегідей себептерін атап өтсек.

Олар; Құқықтық идеология дегеніміз – бұл адамдар арасындағы құқықтық қатынастардың мәні, мағынасы жөніндегі ұғымдар, қағидаттар, сенімдер мен мемлекеттік құқықтық көзқарастың қалыптастырудағы алар орнын ғылыми саралау;

Құқықтық сана дегеніміз - Қазақстан Республикасы азаматтарының жүзге асырылып жатқан жақтқан заңдарға, оларды қолдануға, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына және қалаулы құқыққа, басқа да құқықтық құбылыстарға құқық сезімдерінің, көзқарастарының, пікірлерінің бағалау жүйесі екендігін ғылыми пайымдау;

Әділетті қоғам – заң алдында барлық адамдардың теңдігі қағидасы жүзеге асырылатын қоғам екендігін ғылыми саралау.

Әдебиеттер тізімі

1. Ковалев А.М. Справедливое общество – утопия или возможность. М., 2005. – 698 с. С.57-59.
2. Қайбалдина А. Әбу Насыр әл-Фараби //Қазақ тарихы. – 2012. - № 2 (113). – 46 б.
3. Шоқай М. Таңдамалы шығармалар. Үш томдық. /Шағатай тілжазуынан қазіргі қазақ тіліне аударған Айтан Нүсіпхан. – Алматы: Қайнар, 2007. – 1 том. – 352 б.
4. Мұхтар Әуезов шығармалары. 20 т. – 1984. – 15 т. – 10 б.
5. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 1 қыркүйек 2023 жыл. akorda.kz

ӘӨЖ 316 (075.8)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ АЙМАҚТЫҚ БИЛІКТІ ЛИГИТИМДІЛЕУДЕГІ САЙЛАУ ИНСТИТУТЫ ҮЛГІСІ

Айкозов С.И.,

тарих ғылымдарының кандидаты,

Б.М. Мансұрхан,

студент

А.Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университеті

Шымкент қ., Қазақстан

e-mail: seydulla_74t@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада қазіргі Қазақстан Республикасының аймақтарында алғаш рет жүргізіліп жатырған аудан әкімдерін сайлаудағы сайлау институтының қызметі аймақтық билікті лигитимдендіру аясында зерттелді. Негізінде бірқатар әлеуметтанулық зерттеулердің нәтижелерін талдау, соның ішінде автор жүргізген, институттың жеткілікті жоғары нормативтік маңыздылығын қоғамның бұқаралық санасында біріктіру туралы ғылыми тұжырымдамаларға сараптамалар жасалды. Сайлау заңнамасының эволюциясы орталық сайлау практикасымен аймақтық сайлау селективті функцияны жүзеге асыратын институт ретінде емес, билік пен қоғамның айқын ынтымақтастығын көрсету механизмі ретінде қабылданатындығы туралы пайымдауларға ғылыми талдау жасалған.

Мақаланың эмпирикалық негізі ретінде алынған Түркістан облысында алғаш рет аудан әкімдерін сайлау жүргізіліп отырған Шардара, Бәйдібек, Мақтаарал, Созақ аудандары. Зерттеу барысында демократиялық сайлау негізінен, биліктің сапалы компонентін нығайтуға ықпал етуі контекстіне талдау қажеттігі анықталды.

Зерттеуде, аймақтық билікті лигитимділеуде сайлау институтының өзекті саяси процеске әсерін бағалау оның институционалдық және процедуралық өлшемдеріндегі биліктің заңдылығының көрсеткіштерінің бірі болып табылатындығымен, өз кезегінде сайлау институтының заңдастыру функциясын бірқатар индикаторлар арқылы өлшеуге болатындығы туралы теориялық ұсыныстар әзірлеуді мақсат етеді.

Кілт сөздер: демократия, құқықтық мемлекет, сайлау, жергілікті мемлекеттік басқару, құқықтық психология, идеология, сайлау мандаттары, қағидатты өзгерістер, лигитимділік, демократиялық қағидалар.

Кіріспе. Қазіргі уақытта мемлекетте өз билігінің заңдылығын сақтауға, ал қоғамға өзінің «таңдау құқығын» жүзеге асыруға мүмкіндік беретін негізгі демократиялық принцип

ретінде сайлау саясатымен байланысты үрдістерге көбірек көңіл бөлінуде. Бірақ азаматтық қоғамның дамуына байланысты оның заңдылығын сақтауға бағытталған биліктің әдістері қазіргі қоғамды көбірек сұрақтар туғызуда.

Саяси жүйелерді зерттеу үшін жергілікті жерлердегі көшбасшылардың барлық түрлеріне оппортунистік (серіктесінің есебінен пайда алу мақсатымен шарт талаптарын сақтаудан жалтарушы жеке адамдардың қылығы) мінез-құлықтан аулақ болуға және қоғамдық игілікке жұмыс істеуге ынталандыратын тетіктер қажет екендігі байқалуда.

Бүгінгі таңда бұл мәселені теориялық тұрғыдан түсіну үшін екі негізгі сұраққа жауап табу маңызды болып табылады. Олар:

Біріншіден – сайланушының жекебас қасиеті өңірлік саясатқа және өңірлерді дамыту нәтижелеріне, атап айтсақ 2020 – 2025 жж арналған Өңірлерді дамыту стратегиясындағы қағидатты өзгерістеріне әсер ете ме ?

Екіншіден – сайлау арқылы жергілікті басқару менеджерлерін таңдау әдісі, олардың жеке қасиеттеріне әсер ете ме ?

Демократиялық саяси жүйеде сайлау процесі азаматтық қоғамның іргелі сипаттамаларының бірі болып табылады. Себебі, сайлау процесінің мазмұны азаматтық қоғам құрылымдарының, азаматтардың өздерінің қатысуымен дауыс беру нысанында еркін таңдау жасай отырып, мемлекеттік билік пен басқарудың заңды органдарын құру, өңірлерде саяси элита өкілдерін қалыптастыру және жергілікті басқару мемлекеттік органдарының жұмыс істеу тәртіптерінде саяси субъектілердің мінез-құлқы мен мәдениетінде мемлекеттік саясатты дамыту.

Әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғандай, сайлау институттары мен сайлау тәжірибесі саяси жүйенің ең серпінді сипаттамаларының бірі ретінде әрекет етеді. Сайлауды өткізу және дауыстарды санау процедуралары дәл осы демократияның даму деңгейін бағалауға мүмкіндік беріп қана қоймай саяси күштердің өзара сәйкестігі мен саяси процестердің даму бағыты сайлау нәтижелерінде қоғаммен анықталады. Сайлаудың құқықтық табиғаты мынада: халық – өз өкілдерін сайлай отырып, оларға өзінің қызметтік құзыретіндегі мемлекеттік билікті жүзеге асыруға құқық береді. Сайлаудың мәні – барлық азаматтардың өз ерік-жігерін білдіру, ал мемлекеттік билік осы ерік-жігерге сәйкес әрекет ету.

Мақаланың зерттеу нысаны қазіргі Түркістан облысында алғаш рет жүргізіліп жатырған төрт аудан әкімдерін (Шардара, Бәйдібек, Мақтаарал, Созақ аудандары. Жалпы тіркелен кандидаттар саны 12 – С.А) сайлаудағы сайлау жүйесінің сайлаушылардың қалауын қалыптастыруға және қоғамдық таңдау нәтижелерін ғылыми пайымдауға бағытталған.

Материалдарменәдістер. Зерттеу барысында қолданылған арнайы әдістердің қатарында жүйелік, құрылымдық-функционалдық, формалды-логикалық, тарихи салыстырмалық, құқықтық әдістер қолданыла отырылып Қазақстандағы биліктің легитимділік құралы ретінде аудан әкімдерін сайлаудың мәні мен құқық пен мемлекет тарихының ұстанымдары ғылыми саралау.

Қазақстан Республикасының қолданыстағы Конституциясы халықтық билікті жүзеге асырудағы қоғамдық және мемлекеттік принциптердің түбегейлі жаңа арақатынасын орнатты. Конституция тәуелсіздік идеяларымызды ғана емес, сонымен қатар құқықтық мемлекеттік дамудың түбегейлі жаңа тұжырымдамасын жасай отырып, оның негізінде көппартиялылық, ұлттық идеялар мен көзқарастардың бәсекелестігі, маңызды мемлекеттік шешімдерді әзірлеу кезінде келісу рәсімдерінің кең жүйесі жатыр. Бұл мемлекеттің жаңа мақсатын ғана емес, сонымен бірге оның халық билігі институттарымен, тікелей және өкілді демократияның әртүрлі формаларымен, халықпен тікелей және кері байланыс тетіктерімен ажырамас байланысын болжайды.

Мұндағы Қазақстан Республикасының конституциялық тәжірибесіндегі маңызды жетістіктердің бірі, халқы егемендіктің иесі және Қазақстан Республикасындағы жалғыз билік көзі болып табылатындығында. Қазақстан Республикасының Президенті жыл

сайынғы дәстүрлі Қазақстан халқына Жолдауында Тәуелсіздік пен егемендікті сақтау, мемлекеттің барлық күш-жігері азаматтардың мүдделерін қорғауға бағытталған, әр азамат өзін еркін сезінуі керектігіне баса назар аударады. Бұл Қазақстан Республикасының азаматтары демократиялық мемлекет құндылықтарына сай азаматтық қоғам институттары арқылы саяси негіздердің мызғымастығына кепілдік береді.

Халық билігінің ең жоғары және тікелей көрінісі - референдум және еркін сайлау. Яғни халықтық билік жүйесіндегі референдум мен сайлаудың орны мен рөлін Конституциялық анықтау. Жергілікті билік өкілдерін сайлау азаматтардың Қазақстан Республикасының саяси құқықтар мен бостандықтар Қазақстан азаматтарының мемлекет істерін басқаруға қатысу құқығы. Бұл нормативтік мазмұндағы Қазақстан Республикасы Конституциясының 2-бабында бекітілген конституциялық құқық бірнеше субъективті мүмкіндіктерді қамтиды, олар өздеріне кезекті азаматтардың тәуелсіз саяси құқықтары ретінде қарастыруға болады:

– Республикадағы сайлау Республика азаматының сайлау және сайлану құқығын еркін жүзеге асыруына негізделеді;

– Жалпыға бірдей белсенді сайлау құқығы - Республиканың он сегіз жасқа жеткен азаматтарының тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне немесе кез келген өзге жағдаяттарға қарамастан, сайлауда дауыс беруге қатысу құқығы [1].

Біздің зерттеуіміздің эмпирикалық негізі ретінде алынған Түркістан облысындағы 2023 жылғы 5 – қарашада өткен Шардара, Бәйдібек, Мақтаарал, Созақ аудандарындағы әкім сайлауының нәтижесіне талау жасау барысында, алғашқы аудан әкімдерін сайлаудың мәнін түсіну үшін ең алдымен барлық демократиялық мемлекеттердегідей еркін сайлау принципі маңыздылығын аңғаруға болады. Атап айтсақ;

– мұндай елдерде саяси жүйенің биліктің төртінші тәуелсіз тармағының функцияларын нақты орындайтын сайлау органдарына маңызды рөл атқарады. Олар бірінші кезекте әкімшілік және медиа ресурстарды заңсыз пайдалануды болдырмауға бағытталған. Мәселен, сайлау органдары қағидаттарды бұзғаны үшін БАҚ басшыларын шеттетуге құқылы сайлауды жариялау кезіндегі теңдік, жоғары мемлекеттік шенеуніктерге ескерту жасау, саяси салаларға ірі ақшалай айыппұлдар салу тетіктерін ұстанады;

– сайлау жергілікті билік органдарын заңдастырады, яғни сайлау нәтижесінде аудан әкімінің легитимділік қызметі үшін ең жоғары сынаманың заңдылығы болып табылады.

– сайлау аудан әкіміне үміткердің халықпен тығыз моральдық байланысын қалыптастырады және халықтық өкілдіктің саяси күшінің қайнар көзі болып табылатындығын аңғартады.

– Халық өкілдігінің сайлануы оның бюрократиялық механизмнен толық тәуелсіздікке өтуін қамтамасыз етеді.

Демек, халықтық өкілдіктің сайлау сипаты оның қоғамдық пікірмен байланысын анықтайды және бұл халықтың нақты қажеттіліктерін тікелей сезіне алатын орган екендігін аңғартады.

Сонымен бірге, демократиялық бәсекелестік сайлаудың әлеуметтік және гуманитарлық құндылығына тоқталсақ, бұл белгілі бір мағынада оның сайланған органдары мен шенеуніктерінің құрамын төменнен жоғарыға ауыстырудың өркениетті, зорлық-зомбылықсыз процесі арқылы мемлекеттің жергілікті өзін-өзі басқаруды қамтамасыз етеді. Сонымен бірге, олар азаматтардың саяси өзін-өзі растауының, азаматтық қоғамның өзін-өзі ұйымдастыруының нысаны болып табылады, оларға мемлекеттік биліктің субъектілері болуға мүмкіндік береді.

Талқылау. Демократиялық мемлекетте сайлау ашық бәсекелестік процесін білдіреді. Сайлау ұғымын анықтау мәселесі бойынша заңгер-ғалымдардың пікірлері әр түрлі. Энциклопедиялық және құқықтық сөздіктер дәстүрлі түрде сайлауды азаматтардың дауыс беруі

арқылы мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін өзі басқаруды қалыптастыру тәсілі ретінде қарастырады [2].

«Сайлау» үш компонентті қамтиды деген көзқарас бар. Олар: саяси, құқықтық және технологиялық.

Біріншіден, Саяси тұрғыдан - сайлау мандаттарға дауыс беру қорытындылары бойынша бөлінуін қамтамасыз ететін нақты сайлау жүйесі нысанында сайлаушылар ұсынылады.

Екіншіден, Заң тұрғысынан сайлау құқығы ретінде - тәртіп пен кепілдіктерді белгілейтін құқықтық ережелер жүйесі сайлау процесінің сатыларында сайлау іс-әрекеттерін жүзеге асырады.

Үшіншіден, Технологиялық аспектіде - сайлау шеңберінде белсенді және пассивті сайлау құқығын іске асыруды қамтамасыз ететін ресми құжат айналымы түрінде рәсімделетін процесс [3].

Сайлау ұғымын анықтау мәселесінде Ресей зерттеушілері А. А. Торшенко мен В. А. Трегубенкова өз еңбектерінде, сайлау ұғымына күрделі және көп қырлы құбылыс ретінде әр түрлі көзқарастарды зерттей отырып, авторлар көбінесе сайлау тікелей демократия институты, азаматтардың ұжымдық құқығы, билік аппаратын, сайлау процедураларын, сайлау науқанын үнемі жаңғыртумен және жаңартумен байланысты қоғамдық өмірдің оқшауланған саласы ретінде қарастырады деген қорытынды жасайды. Сайлаудың барлық анықтамаларының құндылығын атап өтіп, А.А. Торшенко мен В. А. Трегубенкова сайлауды «тікелей демократия институты, халықтың (азаматтардың) ұжымдық құқығы, қоғамдық өмірдің бөлек саласы ретінде бағалау оларды туыстық саяси-құқықтық институттардың кең әлеуметтік контекстіне енгізеді және олардың халықтық билік жүйесіндегі орнын көруге көмектеседі» деп атап өтті [4].

Профессор А.Г.Орлов «қазіргі заманда демократиялық мемлекеттерде сайлау халықтың ерік білдіруінің негізгі нысаны және халықтың егемендікті жалғыз жүзеге асыру нысаны негізгі конституциялық принциптерден деп ойлауында» [5] деген өзіндік пайымдама жасаса, сайлаудың мемлекеттік-билік сипатына Ю.А. Дмитриев пен В.Б.Израильян [6] назар аударады.

Нәтижелер. Соңғы жылдары сайлау құқығы мәселелері өткір пікірталастар тудыруда. Көп жағдайда сайлау туралы көзқарастар саяси философияда да, құқық философиясында да, қоғамдық құқық ғылымында да, саяси ғылымдарда да жүргізілетін демократияның мәні мен формалары туралы үнемі және өте терең пікірталасқа байланысты.

Демократиялық сайлау - бұл адамның негізгі құқықтарының салтанаты, нақтырақ айтсақ, азаматтық және саяси құқықтардың салтанаты. Сондықтан бақылау сайлау осы құқықтарды бекітуге және қорғауға ықпал етеді. Шынайы сайлау – бұл сайлаушыларға саналы тандау жасауға мүмкіндік беретін саяси плюрализм, сенім, ашықтық және есеп беру жағдайындағы саяси жарыс бір-бірінен ерекшеленетін бірқатар саяси платформалар.

Мұндай сайлау негізгі бостандықтарды құрметтеу қамтиды. Атап айтар болсақ, сөз бостандығы және ақпарат алу, бірлестіктер, жиналыстар мен қозғалыстар, сондай-ақ құқық үстемдігі қағидатын ұстану, тиімді құқықтық қорғау құралдарына қол жеткізуді.

Түркістан облысындағы алғашқы өткізілген аудан әкімдерін сайлауда сайлаушылардың сайлау процесіне деген жалпы сенімін қамтамасыз ету көрініс тапты.

Атап өтсек:

- сайлау процесінде азаматтардың бостандықтарын құрметтеу;
- сайлау есеп беру және ашықтық талаптарын сақтай отырып өткізілді;
- Түркістан облысы аумақтық сайлау комиссиясының төрағалары сайлаушыларға нақты тандау бере алалған саяси платформалар қамтамасыз етілді;
- азаматтардың саяси көзқарастарды талқылауына немесе дамыту мақсатында бейбіт жиналыстарды еркін өткізе алуы кедергілері тіркелмеді;
- Бұқаралық ақпарат құралдары сайлау науқанының барысын еркін жариялау мүмкіндігі;

– сайлаудағы ішкі бақылаушылар, оның ішінде жекелеген кандидаттардың өкілдері және азаматтық қоғам ұйымдарының еркін байқауға мүмкіндігі толық қанағаттандырылды.

Сайлауды бақылау азаматтық қызмет түрлерінің бірі болып табылады. Бұл сындарлы сайлау процесін ұйымдастыруға және жүргізуге мүмкіндік беретін, сондай-ақ бақылаушыларға еркін, кедергісіз қозғалуға мүмкіндік беретін жағдай қауіпсіздігінің жеткілікті деңгейін болжайды. Қауіпсіздік мәселелері сайлауды бақылауға қатысушыларға ақпарат алуға, бүкіл ел бойынша еркін қозғалуға немесе сайлау нәтижесіне мүдделі барлық күштермен кездесуге мүмкіндік бермейтін жағдайда сайлауды бақылаудың құндылығын нөлге дейін төмендетуге болады. Мұндай жағдайларда кез-келген бақылау нәтижелерінің дұрыстығына күмән келтіруге болады.

Осылайша, Түркістан облысындағы аудан әкімдерін сайлау нәтижесі өңірде сайлаушылардың бостандықтары құрметтелгендігін және нақты саяси бәсекелестік болғанын көрсетті. Сайлау органдары өз шешімдерін олар қабылданған мезетте және уақтылы жариялау мақсатында бұқаралық ақпарат құралдары үшін брифингтер ұйымдастырылды. Байқаушылардың сайлау комиссияларының отырыстарына қатысу және олардың жұмысын қадағалау мүмкіндігі толық қамтамасыз етілді.

Қорытынды. Қорытындылай келе, аймақтық билікті легитимділеу процесінде саяси институттар кем дегенде екі ролді атқарады. Олар; легитимділеу объектісі болып табылады (еске салайық С. М. Липсет бұл легитимділеуді негіздейтін институттар [7]);

Екінші жағынан, легитимділеу процесінің өзі саяси институттар арқылы жүзеге асырылады. Бұл жағдайда институттар легитимділеу құралдарына немесе арналарына айналады. Алайда институт арқылы легитимділеу орын алуы үшін, институттың өзі қоғамдық санада заңдастырылуы керек, тек осы жағдайда ғана ол «мәселелерді шешу және адами қатынастарды реттеу әлеуетіне» ие бола бастайды [8]. Институттардың эволюциясын сипаттай отырып, П. Бергер және т. Лукман «институционалдық әлемге заңдастыру қажет» [9]. - деген пікірлерді алға тартады.

Зерттеу барысында Қазақстандағы сайлау заңнамасының эволюциясының логикасы аймақтар сайлау тәжірибелерімен үйлесіп, аймақтық сайлау енді азаматтық қоғамның дамуына ықпал ететін демократиялық институт ретінде даму үрдісі қалыптасып жатқандығын аңғартады. Сонымен бірге, сайлаудың заңнамалық базасы тек сайлау туралы заңды ғана қамтымайды, сонымен қатар қоғамдық бірлестіктерде, сайлаушыларды тіркеуде, сайлау науқандарын қаржыландыруда, бұқаралық ақпарат құралдарында, сондай-ақ қылмыстық және әкімшілік заңнамалардың сайлау процесі үшін адам құқықтарын. Заңнамалық базаның тағы бір маңызды құрамдас бөлігі шағымдар мен апелляцияларды беру мен қараудың белгіленген тәртібі болып табылады, оның міндеті:

- заң бұзылған жағдайда құқықтық қорғаудың тиімді және уақтылы шаралары;
- сайлау процесіне байланысты шағымдар бейтарап, ашықтық қағидатын сақтай отырып және тиісті заңға сәйкес қаралуы мен рәсімделуі.

Сондай-ақ, институционалдық реформалардың әсері (ең алдымен орталық және аймақтық сайлау заңнамасы саласында), сайлау қорытындыларының белгісіздігін дәйекті түрде төмендету болып табылады. Атап айтқанда;

- Адам құқықтары - әрбір азамат өз мемлекетін басқаруға тікелей және еркін таңдалған өз өкілдері арқылы қатысудағы құқықтық тетіктері жетілдіру;

- Халықтың еркі - бүгінде жалпыға бірдей танылған принциптер негізінде өткізілетін сайлау;

- Аудандық деңгейдегі сайлауды өткізу жөніндегі органдардың кәсіби, тиімді және біржақтылықсыз әрекет етуі барысында, дауыс беру процедурасы, дауыстарды санау және нәтижелерді хабарлауда бұрмалану немесе манипуляциялау фактілері болдырмау;

Біздің зерттеуіміз қазіргі таңдағы елімізде өткізіліп жатқан кезең кезеңді аудан әкімдерін

сайлау процессінің негізгі қағидатты ұстанымдары ең алдымен, белгілі бір жасқа толған барлық азаматтар қолданатын жалпыға бірдей сайлау құқығын қамтамасыз ету мен жасырын дауыс беру заңдылықтарының қамтамасыз етілу үрдісіне бағытталғандығын ғылыми пайымдаумен бұл халық жасаған таңдаудың адалдығы мен бұрмаланбауын қамтамасыз етілуін ғылыми саралай отырып теория мен практикаға ұсыныстар әзірлеуді мақсат етеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 28 қыркүйектегі №2464 Конституциялық заңы <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z950002464>
2. Избирательное право и избирательный процесс в Российской Федерации. Учебник для вузов. /Отв. ред. А.А. Вешняков. – М.: Издательство НОРМА, 2003.
3. Избирательное право и избирательный процесс в Российской Федерации. Учебник для вузов. /Отв. ред. А.А. Вешняков. – М.: Издательство НОРМА, 2003. – С. 6.
4. Торшенко А.А., Трегубенков В.А. Понятие выборов в Российской Федерации // Российский юридический журнал. №2. 2001. С. 44.
5. Конституционное право зарубежных стран: учебник для вузов / под общ. ред. М. В. Баглая, Ю. И. Лайбо, Л. М. Энтина. М: Норма, 2003.
6. Лазаревский Н. И. Народное представительство и его место в системе других государственных установлений // Политические институты, избирательное право и процесс в трудах российских мыслителей XIX—XX вв.: хрестоматия. М.: Весь мир, 2003.
7. См.: Lipset S.M. Political man. The social basis of politics. New York: Doubleday, 1959. – P.77.
8. Меркель В., Круассан А. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях (II) // ПОЛИС. – 2002. – №2. – С.22.
9. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. М.: Медиум, 1995. – С.103-104.

УДК 343.272

ӘДІЛЕТТІ ҚАЗАҚСТАН МЕН АДАЛ АЗАМАТ – ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ ЕҢ БАСТЫ ҚҰНДЫЛЫҒЫ

Бимақанова З.Ш.¹, Дүйсенбай С.², Мұқанов О.Н.³

¹тарих ғылымдарының кандидаты, профессор

Қозыбаев атындағы СҚУ

Петропавловск, Қазақстан

e-mail: bimakanova1956@mail.ru

² студент

³ құқық магистрі

Қазақстан Республикасының Сот әкімшілігі

Астана, Қазақстан

³ e-mail: olzhas.mukanov.84@mail.ru

Андатпа. Мақалада Президент Жолдауының мәтіндерін және дамыған Еуропа мемлекеттерінің басқа да бағдарламалық құжаттарын салыстырмалы зерттеу нәтижелері келтірілген. Әлеуметтік-экономикалық қатынастардың әділ құрылымына саналы түрде бағытталған тұлғаның рөлін айқындайтын жалпы ережелер анықталды. Авторлар М.К.

Ганди, М. Л. Кинг және басқалар уағыздаған жалпы адамзаттық ауқымдағы мәдени құндылықтарға сүйенеді.

Кілт сөздер. Қазақстан, әділет, адал, халық, құндылық. Конституция, бап, Сот.

Abstract. The article presents the results of a comparative study of the texts of the Presidential Address and other policy documents of developed European states. The general provisions highlighting the role of a person consciously aimed at a fair arrangement of socio-economic relationships are revealed. The authors rely on cultural values of universal scale, which were preached by M.K. Gandhi, M.L.King and others.

Keywords. Kazakhstan, Justice, honest, people, value. Constitution, Article, Court.

Әділетті мемлекет Концепциясы – жаңа стратегиялық бағыт көрінісінде.

Қазіргі Қазақстанның құқықтық жүйесі мен мемлекеттік құрылымын талдай отырып, сіз өзіңізді еріксіз түрде құқық позитивизмінің философиялық концепциясы елімізде құнарлы топырақ тапты деп ойлайсыз. Бұл нақты нені білдіреді?

Біріншіден, мемлекет азаматтарға қарағанда басымдылықта. Құрғақ статистика: елордада осыдан бірнеше жыл бұрын мемлекеттік органдарға қарсы жүздеген талап-арыздар қозғалған кезде азаматтардың пайдасына бірде-бір сот шешімі болмаған.

Түсінетіні, соттар мемлекеттің азаматтардан қандай да бір артықшылығы бар деп есептеген. Мемлекеттің заңдары мен шешімдері, оның ішінде сот билігі де әділеттілік және адамгершіліктің тұлғасы деп кезінде Гегельде дәл осылай есептеді.

Алайда қазіргі Қазақстанның мемлекеттік органдары мен соттарында әділетсіздікті көрген жүздеген мың, бәлкім, миллиондаған адамдар мұндай көзқараспен келісе қоймас еді.

Осыған байланысты Президент Қ.Тоқаевтың Жаңа Қазақстан тұжырымдамасын Әділетті Қазақстан деп түсіндіруі мүлдем кездейсоқ емес сияқты [1].

Сондықтан қазір әл-ауқат қоғамын қалыптастырудың ең маңызды мәселесі: ұлттық ерекшеліктер мен қалыптасқан статус-квоны ескере отырып, Әділетті Қазақстан нені білдіреді және оны құру үшін не істеу керек?

Германияның конституциялық құқығын зерттесек, мемлекет үшін моральдық императив табылады: 1-бап. Германия Конституциясының 1-тармағында: «Die Würde des Menschen ist unantastbar. Sie zu achten und zu schützen ist Verpflichtung aller staatlichen Gewalt» – «Адамның қадір-қасиетіне қол сұғылмайды. Оны құрметтеу және қорғау барлық мемлекеттік органдардың міндеті». Кез келген адам маңызды болып, озбырлық пен әділетсіздіктен қорғанып, экономиканың дамуына үлес қосқанда мемлекеттік жүйе де, қоғам табысының формуласы да осы қағидаға негізделген.

Нәтижесінде, Екінші дүниежүзілік соғыстан және 12 жылдық нацистік диктатурадан кейін дұрыс таңдалған мемлекет пен құқықтың осы даму векторының нәтижесі өткен ғасырдың 60-шы жылдарындағы неміс экономикалық ғажайып құбылысы және Германияның ешкімді артта қалдырмайтын әлеуметтік мемлекет ретіндегі танымал оң бейнесі қалыптасты. Тек Германия ғана емес, барлық дамыған елдер әділеттілік пен қоғамның игілігінің бірден-бір дұрыс, менің ойымша, философиялық формуласының арқасында жетістікке жетті және ол қарапайым – адам бірінші орында тұруы керек, ал мемлекет оның құқықтарын қорғап тұруы керек, оның дамуына жағдай жасайды.

Әділ болу үшін айта кететін жайт, азаматтардың ар-намысы мен қадір-қасиетін құрметтеу туралы ереже Конституциямызда да (34-бап) қамтылған, бірақ декларативті сипатта.

Осылайша, Әділ Қазақстанды құру үшін қазіргі кездегі басты міндет – мемлекет азаматтарға үстемдік жүргізетін Гегель заңының позитивизмнің ескірген және прогреске кедергі келтіретін тұжырымдамасынан бас тарту.

Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесіндегі құқық позитивизмінің жарқын

көрінісі – олардың ерекше қадағалау мәртебесі бар прокуратура – тарихтың кеңестік кезеңінің тікелей мұрасы.

Нағыз құқықтық және әділ мемлекет құрғымыз келсе, бірінші кезекте прокуратураны қазіргі қалпында жою керек. Дамыған елдерде, әдетте, әділет министрліктерінің құрылымдық бөлімшесі ғана болып табылады, ал прокуратураның қызметі сот ісін жүргізуде мемлекет мүддесін білдірумен және қылмыстық құқық бұзушылықтарды алдын ала тергеуде әртүрлі функциялармен шектеледі.

Конституциялық Кеңесті алмастыруға тиіс Конституциялық Соттың реинкарнациясы, заңға сәйкес, онымен тек шенеуніктердің тар шеңбері айналысуы мүмкін, оң өзгерістерге үміт береді. Тәуелсіз сот жүйесін құру да Әділетті Қазақстанның жаңа мемлекет және құқық философиясын қалыптастырудың негізгі факторы болар еді.

Бірақ Конституциялық соттар саясаттан тәуелсіз болып, өз қызметін құқықтық нормаларға негіздеу керек деген идея, соттардың, соның ішінде Конституциялық соттың тәуелсіздігі тұжырымдамасын жүзеге асыру біздің елде оңай тығырыққа тірелуі мүмкін. Неліктен? Тек «ақша дорбалары» мен шенеуніктердің соттарға қысым көрсету тәжірибесін барлығы біледі.

Әділ Қазақстанды, ең алдымен, тәуелсіз соттар арқылы қалай шындыққа айналдыру керек деген мәселе әрбір қазақстандықты алаңдатып, толғандыратыны сөзсіз. Жауап қарапайым.

Бізге билік тарапынан айтылған «күшті Президент, ықпалды Парламент, бақыланатын Үкімет» деген мемлекет пен құқық құрылысының парадигмасын қайта қараудан бастау керек. Осы орайда, «Жаңа Қазақстандағы сот жүйесін неге ұмытты?» деген заңды сұрақ еріксіз туындайды. Өйткені, тәуелсіз сот болмаса, Жаңа Қазақстанның – Әділеттің басты мақсаты – декларация болып қалатыны анық.

Құқықтық мемлекет пен саяси тұрақты әлеуметтік қоғам құру үшін тағы бір тұжырымдама ұсынылып, жүзеге асырылуы керек: күшті Президент, ықпалды Парламент, тағайындалмайтын, бірақ азаматтық қоғам өкілдерінің қатысуымен сайланатын тәуелсіз Сот. қоғам және адвокатура (бұл мәселе бойынша әлемде мол тәжірибе жинақталған, Қазақстанның ерекшеліктерін ескере отырып, қабылдауды жүзеге асыруға болады).

Бұл ретте адвокаттық қызмет – миллиондаған азаматтардың мүдделерін қорғайтын жалғыз дербес заң институты ретінде – мемлекеттік бақылау мен ықпал етуден (Әділет министрлігі әлі күнге дейін адвокаттық қызметпен айналысуға лицензия береді) алынып, шын мәнінде тәуелсіз болуы керек.

Адал азамат – елдің саяси-әлеуметтік ресурсы.

Адам қоғамдағы басты құндылық және кез келген мемлекеттің негізі. Бұл мәлімдемені растайтын көптеген дәлелдер бар. Бірінші аргумент: Ақылға қонымдылық. Адам – жер бетінде ақыл-парасаты бар жалғыз жаратылыс. Бұл біздің ойлауға, шешім қабылдауға және айналамызда не болып жатқанын талдауға қабілетті екенімізді білдіреді. Оның ақылдылығының арқасында адам жасай алады, дамытады және табысқа жетеді. Адамсыз қоғам тез ілгерілеп, жаңа биіктерге жете алмас еді.

Екінші аргумент: Адамдар – білім мен тәжірибенің қайнар көзі. Әр адамның өз тәжірибесі мен білімі бар, ол басқалармен бөлісе алады. Демек, адамдар қоғам дамуының ұйытқысы болып табылады. Адамдарсыз қоғамның дамуы мүмкін емес еді.

Үшінші дәлел: Халық – мемлекеттің басты ресурсы. Кез келген мемлекеттің басты ресурсы – адам. Жұмысшыларсыз мемлекет жұмыс істей алмайды. Адами капитал – қоғамның өсуі мен дамуына көмектесетін маңызды ресурстардың бірі. Адами капиталсыз экономика да, өндіріс те, ғылым да болмас еді.

Төртінші аргумент: Халық демократияның негізі. Шешім қабылдауға және басшыларды таңдауға қатысуға мемлекеттің азаматтары құқылы. Адамдарсыз демократия мүмкін емес

еді. Сондықтан, қоғам дамып, өркендеуі үшін мемлекеттер өз азаматтарының құқықтары мен бостандықтарын бағалап, қорғап, құрметтеуге тиіс.

Бесінші дәлел: Мәдениет пен өнердің қайнар көзі – халық. Қоғам мәдени мұраны адамдардың шығармашылық әлеуетінің арқасында алады. Адамдарсыз мәдениет пен өнер мүмкін емес еді. Адамның шығармашылығы мен қиялы мәдени және салынған қауымдастықтарды қалыптастыратын негізгі құрамдас бөліктер болып табылады.

Осылайша, адамдар кез келген мемлекеттің негізі деп айтуға болады. Адам – қоғамның негізгі ресурсы, дамуы мен жасампаздық әлеуетінің ұйытқысы. Адамдарсыз қоғам жұмыс істей алмайды және жаңа биіктерге жете алмайды. Сондықтан мемлекеттер адами құндылықтарды тануға, құрметтеуге және қорғауға тиіс.

Жеке адам мемлекеттің экономикалық дамуына ғана емес, мәдени, әлеуметтік, саяси саланың нығаюына да өз үлесін қосады. Әрбір адам өзінің қайталанбас шеберлігімен, талантымен және тәжірибесімен жалпы елдің дамуына жаңа және құнды нәрсе әкеле алады. Қоғамдық өмірге белсене араласу, саналы азаматтық мінез-құлық және ұлттық бірегейлік – ұлттың табысты дамуының негізгі құрамдас бөліктері [2].

Жеке адамдардың өз іс-әрекеттері арқылы мемлекет дамуына оң әсер еткеніне тарих талай мысалдар куә болды. Мохандас Карамчанд Ганди, Нельсон Мандела, Мартин Лютер Кинг сияқты есімдер өз халықтарының құқығы мен бостандығы үшін күрестің символына айналды. Олардың жеке батылдығы мен табандылығы, басқаларды шабыттандырып, ынталандыру қабілеті тұрақты және гүлденген қоғамдарды құру үшін маңызды болды. Әрбір адамның маңызды және ықпалды тұлға болу мүмкіндігі бар.

Қоғамда осы әлеуетті дамыту үшін жағдай жасау және әрбір жеке тұлғаны белсенді өмірлік ұстанымға және әлеуметтік даму процестеріне қосуға ынталандыру маңызды. Мемлекеттің дамуындағы жеке тұлғаның рөлінің негізгі аспектілерінің бірі оның қоғам құндылықтарының қалыптасуы мен дамуына әсері болып табылады.

Моральдық-этикалық ұстанымдары күшті адам мінез-құлықтың жалпы нормалары мен стандарттарына оң өзгерістер енгізеді. Мұндай тұлғалар өзге азаматтарға үлгі болып, елдің өркендеуіне қолайлы жағдай туғызуда. Сонымен қатар, жеке тұлға шешім қабылдау және мемлекеттік басқару жүйесінде маңызды рөл атқарады. Күшті харизмасы мен кәсіби дағдылары бар көшбасшылар адамдарды тиімді басқара алады және шабыттандырады. Олардың саналы және дұрыс шешім қабылдау қабілеті экономиканы, әлеуметтік саланы және мемлекеттің басқа да салаларын дамытуға көмектеседі.

Мәдени мұраны қалыптастыру мен сақтауда ел азаматтарының да үлесі зор. Өнер, әдебиет, музыка, халықтық дәстүр – мұның бәрі жеке тұлғалардың қосқан үлесі арқасында қалыптасады. Олар өздерінің таланттары мен күш-жігерімен өз елінің ұлттық ерекшелігін, бірегейлігін сақтап, дамытып келеді. Ақырында, адам мемлекеттің әлеуметтік, экономикалық және саяси салаларында шешуші рөл атқарады.

Елазаматтары еңбек ресурстарының, ақыл-ой мен капиталдың негізгі көзі болып табылады. Әртүрлі салалардағы белсенді қатысуы және үлестері арқылы адамдар экономикалық дамуға, жұмыс орындарын құруға және бүкіл қоғамның әл-ауқатына ықпал етеді.

Демек, адамның мемлекет үшін рөлі мен маңызы даусыз фактілер болып табылады. Жеке тұлғаның ел дамуына ықпалы қоғамдық өмірдің барлық салаларын қамтып, мемлекеттің болашағын қалыптастырады. Сондықтан әрбір азаматтың маңыздылығына құрметпен қарап, оның дамуы мен өзін-өзі жүзеге асыруына қолайлы жағдай жасау маңызды.

Адам жеке тұлға ретінде қоғамдық процестердің қалыптасуында және мемлекеттің дамуында маңызды рөл атқарады. Оның сенімдері, құндылықтары мен қабілеттері әлеуметтік өзгерістер динамикасына тікелей әсер етеді. Ең алдымен тұлға елдегі саяси процестерге әсер етеді. Оның принциптері мен моральдық нұсқаулары саяси ландшафтты қалыптастырады және қандай идеялар мен мақсаттар мемлекеттің

дамуын ынталандыратынын анықтайды. Күшті саяси сенімі бар және өз рөлін терең түсінетін адамдар саяси өзгерістердің көшбасшысы және драйвері бола алады. Олар жаңа идеяларды енгізуге, жаһандық стратегияларды қалыптастыруға және әлеуметтік прогресті ілгерілететін өзгерістерді енгізуге қабілетті.

Дегенмен, жеке тұлғаның әлеуметтік процестерге әсері тек саясатпен шектелмейді. Адамның мінезі, этикасы, адамгершілігі әлеуметтік өмірдің басқа салаларына маңызды әсер етеді. Мысалы, экономика мен бизнесте жеке жауапкершілік пен адалдық бизнес қауымдастығына деген сенімді арттырып, елдің экономикалық әлеуетін дамытуды ынталандырады. Ал әлеуметтік ортада эмпатия мен өзара түсіністікке қабілетті үйлесімді тұлға тұлғааралық қарым-қатынастардың жақындасуына және дамуына ықпал ететін салауатты және толерантты әлеуметтік ортаны құра алады.

Сонымен, тұлға мемлекет дамуының негізгі факторларының бірі болып табылады. Оның құндылықтары, наным-сенімдері мен іс-әрекеттері қоғамдық процестердің барысын анықтайды және ел өмірінің барлық салаларына әсер етеді. Жеке тұлға рөлінің маңыздылығын мойындау және ескеру маңызды, өйткені бұл әділеттілік, адамгершілік және өзара түсіністік қағидаттарына негізделген табысты мемлекеттік даму стратегияларын құруға мүмкіндік береді.

Ортақ ұлттық идея құрудың маңыздылығы.

Әр елдің тарихында оның тағдыры мен дамуын айқындайтын өзіндік ұлттық идеясы әрқашан болған. Ұлттық идея – халықты біріктіретін, күш-жігерін ортақ мақсаттарға жетуге бағыттайтын негізгі құндылықтар, мұраттар мен ұстанымдар. Тарихи оқиғаларға ерекше мән мен мақсат беретін, өз елінің өткені мен бүгіні туралы ортақ түсінік пен мақтаныш тудыратын ұғым.

Ұлттық идеяның негізгі аспектілерінің бірі – тарихи жады. Әрбір халықтың ұжымдық жадының қалыптасуына негіз болатын өзіндік бірегей тарихы бар. Бұл естелік адамдардың тарихтағы орны мен ата-бабаларымен байланысын түсінуге көмектеседі, ұлттық бірегейлік пен патриотизмді нығайтады.

Ұлттық идеяның тағы бір маңызды тұсы – ұлттық дәстүрді жалғастыру. Әр елдің ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан өзіндік бірегей мәдени-тарихи мұрасы бар. Осы дәстүрлерді сақтау және дамыту халықтың мәдени мұрасы мен бірегейлігін сақтауға мүмкіндік береді.

Ұлттық идеяның негізгі аспектісі – халықтың дамуы мен әл-ауқаты. Ұлттық идея азаматтардың өмірін жақсартуға және жалпы елдің дамуына бағытталған жалпы мақсаттар мен міндеттерді айқындайды. Ол прогрессивті саясатты, экономика мен білім беруді, сондай-ақ ұлттық бірегейлік пен азаматтық борышты насихаттайды.

Ұлттық идеяның қалыптасу тарихы ұлттың пайда болуы мен оның алғашқы мемлекеттік құрылымдарынан басталады. Алғашында ұлттық идея санасыз қалыптасып, халықтың тілдік, діни және мәдени қауымдастықтарында көрініс тапты. Кейіннен ұлттық идея мемлекеттілікпен, ұлт алдында тұрған міндеттермен байланыстыра бастады. Бұл, мысалы, тәуелсіздік үшін күресте және өз мемлекетін құруда көрінді. Дәл осы кезеңде ұлттық идея көбінесе патриотизм, Отанға деген сүйіспеншілік және оның мүддесін қорғауға ұмтылу идеясымен байланысты болды.

Уақыт өте ұлттық идея елдегі қоғамдық-саяси және экономикалық жағдайға байланысты жаңарып, өзгерістерге ұшырай бастады. Ол халықтың ортақ құндылықтарына, мәдени мұрасы мен тарихи тәжірибесіне негізделе бастайды. Бүгінгі таңда ұлттық идея ұлттық мүддені қорғау, мәдениет пен білімді дамыту, барлық азаматтардың бостандығы мен әділдігін қамтамасыз ету сияқты аспектілерді қамтиды. Бұл жалпы ұлттың гүлденуі мен игілігіне деген ұмтылысты да білдіреді.

Ұлттық идеяның қалыптасу тарихы – халықтың ұғымы мен ұмтылысының уақыт

ағымындағы эволюциясы. Бұл ұлттың құндылықтары мен болмысын түсінуге және сезінуге, сондай-ақ басқа мәдениеттер мен ұлттарды құрметтеуге және қабылдауға үйренуге көмектеседі. Ұлттық идеяның қоғамға ең бірінші және ең елеулі ықпалы – ұлттың бірлігі мен ынтымағын қалыптастыру. Ұлттық идея адамдарды ортақ құндылықтар мен мақсаттарға негіздей отырып біріктіреді, тиесілілік сезімін және ортақ мақсат сезімін тудырады. Бұл адамдардың бірге өмір сүруіне және ынтымақтасуына көмектесетін ортақ құндылықтар мен нормалардың қалыптасуына ықпал етеді.

Сонымен қатар, ұлттық идея қоғамның даму процесінде өз алдына қойған негізгі мақсаттары мен міндеттерін анықтайды. Ұлттық идея нақты мақсаттарға қол жеткізуге және болашақ қоғамды құруға өзіндік тірек қызметін атқарады. Ол қоғамның барлық мүшелері ұмтылатын ортақ мұратты білдіреді және оларды даму мен прогреске ынталандырады. Сондай-ақ ұлттық идея ұлттық мәдениет пен салт-дәстүрдің қалыптасуына әсер етеді. Ол халықтың негізгі құндылықтары мен әдет-ғұрыптарын анықтайды, сонымен қатар оның бірегей сәйкестендіру кодын қалыптастырады.

Ұлттық мәдениет пен салт-дәстүр арқылы ұлттық идея адам өміріне еніп, оларды тәрбиелеуге, рухани құндылықтарды нығайтуға әсер етеді. Жалпы, ұлттық идея қоғамның дамуында маңызды рөл атқарады. Ол халықты біріктіріп, оның мақсатын айқындайды, ұлттық мәдениет пен салт-дәстүрді қалыптастырады, рухани құндылықтарды тәрбиелеу мен нығайтуға ықпал етеді. Ұлттық идеясыз қоғам өзінің тұтастығы мен бағытын жоғалтады, бұл ұлттың қайшылықтары мен іріткілеріне әкелуі мүмкін. Сондықтан қоғамның тұрақтылығы мен өркендеуі үшін ұлттық идеяны дамытудың маңызы зор [3].

Әдебиеттер тізімі

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» атты Қазақстан халқына Жолдауы. 2023 жылғы 1 қыркүйек. <https://baiterek.gov.kz/kk/president-messages/memleket-basshysy-asym-zhomart-to-aevty-diletti-aza-stanny-ekonomikaly-ba-dary-atty-aza-stan-khal-yn>
2. Евсеев В.О. Человеческие ресурсы в системе социальноэкономических уравнений. 3 изд., перераб. и доп. М: Вузовский учебник, 2017. 379 с.
3. Нуров К.И. Казакстан. Национальная идея и традиции. VOX POPULI. Алматы, 2011. 460 с.

УДК 93/94

ҰЛЫ ДАЛА ТАРИХИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ

Тукебаева Ж.А.,

филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

Алиева С.Е.,

студент 1 курса, РЭТ-23-1к,

Халықаралық инженерлік-технологиялық университеті

Алматы қ., Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада Ұлы Дала тарихына тоқтала отырып оның қазақ халқы үшін ықпалы жайлы сөз қозғалады.

Кілт сөздер: Ұлы Дала, тарихи, адамзат дамуы, ерекшелігі, Қазақстан, Елбасы, ата-баба, тәуелсіз Қазақстан

Аннотация. Статья посвящена истории улы дала и рассказывает о ее влиянии на казахский народ.

Ключевые слова: Великая степь, история, развитие человечества, особенности, Казахстан, Елбасы, предки, независимый Казахстан

Abstract. The article is devoted to the history of ula dala and talks about its influence on the Kazakh people.

Keywords: Uly Dala, history, human development, features, Kazakhstan, Elbasy, ancestors, independent Kazakhstan.

«Ұлы Дала» ұғымы – баяғыдан бар ұғым. Ұлы Дала ұғымына мынау Алтайдан Қара теңізге дейінгі даланы атайтын болған. Оның негізгі аумағы – біздің қазақтың жері. Ұлы даланың ежелгі металлургиясы, аң стилі, Алтын адам, Түркі әлемінің бесігі, Ұлы Жібек жолы, Қазақстан – алма мен қызғалдақтың отаны атауларымен тұлғаланып, жеке-жеке зерттеу нысанына айналды. Міне, ғылыми тақырыптар. Ұлан-ғайыр даладағы отырықшылық өркениетінің, ғылым мен өнердің қалыптасу жолдары, әлемдік сауда орталығына айналған қалалардың гүлдену негіздері ғылымға тереңірек үңілуді қажет етеді.

Ұлы Дала төсі айрықша жауынгерлік рух пен ізгілікті дүниетанымды қалыптастырып, ұрпақтардың тарихи жадындай эпостық шығармалар арқылы кеңістік пен уақыт өрісіндегі қат-қабат оқиғалар тізбегін жоғалтпай, жіпке тізіп отырды. Кез келген көшпелі, қарапайым дала тұрғыны өз халқының бүкіл тарихи-мәдени, адамгершілік тәжірибесі жинақталған ауыз өдебиеті нұсқаларын — жыр-толғауларды, аңыз әпсаналарды, т.б. жатқа білді. Сол арқылы Әлемдік өркениеттің тарихи ауқымымен біте қайнасып, өзіндік бітім-тұрпатқа ие деңгейде өмір сүріп жатты. Транскұрлықтық байланыстар желісі, сондай-ақ әрісі Африка, берісі Еуропа құрлықтарының саяси-этникалық картасына дүркін-дүркін өзгерістер енгізген жеңімпаз жорықтары арқылы көшпелілер өзара өрекеттескен өзге халықтарды рухани байытып, жалпақ әлем, жарық дүниенің кендігі мен сан алуандылығын көрсетті; экономикалық дамудың, әлеуметтік, ұйымдасудың әр қилы сатысында тұрған, рухани, ділдік, нәсілдік, этномәдени, т.б. сипаттары сөйкес келе бермейтін, бір-бірінен оқшау орналасқан аймақтардағы адамзат қоғамдастығының арасына донекер болды. Ислам ренессансын бастан өткеріп, әлемдік ғылымдар мен ғылыми-танымдық ізденістердің бастауына (әл-Хорезмидің «әл-Жебрасы», Ұлықбектің астрономия зерттеулері, Омар Хайямның аспан денелерінің картасы, Әбу Әли Ибн Синаның дәрігерлік канондары, т.б.) айналған түркі өлемінің ішкі тұтасуының саяси-экономикалық, мәдени және этногенетикалық үрдістері Шыңғысхан империясының шапқыншылығы кезінде күрт тоқырауға ұшырады.

Адамзат дамуындағы ерекше тарихи-мәдени бітім – Дала өркениетінің бесігі болған Орталық Азия елдері сияқты Қазақстан да осы кезеңнен бастап сол империяның геосаяси мүдделерінің орбитасына айналды. Әскери-әкімш. шаралардың ғана емес, сондай-ақ адуынды идеология аппараттың көмегімен отаршылдар этномәдени тұтасстықты бұзып, ұлттық нигилизмге, тарихи жадсыздыққа дем берді. Көшпелілер қоғамын «басқаруға келмейтін, жабайы, қиратушылық қарымнан аспайтын, прогрессивті дамудың алғышарттарына қарсы жөңкілетін күш» ретінде сипаттайтын пікір орнықты. Патша генералдары мен жазалаушы отряд басшыларының өзі қазақ даласындағы озбырлық өрекеттерін, отарлау саясатын «өркениетті әлемді тағылықтан құтқару» деп түсінген. Тіпті, Батыс Еуропа ғалымдарының өзі (Тойнби, Р.Киплинг, М.Вебер, Э.Трельч, т.б.) еуропа өркениет қана бар, ал өзге кеңістік «тағыларды мәдениетті адамға айналдырудың алаңы» деп есептеді. мұның астарында жымысқы империялық саясатпен астасқан нәсілдік астамшылық жатқаны белгілі; әлемге ықпал ету аяларын бөліске салып, алуан құрлық игіліктерін иемдену барысында еуропалықтарды өзгелерге өркениет ұрығын себуші, мәдени ұлағат миссиясын атқарушы

етіп көрсететін тұжырымдамаларда ғылыми шындықтан гөрі отаршылдық-идеология мүдденің басымдығы ашық айтыла бастады. Кез келген ұлттың өркениеттілігі, мәдени бітімі сол елдің тәуелсіздігі аясында өрбиді. Егемен ел – тәуелсіз Қазақстан жағдайында жалпы адамзаттық құндылықтарға қол жеткізіп, біртұтас мәдени жүйе қалыптастыру үшін өткен жолды, шыққан биікті бағалай білу шарт. Өткенін бағалай білмеген келешегін де қадірлей алмайды.

«Ұлы Дала елі» атауы біздің ұлттық болмысымызды айқындап, идеологиялық бағыттағы іс-шараларымыздың қазығы болуға тиіс деп есептеймін. Елбасының осы бір ерен ұсынысы, әсіресе, халқымыздың Қазақ хандығының 550 жылдығын атап өтіп жатқан кезеңде бастау алуы – бабалар рухының қайта түлеп, жаңғыруы деп қабылдадық. Өркениетті даму жолына түскен мемлекетіміз үшін Қазақ хандығының тойын мағыналы да мәнді етіп өткізуі ең бірінші кезекте өскелең ұрпақ үшін жүзеге асырылып жатқан ауқымды іс. Ұлт тарихы – барша халқымыз үшін ең қадірлі де баға жетпес құндылық. Елбасы бір сөзінде «Қазақ тарихында біз ұялатын ештеңе жоқ», деген аталы сөзін айтқан болатын. Шындығында, тарих тереңінен Тәуелсіздік биігіне дейінгі аралықта қаншама дәуір алмасып, қаншама тарихи кезеңдер өз таңбасын қалдырды?! Осы орайда, өткен дәуірлердің өр рухын жалау етіп желбіреткен Қазақ хандығының 550 жылдық мерекесі – мемлекетіміздің ерекше қуаты мен еркіндігінің, ұлттық келбеті мен абырой-беделінің, азат рухының нышаны болып табылады. Біздің ата-бабаларымыз егемен ел болуды сан ғасыр армандаған еді. Сол арманға бүгінгі ұрпақтың қолы жетті.

Ұлан-ғайыр даламызда Тәуелсіз Қазақ мемлекетін құрып, ұлы көшімізді оң жолға бастап, еліміздегі тұрақтылық пен бейбітшіліктің кепілі болып отырған Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев сан ғасырлар бойы бабаларымыз армандап өткен егемендігіміздің туын Ақ Ордасының төріне тігіп, халқының қамын ойлаған ел тұтқасына айналды. Тарихи өлшеммен алғанда аз ғана уақыт аралығында Қазақстанды дамыған өркениетті 50 мемлекеттің қатарына қосып, халқын «Нұрлы Жолға» бастап келе жатқан Президентімізді әлем жұртшылығы Ұлы Даланың данасы, Түркі дүниесінің Көшбасшысы деп бағалайтыны сөзсіз.

Бүгінгі Қазақстан халқы – бақытты қоғамда өмір сүріп отыр. Біз – бақытты елміз. Өйткені, біз – болашағымызға сенеміз. Біздің жастарымыздың озық білім алып, ғылыммен айналысуына барлық мүмкіндіктер берілген. Біз барлығымыз – бақытты мемлекеттің азаматтарымыз, ата-бабаларымыздан мұра болған «Ұлы Дала елінің» перзентіміз. Терең мазмұнға ие осы құндылықтарды біз кейінгі ұрпақтың жүрегіне жеткізіп, ой-санасына сіңіруіміз қажет. Мемлекет ұстанған оңтайлы саясат барша қазақстандықтардың, әсіресе, ауыл жастарының келешегіне үміт пен сенім ұялатты. Қазіргі уақытта ауыл жастары заманауи озық біліммен қаруланып, еліміздегі жоғары оқу орындарымен қатар, шетелдің беделді университеттерінде білім алу мүмкіндігіне ие болуда. Туған тамырынан нәр алған осы жастардың легіне біз дұрыс бағыттағы білім мен тәрбие бере алсақ, олар келешекте біздің ұлттық потенциалымыздың негізгі көрсеткіші болатыны даусыз. Сондықтан, ауылда туып, ата-баба салтынан ажырамай, дәстүрімізді дәріптеп, құндылықтарымызды бойына сіңіріп өскен ұрпақтың болашағын қамтамасыз ету елдік мақсат болып отырғаны даусыз.

Әдебиеттер тізімі

1. Қасымбеков М. Б., Пралиев С. Ж., Жампеисова К. К. Мәңгілік ел. 2001.
2. Отырар. Энциклопедия. – Алматы. «Арыс» баспасы, 2005
3. Сайт: www/https Stud.Kz.

ӘӨЖ 17 (045)

ҰЛЫ АДАМНАН ҰЛАҒАТТЫ ӨСИЕТ

Тукенова К.Т.,

педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

Ахатаева К.Б.,

педагогика ғылымдарының кандидаты

Джакупова Ш.А.,

әлеуметтік ғылым магистрі,

Алматы технологиялық университеті

Алматы қ., Қазақстан

e-mail: dzhakupova.shynar@mail.ru

Андатпа. Бүгінгі жаһандаған замандағы ұлттық тәрбиені насихаттау өзекті мәселелерге айналуда. Осы тұрғыдан кеңес заманында ел басқарған, үлкен ғалым иесі-Д.А.Қонаевтың адамгершілік қырлары мақалада жан-жақты сипатталған. Болашақ кәсіби жоғары білімді мамандардың бойына ізгілікті азамат болып қалыптасуындағы қарастырылған мазмұнды ойлар жүйелі түрде берілген.

Кілт сөздер: адам, тәуелсіздік, ғасыр адамы, тұлға.

Abstract. The popularization of national education in today's globalized world is becoming an urgent problem. From this point of view, the moral aspects of the great scientist owner-D. A. Kunaev, who ruled the country in Soviet times, are described in detail in the article. Future specialists with higher professional education are systematically presented with the considered substantive ideas about the formation of a virtuous citizen.

Keywords: man, Independence, man of the century, personality.

Адам-елеусіз тозақ сияқты із-түссіз құрып кету үшін тумайды. Адам артынан із қалдыру үшін, болашақ ұрпағына, жер бетінде басқа адамдардың ақыл-ой дүниесінде, жүрегінде ұмытылмастай із қалдыру үшін туады.

Гуманитарлық пәндер адамгершілікке бағыттайтын болғандықтан, өткеннен үйренбей жананы жасауға болмайды деп қорытынды жасаса, халық даналығы: өткенді ескерген өскендіктің белгісі, өткендерін ұмытқан өшкендіктің белгісі дейді. Тәуелсіздік алғаннан кейін, жоғалтқанымызды іздеп тауып, рухани құндылықтарымызға зер салып жатқандығымыз кейінгі ұрпақ үшін маңызды болмақ. XX-ғасырдың екінші жартысында өзінің адами болмысымен жұртшылықтың есінде аңыз болған, ғасыр адамы-Д.А.Қонаев жайындағы естеліктер ұмытылмауы тиіс. Жастар өмірі өтіп бара жатқан үлкендердің іс-тәжірибесінде немқұрайлы қарайтын болса, олардың ақыл-кеңестерін санасына жақындатпаса, келешек жастар басқа жол табам деп жүргенде адасып, тіпті тар жол, тайғақ кешуі мүмкін.

Ұлы адамдардың ерекшелігі-өзін-өзі ұстай білуінде. Қоғамда адамның үлкен-кішісі аралас өмір сүретін болғандықтан, қай жерде қандай сөйлейтінін білмеуі болмаса үндемей-ақ қоятынын алдын-ала ойластырып алған жөн. Даналар: «Әрқашан бәрінен күшті адам-өзіне-өзі ие бола білген адам»- деп қорытындылайды. Олар «Өзіңді билеу ең жоғары билік, ал құштарлықтың құлына айналуды ең қорқынышты құлдық»-деп өсиет қалдырған.

Жер бетінде адал жаратылған адамнан қымбат еш нәрсе жоқ.

Адалдық-өмірдің өзінен де қымбат. Ұлы адамдардың бойында әдеп, сыпайлық дамыған, оған қоса ұялу деген бар.

Қазақстан Республикасының Конституциясының 19-бабында «...Әркімнің ана тілі мен

төл мәдениетін пайдалануға қарым-қатынас, тәрбие оқу және шығармашылық тілін еркін тандап алуға құқығы бар»-делінген [1].

Сол сияқты, Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілде айында қабылданған білім туралы заңында былай делінген: «...ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыру, белсенді азаматтық ұстанымы бар жеке адамды тәрбиелеудегі ой-өрісін дамыту» және тағы басқа мәселелер жан-жақты қарастырылған [2].

Жоғарыдағы білім берудің нормативтік заңдары дәл бүгінгі тәуелсіз жастарының еркін ойлауы мен адамзаттық өркениетке жол сілтейді. Қанша десек те ұлттық рухани өлшемі-зиялы қауым. Зиялыларын ардақтап алақанда аялаған ел-ес тоқтатқан, ақыл таразысына салған. Сондай тұлғалардың бірі жоғарыда тоқталғандай, есімі мәңгі жасамақ-Дінмұхамед Ахметұлының әлі де аршылмаған қырларын, бүгінгі жастарға таныту!

Өйткені, ол-кісілігін биік ұстап, жалпы адам ретінде ақиқат пен әділдікті сақтай білді. Әділдік-дегеніміз іс-әрекеттегі шынайылық. Адамшылық болмай әділ болу мүмкін емес.

Белгілі қоғам қайраткері, жазушы Рафаэль Ниязбек: «Орталықтың қаскүнем саясатына қарсы тұру қазақ елі үшін оңайға соқпаған. Қазақ жерін талан-таражға салуы тың игеруді желеу етіп, Ресейдің түпкір-түпкірінен түрлі қылмыскерлерді елге көшіруі азық-түлік бағдарламасын орындау үшін, халықтың аузынан жырып бар тапқан-таянғанды Мәскеуге тасуы жер астындағы байлыққа иелік етуі тағысын-тағылар кешегі өткеніміз. Соған қарсы тұрып, ұлтарактай жерімізді сақтап, қазақ үшін отқа түскен ұлы тұлға жайында айтар ойлар көп... Ұлттық мемлекеттің негізін қалап, елін соқаға өгіз жеккен тар кезеңнен космос дәуіріне көтеріп, қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған алтын заман орнатып, көзі тірісінде пайғамбар атанған еді».

Жастардың «Сіздің замандастарыңыз несімен ерекшелінеді? «дейтін сұрақтардың жиі қоятынын Дінмұхамед Қонаев былай деп еске алады: «Жастардың болашаққа деген сенімі зор еді. Осы сезім ғана индустрияландыруы Ұлы Отан соғысы тың көтеру сияқты ұлы істерді жүзеге асыру барысындағы небір ауыр қиындықтардан алып шықты. Олар қоғам тірлігін қара басының қамынан жоғары қойды» [3].

Демек, ұлы тұлғаның қазақ ортасынан шыққан талантты жастардың көп екендігін, адамгершілік қасиеттерін көріп риза болғандығын аңғарамыз.

Белгілі қаламгер С.Н.Тәнекеев ел басқарып, халықтың сенімі мен алғысына ие болғандығына баға берген сипаттамасы дәлел:

«Димекең тек өзіне тән, ерекше іс тәсілі бар адам еді. Қашанда «Мен істедім, мен айттым, мен басқардым» -дегенді жаны жек көруші еді. Табиғаты кішіпейіл адам болған соң, ол көптің көзінше дақпырт білдіріп жатқан сөзге көңіл аудармайтын, оңаша жерде жалпаң көрсеткен республика деңгейіндегі адамның бетін арына тимей, зекімей, жұмсақ үнмен ақырын ғана қайырып тастаушы еді. Қолында қанша билік тұрса да, әр адамның азаматтық дәрежесін өз дәрежесімен тең ұстау сөзіне міндет тұтқандай көрінетін... 1982 жылы көктемде Д.А.Қонаев Алматы қасындағы емханалардың біріне оңаша барып, әулеттердің, бастықтар жүре бермейтін сырт жерлерін аралап, толып жатқан олқылықтарды көріп, сонан соң, тиісті қызметкерлерді шақырып алып, оларға «салтанатты» есікті көргенге мәз болып, елге қызмет көрсететін мекемелердің қоқыр-соқырын көрмейсіндер» -деп ескерткенінен үлкен жаңашырлықпен қарапайымдылықтың үлгісін байқайтынымыз ақиқат [4].

Д.А.Қонаев «Қазақта: «Көп жасағаннан сұрама, көпті көргеннен сұра» деген сұра.

Сол айтқандай: ұлылықты жердің кеңдігімен, таудың биіктігімен, теңіздің тереңдігімен өлшемеу керек. Тіпті ел байлығы да, жерасты тарихын жасайтын да, артына өшпес із, өлмес мұра қалдырған ұлы перзенттері. Дүние жүзіндегі прогресшіл адамзат баласы үшін ортақ есімге айналған: католик шіркеуіне қарсылық көрсетті деп отқа өртелген ұлы философ Дж.Бруконы... қайта өрлеу дәуірінің өкілдері Микеланджелоны, Леонардо да Винчиді,

Рафаэльді! Бір Римнің өзі сәулет өнерінің таусылмас дастаны, жазылып бітпеген жыры емес не? Сол әсемдік әлемнің кіндігіне айналған Римнің 20 мыңнан астам адам жиналған. Спорт сарайында өткен салтанатты мәжілісте сөз сөйлеу құрметіне ие болдым» [5].

Міне, білімі мен білігі асқан, ғылымдағы өресі жоғары, кісілігі мен кішілігі біте қайнасқан жанның сан-саналы қырын көреміз. Үндістанның премьер министрі Дж.Неру Д.А.Қонаев жайында: «Мейірім-шуағы мол, пейілі кең халықтың перзенті болудан асқан арман жоқ. Сол халық-қазақ халқы. Естінің өткенін ұмытпай, келешегі үшін қалтқысыз еңбек еткен перзенті бар халық та бақытты» [6].

«Бақытқа қалай жетуге болады? Адам кемелділігі неде?» деген сауалдарға Әбу-Насыр әл-Фараби білім мен іс-әрекет арқылы жетуге болатынын айтқан екен [7].

Себебі, бақытқа жетуге жеткізетін барлық іс-әрекеттер мен қызмет әрқашан қайырымды. Ал, қайырымдылық-адамдарды өзара байланыстыратын және ұйымдастыратын киелі қасиет жаугершілікке іштей қорған, сырттай камал болатын қабілет өнегесі. Біздің бүгінгі дәуіріміз-күрделі жаһандану ауқымы жаңарып бара жатқан кезде, осындай тау тұлғаларымыздың қалдырып кеткен асыл қасиеттерін, бүгінгі жастарға насихаттауымыз қажет. Ұлт менталитетінің әлемдік деңгейде жарық етіп көрінуі - ол, ең алдымен «жақсыны» үлгі етуімізбен саналмақ. Жастар тәрбиесі-бүгінгі қоғамға лайықты азаматтар тәрбиелеу, күрделі мәселелердің бірінен саналатын, үлкен жауапкершілікті толлерантылықты, ізденімпаздылықты, жан-жақтылықты талап ететін үрдіс.

Әдебиеттер тізімі

1. ҚР Конституциясы. Алматы «Жеті жарғы», 2000.
2. ҚР Білім туралы заңы. Алматы, 2007.
3. Ниязбек Р.Көсем. Тарихи роман. Алматы, 2022.
4. Тәнекеев С.Н. Иір-иір, қиыр жол. Естеліктер Алматы, «Нұрлы әлем», 2006.
5. Қонаев Д.А. Ақиқаттан аттауға болмайды. Естелік-Эссе. Алматы, «Санат», 1994.
6. Батталханов Б.З. Дінмұхамед Қонаев және Алматы. Алматы, «Өнер», 2008.
7. Этнопедагогика. Оқу құралы. Абай ҚазҰПУ-і, Алматы, 2010 ж.

ӘӨЖ 94(574)

ЕСІМІ ЕЛЕУСІЗ ҚАЙРАТКЕР

Салқынбек Д.И.,

тарих ғылымдарының кандидаты, профессоры

Қ.И.Сәтбаев атындағы ҚазҰТЗУ

Алматы, Қазақстан

e-mail: salkynbek.dosaly@mail.ru

Андатпа. Мақалада ХХ ғасырдың 20-30 жылдары елімізде қалыптасқан Сталиндік әкімшіл-әміршіл жүйеге қарсы күрескен мемлекет және қоғам қайраткері З.Төреғожиннің ұлт мүддесі жолындағы күресі жан-жақты сипатталады. Сондай-ақ, еліміздегі ауыл шаруашылық саласында Голощекиндік билік жүргізген келеңсіз әрекеттері батыл түрде әшкерелеген З.Төреғожиннің батыл қадамдары да мақаланың негізгі арқауы болған.

Кілт сөздер: әкімшіл-әміршіл жүйе, қуғын-сүргін, мемлекет, қайраткер, ұлт мүддесі

Abstract. The article describes in detail the struggle for the interests of the nation of the statesman and public figure Z. Toregozhin, who in the 20-30s of the twentieth century fought

against the Stalinist administrative and command system that had developed in the country. Also, the main motives of the article were Z. 's bold steps. Toregozhin, who boldly exposed the heinous actions of the Goloshchekin authorities in the field of agriculture of the country.

Keywords: administration-command system, repression, state, activist, interests of the nation

XX ғасырдың 20-30 жылдарында әлемнің алтыдан бір бөлігін алып жатқан КСРО империясында ғалымдар әкімшіл-тоталитарлық деп ат қойған жүйе қалыптасты. Атының өзі бесіктегі баланы шошытар бұл не қылған жүйе, оның жеңісі мен жетістігі, кемшілігі мен қасіреті қандай болды деген сұрақтарға міне талай жылдардан бері ғалымдар жауап іздеуде. Бұл тоталитарлық жүйенің ең көп зардабын тартқан халықтардың бірі біздің қазақ халқы. Қазіргі қолда бар деректерге сүйеніп айтатын болсақ, жаппай қуғын-сүргін жылдары елімізде 105 мың адам ұсталып, оның 25 мыңы тікелей атылған екен. Яғни, бүкіл қазақ халқының бет қаймағы жазықсыздан-жазықсыз атылып кетті деген сөз. Сол мындаған жазықсыз құрбан болған қайраткерлердің қатарында қоғам және мемлекет қайраткері, облыстық және республикалық деңгейдегі партия, кеңес және шаруашылық салаларында еңбек етіп, артынан өшпес із қалдырған Төреғожин Зейнолла Сейітжанұлының есімі өзіндік құрметке лайықты.

Зейнолла Сейітжанұлының өмірбаянына қатысты ұлттық энциклопедиямыздың деректеріне сүйенер болсақ, ол 1899 жылы бұрынғы Атбасар уезі Қызылкөл болысында (қазіргі Ақмола облысы) орта шаруа жанұясында дүниеге келген. Атбасардағы 2 сыныпты орыс-қазақ училищесін 1919 жылы бітірсе, мұғалімдер курсы 1920 жылы тәмамдаған. Зейнолла Сейітжанұлы 1928-1929 жылдары Мәскеу қаласындағы сауда академиясында оқыған сол кезеңдегі санаулы қазақ жастарының бірі. Қазақстанда кеңес өкіметі орнағаннан кейін, кеңестік билік жағына шығып, кеңестік билікті орнату жолында бел шеше еңбек етеді. 1920 жылы БК(б)П қатарына өтеді. 1921-1922 жылдары Атбасар уездік партия комитетінің хатшысы, ұйымдастыру бөлімі меңгерушісінің орынбасары, азық-түлік жөніндегі уездік комиссардың орынбасары. 1922-1924 жылдары Ақмола губерниісы жер бөлімінің меңгерушісінің орынбасары, Ақтөбе уездік атқару комитетінің төрағасы болды. 1924-1927 жылдары Ақмола губерниялық кәсіподақ кеңесі төрағасының орынбасары, губерниялық сыртқы сауда бөлімінің меңгерушісі, Қызылжар өлкелік мемлекеттік банк кеңесі басқарушысының орынбасары болса, 1927-1928 жылдары Мәскеуде БОАК төралқасындағы Қазақстанның өкілетті өкілі болды. 1930 жылдан ҚАКСР жабдықтау халық комиссариатының бөлім бастығы. 1931 жылдың қаңтарынан қыркүйегіне дейін ҚАКСР жабдықтау халкомының орынбасары және Қазақ мемлекеттік сауда басқармасының төрағасы болды [1]. Бұл кезеңде республика өте күрделі жағдай қалыптасқан еді. Қалыптасып отырған күрделі жағдайдың басты себептерінің біріне Голощекиндік басшылықтың жаппай ұжымдастыруда күштеп жүргізуі, мал басын колхоздарға жинау кезіндегі малға қажетті жем-шөптің, қора-қопсының болмауы салдарынан мал шаруашылығы орасан зор күйзеліске ұшырады. Қазақ халқы өзінің негізгі күн-көрінісінен айрылды. Осы кезеңдегі еліміздегі мал басының күрт кемуіне тікелей орталықтың жүргізіп отырған саясаты да өз әсерін тигізді. Мәселен, 1929 жылы 20 желтоқсанда орталық партия комитеті «Ет проблемасын шешуге байланысты шаралар» қаулысын қабылдады. Осы қаулы негізінде «Одақтық ет өнімдері» акционерлік қоғамдары құрылып бұл қоғамдар тікелей Мәскеу мен Ленинградты және тағы да басқа Ресейдің өндірісті орындарын етпен қамтамасыз етуге тиіс болды. Аталған өңірлерді етпен қамтамасыз ету тікелей Қазақстанға жүктелді. Міне сондықтан да республикамызда ет өнімдерін дайындау науханы «қарқынды» жүргізілді. Бұл өз кезегінде қазақтың негізгі күн-көрінісі мал шаруашылығының күйреуіне алып келді. Еліміздегі ұжымдастыруды жүргізу науқанын «аса қарқынмен» орындауға кірісіп кеткен Голощекин бастаған әпербақандардың мал шаруашылығына қырғидай тиген әрекеттеріне алғашқы болып қарсы тұрған, оның арты

үлкен зардаптарға ұрындыратыны жөнінде дабыл қаққан қайраткерлердің бірі Зейнолла Сейітжанұлы болатын.

1931 жылы Ф.Голощекин басқарған өлкелік партия комитеті ет дайындау жоспарына байланысты республикадағы мал санын анықтау мақсатында арнайы комиссия құрды. Бұл комиссияны үкімет төрағасы О.Исаев басқарды. Комиссияға сол кезеңде Қаз АКСР жабдықтау халкомының орынбасары болып істеп жүрген Зейнолла Сейітжанұлы республика қазіргі уақыттағы қалған мал саны шамамен төрт жарым, бес миллион деген шынайы мәліметті бере отырып: «дәл қазіргідей мөлшерде мал дайындау саясатын жалғастыра берсек, республика мал шаруашылығы бұған төтеп бере алмас» деп қаймықпай шындықты мәлімдеді. 1931 жылдың өзінде-ақ шамамен бес миллиондай ғана мал басы қалды деп, батыл түрде дабыл көтерген азаматтың пікіріне құлақ түру былай тұрсын, Голощекиндік билік қайта оған қарсы баспасөз бетінде партия пленумының қарарларында негізсіз айыптар тақты, оны қолдағандарға «төреғожиншілдік» деген айдар тағып, қуғынға ұшыратты. Өз басынан сөз асырып көрмеген Голощекинге де бұл шынайы шындық әрине ұнамады. Республика өміріндегі келеңсіз әрекеттерді батыл ашып көрсетіп отырғандардың бәрін өзіне қарсы шығушылар деп қабылдайтын ол шындықты айтушы қайраткерлерге қарсы күресін «белсенді» жүргізетін. Бұл жолы да Голощекин бұған дейін де қалыптасқан күрең жолынан айнымай Зейнолла Сейітжанұлын «жаңа пернедегі ескі жыр немесе оппортоншылдықтың ескі шапанын жамылған жас көсем» - деп айыптады [2]. Зейнолла Сейітжанұлын айыптау Голощекинмен шектелген жоқ. Оның дәстүрлі мал шаруашылығын сақтау, қорғау жолындағы ұсыныстарына қарсы үкімет төрағасы О.Исаевтан бастап, билік басында отырған тағы да басқа мансапқушылар өретүрегеліп қарсы шықты. Баспасөз бетінде Зейнолла Сейітжанұлын айыптаған мақалалар жазып «ескіні көксеген, зиянкес» деп қаралады. З.Төреғожин туралы «Большевик Казахстана» журналында П.Исаков деген былай деп жазды: «Баланста оңшыл оппортунистік, механикалық методологияның түпкі мәні, теориялық дәрменсіздік айқын көрініс тапқан. Автор мал басы есебінің азайып кеткендігін бетке ұстаған. Бұл соңғысы факт. Бірақ арам уклонист бұл фактіден басқа неғұрлым маңызды экономикалық және саяси өзгерістерді... социализмнің шын өсіп келе жатқандығын көрмеді» [3]. Осындай негізсіз айыптаулар мен қуғындаулардан кейін З.Төреғожин қызметінен алынып, Алматы облысы Іле ауданындағы қой кеңшарының директоры қызметіне жіберілді. Ал, О.Исаев басқарған комиссия елімізде 14-15 миллион мал басы бар деген қорытынды жасаған. Голощекиндік өлкелік комитет олардан да асып түсіп, Қазақстанда 21 млн мал басы бар деп мәлімет береді [4]. Сол кезеңдегі үкіметті басқарып отырған О.Исаевтың және тағы басқалардың Зейнолла Төреғожин айтқандай мал шаруашылығының апатты жағдайға ұрынғанын көрмеуі мүмкін емес. Бірақ, олар тарапынан елде болып жатқан ауыр әлеуметтік-экономикалық жағдайға шынайы талдау жасалмады. Аштан, суықтан өліп жатқан малдың басын сақтап қалу, мал басын сақтау арқылы Қазақ халқының өзінің өмірін сақтап қалу үшін ешқандай да нақты қадамдар жасалған жоқ. Көпірме жалған ұрандармен қазақ ауылдарын ұжымдастыруды жүргізуді одан әрі жалғастырып, халықтың аштыққа ұрынуын одан әрі тереңдете түсті. Егерде, Зейнолла Сейітжанұлы сынды қайраткерлердің жан айқайына құлақ түріп, дер кезінде қажетті жағдайларды жасағанда әлі де болса миллионнан аса жанның өмірін сақтап қалуға мүмкіндік бар еді.

Зейнолла Сейітжанұлы 1931-1935 жылдары аралығында әуелі Алматы облысындағы қой шаруашылығының, одан соң Шығыс Қазақстан облысы Павлодар ауданының қой кеңшарының директоры және Ақтөбе қой өсіру тіресінің директоры болып абыройлы еңбек етіп, мал шаруашылығының білікті маманы ретінде және ұйымдастырушылық жұмыстарда өзін көрсеткеннен кейін 1936 жылы Қазақ КСР-і астық және мал шаруашылығы кеңшарлар халық комиссарының орынбасары лауазымына жоғарлатылды. Өкінішке орай, бұл Зейнолла Сейітжанұлының өміріндегі соңғы қызметі болатын. Бүкіл қазақтың зиялы қауымын, ұлт

жанашырларын айналып өтпеген Сталиндік жаппай қуғын-сүргіннің қанды тырнағына Зейнолла Сейітжанұлы да ілікті.

Зейнолла Сейітжанұлы 1937 жылы 15 шілдеде НКВД тарапынан тұтқындалып оған: «1935-1937 жылдары Қазақстанда болған контрреволюциялық буржуазиялық-ұлтшыл, төңкерісшіл-лаңкестік және диверсиялық-зиянкестік ұйымның белсенді мүшесі» болды деген айып тағылды [5]. Қайраткер тұтқынға алынғаннан кейін-ақ, артынша көп ұзатпай кеше ғана өзі мүшесі болып, жан-тәнімен құлай сеніп, адал қызмет етіп келген НКВД-ның жетегіндегі партия ұйымы істің артын күтпей-ақ одан бас тартты. 1937 жылы 8 тамызда өткен БК(б)П Алматы қалалық партия комитетінің бюро мәжілісінде Зейнолла Сейітжанұлының мәселесі қаралып, мәжіліс 21 шілде күні Фрунзе аудандық партия комитеті қабылдаған: «буржуазияшыл-ұлтшыл, халық жауы ретінде партия қатарынан шығарылсын» деген қаулысын бекітеді [6].

Зейнолла Төреғожин жазықсыз қараланып қамауда жатқан кезінде оны қаралау әрекеттері жан-жақты жүргізіліп жатты. Мәселен, 1937 жылдың 2 тамызы күні «Социалистическая Алма-Ата» газетінде Г.Матвеев дегеннің мақаласы жарияланды. Мақала авторы ҚАКСР кеңшарлар халық комиссары Х.Дүйсеновтен бастап, наркоматтың қызметкерлері А.Матусевич, З.Төреғожиндарды сын тізіне алады. Зейнолла Сейітжанұлын ұлтшыл-фашистік ұйымның белсенді мүшесі деп айыптаумен қатар, З.Төреғожин ауру малдарды совхоздарға сатуға бұйрық берді деп кінәләй келе «З.Төреғожин қамалғаннан кейін де біраз уақыт өткеніне қарамастан ол қабылдаған бұйрықтар мен нұсқаулар әлі күнге дейін күшінде. З.Төреғожин қабылдаған қызметкерлер наркоматта жұмыс істеп келеді. Олар З.Төреғожинді мықты басшы, өз ісіне берілген қызметкер деп есептейді», -деп жазды [7]. 1937 жылдың 24 шілде күні төртінші бөлімінің бастығы В.Иванов тарапынан жүргізген алғашқы тергеуде: «Сіз антисоветік ұлтшыл ұйымның құрамында болып, тұтқындалғанға дейін антисоветтік жұмыстарды жүргізгеніңіз үшін айыпталып отырсыз. Осыған сіз өзіңізді кінәлімін деп мойындайсыз ба?»-деген сұраққа «өзімді кінәлімін деп танымаймын» деп жауап беріпті [8]. Ал сол алғашқы тергеуден бірнеше күн өткеннен кейін 29-шілде күнгі тергеу барысы мен тергеуде берілген жауаптар басқа арнада өрбіген. Назар аударатын бір жағдай 29 шілде күні болған тергеу барысына тікелей Қазақ КСР іскі істер халық комиссары Л.Залин қатысқан. Бұдан НКВД-ның жендеттерінің Зейнолла Сейітжанұлының ісіне аса зор мән бергенін байқаймыз. Және олар көздеген мақсатына жеткен секілді. Яғни жинақтап айтқанда 29 шілде және 1 қыркүйек күндері өткізілген тергеуде Зейнолла Сейітжанұлы өзін кінәлімін деп мойындап, қамауға алынғанға дейін антисоветтік ұлтшыл ұйымның белсенді басшыларының бірі болғанын, Қазақстанда капитализмді орнату үшін күрескенін, оған 1935 жылдың аяғында Н.Нұрмақов тартқанын көрсетіпті [9]. Азаптап қинау, жалған куәларды ұйымдастыру, тергеуде жатқан айыпталушыларды бір-біріне қарсы арандатып айдап салу айла әрекеттері арқылы тар қапастың зардабын тартып жатқан қайраткерлерді өздері істемеген істерге мойындатудың неше түрлі әдіс-тәсілдерін меңгерген НКВД-ның жендеттері Зейнолла Сейітжанұлын да мәжбүрлеп мойындатқызған. Яғни, неше түрлі қылмыстарды мәжбүрлеп мойындатқаннан кейін, ол «жасаған» қылмыстардың аясы кеңейіп, 1937 жылы 20 қазанда Зейнолла Сейітжанұлына қосымша айыптар тағылды да, РКФСР қылмыстық кодексінің 58-статьясының 2,8,9 және 11 баптары бойынша қосымша айыптар тағу жөнінде қаулы шықты. Сонымен, Зейнолла Сейітжанұлын тергеу ісі аяқталып, 1937 жылы 5 қарашада айыптау қортындысы жарияланды. Айыптау қортындысында Қазақстанда жұмыс істеген антисоветтік ұлтшыл лаңкестік-төңкерісшіл және тыңшы-қаскөйліктің анықталғаны және жойылғаны, сондай-ақ бұл ұйымның өзінің алдына кеңес өкіметін құлатуды, Қазақстанды қарудың күшімен КСРО-дан бөліп әкетуді және Жапонияның қол астындағы буржуазиялық қазақ мемлекетін құруды мақсат еткені кең көлемде баяндалумен қатар, тікелей Зейнолла Сейітжанұлына мынадай айыптар тағылды: «З.Төреғожин

Москвада жұмыс істеген антисоветтік ұлтшыл ұйымның басшылары Нұрмақов, Рысқұлов және Қожановтар мен Қазақстандағы ұлтшыл ұйымдардың арасындағы байланысшы болды. Н.Нұрмақовтың тікелей тапсырмасымен Қазақстандағы ұлтшыл ұйымдарға орталық Москваның нұсқауларын жеткізіп отырды. Атап айтқанда:

- 1) қазақстандағы халық шаруашылығы саласында қастандық зиянкестік жұмыстарды өрістету;
- 2) кеңес өкіметі мен партия басшыларына қарсы лаңкестік әрекеттерді жүргізуге дайындалу;
- 3) төңкерісшіл мамандарды тарту нәтижесінде шетелдік интервация қарсаңында қарулы көтеріліс жұмыстарын жүргізу;
- 4) кеңестік билікке қарсы халықтың наразылығын туғызу және колхоздық құрылысты жаман етіп көрсету жұмыстарын жүргізу;
- 5) оңшылдар, троцкишілер және ұлтшылдардың ұйымдасқан блогын құру» [10].

Бір басына осыншама «қылмыстарды» арқалаған Зейнолла Сейітжанұлының ісін қарау КСР одақтық жоғары соты әскери коллегиясының қалауына жіберілді. 1938 жылы 25 ақпанда өткен әскери коллегияның сот мәжілісінде Зейнолла Сейітжанұлы өзін кәнілімін деп мойындамады және бұған дейін берген жауаптарынан бас тартқан. Десек те, әскери коллегияның қарамағына іліккен қайраткерлердің істерінің барлығы сотта қаралды дегеніміз болмаса, аты бар да заты жоқ сот мәжілістері формалді түрде өткізіліп, адам өмірі аяқ асты етіліп отырды. Зейнолла Сейітжанұлына қатысты сот процесі де солай болып шықты. Зейнолла Сейітжанұлы әскери сот коллегиясының шешімімен РКФСР қылмыстық кодексінің 58-статьясының 2,8,9 және 11 баптары бойынша айыпталып, ату жазасына кесілді және ату жазасы да сол күні орындалған.

Зейнолла Сейітжанұлының отбасы жөнінде де бірер сөз. Қайраткер тұтқындалған кездегі толтырылған анкетада: әйелі Хадиша, ұлдары Арыстан, Рүстем, Марат, Мұрат, қарындасы Салжан, інісі Абдусадық. Асырауында жеті адам бар делінген. Хрущев «жылымығы» жылдары бұрын жазықсыз жазаланған тұлғалардың туған-туыстары өздерінің жақын жандарын іздестіру жұмыстары жүргізілгенде Зейнолла Сейітжанұлының үлкен ұлы Төреғожин Арыстан КСРО-ның бас прокуроры Руденконың атына 1955 жылы 2 шілдеде жазған шағым арызында: «Қазақ КСР астық және мал шаруашылығы кеңшарлар Халық комиссарының орынбасары болып істеген менің әкем Зейнолла Төреғожин 1937 жылы жаз айында Қарағанды қаласында іс-сапармен барғанда НКВД тарапынан тұтқындалған. Содан бері біздің жанұямыздың әкемізден ешқандай хабары жоқ. Мен өзім 1942 жылдан бері ВЛКСМ мүшесімін, бірақ біздің жанұямызға жағылған қара таңба менің және менің бауырларымының артынан қалмай келеді. Жоғарыда айтылған жәйттерге байланысты, заңды талап ету бойынша Зейнолла Төреғожиннің қылмыстық ісін алдырып, және тексеріп нәтижесін мына адреске хабарлауыңызды өтінемін» деп, әкесінің ісіне байланысты істің ақ-қарасын анықтап беруді сұрайды [11].

1957 жылы 30 мамырда өткен КСРО жоғарғы әскери алқасының соты бас әскери прокурордың қортындысында айтылған: «Зейнолла Төреғожиннің ісінде қылмыстық құрамның жоқтығы, Төреғожин негізсіз сотталған, оның ісіндегі материалдар бұрынғы НКВД қызметкерлерінің қолдан бұрмаланған істері» деген тұжырымдармен келісе отырып және қосымша тергеу материалдарын да тексеріп, «КСРО жоғарғы әскери коллегиясы Зейнолла Төреғожинге қатысты шығарылған КСРО жоғарғы әскери алқасының үкімі жойылсын және құрамында қылмыстың болмауына байланысты ол жөніндегі іс қысқартылсын» деген шешім шығарады [12].

Осылайша арада он тоғыз жыл өткеннен кейін ардақты азаматтың асыл есімі ақталып «халық жауы» деген қара күйе жаласы алынған болатын.

Халқымыздың тарихында есімі елеусіз қалып, еленбегей келе жатқан тұлғалар қаншама!

Ер есімін ардақтау, елге таныту, ардақ тұту елдіктің белгісі. Осы тұрғыдан алғанда, Зейнолла Төреғожин сынды қайраткерлердің есімін елге таныту, лайықты құрмет көрсету саласында алдымызда көптеген жұмыстар тұр!

Әдебиеттер тізімі

1. «Қазақстан» Ұлттық энциклопедия. Бас редактор Ә.Нысанбаев – Алматы, «Қазақ энциклопедиясы», 1998. – 340 б.
2. Голощекин Ф. Тағы да мал шаруашылығын өркендету жолдары, бұл майдандағы оппортоншылдық туралы. Қазақстан большевигі. 1931ж. №7. б. 15.
3. Қозыбаев М., Алдажұманов Қ., Әбілқожа Ж. Қазақстандағы күшпен коллективтендіру: қорлық пен зорлық. Алматы, 1992. б. 15.
4. Мұсырман К. Қан тамған қолжазбалар. Егемен Қазақстан. 1992. 10 сәуір
5. Алматы қалалық полиция департаментінің архиві. Қ-04592, іс-11020. п.3
6. Алматы қалалық полиция департаментінің архиві. Қ-04592, іс-11020. п.15
7. Алматы қалалық полиция департаментінің архиві. Қ-04592, іс-11020. п.п. 20-21
8. Алматы қалалық полиция департаментінің архиві. Қ-04592, іс-11020. п.п. 13-14
9. Алматы қалалық полиция департаментінің архиві. Қ-04592, іс-11020. п.п. 206-218
10. Алматы қалалық полиция департаментінің архиві. Қ-04592, іс-11020. п.п. 4-5
11. Алматы қалалық полиция департаментінің архиві. Қ-04592, іс-11020. п.192
12. Алматы қалалық полиция департаментінің архиві. Қ-04592, іс-11020. п.п. 241-242.

ӘӘЖ 94(574)

ОТАНШЫЛДЫҚ РУХ – ТҮРКІ ДӘСТҮРІНДЕ

Бимаканова З.Ш.,

тарих ғылымдарының кандидаты, профессор

Манаш Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті

e-mail: bimakanova1956@mail.ru

Ботина Г.,

4 курс студенті,

М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті

Петропавл қ., Қазақстан,

e-mail: botina_guldana@mail.ru

Аңдатпа. Еуразияның орталығында орналасқан Қазақстан соңғы кездері ірі әлемдік мәдени орталықтардың біріне айналды. Бүгінгі таңда дамып келе жатқан түркі әлемі, оның яғни ТҮРКСОЙ халықаралық ұйымына мүше 14 елден Қазақстан ішінде бірінші болып мәдениет атағын иеленді. Түркі әлемі – қырықтан астам мемлекет пен ұлтты біріктіретін қауым. Негізгі бөлім Түріктер ТМД елдері мен Түркия Республикасында тұрады. Ресей, Иран, Қытайда 10млн адам тұрады. Осының әсерінен Батыс елдеріндегі түркі халықтарының саны бүгінде айтарлықтай өсті. Түркі әлемінің дамуын объективті түрде көрсету, қысқаша экскурсия түркі өркениетінің пайда болу және даму тарихы түрінде қарастыратын боламыз. Демографиялық деректер бойынша бүгінде планетада шамамен 170 миллион түркі адамы өмір сүретінін көрсетеді. 1991 жылы Кеңес Одағы құрамындағы Түркі республикалары – Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Түрікменстан мен Әзірбайжан тәуелсіздік алып, егеменді мемлекеттер құрды. Егеменді даму барысында мемлекет ерекше мән беретін мәселесі

бүгінгі мақалада келесі сұрақтарды қамтиды: түркі әлемінің интеграциясы мәселелері, мәдениеттер мен діндердің қолайлы диалогы, қазіргі жаһандану процестері жағдайындағы этносаяси ынтымақтастық.

Кілт сөздер: түркі әлемі, ұлт, ұлтаралық келісім.

Аннотация. Казахстан, расположенный в центре Евразии, в последнее время стал одним из крупнейших мировых культурных центров. Сегодня развивающийся тюркский мир, то есть среди 14 стран-членов международной организации ТЮРКСОЙ, первым в Казахстане получил звание культуры. Тюркский мир – это сообщество, объединяющее более сорока государств и народов. Основная часть турок проживает в странах СНГ и Турецкой Республике. 10 миллионов человек живут в России, Иране, Китае. Благодаря этому численность тюрков в странах Запада значительно увеличилась. Развитие тюркского мира мы рассмотрим объективно, в форме краткого экскурса в историю возникновения и развития тюркской цивилизации. По демографическим данным, сегодня на планете проживает около 170 миллионов турков. В 1991 году тюркские республики Советского Союза – Казахстан, Узбекистан, Киргизия, Туркменистан и Азербайджан – обрели независимость и создали суверенные государства. Появилась возможность возрождения современной турецкой цивилизации. В сегодняшней статье к вопросам, которым государство придает особое значение в ходе независимого развития, относятся следующие вопросы: вопросы интеграции тюркского мира, благоприятного диалога культур и религий, этнополитического сотрудничества в условиях современных глобализационных процессов.

Ключевые слова: тюркский мир, нация, международное соглашение

Abstract. Kazakhstan, located in the center of Eurasia, has recently become one of the world's largest cultural centers. Today, the developing Turkic world, that is, among the 14 member countries of the international organization TURKSOY, was the first in Kazakhstan to receive the title of culture. The Turkic world is a community that unites more than forty states and peoples. The bulk of Turks live in the CIS countries and the Republic of Turkey. 10 million people live in Russia, Iran, and China. Thanks to this, the number of Turks in Western countries has increased significantly. We will consider the development of the Turkic world objectively, in the form of a brief excursion into the history of the emergence and development of the Turkic civilization. According to demographic data, about 170 million Turks live on the planet today. In 1991, the Turkic republics of the Soviet Union - Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Turkmenistan and Azerbaijan - gained independence and created sovereign states. The opportunity arose for the revival of modern Turkish civilization. In today's article, the issues to which the state attaches special importance in the course of independent development, the following issues include: issues of integration of the Turkic world, favorable dialogue of cultures and religions, ethno-political cooperation in the conditions of modern globalization processes...

Keywords: Turkic world, nation, international agreement

Түрік сыртқы саясатының ірге тасы болып табылатын Тұран құрылысы сәтті жалғасуда. Рас, мұны дипломатиялық тұрғыдан «түркі әлемінің ынтымақтастығы» деп атайды, бірақ, өздеріңіз білетіндей, шарттар өзгерген кезде сома өзгермейді. Түркияның «кіші інісі» Әзірбайжан Орталық Азия мемлекеттерімен белсенді ынтымақтастықта. Осылайша Өзбекстан Әзірбайжан мен Қазақстанда ауыл шаруашылығы техникаларын құрастыратын ірі зауыттар құруды жоспарлап отыр. Әзірбайжан президенті Әлиев 2023 жылдың 21 шілдесі мен 23 шілдесі аралығында Әзірбайжанның Шуша қаласында өткен Шуша

жаһандық медиа форумында сұрақтарға жауап бере отырып, Әзірбайжанның Орталық Азия елдерімен қарым-қатынасын «өте серпінді» деп сипаттады. Президент Әлиев сондай-ақ Орталық Азия мемлекеттеріне Екінші Қарабақ соғысынан кейін (олардың көпшілігі ҰҚШҰ құрамында және Арменияның ресми одақтастары екенін еске сала кетейік) қолдау көрсеткені үшін алғыс білдірді. Әрине, Бакудің бұл мемлекеттермен қарым-қатынасын «түркі жобасына» қарамастан қарастыруға болады, егер бір нәрсе болмаса: Әзірбайжан посткеңестік кеңістіктегі Тұран құрылысының негізгі түрік «прорабы» болып табылады. Иә, мұны оның өзі де жасырмайды: Әлиев Шуша жаһандық медиа форумында сөйлеген сөзінде Әзірбайжан мен Түркия халықтарының қарым-қатынасы көпжылдық достық пен туысқандық байланыстарға негізделгенін, олар да жеке достықпен бекітілгенін атап өтті. Түркия және Әзірбайжан президенттерінің Әзірбайжан мен Түркия НАКІМ деп аталатын бірлескен әуе кеңістігін бақылау жобасын жүзеге асыруда, соның арқасында екі елдің әуе күштері бірлескен операциялар жүргізуге және Әзірбайжанның әуе кеңістігін бақылауға мүмкіндік алды. Бұл жоба толығымен жүзеге асқанда әуе кеңістігін бірлескен бақылау аймағы Эгей теңізінен Каспий ойпатына дейін кеңейеді. Бірақ Түркияның ең белсенді енуі Қырғызстан арқылы, әсіресе қорғаныс секторында: Қырғызстан қорғанысқа 2,5 жылда 120 миллиард сомнан астам (1,3 миллиард доллардан астам) жұмсады, ал егер 2021 жылы қорғаныс шығындары 32 миллиард сом болса, ал 2022 жылы - 53 миллиард сом болса, 2023 жылы алты айда 40 миллиард сом бөлінді. Қырғызстан Ұлттық қауіпсіздік мемлекеттік комитетінің басшысы Камчыбек Ташиев 20 шілдеде Қырғызстан Республикасы Министрлер кабинетінің отырысында «Байрақтар», «Ақсұңгур» және «Акинджи» ұшқышсыз ұшатын аппараттары сатып алынғанын» айтты. Осылайша, Бішкек қорғанысқа қомақты қаржы жұмсайды: Қырғызстан мен Тәжікстан шекара дауларын шешуге күш салып жатқанына қарамастан, болашақта қақтығыс болу мүмкіндігі сақталуда. Сондықтан Қырғызстан Түркиядан үлкен үміт күтеді. Дегенмен, бұл үміт тек әскери ғана емес, экономикалық тұрғыдан да артылған: қырғыз мигранттары үшін Түркия ақша таба алатын ел [1, 165-б]. Қырғызстан Түркияға визасыз режимнің мерзімін 90 күннен 180 күнге дейін ұлғайтуды ұсынды, Қырғыз тарапы түрлі себептермен елде болу ережелерін бұзған, сондай-ақ өз құқықтарын бұзған Қырғызстан азаматтарына миграциялық амнистия жасауды ұсынды. кедергісіз (айыппұлсыз және депортациясыз) кету және кейіннен заңдастыру. Сонымен қатар, республика электр энергетикасында күрделі проблемаларды бастан кешіруде: су тапшылығынан кейін 5-6 миллиард кВт/сағ құрауы мүмкін электр қуатының тапшылығы қалыптасуда, соның салдарынан Қырғызстан билігі 2026 жылға дейін төтенше жағдай енгізеді. Үміт, соның ішінде мобильді энергетиканы дамыту тұрғысынан да Түркияға артылған.

Пантюркизм идеологиясы жаңалық емес – оның құрылғанына 100 жылдан асты. Бұл идеология Орталық Азияның бүкіл дерлік аумағын алып жатқан ортағасырлық аймақ – «Тұран» ұғымымен тығыз байланысты. Бұл ел қырғыздар, өзбектер, қазақтар және басқа да Орталық Азия халықтары кіретін Тұран халықтарының Отаны болып саналады. 1883 жылы Бахчисарайда, Қырымда Исмаил Гаспринскийдің журналы шыға бастады, онда ол бүкіл түркі және славян халықтарының бірігуі туралы идеяларды алға тартады. Кейін журналды большевиктер жауып тастады, бірақ пантюркизм туралы идеялар Еділ-Жайық, Әзірбайжан және басқа да зиялылар арасында өз орнын тапты. Гаспринский де түрік тілін араб және парсы тілдерінен енген сөздерден тазартып, жеңілдетіп, түркі тілдерін біріктіруге күш салды. Гаспринскийдің пікірінше, нәтижесінде шыққан тілді барлық түркі халықтары қолдануы керек. Бұл жобаның идеяларына негіз болған осман тілін алмастырған қазіргі түрік тілі. Гаспринскийдің идеялары біршама либералды және прогрессивті болғаны сонша, Ресей империясының түркілерінің бір бөлігі кадимизм деп аталатын дінді ұстанды. Олар дәстүрлі түркі өмір салтын сақтауды жақтап, мектеп реформаларына кедергі келтіріп, әйел

теңдігін мойындағысы келмеді [2, 13-б.]. Идеология ретінде пантюркизм 19 ғасырдың аяғында түпкілікті қалыптасты, сондықтан ол панславизм мен пангерманизмнің аналогы болып табылады. Пантюркизм жас түріктер идеологиясының элементіне айналды, өйткені Осман империясы Ресейдегі азамат соғысы кезінде Орталық Азиядағы ұлтшылдық қозғалыстарды қолдаудан тартынбады. Кеңес Одағында пантюркизм идеялары мүлде жоққа шығарылды. Бұл идеология буржуазиялық, тіпті нацистік деп саналды. Пантюркизмнің көптеген қайраткерлері Сталин тұсында қуғын-сүргінге ұшырады. Пантюркизм туралы идеялар 20 ғасырдың екінші жартысында Түркия НАТО-ға кіргеннен кейін қайта жанданып, пантюркизм Орталық Азияда Кеңес Одағына қарсы күрес құралы ретінде қарастырыла бастады. КСРО-ның ыдырауы пантүркілік қозғалысқа түрткі болды, өйткені Түркия енді жалғыз тәуелсіз түркі елі болған жоқ, оны Әзірбайжан мен Орталық Азия республикалары ығыстырып шығаруға мәжбүр болды. Кейіннен Қазан қаласында Түркі халықтарының ассамблеясы құрылды, бұл пантүркізм тарихындағы ең маңызды оқиға болып саналатыны сөзсіз. Қазіргі уақытта бұл идеологияның идеялары Әзірбайжан мен Түркияда күшті [3, 188-б.]. Бүгінгі таңда түркітілдес мемлекеттер басшыларының саммиттері мен кездесулері тұрақты түрде өткізіліп, онда мемлекеттер өздерінің сыртқы саяси мақсаттарына жету үшін бір-бірін қолдауға уағдаласты. Дегенмен, бүгінде Ресейде, Қытайда, Грецияда, Молдовада және басқаларында түркі азшылықтары бар, сондықтан жалпы түркі интеграциясы қозғалысын олардың аумақтық тұтастығына қауіп төндіреді деп санайды, бірақ сонымен бірге мәдени аспектіде ынтымақтастық бұзылмайтынын атап өтеді.

Түркі әлемі мыңдаған жылдар бойы Солтүстік пен Оңтүстікті, Шығыс пен Батысты байланыстыратын көпір болды және оның мұраты мәдениеттер мен өркениеттерді бөлектеу емес, біріктіру болды. Ал Қазақстан – бұл саясаттың жарқын көрінісі. Бұл тұрғыда сыртқы саясаттағы түркі векторы маңызды басымдықтардың бірі болып қала береді. Көпвекторлық пен толеранттылық жолында сәрсенбі күні Қазақстанға мемлекеттік сапармен келген Түркия Республикасының Президенті Режеп Тайып Ердоғанмен кездесуінде Қасым-Жомарт Тоқаев Түркияны бізбен тамыры ортақ ел, ең жақын сенімді стратегиялық әріптес деп атады. Ал Түркия Президенті, өз кезегінде, жаһандық және аймақтық тұрақсыздық жағдайында түркі мемлекеттерінің өзара іс-қимылын күшейту қажет екенін, сондықтан қауіпсіздікті, тұрақтылықты, аумақтық тұтастықты қамтамасыз ету және Қазақстанның экономикалық әлауқатын арттыру ерекше маңызды екенін атап өтті. Түркі бағыты бастапқыда Қазақстанның көпвекторлы стратегиясы аясындағы стратегиялық маңызды бағыттардың бірі болды. 1991 жылдан бастап, Түркі кеңесі құрылғанға дейін де түркітілдес елдердің саммиттері жүйелі түрде өткізіліп тұрды. Түркі ынтымақтастығының барлық құрылымдары – ТҮРКСОЙ, ТүркПА, Түркі академиясы, Түркі кеңесі, Түркі мәдениеті мен мұрасы қорынан басқасы – еліміздің бастамасымен құрылған [4, 62-б.]. Ал 30 жылдан кейін бұл Қазақстанның көпвекторлы саясаты аясындағы стратегиялық маңызды бағыттардың бірі болғанын көріп отырмыз», - дейді Халықаралық Түркі академиясының бас сарапшысы Тимур Козырев. Түркі интеграциясының гуманитарлық аспектісі тұрғысынан мыналар принципті маңызды болып табылады. Тарихтың барлық кезеңдеріндегі түркі мемлекеттерінің ортақ қасиетін толеранттылық деп атауға болады. Түркі өркениетінің айрықша ерекшелігі – түркілер құрған мемлекеттердің аясында әртүрлі мәдениеттер, этностар мен конфессиялар үйлесімді өмір сүрді. Бұл біздің еліміз мемлекеттік тәуелсіздік алғаннан бергі Қазақстанның саясатымен толықтай сәйкес келеді. Яғни, біз жүйелі түрде насихаттап жүрген сол ұғымдар мен брендтердің барлығы – көпвекторлық, Шығыс пен Батыс арасындағы делдалдық, көпмәдениеттілік пен толеранттылық – Қазақстанның өзі үшін де, бүкіл түркі әлемі үшін де өзекті [5, 87-б.]. Осылайша, Алтын Орданың 750 жылдығын тойлай отырып, біз өз тарихымызда толеранттылық пен көпмәдениеттілік дәстүрлерін, континенттер мен өркениеттерді байланыстыру миссиясын кездестіреміз. Бұл «қазақ үлгісіндегі түркі

элементінің» негізі. Бүгінде бұл Шығыстың рөлі күшейіп келе жатқан геоэкономика дамуының негізгі векторымен сәтті сәйкес келеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Аватков В.А. Коммуникативная интеграция в СНГ. – М., 2012. – 169 с.
2. Аватков В.А. Тюркский мир и тюркские организации. – М., 2018. – №2, – 25 с. – DOI: 10.25136/2409-8671.2018.2.26047.
3. Закаурцева Т.А., Каширина Т.В. Международные организации и урегулирование конфликтов». М. – Издательско-торговая корпорация «Дашков и К». – М., 2017, – 189 с.
4. Надыров Р.Н. Роль ТЮРКСОЙ в процессе формирования тюркской идентичности в тюркоязычных государствах центральной Азии в конце XX – начале XXI вв. – Казань, 2022, – 66 с.
5. Троицкий Е.Ф. Политика Турции в Центральной Азии (1992-2000). //Вестник Томского государственного университета. – Томск, 2009. – 88 с.

ӘӨЖ 94(574)

АЛАШ ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ ЖАҢАШЫЛДЫҒЫ

Бимаканова З.Ш.,

тарих ғылымдарының кандидаты, профессор

Манаш Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті

e-mail: bimakanova1956@mail.ru

Букешова А.М.,

М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университетінің

«тарих, экономика және құқық» факультетінің 4 курс студенті

Петропавл қ., Қазақстан

e-mail: a.bukeshova@mail.ru

Аңдатпа. XX ғасырдың басында Алаш партиясы Қазақстандағы отаршылдыққа қарсы басты күш болды. Патша өкіметіне қарсы шығып, ұлттық автономия алу үшін күресіп, қазақ әйелінің құқықтарын сөз етті. Партия мүшелері адам құқығы мен бостандығы сақталатын ұлттық қазақ мемлекетін құруды көздеді. «Медиазона» ресейлік жоғары оқу орындарының дәрісханалары мен халық батырларынан тәуелсіз автономия билеушілері мен «халық жауларына» дейінгі «Алаш» жолын зерттеді. «Алаш» партиясы – қазақтың тұңғыш ұлттық – демократиялық партиясы (1917-20). Қазақ зиялылары қоғамдық сұранысқа сай партия құру әрекетін 1-орыс революция жылдарында (1905-07) қолға алды. 1905 жылы соңына қарай Орал қаласында өткен қазақ облыстары өкілдерінің съезі «Қазақ конституциялық демократиялық партиясын құру туралы» шешім қабылдады. 9 адамнан тұрған оның ОК мен бағдарламасы жөніндегі хабар «Фикер» (Пікір) газетінде жарияланды (1905, 25-желтоқсан). Орталық езгіге қарсы жалпыұлттық бас көтеру толқынында пайда болған бұл алғашқы әрекеттер саяси партия құрумен аяқталған жоқ, өйткені оған қажетті алғышарттар қалыптаса қоймаған болатын.

Кілт сөздер: Алаш қозғалысы, автономия, ұлттық мемлекет.

Аннотация. В начале 20 века партия «Алаш» была главной антиколониальной силой в Казахстане. Она выступала против царской власти, боролась за национальную автономию,

говорила о правах казахских женщин. Члены партии намеревались создать национальное казахское государство, в котором будут сохранены права и свободы человека. «Медиазона» изучила путь «Алаша» от лекторов российских вузов и национальных героев до правителей независимой автономии и «врагов народа». Партия «Алаш» – первая казахская национально-демократическая партия (1917-20). Попытки создания партии по требованию общества казахские интеллектуалы начали в годы 1-й русской революции (1905-07). В конце 1905 года состоявшийся в городе Урал съезд представителей казахских областей постановил «О создании Казахской конституционно-демократической партии». Сообщение о его 9-членном ОК и программе было опубликовано в газете «Фикер» («Мнение») (25 декабря 1905 г.). Эти первые попытки, возникшие на волне всенародного восстания против гнета центра, не закончились созданием политической партии, поскольку необходимые предпосылки для этого еще не были сформированы.

Ключевые слова: движение Алаш, автономия, национальное государство.

Abstract. At the beginning of the 20th century, the Alash party was the main anti-colonial force in Kazakhstan. She opposed the tsarist government, fought for national autonomy, and spoke about the rights of Kazakh women. Party members intended to create a national Kazakh state in which human rights and freedoms would be preserved. “Mediazona” studied the path of “Alash” from lecturers at Russian universities and national heroes to rulers of an independent autonomy and “enemies of the people.” The Alash party is the first Kazakh national democratic party (1917-20). Kazakh intellectuals began attempts to create a party at the request of society during the years of the 1st Russian Revolution (1905-07). At the end of 1905, a congress of representatives of Kazakh regions held in the city of Ural decided “On the creation of the Kazakh Constitutional Democratic Party.” A message about his 9-member OK and program was published in the newspaper Fiker (Opinion) (December 25, 1905). These first attempts, which arose in the wake of a nationwide uprising against the oppression of the center, did not end with the creation of a political party, since the necessary prerequisites for this had not yet been formed.

Keywords: Alash movement, autonomy, national state.

Әрбір ел, белгілі болғандай, өзінің ұлы ұлдарын дүниеге әкеледі. Қазақ даласы да Кенесары хан, Сырым, Исатай, Махамбет, тағы басқа батырлар сияқты даңқты батырларымен мақтанады. Қазақ халқының азаттығы мен тәуелсіздігі жолындағы күресі ешқашан тоқтамағанын көрсетеді. Бұл көп ғасырлық күресте 19-20 ғасырлар тоғысындағы ұлттық зиялы қауым өкілдері де маңызды рөл атқарды. Алаш қозғалысы мен тұңғыш саяси партия – Алаш Орда үкіметінің пайда болуы қазақ саяси элитасының азаматтық кемелдігі мен жоғары әлеуетінің артқанын, туған халқының болашақтағы дамуының тағдырлы мәселелерін шешуге қабілетті екендігін айғақтады. Алаш қайраткерлері мен қазақтың басқарушы элитасы, ғылыми және шығармашылық зиялы қауым өкілдері қазақ мемлекеттілігінің негізін қалады. Бүгінде біз білмей-ақ, 1920 жылдардың басында шекарасын Алаш Орда қатысушылары дөп басып көрсеткен мемлекетте өмір сүріп жатырмыз. Алаш қайраткерлері Орталық Азияны ұлттық-территориялық межелеу және қазақ жерін біріктіру үдерісіне белсене қатысты. Алаш зиялыларының өкілдері Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ә.Беремжанов, М.Шоқай, Ж.Ақпаев, М.Тынышпаев, Ә.Ермеков, сондай-ақ ұлт коммунистері С.Хожанов, Т.Рысқұлов, Қазақ жерінің тұтастығын қамтамасыз ету үшін С.Меңдешев, С.Сейфуллин, С.Асфендияров, С.Сәдуақасов, Н.Нұрмақов және т.б. Сол ұрпақтың қазақ зиялылары өз дәуірінің дүниетанымын қалыптастырған жігері биік, жанқиярлық тұлғалары болды. Олар біз үшін, замандастар, шын мәнінде адамгершіліктің, жанқиярлық пен ұлттық және азаматтық борышқа адалдықтың сөзсіз үлгісі. Талапкер Әлихан Бөкейханов 1890 жылдың көктемінде Петербург императорлық орман шаруашылығы институтына оқуға түскенде де өз очеркінде

былай дейді: «Басқаға жамандық тілеу – өзімізге істеу деген сөз, өйткені біз және басқалар адамдық деп аталатын нәрсені құраймыз. Табиғат біздің ақыл-ойымыздың күшімен билік етеді және онсыз біз өмір сүре алмаймыз. Ақылмен де, байлықпен де қол жеткізу мүмкін емес, жан тыныштығы, тек жоғары имандылыққа ғана қолжетімді, жан-жақты тәрбиеге ғана тән ең қиын нәрсені жанымызбен де, тәнімізбен де ешкімге зиян келтірмегенде ғана сезінеміз.» Кейін Алаш Орданың көсемі Әлихан Бөкейханов: «Мен өз Отанымның ішкі істерімен өмір сүремін, тыныс аламын, өмір сүремін, мен үшін оның тағдыры барлық жақсылықтардан жоғары... Мен тыныш ұйықтай алмаймын. Оның қандай жағдайда екенін білмеймін». Алаш қозғалысының қайраткерлері қазақтардың мемлекеттілікке ие болуы үшін күресті. «Біздің мақсатымыз – халықтың өз тағдырын өзі шешуіне мүмкіндік беру. Тек автономияға қол жеткізгенде ғана халық өз тағдырын өз қолына алады», – деп баса айтты Жанша Досмұхамедов. Әлімхан Ермеков: «Алаш» партиясын құруда басшылыққа алған басты мақсат – қазақ халқының тағдыры, жері мен мемлекеті бай басқа дамыған, мәдениеті жоғары халықтармен тең дәрежеде тәуелсіз мемлекет құру болды», – деп атап көрсетті қазақ зиялылары. Жапония сияқты алдыңғы қатарлы Азия елдерімен бірге халықтың даму деңгейін көтеруге ұмтылды [1, 114-б.]. Сондықтан олар кейіннен жапондық тыңшылық жасады деп айыпталып, оларды «жапон агенттері» деп жариялады. Сонау 1904 жылы 23 қазанда Петербург әскери-медициналық академиясында оқып жүрген Халел Досмұхамедов жерлесі, Гурьев ауданының тумасы, Қазан мал дәрігерлік институтының студенті Ғұбайдолла Бердиевке: «...Сен қашан Сізден басқа ондаған, тіпті жүздеген қырғыздар жоғары білім алып жатыр деп ойласаңыз, бұл халық еңбекке, ілгерілеуге қабілетті, олар да бір күні әлемдік үстемдікте құрметті орындардың бірін алуы мүмкін деген қорытындыға келесіз. олар да екінші Жапония бола алады...» Алаш көсемдері халықтың ұлттық санасын мемлекеттік деңгейге көтерді.

Алаш партиясы сол кездегі қоғам мәселелерін шешуге бағытталған шаралар кешенін әзірлеген қазақтардың алғашқы саяси ұйымы болды. Алашордалықтардың басты идеясы – халық бірлігі, бұл ұран бүгінгі күнге дейін өзекті. Сол кездегі төтенше жағдайда алашордалықтар ерекше икемділік танытты, сонымен бірге принципшіл саясаткерлер болды. Алаш қозғалысының негізгі мақсаттары – мемлекеттік өзін-өзі басқару жүйесін құру, халықтың ұлттық өзін-өзі билеу құқығын қорғау, озық әлемдік тәжірибені пайдалана отырып, қазақ қоғамын жаңғырту болды [2, 61-б.]. Белгілі болғандай, «Алаш» партиясына, Алаш автономиясына және оның үкіметі «Алаш Ордаға» қазақ мемлекеттілігін халықтың барлық топтарының бірлігі негізінде құру және нығайту бағдарламасын жүзеге асыруға тарих мүмкіндік бермеген. Зорлық-зомбылықты жоққа шығарып, мемлекеттің таптық сипатын жоққа шығарған Алаш көсемдері қоғамдағы бір таптың өктемдігіне қарсы шықты. Алаштың большевиктермен саяси текетіресінде жеңілуіне қалың бұқараның ағартылуы, саяси күрес орталығынан оқшаулануы, бытыраңқылық және саяси күрестің нақты бағдарламасының болмауы себеп болды [3, 123-б.]. Жеңіс жағдайында күштеп Кеңес үкіметінің оны мойындауын және большевиктердің мемлекеттік аппаратта жұмыс істеу туралы ұсынысын қабыл алған Алаш Орданың бұрынғы басшылары Кеңес өкіметіне ұлттық мазмұн беруге, оны жергілікті халықтың мүддесіне жақындатуға ұмтылды. Алаш қайраткерлері жоғары білімді, қоғамдық-гуманитарлық, жаратылыстану ғылымдарын терең меңгерген нағыз ғұламалар болды. Алаш қозғалысының көптеген жетекшілері тек құқық қорғаушылар, саяси және қоғам қайраткерлері ғана емес, ірі педагогтар, публицистер, газет-журнал шығарушылар, ойшылдар, ақындар, ұстаздар, ғылыми зерттеулердің, кітаптар мен оқулықтардың авторлары болды. Алашордалықтар мен қазақ зиялылары мен оларға рухы жақын шығармашылық қайраткерлері ұлттық шеңберде шектелген жоқ, керісінше – бәрі де терең ғұлама да сан қырлы, көкірегі ояу, кез келген оқшаулануға жат дарындар еді [4, 80-б.]. Олар Ресейдің алдыңғы қатарлы оқу орындарын, сондай-ақ олардың бірқатары

және шетелдік оқу орындарын (Германия, Польша, Түркия және т.б.) бітірген. Олар теңдесі жоқ публицистер болды, Алаш Орда үкіметінің баспа органдары – жарқын газеттер мен журналдардың шығуын ұйымдастырды. Алаш қайраткерлері ғасырда бір туатын құбылыс еді. Олардың әрқайсысы халық үшін шамшырақ, шырақ болды [5, 65-б.].

Қазір Тәуелсіздік жағдайында өткен ғасырдағы тұңғыш қазақ зиялыларының ой-пікірлері мен қазіргі заман арасындағы үздіксіз байланысты көріп отырмыз. Жалпыұлттық серпіліс стратегиясы Тәуелсіз Қазақстанның Тұңғыш Президентінің бастамалары, идеялары мен қызметінде жалғасын тауып, қоғам өмірінің барлық салаларын, мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатын қамтиды. Сөздерінің бірінде Президент Н.Ә. 1990 жылдардың басында Орталық Азия Одағын құру идеясын ұсынған Назарбаев Орталық Азия мемлекеттерінің бірлігі идеясын алғаш рет Мұстафа Шоқай ұсынғанын атап өтті. Бірлік туралы бабалар идеясы 2009 жылы құрылған Түркітілдес мемлекеттер кеңесінің қызметінде бүгінде түркі халықтарының қызметі көрініс табуда. Халыққа шынайы қызмет етудің мұндай тәжірибесінің тарихта болғанын жас ұрпақ үнемі айтып отыруы керек. Алаш қайраткерлерін қаншалықты ұзақ еске алсақ, соғұрлым әділдік, жанашырлық пен мейірімділік, айналамызда болып жатқан оқиғаларға әрқайсымыздың жеке жауапкершілік таныта білу, өтірікке қарсы тұру, паракорлық және айналаңыздағылардың есебінен өзімізшіл және ашкөздікпен баюдың ырқына берілмеу. XX ғасырдың басында дүниеге келген Алаш идеясы тәуелсіз Қазақстанның мүддесіне қызмет етіп келеді. Уақыт өтер, жаңа ұрпақ келеді, бірақ таяу онжылдықтар мен ғасырларда Алаш зиялыларының қоғамдық ой-пікірлері мен рухани тәжірибесінің лайықты мұрасы қазақ халқына тарих толқынында тірек болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Аманжолова Д. «Партия «Алаш»: история и историография. – Семипалатинск, 1993, – 114 с.
2. Ильясова К.М. «Қазақ съездері. Қазақ ұлт азаттық қозғалысы». – Алматы, 2009. – 80 б.
3. Исимакова А.С. «Тәуелсіздік және Алаш ғылымы». – Алматы, 2015. – 288 б.
4. Нурпеисов К. «Алаш» и «Алаш-Орда». – Алматы, 1995. – 205 с.
5. Койгельдиев М. «Алаш қозғалысы» (Движение «Алаш»). – Алматы, 1995. 200 с.

ӘӨЖ 349.6.

ТРАНСШЕКАРАЛЫҚ СУ ҚҰҚЫҒЫНДАҒЫ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР

Есімқұлов С.Т.,

заң ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

Таңат Е.Е.,

6B04210-Құқықтану білім беру бағдарламасының білімалушысы

Академик Ә.Қуатбеков атындағы Халықтар Достығы университеті

Шымкент қ., Қазақстан

Аннотация. Эта тема является актуальной проблемой сегодняшнего дня. В статье исследованы и сделаны поиски ответов на вопросы – «Как будет решаться проблемы в XXI веке до 2050 года как экологии и воды, как можно урегулировать правовую сторону этих проблем?».

Abstract. This article is an urgent problem today. The paper investigated and made search for

answers to questions – «How will the problem be solved in the XXI century until 2050 as ecology and water as soon as possible to resolve the legal side of the issue?»).

Су мәселесі бүгінгі таңда тек Орталық Азияда ғана емес, тіпті жаһандық тұрғыда талқыға түсіп жүргені белгілі. Аймақтық-өндірістік кешендерден бастап тұтастай ел экономикасының қарыштап дамуы бірінші кезекте мемлекеттің су ресурстарымен жеткілікті мөлшерде қамтамасыз етілуіне байланысты десек, артық айтқандық болмас. Қазіргі кезде Орталық Азия республикалары арасында шиеленісе түскен аталмыш мәселе көршілермен арадағы байланыстың болашақта қай бағытқа қарай бет алатынын бағамдауға мүмкіндік беретіндей. Таразының бір басында Қазақстан болса, екінші жағында Орталық Азиядағы мемлекеттер тұр. Оған тағы да Ресей мен Қытайдың салар салмағын қосыңыз. Осы ретте алаң туғызар басты жәйт: ағын суды, соның ішінде, әсіресе, трансшекаралық өзендерді пайдалануда жаңағы мүдделілік таразысының тепе-теңдігін қалай сақтауға болатындығы. Егерде аталмыш үдеріс бұдан былай да қазіргі бағытта өрістей беретін болса, су мәселесі төңірегінде жаңа шиеленіс түрінің туындауына жол ашылып жүрмей ме? Және сол шиеленіс салдарынан түптің түбінде елдің зардап шекпейтініне кім кепілдік береді? Сауал көп. Оған берілер жауаптың да аз еместігіне дау жоқ. Осы ретте аталмыш проблема мемлекеттің құқықтық, экономикалық не болмаса экологиялық мүмкіндігін ғана танытып қоймай, қауіпсіздік және саяси мәселе сипатына көшетін сынайы бар.

Орталық Азия республикаларының экономикасы үшін су ресурсы өткен ғасырдың орта тұсынан-ақ өзекті де өткір проблемаға айналғанын ескерсек, оның әлдеқашан халықаралық маңызға ие болғандығы анық. ТМД мемлекеттері ішінде біздің еліміз өзен суымен өте төмен деңгейде қамтамасыз етілген. Географиялық жағынан барлық трансшекаралық – Ертіс, Сырдария, Жайық, Іле, Шу, Талас секілді өзендердің төменгі сағасында орналасқандықтан да болар, Қазақстан үшін бұл проблема күрделілігімен қатар, уақыт өткен сайын мүлдем жаңа түрге енетін құбылмалылығымен де қиындық туғызуда.

«2013-2050 жылдардағы өтпелі кезеңде адамзат үшін қандай проблема басты болмақ?». Бұл сауал шын мәнінде бәрімізді де ойлантар еді. Міне, осы мәселе Елбасының «Қазақстан-2050» Стратегиясында біршама толыққанды талданған(1). Президент мұны өз Жолдауының «XXI ғасырдың он жаһандық сын-қатері» деп аталатын екінші тарауында көтереді. Бұлар жаһандық азық-түлік қауіпсіздігі, судың тым тапшылығы, жаһандық энергетикалық қауіпсіздік, табиғи ресурстардың сарқылуы тұрғысында атап көрсетіледі. Ал «Дағдарыстан кейінгі әлем» қорының сарапшылары жоғарыдағы сұраққа жауап іздеу үстінде осылардың бәрін бір ауыз сөзбен жинақтай келіп, «табиғи ресурстардың тапшылығы» деген анықтамаға тоқталыпты және бұл тұжырымды сауалға жауап берушілердің жартысынан астамы қазық байлапты. Осының салдарынан әлемді кең ауқымда бөліске салу мәселесі уақыттың алға қойып отырған басты ұраны секілді болып көрінеді. Өйткені, табиғи ресурстар – көмірсутегі шикізатының (бірінші кезекте), ауыз су мен азық-түліктің тапшылығы барған сайын айқын білінуі өз-өзінен осыған жетелер еді.

Ал планетадағы халық санының өсуі мен тұтыным деңгейінің көтерілуі бұл проблеманы бұрынғыдан бетер қоюландыра түседі.

Мағынасы жағынан екінші болып табылатын келесі мәселе кең ауқымды экологиялық және климаттық проблеманы қаузады. Сауалдамаға қатысушылар үшін экологиялық проблемалар экономикалық өсімнің екінші бір қыры ретінде көрінген. Сол себепті олар ресурстардың жетіспеушілігі жөніндегі мәселемен бір байланыс желісінде қарастырылған. Осының ыңғайында «Қазақстан-2050» Стратегиясында өрнек түзген: «Төртінші қатер – судың тым тапшылығы. Әлемдік су ресурстары да қатты қысым көріп отыр. Соңғы 60 жылда Жер шарында ауыз суды пайдалану 8 есе өсті.

Осы жүзжылдықтың ортасына қарай көптеген елдер суды сырттан алуға мәжбүр болады», деген жолдар ойға орала береді. Расында да, су – барынша шектеулі қор және оның көздеріне иелік ету бүгінде геосаясаттың аса маңызды факторларының біріне айнала бастады. Бұл өзекті мәселе көп ұзамай планетадағы текетірес пен кикілжіңнің жаңа ошағына айналып кетуі ықтимал. Себебі, Шығыс нақылында айтылатындай, «Су – тіршілік нәрі» немесе «Сулы жер – нулы жер» болғандықтан, оның тұтқасы қолға тиген елдің мерейі де үстем, сөзі өктем бола түсетіні қазірдің өзінде білініп қалды. Осы орайда ел мен жерді сумен қамтамасыз ете білу біздің елімізде де өте бір өткір де өзекті мәселе болып келеді. Оның зардабы мен қиындығы жылдан жыл озған сайын сезіле түсуде.

- Суды тиімді пайдалану, оның ысырабына жол бермеу «Қазақстан-2050» Стратегиясын жүзеге асыруға байланысты қабылданған іс-шаралар шеңберінде де қабылданды [Бір елде (судың) ластануы басқа елге зиян келтіруі тиіс емес,

- Сонымен қатар D-1909 келісім шартына мына ережелер енгізілген, атап айтқанда:

- МСК рұқсатынсыз тараптардың ешқайсысы судың табиғи ағысының өзгеруіне алып келетін мөлшерде суды пайдалана алмайды немесе бөле алмайды,

- МСК тепе-теңдік негізде құрылады, ол Америка Құрама Штаттары президенті (3 мүше) және Канада Доминионы губернаторының ұсынысы негізінде ұлы мәртебелі Ұлыбритания Королі (3 мүше) тағайындаған 6 мүшеден тұрады,

- Тараптардың кез келген ұсыныстары бірге қарастырылады.

Келісім шартта МСК қызметін жеткілікті деңгейде қаржыландыру кепілдігі көзделген, ол өз кезегінде оның қызметінің тұрақтылығын қамтамасыз етті. (Ю.Х.Рысбеков)

Жеке мәселелер бойынша біржақты шешімді барлық ықтимал мүдделерді теңгерімді дамыту бағытына өзгерткен Рейн өзені бойынша қабылданған құқықтық акт халықаралық ынтымақтастықтың табысты үлгісі болып табылады. Рейн өзенінің тарихы судың сапасы, өзен экологиясы мәселелері және су тасқыны мәселесін қозғаған қақтығыстар бойынша көптеген мысалдарды қамтиды. Ұлттық күш-жігерді байланыстыру мақсатындағы трансшекаралық ынтымақтастық соңғы екі ғасырдағы Рейн өзені тарихының бір бөлігі болды. Ол сондай-ақ Рейнді қорғау жөніндегі халықаралық комиссиясының жұмысы шеңберінде, ақпараттардың, нормативтер мен стратегиялардың қажеттігі туралы өзара пікір алмасулар мен талқылаулар арқылы сенімді қалыптастыру Рейн өзені бассейнін басқару процесінде шешуші фактор болды.

Рейн өзенінің бассейні бірқатар батыс Еуропа елдерінің аумағын қамтиды (Швейцария, Лихтенштейн, Италия, Австрия, Германия, Франция, Бельгия, Люксембург және Нидерланды). Рейн өзеніндегі навигация бойынша Орталық комиссиясы 1815 жылғы Вена конгресінің қорытынды актісінен бастау алады. Бүгінде ол 1963 жылы (Рейн өзенінің навигациясы бойынша қайта қаралған) 1868 жылғы Мангейм заңына негізделген. Комиссияға мүше-мемлекет ретінде Нидерланды, Бельгия, Германия, Франция және Швейцария кіреді. Рейн өзені бойынша құрылған РОК негізгі міндеттеріне Рейн өзені және оның салалары бойымен навигация еркіндігін қамтамасыз етуге кепілдік беру, сонымен қатар бүкіл өзеннің ұзындығы бойымен шарлауды басқаратын бірыңғай құқықтық режимді қолдаудан тұрады. (Фрижертс және Линтваар, 2003 ж.).

1950 жылы Германия Федеративтік Республикасы, Франция, Люксембург, Нидерланды және Швейцария мемлекеттері бірлесіп, Рейн өзенін ластанудан қорғау жөніндегі халықаралық комиссиясын (РЛҚХК) құрды. Бұл комиссия өзінің түпкілікті құқықтық негізін 1963 жылы Берн конвенциясынан алды. (Фрижертс және Линтваар, 2003 ж.). Комиссияның міндеті болып, Рейн өзенінің ластануының түрі, қайнар көзі, көлемі бойынша бақылау бағдарламасын әзірлеу, оны азайту үшін қажетті шаралар ұсыну мен қатысушы елдер арасындағы келісім дайындау қарастырылған. Оны нақты іске асыру және қаржыландыру осы бассейннің әрбір мемлекетінің міндетіне кіргізілген; Комиссия Рейн бассейні

мемлекеттері үшін, ал 1976 жылдан бастап Еуропалық Одақ үшін келіссөздер жүргізу алаңы және кеңесшісі болып табылады.

Қазіргі уақытта, Комиссияның жұмыс жүргізу үшін құқықтық негізі 1999 жылдың сәуір айында Берн қаласында қол қойылған жаңа «Рейн Конвенциясы» болып табылады, оның атауынан «ластануға қарсы» деген сөздер алып тасталды (сол кезден РҚХК болды). 1970 жылы негізі қаланған Рейн бассейніндегі Гидрология бойынша Халықаралық комиссия, Рейн бассейні мемлекеттерінің ғылыми-зерттеу институттары Рейн өзенінің бассейні бойынша бірлескен гидрологиялық шараларды әзірлейтін ұйым болып саналады. (Фрижтерс және Линтваар, 2003 ж.). Комиссияға (РГХК) мүше мемлекеттер Швейцария, Австрия, Германия, Франция, Люксембург және Нидерланды. Комиссияның жұмысы Рейннің гидрологиясы бойынша әдістеме, ақпарат, бірлескен ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу мен деректер алмасу және гидрологиялық талдау бойынша стандартты әдістерді әзірлеуге жұмылдырылған.

ХРҚК-нің желілік функцияларын қолдау үшін тұрақты Хатшылық құрылды. Хатшылық мәжілістердің хаттамасын, ұсынылған құжаттардың аудармасын, сондай-ақ баяндамалар мен келісім-шарттардың алдын ала нұсқаларын дайындайды. Хатшылық БАҚ-тардың көмегімен комиссияның жұмысын танымалдығын арттыруға ықпал етеді. ХРҚК-нің атқарып жатқан жұмыстарының рөлі жөнінде көптеген авторлар өте жағымды пікір білдірді, және көптеген басылымдарда комиссияның жетістіктері басқа бассейндік басқаруда қалай үлгі бола алатынын талқылап жатыр. (Минт, 2002ж.; Ван Аст 2000 ж.; Боснжакович және басқалар). (Мауритс Эртсен)

1947 жылы Үнді субконтиненті екі елге бөлініп, Үндістан мен Пәкістан - тәуелсіз болды. Үндістан мен Пәкістан арасындағы шекара Инд өзенінің аңғары арқылы өтіп, Пенджаб провинциясын екіге бөлді, батыс жағы Пәкістанға, шығысы – Үндістанға өтті. Екі ел арасында белгіленген шекара Инд өзені жүйесі жән көптеген арналарды бөліп қана қоймай, Пәкістанды барлық арналардың төменгі ағысында орналасқан көршіге айналдырды, ал су бөлу мәселесі халықаралық проблемаға айналды.

Осы мәселе бойынша Үндістан қатаң ұстанымда болғандықтан, жағдай қиындай түсті. Сайып келгенде, 1951 жылы Үндістан мен Пәкістанға арадағы шиеленіскен жағдайды Дүниежүзілік банктің қатысуымен шешу ұсынылды. Осы ұсыныс 1952 жылы қабылданды. 1954 жылы Дүниежүзілік банк осы екі елге ұсыныс жолдады. Онда былай делінген:

Батыста орналасқан Инд, Желум және Ченаб өзендерін Пәкістанға, ал шығыста орналасқан Рави, Биас және Сатлуджи өзендерін Үндістанға бекіту жөнінде ұсыныс келтірілген.

Бірнеше жылға сөзылған күрделі келіссөздерден соң, Үндістан мен Пәкістан 1960жылдың қыркүйек айында «Инд өзенінің суы туралы шартқа» қол қойды.

«Инд өзенінің суы туралы шарттың» жасалуы мен оның орындалуынан алынатын сабақтар мыналарды қамтиды:

- Күшті әділетсіз пайдалану келіссөздерге кедергі болуы мүмкін
- Оң-пікірлес белсенді үшінші тарапты тарту, мәселені реттеуге өте қажет.
- Су тапшылығы қаншалықты көп болса, келісімге келу мүмкіндік соншалықты аз.
- Тарихи фактілер саяси, гидрологиялық және басқа да факторларды жоя алатын институттары жоқ бассейндерде қақтығыстардың бар екенін көрсетеді.

– Бірлескен су институттарын құру жанжалдарды шешуде маңызды рөл атқарады. Су ресурстарын өзара түсіністікпен басқару - бұл қақтығыстың алдын алу болып табылады. (Усман- и -Гани)

Қазіргі таңда Жер планетасында бірте-бірте көмірсутегі экономикасы өзінің сарқылар шағына жақындап келеді. Ал алда адам баласын мұнай мен газға сүйеніп, тек соларды ғана тіршіліктерінің діңгегі етіп тұратын күннен ажырап, жаңадан пайда болатын басқа да қуат көздеріне құлаш ұратын кемел кезең тұр. Сондықтан да Елбасы өзінің «Қазақстан

– 2050» Стратегиясында Қазақстанда атом энергиясын дамыту, сондай-ақ энергияның жаңғыртылатын көздерін өркендету міндетін алға қойды(1).

Ал Жердің табиғи қорларын шектеулі және түгесілуі сипаты адамзат баласының сұранысы арта түсуімен қосыла келгенде, әр түрлі бағыттағы үдерістерді үдете түседі. Және бұлардың әрдайым жасампаздық, яғни жасаушылық тұрғыды бола бермейтіні тағы аян. Демек, қиратушылық дүрмектің де орын алуы әбден ықтимал. Ал Қазақстан қыруар қазынаға бай. Бұл жағдайда басқа елдер мен халықтарға біздің байлығымыз керек болады. Сондықтан біз өз байлығымызды өзіміз соғыс үрдісімен емес, дипломатиялық жолмен қорғай білуіміз керек. Әлем сарапшыларының үштен бірі адамзат алдында тұрған орта перспективалы маңызды мәселелер ретінде геосаяси үдерістерді, сондай-ақ ұлттық экономиканы басқару және тұтастай алғандағы халықаралық қаржы жүйелерінің жетілмегендігін атап көрсетіпті. Бұдан бөлек, олар өздері 2013-2050 жылдары қамтитын өтпелі кезеңдегі ақыл-ойға барынша ауқымды ықпал жасайды деп есептейтін басты идеяларға салмақ салыпты.

Мұның нәтижесі де көпшілік күткендегідей болып шыққан. Сол идеялар жарысындағы көштің басын «жасыл»идеология – экология мәселесі бастап келеді. Бұл мәселеге де біздің елімізде қаншалықты көңіл бөлініп жатқаны аян. Осы орайда біздің еліміздің ЭКСПО-2017 көрмесін Астанада өткізу жөніндегі конкурста тап осы идеяны көтеру арқылы озып шыққанымызды көпшілік біледі.

Қазақстан Республикасы Экология кодексіне сәйкес су объектілерінің жай күйіне әсер ететін кәсіпорындар мен басқа да құрылыстарды орналастыру қоршаған ортану қорғаудың, жер қойнауының қорғаудың, санитарлық – эпидемиологиялық, өнеркәсіптік қауіпсіздікті, су ресурстарын молайту мен ұтымды пайдаланудың талаптары мен ережелерін сақтай отырып, сондай-ақ аталған объектілер қызметінің экологиялық салдарын ескере отырып жүргізілуі тиіс(3). Су объектілерінің жай күйіне әсер ететін кәсіпорындар мен басқа да құрылыстарды салу, реконструкциялау, пайдалану, консервациялау, жою, қоршаған ортаны қорғау, су қорын пайдалану және қорғау, өнеркәсіп қауіпсіздігі саласында уәкілетті мемлекеттік органдардың және санитарлық-эпидемиологиялық қызметтің мемлекеттік органның оң қорытындылары болған кезде жүзеге асырылады. Жоғарыдағы қойылған талаптарды орындау барлық мекемелерге заң жүзінде міндетті, бірақ бүгінгі таңда көптеген заңды тұлғалар қойылған талаптарды орындамай келеді.

1) Траншекаралық суларды пайдалану мен қорғау кезек күттірмес ауқымды мәселе болғаны қашан [су объектісінде және оған іргелес аумақта биологиялық тепе-теңдікті ұстап тұру, ұдайы молайту сақтау мақсатында трансшекаралық суларды тиімді және ұтымды пайдалану;

2) трансшекаралық әсер ету нәтижесінде кінәлі тарап келтірілген залал үшін өтемдік жауапкершілікті;

3) пайдаланылатын су ресурстарына үлес қосып қатысу принципінде басқа мемлекеттер пайдаланатын трансшекаралық суларды басқару, реттеу және қорғау жөніндегі су шаруашылығы объектілерін біржақты пайдалануды жүзеге асыратын мемлекетке шығындарын өтеуді;

4) мемлекеттердің бірінің тиісті бекітілген халықаралық шарттардың негізінде белгіленген өзінің трансшекаралық сулар үлесінің өтемдік негізде екінші мемлекетке беруін көздейді.

Жоғарыдағы экономикалық негізге сүйенген трансшекаралық суларды пайдалану мен қорғау кезінде екі жақты және көпжақты мемлекет келісімдері көптеген жағдайда орындалмай келеді.

Судың құқықтық реттеу мәселесін қорытындылай келе, ҚР Экологиялық, Су кодекстерінде және халықаралық келісім-шарттарда көрсетілген талаптарға сәйкес беруі мүмкін.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы 14.12.2012/
2. «Өтпелі кезеңдегі өміршеңдік». – Егемен Қазақстан 29 маусым 2013 ж.
3. ҚР Экологиялық кодексі 2021 ж. 2 қаңтар № 400-VI
4. ҚР Су кодексі 2003 ж. 9 шілде № 481

УДК 343.98

ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ НАКАЗАНИЙ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИМ

Нурымбетов А.А.,
кандидат юридических наук
Шекербекова М.С.,
магистр

*Университет Дружбы народов имени академика А.Куатбекова
г. Шымкент, Казахстан
e-mail: Мака_789@mail.ru*

Abstract. One of the directions of such a search should be recognized as the development of institutions of compulsory medical measures, compulsory educational measures, as well as the creation of a new institution - compulsory corrective measures. The basis for such an assertion is the widespread prevalence of mental disorders and social maladjustment among minors with delinquent behavior.

Keywords: coercive measures, delinquent action, mental disorders, social maladjustment, mental disorder.

Аннотация. Одним из направлений такого поиска следует признать развития институтов принудительных мер медицинского характера, принудительных мер воспитательного воздействия, а также создание нового института -принудительных мер коррекционного воздействия. Основанием для подобного утверждения является широкая распространенность психических нарушений и социальной дезадапции среди несовершеннолетних с правонарушающим поведением.

Ключевые слова: принудительные меры, правонарушение действие, психические расстройства, социальная дезадапция, психическое расстройство.

Проблема преступности среди несовершеннолетних была и остается одной из животрепещущих и в то же время сложных проблем нашего общества. За последние десять лет количество преступлений, совершенных подростками, существенно увеличилось. Уголовное законодательство Республики Казахстан не предусматривает каких-либо специальных наказаний для несовершеннолетних. Однако виды наказаний, которые им могут быть назначены, ограничены. Из одиннадцати наказаний, предусмотренных в Уголовном кодексе Республики Казахстан для всех категорий осужденных, к несовершеннолетним могут быть применены только шесть: лишение права заниматься определенной деятельностью, штраф, исправительные работы, привлечение к общественным работам, ограничение свободы, лишение свободы.

Как отмечает Бабаев М.М., «анализ всего комплекса законодательных норм об

уголовной ответственности несовершеннолетних наглядно убеждает, что нормы эти создают для подростков режим ответственности, существенно более льготный, чем взрослым преступникам при равных обстоятельствах» [1, с.18]. Это видно и из норм, устанавливающих возрастной критерий уголовной ответственности и определяющих перечень деяний, за совершение которых уголовная ответственность наступает с 14 лет, из положения закона, обуславливающего условия освобождения от наказания с применением принудительных мер воспитательного характера [2, ст.ст.80-90]; из признания самого факта совершения преступления несовершеннолетним в качестве обстоятельства, смягчающего ответственность и влияющего при назначении наказания; из установления для несовершеннолетних сравнительно более льготных требований условно-досрочного освобождения и т.д.

Все эти факты свидетельствуют о специфике оценки законодателем преступлений несовершеннолетних, которая влияет и на применение наказания к конкретным несовершеннолетним преступникам.

Наказание в виде лишения свободы, назначается реально или условно, как основная мера уголовно-правового реагирования на преступления несовершеннолетних, зачастую не позволяет достичь тех целей, в рамках которых оно применяется. Это, прежде всего, исправление осужденного и предупреждения совершения новых преступлений. Данный факт заставляет искать новые меры уголовно-правового реагирования, являющиеся альтернативой наказанию, а также новые виды наказаний, не связанных с лишением свободы.

Одним из направлений такого поиска следует признать развития институтов принудительных мер медицинского характера, принудительных мер воспитательного воздействия, а также создание нового института – принудительных мер коррекционного воздействия. Основанием для подобного утверждения является широкая распространенность психических нарушений и социальной дезадапции среди несовершеннолетних с правонарушающим поведением [3, с.37].

Действующее законодательство предусматривает следующие варианты учета влияния психических аномалий на поведение несовершеннолетнего во время совершения противоправного деяния:

- невменяемость – освобождение от уголовной ответственности и применение принудительной меры медицинского характера;
- возрастная невменяемость – освобождение несовершеннолетнего от уголовной ответственности в случае отставания в психическом развитии, не связанного с психическим расстройством, возможно, помещение подростка в специальное учебно-воспитательное учреждение закрытого типа;
- вменяемым несовершеннолетним, которые вследствие психического расстройства в момент совершения преступления не могли в полной мере осознать фактический характер и общественную опасность своих действий (бездействий) либо руководить ими, наказание назначается с учетом имеющегося психического расстройства, суд также может назначить им амбулаторное принудительное наблюдение и лечение у психиатра.

Высокая распространенность самовольного прекращения учебы, незанятости, бродяжничества, уходов из дома свидетельствуют о том, что родители многих из этих подростков не могли контролировать их поведение или устранились от воспитания своих детей. В результате несовершеннолетние оказались изолированными от двух основных институтов социализации – семьи и школы. Изложенное дает основание утверждать, что несовершеннолетних, не подлежащих уголовной ответственности вследствие возрастной невменяемости, характеризуют следующие особенности:

- отставание в психическом развитии, обусловившее их социально-психологическую незрелость;
- выраженная социальная дезадапция, которая проявляется в низком образовательном

уровне, глубокой педагогической запущенности, изоляции от основных институтов социализации;

- значительная вовлеченность в девиантное поведение;
- формирование в половине случаев устойчивых криминальных установок;
- отсутствие контроля со стороны родителей, низкий воспитательный потенциал родительской семьи и неблагоприятное микросоциальное окружение;
- вовлеченность в злоупотребление спиртными напитками и токсическими веществами.

Ювенальная юстиция формировалась вокруг осознания эффектов программирующего влияния социальной среды. Основатели ювенальной юстиции поняли, что объективно имеют дело со своеобразными ситуациями, обуславливающими дефекты в социализации молодых людей. Их криминальное заражение и тем самым программирующими их будущее [4, с.137].

Актуальным представляется решение задачи создания и теоретической разработки единой науки ювенологии, самостоятельными ветвями которой правомерно признать и выделить:

- ювенальную педагогику;
- ювенальную психологию;
- ювенальную юриспруденцию.

Реализация приведенных предложений представила бы возможности к проведению широкомасштабной, научно обоснованной ювенальной политики в нашей стране.

Список литературы

1. Бабаев М.М. Индивидуализация наказания несовершеннолетних. М., 1968. С.18.
2. Уголовный Кодекс Республики Казахстан. Шымкент, 2014. ст.ст. 80-90.
3. Цымбал Е.И. Меры, альтернативные уголовному наказанию несовершеннолетних. Предупреждение преступности. М.: Мысль., №.1, 2004. С.37.
4. Мировая ювенальная юстиция в книге «Движение за ювенальную юстицию в современной России». М., 2007. С.137.

УДК 159.99

ВЗАИМОСВЯЗЬ СТИЛЯ ВОСПИТАНИЯ И САМООЦЕНКИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Топанова Г.Т.,

*PhD, лидер образовательной программы
кафедры Теоретической и практической психологии
Казахский национальный женский педагогический университет*

А.А.Таутабаева,

*магистрант 2 курса
Казахский национальный женский педагогический университет
г.Алматы, Казахстан
e-mail: tautabayeva@mail.ru*

Андатпа. Мақалада өзін-өзі бағалаудың жалпы ұғымдары, отбасылық тәрбие стилі, отбасылық тәрбие стилі бастауыш сынып оқушыларында өзін-өзі бағалауды қалыптастырумен қалай байланысты екендігі қарастырылады. Тәуелсіздікке тәрбиелеу үшін

ен қолайлы және демократиялық стиль ерекшеленеді, бұл баланың өзін-өзі қабылдауына ең қолайлы әсер етеді. Балаларда өзін-өзі бағалаудың қалыптасуына әсер ететін факторларды көрсететін тұжырымдар тұжырымдалған (жас ауқымын нақтылай алады?)

Кілт сөздер: өзін-өзі бағалау, отбасылық тәрбие стилі, өзіндік тұжырымдама, тұлға.

Аннотация. В статье рассматриваются общие понятия самооценка, стиль семейного воспитания, как стиль семейного воспитания связан с формированием самооценки у младших школьников. Приводится теоретический анализ стилей воспитания в семье и их роль в формировании личности и её адекватной самооценки. Как наиболее приемлимый для воспитания самостоятельности и выделяется демократический стиль, который наиболее благоприятно влияет на принятие ребёнком самого себя. Сформулированы выводы, в которых указаны факторы влияющие на формирование самооценки у детей с 7-11 лет.

Ключевые слова: самооценка, стиль семейного воспитания, Я-концепция, личность.

Abstract. The article explains the general terms of the self-assessment, the style of family education, how the style of family education is connected with forming the junior high school children's self-assessment. The article shows the theoretical analysis of the styles of family education and their role in forming person and the adequate self-assessment. As the most acceptable for the education of independence, the democratic style is highlighted, which most favorably affects the child's acceptance of himself. The results show the factors influencing the formation of self-esteem in children aged 7-11 years.

Keywords: self-assessment, the style of family education, self-concept, person.

Введение

Воспитание детей имеет решающее значение для развития самооценки и того, какими они будут в будущем. Так же, как родители хотят, чтобы их дети слушались и и выполняли правила, которые они устанавливают, нужно принять факт, что не все дети хотели бы поступать согласно этим правилам. Именно поэтому необходимо применять стиль воспитания, который будет более применим для детей. Семья играет большую роль в формирование личности ребенка. Согласно исследованием многих психологов от стиля воспитания зависит, как ребенок будет вести себя в социуме, насколько активно будет взаимодействовать со сверстниками и педагогами. Помимо общения играет важную роль родительская оценка деятельности ребенка и его самого как личности. Начиная со старшего дошкольного возраста у детей уже начинает формироваться самооценка. Над исследованием самооценки, её составляющих, а также влияния на формирование личности работали Б. Г. Ананьев, И. С. Кон, А. В. Петровский, Т. Шибутани и другие исследователи. На формирование самооценки у младших школьников влияет стиль воспитания, школа, общение со сверстниками, учителя. Но, главную роль играет стиль воспитания в семье. Т.А.Куликова отмечала, именно родительская оценка наиболее широка, поскольку вбирает в себя и отражает в себе все основные стороны деятельности детей – не только семейную, но и учебную, и занятия по интересам, и взаимоотношения со сверстниками и другими людьми.

Что же такое самооценка?

А. В. Петровский даёт следующее определение: самооценка – оценка личностью самой себя, своих возможностей, качеств и места среди других людей. Это наиболее существенная и наиболее изученная в психологии сторона самосознания личности. С помощью самооценки происходит регуляция поведения личности. [4, с. 44]. По мнению Ф.Райса, в младшем школьном возрасте «Я-концепция», как обобщенное представление человека о самом себе, система его установок относительно собственной личности

начинает складываться последовательно, в отличие от фрагментарности дошкольного периода. «Я-концепцию» можно определить как совокупность всех представлений индивида о себе, полученных в результате критического взгляда на себя, свои поступки, образ жизни и т. п. Описательную составляющую Я-концепции часто называют образом Я, составляющую же, связанную с отношением к себе или отдельным своим качествам, принято называть самооценкой [44, с. 320]. В этом возрасте дети более ранимые. Любое замечание может ранить и стать эмоциональным ударом. Поэтому любые неудачи ребенок воспринимает через оценку родителей. Часто оценивая деятельность ребенка как плохой, ребенок воспринимает это никак что сам поступок был нехорошим, а так что он сам плохой. В возрасте от 6 до 7 лет отношение ребенка к себе опосредуется оценками сверстников, родителями и воспитателем, а результативность деятельности становится важной. Ребенок оценивает себя через сравнение себя с идеалом (родителем), через сравнение со сверстниками. Широкий диапазон факторов, приводящих к образованию самооценки, складывается в общении с взрослыми и детьми, в разнообразных формах познания и в различных видах деятельности – в игре, на занятиях и т. д. Но, как уже ранее было отмечено, что первостепенную роль в формировании самооценки играет роль стиль семейного воспитания, хотелось бы разобраться, что такое стиль семейного воспитания. Под стилем семейного воспитания следует понимать наиболее характерные способы отношений родителей к ребенку, применяющих определенные средства и методы педагогического воздействия, которые выражаются в своеобразной манере вербального и невербального общения, и иного значимого взаимодействия, так трактует Б. Г. Ананьев [1, с. 131].

Д.Элдер выделил 7 основных стилей воспитания: автократичный стиль, авторитарный, демократический, попустительский, игнорирующий, эгалитарный, разрешающий. В. М. Минияров утверждает, что при автократичным стилем воспитания, родители постоянно порицают ребенка, или ставят перед ним завышенные задачи, ребенок обычно недоволен собой, чувствует, что он не соответствует требованиям родителей, а соответственно, занижается самооценка. При игнорирующем стиле к ребенку он пользуется дома большей свободой, но эта свобода, по сути, – бесконтрольность, следствие равнодушия родителей к детям и друг к другу, в результате ребенок просто не знает своих истинных возможностей, и самооценка может быть как завышена, так и занижена. По мнению Ф. Райс, в семье, где ребенка часто хвалят, дарят подарки, самооценка ребенка явно завышена, но ребенок привыкает к тому, что он «центр семьи», и потому хочет иметь тот же статус в любом коллективе, а неудачи в этом направлении воспринимает очень болезненно. При этом самооценка может соответственно изменяться – как в положительную сторону, нормализации, в зависимости от действительных успехов – так и в отрицательную, резкое завышение в качестве психологической защиты, либо занижение под влиянием негативного опыта общения [5, с. 218]. И только в семьях, где внимание к личности ребенка, его интересам, вкусам, отношениям с друзьями, сочетаются с достаточной требовательностью, растут дети с адекватной самооценкой. Здесь не прибегают к унижительным наказаниям и охотно хвалят, когда ребенок того заслуживает [6, с 187]. Это демократический стиль воспитания. Стиль воспитания также влияет на уровень притязания ребенка, на то каких успехов он будет добиваться, к чему стремится. Ребенок с заниженной самооценкой будет претендовать на меньшее и довольствоваться малым, с адекватной самооценкой будет добиваться больших успехов и стремиться к самому лучшему результату. Авторитарный стиль порождает несамостоятельность, повышенную тревожность, агрессию. Гиперопека формирует завышенную самооценку и неадекватные ожидания. Безразличие или непоследовательность дезориентирует ребенка, в результате его самооценка и стремление самоутвердиться могут быть неадекватны. Наиболее предпочтителен демократичный

стиль воспитания, формирующий у ребенка самостоятельность, открытость, эмпатию и готовность к общению.

Рассмотрим подробнее основные стили семейного воспитания. В авторитарном и авторитарном стилях воспитания родители требуют от ребенка беспрекословного подчинения и не считают, что должны ему объяснять причины своих указаний и запретов. Они жестко контролируют все сферы жизни, причем могут это делать и не вполне корректно. Дети в таких семьях обычно замыкаются, и их общение с родителями нарушается. Часть детей идет на конфликт, многие обычно приспосабливаются к стилю семейных отношений и становятся неуверенными в себе, менее самостоятельными - либо скрытными и лицемерными. Ситуация осложняется, если высокая требовательность и контроль сочетаются с эмоционально холодным, отвергающим отношением к ребенку. Здесь неизбежна полная потеря контакта – на долговременные неблагоприятные последствия этого в поведении детей и вне семьи указывал английский психолог Р. Кэмбелл [3, с. 48-49]. Демократичные родители ценят в поведении ребенка и самостоятельность, и дисциплинированность. Они сами предоставляют ему право быть самостоятельным в каких-то областях своей жизни, не ущемляя его прав, но одновременно добиваются выполнения обязанностей. Контроль, основанный на теплых чувствах и разумной заботе, обычно не раздражает: ребенок осознаёт его «полезность», полагается на опыт родителей, часто прислушивается к объяснениям, почему не стоит делать одного и необходимо сделать другое. Формирование характера и регуляция поведения при таких отношениях проходит без особых переживаний и конфликтов, но именно поэтому ребёнок склонен оценивать свои способности и возможности реально. У него формируется позитивное отношение к себе. Тот же стиль отношений и модель реагирования ребенок во многом склонен переносить и в любой детский коллектив, в котором находится, дворовая компания, детсадовская группа, а затем и школьный класс [2]. Стили отношений в семье могут дифференцироваться по таким значимым параметрам, как отношение к ребенку, требования к нему, предпочитаемый стиль общения с ребенком. Авторитарный стиль порождает несамостоятельность, повышенную тревожность, агрессию. В свою очередь демократический стиль способствует формированию здоровой самооценки младших школьников. Следует отметить что, несколько стилей воспитания могут быть использованы в семье, но какой то один из них может преобладать.

Вывод. Все стили воспитания имеют свои минусы, и демократичное воспитание детей не является исключением. Так как дети вовлечены в принятие решений, некоторые из них могут воспользоваться этим и стать манипулятивными. Кроме того, родители должны быть хорошим примером для своих детей, чтобы формировать у детей уважение к себе. Помимо стиля воспитания есть другие важные факторы, влияющие на формирование самооценки у младших школьников несколько. Это и темперамент ребенка, школа, учителя, сверстники, но самую главную роль выделяют стилю воспитания в семье. Например, в зависимости того какой темперамент у ребенка. На одного ребенка с бунтарским темпераментом, сангвиник например, авторитарный стиль воспитания будет порождать противостояние. Ребенок с меланхолическим темпераментом может замкнуться и уйти в себя. Поэтому данная тема требует практического исследования, особенно в реалиях нашего менталитета. От детско-родительских отношений в семье, от удовлетворения ребенком его психических потребностей во многом зависит возникновение и развитие определенного стиля поведения. При этом демократичный стиль семейного воспитания предполагает сочетание эмоционального приятия с разумной требовательностью. Только дети, воспитанные таким образом, хорошо адаптируются в коллективе, склонны к общению со сверстниками, активны и доброжелательны, у них формируется адекватная самооценка.

Список литературы

1. Ананьев Б. Г. Проблемы психологии личности / Б. Г. Ананьев. – М. : Медицина, 1977. – 220 с.
2. Герасимова Н. А. Оценка должна воспитывать / Н. А. Герасимова // Воспитание школьников. – 2003. - №6. – С. 37-39
3. Кэмпбелл Р. Как на самом деле любить детей. Не только любовь / Р. Кэмпбелл. – М. : Знание, 1992. – 190 с.
4. Петровский А.В. Быть личностью / А. В. Петровский. – М. : Просвещение, 1992. – 254 с.
5. Райс Ф. Психология школьного возраста / Ф. Райс. - СПб. : Питер, 2008. – 656 с.
6. Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани. – М. : АСТ; Ростов н/Д.: Феникс, 1999. – 539 с.

УДК 342

СОТ БИЛІГІН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДАҒЫ ОРГАНДАР ЖҮЙЕСІ. ӘДІЛ СОТ ҰҒЫМЫ, ОНЫҢ ЕРЕКШЕЛЕНУ ТҮРЛЕРІ

Кумисбекова Н.Қ.,

заң ғылымдарының магистрі, аға оқытушы

Айтбаева Г.А.,

заң ғылымдарының магистрі, аға оқытушы

Академик Ә.Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университеті

Шымкент қ., Қазақстан

e-mail: Мака_789@mail.ru

Аннотация. В Республике Казахстан судебная власть принадлежит только судам в лице постоянных судей, а также судей коллегий, привлекаемых к ведению уголовных судебных дел в случаях и порядке, предусмотренных законом. В Республике Казахстан правосудие осуществляется только судом. Запрещается издание правовых актов, направленных на передачу специальных полномочий суда другим органам. Никакие другие органы и лица не вправе обладать полномочиями судьи или функциями судебной власти.

Ключевые слова: Конституция республики, судебная власть, Верховный суд, юрист, гражданство, коррупция, Конституционный совет, порядок.

Abstract. In the Republic of Kazakhstan, judicial power belongs only to courts represented by permanent judges, as well as judges of collegiums involved in criminal court cases in cases and in the manner prescribed by law. In the Republic of Kazakhstan, justice is carried out only by the court. It is prohibited to issue legal acts aimed at transferring the special powers of the court to other bodies. No other bodies and persons have the right to have the powers of a judge or the functions of the judiciary.

Keywords: Constitution of the Republic, judiciary, Supreme Court, lawyer, citizenship, corruption, Constitutional Council, order.

Билік адамзат баласының тіршілігімен қоса пайда болып, ғасырлар бойы қоғам дамуының ағымына сай өзгеріп, жан-жақты жетілдіріліп отырылған құбылыс. Бүгінде билік ұғымы адамзат өмірінде көптеген мағыналарда айтылып, әр түрлі әдістер арқылы күнделікті

тіршілікте қолданылып, іске асырылып жатады. Билік – ерікті немесе мәжбүрлі бағындыру, бой ұсыну деген сөз. Басқару және бағыну бұл екеуі биліктің екі жағы. Оларды бір-бірінен бөліп қарауға болмайды. Екеуі де қоғамға қажет. Бұлар ірі саяси құрылым формасында да көрінеді. Олар мемлекет пен қоғам үкімет пен бұқара жұртшылық арасында болады.

Биліктің өзі басқару түрінде көрінеді, ал басқару билік түрінде болады. Ал бұл екі ұғымның арақатынасын талдар болсақ, онда басқарудың өзі биліктің жүргізілуі емес. Басқару ұғымы биликке қарағанда кеңірек. Ал билік дегеніміз - басқарудың элементі, басқару процесінің көзі. Кейде басқару, билік жүргізушінің мақсатына жету үшін, өзінің биліктің еркін іске асыру процесі болып табылады деп білу орынды сияқты. Сонымен, басқару дегеніміз биліктің мақсатты бағытталған әсерін, мүмкіндік жағдайынан шындық жағдайға айналдыратын процесс болып табылады.

«Билік» дегеніміз біреулердің басқаларға әмір жүргізуге, бұйрық беруіне, басқаруға деген құқығы мен еркі, біреулердің басқалар жөнінде дегенің іске асыру және олардың тәртібі мен қызметіне белгілі бір ықпал ету қабілеті мен мүмкіндігі. Бұл жерде ықпал ету мен билік етудің айырмашылығы ескерілуі қажет. Билік дегеніміз тұтас алып қарағанда бұл-ерік, бедел, құқық, күш қолдану, қортытып-үркіту, иландыру, алдау, сияқты тәсілдердің көмегімен, адамдардың қызметі мен тәртібіне белгілі бір әсер етудегі қабілет пен мүмкіндік. Олар қорқыту, үрей туғызу арқылы, сендіру-иландыру, қызығушылығын шақыру арқылы іске асырылады. Қорқыныш тек зорлық әрекетімен қысым жасаудан басқа, үрей туғызып соны санаға әбден сіңіріп, сендіру ықпалымен де пайда болады. Адамды иландыру, негізінен бір нәрсеге сендіру арқасында жүргізіледі. Үрей, қорқыныш кейде сезімге де әсер етіп, сол арқылы беріледі. Сөйтіп сезім қосымша ресурс болып саналады. Ұлттық және діни сезімдер қанау мен еркіндік, тәуелділік, патриоттық, қызғану мен шаттану т.б. сезім жеке фактор ретінде өз бетімен ресурс бола алмайды.

Ал саяси билік бәрінен бұрын қоғамдық тәртіпті сақтау қажеттілігінен туындайды да өзінің қызмет етуі процесінде осы тәртіпке сүйенеді. Егер саяси билік болмаса мемлекеттік өкіметтің тұтастығын, тұрақтылығын сақтау да мүмкін емес. Жалпы алғанда саяси билік дегеніміз таптың, әлеуметтік топтың, мемлекеттік, оның органдарының сондай-ақ жеке адамның тарапынан халыққа жасалатын үстемдік және оны іске асыру болып табылады. Осы мағыналардың ара-жігін ажыратып айтар болсақ. Олар мыналар: Біріншіден, біреуге немесе бір затқа иелік ету қабілеті, құқығы және мүмкіндігі. Олар құқық, бедел, ырық, иландыру, сендіру, күшпен басып-жаншу, мәжбүр ету құралдары арқылы адамдардың тіршілігіне, жеке басына, іс-әрекеттеріне және қызметтеріне пәрменді ықпал ету болып табылады. Екіншіден, заңдар шеңберінде адамдарға, ұжымға саяси үстемдік жүргізу. Үшіншіден, мемлекеттік органдардың жүйесі және оның аппараттарының қызметі, ондағы тиісті мемлекеттік, әкімшілік ұйымдарда істейтін, құқыққа ие болған жеке адамдар мен органдар.

Билік бізге әртүрлі салада көрінуі мүмкін. Мысалы: экономикалық, саяси, рухани саладағы биліктер, мемлекеттік билік, жергілікті жердегі билік, жеке билік, ата-ана билігі және т.б.

Билік ауқымы мен көлемі жағынан шексіз, шекті, аумақтық болып бөлінеді. Ал биліктің түрлеріне келсек олар дара билік, қос билік, көп билік, толық билік, жалпы билік биліксіздік, қолайлы билік, биліктің бұрмалануы, билік дағдарысы, дәрменсіз билік деп те бөлінеді.

Мазмұны саяси, идеологиялық, әлеуметтік экономикалық, заңдық, діни болып табылады. Көлемі-қуаты жөнінен мемлекеттік, халықаралық, отбасылық болады. Билік әр түрлі белгілері бойынша институционалануы жағынан-үкіметтік, қалалық, мектептік және т.б болады.

Билік субъектісі бойынша таптық, партиялық, халықтық, президенттік, парламенттік және басқа саны жағынан дара билік (монархикалық), олигархиялық (біріккен топ),

полиархиялық институттардың адамдардың бірігуі, басқарудың әлеуметтік типі бойынша монархиялық, республикалық; басқару тәртібі бойынша демократиялық; авторитарлық, деспоттық, тоталитарлық, либералдық, бюрократиялық және т.б.

Билік құрылымы дегеніміз оның құрамы мен қозғаушы күші: биліктің субъектісі, объектісі, құралдары (ресурстары) мен белгіленген мақсатқа жету үшін осының барлығын қозғалысқа келтіруші үрдістер.

Әлеуметтік немесе ұлттық қауымдастықта таптар, жеке адам немесе топтар, мемлекет, үкімет және басқалар саяси биліктің субъектісі болып табылады.

Билік объектілері – жеке адамдар, олардың бірлестіктері, топтар мен қауымдастықтар, таптар қоғам, яғни жоғарыда тұрған саяси субъектінің іс-әрекеті бағытталатын адамдар мен органдар.

Саяси билік ұғымы мемлекеттік билік ұғымынан кеңірек. Саяси қызмет тек мемлекет шеңберінде ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік саяси жүйенің басқада партиялар, кәсіподақтар, халықаралық ұйымдар, т.б осы сияқты құрамды бөлімдерінде де іске асырылатындығы белгілі. Поляктың белгілі саясаттанушысы Еж Вятр: «кез-келген мемлекеттік билік саяси билік болып табылады. Алайда саяси биліктің бәрі бірдей мемлекеттік билік бола алмайды. Саяси билік бұл- үлкен әлеуметтік топтар арасындағы қатынастар жағы да, ал мемлекеттік билік бұл арнаулы және бөлек аппарат арқылы іске асырылатын билік».

Саяси билік қоғамның әлеуметтік тұтастығын сақтау, үстемдік етуші әлеуметтік топтар мен таптардың мүдделерін іске асыру, әлеуметтік құрылымның жұмыс жасауын қамтамасыз ету, қоғамда тепе-теңдікті, өндіріс пен өнімді бөлу шамаластығын сақтау сияқты міндеттердің бірқатарын жүзеге асыру қабілетіне ие болуының арқасында қоғамда өмір сүреді. Саяси биліктің ерекшелігі жоғарыда көрсетілген міндеттердің бәрі бір-бірімен өзара тығыз байланыстылығы мен бір-біріне өзара ықпал ететіндігінде. Бұл міндеттердің біреуін ғана жоққа шығару саяси биліктің ыдырауына әкеліп соқтырады. Саяси биліктің негізгі түрі мемлекеттік биліктен көрінеді. Бұл биліктің басқа биліктен айырмашылығы-оның басқару органдары бар және заң шығару мәселесінде бір өзі шексіз түрдегі құқыққа ие.

Саяси билікке тән сипат-ол егемендікке ие болу. Олар әр түрлі саяси бағыт ұстанған субъектілер арасында бөлініске түсу мүмкін емес. Егер елде көп партиялық парламент пен коалициялық (үкімет) жұмыс жасайтын болса, онда билік келісім, ымырласу негізінде жүзеге асырылады. Алайда олар бұл ретте бір ғана бағыт ұстану керек. Екінші бір сипаты - оның заңға сәйкестігі (заңдылығы) болу шарт. Адамның ниет-пиғылының заңға ауып тұратындығы арқасында басқарылатындар билікке сену қажет. Билік жариялы және заңға сәйкес болуы керек –сонда бұл тұғыры берік билік бола алады; билік жариялы болғанмен, бірақ заңға сәйкес келмесе-онда бұл солқылдақ билік болғаны. Заңды билік әділ билік болып сипатталады. Халық қолданып отырған тәртіпке сенеді. Жария биліктің дағарысқа ұшырайтын кездері де кездеседі, алайда ол әлеуметтік жүйе ауысқан кезде пайда болады. Өткен жүз жылдықтың 80-90 жылдары КСРО мен Европаның бірқатар елдеріндегі ықпалды топтар өздерінің үкіметтеріне сенімсіздік білдірді және оны қолдаудан бас тартты. Осы елдердің саяси режимдері заңды, мемлекеттік басқаруды өзгертуге, экономиканы қайта құруға дәрменсіз екенін байқатты. Коммунистік саяси режимдер күйреді.

Тағы бір ерекшелігі- билікке ерік-жігер мен күштеп көндіру әдісі тән. Жоғарыда айтылған сипаттар саяси билікті тиісті механизмдері бар қуатты және әрекетшіл күшке айналдыра алады. Билік жүргізу үрдісі биліктің арнайы механизмінің-ұйымдастыру жүйесінің, олардың құрылым нормалары мен іс-әрекетінің нәтижесінде тәртіпке келтіріледі және реттеледі. Бұл ретте: үстемдік, басқару, басшылық, ұйымдастыру мен бақылау маңызды рөл атқарады.

Жоғарғы Сот, әдетте, істердің кейбір санаттары (азаматтық, қылмыстық, конституциялық) бойынша сенаттарды (палаталарды, алқаларды) қамтитын күрделі құрылым болып келеді. Мысалы, Ұлыбританияның (және Уэльстің) Жоғарғы Сотын төраға ретінде лорд-канцлер басқарады, ол дербес үш сот мекемесінен – Шағымдық соттан, Мәртебелі соттан және Тәж сотынан тұрады. Әдетте, Жоғарғы Соттың құрылу тәртібі, сондай-ақ, негізгі міндеттері (өкілеттіктері) елдің конституциясымен айқындалады. Жоғарғы Соттың судьясын мемлекет басшысы дербес немесе парламенттің (оның жеке палатасының) бекітуімен тағайындайды. Мысалы, АҚШ-тың Жоғарғы Сотның судьясын АҚШ Президенті Сенаттың кеңесімен және келісімімен тағайындайды.

Парламенттік елдерде Жоғарғы Сот судьяларын тағайындау кезінде үкімет шешуші рөл атқарады. Көптеген мемлекеттерде Жоғарғы Сот судьялары лауазымына үміткерлер ұсынуды сот қоғамдастығы органдары немесе сот қызметінің істері жөніндегі арнаулы комиссиялар жүзеге асырады. Көптеген елдерде судьялардың Жоғарғы Сот құрамында болу мерзімі заңда белгіленген жасқа толуымен шектеледі (әдетте 65 – 70 жас). Жоғарғы Сотқа біліктілігіне қойылатын талаптарды (әдетте төменгі соттармен салыстырғанда) қанағаттандыратын кәсіпқой судьялар мүше болып тағайындалады. Бұл талаптардың ең бастылары – заңгер мамандығы бойынша бай жұмыс тәжірибесінің және кіршіксіз беделінің болуы. Дәстүрлі қазақ қоғамында пайда болған дау-жанжалдарды билер соты реттеп отырғаны белгілі. Қазақ хандығы нығайып, біртұтас мемлекетке айналған кезеңде жыл сайын шақырылып отырған билер кеңесі әрі қазіргі ұғымдағы парламенттің, әрі Жоғарғы Соттың қызметін атқарған.

Қазақстанда кеңестік дәуірдің алғашқы жылдарында Жоғарғы Сот билігін Қырғыз (Қазақ) АКСР революциялық трибуналы (1921 – 23), РКФСР Жоғарғы Сотның Қазақ бөлімі (1923 – 29), Қазақ АКСР Жоғарғы соты (1929 – 36) жүргізді. 1937 ж. 3 ақпанда қабылданған Қазақ КСР Конституциясының арнаулы тарауында сот ұйымдары мен прокуратура қызметін ұйымдастыру, құру тәртібі белгіленді. 1970 ж. 31 тамызда КСРО Әділет министрлігінің “Одақтас республикаларда Әділет министрлігін құру туралы қаулысына” сәйкес одақтас республикаларда әділет министрліктері құрылды. 1990 ж. 23 қарашада “Қазақ КСР-нің сот құрылымы” жөніндегі Конституциялық Заңға өзгерістер енгізу туралы Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Төралқасының қаулысы қабылданып, Жоғарғы Соттың бұрынғы алқаларына қосымша төраға және 4 судья құрамында әскери сот алқасы құрылды. 1992 ж. 22 желтоқсанда бұл Заң “Әскери соттар” деген арнайы тараумен толықтырылды. 1993 ж. 28 қаңтарда қабылданған Қазақстан Республикасының Конституциясында 16-тарау сот билігіне арналды. Оның 95-бабында Қазақстандағы сот билігі Конституциялық соттың, Жоғарғы соттың және Жоғары төрелік соттың, сондай-ақ, заң бойынша құрылатын төменгі соттардың құзырында екені атап көрсетілді.

Конституциялық сот (қазіргі Конституциялық кеңес) Қазақстан Республикасы Конституциясын қорғау жөніндегі ең жоғары орган болып танылды. 1994 ж. 12 ақпанда Қазақстан Республикасы Президентінің “Қазақстан Республикасындағы құқықтық реформаның мемлекеттік бағдарламасы туралы” Жарлығы шықты. Мұнда сот жүйесін реформалаудың бағыттары белгіленді. Сот жүйесін жалпы соттар мен төрелік соттарға жіктеудің қажетсіздігі атап көрсетілді. Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясында (1995, 30 тамыз) осы принциптер бекітілді. Жоғарғы Сот арнайы сот алқаларына бөлініп құрылды, судьялар құрамы да соған қарай іріктелді. 1995 ж. 20 желтоқсанда Қазақстан Республикасы Президентінің “Қазақстан Республикасындағы соттар және судьялардың мәртебесі туралы” Конституциялық Заң күші бар Жарлығы жарияланды. Осыған орай бұған дейін дербес өкілеттік жүргізіп келген Қазақстан Республикасының Төрелік соты Жоғарғы Соттың құрамына қосылды.

Қазақстан Республикасының Жоғарғы соты – мемлекеттің ең жоғары сот билігі органы,

яки елдегі азаматтық, қылмыстық, әкімшілік, т.б. істер бойынша ең жоғары сот органы болып табылады. Ол төменгі соттардың қызметіне сот қадағалауын жүзеге асырады және соттың іс-тәжірибесіне қатысты әр алуан мәселелер жөнінде түсінік береді. Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты төраға, оның орынбасарлары, мүшелері құрамында Қазақстан Республикасы Парламенті 5 жыл мерзімге сайлайды. Оның құрылымы, мәртебесі, қызмет тәртібі 2000 ж. 25 желтоқсанда қабылданған “Қазақстан Республикасындағы сот жүйесі және судьялардың мәртебесі туралы” Конституциялық Заңмен белгіленген. Бұл Конституциялық Заң Қазақстан Республикасы Президентінің “Қазақстан Республикасындағы соттар мен судьялардың мәртебесі туралы” Конституциялық Заң күші бар Жарлығында белгіленген реформаларды одан әрі дамытты.

Жоғарғы Сот құрамындағы әскери алқа таратылып, оның жаңа құрылымы белгіленді. Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты сот қадағалауын ең алдымен төменгі соттардың нақты істерді шешуде заңдылық пен негізділікті сақтауын тексеру, олар жіберген қателерді түзету жолымен жүзеге асырады. Сонымен бірге Жоғарғы Сот республикадағы сот жүйесінің іс-тәжірибесін зерделеп, қорытындылайды, сот статистикасына талдау жасайды, осы негізде сот істерін қарау кезінде заңнаманың қолданылуы барысында туындайтын мәселелер бойынша түсініктер береді, заңи бастамашылық құқығын пайдаланады. Жоғары сот билігін жүргізуші орган ретінде Жоғарғы Сот істерді өзінің өкілеттік құзыры шегінде, бірінші сатыдағы сот дәрежесінде апелляциялық және қадағалау тәртібімен, сондай-ақ жаңадан ашылған мән-жайлар бойынша қарайды.

Бұл орайда, Жоғарғы Сот қарайтын істер бойынша заңи хүкім жүргізу құзыры Қазақстан Республикасының Азаматтық іс жүргізу кодексі мен Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексіне сәйкес айқындалады. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының құрамы төрағадан, алқа төрағаларынан және судьялардан тұрады. Жоғарғы Сот судьяларының жалпы санын Жоғарғы Сот төрағасының ұсынуымен Қазақстан Республикасының Президенті белгілейді. Жоғарғы Соттың органдары: қадағалау алқасы, азаматтық істер жөніндегі алқа, қылмыстық істер жөніндегі алқа, соттың жалпы отырысы. Жоғарғы Соттың азаматтық істер жөніндегі алқасы мен қылмыстық істер жөніндегі алқасын – алқа төрағалары, ал қадағалау алқасын Жоғарғы Соттың төрағасы басқарады. Әр алқадағы судьялар саны Жоғарғы Сот төрағасының ұсынысымен соттың жалпы отырысында белгіленеді. Қадағалау алқасы Жоғарғы Соттың жалпы отырысында жасырын дауыс беру жолымен жыл сайын сайланатын судьялардан құралады. Азаматтық істер жөніндегі алқа мен қылмыстық істер жөніндегі алқа соттың жалпы отырысында талқыланғаннан кейін дербес құрамын Жоғарғы Сот төрағасы белгілейтін судьялардан құралады. Жоғарғы Сот төрағасы азаматтық істер жөніндегі және қылмыстық істер жөніндегі алқаларда мамандандырылған құрам құруы мүмкін.

Жоғарғы Соттың төрағасы судья міндетін де атқарумен қатар: судьялардың сот істерін қарауын ұйымдастырады, қадағалау алқасын басқарады, алқада сот ісін қараған кезде төрағалық етуге құқылы; Жоғарғы Соттың жалпы отырыстарын шақырады және оларда төрағалық етеді; жалпы отырыстың қарауына сот практикасында заңдарды қолдану мәселелері бойынша Жоғарғы Соттың нормативтік қаулыларын қабылдау үшін материалдар енгізеді; Жоғарғы Соттың жалпы отырысының бекітуіне жалпы отырыс хатшысының және ғылыми-консультациялық кеңес мүшелерінің кандидатураларын енгізеді; қажет болған жағдайда бір алқаның (қадағалау алқасынан басқа) судьяларын басқа алқаның құрамында іс қарау үшін тартады; Жоғарғы Соттың жұмыс жоспарын бекітеді, алқалардың жұмысын үйлестіреді; Жоғарғы Сот кеңсесіне жалпы басшылықты жүзеге асырады, оның құрылымы мен штатын бекітеді, жеке азаматтарды қабылдайды, өкімдер шығарады. Жоғарғы Соттың төрағасы сондай-ақ, елдегі өзге де мемлекеттік билік тармақтары органдарымен және халықар. ұйымдармен өзара қарым-қатынасы кезінде отандық сот жүйесінің мүддесін

қорғайды. Жоғарғы Сот төрағасының кез келген сот судьяларына қатысты тәртіптік іс қозғауға құқығы бар.

Жоғарғы Сот алқасының төрағасы судья міндеттерін де атқарумен қатар: алқаның отырысында төрағалық етеді; сот статистикасын жүргізу, заңдарды қолданудағы сот практикасын зерделеу мен жинақтау жөніндегі жұмыстарды ұйымдастырады; Жоғарғы Соттың жалпы отырысында қарау үшін судьялардың тиісті құжаттарды дайындауын қамтамасыз етеді; жалпы отырыста алқа қызметі туралы ақпарат береді; заңда көзделген басқа да өкілеттіктерді жүзеге асырады.

Жоғарғы Соттың жалпы отырысы алқа құрамының санын белгілейді және қадағалау алқасының құрамына судьялар сайлайды; сот практикасын зерделейді және оны жинақтаудың қорытындылары бойынша елдегі соттардың сот төрелігін іске асыруы кезіндегі заңдылықтың сақталуы мәселелерін қарайды; сот практикасында заңдардың қолданылуы мәселелері бойынша түсіндірмелер беретін нормативтік қаулылар қабылдайды; алқалар төрағаларының және өкілетті орган басшысының хабарламасын тыңдайды; облысы сот төрағасы мен облысы сот алқасының төрағасы, Жоғарғы Сот алқасының төрағасы мен судьясы қызметінің бос орнына кандидатураларды талқылайды және тиісінше қорытындылар береді; Жоғарғы Сот төрағасының ұсынуымен жалпы отырыс хатшысын және ғылыми-консультациялық кеңестің құрамын бекітеді; заңда көзделген басқа да өкілеттіктерді жүзеге асырады.

Жалпы отырыс Жоғарғы Сот судьялары жалпы санының кем дегенде үштен екісі қатысқан жағдайда ғана заңды болып табылады. Жалпы отырыс мәжілістеріне Қазақстан Республикасының Бас прокуроры мен әділет министрі қатысады. Оған Жоғарғы Сот төрағасының шақыруымен төменгі соттардың судьялары, министрліктердің, агенттіктер мен к-ттердің, ғылыми мекемелердің, мемлекеттік және қоғамдық ұйымдардың өкілдері қатысуы мүмкін. Жоғарғы Сот шешімдері түпкілікті шешімдер болып табылады және апелляциялық тәртіппен шағым жасауға, яки наразылық білдіруге жатпайды.

Сот – сот төрелігін жүзеге асыру, құқық бұзушыларға мәжбүрлеу шараларын қолдану жолдарымен қоғамның және азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін заңсыз қол сұғушылықтан қорғайтын мемлекеттік орган. Сот мемлекетпен бірге пайда болады, бірақ мемл. механизмнің дамуы мен арнаулы мемлекеттік аппараттың құрылуына байланысты өз алдына жеке орган болып бөлініп шықты.

Мемлекетке дейінгі қоғамда дау-жанжалды тайпа ақсақалдары не көсемі, ерекше ру жиналысы, арнайы алқа шешті. Соттан тыс жанжал шешу ғұрыптары да болды (мысалы, қанға қан, талион қағидасы). 18 – 19 ғасырларда сотты және сот өндірісін ұйымдастырудың бірқатар демократия қағидалары алға шықты: сот пен заң алдында бәрінің тең болуы, сот өндірісінің ашықтығы мен жариялылығы, формальды дәлелдемелер жүйесінен бас тарту, судьяларды сайлау, кінәсіздік презумциясы.

Соттар қызметі мемлекет механизмінің маңызды бөлігі ретінде толықтай арнайы заңдармен реттеледі. Сот мемлекеттік орган ретінде сот билігін мемлекет атынан жүргізеді, ал сот актілерінің орындалуы мемлекет күшімен қамтамасыз етіледі. Дәстүрлі қазақ қоғамында сот қызметін билер атқарды. Алайда мүлктік, азаматтық дау-жанжалдың тараптары өзара келісім арқылы төрелік етушіні өздері таңдаған. Әдетте мұндай даулардың төрелігін сөзге шешендігімен және әділдігімен аты шыққан адамға тапсырған.

Әдебиеттер тізімі

1. ҚР Конституциясы. Юридическая энциклопедия. М., 2001 (қолжетпейтін сілтеме)
2. Давыдов Н.М. Суд и права личности. сборник статей, М., 2005.

ӘӨЖ 340.1

САЯСИ ӘЛЕУМЕТТІК ҚҰНДЫЛЫҚТАР

*Абуханов Ш.А.,
ассоциированный профессор
Қазақ Америка университеті
Алматы, Қазақстан
e-mail: sabukhanov@gmail.com*

Аңдатпа. Мақалада қоғамның саяси әлеуметтік құндылықтарының даму мәселелері адам құқықтары мен бостандықтары тұрғысынан қарастырылады.

Кілт сөздер: конституция, референдум, декларация, демократия, экология.

Аннотация. В этой статье рассмотрены проблемы развития политических и социальных ценностей с точки зрения прав и свобод человека.

Ключевые слова: конституция, референдум, декларация, демократия, экология

Abstract. Development of political and social values are considered in terms of rights and freedom of the people.

Keywords: constitution, referendum, declaration, democracy, ecology

Кез-келген елдің қоғамдық даму жүйесі ережелер арқылы қалыптасады. Қазақстан Республикасының қоғамдық даму жүйесі де еліміздің негізгі заңы арқылы қалыптасты. Қ. Р-ның негізгі заңы бұл Конституция болып табылады. Еліміздің конституциясы бұл демократиялық, өркениеттік даму жолына түскен мемлекет пен қоғамның негізгі басты нормативтік актісі.

Бұл конституция 1995 жылы 30 тамызда референдум арқылы қабылданды. Конституция қоғамдық өмірдің барлық салаларын қамтитын және оның барлық құрылымдарын бекітіп, оның дамуын жүзеге асыратын саяси құқықтық күшті бойына жинақтаған құжат. Конституция бұл құқықтың ғана қайнар көзі емес қоғамымыздағы қоғамдық құрылымдардың саяси, әлеуметтік және экономикалық дамуының негізі. Қ.Р-сы өз конституциясының алғашқы бабында өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы адам және оның өмірі мен құқықтары және бостандықтары деп көрсетілген. Егер осы мәселеге тереңірек зер салып қарасақ мемлекеттік басты байлығы бұл- адам. Сондықтан қоғамдағы атқарылған әрі атқарылатын қоғамдық шаруалардың бәрі осы адам игілігіне арналады. Ал ата заңымыз осы игіліктердің бәрін қорғайды. Сонымен қатар қоғамдағы әлеуметтік топтар мен таптарды бөліп жармай, барлығына тең қолданылады. Қоғамдағы әрбір адамның құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету мен қорғау бұл құқықтық мемлекетті қалыптастырудың жолындағы ең маңызды, басты мәселе болып табылады. Жалпы адам құқығы бұл жеке тұлғаға тән нақты бостандықтар мен әлеуметтік игіліктерге кепілдік беретін саяси қатынастар жүйесіндегі бекітілген ережелер мен принциптердің жиынтығы. Адам құқықтарын қорғау бұл ұлттық, құқықтық тәртіпті қалыптастырудың, қорғаудың маңызды міндеттерінің бірі деуге болады. Адам бостандығындағы ар намыс бостандығы бұл азаматтық құқықтың негізі. Әр адам өз еркі бойынша өзінің дінге қатысын өзі белгілеуге құқылы. Егер әрбір адам өзінің сенетін дініне, оның рәсімдеріне, әдет-

ғұрыптарын орындауына құқылы, бірақ оған ешкімнің кедергі келтіруіне құқығы жоқ. Әрине, діни рәсімдерді, әдет-ғұрыптарды орындау басқа адамның, қоғам мүдделеріне қайшы келмеуі тиіс. Демократиялық мемлекетте дін мәселесі бұл өткір тұрған әлеуметтік мәселелердің бірі. Ол қоғамда әр түрлі келіспеушілікке және әр түрлі терорлық әрекетке әкелуі де мүмкін, сондықтан біз дін мәселесіне жауаптылықты арттыра отырып, заңды сақтауымыз керек. Еліміздегі дін туралы мәселе қозғалғанда біріншіден, біздің есімізге түсетіні хиджап кию мәселесі. Бұл мәселе туралы қоғамда өткіп пікір таластар да болып жатады. Хиджап кию бұл қоғамның әлеуметтік мәселелерінің біріне айналды. Әлеуметтану ілімі хиджап кию мәселесін жаһандану заманында ұлттардың, діндердің араласуы негізінде бір-бірінен алыс тұратын қашық елдердің бір-бірімен жақындасып бара жатқандығымен байланыстырады. Дегенмен әрбір қазақ азаматы қоғамның әлеуметтік құндылықтарын өзіміздің салт-дәстүріміздегі мәдениет пен құндылықтардан іздегені абзал дегім келеді. Міне, сонда ғана біз зайырлы, ресми діні бар, мемлекетке айналамыз.

Алғаш адам құқығы мәселесі бұл Америка құрама штаттарының конституциясы мен «Адам мен азамат құқығы туралы» Француз декларациясында заңдастырылды. Ал бүгінгі таңда адам құқықтары мен бостандықтары мәселесі БҰҰ-ның негізгі бес құқықтық құжаттарында анықталып, кепілдік берілген. Оларға адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы (1948 ж.), «Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы пакт» (1966 ж.), «Азаматтық және саяси құқықтар туралы пакт» (1966 ж) және басқа-да саяси мәндегі құжаттар мен қатар хаттамаларды жатқызамыз.

Жалпы адам құқықтары мен бостандықтарын мазмұны жағынан бөліп қарастыратын болсақ олар азаматтық, саяси, әлеуметтік, экономикалық, мәдени және экологиялық деп бірнеше түрге жіктеуге болады. Мысалы экономикалық құқық пен бостандық адамға өзінің материалдық өндіріс және бөлініс саласындағы өз мүмкіндіктерін жүзеге асыру үшін қажет.

Қазақстан мемлекетінің экономикалық саясатының негізгі бағыттары: жеке және мемлекеттік меншікке негізделген экономиканы құрудан бастау алады. Кәсіпкерлікке әсіресе материалдық игіліктер өндірісі, құрлыс, көлік, жеке сауда саласындағы қоғам үшін пайдалы кез-келген нысандағы кәсіпкерлікке қолдау көрсетуден көрінеді. Нарықтық экономика жеке меншік иелерін өндіріс құралдарына жеке меншікті тудырып қалыптастырады. Қазіргі заманғы алдыңғы қатарлы елдердің тәжірибесі көрсеткендей, жеке меншіктің дамуын өз бетінше жіберуге болмайды. Ол мемлекет арқылы реттеліп отыруы тиіс. Мемлекет меншіктің жинақталуына, кәсіпкерлік қызмет пен қоғам экономикасының қалыптасуы мен дамуына ықпал етеді. Сонымен қатар мемлекет адамдардың игілігіне, демократия мен әлеуметтік, саяси тұрақтылықтың негізі ретінде орта таптың қалыптасуына әрі жеке меншік иелерін, қоғамда көбірек қалыптастыруға қолдау көрсетеді. Әркімнің кәсіпкерлік қызмет еркіндігіне құқығы бар (26-бап) Жеке кәсіпкерлікті қолдау әрі қорғау арнайы заңдар бойынша жүзеге асады. Қорыта келгенде жеке кәсіпкерлік бұл азаматтың экономикалық бостандығын жүзеге асыру формасы болып табылады.

Азаматтық құқықтар бұл адам өмірге келген күннен бастап өмірінің соңына дейін қолданылады. Кез-келген мемлекет бұл құқықтарды тәуелсіз, әрі ашық сот, тұрғын үйге қол сұқпау, еркін жүріп тұру, тұрғылықты мекен жайын таңдап алу және т.б. құқықтарды заңмен бекіту арқылы қамтамасыз етеді.

Ал саяси құқықтар азаматтарды қоғам мен мемлекет ісін басқаруға, мемлекеттік органдарға сайлануға, сайлауға қатысу арқылы қамтамасыз етіледі [1]. Сонымен қатар

адам құқықтары мен бостандықтары қоғам мен мемлекет дамуындағы негізгі басты бағыттарды айқындайды. Сондай-ақ адамның азаматтық құқығы бұл адамның мемлекет пен байланысын білдіреді, яғни сол мемлекеттің азаматығына ие болу, адамның азаматтық құқықтары арқылы жүзеге асады. Ал адамның азаматтығы сол өзі өмір сүрген мемлекеттегі құқықтарды жан-жақты, толық, шексіз, пайдалануға мүмкіндіктер береді [2]. Сонымен қатар адам қалыптасқан қоғамдағы саяси құқықтық институттар арқылы өзін-өзі танытуға, әрі мемлекет пен қоғам өміріне қатысуға мүмкіндік алады. Азаматтар қоғамдағы саяси билікке қатынасын саяси партиялар мен қозғалыстар құру арқылы өз мүделері мен қажеттіліктерін білдіріп отырады.

Қазақстан республикасының конституциясында бекітіліп көрсетілгендей адам мен азаматтардың өмірі мен құқықтары, бостандықтары қоғамдағы ең қымбат қазына деп жарияланған. Бүгінгі күнде қоғамда көптеген адамдардың өз құқығын білмейтіні рас. Жалпы қоғам кәсіпкерлерден, тұтынушылардан немесе таптар мен этникалық топтардан құралады десек олардың басым көпшілігі өз құқықтарын біле бермейді. Егер біз құқықтық мемлекет, демократиялық ел боламыз десек онда азаматтардың сауаттылығын арттыру керек. Адамның және азаматтың өз құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыруы басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын бұзбауға конституциялық құрлыс пен қоғамдық имандылыққа нұсқан келтірмеуі тиіс [3]. Жеке адамның қоғамдағы жағдайы мемлекет дамуының деңгейінің сипатын көрсетеді. Егер адам өміріне, денсаулығына, азаматтық қадір-қасиетіне қауіп төнсе әр адам мемлекеттік органдардан көмек сұрауға, әрі заңмен қорғалуға құқылы. Адамның ең маңызды құқықтарының бірі бұл табиғи құқығы. Оған адамның өмір сүру құқығы жатады. Ешкімнің өз бетінше адам өмірін қиюға қақысы жоқ. Өлім жазасы, ерекше ауыр қылмыс жасағаны үшін, ең ауыр жаза ретінде заңмен белгіленеді. Ондай жазаға кесілген адамға кешірім жасау туралы арыздану құқығы да беріледі. Сонымен қатар өлім жазасы ауыр қылмыс жасаған адамның ерекше қауіптілігіне байланысты және мұнда жауаптылықты ауырлататын мән-жайларда қолданылады. Өлім жазасын қолдану туралы үкім шығармас бұрын, сот ең ауыр жазаны қолданудың мән-жайын жан-жақты дәлелдеп, өлім жазасы кесілген адамды мейлінше толық сипаттап көрсетуі тиіс (2). Сот сотталушының психикалық дертке ұшырамағанын анықтауы тиіс. Мұндай дертке ұшырағандарға жаза мүлдем қолданылмайды.

Қазіргі кездегі қоғамдағы адамның ең жоғарғы құндылық екендігі оның абсолютті құқықтары мен бостандықтарынан және ол туралы идеялардан байқауға болады. Адамзат тарихында адам құқығын шектеу бұл саясаттану ғылымындағы тоталитарлық режімнің орнауына алып келетіндігі қоғамда дәлелденді. Адамның табиғи әрі абсолютті табиғи құқықтары мен бостандықтары еліміз конституциясында бекітіліп көрсетілген және ондағы адам құқықтары туралы идеялар мемлекеттік саясаттағы басты құндылықтар деуге болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Жамбылов Д.А. Саясаттану. – Алматы, 1996. – 57 бет.
2. Сапарғалиев Ф. С. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы. – Алматы, «Жеті жарғы». – 2004. – 95-97 бб.
3. Баянов Е. Е. Қазақстан Республикасының мемлекеті мен құқығының негіздері. – Алматы, 2003. – 184 бет.

УДК 347.965

ЕЖЕЛГІ ЗАМАНДАҒЫ АДВОКАТУРА ИНСТИТУТЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУ ТАРИХЫ

Истлеева Ж.К.,

магистр, аға оқытушы

Лесбек А.С.,

магистр, аға оқытушы

Академик А.Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университеті

Шымкент қ., Қазақстан

e-mail: zanger.777@mail.ru

Андатпа. Адвокатураның мәні мен мақсаттары және 1917 жылға дейінгі кезеңде, кеңес заманында және қазіргі уақытта Қазақстанда адвокатураның қалыптасуы, даму кезеңдері туралы, адвокаттар алқасы мен оның органдарының заңи түрпаты, олардың мемлекеттік органдармен қарым-қатынасы, адвокаттардың құқықтары мен міндеттері туралы қарастырылды. Сонымен қатар, адвокаттық қызметтің негізгі бағыттары туралы айтылып, қылмыстық істерде қорғаушы, азаматтық істерде өкіл ретіндегі адвокат қызметінің ерекшеліктеріне аса назар аударылды.

Кілт сөздер: Заң, клиент, өкілдік, адвокатура, сот және билік органдары, трояндық соғы, император, легография, шежіре, шенеунік, спикер.

Аннотация. Рассмотрены сущность и цели адвокатуры и этапы становления, развития адвокатуры в период до 1917 года, в советское время и в настоящее время в Казахстане, юридическая характеристика коллегии адвокатов и ее органов, их взаимоотношения с государственными органами, полномочия и обязанности адвокатов. Кроме того, было отмечено об основных направлениях адвокатской деятельности, особое внимание было уделено особенностям деятельности адвоката в уголовных делах, представителя в гражданских делах.

Ключевые слова: закон, клиент, представительство, адвокатура, суд и органы власти, троянский суд, император, легография, генеалогия, чиновник, спикер.

Abstract. The essence and goals of advocacy and the stages of formation and development of advocacy in Kazakhstan in the period before 1917, in Soviet times and now, the legal type of the Bar Association and its bodies, their relations with state bodies, the duties and duties of lawyers were considered. In addition, the main directions of advocacy were discussed, special attention was paid to the specifics of the activities of a lawyer in criminal cases, a lawyer in civil cases.

Keywords: law, client, representation, advocacy, court and authorities, Trojan court, emperor, legography, genealogy, official, speaker.

Біздің сүйікті мамандығымыз қай жерде және қашан пайда болды, бұл мамандықтың атасы кім болды? Ол неге пайда болды? Адвокатура қалай дамыды? Шағын тарихи экскурсия осы сұрақтарға жауап беруге арналған мақала.

Біз бәріміз бір сот процесін есімізде сақтаймыз, ол қазір айтқандай, сотталушының қорғау құқығын өрескел бұзумен өтті және өлім жазасына әділетсіз үкім шығарумен аяқталды. Сот 1973 жыл бұрын болған. Судьяның аты Понтий Пилат болды.

Тарих біз үшін Қытай, Жапония, Үндістан сияқты елдерде, яғни Шығыс және Азия елдерінде адвокатура институтының бай тарихы жоқ және Батыс Еуропа мен АҚШ елдеріндегідей дәрежеде дамымаған.

“Қытайда”, – дейді бір автор, әйгілі географ Реклу”, – адвокаттар жоқ. Егер мандарин

ата-анасына немесе достарына айыпталушыны қорғауға мүмкіндік берсе, онда бұл оның қарапайым жұмсақтығы”. Көшпелі халықтар (киммерийлер, скифтер, сарматтар, ғұндар, аландар, готтар, роксоландар, дактар, геттер, ежелгі түріктер және т.б.) сот төрелігін де, өкілдер институтын да білмеді.

Жапониядағы Адвокатура туралы біз білетін дереккөздердің ешқайсысында айтылмайды.

Халқы исламды ұстанған елдер бірдей заңдылыққа ие болды, өйткені олардың заңнамасы бір көзден, Құраннан туындайды. Мұхаммедтің қасиетті кітабы мұсылмандар үшін діни және Азаматтық кодекс болып табылады. Сондықтан сот төрелігін жүзеге асыру барлық мұсылман елдерінде шамамен бірдей ұйымдастырылған, бірақ Адвокатура туралы іс жүзінде ешқандай ақпарат жоқ.

Ежелгі еврейлерде құқық дінмен анықталды. Судьялар Ехобаның вице-президенттері болып саналды. Өкілдіктің өзі, құқықтық институт ретінде, болған жоқ. Ол кезде тек моральдық – этикалық нормалар қолданылды. “Үйреніңіз”, – дейді Ишя:”жақсылық жасаңыз, әділеттілікке ұмтылыңыз, езілгендерге көмектесіңіз, жетімдерге құқық беріңіз және жесірлерді қорғаңыз”. “Мен қашан”, – дейді Әйүп, – “ қала қақпасына шығып, алаңға орындық қойды, князьдер сөйлеуді тоқтатып, қолдарын аузына сенді; әйгілі күйеулердің дауысы жасырынып, тілі олардың көмейіне жабысып қалды. Өйткені құлақ мені естіп, қуантты, ал көз мені көріп, мадақтады. Өйткені мен қаскөй азап шегушіні құтқардым, ал оған көмектеспегенде жетім қалдым”.

Адвокат сөзі латын тілінен шыққан және латын тілінен шыққан. *advocatus*, *advoco*-мен шақырамын, шақырамын. Ежелгі уақытта, Римде азаматқа өзін-өзі таныстыру, сондай-ақ “шақырылған” өкіл арқылы өкілдік ету құқығы берілді. Бастапқыда римдіктер “адвокат” деп атады – сотталушылар мен дауласушылардың туыстары мен достары, олар сотқа еріп жүруді сұрады. Тек империя кезінде бұл термин сот қорғаушыларына қолданыла бастады.

Айтпақшы, адвокаттар жиі қолданатын “клиент” сөзі Римнің ежелгі тарихынан алынған. Римде рулық дворяндар мен патрициандық отбасылардың пайда болу процесі басталған кезде, клиентела институты немесе қазір біз оны клиенттер деп атаймыз. Клиенттер белгілі бір себептермен Римге қоныс аударған адамдар деп аталды, яғни римдік рулардың құрамына кірмеген бөтен адамдар, сондай-ақ асыл және ауқатты Рим азаматтарынан патронат пен қорғаныс іздеген кедей рулардың өкілдері.

Әр түрлі тарихи дәуірлерде адвокатура институты жұмыс істеген ұйымдық формалар әр түрлі болды. Бұл бір-бірімен байланысты емес және іс жүзінде құқықтық нормалармен реттелмейтін жеке тұлғалардың жеке кәсібі болды. Ол цех сияқты корпоративті топ түрінде болды және белгілі бір тәуелсіздікке ие болды.

Сот және билік органдарына тәуелді бұл ұйым, тікелей жоғары дәрежелі мемлекеттік лауазым, содан кейін тәуелсіздікке ие және өз қызметінде тек заңмен реттелетін автономды корпорация.

Бірінші форма Ежелгі Грецияда және республикалық Римнің алғашқы кезеңінде, орта ғасырлардың басындағы Роман және Германия мемлекеттерінде және реформаға дейінгі Ресейде (1864 жылға дейін) орын алды [1; 49б].

Адвокатураны ұйымдастырудың және қоғамдық пікір түрінде бақылаудың болмауы, әсіресе саяси бостандық болмаған кезде, адвокатура қызметінің ең қанағаттанарлықсыз түрі болып табылады.

Сот өкілдері шашыраңқы және ұйымдық бірлігі жоқ бола отырып, беделді бола алмайды және сонымен бірге оларда этикалық принциптер дамымайды: жеке басының пайдасын қудалау және осыған байланысты құқықтық көмекке мұқтаж адамдарды кеңінен пайдалану кедергісіз дамып, жеке мүддеге немесе нашар қорғалуға немесе, керісінше, ол соншалықты қатты қорғалған, ол әділеттіліктің шынайы мүдделеріне нұқсан келтіреді,

және жалпы алғанда, бұл әділеттілік, формализм және ілмек жасаудың гүлденуі болып табылады. Сонымен бірге адвокатураның корпоративті – цехтық құрылымы (Ресей 1864 жылғы реформадан кейін, Батыс Еуропа елдері және қазіргі кезеңдегі АҚШ) адвокатураның беделін арттыруға ықпал етеді, оған ең жақсы заң күштерін тартады, кәсіби этика негіздерін және сот төрелігі ісіндегі қоғамдық мүддені құрметтейді.

Сонымен, өкілдіктің құқықтық институты ретінде Адвокаттық қызмет қай жерде және қашан пайда болды?

Бастапқыда адвокатураның пайда болуынан бұрын болған тарихи жағдай туралы бірнеше сөз: Тарихтан белгілі болғандай, шамамен 1300 жыл бұрын Р. х., Кадештегі жеңілістен кейін (перғауын Рамзес 11 әскері мен Хетт әскері арасындағы әскери қақтығыс, шамамен 1290 ж.Р.х.) Хетт патшалығы біраз уақытқа әлсіреп, Жерорта теңізінің оңтүстік-шығыс бөлігіндегі гегемония ахейлерге өтті. 13-12 ғасырларда. ахейлер хеттік тәуелділіктен босатылған басқа ұлттармен (кариялықтар, киликиялықтар, тевкрлар және т.б.) бірге Египетке шабуыл жасады, өйткені Мысыр ескерткіштері Мысырға шабуыл жасаған теңіз халықтары арасында ахайваш пен Данон, яғни даниялықтар (ахейлердің басқа атауы) туралы айтады.

Бірақ аталған халықтар Перғауын Рамзес IV-ден жеңілгеннен кейін, “ахей коалициясы” ыдырап, бүкіл халықтар Жерорта теңізінің аралдары мен жағалауларына құлады.

Сицилияда Крит патшасы Минос қайтыс болғаннан кейін үш ұрпақ өткен соң, шамамен XII ғасырдың аяғында трояндық соғыс басталды, бұл Микен патшалығының күштерінен асып түскен соңғы ірі кәсіпорны болды. Осыдан кейін Микеннің құлдырауы, ахейлердің шығысқа, Кіші Азияға қоныс аударуы және екінші жағынан солтүстіктен жаңа грек тайпаларының ағыны басталады. XII ғасырдан бастап Дориан тайпаларының қоныс аударуы басталады.

Трояндық соғыс, Кіші Азиядағы ахейлердің қоныстануы және дориандық қоныс аудару – бір – бірімен тығыз байланысты фактілер – бір тарихи процестің әртүрлі жақтарын-Микен патшалығының ыдырауын білдіреді.

“Тіпті трояндық соғыстан кейін де, – дейді Фукидид, – Эллада әлі де тұрғындардың қоныс аударуы мен жаңа қоныстануы болды, сондықтан ел тыныштықты білмеді, сондықтан сәтті болмады. Эллиндердің Илионнан оралуы баяулады, бұл көптеген өзгерістерге әкелді: мемлекеттерде жиі қақтығыстар болды, нәтижесінде жер аударылғандар жаңа қалалар құра бастады. Көп уақыттан кейін ғана, тіпті қиын болса да, Эллада қатты тынышталды, оның қозғалысы көп болмады, ал эллиндер колонияларды жібере бастады”.

Грецияның трояндық соғыстан кейінгі тарихи дәуірінің жалғыз қайнар көзі (XII - VIII ғ.ғ. д. р. х.) – Гомердің “Илиада” және “Одиссея” поэмалары.

Гомерлік Греция кезінде өкілдік және сот төрелігі институттары болған жоқ. Гомердің “Одиссей” поэмасында-Одиссей мен Пенелопаның ұлы Телемах Пенелопадан олардың кез келгенімен некеге тұруды талап еткен Одиссей тағына және ложасына үміткерлердің заңсыз әрекеттері туралы шағым түсірді. Шағымды ақсақалдар кеңесі қарады. Гомер өзінің жазбаларында сот органдары туралы да, тараптардың өкілдері туралы да айтпайды.

Тарихшылардың еңбектерінен біз сот өкілдігінің құқықтық институты шамамен 6 ғасырдың соңғы жартысында және 5 ғасырдың басында Р. х.-ға дейін грек Кіші Азия қалаларының аумағында, Иония мен аралдарда, яғни ежелгі гректер колонияларды шығарып, қалалар құра бастаған тарихи кезеңде пайда болғанын білеміз (жылы атап айтқанда, Танаис, Пантикапей, Ольвия және т. б., Солтүстік Қара теңіз аймағында, Италияда - Марсель, Мессина, Неаполь, Сиракуза)

Алғашқы адвокаттар өздерін логографтар деп атады. Логографтар – (грек., бастап Логос-сөз, прозалық шығарма және графо-жазу), яғни жазу сөздер [2; 1146].

Ежелгі грек Тарихи прозасының алғашқы шығармаларының авторлары осылай аталды.

Алғашқы логографтар 6 ғасырдың ортасында пайда болды. Р.х. дейін логографтардың отаны Иония мен аралдар болды-ерте поэзия мен ғылымның гүлденген жері. Баяндау рухы бойынша логографтар Гомер мен эпиктерге іргелес, бұл олардың тілінің сипатымен де көрінеді.

Мифтер мен аңыздарға сүйене отырып, логографтар грек полистерінің, «варварлық» елдердің аңызға айналған тарихын, ақсүйектер ұрпақтарының шежіресін қалпына келтіруге тырысты (бұл Гекатей, Харон, Ксанф жазбаларының үзінділерінен көрінеді). Кейіннен, қалалық шежірелер мен шенеуніктердің тізімдеріне негізделген логографтар ерте грек тарихындағы оқиғалардың хронологиялық тізбегін құруға тырысты. Ең танымал «Аттида» Гелланика-Афина тарихындағы және ежелгі грек саясатындағы оқиғалар шежіресі. Афинада 5 ғасырдың аяғынан бастап Р.х. логографтар сотта дауласушы тараптардың сөз сөйлеуіне арналған сөз құрастырушылар деп те атала бастады. Ең танымал логограф Түлкі болды. Сол ежелгі уақытта сот саласында шешендік маңызды рөл атқарды. Судьялар заң ғылымында аз түсінетін қарапайым азаматтар болғандықтан, олардың басты назары дауласушылардың шешендігіне аударылғаны таңқаларлық емес, ал нашар сөйлеу істі жоғалтуды білдіреді. Сонымен қатар, сөз сыйы жоқ адамдар Солон заңдарына байланысты сотта өздерін жеке қорғауы керек. Бұл принциптің өмірдің шұғыл қажеттілігімен соқтығысуы оны сотта жаттап алған және айтқан дауласушыларға арналған баяндамалар түрінде айналып өтуге әкелді. Бастапқыда логография деп аталатын мұндай сөздер туыстары мен достарына арналған, бірақ содан кейін олардың композициясы логографтар деп аталатын адамдардың ерекше класының кәсібіне айналды.

Алғашқы кәсіби логограф Антифон болып саналады (V ғ. дейін Р. х.), ол Аммиан Марцеллин мен Плутархтың айтуы бойынша сот сөздерін жазу үшін ақы алу әдетін енгізген. Одан кейін бірқатар басқа логографтар, соның ішінде Лизий, Исократ, Эсхил және Демосфен сияқты танымал спикерлер болды.

Бұл Грециядағы адвокатураның бастапқы түрі болды. Ол Республиканың соңына дейін үстемдік етті және көрнекті грек спикерлерінің көптеген логографиялары оның қалай кең таралғанын анық көрсетеді.

Дегенмен, логографиялар сот арқылы қорғау қажеттіліктерін толығымен қанағаттандыра алмады. Бүкіл эсселерді жатқа білудің қиындығын айтпағанда, логография тек айыптау және талап қою үшін жарамды болды және қорғаныс сөйлеулері мен жолдарына өте шектеулі және жетілмеген қолданылуы мүмкін.

Логографиялар ауызша сөйлеуді алмастыра алмағаны анық. Сонымен қатар, қорғаушылардың қылмыстық істерге қатысуы қарапайым әділеттілікті талап ете бастады.

Сонымен, бір жағынан, логографияның жеткіліксіздігі, екінші жағынан, әділеттілік талаптары соттардың жекелеген жағдайларда дауласушы тараптарды бөгде адамдарға ауызша қорғауға рұқсат беруіне әкелді.

Бұл көп жағдайда келесідей болды. Заң тараптардан өз мүдделерін қорғауды және қорғауды талап еткендіктен, соттар бұл талапты бұзуға құқылы емес, айналып өтуге жүгінді: тараптар әлі де сотқа келіп, жарыссөз жүргізуі керек еді, бірақ оларға бірінші сөз сөйлегеннен кейін соттан екінші сөз сөйлеуді сұрауға рұқсат етілді. бөгде адамдардың бірі тұлғалар. Екінші сөз девтерология деп аталды, ал оны айтқандар — синегорлар, қылмыстық айыптаушыларға ұқсас. Осылайша екі мақсатқа қол жеткізілді: жеке қорғаныс принципі толық күшінде қалды, сонымен бірге бөгде адамдардың құқықтық көмегіне жол берілді. Соттар Заңның мұндай айналып өтуіне бірден жол бермеді. Бастапқыда тараптарды қорғауға тек туыстық байланыстармен байланысты адамдар ғана жіберіле бастады деген болжам жасауға болады, ал біраз уақыттан кейін бұл артықшылық дауласушылардың достарына, содан кейін барлық бөгде адамдарға қатысты болды.

Тарихи материалдардың тапшылығына қарамастан, бұл болжамды растайтын көптеген

фактілерді келтіруге болады. Сотта жеке қорғаныс принципін белгілеген Солон заңдары VI ғасырдың басында шығарылды. Милтиадқа опасыздық жасады деп айып тағылды, бірақ соғыста алған ауыр жарақаттарының салдарынан ол сотта сөйлей алмайтындықтан, қорғауды ағасы Стесагор басқарды. Кейінгі уақытқа қатысты тағы бір мысал-Изейдің Эффилет логографиясы, оның үзіндісін Галикарнас Дионисийі сақтайды. Бұл сөздің басында және соңында екі рет жазылған адам Эффилетпен туыстығын көрсетеді, оны сотталушыны қорғауға шақырады.

Одан да көп фактілерді достардың және сотта сот қорғауына жақын адамдардың жорамалын дәлелдеуге болады. Бұл тұрғыда ең жақсы грек спикерлерінің сақталған сот сөздері, атап айтқанда Антифон (V ғасырда Р.х. - ға дейін), Лизия (сонымен қатар), Изея (IV ғасырдың басында) және Сократ (сонымен қатар), Демосфен және Эсхин. Антифонның бір тетралогиясының төртінші бөлімі келесідей басталады: "сотталушы сотқа келмегендіктен (ол кінәсін мойындағандықтан емес, айыптаушылардың табандылығынан қорыққандықтан), біз оның достары ретінде оны қорғау үшін сөйлеуді қасиетті міндетіміз деп санадық». Лизиус үшін сөйлеген сөзінде Ференика сол сияқты айыпталушымен достықты оның ісіне араласуының себебі ретінде көрсетеді: «менің ойымша, судьялар Менің Ференикпен достығым туралы бірнеше сөз айту керек, сондықтан сіздердің ешқайсыларыңыз мені көргеніңізге таң қалмас үшін., мен қазір Ференикті қорғаймын». Бұл Изейдің Никостраттың мұрасы туралы және Эвмат үшін сөйлеген сөздерінің басталуы. Олардың біріншісінде былай делінген: «Агнон мен Агнофей менің достарым, уа, күйеулер, олардың әкелері бұрын болған, сондықтан мен оларға көмектесу керек деп ойладым». Осы сөздердің барлығында бұл тараптардың туыстары немесе достары туралы. Алғаш рет Исократта бөгде адамның синегоры ретінде болжам бар.

Литографияда қыңырлыққа қарсы, ол үшін жазылған адам өз сөзін былай аяқтайды: «мен бұл іс туралы мүмкіндігінше айттым; егер қатысушылардың кез-келгені менің пайдасына бірдеңе айтса, онда ол трибунаға көтеріліп, айтсын. Демосфеннің бір литографиясы сотталушыларды қорғауға достарынан кейін қалай жіберілгенін түсіндіруге мүмкіндік береді-сонымен қатар бөгде адамдар. Дарий үшін жазылған Дионисидорға қарсы сөз: «Мен өзімді мүмкіндігінше қорғадым; менің достарымның біреуі менің пайдасына айтқанын қалаймын. Демосфенді көтеріңіз!» [3; 1876].

Досының атын жамылып, дауласушы литография авторының өзін, әйгілі спикерді қорғаушы ретінде шақыратыны анық. Демосфеннің шынымен Дарий досы болғандығы белгісіз және маңызды емес. Бұл іс талапкерлер мен жауапкерлердің өз мүдделерін қорғауды жалған адамдарға, тіпті жалдамалы достарға да бере алатындығын анық көрсетеді, өйткені сот олардың өтініштерін бақылауға мүмкіндік бермеді және осылайша бірте-бірте Тарап көрсеткен кез келген адамды қорғауға жіберу әдетіне айналды. Бұл грек Адвокатурасының пайда болуы мен дамуының табиғи процесі. Литографияны жазумен қатар, ауызша қорғаныс алдымен туыстық адвокатура түрінде, содан кейін келісімшарттық қорғаныс түрінде пайда болды. Ақырында, сіз грек Адвокатурасының тағы бір жағының үнсіздігінен өте алмайсыз: сөйлеудегі өте түсініксіз, өткір және тіпті көптеген спикерлердің сөйлеген сөздерінің әдепсіздігі. Шешендік құмарлықтың қызуында адвокат ештеңені аямады: қарсыласының жақсы аты да, әйелі мен анасының ар-намысы да, тыңдаушылардың қарапайымдылығы да. Азаматтық істерде адвокаттар одан да азды-көпті ұстамды және байсалды болды, бірақ қылмыстық істер бойынша сөз сөйлеу көбінесе брошюралар болды. Демосфеннің кейбір сөздері қазіргі сахнадағы Аристофан комедияларының көптеген эпизодтары сияқты қазіргі сотта мүмкін болмас еді.

Жалпы, олар қорғаныс құралдарынан ұялмады: олар судьялардан сотталушыға кешірім сұрады, балаларын, туыстары мен достарын өздерімен бірге алып келді, олар өздерінің көз жасымен соттың қатандығын жеңілдетуге мәжбүр болды, мысалы, әртүрлі театрлық ерсі

қылықтарға жүгінді, Фрина процесінде Гиперид (389-322 жж. Гетера өзінің сұлулығымен танымал болды және Праксительге Афродита үшін үлгі болды. Сонымен, Фринаға құдайсыздық үшін айып тағылды. Айыптаушылар Фрина сияқты сұлулыққа ие жердегі әйел Құдайларға қарсы шығады деп сенді. Гиперид, судьяларға құдайлардың ерекше сұлулығымен дарынды әйел оларға ризашылық білдіре алмайтындығын дәлелдей отырып, оның шешендігінің пайдасыздығына көз жеткізді. Содан кейін, үмітсіздік жағдайында, Гиперид айыпталушының киімін жұлып алып, оның сұлулығын судьялардың алдына толық жарқыратып жіберді. Ал Фрина ақталды.

Процесс қандай болғанын елестетіп көріңіз! Процестің барлық қатысушылары қанағаттанды, судьялар Фринаның құдайлық сұлулығын көруге мүмкіндік алды, адвокат өз ақысын қауіпсіз орындады, ал Фрина Ақтау үкіміне қанағаттанды.

Логографтар грек Тәуелсіздігінің соңғы жылдарына дейін болғанымен, кейбір фактілер ауызша қорғаныс біртіндеп «жазбаша» дегенді қарастырғанын көрсетеді. Өздеріңіз білетіндей, алғашқы кәсіби логограф Антифон ешқашан сотта сөйлемеген, тек дауласушылар мен сотталушыларға сөз сөйлеген. Оның замандасы Лизиус, оның сөздеріне қарағанда, достары мен туыстарының қорғаушысы ретінде небәрі 23 рет өнер көрсетті. Изейге де қатысты (IV ғ.). Дауысы әлсіз және денсаулығы нашар Исократ халық алдында сөйлеуден тартынды және риториканы оқытумен және лиогографияны құрастырумен шектелді. Бірақ соңғы кезеңнің спикерлері, Демосфен, Эсхил және Гиперид, сот сөздерін жазумен қатар, ауызша қорғаумен, сонымен қатар достармен ғана емес, біз көргеніміздей, бөгде адамдармен де айналысты.

Логографиялар уақыт өте келе ауызша сөздермен толығымен вытыстырылатынына және адвокатураның жалғыз түрі ауызша қорғау болатынына күмән жоқ. Сол сияқты, өмірлік қажеттілікке байланысты кәсіби адвокаттардың ерекше класы пайда болуы әбден мүмкін.

Өкінішке орай, афиналық адвокаттар бұл қадамды жасауға дайындалып жатқан кезде, саяси бостандықтың құлдырауы аттикалық өмірдің тәуелсіз ағымын ұзақ уақыт тоқтатты. Македония гегемониясы (Филипп және Александр Македонский) римдік үстемдікке ұласты, ал Грецияның заңды өмірі құдіретті жаулап алушы салған бөтен адамның жолымен жүрді. Римдіктер өздерінің сот мекемелерін барлық жерге енгізді және тек ерекше рақым түрінде жаулап алынған гректерге сот төрелігін жүзеге асыруға қатысуға мүмкіндік берді. Империя кезінде Грецияның құқықтық жүйесі түбегейлі өзгерді және грек құқығының тарихы Рим тарихымен біріктірілді. Бірақ ерте грек Адвокатурасының тұқымдары Италия, Латын және этрусқан жерінде керемет түспен өсіп, әлемдік адвокатура тарихында жаңа кезең басталды.

Адвокатура Римде одан әрі дамыды. Неліктен? Себебі бұл гректердің «Ұлы отарлауының» және болашақ Рим мемлекетінің аумағында этрускалықтар мен латындардың отырықшы тайпаларының өмір сүруінің арқасында болған шығар.

Ежелгі (Гомерлік) Греция тарихындағы «ұлы отарлау» кезеңі 8-ші ғасырдан 3-ші ғасырға дейін Р.Х. бұл процеске әр түрлі дәрежеде бүкіл грек әлемі-оның батыс және шығыс бөлігі қатысты. Бастама Кіші Азияның ең дамыған қалаларынан, грек архипелагының аралдарынан және Балқан Грециясынан келді. Ең алдымен қалаларды Милет, Халкида, Мегара және Коринф деп атаған жөн.

Гректерді отарлау үш бағытта жүрді: солтүстік-шығыста-Геллеспонт, Пропонтида және Понт Эвксин жағалауларында, оңтүстікте және соңында Батыста-Италия мен Сицилияға. Бірақ Солтүстік Қара теңізде грек Адвокатурасының дәндері тамыр жайған жоқ, мүмкін бұл аймақтағы ежелгі грек қалалары күшті көшпелі халықтармен қоршалған болуы мүмкін. Мұғалім себуші мен тұқым туралы астарлы әңгімені айтқан кезде қалай дұрыс айтты – « ол егіп жатқанда, жол бойында басқаша құлап, тапталып, аспан құстары оны шағып алды; Ал басқалары тасқа құлап, көтерілді құрғақ, өйткені оның ылғалдылығы жоқ; ал басқалары тікенектің арасына түсіп, тікенектер өсіп, оны тұншықтырды; ал басқалары құнарлы

топыраққа түсіп, көтеріліп, жүз жылдық жеміс берді» (Лұқа Инжілі, 8). Бірақ тарих басқа жолмен жүруі мүмкін және Рим құқығының орнына біз, мысалы, скиф құқығын зерттейтін едік.

Грекер Оңтүстік Италияны отарлап, өздерімен бірге мәдениетін, дәстүрлері мен құқықтық әдет-ғұрыптарын алып келді және Рим республикасының құнарлы топырағында «Ұлы отарлау» арқылы адвокатура одан әрі дамыды. Қазірдің өзінде Римде заңнама мен құқықтанудың теңдесі жоқ дамуының арқасында сот өкілдігі кең және күрделі білімді талап ете бастайды, сондықтан жеке және кездейсоқ сот өкілдігі барған сайын кәсіби деңгейге ауысады.

Республика кезеңінде адвокатура маңыздылығы мен беделіне ие бола бастады. «Гракс заманынан бері», грелле-Дюмасо:»республиканы адвокаттар басқарды» деп дұрыс айтады. Шынында да, көпшілік алдында сөйлеуге және көпшіліктің сезімін сөйлеу арқылы басқаруға дағдыланған асыл және бай азаматтар ретінде демократиялық құрылымда барлық билік халықтың қолында болған мемлекетте билікті тамақтандырып, бірінші орынға шығуға кім мүмкіндік алды? Шынында да, біз Республиканың ең көрнекті саяси қайраткерлері адвокаттар болғанын көреміз.

Қатал цензура Като көбінесе айыптаушы ретінде ғана емес, қорғаушы ретінде де әрекет етті. Карфагеннің әйгілі жеңімпазы кіші Сципио африкан көрнекті спикер болды. Марк Антоний, триумвирдің атасы, Кай Гракс, Красс, Юлий Цезарь, Помпей, Цицерон, олардың барлығы адвокатура арқылы алға шықты. Алғашқы императорлардың барлығы дерлік, егер олар таққа отырғанға дейін кәсіби адвокаттар болмаса, онда олар әлі де соттарда сөйледі: Август та, Тиверий де, Калигула да, Клавдий де.

Цицеронның әкесі шабандоздар тобына жататын; балаларымен бірге ол Римге қоныс аударды, онда олар шешен Красстың бақылауымен грек білімін алды. Цицеронның тәрбиесіне ақын Архиус, спикерлер Марк Антоний, Сульпиций Руф, Аврелий Котта, Эпикур философы Федрус, стоик философы Диодот үлкен әсер етті.

Цицерон құқықты ағайынды Муций Сцевола-понтифик пен авгурдың басшылығымен зерттеді. Ол біздің эрамызға дейінгі 81 жылы диктатор Сулланың сүйікті бостандыққа шыққан адамы Хризогонға қарсы істе «российді қорғауда» алғашқы сот сөзін айтты. Сулланың прокрипциялық өлім жазасына кесілу кезеңінде бұл Цицеронның қауіпті қадамы болды. Соған қарамастан, ол процесті жеңіп, Сулланың қаһарынан қашып, Афинаға зейнетке шықты, онда ол грек философиясы мен шешендік өнерін оқыды.

Осылайша, дамудың бүкіл кезеңінде, бөртпе түрінде пайда болудан бастап, демократиялық мемлекеттің толық қалыптасқан және ажырамас азаматтық қоғам институтына дейін, біздің еліміздегі адвокатура қалыптасу мен дамудың күрделі жолынан өтті (және бүгінгі күні өтіп жатыр). Бірақ адвокатураның тарихы жалғасуда және оның барысын тоқтату мүмкін емес. Адамзаттың тарихтан алатын жалғыз сабағы оның тарихтан ешқандай сабақ алмайтындығында болса да, адвокатураның тарихы Қазақстандық адвокатураның біртұтас, біртұтас ұйымы біздің болашағымыз, бұл біздің беделіміз және біздің табысты кәсіби қызметіміздің қажетті шарты екенін куәландырады және үйретеді. азаматтардың құқықтары мен мүдделерін білікті қорғау - бұл біздің өркендеуіміз бен әл-ауқатымыздың көрінісі.

Әдебиеттер тізімі

1. Алауханов Е.О. Қазақстан Республикасындағы адвокатура және адвокаттық қызмет. – Алматы, 2010.
2. Мейірбекова Г.Б. Қазақстан Республикасындағы адвокатура және адвокаттық қызмет. – Алматы, 2007.
3. Правовая система США / Власихин В.А. – М., 2006.

УДК 37.013.42

**ОТАНЫН СҮЙГЕН АДАЛ АЗАМАТ –
БОЛАШАҚТА ӘДІЛ ҚАЗАҚСТАНҒА ҮЛЕСІН ҚОСАДЫ**

Губашева А.С.,

педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы

ҚР ҰҚК Шекара академиясы

Алматы қ., Қазақстан

e-mail: aselya-g84@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада Отанға, отбасына адалдық – парасаттылық пен адамгершіліктің белгілері туралы айтылған. Адал еңбек етіп, адал табыс тапқан адам жетістікке жететіндігі, құрметке ие болатыны туралы мәселе көтерілген. Патриоттық тәрбие – тамыры терең тәрбие. Сол себепті патриоттық тәрбие тамырын кеңге жаюы тиіс екендігі. Патриоттық тәрбие – еліміздің әлеуметтік – экономикалық, саяси дамуы жаңа сапаға ие болып, тәрбие процесіне жаңаша көзқарас қажет болып отырғандықтан, қазіргі кезеңнің күрделі шарттары аясында іске асырылуын дамыту мәселесі қарастырылады.

Түйінді сөздер: Отанды құрметтеу, адамгершілік, білімпаздық, нағыз маман болу, үнемшілдік, еңбекқорлық, ел мен жерге жанашырлық, кішіпейілділік, патриоттық тәрбие

Abstract. The article talks about loyalty to the motherland, family – signs of common sense and morality. The question was raised about the fact that a person who works honestly and earns honestly will achieve success, be respected. Patriotic education is a deep-rooted education. Therefore, patriotic education should expand its roots. Since patriotic education – the socio-economic and political development of the country has acquired a new quality, and a new approach to the educational process is needed, the problem of developing its implementation in the context of the difficult conditions of the current period is considered.

Key words: respect for the motherland, morality, education, being a real specialist, thrift, hard work, compassion for the country and the land, humility, patriotic education

Отанды сүю-адамзаттың асыл міндеті, азаматтық борышы, өмірлік ұстанымы. Отан дегеніміз – әрқайсымыздың дүниеге келіп, кіндігіміз кесілген, топырағына аунап өскен, ауасын жұтып, суын ішкен, тілінде сөйлеп, дінінен тәрбие алған туған жеріміз. «Отансыз адам, ормансыз құс» деп қазақ бекер айтпаған.

Қазақстан – әлемдегі барша қазақтың құтты қарашаңырағы! Қазақ баласы дүниенің қай түкпірінде жүрсе де, тұтас қазақ халқының бір бөлшегі екенін біз еш уақытта ұмытпауымыз керек», қазақ жері – киелі жер. Барша қазақтың өнуі де, өсуі де өз елімізде, өз жерімізде болмақ.

Отанды сүю дегеніміз – ең ибалы сезім. Отанды құрметтеу, ең алдымен, өзінді құрметтеуден бастау алады. Өзінді құрметтеу жақынынды, өз үйінді сыйлау екені шындық. Міне, осыдан болар, Отан отбасынан басталатындығы. Патриотизм – адам бойындағы ең қасиетті сезім. Патриотизм - туған еліңді сүюмен қатар, оған қалтқысыз еңбек ету, сол елдің бір бөлшегі екенінді сезіну.

Қазіргі кезде ақпараттың ағыны қарқынды дамуда. Біреулер түрлі ақпараттар желісіне қызығып, шетелдерге кетіп жатады. Бірақ нағыз патриоттар өз елінің мүддесіне қызмет ететін, еліне табыс әкелетін адамдар деп есептеймін.

Отанымызды сүю – адамдығымызды сақтап, ар алдында адал қызмет атқару. Қандай

жұмыс істемейік, жадымызда «Отанымыздың мықты болуына, тұғырының берік болуына атқарар қызметім адал болсын!» дейтін ұран жаңғырып тұру қажет.

Мемлекетіміз жаңадан гүлденіп, бой көтеріп келе жатқан шақта, тамырының терең, тұғырының берік болуына әр азаматының Отанға деген махаббатының шынайылығы үлкен рөл атқарады.

«Отанға, отбасына адалдық – парасаттылық пен адамгершіліктің белгісі. Адал еңбек етіп, адал табыс тапқан адам жетістікке жетеді, құрметке ие болады. Ұлы Абай «Адал еңбекпен мал іздемек – арлы адамның ісі» деген. Ал арлы адам әділетсіздік жасамайды. Әр салада адалдық басты орында тұрса, әділ қоғам орнайды. Жемқорлыққа жол берілмейді, ел мүддесіне сай шешім қабылданады. Бір сөзбен айтсақ, қоғамдағы ізгіліктің бәрі адалдықтан бастау алады. Ендеше, Әділетті Қазақстан және Адал азамат ұғымдары ел тірегі болатын егіз құндылық ретінде әрдайым қатар тұруға тиіс. Әділетті Қазақстанды құру үшін әрбір отандасымыз адал азамат болуға ұмтылуы қажет. Сонымен бірге жас ұрпақты адал азамат етіп тәрбиелеуіміз керек. Ұлттық бірегейлігімізді нығайтып, еліміздің жаңа құндылықтарын орнықтыру үшін жүйелі жұмыс жасалуға тиіс», деді Қ.Тоқаев.

Мемлекет басшысы айтқандай, адал адам мен әділетті мемлекет – егіз ұғым. Дана халқымызда адалдықты, отансүйгіштікті насихаттайтын өсиет жетерлік. Мәселен, «Отан – Ана» деп, оны қастерлеу әрбір азаматтың міндеті екенін еске сақтауымыз қажет.

Отаншылдық, адамгершілік, білімпаздық, нағыз маман болу, үнемшілдік, еңбекқорлық, ел мен жерге жанашырлық сияқты асыл қасиеттер бәрінен биік тұруға тиіс. Осындай ізгі қасиеттің бәрін бойына сіңірген жанды адал азамат деген бір ауыз сөзбен сипаттауға болады», деген еді Президент Қ.Тоқаев Ұлттық құрылтайда.

Егер осы бір төрт әріптен құралған сөздің түпкі мағынасына үнілер болсақ, оның қаншалықты қастерлі ұғым екендігіне көз жеткіземіз. Өйткені Отан деген тек туып өскен жерің ғана емес, ол – күнделікті отбасы, ошақ қасың, ауасын жұтып, суын ішіп, байлығын игілігіңе жаратып отырған кең-байтақ жерің, қазыналы қариясы мен ақ жаулықты анасы бар алтын бесігің, тай-құлындай бірге өскен құрбы-құрдастан құралған ыстық ауылың, қадірлі ата-ана, сүйікті жар, сүйкімді балаң жүрген туған елің. Қойнауы қазынаға, өрісі малға толы ырысты атамекен, «атамыз күйеу, анамыз келін болған жер». Міне, осы туған ел мен жерге еге болу, амандығын тілеу, ұрпақтың болашағына жауаппен қарау, ел тыныштығымен қатар рухани бірлікті сақтау – әрбір азаматтың парызы екенін ұмытпауымыз керек.

Туған елге қызмет, Отанға деген махаббат – өте кең ұғым. Оның бір тармағы – басшыларға бағыну. Бұл да ел ішіндегі тыныштықты сақтау, бүлік тудырмау үшін қажет.

Елге қызмет етудің тағы бір жолы сол елдің тілін, дінін, салт-дәстүрін, мемлекеттік рәміздерін құрметтеу болып табылады. Сондай-ақ, халық игілігіндегі мүлікті талан-таражға салмау, кісі ақысына көңіл бөлу, ұлт мүддесі үшін жұмыс істеу де Отан алдындағы адалдықтың белгісі. Сол себепті кез келген ел мемлекет мүлкіне зор жауапкершілікпен қарайтын, ұлт мүддесін өз мүддесінен жоғары қоя білетін, арды ақшадан биік көретін ерлер көбейгенде ғана гүлденері хақ. Бұл біз үшін қазіргі таңда ауадай қажет қасиет болып отырғаны баршаға аян. Туған жердің көркейгенін қалаған әрбір азамат өз ісін жақсы меңгеруге талпынуы керек.

Кәсібилігін арттырып, өз мамандығының шыңына шығуы тиіс. Осы орайда бүгінгі күні жастарды ұяттылық пен ибалылыққа тәрбиелеу турасындағы насихатты күшейтудің басты орында тұрғанын ұмытпаған жөн. Отаншылдыққа тәрбиелеу ұлттық ерлік дәстүрлерге сүйене отырып, жас өскіннің екінші жан дүниесі, ой санасы мен сезімін дамытып, қалыптастыруға бағытталуы керек. Қазақтың патриоттық – отансүйгіштік тәрбиесі – тереңнен тамырын тартқан, халқымыздың сан ғасырлық болмысының, дүниетаным – көзқарасының, ақыл – ойы мен салт – дәстүр мәдениетінің көрінісі. Осыларды бойға дарытпай тұрып келер ұрпақты патриоттық – отансүйгіштік тәрбиеге лайықты қалыптастырып, алтын бесік елін, кіндік кескен жерін қорғайтын және осы мақсат жолында бар күш – жігері мен ақыл –

қайрат жұмсап, отаншыл азаматтарды, яғни нағыз патриоттарды тәрбиелеп өсіру мүмкін емес. Патриотизмге тәрбиелеу үрдісінің танымдық мәнін естен шығаруға болмайды, бірақ ол әрбір буында патриоттық сана, патриоттық сезім қалыптастырудан бастау алғанда ғана тиімді болмақ. Патриоттық сана, патриоттық сезім көрсеткіші – білім алушының іс-әрекеті. Сонымен бірге іс-әрекет оның даму, қалыптасуына ықпал ететін басты фактор. Іс-әрекет барысында тыңдаушы қоршаған ортамен құндылықтарын арттыруға үлес қосады, бұл өз кезегінде патриоттық сана қалыптасып, сезім, қабілет, қасиеттерді дамуына ықпал етеді, басқаша айтқанда өз басының мүддесін ұлттық, Отан, мемлекет, халық мүддесіне ұштастырады. Жалпы патриотизм сөзі гректің «Отан», «ел» деген сөзінен шыққан. Патриоттық идея – Отаншылдық адамға туа біткен қасиет емес, ол жүре түзелетін адамның саналы өміріндегі қабаттас құбылыс. Отанға деген сезімнің шынайы қайнар көзі – туған жер табиғаты, ана тілі, салт – дәстүрі, тарихи ата – бабаларының ерлігі. Олар әр адамзат бойына намыс, ар, сүйіспеншілік ұялатады. Бірде бір адамзат өзінен бұрынғы ата – буынның ақыл – ойын, тәрбиелік тәжірибиесін пайдаланбай өмір сүрген емес. Қай ел, қай халықтікі болмасын, озық тәжірибиені жатсынбай қабылдағаны дұрыс. Осыған орай өзге емес, өзіміздің ата-бабаларымыз, яғни батырларымыз Бауыржан Момышұлы, Әлия Молдағұлова, Мәншүк Мәметова, Талғат Бегелдинов және тағы да басқалардың өткен ерліктері, көрсеткен қызметтері неге тұрады?! Тек солардың Отанға деген сүйіспеншіліктерін арқасында ғана қазір бейбітшілік заманда өмір сүріп жатырмыз. «Бұл дүниеде біздің Отанымыз бар, ол – Тәуелсіз Қазақстан. Бұл туған мемлекетіміздің тәуелсіздігін баянды етуге, қуатын арттыруға, оның игілігіне, халықаралық қоғамдастықта абыройының өсуіне адал қызмет етуге парыздармыз. Ол үшін әрбір азамат еліміздің тұтастығын, жеріміздің бүтіндігін, халықтарымыздың жарастығын аман сақтай білу қаншалықты үлкен тарихи жауапкершілік екенін жақсы жан – тәнімен сезіну керек», - деген ел президентінің ғибрат сөзі патриоттық ұғымының, ел мен жердің бүтіндігін сақтау, халықтар достығы мен бірлігі екенін нақтылай түседі. Бойымызда отансүйгіштік, ерлік, батырлық, патриоттық сезімдерді арттыру үшін өткен ата-бабаларымыздан үлгі-өнеге, тәлім-тәрбие алуымыз керек. Оларды қуана еске алып, мақтана айту – қазақ халқының әрбір перзентінің парызы. Таңның атысы, күннің батысында тек еліңді еске түсір, Отаныңды ойла, туған жеріңді жырла. Сонда ғана сен «Кішіпейілділік – кішілік емес, кісілік» демекші, кіші емес кісі боласың, ел қажетіне жарар нағыз азамат боласың. Сонда ғана сен бақытты боласың деген қасиеттерді жастардың бойына сіңіру – негізгі міндеттердің бірі. Патриоттық тәрбие – тамыры терең тәрбие. Сол себепті патриоттық тәрбие тамырын кеңге жаюы тиіс. Патриоттық тәрбие – еліміздің әлеуметтік – экономикалық, саяси дамуы жаңа сапаға ие болып, тәрбие процесіне жаңаша көзқарас қажет болып отырғандықтан, қазіргі кезеңнің күрделі шарттары аясында іске асырылуда. Мұның барлығы патриоттық тәрбиенің төмендегідей өзіндік ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді:

- өткен уақыттағысына негіз болады, олардың негізінде спортшыларды патриоттық іс-әрекетке қатыстыруға болатын оқу-тәрбие процесін түзеуге болады;
- патриоттық тәрбие өзінің мақсаты бағыттылығымен жас спортшылардың отанға деген сүйіспеншілігін арттырады;
- патриоттық тәрбиеде мақсаттар мен мазмұндардың, нысандардың және тәрбие әдістерінің үйлесімділігін қамтамасыз ететін жеке-әрекеттілік, кешендік қатынас пайдаланылады.

Мұның өзі тәрбиеленушіге біртұтас тұлғаны қалыптастыруға мүмкіндік беретін топтық және даралық ықпал қолдануға жағдай жасайды. Сонымен, білім алушыларға патриоттық тәрбиенің негізгі мақсаты – білім алушының, жеке тұлғаның, әлеуметтік топтың патриоттық іс-әрекеттерін саналы түрде меңгеріп алуға талпынысын айқындайтын саяси-моральдық, кәсіптік, психологиялық, дене шынықтыру сияқты сапаларды қалыптастыру.

Елімізде жастарға азаматтық, патриоттық тәрбие беру отбасынан, мектеп қабырғасынан бастау алады. Бүгінгі мектеп оқушысы — ертеңгі ел тірегі, ел болашағы екендігі ақиқат. Сондықтан, еліміздің әрбір азаматы өзінің баласының бойына қайсарлық пен батылдық және патриоттық сезімді қалыптастыруда тарихи тұлғаларды, батырлар мен әскери қолбасшылардың өмірлік атқарған жолын дәріптеу маңызды. Патриоттық тәрбиеде халқымыздың ғасырлар бойы жинақталған бай тәжірибесін негізге ала отырып, жас азаматтардың бойында Отан, ел-жұрт алдындағы азаматтық парыз бен борыш туралы, адам бойындағы рухани құндылық – ар-намыс, ұлттық сана-сезім туралы ұғымдар арқау болуы маңызды.

«Патриотизмді қалыптастыру – бұл адамның күш-жігерінен, отбасы, оқу орнынан бастап, саяси билік органдарына дейінгі әртүрлі әлеуметтік институттардың қажырлы жұмысын талап ететін күрделі процесс. Патриоттық сезімнің объектісі мен қайнар көзі – Отан десек, оның мазмұны: туған жер, табиғат, оның байлықтары, тіл, дәстүр, тарихи ескерткіштер, туған өлкедегі тамаша киелі орындар. Патриотизмге тәрбиелеу үрдісінің танымдық мәнін естен шығаруға болмайды, бірақ ол әр бір білім алушыда патриоттық сана, патриоттық сезім қалыптастырудан бастау алғанда ғана тиімді болмақ.

Қорыта келгенде, отанды сүюмен патриотизм, ұлтжандылық, туған елге ізет, туған жерге қызмет - бәрі қатарлас ұғымдар. Отанға деген сүйіспеншілік - оған жанашырлықпен қарауға, көркейтуге үлес қосуға, адал қызмет етуге, халықты сыйлауға, халықтың тілі, діні, салт-дәстүрі, қалыптасқан мәдениеті, сүннет жолы. Бұл біз үшін қазіргі таңда ауадай қажет қасиет болып отырғаны баршаға аян. Туған жердің көркейгенін қалаған әрбір азамат өз ісін жақсы меңгеруге талпынуы керек.

Әдебиеттер тізімі

1. Байділдина К. Патриоттық тәрбие бастауы //Бастауыш мектеп, 1986 №9. 16-128 б.
2. Байтелиев А. Патриоттық тәрбие беру. //Қазақстан мектебі 1982. №3 27-29 б.
3. Бахтиярова Г.Р. Халық тағлымы – тәрбие қайнары. Алматы Ғылым. 2002 ж.
4. Айталы А. Асықпағанның асығы алшысынан түсед. Алматы.Қазақстан-2003-56 б.

УДК 003.28

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ МӘДЕНИЕТІ – ТАРИХ: ӨТКЕНІ МЕН ЗАМАНАУИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ

Мұратбекқызы Б.,

аға оқытушы, тарих магистрі,

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Ерденбекова Ж.С.,

аға оқытушы, тарих магистрі,

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Қалдар И.,

2 курс магистранты,

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Астана қ., Қазақстан

Андатпа. Кез-келген адамзат тарихында орасан зор әрі ерекше рөлді алатын мәдени құндылықтардың бірі – ол оның өткені мен заманауи тарихын зерттеуі болып табылады. Сондықтан осы жағдайды ескеретін болсақ, біздің мемлекетімізде

байырғы заманнан келе, тарихымыз қазыналы әрі шексіз де ерекше көзқараспен айтуға болады. Әдетте біздің тарихымыз шың мәнінде өткені мен заманауи құндылықтарын салыстыра ретінде өз бағамызды бере тұра, оны зерттеу болып табылады.

Кілт сөздер: Ежелгі тарих, көшпенділер, жаңа заман, Екінші Дүниежүзілік соғыс, Желтоқсан оқиғасы, Жаңа Қазақстан, халықаралық деңгей, Болашақ Қазақстан.

*Дүниеде, тарихта ер елден артық ел бар ма?!
Ер жолымен өткен елдердің тарихынан сұлу тарих бар ма?!
(М.Әуезов)*

Кіріспе

Кез-келген адам баласының өмірінде жазылған жеке-дара тарихы бар. Солардың бірі – біздің Қазақстан тарихымыз. Қазақстан тарихы – ең сонау ежелден келе жатқан, еліміздің аса ірі дәрежелі деңгейде қолданылатын құндылықтарымыздың бірі болып табылады. Соған орай біз тарихымыздың қаншалықты бай екенімізге орай тарихымызды мынадай тармақтардан бөлуге болады(өз тұжырымдамама):

- 1) Ежелгі тарихы
- 2) Көшпенділер тарихы
- 3) Жаңа заман тарихы(екі түрге бөлеміз: Алаш қозғалысы және Желтоқсан оқиғасы)
- 4) Болашақ Қазақстан тарихы

Ең әуелі ежелгі тарихымызды зерттейтін болсақ, бұл жерде ең маңызды әрі айрықша рөлді алады. Солардың бірі – сақтар. Қазақстан тарихында сақтарды ең байырғы да алғаш рет пайда болған тайпалық мемлекеттердің бірі болып табылады деп айтылған, әдетте сақтардың тарихы құнды мәдениеттерің қалдырған. Мәселен, тарихқа көңіл бөлсек, оның тек шығу тарихын ғана айта аламыз, бірақ та оны көптеген ғалымдардың өзі де шығу тарихын әлі күнге дейін ешбір адамға да белгісіз. Археолог Әбдеш Төлеубаев «Сол заманда осындай шеберлікке қалай қол жеткізгеніне менің миым жетпейді. Қарап отырсаңыз, мынау бір керемет технология ғой. Құмырсқаны тағалады дейтін мақал бар ғой. Мынау Сақтар сол құмырсқаның тағасына өрнек түсіре алардай, тым шебер халық болған», [1] - деп айтып кеткен.

Одан бөлек, сақтардан кейін келген біздің ата-бабаларымыздың Ғұндар жайлы айтатын болсақ, олардың әскери өнерің де қосуға болады, және оларды зерттеп кеткен ең әйгілі тарихшылар – Л. Н. Гумилев, Ю.С. Худяков, В.П. Никоноров айтып кеткен.

Ғұндарды, біздің тарихымызда ерекше әскери өнерің айтатын болсақ, жоғарыда айтылған Л. Н. Гумилев(орыс тілінде: Хунны, Хунны в Китае пен Ю.С. Худяков, В.П. Никоноров(бірге жазып шыққан туындысы: «Свистящие стрелы» Маодуня и «Марсов меч» Аттилы) қалдырып кеткен сөздерің көрейік. Л. Н. Гумилев туындысында сипаттамасы былай болады(орысша): «Основным оружием легковооруженного хунского всадника был лук. Этот всадник не может выдержать рукопашной схватки ни с пехотинцем, ни с тяжеловооруженным всадником, но превосходит их в мобильности». [2, 84]

Ю.С. Худяков, В.П. Никоноров «Свистящие стрелы» Маодуня и «Марсов меч» Аттилы кітабыңда сипаттай ғана қоймай, жеке қалдырып кеткен суреті де бар: «У хунну уже в середине III в. до н.э. существовало крупное потестарное объединение, способное мобилизовать значительные силы конницы для крупномасштабных военных действий». [3, 9]

Рис. 1. Оружие ранних хунну:
 1 — лук; 2—6, 11—13 — костяные накладки на лук; 7, 9 — бронзовые наконечники стрел; 8, 10, 14, 15 — костяные наконечники стрел; 16, 19 — бронзовые кельши; 17, 18 — бронзовые кинжалы

(1-ші сурет)

Осыған байланысты біздің ежелгі тарихымыздың жеке дара құндылықтарымыз бар екенің осы авторлардан көруге болады.

Келесі кезеңін айтатын кетсек, біздің тарихымыздың ерекше құнды мәдениеттердің бірі ол – Көшпенділер тарихы. Бұлардың тарихы Қазақстан үшін айрықша маңызы бар. Бұл жердегі көшпенділердің тарихы ежелгі тайпалардан айырмашылығы – мәдени ерекше тілі мен діңі қалыптасқан. Оны көптеген өркениеттанушылардың айтуы, діңі бар мемлекеттің өзінің мәдениеттері бар деген тұжырымдамалар қалдырған. Мысалы ретінде, Америка тарихшысы Л.Морган мен Ф.Энгельс оны адамзат дамуындағы жоғары, жазу сызуды енгізу кезеңі («тағылық» — «жабайылық» — «өркениеттілік» үш тағаны арқылы) ретінде сипаттайды. [4]

(2-сурет)

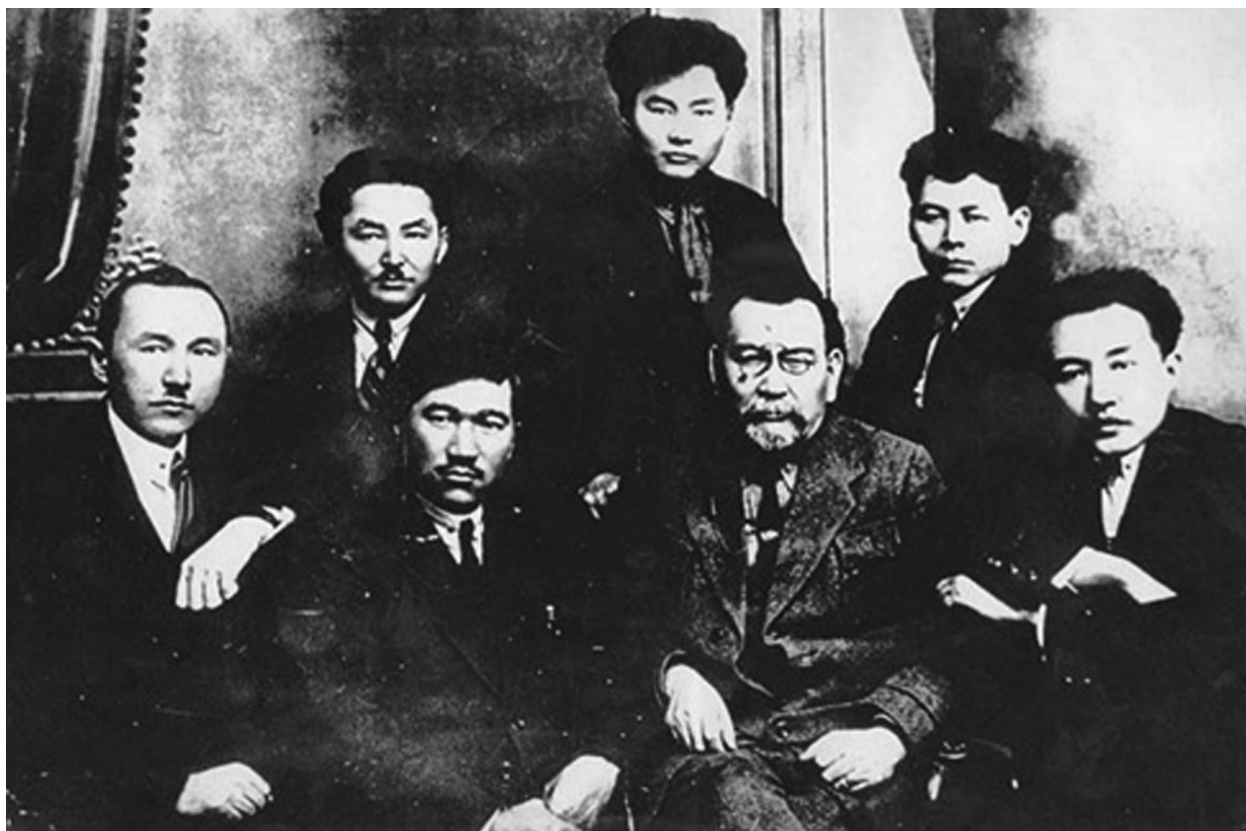
Келесі кезең – Жаңа заман тарихы. Бұл кезеңді біз екіге бөлеміз: 1) Алаш қозғалысы және 2) Желтоқсан оқиғасы.

Алаш қозғалысы мен Желтоқсан оқиғасы біздің тарихымыздағы рөлі өте ерекше болды. Себебі осы кезеңдерден бастап, біздің тарихымыз күрделі түрде өзгерді және осы кезеңдерде қазақтың тарихы күрт ауыса, біздің жеріміз үлкен қиыншылық пен зардап шеккені айтылады сондықтан екі кезеңді айтып кетуіміз қажет.

Алаш қозғалысы, ең алдымен оның негізінде жүзеге асыру барысында оның үстіне бұл туралы бүгін біз үшін үлкен үлес қосты және басқа да бірқатар маңызды орын алған. Бұл тарихымыздағы мәдени рөлі қандай деген сұраққа мынадай тұжырымдаларды айтуға болады:

- 1) Жеке дарынды тұлғалар кезеңі
- 2) Жеке қолданылған әліпби үлгісі
- 3) Қойылған арман-мақсаттары мен талаптары
- 4) Тәуелсіздікті мойындау

Желтоқсан оқиғасы, тарихтағы рөлі мен оның Қазақстан тарихында біздің мемлекетімізде және оны бағалау нәтижесінде былай деп сипат береді: «Халықтың бұқаралық мәдениеттің теріс жақтарын өз бойына жылдам сіңіріп алуының тарихи себептері бар. Біріншіден, еліміздің негізгі тұрғындары қазақтар мен орыстар ғасырлар бойы қауымшылдық дәлде әрекет етті. Мысалы, Ресейдің «алтын ғасырындағы» соборлық идея жеке индивидтің ар-ожданы негізінде қоғамдасуын білдіреді. «У ішсең де, руыңмен іш» деген қазақтар менталитеті айтпаса да түсінікті. Жоғарыда дәстүрлі мәдениеттегі тұлға мен қауымның арақатынасы белгіленген. XX ғасырдың аяғында дейін ол өз тұрақтылығын сақтап келді. Социалистік құрылыстағы «коллектившілдік» турасынан алғанда қауымшылдықтың ерекше түріне жатады». [5, 62]

(3-ші сурет)

(4-ші сурет)

Болашақ Қазақстан немесе қазіргі тарих, жоғарыда айтылған барлық мағлұматтарды ескерсек, үлкен тұжырымдамаларды айтуға болады. Мәселен, қазіргі тарихымызды келешекке алып келетін үлкен жетістіктер күтіп жатқанын анық айтуға болады. Мәселен елбасымыз Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаевтың «Жаңа Қазақстан» жолдауының мынадай тарауларға бөлді:

- 1) Президенттің өкілеттігі туралы
- 2) Өкілді билік тармағын қайта құру
- 3) Сайлау жүйесін жетілдіру
- 4) Партиялық жүйені дамыту мүмкіндіктерін кеңейту
- 5) Сайлау үдерісін жаңғырту
- 6) Құқық қорғау институттарын күшейту
- 7) Бұқаралық ақпарат құралдарының бәсекеге қабілетін арттыру және азаматтық қоғам институттарының ролін нығайту
- 8) Еліміздің әкімшілік-аумақтық құрылымын жетілдіру
- 9) Жергілікті өзін-өзі басқаруды орталықсыздандыру
- 10) Дағдарысқа қарсы кезек күттірмейтін шаралар туралы [6]

Қорытынды

Бұл мақаланың қорытындылайтын болсақ, тарих пән ретінде ғана емес, барша қазақ халқының мәдениеті болып табылады. Сондықтан бұны ұмытпас үшін, біздің еліміз өзіміздің

тарихымызды соның ішінде; зиялыларымызды, ұлы тұлғаларымызды, батырларымызды, біздің мемлекетімізді сақтап жаудан сақтап қалған, қазіргі кезге дейін осындай тәуелсіз әрі жеке мемлекет болуға алғысымызды білдіруміз қажетті болып табылады.

Қосымша

Сурет 1. Ю.С. Худяков, В.П. Никоноров «Свистящие стрелы» Маодуня и «Марсов меч» Аттилы (15 б.)

Сурет 2. Николай Хлудов суреті

Сурет 3. 5 арыс

Сурет 4. Желтоқсаншылар

Әдебиеттер тізімі

1. <https://e-history.kz/kz/news/show/1156>
2. Л. Н. Гумилев: Хунны. Хунны в Китае, 84 б.
3. Ю.С. Худяков, В.П. Никоноров «Свистящие стрелы» Маодуня и «Марсов меч» Аттилы, 9 б.
4. https://kk.wikipedia.org/wiki/Көшпелілер_немесе_дала_өркениеті
5. ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНІҢ ТАРИХЫ Т.Х. ҒАБИТОВ - 62 б. <https://pps.kaznu.kz/ru/Main/FileShow2/23048/1/9/0/>
6. <https://primeminister.kz/kz/addresses/16032022>

УДК 1174

ӘДІЛЕТТІ ҚОҒАМ – РУХАНИ ЖАҢАРҒАН ҚОҒАМ

Алиева Г.К.,

заң ғылымдарының магистрі,

жалпы білім беретін пәндер кафедрасының оқытушысы,

Б.Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы,

Қарағанды қ., Қазақстан

e-mail: bagis70@mail.ru

Аңдатпа. Қоғамымызда шешуін күткен күрделі мәселелер аз емес. Президентіміз Жолдауында алға басуымыздың бес Бағдарын және оны жүзеге асырудың жолдарын да атап көрсетті. Соның «Жаңа экономикалық саясат» атты Бірінші бағдарында макроэкономикалық тұрақтылықты қамтамасыз ету, экономиканы әртараптандыру және цифрландыру, сонымен қатар шағын және орта бизнес пен адам капиталын дамыту, заң үстемдігін орнату қажет екенін бірінші кезекте атап өтуі бекер емес. Бұл мәселелер алдыңғы кезекте шешімін тапса, дамудың даңғыл жолына түсетініміз айқын.

Кілт сөздер: қоғам, сана, тарих, жолдау, бағдарлама, шындық, бүлік.

Тарих сахнасында ірі тұлғалар өз бейнесінің қалай жасалатынын, алдынан тағдыр қандай сый тартарын іштей бағамдайтын болар. Қай тұста ұтты, қай тұста ұтылды. Көш басын ұстаған көсемнің үміті мен күдігі алмасып, қуанышы мен қамығуы қатар жүретіндей. Әділетке ұмтылған сайын кедергілер – жеті қабат жұт болып, жеті жерден керегесін керер. Ақиқатқа ұмтылса азуын ақситып айбат шегер.

Қазақ қоғамы жаңа сапалы, жаңа сипаттағы жаңғыру кезеңді күтті. Халықтың мінезі өзгерді. Бұрынғы кеңестік жүйеге еті үйренген «менің қожайыным кім болса да бәрібір

дейтін, белсенділік пен жігерден айырылған, рухани мүмкіндіктері кенжелеп қалған» халық емес. Отыз жыл азат өмір сүрген, тәуелсіз мемлекеттің еркін, батыл, тура сөзді, білімді, жаңа толқыны қалыптасты. «Қазақ өзгерді» -депті Мұхтар Әуезов. Сонау кеңестік жүйенің өзінде. «Сіздер бұдан қырық жыл бұрынғы қазақты іздеп әуре болмаңыздар, бұдан қырық жыл бұрынғы қазақ қазір жоқ. Қазіргі қазақтың мәдениеті де, тұрмыс-тіршілігі де, ой-санасы да, мінезі де өзгерген» деген ойын дәлелді айтыпты. Өркендемейтін, дамымайтын, өспейтін халық ғана тоқырайды дегенді меңзеген болар ғұлама суреткер. Президент Қ.К. Тоқаевтың әділетті мемлекет құру, біртұтас ұлт болып ұйысып іс атқару, берекелі қоғам келбетін қалыптастыру қадамы күттірмейтін кезең еді. Күтетін болсақ кеш қалатын, кеш қалсақ төңкеріске әкеле жатқан дағдарыс алдындағы кезең еді. Мемлекет басшысы Қ.К. Тоқаев: «Халқымыз үшін жер мәселесі қашанда аса маңызды. Бұл – мемлекетіміздің берік негізі және қасиетті символы. Қазақтың жері шетелдіктерге сатылмайды. Мен мынандай нақты шешімдер қабылдадым. Біріншіден, шетелдіктерге және шетелдік заңды тұлғаларға ауыл шаруашылығы жерлерін сатуға, жалға беруге заң жүзінде біржола тыйым салуды тапсырамын. Бұл шетелдіктердің үлесі бар заңды тұлғаларға да қатысты. Жер шетелдіктерге сатылмайды және бұл мәселеге енді қайтып оралмаймыз» дегенді ашық жария етті. Игерілмеген және тиімсіз игерілген жерлерді анықтап, оны алып қою мақсатымен ғарыштан мониторинг жасауды заңнамалық тұрғыдан бекітіп, 12,8 млн гектар игерілмеген жердің 7 млн гектарын мемлекетке қайтарып алды.

Қасым-Жомарт Кемелұлы: «Бізге жаңа кадрлар, яғни кәсіби білікті, озық ойлы және бастамашыл мамандар аса қажет» деді. Президенттің бұл сөзі саяси реформалардың тежеліп отырғанына қатысты айтылды деп ойлаймын. Әлихан Бөкейхан Қазақ автономиясын құру жолында: «Біздің қазақ іс атқаратын адамға жұтап отыр», -деп іс атқаратын адамның аздығын бірнеше рет ауызға алыпты. Қ.К.Тоқаев 2020 жылы халыққа Жолдауында «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» деп атады. Саяси реформаларды іске асыру үшін шат қимыл, тез нәтиже көрсету – заманның талабы. Жолдау бағыты құрғақ сөзден іске жұмылдыру әрекетін талап етіп отыр. Мемлекет басшысы өз сөзінде: «...Бізге сапалық тұрғыдан жаңа мемлекеттік басқарушылар керек. Мемлекеттік қызметшілерді іріктеу және жұмыстан босату жүйесін заман талабын ескере отырып, қайта жасақтау қажет. Мемлекеттік қызмет жеке сектордағы кәсіби мамандар үшін барынша ашық болғаны дұрыс. Кадрлық резервті нығайту керек» -дейді. Қазіргі таңда елімізде жүргізіліп жатқан реформа бүгін іске асса ғана халықтың таңдауындағы Әділетті қоғам құрмақ. Адам жанына ізгілік ұя салғанда ғана ақиқат пен әділдік салтанат құрады. Ақиқат пен әділдік салтанат құру үшін ЗАҢ ізгілікке құрылады. Әдетте біз ізгілікті әдебиеттен, өнерден, тарих тағлымдарынан ғана іздейміз. Діннің негізі де тек ізгіліктен тұрады, бірақ дінге деген сенімді діншілдік пен фанатизм қолжаулық етіп, әуелгі ойымызға селкеу түсіруге тырысып бақты. Дінге күмәнмен қарайтындар бой көрсетті. Адам діннен де сақтана бастады. Бірақ дәстүрлі діннің ізгіліктен бастау алатыны ақиқат! Қоғам саяси ізеттілікке де сүйене алуы шарт. Ақиқатында ізгілік –иман. Қиянатқа бармау, қылмыс жасамау, тәкаппарлықтан сақтану, барынша әділетті болу, біреудің хақысын жемеу, қазынаға қол салмау, адамды-адамның жақсы көруі. Бұл жеке адамға ғана емес, қоғамға, мемлекет ұстанымына да қатысты. Бірақ көп жағдайда ізгілік ауызбен айтылғанмен жүректе болмай шығады.

Сонымен қатар қоғамда шындық және бүлік деген ұғым бар. Қоғамда шындықты тек қана бүлік қорғай алатындай пиғыл басым. Шындықтың ұстанымы – Ақиқат. Шындық – Әділдіктің досы. Шындық заңға арқа сүйейді. Шындық заңмен қорғалады. Әділет атты ұғымды қалыптасқан заңдар қорғайды. Әділетті заң –халқының теңдігін сақтайды, адамдардың бір-біріне әділетті болуын мәжбүрлейді. Әділетті мемлекет құру – ұлт санасын өзгерту. Халықтың БИЛІК туралы түсінігін өзгерту. Өзінің таңдауы болмаған халықтың қиянат көретіні де, қыжалат тартатыны да, самарқаулық пен енжарлық көңіл-күйден

арылмайтыны да рас. Сондықтан билікке деген сенімсіздік, наразылық әркез туындап отырды. Халық пен Билік бірін-бірі естімейтін жағдайға келді. Мемлекет басшысы халықтың үнін еститін, халыққа есеп беретін, жаңа билік жүйесінің бағытын ұсынды. Президент осы арқылы халықтың өз таңдауын жасауына мүмкіндік берді. Билікті монополизациялау қаупін айтарлықтай азайтты, президентті бір мерзімге ғана сайлау нормасын енгізуді ұсынды. «Біз билікті жасақтаудың және оның қызметін қамтамасыз етудің өркениетті қағидаттарын бекітуге тиіспіз» деді ол. Қазақстан жаңа дәуірге аяқ басты. Саяси реформа Парламент пен мәслихаттардың партиялық тізім және бір мандатты округ бойынша жасақтау тәсілін іске асыру арқылы шын мәніндегі Әділетті мемлекет құрудың демократиялық жолын, жаңа саяси дәуірдің айқын көрінісін танытты.

Әділет жолын таңдау алдында түрлі қауіп-қатерге Президент те, Халық та бел байлады, тәуекелге бас тікті. Жылмиып тұрып, жырылып топ құрғандар тұзақ салды... Қарсылық пен қайшылық шиеленісі шарықтау шегіне жетті. Қаңтардың қара дауылы тәуелсіз елдің тыныштығын шайып, жайпап өте салғысы келген. Дамудың күндесі – кедергі. Халықтың қолдауы мен сенімі саяси реформаның жүзеге асуын үдере қолдап кетті. Сол сәтте мемлекет басшысының бәйге атындай шабысы қара терге малшынтып, буырқанып – бусанып, булыққан да шығар. Қаһарын төгіп, кәріне мінгенде құйқа тері жүз жиырылып, мың жазылған болар. Біз сондай сәттерінде жанында болмасақ та сезіндік!

Қолға алынған саяси реформаның күші дес бермеді, ХАЛЫҚ президентін қолдап, әділетті қоғамның туын тікті.

Бұл біртұтас ұлттың ел тәуелсіздігі жолындағы, жеріміздің тұтастығы жолындағы береке-бірлігінің көрінісі. Ендігі ұранымыз да, бірлік-бағытымыз да, ұстанған бағдарымыз да Тәуелсіздіктің мәңгілігіне қызмет ету.

Әдебиеттер тізімі

1. Қ. Қайранбаев ... Ар мен Заң алдында. Алматы: Керемет медиа, 2019. – 269 б.
2. Асанкелдіұлы, А. Аманатқа адал болу – қасиетті парыз // Егемен Қазақстан. – 2022. – 28 қараша (№ 227).
3. Дереккөз: <http://alashainasy.kz> сайты

УДК 1174

АДАЛ ҰРПАҚ – ӘДІЛЕТТІ ҚОҒАМ КЕШЛІ

Асанова Ж.А.,

*Б.Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы,
жалпы білім беретін пәндер кафедрасының оқытушысы,
Қарағанды қ., Қазақстан
e-mail: jazik_asan@mail.ru*

Аннотация. «Ел болам десең, бесігіңді түзе» дейді ұлы жазушымыз М.Әуезов. Біздің халқымыздың тәрбие тәсілдері мен тәжірибелері көп. Халқымыздың ғасырлар бойы қалыптасқан салт-дәстүр, әдет-ғұрып үлгілері мен өнегелері соның айғағы. Елін сүйген адам сол елдің салт-санасын, мәдени мұрасын қастерлеп, өнеге тұтуы тиіс.

Қазіргі уақытта қазақстандық патриотизмді жастарға қалыптастыру – келелі мәселелердің бірі. Осыны ұстанған бағыт – бағдар да баршылық. Патриоттық сезімнің нысаны мен азаматтық парыздың өтелер өлшемі – Отан. Оны таратып айтсақ, бұл туған жер,

оның табиғат байлықтары, ұлттық тілі, дәстүрі, мәдени ерекшеліктері, тарихы жасалған өлкедегі киелі орындары. Олардың адам санасына жылылық, жақындық, туыскандық сезімдерді ұялатып, ізгі де ерлік істердің бастауына айналуы – патриотизмге тәрбиелеудің арқауы.

Кілтті сөздер: ұрпақ, Отан, патриотизм, адалдық, президент, қадір-қасиет.

Ұрпақ тәрбиесін қандай кезеңде де көзден таса көңілден қағаберіс қалдыруға болмайды. Бүгінгі бала ертеңгі аға, қалыптаса келе дара тұлға. Бұл туралы алаштың арыс ұлы Ахмет Байтұрсынұлы: «Балам деген жұрт болмаса, жұртым дейтін бала қайдан шықсын» - деп өсиет айтқан еді. Адамзат пайда болғалы бері жас ұрпақты тәрбиелеу ісі – адамның алдында тұрған міндеттердің ішінен басты орын алады. Қазақстан Республикасының алғашқы президенті Н.Назарбаев – Қалың елім – Қазағым жинағында – ...Қазақстанда тұратын әрбір адам өзін осы елдің перзенті сезінбейінше, оның өткенін біліп, болашағына сенбейінше біздің жұмысымыз ілгері баспайды...» және – біз қазақстандық патриотизмді Отанын, жері мен суын шексіз сүю, халқының өнеге-дәстүрін, әдет-ғұрпын, елдің тарихын құрмет тұту, мүддесін көздеп, бостандығы мен құқын қорғау, әр адамның күш-жігерін ел бірлігін нығайтуға, азаматтық татулықты баянды етуге және ұлтаралық татулықты тұрақтандыруға жұмсау деп жазған еді [1].

Бұлай екпін түсіріп айтуының өзі қазіргі еліміздің саяси-әлеуметтік, экономикалық тұрғыдан тәуелсіздікке жетіп отырған тәуелсіз мемлекеттігіміздің тұрақтылығын сақтап, оны болашаққа аманат етуді көздейді. Міне, осы тұрғыдан келсек, мемлекеттік дәрежедегі мәселе білім беру саласында ұлтжандылық сезімді тәрбиелей оқыту мәселесінің өзектілігі сөзсіз. Ата-бабамыздың ғасырлар бойы көзінің қарашығындай сақтап, біздерге қымбатты мұра ретінде жеткізіп кеткен салт-дәстүрлерін, әдеп-ғұрыптарын, адами құндылықтарын, қысқасы, ұлттық атрибуттарын жас ұрпақтың бойына сіңіру де аяда тұрған зор міндет.

В.И. Даль сөздігінде: «Патриот – отанын сүю, оның қуатын арттырушы, отаншыл[2]», - деп жазылса, басқа сөздікте «патриот – отанын сүюші, өз халқына берілген, ол үшін жанын қиып, отанын қорғау үшін ерлік көрсететін адам» – делінген. Педагогикадағы анықтамасы: адамгершілік сапа, Отанға берілуді қажетсіну, оны сүю және адалдық көрсету, оның даңқын сезіну, рухани байланысын сезіну, ар-намысын қорғау, қуаты мен тәуелсіздігіне іс жүзінде үлес қосу.

Көне грек ғұламаларының айтуына қарағанда, адамның белгілі бір ұлтқа, халыққа тән екендігін айқын сезіну үшін бес түрлі шартқа толық жауап беруі тиіс. Біріншіден, сол ұлттың тілін жақсы білуі қажет. Екіншіден, сол ұлттың дінін терең меңгергені жөн. Үшіншіден, сол ұлттың дәстүрін толық бойына сіңіруі тиіс. Төртіншіден, сол ұлттың тарихын бес саусағындай білгені абзал. Бесіншіден, сол ұлт мекендеген жердің ой – шұңқырын жақсы білуі парыз. Осындай бес сипаттаманы бойына дарытқан адам ғана сол ұлттың толыққанды өкілімін деуге құқылы дейді грек ойшылдары [3].

Жастарда ұлтжандылықты тәрбиелеу үшін бізде рухани байлығымыз – тіліміз, дініміз, салт – дәстүріміз, тарихымыз одан басқа да құндылықтарымыз жетерлік. Оның дәлелі ретінде ұлттық санамыздың құрамаларын атап өтетін болсақ, олар: біріншіден, қазақ этносы ғасырлар бойы қалыптасқан. Ол осы жерге әлдеқалай отаршылдық немесе басқыншылық жолмен келмеген. Қазақтардың тарихи тек – тамыры мейлінше тереңде. Ондай тек – тамыр алғашқы қазақ хандығы құрылған кезеңмен әсте шектелмейді. Қазақтардың тарихи тұрақтылығы тарихи кезеңдерде айрықша рөл атқарған. Барша қазақты атамекенінен кіндік үзуге мәжбүрлейтін күш болмады.

Екіншіден, әлеуметтік – мәдени қыспақтың небір жойқын түрлеріне қарамастан, ұлттық – мәдени жаңғырудың тетіктерін тежеу ешкімнің қолынан келмеген. Қазақ әдебиеті мен музыкасы, фольклоры бірде ғажайып поэзиялық дәстүр түрінде, енді бірде әуен – сазы

келіскен музыкалық нысан түрінде, тіптен кейде этнологиялық тегеурінді серпілісімен ұлттық сананы сергітіп қана қоймаған, сонымен бірге мән – мазмұнын да кеңейтіп отырған. Содан да болар ғасыр басындағы ең бір озық деген отандастарымызға қарағанда бүгінгі қазақтардың мәдени әмбебаптығы әлдеқайда терең де кең.

Үшіншіден, қазақтардың ұлттық біртектестігінің қуаттылығы. Біздің ұлтымыз ұзақ жылдар бойы не діни, не этникалық біртектестігінен айныған емес. Біздің елдің өз ұлтына деген баға – байламы шын мәнінде таң қалдырады [4].

Зерттеуші ғалымдардың, педагогтардың тұжырымдары бойынша, жас ұрпақты отан-сүйгіштікке баулуда баға жетпес педагогикалық құрал – батырлардың қаһармандық бейнесі және оның қазақ ауыз әдебиетінде, тарихында, көркем шығармаларда сомдалуы болып табылады десек, одан қазақ батырларының бойындағы елдік қасиеттердің жиынтығы да, азаматқа тән адамгершілік болмысы - сегіз қырлы, бір сырлылық та, шешенге тән алымдылық та, данаға тән білгірлік те, биге тән көсемдік те, әулиеге тән көрегендік те табылады. Сөзіміз дәлелді болу үшін Ер Төстіктің қаһармандығын, Исатай батырдың ел бастаған билігін, Махамбет батырдың шешендігін, Б.Момышұлының батырлығын айтуға болады. Тамыры терең патриоттық тәрбиенің көзі ұлттық тарихымызда осылай жалғасып кете береді.

Ғалымдардың пайымдауынша, патриотизмге тәрбиелеуде сүйенетін негізгі ұғымдар – ұлттық патриотизм және қазақстандық патриотизм.

Ұлттық патриотизм – бұл ұлттың ішіндегі жеке адамның асыл белгісі мен қасиеті, өз халқына деген сүйіспеншілігі, өз халқымен қан жағынан да және шыққан тегі, территориясы, тілі, тұрмыс-тіршілігі, мінез-құлқы, психологиялық және этнографиялық ерекшеліктері қалыптасқан, тарихи дәстүрлері жағынан да әбден айқын әрі дербес басқа қасиеттері және ерекшеліктерімен де байланысты дейді.

Адам басқа ұлт өкілдерін құрметтейді, оның тіліне, ұлттық әдет-ғұрыптарына, салт-дәстүрлеріне тіл тигізбейді. Ұлтжандылық ұғымына енетіндер:

- адамның туған жерін сүйіп, өз халқының тілін құрметтеуі,
- Отанының мүддесін қорғау, азаматтың көрсетуі және Отанға адалдықты сақтау;
- елінің әлеуметтік және мәдени салаларда жеткен жетістіктеріне мақтану;
- оның ар-намысын, еркіндігі мен тәуелсіздігін қорғау;
- өткен тарихын, халқының әдет-ғұрыптарын, салт-дәстүрлерін құрметтеу,
- Отан игілігі үшін еңбек ету.

Баланың туған халқының елдік, ұлттық тарихын білуі, оның ашы-тұщы кезеңдеріне мән беріп өсуі. Жас ұрпақты адамгершілікке тәрбиелеуде ұлттық сана мен мінез ерекшеліктерінің орны ерекше.

Ұлттық қадір-қасиет ата – бабалардан қалған дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, біздің заманымызға дейін жетіп отыр. Халқымыздық рухани бейнесін әдебиет, өнер, ғылым, мінез-құлық, ұлттық сезім, әдет-ғұрыптар, т.б. бейнелейді. Әдептілік, имандылық, мейірімділік, қайырымдылық, ізеттілік құндылықтары қалыптасқан халқымыздың асыл, абыройлы қасиеттерін жас ұрпақтың ақыл-парасатына жеткізу үшін, әрбір тәрбиелі ұстаз, халық педагогикасын, салт-дәстүрлерді, әдет-ғұрыптарды жан-жақты терең білуі қажет. Жетілген мінез-құлық үш нәрсенің - жүректің, ақылды және қолдық бірлігі мен келісімі. Бала өз жүрегін тыңдауға үйренсе, жүрегінің айтқанын істейтін болса, өмірден өз орнын табады. Адам баласының өмір тәжірибесінде қалыптасқан үлкендерге құрмет көрсету ізеті өшпес дәстүрге айналған.

Өткен тарихымызды ұмытпай, бүгінгі тарихпен байланыстыра білсек, біздің ұтарымыз көп. Заманымыздың заңғар жазушысы, жерлесіміз Ғабиден Мұстафин көзі тірісінде «Енді ұлтшылдықпен емес, ұлтсыздықпен күресетін боласындар» деп айтқан өсиетін естен шығармайық, ағайын ұлтжандылық, отансүйгіштік - әрбір адамға керек қасиет. Адам

бойында бұл қасиеттер болмаса, елінің азаматы, өз халқының ұлы мен қызы болу мүмкін емес.

Баламыз ұлтжанды азамат болып өсіп, отбасына ғана емес, халқына пайдасы тиісін десеңіз, өмірге келген күннен бастап өнегелі тәрбие беруді мақсат тұту керек. Балаларда ұлтжандылық қасиетті дарыту үшін оларға ең алдымен өз Отанына деген сүйіспеншілікті қалыптастыру керек.

Әлемде қазақ деген ұлт біреу, демек оның ұлттық таным табиғаты, ұлттық ойлау болмысы, яғни менталитеті, салт-санасы, әдет-ғұрыпы барша қазаққа тән. Оның рухани-мәдени, тарихи мол қазынасы да – тұтас ортақ байлық. Жастар біздің болашағымыз. Сондықтан қазақ халқының өн бойындағы ұлттық қасиеттер бала тәрбиесімен қатар, еліміздің ұлтаралық келісімінің баяндылығына, саяси тұрақтылықтың беріктігіне де ықпал ететіні сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н.Ә. Қалың елім – қазағым. – Алматы: Өнер. – 2018.
2. Құдабаев А.Ж. Ұлттық рухтың ұстазы. – Павлодар. – 2022.
3. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы. – 2021.
4. Шаханов М. Төрт ана // Егемен Қазақстан. 08. – 1995.

УДК 93

ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІ НЫҒАЙТУДАҒЫ ГУМАНИТАРЛЫҚ ПӘНДЕРДІҢ РӨЛІ

Талқанбаева Б.Е.,

заң ғылымдарының кандидаты

Уразбаева А.М.,

тарих ғылымдарының кандидаты

Андатпа. ХХІ ғасырда ғылым мен техниканың дамып тұрған тұсында жаратылыстану ғылымдарына деген сұраныстың артуы, адамгершілік құндылықтардан гөрі, материалдық құндылықтарға мән беру тенденциясын алға шығарып отыр. Адамгершілік, ізгілік адам бойына тілі, салт-дәстүрі, тарихы мен әдебиеті арқылы қалыптасатынын ескерсек, бұл қасиеттердің жоғалуы ұлттық құндылықтардың жойылуына алып келуі қаупі бар. Оның алдын алудың ең басты құралдары біз үшін – гуманитарлық бағыттағы білім беруді жетілдіру. Осы негізде, авторлар, төмендегі баяндамада ұлттық бірегейлікті сақтап қалудағы гуманитарлық пәндердің маңызын нақты мысалдар арқылы көрсетуді мақсат етіп отыр.

Кілт сөздер: ұлттық бірегейлік, тарихи сана, ұлттық пен діни сананың бәсекелестігі, жаһандану.

Аннотация. При тенденции развития науки и техники в ХХІ веке большой акцент делается на естественные науки, что выдвигает на первый план тенденцию придавать значение ценностям материальным, а не моральным. Учитывая, что человечность, добродетель формируются у человека через язык, традиции, историю и литературу, существует риск того, что потеря этих качеств приведет к разрушению национальных ценностей. Главные средства его профилактики для нас – совершенствование гуманитарного образования. На

этой основе авторы в нижеследующей статье намерены раскрыть значение гуманитарных дисциплин в сохранении национальной идентичности.

Ключевые слова: национальная идентичность, историческое сознание, конкуренция национального и религиозного, глобализация.

Ұлттық бірегейліктің ерекшеліктері мен оны сақтап қалу, тарихи сананың жоғалып кетуіне төніп тұрған қауіптің алдын алу мәселесінің өзектілігі ғылыми және қолданбалы қажеттіліктерден туындап отыр.

Ұлттық бірегейлікті сақтау мемлекет дамуының негізгі ресурсы екені бәрімізге белгілі және оның түп-тамырын тарихтан іздеуіміз де орынды. Қалаларымыз мен елді мекендеріміздің атауларын өзгерту, халық санасында ұлтымыздан шыққан ғұламалардың, ақын-жазушылар мен тарихи тұлғаларымыздың есімін қайта жағырту, салт-дәстүрлерімізге тереңірек ден қою негізінде ұлттық және діни мерекелерімізді жаңғырту бағытындағы жұмыстар мемлекетіміздің бай тарихы бар екенін ғана көрсетіп қоймайды, сонымен бірге, болашағының да кемел болатынын білдіреді.

Ел болашағы көп жағдайда жастармен байланысты десек, сол жастардың бойындағы Отанына, еліне, жеріне деген сүйіспеншілігі негізінде тарихын терең білу, мәдени мұраларын тану мен бағалау, оның әлемдік өркениеттің дамуындағы рөлін айқындау секілді мүдделер тұруы тиіс. Жастардың рухани-танымдық деңгейі ұлт саулығы мен зияткерлік потенциалын, мемлекеттің бәсекеге қабілеттілігі мен мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігін анықтайды. Жаһандану үдерісі мен европалық кеңістікке бейімделу, тартылу қазақстандық жастарды дұрыс тәрбиелеу мәселесін алға шығарып отыр. Себебі, қазіргі қоғамның даму тенденциясы жастардан, бір жағынан білімді, зияткер әрі белсенді болуды талап етсе, екінші жағынан, ұлттық құндылықтарды, бірегейлікті сақтай алу жауапкершілігін талап етуде.

Аталған мәселе бірқатар отандық ғалымдар тарапынан қарастырылып, талқыланып та жүр. Атап өтер болсақ, Шайкемелов М.С., Жанбосинова А.С., Кокумбаева Л.А., Прейфер Н.Э., Дауренов Е.Н. және т.б. Прейфер Н.Э. мәселенің теориялық жағына көбірек мән берсе, Жанбосинова А.С. азаматтық және этникалық бірегейлік мәселесіне назар аудартып, миграция тұрғысынан талдау жасайды.

Бірқатар зерттеулерді қарастыра, оны қоғамдағы орын алып отырған тарихи, саяси, әлеуметтік мәселелермен байланыстыра отырып, тәуелсіз еліміздің бейбіт дамуы жолында ұлттық идея, тарихи, құқықтық сана, ұлттық бірегейлік мәселесінің өзекті екендігіне тағы да көз жеткіземіз. Осы ретте, әл-Фарабидің «Қайырымды қала тұрғындарынан» бастау алып, Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігінде» жалғасын тапқан, ортасында түркі кезеңі балбалдарына тасқа қашалып жазылған Мәңгілік ел болу идесының да мәні ерекше екендігін атап өту қажет.

Дегенмен, бүгінгі таңдағы жаһандану аясында әртүрлі субмәдениет элементтеріне еліктеу, материалдық құндылықтарды рухани құндылықтардан жоғары қою, тарихты мойындамау ұлттың тарихи-мәдени бірегейлігінің сақталуына қауіп төндіретін негізгі факторлар. Әсіресе, білім беру бағдарламаларынан «Қазақстан тарихы» секілді гуманитарлық бағыттағы жалпы білім беру аясындағы пәндерді алып тастау туралы ұсыныстардың орын алып отыруы да тарихи, рухани санамыздың сақталуына кері әсер етері сөзсіз.

Әсіресе, «діннің жаңғыруы», яғни діннің қоғамдағы алатын орны мен маңызы артып тұрған тұста бұл мәселе өте маңызды. «Діни қайта өрлеу» - бір жағынан жағымды процесс болғанымен, оның кері әсерлері де жоқ емес. Радикалды бағыттағы діни ағымдардың пайда болуы, этникалық және діни негіздердің арасындағы үйлесімді ара-қатынасты бұзып, ұлттық-мәдени, дәстүрлі ерекшеліктердің жойылуына бастап отыр. Сол себепті де ұлттық бірегейлікті сақтап қалуда, тарихи сана мен қоғамдық сананы жаңғырту мен оның рухани бастауларын зерделеу өте маңызды. Ал, тарихи сананы қалыптастыру барысында өзіміздің

тарихи тәжірбиеміздің және мәдени мұралаларымыздың даралығы туралы түсінік бекіп, ұлттың болашағы мен ұлттық-мемлекеттілік құрылым туралы ұғым концептуалдана түседі. Бұл ретте жоғарыда айтқанымыздай тарихи жадының әртүрлі формалары – салт-дәстүрге, тарихи оқиғаларға, өнер мен мәдениет тарихына, ұлы ғұламалар мұраларына ерекше мән берген жөн.

Тарихи аспектісіне назар аударар болсақ, ежелгі дәуірде-ақ қазақ жерінде мәдениеттің тамаша үлгісі қалыптаса бастады. Тасқа қашалып салынған суреттерден бастап, сақтар дәуірінде жалғасын тапқан алтын адамдар мен аң стилінің кең таралуы, ортағасырлық архитектураның қайталанбас озық үлгісі ретінде моншалар мен канализация жүйелерінің болуы, ислам дінінің таралуына байланысты күмбезді кесенелердің салынуы бай мәдени мұрамыздың айшықты көрінісі. Осының барлығы дала дәстүрімен ұштаса, рухани құндылықтармен толыға отырып, қазақ халқының болмысын қалыптастырды.

Қазақ даласында орын алған ұзақ этникалық процесстер XV ғасырда қазақ ұлтының қалыптасуымен аяқталды. Сол этникалық процеспен бірге мәдени нақыштар, діл мен тіл, салт-дәстүр де толық қалыптасты. Дегенмен, одан кейінгі орын алған отарлау саясаты, қазақ жерлерінің Ресей империясының боданына айналуы, кеңестік тоталитарлық жүйе ұлттық құндылықтарымыздың мәні мен мазмұнына біраз кері әсер етті. XX ғасырдың бірінші жартысында орын алған қуғын-сүргін, қатаң цензуралық бақылау, XIX ғасыр мұраларының феодалдық ескілік ретінде тиым салынуы әдебиетіміздің келбетін өзгертті, біраз мұраларымыздың жойылуына алып келді.

Мысалы, патшалық отарлау саясаты әкімшілік реформалар жүргізу арқылы қазақтардың мемлекеттік институттарын жойып, қазақ қоғамындағы ғасырлар бойғы көшпелі қоғамның дала заңына негізделген салт-дәстүрлерін ығыстыра бастады. XIX ғасырдың соңында Қазақстанның этникалық құрамы қоныстандыру саясаты негізінде көшіп келіп орналаса бастаған ұлттар есебінен өзгере түсті. Олардың қатарында ұйғырлар мен дүнгендер, орыстар мен украиндар қоныс аудара бастаса, XX ғасырдың 30-40-жылдары күштеп депортациялана бастаған неміс, поляк, ингуш, корей және т.б. ұлттар өкілдерімен толықты. Одан бөлек, өндірістік мақсатта көшіп келген мыңдаған отбасылар есебінен қазақ халқы Қазақстанда азшылықты құрай бастады. Осының барлығы ең өзекті тіл мәселесінен бастап, рухани болмыс пен қоғамдық санаға орасан зардаптар алып келді. 1917 жылы орын алған ақпан, қазан төңкерістері билікті өзгерткенмен оның мазмұнын өзгерте алмады. Кеңес Одағы аймағындағы халықтардың дамуындағы орыс мәдениеті рөлінің үстемдік етуі ұлттық тарихымыздың, ұлттық жадымыздың көлеңкеде қалуына алып келді. Өкінішке орай, соның зардабы ретінде өз елімізде ана тілімізді насихаттауға тура келуде.

Заманауи зерттеулерге сүйенсек, бірқатар авторлар қазақстандық бірегейлік біздің елде үстемдік ете қоймағандығын атап өтеді. Оған себептердің бірі – жоғарыда көрсетілген Қазақстанның полиэтностық сипаты (Кадыржанов Р.К., 2014), яғни, ҚР саяси, әлеуметтік салада демократиялық, құқықтық, зайырлы мемлекет ретінде елімізде мекендеп отырған барлық ұлттардың мүддесін ескеруі қажет. Оның аясында тіл, дін, мәдениет те жатыр.

Бұл ретте, Н.Э.Прейфер мен Е.Н.Дауреновтың «ұлттық бірегейлік өзінді Қазақстан азаматы қауымдастығына жататындығы ғана сезінуде емес, саяси мәдениетте, мемлекет тұтастығы талаптары аясындағы ұлттық ашықтықта, ұлттық мүдделерді, жалпыұлттық құндылықтарды, ұлттық идеяларды мойындауда көрініс табады» - деген қорытындылары өте орынды (Прейфер Н.Э., Дауренов Е.Н.).

Бүгінде ежелден тармақталған тамырларымызды, әл-Фараби, Ахмет Яссауи, Ж.Баласағұн, М.Қашқарилардан бастау алатын мәдени мұралаларымызды, түркі даласында кең тараған тәңір ұғымынан бастау алатын діни ұстанымдырымызды жан-жақты зерделеуге, белсенді түрде қайта жаңғырту мәселелеріне көп көңіл бөлуіміз қажет. Әсіресе, ұлттық

бірегейлікті сақтаудағы гуманитарлық пәндердің ролі мен маңызы, соның ішінде тіл-әдебиет, мәдениеттану, саясаттану, дінтану, құқықтану секілді ғылымдардың дамуына мән беруіміз қажет.

Мәдениеттану пән ретінде тек «мәдениет», «өркениет» ұғымдарына анықтама берумен ғана шектелмей, ұлттық мәдениет ерекшеліктері, құндылықтары турлы нақты мысалдар негізінде айшықты білім беруі тис. Әлемнің жеті кереметінен кем түспейтін еліміздің кереметтерін салыстырмалы талдау негізінде талдай отырып көрсетуі қажет. Мысалы, сақ кезеңіне тән обалардан табылған «Алтын адамдар» Египет фараондары жерленген пирамидалар әлдейқайда ілгері дамыған озық мәдениеттің, ерекше жерлеу дәстүрлерінің айқын дәлелі емес па. Әрбір алтын бұйым арқылы белгіленген образдар, стильдер прототүркілердің барлық болмысын айшықтайды. Осы секілді еліміздің ерекше кереметтері «Ұлы Даланың жеті қыры» ретінде танылып отырғаны да қуантарлық. Сол секілді құқықтану, саясаттану, әлеуметтану пәндері де теориялық біліммен қоса, практикалық маңызды мәселелерді қамти отырып, мектепте алынған білімді толықтыра түсетін терең білім бергені абзал.

Тарихи сананың, рухани сананың, қоғамдық сананың ұлттық қауіпсіздіктің объектісі болып табылатын мемлекет, қоғам және адам мүдделері тепе-теңдігін қалыптастыруда алатын орны ерекше. Сол себепті де өз баяндамызда гуманитарлық пәндерді оқытудың мәнін салыстырмалы талдау жасау арқылы ашуға мән бердік. Егер адамзат дамуына ойша мән берсек, қазіргі таңда халықтардың, мемлекеттердің, мәдениеттерді жақындасып келе жатқанын байқауға болады. Бұрын бір-бірімен жабық саясат ұстанған елдер бүгінде өзара терең қарым-қатынасқа түсіп, бір-біріне тәуелді жағдайда. Жаһандану аясында орын алған мұндай байланыстарға өзіндік діни түсініктері нанымдары мен салттары бар әртүрлі деңгейдегі халықтар мен мемлекеттердің тартылуы, осыдан туындатын жаңа міселелерді жаңа шындыққа сай шешуді үйренуі қажет. Көп жағдайда зерттеушілер бұл қарым-қатынастардың экономикалық әлеуметтік интеграция қырларына мән беріп, оны қарама-қайшылықты сипатына көп мән бере бермейтіндігін байқауға болады. Әр ұлт интеграция арқылы болмысын ғана емес, тарихи жадысын да жоғалту қаупінің алдын алу үшін де гуманитарлық пәндердің ролін күшейту қажет. Жаһандану бір жағынан объективті болғанмен, екінші жағынан ұлттық менталитетті, ұлттық бірегейлікті, ұлттық құндылықтар мен мәдениетті жоғалтуға әкелуі мүмкін мүмкін. Сол құбылыстың алдын алу – әрқайсымыздың адами борышымыз.

Тағы бір назар аудартатыны, бірегейлік ұғымының өзі қазіргі таңда пәнаралық сипат алып келетіндігі. Өзіміз қарастырғандай әртүрлі пәндер бірегейлікті әртүрлі қырынан қарастырады. Мысалы, этникалық, азаматтық ұлттық бірегейлікті және т.с.с.

Түйіндей келе, бірегейлік туралы айтқанда ұлт немесе дін, ұлт немесе мәдениет, ұлт немесе дәстүр деп бір-бірінен бөліп қарауға болмайтындығын негіздей отырып, жалпы қоғамның діни, мәдени, тарихи, саяси сауаттылығын тарих арқылы, гуманитарлық пәндер арқылы арттыруды ұсынамыз. Осы негізде, бірегейлік туралы айтқанда ұлттық ерекшеліктерді гуманитарлық білімдерді тарихпен тығыз байланыста қарастыру тарихи сананың тұтастығы ұлттық, мәдени қауіпсіздіктің қалыптасуының факторы екендігі туралы қорытынды жасауға болады деп ойлаймыз.

Әдебиеттер тізімі

1. Жанбосинова А.С. Национальная стратегия Казахстана: гражданская идентичность или этническая идентичность – время выбора // [Электронный ресурс] (Код доступа) <https://cyberleninka.ru/article/n/natsionalnaya-strategiya-kazahstana-grazhdanskaya-identichnost-ili-etnicheskaya-identichnost-vremya-vybora> // дата посещения: 18.11.2023.

2. Кадыржанов Р.К. Этнокультурный символизм и национальная идентичность Казахстана / Под общ. ред. З.К. Шаукеновой. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2014. – С.14–15.
3. Қазақстан Республикасының мемлекеттік сәйкестілігін қалыптастыру тұжырымдамасы туралы Қазақстан Республикасы Президентінің Өкімі 1996 жылғы 23 мамыр N2995 [Электронный ресурс] (Код доступа) // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/N960002995_/links
4. Оспанов Т.Т. Национальная идентичность казахов: социально – философский анализ: диссертация на соискание степени доктора философии (PhD) по специальности «6D020100 – Философия». Алматы. – 2016. – 124 с.
5. Прейфер Н.Э., Дауренов Е.Н. Проблема формирования национальной идентичности: теоретический аспект. [Электронный ресурс] (Код доступа) <https://cyberleninka.ru/article/n/problema-formirovaniya-natsionalnoy-identichnosti-teoreticheskiy-aspekt/viewer> Дата посещения: 16.11.2023.

ӘОЖ 9. 93

Ф.И.ГОЛОЩЕКИННИҢ «КІШІ ҚАЗАН» ИДЕЯСЫ

Досекеева Г. А.,

тарих ғылымдарының кандидаты, сениор-лектор

e-mail: Dosekeeva.gulmira@mail.ru

Рақымғазы А. М.,

1 курс студенті

Алматы Технологиялық университеті

Алматы қ., Қазақстан

Анатпа. Мақалада тарихи мәліметтер мен деректерді пайдалана отырып ХХ ғасырдың басындағы Кеңес өкіметінің билікке келуі және соның нәтижесінде пайда болған саяси өзгерістер зерттелген. 1925 – 1933 жылдардағы Ф.И.Голощекин басқарған жылдар социализм ұстанымдарының бұрмалануы, тікелей қазақ халқына қарсы бағытталған әрекеттерімен есте қалған. Өз жерінде еркін өмір сүре алмаған қазақтың қайғысына қайғы қосылып, езулерінен күлкі қашқан сұрғұлт заман дәл осы кездермен сәйкес келген еді. Ф.И.Голощекин Қазақстанда жергілікті қазақ ауылдарының қазан лебін сезінбегенін алға тартып, кіші Қазан төңкерісі керек деп, өзінің ойлап, жоспарлап жүрген идеясын жүзеге асырмақшы болды.

Кілт сөздер: кіші қазан, идея, қоныстандыру, депортация, геноцид

Abstract. The article examines the rise of Soviet power to power at the beginning of the XX century and the resulting political changes using historical data and data. The years of the reign of F. I. Goloshchekin in 1925-1933 are marked by distortions of the principles of socialism, actions directed directly against the Kazakh people. The Kazakhs, who could not live freely on their land, were joined by grief and laughter from their oppression, which coincided with these times. F. I. Goloshchekin argued that the local Kazakh villages in Kazakhstan did not feel the Kazan vibe, and he wanted a small October Revolution and was going to implement his conceived and planned idea.

Keywords: small October, idea, resettlement, deportation, genocide

1927 жылы ақпанда Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитеті төралқасы көшпелі, жартылай көшпелі қазақтарды жерге орналастыру туралы шешім қабылдады. Ұлы

дала еліне тұтқа болмаққа жіберілген Голощекин Филипп Исаевич жеріміздегі тарихтың бағытын демде бұрып жіберді. Солақай саясатшыл Қазақстандағы егістікке жарамды жерлерге орыс шаруаларын қоныстандыру мақсатын бірінші кезекке қоюға тырысты. Ф.И.Голощекиннің Қазақстанға келуіне қазақтардың өздері себепші болды.

Ф.И.Голощекин—ғайыптанбіздіңтарихымызға қосылған, қазақтың бақытсыздығына, қайғысына, қасіретіне себепші болған, қолы қанды, жолы зарлы адам. 1925 жылы қыркүйекте Қазақстанға келгенде 50 жаста екен. Бұрыннан келе жатқан большевик. Ресейдегі Қазан төңкерісіне белсене қатысқан. Кейін сол большевиктердің Орталық комитетінің мүшесі болған. Тәжірибелі солшыл. Ресейдің соңғы патшасы Николайды бала-шағасымен, аспаз, дәрігерлерімен қоса бірде-бір куәгер қалдырмай атып тастаған. Оларды дұрыстап та көмбей, барлығын шахтаға тастаған. Арада 70 жыл өткенде, Кеңес үкіметі ыдырағаннан кейін орыстардың өздері коммунистерден азаттық алып, өз патшасының сүйектерін шахтадан тауып алып, астанаға, үлкен шіркеудің ауласында арулап жерледі.

Сол 1925 жылы көктемде Т. Рысқұлов И.В.Сталинге: «Қазір біздің Қазақстанда байлар қайтадан тіріле бастады. Алашордашылар қайтадан билік басына келе бастады. Ташкентте алашордашылар «Ақ жол» дейтін газет төңірегіне топталған. Онда М.Жұмабаев, Ж.Аймауытовтар жұмыс істейді. Байларға шек қойып, газетті жапсаңыз екен», – деп хат жазады. Дәл сол жылы мамыр айында С.Сейфуллин Мәскеуде Бүкілресейлік советтердің съезіне қатысады. Сол күндері И.В.Сталинге хат жазып, қабылдауында болады. «Ақынның ақырғы күндері» деген әңгімемде Сәкеннің Сталин қабылдауында болған сәті толық жазылған. «Мен қазір жұмыссыз бос қалдым. Мен Кеңес үкіметін орнатуға атсалысқан адам едім. Колчактың түрмесінде болғам. Қазір мені байлар мен алашордашылар ығыстырып шығарды. Мен босқа жүргенше, осындағы партия мектебінде оқийын. Соған жолдама беріңіз», – дейді С.Сейфуллин. Сталин: «Сіз қандай оқу бітіріп едіңіз?» – деп сұрайды. С.Сейфуллин: «Мен семинарияны ғана бітіргенмін», – дегенде, Сталин: «Мен де семинарияны ғана бітіргенмін. Сіз қазір Қазақстанға керексіз. Большевиктер үшін осы оқуыңыз да жетеді. Сіз елге қайта беріңіз. Жақын арада Қазақстанды тәртіпке келтіретін адам жібереміз. Байлар мен алашордашыларға шек қоятын адам жібереміз. Сіздер соған көмектесіңіздер», – дейді. Бұл – мамыр айында болған әңгіме. Сонымен арада төрт ай өткен соң, қыркүйек айында Қазақстанға Филипп Исаевич Голощекин Қазақстан Компартиясының бірінші хатшысы болып келеді [1].

Алғашында бір ай бойы қазақтар Голощекиннің есігінің алдын босатпапты. Жағымпаздар жаңа бастықты құттықтап, бірінің үстінен бірі шағым айтқан. С.Сейфуллин, С.Меңдешев, Т.Рысқұлов, И.Құрамысов, Ж.Исаевтар бірінің үстінен бірі арыз жазған. Кімнің алашордашы болғанын, кімнің кеше Кеңес үкіметіне қарсы болғанын, кімнің діншіл, кімнің байшыл болғанын жеткізген. Ф.И.Голощекин соның барлығын білгенде «Мұндай да ел болады екен» деп қарқылдап күлген екен дейді. Соның алдында сейфуллиншілдік, меңдешевшілдік, рысқұловшылдық деген ағымдар болған. Сейфуллин – Орта жүзден, Меңдешев – Кіші жүзден, ал Рысқұлов Ұлы жүздің өкілі екені түсінікті. 1925 жылы С.Сейфуллиннің «Тар жол тайғақ кешу» атты романы шыққанда, Ф.И.Голощекин оны аудармашыларға дереу аудартып, өзі мұқият оқиды. Кеңес үкіметі қалай орнады, кімдер Кеңес үшін жанын қиды, кімдер қарсы болды, алашордашылар кім, оларды жақтаушылар кім? – міне, осының бәрі кітапта сайрап тұр. Ф.И.Голощекин оны нақты шаралар қолдануға таптырмайтын оқулық ретінде пайдаланады. Сол бойынша жоспар құрып, алашордашыларды жоюға кіріседі және сол тұста И.В.Сталинге хат жазады. Онда: «Шынында да, Қазақстанға Қазан төңкерісі келе қоймапты. Мен екінші Қазан төңкерісін жасаймын. Маған рұқсат беріңіз», – дейді.

Сталин бұған келісім береді [2]. Содан Ф.И.Голощекин білгенін істейді. 1928 жылы бай құлақ шаруашылықтарын тәркілеуді бастайды. Қазақтың асау болып жүргені – қолындағы малы мен астындағы атынан деп түсінеді. Ф.И.Голощекиннің негізгі мақсаты Қазақстанда геноцид жасау, жерді большевиктер үшін, орыстар үшін қазақтардан босату болады. Сөйтіп, қазақтардың қолындағы малын тартып алады. «Сәйгүліктер» дейтін повесте айтылғандай, Ф.И.Голощекиннің жандайшаптары Тұрар бай дейтін Жетісудағы ірі байдың қалың жылқысын бір сайға үйіріп қойып, «індет шықты» деген сылтаумен пулеметпен бытырлатып атқан екен. Бұл оқиға Арқа мен Шығыс Қазақстан жерінде жиі қайталанған.

Қазақ негізінен малмен күн көріп отырған халық еді. Қолдарындағы малды тартып алғаннан кейін 1931-32 жылдары жаппай қырылды. Нақты санын ешкім білмейді. Тек мөлшермен айтылады. Мысалы, 1913 жылғы санақ бойынша 6,5 млн қазақ болған. 30-жылдары қазақтың саны 10 млн. болуы мүмкін ғой. Шекараға таяулары ашаршылық кезінде шетелге қашты. Амалсыз қалған халық Қытайға, Иранға, Қырғызстанға, Өзбекстанға, ішкі Ресейге көшіп кетуге мәжбүр болды. Онда да әл-ауқатты адамдар ғана қашып құтылады. Қазақстанда тірі қалған халықтың саны 2,5 млн. мөлшерінде. Осылайша, Кеңес үкіметінің қазақ даласын босатсақ деген ойлары іске асады. Ашаршылық кезінде соның барлығын көзімен көрген, өздері әрең дегенде аман қалған зиялыларға қарсы 1936-37 жылдары қуғын-сүргін жүре бастайды. Мыңдаған адам атылады, Сібірге айдалады. 1933 жылы елдің арызы бойынша Ф.И.Голощекинді қайтадан Мәскеуге шақыртып алады. Бірақ оған ешкім де «бір халықты қырып жібердің» деген айып тақпады. Мәскеуге апарып, Халық комиссариатының бас арбитрі етіп тағайындайды. 40-жылдары ол да қуғын-сүргінге ұшырайды. Өйткені оны пайдаланып болған И.В.Сталин «енді куәні тірі ұстауға болмайды» деп шешеді. Ф.И.Голощекиннен кейін Қазақстанға оның орнына Л.Мирзоян келеді. Ол шеттен мал алдырып, ашыққан халыққа таратып, шамалы болса да жағдай жасайды. Халық арасында оны «Мырзажан» деп те атап кеткен. Сол Л.Мирзоян да 1937 жылы ұсталады. Мұны естіген әйелі жынданып, Қызылорданың ауруханасында дүниеден өткен екен. Қазаққа жақсылық жасағандар да, қазақты қырғандар да осылайша ұсталып жатты. Жалпы, Голощекин туралы сөз болғанда геноцидке бір ғана адам кінәлі дей алмаймыз. Он миллионға жуық халқы бар республикаға келіп, бір адам ол міндетті қалай орындайды? Ф.И.Голощекиннің көмекшілері болды. Жоғарғы кеңестің төрағасы Е.Ерназаров, үкімет басшылары О.Исаев, І.Құрамысовтар Ф.И.Голощекиннің қолшоқпарына айналды. «Ақынның ақырғы күндері» атты әңгімеде Сәкен Сейфуллиннің өлер алдында өкінетіні бар. Негізі, Сәкен Филип Исаевич Голощекинмен араз болған. Тіпті, бір жиналыста Сәкеннің Голощекинді шапалақпен тартып жіберетіні бар. Оған деген ызасы ғой шыдатпаған. «Осыны шақырып әкеліп едік. Өзімізге де сол керек» деп қатты күңіренеді ақын [3].

Сонымен, 1931-1933 жылдардағы ашаршылықты ұйымдастырған – Ф.И.Голощекин. Ол ешқашан ұмытылмайды. Оған көмектескен өзіміздің атқамінерлердің де кінәсі аз емес. Бұл – оларға кесілген тарихи үкім.

Қазақ жеріне келіп әлі де рулық бөлініс, байдың билігіне куә болған Ф.И.Голощекин ауылды кеңестендіру жұмысы әлі де әлсіз, оны күшейту керек деген тоқтамға келіп, «кіші қазан» идеясын ұсынды. Яғни, сонау 1917 жылы кеңестер билік басына келген кезде, қазақ даласына жетпей қалған идеологияны орнатып, бай мен кедейдің теңсіздігін жойып, ұжымшарды орнату мүддесі көзделді. Ал анығын айтқанда, бұның мәні көшпелілердің ежелден келе жатқан шаруашылығын, тұрмыс-салтын тұншықтырып, отарлауды күшейтіп, қанау саясатын бүркемелеу еді.

“Кіші Қазан” саясатының негізгі мақсаты: қазақ ауылдарында социалистік өзгерістерді жүзеге асыруға бағытталды. Саясаттың негізгі ұрандарының бірі «Қоныс аударушылар

деревнясындағы азаматтық татулық және қазақ ауылындағы азамат соғысы» ұраны болды. Саясаттың негізгі іс- шаралары: қазақ ауылын кеңестендіру, егістік- шабындық жерлерді қайта бөлу, бай шаруалықтарын тіркеу болды.

“Кіші Қазан” саясатының бағыты:

- 1) Өлкенің өнеркәсіптерін орташа және жоғарғы деңгейде дамыту
- 2) Сол өлкелердегі шикізат қорын Ресейге тасу.

Кіші Қазан» саясатына қазақтың ұлттық зиялы қауымы мен қазақ коммунистері наразылық білдірді. Бірақ, Ф.И.Голощекин оппозициялық топқа жаулықпен қарады. 1926 жылы С.Сәдуақасов, С.Қожанов, Ж.Сұлтанов, Ж.Мыңбаевтарға «ұлтшыл-ауытқушылық» деген айып тағылды. Ұлт зиялыларының көпшілігі жазаланды немесе республикадан көшірілді. 1928 жылдан бастап Ф.И.Голощекин саяси қарсыластарын тұтқындай бастады. Оның ішінде ұлт зиялылары А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Жұмабаев сынды көптеген қайраткерлер болды. Ф.И.Голощекин Қазақстанда оппозицияны түпкілікті жойып, сталиндік жаппай ұжымдастыруды жүзеге асырды. Тарихшы ғалымдардың соңғы жылдардағы зерттеулері көрсеткендей, қазақ халқы осы Голощекиннің кесірінен аса ауыр шығынға ұшыраған болатын. Ашаршылықтан және онымен байланысты туған эпидемиялардың салдарынан, сондай-ақ өлім-жітімнің көп болуы, халықтың басқа республикаларға, Қытайға, Иранға, Монғолияға және тағы басқада елдерге көшуі нәтижесінде Қазақстан бірнеше миллиондаған адамдарынан айырылды. Қазақстанда жіберілген орны толмас қателіктер мен бұрмалаушылықтарды Мәскеудегі орталық аппарат жергілікті басқару органдары айыпты деп, барлық бәлені соларға жапты. 1933 жылдың басында Ф.И. Голощекин орнынан босатылды. Оның орнынан кетуі талай қазақтың қайғысын азайтып, болар елдің белін буған болатын. Қазақ халқы арамза болған идеяны ұсынушының кетуіне риясыз қуанып, болашақ еркіндікке деген үміт сәулесі туындады.

Ұжымдастыру Қазақстанда өте тез қарқынмен жүргізілді. 1929 жылдың 1 қазанынан 1930 жылдың 1 қаңтары аралығында 100 мың кедей және орташалардың шаруашылықтары ұжымдастырылды. Саяси және экономикалық сипаттағы ұжымдастыру науқанын тез арада жүргізу үшін шаруашылықтарды жаппай ірілендіру басталды. Кулактар мен байларды тап ретінде жерлерінен қуып, ұсақ шаруалар шаруашылықтарын бір біріне қосып, ірілендіріп, ұжымдастырды және егіндік жерлердің мөлшерін кеңейтті. Қазақстандағы жаппай ұжымдастырудың тез қарқынмен жүруі шаруалардың өз еркімен болмай, күштеу, зорлау, жазалау әдістері арқылы жүзеге асырылып отырды. Ауқаттының малын еріксіз ортаға алып, енді жекешенің күн көрісіне жарап отырған азын-аулақ малды да сыпыра бастады.

1-кесте. Ұжымдастырудың кезеңдері

1 кезең	2 кезең	3 кезең	4 кезең
1929 жылдың мамыр айы мен 1930 жылдың наурыз айларын қамтыған жылдамдатылған ұжымдастыру.	1930 жылдың наурызы мен 1932 жылдың тамызы аралығындағы ұжымдық шаруашылықтардың әртүрлі типтерін тәжірибеден өткізу.	1932 жылдың қыркүйегі мен 1934 жылдың қарашасы аралығында ТОЗ-дарды ұжымдастырудың жаңа толқыны ретінде пайдалану.	1934 жылдың желтоқсаны мен 1938 жылдың желтоқсаны аралығында ТОЗ шаруашылықтарын ауылшаруашылық артелі етіп қайта құру.

1-кестеден ұжымдастыру шамамен бірнеше жылға жоспарланғанын көреміз, ал іс жүзінде ұжымдастыру тездетіп жүргізілді [4].

1930 жылы ОГПУ-дың орталық басшылығы өзінің ортаазиялық бөліміне «Қазақ зиялыларын қуғындау» жөнінде арнайы тапсырма береді. 1927- 1932 жылдар аралығында Алаш зиялылары үстінен екі дүркін жүргізілген сот процесі қазақтың серкелерімен біржола саяси есеп айырысудың, яғни, оларды талқандаудың алғашқы қадамы болатын. 1937 жылғы сталиндік қудалаудың алғашқы легіне де қазақ зиялылары бірінші болып ілікті. Айналасы оншақты күнде лауазымды қызметтегі азаматтардың 560-ы дереу атылды. Бұлардың ішінде: Жоғарғы Кеңес төрағасы Құлымбетовтен бастап 8 министр, Орталық партия Комитетінің 5 хатшысы, 4 меңгерушісі, бюро мүшелері түгелдей, Жоғарғы Кеңес төрағасының орынбасарлары, Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасарлары, 14 облыстың атқару комитет төрағасы, 13 обком хатшысы, әдебиет пен мәдениет қайраткерлері атылып кетті. Жаппай қуғын-сүргін 1945 жылы екінші дүниежүзілік соғыс аяқталған соң, 1950 жылдардың басында қайта жалғасты. Оған қазақ ғылымының қаймақтары: Ермұхан Бекмаханов, Бек Сүлейменов, Есмағамбет Исмайылов, Қажым Жұмалиев, Ахмет Жұбанов... т.б. ілікті. Ғылым Академиясының президенті, бүкіл әлемге белгілі ғалым-геолог Қаныш Сәтбаев пен жазушы Мұхтар Әуезов сынды халқымыздың көрнекті ұлдарын қызметінен айырып, республикадан кетуге мәжбүр етті. Қазақтың қайраткер ақыны Қадыр Мырзалиев өзінің естелігінде: «Отызыншы жылдардың ойраны хақында ондаған, тіпті жүздеген материал → оқыдым. Бір ғажабы қуғын көрген, қамауға алынған бір де бір дәлдүріш, ақымақты кездестіре алмадым. Керісінше, асыл азамат, аяулы аруларды аяусыз аластау кезінде әлгіндей дәлдүріштердің бәрі Сталиннің жандайшап жендетіне айналған. Талантты тұлғаларды таптап, жаныштауды кімдерге тапсыруды Сталин жақсы білген», деп нақты тарихи шындықты келтіріпті.

Қорытындылай келетін болсақ қазақ жерінде жарты ғасыр бойына созылған саясаттардың нәтижесі қазақ еліне, ауылдарына біраз уақытқа өшпес із қалдырды. Сол жылдары Кеңес үкіметіне қарсы шығып қазақ халқының қазақ жерінің күйреуіне тосқауыл қойғысы келген алаш зиялыларын аяған жоқ, Сібірге жер аударып, қатаң түрмелерге жапты. Оларды құрту үшін барлығын жасады. Әйелдер мен қыздарды арнайы лагерлерге жіберіп, ұлдарын халық жауының балалары деген айып тағып тұқымдарын жойды. Голощекиндік геноцид қазақстандықтарды, ең алдымен қазақ халқын аштыққа, босқындыққа ұшыратты. Соғыссыз-ақ қансырата қырып салды. Зарлаған ана, шырылдаған бала, түнеріп, өлексе сасыған дала Қазақстан тарихының қаралы да, қасіретті беттері болып қала береді.

Әдебиеттер тізімі

1. https://massaget.kz/blogs/oy_tolgaular/27920/amp/
2. Қазақстанның қазіргі заманғы тарихы [Текст/Электронный ресурс] :оқулық / Жалпы редакцияны басқарған: Т. Омарбеков; Т. Омарбеков, Г.С. Султанғалиева, Б.С. Сайлан. - Алматы :Қазақ университеті, 2018. - 476 б. - ISBN 978-601-04-3467-7<http://library.atu.kz/>
3. https://youtu.be/3fcFrjkiVmM?si=2jDaB_V2kASAQyfi
4. <https://youtu.be/w1SZK3rsVS8?si=Fqw9PUzWWGj5RkJM>

УДК 32 (045)

О РОЛИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ ОБЩЕСТВА

Джунусбаева А.М.,

кандидат исторических наук

e-mail: businessnyoka@gmail.com

Жеңісова Н. А., Ганиева Р. С.,

студенты

Алматинский Технологический Университет

г.Алматы, Казахстан

Аннотация. В данной статье рассматривается роль политической культуры в политической системе общества. Политическая культура формирует основы политической идеологии, оказывает влияние на уровень политического участия, формирует интерес к политике. Важным вопросом является то насколько политическая культура и политические структуры соответствуют друг другу. Анализируется состояние и особенности политической культуры в Казахстане, ее роль в политической системе общества.

Ключевые слова: политическая культура, политическая система, общество, роль, развитие.

Abstract. This article examines the role of political culture in the political system of society. Political culture forms the foundations of political ideology, influences the level of political participation, and shapes interest in politics. An important question is how political culture and political structures correspond to each other. The state and features of political culture in Kazakhstan, its role in the political system of society are analyzed.

Key words: political culture, political system, society, role, development.

Политическая культура играет важную роль в формировании и функционировании политической системы общества. Она определяет отношение граждан к политическим институтам, процессам и ценностям, а также влияет на их участие в политической жизни. Политическая культура - это совокупность ценностей, убеждений, обычаев, норм и поведенческих моделей, которые характеризуют политическую систему общества. Она определяет отношение граждан к политике, их участие в политической жизни, а также отношения между различными политическими акторами.

Политическая культура включает в себя такие элементы, как доверие к политическим институтам, уровень политической активности, отношение к власти, убеждения о правильных способах управления обществом, идеологические установки и т.д. Она может быть различной для разных стран и народов, и ее формирование зависит от исторических, социально-экономических и культурных факторов.

Рассмотрим различные роли политической культуры в политической системе общества.

Во-первых, политическая культура формирует основы политической идеологии, которая определяет ценности, убеждения и цели общества. Она создает основу для развития политических партий, общественных движений и гражданского общества. Политическая культура также определяет отношение к власти, законам и правам человека, что влияет на степень демократизации политической системы.

Во-вторых, политическая культура оказывает влияние на уровень политического участия граждан. Она формирует их интерес к политике, уровень информированности и

активность в политической жизни. Например, в странах с высоким уровнем политической культуры граждане более склонны участвовать в выборах, обращаться к правительству с петициями и протестовать против недемократических решений.

Наконец, политическая культура определяет отношение к международным отношениям и внешней политике. Она формирует позицию общества по вопросам мирного сосуществования, международной торговли, миграции и другим глобальным проблемам. Политическая культура также влияет на степень готовности страны к международному сотрудничеству и конфликтам.

Политическая система - это комплекс взаимосвязанных институтов, процедур, идеологий и отношений, которые определяют политическую жизнь общества. Она включает в себя правительство, политические партии, выборные системы, законы, конституции, общественные организации и другие элементы, которые определяют способы принятия решений и управления обществом.

Политическая система также включает в себя политические ценности, идеологии и культурные особенности, которые формируют политическое поведение граждан и лидеров. Она охватывает как внутренние политические процессы, так и внешние отношения с другими государствами и международными организациями [1, 45].

Смена политического режима всегда ставит вопрос о том, насколько существующий политический и культурный фон вписывается в новый политический режим. Политические культуры, сформировавшиеся в течение длительного периода времени, стабильны и, как правило, меняются медленно. Однако институты могут меняться быстрее, когда они внезапно трансформируются. Примером таких быстрых изменений является переход к демократии, когда в политику вовлекается все больше людей.

Поэтому важным вопросом в исследованиях политической культуры является то, насколько политическая культура и политические структуры соответствуют друг другу. Чем лучше эти две сферы соответствуют друг другу, тем больше «возможностей для стабильности» нового режима. Радикальные перемены всегда сопряжены с опасностью низкого запаса стабильности. Чтобы изучить политическую культуру, необходимо познакомиться с ее обществом. Необходимо рассмотреть национальное сообщество в контексте социокультурной системы, экономической системы и политической системы, показать их возможные взаимосвязи.

В конечном счете, долгосрочное выживание или крах режима зависит от способности политической системы контролировать другие подсистемы и удовлетворять потребности и субъектность своих граждан [2,68].

В современном мире каждая страна включена в международную систему и взаимодействует с ней на всех уровнях. На общем уровне взаимодействие включает в себя геополитическую обстановку, отношения с соседними странами, существующие торговые связи, туризм, трансграничную миграцию, отношения со СМИ. На индивидуальном уровне взаимодействие происходит через восприятие и отношение людей. С одной стороны, может быть взаимное уважение, а с другой – ксенофобия или агрессивное поведение. В современном мире многогранная глобализация создает не только новые возможности, но и новые конфликты и опасения.

Исследования политической культуры проводятся на трех уровнях. На микроуровне объектом исследования являются граждане и политические деятели. Здесь чаще всего используются опросы, направленные на изучение индивидуальных ценностей и установок с целью выявления определенных аспектов политической культуры и прояснения возможного электорального поведения. На промежуточном уровне в центре внимания оказываются промежуточные структуры и организации, такие как общественные движения, группы интересов и политические партии. На макроуровне исследуется центральная социально-политическая система и аспекты ее институтов.

По сути, политическая культура – это понятие макроуровня. Однако исследования, основанные на случайных репрезентативных выборках, неизбежно начинаются с микроуровня, поскольку они позволяют зафиксировать политические установки и ценности больших групп населения. Если в национальных рамках достаточно сложно уловить тонкие культурные аспекты, то исследования, направленные на межкультурное сравнение, еще сложнее.

Глубоко исторические аспекты политических и культурных особенностей играют важную роль и требуют рассмотрения на макроуровне. Например, в некоторых регионах Африки и Ближнего Востока в периоды смены политических режимов происходит возврат к старым, иногда доколониальным традициям политической культуры, которые подавлялись или оставались скрытыми в период колониального господства. При этом происходит новое смешение традиционных и современных элементов, что приводит к напряженности и конфликтам лояльности между отдельными людьми и группами, имеющими «этнос», или традиционную идентичность, и «демос», или новую идентичность.

В этом контексте важно оценить наследие предыдущего режима, как с точки зрения трансформации элиты, так и влияния этой трансформации на политическую и культурную «коллективную память». Политико-культурные различия между «элитами» и рядовыми гражданами зачастую могут усиливаться, что требует установления новых правил и общего дискурса о новом, более широком политико-культурном принятии всех граждан в государстве. Этот процесс требует от чиновников большей прозрачности и личной честности, что способствует сохранению зачастую еще хрупкой политической легитимности нового порядка.

В Казахстане, как и во многих других странах, можно выделить несколько типов политической культуры. В патриархальной политической культуре граждане могут иметь ограниченное представление о политических процессах и институтах, а также низкий уровень участия в политической жизни. В субъектной политической культуре граждане склонны видеть себя как подданных правительства, не имеющих возможности влиять на принятие политических решений. В гражданской политической культуре члены общества активно участвуют в политической жизни, проявляют интерес к политике и верят в свою способность влиять на принятие решений.

В контексте Казахстана, можно отметить, что политическая культура страны находится на стадии развития. С одной стороны, существует высокий уровень лояльности к политическим институтам и лидерам, что может свидетельствовать о субъектной политической культуре. С другой стороны, наблюдается рост интереса к политике и участие граждан в общественно-политических процессах, что указывает на участническую политическую культуру.

Роль политической культуры в политической системе общества Казахстана заключается в формировании ценностей, норм и поведенческих моделей, которые определяют отношение граждан к политике и участие в политической жизни. Политическая культура также влияет на процессы принятия политических решений, стабильность политической системы и развитие демократии [2,108].

Для устойчивого развития политической системы Казахстана необходимо продолжать работу по формированию участнической политической культуры, которая способствует активному участию граждан в политической жизни, развитию гражданского общества и консолидации демократических институтов. Это может быть достигнуто через проведение образовательных программ, медиа-кампаний, а также создание условий для свободного обмена мнениями и участия граждан в принятии решений. Развитие активистской политической культуры способствует укреплению демократии, стабильности и процветанию страны.

Политическая культура в Казахстане также отражает исторические, культурные и этнические особенности страны. Например, традиционное уважение к старшим и

авторитетам, а также приверженность к семейным ценностям, оказывают влияние на отношение к политическим лидерам и системе власти.

С другой стороны, политическая система в Казахстане также стремится адаптироваться под воздействием изменений в политической культуре. Например, в последние годы в стране происходят изменения в сфере политического участия граждан, активизируется общественное мнение, а также развивается гражданское общество. Эти изменения в политической культуре оказывают давление на политическую систему и стимулируют проведение реформ.

Кроме того, глобальные тенденции также оказывают влияние на политическую культуру и систему в Казахстане. Например, развитие информационных технологий и социальных сетей меняет способы коммуникации и взаимодействия граждан с политической системой. Это требует адаптации политической системы к новым вызовам и возможностям [3, 156].

Таким образом, политическая культура играет ключевую роль в формировании и функционировании политической системы общества. Она определяет основы политической идеологии, уровень политического участия граждан и отношение к международным отношениям. Поэтому развитие политической культуры является ключевым элементом для устойчивого развития общества. Взаимосвязь между политической культурой и политической системой в Казахстане является динамичной и подвержена воздействию различных факторов, включая исторические, культурные, социальные и глобальные изменения.

Список литературы

1. Сартори Г. Сравнительная конституционная инженерия: исследование структур, стимулов и результатов, М.: Наука, 1997.
2. Абділдаұлова, Р. Political Culture as a Factor of Political Modernization of Kazakhstan.» Алматы. 2015.
3. Казахстан в системе мировых и региональных отношений //Под редакцией Е. Жумагулова. Алматы: Дайк-Пресс. 2009.

УДК 070

ӘЛЕМДІК ҚОҒАМДЫҚ ДИПЛОМАТИЯНЫҢ ЖАҢА ТРЕНДТЕРІ МЕН ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

Тасилова А.А.,

PhD, аға оқытушы

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы қ., Қазақстан

Андатпа. Бұл мақалада қоғамдық дипломатияның қазіргі таңдағы өзекті мәселелері айқындалып, даму бағыты сарапталады. Қоғамдық дипломатияның Қазақстанның және шетелдегі қалыптасу, даму кезеңдері жүйеленіп, қызметі, эволюциясы, басым бағыттары айқындалады. Жаһандық өзгерістерге сай жетілдіру жолдары талданады.

Кілт сөздер: дипломатия, экономика, ұлттық брендинг, эволюциясы, ынтымақтастық.

Аннотация. В статье выявляются актуальные проблемы публичной дипломатии и анализируются направления развития. Систематизированы этапы становления и развития публичной дипломатии в Казахстане и за рубежом, определены их деятельность,

эволюция и приоритеты. Анализируются пути улучшения в соответствии с глобальными изменениями.

Ключевые слова: дипломатия, экономика, национальный брендинг, эволюция, сотрудничество.

Abstract. This article identifies current issues of public diplomacy and analyzes the direction of development. The stages of formation and development of public diplomacy in Kazakhstan and abroad are systematized, their activities, evolution and priorities are identified. Ways to improve in line with global changes are analyzed.

Keywords: diplomacy, economics, nation branding, evolution, cooperation.

Көптеген шетелдің ғалымдары Қазақстанның көпвекторлы саясатын, экономикалық саясатын, ішкі және сыртқы қауіпсіздігін, қоғамдық дипломатиясын және Қазақстандағы білім жүйесі, экономика, коррупциясына байланысты зерттеулер мен ғылыми тезистер жазды. Қазақстан шетел ғалымдарына зерттеуге қызықты екенін байқаймыз. Елімізді батыста Кеңес үкіметімен байланыстырып біледі. Сыртқы істер министрлігінде халықаралық ақпарат комитеті бар. Қазақстанның ұлттық брендін құру мақсатында халықаралық ақпарат комитеті шетелдерде елімізді дұрыс имиджін қалыптастыруға және нығайтуға жұмыс жасайды. Басты мақсаттардың бірі елде болып жатқан елеулі ақпараттарды қазақ ұлтының брендін қалыптастыру үшін әлемге бөлісу болып табылады. Саяси сарапшылардың айтуынша мемлекеттің оң имиджін құруға ең мықты құрал ол қоғамдық дипломатия. 2010-шы жылдары Маркетинг және саяси коммуникация сияқты ғылыми салалардың өкілдері қоғамдық дипломатия, имидж және бренд принциптерін зерттей бастады. Маркетинг саласындағы мамандар «ұлттық бренд» тұжырымдамасы заманауи қоғамдық дипломатияның сипатын түсіндіреді деп есептейді. Қоғамдық дипломатияның маркетингпен біріктірілуі, сондай-ақ мемлекеттің имиджін алға жылжытудағы маркетинг заңдарының қолданылуы үкіметтің имиджі мен оның саясатының шетелдік аудиторияға сатылуы керек өнім екендігі туралы идеяның туындауына мүмкіндік берді. Соның нәтижесінде үкіметтің имиджін ұлттық бренд деп атай бастады.

Қарап тұрсақ ел имиджін қалыптастыру қоғамдық дипломатияның негізгі бөлігіне кіреді екен. Ел брендингі Ағылшын тілінде «nation branding» (ұлттық брендинг) деп аталса, орыс тілінде «страновой брендинг» деп аталады. Ұлттық брендинг – елдердің беделін өлшейтін, оны құрып және басқаратын тәжірибелік және білім саласы болып табылады. Ұлттық брендингті көптеген елдер қолданады олардың ішінде: Канада, АҚШ, Франция, Ұлыбритания, Жапония, Қытай, Оңтүстік Корея, Оңтүстік Африка, Жаңа Зеландия және көптеген Батыс Еуропа елдері кіреді. «Ел брендингін» алғаш рет туристік салада 1950 жылы Пуэрто-Рикоға іске асырған. Олар PR мамандарына шетелдік туристтердің санын арттыру үшін ел имиджін қалыптастыруға талап қояды. Содан бастап бұл үрдіс өзге елдердің назарына ілініп, қызығушылық танытып, 1990 жылдың соңына қарай туристік, БАҚ, инвестициялық салаларындағы елдер бәсекелестігінің күшеюіне байланысты «ел брендингі» саласы пайда болады. 2005 жыл 16 мамырда «Zakon.kz» сайтында «Имидж страны. Страновой брендинг» атты мақалада журналист З.Данаева, Британдық үкіметтің қоғамдық дипломатия бойынша кеңесшісі, «EarthSpeak» компаниясының төрағасы, «Place branding and public diplomacy» журналының редакторы Саймон Энхолтпен сұхбат жүргізеді. Ол өз сұхбатында ел брендингі (Country branding) мен бизнес брендингінің (business branding) айырмашылығы туралы мынадай пікір айтады: «Это совершенно разные понятия. Существует несколько полезных сопоставлений, которые можно использовать. Но нужно быть очень осторожным, чтобы быть уверенным, что ты применяешь верную практику, правильную теорию из коммерческого брендинга в политическом. Что-то срабатывает, что-то – нет. Но все же страна – это совсем другое, нежели товар Coca Cola». Сонымен бірге эксперттің айтуынша осы күндері әлемде өзінің дұрыс имиджімен мақтана алатын бірде бір

мемлекет жоқ. Әр елдің имиджінде өз жетіспеушілігі мен проблемалары бар. Мысалы Жаңа Зеландия мемлекетін осыдан бес-он жыл бұрын ешкім білмейтін. Проблема елдің географиялық тұрғыдан алыс орналасуында болған. Мемлекет басшылары оны туристерге «ыңғайлы» етуді мақсат етіп бұл кемшілігін түзеді.

Ұлттық брендингтің дұрыс жүргізілуінің арқасында, ел азаматтары өзін үлкен, ұлы елдің бөлшегі екендігін сезінеді. Ел брендингті Қазақстан сияқты жас мемлекетке өте қажетті, себебі әлемдік аренада экономикалық, әскери, саяси маңызы төмен болған мемлекеттер брендингті дамыту арқылы жаһандық нарықта бәсекеге ілесе алады. Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету, егемендікті нығайту және аумақтық тұтастығын сақтау, мемлекеттің саяси және экономикалық дамуы ел брендингін тиімді қалыптасуына байланысты. Қазақстанда бренд құру жұмыстары тәуелсіздік алған сәттен басталады. Ол уақытта ел алдында үлкен көлемді жұмыстар тұрды. Барлық экономиканы қалпына келтіру, саяси жүйені түбегейлі өзгерту, әлемдік қауымдастыққа тең қатысушы ретінде қосылу қажет болды. Тәуелсіздік алғаннан соң 27 жыл ішінде ел түбегейлі өзгерді. Ұлттық кәсіпорындар тек ел экономикасын дамытудың қозғаушы күші ғана емес, сонымен қатар елдің бет-бейнесі мен имиджі болып табылады. Бір сөзбен айтқанда ел брендинің тауар сияқты өзіндік ерекшелігі бар. Көптеген ел шын мәнінде қай бағытта мықты болса сол бағытты дамытты. Соның нәтижесінде біз Жапонияны – технология, Американы – экономика, Англияны – классика, дәстүр, Францияны – сән, Финляндия – демократия, Қытай – еңбек өнімділігі, Ресей – әскери қуат, Оңтүстік Африка – гауһар тас және т.б. сияқты қалыптасқан тенеу айта аламыз. Мүмкіндіктері жоғары болған мемлекеттер де ел-брендингін дұрыс қолданбай, жүйелі жұмыстарды жүргізбесе өзінің идентификациясын жоғалтады.

Қазақстанда бренд бола алатын керемет технологиялар жасалмайды, сән үлгісі жағынан да еліміз алда емес. Шынайы идентификациясы ол табиғи ресурстарға бай еліміз. Өкінішке орай, біздің сыртқы әлеммен байланысымыздың арқасында ғана бұл туралы аз адамдар біледі. Мамандар ел брендингін әр механизмі өз бетінше маңызды рөл атқаратын сағаттың құрылымына теңейді. Барлығы бір сағат жүйесіндей қызмет атқарады. Соған қарай брендті басқару кез келген мемлекет үшін өзекті. Сонымен қатар, экономикалық өсім және басқа мемлекеттермен қарым-қатынастардың қарқынды дамуы көп жағдайда ел брендингін қалай қалыптасып, дамып жатқанына түбегейлі байланысты. Еліміздің ұлттық брендинг мәселелеріне келер болсақ, 2015 жылы қаңтардың 1 күні «Central Asia Monitor» газетінің сайтында. «Имидж Қазақстанда зарубежом: лицо или маска?» атты мақала жарық көрді. Журналист Серікжан Адиллов, Сыртқы істер министрлігінің халықаралық ақпарат комитетінің төрағасы Роман Василенкодан, еліміздің туризмі, ұлттық брендті қалыптастырудағы ролі мен проблемалары туралы, шетелде Қазақстанның қоғамдық дипломатияға бағытталған қызметі жайлы сұхбат алған. Р. Василенконың айтуынша – «Формирование положительного имиджа государства, как известно, является одним из факторов улучшения его инвестиционной привлекательности. Сегодня практически все страны мира выделяют немалые средства на продвижение и поддержание своего международного имиджа, что является важной составляющей так называемой «мягкой силы» во внешней политике». Сыртқы істер министрлігінің ақпаратына сүйенсек 2015 жылы Қазақстан «Ақпарат пен имидж саясатын жүзеге асыруды қамтамасыз ету» жобасы бойынша шетелде өзінің имиджін көтеруге 15,4 миллион АҚШ долларын қаржыландыруды қарастырған. Жоғарыда атап өткендей, қоғамдық дипломатияның ең негізгі ролі ол сырт елдерде көптеген іс-шараларды өткізу, БАҚ жарияланымдары болып табылады. Әрбір шетелдік мекеменің ақпараттық және имидждік жұмысы белгілі бір аудиторияға, яғни саяси элитаға, кәсіпкерлерге, сарапшылар мен ғылыми топтарға, бұқаралық ақпарат құралдарының өкілдеріне және өз елінде шешімдер қабылдайтын немесе қоғамдық пікірді қалыптастыратын басқа адамдарға бағытталған. Осы жұмыстың арқасында Қазақстан тақырыбын объективті түсінетін адамдар тобы қалыптасады

және болашақта олар өз елінде Қазақстанмен ынтымақтастықты дамытуға үлес қосады. Өз кезегінде, қоғамдық дипломатияның нәтижелері белгілі бір мәселелер бойынша, мысалы, заңнамалық органдарда, сауда-экономикалық және инвестициялық келісімдерді жасасуда оң шешімдерде көрініс табады. Мысалы, Американың мемлекеттік департаменті ақпараттық имидждік саясаты үшін жылына 500 миллион АҚШ долларын бөледі. Ал Ресейдің қоғамдық дипломатиямен айналысатын «Россотрудничества» федеральды агенттігі 9,5 миллиард рубль бөледі екен. Роман Василенконың айтуынша осы уақытқа дейін шетелде 400 - ге жуық кітап жарық көрген. «Қазақ кітапханасы» жобасы бойынша әлемнің түрлі тілдерінде О. Сүлейменовтың «Минута молчания на краю света», Г. Бельгердің «Дом скитальцев», «Восстание невест», М. Әуезовтың «Абай жолы», А. Нұрпейісовтың «Умирающее море», І. Есенберлиннің «Көшпенділер» және Н. Назарбаевтың т.с.с. көптеген кітаптар жарық көрді. Сонымен қатар өзге тілдерде 12 деректі фильмдер шығарылды. Олар: «Забывшие в Караганде» (КарЛАГ, Испания), «Казахстан - Мәңгілік ел - страна мечты», «Жемчужина в среди степи», «Астана-столица ЭКСПО-2017» және т.б. Қазақстанның шетелдік серіктестерімен өзара тиімді ынтымақтастықты одан әрі дамыту мақсатында былтырғы жылы Қазақстандағы шетелдік мекемелерде 80 астам брифинг, 30 баспасөз конференциясы, 53 дөңгелек үстел, 15 конференциялар, 8 бизнес-форум, 48 семинар және презентациялар, 32 фотокөрме өткізілді. Бұқаралық ақпарат құралдарында 1700 мақала мен жарияланым ұйымдастырылды. 2014 жылы елімізде жүргізіліп жатқан саяси, экономикалық және мәдени іс-шаралар (2500-ден астам материал) туралы жан-жақты баяндалған шетелдік баспа және электронды БАҚ-тарда Қазақстан туралы жағымды мақалалар жиынтығы едәуір өсті.

Мақаланы қорыта келе жаңа ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың даму жағдайында дәстүрлі БАҚ-на оның ішінде мерзімді баспасөзге, радио, телеарналарға кеңінен ақпарат таратуға қазір жол ашылуда. Олар цифрланып қанатын кең жаюда. Көптеген БАҚ құралдарының ресми сайттары арқылы дүниенің кез келген жерінен ашып оқу, пікірмен бөлісіп қатысу мүмкіндігін айтқан жөн. Дамыған елдерде қоғамдық пікір мемлекет саясатына әсер етеді. Олар халықаралық мәселелерін талқылауда қоғамдық пікірге, жеке азаматтарға, үкіметтік емес ұйымдарға көңіл аударады. Халықаралық аренада имиджді қалыптастыратын ең маңызды құрал ол жаңа медиа құралдары. Ал қоғамдық дипломатия дәл осы жаңа медиа арқылы жүзеге асады. Жаңа медианың ішінде цифрланған БАҚ пен қатар, қарапайым халық қатысатын әлеуметтік желілер де бар. Имидж және ел брэндин қалыптастыру үшін үлкен қаржы талап етіледі. Фрейм теориясына дұрыс салынған ел туралы оң ақпараттар шетел азаматтарына өз ықпалын жасайтыны анық.

Әдебиеттер тізімі

1. https://kazakh-tv.kz/ru/view/news_kazakhstan/page_185857_mirovye-smi-ob-expo-2017
2. Тасилова А.А. Дипломатиялық қарым-қатынастағы Қазақстанның жетістігі және халықаралық журналистика: III Халықаралық Фараби оқулары: «Тұрақты даму мақсатында (ТДМ) халықаралық журналистиканы оқыту модельдері» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы. – Алматы, 2016. – Б.117-118.
3. Тасилова А.А. Ұлттық брэнд және Қазақстан. Қазақ ұлттық университетінің хабаршысы: журналистика сериясы. – Алматы, 2016. – №3(41). – Б. 183-185
4. Kalathil, Sh. Adapting for the Global Diplomatic Arena. [online] Washington D.C.: The Aspen Institute. Available from <http://csreports.aspeninstitute.org/documents/>
5. <http://powerbranding.ru/brending/istoriya/>
6. Буенбаева З. Журналистикадағы «брэндтің» ақпараттық формасы немесе Брэндинг-журналистиканың бүгінгі сипаты. ҚазҰУ хабаршысы.– Алматы, 2015. – №2(38).
7. <https://www.marketologi.ru/publikatsii/retsenzii/chto-takoe-brending/>
8. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

УДК 316.6

**ЦЕННОСТИ НАРОДА КАЗАХСТАНА –
ЭТО СПРАВЕДЛИВЫЙ КАЗАХСТАН И «АДАЛ АЗАМАТ»**

Юсупова И.,

кандидат педагогических наук

Алматинский Технологический Университет

e-mail: yusupova.indira67@mail.ru

Амурлаева Гузель, Бекетова Диана,

студентки 2 курса ФПТ

Алматинский Технологический Университет

г. Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье рассматриваются идеи Президента по построению «нового Казахстана», положения концепции «Адал азамат», вопросы достижения справедливости и укрепления государства во всех сферах, а также сновные ценности Казахстана, объединяющие всех казахстанцев.

Ключевые слова: справедливый Казахстан, «Адал Азамат», социальная справедливость, послание народу, важная ценность Казахстана.

Abstract: In this article we will look at an important problem, one of the important initiatives for achieving justice in Kazakhstan, how to achieve strengthening of the state in all spheres, the important idea of the president to build a “New Kazakhstan”, what justice is, we will get acquainted with the concept of “Adal Azamat”, what measures it is necessary to accept to build a fair Kazakhstan, as well as the core values of Kazakhstan, which unite all Kazakhstanis.

Keywords: Fair Kazakhstan, “Adal Azamat”, social justice, message to the people, important value of Kazakhstan.

Образование и поддержание общественной справедливости – это важная проблема 21 века. Проблема общественной справедливости является одной из преимущественно актуальных в любом обществе, потому что уровень общественной справедливости часто описывает динамику развития общества, его общность и благополучие, от которых зависит будущее каждого государства. Страна полноценно развита тогда, когда есть благополучие его народа, согласие в обществе, увлеченность всей нации. Исторический опыт формирования человеческой культуры свидетельствует, что изначальным из всех важных условий, в рамках которых осуществляется устойчивый рост страны. Согласие в обществе достигается только тогда, когда государство руководствуется принципами социальной, религиозной, экономической и политической справедливости.

Поясняя суть национальной идеи - концепция справедливого Казахстана глава государства процитировал слова Великого Абая. «Великий писатель говорил, что приобретать богатство честным трудом является достойным занятием для поистине благородного человека. Человек чести никогда не поступит несправедливо. Справедливое общество утвердится только в том случае, если в каждой сфере на первом месте будет стоять ответственность и порядочность, будет жестко пресекаться коррупция, и все решения будут приниматься, исходя из национальных интересов. Таким образом, истоки всех благих дел в обществе берут свое начало в идеалах ответственности, честности и верности долгу [2].

«Поэтому «Справедливый Казахстан» и «Ответственный гражданин» – это два взаимосвязанных понятия, которые всегда должны рассматриваться в качестве незыблемых

опор нашей страны. Для построения Справедливого Казахстана каждый наш соотечественник должен стремиться стать ответственным гражданином. «Мы должны воспитывать подрастающее поколение, как ответственных граждан своей страны», – сказал Президент. Глава государства рассказал, какие меры нужно принять для построения Справедливого Казахстана [1].

«Построение Справедливого Казахстана – задача всего общества, а не только министров или акимов. Для достижения этой цели недостаточно проведения политических и экономических реформ. Важно, чтобы произошла модернизация наших индивидуальных и общественных ценностей и моделей поведения, поменялось мировосприятие нашей нации. Без этого любые преобразования будут напрасны. Одним словом, если не изменятся наши помыслы и устремления, не изменится ничего.» добавил глава государства [3].

Казахстан, как многонациональное государство, является домом для различных этнических групп, со своими традициями, культурой и ценностями. Однако, существуют некоторые общие основополагающие ценности, которые объединяют всех казахстанцев - справедливость и «Адал азамат».

Справедливость – это неотъемлемая часть культурного и исторического наследия Казахстана. В народе Казахстана справедливость всегда была великой добродетелью и высшей нравственностью. Справедливость регулирует отношения между людьми, обеспечивает равноправие и защищает права каждого гражданина

Справедливость и уважение к правам человека являются основополагающими ценностями в современном обществе, включая Казахстан. В Казахстане существует концепция «Адал азамат», что в переводе означает «справедливое общество». Этот принцип включает в себе идею гарантированного уважения прав и свобод каждого гражданина, а также потребность в справедливом распределении ресурсов и возможностей.

Одной из основополагающих ценностей в Казахстане является равенство перед законом. Система правосудия стремится к непредвзятости, независимости и справедливости в рассмотрении дел. Фундаментальные свободы и права каждого гражданина защищены и гарантированы законом. Каждый имеет право на равную защиту и возможность в судебных процессах.

Другой важной ценностью в Казахстане является социальная справедливость. Государство стремится к тому, чтобы обеспечить основные потребности граждан и создать равные возможности для всех. Это включает доступ к качественным услугам здравоохранения, образованию и социальной защите. Казахстан делает все возможное, чтобы предоставить равные возможности для развития каждого человека, независимо от его социального происхождения или финансового положения.

Третьей важной ценностью Казахстана является управление и экономическая справедливость. Казахстан стремится к созданию благоприятной экономической среды, в которой все граждане имеют равные возможности для своего личного и профессионального развития. Существуют политики поддержки предпринимательства и инвестиций, которые способствуют росту экономики и созданию рабочих мест.

Однако, несмотря на все усилия, необходимо признать, что неравенство все еще существует в Казахстане, как и в любом другом обществе. Это может быть связано с различиями в доходах, доступе к образованию и услугам, а также неблагоприятными условиями жизни в некоторых регионах страны. Государство Казахстана работает над решением этих проблем и продвижением более справедливого общества для всех граждан.

Одна из важных инициатив для достижения справедливости в Казахстане - это план действий по достижению Программы развития Организации Объединенных Наций к 2030 году, включающей в себя цели устойчивого развития. Этот план направлен

на улучшение качества жизни граждан, устранение неравенства и справедливое распределение ресурсов.

В заключение, Справедливый Казахстан и «Адал азамат» являются главными основополагающими ценностями казахского народа. Это концепция, которая защищает права и свободы каждого человека, справедливое распределение ресурсов и возможностей. Хотя еще есть много работы, Казахстан успешно продвигается в достижении этих ценностей и создании справедливого общества для всех граждан.

Список литературы

1. «Әділетті Қазақстан – Адал азамат». – Оғни Алатау <https://ognialatau.kz/news/cat-1/25546/>
2. Общественно-политическая газета Казахстана «Время» <https://time.kz/news/politics/2023/09/01/my-stroim-spravedlivyj-kazahstan-prezident-rk>
3. Официальный сайт Президента Республики Казахстан <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-na-vtorom-zasedanii-nacionalnogo-kurultayaadiletty-kazakstan-adal-azamat-175233>

ӘОЖ 9(571) 333.16

ЖЕЛТОҚСАН КӨТЕРІЛІСІНІҢ БҮГІНГІ ҚОҒАМДАҒЫ ОРНЫ

Сантаева К.Т.,

тарих ғылымдарының кандидаты

Омаров А.Е.,

2 курс магистрі

І.Жансүгіров атындағы Жетісу Мемлекеттік Университеті

Талдықорған қ., Қазақстан

e-mail: ansagan.erkinyuly@gmail.com

Андатпа. Бұл мақалада 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісінің қоғамдағы орны, намысты жастардың саяси пікірлері, Желтоқсанды тарихи жағынан шынайы бағалаудың қажеттілігі әлі өз өзектілігі, «Желтоқсан» ұйымының құрылуы қамтылған.

Кілт сөздер: Көтеріліс, жазалау, «Желтоқсан», КОКП Орталық Комитеті, бұзақылар, сатқындар

Аннотация. В данной статье освещается место Декабрьского восстания 1986 года в обществе, политические мнения уважаемой молодежи, необходимость исторически достоверной оценки декабря, создание организации «Желтоқсан».

Ключевые слова: восстание, наказание» «декабрь», ЦК КПСС, хулиганы, предатели

Abstract. This article highlights the place of the December 1986 uprising in society, the political opinions of respected youth, the need for a historically reliable assessment of December, the creation of the organization «Zheltoksan».

Keywords: uprising, punishment» «December», Central Committee of the CPSU, hooligans, traitors

Желтоқсан көтерілісінің бүгінгі күні туындап отырған басты проблемаларының бірі – ол бұл еліміздің қоғамы алдында кең танымал бола қоймауы. Бұл мәселеге үлкен мән

беру қолға алынбай, жекелеген фактілер бойынша терең зерттеулер жүргізілмей келеді. Одан бөлек, Желтоқсан көтерілісі мен оған қатысқан адамдарды бүгінгі қоғамда дәріптеу, құрметтеу жұмыстары атқарылмайды. Ұлттық тарих – ұлттық сана сезімнің өзегі болса, оның құрамындағы барлық тарихи оқиғаларды халықтың санасына сіңірте білу басты талап болса, онда Желтоқсан көтерілісі де лайықты жоғары дәрежеде кең түрде зерттеліп, қоғамда дәріптелуі тиісті. Бұл проблеманың себептері мен жан-жақты басқа да мәселелері қалай туындап отырғанына мән беру қажет. Желтоқсан көтерілісінің және оған қатысушы адамдардың қоғам алдындағы орны қаншалықты болса, кейінгі уақытта ол үрдіс солай жалғасады. Сондықтан бұл мәселені қазіргі кезден-ақ қолға алу керек.

Сақталуы тиіс болған құқықтары үшін күресті Желтоқсан көтерілісіне қатысқан адамдар сонау 1989 жылы бастаған. Аманжол Нәлібаев, Хасен Қожа-Ахмет пен Бақтыбек Иманғожаевтың бастауымен 1989 жылы «Желтоқсан» ұйымы құрылған. Артынан ол ұйым «Желтоқсан» қозғалысына ауысып, одан әрі «желтоқсаншылар» арасында өзара жік байқала бастады [1, 4]. Мұндағы өзара келіспеушіліктердің туындауына себеп болған жайттардың бірі – жалған түрде «желтоқсаншы» деген атты жамылып, «желтоқсаншыларға» лайық көрсетілуі тиіс құрметке бөленіп жүрген адамдар. Алғашында бұған деген қарсылық байқала қоймаса да, кейінірек Желтоқсан көтерілісінің беттерінің шындықтары ашылғанда, осы дау өршіп кетті. Желтоқсан көтерілісіне қатысы жоқ адамдардың бүгінде «Желтоқсан» атын жамылып, жеке мүддесіне пайдаланып жүргендері де жоқ емес. Мәселен: 1. Әлжан Төлеген – 1986 ж. милиция қызметкері, алаңда белсенді жұмыстар атқарып, түрлі марапаттар иесі болған (ақшалай, мадақ грамотасы, медаль, тіпті, 1-бөлме пәтерде алған); 2. Нүкенов Бейсенғазы – милиция қызметін атқарған (түрмеде), бұл адам да, жоғарыда аты аталған кісінің «көлеңкесі», «Желтоқсан» атын жамылып, алаяқтыққа дейін барған десек жалған емес; 3. Рысқұлбеков Талғат – ҚР Халық Қаһарманы Қайрат Рысқұлбековтің бауыры, марқұм ағасының атынан бірнеше мәрте пәтер, жер телімдері, жыл сайын ақшалай-көліктей сый-сыяпат және тағы да басқа дүниелер алды. 1986-1988жж. әскер қатарында болған, енді бүгінде өзін-өзі «мен де Желтоқсан-86 күрескерімін» деп мемлекет тарапынан көмек талап етіп жүр. Мұндай әрекеттер, шын мәнінде, Желтоқсан көтерілісінің күрескерлерінің құрбандықтарын елемеу және оларға құрмет көрсетпеумен тең. Жастарды ұрып-соғу әрекеттері болып жатқан кезде, оларды милиция қызметкерлерінің босатып жібергені болған, бірақ дәл жоғарыда аталған кісілердің олай дейтіндей толықтай негіздері жоқ.

«Желтоқсан» ұйымының құрылуы жайлы «желтоқсаншы» Жансая Сәбитова былай дейді: «Баршаға белгілі, «Желтоқсан» ұйымының қабырғасы 1989 жылы қаланды. Жансая апайды төрайымдыққа ұсыныпты сонда. Бірақ неге екені белгісіз, төрағалық марқұм Нәлібаевтің қолына көшіпті. «Бұл – үлкен қателік болды. Өкініштісі сол, біздің шенді шекпенділерге дәл осындай «қайраткерлер» ұнайды. Қолдан жасалған «желтоқсаншылар» пайда болғаны да содан. Міне, сол жасанды адамдарға ғана мемлекет көмек көрсетпеуі қажет. Алайда бізде дәл қазір бәрі ойын, саяси технология. «Желтоқсанды» түп-тамырымен құрту. Ал шын мәнінде нағыз «желтоқсаншылардың» түйірдей кінәсі жоқ.» [1, 8] Желтоқсан көтерілісіне қатысқан Жансая Сәбитованың бұл сөздері «желтоқсаншылар» арасындағы келіспеушіліктердің сонау 1989 жылы басталғанын дәлелдейді. «Желтоқсан» ұйымының құрылуының өзі бір дауға айналып, оқиғаға қатысушылардың арасында төрағалыққа сайлау мәселесі күрделене түскен. Осыған байланысты қазіргі кезде Желтоқсан көтерілісіне қатысушылардың құқықтарын қорғап, талап-тілектерін білдіретін «желтоқсаншылардың» ұйымдары көп. Оқшауланып, өз іштерінде бөлінушілік Желтоқсан көтерілісінің шынайы бейнесін зерттей түсуге және дәріптеуге кедергілер келтіреді. Бүгінгі күні Желтоқсан көтерілісіне қатысушылардың ұйымдары арасында «Нағыз Желтоқсан» (төрағасы Құрманғазы Рахметов), «Желтоқсан

ақиқаты» және т.б. ұйымдар мен қоғамдық қорларды атап өтуге болады. Бұл ұйымдар Желтоқсан оқиғасы мен оған қатысушыларды зерттеп, одан әрі дәріптей түсуді көздейтін іс-шараларды жыл сайын қолға алып, үкімет орындарымен келісіп, жүзеге асыруға қатысып келеді.

«Желтоқсаншылар» тарапынан қолдау таба қоймайтын Бейсенғазы Нүкенов Дос Көшіммен біріге отырып, 2006 жылы Желтоқсан көтерілісінің жиырма жылдығына байланысты жастарды алаңға жинап, Желтоқсан құрбандарын еске алып, тағзым ету жөнінде шаралар ұйымдастырады. 2008 жылы мамыр айында «Желтоқсан ақиқаты» атты жетінші желтоқсандық ұйымды құру үшін Бейсенғазы Нүкенов бірінші құрылтай жиналыс шақырып, оған «желтоқсаншылардың» қатысуын сұрады. Алғашқы құрылтай жиналысының өтуіне ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты Нұртай Сабильянов көмектесті. Осылайша, «Желтоқсан ақиқаты» атты ұйым пайда болды [2, 7]. Ұйымның басты мақсаты – 1986 жылы Желтоқсан көтерілісіне қатысқан азаматтардың құқығын қорғау, әлеуметтік жағдайын шешу. Себебі Желтоқсанға қатысқан азаматтардың көпшілігі жұмыссыз жүр. Сондай-ақ, Ұлы Отан соғысына, Ауған соғысына қатысқан азаматтардың мәртебесі бар да, Желтоқсан көтерілісіне қатысқандардың мәртебесі жоқ екенін ескере келе, бұл проблема да ұйымның мақсаты мен міндеттерінің назарына алынды.

«Желтоқсан ақиқаты» ұйымы белсенді түрде істер атқарып, тікелей Б. Нүкеновтың көрсетуінше, 2008 жылдан бері 152 іс-шара өткізген. Желтоқсан көтерілісінің 25 жылдығына орай «Желтоқсан ақиқаты» кітабы мен «Желтоқсан ақиқаты» газеті басылып шығарылды. Мұндағы мақсатымыз – ақпарат құралдары арқылы Желтоқсан көтерілісіне қатысқан қазақ жастарының қайсар мінезі мен көтерілістің жастарымызға әкелген қасіретін билікке жеткізу. 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісіне қатысқан қыздарымыздың бірі – Сәбира Мұхамеджанова оқыған Шығыс Қазақстан облысы Өскемен қаласындағы педколледжге және Тарбағатай ауданы Ақмектеп ауылындағы жерленген жеріне ескерткіш орнатты. Сондай-ақ 2013 жылдың 1 қыркүйегінде Ләззат Асанова оқыған Алматы облысы Панфилов ауданындағы Ақжазық мектебіне де ескерткіш қойды [2, 5]. Желтоқсандық ұйымдардың қызметтері арасында түрлі айырмашылықтар көп. Олардың арасына жік түсуінің де себептерінің бірі де осында жатыр. Желтоқсандықтардың өзара келіспеушіліктері ұйымдардың арасындағы бөлінушілікті өршітіп отырғаны белгілі. Желтоқсандықтардан бөлек «өтірік» желтоқсандықтардың шығуы мұндай жағдайды күрделендіріп жіберді. Жоғарыда көрсетілген «Желтоқсан ақиқаты» ұйымының төрағасы Бейсенғазы Нүкеновтың өзіне «желтоқсаншылардың» басым бөлігі сенім артпайтыны да белгілі. Міне, «желтоқсаншылар» арасындағы қоғамдағы тартыс осындай болып келеді.

«Желтоқсан» қоғамдық бірлестігі 1994 жылы аштық жариялап жүріп, билікті желтоқсаншылардың әлеуметтік мәселелеріне назар аудартты. Үкіметтің осы жөнінде арнайы қаулысы шыққан. Осы қаулының арқасында жазықсыз сотталған көптеген қыз-жігіттерге әлеуметтік жәрдемдер берілді, денсаулығын түзеуге жағдай жасалды [2, 8]. Өкінішке қарай, бұл Алматыда ғана жүзеге асты. Желтоқсанда сотталғандардың көпшілігі Оңтүстік облыстардың--Жамбыл, Шымкент, Қызылорда өңірінің қыз-жігіттері еді. Өңірлерде мұндай қолдаулар болған жоқ. Қазір Желтоқсанда сотталып, түрменің азабын көрген азаматтардың арасында көмекке зәру жандар бар.

Желтоқсан көтерілісіне қатысқан Сәбит Исабеков бүгінгі күні туындап отырған «желтоқсандықтардың» мәселелері жайлы былай дейді: «Жуырда жергілікті билік өкілдеріне хат жаздым. Хатта өзекті мәселелерді көтердім. Қынжылтарлығы сол, басшылар тіпті қабылдағысы да келмейді. Тап бір Кеңес Одағы тіріліп келетіндей қорқатын сияқты...Желтоқсан көтерілісін дәріптеуге келгенде Алматыда біраз іс-шаралар өтіп тұрады. Ескерткіш ашылды, кітаптар шығарылды. Дөңгелек үстел,

кездесулер ұйымдастырылады. Бізде мұндай шараларға көп мән берілмейді. Рас, кітапханаларда кездесулер өтіп тұрады. Осы кездесулерге келген билік өкілдері «Билайн» компаниясының футболкасы мен бір тал гүл бергені бар. Әрине, жағдайымызды жаса, үстімізден ақшаны үйіп-төк деп отырған біз жоқ. Бірақ осының өзінен желтоқсаншыларға деген ықылыс-пейіл байқалады емес пе? Кездесулерге қатысқан жастар Желтоқсан көтерілісі туралы жартымды ақпарат білмейді. Олар үшін Тәуелсіздік аспаннан түскен сияқты. Бұған кім кінәлі? Әрине, билік кінәлі. Зиялы қауым өкілдеріне де айтар өкпем бар. Елбасымыздың өзі де желтоқсаншыларды Тәуелсіздіктің қарлығаштары деп атады емес пе? Бүгінде кәсіпкерлерге елдің экономикасын көтергені үшін орден-медаль тағып жатыр. Елдің намысын қорғады деп, спортшыларға жағдай жасалуда. Ал кезінде ұлттың намысын ту еткен, елдің азаттығы үшін түрменің азабы мен қорлығына төзген желтоқсаншылар неге ескерусіз қалуы тиіс?» [2, 4] Желтоқсан көтерілісіне деген қазіргі жастардың қызығушылығы төмен болуы шындық екенін Сәбит Исабековтың осы сөздерінің өзі растайды. Желтоқсан оқиғасы жайлы сөз қозғағанда, жастардың білімінің деңгейі өте нашар халде екеніне көз жеткіземіз. Мұндай проблеманың туындап отыруының себептерінің ішінде бастылары – біріншіден, жастардың аталған тақырыпқа жеке қызығушылығының төмен болуы, яғни, бұл адами фактор, екіншіден, білім беру мекемелері тарапынан бұл тақырыпты қозғаудағы жұмыстарды белсенді жүргізбеуі, ал үшіншіден, Желтоқсан көтерілісіне қатысқан адамдардың қоғамда кеңінен насихатталмауы және дәріптелмеуі. Үш мәселенің шешілуінің бір үлкен жолы – Желтоқсан көтерілісінің дәріптеу жұмыстарының республикалық деңгейде мемлекет тарапынан қолға алынып, жоғары деңгейде өткізілуі болып табылады. Тек осындай жағдайда ғана Желтоқсан көтерілісіне деген ұстанымдар мен көзқарастар өзгереді.

Желтоқсан көтерілісін қорытып, қайта бағалауда бізде туындап отырған негізгі қиыншылық – Желтоқсан-86-ның іргелі ғылыми деңгейде зерттелмей отырғандығы. Әрине, өз беттерінше тиіп-қашып зерттеп, мақалалар жазып жүрген тарихшы-ғалымдар бар, бірақ іргелі монографиялық зерттеулер әлі дүниеге келген жоқ. Соның кесірінен Желтоқсанның статусын анықтап, тарихи бағасын беру мәселесінде кешеуілдеп келеміз. Желтоқсан көтерілісінің тарихы іргелі ғылыми нысанға айналуы керек деп мәселе қойып отырғанымыздың себебі де сол. Бұл – кезек күттірмейтін негізгі мәселе. Желтоқсан құбылысын зерттеп, ұлттық дүниетаным тұрғысынан жаңаша байлам жасап, бағалау үшін оған мемлекет өзі тапсырыс беруі керек. Басқаша түсіндіргенде, тарихшылар мемлекеттік тапсырыспен жұмыс істеуі тиіс. Әлемдік тәжірибеде мұның мысалдары жетіп артылады. Мысалы, Германияның, Францияның, Ресейдің тарихын қараңыз, бәрі академиялық тұрғыдан іргелі зерттелген, мемлекеттік тапсырыстық негізде қорытылып жазылған. Яғни бұған қаржыны мемлекет бөлуі керек. Кез келген іргелі зерттеудің соңы қаржыға барып тіреледі. Қаржысыз үлкен, іргелі істер аяқталмай қалуы мүмкін. Тіпті, кеңестік кезеңде жазылған, мемлекеттік сыйлыққа ие болған 5 томдық тарихымыз да мемлекеттің қолдауымен дүниеге келген болатын. Желтоқсан ақиқатын жазуға, құжаттарды жариялауға кедергі жасаушылардың да аз болмайтыны анық [3, 6]. Міне, осындай кедергілерге тойтарыс беру үшін мемлекеттің қолдауы керек-ақ. Егер бұл мәселеде мемлекет қолдау көрсетпесе, ақиқатты ашуға мүмкіндік жасамаса, зерттеушілерге мұрағатта жатқан құпия құжаттарға қол жеткізу де қиын. Ал, МҚК-нің мұрағатында Желтоқсан көтерілісіне қатысты көптің көзінен тасада жатқан құнды құжаттар мен қағаздар шаш етекпен екендігінде күмән жоқ. Осы құпия материалдар зерттеушілердің қолына міндетті түрде түсуі керек. Содан кейін ғана Желтоқсан 1986-ның ісі егжей-тегжейлі зерттеледі, қорытылады, бағасы беріледі, ұлттық тарихымыздан өзінің тиісті орнын алады. Қысқасы, билік пен тарихшы ғалымдардың арасында өзара бірлестік, түсіністік, үйлесім болмай, іс оңға баспайды. Ендеше, ұлт тарихының бір

іргелі бөлігі ретінде Желтоқсан ұлт-азаттық көтерілісін өз деңгейінде зерттеп, зерделеу үшін осындай мемлекеттік тапсырыс берілуі керек.

Желтоқсан көтерілісінің тарихи маңызына әлі де лайықты баға берілмей келеді. Оның әлемдік алпауыт держава болған Кеңес Одағының ыдырауын жеделдеткені елеусіз қалып отыр. Мұны 1991 жылы болған Ыстықкөл саммитінде КСРО басшысы Михаил Сергеевич Горбачевтің өзі мойындаған. Осы орайда, Желтоқсан оқиғасы назарына әлемдік елдерді аудартқаны да бар. Америкалық Хельсинки тобы оқиғаларды қайта тексеру істеріне қатысып, кеңестік үкіметтің қылмыстарын әшкерелеуде үлкен еңбек сіңірді. Хельсинки тобы Алматыдағы оқиғаларды «М.С.Горбачев билікке келгелі бері болған халық наразылығының ең бірінші және жойқын көрінісі» – деп алғашқылардың бірі болып таныды. Сөйтіп, олар көтерілісті «тек Қазақстан ғана емес, бүкіл одақ көлеміндегі ірі тарихи құбылыс» деп атап көрсетіп, «бұл жаңа кезеңнің басталуы» деген баға беріп, мойындаған [4, 16]. Осылайша, Алматы желтоқсанының оқиғалары Сумгайт, Баку, Тбилиси, Вильнюс құбылыстарына жалғанып, одақ «желтоқсанына» ұласты. Тіпті, республикалар ауқымынан шығып, еуразиялық сипат алды. Оның әсері әлемдік «Варшава блогына» кіретін социалистік елдердің бұдан былайғы жерде өздерінің саяси-экономикалық, әлеуметтік, ұлтаралық, сондай-ақ, шекаралық ахуалын қайта қарауына, бағалауына орасан ықпал жасады. Оның аяғы әлемдік социалистік формацияның түпкілікті күйреуіне алып келді.

Тарих – халықтың зердесі. Зердені жалған деректермен, өтірік ақпаратпен бұрмалап, халықты адастыруға болмайды. Олай болған жағдайда тарихи оқиғалардың халық санасындағы ақиқат бейнесі жалған түрде көрсетіліп, ұлттық сана-сезімнің өзегі болып табылатын ұлттық тарихи санада кемшіліктер көбейеді. Ал бұл ұлттық идеологияға кері ықпалын тигізеді. Желтоқсан ақиқатын әртүрлі саяси амбицияның, жеке бас ойындарының «құралына» пайдаланып, бұрмалауға жол берілмеу керек. Ұлт тарихын ұлықтап, кешегіні бүгінгінің биігінен зерделеу кезінде ертең өкініш болмауы үшін біздің де әлемдік озық әдістемелік үлгілерге иек артқанымыз жөн. Біз қазір өз еркіміз өзіміздің қолдағы, ешкімнің алдында есеп бермейтін, әлем мойындаған тәуелсіз мемлекетпіз. Олай болса кез келген тарихи құбылысқа, соның ішінде Желтоқсан-1986 көтерілісіне де тәуелсіз сана тұрғысынан қарап, ұлттық дүниетаным тұрғысынан таразылап, төл методологиялық көзқараста саралап, тарихи әділдік тұрғысынан бағалау қажет.

Қорыта келе, Желтоқсан көтерілісінің бүгінгі қоғамдағы орны мен оған қатысқан адамдардың жағдайы төмен. Желтоқсаншылар арасындағы өзара келіспеушіліктер осы ірі тарихи оқиғаны кеңірек насихаттауға кедергілер тудырып отыр. Желтоқсандықтардың көптеген ұйымдарының өзара қайшылықтары сақталып келеді. Желтоқсанды тарихи жағынан шынайы бағалаудың қажеттілігі әлі өз өзектілігін жоғалтқан жоқ, себебі ресми қолданыста әлі де «оқиға» деген «ұғым» бар. Бұл тарихи қателікті түзету отандық тарих ғылымының алдындағы міндеттердің бірі болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Исабеков С. Қазіргі жастар Желтоқсан көтерілісі туралы жартымды ақпарат та білмейді// Рейтинг. – 2015. – 10 желтоқсан. – Б. 4.
2. Әбенев Қ. Аллажардың ақиқаты// Сақшы. – 2003. – 11 желтоқсан. – Б. 4.
3. Козыбаев М.К. Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски. В двух книгах. Книга первая. – Алматы: Ғылым, 2000. – 420 с.
4. Нәсенов Б. 1986 жылғы желтоқсан қозғалысында сотталғандар туралы қысқаша деректер// Дарабоз. – 2014. - №8. – Б. 40-46.

ӘӨЖ 342.9

**ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТЫ САРАЛАУ ЖӘНЕ
ӘКІМШІЛІК ЖАЗАЛАР***Манажанова А.Б.,**полиция майоры, оқытушы**ҚР ИМ, Бауыржан Момышұлы атындағы оқу орталығы**Шекербекова М.С.,**заң ғылымдарының магистрі**А.Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университетінің доценті**Шымкент қ., Қазақстан**e-mail: Maka_789@mail.ru*

Аңдатпа. Бұл мақалада әкімшілік құқық бұзушылықты саралау және әкімшілік жазалар жөнінде бірнеше белгілер, ерекшеліктер, анықтаулар, саралау қарастырылған. Құқыққа қарсы мінез-құлық азаматтық-құқықтық, тәртіптік қылықтарды, әкімшілік құқық бұзушылықтардың белгілері көрінеді. Әкімшілік жауаптылықтың заңды негізі болып әкімшілік құқық бұзушылық саналады. Жеке тұлғаның құқыққа қарсы, кінәлі (қасақана немесе абайсызда жасалған) іс-әрекеті немесе әрекетсіздігі, заңды тұлғаның құқыққа қарсы іс-әрекеті не әрекетсіздігі әкімшілік құқық бұзушылық деп танылады (ҚР ӘҚБТ кодексінің 28-бабы). Бұл норманы талдау барысында барлық әкімшілік құқық бұзушылықтарға тән, жалпы белгілерді анықтауға және осы белгілері арқылы заңсыз мінез-құлықты, заңды мінез-құлықты, сонымен бірге басқа да құқық бұзушылыққа тән (қылмыстар, тәртіптік қылықтар және т.б.) ерекшеліктерді айыруға болатыны қарастырылып отыр.

Кілт сөздер: Әкімшілік құқықбұзушылық, Әкімшілік жауапкершілік, әкімшілік процедура, сот төрелігі, заңның үстемдігі, құқықтық мәдениет Парламент, Президент, Үкімет, Кінәсіздік презумпциясы.

Аннотация. В данной статье рассмотрены несколько признаков, особенностей, определений, дифференциации административных правонарушений и административных наказаний. Противоправное поведение проявляется в признаках гражданско-правовых, дисциплинарных проступков, административных правонарушений. Законным основанием административной ответственности является административное правонарушение. Административным правонарушением признаются противоправные, виновные (совершенные умышленно или по неосторожности) действия или бездействие физического лица, противоправные действия либо бездействие юридического лица (ст. 28 КоАП РК). В ходе анализа данной нормы рассматривается возможность выявления общих черт, характерных для всех административных правонарушений, и путем этих признаков можно различить противоправное поведение, правовое поведение, а также особенности, характерные для других правонарушений (преступления, дисциплинарные проступки и др.).

Ключевые слова: административное правонарушение, административная ответственность, административная процедура, правосудие, верховенство закона, правовая культура Парламент, Президент, правительство, презумпция невиновности.

Abstract. This article discusses several signs, features, definitions, differentiation of administrative offenses and administrative penalties. Illegal behavior manifests itself in signs of civil law, disciplinary offenses, and administrative offenses. The legal basis for administrative liability is an administrative offense. An administrative offense is recognized as illegal, guilty

(committed intentionally or negligently) actions or omissions of an individual, illegal actions or omissions of a legal entity (Article 28 of the Administrative Code of the Republic of Kazakhstan). During the analysis of this norm, the possibility of identifying common features characteristic of all administrative offenses is considered, and through these signs it is possible to distinguish illegal behavior, legal behavior, as well as features characteristic of other offenses (crimes, disciplinary offenses, etc.).

Keywords: administrative offense, administrative responsibility, administrative procedure, justice, rule of law, legal culture Parliament, President, government, presumption of innocence.

Әкімшілік құқық бұзушылық құрамында әкімшілік құқық бұзушылық түсінігінің жалпы белгілері нақтыланады. Қандай да болмасын құқық бұзушылық белгілі бір қоғамдық қатынастарға қол сұғады (нысан), өз алдына, белгілі бір жағдайдағы тұлға еркіннің сыртқы көрінісі (объективтік жағы), белгілі бір адам жасайды (субъект) және сол адамның істеген әрекетіне деген психикалық қатынасы көрінеді (субъективті жағы). Осы төрт элемент әкімшілік құқық бұзушылық құрамын құрайды.

Сонымен, әрекетті нақты әкімшілік құқық бұзушылық деп анықтайтын әкімшілік құқықтық заңмен белгіленген элементтер әкімшілік құқық бұзушылық құрамы деп аталады. Әкімшілік құқық бұзушылықтың белгілерін оның заңдылық құрамынан айыра білу қажет. Әкімшілік құқық бұзушылықтың құрамында мынадай элементтер бар:

- Құқық бұзушылық нысаны (қандай да болмасын аядағы қоғамдық қатынастардың тұрақты жетілуіне құқық бұзушының қол сұғуы);
- Объективтік жағы (белгілеген ережелерді бұзуға байланысты нақты әрекет);
- Құқық бұзушылықтың субъектісі – ақыл-есі дұрыс, 16 жасқа толған жеке тұлға.

Құқық бұзушылықтың субъективті жағы, құқық бұзушының жасаған әрекетке деген психикалық қатыстылығы, яғни қасақаналық немесе абайсыздық нысанындағы кінә.

Әкімшілік құқық бұзушылық нысанының дәрежесіне қарай жалпы, текті, түрлі және нақты деп бөлінеді. Құқық нормаларымен реттелінген және әкімшілік жауаптылық шараларымен қорғалатын қоғамдық қатынастар жалпы нысан болып саналады. Оларға еңбек және халықтың денсаулығы, меншіктің түрлері, қоғамдық тәртіп, басқарудың белгілеген тәртібі және т.б. жатады.

Қоғамдағы адамдардың мінез-құлқы заңды және заңсыз (құқыққа қарсы) болуы мүмкін. Құқыққа қарсы мінез-құлық азаматтық-құқықтық, тәртіптік қылықтарды, әкімшілік құқық бұзушылықтарды және қылмыстарды жасауда көрінеді. Әкімшілік жауаптылықтың заңды негізі болып әкімшілік құқық бұзушылық саналады. Жеке тұлғаның құқыққа қарсы, кінәлі (қасақана немесе абайсызда жасалған) іс-әрекеті немесе әрекетсіздігі, заңды тұлғаның құқыққа қарсы іс-әрекеті не әрекетсіздігі әкімшілік құқық бұзушылық деп танылады (ҚР ӘҚБТ кодексінің 28-бабы). Бұл норманы талдау барысында барлық әкімшілік құқық бұзушылықтарға тән, жалпы белгілерді анықтауға және осы белгілері арқылы заңсыз мінез-құлықты, заңды мінез-құлықты, сонымен бірге басқа да құқық бұзушылыққа тән (қылмыстар, тәртіптік қылықтар және т.б.) ерекшеліктерді айыруға болады.

Бұл белгілердің қатарына мыналарды жатқызуға болады:

- теріс қоғамдық;
- құқыққа қарсылық;
- кінәлілік;
- жазаланатын әрекет.

Осы аталғандардың ішінен бастапқы сипаттамалық белгілер болып әрекет саналады. Бұл мінез-құлықтың ерікті актісі. Ол мінез-құлықтың екі аспектісін құрайды, олар: әрекет және әрекетсіздік.

Әрекет – бұл саналы түрде міндеттерді орындамау, заңды талаптарды және де тыйым

салударды бұзу (мысалы, аң аулау тәртібін бұзу, жол полиция қызметкерінің талабы бойынша көлік құралын тоқтатпау және т.б.).

Әрекетсіздік – бұл салғырттық танытып, тиісті міндеттерді орындамау (мысалы, өрт қауіпсіздігі ережелерін орындамау және т.б.).

Өзінің әлеуметтік мағынасына қарай әрекет оң немесе адамдардың, қоғамның және мемлекеттің мүдделеріне зиян келтіретін теріс қоғамдық әрекет болып бөлінеді. Қандай әрекет теріс екендігі әкімшілік жауаптылық институттың шеңберінде заңмен анықталады.

Сондықтан қандай да болмасын теріс қоғамдық әрекет әкімшілік құқық бұзушылық белгілерінің мазмұнына қатысты болмайды. Құқық нормасын бұзатын әрекетті жасау. Бұл нормалар тек әкімшілік құқық нормасына жатуы ғана мүмкін емес, сонымен қатар басқа да құқық салаларына жатады. Бірақ бұл жағдайларда белгіленетін нормалар әкімшілік жауаптылық шар алармен қорғалады. Кінәлілік әкімшілік құқық бұзушылықты қасақана жасау немесе абайсыздықпен жасауды білдіреді. Кінә – әкімшілік құқық бұзушылықтың құрамының аса маңызды бір бөлігі болып саналады. Кінәнің нысандары толығырақ ҚР

ӘҚБтК 29-30-баптарында қаралады. Әрекет үшін әкімшілік жауаптылық әкімшілік құқық бұзушылықтың белгілеріне жатады.

Бір жағынан, әкімшілік құқық бұзушылық – әкімшілік жауаптылықтың негізі, ал екінші жағынан мұндай жауаптылық – әкімшілік құқық бұзушылықтың заңдылық табиғатын анықтайтын белгі. Заңда белгіленген жағдайларда әрекетті ә.к.б. деп тану үшін, әрекет және оның заңға қарсы, қолайсыз зардаптарды келтіруінің арасында себепті байланыс болуы қажет. Әкімшілік құқық бұзушылық түсінігі (ҚР ӘҚБтК 28-бабы) барлық әкімшілік құқық бұзушылықтарға тән жалпы әлеуметтік-құқықтық белгілерін қамтиды.

Мысалы, ұсақ бұзақылық, теріс қоғамдық, заңға қарсы, кінәлі әрекет әкімшілік түрде жазаланады. Бірақ, әкімшілік құқық бұзушылықтың әрбір түрі өзіне тән әрекетін, зардаптарын және құқық бұзушылық жасаған жеке тұлғаны сипаттайтын белгілеріне ие. Олардың жиынтығын заңғылымында әкімшілік құқық бұзушылықтың құрамы деп атайды.

Текті нысан – жалпы нысанның жеке бөлігін құрайтын қоғамдық қатынастар тобы, бұған мысалы, ҚР ӘҚБ Кодексінің 21-тарауында қамтылған, әкімшілік құқық заңының қорғауына алынған қоғамдық қатынастар жатады. Түрлі нысан – бір текті құқық бұзушылыққа тән қоғамдық қатынастар (жол қозғалыс, төлқұжат ережелерін бұзу және т.б.). Нақты нысан – әкімшілік жауаптылықтың шараларымен қорғалған нақты қоғамдық қатынастарға зиян келтіру. Мысалы, ӘҚБтК 330-бабының нақты нысаны – «қоғамдық тәртіп». Әкімшілік құқық бұзушылықтың көп бөлігі бір ғана нақты нысанға қол сұғады. Бірақ, екі немесе одан да көп нақты нысанға зардап келтіретін әкімшілік құқық бұзушылықтар бар. Мысалы, ҚР ӘҚБтК 468-бабының 1-тармағында жүргізушінің жол қауіпсіздігі ережелерін бұзу салдарынан көлік құралдарына зиян келтіруі үшін жауаптылық белгіленіп отыр. Бұл құқық бұзушылық жол қозғалысының қауіпсіздігіне және де меншіктің қандай да болмасын түріне зиян келтіреді.

Әкімшілік құқық бұзушылық құрамында екі немесе одан да көп нақты нысанын көрсетуіне қарай негізгі, қосымша және факультативтік нақты нысандар бөлінеді. Негізгі нақты нысан – қоғамдық қатынастардың қорғалуына шығарылған норма. Мысалы: ҚР ӘҚБтК 27-тарауында жол қозғалысы қауіпсіздігі көрсетілген. Қосымша нысан деп негізгі нысанға қол сұғушылық жасаған кезде зардап келтірілетін қоғамдық қатынас саналады. Факультативтік нысан – әкімшілік құқық бұзушылық жасау кезінде зардап келтірілуі мүмкін қоғамдық қатынас. Мысалы, ұсақ бұзақылықтың нақты нысаны болып қоғамдық тәртіп саналады. Бірақ, бұндай ұсақ бұзақылықты жасау кезінде, яғни қоғамдық орындарда былапыт сөйлеу, азаматтарды қорлап тиісу жеке адамның мәртебесіне нұқсан келтіреді. Ал кейбір жағдайларда мұндай әрекеттерді жасау кезінде жеке адамның мәртебесіне нұқсан келмейді. Құқық бұзушылықтың объективтік жағы – әкімшілік құқықпен тыйым салған әрекет немесе әрекетсіздік.

Жоғарыда атап өткендей, әрекет немесе әрекетсіздік көптеген құқық салаларымен (азаматтық, еңбек, қаржылық және т.б.) реттелетін нақты қоғамдық қатынастарға қол сұғуы мүмкін. Әкімшілік құқық бұзушылықтың объективтік жағын заң шығарушы көптеген жағдайларда уақытына, орнына, әдісіне, әрекеттің жасалу сипаттамасына, оның келтірген зиянды зардаптарына, бұрын құқыққа қарсы әрекет жасауы, оның қайталануына қарай ажыратады. Әкімшілік құқық бұзушылықтың субъектісі болып нақты әкімшілік құқық бұзушылық жасаған жеке тұлға саналады.

ҚР ӘҚБтК субъектілердің 8 тобын белгілейді:

- ҚР азаматтары (31, 32-баптар).
- Кәмелетке толмағандар (72-бап).
- Лауазымды тұлғалар (34, 35-бап).
- Заңды тұлғалар (36-бап).
- Артықшылықтары және әкімшілік жауаптылықтан қорғанышы бар адамдар (686, 687, 688, 689, 690-баптар).
- Жеке кәсіпкерлер (34-бап, 3-тармағы).
- Дипломатиялық қорғанышы бар адамдар (692-бап).
- Шетелдіктер, шетелдік заңды тұлғалар және азаматтығы жоқ адамдар (37-бап).

Заң әкімшілік жауаптылыққа тартылатын лауазымды тұлғалардың мемлекеттік және кәсіпқойлық қызметтерінің ерекшеліктеріне байланысты құқықтық режимін белгілейді.

Осыған байланысты олар 5 топқа бөлінеді:

1. Мемлекеттік әкімшілік және саяси қызметшілер;
2. Әскери қызметшілер мен жиында жүрген азаматтар, әскери міндетті адамдар.

Прокурорлар, ПО-ның қатардағы және басшы құрамдағы тұлғалары, салық полициясы мен кедендік органдар қызметі. Тәртіптік жарғылар (темір жол, теңіз, өзен көлігі мен азаматтық авиацияның қызметі) қолданатын адамдар. Артықшылықтары және әкімшілік жауаптылықтан қорғанысы бар адамдар (парламент депутаты, Президентке, Парламент депутаттығына үміткерлер, Конституциялық Кеңес мүшелері, судьяның, ҚР Бас прокурорының жауаптылығы). Әкімшілік құқық бұзушылықтың субъективтік жағы - субъектінің заңға қайшы әрекеті немесе әрекетсіздігінің және оның салдарына деген психикалық қатынасы. Ол қасақаналық және абайсыздық нысан түрінде жасалынады.

Әкімшілік құқық бұзушылықты саралау- Әкімшілік құқық бұзушылықты саралау деп жасалған әрекеттің нақты әкімшілік құқықтық нормада белгіленген әкімшілік құқық бұзушылық құрамының белгілеріне сәйкестігін анықтауды айтамыз.

Саралау – қандай да болса лауазымды тұлғаның, жасалған әрекеттердің заңдылық нормасында көрсетілген құқық бұзушылық, құрамының сәйкестігін анықтауға бағытталған айқындау процесі. Ол салыстырудың қорытындысы болып жасалған әрекетке құқықтық баға беру саналады. Әкімшілік құқықтық саралау әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер өндірісін жүргізудің сатыларында болады, оларға: Әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс қозғау- Істі қарау және әкімшілік іс бойынша қаулы шығару.

3. Іс бойынша қаулыға шағым беру және наразылық білдіру. Іс бойынша шешімді орындау. Әкімшілік құқық бұзушылық істерін қозғау және әкімшілік тергеудің бастапқы сатысында бар ақпараттар көлемі арқылы, тек қана әрекеттің құқыққа қарсы екендігі туралы қорытынды жасауға болады.

Саралаудың бастапқы міндеті осы жасаған әрекеттің қандай құқық бұзушылықтың түріне жататындығын, оның ішінде: әкімшілік құқық бұзушылық; қылмыс; тәртіптік қылмыс; азаматтық-құқықтық қылмыс екендігін анықтаумен аяқталады.

Әкімшілік тергеу процесінде қаралып отырған әрекет әкімшілік құқық бұзушылық туралы заңның қандай нормасына сәйкес келетіндігі туралы сұрақ шешіледі. Істі қозғау және әкімшілік тергеу сатыларында әрекетті саралау бастапқы сипатқа ие болады, жасалған

әрекетке қорытынды баға беруді, әкімшілік тергеу кезінде құқық нормасын қолдануды шешеді. Оны зерттеген орган (лауазымды тұлға): Бастапқы саралаумен келіседі. Немесе қаралып отырған әрекетті басқа түріне саралауға қорытынды жасайды, ол қаулыда көрсетілуі тиіс. Яғни, іс өндірісін қысқарту немесе әкімшілік жаза салуды белгілейді. Жалпы ереже бойынша әкімшілік құқық бұзушылық туралы қабылданған қаулыға шағымдану және наразылық танытуға болады.

Әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс жөніндегі қаулығы шағым мен наразылықты қарайтын орган (лауазымды тұлға) шығарылған қаулының заңдылығы мен негізділігін тексереді (663-бап, 2-тармағы) және Кодекстің 664-бабында көрсетілген шешімдердің бірін қабылдайды.

Әкімшілік құқық бұзушылық саралау процесі жасалған әрекет белгілерінің нақты құқықтық нормада көрсе тілген әкімшілік құқық бұзушылық құрамының белгілеріне сәйкестігін, олардың ұқсастығын анықтау мақсатында жүргізіледі. ҚР әкімшілік құқық бұзушылық кодексінің 2-бабы әкімшілік жауаптылықтың негізін бекітеді, яғни Кодекстің Ерекше бөлімінде көзделген құқық бұзушылық құрамының барлық белгілері бар әрекет жасау әкімшілік жауаптылықтың негізі болып табылады. Әрекеттің белгілерін табу дәлелдемелерді жинау мен бағалау арқылы жүзеге асырылады. Олар саралау шеңберінен тыс және жасалған фактілі жағдайдың айтарлықтай көлемін құрайтын белгілерді: жасалған құқық бұзушылықтың орны, уақыты, әдісі, құрамы және жағдайы және т.б. қамтиды. Әкімшілік құқық бұзушылықты саралау кезінде көптеген белгілер арасынан қажетті түрде маңыздысын таңдап алу керек. Оларға, біріншіден, қандай да болмасын әкімшілік құқық бұзушылық түріне тән жалпы белгілер, қоғамдық қауіптілік және құқыққа қарсылық жатады.

Жасаған әрекеттің қоғамдық қауіптілігі және құқыққа қарсылығы туралы қорытынды жасауда, саралауды жүргізетін тұлға қолданыстағы күші бар заңдарды білуі, кәсіпқойлық тәжірибесі, оның ішінде заң мен арды басшылыққа ала отырып, дәлелдемелерді өз жиынтығында жан-жақты толық және объективті қарауға негізделген өзінің ішкі сезімі бойынша бағалайды. Жасалған әрекеттің қоғамдық қауіптілігін және құқыққа қарсылығын анықтағаннан кейін, саралаудың екінші, айрықша, күрделі сатысы басталады. Екінші сатының міндеті осы жасалған әрекетке қандай әкімшілік құқық норма көзделгендігін анықтау болып саналады.

Бұл жерде нақты қай әкімшілік құқық бұзушылық түрінің белгілеріне жататындығын қажетті түрде анықтау және салыстыру керек.

Сонымен, әкімшілік құқық бұзушылықты саралау процесінің негізгі мазмұны жасалған әрекет белгілерін әкімшілік құқық бұзушылықтың құрамының белгілерімен салыстыру болып табылады. Осы Кодексте сол үшін әкімшілік жауаптылық көзделген, жеке тұлғаның құқыққа қарсы, кінәлі (қасақана немесе абайсызда жасаған) әрекеті не әрекетсіздігі немесе заңды тұлғаның құқыққа қарсы әрекеті не әрекетсіздігі әкімшілік құқық бұзушылық деп танылады. Әкімшілік құқық бұзушылық

Әкімшілік құқық бұзғаны үшін жеке тұлғаға мынадай әкімшілік жазалар қолданылуы мүмкін:

- 1) ескерту жасау;
- 2) әкімшілік айыппұл;
- 3) әкімшілік құқық бұзушылықты жасау құралы не нысанасы болған затты, сол сияқты әкімшілік құқық бұзушылық жасау салдарынан алынған мүлікті тәркілеу;
- 4) арнайы құқықтан айыру;
- 5) рұқсаттан айыру немесе оның қолданылуын тоқтата тұру, сондай-ақ тізілімнен алып тастау;
- 6) қызметті тоқтата тұру немесе оған тыйым салу;
- 7) заңсыз тұрғызылып жатқан немесе тұрғызылған құрылысты мәжбүрлеп бұзу;

8) әкімшілік қамаққа алу;

9) шетелдікті немесе азаматтығы жоқ адамды Қазақстан Республикасының шегінен әкімшілік жолмен шығарып жіберу.

Ескерту жасау, әкімшілік айыппұл, әкімшілік қамаққа алу негізгі әкімшілік жазалар ретінде ғана қолданылуы мүмкін

Арнайы құқықтан айыру, рұқсаттан айыру не оның қолданылуын тоқтата тұру, сондай-ақ тізілімнен алып тастау, қызметті немесе оның жекелеген түрлерін тоқтата тұру немесе оған тыйым салу, сондай-ақ шетелдіктерді немесе азаматтығы жоқ адамдарды Қазақстан Республикасының шегінен әкімшілік жолмен шығарып жіберу негізгі, сол сияқты қосымша әкімшілік жазалар ретінде қолданылуы мүмкін.

Тәркілеу, заңсыз тұрғызылып жатқан немесе тұрғызылған құрылысты мәжбүрлеп бұзу қосымша әкімшілік жаза ретінде ғана қолданылуы мүмкін.

Әдебиеттер тізімі

1. Қызылов М. Қазақстан Республикасының әкімшілік құқығы: оқулық / – Астана. – 2009. – 504 б.
2. Күнхожаева Г.Н. Жылқыбай Қ.Ұ. ҚРӘкімшілік құқығы оқулық – Алматы: НурПресс, 2015. – 268 б.
3. Қазақстан Республикасының Президенті. Жолдауы 2014. [Электрондық ресурс] <https://www.akorda.kz>.
4. Ежегодник публичного права 2016. Административный акт. – М.: Инфотропик Медиа, 2015. – 572 с.
5. Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ.

УДК 341

КОНЦЕПЦИЯ «АДАЛ АЗАМАТ» КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ СПРАВЕДЛИВОГО КАЗАХСТАНА

Сарсенбеков Н.Ж.,

старший преподаватель кафедры АНК и СГД

e-mail: nsarsenbekov@bk.ru

Ахметжанов А.С.,

студент

КарТУ имени Абылқаса Сағинова

г. Караганда, Казахстан

e-mail: Ahmetzhanov010495@gmail.com

Аннотация. «Адал азамат» так же, как и «Справедливый Казахстан», являются основополагающими идеями и стратегиями современного независимого Казахстана на пути к становлению лучшим государством, которым оно только может быть. Придерживаясь и реализуя эти стратегии, в недалеком будущем Казахстан сможет значительно укрепить свои позиции на мировой арене и стать для нас родиной, которой мы будем гордиться во всех аспектах.

Ключевые слова. «Адал азамат», совесть, справедливость, культура речи, Казахстан.

Abstract. «Adal Azamat» as well as «Fair Kazakhstan» are the fundamental ideas and strategies of modern independent Kazakhstan on the path to becoming the best state it can be.

By adhering to and implementing these strategies, in the near future Kazakhstan will be able to significantly strengthen its position on the world stage and become for us a homeland that we will be proud of in all aspects.

Keywords: «Adal azamat», conscience, justice, culture of speech, Kazakhstan.

Глава государства, выступая с Посланием народу Казахстана 1 сентября на совместном заседании палат Парламента, отметил, что для построения Справедливого Казахстана одних только политических и экономических реформ недостаточно. По словам Главы государства, в первую очередь требуется изменение общественного сознания и устремлений граждан, без этого вся остальная работа будет напрасна. - Об этом я предметно говорил на втором заседании Национального курултая. Формирование нового качества нации имеет особое значение для нашей страны. Все граждане, особенно молодежь, должны воплощать в себе самые лучшие качества – из этого складывается единая система ценностей общества. В этом и заключается глубинный смысл концепции «Адал азамат», которая берет свое начало от учения Абая о «Совершенном человеке». Вновь повторюсь: понятия Справедливый Казахстан и «Адал азамат» как основополагающие ценности должны всегда стоять в одном ряду. По сути, там, где нет ответственности, никогда не будет справедливости. Если каждый человек будет ответственным гражданином, у которого слова не расходятся с делом, то в стране восторжествует справедливость. У нас у всех одна Родина – Казахстан. И в наших руках сделать нашу страну сильной и успешной, - продолжил Глава государства [1].

Для построения справедливого Казахстана каждый человек должен начинать с самого себя, потому что одними лишь законами и доктринами нельзя привить общенациональный дух всей нации. Каждый гражданин Казахстана должен стремиться к саморазвитию, быть лучше, чем он был вчера.

Для построения справедливого Казахстана достаточно того, чтобы каждый гражданин был ответственным, дружелюбным, справедливым, трудолюбивым, патриотичным, хотел всего лучшего для своей родины. Сама концепция «Адал азамат» строится на том, чтобы каждый гражданин стал этим самым честным гражданином, как говорил Абай «Совершенным человеком». Для Кунанбаева «Толық Адам» — это требовательный, трудолюбивый, добродетельный, добрый, довольный, сострадательный, полный чести, стыда и отличный гражданин на пути нравственности, проистекающей из этих качеств. «Держите вместе ум, смелость и сердце, тогда вы будете целостным, отделенным от общества», — называет Абай характеристики, соответствующие его взгляду на такого человека. Идеи казахского поэта когда-то оказали большое влияние на формирование национального менталитета нашего народа. Они остаются актуальными и на сегодняшний день. Ведь до сих пор «Совершенный человек» Кунанбаева является примером того, каким должен быть человек. Всем казахстанцам необходимо стремиться к данному «идеалу». Конечно же это не то, что может произойти за ночь, за месяц или за одну реформу. Это долгий, тернистый путь, который предстоит пройти всему Казахстану, всем нам по отдельности и вместе, как одна большая, единая нация. Но в конце этого пути нас ждет великая награда – «Справедливый Казахстан». «Справедливый Казахстан», к которому мы стремимся всю нашу независимую историю, а возможно и дольше [2].

Справедливость еще с давних времен является важнейшей частью сознания людей. Учения о справедливости связаны с именем Аристотеля. Философ считал, что счастье заключается в том, чтобы жить согласно справедливости. Он ставил справедливость как первую добродетель, которой может обладать человек. Согласно Аристотелю, «справедливость – такая добродетель, в силу которой каждый владеет тем, что ему принадлежит, и так, как велит закон, а несправедливость – зло, из-за которого люди посягают на то, что им не принадлежит, и поступают не так, как велит закон». Он разделял справедливость на то, что

соответствует закону и на справедливое отношение к другому человеку. Для достижения «Справедливого Казахстана» гражданам необходимо придерживаться и той, и другой справедливости. Так как полное подчинение закону всех граждан делает государство более безопасным, справедливым, а справедливое отношение друг к другу способствует социальной стабильности, политической устойчивости, развитию доверия. Это то, к чему необходимо стремиться нам всем [3].

Не уходя далеко от темы справедливости надо поговорить об еще одной важной составляющей «Адал азамат» – совести. Совесть, как и мораль является очень важной частью нашей жизни и взаимоотношения с людьми. Вообще совесть и мораль понятия, которые сложно рассматривать отдельно друг от друга. Вряд-ли кому-то когда-то хотелось испытывать это назойливое угрызение совести, когда ты сделал что-то против своих моральных ценностей ради своей выгоды из-за глупости или необузданных эмоций. Для избежания этого далеко не самого приятного чувства у нас должен быть хорошо настроенный моральный компас, который будет предостерегать нас от дурных поступков и позволит жить с чистой совестью. Но и тут совесть и мораль не могут быть охарактеризованы и подстроены под общий, всеми принятый стандарт. Это слишком глубокие и сложные понятия для этого. Несмотря на это в современном обществе сформировались свои стандарты морали, которые в той или иной степени варьируются от страны к стране, но «скелет» остается примерно таким же. Это доказывается тем, что у большинства людей понятия плохих и хороших поступков будут совпадать. Даже дети с раннего возраста начинают осознавать, что хорошо, а что плохо. В осознании этого огромную роль играет СМИ, интернет, телевизор и примеры, которые встречаются в жизни. Также в этот список можно отнести и законы, ведь с помощью них мы можем наверняка понять, что в нашей стране является плохим, дурным поступком, который не поможет нам оставить нашу совесть незапятнанной.

«Адал азамат» – это учение о совести. Учение о том, как каждый человек должен находить в себе силы, чтобы не сойти с пути незапятнанной совести. Стремиться сохранить свою совесть чистой и безукоризненной вплоть до последнего вздоха. В повседневной жизни у нас случается много случаев, когда нужно принимать решения, о которых мы в дальнейшем можем сильно пожалеть и которые будут терзать нашу совесть и это ответственность каждого работать над тем, чтобы таких сожалений и угрызений было как можно меньше. «Адал азамат» должен стремиться к тому, чтобы быть максимально совестливым человеком, стремиться к «идеалу», хоть это скорее всего и невозможно.

Еще одной характерной чертой «Адал азамат» должна быть высокая культура речи. Речь с давних времен является главным инструментом человека. Можно проследить явную взаимосвязь между культурой речи и статусом в обществе, которая происходила во время казахского ханства. Ханы брали в свои советники биев, аксакалов, акынов, которые могли ясно и четко донести любую информацию. Взять отца известного поэта и писателя Абая, Кудайбергена. Он мог на одном лишь своим словарном запасе говорить часы без умолку, и это без слов паразитов, исключительно на родном языке. Это по меньшей мере восхищает. А что сейчас? Мы теряем, если уже не потеряли нашу культуру речи. Наша речь полна слов паразитов, иностранных слов, значения которых мы иной раз даже не понимаем полностью, отдаем предпочтение другому языку, нежели нашему родному. Грустно осознавать, что вся наша казахская элита начала XX века можно сказать напрасно сражалась за чистоту и сохранность казахского языка, если мы буквально добровольно его отдаем и принимаем другой. В этом плане глобализация и цифровизация делает только хуже, потому что все поколения цифровизации уже растут с гаджетами в руках, а большинство контента, который можно там найти, как мы знаем, далеко не на нашем родном языке. Так что дети с самого рождения уже приучаются к другому языку, еще даже не начав осваивать свой.

«Адал азамат» должен если не исправить, то начать подвижки в сторону того, чтобы наш язык, наша культуры речи не умирала. Язык – это лицо страны. И если мы потеряем его в войне, которой даже не было, то дальше нам как нации будет очень сложно, ведь со смертью языка не далека и смерть наших традиций и обычаев.

Надежду в светлое будущее Казахстана вселяют наши с вами соотечественники, которые умудряются гармонично объединить наши традиционные ценности с современными культурными нормами. Сильная, смелая, талантливая, умная, патриотичная молодежь, выросшая в независимом и свободном Казахстане, в настоящее время достигает больших высот и успехов в совершенно разных отраслях. Будь то музыка, кино, наука, образование, спорт, медицина или что-либо еще. Тем самым они показывают всему миру насколько разнообразна казахстанская молодежь. Показывают уникальность, самобытность нашей страны, наше мировосприятие и наши культурные ценности. Как сказал Глава государства, наша молодежь по-современному возрождает наш национальный дух, соединяя опыт прошлого и горизонты будущего.

Одной из главных отличительных черт нашей современной молодежи является ясная, четкая, хорошо поставленная цель. Многие уже с ранних лет знают, кем они будут и чем будут заниматься. Конечно не все достигают своих желанных целей или их цели и желания могут меняться по мере взросления и изменения жизненных принципов, но даже само старание, сам факт того, что они ставят перед собой такие задачи, такие цели уже похвален. Нынешняя молодежь знает, чего хочет от жизни, знает, чего хочет добиться в будущем или даже сейчас. Они безумно амбициозные, их желаниям нет конца. Хоть весь мир им подавай. Как уже говорилось ранее, не все добиваются своих целей, может, из-за нехватки мотивации, дисциплины, средств, ресурсов, из-за семейных обстоятельств, но те, кто преодолевают эти трудности, они идут к своим целям семимильными шагами и ничего их уже не остановит. Это очевидно может казаться глупым, что обычное желание и поставленная цель может быть так важна для «Адал азамат», но с этого же все и начинается. Ведь как говорил Зик Зиглар «поставленная цель – это половина успеха». И ведь правда, если у нас есть цель, то мы знаем куда идти, мы знаем куда мы придем, а без цели можно прийти куда-угодно. Так что хорошо поставленная цель должна быть основой для всех начал «Адал азамат».

Ветеран педагогического труда Татьяна Искандирова отметила, что Президент нашей страны говоря о концепции «Адал азамат», выразил очень правильные мысли, что нашу страну никто не сделает лучше, никто не придет откуда-то, а только мы своим трудом, своей ответственностью можем это сделать. То есть никакие экономические реформы не помогут, если люди сами не начнут добросовестно трудиться, вкладывать все свои силы во благо нашей родины. Все надо начинать с себя и вокруг меня люди, которые совершенно равнодушны. Ведь самое страшное – это равнодушие, которое губит абсолютно все».

Никаких глобальных изменений не произойдет, если люди не будут начинать меняться сами. Меняться в лучшую сторону. Многие думают, что они, изменившись, ничего не изменят, так как что может сделать и изменить один человек. Но в этом и заключается главная проблема, мы всегда думаем, что мы ничего не изменим, наши действия ни на что не повлияют и в большинстве, наверное, это и так, но мы забываем, что мы не одни, что такие мысли не только у нас. Так и получается, что сотни тысяч людей думают, что именно они ничего не изменят и когда ничего не меняется, они думают, что были правы, хотя на самом деле это не так. На самом деле, если бы хотя бы половина всех этих людей начала бы изменения в себе, то в скором времени они бы заметили и изменения вокруг себя.

Мы должны стремиться к «Адал азамат» и «Справедливому Казахстану» не ради кого-то, а ради самих себя, ради будущих поколений, которые будут жить в этом новом, лучшем Казахстане. Чтобы наш культурный дух как нации поднялся до уровня, где для нас уже не будет никаких преград. Но в этом стремлении нам очень важно не заблудиться, не свернуть

с правильного пути. Выкладываться на полную, а не делать вид, быть, а не казаться. И когда мы в конечном результате добьемся поставленной цели, необходимо не останавливаться на достигнутом, а двигаться дальше, достигая все больших высот. Потому что как известно, нет предела совершенству.

Список литературы

1. Справедливый Казахстан и «Адал азамат» - эти ценности всегда должны стоять в одном ряду. <https://almaty.tv/kz/news/obschestvo/1344-spravedlivyy-kazakhstan-i-adal-azamat-eti-tsennosti-vsegda-doldgny-stoyat-v-odnom-ryadu>
2. [Электронный ресурс] (Код доступа) <https://egemen.kz/article/254633-tolyq-adam-taghylymy>
3. [Электронный ресурс] (Код доступа) <https://dspace.nuft.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/8601/1/1262012%29.pdf>

УДК 340 (063)

РАЗВИТИЕ СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ КАК ФАКТОРА УКРЕПЛЕНИЯ СПРАВЕДЛИВОСТИ В КАЗАХСТАНЕ

Нурлигенова З.Н.,

магистр педагогических наук, старший преподаватель

НАО «Карагандинский технический университет»

e-mail: sauresch_nur@mail.ru

Дробот И.В., Иноземцев М.А.,

студенты факультета информационных технологий

НАО «Карагандинский технический университет»

г. Караганда, Казахстан

e-mail: drobotignat18@gmail.com

e-mail: inozimaks@gmail.com

Аннотация. Статья представляет собой обширное исследование темы социальной ответственности в Казахстане в контексте современных вызовов, связанных с социальными и экологическими проблемами. Вводя читателя в историю и текущее положение страны, авторы статьи ставят перед собой задачу проанализировать путь, пройденный Казахстаном с момента независимости до настоящего времени, а также предложить взгляд в будущее, опираясь на мировой опыт и уникальные особенности страны. Целью данного исследования является выявление роли социальной ответственности как фактора, способствующего укреплению справедливости в обществе. Авторы предлагают комплексный анализ исторического контекста, а также рассмотрение текущего состояния, выявление вызовов и перспектив развития. Эта статья не только освещает обзор социальной ответственности в Казахстане, но также призывает читателей к обсуждению и поиску путей улучшения этой важной сферы. Поднимая вопрос о вкладе Казахстана в создание справедливого, устойчивого и благополучного общества, статья предоставляет основу для дальнейших обсуждений и вдохновляет читателей активно участвовать в формировании будущего социальной ответственности в стране.

Ключевые слова: социальная ответственность, устойчивое развитие, справедливость, вызовы, перспективы.

Abstract. The article is an extensive study of the topic of social responsibility in Kazakhstan in the context of modern challenges related to social and environmental problems. Introducing the reader to the history and current situation of the country, the authors of the article set themselves the task of analyzing the path Kazakhstan has traveled since independence to the present, as well as offering a look into the future, based on world experience and unique features of the country. The purpose of this study is to identify the role of social responsibility as a factor contributing to the strengthening of justice in society. The authors propose a comprehensive analysis of the historical context, as well as consideration of the current state, identification of challenges and prospects for development. This article not only highlights the overview of social responsibility in Kazakhstan, but also encourages readers to discuss and find ways to improve this important area. Raising the issue of Kazakhstan's contribution to the creation of a fair, sustainable and prosperous.

Keywords: social responsibility, sustainable development, justice, challenges, prospects.

В условиях современного мира, где социальные и экологические проблемы становятся все более актуальными, вопросы социальной ответственности становятся ключевыми для устойчивого развития общества. Казахстан, являясь одной из важных стран Центральной Азии, не остается в стороне от этого мирового тренда.

Введение в тему развития социальной ответственности в Казахстане – это погружение в историю, текущее состояние и перспективы страны в области социальной ответственности. Это не только анализ пути, пройденного страной от момента независимости до сегодняшнего дня, но и взгляд в будущее, опираясь на опыт других стран и уникальные особенности Казахстана.

Целью данного научного исследования является изучение развития социальной ответственности в Казахстане как фактора укрепления справедливости в обществе. Проанализировав исторический контекст, рассмотрев текущее состояние и выявив вызовы и перспективы, мы сможем сформировать полное представление о том, как страна взаимодействует с социальными вопросами и какие шаги предпринимаются для достижения более справедливого общества.

Эта работа призвана не только предоставить обзор социальной ответственности в Казахстане, но и вдохновить на обсуждение путей улучшения и дальнейшего развития этой важной сферы. Подняв этот вопрос, мы приглашаем читателей рассмотреть вклад Казахстана в создание более справедливого, устойчивого и благополучного общества.

С начала независимости Казахстана в 1991 году страна столкнулась с необходимостью перестройки своей экономики и социальной сферы. В этот период произошли значительные изменения в политической и экономической системе, что отразилось на общественном сознании.

В первые годы независимости Казахстана внимание государства было сосредоточено на экономической стабилизации, и социальная ответственность бизнеса была второстепенной задачей [1]. Однако, с развитием экономики и укреплением корпоративного сектора, общественное сознание стало более осознанным в вопросах социальной ответственности.

В конце 2000-х годов и начале 2010-х годов в Казахстане начали активно формироваться социальные программы. В этот период государство стало стимулировать бизнес-структуры к участию в социальных проектах, предоставляя налоговые льготы и другие преимущества. Это создало благоприятную среду для развития социальной ответственности.

В 2015 году была запущена программа «Социальные инвестиции в будущее». Эта инициатива стала ключевым моментом в истории социальной ответственности в стране. Программа фокусировалась на поддержке образовательных проектов, что считалось важным фактором для обеспечения устойчивого развития общества. Крупные корпорации активно включились в реализацию этой программы, уделяя особое внимание поддержке молодежи.

История развития социальной ответственности в Казахстане отражает переход от начального приоритета экономической стабилизации к осознанному вниманию к социальным вопросам. Ключевыми моментами в этом процессе стали активное участие бизнес-сектора и запуск государственных программ, направленных на укрепление социальной ответственности в стране. На сегодняшний день Казахстан выступает в роли передовика в развитии социальной ответственности в Центральной Азии. Многие крупные компании, оперирующие в стране, активно интегрируют социальные аспекты в свою деятельность.

Одним из ключевых аспектов современной социальной ответственности в Казахстане является внедрение экологически устойчивых практик. Многие компании стремятся снизить свой негативный воздействие на окружающую среду, внедряя энергосберегающие технологии и поддерживая проекты по охране природы. Это направление социальной ответственности не только способствует справедливости в доступе к чистой среде, но и поддерживает устойчивость общества в долгосрочной перспективе.

Образование также остается приоритетной областью социальной ответственности в современном Казахстане. Множество корпораций вкладывают ресурсы в образовательные программы, направленные на поддержку молодых талантов и создание условий для равных возможностей в получении образования. Это не только способствует развитию человеческого капитала в стране, но и уменьшает социальные неравенства.

Прозрачность и открытость в реализации социальных программ также характеризуют современное состояние социальной ответственности в Казахстане. Многие компании публично делятся информацией о своих социальных проектах, приглашая общественность принимать активное участие в их реализации.

Следовательно, современное состояние социальной ответственности в Казахстане отражает комплексный подход к решению социальных вопросов. Внедрение передовых практик и активное участие бизнес-сектора делают социальную ответственность неотъемлемой частью стратегии устойчивого развития страны.

Социальная ответственность в современном Казахстане играет ключевую роль в формировании справедливого общества, где все его члены могут равным образом участвовать в благополучии и развитии. Рассмотрим несколько аспектов, в которых социальная ответственность способствует укреплению справедливости:

1. Равные возможности в образовании. Способствовать доступу к образованию для всех слоев общества – важная составляющая социальной ответственности. Компании, вкладывающие в образовательные программы, создают условия для молодежи из разных социальных групп развиваться и реализовывать свой потенциал. Это направление социальной ответственности прямым образом укрепляет справедливость, убирая барьеры на пути получения качественного образования;

2. Поддержка уязвимых групп населения. Социальная ответственность выражается и в поддержке уязвимых групп населения, таких как люди с ограниченными возможностями. Инициативы, направленные на интеграцию этой категории граждан в общество и предоставление равных возможностей на трудовом рынке, уменьшают социальные неравенства и способствуют укреплению справедливости;

3. Создание рабочих мест и экономическое развитие. Бизнес-структуры, осознавая свою социальную ответственность, могут создавать рабочие места и инвестировать в экономическое развитие регионов. Это не только способствует уменьшению безработицы, но и создает благоприятные условия для развития всех слоев общества. Экономическое развитие, инициируемое социально ответственными компаниями, является важным фактором укрепления справедливости;

4. Прозрачность и открытость в деятельности. Прозрачность в реализации социальных программ также играет важную роль. Когда компании открыто делятся информацией о своих проектах, общественность может более эффективно оценивать их вклад в укрепление справедливости. Прозрачность создает доверие и обеспечивает эффективность социальных инициатив.

В связи с этим, социальная ответственность в Казахстане становится инструментом для укрепления справедливости, создания условий для равных возможностей и улучшения качества жизни всех членов общества. Внедрение этических и социальных норм в бизнес-практику становится неотъемлемым фактором стремления к справедливому и устойчивому обществу.

Вызовы и перспективы развития социальной ответственности в Казахстане:

– бюрократические препятствия, которые могут замедлить реализацию социальных программ, создавая лишние сложности в получении необходимых разрешений. Решение: необходимо проводить реформы в сфере бюрократии, упрощая процедуры и улучшая законодательство для более эффективного внедрения социальных инициатив;

– неэффективное взаимодействие между секторами: недостаточная координация между государственным, частным и общественным секторами может привести к неоптимальному использованию ресурсов и дублированию усилий. Решение: необходимо укреплять механизмы сотрудничества, стимулировать партнерские отношения и создавать платформы для обмена информацией и опытом;

– необходимость обучения и развития кадров: недостаток квалифицированных специалистов в области социальной ответственности может стать преградой для эффективного внедрения социальных проектов. Решение: Инвестиции в обучение и развитие кадров, создание образовательных программ и стимулирование профессионального роста в сфере социальной ответственности.

При этом необходимо выделить и перспективы развития в этом направлении – инновационные подходы. Развитие инновационных подходов к социальной ответственности, включая использование технологий и новаторских моделей бизнеса. Создание стимулов и механизмов поддержки для компаний, разрабатывающих и внедряющих инновационные социальные проекты.

Следующая возможность – это улучшение механизмов сотрудничества: укрепление механизмов сотрудничества между секторами для более эффективного внедрения социальных инициатив. Создание платформ для обмена опытом, проведение мероприятий и форумов, способствующих обсуждению совместных проектов.

Повышение осведомленности общества – это тоже возможность. Увеличение осведомленности общества о важности социальной ответственности и ее положительном влиянии на развитие страны. Проведение информационных кампаний, образовательных мероприятий и создание открытых платформ для диалога между бизнесом, государством и гражданским обществом [2]. Социальная ответственность играет ключевую роль в формировании устойчивого и справедливого общества. Исследование развития социальной ответственности в Казахстане позволяет выделить важные тренды, вызовы и перспективы.

Поднимаясь от начала независимости к современному состоянию, Казахстан продемонстрировал постепенное углубление осознания важности социальной ответственности. История развития этой практики в стране отражает переход от экономической стабилизации к системному вниманию к социальным вопросам.

Сегодняшнее состояние социальной ответственности в Казахстане характеризуется интеграцией экологически устойчивых практик, активным внедрением образовательных программ и прозрачностью в деятельности компаний. Казахстан не только принимает

вызовы, но и активно осуществляет стратегические подходы к укреплению справедливости в обществе. Вызовы, такие как бюрократические препятствия и неэффективное взаимодействие между секторами, требуют системных изменений в подходе к социальной ответственности. Однако, перспективы развития, такие как инновации в социальном предпринимательстве и укрепление взаимодействия между секторами, предоставляют стране возможности для долгосрочного и устойчивого развития.

Таким образом, Казахстан, основываясь на опыте других стран и учитывая свои уникальные особенности, имеет потенциал стать лидером в области социальной ответственности в Центральной Азии. Развитие эффективных стратегий, принятие вызовов и углубление сотрудничества между различными секторами общества станут критическими шагами на пути к устойчивому и справедливому будущему для страны.

Список литературы

1. Кравцова Е.М., Матвеева В.Ю. Модели социальной ответственности бизнеса в мировой экономике. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ideya-evraziystva-v-politike-respubliki-kazahstan-teoriya-i-praktika> (дата обращения 28.10.2023 г.)
2. Фаизова Р.С. Идея евразийства в политике Республики Казахстан: теория и практика. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/modeli-sotsialnoy-otvetstvennosti-biznesa-v-mirovoy-ekonomike> (дата обращения 30.10.2023 г.)

ӘӨЖ 340.13

ӘДІЛЕТТІ ҚАЗАҚСТАН: САПАЛЫ БІЛІМ, АДАЛ ҰРПАҚ, ТАБЫСТЫ ҰЛТ

Мукамеден Д.

МИТУ колледжінің оқытушысы

Алматы қ., Қазақстан

e-mail: Mukdinara@mail.ru

Андатпа. «Жаңа Қазақстан» идеясы ауқымды реформалар мен оң өзгерістерге негіз салып, тың мүмкіндіктер мен заманауи үрдістерге жол ашады.

Кілт сөздер: Саяси реформа, қоғам, референдум.

Аннотация. Идея «Нового Казахстана» закладывает основу для масштабных реформ и позитивных изменений, открывает путь к новым возможностям и современным тенденциям.

Ключевые слова: Политическая реформа, общество, референдум.

Abstract. The idea of “New Kazakhstan” lays the foundation for large-scale reforms and positive changes, opens the way to new opportunities and modern trends.

Keywords: Political reform, society, referendum.

Қаралы қаңтар оқиғасынан кейін Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев көтерген «Жаңа Қазақстан» идеясы ауқымды реформалар мен оң өзгерістерге негіз салып, тың мүмкіндіктер мен заманауи үрдістерге жол ашты. Жаңа Қазақстанның жаңару мен жаңғыру жолы ел Президентінің «Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам» атты кезекті Жолдауында да жан-жақты қамтылып, жарқын болашақ құрудағы жасампаз жоспарларымыз бен кешенді бағдарламалар айқындалды.

Мемлекет басшысы өз сөзінде: «Саяси реформалар «Күшті Президент – ықпалды Парламент – есеп беретін Үкімет» формуласымен жүзеге асырылып жатыр. Бұл тұжырым – қоғамымыздың мызғымас тұғыры. Реформалардың мазмұны жан-жақты толыға бермек. Жалпыұлттық ынтымақты және билік пен қоғамның серіктестігін нығайта береміз», дей келе, «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» қағидасын ұстану аса маңызды. Біз қоғамға іріткі салуды емес, елді ізгі мақсатқа жұмылдыруды ойлауымыз керек. Әділетті Қазақстан идеясының түпкі мәні – осы. Біздің алдымызда айрықша міндет тұр. Бұл – еліміздің егемендігін және жеріміздің тұтастығын сақтап қалу. Елдігімізді қорғаудың ең басты жолы – берекелі бірлік. Бұдан басқа жол жоқ», деп нақты айтты.

Сондай-ақ жалпыхалықтық референдумда ортақ қабылданған конституциялық өзгерістер әділетті Қазақстанның символына айналатынын жеткізді. «Біз Ата Заңымызда «жер мен табиғи ресурстар халықтың меншігі» деген басты қағидатты бекіттік. Бұл құр сөз емес. Бұл – барлық реформаның арқауы», деді Президент.

Мемлекет басшысы әділетті қоғам орнатудың басты бағдары ретінде елдің әлеуметтік-экономикалық жағдайын көтеру мәселесіне айрықша тоқталды. «Биыл біз жаңа кезеңге қадам бастық. Халқымыз жалпы ұлттық референдумда саяси жаңғыру бағдарын қолдады. Конституциялық реформа жаңа, әділетті Қазақстанды құру жолындағы аса маңызды қадам болды. Еліміздегі саяси жаңғыру енді экономикалық өзгерістерге ұласуға тиіс», деп атап өтті. Шындығында елдің тұрмыстық жағдайы түзелмей, өзге салада жетістікке жетуіміз не ғайбіл.

Экономика саласында қордаланған түйткілдер баршылық, еліміздің әлі күнге шикізатқа тәуелді болып отырғаны, еңбек өнімділігі төмен, инновация жеткіліксіз екені жасырын емес. Ұлттық табыстың игілігін елдің бәрі бірдей көруі үшін оның нақты жолдарын қарастыру қажеттігі анық. Макроэкономикалық тұрақтылықты қамтамасыз ету, экономиканы әртараптандыру және цифрландыру, сонымен қатар шағын және орта бизнес пен адам капиталын дамыту, заң үстемдігін орнықтыру кезек күттірмейтін заман талабы.

Өркениетті, дамыған елдер экономикасында шағын және орта кәсіпкерліктің рөлі басым. Көптен бері айтылғанмен, елімізде бұл салада олқылық аз емес. Мемлекет басшысы кәсіпкерлікті қолдау тапсырмасының екі жылдан бері орындалмай келе жатқанына қынжылыс білдірді.

«Бұл жұмыста бәрін басынан бастап реттеу керек. Жүздеген, тіпті мыңдаған заңнамалық құжат пен нұсқаулықты қайта-қайта түзете бергеннен ештеңе шықпайды. Оның орнына ықшам әрі түсінікті жаңа ережелерді бекіткен жөн. Мұндай тәсілді 2024 жылғы 1 қаңтардан бастап толық енгізу қажет», деген Президент жаңа экономикалық саясаттың басым бағыты жеке кәсіпкерлік бастамаларды ынталандыру екенін алға тартты.

Жолдау барысында ауылшаруашылық мақсатындағы жерді пайдалану жайына арнайы тоқталған Қасым-Жомарт Кемелұлы игерілмей жатқан жердің 2,9 млн гектарға жуығы мемлекетке қайтарылғанына, жыл соңына дейін тағы 5 млн гектар жерді қайтарып алу жоспарланып отырғанын жеткізді. Осындай қараусыз, күтімсіз бос жатқан жерлер егіннің, малдың жайын білетін шаруаға тисе, бұл да өз кезегінде қарапайым шаруаның еңбек етіп, тұрмысы түзелуіне оң әсер етер еді.

Қаңтар қасіреті елімізде, жалпы қоғам өмірінде, атап айтқанда экономикалық-саяси, әлеуметтік-рухани салаларда түбегейлі реформалар қажет екенін ашық көрсетті. Ел Тәуелсіздігіне қатер төндірген бұл жағдайдан әрқайсымыз сабақ алуымыз керек.

Қаңтардағы қатерлі күндерде ел мүддесін басты орынға қойған Мемлекет басшысы

жедел шешімдер қабылдап, саяси ерік-жігерінің арқасында жағдайды тұрақтандыра білді. Президент: «Біз кез келген ашық арандатушылыққа және заңсыз іс-әрекетке қатаң тосқауыл қоюымыз керек. Ел ішіне іріткі салған және заң бұзуға шақырған адамдар қатаң жазадан құтылып кетпейді. Бізге ел бірлігі ауадай қажет», деп атап өтті.

Президент қаңтар оқиғасына қатысқан, бірақ ауыр қылмыс жасамаған азаматтардың жазасын жеңілдетіп, бір реттік рақымшылық жариялау туралы шешім қабылдады. Алайда Мемлекет басшысы лаңкестік және экстремистік қылмыс жасағандарға, рецидивистерге, жұртты азаптағандарға рақымшылық болмайтынын қатаң ескертті.

Жолдауда Мемлекет басшысы Жаңа Қазақстан құрудың жаңа міндеттеріне тоқталып, халықты ұлт мүддесі үшін ұйысуға шақырды.

Шынында, өз тарихында аз теперіш көрмеген халқымыз бүгінгі Тәуелсіздіктің қадір-қасиетін терең түсінуі керек. Қазақ қоғамында мұндай жағдай қайтып орын алмауға тиіс. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің ғалымдарынан құрылған арнайы сарапшылар Қаңтар оқиғасының себеп-салдарына үңіліп, қоғамдағы түйткілді мәселелерге ғылыми-талдаулар мен арнайы әлеуметтік мониторинг жүргізуде. Эксперттеріміз құқықтық бағалау, модельдеу жұмыстарын жүргізіп, идеологиялық сипаттағы іс-шараларды өткізудің әдістері мен технологияларын, әлеуметтік-тәрбие жұмыстарын тиімді ұйымдастырудың әдістемелік нұсқауларын, алгоритмдерін қарастыруда.

Осы мәселелерді жан-жақты талқылау мақсатында әр саланың білікті мамандарының қатысуымен университеттің Ютуб каналынан апта сайын қазақ, орыс тілдерінде «Ойталқы», «Мозговой штурм» бағдарламалары іске қосылды.

Әрине, ел дамуындағы айрықша бетбұрыстар әр салада жаңа, креативті шешімдер қабылдауды қажет етеді. Кез келген реформаны іске асырудың кілті ғылым мен білімде екені сөзсіз. Сондықтан өркениетке ұмтылған жаңа Қазақстанның кескін-келбетін білімді жастар мен еңбекқор мамандар жасайтыны анық. Бұл орайда, Жолдау жоғары білім беру жүйесіне жаңаша талаптар мен жауапты міндеттер жүктеп отырғанын түсінеміз. Мемлекет басшысы отандық жоғары оқу орындарының сапасын арттыруды, білім беру гранттарын ҰБТ нәтижелеріне және басқа да көрсеткіштерге байланысты саралауды тапсырды. Сондай-ақ барлық мәселенің шешімін табуды мемлекеттің мойнына ілу дұрыс емес екенін жеткізді. «Жоғары оқу орындары жанындағы эндаумент-қорлар білім беру экожүйесін дамытудың негізгі буынына айналуға тиіс. Мақсатты капиталдың мұндай қорлары әлемдегі озық университеттерде ғылымды және инновацияны қаржыландырудың өзегі саналады», деді Президент.

Шын мәнінде, университеттер бүгінгі таңда ғылыми-техникалық әлеуетін арттырып, экономикалық және әлеуметтік үрдістерді дамытудың қозғаушы күші рөлін атқаруда. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, жоғары білім ордалары ғылыми-зерттеу университеті дәрежесіне өту арқылы бірінші кезекте ғылымды дамытуда мол мүмкіндіктерге ие болады [1].

Қазіргі кезеңде қазақстандық жоғары оқу орындарының алдында отандық ғылыми-зерттеу нәтижелерінің әлемдік нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін арттыру, оларды коммерцияландыру және экономикаға енгізу мақсаты тұр.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті – еліміздің ең ірі ғылыми және білім беру орталығы. Біздің терең тарихымыз, оқытушылар мен ғалымдарымыздың ғылыми әлеуеті, білім алушы жастарымыздың біліктілігі – университеттің жаһандық бәсекеге қабілеттілігінің негізі.

2022 жылғы 25 шілдеде Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысымен Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-ға ғылыми-зерттеу университеті мәртебесі берілді. Білім ордасын зерттеу

университетіне айналдыру тек қаржылық инвестицияны ғана емес, сонымен қатар дұрыс басқару стратегиясын қажет ететін күрделі жұмыс. Біз қазақстандық және халықаралық тәжірибемен салыстыра отырып, өз көрсеткіштерімізге жан-жақты талдау жасадық. Нәтижесінде, ҚазҰУ-дың 2022-2026 жылдарға арналған даму бағдарламасы әлемдік деңгейдегі зерттеу университеті ретінде әзірленді. Бағдарламада біздің мүмкіндіктеріміз, қазіргі заманғы үрдістер мен еліміздегі жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру жүйесіндегі мемлекеттік саясат ескерілген.

Трансформация арқылы университет төрт стратегиялық міндетті шешеді деп көзделуде: Бірінші міндет – жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім берудің барлық деңгейінде ғылыми қызмет пен оқу үдерісін интеграциялау, білім берудің ғылыми-зерттеу бағыттарын күшейту. Екінші міндет – білім беру бағдарламаларын болашақ жағдайларға жүйелі түрде бейімдеуге бағытталған.

2021-22 оқу жылында 119 жаңа білім беру бағдарламасы ашылды. Олар: неврология, вирусология, қоршаған ортаны қорғау инженериясы, креативті индустрия, цифрлық экономика, киберфизика және т.б. Сонымен қатар техникалық бағыттағы білім беру бағдарламалары бойынша практик мұғалімдерді өндірістен тартамыз. Біз дуалды оқытуға көшеміз, сонымен қатар студенттерді дипломдық жұмыстардың орнына дипломдық жобаларды орындауға бағыттаймыз.

Бүгінгі таңда университет еліміздегі ғылыми жобалар мен ғылыми жарияланымдар саны бойынша көшбасшы болып тұр. Жердің жасанды серігін жасау бойынша ұтымды жобаларымыз іске қосылған. Ғарыш кеңістігіне екі наноспутник ұшырылды, олар ауыл шаруашылығына жан-жақты көмек көрсетіп, экологиялық мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. Сондай-ақ ғалымдарымыз наноиндустрия саласында ғылыми жобаларды жүзеге асыруда және айтарлықтай нәтижелер бар.

Пандемия кезінде университет ғалымдары табиғи қосылыстар негізіндегі жаңа дәрі-дәрмектерді жасау бойынша ғылыми жобаларды жүзеге асырды. ҚазҰУ ғалымдарының 100 инновациялық әзірлемесі нәтижелерінің толық сипаттамасын қамтитын «Инновациялық технологиялар және ғылымдық жетекші өнімдер» атты екі томдық жарық көрді. Университет ғалымдарының өндіріспен, экономиканың нақты секторымен, ірі кәсіпорындармен тығыз байланысын қамтамасыз ету және университеттің ел экономикасына нақты үлесін арттыру міндеті тұр. Бұл – біздің үшінші міндетіміз.

Ұлттық цифрландыру жобасы аясында жоғары білікті IT мамандарын даярлауға ерекше басымдық берудеміз. Қашықтан оқыту барысындағы ақпараттық жүйелердің сапасын арттыру үшін сапалы және инклюзивті білім беруді қамтамасыз етуіміз керек.

Университетте «цифрлық университеттің» түбегейлі жаңа архитектурасы құрылуда. Бүгінде оқытушылардың, студенттердің және қызметкерлердің цифрлық ойлауын қалыптастыру, «қағазсыз университет» форматына көшу өте маңызды. Бұл – университеттің тұрақты дамуын қамтамасыз ету үшін тиімді корпоративтік басқару моделін құруды көздейтін төртінші міндет.

ҚазҰУ-дың ғылыми-зерттеу университетіне трансформациялануы отандық ғылым мен білімнің халықаралық аренадағы бәсекеге қабілеттілігін арттырып қана қоймай, жаңа зияткерлік өнімдерді, инновацияларды құру арқылы өңірлік және республикалық инновациялық экожүйелерді дамытуға және нығайтуға мүмкіндік береді [2].

Жаңа трансформация ғылым-білім-өндіріс интеграциясын жетілдіріп, инвестиция тарту, бизнестің барлық салаларын ынталандыру, аймақтардың әлеуметтік-мәдени дамуына серпіліс беретіні сөзсіз.

Мемлекет тарапынан ғылымға деген көзқарас жылдан-жылға артып келеді. Келесі

жылы ғылым саласына бөлінетін қаржы төрт есеге көбейгелі отыр. Бұл – үлкен қолдау. Біз осы мүмкіндікті пайдалана отырып, ғылым саласын жаңа бағытта жетілдіруіміз қажет.

Президент жұрт назарына ұсынған келесі маңызды мәселе – студенттерді жатақханамен қамтамасыз ету. «Бұл түйткілді шешу үшін жоғары оқу орындарымен және құрылыс компанияларымен мемлекет-жекеменшік серіктестігі орнату тәсілін барынша енгізу керек», деді Мемлекет басшысы. «Студенттердің жекелеген, әлеуметтік тұрғыдан аз қамтылған санаттары үшін пәтер жалдауға кететін шығынын субсидиялау мүмкіндігін де қарастыруға болатыны» да көңілге қонымды. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың 2022-2026 жылдарға арналған даму бағдарламасына сәйкес жұмыс істеп тұрған 14 жатақхананы қайта жаңғыртып, жаңадан 6 жатақхана салу жоспарлануда. Қазақ білімі мен ғылымының қара шаңырағы студенттерді жатақханамен қамтамасыз ету мәселесін басты назарда ұстайды. «Білім алуға жылдық өсімі 2-3 пайыз болатын жеңілдетілген несие де беріледі. Бұл шаралар жоғары білімнің қолжетімділігін арттырып қана қоймай, қоғамдағы әріптестік және өзара жауапкершілік қағидатын нығайта түседі», деді Президент. Күнделікті тәжірибе көрсетіп отырғандай, баласы ақылы бөлімде оқитын ата-аналардың, әсіресе толық емес отбасылардың оқу ақысын уақтылы төлеуге мүмкіндігі келмей жатады. Студенттерге берілетін бұл несие олардың қатарынан қалмай білім алып, маман иесі атануына жасалған тиісті жеңілдік.

Жаңа Жолдаудың қорытынды жаңалығы – Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев алдағы күзде кезектен тыс Президент сайлауын өткізуді және Президент мандатын ұзақтығы 7 жылдық бір мерзіммен шектеуді ұсынды. «Мен өкілеттік мерзімімді қысқартуға және кезектен тыс Президент сайлауына баруға дайынмын», деді Қасым-Жомарт Кемелұлы. Мемлекет басшысының саяси жүйені жаңғырту және мемлекеттілікті нығайту жөніндегі ұсыныстарының маңызы зор. Кезектен тыс президенттік және парламенттік сайлау өткізу бастамаларын ҚазҰУ ұжымы мен студенттері толық қолдайды. Біздің ұжым «Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам» – тәуелсіз Қазақстан тарихының жаңа парақтарын ашатынына сенімді. 2021-22 оқу жылы университетіміз үшін өте табысты жыл болды. Университет QS WUR жаһандық рейтингі бойынша Top-200 ішінде 25 позицияға жоғарылап, 175-орыннан 150-орынға көтерілді. Жаңа 2022-23 оқу жылында да алға қойған межелі міндеттеріміз бар. Бұл жоспарды мемлекет қолдауымен жүйелі жүзеге асыра бермекпіз.

«Қуатты ұлттың діңгегі – халық. Ең бастысы, азаматтарымыздың денсаулығы мықты, білімі терең болуы керек. Кәсібилік пен еңбекқорлық қоғамымызда ең жоғары орында тұруы керек. Тағы да қайталап айтамын. Елімізде еңбекқор адам, кәсіби маман ең сыйлы адам болуға тиіс. Осындай азаматтар мемлекетімізді дамытады». Бұл сөзі күнделікті басшылыққа алынып, білім алушы жастарға түсіндіріледі. Келешекте ел тұтқасы болатын жастардың сапалы білім алып, кәсіби маман санатына қосылуына бар күш-жігеріміз бен тәжірибемізді жұмсаймыз [3].

Әдебиеттер тізімі

1. «Әділетті мемлекет – берекелі қоғам негізі». ҚазҰУ Ректоры Ж.Түймебаевтың «Егемен Қазақстан» газетінде жарияланған мақаласы.
2. Нұрмұратов С.Е. Рухани құндылықтар әлемі: әлеуметтік философиялық талдау. Монография. - Алматы, 2000. -180б. (57б.).
3. Мәдениеттану негіздері: Оқулық. – Алматы: Дәнекер, 2000.

УДК 37.015.311.21

**ӘДІЛЕТТІ ҚАЗАҚСТАН МЕН АДАЛ АЗАМАТ –
ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ ЕҢ БАСТЫ ҚҰНДЫЛЫҒЫ**

*Молдабекова А.Е.,
Ақселеу Сейдімбек атындағы №54 мектеп-лицей,
тарих пәнінің мұғалімі, педагог-зерттеуші,
Астана қ., Қазақстан
e-mail: akmaralmoldabekova82@mail.ru*

Аннотация. Мақалада қазіргі Қазақстанда әділ қоғам мен адал азамат құндылықтарын қалыптастыру мәселесі қарастырылған. Сот төрелігінің философиялық концепциялары талданады. Қазақстанның Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев идеологиясындағы әділеттілік түсінігі ашылды. Білім беру жүйесінде өскелең ұрпақтың бойына адалдық пен әділдік құндылықтарын сіңіру қажеттілігі дәлелденді. Әділ қоғам мен адал азамат мұраттары қазіргі Қазақстанды құрудың ең маңызды бағдарлары болып табылады деген тұжырым жасалды.

Кілт сөздер: әділ қоғам, адал азамат, құндылықтар, білім, Қазақстан.

Abstract. The article examines the issue of forming the values of a just society and an honest citizen in modern Kazakhstan. Philosophical concepts of justice are analyzed. The concept of justice in the ideology of the President of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev was revealed. In the educational system, the need to inculcate the values of honesty and justice in the younger generation has been proved. It was concluded that the ideals of a just society and an honest citizen are the most important guidelines for the creation of modern Kazakhstan.

Key words: fair society, honest citizen, values, education, Kazakhstan.

Әділеттілік – адамзаттың мәңгілік құндылықтарының бірі, барлық уақытта адамдар теңдік пен әлеуметтік әділеттілік принциптерін барынша жүзеге асыратын жүйе құруға ұмтылды. Қазіргі әлемде көптеген елдерде экономикалық дамудың жоғары деңгейіне қол жеткізілгеніне қарамастан, адам құқықтарын сақтау және барлық азаматтар үшін тең мүмкіндіктер мәселесі өткір тұр.

130-дан астам этнос өкілдері тұратын көпұлтты және көпконфессиялы Қазақстанда әділдік пен теңдік мұраттары ерекше маңызға ие. Еліміз Тәуелсіздік жылдарында толеранттылық пен ұлты мен дініне қарамастан барлық азаматтардың құқықтарын сақтау қағидаттарына негізделген бірегей қоғамды қалыптастырды. Қазақстан Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев Жалпыға Ортақ Еңбек, Жоғары адамгершілік және азаматтық келісім қоғамын құру бағытын жариялады, ол елдің бағдарламалық құжаттарында көрсетілген.

Әділдік, адалдық, теңдік құндылықтарын бойына сіңірген өскелең ұрпақты тәрбиелеуде Қазақстанның білім беру жүйесіне ерекше рөл берілген. Мектептер мен жоғары оқу орындары өскелең ұрпақтың бойында белсенді азаматтық ұстаным мен жоғары адамгершілік қасиеттерді қалыптастыруға шақырылады. Сондықтан қазіргі Қазақстанда әділ қоғам мен адал азамат мұраттарын жүзеге асыру мәселелерін қарастыру өте өзекті болып көрінеді.

Әділ әлеуметтік жүйе идеясы ойшылдарды ерте заманнан бері толғандырып келеді. Тіпті антикалық дәуір философтары теңдік пен әділеттілік принциптеріне негізделген идеалды мемлекет туралы концепцияларын дамытты.

Әділ қоғам идеясына алғашқылардың бірі болып ежелгі грек ойшылы Платон жүгінді. Ол өзінің «Мемлекет» атты еңбегінде философ билеушілері басқаратын идеалды мемлекет ұғымын баяндады. Платон адамдардың табиғи қабілеттеріне сәйкес таптарға бөлінуді орнатса, қоғам әділ болады деп есептеді. Философ билеушілері бүкіл қоғамның игілігін ойлауы керек.

Антикалық дәуірдің тағы бір атақты философы Аристотель де өзінің «Саясат» атты еңбегінде ең жақсы мемлекеттік жүйе идеясын дамытты. Ол әділеттілік тауарларды азаматтар арасында теңдікте және пропорционалды бөлуде деп есептеді. Сонымен бірге Аристотель адамның теңсіздігін табиғи және негізделген құлдық деп санады.

Қазіргі заманда әділетті қоғам туралы теорияларды ағартушы ойшылдар жасаған. Осылайша, Жан-Жак Руссо өзінің «Қоғамдық келісім туралы» трактатында халықтық егемендік идеясын негіздеді. Ол әділетті қоғам халықтың еркіне негізделуі керек деп есептеді.

20 ғасырда әділ қоғамның ең ықпалды тұжырымдамаларының бірі американдық философ Джон Роулстың теориясы болды. «Әділеттілік теориясы» атты еңбегінде ол азаматтардың арасында жеңілдіктер мен міндеттерді бөлу арқылы әлеуметтік әділеттілік принциптерін негіздеді. Роулс теңсіздік қоғамның ең аз қорғалған топтарына пайда әкелсе, қолайлы деп есептеді.

Сонымен, философия мен саяси ойдың бүкіл тарихында көрнекті ойшылдар теңдік, еркіндік, пропорционалдылық принциптеріне негізделген әділетті қоғамдық құрылыстың әртүрлі үлгілерін ұсынды. Олардың идеялары әлеуметтік әділеттілік туралы заманауи идеялардың қалыптасуына үлкен әсер етті.

Әділ қоғам құру идеялары Президент Тоқаев тұжырымдаған қазіргі Қазақстанның мемлекеттік идеологиясында нақты көрініс тапты.

Тоқаев өз сөзінде тәуелсіз Қазақстан барлық азаматтарға тең мүмкіндіктер жасалған әлеуметтік әділеттілік қоғамына айналуы тиіс екенін бірнеше рет атап өтті. Бұл міндет, әсіресе, 1990-шы жылдары, елде күрделі жүйелі дағдарыс болған кезде өте өткір болды.

Президент Тоқаев Жалпыға Ортақ Еңбек, Жоғары адамгершілік және азаматтық келісім қоғамын құру бағытын жариялады. Бұл қағидаттар 1997 жылы қабылданған «Қазақстан-2030» Стратегиясы» атты алғашқы мемлекеттік бағдарламаның негізін құрады. Ол демократиялық, экономикалық дамыған және әлеуметтік бағдарланған мемлекет құру міндеттерін тұжырымдады.

Одан кейінгі бағдарламалық құжаттар – «Қазақстан-2050» Стратегиясы мен «Бес институционалдық реформаны жүзеге асыру бойынша 100 нақты қадам» Ұлт жоспарында да демократиялық реформаларды одан әрі тереңдету, заң үстемдігін нығайту, барлығының заң алдында теңдігін қамтамасыз ету мақсаттары көрініс тапты.

Халықтың аз қамтылған топтарын әлеуметтік қолдауға, білім мен медициналық қызмет көрсету сапасын арттыруға, тұрғын үй мәселесін шешуге ерекше көңіл бөлінуде. Өңірлерде өмір сүру деңгейін арттыруға бағытталған ауқымды инфрақұрылымдық жобалар жүзеге асырылуда.

Осылайша, Қазақстанда халықтың көпұлтты құрамы мен еліміздің тарихи жолының ерекшеліктерін ескере отырып, әділетті қоғамның бірегей моделі құрылды. Елбасы белгілеген теңдік, ынтымақ және адалдық құндылықтары Қазақстан үшін ХХІ ғасырдағы өзгеріссіз бағдар болып қала береді.

Өскелең ұрпақты адалдық пен әділеттілік рухында тәрбиелемейінше әділ қоғам құндылықтарын қалыптастыру мүмкін емес. Бұл ретте ең маңызды рөл білім беру жүйесіне тиесілі.

Мектеп оқушыларының бойына жоғары адамгершілік қасиеттерді, заңды құрметтеуге,

әділетсіздікке төзбеуге тәрбиелеуге арналған. Бұған тарих, әдебиет және азаматтық ғылым сияқты гуманитарлық пәндерді оқу ықпал етеді. Олардың үлгісін пайдалана отырып, оқушылар адамгершілік құндылықтарды түсінеді және адамдардың іс-әрекеттерін әділеттілік тұрғысынан талдауға үйренеді.

Мұғалімдердің жеке үлгісі, олардың объективтілігі мен адалдығы маңызды рөл атқарады. Мұғалімнің барлық оқушыларға қабілеті мен әлеуметтік жағдайына қарамастан әділ қарым-қатынасы жоғары адамгершілік ұстанымдардың жүзеге асатынын іс жүзінде көрсетеді.

Мектептегі тәрбие әдістеріне моральдық мәселелер бойынша этикалық әңгімелер мен пікірталас жатады. Әділдік ұстанымынан шешім қабылдауды талап ететін өмірлік жағдайларды имитациялайтын рөлдік ойындар тиімді. Интерактивті жұмыс түрлері оқушыларға адал және әділ мінез-құлықтың практикалық тәжірибесін алуға мүмкіндік береді.

Жоғары оқу орындарында болашақ мамандар қоғамға қызмет ету рухында кәсіби білім алады. Болашақ мемлекеттік қызметшілерді, заңгерлерді, экономистерді – әділ қоғам құрылысы тәуелді барлық адамдарды адалдық пен адалдыққа баулу ерекше маңызды.

Бұған оқу бағдарламасына этикалық пәндерді енгізу, сонымен қатар сыныптан тыс іс-шаралар – дөңгелек үстелдер, адамгершілік мәселелері бойынша конференциялар өткізу ықпал етеді. Оқушылар олардың белсенді азаматтық ұстанымын қалыптастыратын нақты кәсіби жағдайларда моральдық принциптерді қолдануға үйренеді.

Осылайша, білім беру жүйесі Қазақстанның адал да әділ азаматтарын – Жалпыға Ортақ Еңбек, Жоғары адамгершілік және азаматтық келісім қоғамының лайықты өкілдерін тәрбиелеуде шешуші рөл атқарады.

Мақалада жүргізілген талдау әділетті қоғам мен адал азамат мұраттарының Қазақстан үшін ерекше маңызға ие екенін көрсетеді.

Тарихта ұлы ойшылдар адамгершілік құндылықтарға негізделген әлеуметтік әділеттілік концепцияларын дамытты. Бұл идеялар Президент Тоқаев тұжырымдаған егемен Қазақстанның мемлекеттік идеологиясының негізін құрады.

Еліміздің стратегиялық даму бағдарламаларында барлық азаматтар үшін тең мүмкіндіктер бар әділ демократиялық қоғам құру басты мақсат ретінде айқындалған. Қазақстандықтардың әл-ауқатын жақсарту үшін ауқымды әлеуметтік және инфрақұрылымдық жобалар жүзеге асырылуда.

Жас ұрпақты әділдік пен адалдық рухында тәрбиелеуде мектеп пен жоғары оқу орындарының алатын орны ерекше. Бүгінгі жастардың санасына сіңген гуманистік құндылықтар ертеңгі қазақстандық қоғамның бет-бейнесін айқындайды.

Әділдік, теңдік, адалдық мұраттары Қазақстан халқы үшін ең маңызды өмірлік бағдар болған және болып қала береді. Оларды өмірдің барлық салаларына енгізу Қазақстанның ХХІ ғасырда заманауи, демократиялық, бәсекеге қабілетті мемлекет ретінде одан әрі үдемелі дамуын қамтамасыз етеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Платон. Мемлекет // 3 томдық шығармалар 3 том. 1 бөлім. – М.: Мысль, 1971.
2. Аристотель. Саясат // 4 томдық шығармалар. Т.4. - М.: Мысль, 1983.
3. Роулс Дж. Әділеттілік теориясы. - Новосибирск: НМУ, 1995.
4. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2025 жылға дейінгі тұжырымдамасы // adilet.zan.kz

УДК 37.0

ӘДІЛЕТТІ ҚАЗАҚСТАНДЫ АДАЛ АЗАМАТТАР БАСҚАРАДЫ

Кузембаева Ж.Б.,
тарих пәні мұғалімі
«ABADAN SUCCESSFUL»
Шымкент қ., Қазақстан

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Түркістанда өткен Ұлттық құрылтайда «Әділетті Қазақстан: Адал азамат. Өскелең ұрпақ» мәселесіне ерекше мән бергені, салмақты тәрбие ісіне салғаны кездейсоқ емес. Бұл біздің саналы өміріміздің мәні, іс-әрекетіміздің өзіміз үшін де, қоғамымыз үшін де маңызын пайымдайтын, ары қарай не істейміз дейтін сауалды және оған беретін аджауапты белгілейтін межеге келгенгімізді білдіреді. Әділ сөйлеп, адал жүр деп Қожа Ахмет Яссауи айтқандай Жаңа Қазақстан Әділетті ҚАЗАҚСТАНды құру әрбірімізге байланысты екені анық.

Қазақ танымында аса құдіретті, өте қадірлі «тектілік» дейтін ұғым бар. Текті сөзін әділетті деген ұғыммен пара пар дегім келеді. Текті » дегеніміз - ары таза, қаны таза, өз халқының тілін, тарихын, салт-дәстүрін, әдептерін, құрметтеген жан. Текті адам, текті ұрпақ нашақорлықпен, бұзақылықпен, қылмыспен, елін-жерін сатумен айналыспайтын болмақ. Адал азаматқа тән қасиеттер тектілік әрбір жастың бойынан табылуы керек. Біз ұрпақ тәрбиесіне баса мән беріп, жастарды жақсылыққа жетелеуіміз керек. Ұрпақтың бойында жаман әдет болса, бұл – ең алдымен, үлкендердің кінәсі. Ұрпақ тәрбиесіне ықпал ететін шараларға баса мән беруіміз керек. Мектептегі тәрбиені күшейту қажет. Шығыстың ұлы ғұламасы әл-Фараби тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың қас жауы екенін айтқан. Бала тәрбиесі – ең алдымен, ата-ананың міндеті. Әрбір ата-ана саналы ұрпақ өсіруге баса мән беруге тиіс. Сонымен қатар мектеп те – білімнің ғана емес, тәлім-тәрбиенің ордасы. Баланың бойына біліммен қатар адамгершілік құндылықтарды сіңіру – ұстаздың міндеті. Осыған орай балабақшадағы және мектептегі тәрбие ісіне бәріміз қоғам болып мән беруіміз керек, сондай-ақ белсене атсалысуымыз қажет. Балалар арасында жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтарды дәріптеген абзал. Оқушылар мектеп бітіргенде, ең алдымен, адал азамат болып шығуы керек. Отаншылдық және мемлекетшілдік қасиет әр баланың бойынан табылуы қажет. Балалар мен жасөспірімдерді тәрбиелейтін патриоттық ұйымдардың жұмысын жандандырған жөн. Отанға деген сүйіспеншілік бұл – үлкен жиындарда ұран тастау немесе тек ән шырқау емес. Отаншылдық бұл – шынайы патриоттық сезім. Тұратын үйінді, ауланды, қаланды таза ұстау, қоғамдық орындарды бүлдірмеу, ұқыпты болу, яғни әр жерге қоқыс лақтырмау, түкірмеу деген сөз. Өйткені өз Отанын шын сүйетін адам оның табиғатын қорғайды, әр гүліне, әр ағашына жанашырлықпен қарайды, бір сөзбен айтқанда, нағыз патриот екенін нақты іс-әрекетімен көрсетеді. Сонымен бірге балаларға экологиялық тәрбие беру маңызды. Оларды табиғатқа жанашырлықпен қарауға үйреткен жөн. Мәдени мұраларымызды танып-білуге, қорғауға дағдыландыру керек. Оқушылар театрға, мұражайға және тарихи орындарға жиі барып, рухани жағынан дамуы қажет. Әрбір адам нанын адал еңбекпен табуы қажет. Нағыз еңбек адамы дегеніміз кім? Бұл, ең алдымен, өзіне жүктелген міндетті орындау үшін барын салып еңбек ететін білікті маман. Нағыз еңбек адамы бұл – істің адамы, яғни әр ісіне, әр қадамына жауапкершілікпен қарайтын адал азамат. Жаңа Қазақстан Шын мәнінде, біз айтып жүрген Әділетті Қазақстанды Адал азаматтар құрады. Бұл – бір-бірімен өте тығыз байланысты ұғымдар. Отанға, отбасына адалдық – парасаттылық пен адамгершіліктің белгісі. Адал еңбек етіп, адал табыс тапқан адам жетістікке жетеді, құрметке ие болады. Ұлы Абай «Адал еңбекпен мал іздемек – арлы адамның ісі» деген.

Ал арлы адам әділетсіздік жасамайды. Әр салада адалдық басты орында тұрса, әділ қоғам орнайды. Жемқорлыққа жол берілмейді, ел мүддесіне сай шешім қабылданады. Бір сөзбен айтсақ, қоғамдағы ізгіліктің бәрі адалдықтан бастау алады. Ендеше, Әділетті Қазақстан және Адал азамат ұғымдары ел тірегі болатын егіз құндылық ретінде әрдайым қатар тұруға тиіс. Әділетті Қазақстанды құру үшін әрбір отандасымыз адал азамат болуға ұмтылуы қажет. Сонымен бірге жас ұрпақты адал азамат етіп тәрбиелеуіміз керек.

Ең алдымен Әділетті Қазақстанда еліміздің әрбір азаматы өз қоғамында еркін өмір сүріп, ешкімнің құқықтарының бұзылмайтын, Мемлекет әр адамның қорғаушысы, қолдаушысы болып табылатын Жаңа Әділетті Қазақстанды құру және елді одан әрі дамыту жолындамыз. Біз әр қадамымызды саралап, таңдаған жолымызбен алға сенімді қадам басып келеміз. Біз жаңа Қазақстанда «түрлі көзқарас, бірақ біртұтас ұлт» қағидатын берік ұстануға тиіспіз. Диалог пен мәміленің жоғары мәдениеті еліміздегі азаматтық ынтымақты арттыратын басты фактордың біріне айналады. Біз надандық пен ескілікке, радикализм мен масылдыққа, тоғышарлыққа және сыбайлас жемқорлыққа табанды түрде қарсы тұратын елміз. Бір-бірімізді жат көрмей, жақын тартып, қоғамда нақты өзгерістерге деген сенімді орнықтырамыз. Жұртымыздың күш-жігеріне, дарыны мен еңбекқорлығына сүйенеміз. Әр азаматтың өз қабілетін іске асыруына барынша қолайлы жағдай жасаймыз. Біз осылайша ғана халқымыздың жасампаздық әлеуетін арттыра аламыз. Осылайша ғана өмірдің барлық саласын өзгертіп, реформалар дәуірін өз қолымызбен жасаймыз. Біз кез-келген сын-қатерді бірге еңсеріп, Қазақстанымыздың қуатын бірге арттырамыз деп сенемін. Азаматтарымыз ертең емес, бүгін бақытты өмір сүргені маңызды.

Қорыта айтқанда: Жаңа Қазақстанды адал азаматтар құрады. Хакім Абайдың толық, адам ілімінде - нұрлы ақыл, әділет, раһым, хәм ізгілік ұғымдары сабақтасып жатады. Адал, әділетті яки кемел адам - эгоистіктен ада, тіпті отбасы мүддесінен асып, ұлт, мемлекет, адамзат мүддесін ойлайтын дәрежеге көтеріледі. Он бесінші кара сөзінде калай деп еді? Нәпсісін баскара алмайтын, тойымсыздар – бойына жаман қасиеттерді ғана жинайды. Ал жан құмарын ұмытып, рухани ізденісте жүретіндер - елі мен халқынын қамын ойлайды. Олар әрдайым дамудың жаңа деңгейіне өтіп отырады. Осылайша дүниелік құндылықтардан ақыреттік құндылықтарды артық көреді. Иә, рухани жетілу хәм дүние-мүлікке алданбау, нәпсіге құрық салу! Әрбір еліміздің азаматы нәпсіге құрық салып, елдің қамын ойлайтын дәрежеде болуы тиіс. Әділетті Қазақстанға қол жеткізу, әрбір адамзаттың қолында!

УДК 1174

НАСЛЕДИЕ ВЕЛИКОГО МЫСЛИТЕЛЯ АБАЯ – ОСНОВОПОЛАГАЮЩИЕ ЦЕННОСТИ НАРОДА КАЗАХСТАНА

Тлеугабылова К.С.,

магистр гуманитарных наук, старший преподаватель

Карагандинская академия им. Б. Бейсенова

г. Караганда, Казахстан

e-mail: kair_st@mail.ru

Аннотация. В статье рассмотрены мыслителей мысли дружба Абая о человечества роли и современности значение изменении труда в духе жизни и колоссальный историческом помочь развитию родной человечества. границ Мыслитель огромное значение придавал изучению достижений национальной и мировой культуры. Духовное

наследие Абая расширило богатейшую сокровищницу народной мудрости, традиций и обычаев. Он считал причина обладающего прогресса, мире успехов и общественного достижений в сознание различных развития областях духовность экономики и тяжелым культуры существуют заложена в труде честном вклад труде. Духовное наследие великого Абая оказывает огромное позитивное воздействие на современное развитие Казахстана в условиях глобальных опасностей и перемен. Воззрения великого сына казахского народа способствуют модернизации общественного сознания, вносят неопределимый вклад в укрепление стабильности, единения, консолидации, взаимопонимания и доверия в социуме.

Ключевые слова: Абай, мыслитель, мировая культура, духовность, наследие, модернизация, сознание, традиции, обычаи, труд.

Жизнь великого поэта, его вдохновляющие строки неотделимы от степей и гор, традиций и культуры родного народа. Вот уже третье столетие наследие великого мыслителя и поэта вдохновляет и объединяет культурные, нравственные и духовные ценности казахского народа, стало одной из основ его национальной идентичности. Да, национальная и в том числе культурная идентичность определяется многими объективными факторами. Но исключительный гений исторических личностей также привносит в ее фундамент свой неповторимый вклад. Невозможно представить немецкую культуру без творчества Гете, а восприятие английской и русской культур, соответственно, без Шекспира и Пушкина. Так и казахскую культуру трудно представить без Абая Кунанбаева.

В чем же выразилось духовное влияние наследия великого поэта на культурную идентичность казахского народа? Можно остановиться на некоторых его аспектах.

Во-первых, особенности его поэтического и литературного наследия, социально-философских воззрений, этнокультурных и лексических выражений настолько масштабны и оригинальны, что в настоящее время институционально признаны такие персонифицированные понятия, как “язык Абая”, “лирика Абая”, “философия Абая”, “поэзия Абая”, “этика Абая”, “слова назидания Абая” и другие. Наверно, квинтэссенцией оценок творчества Абая Кунанбаева будет определение «философ поэзии».

Во-вторых, кроме интеграции в жизнь казахов письменной формы произведений наследие Абая обогатило ее чертами, характерными для мировой литературы. Так, именно через творчество великого поэта в духовный мир казахов вошли большие литературные формы, и в первую очередь поэмы и характерные для мировой классической поэзии стихотворные переводы.

В-третьих, в настоящее время трудно представить казахское культурное пространство без «Слов назидания» Абая Кунанбаева. Да, именно через это произведение великий поэт как бы реанимирует литературный жанр эссеистики, который был весьма значимым явлением в восточной литературе. Продолжая эти общие традиции, он в прозаической форме фактически заложил новый формат изложения этико-философских мыслей. С высоты сегодняшнего дня мы с пониманием их важности можем утверждать, что наследие Абая Кунанбаева является «социально-этическим кодексом казахов», фактически нравственным комплексом образа жизни народа. Очень примечательно, что исследователи творчества Абая Кунанбаева, в том числе и зарубежные, наиболее часто подчеркивают именно эту роль поэта для современного общества.

В-четвертых, через личную биографию великого мыслителя, его трудовую деятельность в качестве волостного правителя и бия в нашем сознании сформировались принципы

взаимоотношения власти и народа, образ примерного государственного служащего. Честность, справедливость, неподкупность, открытость - это неполный перечень качеств Абая Кунанбаева, которые могут определить этику современного человека.

В-пятых, национальная идентичность немыслима без понятия «Алашорда». И то, что в основе идеологии этого движения и государства были мысли и ценности Абая Кунанбаева, говорили сами алашординцы - Ахмет Байтурсынов и Алихан Букейханов. То есть творчество великого поэта имело практическое значение в стремлении казахского народа к национальной независимости и государственной самостоятельности.

В-шестых, Абай Кунанбаев стоит у основания и такого феномена, как диалог культур, взаимопроникновение культур. В целом неопределимое значение приобретает стремление великого поэта через литературные переводы приобщить народ к ценностям мировой культуры в лице Навои, Фирдоуси, Саади, Низами, Гете, Пушкина, Лермонтова и других. Благодаря Абаю Кунанбаеву великие поэты заговорили на казахском языке. Они стали не только духовно ближе к казахскому народу, но и его важной общекультурной ценностью.

В-седьмых, через Абая Кунанбаева как бы проходит переходная линия высокого ментального восприятия от образа властителей, правителей, батыров к образу поэта-мыслителя. В этом смысле справедливы слова экс-Генерального секретаря ЮНЕСКО Федерико Майора, что если раньше в предгорьях Шынгыстау родился Великий сотрясатель Вселенной, захвативший мир силой оружия, то именно здесь через несколько столетий родился Великий поэт, который покорил мир силой поэтического слова и глубиной философских взглядов.

В-восьмых, по сути, мы можем утверждать, что через Абая Кунанбаева произошла идентификация и институционализация статуса поэта, писателя, композитора. Образ великого мыслителя послужил толчком к появлению шедевров национального искусства и культуры. В литературе это классический роман Мухтара Ауезова «Путь Абая», монументальном искусстве - памятник поэту в Алматы, в театральном искусстве - опера «Абай», киноискусстве - художественный фильм «Абай».

Жизнь общества в XXI столетии меняется стремительно. Вызовы, риски и угрозы требуют всестороннего углубленного осмысления существующих реалий, выработки и принятия адекватных решений в соответствии с новыми задачами и требованиями. Важно и актуально видение перспективы будущего развития страны в международном сообществе. В ранее опубликованной своей статье «Абай и Казахстан в XXI веке» Президент К. Токаев обозначил: «Наша задача – не только идти вперед, но и занять лидирующие позиции. Для этого мы должны развивать систему образования в соответствии с современными трендами».

Взгляды Абая способствовали позитивным социокультурным преобразованиям в обществе, внесли существенный вклад в формирование этнокультурного пространства. Одним из важнейших достижений просветительской деятельности Абая стало развитие самосознания народа, национальной интеллигенции, образования и науки. «Почитать Абая – значит следовать его мировоззренческим принципам, быть верным его заветам. Только тогда мы сможем привить новому поколению правильные, жизнеутверждающие ценности», - подчеркнуто в статье Президента «Абай – духовный реформатор».

К.К.Токаев отмечает, что «в нашем обществе до сих пор проявляются некоторые недостатки, по поводу которых так сильно переживал великий мыслитель. К сожалению, мы не смогли полностью избавиться от «пяти врагов», упомянутых Абаем. Мы, к

сожалению, довольно часто являемся свидетелями лени, красноречия среди наших граждан, которые по-прежнему тяготеют к праздному образу жизни, политизации каждого общественного события, нежели к повседневному труду».

Актуальность учения Абая проявляется по целому ряду направлений. Вопросы образования, воспитания, освоения новых профессий, общественной солидарности являются наиважнейшими и приоритетными в условиях современных вызовов и рисков. «Наша страна переживает очень сложный период, который требует от нас взаимной поддержки, согласия и еще большего единения. Абай упорно призывал к этому, поэтому обращение к его творчеству в такой сложный этап нашей истории совершенно уместно», - подчеркивает Президент.

Духовное наследие великого Абая оказывает огромное позитивное воздействие на современное развитие Казахстана в условиях глобальных опасностей и перемен. Воззрения великого сына казахского народа способствуют модернизации общественного сознания, вносят неоценимый вклад в укрепление стабильности, единения, консолидации, взаимопонимания и доверия в социуме.

Слова Абая никогда не устареют, они понятны и универсальны для всех людей на нашей планете. Его мысли и наставления, облаченные в совершенные формы поэзии и прозы, служат в качестве жизненного путеводителя и по сей день.

Размышления о будущем своего народа, а также сострадание и любовь к людям – эти нравственные постулаты великого мыслителя чрезвычайно актуальны для сегодняшнего поколения граждан нашей страны.

Новый этап возрождения национального самосознания и его адаптации к грядущим глобальным переменам в условиях Независимости стал общенациональным приоритетом для нашего государства. Абай призывал быть выше собственных интересов, использовать опыт и знания для процветания нации. Такое понимание прогресса имеет непреходящее значение и для всего человечества. Для нас Абай – это лучший путь к познанию себя и своего народа. Нам досталось великое по содержанию наследие Поэта, которое является духовной опорой нашего народа. Вступив в XXI век, мы вновь убеждаемся, что воззрения Абая соответствуют принципам гуманизма и не теряют своей духовной ценности для казахстанского общества, его единства и благополучия.

Абай с удивительной проницательностью определил духовный, культурный, нравственный облик нации. В этом его величие. Мудрые слова наставления Абая останутся вечной нравственной опорой казахского народа, скрепляющей многие поколения в поисках национального кода как основы развития нации.

Список литературы

1. История Казахстана с древнейших времен до наших дней. – Очерки / – Под ред. М.К. Козыбаева. – Алматы: Дәуір, 2005. – 416 с.
2. Токаев К-Ж. Абай – духовный реформатор. Казахстанская правда. – 2022. – 10 августа.
3. Токаев К-Ж. Мы отметим 30-летие Независимости РК конкретными делами. [Электронный ресурс] (Код доступа) URL: <https://khabar.kz/ru/news/politika/item/130334-k-tokayev-my-otmetim-30-letie-nezavisimosti-rk-konkretnymi-delami>.
4. Что изменилось в Казахстане с 1 января 2021 года. [Электронный ресурс] (Код доступа) URL: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/chto-izmenilos-v-kazahstane-s-1-yanvarya-2021-goda-424735/

ӘОЖ: 343.9

ТЕРГЕУ АМАЛДАРЫН ЖҮРГІЗУДЕГІ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЛОГИКАНЫҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ

Шекербекова М.С.,

заң ғылымдарының магистрі, аға оқытушы

Әмзеев А.Б.

заң ғылымдарының магистрі, оқытушы

Қожабеков Е.Қ.,

заң ғылымдарының магистрі, аға оқытушы

Академик Ә. Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университеті

Шымкент қ., Қазақстан

e-mail: Мака_789@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақаланың өзектілігіне келетін болсақ, қазіргі кезде практикалық логика көбірек қолданылып жүр, ол классикалық логикалық заңдарды оларды жағдаяттық кездерде қарастырады, оларға риторика, шешім қабылдау логикасы, қарым қатынас логикасы және шиеленістерді шешу кіреді. Адамның әрекеттері ойлау әрекетімен ғана шектелмейді, адам көбіне дұрыс ойламайды, қателеседі, адасады, өзінде қарам қайшылықтар мен таным баламалығы, пікірлер алшақтығын сезінеді. Сондықтан, логика заңгердің іс әрекетінің ортасында қашанда болуы тиіс дүние, ал логикалық жүйелер заңгерлік пәндерде бұрыннан белгілі ұғымдарға ыңғайлана білуі тиіс, ой қорытулар, дәлеледемелер, т.б. Сондай ақ орынсыз жерде, іске қатысты емес затты қыстырудың керегі жоқ екенін де білуге тиіспіз.

Кілт сөздер: логикалық формализм, психологиялық ұстаным, тұлғааралық қарым қатынас, психологиялық шиеленіс, практикалық логика логикалық операция, риторика, шешім қабылдау логикасы, қарым қатынас логикасы.

Аннотация. Что касается актуальности этой статьи, то в настоящее время все чаще используется практическая логика, которая рассматривает классические логические законы в ситуационных ситуациях, которые включают риторичеку, логику принятия решений, логику отношений и разрешение конфликтов. Многообразие человека не ограничивается мыслительной деятельностью, человек часто неправильно мыслит, ошибается, заблуждается, чувствует в себе противоположность и эквивалентность познания, расхождения во мнениях. Поэтому логика всегда должна быть в центре действий юриста, а логические системы должны быть удобны в юридических дисциплинах для давно определенных понятий, рассуждений, аргументаций и т.д. Мы также должны знать, что в неподходящем месте не нужно зажимать вещь, не относящуюся к делу.

Ключевые слова: логический формализм, психологическая позиция, межличностное общение, психологическое напряжение, практическая логика Логическая операция, риторика, логика принятия решений, логика общения.

Abstract. As for the relevance of this article, practical logic is now increasingly being used, which examines classical logical laws in situational situations that include rhetoric, decision logic, relationship logic and conflict resolution. The diversity of a person is not limited to mental activity, a person often thinks incorrectly, makes mistakes, is mistaken, feels in himself the opposite and

equivalence of knowledge, differences of opinion. Therefore, logic should always be at the center of a lawyer's actions, and logical systems should be convenient in legal disciplines for long-defined concepts, reasoning, argumentation, etc. We also need to know that it is not necessary to clamp an irrelevant thing in the wrong place.

Keywords: logical formalism, psychological position, interpersonal communication, psychological stress, practical logic, Logical operation, rhetoric, logic of decision-making, logic of communication.

Логика заңгердің іс әрекетінің ортасында қашанда болуы тиіс дүние, ал логикалық жүйелер заңгерлік пәндерде бұрыннан белгілі ұғымдарға ыңғайлана білуі тиіс, ой қорытулар, дәлеледемелер, т.б. Сондай ақ орынсыз жерде, іске қатысты емес затты қыстырудың керегі жоқ екенін де білуге тиіспіз. Қазіргі кезде практикалық логика көбірек қолданылып жүр, ол классикалық логикалық заңдарды оларды жағдаяттық кездерде қарастырады, оларға риторика, шешім қабылдау логикасы, қарым қатынас логикасы және шиеленістерді шешу кіреді. Адамның әрекеттері ойлау әрекетімен ғана шектелмейді, адам көбіне дұрыс ойламайды, қателеседі, адасады, өзінде қарам қайшылықтар мен таным баламалығы, пікірлер алшақтығын сезінеді.

Заңгер үшін әрбір істі ойланып шешу өте маңызды, бастаған ісінің нәтижелі аяқталуының кепілі.

Мысалы оқиға болған жерді тексеруді алайық. Заңгердің логикалық ойлау жүйесі өз деңгейінде жұмыс жасаған жағдайда ол біліктілік таныта отырып, оқиға орнынан қажетті көптеген мәліметтерді алады: қылмыскерлердің саны, жасы, бойы сияқты онан да басқа қажетті мәліметтерді иемденеді; бұл қылмыскерлерді шұғыл іздестіру жұмыстарын ұйымдастыруға мүмкіндік алады [1, 21].

Оқиға орнын тексеру барысында ғимараттың ішінде ғимаратқа қалай енгеніне назар аударылады, жасөспірімдерге тән нәрсе кез келген затты қажетсіз бұлдіре беру, шашып төгу, қабырғаларға жазу жазып қалдыру, кішкене қолдардың, аяқтардың іздері, аяқ киімнің іздері, қалдырып кеткен жеке заттарына қарап адамның жасын анықтауға болады.

Оқиға орнын тексеру барысында қылмыскерлердің жеке басы туралы мәлімет те алуға болады. Темекінің қалдықтары, қолданылған сұрғылт түсті заттың қалдығымен қалған шприцтер, босаған бөтелкелер, сигнализацияны өшіру мен автомашинаны ұрлап мініп кету үшін есіктің құлыбын бұзу сияқты әрекеттері де көп ойлануды қажет етпей ақ ол адамның білімі, әдеттері, бейімділіктеріне қарап, оның жасөспірім, яғни кәмелет жасқа толмаған екенін анықтауға мүмкіндік береді.

Кәмелетке толмаған күдіктіні қолға түсіру және оған қатысты тыю шараларын таңдау кезінде заң қызметкерінің логикалық ойлау жүйесі көмекке келеді. Кәмелетке толмағандарды ұстау және тыю шараларын қолдану барысында олардың жас ерекшелігі, психологиялық ахуалына қарай қарайластырылады.

Заңгерлік сипаттағы күрделі мәселелерді шешу барысында (әлеуметтік және жағдаяттық) негізі болашақ мамандыққа оқып жүрген кезінен қаланатын логикалық мәдениет мәселесі бірден көтеріледі. Заң бойынша тергеуші тағылып отырған кінәнің ауырлығын, күдіктінің жеке бас ерекшелігін, оның айналысатын жұмысын, жасын, денсаулық жағдайын, жанұялық жағдайы тағы басқа жағдайларын ескеруі тиіс. Соңғыларына жасаған ағаттығына өкініш білдіру, қылмысын өзі мойындап келу, қылмысты ашуға көмектесу, келтірілген шығынның орнын толтыру т.б. Кәмелетке толмаған жасқа қатысты жасалған тыю шараларының баланың мінез құлқында әсер ететіндей тәрбиелік мәні болуы шарт.

Қылмысқа қатысты мәселені басқадай жолмен шешуге болатын жағдайда тыю шараларын

қолданбаса да болады. Мұндай жағдайда кіналанушыдан шақырған кезде келіп тұру, мекен жайының ауысқаны жайлы хабардар етіп тұру міндеттері алынып тасталады. Бұл міндеттеме кәмелетке толмаған баланың ата анасына немесе оның сол мінез құлқына, әрекетіне жауап беретін кісіге жүктеледі.

Кәмелетке толмағандардан жауап алу тергеу әрекеттерінің ішіндегі тактикалық жағынан алғанда өте күрделісі болып келеді, ол заңгерден кәсіби біліктілікті, жасөспірімдердің психологиясы мен педагогикасын жақсы білуді талап ететді. Біз логиканы гуманитарлық циклдың басқа ғылымдардың бәрімен тығыз байланыстырамыз және ерекше атап өтетін нәрсе, оның заңдарын тек қана ойлау төңірегінде ғана қарастырып қоймаймыз, оның іс жүзіндегі әрекетіне де мән береміз.

Кәмелетке толмаған куәгер мен жәбірленушіден жауап алу ісі бойынша балалар мен жасөспірімдерден жауап алуға тура келеді. Бұлай етуіміздің себебі олар кәмелетке толмаған құқық бұзушылардың табиғи ортасы, олардың ең жақын араласатын адамдары және жасаған қылмыстарының куәсі де болып жүреді. Өз қатарларының арасында олар (яғни жасөспірімдер) өздері жасаған заң бұзушылықтарын мақтанышпен айтып отыады, себебі олар құпияны сақтауды білмейді, өздерін толғандырған мәселе төңірегінде әңгіме өрбіткісі келіп, сол сәтте өзін күшті етіп көрсеткісі келіп тұрады.

Кәмелетке толмаған куәгерлер мен жәбірленушілерден жауап алудың қиындықтарын ескере отырып, сонымен қатар олардың құқықтарының қорғалатынына кепілдік бере отырып, заң олардан жауап алудың басқа ережелерін енгізеді.

1. Заңгерлік теория мен практика логикалық ойлаумен тығыз байланыста, себебі шынайылыққа баратын жол, оны белсенді ғылыми білім формасында көрсетуді құқықты зерттеу заты арқылы жүзеге асырады. Заңгердің іс әрекетіне төмендегілер кіреді: дайын білімді пайдалану, оны белгілі бір ережелер бойынша өзгерту. Ол шектеу операциялары, жалпылау, ұғымдарды анықтау және бөлу. Осы тұрғыда нақты сақталуға тиісті ұғымдар көлемі мен (мысалы: «қылмыс», «қылмыстық іс» бірдей көлемдегі; «қылмыс» және «құқық бұзушылық» бағынышты ретінде, ал «тонау» және «ұрлық» қарама қарсы ұғымдары болып саналады) [2, 58].

Жауап алуды тергеудің өндіріс орнында жүргізу – бұл криминалистикалық дәлелдерді пайдалану, жауап алуға қатысты немесе жауап алу барысында алынған ақпараттармен шұғыл түрде алмасу, басқа да бір әдісті қолдану мүмкіндігі. Сонымен қатар, кейбір жағдайларда жауап алуды сол орынға барып жасау қажеттілік немесе тактикада мақсатты түрде жүргізілетін нәрсе. Жас балалар, яғни куәгерлер мен жәбірленушілер, үйреншікті жерлерінде (үйде, мектепте, балалар бақшасында) өздерін еркін сезінеді. Жүрген жерінде жауап алу кейбір жағдайларға да байланысты болады, мысалы дәлелімен бірге ұстау, тінту барысында заттардың, нәрселердің табылуы. Жауап алудың тактикалық мақсаты мұндай жағдайларда оның кенеттен болып кетуіне негізделген, сондай ақ бұл жерге тексетруге қатысты, немесе жауапты нақтылау үшін оқиға орнындағы жауап алуды жатқызуға болады. Тактическая цель допроса в подобных ситуациях основана на эффекте его внезапности.

Заңгерлік сипаттағы күрделі мәселелерді (әлеуметтік және жағдаяттық) шешу барысында негізі болашақ мамандыққа оқып жүрген кезінен қаланатын логикалық мәдениет мәселесі бірден көтеріледі. Кәмелетке толмаған он төрт жасар балалардан жауап алу педагог пен психологтың қатысуымен жүзеге асырылады. Он төрт жас пен он сегіз жас арасындағы балалардан жауап алу кезінде педагог нақты жағдайларға байланысты тергеушінің қалауымен шақырылады.

Егер тергеуші кәмелетке толмағандармен жұмыс барысында тіл табыса алмай жатса,

(өзіне сендіру, ашық түрде сөйлесу) педагог, жақын туысы немесе тағы басқа заңды тұлға көптеген жағдайларда кәмелетке толмаған баланың тұйықтығын ашып, оның шынайы жауаптар беруіне жағдай жасайды.

Жауап алу кезінде қатысатын адамдарды дұрыс анықтаудың да маңызы жоғары. Егерде жасөспірім спортпен шұғылданатын болса, жауап алу кезінде педагог ретінде өзі тіркеуде тұратын спорт мектептерінің, командасының жаттықтырушыларын қатыстыруға болады. Педагог тергеуші мен прокурордың қалауынша қатыса алады, сондай-ақ қорғаушының сұранысы бойынша он алтыға толмаған кінәләнушіден жауап алған кезде қатыса алады.

Жауап алудың әдістерін анықтау кезінде мүмкін болатын беттесулерді де алдын ала қарастырып қойған дұрыс.

Әсіресе үлкендермен болатын бетпе бетке ерекше мән беру керек, олардың өтірігін шығару кәмелетке толмағандарға оңайға соқпайды. Жасөспірімнің жауаптарын жазып алып, үлкен адамға жауап алу барысында тек оны тыңдату жеткілікті.

Тергеуші қызығушы тараптан жауап алуға ерекше мән бергені дұрыс: қылмысқа тікелей қатысы бар, бірақ қылмыстық істің пайдасын көрген таныстарының жасына жетпеген болуына байланысты қылмыстық жауапкершілікке тартылмаған жеткіншектер. Мұндай куәгерлер қылмыстық әрекеттің нақты болған жерлерін, қылмыс жасаған жеткіншектердің ара қатынасы туралы, оларды үлкендерден кім басқаратыны жайлы жақсы білуі мүмкін. Бірақ таныстарының көз алдында сатқын болып көрінгісі келмеуі себепті олардан шынайы жауап алу мүмкіндігін қиындатады. Оларға қылмыстық жауапкершілікке тартылмайтынын айтып, жауап алудың мақсатын түсіндірген абзал.

Әдетте жәбірленуші қылмыстық оқиға болған жағдайды есінде жақсы сақтап қалады, өйткені ол оқиға онымен тікелей байланысты болады, қатты уайымдайды, толқиды.

Бұл тұрғыдан алғанда маңыздысы құбылысты еңбекті кәсібилендірумен байланысты қарастыру. Зерттеу объекті ретінде ойлау логикасын бұл жердегі таным затының ішкі ойлау үрдісінің қайталануы деп таниды. Осыған байланысты кәмелетке толмаған жәбірленушінің жауабын бөлшектеп, оны басқалардың жауаптарымен салыстыру қажет.

Кәмелетке толмаған жәбірленушінің жауабын оқиға орнында жауап алу арқылы нақтылауға болады. Егерде жәбірленуші шындықты әдейі бұрмаласа, онда бұл балаға ата анасы тарапынан, немесе қызығушы тараптан қысым жасалып жатпағанын анықтау қажет, ондай болған жағдайда оны тоқтату шараларын жасау қажет. Ең маңызды деген жауаптарды таспаға жазып алған дұрыс болады.

Кәмелетке толмаған күдіктіден жауап алу біршама қиындықтар туғызады. Кәмелетке толмаған күдіктіні қамауға алу деген тыным салынған болса, одан тез арада жауап алынуы керек. Егерде күдікті ұсталса, тергеуші бұл туралы оның ата анасына немесе басқа жақын адамдарына, зағды тұлғаларға тез арада хабар беріп, себебін түсіндіруі қажет. Кәмелетке толмаған баланы жауапқа тартар алдында, оның қаншалықты мүмкін екенін анықтап алу керек. Заңды тұлғаға оның не үшін жауап беруге қатысып отырғанының мақсаты мен формасын түсіндіру керек.

«Ізін суытпай» ұсталған күдікті жауап беруге психологиялық тұрғыдан бірден дайын болмайды. Бірінші жауап алу көбіне негізгі және шешуші болады. Қылмыстық іс жасады деген күдікпен ұсталған жеткіншектен неғұрлым ертерек жауап алынса, соғұрлым оның жауаптары шынайы болады. Әшкерә болып қалудан қорқу, сасқалақтап қалу, болған оқиғадан түңілу, алдында не болатынын болжай алмау, ата ананың қаһары қатты болғандықтан қылмысты жасаған сәтте шынайы жауап алуға болады. Болған жағдайды күтпегендіктен ол басқаша нұсқаларды ойлануға мұршасы болмай қалады, тергеушінің қолындағы дәлелдеріне баға беріп те үлгермейді. Психологиялық

байланысқа түсу әдістері жауап алынып отырған жасөспірімнің ерекшелігіне қарай анықталады. Мұндай жағдайда тергеушінің күдіктіге айтқан ең алғашқы сөзі маңызды. Егер кәмелетке толмаған баланы полиция қызметкері ұстаған болса, ал тергеушіні ол бірінші рет көріп тұрса, тергеуші өзін таныстыруға міндетті. Егер жеткіншек қорқып үркіп тұрған болса, ресми бөлімге өтпей тұрып, алдымен оған сергітетін бір екі ауыз сөз айту қажет. Жауап алу кезінде негізгі қолданылатын әдіс ол сенімге кіру болуы керек. Тәрбиелік мақсатта эмоцияны да бірнеше рет өзгертіп отыруға болады кәмелетке толмаған күдіктіге қатысты, талап қою, өтініш жасау, ескертулер айту, т.б. Бірақ, мұндай әдістерді кәмелетке толмағандардан жауап алуда пайдалану кезінде ол жеткіншектің психологиялық ерекшелігін ескере отырып, өте сақ болған жөн,

Заңгердің танымдық әрекетіне ерекше әдістер мен тәсілдер тән келеді: ұғымдардың қалыптасауының белгілі әдістері, бұрынғы алынған білімнен жаңа білім алудың логикалық тәсілдері – қорытындылау (ойқорыту) және дәлелдеу. Тергеуші жауап алып отырған адаммен қақтығысқа түспеуге тырысуы қажет. Бұл тұрғыдан алғанда оған сабырлы, нық сенімді, мінезі мен ешқандай балағаттаусыз мейіріммен сөйлеген сөздері көмектеседі. Ең бұзық, тәрбиесі төмен жеткіншек те өзіне жақсы сөйлеп отырған тергеушіге қарсы шығудың ақымақтық екенін тез түсінеді. Сонымен қатар тергеуші табандылық пен мықтылық танытуы керек, өйткені жауап беруші істің қаншалықты күрделі екенін түсінуі керек. Сабырсыздық, дөрекіліктергеушінің кәсіби деңгейінің төмендігін көрсетеді. Кәмелетке толмаған баланың кез келген жауабына тергеуші мән беруі тиіс, мәліметтің маңыздылығы төмен болса да шынайы қызығушылықпен қарауы керек. Жауап алу барысында ризашылық немесе ренішті білдіруге болмайды, ол жауапкерге кері әсер етіп, жауаптың дұрыс айтылмауына әсер етуі мүмкін.

Айыпталушыдан жауап алу – оны тәрбиелеудің ең бірінші қадамы, сондықтан одан кінәсі туралы шынайы жауап алуға әрекет ету қажет. Жауап алу кезінде істеген ісіне өкіну, өзінің кінәсін мойындау, сонымен қатар өз өзін сынап білу жас жеткіншектерде жетпей жатады. Сол жетпей жатқан қасиетті оның бойынан оятуға тырысу керек, істеген ісінің қаншалықты қауіпті екенін түсіндіріп. Мұндай жағдайларда жауап алу аяқталған кезде кінәлі ме жоқ па деген мәселеге қайта оралу қажет, егер оның ойы кішкене де болса өзгерген болса, оны міндетті түрде хаттамамаға тіркеу қажет. Жауап алу кезінде туындайтын қиындықтардың ішінде қылмысты мойындамау, немесе бір адам барлығы үшін мойнына алу жалған жолдастық келісім бойынша немесе өлтіріп кету қаупін төндіру арқылы жасалатын нәрсе.

Жауап алу барысында орынсыз жерде іске қатысты емес затты қыстырудың керегі жоқ екенін де білуге тиіспіз. Математика сияқты логикалық формализмерді қолануға болатын жерде қолдана салу емес, оларды қолданбаса болмайтын жерде қолдану қажет.

Кәмелетке толмаған жасөспірімдер өздерінің жауаптарын жиі өзгертіп отырады, оның ішінде шынайы жауапты өтірік жауапқа ауыстырады. Мұндайда тергеуші ашуланады, жауап алып отырғандарды жек көріп кетеді. Бірақ егер сезімге ерік берсең, өтірік жауаптардан шынайы жауаптарға жету қиындау болып кетеді. Тек тергеушінің сабырлылығы мен шыдамының арқасында шындыққа қол жеткізуге жағдай жасайды.

Сот кезінде шынайы жауаптар өтірік жауаптарға ауыстырылып отыратын кездерде шын мәнінде қиындықтар туындайды. Бұл соттағы таныс емес жағдайға байланысты болуы мүмкін, себебі жасөспірім жан жақтан қойылған сұрақтарға жауап беруге міндетті болады. Бір жағынан тергеушінің ұстанымы да оған себеп болуы мүмкін. Кейде жауапқа тартылушы жасөспірімнен шынайы жауапты алған соң тергеуші онымен кездеспей қояды, қажетті қамқорлықты көрсетпейді, оның тағдырымен қызықпайды.

Мұндай жағдайда сот психологиялық-психатриялық және кешенді психологиялық-психатриялық сараптамалардың маңызы зор, олардың көмегімен кәмелеке толмаған жасөспірімді қылмыстық жауапкершіліктен босату, немесе жазасын жеңілдету сияқты мәселелер шешіледі [3, 19]. Психологиялық зерттеу нәтижесінде жасөспірімнің таным әрекеттерінің ерекшеліктері жайлы (ойлау қабілеті жайлы, жады, зияткерлік дамуының жалпы жағдайы), оның мінез құлқы, ерік жігері, психологиялық жағдайы жайлы мәлімет алуға болады.

Сот-психологиялық сараптама сот-психиатриялық сараптамадан айырмашылығы сол, оны психикасы сау айыпталушыларға да жасала береді.

Жасөспірімдер ісімен айналысатын сот-психологиялық сараптаманың құзіретіне келесі жағдайларды анықтау кіреді:

– психикалық ауруларға байланысты емес ақыл есінің кеш дамуы, олар өз әрекетінің мәнін терең түсінуге кедергі болады;

– жеке –психологиялық ерекшеліктер (например негативизм, агрессия, эмоционалды тұрақсыздық т.б.), нақты жағдайларда әрекеттің мазмұны мен бағытына едәуір әсер ететін ерекшеліктер;

Қылмыстық жауапкершіліктің жас шамасын анықтай отырып, заң шығарушы мынаған тоқталады 14 – 16 жас арасында адамның психологиялық жағдайы өзінің әрекеттерін реттеп отыруға шамасы келеді. Сонымен қатар заң кейбір дені сау балалардың психологиялық дамуының кенжелеп келетінін де ескереді.

Ақыл есінің кеш дамуы психикалық жағынан дені сау балаларда ойлау қабілеті дамымай қалған жағдайда көрінеді, басты мәселені ажырата алмайды, білім қоры өте аз, талдау, синтездеу, қорыту сияқты негізгі логикалық операцияларын төмен деңгейде іске асырады.

Кәмелетке толмағандардың жасаған қылмыстары бойынша істі тергеу барысында мұндай категорияға жататын істердің құқықтық, қылмыстық-процессуалдық ерекшеліктерін міндетті түрде ескеру қажет. Жасөспірімнің кінәсін дәлелдеген кезде оның қылмыстық іске не үшін барғанының себебін ескеру қажет, өйткені ол жастарда сан алуан болып келеді.

Топтық қылмысты тергеу кезінде ол топтың ұйымдасқан топ, немесе керісінше екеніне көз жеткізу қажет. Бұл мәселені шешу үшін ондай топтардың белгілері бары жоғын анықтау қажет.

Кәмелетке толмағандардың ісін тергеу барысында учаскелік инспекторлармен бірлесіп жұмыс жасаған тиімді болады, өйткені олар өз аумақтарындағы жағдайды жақсы біледі және онда тұратын адамдады да жақсы таниды. Сондай ақ тергеуші аудандық әкімшілік жанындағы кәмелетке толмағандардың ісі бойынша комиссиямен де тығыз байланыста болуы керек.

Кәмелетке толмаған жасөспірімдердің қылмысын тергеудің ерекшелігі жасына орай сипаттарға байланысты, психологиялық ұстанымдарына, тұлғааралық қарым қатынастарына, қылмысты жасау себептеріне, жас және психологиялық ерекшеліктеріне байланысты.

Әдебиеттер тізімі

1. Ломиворотов М.М. Логика для юристов РПК «Политехник». Волгоград, 2006. С. 21].
2. Волжанина О.А. Предварительное расследование по делам несовершеннолетних 2016. С. 58.
3. Ешпанова Ж. По делам несовершеннолетних. Доклад судьи Специализированного межрайонного суда по делам несовершеннолетних Западно-Казахстанской области С.19.

ӘӨЖ 340

МҰСЫЛМАН ҚҰҚЫҒЫНЫҢ ҚАЙНАР КӨЗДЕРІНІҢ ЗАМАНАУИ БАҒЫТҚА БЕЙІМДЕЛУІ ЖӘНЕ ОНЫҢ МЕДИАЦИЯДАҒЫ АЛАТЫН ОРНЫ

Шекербекова М.С.,

заң ғылымдарының магистрі, аға оқытушы

Темірәлиева С.Т.,

заң ғылымдарының магистрі, аға оқытушы

Академик Ә. Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университеті

Шымкент қ., Қазақстан

e-mail: Maka_789@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада мұсылман құқығының қайнар көздерін қазіргі бағытқа бейімдеу және оның медиациядағы рөлі туралы айтылды. Соңғы жылдары мұнда бірқатар елдердің құқықтық жүйелерін дамытудың мұндай тәжірибесі қолданыстағы мұсылман құқығының құрылымына белгілі бір түзетулер енгізді, оның жекелеген нормалары мен институттары ауыстырылды, қайта жанданды және бұрын батыстық құқықтық модельдерді қабылдаған заңнамамен тәжірибеде қолданылды.

Кілт сөздер: Мұсылман құқығы, әдет-ғұрыптар, неке-отбасылық, мұрагерлік, феодализм, жеке мәртебе, сүннет, дәстүрлі ережелер жинағы, иджма, қияс, құқықтық модель.

Аннотация. Данная статья посвящена адаптации источников мусульманского права современному направлению и его роли в посредничестве. В последние годы такая практика развития правовых систем ряда стран вносит определенные коррективы в структуру действующего мусульманского права, отдельные его нормы и институты заменяются, возрождаются и применяются на практике законодательством, ранее принимавшим западные правовые модели.

Ключевые слова: мусульманское право, обычаи, брак-семья, наследование, феодализм, личный статус, Сунна, сборник традиционных правил, иджма, Кияс, правовая модель.

Abstract. This article talked about the adaptation of the sources of Muslim law to the modern trend and its role in mediation

In recent years, such a practice of developing the legal systems of a number of countries is making certain adjustments to the structure of Muslim law in force here, its individual norms and institutions have been replaced by legislation that previously adopted Western legal models, revived and began to be applied in practice.

Keywords: Muslim law, customs, marriage-family, inheritance, feudalism, personal status, Sunnah, collection of traditional rules, Ijma, Kiyas, legal model.

Көптеген мемлекеттерде мұсылман құқығы конституциялық тұрғыдан заңнаманың негізі болып саналады. Ол көптеген мәселелер бойынша қолданылады, бірақ әсіресе азаматтық қатынастарда шарифат соттары әлі күнге дейін сақталады. Орталық және Шығыс Африканың кейбір елдерінде мұсылман құқығы әдеттегі құқық ретінде қолданылады. Мұсылман құқығы мұсылман мемлекеттерінің құқықтық жүйелеріне үлкен әсер еткенімен, қазір де құқықтық әдет-ғұрып және заңнама немесе заңнама сияқты құқық көздерін қолдану үрдісі байқалады. Барлық дерлік мұсылман елдерінде мұсылман құқығының әсері неке-отбасы

және оларға іргелес қатынастармен, яғни “жеке мәртебе” ұғымына енетін қатынастармен шектеледі. Мысал ретінде дәстүрлі ислам елі болып саналатын Сауд Арабиясын келтіруге болады. Мұнда да сот ісін жүргізу мен заңнамада “Қос стандарттар” көбірек қолданылады, ал коммерциялық құқықта “ағылшын-американдық” құқыққа басымдық беріледі.

Мұсылман құқығын қазіргі шындыққа бейімдеу үшін мұсылман құқығынан тыс тәсілдер қолданылады-оған қайшы келмейтін келісімдер, заңдар, әдет-ғұрыптар. Мұсылман құқығы елдерінде сот ұйымының дуализмі болған және бар: арнайы діни соттармен қатар (кади) биліктің қарабайыр әдет-ғұрыптарын немесе заңнамалық актілерін (ережелерін) қолданған соттардың басқа түрлері әрқашан жұмыс жасады. Мұсылман құқығы тек мұсылмандарға қатысты. Бірақ соған қарамастан, тіпті мұсылмандар халықтың негізгі бөлігі болып табылатын елдерде де ол заңдармен және әдет-ғұрыптармен толықтырылады, жаңа қоғамдық қатынастарға байланысты кодификацияланады және өзгертіледі. Нәтижесінде діни мұсылман құқығы мен мұсылман мемлекеттерінің құқығы орындалады. 1869-1877 жылдары Әл-Мажала Осман империясының Азаматтық кодексі ретінде шығарылды. Ол сондай-ақ Түркияда 1926 жылға дейін, Ливанда 1932 жылға дейін, Сирияда 1949 жылға дейін жұмыс істеді., Ирак 1951 жылға дейін қазір оның әрекеті ішінара Иорданияда, Израильде, Кипрде сақталды. XIX ғасырдың екінші жартысында мұсылман елдерінде ішінара Батыс Еуропа елдерінің құқығын қабылдау негізінде қылмыстық, сауда, іс жүргізу және басқа да заңдар қолданылды. Мұсылман құқығы отбасылық, мұрагерлік және басқа да қатынастарды реттеуші рөлін атқарды [1].

Мұсылман құқығы бар елдерде конституция негізгі заң болып саналмайды және бұл рөлді Құран, Сүннет, консенсус принциптері (Ижма) және ұқсастықтар (Қияс) ойнайды. Мұсылман заңгерлері мен теологтары Құран мен шарифат нормаларын реттеуге қоғамдық өмірдің діни және этикалық жақтары, азаматтардың өзара және мемлекетпен қарым-қатынасы жатады деп санайды. Олар сондай-ақ Алланың еркімен жарықтандырылған бұл нормалар адам жазған конституциялық нормаларға қарағанда әлдеқайда күшті деп санайды. Осыған байланысты Сауд Арабиясында жазбаша конституция жоқ, ал оның орнын Құран алады.

19 ғасырда мұсылман құқығы жағдайында айтарлықтай өзгерістер болды. Ең дамыған елдерде ол буржуазиялық құқықтық модельдерді алуға негізделген заңнамаға басым позицияны берді. 20 ғасырдың басында тек Араб түбегі мен Парсы шығанағы елдерінде мұсылман құқығы өз позициясын сақтап, дәстүрлі түрде әмбебап әрекет етті. Ең дамыған араб елдерінің құқықтық жүйелері, кейбір шегіністермен екі негізгі үлгі бойынша құрыла бастады: Роман-герман (француз) – Египет, Сирия, Ливан; және англо - саксондық-Ирак, Судан. Мұсылман құқығы мұсылмандар (кейде мұсылман емес) арасындағы неке-отбасылық, мұрагерлік және басқа да қатынастарды реттеушінің рөлін сақтап қалды, бұл феодализмнің әлі де сақталған қалдықтарымен және исламның қоғамдық санаға терең әсерімен түсіндірілді.

Қазіргі уақытта мұсылман құқығы жалғыз қолданыстағы құқық емес. Бірақ бірде-бір мұсылман елінде ол қолданыстағы құқықтық нормалар жүйесі ретінде өз позициясын жоғалтқан жоқ. Тек Түркия ғана ерекшелік болып табылады, онда 20 жыл ішінде барлық салалардағы мұсылман құқығы батыс еуропалық модельдер негізінде жасалған буржуазиялық заңдармен ауыстырылды

Сайып келгенде, мұсылман құқығының белгілі бір елдің қазіргі құқықтық жүйелеріне әсер ету бағыты мен тереңдігі оның экономикалық және мәдени даму деңгейіне байланысты. Мұсылман құқығы нормаларын қолдану ауқымын және олардың қолданыстағы заңнамаға әсер ету дәрежесін негізге ала отырып, Шығыс елдерінің қазіргі құқықтық жүйелерінің

келесі жіктемесін ұсынуға болады. Бірінші топқа Сауд Арабиясы мен Иранның құқықтық жүйелері кіреді, мұнда мұсылман құқығы барынша кең қолданыла береді. Ең алдымен, оның нормалары мен принциптері Конституциялық заңнамаға және осы жерде қалыптасқан басқару формасына қатты әсер етеді. Мысалы, Иран Конституциясы барлық қабылданған заңдардың шариятқа міндетті сәйкестігі туралы ережені бекітеді. Осы ережені орындау үшін мұнда өз мақалаларында мұсылман құқығының белгілі бір мектебінің жалпы принциптері мен нақты нормаларын бекітуге бағытталған заңдар шығарылды: Сауд Арабиясындағы ханбалист және Ирандағы джафарит.

Егер Сауд Арабиясында мұсылман құқығы құқықтың айқын басым көзі ретіндегі рөлінен ешқашан кем түспесе, онда Иранда ол Ислам Республикасы басшылығының жүргізген бағыты, елдің қоғамдық-саяси, экономикалық және мемлекеттік өмірінің барлық тараптарын, тіпті азаматтардың жеке мүдделері саласын исламдандыру бағытының нәтижесінде Шах режимі құлатылғаннан кейін ғана жетекші орынға ие болды. Мұны растау үшін тек заңды ғана емес, сонымен бірге моральдық нормаларды, атап айтқанда, мұсылмандардың киімдері мен бос уақытын өткізуге қатысты қатаң, кейде қатыгез жазалар жүйесін енгізуге болады. Елде жұмыс істейтін мұсылман соттары әділеттілік пен демократиялық заңдылықтың қарапайым талаптарына қайшы, істерді қарау кезінде мұсылман нормаларын қатаң сақтай отырып, көбінесе айқын бұзушылықтарға жол беріп, озбырлық жасайды. Иран мен Сауд Арабиясында арнайы мұсылмандарды бақылау және тексеру мекемелері (хисба) жұмыс істейді, олар сот пен тергеусіз сауда ережелерінен, қоғамдық тәртіптен немесе моральдық нормалардан ауытқу үшін мұсылман жазасын қолдана алады. Екінші топ-Ливия, Пәкістан, Суданның құқықтық жүйелері.

Мұсылман құқығының ауқымы мұнда бірінші топтағыдай жан-жақты болмаса да, әлі де өте маңызды болып қала берсе де, соңғы онжылдықтарда олар тіпті кеңейу тенденциясын байқады. Ең алдымен, мұсылман құқығының принциптері мен нормалары осы елдердің конституциялық сипатындағы негізгі актілеріне және мемлекеттік механизмінің қызметіне айтарлықтай әсер етеді. Пәкістанның әскери режимі жалпы сайлаудан бас тартуды “ислам қағидаларына сәйкес келмейді” деп ақтады. 1977 жылы Ливияда Құран жалпы Конституцияны алмастыратын “қоғам заңы” деп жарияланды. Екінші топтағы барлық аталған елдерде мұсылман құқығы жеке мәртебе қатынастарын реттеуді жалғастыруда, мұсылман соттары сақталады [2].

Тағы бір үлкен топты араб елдерінің көпшілігінің құқықтық жүйелері құрайды: Египет, Сирия, Ирак, Ливан, сонымен қатар Африка (Сомали, Мавритания) және Азия (Ауғанстан) елдері. Олардың конституциялық құқығы, әдетте, ислам мен мұсылман құқығының ерекше ережелерін бекітеді. Осылайша, олардың көпшілігінің конституцияларында Мемлекет басшысы тек мұсылман бола алады, ал мұсылман құқығы заңның қайнар көзі болып табылады.

Бұл конституциялық ереже құқық пен сот құрылысының басқа салаларында іс жүзінде жүзеге асырылады. Бірақ екінші жағынан, кейбір елдерде (Ирак, Сирия) отбасы заңнамасының мұсылман-құқықтық ережелерінің белгілі бір демократиялануы байқалады. Бірқатар елдерде мұсылман құқығының нормаларын нақтылау және оларды қолданыстағы заңнамада бекіту курсы қабылданғаны кездейсоқ емес. Сонымен, Иран, Пәкістан, Ливия, Суданда оның қолданылу аясы тек “жеке мәртебені” ғана емес, сонымен бірге қылмыстық құқық пен процесті, қаржылық-экономикалық қатынастардың жекелеген түрлерін, тіпті мемлекеттік құқық институттарын да қамтиды [3].

Соңғы жылдары бірқатар елдердің құқықтық жүйелерін дамытудың мұндай тәжірибесі Мұнда қолданыстағы мұсылман құқығының құрылымына белгілі түзетулер енгізуде, оның

жекелеген нормалары мен институттары бұрын батыстық құқықтық модельдерді қабылдаған заңнамамен ауыстырылып, қайта жанданып, іс жүзінде қолданыла бастады.

Қазіргі уақытта Иджма фикхті қазіргі қоғамның қажеттіліктеріне бейімдеу әдісі ретінде қарастырылады.

Қазір көптеген елдерде, соның ішінде Пәкістанда, Индонезияда мұсылман құқығын кодификациялау кезеңі жүріп жатыр, ал Түркияда 1926 жылдан бастап олар одан мүлдем бас тартты.

Қорытындылай келе, бұл жұмыста мұсылман құқығының пайда болуы мен қалыптасу процесі қарастырылады, шарифат пен оның негізгі көздеріне жалпы сипаттама беріледі, Араб халифаты құқығының мысалында мұсылман құқығы ұсынылған, мұсылман құқығының қазіргі әлемге бейімделуі талданған [4].

Мұсылман құқығы – бұл діни түрде көрсетілген және мұсылман діні-исламға негізделген нормалар жүйесі. Ислам қолданыстағы құқық тарихтың белгілі бір сәтінде оны Мұхаммед пайғамбар арқылы адамға ашқан Алладан шыққандығынан туындайды. Ол құқықтық реттеуге жататындарды ғана емес, әлеуметтік өмірдің барлық салаларын қамтиды.

Мұсылмандық құқықтың төрт түрлі көздері бар: Қасиетті Құран кітабы, ол Алланың атымен оның пайғамбарлардың ішіндегі соңғысы Мухаммедке арналғаны; Сүннет – арадағы бірнеше делдалдар арқылы жеткізілген Мухаммедтің сөздері мен істеріне қатысты дәстүрлі ережелер жинағы; Иджма – ірі мұсылмантанушы ғалымдардың сөзімен берілген Құран ережелерін нақтылау; Қияс – алдыңғы атап өткен мұсылмандық құқық көздерінде ескерілмеген өмірдегі әртүрлі құбылыстар жайлы ой тұжырымдар. Мұндай тұжырымдарға заңды қоғамдық сипат беріледі.

Мұсылман құқығының ерекшеліктеріне мыналар жатады: бірқатар институттардың архаикалық сипаты, казуизм және жүйелеудің болмауы.

Мұсылман құқығын қазіргі шындыққа бейімдеу үшін мыналар қолданылады: келісімдер, заңнама, оған қайшы келмейтін әдет-ғұрыптар.

Мұсылман құқығы бар елдерде конституция негізгі заң болып саналмайды және бұл рөлді Құран, Сүннет, консенсус принциптері (Иджма) және ұқсастықтар (Қияс) ойнайды. Соңғы жылдары бірқатар елдердің құқықтық жүйелерін дамытудың мұндай тәжірибесі Мұнда қолданыстағы мұсылман құқығының құрылымына белгілі түзетулер енгізуде, оның жекелеген нормалары мен институттары бұрын батыстық құқықтық модельдерді қабылдаған заңнамамен ауыстырылып, қайта жанданып, іс жүзінде қолданыла бастады.

Бірқатар елдерде мұсылман құқығының нормаларын нақтылау және оларды қолданыстағы заңнамада бекіту курсы қабылданды. Сонымен, Иран, Пәкістан, Ливия, Суданда оның қолданылу аясы тек “жеке мәртебені” ғана емес, сонымен бірге қылмыстық құқық пен процесі, қаржылық - экономикалық қатынастардың жекелеген түрлерін, тіпті мемлекеттік құқық институттарын да қамтиды [5].

Әдебиеттер тізімі

1. Әлем діндері. Энциклопедия. Т.6. М.: «Аванта +». –1996.
2. Тихонравов Ю. В. Соттық дінтану. – М.: «Бизнес Мектебі» жақ. – 1998.
3. Галазные п.н. Мемлекет тарихы және шет елдердің құқықтары – М. – 1980.
4. Жидков О. П. Шет елдердің мемлекет және құқық тарихы. – М. – 1996.
5. Сукиянен А.Р. Мұсылман құқығы. –М. – 1986.
6. Орналастырылған Allbest.ru

УДК 377

**СОЦИАЛЬНОЕ ПАРТНЕРСТВО В ОБРАЗОВАНИИ:
ВЫЗОВЫ И ВОЗМОЖНОСТИ ДЛЯ СПЕЦИАЛИСТОВ
КАРАГАНДИНСКОГО АГРОТЕХНИЧЕСКОГО КОЛЛЕДЖА**

Нурлигенова Н.Н.,

*заместитель руководителя третьей квалификационной категории
КГКП «Карагандинский агротехнический колледж»,
заместитель директора по учебно-производственной работе
e-mail: korovina2204@mail.ru*

Нурлигенова З.Н.,

*магистр педагогических наук, старший преподаватель
НАО «Карагандинский технический университет»
г. Караганда, Казахстан
e-mail: sauresch_nur@mail.ru*

Аннотация. Современное образование в Республике Казахстан сталкивается с постоянно меняющимися требованиями рынка труда и необходимостью подготовки квалифицированных специалистов, готовых справляться с вызовами сельского хозяйства и агротехнологий. В этом докладе авторы рассматривают роль социального партнерства в образовании, особое внимание при этом уделяется Карагандинскому агротехническому колледжу и его воздействию на подготовку студентов. Обсуждаются вызовы и возможности, которые сопровождают этот процесс, а также методы совершенствования практик социального партнерства с целью обеспечения качественной подготовки будущих специалистов для сельского хозяйства.

Ключевые слова: социальное партнерство, образование, агротехнический колледж, специалист, Республика Казахстан.

Abstract. Modern education in the Republic of Kazakhstan is faced with constantly changing demands of the labor market and the need to train qualified specialists ready to cope with the challenges of agriculture and agricultural technologies. In this report, the authors examine the role of social partnership in education, with special attention paid to the Karaganda Agricultural College and its impact on student training. The challenges and opportunities that accompany this process are discussed, as well as methods for improving social partnership practices in order to ensure high-quality training of future specialists for agriculture.

Keywords: social partnership, education, agrotechnical college, specialist, Republic of Kazakhstan.

Социальное партнерство в образовании – это важный элемент современной системы образования, и его значение особенно заметно в контексте средних профессиональных учебных заведений, таких как колледжи. Эта форма сотрудничества объединяет учебные учреждения, студентов и предприятия в сфере образования и рынка труда с целью обеспечения качественной подготовки будущих специалистов. Общеизвестно, что новые условия страны ставят перед системой ТиПо (технического и профессионального образования) новые приоритеты и задачи. В качестве ключевой выдвигается задача подготовки специалистов обладающих ключевыми и профессиональными компетенциями. В условиях реализации компетентностного подхода качество современного среднего профессионального образования определяется способностью молодого специалиста легко адаптироваться

в современных рыночных условиях развития экономики региона, выявлять связи между знаниями и реальными ситуациями; применять усвоенные знания адекватно решаемым профессиональным проблемам, а также овладением профессиональных компетенций и элементами трудовых функций.

Социальное партнерство – это ключевой инструмент в образовании, способствующий улучшению качества обучения и подготовке будущих специалистов. В последние десятилетия социальное партнерство в образовании стало все более значимым, и его роль в системе среднего профессионального образования, включая колледжи, нельзя переоценить. В этой статье мы исследуем, что представляет собой социальное партнерство в контексте колледжей, его ценность, вызовы и возможности. Социальное партнерство в образовании представляет собой сотрудничество между образовательными учреждениями и внешними организациями, включая предприятия, государственные учреждения, и общественные организации. Целью этого сотрудничества является обеспечение качественного образования, соответствующего потребностям рынка труда и общества в целом. Следовательно, социальное партнерство – это емкое и многозначное понятие. Партнеры – это не просто участники совместной деятельности, связанные каким-либо соглашением (договором, меморандумом), а, прежде всего стороны, строящие отношения между собой в соответствии с развивающимися отношениями в обществе [1].

Под социальным партнерством в профессиональном образовании мы понимаем особый тип взаимодействия образовательных учреждений с субъектами и институтами рынка труда, государственными и местными органами власти, общественными организациями, нацеленный на согласование и реализацию интересов всех участников этого процесса. Главными социальными партнерами остаются работодатели – основной клиент для средних профессиональных учебных заведений.

Социальное партнерство открывает для Карагандинского агротехнического колледжа (КАТК) дополнительные возможности:

- постоянный доступ к информации о рынке труда, что позволяет уточнить структуру специальностей и профессий, объем подготовки кадров;
- учет требований работодателей по содержанию подготовки специалистов путем совместной разработки учебных программ и планов;
- организация практики студентов на оборудовании, задействованном в секторе сферы услуг;
- систематическая стажировка мастеров производственного обучения колледжа на предприятиях для ознакомления с новейшим оборудованием;
- оценка качества подготовки специалистов независимыми экспертами;
- целевая подготовка специалистов для конкретного предприятия и др.

Целью любого предприятия наряду с получением прибыли является развитие кадрового потенциала, а целью учебного заведения – подготовка востребованных специалистов.

В настоящее время в колледже проделана определенная работа:

- заключены договора по закреплению баз производственных (профессиональных) практик;
- представители базовых предприятий проводят не только профессиональные экскурсии, но и мастер-классы со студентами колледжа, раскрывая секреты профессионального мастерства, готовы предоставить возможность знакомиться с новейшим производственным оборудованием, передовыми производственными технологиями;
- многие работники предприятий являются наставниками при прохождении практики обучающимися колледжа;
- получены отзывы работодателей о качестве выпускников по обучаемым специальностям;

- выпускникам, положительно зарекомендовавшим себя во время прохождения практики, предоставляются рабочие места;
- работодатели активно участвуют в квалификационных экзаменах колледжа, а также входят в состав квалификационной комиссии, осуществляющих итоговую аттестацию выпускников.

Социальное партнерство предполагает собой следующие цели:

1. Совместная деятельность на взаимовыгодных условиях образовательной организации и социальных партнеров, которая направлена на эффективное развитие и усовершенствование профессионального образования, прибегая к использованию механизмов совместного взаимодействия;

2. Совместная организация нормативно-правового обеспечения социального партнерства, как одного из инструментов формирования рынка труда и ранка профессионально образовательных услуг, как на региональном, так и на федеральном уровнях [2].

В настоящее время необходимо совершенствовать систему образовательной деятельности, ориентируя ее, прежде всего, на рынок труда. На сегодня дуальная система обучения – одна из самых эффективных форм подготовки профессионально-технических кадров в мире. Ее особенность заключается в том, что обучение проводится большей частью не в учебном заведении, а на предприятии. Дуальная система предоставляет прекрасные возможности для управления собственной карьерой. Уровень обучения в ее рамках постоянно повышается. Ни одно образование не способно дать такое знание производства изнутри, как дуальное обучение, что делает его важной ступенькой на пути к успешной карьере. Образовательное учреждение (Карагандинский агротехнический колледж) и работодатели являются звеньями одной цепи. В условиях перехода к рыночной экономике профессиональное образование все больше ориентируется на удовлетворение потребностей рынка труда и конкретных запросов работодателей. Одним из приоритетных направлений деятельности образовательного учреждения в условиях рыночной экономики является поиск и установление прочных взаимовыгодных связей с предприятиями и организациями, разработка эффективной системы подготовки кадров.

Для развития Карагандинского агротехнического колледжа проблема социального партнерства приобретает актуальность, так как нам, как и любому другому учебному заведению, важно создать эффективный диалог между профессиональным образованием и предприятиями-работодателями. Подготовка современного специалиста невозможна в отрыве от реального производства, без обеспечения возможности знакомиться и начинать осваивать то оборудование и технологии, с которыми они встретятся, придя на предприятие по окончании образовательного учреждения.

Взаимодействие колледжа с предприятием предполагает совмещение теоретической и практической подготовки, при котором в колледже обучающийся овладевает основами профессиональной деятельности (теоретическая часть), а практическая часть подготовки проходить непосредственно на рабочем месте, на базе предприятий и включает в себя три основных компонента:

- 1) учебную практику (практические и лабораторные занятия);
- 2) производственную практику;
- 3) внеаудиторную работу (экскурсии, круглые столы, семинары-практикумы).

Заклучив с учебным заведением соглашение, предприятие дает возможность нашим обучающимся приобрести практический навык по работам. При добросовестном отношении к производственной практике обучающимся работодатель платит заработок, а иногда и премию, что стимулирует ребят к более серьезной подготовке и на теоретических занятиях специальной подготовки.

Работодатели участвуют в оценке качества профессионального образования выпуск-

ников учебных заведений. Представители предприятий входят в состав Государственных аттестационных комиссий, осуществляющих итоговую аттестацию выпускников. Работодатели участвуют и в совместно разработанной с колледжем программе «Производственная (преддипломная) практика». На старших курсах студенты получают во время практики рабочие профессии с целью приобретения студентами знаний, умений и навыков для повышения их конкурентоспособности на рынке труда. Оставив у себя после производственной (преддипломной) практики студента-выпускника, работодатели, как минимум, получают специалиста с минимальным сроком его адаптации к производственным условиям. Одним из возможных приемов социального партнерства является также организация конкурсов профессионального мастерства, где студенты закрепляют и углубляют полученные знания в процессе обучения; развивается творческое мышление и способность применять на практике полученные знания, умения и навыки; прививается уважение к избранной профессии [3, с. 17]. Для развития Карагандинского агротехнического колледжа проблема социального партнерства приобретает актуальность, так как нам, как и любому учебному заведению, жизненно необходимо создать эффективный диалог между профессиональным образованием и предприятиями – работодателями. В Карагандинского агротехнического колледжа цель социального партнерства заключается в успешном решении основной задачи учебного заведения – подготовка высококвалифицированных компетентных специалистов, отвечающих требованиям работодателей. В последнее время достаточно активно начали складываться некоторые формы партнерства работодателей с образовательными учреждениями, в частности, расширяется воздействие предприятий и организаций (потенциальных работодателей) на содержание профессионального образования: мониторинг трудоустройства выпускников, корректировка учебных планов в соответствии с пожеланиями работодателей; экспертная оценка действующей учебно-методической документации; внесение актуальных и востребованных изменений в учебные программы по специальным и общетехническим дисциплинам; разработка авторских образовательно-профессиональных программ, участие профессионалов, специалистов-новаторов в образовательных и исследовательских проектах, организация и проведение производственных практик и обучающихся, целевая подготовка специалистов.

Модернизация профессионально технического образования это необходимость принципиального изменения ряда традиционных подходов к системе подготовки специалистов. На сегодня дуальная система обучения – одна из самых эффективных форм подготовки профессионально-технических кадров в мире. Ее особенность заключается в том, что обучение проводится большей частью не в учебном заведении, а на базе практики.

Материально-техническая база и программное обеспечение колледжа в полном объеме позволяют формировать профессиональные компетенции и элементы трудовых функций будущих выпускников.

Таким образом, социальное партнерство в Карагандинском агротехническом колледже предоставляет следующие ключевые преимущества:

1. Актуальность образования: сотрудничество с предприятиями позволяет колледжам создавать образовательные программы, соответствующие современным требованиям рынка труда. Это гарантирует, что студенты будут получать актуальные знания и навыки.
2. Практический опыт: студенты имеют возможность получить практический опыт и профессиональное обучение на предприятиях, что помогает им легче адаптироваться в реальных рабочих условиях после окончания учебы.
3. Современное развитие программ: колледжи и предприятия могут совместно разрабатывать учебные программы и курсы, что способствует созданию более качественных образовательных материалов.

4. Оценка качества обучения: предприятия могут оценивать уровень подготовки студентов и помогать учебным заведениям в постоянном улучшении образовательных программ.

5. Подготовка специалистов по запросу: социальное партнерство позволяет колледжам гибко реагировать на потребности рынка труда и подготавливать специалистов, востребованных на конкретных предприятиях.

Социальное партнерство в Карагандинском агротехническом колледже является ключевым элементом современной системы образования. Оно обеспечивает актуальность образования, обогащает обучение студентов практическим опытом и содействует более тесному взаимодействию между образовательными учреждениями и внешними партнерами. Это сотрудничество обогащает образовательный опыт студентов и способствует созданию специалистов, готовых к вызовам современного рынка труда.

Список литературы

1. Романова О.В. Кластерная модель организации социального партнерства в муниципальной сфере образования // Траектория науки. – 2016 – № 3. [Электронный ресурс](Код доступа) URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/klaster-naya-model-organizatsii-sotsialnogo-partnerstva-v-munitsipalnoy-sfere-obrazovaniya> (дата обращения 18.10.2023 г.).
2. Егорова М.И. Гордеев К.С. Жидков А.А. Кокарева М.Е. Пасечник А.С. Модели социального партнерства в сфере образования. [Электронный ресурс] (Код доступа) URL: <https://s.eduherald.ru/pdf/2018/2/18150.pdf> (дата обращения 27.10.2023 г.).
3. Будаева Т.Ч., Бозиев Р.С. Опыт и перспективные направления организации социального партнерства в продвижении российского образования в Монголии. // Социальное партнерство в образовании: опыт, инновации, развитие: сборник материалов конференций. – Чебоксары: ИД Среда, 2021. – 236 с.

ӘӘЖ 347.1

АДАМНЫҢ ӨМІРІ МЕН ДЕНСАУЛЫҒЫНА КЕЛТІРІЛГЕН ЗИЯН ҮШІН ЖӘНЕ МОРАЛЬДЫҚ ЗИЯН КЕЛТІРГЕНІ ҮШІН ЖАУАПКЕРШІЛІК

Имнияминов Д.Е.,

заң ғылымдарының магистрі, оқытушы

Шекербекова М.С.,

заң ғылымдарының магистрі, аға оқытушы

А.Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университеті

Шымкент қ., Қазақстан

e-mail: Maka_789@mail.ru

Аннотация. Подморальным вредом следует понимать душевные или телесные страдания гражданина, вызванные правонарушением, ущемлением или лишением принадлежащих ему неимущественных благ и собственных прав. Только в этом случае должна быть обеспечена оценка неимущественного вреда, причиненного каждым лицом. Компенсация морального вреда отличается от альтернативно возмещаемого имущественного вреда рядом факторов в зависимости от размера. Однако серьезность и легкость морального вреда играют решающую роль при определении ответственности за него. Моральный ущерб, такой как запугивание, похищение человека, Незаконное лишение свободы, незаконное помещение в

психиатрический стационар, искушение использовать людей, клевета, оскорбление, может быть нанесен впервые.

Ключевые слова: право на жизнь, право на здравоохранение, право на неприкосновенность частной жизни, право на защиту собственной и семейной тайны, своей чести и достоинства, право на неприкосновенность жилища; право на свободу совести, свободу труда.

Abstract. Moral harm should be understood as the mental or bodily suffering of a citizen caused by an offense, infringement or deprivation of non-property benefits and his own rights belonging to him. Only in this case, an assessment of the non-material harm caused by each person should be provided. Compensation for moral damage differs from alternatively compensated property damage by a number of factors, depending on the size. However, the seriousness and ease of moral harm play a crucial role in determining responsibility for it. Moral damage, such as intimidation, kidnapping, unlawful imprisonment, illegal placement in a psychiatric hospital, temptation to use people, slander, insult, may be inflicted for the first time.

Keywords: the right to life; the right to health care; the right to privacy; the right to protect one's own and family secrets, one's honor and dignity; the right to inviolability of the home; the right to freedom of conscience, freedom of work. The right to life; the right to health; the right to privacy; the right to protect one's own and family life, one's honor and dignity; the right to inviolability of housing; the right to freedom of conscience, freedom of work.

Адамның қадір-қасиетіне қол сұғушылық үшін әлеуметтік жауаптылық идеясы азамат қоғамы дамуының алғашқы кезеңінде-ақ – қоғамда адамгершілік туралы ұғым қалыптасқаннан зерттеле басталды. Алайда, қоғамның мемлекеттен осы заманғы реформалаушы азаматтыққа дейінгі даму үрдісінде моральдық талап адамдардың өзара қараым-қатынасын нормативтік реттеу жүйесіне енгені аян. Олар: кісі өлтірмеу, ұрлық жасамау, қиын жағдай туа қалса, көмектесу, ақиқатын айту, уәдені орындау және т.б.

Қоғамдық сана өз қалыптасуының бастапқы кезінде адам өлтіру, зақым келтіру, жәбірленуші немесе оның туыстары пайдасына ақшалай өтемақы іздестірілуіне, туғандары тарапынан аздап кек алу дәстүрін пайдалануға құқық беретін.

Моральдық зиян жәбірленушіге жан азабын немесе тән азабын салып, азаматтың қадір-қасиетіне нұқсан келтірген мүліктік емес игіліктері мен құқықтарының бұзылуы ретінде айқындалады [1; 73б].

Қазақстан Республикасының азаматтық заңнамасында жәбірленушінің басынан кешірген қорлану, түңілу, тән қиналуы, төзімінің таусылуы, қысым жасалу, ашуландыру, ұялту, залал шегу, қолайсыз жағдайда қалу сияқты зиян шегушілігі нақтыланған.

Қазіргі уақытта моральдық зиян деп мүліктік те, мүліктік емес сипатта жасалып, заңмен қорғалатын кез келген игілік пен өзіндік құқыққа қол сұғушылық түсіндіріледі. Қолданыстағы жария анықтамаға сәйкес моральдық зиян – бұл жеке және заңды тұлғалардың өзіндік мүліктік емес игіліктері мен құқықтарының бұзылуы, соның ішінде жәбірленуші бастан кешірген залалдар (Қазақстан республикасы Азаматтық кодексінің 951-бабының 1-тармағы).

Құқық бұзушылық жасалумен байланысты моральдық зиянды барлық жағдайда игілік пен құқықтың кемітілуімен теңдестіре беруге әсте болмайды. Заң шығарушы мұны ішінара көре біліп, «моральдық зиян өтелуге тиіс, мүліктік зиянға қарамастан өтеледі» деп атап көрсеткен. Соның нәтижесінде ол моральдық зиян деміктілік міндеттеменің бірден-бір негізі болып табылатын жағдайларды қамтиды.

Қылмыстық істерде моральдық зиянды өтеу тәжірибесі өзге судьялар басшылыққа алатын өлшемдер туралы соттарға мүмкіндік бермейді.

Кесілген төленетін өтемақы бір мың теңгеден үш миллион теңгеге дейін қарастырылған. Зиянның орнын толтыру жөніндегі қадағалау және кассациялық іс жүргізудің негізгі бөлігі қызмет (еңбек) міндеттемесін атқарып жатқан қызметкерлерге, сондай-ақ қауіп-қатері көп көздердің әрекетіне қатысты. Азаматтық құқық теориясында моральдық зиянның азаматтық құқық бұзушылық салдарынан туындау мүмкіндігі туралы талай рет атап көрсетілді.

Моральдық зиянға төленетін өтемақы мүмкіншілігі жөнінде алғаш рет КСРО-ның «Баспасөз және басқа да бұқаралық ақпарат құралдары туралы» заңында қарастырылды. Бұл республикалық заңнамаларда да көрініс тапты. Ол кездегі моральдық зиян үшін жауапкершілік ерекшелігі шектеу жүргізе отырып қолдану еді.

КСР Одағының және республикалардың азаматтық заңнамасының моральдық зиян үшін жауапкершілік негізі кәсіпкер, кредиторлар болса, коммерциялық емес сипат пен міндеттемелердің бұзылу жағдайы ескерілмейтін. Сонымен бірге моральдық зиян өтемақы құқығы көзделген заңнама кесімі күшіне енуден бұрын жасалса, төленбейді. Бірақ, жәбірленушіге моральдық зиян келтірушілік заң күшіне енгеннен кейін де жалғасса, өтемақы сөзсіз төленеді [2; 144б].

Моральдық зиян деп азаматтың құқық бұзушылық, оған тиесілі мүліктік емес игіліктер мен өзіндік құқықтардың кемітілуінен немесе олардан айырудан туындаған жан немесе тән азабын түсіну қажет. Тек осы жағдайда әрбір адам күй кешкен мүліктік емес зиянды саралау арқылы бағалау қамтамасыз етілуі тиіс. Моральдық зиянның өтемі мөлшеріне қарай балама түрде өтелетін мүліктік зияннан бірқатар факторлармен ерекшеленеді. Алайда, моральдық зиянның ауыр және жеңілдігі ол үшін жауапкершілікті айқындағанда шешуші рөл атқарады.

Егер қорқыту, адамды ұрлау, бас бостандығынан заңсыз айыру, психиатриялық стационарға заңсыз орналастыру, адамдарды пайдалану үшін азғырып-көндіру, жала жабу, қорлау сияқты моральдық зияндар бірінші рет жасалуы мүмкін. Адамдарға қарсы жасалған осы қылмыстардың кейбірі біздің заңнамасы үшін жаңалық болып табылады. Әрине, қорқыту, жала жабу, қорлау сияқтылар бұрынғы қылмыстық заңнамада да айтылғаны белгілі.

Жалған жала жабу жәбірленушіге мүліктік емес зиян келтіретінін айтуға тиіспіз. Тәжірибеде жәбірленушінің іскерлік беделіне қаяу түсіреді.

Бұрынғы өзара уағдаласушы қарсы агенттер онымен нақтылы мәліметтер жасасудан бас тартып, кіріс келтіруіне көлеңке түсіретіні, сөйтіп, айналым қаржысы азаятыны аян. Бұл жағдайлар моральдық қана емес, мүліктік зиянды да келтіреді.

Қорыта келе айтарымыз Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты пленумының «Соттардың моральдық залалдың орнын толтыру жөніндегі заңды қолдануы туралы» 1995 жылғы 22 желтоқсандағы № 10 қаулысы күшін жойып, сол кездегі төраға Қ. Мәми қол қойған. «Соттардың моральдық зиянды өтеу туралы заңнаманы қолдануы туралы» 2001 жылғы 21 маусымда қабылданған № 3 нормативтік қаулысы қолданылуда [3; 191б].

Осы құжатқа сәйкес соттар назары мүліктік емес игіліктер мен өзіндік құқықтарды қорғаудың және азаматтарға келтірілген моральдық зиянды толық өтеудің конституциялық құқықтар мен бостандықтарды жүзеге асырудың, құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғам құрудың тиімді тәсілі болып табылатынына аударылған. Мұны ел егемендігінің азаматтарымыздың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау жөніндегі игі қадам деп түсінеміз.

Моральдық зиянға төленетін өтемақы мүмкіншілігі жөнінде алғаш рет КСРО-ның «Баспасөз және басқа да бұқаралық ақпарат құралдары туралы» заңында қарастырылды. Бұл республикалық заңнамаларда да көрініс тапты. Ол кездегі моральдық зиян үшін жауапкершілік ерекшелігі шектеу жүргізе отырып қолдану еді.

КСР Одағының және республикалардың азаматтық заңнамасының моральдық зиян үшін жауапкершілік негізі кәсіпкер, кредиторлар болса, коммерциялық емес сипат пен міндеттемелердің бұзылу жағдайы ескерілмейтін. Сонымен бірге моральдық зиян өтемақы құқығы көзделген заңнама кесімі күшіне енгеннен бұрын жасалса, төленбейді. Бірақ, жәбірленушіге моральдық зиян келтірушілік заң күшіне енгеннен кейін де жалғасса, өтемақы сөзсіз төленеді.

Моральдық зиян деп азаматтың құқық бұзушылық, оған тиесілі мүліктік емес игіліктер мен өзіндік құқықтардың кемітілуінен немесе олардан айырудан туындаған жан немесе тән азабын түсіну қажет. Тек осы жағдайда әрбір адам күй кешкен мүліктік емес зиянды саралау арқылы бағалау қамтамасыз етілуі тиіс. Моральдық зиянның өтемі мөлшеріне қарай балама түрде өтелетін мүліктік зияннан бірқатар факторлармен ерекшеленеді. Алайда, моральдық зиянның ауыр және жеңілдігі ол үшін жауапкершілікті айқындағанда шешуші рөл атқарады.

Егер қорқыту, адамды ұрлау, бас бостандығынан заңсыз айыру, психиатриялық стационарға заңсыз орналастыру, адамдарды пайдалану үшін азғырып-көндіру, жала жабу, қорлау сияқты моральдық зияндар бірінші рет жасалуы мүмкін [4; 184б].

Адамдарға қарсы жасалған осы қылмыстардың кейбірі біздің заңнамасы үшін жаңалық болып табылады. Әрине, қорқыту, жала жабу, қорлау сияқтылар бұрынғы қылмыстық заңнамада да айтылғаны белгілі.

Жалған жала жабу жәбірленушіге мүліктік емес зиян келтіретінін айтуға тиіспіз. Тәжірибеде жәбірленушінің іскерлік беделіне қаяу түсіреді.

Бұрынғы өзара уағдаласушы қарсы агенттер онымен нақтылы мәліметтер жасасудан бас тартып, кіріс келтіруіне көлеңке түсіретіні, сөйтіп, айналым қаржысы азаятыны аян. Бұл жағдайлар моральдық қана емес, мүліктік зиянды да келтіреді.

Мүліктік емес өзіндік құқықтардың негізгі сипатты белгілері мыналар:

– біріншіден, олар абсолютті, яғни белгілі бір уәкілетті тұлға оның мүліктік емес өзіндік құқықтарын қандай да болсын құқық бұзушылықтан қалыс қалуға міндетті тұлғалардың белгісіз тобы қарсы тұрады;

– екіншіден, олар білінбейді, яғни заң бойынша қарастырылатын құқықтардың азаматтық құқықтық қатынастардың бір субъектілерінен екіншісіне ауысуына жол бермейді. Мәселен, заңда былай деп көрсетеді: «Мүліктік емес өзіндік игіліктер мен құқықтар заң актілерінде белгіленген реттерді қоспағанда, өзге әдіспен берілмейді және ауыспайды». Заңда көзделген жағдайларда және тәртіпте басқа заңды тұлғаға берілуі мүмкін фирмалық атау, тауар белгісі және т.с.с. заңды тұлғаға тиесілі игіліктер ғана бұл қағидаға жатпайды;

– үшіншіден, олар мүліктік мазмұнынан айрылған, яғни өзіндік, мүліктік емес сипатта болады. олардың экономикалық немесе құндық мазмұны жоқ;

– төртіншіден, олар азаматтың немесе заңды тұлғаның жеке басымен тығыз байланысты. Бұл игіліктердің кейбіреуі азамат туылған кезден бастап пайда болып, ол өлген соң тоқтатылады;

– бесіншіден, олар осы игіліктердің иелерінен ажырағысыз, яғни нақты жеке немесе заңды тұлғаға нақты мүліктік емес өзіндік құқықтар тиесілі (өз есіміне, өзінің ар-намысына және қадір-қасиетіне, өз атауына және т.с.с.құқық);

– алтыншыдан, бұл игіліктер қандай да болсын азаматтық-құқықтық мәмілелердің нысанасы бола алмайды, өйткені өркениетті адамзат қоғамның өмір сүруі және дамуы жағдайларында жеке адамның өмірі, денсаулығы, есімі, ар-намысы, қадір-қасиеті тауар бола алмайды.

Адамның қадір-қасиетіне қол сұғушылық үшін әлеуметтік жауаптылық идеясы азамат қоғамы дамуының алғашқы кезеңінде-ақ – қоғамда адамгершіліктуралық ұғым қалыптасқаннан зерттеле асталды. Алайда, қоғамның мемлекеттен осы заманғы реформалаушы азаматтыққа дейінгі даму үрдісінде моральдық талап адамдардың өзара қараым-қатынасын нормативтік

реттеу жүйесіне енгені аян. Олар: кісі өлтірмеу, ұрлық жасамау, қиын жағдай туа қалса, көмектесу, ақиқатын айту, уәдені орындау және т.б.

Қоғамдық сана өз қалыптасуының бастапқы кезінде адам өлтіру, зақым келтіру, жәбірленуші немесе оның туыстары пайдасына ақшалай өтемақы іздестірілуіне, туғандары тарапынан аздап кек алу дәстүрін пайдалануға құқық беретін.

Моральдық зиян жәбірленушіге жан азабын немесе тән азабын салып, азаматтың қадір-қасиетіне нұқсан келтірген мүліктік емес игіліктері мен құқықтарының бұзылуы ретінде айқындалады.

Қазақстан Республикасының азаматтық заңнамасында жәбірленушінің басынан кешірген қорлану, түңілу, тән қиналуы, төзімінің таусылуы, қысым жасалу, ашуландыру, ұялту, залал шегу, қолайсыз жағдайда қалу сияқты зиян шегушілігі нақтыланған.

Қазіргі уақытта моральдық зиян деп мүліктік те, мүліктік емес сипатта жасалып, заңмен қорғалатын кез келген игілік пен өзіндік құқыққа қол сұғушылық түсіндіріледі. Қолданыстағы жария анықтамаға сәйкес моральдық зиян – бұл жеке және заңды тұлғалардың өзіндік мүліктік емес игіліктері мен құқықтарының бұзылуы, соның ішінде жәбірленуші бастан кешірген залалдар (Қазақстан республикасы Азаматтық кодексінің 951-бабының 1-тармағы).

Құқық бұзушылық жасалумен байланысты моральдық зиянды барлық жағдайда игілік пен құқықтың кемітілуімен теңдестіре беруге әсте болмайды. Заң шығарушы мұны ішінара көре біліп, «моральдық зиян өтелуге тиіс, мүліктік зиянға қарамастан өтеледі» деп атап көрсеткен. Соның нәтижесінде ол моральдық зиян деміктілік міндеттеменің бірден-бір негізі болып табылатын жағдайларды қамтиды.

Қылмыстық істерде моральдық зиянды өтеу тәжірибесі өзге судьялар басшылыққа алатын өлшемдер туралы соттарға мүмкіндік бермейді.

Кесілген төленетін өтемақы бір мың теңгеден үш миллион теңгеге дейін қарастырылған. Зиянның орнын толтыру жөніндегі қадағалау және кассациялық іс жүргізудің негізгі бөлігі қызмет (еңбек) міндеттемесін атқарып жатқан қызметкерлерге, сондай-ақ қауіп-қатері көп көздердің әрекетіне қатысты. Азаматтық құқық теориясында моральдық зиянның азаматтық құқық бұзушылық салдарынан туындау мүмкіндігі туралы талай рет атап көрсетілді.

Қорыта келе айтарымыз Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты пленумының «Соттардың моральдық залалдың орнын толтыру жөніндегі заңды қолдануы туралы» 1995 жылғы 22 желтоқсандағы № 10 қаулысы күшін жойып, қазірде төраға Қ. Мәми қол қойған. «Соттардың моральдық зиянды өтеу туралы заңнаманы қолдануы туралы» 2001 жылғы 21 маусымда қабылданған № 3 нормативтік қаулысы қолданылуда. Осы құжатқа сәйкес соттар назары мүліктік емес игіліктер мен өзіндік құқықтарды қорғаудың және азаматтарға келтірілген моральдық зиянды толық өтеудің конституциялық құқықтар мен бостандықтарды жүзеге асырудың, құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғам құрудың тиімді тәсілі болып табылатынына аударылған. Мұны ел егемендігінің азаматтарымыздың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау жөніндегі игі қадам деп түсінеміз.

Сонымен, мүліктік емес өзіндік құқықтар дегеніміз – бұл мүліктік емес сипаттағы игілікке құқық. Мұнда экономикалық мазмұны жоқ және иесінің жеке басынан ажырағысыз, қолданыстағы заңдар танылған, реттейтін және қорғайтын игіліктер мен бостандықтарды мүліктік емес өзіндік құқықтар ретінде түсінеді.

Мүліктік емес сипаттағы игіліктерге мүліктік емес өзіндік құқықтар пайда болады және тиісінше, олар, негізінен алғанда, жәбірленушінің бұзылған мүліктік жағдайын қалпына келтіруді мақсат етпейтін әдістермен қорғанады. Мұндай әдістерге мыналар жатады: құқықтарды мойындау, құқық бұзылғанға дейінгі бұзылу қаупін туғызатын әрекеттерге тыйым салу. Бірақ мүліктік емес өзіндік құқықтары бұзылған адамның, осы шаралардан

басқа, моральдық зардаптарын өтеуге құқығы бар, бұл бұрын қолданылған Қазақ КСР Азаматтық кодексінде көзделмеген болатын.

Бұл шара көптеген шетелдерде бұрыннан кеңінен қолданылатын, бірақ ТМД елдерінде ол тек 1991 ж. бастап, яғни Азаматтық заңдардың негіздері қабылданған кезден бастап енгізіледі. Мәселен, Негіздердің 131-бабында тұңғыш рет моральдық зиян ұғымына анықтама беру, сондай-ақ оны өтеу жағдайлары мен әдістерін бекіту әрекеті жасалды. АҚ-ның қабылдануымен моральдық зиян санаты толығымен заңдастырылады [5;1086].

Адамның құқықтары мен қадір-қасиетін қорғау БҰҰ Жарғысында баянды етілген. БҰҰ-ның адам құқықтары жөніндегі Комиссиясы өзінің алғашқы бастамаларының бірі ретінде» Адам құқықтары туралы халықаралық билль» жасауды қолға алады. Осыдан кейін, 1948 ж. 10 желтоқсанда қабылданған Адам құқықтарының жалпыға бірдей жекларациясы және адам құқықтары жөніндегі кейінгі халықаралық пактілер қорғалатын құқықтар мен бостандықтардың ауқымын айтарлықтай ұлғайтты.

Қазақстан Республикасында адам құқықтары мен бостандықтары Конституцияға сәйкес танылады және оларға кепілдік беріледі. Адам құқықтары мен бостандықтары әркімге тумысынан жазылған, олар абсолюттік деп танылады, олардан ешкім айыра алмайды, заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілердің мазмұны мен қолданылуы осыған қарай анықталады.

Құқықтық мемлекет құру азаматтың мемлекет алдындағы жауапкершілігін ғана емес, сондай-ақ мемлекеттің азамат алдындағы жауапкершілігін де күшейтуді көздейді.

ҚР Конституциясында адам мен азаматтың айыруға болмайтын құқықтарына арналған арнайы II бөлім бар. ҚР Конституциясы азаматтардың барынша маңызды өзіндік құқықтары мен бостандықтарын атап көрсетеді, олардың жүзеге асырылуына және құқық бұзушылықтан тиімді қорғалуына кепілдік береді. Бұл – өмір сүру құқығы; денсаулық сақтау құқығы; жеке өміріне қол сұқпаушылық құқығы; өзіндік және отбасы құпиясын, өзінің ар-намысы мен қадір-қасиетін қорғау құқығы; тұрғын үйге қол сұқпаушылық құқығы; ар-ождан бостандығы, еңбек бостандығы құқығы және т.с.с.

Адам және азаматтың құқықтары мен бостандықтары заңмен ғана шектелуі мүмкін және оның өзінде де ол конституциялық құрылысты қорғау, қоғамдық тәртіпті, халықтың денсаулығы мен ізгілігін қорғау мақсаттарына қажет болатын шамада шектелуі мүмкін.

Азаматтардың мүліктік емес өзіндік құқықтарын Конституцияда баянды ете отырып, мемлекет осы арқылы оларды құқықтық реттеуді, яғни құқықтың түрлі салаларының көмегімен реттеуді қамтамасыз етеді. Мәселен, азаматтардың мүліктік емес өзіндік құқықтарын қорғау функциясын азаматтық құқықпен қатар, құқықтың қылмыстық, әкімшілік, отбасылық, еңбек құқығы секілдік салалары атқарады.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. 30.08.1995., өзгертулер мен толықтырулар 07.10.1998ж.21 мамыр 2007.
2. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі / Жалпы бөлім. / 01.09.1999. өзгертулер мен толықтырулар 07.01.2005.
3. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі / Ерекше бөлім. /1.07.99. өзгертулер мен толықтырулар 10.07.2005.
4. Қазақстан Республикасының Жоғарғы Сот Пленумының «Соттардың моральдық зиянды өтеу туралы заңнаманы қолдану туралы» 21.06.2001 жылғы Қаулысы.
5. Қазақстан Республикасының Азаматтық іс жүргізу кодексі. 13.07.1999. өзгертулер мен толықтырулар 21.02.2005ж. енгізілген.

ӘОЖ: 343.2/7

СОТҚА ДЕЙІНГІ ТЕРГЕП-ТЕКСЕРУ БАРЫСЫНДА ИІС ІЗДЕРІН СОТ-МЕДИЦИНАЛЫҚ САРАПТАМА НӘТИЖЕЛЕРІНДЕ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ешаев Н.Д.,

заң ғылымдарының магистрі, оқытушы

А.Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университеті

e-mail: yeshayev@mail.ru

Аңдатпа. Заманауи теориялық және практикалық мәселелер «Одорологиялық» сараптаманың дайындауға және жүргізуге байланысты қарастырылды. Мақалада иіс іздерін алу процесінде туындауы мүмкін негізгі қателіктер талданады, «Одорологиялық» сараптама жүргізу нәтижесінде алынған дәлелдемелерді бағалаудың қиындықтары қарастырылып, проблемалық мәселелерге авторлық ұстаным көрсетіледі. «Ольфакторлық» сараптаманың екі түрі: кинологиялық және аспаптық, және олардың артықшылықтары мен кемшіліктері қарастырылған.

Кілт сөздер: дәлелдеу, ольфакторлық зерттеу, сот-медициналық талдау, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, қылмыс, иіс іздері.

Аннотация. Современные теоретические и практические вопросы рассматривались в связи с подготовкой и проведением «одорологической» экспертизы. В статье анализируются основные ошибки, которые могут возникнуть в процессе получения запаховых следов, рассматриваются трудности оценки доказательств, полученных в результате проведения «одорологической» экспертизы, указывается авторская позиция по проблемным вопросам. Рассмотрены два вида ольфакторных экспертиз: кинологические и инструментальные, а также их преимущества и недостатки.

Ключевые слова: доказательства, ольфакторное исследование, судебно-медицинский анализ, информационные и коммуникационные технологии, преступность, следы запаха.

Abstract. Modern theoretical and practical issues were considered in connection with the preparation and conduct of the «odorological» examination. The article analyzes the main errors that may occur in the process of obtaining odor traces, discusses the difficulties of evaluating evidence obtained as a result of the «odorological» examination, and indicates the author's position on problematic issues. Two types of «olfactory» examinations are considered: cynological and instrumental, as well as their advantages and disadvantages.

Keywords: evidence, olfactory research, forensic analysis, information and communication technologies, crime, traces of smell.

Қылмысқа қасақана барған адам артынан қандай да бір ілік қалдырмай, ізін жасыруға барын салады. Арнайы қолғап киіп, бетперде тағып, тыңғылықты дайындалғандар соңында із қалдырмауға тырысатыны сөзсіз. Дегенмен, қылмыскер саусақ пен табан іздерін қанша жасырғанымен, өзінің иісінен құтыла алмасы анық. Міне, қылмысты иіс арқылы ашу одорологиялық криминалистика деп аталады.

Одорологиялық үлгінің сенімділігі көбінесе иіс іздерінің қалай алынғанына байланысты. Олар тексерудің басында, оның қатысушылары оқиға орнына бөгде иістерді әкелгенге дейін дереу алынуы керек. Одорологиялық іздермен жұмыс істеу кезінде сіз бірқатар ережелерді сақтауыңыз керек: алып қою және сақтау жүргізілетін барлық техникалық және сот-медициналық құралдар стерильді болуы керек. Мұндай құралдар: велосипед немесе

фланельді майлықтар, гигиеналық қолғаптар, алюминий фольга, сыйымдылығы 0,2-0,75 литр шыны банкалар, медициналық шприц, пинцет. Кішкентай заттарды тексергенде пинцетті қолдану керек, ал үлкендерін тек резеңке қолғаппен зерттеу керек. Барлық кішігірім заттар кейінгі зертханалық зерттеу үшін алынады. Иіс ізін алып тастамас бұрын, иіс тасымалдаушы зат бүріккіш бөтелкедегі сумен аздап ылғалдандырылады. Осыдан кейін адсорбент қолданылады, оны фольганың екі-үш қабатымен жауып, таспамен Мұқият қысады, бұл матаның затпен тығыз байланысын қамтамасыз етеді. Мұндай байланыс кем дегенде 40 минутқа созылуы керек. Алынған сынамалар мен заттар заттай дәлелдемелер ретінде тиісті түрде мөрленіп, қылмыстық іске қоса тіркелуге тиіс.

Оқиға орнынан алынған иіс сынамалары мен иіс тасымалдаушы заттар одорологиялық зерттеу объектісін заттай дәлел ретінде сипаттайтын қажетті белгілердің барлық кешеніне ие. Одорологиялық іздерді табу, негізінен, «заттай дәлелдемелерді қарау және сақтау» 221-бабында және «адам мәйітін тексеру» ҚР ҚПК 222-бабында көзделген тәртіппен оқиға болған жерді тергеу барысында өтеді. Қылмыстық істерді және сарапшылардың қорытындыларын талдау одорологиялық сараптамалар түрлі қоғамға қауіпті іс-әрекеттер бойынша, қылмыстық зорлық-зомбылық түрлері бойынша тағайындалатынын көрсетті.

Одорологиялық сараптамаларды тағайындау, әдетте, оқиға болған жерді тексергеннен кейін салыстырмалы зерттеу үшін иіс үлгілерін алғаннан кейін дереу жүргізіледі, сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында барлық заңдылықтар қарастырылу қажет.

Соңғы жылдары одорологиялық сараптамалар жүргізу өсу қарқындығын көрсетеді. Негізгі тергеу әрекеттерін жүргізу барысында сарапшыға нақты сұрақтар қойылған дұрыс, Сараптаманың шешілуіне келесі сұрақтар қойылады: «ұсынылған тақырыпта адамның иісі бар ма?» және «бұл тексерілетін адамның жеке иісі емес пе?» осы сұрақтардың жауабына сай салыстырмалы сараптама жүргізуге болады, ол тұлғаларға қатысты күдікті айқындап береді.

Теориялық идеяларды талдау нәтижелерін салыстыру барысында қылмыспен күресте одорологияны қолдану тәжірибесін социологиялық зерттеу нәтижелерінің деректерін және зерттелетін проблема туралы, көзқарастардың гетерогенділігіне келуге болады. Бұл мәселе бойынша ғылыми ортада өткір пікірталастар бар.

Қазақстан да, Ресейде де, Беларусьта дәлелдемелер көзі ретінде сарапшының қорытындысында өзгешеліктер байқалады, оларда бірыңғай көзқарас болған жоқ. Мұның себебі биодетектордың иісті аппаратын (қызметтік-іздірету итін) пайдалануға негізделген иіс сынамаларын зерттеу әдістемесінің ерекшелігі болды.

Егер біз қылмыстық процестік құқығында сарапшының қорытындысы дәлелдеу объектісінде кіретін фактілер туралы ақпарат көзі ретінде көрінеді. Одорологиялық сараптама жүргізу нәтижесінде жасалған қорытындыны бағалау кезінде қарама-қарсы пікірлер кездеседі. Кейбір ғалымдар «ит қанатының айғақтарын» дәлел ретінде қабылдауға болмайды деп санайды. Басқалары, керісінше, одорологиялық сараптаманың нәтижелері іс бойынша дәлел болып табылады деп мәлімдейді. Мәселенің мәні аспаптар мен өзге де техникалық құралдарды (аспаптық зерттеу әдістері деп аталатын) пайдалануға негізделген сараптамалық зерттеу әдістемелеріне дәстүрлі тәсілдің үстемдігінде жатыр.

Осыған байланысты М.С.Строгович былай деп жазды: «ғылым иістерді тиісті ғылыми құралдарды, құрылғыларды, механизмдерді қолдану арқылы, иістерді сандық және сапалық талдау арқылы анықтау мүмкіндігіне жеткенде және салыстырылатын иістердің сәйкестігі немесе айырмашылығы не үшін және не негізінде анықталатынын қашан түсіндіруге болады.

Содан кейін криминалистикалық одорология туралы криминалистика бөлімі ретінде айтуға болады, содан кейін одорологиялық сараптама үшін негіздер белгіленуі мүмкін». Аспаптық емес жабдыққа негізделген кез-келген басқа әдістер дәстүрлі көзқарастардың өкілдері арасында алынған нәтижелердің сенімділігіне күмән тудырады.

Қарастырылып отырған мәселе сараптамалық зерттеуде қызметтік іздестіру итін қолдану мүмкіндігінің табиғи мәселесін тудырады. Мұнда да бірыңғай тәсіл жоқ. А.И.Винбергтің пікірінше, «органолептикалық - одорологиялық сараптама үшін негіз-иіс сезу сияқты сезім мүшелерінің көмегімен иісті анықтау. Органолептикалық жағдайда негізінен иісті, сондай-ақ адамның дәмдік органдары әрекет етеді, одорологиялық жағдайда (біріншісінің түрі ретінде) қызметтік-іздестіру итінің иісті органы әрекет етеді».

Зерттелетін мәселенің әртүрлі аспектілеріне бірыңғай көзқарастың болмауы бізді оны жан-жақты, әр түрлі тұрғыдан қарастыруға және шешудің ең қолайлы жолын табуға тырысады.

Алдымен, одорологиялық әдістің сараптамалық формасына тоқталайық. Оның артықшылығы-оның көмегімен сіз иіс үлгілерін зерттеу процедурасына және оның нәтижелерін жобалауға байланысты процедуралық мәселелерді шеше аласыз. Иіс іздері микрообъектілердің бір түрі болғандықтан, одорологиялық сараптаманы дайындауға және өндіруге байланысты жұмыс кез-келген басқа микрообъектілерге қатысты жүргізілетін жұмыстарға ұқсас болады.

Биодетекторды сөздің тікелей мағынасында құрылғы ретінде қабылдау мүмкін емес. Иттің иіс сезу механизмі көптеген сыртқы және ішкі ынталандыруды ескере отырып, ми басқаратын тірі, жоғары дамыған ағзаның күрделі жүйесіне енеді. Сондықтан, салыстырылатын иістердің сәйкестігі немесе айырмашылығы не үшін және не негізінде анықталғанын толық түсіндіру мүмкін емес, өйткені иттің ми қыртысында пайда болған қажетті иісті саралау процесі әлі зерттелмеген.

Бұл жағдайлар сараптама жүргізу үшін енгізілген ережеге қайшы келеді, бұл зерттеу нәтижелерінің сенімділігіне күмән тудырмайтын әдістерді қолданудан тұрады. Тағы бір жағымсыз нюанс-сарапшы-одорологтың фигурасын енгізумен ауырлық орталығы биодетектордың әрекеттерінен адамның әрекеттеріне ауысады. Мұның бәрі сарапшының биодетектордың жұмысын бағалауға субъективті көзқарасының ықтималдығын кеңейтеді, бұл сараптама үшін қолайсыз.

Бұл тәсілдің теріс жағы-биодетекторды «өзіндік құрылғы» ретінде пайдалану алынған нәтижелерді басқа жолмен тексеру мүмкіндігін шектейді (оларды басқа қызметтік иттерді қолдана отырып, қайта тексеру арқылы ғана тексеруге болады).

Жауап іздеу жолдары ретінде келесідей қарастыруға болады.

Біріншіден, белгілердің қаржылық белгіленген дисплейлеріне сәйкес сәйкестендіру тұжырымдамасын түзету қажеттілігі туындады.

Біздің ойымызша, оны тек объект белгілерінің қаржылық белгіленген дисплейлерімен шектемеу керек. Иіс іздері жеке иіс букетін жасайтын адам белгілерінің белгілі бір жиынтығын көрсетудің ерекше қасиетіне ие. Болашақта ғалымдар объектінің жеке белгілерін көрсетудің басқа тәсілдерін ашуы мүмкін. Автор сәйкестендірудің бірінші түрін тұжырымдауды материалдық іздерде оның жеке белгілерін көрсету үшін қажетті объектіні құру ретінде ұсынған жөн деп санайды.

Бұл адамның Иіс іздері арқылы сәйкестендіруді осы түрге қосады. Алайда, мұндай сәйкестендірудің сараптамалық формасы иіс метаболиттерін құрайтын молекулалардың байланыстырушы өзара әрекеттесуін талдауға негізделген аспаптық әдістермен жүзеге асырылуы керек. Болжам бойынша, біз олардан адамның жеке белгілерінің көрінісін таба аламыз.

Екіншіден, В.А.Снетковтың кинологиялық үлгіні сот-медициналық сәйкестендірудің ерекше түрі ретінде қарастыру туралы ұсынысына қарамастан, мен биодетектордың көмегімен адамды иіс ізімен анықтау, ең алдымен, сәйкестендірудің мазмұнын ақыл-ой бейнесінде білдіруі мүмкін және оны сарапшы емес, тергеу-сот түрінде жүргізу керек деп санаймын. зерттеу. Шынында да, иттің ми қыртысында қажетті иісті қабылдаған кезде иіс

букетінің ерекше бейнесі түрінде пайда болатын сезім пайда болады. Әрі қарай, ит миында бірдей кескін жасайтын иісті іздейді.

Осыған байланысты мұндай сәйкестендіру қандай тергеу немесе іс жүргізу әрекеті аясында жүргізілуі керек екенін анықтау қажет. Қазіргі уақытта адамды иіс іздері арқылы аспаптық әдіспен анықтау мүмкін емес, өйткені тиісті аспаптық база жоқ. Сараптамалық жолмен зерттелетін заттың буланған молекулалары болып табылатын моноиістерге сәйкес объектінің топтық байланысын ғана анықтауға болады [1].

Олар зерттеу нәтижелерін көрсетпейді, өйткені соңғысы үшін сарапшының қорытындысы немесе қылмыстық процестегі олардың дәлелдік мәнін нақты көрсете отырып, маманның анықтамасы түрінде бекітудің өзіндік құқықтық нысандары бар. Мәселені процедуралық шешудің тағы бір нұсқасы бар. Одорологиялық әдісті тергеу эксперименті аясында қолдануға болады. Дәл осы формада ол Венгрияда және басқа да елдерде қолданылады және Р.С.Белкиннің айтуынша, бұл үшін жеткілікті негіздер бар.

«Тергеу эксперименті – бұл фактіні тәжірибелі түрде анықтау немесе оны тексеру. Оның нәтижелерінің сенімділігінің кепілі эксперимент жағдайларын өзгерту кезінде бірдей нәтижелерге әкелетін эксперименттерді бірнеше рет қайталау болып табылады. Бұл нәтижелер әрқашан оның барлық қатысушылары үшін айқын, түсіндіруді қажет етпейді және берілген ретінде қабылданады. Бұл нәтиже мінез-құлық актілері түрінде болуы мүмкін, мысалы, белгілі бір ынталандыруға белгілі бір реакция: дыбыстық, иіс, ауызша және т.б. Биодетекторды қолдана отырып, тергеу экспериментін жүргізу кезінде бақылау объектісі - иттің мінез-құлқы болады».

Сәйкестендіру зерттеулерін жүргізу үшін сараптама аясында жеке иіс букетіне жауап беретін құрал жасау үшін ғылыми іздеуді жалғастыру қажет. Биодетекторды тергеу әрекеті түрінде жүргізілетін адамды анықтау үшін қолдануға болады.

Тану үшін ұсыну жануарды емес, нақты процедуралық мәртебеге ие адамды, мысалы, куәгер немесе жәбірленушіні тану субъектісі ретінде қосуды қамтиды. Осыған сүйене отырып, қарастырылып отырған тергеу әрекеті аясында биодетекторды пайдалану мүмкін емес болып көрінеді.

Бұл тәсілді дәлелдеу кезінде бір факт назардан тыс қалды. Тергеу эксперименті, әдетте, бұрын жауап алынған адамдардың айғақтарында сипатталған, белгілі бір жағдайда, белгілі бір жағдайларда орын алған және оқиға орнында анықталған тергеуші талдаған салдардың басталуына әкелген фактілерді, құбылыстарды, процестерді немесе әрекеттерді анықтау немесе тексеру үшін жүргізіледі. Сондықтан тергеу экспериментін жүргізу кезінде зерттелетін әрекеттің басталуына жақын жағдай мен жағдайлар қалпына келтіріледі, мұндай құбылыстардың, әрекеттердің немесе процестердің нәтижесінде зерттелетін салдардың туындағанын анықтауға бағытталған тәжірибелер жүзеге асырылады.

Осыған байланысты тергеу экспериментін белгілі бір ортада және белгілі бір жағдайларда иттің адамның жеке иісіне реакциясын зерттеу үшін ғана жүргізуге болады. Сонымен қатар, жануардың белгіленген немесе тексерілетін мінез-құлық актісі зерттелетін әрекеттің құрамдас бөлігі болуы керек, ол шешілетін мәселенің мәніне сәйкес келмейді [2].

Мәселені шешу барысында біз одорологиялық іріктеуді дербес тергеу әрекеті ретінде құқықтық реттеуде көреміз, оның негізі одорологиялық сараптама өндірісінде қолданылатын әдіс болуы мүмкін. Іріктеуді жүргізудің іс жүргізу тәртібі тергеу эксперименті немесе тану үшін қолданылатын Жалпы Шарттарға негізделуі керек. «Жедел-тергеу іріктемесі» деп аталатын Снетков іс-шарасы, онда субъекті-тергеуші, ал маман-одоролог өз құзыреті шегінде және оған берілген құқықтар шегінде дербес әрекет етеді.

Одорологиялық іріктеудің пайдасына оң дәлел-бұл жағдайда құрылғының орнына биодетектор қолданылған кезде сараптама жүргізу кезінде пайда болатын күмәндерді болдырмауға болатындығы. Иттің ми қыртысында қандай процестер жүретінін, оның

қалаған иісін білетінін түсіндіру мүмкіндігінің болмауы айыпталушының пайдасына түсіндірілуі мүмкін күмән тудырады [3, 282].

Іріктемені өндірудегі сараптамадан айырмашылығы, тергеуші одоролог маман жүргізген иіс үлгілерін зерттеу процесін бақылайды. Бұл жағдай тергеу іс-әрекетінің жетекшісіне сәйкестендіру процедурасын тікелей қабылдауға және маманның тұжырымдарын оның ішкі сенімі бойынша бағалауға мүмкіндік береді.

Маманның одорологиялық іріктеуге қатысуы қажет, өйткені ол арнайы білімнің тасымалдаушысы болып табылады, оны қолдану қылмыстың іздері мен басқа да айғақтардың жойылуына жол бермейді. Сонымен қатар, одоролог маманын тарту тергеу әрекетіне қатысушылар арасындағы функцияларды ажыратуға мүмкіндік береді.

Іріктемені өндіру кезінде алынған нақты деректерді бағалау мынадай түрде жүзеге асырылуы тиіс. Оң категориялық немесе теріс нәтижелерге тексерілетін көздерден зерттелетін иіс іздерінің пайда болуын немесе мүмкін еместігін растайтын дәлелдер мәртебесін беру қажет. Оң ықтималдық нәтижелері, егер олар іс бойынша жиналған басқа дәлелдермен расталса, қылмыстық әрекеттің мән-жайларын анықтау үшін ескерілуі және пайдаланылуы мүмкін.

Негізгі әлеуметтік зерттеулер құқық қорғау жүйесі өкілдеріне сұрау салу (сараптамалық бағалау) түрінде және басқада БАҚ құралдарының ақпараттарына сүйене жүзеге асырылды. Оларды жүргізу нәтижесінде оқиға орнында иіс іздерін жинауға байланысты жағдайлар респонденттердің 25,5%-ын атап өтті. Экономикалық қылмыс бөлімшелері қызметкерлерінің тәжірибесінде мұндай жағдайлар анықталған жоқ. Респондент-тердің 15,8%-ы иіс іздерін жинау үшін одоролог маманын тарту мүмкіндігіне ие. Респондент-тердің пікірінше, иіс іздерін сот-медициналық зерттеу жүргізілуі керек: тек сараптама аясында – 27,8%, дербес тергеу әрекеті ретінде – 12,5%, өзге іс-шара түрінде – 1,1%, сараптама шеңберінде, егер зерттеу техникалық аспаптардың көмегімен жүргізілсе, сондай-ақ тергеу әрекеті шеңберінде, егер зерттеу қызметтік-іздістіру итін қолдана отырып жүзеге асырылса – 58,6%.

Респонденттердің 80%-ы сараптама аясында жүргізілген иіс іздерін зерттеу нәтижелерін, 60,1%-ы тергеу әрекеті аясында сенімді деп санайды. Дәйексіз – бірінші жағдайда-сұралғандардың 6,9%, екінші жағдайда – 12%. Респонденттердің жалпы санынан одорологиялық зерттеулердің нәтижелерін тек жедел-іздістіру мақсаттарында ғана пайдалану мүмкіндігін 3%-ы ғана көреді, тергеу мақсатында - 96%, өзге мақсаттарда – 1%. Мұндай зерттеулердің нәтижелеріне дәлел мәртебесін беру керек, сұралғандардың 79,3%-ы жедел-іздістіру ақпаратының – 16,3%-ы, тек қосалқы ақпараттың – 4,4%-ы [4, 104б.].

Әдебиеттер тізімі

1. Тишков С.А. Особенности назначения и производства некоторых видов судебных экспертиз, в том числе: судебной экспертизы пищевых продуктов, судебно-ботанической экспертизы, судебной пожарно-технической и судебной одорологической экспертизы: методические (практические) рекомендации. – Орел: ОрЮИ МВД России, 2018. – 1 эл.опт. диск (CD-ROM).
2. Бегалиев. Е.Н. Криминалистикалық техника практикумы: оқу құралы. – Электрон. текстовые дан. (132 Мб). – Алматы: NURPRESS, 2013. – 1 эл.опт.диск (CD-ROM).
3. Б.Ш. Сарсембаев. Криминалистикалық техника: оқулық. – Алматы: Экономика, 2012. – 282 с.
4. Сулимов К.Т. Криминалистическая одорология: кинологический подход: методическое пособие; Российский научно-исследовательский институт культурного и природного наследия имени Д.С. Лихачева, Центр военного и морского наследия. – М.: Институт наследия, 2019. – 309 с.

УДК 1174

**ҰЛТТЫҚ САНАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ДІНГЕГІ –
ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ****Жангожина Г.М.,**

*педагогика ғылымдарының магистрі,
жалпы білім беретін пәндер кафедрасының оқытушысы,
Б.Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы
Қарағанды қ., Қазақстан
e-mail: gulstan_zhangozhina@mail.ru*

Аннотация. Бұл мақалада Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудағы Мемлекеттік бағдарламасы аясында жастарға патриоттық тәрбие беру мәселелері қозғалады.

Қазіргі таңда жастардың ой-өрісі, ойлау қабілеті ұяндықтан қалып бірбеткейлікке бет бұрған жастарға тек қана білім беріп қана қоймай, сонымен қатар тәрбие мәселесін қатар алып жүруіміз қажет.

Кілт сөздер: тәрбие, патриот, полимәдениет, гуманизм, сана, рухани жаңғыру, этнос, білім.

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың Мемлекеттік бағдарламасының негізгі міндеттерінің бірі қазақстандық патриотизмге, төзушілікке, биік мәдениетке, адам құқықтары мен бостандықтарын құрметтеуге тәрбиелеу болып табылады. Бұл жастарға этнопедагогикалық негізде білім беріп, патриоттыққа тәрбиелеу ісіне нұсқау әрі оның қажеттілігін айқындайтын бағдарлама деуге болады. Сол сияқты тәрбие тұжырымдамасында тәрбие үдерісін ұйымдастырудың қағидаларында этникалық қағида этникалық мәдениет негізінде жалпы ұлттық мәдениеттің гүлденуіне ықпал жасайтын мәдениет жасаушы ортаны қалыптастыруды, азаматтық келісім жөнінде атап көрсеткен.

Біз тәрбиенің қойған мақсатынан және одан туындайтын міндеттерге сүйене отырып тәрбие жұмысының бағыттарының ішінде мынадай бағыт айқындалғанын білеміз: Азаматтық-патриоттық, құқықтық және полимәдениеттік тәрбие гуманизмге, қазақхалқының тарихы мен салтын, тілін сүю және құрметтеуге, оның таңдаулы дәстүрлерін сақтауға және оны дамытуға, азаматтық ұстанымды және патриоттық сананы, қалыптасқан ұлттық өзіндік сананы, ұлт аралық мәдени қарым-қатынасты қалыптастыруы тиіс. Балалар мен жастардың азаматтық патриоттық білім беру ұйымдарында азаматтық құқықтық, патриоттық тәрбие беруде мазмұны мен әдіс тәсілдер мен оқу тәрбие құрылымының өзара іс әрекеттестік негізінде деңгейін көтеру белгіленген. Ондай әрекеттестікті біздің ұлы ойшылдарымыз ертеден -ақ ескеріп, өз ойларын қосқан. Осындай адамның еркін әрекеттесетін мінез-құлқын тәрбиелеуде Әл-Фараби «Әдеттенудің арқасында бізді жақсы мінез – құлыққа жеткізетін әрекеттер жақсы әрекеттер болып табылады. Ол адамның жетілуі оның мінез-құлқының жетілуіне сайма-сай келеді» деген ойы арқылы қазіргі кезде тұлғаның жеке қасиетін, мінез-құлқын қалыптастыруда жақсы әрекеттер қалыптастыру керектігі туралы ой айтады. Бүгінгі күндегі Еліміздің егемендікке жетуі халықтардың ұлттық дүние танымының өсуіне жағдай жасады.

Қазіргі кезде жоғары оқу орындарында тәрбие беру мәселесіне жаңаша көқарас тұрғысынан қарауды және студенттердің патриоттық сана-сезімін, сапаларын, мінез-құлқын қалыптастыруды көздейтін тәрбиенің формалары мен әдістерін жетілдіруді талап етеді. Бұл бүгінде байсалдылық, табандылық, батылдылық, батырлық, қайсарлық туралы білім ғана емес, өнегелік, тәрбиелік көрсету қажет болып отырған уақытта аса

маңызды. Отанға деген сүйіспеншілік, патриотизм қашанда ұлттық сипатқа ие, өйткені, патриоттық сезім мен көзқарастар қашанда белгілі бір ұлтқа, ұлысқа жатады. Қазақ халқы ежелден басқа халықтардай Отанын, ұлтын сүйген. Батырларымыз бастаған қазақ халқы Отанын, жерін, ұлтын жаудан қорғаған. Оны Қазыбек би өз сөзінде былай келтіреді: «Біз қазақ деген мал баққан елміз, бірақ ешкімге соқтықпай, жай жатқан елміз. Елімізден құт береке қашпасын деп, жеріміздің шетін жау баспасын деп, найзаға үкі таққан елміз; ешбір дұшпан басынбаған елміз, басымыздан сөзді асырмаған елміз. Досымызды сақтай білген елміз, дәмі-тұзын ақтай білген елміз; асқақтаған хан болса, хан ордасын таптай білген елміз. Атадан ұл туса, құл боламын деп тумайды, анадан қыз туса, күң боламын деп тумайды» дей отырып, қазақ халқының өз елін, жерін қорғаудағы қажырлығын, жанын аямайтын патриоттығын, такаппарлығын көрсетеді. Олай болса, біз жастарға осындай ұлағатты сөздерді санасына сіңіру арқылы, оның өз ата-тегін, ұлтын, халқын силауға, Отанын сүйуге, өз еліне деген мақтаныш сезімін оятуға бағыт береміз.

Қазақ халқының өз елін шапқыншылықтан қорғауда ерлігі аңыз болып өлең-жырға қосылған Қобыланды, Алпамыс, Ер Тарғын, Қабанбай т.б. батырлар жастайынан халық тәрбиесінің бесігінде тербеліп өскен, елін, жерін сүйген батырлар. Мұндай батырларға арналған батырлар жыры да қазақтың елін, жерін, Отанын сүйуінің негізі болып табылады. Қазақтың ұлтжандылығы, отансүйгіштігі ертеден қалыптасқан. Оған қазақтың мақал-мәтелдері де дәлел. Мәселен, туған жер-отан туралы мақалдар-мәтелдерде: “Туған жердей жер болмас, Туған елдей ел болмас” сияқты болып кете береді. Мұндай мақал-мәтелдердің өзі қазақтың елін, жерін, Отанын сүйуіне негізделіп, өз елін, туған жерін құрметтеуге табиғатын сүйуге жастарды тәрбиелеу көне заманнан өзімен бірге дамып келе жатқанын есімізде ұстағанымыз жөн. Бүгінгі күндегі патриоттық сана-сезімнің әлсіреуі, адамдардың өз елі мен оның жетістіктері үшін ұлттық мақтаныш сезімінің өзгеруі – бұл қоғамның өнегесізденуінің, халықтың тұрақсыздануы мен ыдыраушылығының ажырамас сипаты. Қазірде Қазақстанда Отанға деген сүйіспеншілік қоғамдық қатынастарды демократияландыру және гуманизмдендіру негізінде патриотизмге тәрбиелеу қажет.

Ұлы дала ұландарының кемел болашағы, «Мәңгілік Ел» ертеңі ұрпақтың рухани байлығы мен мәдениетіне, саналы ойлау, бәсекелік қабілеті мен біліміне, іскерлігіне байланысты. Осыған орай еліміздің білім беру жүйесінде әлемдік деңгейге жету мақсатындағы әртүрлі әдіс-тәсілдерді қолданып, терең білімді, ізденімпаз, шығармашылық қағиданы ұстанатын тұлғаны тәрбиелеу ісінде «жаңа қазақстандық патриоттық тәрбие беру» мәселесінің маңыздылығы ерекшелініп тұр. «Қазақстандық патриотизм» арқылы Отан, мемлекет, атамекен (сакралді география), туған жер, туған ел, туған өлке, халқы туралы түсініктер оқу-тәрбие үрдісінде, сабақтан тыс іс-шараларда отансүйгіштік сезімді дамыту, ұлттық салт-дәстүрді сақтау, мемлекеттік рәміздерді құрметтеу, ана тілін қадірлеу сезімдерін қалыптастыру жүзеге асырылады.

Қазақстан Республикасының алғашқы президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламасында ең басты қағидалардың бірі «Ұлттық бірегейлікті сақтау» деп анықталған: «Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – ұлттық кодынды сақтай білу». Ұлттық сана-сезім, ұлтқа жанашырлық – патриоттық тәрбие берудің, саналы, парасаты мол азаматты тәрбиелеудің негізгі діңгегі, өзегі. Қазақстан жағдайындағы патриоттық тәрбие беру мәселесінің ерекшелігін де күн тәртібінен тыс қарастыруға болмайды. Себебі көпұлтты мемлекетіміздің халқы этносаралық қарым-қатынас орнатуда патриоттық қағидалардан тыс кемелдене алмайды. Ұлтаралық, этносаралық татулық – қазақстандық патриотизмнің бөлінбес құндылығы деп қарастырамыз. Осы құндылық арқылы бағдарламада негізгі бағыттардың бірі

«Сананың ашықтығы» жүзеге асырылады. Бұл бағыт пен «қазақстандық патриотизм» мәні тығыз байланыста екенін елін, жерін көркейту ісінде қазақ жерін Отаным деп таныған ұлттар мен этностардың, әлемнің озық тәжірибесін есепке алу үрдісі айқындап береді. «Татулық», «бірлік» ұғымдары «қазақстандық патриотизмнің» құндылықтары ретінде әр қазақстандықтың бойына туғаннан сіңірілетіні белгілі.

Өскелең ұрпақ тәрбиесінде «қазақстандық патриотизм» білімге құштарлық пен әлемнің жанашылдыққа бағытталған сандық технологияларын (цифровизация) игерусіз түпкі мақсатына жетпейтіні анық. Сондықтан оқу-тәрбие үрдісінде өзегі өзгермейтін мәселенің бірегейі – «Білімнің салтанат құруы» бағыты. Бұл орайда өскелең ұрпақтың бойына саналы түрде ес білгеннен бастап «білім» категориясының адам өміріндегі басты құндылық екенін сіңірту, дәріптеу ісі дұрыс жолға қойылуы керек. Білімі таяз адам саналы түрде патриот болуы екіталай. Сондықтан «Саналы азамат» тәрбиелеуде білім алудың, алған білімі арқылы еліне қызмет жасау қағидалары негізгі дінгек болып табылады. Көкірегі ояу, зердесі ашық, білімі кемел, біліктілігі жоғары, санасы биік тұлға ғана еліне еңбегін риясыз сіңіруге дайын болады.

Өз халқының тарихының өнегелі жақтарын білу, өз елінің кешегі және бүгінгі қаһармандарын мақтаныш ету, олардың ерлігіне тағзым ету, оларға сай болу патриотизмнің басты құрамдас бөлігі болып табылады. Алайда тарихтың ақтандақтарын жеткіліксіз оқып-үйрену, түрлі тарихи және ғылыми теориялардың арасындағы келіспеушіліктер мен айырмашылықтар, жастардың төл тарихына деген қызығушылығының айтарлықтай аз болуы, өзге, әсіресе батыстық идеология мен теориялардың басымдық ықпалы бұған көп кедергі жасауда. Көп ретте жастардың бұқаралық, тіпті кейде арзан мәдениетке елтіп, этномәдени, дәстүрлі, ұлттық бастаулардан алыстап кетуі, өкінішке қарай, қалыпты және кеңінен тараған үрдіске айналды. Менің ойымызша, одан шығудың басты жолы — қазіргі білім беру мекемелерінде этномәдени білім мен тәрбие беруге ерекше көңіл бөлу.

Патриоттық сезім отбасынан басталады. Өкінішке қарай, нарықтық қатынастардың кеңінен орын алуы, ересектердің тәрбиеге жеткіліксіз көңіл бөлуі, ата-аналардың уақытының жетіспеушілігі мен қолдарының тимеуі отбасындағы жастар тәрбиесінің ролін түсірді. Әрине, мұндай жағдайларда өзінің ескі арнасын жоғалтқан патриоттық, отансүйгіштік сезімдерді қалыптастыру мен оған тәрбиелеудің жаңа жолға оңайлықпен түсіп кете алмасы анық.

Тәуелсіздік – елдің биік те қасиетті ұғымдарының бірі, ал отансүйгіштік – біздің халықты біріктіретін Қазақстанның бірлігі мен жалпыұлттық идеясының негізі болып табылады. Ол аса маңызды стратегиялық, ұлттық, мәдени проблемаларды шешуге бағытталған қоғамның маңызды мобилизациялық ресурстарының формасы. Мемлекеттің саяси құжаттарында нақты белгіленген патриотизмнің ықтималды нәтижесі ел азаматтарының нақты іс-әрекеттерінен көрінуі тиіс. Себебі, азамат, патриот болу үшін батыр немесе асқан ерекше адам болудың қажеті жоқ. Тек өз Отанынды жеткілікті дәрежеде сүйюің, ол үшін кам жеуің, оның барлық қиындығы мен қуанышын бірге бөлісуің қажет.

Әдебиеттер тізімі

1. Аяған Б.Ғ., Әбжанов Х.М., Махат Д.А. Қазіргі Қазақстан тарихы. – Алматы: Раритет, 2010. – 448 б.
 2. Сұлтанов Қ. Серпінді кезең. – Астана: Елорда, 2005. – 608 б.
 3. Абрахманов С. Тәуелсіздік шежіресі. – Алматы: Атамұра, 2006. – 392 б.
- Дереккөз: <http://alashainasy.kz> сайты.

ӘОЖ 358.7

ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАР ТУРАЛЫ АРЫЗДЫ, ХАБАРДЫ НЕМЕСЕ БАЯНАТТЫ ҚАБЫЛДАУДАҒЫ БІРІЗДІЛІКТЕР

Айтбаева Г.А.,

магистр, аға оқытушы

Кумисбекова Н.К.,

магистр, аға оқытушы

Академик Ә.Қуатбеков атындағы Халықтар Достығы университеті

e-mail: Maka_789@mail.ru

Аңдатпа. «Қылмыстық құқық бұзушылық» ұғымының мазмұны қоғамдық-экономикалық формацияның өзгеруіне орай өзгеріп отырды, бірақ оның қылмыстық заңмен қорғалатын, өмір сүріп отырған қоғамдық қатынастар үшін қоғамдық қауіптілігін анықтайтын әлеуметтік мәні өзгеріссіз қалады.

Кілт сөздер: Діни көзқарастар, діни рәсімдер, әдет-ғұрыптар, Халықаралық құқықтық құжаттар, құқықтық реттеу механизмі, саяси партиялар, діни идеология, саяси тұрақтылық.

Аннотация. Содержание понятия «уголовное правонарушение» менялось в связи с изменением общественно-экономической формации, но его социальная сущность, охраняемая уголовным законом, определяющая общественную опасность для существующих общественных отношений, остается неизменной.

Ключевые слова: религиозные взгляды, религиозные обряды, обычаи, международно-правовые документы, механизм правового регулирования, политические партии, религиозная идеология, политическая стабильность.

Abstract. The content of the concept of «criminal offense» has changed due to changes in the socio-economic formation, but its social essence, protected by criminal law, determining the public danger to existing public relations, remains unchanged.

Keywords: religious views, religious rites, customs, international legal documents, mechanism of legal regulation, political parties, religious ideology, political stability.

Қылмыстық құқық бұзушылық туралы ілім қылмыстық құқық ғылымының негізгі бөлімдерінің бірі болып табылады. Көзқарастарды, ойлар мен ұсыныстарды басшылыққа алып, тыйым салуды белгілей отырып, яғни «қылмыс» моделін жасай жасай отырып, заң шығарушы қылмыстық-құқықтық нормалардың бәрін бүге-шігесіне дейін қарастырады. Осы нормалардың мазмұнды бірлігіне қарай олардың шындыққа жанасатындығы мен мақсаттылығын басшылыққа ала отырып, олардың іс жүзінде қолдану тиімділігінің ғылыми негізделген бағдарын талдау және бағалау қажет. Біздің мемлекетімізде қылмыстық құқық құқықтық реттеу механизмі болып табылады.

Азаматтардың мінез-құлқына, мемлекеттік органдар мен қоғамдық ұйымдардың қызметіне құқықтық реттеу механизмі арқылы ықпал ете отырып, мемлекет қылмыстылықпен және оның құбылыстарымен күрес жолындағы өзекті міндеттерді шешуді қамтамасыз етеді. Жеке адамның Қазақстан Республикасының 1995 жылғы Конституциясында орнықтырылған құқықтық мәртебесі адамдар мен азаматтардың құқықтары тұжырымдамасына негізделген және халықаралық құқықтық құжаттардың негізгі қағидаларынан туындайды. Қазіргі заманғы халықаралық құқықта адам құқығына қатысты тұтастай құқықтық актілер

кешені қалыптасты. Халықаралық құқық нормалары нақты мемлекеттегі адам құқығын тікелей реттемейді. БҰҰ жарғысы мемлекеттерді олардың аумағында тұрақты тұратын барлық адамдардың, қандайда болсын кемсітуге жол берместен негізгі құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етуге міндеттейді.

Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясы азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын нығайта отырып, халықаралық актілердің нормалары мен қағидаларына сүйенеді. Жоғарыда аталған халықаралық құқықтық актілер адам мен азаматтардың келесідей негізгі құқықтары мен бостандықтарын жариялайды: кез келген адамның өмір сүруге, бостандыққа және жеке басына қол сұғылмауына құқылы; ешкім де азапталмауы, қадір – қасиетін кемсітетіндей көз алартушылыққа және жазаға ұшырамауы тиіс; барлық адамдар заң алдында тең, заңмен тең дәрежеде қорғалуға құқылы; кез келген адам тұратын орнын мемлекет шегінде еркін алмастыруға және басқалардың денсаулығын және тұрмыс жағдайын қолдауға қажетті өмірлік деңгейде еңбек етуге, білім алуға, дем алуға құқылы.

Халықаралық құқықтық құжаттар адам құқықтары мен бостандықтарын ең жоғарғы құндылық деп таниды. Қазақстан Республикасының Конституциясы адам құқығы туралы халықаралық құжаттардың негізгі идеялары мен қағидаларын қабылдады және оны мемлекеттің өзіндік ерекшеліктерін ескере отырып нығайтты. Конституцияда мемлекеттің адамға және азаматқа қатынасы туралы қағида орнықтырылды [1.57].

«Адам құқықтары мен бостандықтары әркімге тумысынан жазылған, олар абсолютті деп танылады, олардан ешкім айыра алмайды, заңдармен, өзге де нормативтік құқықтық актілердің мазмұны мен қолданылуы осыған орай анықталады». Бұл адамның табиғи құқығын мемлекеттің тануы және бастау алар қайнар көзі болып танылады және Конституцияның «Адам және азамат» деген 2-тарауының мазмұнын белгілейді. Мұнда адам құқығымен бірге азаматтардың құқықтары мен міндеттері айтылады. «Республиканың азаматы өзінің азаматтығына орай құқықтарға ие болып, міндеттер атқарады». Сөйтіп, аталған бөлімде Қазақстанның конституциялық заңы тарихында бірінші рет азаматтардың құқықтары және міндеттері мен бірге «адам құқығы» ұғымы бірнеше рет танылады. Сөз жоқ, «адам құқығы» мен «азамат құқығы» ұғымы бір біріне жақын және табиғи түрде ұштасқан ұғымдар. Азамат деген – адам. Сондықтан, адамға қатыстының бәрі де азаматтыққа қатысты [2.91].

Адамға тумысынан жазылған, абсолютті деп танылған және олардан ешкімде айыра алмайтын құқықтары мен бостандықтары Қазақстан Республикасының азаматтарына да тән. Сонымен бірге табиғи құқықтары мен бостандықтары шетел азаматтарына және азаматтығы жоқ адамдарға да берілген. Алайда «азаматтық құқығы» азаматтық құқығына ерекшеленеді, өйткені мемлекет азаматқа меңінше кең құқықтар мен бостандықтар беріп, мемлекеттің өз азаматтарына деген ерекше қатынастарына орай айырықша міндет жүктейді. Міне осы негізде Қазақстан Республикасының Конституциясы жеке тұлғалардың құқықтары мен бостандықтарын қалыптастырады. Егер құқықтар, бостандықтар мен міндеттер баршаға қатысты болса онда «барлығы», «адам», «әркім», «ешкім де емес» деген терминдер қолданылады. Егерде құқықтар, бостандықтар мен міндеттер баршаға қатысты болса, онда ол туралы көрсетіледі. 13-ші бапта : әркімнің құқық объектісі ретінде танылуына құқығы бар және өзінің құқықтары мен бостандықтарын, қажетті қорғанысты қоса алғанда, заңға қайшы келмейтін барлық тәсілдермен қорғауға құқылы делінген. 14-ші бапта «Заң мен сотта жұрттың бәрі тең» екендігі айтылады. 17-ші бапта былай жазылған «Ешкімді азаптауға, оған зорлық-зомбылық жасауға, басқадай қатыгездік немесе адамның қадір – қасиетін қорлайтындай жәбір көрсетуге не жазалауға болмайды. Сонымен бірге, егер әңгіме тек азаматтардың құқықтары мен бостандықтары туралы болса, бұған айырықша мән беріледі» Өйткені, Қазақстан Республикасының азаматын қандайда жағдай бомасын азаматтықтан айыруға болмайды [3.101].

Конституцияда Республика азаматының әскери қызметті өтеудегі міндет айырықша атап көрсетіледі және Қазақстан Республикасының Конституциясы бойынша, шетел азаматтары және азаматтығы жоқ адамдар – адамдардың арнайы мәртебеге иеленген ерекше тобы. Айталық, Конституцияның 12-ші бабында «Конституцияда, заңдарда және халықаралық шарттарда өзгеше көзделмесе шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдар Республика азаматтары үшін белгіленген құқықтар мен бостандықтарды пайдаланады, сондай-ақ міндеттер атқарады» деген.

Жеке адамның қоғамдағы жағдайы мемлекет дамуының деңгейін сипаттайды. Адамның өміріне, жеке бостандығына, ар-намысы мен қадір – қасиетіне қол сұғуына ешкімнің де құқығы жоқ. Сондықтан, Қазақстан Республикасының Конституциясы, басқа да заңдары азаматтың жеке бостандығын қамтамасыз етуге айырықша назар аударады. Егер өміріне, денсаулығына, азаматтық қадір – қасиетіне қауіп төнсе әр адам мемлекеттік органдардан көмек сұрауға, заңмен қорғалуға құқылы. Жоғарыда айтылғандай, ол үшін арнаулы органдар жұмыс жасайды. Адам өзінің құқығы мен бостандығын бұзушылардан қорғанып Республика Президентіне жүгінуге құқылы. Бірде бір мемлекеттік орган, бірде бір лауазымды адам азаматтың құқығын шектей алмайды. Бұл, адам құқығы мен бостандығын шектеген жағдайда, оған қай заңды бұзғаны, қандай құқық бұзушылық жасағаны туралы хабарлануы тиіс. Ең маңыздысы, адамның табиғи құқығы – өмір сүру құқығы. 1. Әркімнің өмір сүру құқығы бар; Ешкімнің өз бетінше адам өмірін қиуға құқығы жоқ.

Өлім жазасы ерекше ауыр қылмыс жасағаны үшін ең ауыр жаза ретінде заңмен белгіленеді, ондай жазаға кесілген адамға кешірім жасау туралы арыздану құқығы беріледі». Өлім жазасы ауыр қылмыс жасаған адамның ерекше қауіптілігіне байланысты және жауаптылықты ауырлататын мән жайларда қолданылады. Өлім жазасын қолдану туралы үкім шығармас бұрын сот мұндай ең ауыр жазаны қолданудың мән-жайын жан жақты дәлелдеп, өлім жазасына кесілген адамды толық сипаттап көрсетуі тиіс. Сонымен бірге сот сотталушының психикалық дертке ұшырамағанын да анықтауы тиіс. Мұндай дертке ұшырағандарға жаза мүлдем қолданылмайды. Өлім жазасына кесілген адам кешірім жасау туралы өтінішпен Қазақстан Республикасының Президентіне жүгінуге құқылы.

Кешірім жасау туралы шешім шығарған кезде, сотталған адам қандай кісі, бұрын сотталған ба, бұрын оған кешірім жасалынған ба, жасы, отбасылық жағдайы және тағыда басқа мән жайлар ескеріледі. Жек адамның өміріне қол сұқпаушылық Конституция арқылы қорғалады. «Ешкімді азаптауға, оған зорлық зомбылық жасауға басқадай қатыгездік немесе адамның қадір – қасиетін қорлайтындай жәбір көрсетуге не жазалауға болмайды». Конституцияның осы қағидасы негізінен, лауазымды адамдарға қатысты. Қазақстан Республикасының заңдары денеге жарақат түсіретін адамның қадір-өасиетін қорлайтын мұндай шаралардың қолданылуына үзілді – кесілді тиым салады. Азаптау - ұрып-соғу, төбелесу, денеге жарақат салу түрінде көрінуі мүмкін. Сондай-ақ ар намыс бостандығы да адам бостандығының көрінісі болып табылады [4.151].

Әр адам, өз еркі бойынша, өзінің дінге қатыстылығын белгілеуге құқылы. Егер адам қайсы бір дінге сенетін болса оның діни рәсімдерді әдет-ғұрыптарды орындауына кедергі келтіруіне құқығы жоқ. Әрине, діни рәсімдерді әдет-ғұрыптар мен дәстүрлерді орындау басқа адамның қоғамның заңды мүдделеріне кеселін келтірмеуі тиіс. Заң дінге сенетіндердің құқығы мен бостандықтарын тікелей және жанамалап шектеуге немесе оларға жеңілдіктер мен артықшылықтар беруге тиым салады. Конституция бірде бір діннің артықшылығын көздемейді.

Діни көзқарастары үшін жаулық пен кекшілдікті қоздыру адам құқығын бұзу болып есептелінеді. Дінге сенетіндер қасиетті деп есептейтін құрылыстар мен орындарды, заттар мен бұйымдарды қорлау, ұрлау мен арамдау құқық бұзушылық болып табылады. Заң ар

намыс бостандығын жариялай отырып, адамды оның азаматтық міндетін орындаудан босатпайды. Өзінің діни көзқарастарын бетке ұстап азаматтың заңды атап айтқанда әскери міндетін өтеуден бас тартуына құқығы жоқ. Діни бірлестіктерді мемлекеттерден бөлу ар намыс бостандығының басты кепілі болып табылады. Мемлекет, оның органдары, лауазымды адамдары діни бірлестіктердің қызметіне араласа алмайды. Қайсы бір дінге немесе дінге сенбеушілерге жеңілдіктер берілмеуі тиіс. Сонымен Конституция діннің қоғамдағы орнын белгілейді.

«Республикада саяси партиялардың діни негіздегі қызметіне жол берілмейді». Бұл ереже әр түрлі бағыттағы дінге сенбеушілердің арасында бейбіт қатынастарды сақтауды көздейді. Екінші жағынан, көптеген діндер және діни бағыттар бар қоғамда қайсы бір дін иделогоиясының мемлекеттік дін идеологиясына айналып кетпеуіне кепілдік жасайды. Адамдардың өткен және бүгінгі ұрпағы «мәңгілік» және идеялар қарсылығына төзбеушілігімен жеке басқа табынушылығы мен іс жүзінде өзіндік діни идеологияға айналған.

Коммунистік партия идеологиясының қатігез үстемдігін басынан кешірді. Күштеп жүргізілген ой бірлігінен қоғам да адам да ұтқан жоқ. Айналып келгенде мұндай жағдай Коммунистік партияны басын жұтып тынды. Айта кету керек, тек діни идеология ғана емес, сондай-ақ қандайда болсын саяси партияның , басқа да кез келген қоғамдық бірлестіктердің идеологиясы мемлекеттік идеология ретінде белгілене алмайды. Бұл арада ешқандай демократияны шектеушілік жоқ. Керісінше, Қазақстанның мемлекеттік өмірін идеяландыру құрсауынан босатау алуан пікірлі демократияның дамуына ықпал етеді. Қазақстан Республикасының Конституциясы адамның ең сапалы қасиеті - ар намыс пен қадір-қасиеттің жоғары қояды. Ар намыс барлық халықта да жанның бекзаттығының көрінісі ретінде есептеледі [5.110].

«Басыңды арың сақтайды», «Ардан ақыл туады, ақылсыздық ең соңғыңды қуады», «Дүреленсенда арыңды сақта» дейді орыс мақалы. Қазақ атамыздың да «Арың үшін жан пида», «Малым жанымның садағасы, жаным арымның садағасы» деген қанатты сөздер ықылым заманнан бүгінгі күнге дейін жетті. Изгілікке негізделген қоғамда ар намыс пен ар ождан заңмен қорғалады. Сондықтан Қазақстан Республикасын Конституциясының 17-ші бабында «Адамның қадір – қасиетіне қол сұғылмайды» деп жазылған. Бұл қағида қылмыстық және азаматтық заңдарда нақтыланады. Егер кімде кім адамның арнамысына, қадір-қасиетіне нұқсан келтіретіндей мәліметтер таратса және оның ақиқаттығын дәлелдей алмаса, онда ол қылмыстық, мүліктік жауаптылыққа тартылады. Жәбірленуші, егер мұндай мәліметтер жалған деп есептесе сот арқылы беделін қалпына келтіруге, сондай-ақ келтірілген моралдық зардап үшін мүліктік құн талап етуге құқылы.

Заң адамның қадір-қасиеті мен ар намысын кемітетін қылық ретінде қорлауға тиым салады [6.39]. Қорлау – жағымсыз, жалпы адамзаттық мораль қағидалары тұрғысынан бұған жол берілмейтіндей нысанда көрінген іс әрекет және сөз. Жеке өмірге араласпау тұрғын жайға қол сұқпаушылықты белгілеуді білдіреді. Үй иесінің келісімінсіз ешкімнің де басқа дамның үйіне, басқа дамның пәтеріне басып кіруге құқығы жоқ. Тұрғын үйге өз бетімен басып кіруге : үй иесінің еркінен тыс ашық немесе үй иесі жоқ кезде жасырын басып кіру жатады. Бұл үшін заң тіпті қылмытсық жауаптылықты да белгілейді. Мұндай жауаптылық билікті теріс пайдалану жолымен басып кірген жағдайда, заңсыз басып кірген жағдайда қозғалады. Тұрғын үйге полиция қызметкері қылмыскердің ізіне түсу және қылмыскердің тарапынан қоғамдық тәртіпке, адамдардың қауіпсіздігіне қауіп төнген жағдайда кіреді. Адамды тұрғын үйден айыруға тиым салынады.

Егер адам тұрғын үйге меншік құқығына ие болса, онда ол оны иеленуге, пайдалануға

және оған билік етуге құқылы. Экономикалық құқық пен бостандық адамға өзінің материалдық өндіріс және бөлініс саласындағы өз мүмкіндіктерін жүзеге асыру үшін қажет. Әлеуметтік құқық пен бостандық адамның рухани және басқа да қоғамдық қажеттерін өтеуге қызмет етеді. Қазақстан социалистік экономикадан нарықтық экономика деп аталатынға өту процессін жүргізуде. Осыған байланысты Қазақстан мемлекетінің экономикалық саясатының негізгі бағыттар:

- жеке және мемлекеттік меншікке негізделген экономиканы құруда;
- кәсіпкерлікке немесе материалдық игіліктер, өндіріс, құрылыс, көлік, жеке сауда саласында қоғам үшін пайдалы кез келген нысандағы кәсіпкерлікке қолдау көрсетуден көрінеді.

Нарықтық экономика жеке меншік иелерін өндіріс құралдарынан жеке меншікті тудырып, қалыптастырады. Марксизм-ленинизм ілімі адамды адамның қанауының негізі айықпас дерті ретінде жеке меншікке қарсы болды. Қазіргі заманға алдыңғы қатарлы елдердің тәжірибесі көрсеткендей, жеке меншіктің дамуын бетімен жіберуге болмайды. Ол мемлекет арқылы реттелуі тиіс [7.102].

Мемлекет меншіктің жинақталуына бірақ кәсіпкерлік қызмет қоғам экономикасының қалыптасуы мен дамуына ықпал етуіне бағытталған жеке бастамаға қолдау көрсетуі тиіс. Оның үстіне Қазақстан мемлекеті адамдар игілігіне, демократия мен әлеуметтік-саяси тұрақтылықтың негізі ретінде «орташа» таптың қалыптасуына игі ықпал етеді деген үмітпен жеке меншік иелерін мүмкіндігінше көбірек қалыптастыруға қолдау көрсетеді.

Осыған байланысты Қазақстан мемлекеттік меншіктің елеулі бөлігін жекешелендіру жүргізілуде. Жекешелендіру мынандай мәселелерді шешеді: Демек, Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңдары еңбек бостандығын жариялай отырып, еңбек шарттарының еркіндігіне де кепілдік береді. Мемлекет жұмыс істегісі келетіндердің жұмысқа орналасуын көздейді. Алайда, нарықтық қатынас жағдайында жеке кәсіпорын пайда болған кезде мемлекет онда жұмыс істегісі келетіндерді оған күштеп қабылдауға жол берілмейді. Жеке кәсіпорын жұмысқа қабылдау мен жұмыстан шығару мәселелерін заң негізінде өз қалауларымен шешеді. Мемлекет, бұрынғы Кеңес өкіметі кезіндегідей, олардың саны қысқарып жатқандықтан, оларды өз кәсіпорындары мен мекемелерінде орналастыруға мүмкіндіктері жоқ. Соның нәтижесінде жұмыссыздық пайда болады. Мемлекет оларға немқұрайлы қарай алмайды, сондықтан жұмыссыздарды жұмысқа орналастырумен шұғылданатын арнаулы органдар құрады. Жұмысынан айырылған немесе жұмысты алғаш іздеушілер, сондай-ақ ұзақ үзілістен кейін жұмысқа орналасқысы келетіндер, жұмыссыз деп танылып, тіркеле алады. Тіркелгеннен кейін сегіз күннен соң жұмыссыз адам жәрдемақы ала бастайды. Жәрдемақы алудың мөлшері мен мезгілі заңда қарастырылған. Жұмысқа орналастыру органдары жұмыссыздар үшін жұмыс іздестіруі тиіс.

Әдебиеттер тізімі

1. Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық (ж.б) Алматы. – 2018. – 322 б.
2. Уголовное право. Общая часть: учебно-методическое пособие. 2018. – 322 с.
3. Джансараева Р.Е., Маликова Ш.Б., Ергали А.М. Қылмыстық құқық. Жалпы бөлім. 2-бас.: Оқу құралы – 282 б.
4. Медеубеков Т.Ш., Гайтов А.А. ҚР Қылмыстық құқығы (ж.б.) 2018 – 325 б.
5. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі, 2019.
6. Уголовное право. Общая часть: Учебно-методическое пособие. – 2017. – 322 с.

ӘОЖ 323/324

СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛ – ӘРБІР АЗАМАТТЫҢ МІНДЕТІ

Айтбаева Г.А.,

магистр, аға оқытушы

Шабдан А.Н.,

*БВ04210-Құқықтану білім беру бағдарламасының білімалушысы
Академик Ә.Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университеті*

Шымкент қ., Қазақстан

e-mail: Maka_789@mail.ru

Андатпа. Мемлекеттік қызметшілердің сыбайлас жемқорлық қылмыстар және осы тұрғыдағы құқық бұзушылықтарға бой алдыруының себебі көп. Оған ең алдымен қызметшілердің білім деңгейінің, әдептілік ұстанымының төмен болуы әсер ететін болса керек. Кей мемлекеттік қызметшілердің құқық бұзушылыққа немқұрайлылық танытуы, кәсіби әдептілігінің жетіспеуі де, жеке басының қамын ойлауы да парақорлықтың дендеуіне септігін тигізуде. Сондай-ақ, кейбір мемлекеттік орган басшыларының сыбайлас жемқорлыққа қарсы заң талаптарын атқаруда ынта танытпай, жұмыс жүргізбеуі де жемқорлықтың тамырын тереңдете түседі.

Кілт сөздер: Сыбайлас жемқорлық қылмыстар, мемлекеттік саясат, өзін-өзі басқару органдары, ел Тәуелсіздігі, қоғамдық бәсекелестік, адамдардың құқықтары мен бостандықтары, дара кәсіпкерлік.

Аннотация. Есть много причин, по которым государственные служащие поддаются коррупционным преступлениям и правонарушениям в этом контексте. В первую очередь на него, вероятно, влияет низкий уровень образования слуг, этическая позиция. Халатность некоторых государственных служащих к правонарушениям, отсутствие профессиональной этики, забота о личности способствуют развитию взяточничества. Также углубляет корни коррупции тот факт, что некоторые руководители государственных органов не проявляют энтузиазма и не ведут работу по исполнению требований антикоррупционного законодательства.

Ключевые слова: коррупционные преступления, государственная политика, органы самоуправления, независимость страны, общественная конкуренция, права и свободы людей, индивидуальное предпринимательство.

Abstract. There are many reasons why civil servants succumb to corruption crimes and offenses in this context. First of all, he is probably influenced by the low level of education of servants, an ethical position. The negligence of some civil servants to offenses, lack of professional ethics, and concern for the individual contribute to the development of bribery. It also deepens the roots of corruption that some heads of state bodies do not show enthusiasm and do not work to comply with the requirements of anti-corruption legislation.

Keywords: corruption crimes, state policy, self-government bodies, independence of the country, public competition, human rights and freedoms, individual entrepreneurship.

Біз мүлде жаңа қоғамда өмір сүріп жатырмыз. Жаңа қоғамның сипаты іскерлік болса, бұл жолда жетістіктеріміз де аз емес. Ал шешімі күрделі мәселелер де бар. Ол – әлеуметтік мәселе. Бұл салада қоғам өмірінде түбегейлі шешімі табылмай тұрған мәселе, ол – коррупция.

Елімізде осы мәселеге арнайы қабылданған заңдар да, атқарылып жатқан жұмыстар да баршылық, бірақ бұл мәселе әлі толық шешімін тапқан жоқ. Сыбайлас жемқорлықпен күресу Қазақстанның бүгінгі күнгі күрделі мәселесі болып отыр. Үлкен әлеуметтік қасірет болып табылатын ол саяси даму тұрғысынан бір-біріне ұқсамайтын әлемдегі барлық елдердің қай-қайсысын да қатты алаңдататыны анық. «Сыбайлас жемқорлық» деген түсінік мағынасына этимологиялық қарау мұны «параға сатып алу», «пара» ретінде, «conruptio» деген латын сөзін алып, анықтауға мүмкіндік береді. Рим құқығында сондай-ақ «concupire» түсінік болған, ол жалпы сөзбен айтқанда «сындыру, бүлдіру, бұзу, зақымдау, жалғандау, параға сатып алу» деген түсінік беріп, құқыққа қарсы іс-әрекетті білдірген.

Орыс тілінің түсіндірме сөздігі сыбайлас жемқорлықты пара беріп сатып алу, лауазымды адамдардың, саяси қайраткерлердің сатқындығы ретінде сипаттайды. Мемлекеттің дамуына бармақ басты, бұрынғы өткен ата-бабаларымыз да дөп басып «тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ» деген. Олардың әділдік пен турашылдықты ту еткендігін ғасыр қайраткерлері Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би және тағы да басқа біртуар билер мен шешендердің өмірі дәлел болатындығын біз тарихтан жақсы білеміз. Қазақстан Республикасының заңнамаларына сәйкес, сыбайлас жемқорлық қылмыстарға негізінен лауазымды қылмыстар жатады.

Өмір көрсеткендей, қызмет өкілеттігін теріс пайдалану, билікті не қызметтік өкілеттікті асыра пайдалану, пара алу, пара беру, паракорлыққа делдал болу, қызметтік жалғандық жасау, көрінеу жалған сөз жеткізу, сеніп тапсырылған бөтен мүлікті иеленіп алу немесе ысырап ету, көрінеу жалған жауап беру, сарапшының жалған қорытындысы немесе қате аудару, жалған жауап беруге немесе жауап беруден жалтаруға, жалған қорытынды беруге не қате аударуға сатып алу, лауазымды адамдардың сот үкімін, сот шешімін немесе өзге де сот актісін орындамау, осындай қылмыстардың барлығы жемқорлық сыбайластық байланыстарды пайдалану арқылы жасалады. Сыбайлас жемқорлық әлеуметтік – экономикалық даму, нарықтық экономиканы құру инвестициялар тарту процесін баяулататын және демократиялық мемлекеттің саяси және қоғамдық институттарына кері әсер ететін, елдің даму болашағына айтарлықтай қауіп төндіретін құбылыс [1, 97].

Елбасы биылда «Қазақстан халқының әл-ауқатын арттыру – мемлекеттік саясаттың басты мақсаты» атты өзінің Қазақстан халқына Жолдауында «демократиялық қоғам жағдайында қылмыс пен сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес ерекше мәнге ие болады» деп атап көрсетті. Яғни бұл мемлекеттің осы жағымсыз құбылысты жою бағытындағы кешенді және жүйелі күрес жүргізу саясаты жанданып, әрі қарай жалғасын табады деген сөз. Сонымен қатар сыбайлас жемқорлықпен пәрменді күресу үшін халықтың құқықтық сауатсыздығын жоятын, құқықты түсіндіру жұмысының деңгейі мен сапасын арттыру керектігінің маңызы зор. Халық өздерінің құқықтарын, өздеріне қарсы қандай да бір құқыққа қайшы іс-әрекет жасалған жағдайда қандай іс-қимыл қолдану керектігінің нақты жолдарын толық білулері қажет.

Конституциялық тәртіпті қорғау, сыбайлас жемқорлықпен күрес аясында тиімді, бірыңғай жалпы мемлекеттік саясат жүргізу, мемлекет пен азаматтардың өмір сүруінің барлық салаларында сыбайлас жемқорлық пен оның көріністері деңгейін төмендету, қоғамның мемлекетке және оның институттарына сенімін нығайту бүгінгі күндегі басты мақсат болып табылады. Осы мақсаттағы жұмыстарды жүйелі жүргізуге тағы бір серпін ретінде «Қазақстан Республикасында қылмысқа және сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті күшейту және құқық қорғау қызметін одан әрі жетілдіру жөніндегі қосымша шаралар туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы қолданысқа енгізілген. Бұл Жарлық еліміздегі құқық қорғау органдары қызметтерін жетілдіруге бағыттала отырып, сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекеттермен олардың пайда болуының алдын-алуда жүйелі, әрі тұрақты шаралар атқаруды қамтамасыз етеді.

Қызмет құзыреті бойынша Тәртіптік кеңесі Қазақстан Республикасының «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» Заңы мен Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметкерлерінің Ар-намыс кодексі талаптарының сақталуын қадағалап, аталған заңнама мен кодекс талаптарының бұзылуына жол берген қызметкерлердің тәртіптік жауапкершілігін қарау белгіленген. Кез-келген өркениетті қоғам үшін сыбайлас жемқорлықпен күрес ең өзекті мәселелердің бірі болып табылады [2,114].

Сыбайлас жемқорлық мемлекетті ішінен жоюдың бастамасы мен жетістіктерді жоққа шығаратын, ұлттық қауіпсіздікке қауіп-қатер әкелетіндігі күмәнсіз. Сондықтан да Қазақстан Республикасының мемлекеттік саясатының негізгі басымдылықтарының бірі болып осы зұлымдықпен күресу болып табылады. Біздің қоғамда сыбайлас жемқорлыққа орын жоқ. Қоғамның барлық күш-жігерін біріктіріп, осы дерттің одан әрі ушықпауы үшін оны тоқтатудың барлық амалдарын қолдану арқылы ғана бұл құбылысқа тиімді түрде қарсы тұруға болады.

Ел болып еңсемізді көтергенімізге, тәуелсіздігімізді алып, шаршы әлемге танылғанымызға жиырма жылдай уақыт өтті. Өткенімізге көз салсақ, Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың көреген саясатының арқасында мемлекетіміздің тамыры тереңге тартып, нығая түсуіне бағытталған құқықтық заңнамалар мен іс-шаралар қабылданып, ел экономикасы мен әлеуметтік жағдайы түзеліп, әлем мемлекеттерінің ортасынан өз орынын айқындады. Бүкіл әлемге өзінің біртұтастығымен, ажырамас бірлігімен танылды. Қоғам дамуының жаңа жолын таңдап, уақыттан туындаған әртүрлі кеселдерден айығуды міндет етіп қойды.

Ол жол – Президентіміз Нұрсұлтан Әбішұлының бастауымен алға қойылған сыбайлас жемқорлықпен күрес жолы. Сондықтан сыбайлас жемқорлықпен күресу барлық Қазақстан Республикасы азаматтарының азаматтық борышы деп білу керек. Сыбайлас жемқорлық – заман ағысымен бірге өсіп-өркендеп, мол қаражат және қоғамдық бәсекелестік пайда болған жерлерге тамырын жайып, бүгінгі күнге дейін жойылмай отырған кеселдің бірі. Бұл кесел дамушы елдердегідей біздің жас мемлекетімізге де орасан зор нұқсан келтіріп отыр. «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» Заң талабының аясында жемқорлыққа қарсы іс-әрекеттер әр салада жүзеге асырылуда. Әсіресе, халық парақорлық дертімен жиі бетпе-бет келеді. Сондықтан, кез келген ортада пара беру мен пара алудың жолын кесуде қоғам болып белсенділік танытуымыз қажет.

Парақорлық мемлекеттік органдардың тиісті қызмет атқаруына кері әсерін тигізіп, беделіне нұқсан келтіреді, заңды қағидаларды теріске шығарып, азаматтардың конституциялық құқықтары мен заңды мүдделерінің бұзылуына түрткі болады [3, 146].

Қазақстан Республикасының «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» Заңына сәйкес, сыбайлас жемқорлықпен күресті барлық мемлекеттік органдар мен онда қызмет атқаратын лауазымды тұлғалар жүргізуі тиіс. Мемлекеттік органдардың ұжымдардың, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының басшылары өз өкілеттігі шегінде кадр, бақылау, заңгерлік және өзге де қызметтерін тарта отырып, заң талаптарының орындалуын қамтамасыз етуге міндетті. Мемлекеттік қызметшілердің сыбайлас жемқорлық қылмыстар және осы тұрғыдағы құқық бұзушылықтарға бой алдыруының себебі көп. Оған ең алдымен қызметшілердің білім деңгейінің, әдептілік ұстанымының төмен болуы әсер ететін болса керек.

Кей мемлекеттік қызметшілердің құқық бұзушылыққа немқұрайлылық танытуы, кәсіби әдептілігінің жетіспеуі де, жеке басының қамын ойлауы да парақорлықтың дендеуіне септігін тигізуде. Сондай-ақ, кейбір мемлекеттік орган басшыларының сыбайлас жемқорлыққа қарсы заң талаптарын атқаруда ынта танытпай, жұмыс жүргізбеуі де жемқорлықтың тамырын тереңдете түседі. Әрине, сыбайлас жемқорлық дәрі беріп емдейтін сырқат емес. Айналасындағы салауатты, таза және сау ортаны шарпып, тыныс-тіршілігін тарылтатын,

заңсыз әрекеттермен қоғамдық ортаның және мемлекеттік органдардың, ұйымдардың, дара кәсіпкерлердің, азаматтардың қызмет етуіне қатер төндіретін қауіпті дертті болдырмаудың тетігі халықтың өзінде. Бұл дерттің алдын алып, қоғамға таралу жолдарын кесіп, оның ұлғаюына жол бермеу керек. Ол үшін аталған дертке болып атсалысып, қарсы жұмылуымыз қажет. Сонда ғана ел мүддесі үшін зор үлес қосатынымыз және халық сенімінен шығатынымыз анық. Сыбайлас жемқорлық әрекеттері бойынша тиісті шара қолданудың негізі – ол азаматтардың арыз-шағымы.

Мемлекетіміздің әрбір азаматы Қазақстан Республикасының Конституциясын және заңдарын сақтауға, басқа адамдардың құқықтарын, бостандықтарын, абыройы мен қадір-қасиетін құрметтеуге міндетті. «Әділдік жоқ жерде пара белең алады», «Дүние – байлық неге керек, денсаулығың болмаса, Төрелігің неге керек, халықтың көңілі толмаса» деген нақыл сөз сот саласында еңбек етіп жүрген қызметкерлердің де бағдары іспеттес. Шыныда да, біз әділ төрелік жасап, жемқорлықтан жоғары тұрған жағдайда ғана халық сеніміне ие боламыз.

Елбасы жолдауында: «Занды бұзған екенсің, оның баптарына сәйкес жауапқа тартыласың» дейтін нақты ереже бар. Олай болмаған күнде біз кеңестік кездегі «заң қалай бұрсаң, солай бұралатын тәртенің» керін қайталайтын оламыз», - деп атап көрсеткен. Ендеше, жемқорлықты жоюды мақсат еткен сот жүйесі де жолдауда белгіленген тапсырмалардың шындыққа айналып, заңнамалардың талапқа сай орындалуына мүдделілік танытуды міндеті санайды. Кез келген өркениетті қоғам үшін сыбайлас жемқорлықпен күрес ең өзекті мәселенің бірі болып табылады. Сыбайлас жемқорлық заман ағысымен бірге өсіп-өркендеп, мол қаражат және қоғамдық бәсекелестік пайда болған жерлерге тамырын жайып, бүгінгі күнге дейін жойылмай отырған кеселдің бірі.

Бұл кесел дамушы елдердегідей біздің жас мемлекетімізге де орасан зор нұқсан келтіріп отыр. Сондықтан да Қазақстан Республикасының мемлекеттік саясатының негізгі басымдықтарының бірі осы зұлымдықпен күресу болып табылады. «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Заң талабының аясында жемқорлыққа қарсы іс-әрекеттер әр салада жүзеге асырылуда. Әсіресе, халық парақорлық дертімен жиі бетпе-бет келеді. Сыбайлас жемқорлықпен күресті жеке қарау мүмкін емес. Сондықтан, кез келген ортада пара беру мен пара алудың жолын кесуде қоғам болып белсенділік танытуымыз қажет.

Мемлекеттік қызметшілердің сыбайлас жемқорлық қылмыстар және осы тұрғыдағы құқық бұзушылықтарға бой алдыруының себебі көп. Оған ең алдымен қызметшілердің білім деңгейінің, әдептілік ұстанымының төмен болуы әсер ететін болса керек. Кей мемлекеттік қызметшілердің құқық бұзушылыққа немқұрайлылық танытуы, кәсіби әдептілігінің жетіспеуі де, жеке басының қамын ойлауы да парақорлықтың дендеуіне септігін тигізуде. Сондай-ақ, кейбір мемлекеттік орган басшыларының сыбайлас жемқорлыққа қарсы заң талаптарын атқаруда ынта танытпай, жұмыс жүргізбеуі де жемқорлықтың тамырын тереңдете түседі [4, 233].

Парақорлық мемлекеттік органдардың тиісті қызмет атқаруына кері әсерін тигізіп, беделіне нұқсан келтіреді, заңды қағидаларды теріске шығарып, азаматтардың конституциялық құқықтары мен заңды мүдделерінің бұзылуына түрткі болады. Қазақстан Республикасының «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Заңына сәйкес, сыбайлас жемқорлықпен күресті барлық мемлекеттің органдар мен онда қызмет атқаратын лауазымды тұлғалар жүргізуі тиіс. Мемлекеттің органдардың, ұжымдардың, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының басшылары өз өкілеттігі шегінде кадр, бақылау, заңгерлік және өзге де қызметтерін тарта отырып, заң талаптарының орындалуын қамтамасыз етуге міндетті. Әрине, сыбайлас жемқорлық дәрі беріп емдейтін сырқат емес. Айналасындағы салауатты, таза және сау ортаны шарпып, тыныс-тіршілігін

тарылтатын, заңсыз әрекеттермен қоғамдық ортаның және мемлекеттік органдардың, ұйымдардың, дара кәсіпкерлердің, азаматтардың қызмет етуіне қатер төндіретін қауіпті дертті болдырмаудың тетігі халықтың өзінде. Бұл дерттің алдын алып, қоғамға таралу жолдарын кесіп, оның ұлғаюына жол бермеу керек. Ол үшін аталған дертке болып, ат салысып, қарсы жұмылуымыз қажет. Сонда ғана ел мүддесі үшін зор үлес қосатынымыз және халық сенімінен шығатынымыз анық.

Сыбайлас жемқорлық әрекеттері бойынша тиісті шара қолданудың негізі - ол азаматтардың арыз-шағымы. Мемлекетіміздің әрбір азаматы Қазақстан Республикасының Конституциясын және заңдарын сақтауға, басқа адамдардың құқықтарын, бостандықтарын, абыройы мен қадір-қасиетін құрметтеуге міндетті.

«Әділдік жоқ жерде пара белең алады», «Дүние-байлық неге керек, денсаулығың болмаса, Төрелігің неге керек, халықтың көңілі толмаса» деген нақыл сөз сот саласында еңбек етіп жүрген қызметкерлердің де бағдары іспеттес. Шынында да, біз әділ төрелік жасап, жемқорлықтан жоғары тұрған жағдайда ғана халық сеніміне ие боламыз.

Елбасы жолдауында: «Заңды бұзған екенсің, оның баптарына сәйкес жауапқа тартыласың» дейтін нақты ереже бар. Олай болмаған күнде біз кеңестік кездегі «заң қалай бұрсаң, солай бұралатын тәртенің» керін қайталайтын боламыз», - деп атап көрсеткен. Ендеше, жемқорлықты жоюды мақсат еткен сот жүйесі де жолдауда берілген тапсырмалардың шындыққа айналып, заңнамалардың талапқа сай орындалуына мүдделілік танытуды міндеті деп санайды.

Әдебиеттер тізімі

1. Ағыбаев А.Н. Сыбайлас жемқорлық қылмыстарына заңдылық сипаттама. 2019. – 320 б.
2. Абдрасилов Б.С. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет негіздері. Астана: Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы. – 2016. – 220б.
3. Нұрымбетов А.А., Шекербекова М.С. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет негіздері. – 2019. –169 б.
4. Основные вопросы противодействия коррупции: учебно-методическое пособие. – 2020. –109 с.

УДК 343.9

КРИМИНАЛИСТІК ЗЕРТТЕУ ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ ТЕХНИКАЛЫҚ- КРИМИНАЛИСТІК ҚҰРАЛ ЖАБДЫҚТАРМЕН ЖҰМЫС ЖҮРГІЗУ ЕРЕЖЕЛЕРІ

Лесбек А.С.,

магистр, аға оқытушы

Умирзак Б. М.,

6B04210-Құқықтану білім беру бағдарламасы 2 курс

Академик А.Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университеті

Шымкент қ., Қазақстан

e-mail: zanger.777@mail.ru

Андатпа. Криминалистика туралы ғылыми білімнің негізі және оның қылмыстарды сәтті ашу, тергеу және алдын-алу үшін қажетті объективті шындық заңдылықтарының жиынтығын зерттеу болып табылады. Бұл заңдылықтардың қалыптасуы кез-келген қылмыстың қоршаған ортамен байланысты екендігіне және қоршаған ортада көрінетіндігіне

байланысты. Әрбір қылмыс объективті шындықта әртүрлі іздер түрінде көрінеді – идеалды (заттардың, құбылыстардың психикалық бейнелері түрінде) және материалдық (заттар түрінде, олардың бейнелері және т.б.). Мұндай іздер қылмыс және оның қатысушылары туралы ақпарат көзі болып табылады. Әр түрлі іздердің пайда болу процесі тиісті заңдылықтарға бағынғандығы туралы дәлелдемелер мен криминалистік міндеттерді шешу қарастырылды.

Кілт сөздер: Қылмыс іздері, заттай дәлелдеме, сот сараптамасы, сот медициналық сараптама, физикалық-химиялық зерттеу.

Аннотация. Основой научных знаний о криминалистике является изучение совокупности ее закономерностей объективной реальности, необходимых для успешного раскрытия, расследования и предупреждения преступлений. Формирование этих закономерностей обусловлено тем, что любое преступление связано с окружающей средой и проявляется в окружающей среде. Каждое преступление проявляется в объективной реальности в виде различных следов-идеальных (в виде ментальных образов предметов, явлений) и материальных (в виде предметов, их образов и т.д.). Такие следы являются источником информации о преступлении и его участниках. Рассматривались доказательства и решение криминалистических задач о том, что процесс образования различных следов подчинялся соответствующим законам.

Ключевые слова: следы преступления, вещественные доказательства, судебная экспертиза, судебно-медицинская экспертиза, физико-химическое исследование.

Abstract. The scientific knowledge of criminology is based on its study of the set of laws of objective reality necessary for the successful disclosure, investigation and prevention of crimes. The formation of these patterns is due to the fact that every crime is connected with the environment and is displayed in the environment. Each crime is displayed in objective reality in the form of a wide variety of traces - both ideal (in the form of mental images of objects, phenomena) and material (in the form of objects, their representations, etc.). Such traces are a source of information about the crime and its participants. The solution of forensic tasks and evidence of the fact that the process of formation of various traces was subject to the relevant laws was considered.

Keywords: traces of a crime, physical evidence, forensic examination, forensic medical examination, physico-chemical investigation.

Қылмыс механизмі-бұл күрделі динамикалық жүйе, оның ішінде қылмыстық қол сұғушылық нысаны, қылмыс субъектісі, оның қылмысты дайындау, жасау және жасыру жөніндегі әрекеттері, қылмыстық нәтиже, сондай-ақ қылмыстың әртүрлі жағдайлары (уақыт, орын, жағдай және т. б.) және т.б. Қылмыстың іздері қылмыстық іс бойынша дәлел болуы үшін оларды құзыретті адамдар тиісті түрде жинап, зерттеп, бағалап, пайдалануы керек. Оларды жинау, зерттеу, бағалау және пайдалану процесі сот сараптамасы зерттейтін белгілі бір заңдылықтарға бағынады. Криминалистиканың қолданбалы сипаты жоғарыда аталған заңдылықтарды зерттеу негізінде қылмыстарды ашу, тергеу және алдын-алу құралдарын, әдістері мен әдістерін жасайтындығында көрінеді. Осылайша, криминалистика-бұл қылмыс механизмінің заңдылықтары, қылмыс және оның қатысушылары туралы ақпараттың пайда болуы, сондай-ақ дәлелдемелерді жинау, зерттеу, бағалау және пайдалану заңдылықтары және осы заңдылықтарды білуге негізделген қылмыстарды ашу, тергеу және алдын-алу құралдары мен әдістері туралы ғылым. Дәлелдемелерді жинау дәлелдемелерді табудан (табудан), оларды бекітуден, алып қоюдан және ораудан тұрады. Дәлелдемелерді зерттеу – бұл тиісті өкілеттіктерге ие адамның олардың мазмұнын білуі, олардың сенімділігі мен қылмыстық іс

бойынша жиналған басқа дәлелдермен сәйкестігін тексеру. Қаралған заңдылықтардың әрекеті көрінетін фактілер, процестер, құбылыстар криминалистика объектілері болып табылады: қылмыстық іс-әрекет, материалдық объектілер (заттай дәлелдемелер), қылмыстарды ашу және тергеу жөніндегі іс-шаралар, қылмыстық процеске қатысушылардың (жәбірленуші, куә, айыпталушы және т.б.) айғақтар қалыптастыру және беру процестері, тергеу әрекеттерін жүргізудің тактикалық тәсілдері және т.б.”Сот-медициналық техника” термині екі жолмен қарастырылады. Бір жағынан, олар криминалистика ғылымының бөлімін, ал екінші жағынан, қылмыстарды тергеу процесінде дәлелдемелерді жинау, зерттеу және пайдалану үшін қолданылатын техникалық құралдардың, яғни аспаптардың, аппаратураның, жабдықтың, құралдардың, құрылғылардың, керек-жарақтардың және материалдардың жиынтығын білдіреді [1, 109].

Криминалистиканың бір саласы ретінде криминалистикалық техника қылмыстарды ашу, тергеу және алдын алу мақсатында дәлелдемелерді жинауға, зерттеуге және пайдалануға арналған ғылыми ережелер мен оларға негізделген техникалық (кең мағынада) құралдар, әдістер мен әдістердің жиынтығы болып табылады.

Сот-медициналық технологиялар жүйесіне оның жалпы ережелері мен келесі салалар кіреді:

- криминалистикалық фотосурет және бейнежазба;
- іздерді криминалистикалық зерттеу (трасология);
- қаруды және оны қолдану іздерін криминалистикалық зерттеу (криминалистикалық қару-жарақ);
- құжаттарды криминалистикалық зерттеу;
- адамның сыртқы келбетінің сыртқы белгілері туралы криминалистикалық ілім (габитоскопия);
- материалдарды, заттар мен бұйымдарды криминалистикалық зерттеу;
- сот-медициналық тіркеу.

Сонымен қатар, қазіргі уақытта криминалистикалық техниканың тәуелсіз салаларында криминалистикалық одорология (Иіс іздері туралы криминалистикалық ілім) және криминалистикалық фоноскопия (фонограммаларда жазылған адамның ауызша сөйлеуін, сондай-ақ дыбыс жазу құралдарын криминалистикалық зерттеу) ерекше көзге түсті.

Криминалистика саласы ретінде криминалистикалық техника техникалық құралдар мен техникалық-криминалистикалық әдістер мен әдістерді қамтиды. Соңғылары-бұл техникалық құралдармен жұмыс істеу операциялары мен ережелері жүйесі, сондай-ақ осы техникалық құралдарды қолдана отырып, қылмыстарды тергеу кезінде сот-медициналық мәселелерді шешу жолдары.

Қылмыстық сот ісін жүргізудің шығу тегі мен қажеттіліктеріне бейімделу дәрежесі бойынша техникалық-криминалистикалық құралдар мен әдістер:

- ғылым мен техниканың басқа салаларынан алынған және түрлендірілмеген түрде қолданылатын (мысалы, фотоаппараттар, жалпы мақсаттағы дыбыс және бейне жазу аппаратурасы, металл іздегіштер, бірқатар микроскоптар);
- білімнің басқа салаларынан алынған, бірақ өзгертілген, қылмыстарды ашу және тергеу мақсатында бейімделген (мысалы, фотосуретке түсірудің немесе фотокондырудың арнайы әдістері, ультракүлгін және инфрақызыл сәулелердегі объектілерді зерттеу әдістері);
- қылмыстарды ашу және тергеу мақсаттары үшін арнайы әзірленген (мысалы, салыстырмалы микроскоптар, оқтар мен гильзалардың бетін Фото сыпыруға арналған аспап, сарапшылардың компьютерленген жұмыс орындары).

Техникалық-криминалистикалық құралдар мен әдістер қолдану міндеттері бойынша да ерекшеленеді, атап айтқанда:

- объектілерді жинау (анықтау, алу және бекіту) құралдары мен әдістері

(үлкейткіштер, дактилоскопиялық ұнтақтар, құймаларды дайындауға арналған пасталар, арнайы чемодандар және т. б.);

– заттай дәлелдемелерді зерттеу құралдары мен әдістері (Зертханалық мақсаттағы жабдық және т. б.);

– криминалистикалық тіркеу шеңберінде криминалистикалық маңызды ақпаратты жинақтау, өңдеу және жүйелеу құралдары мен әдістері.

Криминалистикалық техниканы қолдану субъектілері тергеушілер, анықтаушылар, мамандар, сарапшылар, жедел қызметкерлер, прокурорлар, прокурор-криминалистер, судьялар, тергеу, сараптамалық-криминалистикалық және жедел бөлімшелердің басшылары болып табылады.

Техникалық-криминалистикалық құралдар мен әдістерді қолдану нысандары:

– іс жүргізу (тергеу әрекеттері мен сот сараптамаларын жүргізу кезінде);

– процессуалдық емес (жедел-іздіктеу іс-шаралары, жедел-анықтамалық және криминалистикалық есепке алу бойынша объектілерді тексеру, алдын ала зерттеулер, білімді тұлғалардың анықтамалық-консультациялық көмегі және т.б. барысында).

Техникалық-криминалистикалық құралдар мен әдістерді қолдануды рәсімдеу тергеу әрекетінің хаттамасында немесе сарапшының қорытындысында тиісті сипаттаманы, сондай-ақ осы процестік құжаттарға криминалистикалық техниканың белгілі бір құралдарын пайдалану нәтижелерін қосуды көздейді. Техникалық-криминалистикалық құралдар мен әдістерді қолданудың құқықтық негіздерін құқық нормалары тұрғысынан белгілі бір техникалық әрекеттердің рұқсат етілуі, яғни олардың заңдылығы, Заңның рухы мен әрпіне сәйкестігі деп түсіну керек [2, 214].

Ресей Федерациясының Қылмыстық іс жүргізу кодексінде қылмыстарды тергеу кезінде техникалық және қылмыстық құралдарды қолдануға рұқсат етудің жалпы принциптерін анықтайтын нормалар бар (164-баптың 6-бөлігі). Техникалық-криминалистикалық құралдар мен әдістерді қолдануға жол беру критерийлері - заңдылық, қауіпсіздік, әдептілік, ғылыми тұрақтылық. Заңдылық пен қауіпсіздік критерийлері азаматтардың заңды құқықтары мен мүдделерін бұзбайтын, олардың өмірі мен денсаулығына қауіп төндірмейтін, қылмыстық іс жүргізу заңының нормаларына қайшы келмейтін ғылыми-техникалық құралдарды пайдалануды көздейді.

Жол берудің тағы бір критерийі Этика болып табылады, оған сәйкес техникалық құралдар мен оларды қолдану рәсімі адамгершілік нормаларына қайшы келмеуі, адамның қадір-қасиетін қорлауды болдырмауы тиіс.

Техникалық құралдар мен әдістердің ғылыми негізділігі алынған нәтижелердің негізділігі мен дұрыстығын болжайды. Кез келген ғылыми-техникалық құралдар мен әдістер олар әзірленген ғылыми білім немесе практикалық қызмет саласында алдын ала сынақтан өтуі тиіс талаппен қамтамасыз етіледі.

Дәлелдемелерді жинау процесі үш кезеңді (кезендерді) қамтиды – анықтау, бекіту және алу.

Іздерді анықтау құралдары мен әдістері:

а) жарықтандыру құрылғылары (тұрмыстық шамдар, портативті жарықтандырғыштар, электронды шамдар, портативті ультракүлгін сәулелендіргіштер, инфрақызыл көздер-электронды – оптикалық түрлендіргіштер және т. б.);

б) көздің сезімталдық диапазонын кеңейтетін оптикалық аспаптар (үлкейткіштер – өлшеу, металлографиялық және т. б.; микроскоптар – салыстырмалы, стереоскопиялық, бинокулярлық және т. б.);

в) жасырын көрінбейтін объектілерді анықтауға арналған іздеу аспаптары мен құралдары (металл іздегіштер, зондтар, тралдар, тепловизорлар) газ анализаторлары, тасымалданатын лазерлік қондырғылар және т. б.);

г) химиялық заттар-реагенттер (цианокрилаттар, күміс азот қышқылының сулы ерітіндісі, ацетондағы нин-гидрин ерітіндісі, сутегі асқын тотығы, люминол, «Фосфотест» және т.б.).

Қылмыс іздерін тіркеудің техникалық-криминалистикалық құралдары мен әдістері:

а) фотографиялық құралдар («Зенит» типті пленкалық камералар, цифрлық камералар, оларға фотожарыстылықтар - жарық сүзгілері, ұзартқыш сақиналар, штативтер, ауыстырылатын линзалар және т. б.);

б) өлшеу құралдары (сызғыштар, рулеткалар, штангенциркульдер, транспортірлер және т. б.);

в) көшірмелер, құймалар жасауға арналған материалдар (саусақ ізі ұнтақтары мен пленкалар, пластилин, парафин, гипс, «К» силикон пастасы және т.б.).

Жоғарыда аталған бекіту құралдары қосымша (факультативті) болып табылады және іздердің түрін және Іздің пайда болу механизмін, тергеу бетін және басқа жағдайларды ескере отырып, тергеу әрекеттерін жүргізу процесінде қолданылады. Табылған іздер туралы ақпаратты тіркеудің негізгі және міндетті (іс жүргізу) құралы-олардың тиісті тергеу әрекетінің хаттамасындағы егжей-тегжейлі сипаттамасы (мысалы, оқиға болған жерді тексеру, тінту, айғақтарды сол жерде тексеру) [3, 1].

Іздерді алудың техникалық-криминалистикалық құралдары мен әдістері. Криминалистика әзірлеген ережелерге сәйкес іздер олар орналасқан заттармен (мысалы, саусақ іздері бар стақан) немесе олардың фрагменттерімен (бөліктерімен) бірге алынуы керек. Егер бұл қандай да бір себептермен мүмкін болмаса (серванттағы қолдың іздері, топырақтағы аяқ киімнің көлемді іздері және т. б.), олар із қалдыратын объектісіз алынады, ол үшін беткі іздерден құймалар жасалады (мысалы, «К» силикон пастасы арқылы бұзу құралының көлемді ізінен құйма жасау), ал беттік іздерден іздер – олардың көшірмелері (қолдың беткі іздерін саусақ ізіне көшіру және т.б.).

Айта кету керек, көп жағдайда іздерді бекіту және алу процестері уақыт пен әрекетке сәйкес келеді, сондықтан сот-медициналық техниканы анықтау, бекіту және алу құралдарына бөлу өте шартты болып табылады. Сонымен, топырақтағы аяқ киімнің көлемді ізінен гипс құймасын жасау сонымен бірге көрсетілген іздерді бекіту және алу құралы болып табылады.

Қылмыстарды тергеу тәжірибесінде әмбебап типтегі (тергеу чемодандары мен портфельдері, жедел Сөмкелер мен чемодандар) және мамандандырылған (қол іздерімен, микро объектілермен жұмыс істеу, өрт болған жерді тексеру және т.б.) дәлелдемелерді анықтауға, бекітуге және алуға арналған ғылыми-техникалық құралдар жиынтығы кеңінен қолданылады.

Іздермен жұмыс істеу бойынша ең үлкен мүмкіндіктерді оқиға орнына жылжымалы криминалистикалық зертхананың (ПКЛ) шығуы қамтамасыз етеді, ол әртүрлі іздерді жинауға ғана емес, сонымен қатар оларды алдын ала зерттеуге арналған арнайы техникалық құралдар жиынтығымен жарактандырылады.

Заттай дәлелдемелерді алдын ала және сараптамалық зерттеудің құралдары мен әдістері – өлшеу, кескінді үлкейту, спектрдің көрінбейтін аймағында зерттеу, фотографиялық, физика-химиялық Зерттеулер, эксперименттік әдіс.

Өлшеу дегеніміз-әртүрлі өлшеу құралдарының көмегімен зерттелетін объектілердің сандық сипаттамаларын (мысалы, температура, салмақ, бұрыштық шамалар) зерттеу.

Кескінді үлкейту (микроскопия) оптикалық аспаптар-үлкейткіш айнектер мен микроскоптардың көмегімен жүзеге асырылады (мысалы, MSK-1 және MSK-2 салыстырмалы микроскоптары, стереоскопиялық, металлографиялық, биологиялық микроскоптар).

Спектрдің көрінбейтін аймағындағы іздер мен басқа заттарды зерттеу үшін арнайы құрылғылар қолданылады – ультракүлгін, инфрақызыл және рентген сәулелерінің көздері.

Физика-химиялық зерттеу әдістерінің ішінде сараптамалық тәжірибеде спектрлік талдау (эмиссиялық және абсорбциялық), хроматография (газ, сұйық) және басқа әдістер кеңінен қолданылады, бұл кейбір жағдайларда зерттелетін объектілердің химиялық құрамын анықтауға, олардың топтық байланысын анықтауға немесе зерттелетін объектілерді анықтауға мүмкіндік береді.

Фотографиялық зерттеу әдістері объектілерде көрінбейтін немесе көрінбейтін кескінді, сондай-ақ түстердің шамалы айырмашылықтарын анықтауға мүмкіндік береді. Ол үшін микрофототүсірілім, қарама-қарсы фототүсірілім, спектрдің көрінбейтін аймағының (ультрақұлгін, инфрақызыл, рентген) сәулелерінде суретке түсіру қолданылады.

Сәйкестендіру сот сараптамаларын жүргізу кезінде салыстырмалы зерттеу үшін эксперименттік үлгілерді алу үшін эксперименттік әдісті жиі қолдану қажет (мысалы, зерттелетін қарудан эксперименталды түрде атылған пат гильзалары; трасографтың көмегімен алынған эксперименталды кречер іздері). Техникалық-криминалдық құралдар мен әдістерді дамытудың негізгі перспективалық жолдары:

– қылмысқа қарсы іс-қимыл практикасына Ақпараттық технологиялар, автоматтандыру құралдары, электрондық-оптикалық, телевизиялық және есептеу техникасы ноталарын, атап айтқанда, сот сараптамаларын жүргізуде және криминалистикалық тіркеу жүйесі шеңберінде игеру және енгізу;

– іздер мен басқа объектілерді жинау және зерттеу құралдары мен әдістерін жетілдіру. Осы мақсатта қазіргі уақытта лазерлік қондырғылар, цианокрилаттар, аэрозоль қаптамаларындағы консерванттар, аяқтың көрінбейтін іздерін анықтауға арналған электростатикалық аспаптар, сөйлеу ақпаратын зерттеуге арналған аспаптар, құжаттарды зерттеуге арналған телевизиялық қондырғылар, түрлі мамандықтар сарапшыларының автоматтандырылған жұмыс орындары және т. б. әзірленіп, сынақтан өткізілуде;

– жылжымалы криминалистикалық зертханалардың жабдықтарын жетілдіру, өрт, ұшақ апаттары және т. б. істер бойынша оқиға орындарын қарау үшін мамандандырылған ПКЛ құру.

Криминалистика-заманауи және үнемі дамып келе жатқан ғылым. Оның негізгі міндеті тергеу процесінің сапасын арттыру және қылмыстық істерді ашу мақсатында тергеу, сараптамалық-криминалистикалық және сот практикасының өзекті міндеттерін шешу болып табылады. Криминалистика XIX ғасырдың ортасынан бастап бүгінгі күнге дейін қылмыстық көріністердің барлық түрлерімен ұзақ жылдар бойы күресу процесінде жинақталған үлкен тәжірибені зерттейді және пайдаланады. Криминалистиканың басым бағыттарының бірі құқық қорғау органдарының қажеттіліктерін қамтамасыз ететін заманауи және тиімдірек криминалистикалық әдістерді, әдістер мен құралдарды әзірлеу болып табылады.

Бұл мақалада криминалистиканың жалпы теориясы және криминалистикалық техника сияқты криминалистиканың негізгі бөлімдерінің қазіргі жағдайы көрсетілді.

Әдебиеттер тізімі

1. Ищенко Е.П., Топорков А.А. Криминалистика. Учебник. – М.: «Интра-М». – 2010. –126-134 с.
2. Криминалистика. Полный курс. Том 1. История криминалистики. Учебник для бакалавриата, специалитета и магистратуры. [Электронный ресурс] (Код доступа) <http://dot.kostacademy.kz>bible/files/655118477.pdf>.

ӘОЖ 340(075)

ҚАЗІРГІ ӘЛЕМДЕГІ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДІҢ СИПАТТАМАСЫ

Шекербекова М.,

заң ғылымдарының магистрі, аға оқытушы

Нұрланқызы А.,

6B04210-Құқықтану білім беру бағдарламасының білімалушысы

Академик Ә.Қуатбеков атындағы Халықтар Достығы университеті,

Шымкент қ., Қазақстан

e-mail: Maka_789@mail.ru

Андатпа. Қазіргі кезеңдегі құқықтық жүйеге тоқталатын болсақ, әр мемлекеттерде қалыптасқан құқық реттеу және құқықты қолдануда өзіндік сипат пен ерекшеліктерге ие болған нормалардың, құндылықтардың, көзқарастардың, ерекшеліктердің жиынтығы айтылады. Дүниежүзілік қауымдастықтың құрамына кіретін мемлекеттердің өздеріне тән ұлттық дамуы және қалыптасқан мемлекеттік формаларымен қатар құқықтық жүйелері де дамып, материализацияланған құбылысқа ұласады.

Құқықтық жүйелердің реттеу функциялары әдістемелері әр халықтың тарихи дамуына, этникалық ерекшеліктеріне, шаруашылық ұйымдастыру жағдайына байланысты болады. Негізінде дүние жүзінде қалыптасқан құқықтық жүйелер жалпы ұғым ретінде қабылданған болса, оның ішкі реттеу тетіктері, қалыптасқан ұлттық ерекшеліктерді, діни, әдет-ғұрып сияқты құндылықтармен ескеруді талап етеді. Бұл мақаланың ерекшелігі заманауи құқықтық жүйе жасау үшін сонау көне замандағы жүйеге сүйене отырып, соның негізінде ұлттық кодымыз бен ұлттық құндылықтарымызды бағалауымыз, сақтауымыз және ескеруіміз мақаланың өзектілігін нақтылай түседі.

Кілт сөздер: Құқықтық жүйе, көшпелі қазақ өркениеті, Дәстүрлік құқықтық жүйе, Құқықтық сана, құқық бұзушылық, әдет-ғұрып, нормативтік құқықтық кесім, моральдық құндылықтар, құқықтық нормалар жүйесі

Аннотация. Остановимся на правовой системе на современном этапе. право, сложившееся в каждом государстве, представляет собой совокупность норм, ценностей, взглядов, особенностей, которые приобрели свой характер и особенности в регулировании и применении права. Наряду с присущим им национальным развитием и сложившимися государственными формами государств, входящих в мировое сообщество, развиваются и материализуются правовые системы.

Регулятивные функции правовых систем зависят от исторического развития каждого народа, этнических особенностей, условий организации хозяйства. В принципе, сложившиеся во всем мире правовые системы, если они воспринимаются как общее понятие, требуют учета механизмов внутреннего регулирования, сложившихся национальных особенностей, таких ценностей, как религиозные, обычаи. Специфика этой статьи заключается в том, что для создания современной правовой системы, опираясь на древнюю систему, на основе которой мы оцениваем, сохраняем и учитываем наш национальный код и национальные ценности, подчеркивает актуальность статьи.

Ключевые слова: правовая система, кочевая казахская цивилизация, традиционная правовая система, правосознание, правонарушения, обычаи, нормативные правовые акты, нравственные нормы, система правовых норм.

Abstract. Let's focus on the legal system at the present stage. the law that has developed in

each State is a set of norms, values, views, features that have acquired their own character and features in the regulation and application of law. Along with their inherent national development and the established state forms of the States that are part of the world community, legal systems are developing and materializing.

The regulatory functions of legal systems depend on the historical development of each nation, ethnic characteristics, and conditions of economic organization. In principle, the legal systems that have developed all over the world, if they are perceived as a general concept, require taking into account the mechanisms of internal regulation, the prevailing national characteristics, values such as religious, customs. The specificity of this article lies in the fact that in order to create a modern legal system, relying on the ancient system, on the basis of which we evaluate, preserve and take into account our national code and national values, emphasizes the relevance of the article.

Keywords: legal system, nomadic Kazakh civilization, traditional legal system, legal awareness, offenses, customs, normative legal acts, moral norms, system of legal norms.

Құқық жүйесі – құқықтық сана сезімнен, құқықтық қатынастар және заң нормаларынан құралатын күрделі заң ұғымы. Ол ішкі бірлік және тұтастықпен сипоталлоды, қоғамда жеке адамның еркіндігін және өркениетті тұрмысты қамтамасыз ету үшін қажет.

Құқық денегіміз мемлекет арқылы қамтамасыз етілетін, әділеттілік туралы адамдардың көзқарастарынан көрініс табатын, жалпыға бірдей міндетті нормалардың жиынтығы. Құқық нормалары заңдар мен нормативті құқықты актілерде көрініс табады. Жалпы адамзаттық құндылықтар және әділеттілік, ізгілік, теңдік, бостандық идеялары құқықтың негізі болып табылады.

Біз құқықтық жүйе дегеніміз не, оның құрылымы, маңызы және басқа белгілері туралы түсіндіреміз. **Құқықтық жүйе дегеніміз не?**

Құқықтық жүйе – бұл заңды түрде мемлекетті құрайтын заңдар мен нормалардың жүйелі жиынтығы. Яғни, тарихтың белгілі бір сәтінде мемлекет немесе ұлт басқарылатын нормалардың жиынтығы оның құқықтық жүйесі болады. Қазіргі мемлекеттер жағдайында ол Конституцияға сәйкес келеді. Құқықтық жүйеге қоғам басқаруды таңдайтын «жаңа» нормалар ғана емес, оның әділеттілікті түсіну тәсілін құрайтын дәстүрлі ережелер жиынтығы да кіреді.

Құқықтық жүйенің маңызы- құқықтық жүйе бұл бейбіт қоғам құру үшін өте қажет, заңның үстемдігімен, өзін құрылған және келісілген ережелер жиынтығы арқылы басқаруға қабілетті.

Құқықтық жүйелердің ұғымы және түрлері-дүниежүзілік қауымдастықтың құрамына кіретін мемлекеттердің өздеріне тән ұлттық дамуы және қалыптасқан мемлекеттік формаларымен қатар құқықтық жүйелері де дамып, материализацияланған құбылысқа ұласады. Құқықтық жүйелердің реттеу функциялары әдістемелері әр халықтың тарихи дамуына, этникалық ерекшеліктеріне, шаруашылық ұйымдастыру жағдайына байланысты болады. Негізінде дүние жүзінде қалыптасқан құқықтық жүйелер жалпы ұғым ретінде қабылданған болса, оның ішкі реттеу тетіктері, қалыптасқан ұлттық ерекшеліктерді, діни, әдет-ғұрып сияқты құндылықтарды ескеруді талап етеді.

Қазіргі кезеңдегі құқықтық жүйе дегеніміз-әр мемлекеттерде қалыптасқан құқық реттеу және құқықты қолдануда өзіндік сипат пен ерекшеліктерге ие болған нормалардың, құндылықтардың, көзқарастардың, ерекшеліктердің жиынтығы.

Дүниежүзілік құқықтық жүйе негізінде бес түрге бөлінеді:

1. Мұсылмандық құқықтық жүйе (діни);
2. Роман-германдық құқықтық жүйе;
3. Англо-саксондық құқықтық жүйе;

4. Дәстүрлік құқықтық жүйе;
5. Көшпелі өркениетінің құқықтық жүйесі.

Мұсылмандық құқықтық жүйе- дүние жүзі мемлекеттерінде ислам діні кең тараған елдерде қалыптасқан жүйе ретінде Сауд Арабиясында кең көлемде және барлық талаптарға сай орныққан. Ливия, Тунис, Йемен, Біріккен Араб Эмираттары, Иран, Пәкістан, Ауғанстан, Индонезия сияқты мемлекеттерде қалыптасқан. Мұсылман құқының пайда болуы ислам дінінің негізін салушы, Мұсылмандық сенімімен Құранның уағызы бойынша, Алланың жердегі елшісі, ұлы пайғамбар Мұхаммедтің (570—632) есімімен тікелей байланысты. Алланың сөзі өлмес өсиет ретінде Қасиетті Құран пайғамбарымызға аят беру арқылы түсірілген. Онда мұсылмандардың барлық мінез-құлықтары реттелген.

Мұсылман құқығына тән мынандай ерекшеліктер бар:

1. Құқықты жасаушы жаратушы болып табылады, оны қабылдау, орындау бәріне міндетті. Құқық бұзушылыққа бару алла қойған талаптарға қарсы шығу болып саналады, құдай алдында кешірілмейтін күнә.

2. Мұсылман құқының қайнар көздері ретінде құран, хадис, иджма, тәфсир, қыяс танылады.

а) Құран адамдарға Мұхаммед пайғамбар арқылы түсірілген алла сөзі «Жәннәттан бәрінде түсіндер, – деді – сендерге менен тура жол (кітап, расул) келеді. Кімде-кім сол жолмен жүрсе, оған қауіп-қатер жоқ және олар ешқашан өкінбейді (38). Ал, аяттарымызға күпірлік келтірушілердің және оны өтірікке шығарушылардың орны тозақ. Олар тамұқта мәңгі қалады» (39). Құран алла сөзі ретінде адамдарға жазылған заңдар.

б) Хадистер (сунна) – жаңалық, хабар. Мұхаммед пайғамбарымыздың өз ауызымен айтқан ұлағатты сөздері мен істерін баяндайтын, сунниттер аса құрмет тұтатын, ереже, қағидалардың жиынтығы.

в) Иджма (келісім, бір ауыздан пікір білдіру) – қаралған, талқыланған іс бойынша беделді мұсылман құқының білгірлері шығарған, қабылданған қорытынды пікірлері.

г) Тәфсир – құранды оқу барысында оның мазмұнына, аяттарына берілген доктриналдық түсініктемелер жиынтығы.

д) Қыяс (ұқсастық) - қаралатын, шешілетін мәселелерді бұрын шешімін тапқан істермен салыстыру арқылы Құран, хадистер негізінде шешім қабылдау, прецедент жасау.

3. Мұсылман құқықтық шариғат заңдары құқықты жариялық және жеке деп бөліп қарамайды, реттеу жүйесі біртұтастық мағана ретінде танылады.

4. Адам құқықтарында Алла алдында міндеттіліктің басымдылық танытуы, тыйым салынған әрекеттерді бұлжытпай орындау.

5. Мұсылман құқы дін, өмір, сана, ар-ождан және тұқым жалғастыру, меншік сияқты бес құндылықтарды қорғауға бағытталған.

Роман – германдық құқықтық жүйе Роман-германдық құқықтық жүйе дегеніміз -тарихи даму барысында рим құқығы және оның рецепциясын жасау негізінде нормативтік құқықтық кесімдердің қабылдануы. Бұл құқықтық жүйенің қалыптасып және дамуына VI ғасырда дүниеге келген Византияның императоры Юстинианың «Corpus iuris civilis» деп аталатын құқықтық құжаты ерекше рөл атқарады. XVIII-XIX ғасырдың бас кезеңінде континенталдық Европа мен АҚШ-та Конституциялар мен салық қатынастарын реттейтін кодекстер пайда болды. Мысалы, АҚШ-тың 1789жылы, Францияның 1791 жылғы Конституциялары 1804 жылы Францияда қабылданған Наполеонның азаматтық кодексі және т.б.

Роман-германдық құқықтық жүйенің өзіне тән мынандай ерекшеліктері бар:

1. Мемлекетте міндетті түрде ең жоғарғы күші бар Конституцияның болуы.
2. Құқықтық жүйенің жариялылық (мемлекеттік, әкімшілік, қаржы, қылмыстық және қылмыстық-процессуалдық) және жеке болып бөлінуі (азаматтық, неке, сауда).
3. Мемлекетте парламент қабылдаған заңдарды іс жүзіне асыру үшін заңға сәйкес

нормативтік кесімдердің қабылдануы (жарлық, қаулы, ереже, шешім және т.б.), заңнаманың делегациялануы.

4. Қоғамдық қатынастардың құқықпен реттелінетін негізгі салаларды кодекспен реттеледі.

5. Құқықтың қайнар көздері ретінде нормативтік құқықтық кесім болып саналады, құқықтық әдет ғұрыпты пайдалану жоққа тән немесе мүлдем қолданылмайды.

6. Судьялар мемлекет қабылдаған нормативтік құқықтық кесім негізінде ғана шешім, үкім шығарады.

7. Сот прецеденті құқықтық қайнар көзі бола алмайды және сот тәжірибесінде қолданылмайды.

Англо-саксондық құқықтық жүйе – дүние жүзінің кейбір мемлекеттерінде англо-саксондық құқықтық жүйе қалыптасқан. Атап айтқанда, Ұлыбритания, АҚШ, Австралия, Жаңа Зеландия және басқа да Англияның бұрынғы отары болған елдерде кеңінен дамыған. Англо-саксондық құқықтық жүйенің ең негізгі ерекшелігі сот билігінің шешімдірі мен үкімдеріні сот прецедентіне айналып, болашақта ұқсас іс болғанда бұрын қабылданған шешімдерді үлгі, норма ретінде пайдалануы. Негізінде англо-саксондық құқықтық жүйе Ұлыбританияда кеңінен пайда болды.

Англо-саксондық құқықтық жүйесінің өзіне тән мынандай ерекшеліктері бар:

1. Жариялық және жеке құқық арасында үлкен айырмашылықтардың болмауы.
2. Сот прецедентінің кең қолданылуы және оның құқықтық қайнар көзі ретінде танылуы.

3. Судьялар құқық жасайтын субъект ретінде танылады.

4. Құқықтық жүйенің жалпы құқық және әділет құқы болып бөлінуі.

5. Заңнаманың кодификацияға ұшырамауы.

Дәстүрлік құқықтық жүйе – дәстүрлік құқықтық жүйе қалыптасқан мемлекеттерде құқықтың мазмұнына және қалыптасуына халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрі мен әдет ғұрыптары әсер етеді, құқықтың негізгі қайнар көзіне әдет-ғұрып жатқызылады. Бұл құқықтық жүйе негізінде Қытай, Индонезия, Жапония, Оңтүстік Африка, Мадагаскар және т.б. мемлекеттерде қалыптасқан.

Дәстүрлік құқықтық жүйенің мәні мынандай ерекшеліктермен сипатталады:

1. Құқықтық қатынастардың субъектілерінің дау-дамайлары мен шиеленістерді шешуі өзара келісім арқылы болады. Істің сотта қаралуын қоғамдық сана, ұлттың психологиясы мүлдем қабылдамайды. Мысалы, жапондықтардың «санасындағы құқық идеясы осы күнге дейін жаза мен түрмемен байланысты; құқық жеккөрінішті ұғым, адал адамдар құқықтан аулақ жүрулері тиіс». Жапондықтардың экономикалық қатынастардың реттелуі де тәжірибиеге тікелей байланысты болып қалыптасқан, патерналистік көріністер өзінің тиімді нәтижелерін беруде.

2. Құқықтың қайнар көздерінің негізгі қағидаларын әдет-ғұрып құрайды, жергілікті халықтардың тарихының қойнауынан қалыптасқан діни-мифологиялық, философиялық көзқарастар әдет-ғұрыптың мазмұнын айқындаған.

3. Көптеген мемлекеттерде осы күнге дейін ұжымдық жауапкершілік үлкен рөл атқарады, рулық қатынастар мызғымайтын көрініс мағанасында.

4. Мемлекетте қабылданған нормативтік-құқықтық кесімдер әдет-ғұрып, жергілікті ерекшеліктері міндетті түрде ескереді. Дәстүр заңның қабылдануына, реттеуіне тікелей ықпал етеді. Дәстүр мен әдет-ғұрыптарды ескермей қабылданған кесімдердің реттеу функциялары тиімді нәтиже бермейді.

5. Құқықтық сана құқық бұзушылық жасамауды әдет-ғұрыпты қатаң сақтаумен байланыстырып баға береді. Бұл дәстүр аталмыш мемлекеттерде өзінің тиімді нәтижесін беруде. Мысалы, Жапониядағы гири институты – әркімнің отбасында, ұжымда, келісімшарт

жасасуда алатын орнын бекіткен. Әркім өзінің орнына, мәртебесіне қарап әрекет жасауы тиіс. Себебі, қоғамдық құқықтық сана гириді құқықтан да жоғары қояды. Қарыз алдың ба, міндетті түрде гири бойынша мерзімінде қайтаруың тиіс, әкеге бағынуың тиіс, күйеуді әйелі құрметтеуі тиіс және т.б. сондай дәстүрлі талаптар қойылған.

Көшпелі қазақ өркениетіндегі құқықтық жүйе – мемлекет пен құқықтың типологиясын жасауда формациялық түсінікпен қатар өркениеттік көзқарас қалыптасуда. А.Тоинби, О.Шпенглер сияқты зерттеушілер мемлекет пен құқықтың дамуын арнайы бір мәдениеттің, этностың бір сатыдағы дамуда жеткен нәтижелердің жиынтығы деп бағалап, өркениеттің түрлерін қоғамдық-экономикалық формациядан тыс египеттік, Қытай, Сирия, Мая, Православие, Араб, Иран, Батыстық Мексика, (ацтектер - көне үндіс халқы), бөліп қарайды. Бұл типологияда жалпы көшпенділер өркениеті мүлдем көрсетілмеген. Біздің ойымызша, көшпелі қазақ қоғамында ғасырлар бойы қалыптасқан құндылықтар да адамзат өркениетінің дамуына үлес қосып, өзінің орнын алғаны даусыз. Атап айтқанда көшпенділер адамзатқа құспен аң аулау, шалбар кию, арба, ер тоқым жасау, ту көтеру, темір қорыту, кресті пайдалану сияқты құндылықтарды ойлап тауып, дүние жүзі халықтарына таратқанын естен шығармауымыз қажет. Немістің ірі ғалымы Г.Э. фон Грюнебаум түркі мәдениетінің рөлі туралы мынандай тұжырым жасады: «Тек арабтар мен парсылар ғана емес, түркілер де өз халқының, мұсылман жұртының, жалпы әлемдік мәдениеттің дамуына елеулі үлес қосқан». Көшпелі қазақ өркениетіндегі құқықтық жүйе өзінің құндылықтары және ерекшеліктерімен көптеген ғасырлар бойы Еуразия континентінің жартысын мекен еткен көшпенділердің қоғамдық қатынастарын тиімді реттеп, тыныс-тіршілігін, қауіпсіздігін қамтамасыз етеді. Қазіргі кезеңде қалыптасқан құқықтық жүйеге қарағанда мынандай ерекшеліктермен айшықталады:

1. Көшпелі қоғамда, құқықтық реттеу функциясының негізге алынатын мәселесі жеке адамның мінез-құлқының моральдық талаптарын асқақтату ғасырлар бойы қалыптасқан моральдық құндылықтарға қол сұғып, көшпелі қазақ өркениетінің мызғымас негіздері мен құндылық бағыттарын шайқалтуға бағытталған теріс қылықтар мен қылмыстар қоғамға өте қауіпті деп танылады. Міне, сондықтан да көшпелі қоғамның әлеуметтік тәжірибесі ұяттың құдіретті күшін барлық игіліктерден жоғары қояды.

2. Қазақтың көшпелі құқығы арнайы норма тәртібімен жұртшылық, ағайыншылық, ат майы, қызыл көтеру, қонақжайлылық және т.б. институттармен молшылықты, байлықты әділетті бөліп беруді бекітеді. Бұл қоғамның табиғаттың ауыр жағдайларынан қорғанатын тетіктері ретінде танылады.

3. Көшпенділер құқықтық санасының міндетті белгісі – ру мүшесі жасаған қылмысқа бүкіл ру болып жауап беру қағидасын жариялау. Ру – бір организм ретінде қабылданып, оның мүшелері тірі клеткалар болып табылады. Жалпы қабылданған нормалар мен тәртіптерден ру мүшелерінің мінез-құлықтарының ауытқуы бүкіл рудың атына кір келтіреді. Сондықтан қандай да болмасын құқық бұзушылық үшін моральдық, материалдық жағынан ру жауапты болып табылады.

4. Қазақтардың көшпелі құқығы халықты қорқытып-үркітуге бағытталған жазаларды бекітпейді. Жаза қолдану жүйесінде бастапқы назарға мүліктік композицияны жатқызады. Яғни, шығын келтірген жағына кінәлі адамдардың, немесе ру мүшелерінің төлемақы беруі. Көшпенділердің құқықтық жүйесі адамды өртеп жіберу, айналып тұрған дөңгелекке салып, талқандап өлтіру, ішкі құрылыстарын ақтарып тастау, дене-мүшелерін шабу, тірідей көму, үшкір қазыққа отырғызу сияқты қинайтын қылмыстық жазаларды қолданбаған, ал қанды кек пен талион қағидалары дамыған жоқ.

5. Құқықтың ең маңызды қағидаларына экзогамиялық табудың бекітілуі жатады. Бұл қағида этностың өзін-өзі қан араласуынан сақтап қана қоймай, сонымен қатар қазақ мемлекетінің қауіпсіздігі мен аумақтық тұтастығын сақтап қамтамасыз еткен күшті және ақылды ұрпақты қалыптастырады.

Негізінде дүние жүзіндегі әрбір мемлекетте азаматтық құқықтың сан ғасырлық тарихы және оны қолданудың қалыптасқан дәстүрлері бар. Барлық елдерде белгілі бір халықтың әдет-ғұрпы, кең таралған діни көзқарасы өзінің тарихи дамуының бастауында мемлекеттердің түрлі нысандарда қалыптастырған құқықтық нормалар жүйесі азаматтық – құқықтық реттеудің қайнар көзі болып саналады. Кейінірек бұл жүйелер өзгеріске ұшырады, жетілдірілді, бірақ бұрынғы даму кезеңдерінің жекелеген белгілері қазіргі уақытқа дейін сақталып қалды.

ӘӨЖ 347.3

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ПОЛИЦИЯСЫНЫҢ СЕРВИСТІК МОДЕЛІ: ПЕРСПЕКТИВАСЫ

Темірәлиева С.Т.,

заң ғылымдарының магистрі, аға оқытушы

Жаксылық Б.Б.,

6B04210-Құқықтану білім беру бағдарламасының білім алушысы

Академик Ә.Қуатбеков атындағы Халықтар Достығы университеті,

Шымкент қ., Қазақстан

e-mail: Мака_789@mail.ru

Аңдатпа. Сервистік полиция – полиция қызметіндегі қоғамдық бағдарланған тәсіл – басқару стилі, мәселелерді шешуге және қоғаммен серіктестікке бағытталған ұйымдастырушылық стратегия. Осы стратегия шеңберінде полиция қоғаммен тығыз өзара іс-қимыл жасауға, полиция қызметінің тиімділігі және нақты аумақта тұратын тұрғындардың қауіпсіздігі мәселелерінің басымдылығы туралы халықтың пікірін ескере отырып, қауіпсіздік мәселелерін бірлесіп шешуге бағытталған белсенді жұмыс моделіне бағдарланады. Қызметке бағытталған полиция қызметі – бұл полиция мен қоғамға қылмысты ашуда, құқық қорғау және қауіпсіздік мәселелерін шешуде ынтымақтастықтың жаңа әдістерін қолдануға мүмкіндік беретін модель.

Кілт сөздер: сервистік полиция, модель, полиция.

Аннотация. Сервисная полиция – это общественно-ориентированный подход к полицейской службе – стиль управления, организационная стратегия, направленная на решение проблем и партнерство с обществом. В рамках этой стратегии полиция работает в тесном контакте с общественностью, принимая во внимание мнение общественность о приоритете вопросов эффективности полицейской службы и безопасности жителей, проживающих на конкретной территории, ориентирует на активную модель работы, направленную на совместное решение вопросов безопасности. Сервисно-ориентированная полицейская деятельность – это модель, которая позволяет полиции и сообществу использовать новые методы сотрудничества в раскрытии преступлений, решении проблем правоохранительной деятельности и безопасности.

Ключевые слова: сервисная полиция, модель, полиция

Abstract. Service policing is a community-oriented approach to policing - a management style, organizational strategy aimed at solving problems and partnering with the community. As part of this strategy, the police work closely with the public, taking into account the public's opinion on the priority of issues of the effectiveness of the police service and the safety of residents

living in a particular territory, and focuses on an active model of work aimed at jointly resolving security issues. Service-oriented policing is a model that allows police and the community to use new methods of collaboration to solve crimes, solve law enforcement and security problems.

Keywords: service police, model, police.

Қазақстанда сервистік полиция туралы алғаш рет 2018 жылы, қазақстандық спортшы Денис Тенді өлтіргеннен кейін айтылды. Өткен жылы сервистік полиция моделі бірқатар өңірлерде пилоттық режимде іске қосылды. 2021 жылдың қыркүйегінде Қазақстан президенті Қасым-Жомарт Тоқаев бұл бастаманы іске асырудағы келесі маңызды қадамды – сервистік полицияны енгізу тәжірибесін масштабтауды атап өтті [1, 3].

Қаңтардағы тәртіпсіздіктерден кейін полицияның реформалау қажеттілігі туралы әр бұрышта айтыла бастады десек қателеспейміз. Осы оқиғаларға байланысты елімізде азаматтардың қауіпсіздігі туралы өзекті мәселе туындады. Бұл жерде, сервистік полиция моделі жанға дәру болды. Оған үлкен үміт артылды, өйткені оның мәні-адамдар өздерін қауіпсіз сезініп, сапалы полиция қызметтерін алуы. Бұл модель іс жүзінде қалай жұмыс істейді, ол құқық қорғау органдарының қызметіне өзгерістер әкеледі ме, ең бастысы-біздің қауіпсіздік сезімімізге әсер ете ме?

Жоба бірер жылдан бері пилоттық режимде жұмыс істеп тұрғанына қарамастан, барлық қазақстандықтар сервистік модельдің не екенін білмейді. Біз сізге айтамыз: оның басты және орталық міндеті азаматтардың қауіпсіздік сезімін қалыптастыруын қалау болды, сондықтан әрбір тұрғын күн сайын және тәуліктің кез келген уақытында полиция қызметкерлеріне жүгіну арқылы көмек пен қолдау ала алатынын біледі. Сервистік полицияның дәстүрліден басты айырмашылығы-азаматтардың өздері және қылмыстың алдын алу, құқық бұзушылар мен қазірдің өзінде жасалған әрекеттер емес. Идея бойынша, қазақстандықтардың күн мен түннің кез келген уақытында полиция қызметкерлерінен көмек сұрап, оны дереу ала алатынына күмәні болмауы тиіс.

Халықаралық тәжірибеде сервистік полиция жұртшылықтың сұраныстарын зерделеу және басқару негізінде азаматтарға сапалы полиция қызметтерін көрсетуді көздейді, деп түсіндіреді «құқықтық саясатты зерттеу орталығы» қоғамдық қорының сарапшысы Назгүл Ерғалиева [2, 4].

Сервистік полиция – полиция қызметіндегі қоғамдық бағдарланған тәсіл – басқару стилі, мәселелерді шешуге және қоғаммен серіктестікке бағытталған ұйымдастырушылық стратегия.

Осы стратегия шеңберінде полиция қоғаммен тығыз өзара іс-қимыл жасауға, полиция қызметінің тиімділігі және нақты аумақта тұратын тұрғындардың қауіпсіздігі мәселелерінің басымдылығы туралы халықтың пікірін ескере отырып, қауіпсіздік мәселелерін бірлесіп шешуге бағытталған белсенді жұмыс моделіне бағдарланады.

Қызметке бағытталған полиция қызметі – бұл полиция мен қоғамға қылмысты ашуда, құқық қорғау және қауіпсіздік мәселелерін шешуде ынтымақтастықтың жаңа әдістерін қолдануға мүмкіндік беретін модель. Ол екі негізгі құрамдас бөлікке негізделген: полицияның әдістері мен тәжірибесін өзгерту және полиция мен қоғам арасында сындарлы қарым-қатынас орнату үшін шаралар қабылдау.

Бұл модельдің мәні қоғам мүшелерінің қауіпсіздік мәселелерін анықтау процесіне белсенді қатысуы болып табылады. Азаматтарды тарту аясында құқық бұзушылықтардың алдын алу және қылмысқа қарсы күрес бойынша кеңейтілген көзқарас орын алады, бұл бүкіл полиция қызметіне терең өзгерістер енгізуге әкеп соғады.

Полиция қызметі-бұл полиция қызметіне қызмет Стратегиясы халыққа сапалы қызмет көрсетуге және қоғаммен серіктестікте қауіпсіздік мәселелерін шешуге бағытталған тәсіл. Сервистік модельді дамытудың негізгі бағыттары қылмыстар мен құқық бұзушылықтардың

алдын алу, азаматтарға полицияға мүмкіндігінше оңай жүгінуге бағытталған жаяу жүргіншілерге қолжетімділік болып табылады.

Сервистік полиция-бұл қызмет Стратегиясы халыққа сапалы қызмет көрсетуге және қоғаммен серіктестікте қауіпсіздік мәселелерін шешуге бағытталған полиция қызметіне көзқарас. Сервистік модельді дамытудың негізгі бағыттары қылмыстар мен құқық бұзушылықтардың алдын алу, азаматтардың полицияға қол жеткізуін барынша жеңілдетуге бағытталған қадамдық қолжетімділік болып табылады. Бұл учаскелік пункттерді, мобильді посттарды оңтайлы орналастыруды, жауап берудің жеделдігін арттыруды, сондай-ақ цифрлық технологияларды қолдануды қамтиды. Ең бастысы-халықпен тығыз ынтымақтастық.

Мемлекеттік биліктің бірден-бір бастауы-халық [3, 3]. Мемлекет басшысының тапсырмаларын іске асыру мақсатында «халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасы шеңберінде цифрлық инновацияларды енгізу және дамыту бойынша жоспарлы жұмыс жүргізілуде. Қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздікті нығайту, сондай-ақ азаматтарға ыңғайлы болу үшін модульдік полиция бекеттері ашылды. Биылғы жылы модульдік үлгідегі 10 стационарлық бекет енгізілді.

Қала көшелерінде құқыққа қайшы әрекеттер немесе төтенше жағдайлар туындаған жағдайда дабыл сигналын беруге және полицияны шұғыл шақыруға арналған арнайы құрылғылар орнатылады. Азаматтар осы құрылғының батырмасын басқан кезде жедел басқару орталығының қызметкерімен дереу байланыса алады. Кірістірілген бейнекамераның көмегімен бейнетүсірілім қамтамасыз етіледі. Барлық деректер Жүйемен автоматты түрде бекітіледі. Мұндай жаңалық азаматтардың барлық өтініштеріне жедел ден қоюға мүмкіндік береді.

Полиция қызметкерлерінің жұмысының тиімділігі көбінесе олардың қоғамдық бірлестіктермен белсенді қарым-қатынасына байланысты, бұл қалада қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін қосымша мүмкіндіктер жасайды.

Полицияның халықпен қарым-қатынасы интерактивті коммуникациялар арқылы нығая түседі. Учаскелік инспекторлар жалпы үй чаттарына қосылған. Учаскелік полиция инспекторларының қолданыстағы қызметін зерделеуге және талдауға еріктілер полицияның сервистік моделінің жобасын әзірлеуге ықпал ете отырып, өз еңбектерімен баға жетпес үлес қосады.

Оның айтуынша, Қазақстанда жүргізілген бірқатар әлеуметтік зерттеулер қоғам полициядан не күтетіні туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Сонымен, сапалы полиция қызметінің бес критерийі-уақтылық, заңдылық, ақпараттылық, сыйластық және жан-жақтылық.

«Халықаралық тәжірибеде қоғамдағы қауіпсіздікті арттырудың ең тиімді стратегияларының бірі ретінде қарастырылатын «қоғамдық – бағдарланған полиция» деген маңызды ұғым бар. Ол қоғамдағы барлық стейкхолдерлермен (мүдделі тараптармен) серіктестікте қауіпсіздік мәселелерін зерттеуге, анықтауға және шешуге негізделген», - деп атап өтті Ерғалиева.

Қазақстанда полицияның тұрақты қатысуы байқалды: көшелерде біз *polisia* деген жазуы бар модульдік посттарды көреміз, қызметкерлерге жедел ден қою үшін планшеттер берілді, учаскелік чаттар жалпы үй чаттарынан тұрады, мобильді қосымша 112 қоңырауға балама болды, ал шағымдарды бүгін Telegram-арналарға жіберуге болады.

«Әлемде сервистік полицияның бірыңғай моделі жоқ, бірақ ортақ қағидаттар бар – бұл танымалдық, қолжетімділік, тілектестік, ашықтық және есептілік. Бұл қоғамның заманауи қажеттіліктері. Бұл үміттерге сәйкестік дәрежесі көбінесе биліктің өзара іс-қимылы мен сенім деңгейін анықтайды. Әрине, басты мемлекеттік орган – полиция. Дәстүрлі және сервистік полицияның айырмашылығы неде? Дәстүрлі полицияда басты мақсат қылмысқа қарсы күреске бағытталған, ал басқару стилі орын алған құқық бұзушылықтарға ден

қою болып табылады. Тиісінше, қылмыс пен құқық бұзушы объектілерге айналады, ал көрсеткіштер – айыппұлдар, қамауға алу және айыптау түріндегі жазалау шараларының саны. Сервистік модельде миссия қауіпсіздік сезімін қамтамасыз етуде және құқық бұзушылықтардың алдын алуды құрайды. Мұнда азаматтар мен қауымдастықтар басты назарда болады, ал тиімділік көрсеткіші – халықтың полицияға деген сенімі мен қылмыстар саны, - деп атап өтті ПМ өкілі.

Полиция шынымен де қызметке айналады, бірақ әлі толық емес. Қазақстандағы құқық қорғаушылардың көпшілігі әзірге дәстүрлі режимде жұмыс істеуде, яғни олардың басты миссиясы – қылмысқа қарсы күрес және оған жазалау шараларымен ден қою. Мұндай жүйеде қылмыс пен құқық бұзушы негізгі нысандар болып табылады, ал негізгі көрсеткіштер – айыппұлдар, қамауға алу және айыптау түріндегі жазалау шараларының саны.

Сервистік модельде, сарапшының айтуынша, полицияның басты миссиясы Қоғамның қауіпсіздік сезімін қамтамасыз ету және құқық бұзушылықтың тұрақты алдын алу болып табылады. «Бұл үшін Полиция қылмысқа ықпал ететін себептер мен жағдайларды анықтау және оларды мемлекеттік және қоғамдық ұйымдармен бірлесіп шешу үшін жан-жақты талдаудың «ақылды» тәсілдерін қолданады. Содан кейін азаматтар мен қауымдастықтар, ал тиімділік көрсеткіштері-қауіпсіздік сезімі, полицияның сенімі, қауымдастықтардың өмір сүру сапасы, қылмыстың сандық көрсеткіштерімен бірге полицияның назарына айналады», - деп түсіндіреді «құқықтық саясатты зерттеу орталығы» ҚҚ сарапшысы.

Сарапшы азаматтар мен полиция сервистік модель аясында екі жазықтықта – жеке және ұжымдық сервисте өзара іс-қимыл жасай алатынын түсіндірді.

Жеке сервис азаматтың полициямен азаматтардың өздері де, қызметкерлер де бастамашылық еткен кез келген байланысының сапасын білдіреді. Жалпы алғанда, бұл полицейлердің өтініш берушілермен, жәбірленушілермен және құқық бұзушылармен жұмысы.

Ғылыми зерттеулерге сәйкес, бұл полиция қоғамының сенімінің басты драйвері болып табылатын азаматтардың қызметкерлермен жеке байланысының сапасы.

Ұжымдық қызмет-бұл полицияның басқа мемлекеттік және қоғамдық ұйымдармен бірлесе отырып, қауіпсіздік мәселелерін анықтау және шешу бойынша жергілікті қауымдастықтармен жұмысы.

«Сіз өзіңізді қауіпсіз сезінбейтін қалада тұрасыз делік. Сізде және осы аймақтың барлық азаматтарында жергілікті полиция бөліміне хабарласып, барлық өтініштеріңіз бен алаңдаушылықтарыңызды талқылау мүмкіндігі болуы керек. Полиция сізбен бірге осы мәселелерді шешу үшін не істеу керектігін және қалай істеу керектігін шешуі керек. Бұл жерде, әрине, азаматтардың да белсенділігі маңызды», - дейді сарапшы.

Кез-келген жүйенің қателіктері бар екенін түсіну маңызды. Мәселе мынада, мұндай қателер қаншалықты жүйелі түрде орын алады және жүйе оларды қаншалықты тиімді түзетеді және олардың санын тұрақты түрде азайтады. Сервистік полиция қағидаттарын толыққанды енгізу сервистің сапасын үнемі жақсартуға мүмкіндік береді.

Бұл модельге толық көшу, басқа елдерде ондаған жылдар бойы жасалғанын ескерсек, бұл бір күндік міндет емес. Ең алдымен Қазақстанда азаматтардың сенім деңгейіне әсер ететін полиция мәдениетін өзгерту қажет. Өйткені, сервистік модельдің түпкі мақсаты – халықтың сенімін арттыру.

Назгүл Ерғалиеваның бағалауы бойынша, басқа елдердің тәжірибесіне сүйене отырып, қызметке бағдарланған модельге толық көшу он жылға дейін созылуы мүмкін. Бұл процесс бірқатар факторларға байланысты. Бұл ПМ басшыларының нақты өзгерістерге дайындығы және қажетті өзгерістерді енгізгісі келетін және енгізе алатын орта буын менеджерлерінің пулын қалыптастыру жылдамдығы және азаматтардың өздері жергілікті жерлерде қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелеріне белсенді қатысуға дайын болуы.

ҚР қылмыстық заңдарының басты міндеттері: адамның және азаматтың құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін, меншікті, ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделерін, қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздікті, қоршаған ортаны, Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысы мен аумақтық тұтастығын, қоғам мен мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделерін қоғамға қауіпті қолсұғушылықтан қорғау, бейбітшілік пен адамзат қауіпсіздігін сақтау, сондай-ақ қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алу болып табылады. Сондықтан бұл сервистік модель халық үшін қолайлы жүйе болмақ [4, 2]

Әдебиеттер тізімі

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2020 жылғы 1 қыркүйек.
2. Егемен Қазақстан № 8, 2022.
3. ҚР Конституциясы 1995. 2022 ж. өзгерістермен толықтырулармен.
4. ҚР Қылмыстық кодексі 2014.

УДК 34.03

ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ҚЫЗМЕТТЕРІНІҢ ҚҰҚЫҒЫ, МІНДЕТТЕРІ ЖӘНЕ ЖАУАПКЕРШІЛІГІ

Кумисбекова Н.Қ.,

заң ғылымдарының магистрі, аға оқытушы

Унгалов Б.А.,

6B04210-Құқықтану білім беру бағдарламасының студенті

Академик Ә.Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университеті

Шымкент қ., Қазақстан

e-mail: Maka_789@mail.ru

Аннотация. Правоохранительный орган, который обеспечивает сохранение и защиту прав и свобод человека и гражданина, физических и юридических лиц, законных интересов государства, реализует государственную политику по борьбе с преступностью и иными правонарушениями в соответствии со своей компетенцией, обеспечивает законность и общественный порядок Государственный орган, наделенный особыми полномочиями по сопровождению, выявлению, предупреждению, пресечению, расследованию и исполнению судебных решений по уголовным делам.

Ключевые слова: Прокуратура, правоохранительные органы, дисциплинарная ответственность, экономика, культура, МВД, патрульная полиция.

Abstract. Law enforcement body – which ensures the preservation and protection of the rights and freedoms of man and citizen, individuals and legal entities, the legitimate interests of the state, implements the state policy to combat crime and other offenses in accordance with its competence, ensures the rule of law and public order State body endowed with special powers to support, identify, prevent, suppress, investigate and enforce court decisions in criminal cases.

Keywords: Prosecutor's office, law enforcement agencies, disciplinary responsibility, economy, culture, Ministry of Internal Affairs, patrol police.

Құқық қорғау органының тәртіптік комиссиясы – тәртіптік теріс қылыққа қатысты фактілерді қызметтік тергеу және зерттеу материалдарын қарау үшін оның жасалуының мән-жайын жан-жақты, толық және объективті анықтау және тәртіптік жауапкершілікке тартылатын қызметкерді лауазымға тағайындау және лауазымнан босату құқығы бар адамды тәртіптік жазалау шарасы туралы ұсыным шығару мақсатында құқық қорғау органында құрылатын тұрақты алқалы орган

Кез келген мемлекет өмірдің барлық қоғамдық салаларында, адамдар арасындағы өзара қарым-қатынастарда қатаң тәртіппен сақтықты орнатуға мүдделі. Онсыз қоғамның бірқалапты дамуы, экономиканың, мәдениеттің, игіліктің көтерілуі және халықтың қауіпсіздігінің артуы мүмкін емес. Сондықтан мемлекет азаматтардың, олардың бірлестіктерінің, шаруашылық ұйымдардың, мемлекеттік органдарының, олардың лауазымды адамдарының құқықтары мен міндеттерін, жауапкершілігін белгіңлейді.

Мемлекет өзі қабылдаған заңдарды барлық адамдардың қатаң сақтауын, заңдардың талаптары бұзушылардың заңмен жауапқа тартылуын әрдайым қадағалап отырады. Мемлекеттің мұндай қызметі, яғни заңдар талаптарынан ауытқуларға жол бермеу үшін азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау жөнінде, шаруашылық және қоғамдық ұйымдардың, мемлекеттік органдардың қызметіндегі белгіленген тәртіпті сақтау – бақылау және қадағалау қызметі деп аталады. Құқықты қорғау қызметі, негізі, үш нысанда жүзеге асырылады:

- а) құқық бұзушылықтан сақтандыру жөніндегі әр алуан шаралар жүргізу жолымен;
- ә) заңды істерді қарау және шешу жолымен;
- б) құқық бұзушыларды заңмен жауапқа тарту жолымен [1, 119].

Мемлекеттің құқықтық қорғау қызметін жүзеге асыру үшін құқықтары мен міндеттері арнаулы заңдармен реттелініп әр түрлі органдар құрылады.

Қазақстан Республикасының Ішкі істер министрлігінің, Ұлттық қауіпсіздік комитетінің, Прокуратураның және Әділет министрлігінің құрамында әрекет етеді. Полиция органдарының қызметі. Полиция – Ішкі істер министрлігінің құқықтық қорғау органдары жүйесінде басшылық орын алады, оған құқық бұзушылықтың алдын алу, анықтау және болдырмау жөніндегі жұмыстардың анағұрлым көп көлемі жүктелген.

Сондықтан ПМ жүйесінде толып жатқан полициялық органдар құрылған. Олар:

- 1) қылмысты істер полициясы, ол қылмыстарды болдырмау және ашумен айналысады;
- 2) патруль полициясы – көшелер мен елді мекендерде, басқа да қоғамдық орындарды қоғамдық тәртіпті сақтауды ұйымдастыруды;
- 3) жол полициясы – жол қозғалысы ережелерін сақтауды және оның қауіпсіздігін қадағалайды;
- 4) әкімшілік полициясы, оның міндеті - әкімшілік құқық бұзушылықтың алдын алу;
- 5) полицияның арнайы отрядтары – күзетілген маңызды объектілерде құқықтық тәртіпті қайтамасыз етуге бағытталған және т.б. Заң бойынша – полиция қылмыстар, әкімшілік бұзулар туралы өтініштерді, хабарлауларды қабылдауға және тіркеуге, қылмыстардан зардап шеккен азаматтарға көмек көрсетуге, қылмыс жасаған адамдарды іздестіруге; қару сатып алуға, алып жүруге және сақтауға рұқсат беруге; кәмелетке толмағандардың панасыздығы мен құқық бұзуларын анықтауға; шетелдік азаматтардың Қазақстан аумағында болуы кезінде ережелерді сақтауға бақылауды жүзеге асыруға және т.б. міндетті.

Заң полицияға: құқық бұзулар жасағаны жөнінде сезікті азаматтардың құжаттарын тексеруге; әкімшілік құқық бұзулар туралы хаттамалар жасауға; заңда көрсетілген жағдайларда азаматтарды ұстауға және қамауға алуға; бас бостандықтарынан айыру орындарынан босаған адамдар тұрғысында бақылауды жүзеге асыруға; қылмыс жасаған адамдардың ізіне түсу кезінде азаматтардың тұрғын үйлерінде ұйымдар орналасқан бөлмелерге кіруге, оларды тексеруге және т.б. құқық береді. Қазақстанның полициясы

басқа еларалық келісімдер негізінде басқа елдердің полициясымен өзара әрекеттестікте жұмыс істейді. Қазақстан өз аумағында қылмыс жасаған адамдарды іздестіруге, ұстауға және ҚР-на беруге көмектесетін халықаралық полиция ұйымының – Интерполдың мүшесі болып табылады. ПМ-нің полициялық органдарынан басқа Қаржы полициясы агенттігінің жүйесінде қаржы полициясы, ал қарулы күштерде - әскери полиция жұмыс істейді [2, 39].

Қаржы полициясының құқықтары төмендідей: салықтарды төлемеуге байланысты құқық бұзуларды анықтау және болдырмау; салықтар төлеуден жалтаратын адамдарды іздестіруді жүзеге асыру; салықтық құқық бұзушылық пен мемлекеттік келтірілген залалдарды өтеу жөнінде шаралар қолдану; салық қызметі органдарындағы жемқорлық фактілерінің алдын алу, анықтау; алдын ала тергеу, анықтау жүргізу; өзінің құқық қорғау қызметін жүзеге асыру үшін мемлекеттік органдардан, ұйымдардан, азаматтардан қажетті ақпаратты сұрату және алу. Ұлттық қауіпсіздік комитетінің қызметі.

Құқық тәртібін қорғауға ҚР Ұлттық қауіпсіздік комитетінің органдары үлкен рөл атқарады. ҰҚК-нің басшылығымен облыстар мен қалаларда құрылған аумақтық органдарға жұмыс істейді. ҰҚК жүйесінде барлау бөлімшелері («Барлау» қызметі) бар: мемлекеттік құпияларды сақтауды қамтамасыз етуге арналған үкіметтік мекемелерді байланыс пен ақпараттың арнайы түрлерімен жабдықтайтын орган және басқа құрылымдар жұмыс істейді. ҰҚК органдары тікелей ҚР-ның Президентіне бағындырылған. ҰҚК органдарының басты міндеті ҚР қауіпсіздігіне қатер төндіретін шетелдік мемлекеттердің арнаулы қызметтері мен жекелеген адамдарының барлау және дұшпандық қызметімен күрес болып табылады.

Бұл күрес заңға сәйкес жария, сондай-ақ жария емес құралдар мен әдістерді қолдану жолымен жүргізіледі. ҰҚК органдарының қызметіндегі басқа маңызды бағыт – лаңкестікпен, заңсыз қару айналымымен, нашақорлықпен, жемқорлықпен, контрабандамен, пара алумен, басқа да ауыр қылмыстармен күресу болып табылады. Лаңкестікпен күресу – 2001 жылы 11 қыркүйекте Нью-Йорктегі және 2002 жылы қазанда Мәскеудегі театр орталығына жасалған шабуылдан кейін ерекше міндетке айналды. Сондықтан ҚР-ның ҰҚК-ті лаңкестікпен күресу жөніндегі өз қызметін басқа мемлекеттердің мемлекеттік қауіпсіздік органдарымен өзара әрекеттесуі арқылы жүзеге асырады. ҰҚК органдарына зор құқықтар берілген. Дәлірек айтқанда, олар, мысалы, мақсаттары ҚР-дағы конституциялық құрылысты күшпен өзгерту болып табылатын, лаңкестік, экономикалық контрабандаға, жемқорлық, қылмысты топтардың беделін түсіруге бағытталған қылмыстың ерекше қауіпті түрлері бойынша анықтау және алдын алазерттеу жүргізеді [3, 210].

Прокуратура органдарының қызметі. ҚР-ның құқық органдары арасында прокуратура айрықша орын алады. Оның қызметі көп қырлы және көптеген бағыттарда жүзеге асырылады. Прокуратураның міндеттері ҚР Конституциямен және «Қазақстан Республикасының прокуратурасы туралы» арнаулы заңмен белгіленген. Прокуратураның басты міндеті барлық мемлекеттік органдардың, қоғамдық бірлестіктердің, кәсіпорындардың, мекемелердің және олардың лауазымды адамдарының Заңдарды, Президенттің жарлықтарын, басқа құқықтық нормативтік актілерді мүлтіксіз және біркелкі қолдануына жоғарыдан қадағалауды жүзеге асыру болып табылады. Прокурорлық қадағалаудың мақсаты – Республиканың бүкіл аумағында біртұтас және берік заңдылықты қамтамасыз ету, заңнамалардың талаптарын бұзу фактілерін анықтау және кінәлілерді жауапқа тарту [4, 171].

Прокуратура өз қызметін мемлекет атынан жүзеге асырады. Ол өз қызметін ҚР Президентіне тікелей есеп беретін тек қана Бас прокурорға бағына отырып, басқа мемлекеттік органдарға тәуелсіз атқарады. Прокуратураға кең өкілдіктер берілген.

Мысалы, ол мыналарды қадағалауды жүзеге асырады.

- адам мен азаматтың құқықтары мен бостандығын сақтауды;
- полициялық органдардың тергеулер мен анықтаулар кезіндегі заңдылығын;

- азаматтарды әкімшілік жауапқа тартудың заңдылығын;
- сот белгілеген жазаларды орындау мен азаматтық істер бойынша сот шешімдерін орындау заңдылығын;
- сот органдарының үкімдерінің, шешімдерінің заңдылығын.

Өздерінің қадағалау қызметтерін прокуратура әр түрлі тәсілдермен жүзеге асырады. Мысалы, мемлекеттік органдардың, лауазымды адамдардың кез келген заңсыз шешімдері мен қаулыларына наразылық білдіру; қылмысты зерттеу кезінде заңсыз әрекеттерге жол бермеуді бақылау және т.б. жолмен. Қылмыс фактісін анықтағанда прокуратура қылмыстық іс қозғайды, оны сотқа жібереді және мемлекеттік айыптаушы ретінде көрінеді. Сонымен бірге прокурордың сезіктіні қамауға алуға, тінту жүргізуге рұқсат беруге, заңнамалар талаптарын бұзуға әкелуі мүмкін, жұмыстағы кемшіліктерді жоюға лауазымды адамдарға міндетті болатын жазбаша нұсқаулар беруге құқы бар.

Республикада құқық қорғау қызметін тиімді жүзеге асыру үшін барлық құқық қорғаушы органдардың келісіп жұмыс істеуін қамтамасыз етудің, қылмыспен күрес жағдайында жүйелі талдау жасаудың, елде құқық қорғау жұмысын жақсартудың себептерін анықтау мен шараларын жасаудың зор маңызы бар. Мұндай міндет заңмен прокуратураға да жүктелген [5, 121].

Бұл прокуратураның Қазақстан Республикасындағы Заңдылықтың жай-күйі үшін мемлекет алдында үлкен жауапкершілігі барын дәлелдейді. Құқық қорғау органдары мемлекеттің басым құрылымдарына жатады. Оларға қару қолдануға дейін үлкен өкілдіктер берілген. Сондықтан олар міндеттері, қызметтері, қызметінің түрлері мен әдеттері белгіленген ҚР Конституциясының қағидаттары мен нормаларына сәйкес қатаң жұмыс істеуге міндетті.

Республикада олардың қызметіне қатысты болатын Пм, ҰҚК, прокуратура органдары, әділет органдары, сот жүйесі, адвокатура, нотариат туралы Заң дар мен басқа заңдар қабылдаған және олар жұмыс істейді [6, 145].

Барлық құқық органдары төмендегі қағидаттар негізінде жұмыс істеуге міндетті:

- 1) заңдылық;
- 2) адамның құқықтары мен бостандықтарын басым қамтамасыз ету;
- 3) барлығының заң алдындағы теңдігі;
- 4) құқық қорғау органдары қызметкерлерінің этикалық нормаларын сақтау;
- 5) құқық қорғау органдарының қызметкерлеріне саяси партияларда болуға тыйым салу [7, 85].

6) Бұл жөніндегі ҚР Конституциясының 23-бабында тура айтылған: «Әскери қызметшілер, ұлттық қауіпсіздік органдарының, құқық қорғау органдарының қызметкерлері мен судьялар партияларда, кәсіптік одақтарда болмауға, қандай да бір саяси партияны қолдап сөйлеуге тиіс» [8, 73]. Құқық қорғау органдары қызметінің барлық аталған қағидаттары олардың саяси күреске тартылмауына, халықтың алдында жоғары беделі болуына, республикада қатаң заңдылық құқықтық тәртіпті қамтамасыз ету жөніндегі өздерінің жауапты қызметтерін тәуелсіз орындауға, халыққа адал қызмет етуге, сондай-ақ қоғамдық және мемлекеттік қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған.

Әдебиеттер тізімі

1. ҚР Конституциясы. Алматы-2017. ҚР –ның 1998 жылғы 7 қазандағы №284-І, 2007 жылғы 21 мамырдағы №245-ІІІ, 2011 жылғы 2 ақпандағы №403-ІV, заңдарымен енгізілген өзгертулермен толықтырулармен берілген.
2. Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілігі. ҚР-ның Президенті Н.Ә Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдаы 31.01.2017.

3. ҚР-ның 2015-2025 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиясы туралы ҚР Президентінің 2014 жылғы 26 желтоқсандағы №986 жарлығы.
4. Галымжанова С.Б. Социальная ответственность бизнеса: учебное пособие.- Астана Изд. КАЗУЭФМТ,2013-176 с. Мукашев Б. Демушкина Л.О. Государственное регулирование экономики теория и практика: учебное пособие. – 3-изд, доп. – Астана: Академия государственного управления при Президенте Республики Казакстан, 2016-291б
5. Құқық қорғау органдары. Заң актілері жиындығы. –Алматы. Юрист. – 2014. ҚР-ның Ішкі істер органдары туралы ҚРЗ. 23.04.2014ж №199-V.
6. ҚР-ның нотариаты Оқу құралы. – Алматы. Жеті жарғы. – 2013.
7. Ағдарбеков Т. Құқық және мемлекет теориясы. Алматы: Болашақ баспа. – 2002.
8. Жоламанов Қ.Д мемлекет және құқық теориялық: оқулық. Алматы: Жеті жарғы. – 2004.

УДК 39 (574)

ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ ҚОЛ ӨНЕРІНДЕГІ ЖҮННЕН ЖАСАЛАТЫН БҰЙЫМДАР

*Ерденбекова Ж.С.,
магистр гуманитарных наук
Бағдалхан Ж.,
4 курс студенті
Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ
Астана қ., Қазақстан*

Аннотация. В статье рассказывается о ведущем виде казахского народного декоративно-прикладного искусства войлоковалания, а также изделиях из войлока и его мастерах. В данной научно-исследовательской работе анализируется происхождение, история развития, характерные особенности казахского войлочного ремесла, современное войлочное мастерство, их современный стиль. Изделиями из войлока покрывают стены домов, укладывают их на пол, шьют из него одежду. Техника изготовления войлочных изделий оставалась неизменной, а подвижными были только декоративные техники с различными местными традициями. Сохранение этих этнических традиций в одежде и повседневной жизни говорит не о возвращении в прошлое, а о желании обогатить современную культуру. Статья будет полезна всем, кто интересуется декоративно-прикладным искусством.

Ключевые слова: искусство войлока, казахские мастера войлока, современный стиль, изделие, бренд, кочевники, эстетика, дизайн.

Abstract. The article tells about the leading form of Kazakh folk decorative and applied art felting, as well as felt products and its masters. This research paper analyzes the origin, history of development, characteristic features of the Kazakh felt craft, modern felt craftsmanship, their modern style. They cover the walls of houses with felt products, lay them on the floor and sew clothes from it. The technique of making felt products remained unchanged, and only decorative techniques with various local traditions were mobile. The preservation of these ethnic traditions in clothing and everyday life does not mean a return to the past, but a desire to enrich modern culture. The article will be useful to anyone who is interested in decorative and applied art.

Keywords: felt art, Kazakh felt Masters, Modern style, product, brand, nomads, aesthetics, design.

Қазақ халқы тіршілігінің тірегіне айналған төрт түлік мал соңынан мәңгілік ілесіп, табиғат ерекшеліктеріне сай тіршілікке қолайлы өндіріс құралы ете білді. Ұлттық өнердің өзіндік ерекшелікпен қалыптасуына үлкен әсерін тигізген жайт көп ғасырларға созылған көшпелі өмір. Талай жиһанкездер, ғалымдар, суретшілер тамсана жазған қазақ халқының қолөнері осы мал шаруашылығының көрнекті жемісі болатын. Қазақ халқында мал өнімдерінен қолөнер бұйымдарын жасау және тұрмысқа қолдану өте жақсы дәрежеде дамыған. Кез келген бұйымның мықтылығы, өнімділігімен қатар, олардың бояуы, әсемдігі жанынан табиғи үндестілегі, ғасырлар бойы жинақталған тәжірибе мен халықтың даналығының үлкен жемісі.

Төрт түлік малдың жүні қазақ халқының өмір тіршілігінде үлкен роль атқарған және оны ұқсатуды ел бұдан мындаған жылдар бұрын білген. Жүннен бау-шу, арқан-жіп, киім-кешек, қазақ үйді киізін, әр түрлі төсеніштер мен қап, шекпен сияқты ең қажетті мүліктер жасалған. Қазақ халқының шаруашылығында мал жүнінің ең асылы және бұйымдар жасауға ең көп қолданатыны түйе және қой жүндері, ешкі түбіті, содан кейінгісі жылқының жал-құйрығы, оның қылы, түйенің жүні, шудасы.

Жүк артып, күш көлік ретінде пайдаланылған түйенің жүні ұйысып, киіздей болып қалады. Оны «жабағы» дейді. Әлгі жабағының астынан «боздақ» деп аталатын үлпілдек жүн өседі де, жабары өзінен-өзі көтеріледі. Түйе жабағысынан әр түрлі жеңіл де жылы күпі тігіледі. Түйе жүнінен неше түрлі өрмек жіптерін иіріп, шекпен, қап, белбеу, құр, кілем, қоржын сияқтыларды тоқиды. Шуда деп түйенің мойнындағы, тізесіндегі, екі өркештің үстіндегі салалы қылшық жүндерін айтады. Шудадан жамау-жасқаулық жіп иіріледі. Бұрын қазақтың тон шалбары, сабасы мен торсығы, көн ыдыстары осы шуда жіппен тігілген. Түйе шудасы кейбір арнаулы бау-шуларға да қосылып есіледі [1, 46].

Ешкі жүнін түбіт, қылшық деп екіге бөледі. Түбіт иіруге, шарф, шұлық, қолғап, шәлі сияқты жеңіл әрі жылы киімдерді тоқуға тиімді. Оны ешкі түлеген кезде қылшық жүнмен бірге қырқып алып, түтіп қылшығынан бөледі. Ешкінің қылшығы арқан-жіп есуге жұмсалады. Қазақ талғамында ешкі түбіті түйе жүнінен де қымбат, жібекпен теңдес саналған.

Жылқының жал-құйрығын «қыл» деп атайды. Жалқұйрық көбінесе арқан-жіп есуге, сүзгі тоқуға, тұзақ есуге, жұмсалады. Жылқы қылын терімен қаптап көпшік, жастық, бестек жасауға, қобызға тағуға пайдаланған [1, 47].

Қазақ шеберлері мал жүнінен басқа қоянның жүнін, құстың мамығын да іске жаратқан. Қоянның жүнінен жылы шарф, қолғап, шұлық, бөкебай тоқыған. Құстың мамығынан құс жастық, құс төсек жасаған, қауырсындарынан қарқара қадаған, жебелердің желбезегіне желімдеген, ондай оқты төменде тұрып жоғарыдағы нысананы дәлдеп атуға қолайлы және ұшқан жолында ауытқымай дәл барады деп есептеген.

Тымақтың маңдайына, найзаның ұшына, салт атты адамның иығына тағып алған құс қауырсыны «өте асығыс» деген белгіні білдірген. Осыдан келіп хан мен хандар арасында тығыз хабар жөнелтілгенде хаттың сыртына бір тал қауырсын бекітілетін, оны «үкілі почта» деп атаған [1, 47].

Үкінің жүні қазақтың ескі салты бойынша әсемдіктің белгісі деп саналған. Сонымен бірге үкіні қасиетті деп те білген. Мысалы, ерте кезде бақсы, молдалар, хан тұқымдары, атақты батыр, ақын, салдар үкі тағып жүрген. Ұзатылар қызға, қайынына баратын күйеуге, алғаш отау болғанда шымылдыққа үкі қадау ғұрпының бір жоралғысы осыдан қалса керек. Осыдан келіп жүнделетін бір үкі бір аттың құнымен бағаланған.

Үкіні ұлпа және қара қасқа үкі деп екі түрге ажыратқан. Үкінің балақ жүнін – ұлпа, ал бауыр жүнін — қара қасқа үкі деген. Қара қасқа үкіні көбінесе ерлер қадаған. Сәукеле, тақия, бөрік сияқты қыз-келіншектер дүниесіне көбінесе ұлпа үкісі қадалған. Ақ үкінің жүнін түрлі түсті етіп бояп та пайдаланған. Мұндайда бояуға қазының майын қосқан. Үкіні аулап ұстап, балақ жүні мен бауыр төсінің жүнін алып, өзін жемге тойғызып қоя беретін. Мұны «үкі жүндеу» деп атайды. Үкі жүндеген ауылдан олжа алу да болған [1, 48].

Қазақтардың киізге деген мұқтаждығы өз маңызын еш уақытта жоймаған. Себебі киізден үй жабдықтарымен бірге, киіз үйдің жасау-жиһаздарын жасап, әртүрлі киімдер дайындап, тұрмысқа қажетті заттарды кеңінен пайдаланған. Киіз үйдің сүйегін (ағаш бөлшектерін кереге, уық, шаңырақ) жасау ер - азаматтардың міндеті болса, оның жүннен, теріден жасалған жабдықтарын дайындау әйелдердің міндеті болған. Киіз үй жабдықтарының көпшілігі дерлік киізден жасалатыны баршамамызға белгілі.

Әйел қолынан шыққан әрбір бұйым белгілі бір мақсатпен жасалып, күнделікті тұрмыста бір немесе бірнеше қызмет атқарған. Айталық, киіз аталатын бұйым киіз үйдің төбесін жабуға, жерге төсеуге, киім тігуге, қабырғаға ілуге, кейбір салт-дәстүрді атқаруға қолданылады. Сол сияқты жүннен есіп жасаған жуанды-жіңішкелі жіп, арқандар киіз үй жабынын бекітуге, көші-қон кезінде заттарды буып-түюге, мал байлауға немесе оны жетекке алып жүруге, ат, түйе жабдықтарын (шылбыр, бұйда, тұсау, өре, т.б.) жасауға т. б. пайдаланады [2, 80].

Қазақтар ірі қойлардың жүнін жылына екі рет көктем мен күзде қырқып отырған. Қой қырқуға темір ұсталары жасаған, ұзындығы қырық см-дей қырықтықты пайдаланған. Қой қырқатын шебер адамдар - “қырықтықшылар” бір сағатта 5-6 қой, 10-15 қозыға дейін қырыққан. Саулық қойдың “жабағы жүні өте құнды, төрт айлық қозыны “қозы күзем”, алты айлығында “тоқты күзем” деп қырқатын болған [2, 80].

Киіз пайдалану мақсатына қарай қалын не жуқа, тығыз да мықты немесе босан етіп басылады. Киіз үйдің киізден жасалатын жабдықтары: туырлық пен үзік, түндік суықта жылу ұстайтындай, ыстықта салқын беретін, жаңбырда су өтпейтіндей тығыз да шымыр ерекше ұқыптылықпен басылады.

Киіз сапасының мықты болып, көңілден шығуында киіз басуға алынған қой жүні мен тұқымы ерекше орын алады. Киіз басу үшін қойдың қырқылған жүнін өңіне қарай сұрыптап алып басады. Қазақ қойларының жүні көбінде қоңыр, қара, ақ болады. Монғолия қойлары түгілдей дерлік ақ жүнді келеді. Ақ, қара, қоңыр жүндерден басылған киіздер түсіне сәйкес “ақ орда”, “ақ отау”, “ақ үй”, “қоңыр үй”, “сұр үй” деген атаулар халық арасында кең қолданыс тауып жатады. Негізінен, киіз басуға қойдың жүні мен қозы жүні қолданылады. Қазақтарда қойдың жүнін “жабағы”, “күзем жүні”, “қозы жүні”, “өлі жүн” және “шет- пушпақ” деп бес түрге бөліп атайды.

С. Қасиманов: «Қойдың жабағы жүнінен шидем шапан, купі, шекпен, ішек, терілік жасайды, көпшік, жеңіл байпақ тігеді. Қойдың жабағы жүнін түтіп, одан кейін матаның сыртына шықпас үшін қылшықтарын бүрілтіп, қайнатады. Бұл жүнді шайырынан арылтып тазарту үшін де істеледі. Жабағы жүнді киімнің, көрпенің арасына салады, неше түрлі иіру ісіне, бізбен, сыммен тоқу жұмысына қолданады. Түтілген жабағы жүнінен шүйке жасалып, ау-шу есіледі, өрмек жіптері, неше түрлі жиектер ширатылады. Жабағы жүн қойдан күн жылып, мамыражай болғанда, яғни жазғытұрым қырқылады. Жабағы жүннің қырқылуы оның теріден тұтас көтеріле бастаған кезіне сай келуі тиіс. Өйткені қой терісінде жаңа түктердің өркендей бастауы жабағы жүнді көтеріп, біріншіден, қырку жұмысын оңайлатады, екіншіден, мал терісін зақымдаудан сақтайды, үшіншіден, ысырапқа жол бермейді. Күзем жүн қойдан күз мезгілінде қырқылып алынады. Қара суыққа ұрындырмай, қойды бірнеше рет тоғытып, жүні кепкеннен кейін қырқады. Ал күзем жүнінен, қозы жүнінен киіз басылады, текемет, кебенек, киіз етік, пима сияқты киім-кешектер жасалады. Күзем жүні мен қозы жүні иіруге келмейді, ол киімнің, көрпенің арасына тартуға да жарамсыз», - дейді [2, 80].

Қазақ киіз үйінің сыртына тұтылатын, ағаш қақасының сыртынан жабылатын, ыстық-суықтан, жауын-шашыннан қорғап тұратын киіз жалпы атаумен жабу киізі деп аталады. Киіз үйдің жабу киізі алты қанат үй көлемінде сәйкес келетін ши бойымен басылады. Оны қалындау, ширақ етіп дайындайды. Таулы жерлерде көктемнің, күздің түнгі салқындарында яки қыс ауасында киіз үйде отыруға тура келген жағдайда үй ортасына отты мол жағып, от басын айнала отырып, отқа жылынып әрі тамақтану үшін от басына төсеніш қажет болған.

Бұл киіз отқа ең жақын төселетіндіктен от киіз деп аталған. От киіздің өзіндік шығу, даму тарихына көз жіберсек, адам мен табиғаттың қарым- қатынасы, адамның табиғатты игеріп, өзіне қолайлы жағдай жасауы, осы процестердің нәтижесінде қолөнер бұйымдарының үнемі жетіліп, дами келе жана түрлерінің пайда болуын көреміз. Қазақтың жерлеу салтында мәйітті үйден арулап орап алып шығуға арналған киізді иман киіз деп атайды. «Қарыс жерде қаза бар, өзекті жерде өлім бар» дейтін халқымыз «өлім айтып келмейді» деп қарт адамдар арасында иман киізін арнайы жасатып, теңінде сақтайтын әдет болған [3, 80].

Әдебиеттер тізімі

1. Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері / С. Қасиманов. – Алматы: Қазақстан, 1969. – 245, [3] б., [16] б. сур. – Библиогр. в подстроч. примеч.
2. Әлімжанова Айша Анықбайқызы. Қазақ тіліндегі әйел қолөнеріне байланысты халықтық лексиканың этнолингвистикалық сипаты : филолог. ғылымд. канд. ... дис. авторефераты / Әлімжанова Айша Анықбайқызы; А. Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты. – Алматы, 2008. – 24 б.
3. Райымхан К.Н. Қазақ халқының сәндік-қолданбалы өнері : оқу құралы / К.Н. Райымхан. – Алматы: Қазақ университеті. – 2010. - 134, [2] б. – Библиогр.: б. 134.

УДК 94(574)

НЕРАСКРЫТЫЙ ФЕНОМЕН КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ МАШХУР ЖУСУП

Нурлигенова З.Н.,

магистр педагогических наук, старший преподаватель

e-mail: sauresch_nur@mail.ru

Кадырканов А.,

студент факультета информационных технологий

НАО «Карагандинский технический университет»

г. Караганда, Казахстан

Аннотация. Мавзолей Машхур Жусуп Көпеев – это памятник, посвященный выдающемуся казахскому поэту и общественному деятелю Машхуру Жусупу Көпееву. Построенный в его честь, мавзолей служит символом уважения и признания его вклада в культуру и историю Казахстана. Здесь рассмотрены история создания мавзолея, его архитектурные особенности, а также значение и влияние личности Машхура Жусупа Көпеева на культурное наследие региона.

Ключевые слова: Культура, Машхур Жусуп, творчество, литература, поэт.

Abstract. The Mausoleum of Mashhur Zhusup Kopeyev is a monument dedicated to the prominent Kazakh poet and public figure, Mashhur Zhusup Kopeyev. Erected in his honor, the mausoleum stands as a symbol of respect and recognition for his contribution to the culture and history of Kazakhstan. This annotation explores the history of the mausoleum's creation, its architectural features, and the significance and influence of Mashhur Zhusup Kopeyev's persona on the cultural heritage of the region.

Keywords: Culture, Mashhur Zhusup, creativity, literature, poet.

В Павлодарской области находится особенное место, которое привлекает людей из

разных городов независимо от погоды. Речь идет о небольшом уголке рядом с посёлком Жанажол – Мавзолее Машхура Жусупа Копеева. Здесь почивает выдающаяся личность, внесшая значительный вклад в историю нашей страны, и это место привлекает паломников как в тёплое, так и в холодное время года. Давайте глубже погрузимся в историю Машхура Жусупа Копеева, с фокусом на его интересной биографии и уникальном мавзолее. Расскажем о том, где он похоронен, и представим историю этого особого места.

Машхур Жусуп Копеев увидел свет в 1858 году, родившись на просторах современного Баянаульского района. Он происходил из подрода Кулик рода Суйиндык племени Аргын Среднего жуза, что придавало его происхождению особый оттенок. В начальные годы своей жизни он получил образование в аульской школе. В 1870 году его путь обучения привел в Бухарский медресе хазрета Камара, где он погрузился в учебный процесс. После этого последовала увлекательная поездка по Северному и Центральному Казахстану, в ходе которой Машхур Жусуп активно занимался сбором устного народного творчества и погружением в быт родов и племён, оживляя их истории. В 1872 году Копеев продолжил свое образование в медресе Кукельдаш в Бухаре, что еще больше расширило его горизонты. После успешного завершения обучения в 1875 году, он в течение нескольких лет с отданным умом преподавал в ауле. Параллельно с преподавательской деятельностью он стал активно заниматься публицистической сферой, делая свои мысли и исследования доступными через страницы газеты «Дала уалаяты» («Киргизская степная газета») и журнала «Айкап». Его знания и талант принесли ему огромную популярность и уважение в народе, что отразилось в почётной добавке к его имени – «Машхур», что переводится с арабского как «славный, известный, достойный». В период с 1887 по 1890 годы Машхур Жусуп совершил значимые этнографические экспедиции в Самарканд, Бухару, Ташкент, Туркестан и другие города Средней Азии. Важным моментом в его жизни стало знакомство с русским востоковедом-тюркологом, этнографом Василием Радловым, что оказало значительное влияние на его интересы, сделав его страстным собирателем казахского фольклора. В результате этих экспедиций было собрано и опубликовано множество образцов устного народного творчества казахов, добавляя богатство в культурное наследие народа.

Так же в период с 1906 по 1907 годы Машхур Жусуп Копеев представил свои сборники стихов, такие как «Опыт, накопленный жизнью», «Положение», и книгу в прозе и стихах под названием «Кому принадлежит Сарыарка» в издательстве Хусаиновых в Казани. В этих произведениях автор затрагивает актуальные проблемы социального неравенства, просвещения, свободы слова и права на труд. Однако позднее царская цензура оценила эти книги как вредные, в результате чего почти весь их тираж был изъят. Копеев был внесен в список политически неблагонадежных, что вынудило его временно скрыться в Ташкенте. Несмотря на это, стихотворения, такие как «Воздавая должное науке», «О сегодняшнем занятии казахов», «Повсюду я спутницу жизни искал», «Письмо», «Матери», получили широкую известность. В рамках устного творчества Копеев также создал дастаны, такие как «Торг чертей», «Ястреб и соловей», «Старик и двое молодых» и другие, следуя традициям народного наследия. Его глубокие знания арабского и персидского языков позволили ему погрузиться в изучение поэзии Востока, а также создать дастаны по восточным мотивам, включая «Гульшат-Шеризат», «Гибрат-нама», «Баян-нама» и другие. Записи из уст народных сказителей, таких как Бухара Жырау, Котеша, Шортанбая, Шоже, а также стихотворения от Абая и С.Торайгырова, стали ценным материалом для фольклористов, историков и литературоведов [1].

Как и остальные писатели в период советского времени он являлся выдающийся мыслитель, этнограф, историк и поэт Машхур Жусуп оказался одним из малоизвестных деятелей, чью могилу коммунисты принялись разрушать. Машхур Жусуп владел несколькими языками, включая чагатайский, арабский, казахский, фарси и русский. На

сегодняшний день его творческое наследие занимает заслуженное место в литературе и обществе Казахстана. Собранные труды Машхура Жусупа изданы в 20 томах, и некоторые из них переведены на английский язык. В различные периоды его оригинальные произведения входили в литературные хрестоматии, учебники и сборники казахской поэзии. Глубокие исследования и предсказания М.Ж. Копеева неоднократно привлекают читателей, побуждая обращаться к бессмертному наследию казахского мыслителя. Во-первых, Машхур Жусуп заслужил уважение своего народа благодаря своим многогранным талантам, будучи философом и филологом, владеющим несколькими языками. Во-вторых, его ценили за вклад в просвещение нации и сохранение истории, так как он, будучи этнографом, передал богатство полуторавековой истории своего народа. В-третьих, Машхур Жусуп был уважаемым акыном, начиная с молодости собиравшим произведения устного народного творчества. Позднее он составил уникальные родословные казахов, включая те, которые относятся к Шежире. В-четвертых, его талант ясновидца придавал ему особую известность. Машхур Жусуп предсказал множество событий, включая дату падения Советской власти в начале 90-х годов прошлого века. Его предвидения оказались поразительно точными, в том числе и его прогноз благоприятного хода событий в 2000 году. Этот год оказался успешным для региона, особенно в контексте рекордного урожая после нескольких неудачных лет. Машхур Жусуп Копеев, обладая образным мышлением и глубоким знанием истории и культуры своего народа, опережал свое время, проникая лучше, чем кто-либо, в заботы и нужды своих соплеменников. Его многогранные таланты и знание многих языков позволяли ему осваивать духовное наследие народов Востока и осознавать место своего народа в мировом культурном процессе. Машхур Жусуп Копеев не останавливался в работе над совершенствованием своего стиля, постоянно расширяя границы представлений о мастерстве поэта. Его стремление не только к самосовершенствованию, но и к сохранению культурного наследия для будущих поколений побудило его обнаруживать и записывать стихи поэтов XVII-XIX веков, таких как Бухар – жырау, Шортанбай, Шоже. Интересно отметить, что Копеев стал первым биографом Бухара Калкаманулы, который не только был известным жырышы, но также являлся советником Абылая и главным идеологом Казахского ханства того сложного времени. Машхур Жусуп нашел могилу великого жырау в Далбинских горах и в 1993 году там был возведен величественный мавзолей Бухара жырау Калкаманулы.

Благодаря усилиям собирателя устного народного творчества, до нас дошли ценные исторические данные о казахских ханах, батырах и биях. Один из выдающихся лидеров, Тауке-хан (1680-1715 гг.), олицетворяет в народных преданиях образ умиротворителя. Ему приписывается остановка внутренних конфликтов и кровопролития, терзавших народ многие годы. Тауке-хан сумел убедить людей в необходимости разума и справедливости, объединил слабые роды для сопротивления сильным, а также установил общие законы, по которым проводил суд. Эти подвиги отразились в народном выражении: «На горе Култобе каждый день совет происходит». Тауке-хан обладал значительной силой своего времени, распространяя свое влияние на все три казахских жуза. В историческом произведении «Казахский шежира» Машхура Жусупа Копеева отмечаются важные моменты его правления. Кроме того, книга также содержит исторические сведения об Абылае, известного в юности как Сабалак. В ранних годах Абылая его сопровождал узбекско-сарт по имени Оразак. Они прибыли к родам атыгай и караул, кочевавшим вдоль берега Ишима. Абылая называли Сабалаком, что указывает на его мудрость даже в молодости.

Первая половина 20-х годов XVIII века стала известна как «годы Великого бедствия». В эти времена силу в Казахстане прочно укрепил контайджи калмыцкого происхождения. Войны и нашествия калмыков привели к жестоким последствиям, описанным в «Ит дүние – Неустроенный (Жесткий) мир». Борьба за выживание вынудила казахов объединяться и противостоять общему врагу. В своей монографии «Четыре времени жизни. Воспоминания

и размышления» академик НАН РК, выдающийся казахстанский ученый Шафик Чокин, на странице 43, глубоко анализируя личность М. Ж. Копеева, выделяет, что для него самого наиболее ценным в Копееве является его основное утверждение о бесконечности жизни, философской бессмертии человека и неслучайном появлении каждого живого существа на Земле. Проходя в памяти через кладезь мыслей Машхура Жусупа, Чокин осознает, что наследие этого мыслителя разгоняет тьму веков, которая ранее казалась ему далекой от забот современности. Чокин цитирует старца, который неоднократно подчеркивал, что «никто и ничто не уходит в небытие, и что человек растворяется в потомках, в добродетелях и пороках, но не исчезает». Это философское утверждение отражает глубокое понимание Машхура Жусупа относительно бесконечности жизни. Машхур Жусуп Копеев, известный своим многогранным талантом, писал на нескольких языках, включая казахский, тюркский, фарси, русский, древнегреческий и средневековый иранский. Его многогранность и глубокие мысли ставят его в ряд с такими великими личностями, как Авиценна, аль-Фараби и Улугбек. Изучив жизненный и творческий путь М. Ж. Копеева, мы расскажем о своем впечатлении от этого места. Это действительно особенное место, которое оставляет неизгладимый след в сердце каждого, кто его посетил. Когда мы впервые вступили на территорию мавзолея, мы почувствовали сильное духовное и физическое умиротворение. Это было нечто большее, чем мы ожидали, и в тот момент все наши повседневные заботы померкли перед этой особенной аурой. Пройдя через порог, нас охватило чувство покоя, и, несмотря на отсутствие конкретных мыслей, мы почувствовали поток информации, которые проникли в наши сознание. Эти места стали для нас не просто туристическими точками, а источником внутреннего разграничения и понимания. Внутри пробудились вопросы более глубокого характера, заставив задуматься о смысле жизни и месте в этом мире. После того дня мы начали активно исследовать и посещать другие священные места в нашей стране. Просто находясь там, мы обрели возможность глубже понять самих себя и нашу духовную сущность. Визиты в подобные места стали не просто путешествиями, а настоящими путеводителями внутрь себя. Это было нечто удивительное, пройдя омовение и бродя по территории, осознавая, что следуем по тем же путям, что и наши предки много лет назад. Это был непередаваемый момент, когда вы можете стать частью древнего мира, переживая его историю на собственном опыте. С философской точки зрения, мы ощущались лишь как крошечная часть огромного круга времени.

Посещение музея, посвященного М.Жусупу, добавило еще больше глубины нашему опыту и этому рассказу. Там мы не только узнали больше о его жизни, но и встретились с реальными и копиями его личных вещей. Это было как погружение в его мир, понимание его личности через предметы, которые сопровождали его в жизни. В этот момент мы почувствовали связь с прошлым и понимание, что история наших предков живет в нас и продолжает влиять на наши собственные путешествия. Как только мы вошли в сам мавзолей, нас охватило странное ощущение. Как будто что-то резко ударило в голову, и мы едва не потеряли равновесие. Но вместе с этим появилось невероятное чувство комфорта и самоконтроля, настолько сильное, что ноги подгибались, и едва могли стоять. Продвигаясь вперед, приближаясь к месту захоронения. Вглядываясь в надпись с именем, датой рождения и смерти, ощущалось, как история оживает перед нашими глазами, и слова на захоронении становились мостом между прошлым и настоящим [2].

Как ученый Копеев оставил богатое наследие, на протяжении всей жизни М. Ж. Копеев писал историю казахской степи, составлял достоверные и точные родословные (шежире). Машхур Жусуп был глубоко религиозным человеком, воспринимавшим религию как духовность. Люди считали его святым, к нему приезжали лечиться, учились пониманию мира и восприятию Вселенной через религию. Как провидец Машхур Жусуп точно знал дату своей смерти. В 1930 году, ровно за год до своей кончины, поэт

приглашает родственников и друзей на поминальный ас по себе, объявив им, что проживет ровно 73 года, и просит поставить ему мазар. Просветитель сам выбрал место в степи и составил проект: одну комнату отвел непосредственно для себя, а другую – для приюта паломников. Он завещал потомкам, чтобы после смерти его не предавали земле. Самое удивительное, что спустя двадцать лет его тело было нетленным, а мазар стал местом паломничества. Мавзолей состоит из двух залов. Зиратхана символизирует преддверие нового мира, а в кабырхане покоится тело Машхур Жусупа, где стоит девятитонное надгробие, выполненное из гранита. С мавзолея вниз ведут 73 ступеньки – по количеству прожитых Машхур Жусупом лет. Восхождение к могиле великого человека не отнимает много сил, а это очень важно, если учесть, что большинство паломников – люди в годах. Предусмотрена даже лавка для отдыха. Очень хорошо развернута современная инфраструктура объекта, которая создает благоприятные условия для отправления культа. На территории мазара имеется двухэтажная гостиница, внутри которой есть музей М. Ж. Копеева. Отдельная столовая в виде двух юрт и место для омовения, расположены на прилегающей территории. В настоящее время мавзолей является местом паломничества огромного количества людей из разных стран, что определяет важное сакральное значение культового объекта в сознании нашего народа [3].

Список литературы

1. Дастанов Е. Нераскрытый феномен Казахского мыслителя Машхур Жусуп. [Электронный ресурс] (Код доступа) URL: <https://adyrna.kz/ru/post/139270> (дата обращения 12.11.2023 г.).
2. Дзюбак А. Его называли святым: феномен Машхур Жусупа Копеева. [Электронный ресурс] (Код доступа) URL: <https://qazaquni.kz/ru/151838-ego-nazyvali-sviatym-fenomen-mashkhur> (дата обращения 12.11.2023 г.).
3. Мурат А. 165-летие Машхура Жусупа. [Электронный ресурс] (Код доступа) URL: <https://ertistv.kz/ru/news/29885> (дата обращения 12.11.2023 г.).

ӘОЖ:368.04

САҚТАНДЫРУ ШАРТЫ БОЙЫНША ЖАУАПКЕРШІЛІК ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ОНЫ ШЕШУДІҢ ЖОЛДАРЫ

Шекербекова М.С.,

заң ғылымдарының магистрі, доценті

Тоқан Ә. Қ.,

7M04210- Құқықтану білім беру бағдарламасының магистранты

А.Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университеті

Шымкент қ., Қазақстан

e-mail: Мака_789@mail.ru

Андатпа. Қазіргі нарықтық қатынастар жағдайында сақтандыру шарасы шарт жасасу арқылы жүзеге асады. Сақтандыру шарты – құқықтық қатынастың негізі болатын заңды факт. Екі немесе одан да көп адамдардың азаматтық құқықтар мен міндеттерді белгілеу, өзгерту және тоқтату туралы келісімі шарт болып танылады.

Шарт тек жазбаша түрде ғана жасалады, жеке немесе ұжымдық сақтандыру шарты болуы мүмкін. Қазақстан өз мемлекеттік тәуелсіздігіне ие болғаннан кейін егемен мемлекет пен оның азаматтарының өміріне тірек болатын барша құқықтық негізін қайта құру қажеттігі

туды. Мемлекеттегі халықтың әлеуметтік саяси өмірінің жағдайы сақтандыру шартының толық жүзеге асуына тікелей байланысты. Бұл ғылыми мақаланың мақсаты- сақтандыру шарты бойынша ақпараттарды жинап, тақырыпты ашу сонымен қатар, сақтандыру шартының түрлерін ажыратып көрсету болып табылады.

Кілт сөздер: сақтандыру шарты, құқықтық қатынас, келісім шарт, сақтандыру жарнасы.

Аннотация. В условиях современных рыночных отношений страховая мера осуществляется путем заключения договора. Договор страхования-юридический факт, являющийся основой правоотношений. Договором признается соглашение двух или более лиц об установлении, изменении и прекращении гражданских прав и обязанностей. Договор заключается только в письменной форме, может быть индивидуальным или коллективным договором страхования. После обретения Казахстаном государственной независимости возникла необходимость реорганизации всей правовой основы, которая будет опорой жизни суверенного государства и его граждан. Состояние социально-политической жизни населения в государстве напрямую зависит от полной реализации договора страхования. Цель данной научной статьи-собрать информацию по договору страхования и раскрыть тему, а также выделить виды договора страхования.

Ключевые слова: договор страхования, правоотношения, договор, страховая премия.

Abstract. In the conditions of modern market relations, the insurance measure is carried out by concluding a contract. An insurance contract is a legal fact that is the basis of legal relations. An agreement between two or more persons on the establishment, modification and termination of civil rights and obligations is recognized as a contract. The contract is concluded only in writing, it can be an individual or collective insurance contract. After Kazakhstan gained state independence, it became necessary to reorganize the entire legal framework, which will support the life of a sovereign state and its citizens. The state of the socio-political life of the population in the state directly depends on the full implementation of the insurance contract. The purpose of this scientific article is to collect information on the insurance contract, to reveal the topic, as well as to highlight the types of insurance contract abstract

Keywords: insurance contract, legal relationship, agreement, insurance premium.

Сақтандыру шарты – сақтанушы мен сақтандырушы арасындағы олардың өзара міндеттемелерін тәптіштейтін келісім. Бұл келісім бойынша бір тарап (сақтандырушы)

шартта көзделген уақиға басталған кезде екінші тарап (сақтанушы) төлейтін шартта уағдаласылған ақшалай сома (сақтандыру жарнасы) үшін сақтанушыға немесе өзге тұлғаға (пайда алушыға) сақтандыру төлемін төлеуге міндеттенеді.

Шарт тек жазбаша түрде ғана жасасылады, жеке немесе ұжымдық сақтандыру шарты болуы мүмкін. Қазақстан өз мемлекеттік тәуелсіздігіне ие болғаннан кейін егемен мемлекет пен оның азаматтарының өміріне тірек болатын барша құқықтық негізін қайта құру қажеттігі туды. Мемлекеттегі халықтың әлеуметтік саяси өмірінің жағдайы сақтандыру шартының толық жүзеге асуына тікелей байланысты. Бұл ғылыми мақаланың мақсаты- сақтандыру шарты бойынша ақпараттарды жинап, тақырыпты ашу сонымен қатар, сақтандыру шартының түрлерін ажыратып көрсету болып табылады.

Сақтандыру шартында мыналар болуы тиіс:

- сақтандырушының атауы, орналасқан жері және банктік реквизиттері;
- сақтанушының (егер ол жеке адам болса) тегі, аты, әкесінің аты (егер бар болса) және тұрған жері немесе (егер ол заңды тұлға болса) оның атауы, орналасқан жері және банктік реквизиттері;
- сақтандыру объектісін көрсету;

- сақтандыру жағдайын көрсету;
- сақтандыру сомасының мөлшері және сақтандыру төлемін жүзеге асырудың тәртібі мен мерзімдері;
- сақтандыру сыйлықақысының мөлшері, оларды төлеудің тәртібі мен мерзімдері;
- шарттың жасалу күні және қолданылу мерзімі;
- егер олар сақтандыру қатынасына қатысушылар болса, сақтандырылған адам мен пайда алушы туралы көрсету.

Тараптардың келісімі бойынша шартқа өзге де талаптар енгізілуі мүмкін. Кез келген шарттың жағдайын елеулі және елеусіз деп бөлуге жатады. Шарттың мәні туралы ережелер, заңдарды елеулі деп танылған немесе шарттардың осы түрі үшін қажетті ережелер, сондай ақ бір тараптың мәлімдеуі бойынша келісімге қол жеткізуге тиісті барлық ережелер елеулі ережелер болып табылады [1; 178-179 бб]. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі сақтандыру шартының елеулі түрін бөліп көрсетпейді. *Сонымен қатар, сақтандыру шартының элементтері мен мазмұнына тоқталатын болсақ, сақтандыру шарты бойынша бір тарап (сақтанушы) сақтандыру сыйлықақысын төлеуге міндеттенеді, ал екінші тарап (сақтандырушы) сақтандыру жағдайы басталған кезде сақтанушыға немесе шартта белгіленген сома (сақтандыру сомасы) шегінде өзінің пайдасына шарт жасалған өзге тұлғаға (пайда алушыға) сақтандыру төлемін төлеуге міндеттенеді.*

Сақтандыру сақтандыру шарты негізінде жүзеге асырылады. Сақтандырушылар мен сақтанушылар арасындағы қатынастар, сондай-ақ олардың сақтандыру шартын жасау және оны орындау процесі кезінде туындайтын сақтандырылғандармен және пайда алушылармен қатынастары реттеледі.

Қазақстан мемлекетінің тәуелсіздікке ие болу заңдылығы егемен мемлекет пен оның азаматтарының өміріне тірек болатын құқықтық негізін қайта құрып ғана емес, тіптен мемлекетті басқару, экономика, мәдениет, тәртіпті сақтау, елді қорғау т.б. заңдар жүзеге асырылуда. Сонымен қатар, демократия және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына негізделген құқықтық мемлекеттің азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына негізделген құқықтық мемлекеттің азаматтардың құқықтық сауаттылығының кепілдемесі немесе кепілдігі қандай да болмасын қоғамдық өмірдің маңызды жақтарының бірі заң актілерімен жүзеге асырылатын сақтандыру болып табылады.

Сақтандыру сомасы мен сақтандыру төлемін жүзеге асыру тәртібі.

Сақтандырушы – сақтандыруды жүзеге асыратын, яғни сақтандыру жағдайы пайда болған кезде сақтанушыға немесе пайдасына шарт жасалған өзге тұлғаға (пайда алушыға) шартта айқындалған соманың (сақтандыру сомасының) шегінде сақтандыру төлемін жүргізуге міндетті тұлға. Сақтандыру ұйымы ретінде тіркелген және сақтандыру қызметін жүзеге асыру құқығына лицензиясы бар заңды тұлға не Қазақстан Республикасының өзара сақтандыру туралы заңнамалық актісіне сәйкес өзара сақтандыру қоғамы ғана сақтандырушы бола алады. Сақтандырылған адам өзіне қатысты сақтандыру жүзеге асырылатын тұлға.

Егер шартта өзгеше көзделмесе, сақтанушы бір мезгілде сақтандырылған адам болып табылады. Заңнамалық актілермен сақтанушыға үшінші тұлғаны сақтандыруды жүзеге асыру міндеті жүктелуі мүмкін. Өз еркімен сақтандыру кезінде сақтанушы үшінші тұлғаны сақтандыру шартында сақтандырылған адам ретінде айқындай алады. Бұл жағдайларда сақтандырылған адамның жеке басы және соған байланысты оның мүдделері (сақтандырылған адамды жеке сақтандыру) не сақтандырылған адамның мүлкі және мүліктік мүдделері (сақтандырылған адамның мүліктік сақтандырылуы) сақтандыру объектісі болады. Мүлікті сақтандыру кезінде сақтанушы болып табылмайтын сақтандырылған адам бұл мүліктің сақталуына мүдделі болуға тиіс.

Егер шарттың талаптары бойынша сақтанушы болып табылмайтын сақтандырылған

адамға белгілі бір міндеттер жүктелген болса, сақтанушы осы шартты жасасуға сақтандырылған адамның келісімін алуы тиіс. [1; 38-39 бб.]

Міндетті сақтандыру кезінде, сондай-ақ топтастырылып иесіздендірілген сақтандыру кезінде, шарт жасасу үшін оның өзі сақтандырылған адам ретінде көрінетін үшінші адамның келісімі талап етілмейді. Өз еркімен сақтандыру кезінде адамдардың оның жеке басын немесе мүлкін сақтандыру жөніндегі қарсылығы шарт жасасудың мүмкін еместігіне, ал егер ол жасалып қойған болса, шарттың бұзылуына әкеп соғады. Сақтанушыға үшінші тұлғаны сақтандыру міндеті жүктелген жағдайда, аталған тұлға сақтанушыдан бұл міндеттің орындалуы туралы есеп талап етуге, ал заң актілерінде көзделген жағдайларда – оның сақтандырылған адам болып табылатындығын дәлелдейтін құжатты алуға құқылы.

Кәмелетке толмаған азамат сақтандырылған болып табылатын жағдайда оның құқықтары іске асырылады. Сақтандырылған адамның пайдасына шарт жасасу, сақтанушыны осы шарт бойынша міндеттерді орындаудан босатпайды. Үшінші адамды сақтандыру сақтанушының есебінен жүзеге асырылады. Сақтандырылған адам шартқа сәйкес өзіне тиесілі сақтандыру төлемін алудан бас тартқан жағдайда сақтандыру төлемін алу құқығы сақтанушыға көшеді. Сақтанушы болып табылмайтын, оған қатысты мұндай жағдайды көздемейтін жеке басты сақтандыру шарты жасалған сақтандырылған адам қайтыс болған жағдайда, егер заң актілерінде немесе шартта сақтандырылған адамды ауыстыру көзделмесе, бұл шарт тоқтатылуға жатады.

Егер сақтандырылған адамның қайтыс болуы сақтандыру шартында көзделген сақтандыру жағдайы болса, бұл шарт онда көзделген талаптармен орындалады. Сақтанушы болып табылмайтын, оған қатысты мүліктік сақтандыру шарты жасалған сақтандырылған адам қайтыс болған жағдайда, сақтандырылған адамның құқықтары мен міндеттері сақтанушының келісуімен, егер заң актілерінде немесе шартта өзгеше көзделмесе, сол мүліктің және сақтандырылған адамның мүліктік құқықтарының мұрагерлеріне ауысады. Егер сақтанушы қайтыс болған сақтандырылған адамды ауыстыруға келіспесе не мұрагерлер оның сақтандыру шартынан туындайтын құқықтары мен міндеттерін қабылдауға келіспесе, бұл шарт тоқтатылуға жатады, ал сақтандыру жағдайы — басталған бойда сақтандыру шарты сақтандыру төлемін жүзеге асыруды көздейтін оқиға. Міндетті сақтандыру бойынша сақтандыру жағдайының түрлері міндетті сақтандыру туралы заң актілерімен, ал өз еркімен сақтандыру бойынша – тараптардың келісімімен белгіленеді.

Жинақтаушы сақтандыру шарты бойынша көзделуі мүмкін оқиғаларды қоспағанда, сақтандыру жағдайы ретінде қарастырылатын оқиға, оның басталуының ықтимал және кездейсоқ белгілеріне ие болуы тиіс. Сақтандыру жағдайының басталғандығын, сондай-ақ ол келтірген зияндарды дәлелдеу сақтанушының міндетіне жатады. Сақтандыру шартының нысаны- сақтандыру шарты жазбаша нысанда:

- 1) тараптардың сақтандыру шартын жасасуы;
- 2) сақтанушыны бір жақты тәртіпте (бірігу шарты) сақтандырушы әзірлеген үлгілік шарттарға (сақтандыру ережелеріне) қосу және сақтандырушының сақтанушыға сақтандыру полисін беруі.

Міндетті сақтандыру бойынша жазбаша шарттың нысаны Қазақстан Республикасының міндетті сақтандыру туралы заң актілерінде айқындалады, ал ерікті сақтандыру бойынша — сақтандырушы айқындайды не тараптардың келісімімен айқындалады. Сақтандыру шартының жазбаша нысанын сақтамау оның жарамсыздығына әкеп соқтырады. Сақтандыру ережесін сақтандырушы әзірлейді және Қазақстан Республикасының заң актілерінде белгіленген жағдайларда ол уәкілетті мемлекеттік органмен келісілуге тиіс. Сақтандырудың нақты түрі бойынша сақтандыру ережесі осы баптың талаптарына сәйкес келуге тиіс. Сақтандыру (қайта сақтандыру) ұйымы, сақтандыру холдингі, сақтандыру тобының құрамына кіретін ұйым, сақтандыру (қайта сақтандыру) ұйымының ірі

қатысушысы, сақтандыру брокері, сақтандыру төлемдерін жүзеге асыруға кепілдік беретін ұйым, сақтандыру нарығында актуарлық қызметті жүзеге асыруға лицензиясы бар актуарий уәкілетті органды жазбаша нұсқамада және жазбаша келісімде көрсетілген шаралардың осы құжаттарда көзделген мерзімдерде орындалғаны туралы хабардар етуге міндетті [2; 57-58 бб].

Тараптардың келісімі бойынша шартқа өзге де талаптар енгізілуі мүмкін.

Франшиза – сақтандырушыны сақтандыру талаптарында көзделген, белгілі бір мөлшерден аспайтын залалды өтеуден босату. Франшиза шартты (шегерілмейтін) және шартсыз (шегерілетін) болады. Шартты франшиза кезінде сақтандырушы франшизаның белгіленген мөлшерінен аспайтын залалды өтеуден босатылады, бірақ егер оның мөлшері осы сомадан көп болса, залалды толық өтеуге тиіс.

Шартсыз франшиза кезінде залал барлық жағдайларда белгіленген сома шегеріле отырып өтеледі. Франшиза сақтандыру сомасына қатысты процент бойынша не абсолютті мөлшерде белгіленеді. Егер сақтандыру шартында заң актілерінде көзделгендермен салыстырғанда сақтанушының жағдайын нашарлататындай талаптар болса, осы заң актісімен белгіленген ережелер қолданылады. Егер қайта сақтандыру шартында өзгеше көзделмесе, қайта сақтандырушының қайта сақтандыру шарты бойынша жауаптылық кезеңі сақтандырушының сақтандыру шарты бойынша міндеттемесі қайта сақтандыруға берілген сақтандыру шарты бойынша жауаптылық кезеңіне сәйкес келуге тиіс. [3; 46-47 бб].

Сақтандыру шартында көрсетілуге тиіс талаптардың толық болмағаны үшін сақтандырушы жауапты болады. Оның жекелеген талаптарының толық болмауы салдарынан сақтандыру шарты бойынша дау туындаған жағдайда дау сақтанушының пайдасына шешіледі.

Осы тармақтың талаптары қайта сақтандыру шарттарына қолданылмайды.

Жинақтаушы сақтандыру шарты бойынша сақтандыру сыйлықақысын төлеудің мерзімін ұзарту. Сақтанушы жинақтаушы сақтандыру шарттары бойынша сақтандыру жарнасын төлеу талаптарын қатарынан екі рет сақтамаған жағдайда сақтандырушы жинақтаушы сақтандыру шартында белгіленген мерзімде сақтанушыны сақтандыру жарнасын төлеу қажеттігі туралы хабардар етуге міндетті. Міндетті және ерікті сақтандыру

Міндетті сақтандыру – егер сақтандырудың міндетті түрлерін реттейтін заңнамалық актілерде өзгеше белгіленбесе, талаптары тараптардың келісімімен айқындалатын, заңнамалық актілердің талаптарына орай жүзеге асырылатын сақтандыру. Өз өмірін немесе денсаулығын сақтандыру міндетін азаматқа заң актілерімен де, шартпен де жүктеуге болмайды.

Міндетті сақтандыру сақтанушының есебінен жүзеге асырылады. Міндетті сақтандыру кезінде сақтанушы, егер сақтандырудың осы түрін реттейтін заңнамалық актілерде өзгеше белгіленбесе, тараптардың келісімімен айқындалған талаптар бойынша сақтандырушымен шарт жасауға міндетті. Міндетті сақтандыру шарты сақтандырудың осы түрін жүзеге асыруға лицензиясы бар сақтандырушымен ғана жасалады. Сақтандырудың міндетті түрін реттейтін заңнамалық актілерде тәртібі мен талаптары белгіленген міндетті сақтандыру шартын жасасу, егер осы заңнамалық актілерде өзгеше көзделмесе, жоғарыда аталған сақтандырушы үшін міндетті болып табылады. Ерікті сақтандыру — тараптардың еркін білдіруіне орай жүзеге асырылатын сақтандыру [3; 116-117 бб.]

Ерікті сақтандырудың түрлері, шарттары мен тәртібі тараптардың келісімі бойынша белгіленеді.

Заң актілеріне сәйкес пайдасына міндетті сақтандыру жүзеге асырылуы тиіс болған адам, егер оның сақтандырылмағандығы белгілі болса, осы міндет жүктелген тұлғадан оны сот тәртібімен талап етуге құқылы.

Егер сақтандыру міндеті жүктелген тұлға оны жүзеге асырмаса немесе сақтандыру

шартын заң актілерінде көзделгенмен салыстырғанда сақтандырылғандардың жағдайын нашарлататындай жағдайда жасаған болса, бұл тұлға сақтандыру жағдайы басталған кезде дұрыс сақтандыру кезінде сақтандыру төлемі қандай талаптарда жүзеге асырылатын болса, сақтандырылғандардың алдында сондай талаптарда жауапты болады.

Заң актілерімен сақтанушы болу міндеті жүктелген тұлға сақтандыруды жүзеге асыруға міндетті, алайда одан жалтаратын сақтандырушыны заң актілерінде көзделген талаптарда сақтандыру шартын жасауға мәжбүр етуді сот тәртібімен талап етуге құқылы. Сақтанушы ретінде оны жүзеге асыруға міндетті тұлғалардың, сондай-ақ сақтандырушы ретінде іс-қимыл жасауға міндетті сақтандыру ұйымының сақтандырудан жалтаруы заң актілерінде көзделген жауаптылыққа әкеп соқтырады. Азаматтың өмірін, денсаулығын, еңбекке қабілеттілігін және жеке басына байланысты өзге де мүліктік мүдделерін сақтандыру жеке сақтандыруға жатады. Жеке сақтандыру шарты бойынша сақтанушының

Мүлікті және оған байланысты мүліктік мүдделерді сақтандыру мүліктік сақтандыруға жатады. Мүлікті сақтандыру кезінде мүліктің жоғалуы (жойылуы) тәуекелі, жетіспеуі немесе бүлінуі және өзге де мүліктік игіліктер мен құқықтар сақтандырылады. Сақтанушының немесе пайда алушының мүліктерді сақтандыруға мүддесі болмаған жағдайда жасалған мүліктік сақтандыру шарты жарамсыз болады. Азаматтық-құқықтық жауаптылықты сақтандыру кезінде, үшінші бір адамдардың өміріне, денсаулығына немесе мүлкіне зиян келтірудің салдарынан туындайтын міндеттемелер бойынша жауапты болу, сондай-ақ шарттардан туындайтын міндеттемелер бойынша жауапты болу тәуекелін сақтандырады. Сақтандыру жағдайы туған кезде, соның ішінде сақтандыру шартында белгіленген кезең не олардың қайсысының бұрын туындауына байланысты сақтандыру шартында көзделген өзге оқиға аяқталғанда сақтандыру төлемін жүзеге асыруды көздейтін сақтандыру жинақтаушы сақтандыру болып табылады.

Туындауының ықтималдық және кездейсоқ белгілері бар Сақтандыру жағдайы туған кезде ғана сақтандыру төлемін жүзеге асыруды көздейтін сақтандыру жинақтаушы емес сақтандыру болып табылады. [4; 84-85 бб].

Сақтандыру шарты бойынша жауапкершілік жағдайы және оны шешудің жолдарына тоқталайық, Сақтандыру сыйлықақысы — сақтандырушы сақтанушыға (пайда алушыға) сақтандыру шартында көзделген мөлшерде сақтандыру төлемін жүргізу міндеттемесін қабылдағаны үшін сақтанушы сақтандырушыға төлеуге міндетті ақшасомасы. Сақтандырушы сақтанушыдан алған сақтандыру сыйлықақылары оған меншік құқығымен тиесілі болады. Сақтандыру сыйлықақыларының мөлшері шартпен белгіленеді. Сақтандырудың міндетті түрлері кезінде олар заңнамалық актілермен белгіленеді. Сақтандыру сыйлықақыларын төлеудің тәртібі мен мерзімдері шартпен белгіленеді. Сақтандырудың міндетті түрлері бойынша олар заңдармен белгіленуі мүмкін.

Тараптар сақтандыру шарты бойынша төленуге жататын сақтандыру сыйлықақыларының мөлшерін айқындау кезінде, сақтандыру объектісі мен сақтандыру тәуекелінің сипатын ескере отырып, сақтандыру сомасы өлшемінен өндірілетін сақтандыру сыйлықақысының ставкасын белгілейтін сақтандырушы әзірлеген сақтандыру тарифін қолдана алады. Шартта сақтандыру сыйлықақысын мерзімдік сақтандыру жарналары түрінде бөліп-бөліп төлеу көзделуі мүмкін. Егер сақтандыру шартында сақтандыру сыйлықақысын бөліп-бөліп төлеу көзделген болса, шартты мерзімінен бұрын бұзуды қоса алғанда, шартта кезекті сақтандыру жарналарын белгіленген уақытта төлеудің зардабы айқындалуы мүмкін. Егер сақтандыру жағдайы енгізу мерзімі өтіп кеткен белгілі бір сақтандыру жарнасын төлеуден бұрын басталған болса, сақтандырушы сақтандыру төлемінің мөлшерін айқындау кезінде мерзімі өтіп кеткен сақтандыру жарнасының сомасын есепке алуға құқылы.

Сақтандыру сомасы – сақтандыру объектілері сақтандырылған адам және сақтандыру жағдайы басталған кездегі сақтандырушы жауаптылығының шекті көлемін білдіретін

ақша сомасы. Сақтандыру сомасының мөлшері шартпен белгіленеді. Сақтандырудың міндетті түрлері кезінде олар заң актілерінде белгіленген мөлшерден кем болмауы керек. Мүлікті сақтандыру кезінде сақтандыру сомасы шарт жасалған кездегі оның нақты құнынан (сақтандыру құнынан) артық бола алмайды. Тараптар, оны сақтанушы қасақана жаңылыстырғанын сақтандырушы дәлелдеген жағдайларды қоспағанда, сақтандыру шартында белгіленген мүлік құнына талас тудыра алмайды. Егер сақтандыру шартында белгіленген сақтандыру сомасы сақтандыру құнынан артық болса, онда ол сақтандыру сомасының шарт жасалған кезіндегі сақтандыру құнынан артылған бөлігінде жарамсыз болып табылады.

Сақтандыру төлемі – сақтандырушы сақтанушыға (пайда алушыға) сақтандыру жағдайы туған кезде не жинақтаушы сақтандыру шартында белгіленген мерзім туған кезде сақтандыру сомасы шегінде төлейтін ақша сомасы. Аннуитеттік сақтандыру шарттары бойынша сақтандыру төлемдерін қоспағанда, сақтандыру төлемі біржолғы төлеммен жүзеге асырылады. Сақтандыру төлемінің мөлшерін анықтау тәртібі шартта белгіленеді. Сақтандырудың міндетті түрлері кезінде сақтандыру төлемінің мөлшерін анықтау тәртібі Қазақстан Республикасының заң актілерінде белгіленеді. Сақтандыру төлемін жүзеге асырудың тәртібі мен мерзімдері шартпен белгіленеді. Сақтандырудың міндетті түрлері бойынша олар заң актілерімен белгіленуі мүмкін. Мүлікті және азаматтық-құқықтық жауаптылықты сақтандыру бойынша сақтандыру төлемі сақтандыру жағдайының басталуы нәтижесінде сақтанушыға (сақтандырылған адамға) келтірілген нақты зиянның мөлшерінен аспауы керек.

Жеке сақтандыру бойынша сақтандыру төлемі сақтанушыға (сақтандырылған адамға) әлеуметтік қамсыздандыру бойынша, сақтандырудың басқа шарттары бойынша оған тиесілі сомаларға қарамастан және зиянның орнын толтыру тәртібімен жүзеге асырылады. Мүліктік сақтандыру шартының талаптарымен сақтандыру өтемінің сомасы шегінде сақтандыру өтемін зиянның заттай нысандағы өтемімен ауыстыру көзделуі мүмкін. Сақтандыру төлемін жүзеге асыру кезінде сақтандырушы өзіне сақтанушыдан тиесілі болатын сақтандыру сыйлықақыларына не сақтандыру жарналарына есеп жүргізуге құқылы.

Сақтандыру шартын құқықтық реттеу жолы - қазіргі нарықтық қатынастар жағдайында сақтандыру шарасы шарт жасасу арқылы жүзеге асады. Сақтандыру шарты – құқықтық қатынастың негізі болатын заңды факт. Екі немесе одан да көп адамдардың азаматтық құқықтар мен міндеттерді белгілеу, өзгерту және тоқтату туралы келісімі шарт болып танылады. Мәселен, сақтандыру шартының қайтарымсыз түріне сыйға тарту шартын жатқызуға болады [5.79-80 б].

Сақтандыру шарты негізінен қаржы құрайтын келісім түріне жатады. Сақтандыру сыйақысы, сақтандыру төлемдері ақшалай нысанда төленеді. Тараптардың келісімі бойынша шартқа өзге де талаптар енгізілуі мүмкін.

Кез-келген шарттың жағдайын елеулі және елеусіз деп бөлуге болады. Шарттың мәні туралы ережелер, заңдарды елеулі деп танылған немесе шарттардың осы түрі үшін қажетті ережелер, сондай ақ бір тараптың мәлімдеуі бойынша келісімге қол жеткізуге тиісті барлық ережелер елеулі ережелер болып табылады. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі сақтандыру шартының елеулі түрін ерекше бөліп көрсетпейді.

Мүлікті сақтандыру шарты кезінде тараптар бірнеше келісімге келуі тиіс. Олар:

- 1) сақтандыру объектісі;
- 2) сақтандыру жағдайы;
- 3) сақтандыру сомасы;
- 4) сақтандыру төлемі;
- 5) сақтандыру сыйақысы;
- 6) шарттың орындалу мерзімі жөніндегі келісімдер.

Жеке сақтандыру шартын жүргізген кезде сақтанушы мен сақтандырушының арасында:

1) сақтандырылған адам жөнінде;

2) сақтандыру жағдайы жөнінде;

3) сақтандыру сомасымен сақтандырушы тараптарды барлық жағдаймен таныстыруы керек. Сақтандыру шартынан туындайтын дауларды шешу тәртібі бар. Мұндай даулар келіссөздер жолымен шешіледі. Тараптар келісімге қол жеткізбеген жағдайда, сақтандырушының тіркелген жері бойынша сотқа жүгінеді. Екі жақ бір-біріне жасайтын барлық өтініштер мен хабарламаларды жазбаша нысанда, хабарлама фактісін объективті түрде тіркеуге мүмкіндік беретін тәсілдермен жүргізуі тиіс.

Сақтандыру шартына барлық өзгерістер мен толықтырулар белгілі тәртіппен және тараптардың келісімі бойынша Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес енгізіледі. Сақтандыру шарты жоғалған кезде сақтанушы сақтандырушыны хабардар етуге және телнұсқа алуға өтініш жазуға міндетті. Сақтандырушы тиісті телнұсқаны бергеннен кейін жоғалған сақтандыру шарты жарамсыз болып табылады.

Сақтандыру шартының телнұсқасын алуға байланысты шығыстарды сақтанушының өзі көтереді. Сақтанушы сақтандыру шартын жасап, өтініште тиісті толық жауап болмаған кезде сақтандырушы бос, толтырылмаған жолдарды «сақтанушының ақпаратты қасақана жасырып қалуы» деп өз пайдасына бағалап, оны растап және сақтанушының келісімін алуы қажет.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі (Жалпы бөлім) (2023.12.09. берілген өзгерістер мен толықтырулармен).
2. Сақтандыру қызметі туралы Қазақстан Республикасының 2000 жылғы 18 желт оқсандағы № 126 Заңы Өзгертулер мен толықтырулар / 01.07.202301.07.2023.
3. ZANMEDIA.KZ Қ.Акерев, Ақтау қаласының №2 сотының судьясы 21.04.
4. Есиркепова А.М. Сақтандыру (толықтырылған екінші басылымы): оқу құралы/ – Алматы: Эпиграф, 2019 – 268 б.
5. Қазиева Г.Т. Сақтандыру құқығы. – Алматы – 2007.

УДК 378

ИССЛЕДОВАНИЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ОПЫТА СТУДЕНТОВ КАЗНАЦЖЕНПУ

Таутабаева А.А.,

магистрант 1 курса

e-mail: tautabayeva@mail.ru

Бейсенова К.С.,

магистрант 2 курса

Казахский национальный женский педагогический университет

г. Алматы, Казахстан

e-mail: Beisenova_kamila@mail.ru

Аннотация. Целью данного исследования является выявить удовлетворенность студентов качеством образования КазнацЖенпу на основании исследования образовательного опыта студентов. В статье уделено внимание интерпретации понятий: «Качество образование»,

«Образовательный опыт». Образовательный опыт студентов является категорией обеспечения качества образования. Студенческий опыт вовлеченности и самостоятельности в учебно-профессиональной деятельности, реализации в обучении базовых потребностей, а также позитивное оценочное отношение студента к условиям обучения и себе как субъекту деятельности и развития может выступать индикатором успешности обучения с позиции субъекта. Для исследования был выбран количественный метод. Взят бланк опросника образовательного опыта студентов (Лызь, Голубева & Истратова, 2022). Было опрошено 105 студентов разных специальностей КазнацЖенпу.

Ключевые слова: образовательный опыт, качество образования, удовлетворенность студентов.

Аңдатпа. Бұл зерттеудің мақсаты студенттердің білім беру тәжірибесін зерттеу негізінде Казнацженпу білім сапасына студенттердің қанағаттануын анықтау болып табылады. Мақалада «Сапалы білім», «Білім беру тәжірибесі» ұғымдарын түсіндіруге назар аударылады. Студенттердің оқу тәжірибесі білім сапасын қамтамасыз ету категориясы болып табылады. Студенттің оқу және кәсіптік іс-әрекетке араласуы мен дербестігі, оқудағы негізгі қажеттіліктерін қанағаттандыру тәжірибесі, сонымен қатар студенттің оқу жағдайына және өзін-өзі қызмет пен даму субъектісі ретінде оң бағалауы оқу табыстылығының көрсеткіші бола алады. субъектінің позициясынан. Зерттеу үшін сандық әдіс таңдалды. Студенттердің оқу тәжірибесі туралы сауалнама нысаны алынды (Лызь, Голубева және Истратова, 2022). Казнацженпудің әртүрлі мамандықтарының 105 студентімен сұхбат жүргізілді.

Кілт сөздер: білім беру тәжірибесі, білім сапасы, студенттердің қанағаттануы.

Abstract. This study (research) aims to investigate the role of students' satisfaction with the quality of education of The Kazakh National Women's Teacher Training University based on a study of students' educational experience. The article shows the definitions of the following terms: "the quality of education", "educational experience". The educational experience of students is a category for ensuring the quality of education. Student experience of involvement and independence in educational and professional activities, fulfillment of basic needs in learning, as well as the student's positive evaluative attitude towards the learning conditions and himself as a subject of activity and development can act as an indicator of the success of learning from the subject's position. Problem is studied with using quantitative methods. We choose the form of the student educational experience questionnaire (Lyz, Golubeva & Istratova, 2022). 105 students of different specialties were surveyed.

Keywords: educational experience, quality of education, student satisfaction.

Введение

В современном сложном динамичном мире качество образования приобретает все большую значимость, однако способы, параметры и критерии его оценки являются предметом нескончаемых дискуссий (Лызь, Голубева, Истратова, 2022). Согласно исследованию Цоя, Хвана, (2005 год) качество образования - это социальная категория, отражающая состояние и результативность процесса образования и характеризуется степенью его соответствия требованиям - потребностям и ожиданиям внутренних (сотрудников) и внешних (личность, общество и государство) потребителей в развитии и формировании гражданских, бытовых и профессиональных компетенции личности.

По мнению Суббето (2000), качество образования – сложная категория и многоаспектная проблема. Она может быть раскрыта через категории свойств, структуры, совокупность свойств, системы, количества, эффективности, оценки, управления и др.. Качество высшего образования, определяют посредством аттестации и рейтингования образовательных

учреждений, независимой оценки индивидуальных достижений выпускников, опросов всех заинтересованных субъектов (обучающихся, преподавателей, работодателей) и т.п. Согласно приказу Министра образования и науки Республики Казахстан (2014), качество образования – это совокупность показателей, характеризующих систему образования и отражающих степень соответствия фактически достигнутых образовательных результатов, условий функционирования системы образования нормативным требованиям, социальным и личностным особенностям. Важна не только внешняя, но и внутренняя оценка качества образования, поскольку она позволяет оперативно управлять им. Для оценки качества образования и управления им важно понимать, что происходит в вузе со студентами, какой опыт они приобретают, и способствует ли этот опыт их успешности и развитию (Лызь и др., 2022). Поэтому важно исследовать образовательный опыт студентов как категорию качества образования. Следует разобраться, что понимается под «образовательным опытом».

Согласно Лызь, Голубева, Истратова (2022), «образовательный опыт» – это субъективные представления студента о своей учебно-профессиональной деятельности, о себе как субъекте этой деятельности, об обучении и его социальном контексте, значимые с позиции образовательной успешности, готовности к самообразованию и саморазвитию и субъективного благополучия студентов.

В трактовке Селиверстова (2015), «образовательный опыт» – это переживания, возникающие в результате социальных взаимодействий между учеником — учителем, учеником — учеником, учеником — группой по поводу обучения в образовательных организациях и опосредованных социальных взаимодействий (самообразования).

Основываясь на исследование ученых: Лызя, Голубевой, Истратовой (2022) образовательный опыт можно определить как субъективные представления студента о своей учебно-профессиональной деятельности, о себе как субъекте этой деятельности, об обучении и его социальном контексте, значимые для образовательной успешности, готовности к самообразованию и саморазвитию и субъективного благополучия студентов. Исходя, из выше сказанного можно сделать вывод, что «образовательный опыт» студентов – это критерий обеспечения качества образования.

Эмпирическое исследование Лызя, Голубевой, Истратовой (2022) позволило выделить пять взаимосвязанных компонентов образовательного опыта студентов:

1) удовлетворенность – оценка процесса обучения, преподавания и получаемого опыта с точки зрения реализации своих интересов и удовлетворения образовательных потребностей;

2) интенция к расширению опыта – намерения и стремления студента, связанные с участием в разнообразных активностях, достраивающих опыт, способствующих приобретению новых компетенций и дальнейшему профессиональному и личностному развитию;

3) самоэффективность и поддержка – уверенность студента в своих способностях успешно решать задачи обучения и социального взаимодействия, а также вера в дружелюбие и помощь со стороны преподавателей и сокурсников;

4) опыт саморегулируемого обучения – отражение активности по самостоятельному управлению учебной деятельностью и накоплению опыта;

5) вовлеченность – восприятие целенаправленности и осмысленности процесса обучения, а также качества собственных усилий, инвестируемых в учебную деятельность.

Эмпирически выявленный состав образовательного опыта согласуется с теоретически выделенными составляющими. Однако компонент «удовлетворенность» включает не только традиционное эмоциональное восприятие процесса обучения и его контекста, но и оценку студентом своего развития, а также переживание личностного смысла деятельности. Иными словами, удовлетворенность студента в значительной мере определяется его восприятием

результативности обучения и реализацией потребностей в автономии. Объединение в один компонент самоэффективности и воспринимаемой поддержки свидетельствует о том, что уверенность студентов в своих возможностях решать задачи и результативно преодолевать трудности обучения базируется не только на вере в себя, но и на воспринимаемой поддержке со стороны преподавателей и сокурсников.

1.1. Обоснование проблемы

Данное исследование образовательного опыта студентов проводится для изучения степени удовлетворенности качеством образования в КазнацЖенпу. От степени удовлетворенности зависит качество образование. Полагается, что чем выше удовлетворенность качеством образования, тем лучше результаты в обучение у студентов и больше мотивации обучаться. Внутренняя оценка качества образования поможет выявить пробелы в качестве образования. Результаты исследования могут способствовать поиску путей и технологий обучения, способствующего накоплению значимого для студента опыта, который поможет ему быть успешным и счастливым не только в рамках образовательного процесса, но и в дальнейшей жизни (Лызь и др., 2022).

1.2. Цель и задачи исследования

Цель: на основе исследования образовательного опыта студентов выявить удовлетворенность студентов качеством образования КазнацЖенпу.

Задачи:

1. Выявить насколько студенты удовлетворены образовательным опытом;
2. Изучить интенцию к расширению опыта;
3. Сделать выводы по самоэффективности и поддержке;
4. Выявить опыт саморегулируемого обучения;
5. Изучить вовлеченность студентов;

2. Методология

Для исследования был использован количественный метод. Количественные методы исследований (quantitative research techniques) (Джэри, Джэри 1999) – методы исследования, в которых конечные данные выражаются в цифровой форме. Для того, чтобы собрать количественные данные исследования, нами была использована готовая форма анкетирования «Бланк опросника образовательного опыта студентов (ООС)». Авторы данного анкетирования: Лызь, Голубева, Истратова – дали свое согласие на использование «Бланка опросника образовательного опыта студентов (ООС)». Анкета «Бланк опросника образовательного опыта студентов (ООС)» состоит из двух частей. Первая часть - это раздел «Личная информация», который состоит из вопросов о демографической информации участников. В этом разделе есть вопросы о половой принадлежности, курсе, семейном положении, факультете и специальности. Во второй основной части - 32 утверждений на выявление образовательного опыта, степень согласия, с которыми, респонденты должны были оценить по 5-балльной шкале Ликерта: от «совершенно согласен» до «совершенно не согласен». Анкетирование носило добровольный и анонимный характер. В анкетировании участвовали студенты разных специальностей 2 курса бакалавриата, так как адаптация студентов (Савункина, 2014) к новым условиям обучения, заканчивается в конце 2-го учебного семестра; а также студенты 1 курса магистратуры, так как у данных студентов больше образовательного опыта.

2.1 Участники

Выборку составили студенты бакалавриата и магистратуры Казахского Национального Женского Педагогического Университета. В анкетировании приняли участие 105 студентов, в это число входит 98 студентов обучающихся на бакалавриате и 7 студентов, обучающихся

на магистратуре Казахского Национального Женского Педагогического Университета. По направлению обучения: филология; педагогика и методика начального образования; физическая культура и спорт; естествознание; педагогика и психология.

Первым этапом в исследовании, студентам было предложено ответить на вопросы для сбора демографических показателей. Данные были занесены в таблицу (Таблица 1). Данные таблицы иллюстрируют специальность, курс, степень, а также пол опрошенных студентов. В исследовании участвовали только студенты женского пола, это связано с тем, что в Казахском национальном женском педагогическом университете проходят обучение студенты только женского пола. Семейное положение учащихся также влияет на академическую успеваемость учащихся (Котомина, Сажина, 2021). По показателям опрошенных студентов, доминируют студентки специальности филология. Выборка студенток филологической специальности был случайным. Количество студенток специальности филологии составляет 57 человек. Количество студенток специальности педагогика и методика начального образования составляет 31 человека. Для видения полной картины, были опрошены также студенты магистратуры, обучающиеся по специальности педагогика и психология.

Таблица 1

Демографическая таблица участников

№	Специальность	Количество студентов	Курс	Степень	Семейное положение	Пол
1.	Филология	57	2	Бакалавриат	2 – замужем 55 – не замужем	Женский
2.	Педагогика и методика начального образования	31	2	Бакалавриат	2 – замужем 29 – не замужем	
3.	Физическая культура и спорт	2	2	Бакалавриат	2 – не замужем	
4.	Естествознание	8	2	Бакалавриат	1 – замужем 7 – не замужем	
5.	Педагогика и психология	7	1	Магистратура	2 – замужем 5 – не замужем	

3. Практическая часть

Используемая анкета основывается на 5 основных компонентах: удовлетворенность; интенция к расширению опыта; самооффетивность и поддержка; опыт саморегулируемого обучения; вовлеченность. Что образуют структуру образовательного опыта студентов.

Для исследования образовательного опыта студента, а также выявление степени удовлетворенностью качеством образования были опрошены студенты КазнацЖенпу. В ходе работы был использован количественный метод исследования. Для подсчета и интерпретации данных, степень согласия были переведены в баллы (Таблица 2). В анкетировании присутствовали как прямые, так и обратные утверждения.

Форма анкеты, содержащей вопросы (суждения), которые предлагались обучающимся, представлена на рисунке

Утверждения	Совершенно согласен	Скорее согласен	Затрудняюсь ответить	Скорее не согласен	Совершенно не согласен
1. Я планирую свою учебную деятельность (на день, на неделю или на семестр)					
2. Я ставлю перед собой цели своего обучения					
3. Я стараюсь увидеть разные подходы к решению изучаемых проблем					
4. Я использую свой индивидуальный стиль учебной деятельности					
5. Я отмечаю свои ошибки и использую эту информацию для улучшения результатов					

Таблица 2

Степень согласия и соответствующий ей балл

Степень	Положительное утверждение	Отрицательное утверждение
Совершенно согласен	5	1
Скорее согласен	4	2
Затрудняюсь ответить	3	3
Скорее не согласен	2	4
Совершенно не согласен	1	5

Для дальнейшей интерпретации, подсчитываются сумма баллов по каждой шкале и общий показатель.

Шкала 1 «Удовлетворенность», пункты прямые: 17, 19, 22, 28, 30, 31, 32.

Шкала 2 «Интенция к расширению опыта», пункты прямые: 7, 11, 12, 13, 14, 15.

Шкала 3 «Самозффективность и поддержка», пункты прямые: 20, 21, 23, 24, 25, обратные: 16.

Шкала 4 «Опыт саморегулируемого обучения», пункты прямые: 3, 4, 5, 6, 8, 9, 18.

Шкала 5 «Вовлеченность», пункты прямые: 1, 2, 27, 29, обратные: 10, 26.

Общий показатель высчитывается как сумма баллов по всем шкалам.

Шкала 1 «Удовлетворенности», вычисление среднего балла

Номер вопроса	Средний балл по вопросу
17	374
19	401
22	428
28	427
30	439
31	465
32	445

Таблица 3

Шкала образовательного опыта студентов

№	Шкала	Среднее значение
1.	Удовлетворенность	28,37
2.	Интенция к расширению опыта	22,63
3.	Самоэффективность и поддержка	23,26
4.	Опыт саморегулируемого обучения	28,9
5.	Вовлеченность	18,91
	Итоговый показатель	122,07

Максимальный суммарный балл за ответ равен 145 баллам – 100% удовлетворенность. Во время анкетирования было выявлено 122,07, что равен – 84,1% удовлетворенности. По составленной шкале степень удовлетворённости студентов КазнацЖенпу – крайне удовлетворительное. Со шкалой удовлетворённости можно ознакомиться ниже (Таблица 4).

Таблица 4

Шкала удовлетворённости студентов

Степень удовлетворённости	Процентное соотношение
Крайне удовлетворительно	80-100%
Отчасти удовлетворительно	60-80%
Отчасти неудовлетворительно	40-60%
Неудовлетворительно	20-40%
Крайне неудовлетворительно	0-20%

Заключение

Итак мы видим, что показателями степенью удовлетворенностью качеством образования являются следующие компоненты: интенция к расширению опыта, самоэффективность и поддержка, опыт саморегулируемого обучения и вовлеченность. Данные компоненты образуют образовательный опыт студенток. Студенческий опыт вовлеченности и самостоятельности в учебно-профессиональной деятельности, реализации в обучении базовых потребностей, а также позитивное оценочное отношение студента к условиям обучения и себе как субъекту деятельности и развития может выступать индикатором успешности обучения с позиции субъекта. Были опрошены студентки большая часть 2 курса КазНацЖенПУ. Цель данного исследования «выявить удовлетворенность студентов качеством образования КазнацЖенпу на основании изучения образовательного опыта студентов», была достигнута. По показателям опрошенных студенток степень удовлетворенности качеством образованием приравнивается высокому уровню удовлетворенности. Остальные 16 % студенток ответили затрудняюсь ответить, скорее не согласен, совершенно не согласен, что говорит о их неудовлетворенности качеством образования. Также, мы предполагаем, что многие студентки отвечали быстро и не воспринимали вопросы в серьез. По этим причинам тема требует дальнейших исследований.

Список литературы

Кусаинов А.К., Сарыбеков М.Н. Основные направления совершенствования ГОСО по педагогическим специальностям / «Қазақстан Республикасында 2005-2010 жылдарға арналған жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру жүйесін дамытудың мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыру туралы» атты Республикалық ғылыми-практикалық конференциясының жинақтары 28 қазан 2005 жыл /

Дэвид Джэри, Джулия Джэри. Большой толковый социологический словарь – М.: АСТ, Вече. 1999 №

Лызь Н.А., Голубева Е.В., Истратова О.Н. Образовательный опыт студентов: концептуализация и разработка инструмента оценки качества образования

Котомина О.В., Сажина А.И. Влияние семейных факторов на академическую успеваемость обучающихся 2021

Кулекеев Ж.А., Пивень Г.Г. Нургужин М.Р., Каланова Ш.М., Падиарова И.П. Системы менеджмента качества организаций высшего профессионального образования. Теория и практика. – Караганда: Издательство КарГТУ, 2004. – С.47.

Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 12 ноября 2014 года № 459. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан от 8 декабря 2014 года № 9940.

Субетто, А.И. Качество непрерывного образования в Российской Федерации: состояние, тенденции, проблемы и перспективы (опыт мониторинга) [Текст] / А.И. Субетто. – СПб. М., 2000. – 498 с.

Пралиев С.Ж., Абдуалиев А.Б. Аккредитация как основная процедура оценки качества высшего образования / «Қазақстан Республикасында 2005-2010 жылдарға арналған жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру жүйесін дамытудың мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыру туралы» атты Республикалық ғылыми-практикалық конференциясының жинақтары 28 қазан 2005 жыл /

Цой С.Н., Хван З.В. Менеджмент качества в системе высшего образования: исследование терминологии SMK применительно деятельности вуза / «Қазақстан Республикасында 2005-2010 жылдарға арналған жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру жүйесін дамытудың мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыру туралы» атты Республикалық ғылыми-практикалық конференциясының жинақтары 28 қазан 2005 жыл /

Савункина А.А. Социально-психологическая адаптация студентов-первокурсников. 2014.

Селиверстова Н.А. (2015) Образовательный опыт как понятие социологии, Знание, понимание, умение №2.

УДК 341.1

**МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ
В СФЕРЕ МИГРАЦИИ***Джумашева М.Х.,**магистрант**АО «Университет КАЗГЮУ им. М.С. Нарикбаева»**г. Астана, Казахстан*

Развитие глобализации способствовало активизации миграционных процессов в мире, для людей открылись новые возможности для перемещения в другие страны. В сферу миграции в той или иной степени вовлечены практически все страны. В своем докладе Генеральный секретарь ООН охарактеризовал миграцию как «норма жизни в условиях мировой глобализации» [1]. Миграция, несомненно, является одним из важнейших факторов развития человечества. В результате территориальных перемещений людей, различных по протяженности, возникли новые торговые и экономические связи.

Согласно данным Организации Объединенных Наций в 2020 году в мире количество международных мигрантов составило 281 миллиона (3,6 % населения мира) это на 128 миллионов больше чем в 1990 году [2].

Миграция как явление имеет социальное измерение так как не разделимо от таких правовых явлений как гражданское общество и права человека, ее следует рассматривать как одну из форм реализации личной свободы человека [3]. Международная миграция, будучи элементом формирования состава и численности населения стран, стала рассматриваться как важный фактор социально-экономического развития и международных отношений.

Международная миграция обладает как положительным так и отрицательным потенциалом влияния на внутреннее состояние стран (наполнения рынка трудовых ресурсов, ухудшение криминогенной обстановки). Развитие международной миграции обнажила проблему соблюдения и защиты прав человека. Вызовы, вызванные миграцией, требуют повышенного внимания государств и международных организаций к вопросу правового регулирования общественных отношений в данной сфере. Перед ними стоит задача по выработке эффективного правового механизма, содержащего набор разрешений и ограничений для мигрантов. Решение этой задачи потребует объединения усилий всех стран и международных организаций в данном направлении.

Существенным и для государств, и для мигрантов является соблюдение прав человека во всех ситуациях территориального перемещения. Данный общий контекст определяет рамки межгосударственного взаимодействия, позволяющий определить общие правила и исключения.

Международное право в области прав человека императивно излагает обязательства, которые государства должны неукоснительно выполнять. В отличие от других норм права, которые могут применяться только к конкретным ситуациям или группам, нормы о правах человека должны применяться ко всем людям в любое время.

Для мигрантов наиболее значимыми из прав человека являются запрет дискриминации, право на свободу передвижения, право на справедливое судебное разбирательство и т.д. Вышеперечисленные права человека принадлежат всем людям без исключения. Всеобщая декларация прав человека 1948 г. (ВДПЧ) провозгласила, что «все люди рождаются свободными и равными в своём достоинстве и правах» [4]. Человек не может быть лишён своих прав потому, что он въехал на территорию другой страны или остался на её территории

в нарушение национальных норм, устанавливающих иммиграционные правила, Принцип универсальности прав человека имеет особую ценность для мигрантов.

Защита этих прав осуществляется на различных уровнях с использованием таких правовых механизмов как рассмотрение индивидуальных жалоб (обращение в Комитет по правам человека) и судебное разбирательство (в Европейском суде по правам человека). Указанные механизмы основываются на положениях Международного пакта о гражданских и политических правах 1966 г. и Европейской Конвенцией о защите прав человека и основных свобод 1950 г.

К специальным правам мигрантов прежде всего следует отнести трудовые права мигрантов. В отношении трудящихся мигрантов действуют документы, принятые Международной организацией труда (МОТ). В них определены права лиц, имеющих постоянный статус трудящихся-мигрантов. Международная конвенция о защите прав всех трудящихся-мигрантов и членов их семей (МКПТМ) 1990 г. устанавливает стандарты защиты трудящихся-мигрантов и членов их семей.

Мигрантами движут экономические или образовательные мотивы, либо желание избежать преследования, нарушения прав человека, угроза жизни или физической неприкосновенности. Глобальная комиссия по международной миграции указывает «отдельно взятый мигрант может относиться к одной и более категориям одновременно. Он может перемещаться из одной категории в другую в течение миграционного периода, а также может пытаться перейти в другую категорию, как в случаях, когда экономический мигрант подаёт заявление на статус беженца в надежде получить привилегии, которые предоставляет данный статус»[5]. По данным МОТ порядка 90% международной миграции приходится на экономически активных мигрантов и членов их семей.

Отмечается тенденция возрастающего влияния международного права на правовые системы стран. Ссылки на нормы международного права в национальных судах во многих странах уже стало возможным. Даже в тех странах, где такая возможность отсутствует, можно обжаловать действия государства на международном уровне, при условии, что страна является стороной обязывающего международного договора о защите прав человека.

Правовые основы сотрудничества в области миграции в рамках Содружества Независимых Государств(СНГ)

В основе процессов, происходящих в СНГ, лежит понимание того, что международная миграция, является важным ресурсом развития всех стран.

На начальном этапе создания СНГ усилия государств – участников в миграционной сфере были направлены на формирование национальных законодательств, ориентированных на решение проблем беженцев и вынужденных переселенцев. Организация занялась созданием соответствующих структур и институтов, вопросами налаживания сотрудничества со специализированными международными организациями. Региональное сотрудничество была направлена на создание системы региональной защиты прав беженцев и решения проблем, связанных с трансграничными перемещениями населения.

15 апреля 1994 года государства-участники СНГ подписали Соглашение о сотрудничестве в области трудовой миграции и социальной защиты трудящихся-мигрантов. Данный правовой документ закреплял основополагающие права трудовых мигрантов и обозначил направления сотрудничества государства-участников в данной сфере. В рамках Содружества был принят ряд соглашений регулирующих вопросы сотрудничества государств по широкому спектру социально-трудовых отношений.

В конце 1990-х годов главным направлением сотрудничества стран СНГ становится борьба с незаконной миграцией. Вопросы миграционной политики решаются в тесной связи с вопросами обеспечения безопасности государств.

6 марта 1998 года было подписано Соглашение о сотрудничестве государств – участников СНГ в борьбе с незаконной миграцией. 25 января 2000 года утверждено Положение об общей базе данных участников СНГ в борьбе с незаконной миграцией. Между государствами-участниками был налажен канал обмена информацией о незаконной миграции. С принятием этих документов была заложена основа правовой базы по осуществлению взаимодействия стран в области гармонизации национального миграционного законодательства, миграционного контроля, незаконно пребывающих на территориях, учета иностранных граждан, выработки механизма депортации и обмена информацией.

16 сентября 2004 года, Советом глав государств СНГ была принята Концепция сотрудничества государств – участников СНГ в противодействии незаконной миграции. Данный документ представлял собой систему основных принципов взаимодействия государств – участников СНГ в обеспечении безопасности государств от угроз незаконной миграции.

В октябре 2007 года была принята Декларация о согласованной миграционной политике государств – участников Содружества Независимых Государств, основной целью которой являлось – создание единого миграционного пространства, функционирование общего рынка труда и свободное передвижение граждан.

На пространстве бывшего СССР в последние годы отмечается сдвиг в сторону более позитивного понимания роли миграции в решении проблем регионального развития. Результатом чего является смещение акцента в оценке миграции с концептуального подхода «миграция – безопасность» на конструктивный подход «миграция – развитие».

Основу комплексного подхода регулирования процессов в сфере миграции положены четыре принципа: защита, организованность, сотрудничество, интеграция.

Правовое регулирование миграции на глобальном уровне

Миграционная политика на глобальном уровне осуществляется через принятие Деклараций, конвенций и других актов, принимаемых на уровне Организации Объединенных Наций. Их разработкой и реализацией занимаются специализированные ее учреждения: ЮНЕСКО, Международная организация труда, Управление Верховного комиссара, Экономический и Социальный совет ООН, Международная организация по миграции, Верховный комиссар ООН по делам беженцев.

Разрабатывая комплекс мер по регулированию миграционных процессов Правительства стран определяют цель и направления миграционной политики, придерживаясь международных правовых стандартов.

В период становления государств и развития торгово-экономических отношений миграция обеспечила интенсивное развитие. Лишь позже процессы миграции начали наносить существенный ущерб экономическим системам европейских стран. Миграция как процесс, предполагающее регулярные территориальные перемещение людей, создает множество рисков.

Международно-правовое регулирование миграции осуществляется несколькими путями: выработка международным сообществом единых решений, совершенствование международного права, развитие миграционной политики государств и миграционного права, а также улучшение социально-экономических и политико-правовых условий в «государстве происхождения» мигрантов [6].

Нормы международного права, служат основой для национального законодательства и юридической практики в области миграции включает следующее: международное право в области прав человека, международное трудовое право, международное беженское право, международное гуманитарное право, международное уголовное право, международное морское право, и международное консульское право.

Б. Гош выделил три сферы нормативного сотрудничества государств: первая — свобода передвижения; вторая — защита прав мигрантов и развитие их благосостояния; третья — меры борьбы и профилактики в части борьбы с торговлей людьми и иными формами незаконной миграции [7].

Сегодня крупнейшие миграционные потоки направлены в Европу. Европейский союз (ЕС) был и остается уникальным экономическим объединением, в рамках которого был установлен принцип свободного перемещения товаров, капитала и рабочей силы. Таким образом, сама природа европейской экономической интеграции основывается на приемлемости миграции, ее использования для экономического роста, превращения в движущую силу экономики [8].

Основу иммиграционной политики ЕС составляют контроль и ограничительные меры. В иммиграционной политике и законодательстве ЕС прослеживается системный подход. Прием мигрантов координируются с обеспечением их проживания, интеграцией или адаптацией, а также с принятием мер по предотвращению потока нежелательных мигрантов.

Миграционная политика в ЕС — это система специальных законов, а также миграционных соглашений. Они направлены на регулирование миграционных потоков, ограничение оттока или притока нелегальных иммигрантов и беженцев и стимулирование притока эффективного человеческого капитала, особенно высококвалифицированных специалистов.

В современных реалиях миграционная политика в ЕС является важным фактором обеспечения ее национальной безопасности. Сбалансированная миграционная политика оказывает положительное влияние на политическую, экономическую и социальную стабильность в обществе.

Миграционная политика ЕС направлена на правовое регулирование всех видов миграции, включая комплекс мер в отношении беженцев и лиц без гражданства.

Активизация миграционных процессов и неконтролируемый приток беженцев в европейские страны обостряют проблемы, связанные со стабильностью политических систем и с социальным и экономическим развитием государств.

Миграционные процессы в ЕС привели к возникновению серьезных проблем (нелегальная миграция, исламизация европейского населения), решение которых требует новых подходов.

Возникновение изолированных иммигрантских этнических сообществ и становление мультикультурного общества, является потенциальной основой для существования скрытых конфликтов, которые со временем могут перерасти в серьезную межкультурную конфронтацию.

Противодействие нелегальной иммиграции становится главным стратегическим приоритетом внешней политики расширяющегося ЕС.

Правовое регулирование в форме двусторонних или многосторонних международных соглашений по миграции должно основываться на учете взаимных интересов стран, отправляющих и принимающих мигрантов.

Главными актами регулирования миграционных процессов в ЕС является Конвенция о трудящихся-мигрантах № 97 Международного бюро труда и Конвенция о злоупотреблении миграцией и об обеспечении равных возможностей и равного обращения с трудящимися-мигрантами № 143. Эти документы определили статус мигрантов и меры по защите прав трудящихся-мигрантов. К таким мерам отнесены: организация бесплатных услуг по оказанию помощи мигрантам и предоставлению им необходимой информации; принятие мер против недостоверной информации и пропаганды по вопросам, связанным с миграцией; принятие мер по облегчению всех этапов иммиграции.

Конвенция Совета Европы о правовом статусе трудящихся-мигрантов устанавливает основные права трудящихся-мигрантов и членов их семей и гарантирует их социальное развитие и благополучие в соответствии с Конвенцией.

Советом Европы выпущены множество рекомендаций по упорядочению национальных положений о предоставлении убежища, повышению квалификации должностных лиц, занимающихся предоставлением убежища, возвращению лиц, ищущих убежища, задержанию лиц, ищущих убежища, и предоставлению временной защиты.

Изучение миграционных процессов в контексте глобализации позволяет выделить два подхода (уровня) к изучению миграционного контроля. Это международный и национальный уровни. На первом уровне миграционная политика рассматривается в контексте международных отношений. Анализ миграционной политики второго уровня (национального) представляет собой попытку определить внутренние факторы, которые формируют и детерминируют специфическую миграционную политику европейских стран. Без углубленного анализа и выяснения причинно-следственных связей и механизма миграционных процессов улучшить правовое регулирование не представляется возможным.

Необходимо подчеркнуть, что миграционное законодательство на национальном уровне европейских стран основывается на международно-правовой базе и единых принципах, закрепленных в межправительственных актах, таких как Европейское Шенгенское соглашение, Маастрихтский договор Европейского парламента и Амстердамский договор. Первым значительным шагом на пути к европейскому единству стало Шенгенское соглашение между шестью европейскими странами, которое вступило в силу с 26 марта 1995 года. Акт предусматривает отмену пограничного контроля на границах стран Шенгенского соглашения. Государства-участники Соглашения не могут осуществлять постоянный пограничный контроль на границах с другими государствами-членами. Соглашение предусматривает, что пограничный контроль в пределах Шенгенской зоны может быть восстановлен в случае серьезной угрозы национальной безопасности государства-участника соглашения. Подписание Шенгенского соглашения определило общую визовую политику. Любое государство-член может выдавать Шенгенские визы, позволяющее негражданам Европейского Союза путешествовать по всей территории.

Маастрихтский договор 1992 года, установил принципы укрепления сотрудничества между государствами-членами Европейского союза в области миграции и безопасности. Амстердамским договором 1997 года предусмотрено разработка общей миграционной политики сообщества.

Миграционная политика выполняет определенные функции: регулятивную, контролирующую, дипломатическую и интегративную. Регулятивная функция заключается в воздействии на миграционные потоки с целью их регулирования; контролирующая – предполагает контроль за развитием миграционных процессов, защиту прав мигрантов, противодействие нелегальной миграции; дипломатическая, предполагает поиск решений миграционных проблем на международном уровне. уровень; интегративная, предполагает обеспечение интеграции мигрантов в принимающее общество и разработку и реализацию миграционной политики, согласованной с другими государствами [9].

В целом правовое регулирование миграционных процессов в ЕС, несмотря на некоторые различия и национальные особенности, характеризуется мерами по ограничению въезда в страну низкоквалифицированной рабочей силы, борьбой с нелегальной миграцией и политикой реэмиграции.

Заключение

Развитие глобализации и демократизации общественной жизни способствовало гораздо большему расширению возможностей для перемещения людей между странами, значительно интенсифицируя миграционные процессы, которые представляют собой течение любого миграционного явления, последовательную смену его этапов, периодов и состояний.

Международные миграционные процессы стали неотъемлемой частью современных политических, экономических, культурных и иных взаимоотношений стран. Трудовая, незаконная, этническая, вынужденная и иные виды миграции, сложным образом переплетаясь, охватывают все страны и регионы мира.

Активизация миграционных процессов обостряет проблемы, связанные с дальнейшим социально-экономическим развитием государств и стабильностью их политических систем. Нелегальная иммиграция в последние десятилетия стала неотъемлемой чертой многих стран, несмотря на принятие законов, запрещающих нелегальное пребывание и трудоустройство иностранцев. В целом нелегальная миграция серьезно затрагивает как национальную, так и личную безопасность граждан. Борьба с нелегальной иммиграцией должна стать главным стратегическим приоритетом внешней политики государств.

Существующие международные нормативные правовые акты обеспечивают правовые рамки для регулирования международной миграции. Выработаны определенные правила касающиеся различных категорий мигрантов, детей-мигрантов, мигрантов, ставших жертвами торговли людьми, трудящихся-мигрантов и беженцев.

Вызовы и потребности сегодняшнего дня выдвигают задачи по унификации международного законодательства и законодательство отдельных стран.

Список литературы

1. В условиях безопасности и достоинства: решение проблемы перемещений больших групп беженцев и мигрантов. Доклад Генерального секретаря ООН. 21 апреля 2016 г. A/70/59. П. 9.
2. McAuliffe, M. и A. Triandafyllidou (eds.), 2021. Доклад о миграции в мире 2022. Международная Организация по Миграции (МОМ), Женева. [Электронный ресурс] (Код доступа) <https://publications.iom.int/system/files/pdf/WMR-2022-RU.pdf>
3. Korniienko, P. S., Plakhotnik, V., Blinova, H. O., Dzeiko, Z. O., & Dubov, G.O.
4. (2021). Contemporary Challenges and the Rule of Law in the Digital Age. *Studies of Applied Economics*, 39(9).
5. Всеобщая декларация прав человека 1948 г.(ВДПЧ). [Электронный ресурс] (Код доступа) <https://www.un.org/ru/rights/abc/a1.shtml/>
6. Миграция во взаимосвязанном мире: новые направления деятельности, цит. выше, сноска 7, п. 15. См. также ПРООН, Доклад о развитии человека 2009, цит. выше, сноска 6. С. 26.
7. Минигулова И.Р. — Международно-правовое регулирование миграции в рамках деятельности Организации Объединённых Наций и Международной организации по миграции // *Международное право и международные организации / International Law and International Organizations*. – 2019. – № 4. DOI: 10.7256/2454-0633.2019.4.30808. [Электронный ресурс] (Код доступа) URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=30808
8. Ghosh B. Managing migration: Interstate cooperation at the global level. Is the emergence of a new paradigm of partnership around the corner? *Interstate cooperation and migration*. Berne initiative studies. IOM, 2005. Дата обращения: 10.10.2016. [Электронный ресурс] (Код доступа) <http://unesdoc.unesco.org/images/0013/001391/139149e.pdf>.
8. Widana, I.K., Dewi, G.A.O.C., Suryasa, W. (2020). Ergonomics approach to
9. Improve student concentration on learning process of professional ethics. *Journal of Advanced Research in Dynamical and Control Systems*, 12(7), 429-445.
10. Malinovska, O. A. (2018). Migration policy: global context and Ukrainian realities: monograph. Kyiv: NISD, 472.

**ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ БАТЫРЛАР ЖӘНЕ
ОЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТІ**

*Бекеш Ельдар Серікұлы,
2 курс магистрі
Абай Мырзахмет университеті
Көкшетау қ., Қазақстан
e-mail: eldar.bekesh00@mail.ru*

Аңдатпа. Мақала қазақ қоғамындағы батырлар және олардың әлеуметтік рөлі мәселесіне арналған. Қазақ көшпелі қоғамының әлеуметтік саяси дамуында да батырлар маңызды рөл атқарды. Батырлар сыртқы жаулармен соғыста әскерді басқарып ғана қоймай, олар елдің ішкі тыныштығын сақтады, халықтың қонысын, жерін кенейтті, басқа елге тұтқынға түскендерді қайтару істерін атқарды. Олар өз өмірін елін қорғау үшін соғыс пен әскери іске арнап, өзіндік мәдениет пен идеологиясы және моральдық нормалары бар әлеуметтік жік ретінде қалыптасты. Батырлар қолбасшы, олардың арасында – ту ұстаушылар, хабаршылар, дипломаттар және ханның кеңесшілері болды. Білікті дарынды батырлар – ірі саясаткерлер ретінде танылды. Қазақ батырлары ер жүрек күш иесі ғана емес, әділ мәмілегер, орақ тілді шешен, жырау, әрі ру басшысы қызметін атқарды. XIX ғ. екінші жартысында қазақ жерінде Ресей империясының мемлекеттік-әкімшілік жүйесінің таралуына орай, батырлар өзіндік әлеуметтік топтық ерекшелігінен айырыла бастайды да олардың көпшілігі жаңадан қалыптасқан сословиелерге бірігіп кетті.

Кілт сөздер: батыр, көшпелі қоғам, әлеуметтік құрылым, әскери, дипломат, тактика, ерлік, дерек.

Аннотация. Статья посвящена проблеме героев и их социальной роли в казахском обществе. Немаловажную роль в социально-политическом развитии казахского кочевого общества сыграли и герои. Герои не только возглавляли армию в войне с внешними врагами, но и сохраняли внутренний мир страны, расширяли населенные пункты, земли, выполняли дела по возвращению пленных в другую страну. Они посвятили свою жизнь войне и военному делу, чтобы защитить свою страну, и сформировались как социальный разрыв со своей собственной культурой, идеологией и моральными нормами. Героями были полководцы, среди них – знаменосцы, посланники, дипломаты и советники хана. Квалифицированные талантливые герои-признаны крупными политиками. Казахские батыры были не только обладателями Силы ер жүрек, но и праведниками, ораторами на серповидном языке, жырау и главой рода. Во второй половине XIX в. в связи с распространением государственно-административной системы Российской империи на казахской земле герои начинают терять свою социальную групповую идентичность и многие из них сливаются во вновь образованные сословия.

Ключевые слова: герой, кочевое общество, социальная структура, военный, дипломат, тактика, доблесть, дерек.

Abstract. The article is devoted to the problem of heroes and their social role in Kazakh society. Heroes also played an important role in the socio-political development of the Kazakh nomadic society. The heroes not only led the army in the war against external enemies, but also preserved the internal peace of the country, expanded settlements, lands, and carried out the work of returning prisoners to another country. They devoted their lives to war and military affairs

in order to defend their country, and formed as a social break with their own culture, ideology and moral norms. The heroes were generals, among them – flag bearers, envoys, diplomats and advisers of the khan. Qualified talented heroes are recognized by major politicians. Kazakh batyrs were not only the owners of the Power of er zhurek, but also the righteous, orators in the sickle-shaped language, zhyrau and the head of the clan. In the second half of the nineteenth century. in connection with the spread of the state-administrative system of the Russian Empire in the Kazakh land, the heroes begin to lose their social group identity and many of them merge into newly formed estates.

Keywords: hero, nomadic society, social structure, military, diplomat, tactics, valor, derek.

Әрбір мемлекет тарихи дамуында атақты басқарушыларымен қатар батырларымен де танымал болады. Қай заманда да батырлар өз елінің атын шығарып отырды. Қазақ көшпелі қоғамының әлеуметтік саяси дамуында да батырлар институты маңызды рөл атқарды. «Батыр» термині – қазақ фольклоры мен тұрмысында кеңінен тараған және оның шығуы мен тарихы тереңде жатыр. «Батыр» сөзі – жалпы түркі тілдес елдерге ортақ көне сөздердің бірі. Сонымен бірге алтай тілінде «матыр», «патыр», шор тілінде «бағатыр», украин, орыс, поляк тілдерінде «богатырь» деп айтылады. Біздерге көне түркі тіліндегі «багадур» және «бакхатур» деген түрік сөздерінен жеткен. Белгілі ғалым К.Л.Есмағанбетов түркі сөзі «батурдан» тараған дейді [1, 65].

Халқымыздың ауыз әдебиетінде тарихи және аты аңызға айналған батырларға арналған батырлық эпостарын кеңінен кездестіруге болады. Сыртқы жаулармен шайқастарда қолбасшысы бар жасақтар құрылған және осы жасақтардан шайқас кездерінде ерекше көзге түсіп, ерлік көрсеткендерін қазақтар «батыр» деп атаған. Батырлар елдік пен ерліктің басында тұрды.

Қазақ халқының сан ғасырлық тарихында елдің ішкі жағдайы, яғни тұрақтылығы және сыртқы тәуелсіздігін қамтамасыз етуді ұйымдастырып отыратын әскери күші болды. Осы әскери күшті кәсіби түрде басқарған батырлары болды. Бірақ осы мәселе қазіргі таңда зерттеуді қажет ететіндігін атап өткім келеді.

Қазақ халқы ғасырлар бойы өз жерін, мал жайылымын сыртқы жаулардан қорғаумен болды. Әр кезеңде, бір жағынан жоңғарлар, енді бір жағынан Еділ қалмақтары, орыс казактары, орта азиялық хандықтар қаупін төндіріп тұрды. Осындай заманда, қазақ хандығы бірнеше жыл бойы елдің тұтастығын сақтап келген болса, осы тыныштық пен тұрақтылықты сақтауда батырлардың рөлі зор болды. Қазақ билері ел ішіндегі азаматтық мәселелер мен дауларды шешіп отырса, батырлар әскери істер мен қорғаныс мәселелерін шешіп реттеді. Тарихшы М. Вяткин батырлар институтын басқа түркі тілдес халықтарда, яғни өзбек, қырғыз, қарақалпақ халықтарына байқалмаған, тек қазақ қоғамына тән құбылыс деп бағалаған болатын [2, 110]. Себебі «батыр» атағы көптеген түркі тектес халықтар мен еуропалық елдерде құрметті әскери атақ ретінде ғана бағаланды.

Батырлар сыртқы жаулармен соғыста әскерді басқарып ғана қоймай, олар елдің ішкі тыныштығын сақтады, халықтың қонысын, жерін кеңейтті, сыртқы елге тұтқынға түскендерді қайтару істерін атқарды. Олар өз өмірін елін қорғау үшін соғыс пен әскери іске арнап, өзіндік мәдениет және моральдық нормалары бар әлеуметтік жік ретінде қалыптасты. Ерлік пен ізгілікті, адалдық пен сертке беріктікті өмірдің басты қағидасы еткен, еліне қорған батырлар халық арасында зор беделге ие болды.

Батырлар бес қаруын асынып, бар өмірін соғыста өткізген. Соғыста қаза болуды қасиетті өлім санаған. Оны Ақтамберді жыраудың:

«Бар арманым, айтайын,

Батырларша жорықта

Өлмедім оқтан қайтейін...» деген сөзінен байқауға болады [3, 68].

«Батыр» атағы ешқашан мұраға қалдырылмаған, оны тек жеке ерлікпен алған. Бірақ белгілі бір батырдың әскери істе өзін айқын көрсеткен баласы немесе немересі батыр болған жағдайлар аз кездеспейді.

Батырлар қолбасшы, әрі олардың арасында – ту ұстаушылар, хабаршылар, дипломаттар және ханның кеңесшілері болды. Білікті дарынды батырлар – ірі саясаткерлер ретінде танылды. Әр заманда әр өңірде басқарушы хандардың ең жақын сенімді серігі – батырлары болған. Мысалы, Абылай хан өзінің кеңесшілері ретінде Дат Қарауылұлы мен Байжігіт Жаулыбайұлын өзіне ерекше жақын ұстаған, ал Әбілхайыр хан Қотыр батырды хан сарайының басшысы ретінде, сенімді серіктерінің бірі ретінде таныған. ХҮІІІ ғасырдың бірінші жартысында батырлардың беделі мен әлеуметтік маңызы күшейе түсті, бұл елге төніп тұрған сыртқы саяси қауіпке қарсы қазақтардың әлеуметтік ұйымдасуымен олардың әскери құрылымдағы рөлінің арта түсуіне байланысты болатын. Жоңғар басқыншыларына тойтарыс беру барысында халық арасынан қабілетті қолбасшылар мен ержүрек батырлар дараланып шықты. Олардың арасында Бөгенбай, Қабанбай, Малайсары, Есет, Тайлақ, Жәнібек, Бөкенбай т.б. батырларды айтуға болады. Жоңғарларды жеңген ірі маңызды шайқастар жоғарыдағы батырлардың есімдерімен тығыз байланысты.

Батырлар әлеуметтік институт ретінде өзінің эволюциялық дамуында белгілі бір өзгерістерге ұшырап отырды. ХІ-ХІІ ғасырлардағы аңызға айналған батырлар мен ХVІІ-ХІХ ғасырдағы батырларға бірдей қарауға болмайды. Батырлар алғашқы кезде тайпа, ру басшылары болған. Көшпелілердің қоғамдық қатынастарының дамуына байланысты әскери қолбасшылардың қызметі өзгере бастайды.

Қарапайым жарлы-жақыбайдан шыққанына қарамастан батырлар бірте-бірте ру шонжарларының құқықтарын иемдене бастады да, қоғамдық өмірде олармен бірдей рөл атқарды. Батырлардың қазақ қоғамында рөлінің жоғары болғаны соншалық олармен хандар, билер, ру ақсақалдары ылғи санасып отырды. Ел арасында беделінің өсуі олардың ру ақсақалы дәрежесіне дейін жеткізді. Тарихи деректер батырлардың материалдық жағынан әртүрлі болғандығын дәлелдейді. Батырлар қарапайым тектен шықса да, олардың арасында өте бай болғандары да кездеседі. Оның байлығының мол болуы, сұлтандар мен билерден де ықпалының басым болуына алып келді және бірнеше руға билік жүргізді.

Батырлардың қоғамдағы дәрежелі жағдайы олардың жеке қасиеттерімен қоса соғыстағы табыстарына, беделді рулық байланыстары мен байлығына байланысты болды. Соғыста ерлік көрсетіп еліне аман есен оралған батырдың беделі өсіп қолбасшылыққа дейін көтерілді. Соғыста түскен олжа байлық көзі болды және оның бір бөлігі батырларға берілді. Байлығының мөлшері де батырдың күшін арттырды, осы арқылы жасақтарын құрды. Сондықтан, өзінің байлығы мен қазақтардың арасындағы саяси ықпалы жөнінен кейбір батырлар (мысалы, Орта Жүздің Арғын бірлестігінің Шақшақ руынан шыққан Жәнібек батыр) кейде билеуші хандар мен сұлтандардан асып түсіп отырды.

Батырлар туралы қазақтың белгілі ағартушысы Ш.Уалиханов былай деп жазған болатын: «Батыр – қырғыздарда (қазақтарда - Е.А.) ру басы сұлтаннан кейінгі ең маңызды әрі көрнекті тұлға. Ол ең беделді адам, оның ақыл-кеңесімен халық әрқашан есептесіп отырады» [4, 463].

Бұл пікірден, батырлардың қазақтың әлеуметтік өмірінде маңызды орында болғандығын көруге болады. Ш.Уалиханов қазақ халқының әскери ісінен хабар беретін қару түрлерін сипаттап жазады.

Соғыста қолданатын қайқы қылыш, найза, садақ, пышақ, жебе мен мылтық түрлерін және олардың неден жасалатындығын түсіндіреді [4, 465]. Қару жарактың бірнеше түрлері туралы хабар беретін Шақшақұлы Жәнібек батыр туралы жырда былай делінеді:

«Бара айқасты қалмақпен
Көк сүңгісін салады

Айбалтаның сыртымен
 Салдырмай қалмақ қағады
 Айбалтаны Жәнібек
 Тигізбей тартып алады
 Суырып алып көк қылыш
 Қалқанының сыртынан...» [5, 24].

Жеті Жарғы заңдарында барлық ер адам қару асынып жүруге тиіс болды. Қазақ халқының этнографиясынан көптеген мәлімет беретін А.И. Левшин былай дейді «Бірде-бір қазақ халық жиналысына қару асынбай келмейтін. Қару асынбай келген адам дауыс беру құқығынан айырылған және жастар оған орын бермеуіне болатын.

Қару асынуға жараған әрбір адам (сұлтандардан басқа) жыл сайын өзінің дүние-мүлкінің 1/20 бөлігін ханға және ел басшыларына алым ретінде төлейтін» [6, 370]. Мінеки қарудың өзіне осыншама мән беруден қарап, оны ұстайтын батырлар мен әскери адамдардың қазақ қоғамындағы соншалықты маңызға ие болғанын байқауға болады.

Қазақ батырлары ер жүрек күш иесі ғана емес, әділ мәмілегер, орақ тілді шешен, жырау, әрі ру басшысы қызметін атқарды. Деректерде, қазақ халқының тарихында маңызды дипломатиялық мәселелерді шешудегі батырлардың орнын көрсететін мәліметтер жетіп жатыр. Бір айта кетерлік жайт, хандық дәуірінде елшілікті тек хан тегінен шыққандар басқарған. Сондықтан да Абылай елшілікті басқаруға өзінің кәметтік жасқа толмаған баласы Ералыны мен басқа сұлтандарды жіберген. Бірақ іс жүзінде келіссөздерді батырлар жүргізген.

Бұдан басқа хандардың балаларын соғыс өнеріне баулу үшін білімді де, білікті тәлімгерлері болды, осы қызметті көбінесе батырлар атқарды. Қазақ батырлары өмір бойы әскери өнерге өзінен кейінгілерді баулып отырды. Кейбір сұлтанның жеке күзетшілері болды. Жалпы, жауынгерлердің тағдыры олардың жеке қасиеттеріне, денсаулығына және шыққан тегіне байланысты болды.

Қазақ жүздеріндегі соғыс қимылдарының әлсіреуіне байланысты батырлардың әлеуметтік мәні төмендей түсті. XIX ғ. екінші жартысында қазақ жерінде Ресей империясының мемлекеттік-әкімшілік жүйесінің таралуына орай, XIX ғ. екінші жартысында қазақ жерінде Ресей империясының мемлекеттік-әкімшілік жүйесінің таралуына орай, батырлар өзіндік әлеуметтік топтық ерекшелігінен айырыла бастады олардың көпшілігі жаңадан қалыптасқан сословиелерге бірігіп кетті. Нақтырақ айтсақ, қазақ қоғамында Ресейдің ішкі губернияларындағыдай дворяндар, құрметті қазақтар, старшындар, көпестер сынды сословиелік құрылымдары қалыптасты. Батырлар тобы әлеуметтік жік ретінде жойыла бастады, кейбір жекелеген барымташылар ғана болды. Барымташылықпен да өте епті, күшті адамдар айналысатын еді. Біртіндеп әлеуметтік жіктеліске ұшыраған батырлардың рөлі төмендей берді. Ел арасында кейде бір шелек қымыз іше алған немесе бір қошқардың етін жеп қойғандарды да «батыр» деп атай бастады.

Қазіргі таңда батырлардың тарихи рөлін зерттеуге көңіл бөлінуде. Сонымен қазақ халқының батырлары мемлекет пен елдің ұйтқысы, қорғаны болды. Батырлар институты қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымының дамуында өзіндік ерекше рөл атқарды.

Әдебиеттер тізімі

1. Есмағамбетов К. Батырлар тарихы – рухани байлығымыз // Қазақ тарихы. 2007, №4, 656.
2. Вяткин М.П. Батыр Срым. М-Л., 1947. – С.110.
3. Ай, заман-ай, заман-ай (Бес ғасыр жырлайды). 2 томдық /Құрастырушы М. Мағауин, М. Байділдаев. – Алматы: Жазушы, 1989. – Т.1. – 384 б.

4. Уәлиханов. Ш.Ш. Вооружение киргиз в древние времена и их военные доспехи. / Бес томдық шығармаларының толық жинағы. Т.1. – Алма-Ата: Ан Каз ССР, 1961. – 463-468-бб.
5. Бабалар сөзі: 100 томдық. Шақшақ ұлы ер Жәнібек. Астана : Фолиант, 2010 . – 59-том. – 398 б.
6. Левшин А.И. Описание киргиз-кайсац+ких или кайсак-киргизких орд и степей. – Алматы: Санат, 1996. – 656 с.

УДК 070

БҰҚАРАЛЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ЖУРНАЛИСТИКА ПСИХОЛОГИЯСЫ

Мажитова Л.Қ.,

аға оқытушы

e-mail: lazzat-064@mail.ru

Кайрова Г.Ж.,

оқытушы

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Атырау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Қазіргі кезеңде әлеуметті толыққанды объективті ақпаратпен қамтамасыз етпей тиімді түрде басқару мүмкін емес. Сондықтанда ақпарат мейлінше рентабельді өнім және тауар болып отыр.

Кілт сөздер: бұқаралық, журналистика, ақпарат, сарапшы, интернет.

Abstract. At the present stage, it is impossible to effectively manage society without providing it with full-fledged objective information. Thus, information is the most cost-effective product and commodity.

Keywords: mass, journalism, information, expert, internet.

Бүгінгі қоғамда интернет және басқа да бұқаралық коммуникация құралдары ерекше роль атқаратындықтан «ақпараттық қоғам» деп қабылданады, яғни өткен кезеңдегі индустрияльды дегенге қарама- қарсы. Мұндағы басты өнім құрыш не көмір емес, машина да механизм де емес, яғни ақпарат. Ең басты проблема бұқараның «ақпараттық санасы» қалыптасқанға дейін ақпараттық технологиялар жүйесінің дамуының жылдамдығында болып табылады. Бұл әрине саналы түрде арнайы біліктілікпен ақпаратты тұтынуда оны алмастыру мен таратуды меңгеру жүйесінің қажеттілігін түсіндіреді.

«Іс үшін» және «Білім үшін» деген ақпараттар арасындағы жарылыс қысқармайды. Қарапайым тілмен айтқанда тәжірбиеден теорияның үзілуі. Мұнымен қатар ақпаратқа деген көзқарастың оның табиғилығы екендігімен қатар көзбен көргендіктен және оған деген арнайы көңіл қоюшылықтың қажет етілмейтіндігімен қатар, не қауіптілігі, мейлінше реттелгендігі, мөлшерлілігі сақталады.

Бұқаралық ақпарат құралдарының өздігінен қоғамдық көңіл –күйдің қалыптасуына, ондағы ақпараттық қоғамның қалыптасуына бірден – бір шешуші құрал болып табылуы тиісті.

Біріншіден, бұқаралық ақпарат құралдарының еркіндігі мүмкін емес, егер оны идеология, экономика немесе кез-келген басқа жағынан оны басқарған жағдайда.

Екіншіден, еркіндіктің өзі әртүрлі сан- алуан пікірлер, түрлі ұстанымдар, әртүрлі жағдайларға баға беру, сондай-ақ бұқаралық ақпарат құралдарына да баға беріп отыру.

Яғни, кейбір сарапшылар бірқатар газеттер мен журналдар данасының төмендеуіне экономикалық сипатталуының себебінен емес деген тұжырымға келіп отыр. Тұтастай алғанда мерзімді басылымға деген қызығушылық нарық жағдайында «жекеленген» емес, «орташаланған». Демек көңіл-көтеру, дәлелденбеген құбылыстар мен оқиғалардың дұрыс бағаланбай, толып жатқан қарапайым қателіктермен берілуі.

Болашақ дамушы қоғамды қалыптастыруда өзінің мазмұны мен түрімен жүйелі түрде жеке адамның дамуына, сондай-ақ өндірісте немесе бұқаралық ақпаратты тұтынғанда, бірден- бір әсер етуші құрал ретінде индивидуумының еркіндігін таратудың формасын дамыту және ақпаратқа жету мүмкіндігін мейілінше жеке социумдар мен азаматтарды қамтамасыз ету.

Мұның барлығы да ғылыми-практикалық пән ретінде журналистика психологиясының зерттеу орталығы болып табылады.

Бұқараның этикалық сипаттағы проблемалары оның саяси, экономикалық сонымен қатар тағы басқа салаларымен тығыз байланыста. Алайда оны толық көлемде анықтап қарап және талдап талқылау, тек оның басым көпшілігінің әлеуметтік- психологиялық табиғатын есепке ала отырып жүргізгенде ғана мүмкін болады.

Журналистика психологиясының қызметі мен міндеттері, мақсатына келетін болсақ, яғни журналист шығармашылығының жұмысы әлеуметтік психологиялық жүйелі зерттеулер бойынша, журналистің қызметінің таралуы әлеуметтік институттар тәрізді аудиториямен сұхбаттасу қарым- қатынасын ұйымдастыру.

Г. Лассуэлланың: Кім айтады (Кто говорит, что, по какому каналу, кому, с каким эффектом?) Не, Қай каналдан, Кімге, Қандай әсермен (Екі жақты көзқарас, немесе партиципарлық (ғылыми баяндама түрінде) көпшілікпен байланыс.

«Кім айтады» – авторлар ішінде тек қана журналистер ғана емес, саясаткерлер, сондай-ақ әр түрлі қызмет аясындағы сарапшылар, ең бастысы қоғам өкілдері. Олар сондай-ақ «бұқаралық- коммуникация қызметіне қатынасу мүмкіндігіне ие болу»,

«Сөз еркіндігі» – отандастарымен, бір-бірімен, үкіметпен ақпарат алмасумен тікелей байланысты. Фактілерді баяндағанда бұл жерде жауапкершілігінің зат объектілігі ғана емес, өзінің оны түсінуі, әр түрлі көзқарасты білдіруге ұмтылуы. Журналистік позиция – үкіметке, заңға, нарықтық қатынастар бойынша емес, қоғамның күткені бойынша болуы тиісті.

(Профессиональная этика) Кәсіби этика – тек ақиқатқа, жақсылыққа, әділдікке ғана қызмет ету емес оқиғаға жауаптылыққа кез-келген жағдайда азаматтарға дайын болуға және яғни оған әсер етуге қатынасу.

Сұрақ: «Что говорит?» – Не айтады? – біздің түсінігіміз бойынша «күн тәртібіндегі» тақырыпты құруда, талдауға аудиторияның қатысуы, қоғамдық қатыстың шамасына түсінік бере отырып, және өмірдің әр түрлі саласындағы мәселелерді талқылау.

БАҚ кім туралы айтады, кімнің қызметі, өмірі үлгілі де, қызықты, қажетті, талап етіледі бұған баға беру журналист үшін ең алдыңғы қатардағы мәселе. БАҚ-та берілген ақпарат қоғам үшін жақсы жаңалық болуға жарай ма; оның жеделдігі, сол уақытта болып жатқандығы және актуальдылығы яғни, өткірлігі бар ма? Яғни ақпарат қызметінің субъектісі бір нәрсені таныстыру ғана емес, сондай-ақ әр түрлі формадағы шешімдер қабылдауға, және бұл жағдайда аудиториямен талқылауға, дискуссия жасауға тұратын мәселе бола ала ма?

Мынадай түсінік те негізгі болып табылатын жағдайлар да болады, ол яғни ақпараттың құралдылығы, мәселенің мәнін түсінуге жарамдылығы, мысалға алғанда өз оқырмандарын ойын ережесімен қатынасу әдістерімен таныстыру және т. б.

Берілген контекстегі ақпараттың қауіпсіздігі түсінігі тек қана теориялық емес, кейде

сырттай демонстрация жасалып отырған концепсус қоғамның төзімділікпен қамдана ұстауында болады.

«Қай каналдан?» – деген сауалға. Баспасөз қызметі ойлау қызметі мен талдау қызметіне басқа БАҚ-ға қарағанда өте жақын орналасқан. Бұған қоса есептегенде дамыған технолоия жүйесін пайдаланып БАҚ әр түрлі каналдарының өзара бір- бірімен байланысы арқылы интернет ұйымдары мен адамдардан ақпарат жинау. Бұған керісінше сипатталатын ақпараттық-жарнамалық басылымдар, халықты тегін ақпаратпен қамтамасыз етуге бағыттап газетті қажет ету жүйесіне едеуір кеселдер келтіреді.

«Кімге арналып айтылады?» - БАҚ түсініктілігі жайында айтар болсақ тек қана экономикалық аспектілер ғана емес, сондай-ақ топтық гендерлік, жас ерекшеліктеріне қарай, әлеуметтік, аймақтық, этникалық. Әрине бұл жерде журналистердің рольдік қатынастарын қосуға болады, (яғни, журналист қызмет ауыстырады, әр түрлі дәрежедегі саясаткерлермен «жұлдыздардың» күнделікті тұрмыстағы қарапайымдылығы мен журналистердің қатардағы сатып алушы, оқушының ата-анасы ретіндегі өмірі турасында).

«Қандай әсермен?» бұл жерде қазіргі кезеңдегі көпшілік бұқара тәжірбиесі бойынша «тиімділігі» мен «әсер етуі» жөніндегі түсініктің мазмұны мен көлемі өзгерген.

Біріншіден, үкіметтен берілетін БАҚ-на деген қысымшылық ресурсы төмендеген деп болжауға болады.

Екіншіден, әлеуметтік институттармен байланыстың нәтижелілігі ғана деп түсінбейміз, яғни тікелей ықпал етушілік ұйымдастырушылық қызметінің орындалуы. Әлеуметтік қоғамның тұрақтануы мен қалыптасуына мүмкіндік жасайтын негізгі әлеуметтік құнды фактілердің бірі пікір алмасу.

Үшіншіден, қазіргі бұқаралық сананың тенденциясын ескере отырып тиімділігін қоғамдық пікір дәрежесінде анықтап (байқау) қарау қажет.

Енді жүйе қалыптастырушы сипаттағы факторларға тоқталайық. Соңғы кезеңдерде журналистика – бұл бәрінен де бұрын технологиялар, яғни шығармашылық емес, деген таласты пікірлер туындап отыр. Бұған дейін де кеңестік журналистиканың ең басында идеология мәселесі тұрғандықтан, шығармашылық алдыңғы қатарда болған жоқ. Айтылған жайдың шындық немесе жалған екендігін бір жақты қоя тұрып, алайда берілген тезиспен бір жағынан келісуге тура келеді, яғни қай жерде қатал технологиялық бар сол жерде шығармашылыққа деген көп уақыт қалады. Қазіргі технологиялық БАҚ- тың өніміне қатал түрде берілген жоспар жоқ, немесе «саны» деген ұғымға телінбейді (ал, кейде сапасына да). Қарапайым ғана нәрсе, егер, сен журналист болсаң жаңалыққа дер кезінде үн қосып, дұрыс жауап бермесең немесе маңызды тенденцияға классификациялық талдауды бәсекелестерден нашар берген сәтте сізбен алғашқы сәттен- ақ байланысты үзеді. Берілген мәтінде, демек журналистика психологиясы деген сұрақтың жауабын – кәсіби технологиялық деп түсінеміз бе? Бұл сұраққа жауап тікелей жаңа түсініктермен қатар, яғни мысалға айтсақ: БАҚ форматы, stil book (стиль кітабы), жаңашыл элементтер стандарты және т. б. Бұл жерде, қазіргі технологиялық жинақтаудың максимальдылығын қолдану және сақтау ақпараттың барлық түрін кәсіби қызметте тікелей пайдалану.

БАҚ менеджментінің концептуальдылығы қарапайым түрде түсіндіріледі: ол қаншалықты таза да мөлдір болса, соншалықты өзара қарым- қатынас пен мәдени басқару да жоғары болмақ. Медиа институттардың бизнес саласында ұйымдастыру трансформациясы сапалық кәсіби құрамының ауысуына тікелей байланысты. Демек журналистің кәсіби мәдениетін қалыптастыру мен дамыту мәселесін өткір түрде алға қою. Біздің көзқарасымызда, бұл мәселемен тиімді түрде айналысу, мына жағдайда ғана мүмкін болады, егерде тиісті дәрежеге оқыту жүйесін көтергенде ғана (нақтылап айтқанда жүйені), ол тек қана болашақ журналистерді университетте оқыту ғана емес, сондай-ақ журналист мамандарды қайта дайындау мен білімін жетілдіру. (квалификация).

Әдебиеттер тізімі

1. Философский энциклопедический словарь. – М., 1989.
2. Теория культуры. – Екатеринбург, 1993.
3. Реальность массмедиа. – М., 2005.
4. Олешко В. Ф. Журналистика как творчество. М., 2003.
5. Олешко В. Ф. Психология журналистики. – Санкт-Петербург, 2006.

ӘОЖ: 340(075)

ҚҰҚЫҚТЫҚ НОРМАЛАРДЫҢ ҚҰРЫЛЫМЫ МЕН МАЗМҰНЫ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ ТӘСІЛІ

Шекербекова М.,

заң ғылымдарының магистрі, аға оқытушы

Абсабыр Д.,

*БВ04210-Құқықтану білім беру бағдарламасының білімалушысы
Академик Ә.Қуатбеков атындағы Халықтар Достығы университеті,
Шымкент қ., Қазақстан
e-mail: Мака_789@mail.ru*

Андатпа. Құқықтық нормалар басқа әлеуметтік нормалармен салыстырып қарағанда жалпы мазмұнға ие, бәріне бірдей қолданылатын мінез- құлықты бекітеді. Осыдан мынандай қорытынды туындайды: Құқықтық нормалар өмірде болған жағдайларға сан алуан рет қолданылады және ол жеке бір субъектке бағытталмайды жалпыға бірдей болып табылады. Құқық нормаларының негізгі функциялары қоғамдық қатынастарды реттеу және құқық бұзушылықтан сол қатынастарды тиімді қорғау болып табылады. Құқықтық нормаларды реттеу функцияларына байланысты топтастырып қарағанда арнайы бір қоғамдық қатынастарды реттейді. Кейбір құқықтық нормалар мүліктік қатынастарды реттесе, басқалары экологиялық, қаржы, отбасы, әкімшілік, банк, сайлау, инвестиция, жер сияқты қатынастарды реттейді. Бұл мақалада Құқықтық нормалардың құрылымы, мазмұны, түрлері, құқықтық реттеу тәсілі қарастырылды.

Кілт сөздер: Құқық нормасы, нормативтік-құқықтық актілер, мінез-құлық ережесі, гипотеза, диспозиция, санкция, қоғамдық қатынастар, техникалық норма және әлеуметтік нормалар (ережелер) заңдық модель.

Аннотация. Правовые нормы имеют более общее содержание, чем другие социальные нормы, закрепляют те нормы, которые применимы ко всем. Отсюда следует вывод: правовые нормы применяются к обстоятельствам, имевшим место в жизни, многократно и не ориентируются ни на один отдельный субъект. Основными функциями норм права являются регулирование общественных отношений и эффективная защита этих отношений от правонарушений. Правовые нормы регулируют отдельные общественные отношения в зависимости от функций регулирования. Одни правовые нормы регулируют имущественные отношения, другие-экологические, финансовые, семейные, административные, банковские, избирательные, инвестиционные, земельные. В данной статье рассмотрены структура, содержание, виды правовых норм, способ правового регулирования.

Ключевые слова: Норма права, нормативные акты, правило поведения, гипотеза, диспозиция, санкция, общественные отношения, техническая норма и социальные нормы (правила) юридическая модель.

Abstract. Legal norms, in comparison with other social norms, have a general content, affirm that they apply equally to everyone. From this follows the conclusion: legal norms apply many times to situations that have occurred in life, and it does not focus on a single individual subject Universal is. The main functions of the norms of law are the regulation of public relations and the effective protection of those relations from offenses. The regulation of legal norms regulates special single public relations, rather than grouping them depending on their functions. While some legal norms regulate property relations, others regulate such relations as environmental, financial, family, administrative, banking, electoral, investment, land. This article considered the structure, content, types of legal norms, the approach to legal regulation.

Keywords: Keywords: rule of law, normative acts, rule of conduct, hypothesis, disposition, sanction, social relations, technical norm and social norms (rules) legal model.

Құқық нормалары жалпыға міндетті күшке ие, жауапкершілікті бұзған жағдайда, субъектілерге заңдық құқықтар мен міндеттерді беруді қарастырады.

Жалпы құқықты нормалардың түсінігінде, мазмұнында әлі де болса сан түрлі сыр мен қыр бар деуге болады. Қазіргі кезде құқықты нормалар қоғаммен бірге диалектикалық даму процесінде болғандықтан оның мазмұны сан қырлы бағытта даму үстінде. Ғалымдар құқықтық нормаларды зерттегенде бір-екі қырынан мазмұнын анықтап, әр түрлі қорытынды тұжырым жасауда. Жалпы құқықтық нормалардың даму тарихы сонау Ежелгі Рим заманынан бастау алады.

Құқық нормасы (лат. *Norma* – үлгі) – құқықтың білдірілу нысаны; қоғамдық қатынас саласындағы сол немесе басқа да мемлекетпен рұқсат етілген жалпы сипаттағы (заң, жарлық, қаулы) міндетті тәртіп. Біртекті қатынастарды реттеп, құқық саласын құрайтын (азаматтық, қылмыстық, әкімшілік құқық және т.б.) құқық нормасының жиынтығы [1,39].

Құқық нормасы – бұл адамдардың белгілі бір жағдайдағы мінез-құлық бағдарламасы. Бұл, әрине, заңдық модель, өйткені, онда адамдарға бағытталған белгілі бір құқықтары мен міндеттері жазылып көрсетілген барлық мінез-құлық нормасы берілген. Мысалы, азаматтың бұзылған құқығын сотта қалпына келтіру құқығын реттейтін нормада өзінің бұл жөніндегі талап-арызын сотқа жолдауға құқықтығы, ал оны қабылдау соттың міндеті көзделген.

Норма дегеніміз – қоғамның даму барысында қалыптасқан мінез-құлық ережесі. Адамзат, бәрімізге мәлім болғандай, әр түрлі қатынастарды реттейтін көптеген мінез-құлық ережелерін бекітті. Солардың ішінде техникалық және әлеуметтік топтық нормалар айрықша орын алады. Техникалық және әлеуметтік нормалар (ережелер) бір-бірімен өзара байланыста болады.

Көптеген заң және үкімет актілері техникалық ережелер мен техникалық нормаларды, яғни адамдардың еңбек құралдарымен және заттарымен, техникамен және табиғат күштерімен қарым-қатынас ережелерін анықтайтын нормаларды бекітеді.

Қазақстан Республикасында жеке және бірлескен кәсіпкерлік, коммерциялық және сауда қызметінің дамуына байланысты өнім сапасын мемлекеттік бақылау туралы, денсаулық және тұтынушылар құқықтарын қорғау туралы, рынокты жалған өнімдер мен тауарлардан қорғау туралы мәселе барған сайын өткір сипат алуда.

Нормативтік-құқықтық актілерде көбіне не сақталуы заң жағынан міндетті деп танылатын техникалық нормаларға сілтеме жасалады, не олардың мазмұны баяндалады.

Техникалық норманың актіде баяндалғандай күйде сақталуы осы нормативтік акт бағыттаған тұлғалар үшін заң жағынан міндетті (МЕМСТ-тар (мемлекеттік стандарттар), қауіпсіздік техника ережелері, техниканы пайдалану, суландыру құрылғыларын салу жөніндегі нұсқамалар және т.б. осындай). Нормативтік-құқықтық актілер тиісті нұсқамаларға сілтеме жасай отырып, белгілі бір техникалық нормаларды сақтаудың неғұрлым жалпы нұсқамаларын береді (ауыл шаруашылығы машиналарын техникалық пайдалану ережелері,

ветеринарлық санитарлық ережелер және т.б.). Мұндай нормативтік актілер техниканың даму деңгейіне сәйкес сол кезде бар техникалық нормаларды сақтауға, алушылар үшін заңдық міндеткерлік туындата отырып, сілтемелік я болмаса дербестік сипатта болады. Бұл нормаларды кінәлы болып бұзу құқық бұзушылық ретінде бағаланады. Мұндай техникалық актілер заңдарды жүйелеу кезінде іс жүзінде ескеріледі, бірақ енгізу қисынсыз болғандықтан (олар өте көп томды болып келеді) заңдардың хронологиялық және жүйелік жинақтары мен жиынтықтарына (сводка) енгізілмейді [2, 78].

Сөйтіп, біз техникалық нормаларының құқық нормаларымен қамтамасыз етіліп, өзара тығыз байланыста болатындығын көрдік. Ал енді әлеуметтік нормалар жөніндегі білімімізді жоғарыда сөз еткен едік, сондықтан оны қайталамауды жөн деп таптық.

Құқық нормалары дегеніміз мемлекет тағайындаған не мақұлдаған және құқық бұзушылықтан қорғайтын жалпыға міндетті мінез-құлық ережесінің эталоны, үлгісі, ол, әрине, қатынастарға қатысушылардың құқықтары мен міндеттерін реттейді. Олар тәртіпті мемлекеттік реттегіш болып саналады, өйткені онда мемлекеттің еркі айқындалады.

Құқықтың қоғамдық қатынастарды реттеуі – өте күрделі және сан қырлы құбылыс. Ол өмірдегі әр түрлі жағдайлардағы мінез-құлықтың нақты нұсқаларын белгілеумен бірге дәл құқықтар мен міндеттерді (жұмысқа қабылдау, тергеу жұмыстарын жүргізу тәртібі) қамтиды, мінез-құлықтың жалпы қағидаларын анықтайды, тиісті материалдық және рухани құндылықтар мен игіліктердің құқылық режимі қандай екендігін, құқық субъектілері нақты іс-әрекеттерінің қандай заңдық мәні бар екенін, мемлекетте қандай мекемелер жұмыс істейтінін және олар қалай құрылғанын, белгілі бір заңдық ұғымның нені білдіретінін белгілейді. Құқыққа өз нормаларының белгілі бір дәрежеде мамандануы, олардың бір-біріне қатысты функционалдық жағынан оқшаулануы тән. Бірақ бұл орайда олардың бәрі тығыз байланыста бола отырып, қоғамдық қатынастарды реттеудің қажетті

Құқық нормалары – образ ретінде айтатын болсақ, бұл үй қалауға қажетті кірпіш тәріздес құқық жүйесінің іргесін қалаушы құрал. Жоғарыда құқық нормаларының айрықша белгілерін айтқан болатынбыз (әдет-ғұрыптан, мораль нормаларынан және т.б. әлеуметтік нормалардан). Бұдан басқа да құқық нормалары ерекше белгілерімен айқындалады.

Құқық нормаларынан өзгеше жеке құқықтық актінің (мысалы, соттың жеке іс бойынша үкімі, сыйға тарту шарты) нормаға негізделе отырып, бір жолғы мәні болады, жеке белгілі бір адамға қатысты болады. Мәселен, жұмысқа қабылдаудың еңбек туралы заңдарда белгіленген жалпы тәртібі норма болса, кәсіпорын немесе мекеме басшыларының нақты азаматты (айталық М.-ді) жұмысқа қабылдау туралы бұйрығы жеке акт. Бұдан нақты жеке тұлға көрсетілмеген не қоғамдық қатынастар түріне бағытталған қандай да болсын нұсқама үнемі құқық нормасы бола береді деп түсінбеу керек. Мысалы, «2001 жылғы мал қыстатуды ойдағыдай өткізгені үшін мал қыстатуды өткізуге қатысқан барлық қызметкерлерге алғыс жарияланып бағалы сыйлықтар берілсін» деген нұсқама жеке адамға арналмаған, ол да бір жолғы орындаумен аяқталатын нұсқама. Онда алғыс жарияланған адамдардың дәл еңбек кітапшасына тиісті жазба жазу бұйырылған лауазымды адамдардың да тектері көрсетілмеген. Солай бола тұрса да бұл құқық нормасы емес. Ол өзінің заңдық табиғаты жағынан шебер Сыбановқа немесе машинист Амановқа қызмет бабындағы немесе өндірістік қызметіндегі жоғары көрсеткіштері үшін алғыс жариялау туралы бұйрықтан ешбір айырмасы жоқ.

Жеке актілерден басқа, құқық нормаларынан жалпы сипаттағы нормативтік емес актілерді ажырату керек. Олар тұтастай бір құқық нормаларын қамтиды, оларды орындауға құқықтың көптеген субъектілері қатысады, бірақ олар да бір жолы орындауымен тынады (мысалы, өкімет органының (Президентінің кешірім беру туралы шешімі, профилактикалық егу жүргізу туралы бұйрық, және т.б.) [3, 118].

Құқықтық нормалар қашанда нақты, формальды түрде бекітілген нысанда (заңдарда, жарлықтарда және өзге де құқықтық актілерде) болады. Сондықтан мұндай нормалар

мемлекеттік өкіметтің ресми, жалпы жұртқа міндетті нұсқамалары бола отырып, формальды түрде белгіленген ереже болып табылады. Құқықтық нормалар ресми құжаттарда дәл және жеткілікті дәрежеде тәптіштелген ережелер түрінде тұжырымдалатыны осы формальды нақтылыққа байланысты, олардың дұрыс түсініліп, қолданылатыны осымен қамтамасыз етіледі.

Кез келген құқықтық норма белгілі бір құрылымнан, яғни ішкі құрылысынан тұрады. Құқық нормаларының құрылымын айтпастан бұрын оның қандай бөліктерден (элементтерден) тұратындығын және олардың арасындағы байланысты анықтау қажет.

Құқық нормаларының құрылымы – бұл қажетті элементтердің функционалдық еріктілігін қамтамасыз ететін ықшамдалған жиынтығы. Ондай бөліктер (элементтер) үшеу:

1) гипотеза – бұл сондай құқық нормаларының элементі, мұнда норманың іс жүзіне асырылуға тиіс жағдайларды көрсетеді, оның әрекет ету саласын анықтайды. Басқаша айтқанда, норманың қашан және қандай нақтылы өмірлік жағдайларда күшіне енеді және ол кімдерге қатысы бар екендігін көрсетеді. Мысалы, Қазақстан Республикасында Зейнетақымен қамсыздандыру туралы Заңда адамның жасына байланысты зейнеткерлікке шығу құқығының нақтылы жағдайлары көрсетілген: орталықтан зейнетақы төлемдерін тағайындау үшін, 2001 жылғы 1 шілдеден бастап, еркектерге 63 жас, әйелдерге 58 жас, ал бұлардың тиісінше еңбек стажы, 1998 жылғы 1 қаңтардан бастап, 25 және 20 жыл болулары тиіс. Зейнеткерлікке жеңілдетілген жағдайлар бойынша да шыға алады (айталық, төтенше және барынша радиациялық қатерлі өңірлерде зардап шеккендер; ауылдық жерде тұратын, 5 және одан да көп бала тауып, оларды сегіз жасқа дейін тәрбиелеген әйелдер, т.б.) [4,211].

2) диспозиция — бұл гипотезадағы көрсетілген құқық нормасының іске асырылу жағдайларының тууына байланысты пайда болатын субъектілердің құқықтары мен міндеттері тағайындалуы арқылы нақтыланатын мінез-құлық ережесінің моделі. Демек, диспозицияда құқық субъектілерінің құқықтары мен міндеттері көрсетіледі (олар не істей алады немесе істеуге тиіс деген сұраққа жауап береді). Басқаша айтқанда, диспозиция — мінез-құлық ережесінің (құқықтық талап) жазылу мазмұны. Мысалы, Қазақстан Республикасындағы Еңбек туралы Заңының (2000 ж.) 9-бабында жеке еңбек шартының мазмұны берілген. Қылмыстық құқықта мысалы, ұрлық, яғни бөтен мүлікті жасырын ұрлау, – делінген (175-бап, 1-тармақ) [4,212].

3) санкция – осы мінез-құлық ережелерін бұзғаны үшін қолданылатын мемлекеттің ықпал ету шаралары. Яғни, диспозицияның іске асыру күй-жайын қамтиды (ынталы ықпал ету және жазалау шараларын қолдана отырып). Мысалы, Қазақстан Республикасының заңдарында көрсетілгендей, өнегелі еңбектері үшін қызметкерлерді ордендермен, медальдармен, айрықша белгілермен, сыйақымен марапаттау. Немесе, Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 125-бабында: «Адамды ұрлау – 4 жылдан 7 жылға дейін бас бостандығынан айырылады», – делінген. Әрбір сөз етілген элементтердің құқық нормалардың құрылымында өз еркі және атқаратын рөлі ерекше болады. Гипотезасыз норма өзіндік мазмұнын жояды. Ал санкциясыз норма өз күшінен айықылады. Сондықтан, құқық нормаларының конструкциясын мынадай модельде көрсетуге болады: «Олай болмаса... былайша...» [4, 212].

Санкция диспозицияның бұзылуына байланысты туатын қолайсыз жағымсыз жағдайларды көрсететін нормалардың бөлігі. Құқық нормалары құқықтағы өзінің рөлін атқара алмас еді, егерде олардың құрылымдық элементтерінің біреуі болса да заң актілерінде көрсетілмесе.

Демек, құқық нормалары, олардың барлық элементтері заң баптарында және өзге де нормативтік құқықтық актілерде көрсетіледі. Кей кездерде, қандай да болмасын құқық нормаларының элементтері нормативтік құқықтық актінің баптарында толық тұжырымдалмауы мүмкін, тек түсініледі, оны логикалық ойлау арқылы анықтауға болады, өйткені олар сол актінің немесе өзге нормативтік актілердің басқа баптарынан

(тармақтарынан) қисынды түрде туындап жатады. Мысалы, Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің ерекше бөлімінің барлық баптары бір принципке негізделініп құрылған. Онда диспозиция гипотезада айқындалған іс-әрекетті жасауға тыйым салуды көздесе (мәселен, қасақана кісі өлтіру), ал санкция — оны жасаған кінәлы адамға жазаның түрін қолдануын анықтайды. Бірақта Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 96-бабының 1-бөлігінде: Кісі өлтіру, яғни басқа адамға құқыққа қарсы қасақана қаза келтіру 6 жылдан 15 жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады, – деп жазылған. Өзіміз көріп отырғанымыздай, мұнда қасақана кісі өлтіруге тыйым салынсын деген жазу жоқ. Соған қарамастан әрбір дені-сау адамға диспозиция айрықша жазылмаса да түсінікті, қасақана адамды өлтіруге болмайтындығы (диспозиция), егерде бола қалған жағдайда қылмыстық жазаға кінәлы адамның тартылатыны (гипотеза) бәрімізге мәлім. Мұндай жағдайларда гипотеза мен диспозиция бірігіп кеткендігі білініп тұр, өйткені келтірілген мысалдан қандай да болмасын іс-әрекетке тыйым салу (диспозиция) арқылы оның белгілерін анықтауға (гипотеза) болады.

Құқық көптеген адамдар мен жағдайларға таралатын, ұзақ уақыт бойы әрекет ететін құқықтық нормалардың, мінез – құлық ережелерінің күрделі әрі, әр алуан жүйесі.

Құқық нормасы құқықтың бастапқы элементі. Сондықтан да, құқыққа тән анықтама, белгілер құқықтық нормаға да тән.

Сонымен, құқық нормасы – бұл жалпыға міндетті, формальді анықталған мемлекет бекіткен не санкциялаған және қоғамдық қатынастарды реттеуге бағытталған мінез – құлық ережелері.

Құқықтық норма әлеуметтік нормалардан бір түрі, бірақ өзіне ғана тән белгілер бар:

1) жалпыға міндетті сипатты – бұл құқық нормасының көптеген нақты өмірлік жағдайларға және көптеген адамдарға жаралады, құқықтық норма тек жеке тұлғаларға емес, сонымен қатар, ұйымдарға да міндетті;

2) формальді анықтылығы – ресми құжаттарда жазбаша нысанда тиісті атаулы болады;

3) мемлекетпен байланысы – мемлекеттік органдармен не қоғамдық ұйымдармен белгіленеді, және мемлекеттік күштеу, ынталандыру, жазалау шараларымен қамтамасыз етіледі;

4) ұсынушылық-міндеттемелік сипат – ол бір субъектілерге құқықтар берсе, келесі субъектілерге міндеттемелер жүктейді, себебі, құқықты міндетсіз, ал міндетті құқықсыз жүзеге асыру мүмкін емес;

5) микрожүйелігі – бір бірімен байланысты гипотеза, диспозиция және санкция сияқты элементтерден тұруын білдіреді.

Құқық нормасының құрылымы- бұл оның ішкі құрылысы, бір – бірімен байланысты құрылымдық бөліктердің болуын білдіреді.

Құқықтық норманың құрылымы – бұл оның функционалдық дербестігін қамтамасыз ететін қажетті элементтердің тәртіпке келтірілген тұтастығын білдіреді.

Құқықтық норманың құрылымы:

- гипотезадан;
- диспозициядан;
- санкциядан тұрады.

Гипотеза – бұл оның қолданылу жағдайын (уақыт, орын субъективті құрам) көрсететін құқық нормасының элементі.

Құқықтық норманың гипотезасы келесі негіздер бойынша топтастырылады:

1) мазмұнының сипаты бойынша: жалпы және нақты;

2) анықтылық деңгейі бойынша абсолютті анықталған (құқықтық норманың әрекеті негізделген фактіге көрсетеді; мысалы, ескеру мерзімі), абсолютті анықталмаған (оның қолданылуы керек ешқандай фактіні көрсетпейді де, тек мемлекеттік органға қажетті

жағдайларда құқықтық норманы қолдануды ұсынады), салыстырмалы (құқықтық норманың шектеулі қолданылу жағдайын көрсетеді; мәселен, норманы жабық әскери қалада қолданылуы);

3) гипотеза күрделілік дәрежесіне байланысты біртекті (егер онда бір мән – жай көзделсе) және құрамдас (екі не одан да көп мән–жайлармен байланыстырылса).

Диспозиция – бұл гипотезада көрсетілген заңи фактінің туындағанда субъектілердің мінез – құлқын білдіретін құқықтық норманың бір элементі. Диспозиция норманың негізгі реттеуші бөлімі (мысалы, азаматтық құқықта диспозиция тараптардың құқықтары мен міндеттерін білдірсе, қылмыстық құқықта тыйым салған әрекеттерді жасауды көрсетеді).

Диспозицияның түрлері:

а) бейнелеу әдісі бойынша – жай (белгілерін суреттемей әрекетті жасауды білдіреді; мысалы, өлтіру), бейнелеген (бандитизм белгілерінен тұрады), сілтемелік (сол нормативті актінің басқа нормасына сілтеме жасаудан тұрады), бланкетті (басқа нормативтік актіге не заңсыз әрекетке сілтеме жасайды);

б) өзінің заңи бағыты бойынша - ұсынып – міндеттеуші (екі жақты мінез – құлық ережелерінен тұрады, жалға беруші және алушы), міндеттеуші (міндетті тұлғаның әрекеті көрсетеді неше шарты бойынша барышқор), құқық беретін (мүмкін болатын мінез – құлықтың түрін көрсетеді, мысалы, сайлаушы), ұсыныс беруші (қандай да бір әрекеттерді жасауды ұсынады, мысалы, адамның өміріне қауіпті жерге бармау), тыйым салушы (заңды жауаптылық көзделетін әрекеттің түрін көрсетеді).

Санкция – бұл диспозицияны іске асырғаны не асырмағаны үшін субъектіге белгілі бір салдарды көрсететін құқықтық норманың бір бөлігі.

Олар жағымсыз – жазалау шаралары және жағымды – ынталандыру шаралары деп бөлінеді [5, 149].

Санкция келесі түрлері бар:

– салыстырмалы – анықталған санкция, жазаның нақты түрі мен мөлшерін көрсететін немесе жазаның бір шегін белгілейтін санкцияның түрі. Санкцияның бұл түрі екі нысанда кездеседі. Біріншісінде, жазаның төменгі және жоғарғы егі көрсетіледі.

– баламалы санкция екі немесе одан да көп жазаның түрін көрсететін санкция.

Құқықтық норманың құрылымы туралы сұрақ – пікір таласты. Кей авторлар норма екі бөліктен – гипотеза және диспозиция, не диспозиция және санкциядан тұрады деп айтса, кей авторлар үш элементтен тұрады деп айтады.

Құқық нормасын топтастыру Құқықтық нормаларды топтастыру құқықтық реттеу жүйесінде құқықтық нормалардың орны мен рөлін, оның табиғаты мен мақсатын терең түсінуге мүмкіндік береді.

Құқықтық нормалардың түрлері:

1) құқықтық реттеу пәніне байланысты құқықтық нормалар келесідей бөлінеді:

- азаматтық құқықтық нормалар;
- әкімшілік құқықтық нормалар;
- жер құқықтық нормалар және т.б.

2) мазмұны бойынша құқықтық нормалар келесідей бөлінеді:

- жалпы құқықтық нормалар (барлық қатынастарды реттейді);
- арнайы құқықтық нормалар (жеке қатынастарды реттейді).

3) сипаты бойынша құқықтық нормалар келесідей бөлінеді:

- материалдық құқықтық нормалар (қылмыстық, аграрлық құқық);
- іс жүргізушілік құқықтық нормалар (азаматтық, қылмыстық іс жүргізу құқығы).

4) құқықтық реттеудің әдісіне байланысты құқықтық нормалар келесідей бөлінеді:

- императивті құқықтық нормалар (міндеттеуші ережелерден тұрады);
- диспозитивті құқықтық нормалар (ерік беруші);

- ынталандырушы құқықтық нормалар (пайдалы әрекетті марапаттау);
 - ұсыныс беруші құқықтық нормалар (қолайлы нұсқаны ұсынады).
- 5) уақыты бойынша құқықтық нормалар келесідей бөлінеді:
- тұрақты құқықтық нормалар (заңдарда болады);
 - уақытша құқықтық нормалар (төтенше жағдай енгізу туралы Президенттік жарғысы).
- 6) функциясы бойынша құқықтық нормалар келесідей бөлінеді:
- реттеуші құқықтық нормалар (тараптардың құқықтары мен міндеттері белгілейді);
 - конституциялық қорғаушы құқықтық нормалар (субъективті құқықты қалпына келтіруге бағытталған нормалар).
- 7) адамдарға таралуы бойынша құқықтық нормалар келесідей бөлінеді:
- жалпы құқықтық нормалар (барлық ҚР азаматтарға);
 - арнайы құқықтық нормалар (мүгедектерге, ардагерлерге).
- 8) таралу саласы бойынша құқықтық нормалар келесідей бөлінеді:
- жалпы федеративті құқықтық нормалар;
 - республикалық құқықтық нормалар;
 - локальді құқықтық нормалар.
- 9) заңи күшіне байланысты құқықтық нормалар келесідей бөлінеді:
- заңды құқықтық нормалар;
 - заңға тәуелді құқықтық нормалары.
- 10) құқық шығармашылық субъектілері бойынша құқықтық нормалар келесідей бөлінеді:
- мемлекеттік органдар қабылдаған нормалар;
 - мемлекеттік емес ұйымдар қабылдаған нормалар.
- 11) құқықтық норма элементтерінің анықтылық деңгейіне байланысты құқықтық нормалар келесідей бөлінеді:
- абсолютті анықталған құқықтық нормалар (тараптардың құқықтарын нақты көрсету),
 - салыстырмалы анықталған құқықтық нормалар (әрекеттік нұсқаларын көрсету, мысалы, ҚРҚК жазаның жоғарғы, төменгі шегін белгілеу),
 - балама құқықтық нормалар (бірнеше әрекеттер нұсқасын көрсету, мысалы, айыппұл, түзу жұмыстар).
- 12) құқықтық реттеу әдісіне байланысты құқықтық нормалар келесідей бөлінеді:
- құқық беруші құқықтық нормалар (белгілі бір әрекеттерді жасауға ерік беру),
 - міндеттеуші құқықтық нормалар (адамдарға белгілі бір әрекеттерді жасауды міндеттеу),
 - тыйым салушы құқықтық нормалар (белгілі бір әрекеттерді жасауға тиым салу).
- Осы себеппен құқық нормалары әр алуан. Бұл қоғамдық қатынастардың әр алуандылығына байланысты.

Әдебиеттер тізімі

1. Орысша-қазақша заңдық түсіндірме сөздік-анықтамалық. – Алматы: «Жеті жарғы» баспасы, 2008 ж-274-6.
2. Ағдарбеков Т. Мемлекет және құқық теориясы. Оқулық.-Алматы: НАС баспа компаниясы, 2003. – 328 бет.
3. Сабиров А.И., Қансейтова А.Қ. Мемлекет және құқық теориясы. – Электронды оқу құралы, 2023.
4. Шапақ У.Ш., Темірбеков Ж.Р., Молдабекова С.Т., Мемлекет және құқық теориясы. – Оқу құралы. Астана, 2015. – 265 бет.
5. Нурпеисов Е.К., Мемлекет және құқық теориясының проблемалары. – Оқу құралы. Алматы. – 2022. – 220 бет.

ПАТРИОТТЫҚ САНА ҰЛТТЫҚ МҮДДЕ

*Ғабдолла Т.Ғ.,**Қазақстан Республикасы ИМ Б.Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы**жалпы білім беретін пәндер кафедрасының оқытушысы**Қарағанды қ., Қазақстан**e-mail: gabdollayevna@mail.ru*

Аңдатпа. Бұл мақалада патриотизмнің мәні туралы сөз қозғалып, оның идеяларының ежелгі дәуірден бері қарай қалыптасып келе жатқанын және патриоттың тәрбие ісінде маңызды орны бар екенін білеміз. Патриотизм идеясының идеялар мен құндылықтар жүйесі ретінде пайда болуы және дамуы Аристотель мен Платонның, Цицеронның, XVIII ғасырдағы француз материалистерінің есімдерімен тығыз байланысты. Кейінірек бұл идеяларды неміс философтары мен орыстың ойшылдары дамытты.

Кілт сөздер: Отан, патриотизм, плюрализм, сана шаңырақ, индивид.

Отан деген – сүйіспеншілік, өзінің бар болмысынды елімнің мүддесіне арнап, бойындағы қабілет пен күш-қуатты, білім мен білікті, ақыл-парасатты ел игілігіне жұмсау патриотизмнің басты ерекшелігі ретінде сипатталады. Бұл қасиет қоғамдық ой-сана қозғалысының ерекше бір бөлігі іспеттес болғандықтан, ол қоғамдық ортаның даму үрдісіне сай әр түрлі мазмұнда көрініс береді. Сондықтан патриотизмнің тарихи кезеңдеріне назар аударып, табиғи тамырларына тереңірек үңілуіміз керек. Патриотизм табиғатының тіні саналатын патриоттық сана ерекшелігін, оның қалыптасу үрдісіне назар аудара отырып, бұдан «патриотизм» ұғымының тарихи эволюциясы қандай үрдістерден өткенін көреміз.

Өзіндік салт-санасы қалыптасқан әр тайпаның осы үрдістегі әлеуметтік құндылықтары олардың қолөнерлік, көркем өнерлік дәстүрінен көрініс тауып отырған. Патриоттылық ұғымының бастауы болған алғашқы қауымдық құрылыстағы, патриоттық сана болмысын үш негізге бөліп қарастырамыз, олар: тайпалық дәстүрдегі патриоттық, сананың экономикалық негізі, әлеуметтік негізі және рухани негізі. Экономикалық негізге – жерге және өндіріс құралына деген жалпы тайпалық меншік алынса, әлеуметтік негіз жекелеген тайпа көсемдерінің бедел-билігі мен адамдар арасындағы қауымдастық қатынастар ерекшелігімен сипатталады. Ал рухани негіз бастауына тайпалық мифологиядан басқа адамдардың туған жерге деген сүйіспеншілігі, аруақтарды ардақтау, тайпа көсемдеріне шексіз берілгендігі, қауымдастықты өзгелерден қорғау, түйінді мәселелерді әділ шешуге күш салу секілді ерекшеліктерін жатқызамыз.

Қоғамның дамуына, техникалық прогрестің өріс алуына, капиталистік қатынастардың орнығуына, өндірістік күштер мен өндірістік қатынас ара салмағының өзгеруіне байланысты қоғамның болмысына сай патриоттық сана да жаңа деңгейге көтеріліп, жаңа мазмұнға ие болды. Бұдан бай қоғамымыз, кез келген мемлекеттегі үстемдік етуші саясат пен идеология патриотизмнің мазмұнынан, санасынан көрініс тауып отырды. Адамзатты өркениетке жетелейтін, ізгілікке үндейтін, елжандылыққа баурайтын патриоттық сана қашанда жоғары бағаланып отырған. Сонымен қоса патриотизмді, билікті барынша нығайтудың құралы ретінде шебер пайдалана білген тоталитарлық жүйелердің мысалын тарихтан көптеп кездестіруге болады.

Ал қазақ халқының патриотизмі, қазақстандық патриотизм мәселесіне келетін болсақ, ата-бабаларымыздың аманат еткен жерін қорғау, туған жерді сүю халықтық болмыстан бойға дарыған, ой-сананы жетілдіретін құбылысқа айналып отыр. Елжандылық, отансүйгіштік

қасиетті сақтай білу және ел, халық, мемлекет мүддесі үшін қызмет етіп, оның дамуына үлес қосу — әрбір иісі қазақтың, Қазақстан азаматтарының басты парызы.

Саяси-әлеуметтік, экономикалық негіздері толық қаланбаған жасанды отансүйгіштіктің ғұмыры қысқа, ертеңі бұлыңғыр. Қазақстандық патриотизмді қалыптастыру процесінде осы ерекшеліктерді есте ұстай отырып, «**Қазақстаным – қара шаңырағым!**» деген ұғымның мәніне терең бойлауымыз керек. Бұл сөз ел иесі қазақтардың ғана емес, жерімізді мекендеген барлық ұлттар мен ұлыстардың айтар сөзі болуға тиіс. Бұл тұрғыдан келсек, қазақстандық патриотизм сөз бен істің ажырамас диалектикалық бірлігінің баламасы болуға тиіс. Үлкен мінберлерден сөз алып, уәдені үйіп-төгіп, кейін сол уәдеден тайқып шығатындардан патриоттық қасиет күту бос әурешілік. Олардың осындай іс-әрекеті халық патриотизміне кері ықпал тигізуі. Қазақстанның дамуы жолында әркім өз мүмкіндігіне қарай үлес қосып, іс-әрекет етсе, онда оның нағыз патриот деп қабылдағанымыз дұрыс болады.

Қазақстандық патриотизмді қалыптастыру үрдісінде әрбір адамның мүдделілік сезімі факторына ерекше назар аударуымыз керек. Бұл орайда ғалым Ғ.Меңлібаевтың ой топшылаулары назар аударарлық. Ол патриотизм мен ұлтаралық қатынас мәдениетін саралап келіп, әрбір жеке адамның қоғамдық мүдде мен жеке мүдде арасалмағына қатысты пікірін білдіреді. «Адам бойына сіңген әлеуметтік және рухани құндылықтар рухани табандылықтың, ерлік пен батырлықтың, ізгіліктің бастауы бола отырып, Отан алдындағы борыш пен міндетті орындауда кездескен қиындықтарды батыл жеңуге құлшындырады. Ол үшін қоғам мүддесі, ұлттық мүдделер әркімнің өзінің, жеке басының мүддесі дәрежесінде қабылдануы керек» [1].

«Патриотизм» ұғымын бүкіл әлемдік ғылыми мәдениеттегі терең өзгерістер тұрғысынан алатын болсақ, патриоттық тұжырымдама «Батыстық» және «Шығыстық» дәстүрдегі ағымдардың қақтығысы жағдайында өмір сүруде. Батыс демократиясының негізгі белгісі және ең беделді ұстанымы – плюрализм.

Плюрализм индивидтердің өзін-өзі көрсетуінің қоғамдық формаларының көп жақтылығын, әртүрлі мүдделердің, құндылықтар мен бағалардың, көзқарастардың қатар өмір сүру құқы бар дейтін нанымды білдіреді. Қазіргі әлеуметтік әрекет кеңістігінде плюрализм әр адам үшін негізгі әлеуметтік бағдарға, өмір сүру стилінің эталонына айналды. Сондықтан кешегі рухани өмірдегі аномалды құбылыстар бүгін легитимдік мәртебеге ие болуда. Сайып келгенде, плюрализм қоғамдағы патриоттық сезімдер мен гуманистік қатынастарға өзінің елеулі ықпалын тигізуде. Осының салдарынан халықтағы ерекше бұқаралық көңіл-күйдің әдеттегіден де көтеріңкі болуын, осыдан туындайтын тобырлық сананың басымдығын, патриоттық сезімнің орнына космополитизм, пендешілік» пиғылдардың үстем болуын байқауға болады» [2].

Плюрализм көптеген идеялардың, қызығушылықтардың және қауымдардың жиынтығын құрай отырып, адамдарды жоғары күрделі интеллектуалды режимінде өмір сүргізеді және социомәдениеттік елестетудің басқа масштабын мұқтаж етеді. Плюралистік жүйе қоғамдық құрылымның күрделі түрі болып келеді. Біздің еліміз жалпықазақстандық патриотизмнің негізі бола алатын кең теңестірудің қалыптасқанын мұқтаж етеді. Осындай теңестіру біздің әлеуметтік және этномәдениеттік әр түрліліктің жалпы қорытындысы болу керек.

Парасатты сананың жалпы адамзаттық іргелі түсініктеріне негізделуге тиіс болған жаңа идеялардың кей ұшқындары, өкінішке орай, кісілік, ар, адамгершілік, отансүйгіштік, қарттарды сыйлап, әйел затын құрметтеу сияқты қасиеттер кемуіне себепші болып отыр.

Патриотизмнің мәні туралы сөз еткенде, оның идеяларының ежелгі дәуірден бері қарай қалыптасып келе жатқанын және патриоттың тәрбие ісінде маңызды орны бар екенін білеміз. Патриотизм идеясының идеялар мен құндылықтар жүйесі ретінде пайда болуы және дамуы Аристотель мен Платонның, Цицеронның, XVIII ғасырдағы

француз материалистерінің есімдерімен тығыз байланысты. Кейінірек бұл идеяларды неміс философтары мен орыстың ойшылдары дамытты.

Әлемнің бірінші ұстазы атанған данышпан Аристотель өзінің «Риторика» атты еңбегінде дәстүрлер мен заңдардың жекелік және жалпылық сипатын ашып көрсеткен екен. Әр халықтың өзі үшін жасап қалыптастырған дәстүрлері мен заңдарын жекелік деп, адамзат баласы қабылдаған дәстүрлер мен заңдарды жалпы және ортақ деп таниды. Жеке дәстүрлер мен заңдарды ұлы ойшыл жазылған және жазылмаған деп екіге бөліпті.

Ол жазылмаған дәстүрлер мен заңдарды жеке қарастырып, оларды жазылғандардан айырып қана қоймай, жазылмаған дәстүрлер мен заңдардың адамдар тәрбиесіне тигізетін игі әсерін баса көрсеткен. Рухани дәстүрдің аса маңызды қасиеттері мен белгілері ретінде ізгілікті, әділдікті және басқа да қасиеттерді Аристотель атадан балаға ауысып отыратын, әрбір пенденің адамгершілігінің негізі, өмірдің мәні ретінде түсіндіреді.

Цицерон өзінің еңбегінде, патриоттық сана Отанға деген көзқараспен өлшенбек деген пікір айтып, «Мемлекет туралы» тілдесуінде: «Ең ізгі ойлар – Отанның игілігі үшін», – деп тұщымды ой айтады. Оның ойынша, Отан дегеніміз – ең алдымен, саяси орта, құқықтық қатынастармен маталған адамдардың бірлестігі және мемлекет». Ежелгі ойшылдардың пайымдауынша, отан алдындағы қарыз дегеніміз — оны тек соғыс жағдайында қорғау ғана емес, сонымен бірге мемлекетті басқару ісіне белсене қатысу.

Патриотизм мен халықтар бауырластығының бұл идеясын Н.Г.Чернышевский одан әрі жалғастырып: «...орыстың әрбір ұлы адамының тарихтағы орны оның Отанға сіңірген қызметімен, ал адамгершілік парасаты – патриотизмінің қуатымен өлшенеді», — деп тұжырымдады. Оның пайымдауынша, «Отан дегеніміз – ең алдымен халық». Белгілі бір жерде тарихи қалыптасқан халық, сол жерді өзінің терімен суарып, гүлдендіреді, бостандық пен тәуелсіздік үшін күресте қан төгіп, сол жерді қорғайды, өз жерін әлеуметтік мазмұнмен байытып, түрлендіретін, Отан мағынасына енгізетін де дәл сол халық [3].

Патриотизм және халықтар арасындағы достық байланыстар туралы Н.А.Добролюбовтың да қызықты ойлары бар: «Жанды, өміршең патриотизм халықтар арасындағы қандай да өшпенділікті болдырмайды. Мұндай патриотизммен рухтанған адам бүкіл адамзат үшін, оған пайда келтіруге қызмет қылады. Ол өз қызметін туған елінің шегінде ғана атқарса да, неғұрлым пайда тигізетін орны осы екендігін сезінгендіктен... Адамзатқа деген сүйіспеншіліктің жеке көрінісі ретіндегі патриотизм бөгде халықтарды жек көруге жол бермейді» [4].

Украин халқының ұлы перзенті Т.Г.Шевченко жалған патриотизмді айыптап, былай деген болатын: «Туған елін сүймейтін, жарымжан жүрек жандар бар...» [5].

В.Г.Белинский патриотизмнің халықтарды жақындататын, олардың арасындағы рухани игіліктерді алмастыратын күшін анықтауда ғылыми жаңа дәрежеге көтерілді. «Халықтар, – деп жазды ол, – өздерінің адамзаттық ұлы қоғамның мүшесі екендігін түсіне бастады, әрқайсысы өз ұлтының рухани қазынасымен жомарт бауырларша бөлісе бастады. Бір халықтың әрбір олжасын басқа халықтар қуана еншілей бастады...» [6].

Ол жеке ұлт өкілдерінің кінәмшіл, бақай есеп өзімшілдігі келмеске кетіп, «ақыл-ой сәулесімен көзі ашылған халықтардың бауырлық құшағы айқасатын күнді армандады.

Халықтардың қалтқысыз достығы мен отансүйгіш идеясын Н.Г.Чернышевский одан әрі дамытып: «...орыстық әрбір ұлы адамының тарихтан алатын орыны Отанға сіңірген еңбегімен, ал, адамдық қадірі оның патриотизм қуатымен өлшенеді», – деп жазды.

Бірінші түрге буржуазиялық-прогрессивті ұлттық қозғалыстар аяқталып, «үлкен» ұлттар мемлекет ішіндегі отарлардағы басқа ұлттарды езіп-жаншып отырған Батыс Еуропа мен Америка Құрама Штаттарының державаларын жатқызады. Бұл елдердегі пролетариаттың міндеті құл болып отырған ұлттардың миллиондаған адамдарының мүддесімен байланысты деп түсіндіреді.

Шығыс Еуропаның мемлекеттерін, әсіресе Ресейді В.И.Ленин екінші түрге жатқызады. Өйткені ХХ ғасырда бұл аймақта буржуазиялық-демократиялық ұлттық қозғалыс өршіп, ұлттық күрес асқынып кеткен болатын. Демек, ол езгідегі ұлттардың жұмысшыларының таптық күресін езуші ұлттардың таптық күресімен ұштастыру жөнінде қиын мәселені қиыстыруға ұмтылды. В.И.Лениннің пайымдауынша, ұлттардың үшінші түрі – отар және жарты отар елдерде тұратындар. Бұл елдердің бірінде буржуазиялық-демократиялық қозғалыстар жаңа басталған, өзгелерінде бұл қозғалыстар жүріп жатыр. Олай болса, маркшілдердің міндеті бұл елдердегі буржуазиялық-демократиялық ұлт- азаттық қозғалыстың неғұрлым революциялық элементтерін қолдап, империалистік мемлекеттердің езгісіне қарсы бағыттау болып табылады [7].

Бұл үш түрлі елдердің бірінен-бірінің айырмашылығын ашып көрсете отырып, ол: «Отан – тарихи ұғым. Ұлттық езгінің кезіндегі немесе осы езгіге қарсы күрес кезіндегі «Отан» түсінігі басқаша. Ал, ұлттық қозғалыс аяқталған кезде тағы басқаша» .

Өзінің «Ұлы орыстардың ұлттық намысы туралы» (1914 ж., 12 желтоқсан) деген мақаласында Отанға, ұлтқа деген қатысын В.И.Ленин былай сипаттаған: «Біздерге, ұлы орыстың саналы пролетарларына, ұлттық намыс сезімі жат па? Әлбетте, жат емес. Біз өзіміздің тілімізді, отанымызды сүйеміз. Біз еліміздің еңбекші қауымын (яғни, халықтың 9/10 бөлігін) демократтар мен социалистердің саналы деңгейіне дейін көтеруге күш салып жүрміз».

Зерттеуші-ғалымдардың басқа бір тобының пікірінше, «Отан» және «патриотизм» түсініктері адамдар қауымдастығының тарихи формасы ретінде халықтың қалыптасуымен байланысты. Мысалы, профессор М.Н.Росенко былай дейді: «Халықтың пайда болуына қарай адамдардың үлкен топтарының әлеуметтік-этникалық, экономикалық, тілдік және рухани ортақтасығы негізінде әлеуметтік, саяси және мәдени орта ретінде «Отан» ұғымы пайда болады» .

Әлеуметтік-этникалық, экономикалық, тілдік және рухани ортақтық элементтері сонау алғашқы қауымдық қоғамның өзінде-ақ пайда болып, отан және патриотизм элементтері де қалыптаса бастады деген қорытындыға келуге болады. Ал, қазақ этносындағы патриоттық идеяға келетін болсақ, көне дәуірдегі түркі-қазақ рулары мен тайпаларында көшіп-қону аймақтары, экономикалық қарым- қатынас, саяси басқару, тіл және рухани мәдениет ортақтығына қарай Отан және патриотизм элементтері қалыптаса бастады. Ал, қазақ этносының ортақ Отаны мен патриотизмінің толық қалыптасуы қазақ халқының толық тұтасуымен тұстас келеді. Нәтижесінде біртұтас экономиканың, саяси тұрақтылықтың, ортақ жер, тіл, мәдениет, салт-дәстүрдің қалыптасуына әкеледі.

Жеке адамның санасында «Отан» түсінігінің қаншалықты терең және саналы орнығуына қарай патриотизмді екіге бөліп қарастыруға болады. Біріншісі, Отан туралы жалпы түсінік. Оған халықтың тарихы, дамуы, қорғаныс тәсілдері, патриоттық пікірлер, көңіл-күйі, дәстүрлері мен саналы сезімі кіреді. Екіншіден, патриотизмнің теориялық деңгейі де бар. Атап айтқанда, Отанның құрылуы, дамуы, сақталуы, оның егемендігі мен тәуелсіздігі туралы ғылыми білімдерді жете меңгеру, Отанға қызмет ету жөніндегі патриоттық идеялар, патриоттық мінез-құлық нормалары осы теориялық деңгейді сипаттайды.

Жоғарыда айтқанымыздай, патриотизм – әртекті түзілімдерден тұратын күрделі қоғамдық құбылыс. Ең алдымен, ол Отанды сүю, оған берілгендік, тарихы, мәдениеті, тілі т.б. ортақ халық немесе халықтар тұратын мекен-аймаққа қатынасты білдіреді. Патриотизмнің ерекшелігі – оның адамның рухани әлемінен орын алатындығында. Басқаша айтқанда, Отанға деген сүйіспеншілік әлеуметтік ерекше құбылыс ретінде әрбір адамның «ішінде», жан дүниесінде болады.

Адамдар өз санасына патриотизм идеялары мен сезімдерін сіңіріп, саналы түрде рухани қажеттілікке айналдырғанда ғана патриот болады. Демек, тәрбие жұмысының қандай да түрлерінің пәрменділігі жалаң түсіндіре беруде емес, адамдарға ас пен ауа қандай

керек болса, патриотизм сезімі сондай қажет болатындай табиғи қажеттілікке жеткізуде деп санаймыз. Ол үшін Отан, туған жер, туған ел деген қастерлі ұғымдарды нақты өмір мысалдарымен әрі қарапайым, әрі түсінікті етіп, пайымдай білу керек.

Жас ұрпақ тәрбиесі Қазақстанның егемендік алып, тәуелсіздік жағдайына ие болғанда өз мемлекеттілігін қалыптастыруға байланысты бала тәрбиесін қайта қарау маңызды міндеттердің бірі болып отыр. «Қазақстан – біздің ортақ үйіміз, біздің өзіміз де, біздің бабаларымыз да осы жерді мекен етеді. Егер біз өзіміздің елімізді, өзіміздің өмірімізді сынауды білер болсақ, осы жасампаздықпен жаңғыртып, бой көрсеткен әрбір тал шыбықты мәпелеп өсіріп отырмасақ, онда біз өзімізді нағыз патриот деп санай алмас едік», — деген Тұңғыш президентіміз Н.Ә.Назарбаевтың мемлекетіміздің келешегінің тұтқасын ұстайтын жас ұрпақты осы бастан Отанына, атамекеніне шын берілгендік рухында тәрбиелеуден артық борыш жоқ екендігін атап көрсетсек болады [8].

Патриоттық сана ұлттық және жалпы адамзаттық мүдделер тұрғысынан қарағанда Отанға деген көзқарас құндылықтарының жиынтығы болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Меңлібаев Қ. Патриотизм және ұлтаралық қатынас мәдениеті // Ақиқат, 2000, №12. – Б. 3-8.
2. Есенғараев Е.Ж. Плурализм и патриотизм // Индустриальная Караганда. – 2002. 25 қазан. – № 183–185.
3. Чернышевский Н.Г. Полное собрание сочинений: В 15 т. Т. I–XVI. – М.: Госполитиздат, 1939–1953. – 575 с.
4. Добролюбов Н.А. Избранные педагогические сочинения / АПН СССР. – М.: Педагогика, 1986. – С. 58-60.
5. Шевченко Т.Г. Собрание сочинений: В пяти томах // Под ред. М. Рыльского и Н. Ушакова. — Москва: Гослитиздат, 1948–1949.
6. Белинский В.Г. Избранные педагогические сочинения. — М.: Педагогика, 1982. — 287 с.
7. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – Т. 37. – М.: Госполитиздат, 1965–1975. – 738 с.
8. Назарбаев Н.Ә. Қазақстанның болашағы – қоғамның идеялық бірлігінде. – Алматы: Қазақстан, 1993. – 33 б.

УДК 1174

ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ҰЛТ ТАРИХЫ

Ғабдолла Т.Ғ.,

жалпы білім беретін пәндер кафедрасының оқытушысы

Русланұлы Р.,

курсант

Қазақстан Республикасы ИМ Б.Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы

Қарағанды қ., Қазақстан

Аңдатпа. Мақала барысында біз адами қасиеттер мен ұлттық құндылықтар жөнінде сөз қозғаймыз. Түрлі ұлттар азаматтарының бірігуі олардың этникалық ерекшеліктерін, тілі мен мәдениетін, салт-дәстүрлерін сақтауға негізделуі тиіс. Көп ұлттық әлеуметтік ортадағы рухани келісімге жол әр жеке тұлғаның әлеуметтік қатынастар жүйесінің және қоғамның тарихи дамуының субъектісі ретіндегі ұлттық қадір-қасиетін тәрбиелеу арқылы жүреді. Өзін-

өзі құрметтеу – басқа ұлттар өкілдеріне құрметпен қарауды білдіретін жалпыадамзаттық құндылықтарды ұғынып түсінудің қайнар көзі.

Кілт сөздер: құндылық, ізгілік, кеңпейілділік, мейірбандық, тұлға, сана, этнос.

Ұлттық құндылықтар ізгілік, кеңпейілділік пен мейірбандық, береке-бірлік сынды жалпыадамдық қасиеттерге ие көшпенді өркениеттің даму жолымен астасып жатыр. Әрі біздің көне түркілік дүниетанымымызды – болмысымызды, көшпенділер өркениетінің негіздерін заманға лайық қайта жаңғыртудың, еліміздің алдыңғы қатарлы қуатты мемлекет ретінде өркендеуінің кепілі болып табылады. Оның басымдықтары – дәстүрлі құндылықтарды қолдау; ұлттық барабарлықты анықтайтын адамгершілік бағдарларды қалыптастыру және дамыту, қоғамның зияткерлік әлеуетін күшейтуге бастайды. Негізгі өлшемдер – гуманизм мен әділеттілік, әлеуметтік-адамгершілік прогресс екендігінде сөз жоқ. Осыған орай ұлт сынды күрделі жүйенің тыныс-тіршілігін қамтамасыз ету үшін осы қоғамға тән тарихи сананы қалыптастыру керек (төл тарих пен мәдениеттің өзіндік болмысын сипаттайтын ұлттық дүниетанымды, рухани қайнар көздерді, жаңғырту арқылы). Тарих өткенмен, адам жадысымен және әлеуметтік санамен сабақтас. Тарихи сананы төл тарихты зерттеп-зерделеу, ұлттық мәдениеттің негізін құрайтын іргелі құндылықтарды игеру арқылы ғана қайта жаңғыртуға болады. Адамдарды рухани оятатын ана тілімен қоса, дәстүрді де жаңғырта отырып, халықтың өткен тарихын толығымен қалпына келтіру қажет. Тәуелсіздіктің рухани тұғырнамасын түзетін тарихи сана-сезімнің қалыптасуы деген – осы», – дейді философия ғылымдарының докторы, профессор Б.Сатершинов. Түрлі ұлттар азаматтарының бірігуі олардың этникалық ерекшеліктерін, тілі мен мәдениетін, салт-дәстүрлерін сақтауға негізделуі тиіс. Көп ұлттық әлеуметтік ортадағы рухани келісімге жол әр жеке тұлғаның әлеуметтік қатынастар жүйесінің және қоғамның тарихи дамуының субъектісі ретіндегі ұлттық қадір-қасиетін тәрбиелеу арқылы жүреді. Өзін-өзі құрметтеу – басқа ұлттар өкілдеріне құрметпен қарауды білдіретін жалпыадамзаттық құндылықтарды ұғынып түсінудің қайнар көзі. Мұндай біріктіретін және біріккен идеология бөліктерін жасау патриотизм басымдығына, атап айтқанда, жалпыадамзаттық құндылықтар ретіндегі қоғамдық келісім, интернационализм мен гуманизм негізі болған қазақстандық патриотизмге сүйеніп жүргізіледі. Ұлттық бірліктің басты қағидасы ретінде ұлт рухын нығайтып дамыту біріктіруші және нығайтушы негіздер ретінде белгіленді. Рухани негіз – ұлтты біртұтас етіп біріктіретін күш. Халық рухы күшті болған сайын оның мемлекеттілігінің болашағы да жоғары. Бұл тарих пен біздің тағдырымыздың басты қозғаушы тетігі. Ұлт рухы кез келген ел келбетінің қайталанбас қасиетін айқындайды, бағытын анықтап, дамуына екпін береді. Біздің ұлттық рухымызды көтеру үшін: дәстүрлер мен патриотизм рухы, жаңару, жарысу және жеңіске жету рухы; дәстүрлі құндылықтарға сүйену (тіл мен мәдениетке құрмет, имандылық, отбасы, ұрпақтар байланысы, патриотизм және төзімділік) қоғамның рухани негізі ретінде негізгі басымдықтар болуы тиіс [1].

Халықтың ұлттық өзіндік санасының қалыптасуына мынадай әртүрлі факторлар әсер етеді: ұлттың өмір сүруінің әлеуметтік-экономикалық және тарихи жағдайлары; этникалық орта, этноәлеуметтік жағдайлар; этномәдени салт-дәстүрлер, құндылықтар; мемлекеттің экономикалық дамуындағы әлеуметтік идеялар, оның институттары және қарым-қатынастары; саяси сезімдер мен топшылаулар; діни көзқарастар; халықтың көш-қоны; этникааралық белсенді байланыстар; мемлекет және оның институттары, отбасы; білім беру жүйесі (оқыту және тәрбиелеу); БАҚ, мәдени мекемелер және т.б. Әлеуметтік-тарихи тәжірибе әр ұрпақтың өз халқының өткенін саралай отырып, нақты бір уақыт аралығына тән ұлттық дамудың мақсаты мен міндеттерін анықтайтынын, болашағын болжайтынын, саяси, идеологиялық, экономикалық, мәдени бағдарлар құратынын және қазіргі әлемге сәйкес ұлттық өзіндік сана қалыптастыратынын көрсетеді. Бұл үдеріс ұлт тарихының аса

күрделі, шешуші кезеңдерінде жылдамырақ өтеді. Ұлттық өзіндік сана ұлт пен адамның қауымдастығын және олардың осы қауымдастықтың мүшесі екендігін сипаттайтын фактор болып табылады. Тұлға өзінің ұлттың ажырамас бір бөлігі екендігін сезіне отырып, өз халқының тарихын, ұлттық құндылықтарын (жазу, ұлттық тіл, рухани мәдениеттегі жетістіктер және т.б.) түйсінеді, халқының әлемдік мәдениетке қосқан үлесін бағалайды, ұлттық жетістіктермен бөліседі және олардың дамуына ықпал етеді. Ұлттық өзіндік сананың дамуы индивидтің халқының салт-дәстүрлерін, яғни этникалық шыққан тегін білуімен, сонымен қатар бұл үдерісте адамгершілік жалпыадамзаттық құндылықтарды мойындауымен байланысты. Сөйтіп, ұлттық өзіндік сананың дамуының маңызды тұстары ондағы этникалық, ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтардың біркелкілігі болып табылады. Көшпенді мәдениеттің руханилығы оның тәртіп ережелері мен нормаларында, дәстүрлерінде, құндылықты бағдарларында шынайы көрініс тапты. Құндылықты бағдарлар ұлттық өзіндік сананың маңызды компоненті ретінде адамның мінезқұлқы және оның қоршаған әлемге деген қатынасын анықтайды. Олар тұлғаның белсенді әрекетіндегі қоғамдық идеал формасында көрінеді. Олардың қалыптасуы әлеуметтік шарттардың ықпалының аясында өтеді, яғни ұлттық өзіндік сана сияқты әлеуметтену үдерісінде дамиды. Қазақ халқына табиғатқа құндылық ретінде қарайтын ерекше адами қатынас тән. Мысалы, жазу пайда болғанға дейін адамдардың жадында табиғат жағдайларының халықтың дамуына ететін әсері, Асан Қайғының халқы үшін жерұйық іздеуі туралы аңыздар ауызша жеткен. Мұндай жерұйық қазақтардың тоқшылықта өмір сүруі үшін керек еді. Территорияның ортақтығы да қазақтар үшін аса маңызды деп саналды. Олар өздерінің әлемін даласының кеңдігімен ұштастырды. Қазақтардың ұлттық өзіндік санасында дала («Арқа») өз үйі, туған жер («Атамекен») деген ұғыммен сабақтастықта қарастырылды. Қазақ қауымдастығының ұлттық ерекшелігінің бір белгісі олардың көшпелі өмір салтын адамның ең жоғарғы деп құндылығы деп бағалауында. Қазақ халқының дәстүрлері мәдениетінде әлем адам тіршілік ортасы деп түсіндіріледі. Қазақтардың өздерін белгілі бір рудың өкілі деп қабылдауы ұлттық мінезден айқын байқалады. Ұлттық өзіндік сананың мұндай ерекшелігі көшпелі тұрмыстық жағдайлармен және жерге жеке меншіктің болмауымен айқындалған.

Қазақ этносының маңызды ерекшелігі әр адамға, әсіресе жасөспірім ұл баланың өзінің жеті атасын білу, бәрінің аттарын есте сақтау сияқты тарихи жадымен өлшенеді: ол әкесінің аты, нақты бір рудан тарайтын ата, арғы аталарының аттары және т.б. Біздің ата-бабаларымыздың қалдырған нақ осы дәстүрін ғаламат құндылық десек те болады, өйткені жеті атасына дейін қыз алыспау, туыстармен некеге тұрмау сияқты дәстүр қазақтардың қан тазалығын сақтап қалуына игі әсерін тигізді. Қазіргі генетиктер ежелгі түріктердің болжамдарын ғылыми тұрғыда дәйектеп берді. Ата-баба салты қазақ халқының ұлттық өзіндік санасына тән белгі болып табылады.

Этностардың айрықша сезімі деп Отанға деген сүйіспеншілікті білдіретін патриотизмді, Отанға беріле қызмет етуді атауға болады. Егер ұлттық өзіндік санада патриотизм идеялары басымдық танытса, онда азаматтардың ұлттық құндылықтарға қызығушылығын, өз ұлтына деген мақтаныш сезімін, көпұлтты Қазақстанда дамыған демократиялы мемлекет құруға ұмтылуын атап айтамыз. Патриотизм, яғни елжандылық - ғасырлар бойы қалыптасқан терең сезім. Патриоттық сезім қазіргі ұлт пайда болғанға дейінгі кезден басталады. Оның негізіне бірігу идеясы жатады. Ол халықтар арасындағы ізгілікті өзара қарымқатынасқа құрылады.

«2006-2008 жылдарға арналған Қазақстан Республикасы азаматтарына патриоттық тәрбие берудің мемлекеттік бағдарламасы» ұлттық идеяның негізгі қағидалар қамтылған басты құжаттардың бірі болып табылады. Бұл құжатқа онда белгіленген мына мақсаттар ерекше мән береді: Қазақстан азаматтарында жоғары патриоттық сана мен өз елі үшін мақтаныш сезімін қалыптастыру, патриоттық тәрбие жүйесін мақсатты түрде дамыту

арқылы Отан мүдделерін қорғау жөніндегі азаматтық парыз бен конституциялық міндеттерді орындауға дайын болуға тәрбиелеу.

Патриоттық тәрбие мәселесі «Қазақстан-2050» Жолдауында жаңа мазмұнға ие болды. Президент атап өткендей, жаңа қазақстандық патриотизмнің басты мақсаты – қоғамдық келісімді сақтап нығайту. Бұл біздің мемлекет ретінде, қоғам ретінде, ұлт ретінде өмір сүруіміздің бұлжымас шарты. Қазақстандық патриотизмнің негізі – бұл барлық азаматтардың тең құқықтағы және олардың Отан абыройы үшін ортақ жауапкершілігі. Еліміздің әр азаматы өз жерінің қожайыны ретінде сезініп, елі мен оның жетістіктеріне деген мақтаныш сезімін ұялатуы қажет. Сонымен бірге Елбасы 2050 жылға қарай Қазақстанның әр азаматы өзінің ертеңі мен болашағына нық сеніммен қарайтындай саяси қоғам орнату қажеттігіне көңіл аударды. Біздің балаларымыз бен немерелеріміз отанындағы өмірді артық көруі тиіс, өйткені оларға мұндағы өмір жат жерден әлдеқайда жақсы. Сол себепті мұнда оларға және Қазақстанның әр азаматына өмір сүру деңгейі, қауіпсіздік, тең мүмкіндіктер мен болашақ үшін кепілдік беріледі.

Әдебиеттер тізімі

1. Доктрина национального единства Казахстана. – 2010.
2. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ 2014 жылғы 17 қаңтар.
3. Қазақстан Республикасы Н.Ә. Назарбаевтың «Интеллектуалды ұлт-2020» ұлттық бағдарламасы. /Айқын. – 2008.

УДК 37.013

MAIN PEDAGOGICAL ASPECT OF UPBRINGING INTELLECTUALISM

Umirbekova A.A.,

senior lecturer

College of Professional Education of KazNWPU

Almaty, Kazakhstan

Abstract. This article deals with issues of intellectualism education . Starting from the birth a child acquires these skills in the process of his development and becomes an intellectual person. Educational practice requires an anthroposophical art of education to work out in detail how the human being reveals himself as a child . We learn to know that the intellectualistic trend in science owes its existence to a necessary phase in the evolution of mankind.

Key words: natural science, an instinctive pedagogy, spontaneity, original force, predominant significance, metamorphosis.

Аңдатпа. Бұл мақалада интеллектуалды тәрбиелеу мәселесі қарастырылуда. Бала туылған сәттен бастап осы дағдыларды иемденеді және интеллектуалды жеке тұлға ретінде қалыптасады. Оқу тәжірибесі адам қалай өзіне бала ретінде қараса, бөлшектермен жұмыс жасауға арналған оқудың антропологиялық өнерін талап етеді. Біз ғылымдағы интеллектуалдық бағыт адам эволюциясындағы өзінің қажетті дәрежесіне жетуін білу үшін оқимыз.

Кілт сөздер: табиғи ғылымдар, инстинктивті педагогика, тосындық, алғашқы күш, білімді игеру, метаморфоз.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы воспитания интеллектуализма.

Начиная с рождения ребенок в процессе развития приобретает данные навыки и становится интеллектуальной личностью. Учебная практика требует антропософское искусство образования для работы в деталях, как человек ведет себя как ребенок. Мы учимся, чтобы знать, что интеллектуалистическое направление в науке получило свое существование до необходимого этапа в эволюции человечества.

Ключевые слова: естественные науки, инстинктивная педагогика, спонтанность, изначальная сила, преобладать значением, метаморфоз.

A true pedagogy must be based upon a knowledge that embraces man with respect to body, soul and spirit. Intellectualism only grasps man with respect to his body, for to observation and experiment the bodily alone is revealed. Before a true pedagogy can be founded, a true knowledge of man is necessary. This Anthroposophy seeks to attain. One cannot come to a knowledge of man by first forming an idea of his bodily nature with the help of a science founded merely on what can be grasped by the senses, and then asking whether this bodily nature is ensouled, and whether a spiritual element is active within it. In dealing with a child such an attitude is harmful. For in him, far more than in the adult, body, soul and spirit form a unity. One cannot care first for the health of the child from the point of view of a merely natural science, and then want to give to the healthy organism what one regards as proper from the point of view of soul and spirit. In all that one does to the child and with the child one benefits or injures his bodily life. In man's earthly life soul and spirit express themselves through the body.

A bodily process is a revelation of soul and spirit. Material science is of necessity concerned with the body as a physical organism; it does not come to a comprehension of the whole man. Many feel this while regarding pedagogy, but fail to see what is needed to-day. They do not say: pedagogy cannot thrive on material science; let us therefore found our pedagogic methods out of pedagogic instincts and not out of material science. But half-consciously they are of this opinion. We may admit this in theory, but in practice it leads to nothing, for modern humanity has lost the spontaneity of the life of instinct. To try to-day to build up an instinctive pedagogy on instincts which are no longer present in man in their original force, would remain a groping in the dark. We come to see this through anthroposophical knowledge. We learn to know that the intellectualistic trend in science owes its existence to a necessary phase in the evolution of mankind.

In recent times man passed out of the period of instinctive life. The intellect became of predominant significance. Man needed it in order to advance on his evolutionary path in the right way. It leads him to that degree of consciousness which he must attain in a certain epoch, just as the individual must acquire particular capabilities at a particular period of his life. But the instincts are crippled under the influence of the intellect, and one cannot try to return to the instinctive life without working against man's evolution. We must accept the significance of that full consciousness which has been attained through intellectualism, and – in full consciousness – give to man what instinctive life can no longer give him. We need for this a knowledge of soul and spirit which is just as much founded on reality as is material, intellectualistic science. Anthroposophy strives for just this, yet it is this that many people shrink from accepting. They learn to know the way modern science tries to understand man. They feel he cannot be known in this way, but they will not accept that it is possible to cultivate a new mode of cognition and – in clarity of consciousness equal to that in which one penetrates the bodily nature – attain to a knowledge of soul and spirit. So they want to return to the instincts again in order to understand the child and train him. But he must go forwards; and there is no other way than to extend anthropology by acquiring Anthroposophy, and sense knowledge by acquiring spiritual knowledge. We have to learn all over again. Men are terrified at the complete change of thought required for this. From unconscious fear they attack

Anthroposophy as fantastic, yet it only wants to proceed in the spiritual domain as soberly and as carefully as material science in the physical. Let us consider the child. About the seventh year

of life he develops his second teeth. This is not merely the work of the period of time immediately preceding. It is a process that begins with embryonic development and only concludes with the second teeth. These forces, which produce the second teeth at a certain stage of development, were always active in the child's organism. They do not reveal themselves in this way in subsequent periods of life. Further teeth formations do not occur. Yet the forces concerned have not been lost; they continue to work; they have merely been transformed. They have undergone a metamorphosis. (There are still other forces in the child's organism which undergo metamorphosis in a similar way.) If we study in this way the development of the child's organism we discover that these forces are active before the change of teeth. They are absorbed in the processes of nourishment and growth. They live in undivided unity with the body, freeing themselves from it about the seventh year. They live on as soul forces; we find them active in the older child in feeling and thinking.

Anthroposophy shows that an etheric organism permeates the physical organism of man. Up to the seventh year the whole of this etheric organism is active in the physical. But now a portion of the etheric organism becomes free from direct activity in the physical. It acquires a certain independence, becoming thereby an independent vehicle of the soul life, relatively free from the physical organism. In earth life, however, soul experience can only develop with the help of this etheric organism. Hence the soul is quite embedded in the body before the seventh year. To be active during this period, it must express itself through the body. The child can only come into relationship with the outer world when this relationship takes the form of a stimulus which runs its course within the body. This can only be the case when the child imitates. Before the change of teeth the child is a purely imitative being in the widest sense. His training must consist in this: that those around him perform before him what he is to imitate. The child's educator should experience within himself what it is to have the whole etheric organism within the physical. This gives him knowledge of the child. With abstract principles alone one can do nothing.

Educational practice requires an anthroposophical art of education to work out in detail how the human being reveals himself as a child. Just as the etheric organism is embedded in the physical until the change of teeth, so, from the change of teeth until puberty, there is embedded in the physical and etheric a soul organism, called the astral organism by Anthroposophy. As a result of this the child develops a life that no longer expends itself in imitation. But he cannot yet govern his relation to others in accordance with fully conscious thoughts regulated by intellectual judgment. This first becomes possible when, at puberty, a part of the soul organism frees itself from the corresponding part of the etheric organism. From his seventh to his fourteenth or fifteenth year the child's life is not mainly determined by his relation to those around him in so far as this results from his power of judgment. It is the relation which comes through authority that is important now. This means that, during these years, the child must look up to someone whose authority he can accept as a matter of course. His whole education must now be fashioned with reference to this. One cannot build upon the child's power of intellectual judgment, but one should perceive clearly that the child wants to accept what is put before him as true, good and beautiful, because the teacher, whom he takes for his model, regards it as true, good and beautiful.

References

1. Lindsay White. Oxford University Press, 2003.
2. Bonamy D. Pedagogical course book. Pearson Education Limited, 2008. – 128 с.
3. Natural Science. Part 1. Издательство ЦАТ-Полиграф, 2010. – 49 с.
4. Virginia Evans Pearson Education Limited, 2003.

УДК 37.013

**ПЕДАГОГТИҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ –
ЗАМАНАУИ БІЛІМ БЕРУДІ ДАМЫТУДЫҢ НЕГІЗІ****Тобугов М.Т.,**

*гуманитарлық ғылымдарының магистрі, мұғалім,
директордың ғылыми жұмысы
жөніндегі орынбасары
Әлихан Бөкейханов атындағы орта мектебі
Жамбыл қ., Қазақстан
e-mail: mtobugov@mail.ru*

Аңдатпа. Бүгінгі күні инновациялық педагогикалық технологияларды қажетті деңгейде қолдану және жеке тұлғаның білім деңгейін, шығармашылық қабілетін қоғамдық сұранысқа сай қалыптастыру басты міндетке айналуда. Оқыту үрдісін ұйымдастыру мен жүргізуде оқытудың тиімді әдіс-тәсілдерін пайдаланып келеді. Мектеп табалдырығында алған білімдерін өмірде қажеттілікке жаратып, білім мен тәрбиені, өнер мен өнегені бойына сіңіріп өсуде. Кез келген жағдайда нақты шешім қабылдауға дайын, инновациялық технологияны меңгерген, рефлексия жасай алатын креативті оқушы болып шығады.

Кілт сөздер: инновация, тіл, құрал, әдістемелік, технология, педагог, бағалау.

Аннотация. На сегодняшний день, для формирования уровня знаний и творческих способностей личности главной задачей является применение инновационных педагогических технологий. В организации учебного процесса – это эффективные методы и приемы. Приобретенные знания и навыки в стенах школы создают уклад в жизни, прививают знания и воспитание, искусство и мораль. В итоге учащийся становится личностью, который готов принимать конкретные решения, умеющий размышлять и владеющий инновационными технологиями.

Ключевые слова: инновация, язык, инструмент, методика, технология, учитель, оценка.

Abstract. Today, the main task is to use innovative pedagogical technologies according to the level of education and creative abilities of the personality. Effective teaching methods are used in the educational process. Students gain the knowledge when they enter school to create a need in life, absorb education and upbringing, art and morality. They will be ready to make a clear decision in any situation, own innovative technologies, and know how to reflect.

Keywords: innovation, language, tool, methodology, technology, teacher, assessment.

Білім беру саласындағы реформалар бір жағынан әлемдік білім беру кеңістігіне сай өркендеуге ұмтылса, екінші жағынан ұлттық болмысты қалыптастыру мақсатында мәдени-тарихи құндылықтарға сай өзіндік бет бейнесін сақтауды көздейді.

Қазіргі кездегі білім берудің жаңа парадигмасы жағдайында жеке тұлғаның шығармашылық бағыттылығы мен шығармашыл тұлғасын қалыптастыру мәселесіне қызығушылықтың артуы осы міндеттерді шешудің бағдары ретінде қарастырылып отыр.

Биыл егемен ел болғанымызға 32 жыл толып отыр. Тәуелсіздік – біздің ең қастерлі құндылығымыз. Ең басты жетістігіміз – біртұтас ел болып, жаңа мемлекет құрдық. Іргемізді бекітіп, еңсемізді тіктедік. Халықаралық қауымдастықтың белді мүшесіне айналдық.

Тұрақты қоғам қалыптастырып, орнықты даму жолына түстік. Мемлекеттілігімізді нығайту үшін бір ел болып еңбек етіп жатырмыз.

Егемендік дегеніміз – жалаң ұран мен жалынды сөз емес. Біз үшін ең маңыздысы – әр азаматтың Тәуелсіздік игілігін сезіне алуы. Оның басты көрінісі – елдегі бейбіт өмір, қоғамдағы тұрақтылық пен тыныштық. Сондай-ақ, халықтың тұрмыс сапасының жақсаруы және жастардың болашаққа нық сеніммен қарауы. Барлық бастамамыз осыған бағытталуда.

Қазақстан Республикасының білім туралы заңына еліміздің білім беру жүйесінің басты міндеттері атап көрсетілген, соның бірі білім беру жүйесін ақпараттандыру, оқытудың жаңа технологиясын енгізу, бүкіл әлемдік коммуникация желісіне шығу деп білім беру жүйесін одан әрі дамыту міндеттерін қойды. Бұл міндеттерді шешу үшін әр мұғалімнің күнделікті ізденісі арқылы барлық жаңалықтар мен жаңа қарым-қатынастарға өту қажеттілігі туындайды. Келер ұрпаққа қоғам талабына сай тәрбие мен тіл тазалығын сақтай отырып, білім беру мұғалімдердің инновациялық іс-әрекетінің ғылыми педогогикалық негіздерін меңгеруі маңызды мәселелердің бірі. Қазіргі таңда инновациялық технологияның көптеген түрлері бар. Атап айтсақ, модульдік технология, сын тұрғысынан ойлау, тірек сызба технологиясы, дамыта оқыту проблемалық оқыту, деңгейлеп саралап оқыту технологиясы, ойын технологиясы және ақпаратты технологиясы. Білім беру жекелеген құбылыс немесе дағды емес, ол оқушылардың оқуға қабілетін жақсартуға мүмкіндік беретін педогогикалық тетіктердің біртұтас кешені деп айқындалған. Жалпы алғанда әлемдік дәрежеге жету мақсатын көздей отырып, жаңаша қырда қолданатын технологияларды тиімді пайдалану. Қазақ тілі сабағы жаңа ақпараттық технологиялармен тығыз байланысты. Қазіргі кездегі білім беру жүйесіндегі негізгі мақсат оқушыға жеке тұлға ретінде қарап, оның дамуына көп көңіл бөлу. Қазақ тілі пәнін оқыту мұғалімнен зор міндеттерді талап етеді өйткені, ол бүкіл сыныптың қажеттіліктеріне жауап беруі тиіс.

Оқытудың инновациялық технологияларын меңгеру – қазіргі заман талабы. ХХІ ғасыр – білім мен ғылым ғасыры. Бүгінде мектептердегі білім беру тәсілін жаңартып, орта білім берудің тың моделі енгізіліп, әлемдік деңгейге шығуға жол ашылуда. Сонымен қатар, білім беру парадигмасы өзгеріп, білім берудің мазмұны жаңарып, жаңа көзқарас, жаңаша қарым-қатынастар пайда болып жатқан ауқымды өзгерістер, түрлі ынталы бастамалар мен түрлендірулерге кеңінен жол ашуда. Осы тұрғыдан алғанда педагогикалық қызметтің тиімділігін арттыру, оны жаңа сапада ұйымдастыру қажеттілігі туындайды. Бұл үшін мұғалімдерге инновациялық іс-әрекеттің ғылыми-педагогикалық негіздерін меңгеруі мақсат етіледі. Ал жаңа технологияны пайдалану, міндетті деңгейдегі білімді қалыптастыра отырып, мүмкіндік деңгейге жеткізу. Сондықтан, мұғалімнің шығармашылық педагогикалық әрекетін ұйымдастыруда қазіргі педагогикалық технологияларды меңгерудің маңызы зор. Өйткені мемлекеттік білім стандарты деңгейінде оқу үрдісін ұйымдастыру жаңа педагогикалық технологияны ендіруді міндеттейді [1].

Ғылым мен техниканың жедел дамыған, ақпараттық мәліметтер ағыны күшейген заманда, ақыл-ой мүмкіндігін қалыптастырып, адамның қабілетін, талантын дамыту білім беру мекемелерінің басты міндеті. Білім беру кеңістігіндегі ауадай қажет жанару, мұғалімнің қажымас ізденімпаздығы мен шығармашылық жемісімен келмек. Себебі, біз қадам басқан ХХІ ғасыр жан-жақты дамыған, білімді, өз ісіне және өзгенің ісіне әділ баға бере алатын, өзіне сенімді, Отанының әлеуметтік-экономикалық дамуына зор үлесін қоса алатын азамат тәрбиелеуді талап етіп отыр.

Дамудың негізі – білім мен ғылымға келіп тіреледі. Инновациялық процестер қазақстандық білім беру жүйесін қалыптастыруға және нығайтуға ықпал ететін негізгі векторлар болып табылады. Әлемдегі дамыған елдер сияқты Тәуелсіз елімізде білім жүйесінің сапасын жетілдіру ең негізгі өзекті мәселелердің бірі болып отырғаны белгілі. Осыған орай, білім беру жүйесінде өскелең ұрпаққа сапалы білім беріп, олардың үйлесімді

дамуы мен тұлға ретінде қалыптасуында педагогтің кәсіби шеберлік көрсеткіштерінің бірі – жалпы педагогикалық, ғылыми-теориялық, әдістемелік жаңалықтар мен озық тәжірибені жетік меңгеру болып табылады. Осы орайда білім беру жүйесінің алдына жаңа міндеттер қойып отырғаны белгілі. Ең бастысы – жеке тұлға, жеке тұлғаны қалыптастыру және оларды дамыту үшін қажетті жағдайлар жасау. Осыған орай оқытудың әр түрлі педагогикалық технологиялары жасалып, жүзеге асырылуда. Олардың бәрінде бірінші орында оқушы тұрады және оның өз бетімен білім алуға белсенділігіне баса назар аударылады. Өйткені оқушы өзінің әрекеті арқылы ғана дами алады. Баланың білім алу, даму іс-әрекеттерін осы мақсатта сауатты ұйымдастыра білу, оған басшылық ету, білім алуға ұмтылуына түрткі бола білу мұғалімнің үнемі педагогикалық ізденісте болуын талап етеді [2].

Әр педагог өзінің миссиясын терең түсініп, заман ағымынан қалмай, оны іске асыру бағытында кәсіби жағынан да, шығармашылық жағынан да еңбектеніп, жастарымыздың дамуына үлесін қосса, дамыған елдердің қатарынан көрінеріміз шексіз. Мен кәсіби және шығармашыл мұғалім ретінде өз кәсіби даму зертханаммен бөліскелі отырмын. Өзімнің ізденісімнен туындаған 6-сыныптарға арналған (оқыту қазақ тілінде) қазақ тілі пәнінен «Жиынтық бағалау тапсырмаларының жинағы» атты көмекші құралымды ұзақ мерзімді оқу бағдарламасы негізінде дайындадым. Білім алушылар тарау бойынша тақырыптарды қалай қабылдағанын, қалай меңгергенін тексеру үшін бөлім бойынша жиынтық бағалау мен тоқсандық жиынтық бағалау тапсырмаларын құрастырдым.

Құрастырылған әдістемелік көмекші құрал білім алушының міндетті деңгейдегі білімді меңгеруіне, оны ынталандыруға мүмкіндік береді және тағы да тиімді жағы – білім алушының дүниежүзілік білім жүйесінде қолданылып жүрген балл жинау әдісіне баулу. Көбірек балл жинауға ұмтылу арқылы оқушылардың білім алуға деген қызығушылығы, ынтасы артады, өз білімін өзі бағалай білуге үйренеді.

Әдістемелік көмекші құрал «Орта білім берудің (бастауыш, негізгі орта, жалпы орта білім беру) мемлекеттік жалпыға міндетті стандартын», «Оқу бағдарламасына», «Оқу жоспарына, «Негізгі орта және жалпы орта білім беретін мектеп мұғалімдеріне арналған критериялды бағалау бойынша нұсқаулыққа», «Қалыптастырушы бағалауға арналған тапсырмалар жинағы», «Жиынтық бағалауға арналған әдістемелік ұсыныстарға» негізделіп дайындалған.

6-сыныптарға қазақ тілі пәнінен «Жиынтық бағалау тапсырмаларының жинағы» атты әдістемелік көмекші құралда тапсырмалары құрылымы жағынан жас ерекшелігіне сай, білім беру стандарттары мен типтік бағдарламалары талаптары басшылыққа алынды. Бұл білім деңгейін толық және терең бағалайтын ой қорытуды, салыстыруды қажет ететін тапсырмалар. Оқу сауаттылығы бойынша ұсынылатын тапсырмалар оқушының функционалдық сауаттылығын, тілдің прагматикалық қызметінің қоғамдық-әлеуметтік қатынастар жүйесіндегі және шешендік үрдістегі рөлін меңгеруін тексереді, ал қазақ тілінің грамматикалық тапсырмалары негізгі білімін тексеру тапсырмаларынан құралады. Бөлім бойынша жиынтық бағалаудың тапсырмалары оқушылардың тоқсан бойынша жоспарланған оқу жоспарына жету деңгейін анықтауға мүмкіндік береді және бөлім бойынша жиынтық бағалауды өткізуге арналған бағалау критерийлері мен дескрипторлары бар тапсырмалар ұсынылған.

Аталған тапсырмалар жинағының мақсаты – жаңартылған білім беру мазмұны аясында оқушыларды оқу сауаттылығын арттыруға, креативті қолдануға бағыттау. Әдістемелік көмекші құрал білім беру мазмұнын жаңарту аясында оқушылардың білімдерін дамытып, функционалдық сауаттылығын арттыру мақсатында жасалған.

Қазақ тілі пәні бойынша алған білімін өмірде қолданудың болашағы зор, ол оқушылардың білімін салыстырып, оқушы тарапынан кеткен олқылықтарды ашып көрсетіп, білім беру үрдісінде жеке жұмыс жүргізіп, орындаушылық және шығармашылық дағдыларын қалыптастырады. Аталған жинақ облыс көлемінде таратылуына ұсынылып,

2019 жылдың 24 желтоқсандағы №5 хаттамасына сәйкес Жамбыл облысы әкімдігінің білім басқармасы оқу-әдістемелік кабинетінің Әдістемелік кеңесінің шешімімен баспадан шығып таратылды [3].

«Халық пен халықты, адам мен адамды теңестіретін нәрсе білім» деп ұлы жазушы М.Әуезов айтқандай, тәуелсіздік туын тіккен елімізді өркениетке апарар жолдың бастауы – мектеп. Қай елдің болсын өніп-өркендеуі, өсуі, дүниеде өзіндік орнын алуы оның ұлттық білім жүйесінің қалыптасуына, даму бағытына тікелей байланысты. Қазіргі заманда елдің бәсекеге қабілеттілігі оның азаматтарының парасаттылығымен анықталады және білім беру жүйесі болашақ жастардың талабына сәйкес дамуы тиіс. Оқушылардың білімін бағалауда жаңа қадам, жаңа өзгерістерді қажет етеді. Болашақ ұрпақтарды рухани бай, зияткерлік білімді, адамгершілігі мол етіп тәрбиелеуде мектептің алатын орны ерекше.

2015жылданбастапфункционалдықсауаттылықтыдамытумақсатындатесттапсырмаларына мәтіндер енгізіліп отыр. Баланың білім алу, даму іс-әрекеттерін осы мақсатта сауатты ұйымдастыра білу, оған басшылық ету, білім алуға ұмтылуына түрткі бола білу мұғалімнің үнемі педагогикалық ізденісте болуында [4]. Осы орайда, оқушылар мен ата-аналардың сұранысын қанағаттандыру мақсатында өзімнің ізденісімнен туындаған жаңа үлгідегі тапсырмалар дайындадым. Жаңа үлгіде деп айтуымның айғағы, 2017-2019 оқу жылдары Ұлттық Бірыңғай Тестілеу орталығының құрастырған кітапшаларында, тек оқу сауаттылыққа назар аударылып, қазақ тілінің грамматикасы сырт қалып жатты. Ал, орта мектептердің ұйымдастыруымен өткен олимпиада, ғылыми жоба және түрлі байқауларда қазақ тілінің грамматикасы бойынша тестер мен түрлі тапсырмалар орындауды талап етеді. Дайындаған тапсырмаларымның нәтижесін көру үшін мектепшіінде 9-11 сыныптар арасында абробациядан өткіздім. Оқушылармен жүргізген жұмыстарым ҰБТ мен ОЖСБ тапсырған кезде оң нәтиже көрсеткеннен кейін «Мәнмәтін арқылы тілдік нормаларды меңгерту» атты тақырыпта әдістемелік құрал жаздым. Әдістемелік құралда оқу сауаттылығының тапсырмаларына қазақ тілінің грамматикасы кіріктіріліп тест түрінде жасадым. Кіріктірілген оқу сауаттылығына бір және бірнеше дұрыс жауапты сұрақтар енгізілген. Тапсырмалары құрылымы жағынан күрделірек болғанмен білім деңгейін толық және терең бағалайтын ой қорытуды, салыстыруды қажет ететін тапсырмалар. Оқу сауаттылығы бойынша ұсынылатын тапсырмалар оқушының функционалдық сауаттылығын, тілдің прагматикалық қызметінің қоғамдық-әлеуметтік қатынастар жүйесіндегі және шешендік үрдістегі рөлін меңгеруін тексереді, ал қазақ тілінің грамматикалық тапсырмалары негізгі білімін тексеру тапсырмаларын құрайды.

Ұсынылып отырған материалдар негізінен мәтін түрінде берілген. Материал білім беру стандарттары мен типтік бағдарламалары талаптары басшылыққа алынды. Әдістемелік құралды құрастырған кезде мәтіндер оқу мақсатқа сай алынды. Оқу сауаттылығы мен эссе өмірге бейімдесе, грамматика сауаттылыққа бейімдейді. Жазған әдістемелік құралым 2017-2018 оқу жылында аудан көлемінде обрабациядан өткізіліп, нәтижесінде жоғары көрсеткіш көрсеткеннен кейін 2019 жылы облыстық «Педагогикалық идеялар фестивалі» байқауына қатысып жүлделі I орын иеленсе, Республикалық байқауда III орынды иеленіп дипломдармен марапатталды. Әдістемелік құрал облыс көлемінде мұғалімдерге, колледж мамандары мен әдіскерлерге таратылды[5].

Қазіргі білім жүйесінің ерекшелігі – тек біліммен қаруландырып қана қоймай, өздігінен білім алуды дамыта отырып, үздіксіз өз бетінше өрлеуіне қажеттілік тудыру. Ол үшін мұғалім жан-жақты, сегіз қырлы, бір сырлы болуы керек.

Білім беру жүйесіндегі өзгерістерге сай тәрбие тәсілдерін ұлттық психологияға бейімдеп, кәсіби бағдар беру оқушының талап-талғамын ескере отырып, тереңдетіп оқыту іске асырылуда. Болашақ ұрпақтарды рухани бай, зияткерлік білімді, адамгершілігі мол етіп тәрбиелеуде мектептің алатын орны ерекше.

Мектеп – білім мен өнердің қайнар бұлағы. Сол бұлақтан нәр алып жүрген мектеп оқушыларына білім мен тәрбиені қатар сіңірту үшін білім саласына көптеген өзгерістер енгізілуде. Соның бірі театр үйірмесі. Театр адам баласының бой түзейтін, оңы мен солын ажыратуға көмектесетін қара шаңырақ. Осындай қара шаңыраққа бейімдеу мақсатында дарынды, талантты оқушылардың басын біріктіріп, ойнай жүріп, ойлай алатын, ойлай жүріп, ойнай алатын оқушы тәрбиелеу. Мектеп табалдырығында өнерді сүйетін, сахнаны өз үйіндей көретін, әдебиет пен шешендікті бойына сіңіретін көркемсөз шеберлері баршылық [6]. Осындай дарынды оқушыларымыздың талантын шыңдау мақатында «Сахна тілі» атты авторлық кешен жаздым. Аталған авторлық кешен оқушыларды көркем әдебиетті оқуға баулып, сахнаға төселдіреді. Кешен авторлық бағдарламадан, мұғалімге арналған көмекші құралдан және оқушы дәптерінен тұрады. Ұсынылып отырған кешен 4 бөлімнен тұрады. Атап өтсем:

1-бөлім. Театр және актер өнері. Бұл бөлімде оқушылар театр және актер өнері туралы жалпы мағлұматты алады. Тақырыптардың не жайында екенін біледі. Оның мазмұнымен танысады.

2-бөлім. Сахна тілі. Бұл бөлімде оқушылар сахна тілінің заңдылықтарын, сахнадағы кейіпкердің ролі туралы танысады. Кейіпкерлердің сөйлеу техникасын, сахналық сезімін, сахналық қарым-қатынастың маңыздылығын, сахналық қиялды өрбу жолдарын меңгереді.

3-бөлім. Театрландырылған қойылымның түрлері. Бұл бөлімде оқушылар театрландырылған қойылымның түрлері мен оның драматургиясының ерекшеліктері туралы толық танысады. Драма – әдеби шығарманың бір түрі ретінде драманың сценарийлік өнердегі орнын меңгереді. Драмалық шығармаға талдау жасай алады. Пьесадағы кейіпкердің ролін сомдап ойнауға үйренеді.

4-бөлім. Драмалық композиция. Оқушылар драмалық композициямен толық танысады. Мазмұнын талдап меңгереді. Театрландырылған қойылым сценарийінің аты, идеясы, тақырыбын ашып түсінеді.

Жас ұрпақ үшін кешеннің берері мол. Аталған авторлық кешеннен білім алған оқушыларым – 12 Республикалық, 18 облыстық байқаулардың жеңімпаздары атанып, қанаттары шыңдалып, болашаққа қадам басса, ұстаз ретінде өзім де кәсіби жағынан өсіп, авторлық кешенім облыстық «Үздік авторлық бағдарлама» байқауында жүлделі I орынды иеленсе, Республикалық байқауда жүлделі II орынды иеленіп дипломдармен марапатталды. Аталған авторлық бағдарлама мектеп мұғалімдеріне, өнер сүйер қауымға және әдіскерлерге арналған [7].

«Өмір бойы білім алу» әрбір қазақстандықтың жеке кредосына айналуы тиіс» – деп, Н.Ә.Назарбаев айтып кеткендей, мұғалім әрдайым іздену үстінде болуы тиіс. «Ізденген жетер мұратқа» демекші, қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі ретінде өз сабақтарымда оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттыру үшін түрлі инновациялық технологияларды қарастырамын. Қазіргі дамыған заманда көк тақтамен сабақты меңгерту оқушы үшін қызық емес. Сабақтың кезеңдерін сақтай отырып, өтілетін тақырыпқа сай түрлі әдіс-тәсілдер мен ойынның түрлеріне енгізе отырып меңгертсек мұғалім үшін де, оқушы үшін де тиімді [8].

Сабақты меңгертудің тиімді жақтарын қарастыра келе, әдістемелік құрал ретінде «Интербелсенді әдіс-тәсілдер мен қызықты грамматикалар топтамасы» атты мұғалімдерге арналған әдістемелік құралды жан-жақтан іздестіріп құрастырып жинақтадым. Құралда әдістер мен тәсілдер және ойынның түрлері топтастырылған. Аталған құрал мұғалім үшін өте керекті құрал. Себебі, аталған құралда сабақты меңгерту мен қызықты өткізу үшін ойынның 103 түрі, әдістің 86 түрі, тәсілдің 12 түрі және қазақ тілінің грамматикасын меңгертуге 286 түрлі тиімді жолдары үлгі ретінде топтастырылған. Аталған құрал аудан көлемінде абробациядан өтіп, мектеп мұғалімдеріне септігі тиіп келеді. «Интербелсенді

әдіс-тәсілдер мен қызықты грамматикалар топтамасы» атты мұғалімге арналған әдістемелік құралымды 2019 жылы облыс көлемінде өткен «Педагогикалық инновациялар жәрмеңкесі» атты байқауда қорғап, жүлделі ІІІ дәрежелі дипломмен марапатталдым. Бұл жағынан мен кәсіби өстім.

Қорыта келе, оқыту үрдісіндегі ең маңызды бөлімінің бірі – оқытудың нәтижесін тексеру. Тексерудің барлық түрін, әдісін, формасын қажетті жағдайда орындау жүйелі түрде дұрыс қолдану оқыту сапасын жоғарылатып, оқушылар үлгеріміндегі жетіспеушілікті дер кезінде ашуға мүмкіндік береді. Оқушылардың функционалдық сауатылығын арттырып, өмірге бейім тұлға тәрбиеленеді. Мектеп табалдырығында алған білімдерін өмірде қажеттілікке жаратып, білім мен тәрбиені, өнер мен өнегені бойына сіңіріп өседі. Алған білімдерінің аясын кеңейту арқылы болашақта қыры мен сырын меңгеріп қана қоймай, кез келген жағдайда нақты шешім қабылдауға дайын, инновациялық технологияны меңгерген, рефлексия жасай алатын креативті оқушы болып шығады.

Әдебиеттер тізімі

1. Әбдилдин Ж. Ескіні жаңамен, дәстүрді инновациямен сабақтастыру сәті туды. – Егемен Қазақстан. – 2017.
2. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. // Егемен Қазақстан. – 2010.
3. Тобугов М.Т. Қазақ тілі. 6-сынып. Жиынтық бағалау тапсырмаларының жинағы. – Тараз, 2020.
4. Ералиева М. Оқытудың қазіргі технологиялары. Бастауыш мектеп, 2006. – №5.
5. Сулейменова Г.М. Үш тілді меңгеру – полимәдениетті тұлға қалыптастыру кепіл». – 2013.
6. Құдайбергенова Қ.С. Педагогтың шығармашылық өнері. – 2008.
7. Сыздықова Р. Сөз құдіреті. – Алматы, 1997.
8. Жалпы білім беретін мектеп мұғалімдеріне арналған критериалды бағалау басшылығы, ҚР Білім және Ғылым Министрлігі Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім беру академиясы «Назарбаев Зияткерлік мектептері» Дербес білім беру ұйымы. – Астана, 2016.

УДК 323(574)

СПРАВЕДЛИВОСТЬ КАК ЦЕННОСТНАЯ ОСНОВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Нурлигенова З.Н.,

*магистр педагогических наук, старший преподаватель
НАО «Карагандинский технический университет»
e-mail: sauresch_nur@mail.ru*

Ивашин Д.С.,

*студент факультета информационных технологий
НАО «Карагандинский технический университет»,
г. Караганда, Казахстан
e-mail: aaa12439524@gmail.com*

Аннотация. В статье изучены и проанализированы программы Справедливый Казахстан и «Адал азамат», а также основополагающие ценности, которые должны присутствовать у граждан. Рассматриваются основные факторы, обеспечивающие плодотворность их ведения

и стремления реализации программ. Подчеркивается необходимость работы с людьми и их мышлением. Рассмотрены различия мышлений у людей, живущих в других странах. Особое внимание уделяется тем ценностям, которые наиболее важны и свойственны нам по историческим причинам, которые прививаются ещё в раннем возрасте.

Ключевые слова: Справедливый Казахстан, «Адал азамат», ценности, гражданин, Республика Казахстан.

Abstract. The article examines and analyzes the Fair Kazakhstan and Adal azamat programs, as well as the fundamental values that citizens should have. The main factors that ensure the fruitfulness of their management and the desire to implement programs are considered. The need to work with people and their thinking is emphasized. The differences of thinking among people living in other countries are considered. Special attention is paid to those values that are most important and peculiar to us for historical reasons, which are instilled at an early age.

Keywords: Fair Kazakhstan, «Adal azamat», values, citizen, Republic of Kazakhstan.

В ежегодном послании народу, президент РК на второй сессии Парламента VIII сказал: «...Для построения Справедливого Казахстана одних только политических и экономических реформ недостаточно. В первую очередь требуется изменение общественного сознания и устремлений граждан, без этого вся остальная работа будет напрасна...» [1]. Для этого важно формирование новых качеств людей. В особенности молодые люди должны олицетворять исключительно лучшие качества. Если каждый будет трудолюбив, образован, справедлив, патриотичен для Казахстана не будет существовать никаких преград. Это главный смысл концепции «Адал азамат», которая берёт начало от учения Абая о «Совершенном человеке».

Стоит отметить мысли одно из великих деятелей Казахстана, а именно Абая Кунанбаевя. Родился 29 июля (10 августа по новому стилю) 1845 года. Он вошёл в историю как поэт, философ, просветитель, народный деятель, основоположник казахской письменной литературы. Переводил многие зарубежные произведения на казахский язык. Знаменитым и внёсшим огромный вклад в культуру, стала прозаическая поэма «Слова назидания». Сборник из 45 притч, на темы: морали, права и истории. Здесь и затрагиваются темы о ценностях и качествах, которыми должны обладать люди. Сам Абай возвышал разум человека и осуждал невежество. Объектом изучения был человек, он задавался вопросом – в чем смысл существования человека, как устроен его организм, может ли человек влиять на ход жизни. Все эти вопросы беспокоили его, он искал ответы в повседневной жизни, увязывая с утверждениями мыслителей разных эпох. «Только разум, наука, воля, совесть возвышают человека. Думать, что можно иначе возвыситься, может только глупец» [2].

Схожая концепция о «сверхчеловеке» принадлежит выдающемуся немецкому мыслителю Фридриху Ницше, который создал свою собственную философскую систему, в которой поставил под сомнение устоявшиеся в европейском обществе нормы морали, религии культуры и общественно политических отношениях. Главным произведением стала книга «Так говорил Заратустра», посвященная концепции «сверхчеловека». Он оказал большое влияние на мировую литературу и философию.

Несмотря на то, что эти произведения написаны абсолютно разными людьми, затрагивающие совершенно разные группы лиц, они оказали огромное влияние на людей той эпохи, заставив пересмотреть устои тех времён, и до сих пор являются величайшими произведениями, которые актуальны по сегодняшнее время.

В связи с этим, в настоящее время в публичных выступлениях, в СМИ, в обществе, активно обсуждается вопрос о формировании понятий Совершенного Казахстана и «Адал азамат». Актуальной становится проблема продвижения и понимания основополагающих ценностей народом Казахстана.

Стоит рассмотреть, что из себя представляет программа Справедливого Казахстана, какие изменения она включает в себя, чем это будет отличаться от уже существующих программ и какие изменения спустя прошедшее время мы можем наблюдать.

26 октября 2022 года в своей предвыборной программе кандидат и нынешний президент Касым-Жомарт Токаев озвучил принципы, на которые он будет опираться, а именно: справедливое государство, справедливая экономика, справедливое общество. Они охватывают все сферы и направлены на обеспечение стабильности страны.

Справедливое государство направленно на политические изменения в стране, создание условий здоровой политической конкуренции, усиление роли независимых СМИ и общественных движений. Главное изменение – избрание Президента на семилетний срок без права переизбрания.

Справедливая экономика создаст комфортные условия для упрощения начала ведения предпринимательской деятельности. Будет создана сбалансированная и прозрачная налоговая политика. Бизнесмены будут защищены от давления и необоснованного административного вмешательства проверяющих структур. К 2025 году государство планирует сократить свое присутствие в экономике до 14%.

Справедливое общество создаст благоприятные условия для получения высококвалифицированного образования, так же будет проводиться работа для скоренение дефицита детских садов, школ и общежитий для студентов, в 2 раза увеличится размер стипендий для студентов. Будут созданы условия для создания высокотехнологической продукции. Для осуществления поставленных задач будут предприняты шаги: увеличение финансирования науки, создание условий для коммерциализации результатов научной деятельности, в том числе, через выделение грантов.

Спустя определенный период времени станет возможно говорить о каких-либо изменениях. В конституции уже закреплён закон о избрании на 7 лет без права переизбрания. Каждый год увеличивается размер стипендии для студентов, но говорит о результатах пока рано, результат процесса виден, но он ещё не завершён.

«Адал азамат» имеет более размытые рамки, в сравнении с политикой Справедливого Казахстана. Его основная цель, это не изменение в государстве, а перемены в мышлении и сознании людей. Как отмечает президент Казахстана, государственные служащие должны приходить на работу ради службы народу, а не получения благ от своей должности. Также отмечена необходимость защиты исторических памятников страны так как на данный момент множество мест было загрязнено. Пример этого: вандализм на горе Жумбактас. Большое количество волонтеров было направленно на очищение государственного национального природного парка «Бурабай». К сожалению, данная проблема встречается повсеместно для изменения этой ситуации необходимо принимать решительные меры. Эта программа призвана напомнить народу Казахстана о наших основополагающих традициях. М и р и все живущие люди претерпевают изменения, это закономерность для всех процессов, которое подталкивая людей приспособляться под изменчивый мир. В тоже время не стоит забывать о традициях, обычаях и истории своей страны, именно для сохранения этих важных аспектов были разработаны программы Справедливый Казахстан и «Адал азамат».

Необходимо подробнее рассмотреть основополагающие ценности, которыми должен обладать гражданин Казахстана. Большой акцент в воспитании ценностей вносит образование. Как известно за молодежью наше будущее. И ещё со школьной скамьи детям прививают основополагающие ценности.

Первый и наиболее важный, это – национальный интерес, каждый гражданин должен быть патриотом своей страны, это означает быть политически и социально активным, бережно относиться к национальному наследию, прославлять национальную культуры, быть заинтересованным в популяризации своей страны, её культуры. Именно молодые люди

стоят за будущим государства, именно устремленные, трудолюбивые и уверенные в себе будут продвигать Казахстан.

Второй – это стремление, желание совершенствоваться и получать образование. Трудиться на благо общества, понимая что ты помогаешь людям и делаешь это с удовольствием. Для этого необходимо обладать определенными навыками, умение критически и творчески мыслить, развиваться индивидуально и командно, желание учиться и познавать новое, именно такие индивиды будут настоящими профессионалами своего дела, они будут конкурентноспособны на рынке труда, именно за такими людьми стоит прогресс государства, эти специалисты смогут совершить технологический прогресс, развивая свою Родину и внедрять новейшие технологии, известно что мы живем в век компьютерных технологий, и не возможно представить мир без этого. Поэтому сейчас множество возможностей для целеустремленных людей показать свой талант и сделать нашу страну по настоящему прогрессивной.

Третий – это совесть. Мир стал бы лучше, если бы каждый осознавал что может сделать честность. Честный труд, соблюдение моральных норм, верность своим словам и делу, то без чего не может обойтись не одна структура. Именно несение на себе ответственность за всё что ты делаешь поможет преобразить мир к лучшему. Каждый должен понимать что он несёт ответственность за всё что его окружает. Например: чистота на улицах, если каждый поймёт что не стоит выбрасывать мусор на улицах, от этого станет намного чище и приятнее. Также вандализм, если каждый будет загрязнять памятники культуры, достояние своей страны от него ничего не останется. Ответственность за свой труд, известно много ситуаций кумовства и взяточничества, мир стал бы чище когда каждый гражданин понимал, что все сделано честно и по совести.

Четвёртый – уважение. Уважение не только к людям, но и к своей истории, своей стране. Всегда говорят что нужно почитать и уважать старших, но важно уважать всех людей, не делая акцента на определенной группе лиц. Добившись взаимного уважения, мы полностью исключаем распри по половому признаку, расе, цвету кожи и происхождению. Уважая других, их мнение, их выбор мы сможем добиться процветания. Однако уважение должно проявляться не только к людям, необходимо уважать прошлое своей страны, её историю, памятники которые сохранились до наших дней, государственный язык и наследие народа. Пожалуй наиболее важная, и выделяющее наше государство в сравнении, это наше гостепреимство. В нашей стране проживает 124 национальности, вкпе множества факторов они проживали у нас долгое время, но мы только рады осознавать что наша страна способна принять такое огромное количество совершенно разных людей. Ведь каждый имеет свою неповторимую и уникальную историю, необычные и интересные традиции и обычаи. Но никто не чувствует себя лишним, мы с радостью перенимаем информацию о их народе, и сами даём огромное количество информации. Известно что казахи самы радушный народ в мире, уходя из гостей, никто не уйдет голодным или обиженным, даже в самые трудные времена истории, Казахстан и его народ был готов придти на помощь. И эта черта существует до сих пор. Но всё познается в сравнении, и те вещи к которым мы привыкли, и даже не обращаем на них внимания, настолько прочно они закрепились в головах, для других будет чем-то удивительным и даже странным. При этом стоит отметить, что всё таки есть та ценность, которая должна быть у всех жителей земли, это патриотизм к стране где он родился и вырос, и тут все страны между собой схожи. Но какие же тогда различия мы можем наблюдать? Это может показаться странно, но в некоторых странах Европы и Азии не принято уступать место пожилым людям, детям и беременным женщинам. Нас учат этому с детства, и это можно объяснить несколькими вещами. Начнём с уважения к старшим, казахи всегда чтити и уважали почетный возраст, им всегда давали лучшее место на застольях, их мнение было значимым, ведь человек, который прожил такую жизнь, обладает

большим опытом. Ну и вторая причина, это уважение и желание помочь, мы понимаем, что детям, женщинам в положении, и пожилым людям тяжело устоять в транспорте, поэтому это воспринимается нормально. Это связано с тем, что в Европе отличается менталитет и также подход к воспитанию молодого поколения. Стоит отметить, что между государствами есть огромное различие, смотря статистику, которая показывает в каком возрасте женщины рожают первого ребёнка, ситуация несколько проясняется. Это отражено в таблице 1 и 2.

Таблица 1. Возраст рождения первого ребёнка в странах ЕС.

Таблица 2. Средний возраст матери при рождении ребёнка в Казахстане.

Средний возраст матери при рождении ребёнка (лет)	Всего		При рождении первого ребёнка	
	2021	2020	2021	2020
	Казахстан	29,5	29,3	25,2
Восточно-Казахстанская	33,3	30,4	25,1	25,3
г. Нур-Султан	30,3	30,2	27,0	25,4
г. Алматы	30,2	30,1	28,1	28,0
Павлодарская	29,9	29,7	25,1	25,4
Алматинская	29,7	29,5	25,5	25,2
Актюбинская	29,7	29,7	24,9	25,1
Западно-Казахстанская	29,6	29,5	25,1	25,3
Акмолинская	29,6	29,4	25,0	25,1
Карагандинская	29,5	29,3	25,5	25,4
Северо-Казахстанская	29,5	29,4	24,9	25,1
Атырауская	29,5	29,4	24,5	24,9
Костанайская	29,4	29,4	24,9	25,2
Кызылординская	29,3	29,4	25,1	25,5
Мангистауская	29,2	29,1	24,1	24,6
Жамбылская	28,8	28,7	24,0	24,2
г. Шымкент	28,7	28,5	23,9	23,9
Туркестанская	28,2	28,1	22,5	22,9

Расчёты Ranking.kz на основе данных Бюро национальной статистики АСПиР РК

По приведённой статистике видно, что средний возраст родов по ЕС 29.1 год, когда по Казахстану лишь 25.2. Связанно это с уровнем жизни, ведь чем он выше, тем позже женщина заводит ребёнка. Многие различия связаны именно с этим. Если ребёнок рождается позже, его родители уже на этот момент накапливают больший жизненный опыт, более реализованы в жизни и могут дать детям всё необходимое.

В странах Европы ситуации совсем иная, даже если люди и хотят уступить место, другие могут воспринять это совсем не так как задумывалось. Они могут воспринять это за оскорбление, это является дурным тоном.

Также оплатить счёт за девушку, у нас это в порядке вещей, и будет невежливо если мужчина откажется оплатить счёт или предложить оплату пополам. Ведь кто пригласил тот и платит, да и к тому же женщине приглашать на ужин мужчину у нас не принято. Но и тут есть различия, в связи с тем, что женщины в Европе долго добивались своей самостоятельности, они могут оскорбиться на предложение оплатить их счёт, чаще всего оплачивается то, кто и сколько съел, по-другому и быть не может.

Исходя из этого, можно говорить о том, что разность ценностей в странах, это вполне нормально, все отличия складываются из многих факторов, которые были приведены выше, но для каждого отдельно взятого региона различия будут всё более существенны.

В результате изучения различных источников, мы можем прийти к выводу, что программы Современный Казахстан и «Адал азамат» действительно необходимо, и крайне важны для развития Республики Казахстан. Так как государство должно получать не только экономические, политические изменения, но также напрямую влиять на общество, которое проживает в стране. Ведь если не затрагивать общество, никаких изменений ждать не стоит. Весь прогресс стоит за людьми, которые действительно мотивированные на глобальные перемены в их жизни, если государство хочет расти и совершенствоваться нужно начать с людей. Смотри на основополагающие ценности, становится понятно, что их набор напрямую зависит от расположения и истории государства. И не стоит смотреть на другие страны, ведь ценности должны быть уникальны, единственное чтобы они не были забыты.

Список литературы

1. Сагимбаева Б. Президент рассказал о том, что значит «Справедливый Казахстан» и как его построить // Казахстанская правда. – 2023. – 16 июня.
2. Кунанбаев А. Стихи, литературное наследие и высказывания. [Электронный ресурс] (Код доступа) URL: <https://www.nur.kz/leisure/books/1809567-abaj-kunanbaev-stihi-literaturnoe-nasledie-i-vyskazyvaniya/> (дата обращения 12.11.2023).

ӘӨЖ 37.035.6

МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛДІҢ ЖАСТАРДЫ ПАТРИОТИЗІМГЕ ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ РӨЛІ

Ишанбекова М.И.,

1 курс студенті

*Сатпаев университеті «Автоматика және ақпараттық
технологиялар» институты*

Алматы қ., Қазақстан

e-mail: makpal.ishanbekova@gmail.com

Андатпа. Мемлекеттік тіл – жастардың еліне қатысты сезімді патриотизмге дамытуға көмектесетін маңызды құрал. Ол, елінің тарихы мен мәдениеті туралы білімін арттыру, өз тілінде сөйлеу, жазу мен оқу арқылы еліне деген қызметті арттыруға мүмкіндік береді. Мемлекеттік тілді оқыту, оны пайдалану арқылы жастар елінің тарихы мен мәдениетімен танысу, сезімді патриотизмді қалыптастыруға жәрдем береді.

Кілт сөздер: мемлекеттік тіл, жастар, болашақ, қазақ тіл, ұлт.

Abstract. The state language is an important tool that helps young people develop patriotic feelings for their country. It allows you to expand your knowledge of the history and culture of your country, improve the experience of your country by communicating, writing and reading in your native language. Teaching the state language, familiarizing young people with the history and culture of the country through its use contribute to the formation of a sense of patriotism.

Key words: State language, youth, the future, Kazakh language, nation.

Тіл қай ұлтта, қай елде болса да қастерлі, қасиеті шексіз. Ол әрбір адамның бойына ана сүтімен бірге еніп дариды. Тіл байлығы әрбір елдің, ұлттың мақтанышы. Атадан балаға мирас болып отыратын баға жетпес мұрасы. Демек, әр адам ана тілін көзінің нұрындай қорғауы тиіс. Қазақстан Республикасының ана тілі–қазақ тілі, қазақ тілі–қазақ халқының мемлекеттік тілі. Қазақ тілі–шексіз бай, шұрайлы және тегеуріні мықты тіл. Қазақ тілі қазақ халқының жан сезімін және рухани байлығын ғасырдан-ғазырға жалғастырып келе жатыр.

Еліміз тәуелсіздік алғалы бері жүргізіліп келе жатқан тіл саясатының арқасында қазіргі таңда тіл туралы оң қоғамдық көзқарас қалыптасып отыр. Мемлекеттік тіл мәртебесіне ие қазақ тілі бүгінде ұлттық руханиятымыздың өзегіне айналды. Көпұлтты мемлекетте қазақ тілінің мемлекеттік тіл мәртебесіне сай қызмет етуін қамтамасыз ету – өте күрделі мәселе. Осы тұста мемлекеттік тіл саясаты дұрыс бағытта жүргізіліп келе жатқанын баса айтуға тиіспіз. Үкімет мемлекеттік тіл – қазақ тілінің қолданыс аясын кеңейту, оны азаматтардың барлығы меңгеруі үшін қажетті материалдық-техникалық жағдайларды жасауға көмектесуде. Мемлекеттік тіл шын мәнінде ұлттық саясаттың өзегі, діңгегі дейтін болсақ, қазақ тіліне басымдық беріп, техника, экономика, саясат тіліне айналғаны жөн. Иә, айта берсең, қазақ тілі туралы проблема көп. Жаза берсең, таусылмайды... Қай кезде болмасын тіл мәселесі – сол тілде сөйлейтін, сол тілден сусындаған, ұлттық, ділдік белгісі болып саналатын халықтың мәселесі. Тіліміздің мәселесінде біздің алдымызда екі жол тұр. Біріншісі, мемлекеттік тілдің өркендеуін қамтамасыз ету үшін оның мемлекеттік статусына басымдық беріп, қоғамдағы рөлі айқындалып, республиканың барша халқы білуге тиісті міндетті тілге айналуы. Екінші жолы, осы қазіргі таңдағы өлместің күйін кешкен, өгіз аяңға көну, мойынсыну. Бірақ,

бұл жолдың барар бағыты, жетер жері қараңғы тұңғиық секілді көрінбейді. Әрбір халықтың ана тілі бар десек, өз ана тіліміздің барша болмысы, тіпті оның әрбір дыбысы мен жалғау-жұрнағы әрбір шынайы азаматқа танымал, мәдени-әлеуметтік өмірде өзіндік мәні бар киелі ұғым. Халқымыздың біртуар перзенті Мағжан Жұмабаев: «...Ұлттың ұлт болуы үшін бірінші шарт – тілі болуы. Ұлттың тілінің кеми бастауы ұлттың құри бастағанын көрсетеді. Ұлтқа тілінен қымбат ешнәрсе болмасқа тиіс. Бір ұлттың тілінде сол ұлттың сыры, тарихы, мінезі айнадай көрініп тұрады. Қазақтың тілінде қазақтың сары сайран даласы, біресе желсіз түндей тымық, біресе құйындай екпінді тарихы, сар далада үдере көшкен тұрмысы, асықпайтын, саспайтын сабырлы мінезі – бәрі көрініп тұр. Қазақтың сары даласы кең, тілі бай. Осы күнгі түрік тілдерінің ішінде қазақ тілінен бай, оралымды, терең тіл жоқ», [1] – деп тіл жайында терең толғанған екен.

Бүгінгі қазақ тілінің тағдыры мен болашағы, қадір-қасиеті Елбасын да аз ойландырып, аз толғандырып жүрген жоқ. Қазақстан Республикасының Президенті Қасым Жомарт Тоқаев өзінің «Тәуелсіздік бәріне қымбат» мақаласында былай көрсетті; «Еліміздің басты нышандарының бірі – мемлекеттік тіл қазақ тілі екені Ата заңымызда 90-жылдардағы күрделі кезеңнің өзінде нақты жазылған. Біз тәуелсіздік дәуірінде ана тілімізді дамыту үшін барлық жағдай жасадық. Бүгінде мемлекеттік тілді білетін қазақтыңда, өзге этнос өкілдерінің де үлесі едәуір артты. Мемлекеттік тілді білу-Қазақстанның әрбір азаматынның парызы. Міндеті деп те айтуға болады. Осы орайда мен барша қазақстандықтарға, оның ішінде қазақ тілін әлі жете меңгермеген отандастарыма үндеу тастағым келеді. Жастар ағылшын тілін немесе басқа да тілдерді аз ғана уақытта меңгере алатынын көріп отырмыз. Тұтас буын алмасқан осы жылдарда қазақ тілін үйренгісі келген адам оны әлдеқашан біліп шығар еді. Халқымызда «Ештен кеш жақсы» деген сөз бар. Ең бастысы, ынта болу керек.» [2] деген жолдауындағы сөздерін барша қазақстандықтар құптайды. Мен әлемдегі ең бай, ең сұлу тілдердің бірі-қазақ тіліне құдіретіне әрдайым сенемін.

Тіліміз – бірлігіміздің тірегі, халқымыздың ұлттық байлығы. Мейлі дәрігер, мейлі кәсіпкер, тіпті, шахтер болса да, өзінің туған тілі – ана тілін жетік білу қажет. «Бұл дәуірде өз тілін, әдебиетін білмеген, қадірлемеген адам толық мәнді интеллигент емес деуге болады. Себебі, ол қандайлық білімі болса да, рухани, ой тәрбиесінде сыңаржақ азамат болады» [3] – деп М.Әуезов айтқандай. Тіл – рухы биік, мәңгілік өшпес мұра болып қалуы тиіс. Тілдік рухани байлықты дамыту-бізге қойылған міндет. Қазіргі таңда сол міндет азды-көпті деңгейде жүзеге асырып жатыр. Бірақ әлі де күшіне толық ене қойған жоқ. Әрине, ол бір күнде іске асатын нәрсе емес. Жүзеге асу үшін көп еңбектену керек. Талай қиындықты көрген ана тілімізді сақтап, әрі қарай дамыту мына біздің қолымызда. Дарынды драматург, ақын Жүсіпбек Аймауытов атамыз: «Ана тілі – халық болып жасағаннан бері жан дүниеміздің айнасы, өсіп-өніп түрлене беретін, мәңгі құламайтын бәйтерегі» [4], дегендей, тіл тағдыры – ел тағдыры екенін әсте жадымыздан шығармайық.

Ата-бабамыздан қалған асыл қазына тілімізді сақтаудың тиімді жолы – отбасында ана тілінде сөйлеп, айналадағы дүние туралы сол тілде айтып, сол тілде қуаныш-ренішті бөлісіп, өзінді, өзгені жұбату болып табылады. Бұл – ана тілінің қадір-қасиетін арттыра түсері даусыз анық. Демек, әр адам ана тілін көзінің қарашығындай қорғауға, оның тазалығын сақтауға тиіс. Ана тілі – ар өлшемі. Олай болса, тілді шұбарлау – арды шұбарлау, көңіл тұнығын майлау. Ең жақсы адам – ана тілін құрметтеген адам. Бұл сенің басқа тілді меңгеруіңе бөгет болмайды, қайта сені адамгершілікке, шын патриот болуға жетелейді. Ана тілдің терең иірімдеріне бойлай білу – саналы адам болғысы келетін жас адамның бірінші парызы.

Мемлекеттік тілді үйренудің ең басты мақсаты – ұлттық тәрбиелеудің, жастардың

еліне қатысты деген сезімін дамыту. Ол – бұл мемлекеттік білім мен тарих білімін арттыру арқылы патриотизмге жету, әрбір жас азаматтың білімін кеңейту арқылы ұлттық бірлікке үлкен көмек көрсетеді. Егер жастар ақпаратты, тарихты, мәдениетті білсе, олар еліне қатысты сезімді патриотизммен толтырылады. Бірақ мемлекеттік тілдің пайдалануы үшін, оқу және оқыту үшін өзгерістерге қолдау көрсететін жүйелерді дамыту керек.

Алдағы уақытта тәуелсіздігіміздің тамырын тереңдетіп, Қазақстанды іргелі мемлекетке айналдыру біздің қолдарымызда, яғни болашағымыз жастардың жауапкершілігінде. Сондықтан жастар қауымы уақыттың кез – келген сынағына дайын болып, бәсекеге төтеп беруі керек. Санасы сергек, замандық технологияларды меңгерген Отанымыздың нағыз патриоттары ғана осындай сынақтардан сүрінбей өте алмақ.

Бүгін елімізде жастар саясатына үлкен көңіл бөлуде. Жастар саясатына қатысты сан түрлі пікірлер мемлекеттік шеңберде, халықаралық дәрежеде талқыланды – оның қоғам өмірінде айтарлықтай маңызды орын алатындығын аңғартады. Статистика агентігінің жүргізген мониторинг қорытындысы бойынша мемлекетіміздегі адам санының 4, 5 миллионнан астамы жастардың үлесінде. Бұл дегеніміз халқымыздың 30 пайызы жастар деген сөз. Ендеше, еліміздің ертеңгі болашағы жастарды бүгіннен бастап тәрбие алуы мен отан сүйгіштік қасиеттерінің дамуына ықпал жасау қажет. Ең әуелі жастар бойына рухани – адамгершілік, саяси интелектік, құқықтық тәрбие басым болған жөн. Жастар жас шыбық сияқты. Қалай исең солай иілуге әзір. Сол себепті жастардың ойын да, бойын да түзу өсіруге халықтың басты парызы. Жастар – жердің, елдің иесі, қазақ елінің рухани тәуелсіздігінің биік тұғыры.

Мен осылай деп ойлаймын, әрбір жас жүрек өзінің туған Отаны – Қазақстанның жанындай сүйіп, танып, оған табынып өсуі қажет. Сонда ғана жас ұрпақ бойында патриоттық сезім ұялап, келешегіміз кемелдене түспек.

Демек әрбір жас азамат мемлекеттік тілді құрмет тұтып білуі тиіс. Тіл мәртебесі – ел мерейі. Ана тіліміздің мәртебесін үстем етіп, еліміздің мерейін көтерейік. Тілсіз халықтың, елдің өмір сүруі мүмкін емес. Әлем таныған ел болу үшін ана тіліміздің жұлдызын биіктетуіміз керек. Бұл біздің басты парызымыз.

Сөз соңында өзімнің баяндамамды Мемлекеттік тілді дамыту үшін бір қолдың саласындай, бір ананың баласындай болып ат салыссақ демекпін құрметті жастар мен студенттер. Және Сұлтанмахмұт Тоғайғыров атамның мынандай өлең шумақтарымен аяқтағым келеді;

Сүйемін туған тілді-анам тілім,
Бесікте жатқанымда-ақ берген білім.
Шыр етіп жерге түскен минутымнан,
Құлағыма сіңірген таныс үнім [5].

Әдебиеттер тізімі

1. Жұмабаев М. Педагогика. – 1922.
2. Тоқаев Қ-Ж. Тәуелсіздік бәріне қымбат. – 2021.
3. Әуезов М. // Мұрагер мақаласы 1939.
4. Аймауытов Ж. Тіл және әдебиет. – 1946.
5. Торайғыров С. Қазақ тілі өлеңі.

ӘӨЖ 94 (574)

ЗАР ЗАМАН АҚЫНДАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ОТАРШЫЛДЫҚ САЯСАТЫНЫҢ СЫНАЛУЫ

Базарбай Ф.Р.,

1-ші курс студенті

Қ.И.Сәтбаев атындағы Қазақ Ұлттық техникалық

зерттеу техникалық университеті

Алматы қ., Kazakhstan

e-mail: bazarbayfarida@icloud.com

Аңдатпа. Мақалада XIX ғасырдағы зар заман өкілдері Шортанбай Қанайұлы, Мұрат Мөңкеұлы, Дулат Бабатайұлы сияқты ақындардың өз шығармаларында Ресей империясының қазақ жерлерін отарлаудағы басқыншы әрекетін жырлауы, сынауға арналған шығармалары талданады. Сонымен қатар, қазақ ақындарының Ресей империясының отаршылдық саясатын әшкерелеуге жүргізілген үгіт-насихаты және олардың өлеңдерінің қазақ халқының рухын көтерудегі рөлі кеңінен сипатталады.

Кілт сөздер: зар заман өкілдері, отаршылдық, ұлт-азаттық көтеріліс, ұлттық рух, бостандық.

Abstract. The article analyzes the works of such poets of the XIX century, as Shortanbai Kanayuly, Murat Monkeula, Dulat Babatayula, who speak in their works of occupation of the Russian Empire to colonize the Kazakh lands. In addition, the agitation of Kazakh poets for exposing the colonial policy of the Russian Empire and the role of their poems in uplifting the spirit of the Kazakh people is widely described.

Keywords: writers of historical time «Zar zaman», colonialism, national-liberation uprising, national spirit, freedom.

1927 жылы Мұхтар Әуезов қазақ әдебиеттану ғылымына “Зар заман ақындары” атты термин енгізді. Зар заман деп отырғанымыз Ресей империясының отарлау саясатының салдарынан Қазақ хандығындағы бұрынғы ел басқару жүйесінің жойылып, қазақ халқының саяси, экономикалық және рухани езгіге ұшыраған уақыты.

Қазақ әдебиетінің тарихындағы тұтас бір дәуірді қамтыған зар заман-көлеңкесінен қорыққан, дамуды көре алмаған, дүниеге марксистік-лениндік, материалистік көзбен “қарай алмаған” сарыуайым, кертартпа шер-қайғының шырмауындағы “байғұс жандардың” ойдан шығарған елес дүниесі емес, зар заман-тарих ақиқаты [1].

XIX ғасырда халықтың қайғы-қасіретін өз көзімен көріп, жүрегімен сезінген ақындар құрамына Шортанбай Қанайұлы, Мұрат Мөңкеұлы, Дулат Бабаайұлы кіреді. Олар-Зар заман өкілдері.

XIX ғасырдағы ғана емес, жалпы қазақтың асыл сөзіне пайым, таным деңгейіне өлмейтін өз еңбегін қосып кеткен, еліміздің тағдыр-талайына, тар кезеңдегі тарихына қабырғасы сегіліп, қасіретті күй кешкен күрделі тұлғалардың бірі – Шортанбай Қанайұлы [2]. Сонымен қатар, айтылмақшы Зар заман ақындарының бірі.

Шортанбай – өз заманының жалынды ақыны, ақылғой шешен жырауы. Өзі өмір кешкен замана шындығын барлық көрінісімен айқын да дәл бейнелеп, әлеуметтік маңызы зор шығармалар жазды. Шортанбай шығармашылығы XIX ғасырдағы қазақ өмірінің айнасы, әсіресе, кедей – кеншік, момын шаруаларының тұрмыс тіршілігінің шынайы куәгері. Жан-жақты талан- таражға душар боп жатқан туған елінің ауыр тағдырын тайға таңба басқандай бейнелей білген білгір жазушы [3].

Ол ХІХ ғасырда өз дәуірінің шындығын бүге-шігесіне дейін көрсете білген бірден-бір ақын. Шортанбай белгілі бір ортаның немесе аймақтың ғана емес, барша халықтың мұң-мұқтажын толғады, көптің жоқтаушысы болды. Ресей отаршылдығының зорлығын көзімен көріп, жанымен, тәнімен сезінген ақын өзінің “Зар заман”, “Бала зары”, “Тар заман”, “Опасыз жалған”, т.б. толғаулары арқылы ақиқаттың астарын ашып көрсетті [4].

Белгілі ақынның шығармаларында көтеретін негізгі мәселелері бұл-өз заманының ақиқатын жеткізу, халқтың тұрмыстық өмірі, сол заманның қоғамының кемшіліктері, казак және орыс әскерлерінің жаппай қоныстануы, ақшаның зары, халық ішінде қылмыс пен тонаудың көбеюі, жергілікті болыстар мен әкімдердің озбырлығы.

Шортанбай Қанайұлының Ресей империясының отаршылдық саясатын сынға алған басты шығармасы бұл – Зар Заман.

Қуғындап орыс жеткен соң,
Тіпті амал жоқ, қазақтар
Енді сенің торыңа.
Орыс – бүркіт, біз – түлкі,
Аламын деп талпынды,
Орыстан қорлық көрген соң
Отырып билер алқынды [5].

– осы берілген шумақтарда Шортанбай Қанайұлы қазақ халқының шарасыз жағдайын және Ресей империясының озбырлық саясатын кеңінен сипаттайды.

Шортанбай Қанайұлының шығармаларынан оның нағыз реалист және шындыққа тіке қарап, ол туралы жазуға мүлдем қорықпаған батыл беделді тұлға екенін көрсетеді.

Мұрат Мөңкеұлы елінің тәуелсіздігін аңсап, бодандыққа қарсы жыр толғады. Зар заман ақыны атанды. Ата қонысының отарлаушы талауына түскеніне налыған ақын өзі туып өскен даланың кешегі күнін сағынышпен еске алған. Оның «Әуелі жеңіп орыс Еділді алды, Сарытау, Аштарханның жерін алды. Тәмамы су мен нуды орыс ұстап, Қазақтың мұнан жұтап шалынғаны», «Қазақтың жер-мұрасы», «Кең қоныс қайдан іздеп таптырады?» деген жыр жолдары ақынның отаншылдық рухына дәлел болады.

Ақынның басты шығармасы – «Үш қиян». Мұнда ақын ескі дәстүрдің іргесі шайқалғанын, адамдар ниетінің бұзылуын сөз етеді. Құнарлы қоныстарды тартып алған отарлау нәтижесінде тұрмысы нашарлап, тығырыққа тірелген ел тағдыры ақынды тебіренпей қоймайды. «Үш қиян» толғауымен «Сарыарқа», «Әттең, қапы дүние-ай», «Қазтуған» жырлары үндес. Мұнда айтылатын басты нәрсе – жер, құтты қоныс жайы. Ол «Қарасай-Қази», «Шәлгез», «Ғұмар Қазиұлына айтқаны» атты жырларына діни аңыздарды негіз еткен. Білімді игермейінше елінің өркендемейтінін «Оқудан қайтқан азаматқа» өлеңінде аңғартады. Ақын мұрасының бір шоғыры – би-болыстарға айтқан арнау өлеңдері [6].

Еділді тартып алғаны –
Етекке қолды салғаны.
Жайықты тартып алғаны –
Жағаға қолды салғаны.
Ойылды тартып алғаны –
Ойдағысы болғаны.
Маңғыстаудың үш түбек
Оны дағы алғаны.
Үргеніш пен Бұхарға
Арбасын сүйреп барғаны,
Қоныстың бар ма қалғаны?!
Мал менен басты есептеп,
Баланың санын алғаны –
Аңғарсаңыз, жігіттер,

Замананы тағы да

Бір қырсықтың шалғаны! [7]

– бұл өлең шумақтарында ақын Ресей империясының қоныстандыру саясатын сынға ала отырып, сипаттайды. Сонымен қатар, қазақ жерлерінің көп бөлігі Ресей патшалығына кетіп жатқанын айқын көрсетеді. Өлең жолдарында Мұрат Мөңкеұлының халқы үшін қынжылғанын байқауға болады. Сондай-ақ, “Қоныстың бар ма қалғаны?!” жолдарында қазақ халқында сан ғасырлар бойы қалыптасқан көшпенді өмір-салтыннан айырып, халыққа олар өмір сүріп жатқан белгілі бір ауылдан көшіп-қонып, сол аймақтан шығуға тыйым салынғаны туралы айтады. Онымен қоса қазақ және орыс әскерлерін қазақ жеріне жаппай қоныстандыру кесірінен, халқымыздың біршама шұрайлы жерлерімізден айырылып қалғанын көрсетеді.

Еділді алса – елді алар,

Енді алмаған не қалар?

Жайықты алса – жанды алар,

Жанды алмаған не қалар?

Ойылды алса – ойды алар,

Ойлашы сонда не қалар [7].

Бұл жолдар көрегендіктен айтылған-дығын өмір көрсетті. Бірнеше ғасыр бойына «аузы түкті кәпір» табанға салып таптағаны рас қой. «Ойды алды» деген тіркес те кемеңгерлікпен айтылса керек, ойымызды алғаны емес пе, әлі күнге дейін ойымыз шовинизмге құл болып отырғаны. Бұл жыр – «Зар заманның» бес ғасыр бойына созылғаны, зардап шеккен халық санасында қалғандығын бейнелеген жыр деп білеміз [7].

Ал, үш қиянның не екені мына жолдарда көрінеді:

Еділдің бойы — қанды қиян,

Жайықтың бойы – майлы қиян,

Маңғыстау бойы — шанды қиян,

Адыра қалғыр үш қиян! [7]

XIX ғасырдың алғашқы жартысында өмір сүріп, туған елінің тарихи бір кезеңін жырлап өткен қайталанбас ақын. Дулат Бабатайұлы патшалық Ресейдің қазақ өлкесін күшпен отарлау кезеңін, одан туған зобалаңдарды өз көзімен көріп, соған барынша наразылық білдірген. Отаршылдықтың сыншысы, елдіктің, еркіндіктің жоқшысы, жаршысы болды. Дулаттың ұлылығы да осында еді. Еркіндігі шектелген, азайған халықтың елдігі, бірлігі де кемітінін, берекелі бола алмайтынын Дулат терең түсіне алды. Дулат жасынан ақындық жолын қуып, талмай ізденген. Ақындықты тәңірдің сыйы, елдің жан сырын, мұң-шерін толғайтын даналық өнер деп түсінген.

Ақын он тоғызыншы ғасырда өмір сүріп, сол беймаза тарихи онжылдықты жырлады. Ол патша үкіметінің қазақ жерін қалай отарлап жатқанын және қазақ халқына қандай қысым көрсеткенін өз көзімен көрді. Мүмкіндігінше бұған қарсы шықты [11].

Дулат Бабатайұлының шығармаларының негізгі тақырыптары басқа Зар заман ақындарының жыр толғауларына ұқсас болып келеді. Яғни, оның өлең-жырларының басты мақсаты-XIX ғасырдың алағашқы жартысындағы отаршылдық саясатты сынға алып, ақиқатты көрсету. Ақын шығармаларында өз заманының ащы шындығы айтып ой-толғаған. Ақын «Тегімді менің сұрасан», «Ал, қарағай сұлу сындарлы», «О, Сарыарқа, Сарыарқа», «Асқар таудың сәні жоқ» атты өлеңдерінде ел басқару ісіндегі әділетсіздікті, патшаның отаршылдық саясатының кесірінен жер-қонысынан айрылған халық ахуалын сипаттаған.

Ақын XIX ғасырдың 40-50 жылдарында өндіре жазған. Бұл - Ресей патшалығының қазақ жерін отарлау саясатының барлық салада бел алған кезі. Дулат осыны жыр өзегі етсе, кертартпа феодалдық-хандық дәуірді жоқтағаны емес, тәуелсіздікті, еркіндікті аңсағаны еді.

Сауыр жерден айрылып,

Қазақ елі жұқарды.

Сауыр емес, шап болды...

Заманға сай адамы –
 Қу заманға сұм басшы
 Сорымызға тап болды...»

– десе, тіпті өткен ғасырдың орта тұсы емес, одан 100-150 жыл кейінгі біздің заманымыздағы қазақ халқының, оның қоғамының күй-қалпын суреттеп отырғандай. Дулат ақын айтқандай:

Орыстың көрсе ұлығын,
 Қыздан дағы қылықты...
 Майырдың алса бұйрығын.
 Борбайға қысып құйрығын
 Ел пысығы жортады-ай

– сияқты шындық жергілікті басшыларға бұдан бір, бір жарым ғасыр бұрын ғана емес, «одақтасып» тұрған кезіміздегі біздің де ұлықтарымызға тән еді [12].

Барлық Зар заман ақындарының өкілдері сол заманның ащы шындығы мен Ресей империясының Қазақстанға деген отарлау саясаты мен озбырлық іс-әрекеттерін өлең жодарымен жеткізе білген. Олар ешқашанда сол кезеңнің ақиқатын айтудан қорықпаған бірден-бір батыл адамдар болған. Олардың ең басты мақсаты қазақ халқына шындықта көрсете отырып, ой-сана көкірегін ашу еді.

Зар заман ақындарының шығармалары өгіп кеткен тарих емес. Олардың өлең-жырлары қазірде өзектілігін жоғалтпады. Қазіргі уақытпен салыстыра келе ақындардың шығармаларында көтерілген мәселелер ХХІ ғасырда да бар. Мысалға, зорлық-зомбылықтың көбеюі, қылмыстық істердің күннен-күнге ушығуы, тонау менен ұрлықтың шектен тыс көп болуы. Сонымен қатар, жыраулар өз шығармаларында сол кезеңнің ақшаға сатылатын әкімдері мен болыстарын да сипаттаған. Қазіргі отырған шенеуіктер де сүттен ақ судан таза емес-ті.

Зар заман өкілдерінің жазған нәрселері сонау ХІХ ғасырдан қазіргі уақытқа дейінгі жалғасып отқан шындық. Себебі сол заман шындығы қазіргі кезеңнен көрінеді.

Бұл ақындардың шығармалары қазақ әдебиеті мен Қазақстан тарихында елеусіз орын алады. Сонымен қатар, олардың шығармалары келер ұрпаққа аманат іспеттес.

Әдебиеттер тізімі

1. Мәдібай Қ.Қ “Зар заман ағымы” Алматы: “Қазақ университеті” 1997.- баспасы 163 б.
2. http://myuniversity.ru/%D0%9B%D0%B8%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0/%D0%A8%D0%BE%D1%80%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B1%D0%B0%D0%B9_%D0%9A%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%B9%D1%83%D0%BB%D1%8B/55253_131113_%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%86%D0%B01.html
3. http://myuniversity.ru/%D0%9B%D0%B8%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0/%D0%A8%D0%BE%D1%80%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B1%D0%B0%D0%B9_%D0%9A%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%B9%D1%83%D0%BB%D1%8B/55253_1311113_%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%86%D0%B01.html
4. http://myuniversity.ru/%D0%9B%D0%B8%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0/%D0%A8%D0%BE%D1%80%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B1%D0%B0%D0%B9_%D0%9A%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%B9%D1%83%D0%BB%D1%8B/55253_1311113_%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%86%D0%B01.html
5. Шорганбай Қанайұлы. “Зар заман” өлеңі. <https://bilim-all.kz/olen/6183-Zar-zaman>
6. <https://adebiportal.kz/kz/authors/view/1017>
7. Мөңкеұлы М. Үш қиян. <https://massaget.kz/layfstayl/debiet/poeziya/59851/amp/>
8. <https://stan.kz/eldik-pen-erkindiktin-zharshysy-dulat-b/>
9. Энциклопедия. Алматы: Қазақ энциклопедиясының Бас редакциясы, «Атамұра» баспасы.

СЕКЦИЯ 2

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ ТІЛІН ЗЕРТТЕУ, ДАМУ ЖӘНЕ
САҚТАУ – ӘДІЛЕТТІ ҚОҒАМ ҚҰРУ ФАКТОРЛАРЫНЫҢ БІРІ

ИЗУЧЕНИЕ, РАЗВИТИЕ И СОХРАНЕНИЕ ЯЗЫКОВ НАРОДА
КАЗАХСТАНА КАК ОДИН ИЗ ФАКТОРОВ
ПОСТРОЕНИЯ СПРАВЕДЛИВОГО ОБЩЕСТВА

STUDYING, DEVELOPMENT AND PRESERVATION OF THE LANGUAGES
OF THE PEOPLE OF KAZAKHSTAN
AS ONE OF THE FACTORS IN BUILDING A FAIR SOCIETY

УДК 323.314.394.81 (811)

ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В КАЗАХСТАНЕ

Кыдырбекулы Д.Б.,

доктор политических наук, профессор

Международный университет информационных технологий

г. Алматы, Казахстан

e-mail: doulatbek3@hotmail.com

Аннотация. В статье автор анализирует языковую ситуацию в Казахстане, выявляя исторические корни данной проблемы. Главный вопрос заключается в овладении государственным языком всеми гражданами вне зависимости от этнической принадлежности, что способствовало бы патриотической консолидации. Также автор выявляет источники сохранения казахского языка и культуры.

Ключевые слова: манкуртизация, национализм, интернационализм, советизация, русификация, депортация, консолидация.

Аңдатпа. Мақалада автор мәселенің тарихи тамырын анықтай отырып, Қазақстандағы тілдік ахуалды талдайды. Басты мәселе – ұлтына қарамастан барлық азаматтардың мемлекеттік тілді меңгеруі, патриоттық сезімді нығайтуға септігін тигізуі. Автор қазақ тілі мен мәдениетінің сақталу көздерін де айқындап берген.

Кілт сөздер: мәңгүрттену, ұлтшылдық, интернационализм, кенестендіру, орыстандыру, жер аудару, топтастыру.

Abstract. In this article, the author analyzes a lingual situation in Kazakhstan finding historical roots of this problem. The main issue is in knowing state language by all citizens regardless ethnic belonging that would promote the patriotic consolidation. Also, the author finds sources of Kazakh language and culture keeping.

Keywords: mankurtization, nationalism, internationalism, sovietization, russification, deportation, consolidation.

Духовное богатство и культурные ценности являются взаимосвязанными понятиями. Материальная и духовная культуры и являются теми ценностями, которыми живет

человечество на протяжении тысяч лет. Без духовного богатства материальное богатство теряет свой смысл. Поэтому, экономика, политика и культура составляют прочный гармоничный треугольник человеческого общества. Социально-экономический, общественно-политический и психологическо-культурный факторы являются параметрами стабильности развития. Одним из частей культурных ценностей общества является языкознание, которое определяет этнолингвистическую ситуацию.

Каждое государство имеет свою этническую структуру общества. Так, страны Европы в прошлом были моноэтническими государствами, а во второй половине 20 века стали постепенно трансформироваться в мультиэтнические общества посредством иммиграции переселенцев из стран внеевропейского пространства. Лишь Япония и Южная Корея остаются относительно моноэтническими, хотя в последние десятилетия и туда прибывают мигранты из других стран. Казахстан в этом списке не является исключением.

На момент прихода в казахскую степь Российской империи, население Казахского ханства было этнически однородным. С российской колонизацией постепенно все казахские земли начали заселять переселенцы из России и Украины. Вместе с ними переселялись также и татары. На юге Казахстана также оседали узбеки и уйгуры (которых называли сартами). Из Китая прибывали дунгане, которым царская власть также предоставляла земли для проживания и возделывания. Проживали также немцы, поляки, белорусы, молдаване, армяне и другие этносы, но их численность была незначительной и не доходила даже до тысячи.

Поскольку казахи продолжали составлять большинство (несмотря на сокращение доли казахского населения в отдельных регионах до 55-60%), переселенцы относительно быстро осваивали казахский язык. Даже в городе Верном (дореволюционный Алматы), где русские, составляя большинство, владели казахским языком. Однако нельзя сказать, что этот фактор был гарантией от межэтнических стычек между русскими переселенцами и казахами. Так было в 1916 году во время национально-освободительного восстания, когда было немало случаев нападения восставших на русские поселения. До этого, в процессе колонизации были стычки казахов в основном с новоприбывшими переселенцами. Уральские, сибирские и семиреченские казаки, несмотря на языковую интегрированность с казахским обществом, по разным причинам совершали набеги на казахские аулы. Царская власть стояла на страже интересов переселенцев, особенно зажиточной части. В то же время, царская администрация вынуждена была считаться с позицией коренного населения (относительно хозяйства и торговли), учитывая силу и мятежность казахов.

Со сменой власти с царской на советскую, в 1917-1922 годах казахи стали возвращаться на свои земли, прежде отобранные царской администрацией для нужд переселенцев. Голод начала 1920-х годов унес около миллиона казахов, но незначительно повлиял на демографическую ситуацию в республике. Этнолингвистический и демографический аспекты также взаимосвязаны и взаимозависимы между собой. До начала 1930-х годов казахи все еще составляли большинство в республике. Массовый голодомор в 1932-1933 годах уничтожил около 60% казахского населения. Население республики стало восполняться за счет переселения из других республик СССР, в основном из России. Казахи после голодомора впервые оказались в меньшинстве на своей земле.

Казахстан все больше становился многонациональной или мультиэтнической республикой. Начиная со второй половины 1930-х годов на казахскую землю депортируются целые народы. В 1936 году, а затем в 1940-1941 годах была осуществлена депортация поляков из Украины и Белоруссии. В 1937 году в Казахстан были депортированы корейцы из российского Дальнего Востока. Также из Южного Кавказа были переселены курды (в 1944 году вторым этапом). В 1941 году из Поволжья, Крыма (тогда в составе РСФСР), Украины были депортированы немцы.

Особо крупной была депортация народов из Кавказа вскоре после ухода немецких

войск оттуда. В 1943 году были выселены карачаевцы, в 1944 году – чеченцы, ингуши, балкарцы с последующим юридическим упразднением их статуса автономных республик. В 1944 году также были депортированы турки-ахыска (из Грузии), а также крымские татары и греки. Греки были выселены в три этапа: в 1942 году из Краснодарского края, в 1944 году из Крыма, и в 1949 году из Грузии. Из Крыма были также депортированы болгары и армяне. Много этапов заняла также и депортация азербайджанцев. Сначала выселялись отдельные люди с семьями, связанные с мусаватистским и иттихадистским движениями (в 1921-1938 годах), а затем целые группы, в основном выходцы из иранского Азербайджана (в 1936-1938 годах) и из Грузии (в 1944 году) (1).

Переход Казахстана в статус союзной республики в 1936 году (до этого был в составе РСФСР) практически мало изменил демографическую ситуацию в пользу казахов. Численное уменьшение казахов создавало все больше условий для внедрения русского языка. Так, в 1938 году вышло постановление центрального советского руководства «Об обязательном изучении русского языка в школах национальных республик и областей». Но на этот момент позиций казахского и русского языка в республике были равными. Русский язык в основном использовался в городах, а казахский – в сельской местности, где проживала большая часть казахов. Сельская местность стала местом сохранения казахского языка и культуры, обычаев и традиций, устной литературы и ремесленного творчества, народных песен и танцев.

После начала освоения целины в 1954 году в Казахстан стали активно и массово прибывать из других республик СССР, но больше всего было русских, украинцев и белорусов. Прибытие переселенцев продолжалось и в 1960-х годах во время индустриализации. В основном переселенцы селились в северной половине республики. Это привело не только к сокращению коренного населения республики (доля которого на 1959 год составила 30%), но также закрытию средних школ с казахским языком обучения.

В 1955 году указом Совета Министров Казахской ССР от 4 июня 1955 года был принят законодательный акт «Об освобождении от обязательного изучения казахского языка в русских школах», который стал первым шагом к сокращению казахских школ. В начале 1960-х годов насчитывалось около 3 тысяч казахских и 4 тысяч русских школ. До этого, в начале 1950-х годов казахских школ было почти 4 тысячи. За 1950-1970 годы число казахских школ сократилось в полтора раза, а число русских школ возросло почти до 5 тысяч. Так, к концу 1980-х почти половина школ в Казахстане была с русским языком обучения, а казахских – всего треть (2).

Казахские школы закрывались не только в районах с неказахским большинством, но и в районах казахского большинства тоже. Однако это не мешало этническим меньшинствам – потомкам депортированных народов знать казахский язык. В сельской местности, где казахи составляли большинство, процент владеющих казахским языком среди нерусских этносов был выше, чем среди русских. И они были трехязычные. Если в северных областях практически сами казахи в большинстве забывали свой язык, то представители этнических меньшинств предпочитали говорить только по-русски, но местами были и те, кто овладевал казахским языком. Такая же ситуация была и во всех городах Казахстана, поскольку доля казахов в городском населении республики составляла меньшинство.

Тем не менее, в высших учебных заведениях по подготовке педагогических и сельскохозяйственных кадров были отделения для учащихся с казахским языком обучения. В технических вузах, где не было преподавания на казахском, обучались те выпускники казахских школ, которые хорошо сумели освоить русский язык. Казахоязычные выпускники русскоязычных вузов впоследствии становились ценными кадрами для народного хозяйства, инженерии и науки. Из них вырастали талантливые руководители, управленцы и специалисты по переводу на казахский язык технических терминов.

Распад СССР и развитие независимого Казахстана поставило главную задачу

– культурное возрождение. В 1989 году был принят закон о государственном языке, которым на территории Казахстана провозглашался казахский. 1990-е годы стали самыми критическими в истории Казахстана, несмотря на эйфорию независимости. Страну нужно было практически поднимать с нуля. Ситуация в стране в комплексе выглядела весьма парадоксальной на фоне социально-экономического опустошения.

Кризис охватил не только социально-экономическую сферу. Народ находился в состоянии психологического и морального кризиса. Это в свою очередь вызывал кризис политической и культурной сфере. Старое было разрушено, а новое предстояло построить. Обществу было не культурных ценностей, поскольку каждый для подавляющего большинства населения стояла задача на социальную выживаемость. Рост преступности охватил все слои населения. Шло разграбление предприятий, работники месяцами не получали зарплату. Директора предприятий почти за бесценок прихватили все хозяйственное имущество, прикрываясь приватизацией. Во властных структурах росла коррупция.

Но все это вовсе не означало, что о культурных ценностях нужно было совсем забыть. Значительная часть молодежи ринулась либо в бизнес, либо на учебу по экономике и юриспруденции. Специалисты по науке и культуре также бросали свою работу и уходили в челночный бизнес. Однако оставались преданные своему делу специалисты, которые несмотря на низкую зарплату продолжали работать согласно своему призванию. Высшее руководство страны регулярно поднимало вопрос о культурном развитии. И только с наступлением 21 века постепенно стала налаживаться и эта сфера, поскольку страна со дна начала подниматься. Стимулом этому стало развитие новой столицы Казахстана – города Астаны.

В советское время много уделялось развитию точных, естественных и технических наук. В среднем и высшем образовании предметы по этим наукам давались на высоком уровне. Но в общественных науках вследствие давления идеологии историческая правда стиралась, и проповедовалось великодержавие. Советская историческая наука принижала историю Казахстана до скудного изложения. Забывалась реальная история, передававшаяся из поколения в поколение. Одной из них было то, что заставляли думать, что не было городов и земледелия на территории Казахстана, а казахский народ был полностью кочевым. Казахская национальная культура была представлена весьма примитивно без колоритов. Сознание нескольких поколений было манкуртизировано. Манкуртизация – это политика по утрате родного языка и культуры. При этом, манкуртизированность может проявляться и без утраты языка, но с обязательным отказом от своей национальной культуры и истории.

Высшее и среднее образование есть отражение развития науки. После 1991 года в гуманитарных и социальных науках (в прошлом общественных) идет постепенный отход от стереотипов, созданных советской идеологией. В целом, образование и наука претерпели изменения. В то же время, развитие точных, естественных и технических наук затормозилось, государство перестало финансировать эту сферу, и множество научных кадров вынуждено было эмигрировать. Это негативно сказалось на образовании, уровень которого снизился за годы постсоветского развития. Снижение уровня образования в свою очередь негативно влияет на развитие казахского языка в качестве государственного, поскольку обучение этому языку ведется крайне слабо и формально.

Итак, в 1989 году казахский язык в Казахстане впервые был объявлен государственным еще будучи в составе СССР. Ухудшение социально-экономического состояния стало главным фактором исхода неказахского населения. В то же время население Казахстана восполнилось за счет высокого естественного роста казахского населения и прибытия репатриантов из других стран. Так почему казахский язык, набирая вес в бытовой сфере, крайне медленно растет на общественно-государственном уровне? Какие факторы препятствуют усилению роли казахского языка в обществе?

Первым главным фактором является манкуртизированность старшего и среднего

поколения, которые отдают предпочтение больше русскому языку. Это поколение, выросшее в Советском Союзе. При этом, даже казахоязычные сильно подвержены русифицированности сознания. Также и их дети, которые также переходят на русский язык, несмотря на обучение в казахских школах. Это в основном в городах страны, где в советский период не сформировалась сильная казахоязычная интеллигенция вследствие малочисленности казахского населения. Исключением были лишь Шымкент, Кызыл-Орда, Атырау, где количество определило качество.

Второй фактор – предпочтительность молодежи (особенно городской) общения на русском языке. В городах наблюдается этно-социальное разделение: русскоязычные, русскоязычные казахи и казахоязычные казахи. Причем русскоязычные граждане большей частью не желают знать государственный язык, указывая главной причиной то, что сами носители языка предпочитают русский вместо родного. Даже граждане, переселившиеся из казахоязычных районов, в городах переходят на общение на русском языке.

Третий фактор – отсутствие качественных специализированных кадров по обучению казахскому языку в средних общеобразовательных школах, колледжах и высших учебных заведениях. Причиной является низкая зарплата, низкая мотивация, формальный отчет и т.п. Термины технической, экономической, социальной и других сфер, переведенные на казахский язык, вызывают непонимание. Международные термины, в основном заимствованные из европейских языков, не должны требовать прямого перевода, а лишь должны давать пояснения на казахском языке в качестве объяснения в виде определений.

Четвертый фактор – наличие в руководстве страны тенденции больше использовать русский язык нежели казахский. Это связано с тем, что основная масса чиновников обучалась на русском языке. Другой причиной является их некомпетентность в тех или иных вопросах и сферах деятельности. Барьеры во ведении делопроизводства на казахском языке исходит от их безответственности перед государством и народом.

Пятый фактор – русскоязычное население часто делает ссылку на статью 7, пункт 2 Конституции Республики Казахстан. Здесь говорится: «В государственных организациях и органах местного самоуправления наравне с казахским официально употребляется русский язык». Эта категория населения либо неправильно понимает и толкует, либо злоупотребляет, показывая свое неуважение к пункту 1 этой же статьи, где говорится: «В Республике Казахстан государственным является казахский язык».

Шестой фактор – это превышение доли городского населения над сельским в общенациональном масштабе. Это наблюдается особенно в северной половине страны, где городское население составляет большинство и коренное население отдает предпочтение русскому языку. В южной половине страны, напротив, казахский язык превалирует.

Седьмой фактор – это оглядка на Россию, с которой у Казахстана самая длинная граница. Россия по ряду причин оказывает влияние на Казахстан. Здесь укоренившиеся с советских времен экономическая зависимость, общее членство в ЕАЭС и ОДКБ, доминирование в постсоветском пространстве, и наконец, проживание около 15% этнического русского населения. Ряд высокопоставленных российских политиков (воинствующие радикалы и некоторые депутаты ГосДумы) и чиновников (в т.ч. и дипломаты) целенаправленно выражают свое неприятие к естественному сокращению использования русского языка, обвиняют казахское население в проявлении воинствующего национализма, надуманно заявляют о насильственном исходе русского населения, а также высказывают свои претензии к северным областям Казахстана, якобы подаренные Россией в 1920-х годах. Таким образом, Россия всеми силами пытается навязыванием сохранить русский язык в Казахстане, в т.ч. и через Россотрудничество.

Этническая политика – это не только внутренняя политика государства. Межэтнические отношения всегда ставятся во внимание мировой геополитики. США одним из направлений

в своих геополитических интересах выдвигают защиту прав человека. В своей политике относительно прав человека США принимают такой вид давления как введение санкций и эмбарго. На применение военных сил США идут редко. Китай в своей геополитике использует такие направления как поощрение демографической экспансии этнических китайцев. Россия же провозгласила защиту русскоязычных граждан других стран, и готова применить военную силу, как она сделала это в отношении Украины. На самом деле, основой геополитических интересов великих держав является получение экономических дивидендов, а этнический вопрос является второстепенным и используется лишь как повод, а не первопричина.

Тем не менее, эта парадоксальная ситуация, связанная с этническими проблемами в Казахстане, постепенно (пусть даже очень медленно) выправляется. Казахское население в целом по стране составляет 70%, русских и других этнических меньшинств – по 15%. Статистика теоретически сама дает аксиому на полное знание государственного языка. Неказахская молодежь, проявляя интерес, интенсивно осваивает государственный язык в отличие от представителей старшего и среднего поколений. Война России с Украиной, ведущаяся с февраля 2022 года, поменяла отношение населения как к северному соседу, так и казахскому языку. Русскоязычные казахи стали больше говорить на родном языке. Немаловажную роль в этом сыграл фильм «Оян қазақ!».

Касательно русского языка следует сказать, что ему ничего особо не угрожает, поскольку он продолжает использоваться практически во всех сферах. Вопрос лишь в том, чтобы граждане страны независимо от этноса и конфессии владели государственным языком без ущерба русскому языку. Например, если русскоязычному продавцу обратились на казахском языке, то должны соответственно ответить на казахском. Ведь находят же силы и время изучать английский язык без ущерба русскому.

Также надо отметить, что русский язык в Казахстане не является собственностью России. Вся духовная и интеллектуальная продукция на русском языке, созданная в Казахстане, является собственностью Республики Казахстан. Как бы российские эмиссары не утверждали, что русский язык является олицетворением т.н. «Русского мира», частью которого якобы являются казахи, статус официального языка показывает другую картину. Русский язык на территории Казахстана имеет свою специфику. Старшее поколение продолжает утверждать, что русский язык в Казахстане является правильным и чистым. В советское время, это действительно так и было. Но с самостоятельным развитием Казахстана, постепенно русский язык приобретает черты пиджен-рашен, поскольку в отличие от русского языка в России, лексикон набирается из казахских слов и терминов. Одним словом, казахский и другие языки оказывают влияние на русский язык, что является вполне естественным фактором. Ведь в самой России русский язык испытывает влияние других мировых языков.

Выше было отмечено о трёхязычии этнических меньшинств, которое сложилось в советское время. В разное время депортированные в казахские аулы корейцы, немцы, греки, чеченцы, турки, курды в совершенстве овладевали казахским языком. Затем с переселением русских и открытием русских школ русский язык становился основным языком общения, после чего и родной язык забывался. Мусульманские этносы старались ревностно сохранять свой язык. Если немцы и греки частично сохранили свой язык, то корейцы и поляки полностью утратили. Проживавшие до прибытия депортированных народов татары, узбеки, уйгуры, дунгане хорошо владели и казахским, и русским языком.

Казахская ССР за весь период трансформации в мультиэтническую республику стала называться «Лабораторией дружбы народов» или «Планетой 100 народов», где номинально все этносы знали свой язык и чттили свою культуру. И здесь возникло понятие – *казахстанский*. Однако в действительности, в обстановке индустриализации и урбанизации, увеличения

русских школ и обучения на русском языке в высших и средне-специальных учебных заведениях языки этнических меньшинств забывались или употреблялись в лучшем случае в быту. Доходило до того, что стеснялись говорить на своем языке. Поэтому, слова *казахстанский* и *казахстанцы* больше подразумевают именно русскоязычный контент. И это отражается до сих пор, при независимом существовании.

Советская идеология громко пропагандировала интернационализм. Все разноязыкие народы проявляли к друг другу уважение и не делили себя на национальности, что было тем единственным позитивом, который имеет свою ценность. Но и здесь имелись свои изъяны. Первое, теоретически интернационализм предусматривает знание двух и более языков, а также познание культуры народов. При советском интернационализме этого не было, что особо отчетливо проявлялась в городских условиях. Советское телевидение и радио демонстрировало песни и танцы народов СССР, но это не прибавляло любви и уважения к этим народам, особенно среди молодежи, поскольку они увлекались современной эстрадой, особенно среди городской. Сельская молодежь предпочитала родную эстраду. Был негласный лозунг советского руководства, что только с русским языком будет построен коммунизм. Поэтому советский интернационализм означал откровенную русификацию.

Второе, проявлялся двойной стандарт. По закону все граждане были равны, но шло социальное деление на т.н. «элиту», служащих и рабочих. Под «элитой» подразумевалось принадлежность к руководящим категориям. Служащими были люди среднего расположения (бумажная работа), а рабочие – люди физического труда. В неблагополучных районах дети и подростки во дворах и школах часто пользовались уголовными понятиями, что доходило до буллингов. Все эти социальные категории были в одинаковой мере манкуртизированы. Таким образом, под флагом социалистического строительства все же существовала эксплуатация и латентная дискриминация.

Так и в этнической структуре были свои подводные камни. Конституционно граждане всех этносов обладали одинаковыми правами. Но и здесь начинались трения между манкуртизированными и неманкуртизированными, что и явилось двойным стандартом советского интернационализма. К примеру, была интернациональная дружба народов, и люди разных национальностей дружили между собой. Но интернациональное уважение заканчивалось там, где начиналось подлинное уважение к национальным языкам и культурам. Особенно проявлялась неприязнь к гражданам кавказской национальности, которые ревностно держались за свои обычаи и традиций. Также насмехались над их акцентом на русском языке. И это проявлялось и в отношении граждан украинской, прибалтийской и среднеазиатской национальностей, если они держались за свой язык и культуру. А кто сохранял свой язык и культуру? Конечно же, жители сельской местности. И это было одновременное проявление как этнической, так и социальной неприязни. Если люди разных национальностей, проживавших в городе, были манкуртизированы, то уже они считались «своими». Так было не только в Казахстане, но и во всех республиках. В тех республиках, где коренное население составляло большинство, манкуртизация ограничивалась только крупными городами. А поскольку титульный этнос в этих городах составлял большинство, то язык республики не забывался его носителями. Но в Казахстане манкуртизация привела почти к утрате языка титульного этноса.

Третье, в союзных республиках манкуртизация и советизация также породили т.н. ложный национализм. Порождению ложного национализма также способствовала политика централизации и провинциализации. Суть ложного национализма состоит в том, что представителям титульной нации латентно прививалась неприязнь к другим этносам, кроме русских, поскольку последние отождествлялись с центральной властью. Особенно сильно это проявлялась в городской среде. Кроме того, ложный национализм имел место и по отношению к представителям других союзных и автономных республик. Одним словом,

ложный национализм – это стравливание этносов между собой. Ложный национализм обнажился в конце 1980-х годов, когда в СССР произошли межэтнические конфликты на Кавказе (армяно-азербайджанский в Карабахе) и Средней Азии (узбеко-киргизский в Оше). Также следует отметить межэтнические столкновения между узбеками и ахыска-турками в Фергане и казахско-кавказским конфликтом в Жана Узене в 1989 году.

Кровавые события в Алма-Ате 1986 года, Тбилиси в 1989 года, Баку и Душанбе 1990 года, Вильнюс 1991 года – это конфликт между союзными республиками и Москвой, и они не являются проявлением ложного национализма. Это были признаки республиканского национализма против Центра. Русское население СССР весьма отрицательно восприняло их, несмотря на отсутствие погромов со стороны титульных этносов. Причина отрицательного восприятия состоит в том, что советским руководством за десятилетия внушалось населению имперское величие русского народа. На самом деле произошла скрытая манкуртизация русского народа, который в отличие от других народов своего языка не лишился (вследствие демографического большинства), но был лишен подлинной русскости духа, подмененный смиренностью к насилию и манией имперского величия. Таким образом, если для русского народа советизация была только манкуртизацией сознания, то для остальных народов означала еще в придачу утрату языка и культуры, т.е. русификацией.

Казахстанский аналитик Н. Романова оценивает республиканский национализм как позитивное явление: «Великодержавному шовинизму может противостоять так называемый республиканский национализм. Он способен выступить ответной реакцией на великодержавный шовинизм. Его материальная основа – выросший экономический и культурный потенциал данной нации. К счастью, в Казахстане не проявляется вторая сторона республиканского национализма, направленная против малочисленных народов, проживающих в республике». (3) Под второй стороной республиканского национализма подразумевается ложный национализм при советской системе с теоретически плавным переходом в казахский шовинизм при независимом развитии.

Исходя из вышеизложенного, приходим к выводу, что понятия *советизация*, *интернационализация*, *манкуртизация*, *русификация* стали синонимами для нерусских народов СССР. После распада СССР с образованием и развитием новых независимых государств преодоление последствий этих явлений стало первоочередной задачей. Страны Балтии относительно быстро искоренили советские наследие, поскольку в составе СССР они пробыли относительно недолго – пятьдесят лет. Остальным понадобилось дольше времени. Что касается Казахстана, то состояние здесь было иной, чем в других бывших советских республиках. Дело в том, что на момент провозглашения независимости численность казахов было меньше половины. Поэтому, преодоление советского наследия в Казахстане затянулось еще дольше.

Парадоксы в том, что даже спустя более 30 лет независимости, когда численность титульного этноса достигла 70%, существуют разные параллельные этнические миры в этой стране. Даже несмотря на тот факт, что ментальность этносов Казахстана отличается от менталитета на их исторической родине, они до сих пор не могут стать полноценной частью казахстанского общества. Основным препятствием является то, что они не до конца осознают необходимость знания государственного языка вследствие закоренелости советского образа мышления, характерное для старшего и среднего поколения.

Но младшее поколение успешно преодолевает этот барьер, поскольку для него советский образ жизни является только историей, о которой оно знает лишь понаслышке. Это поколение освоило мировые ценности, и намерено освоить и культурные ценности казахского народа. И представители этого поколения считают себя не казахстанцами, а казахами другого этнического происхождения. И этим они способствуют формированию казахской гражданской и политической нации (не казахстанской нации!). Младшее

поколение осознает, что в Казахстане только казахи являются нацией, а остальные этнические меньшинства – диаспоры. Именно младшее поколение не поддерживает Россию в ее войне против Украины.

Казахский язык легко осваивается узбеками, уйгурами, татарами, башкирами, турками, азербайджанцами, туркменами, карачаевцами, балкарцами, ногайцами, кумыками, киргизами, каракалпаками, крымскими татарами как близкородственными тюркскими народами. Другие мусульманские народы – таджики, курды, чеченцы, ингуши, аварцы, лезгины, дунгане также не отстают в этом. Корейцы, буряты, якуты, чувашаи, немцы, литовцы, молдаване, евреи, армяне, болгары, поляки, украинцы, белорусы и русские при наличии целеустремленности также хорошо осваивают государственный язык.

Казахи со своей стороны также имеют интерес к изучению культуры и языка этнических меньшинств, многие из которых получают помощь из исторической родины, что способствует укреплению связей Казахстана с другими государствами на уровне их граждан. Например, немцы Казахстана являются фактором укрепления казахско-германских отношений. Это также относится к корейцам, русским, полякам, украинцам, азербайджанцам, туркам, грекам и другим этносам, исторической родиной которых являются соответствующие государства.

Известно, что любое проявление выражения своих мыслей на родном языке в советском руководстве и обществе негласно воспринималось как проявление национализма, а верность религиозным традициям и обычаям – фанатизмом. Особо отчетливо оно имело место в советском Казахстане, где манкуртизация и русификация достигла своего пика. Кроме того, если проявил интерес к языку и культуре других народов, то это воспринималось как проявление сочувствия к национализму, хотя это идеологии интернационализма не только не противоречило, но и даже соответствовало! Порицалось также читать произведения писателей разных республик, даже в переводах на русский язык, хотя они активно издавались в рамках проекта «Дружба народов». Вот таким образом провозглашенный интернационализм в СССР был подменен манкуртизмом и ложным национализмом.

В 1995 году в целях преодоления ложного национализма была создана Ассамблея народа Казахстана. Поскольку Казахстан считается мультиэтническим государством, то существование такой структуры вполне соответствует принципам межэтнического согласия. Поэтому, статья 7, пункт 3 Конституции Республики Казахстан гласит: «Государство заботится о создании условий для изучения и развития языков народа Казахстана». Проявление не только уважения, но и интереса к языкам и культуре этносов, проживающих в Казахстане, и есть тот самый подлинный интернационализм, который фактически отсутствовал в СССР.

В истории было так, когда предки казахов, кочуя по Евразии, влияли на другие культуры. Это осталось у казахов, но уже в пределах Казахстана. С одной стороны, казахская культура определенно повлияла на менталитет других этносов, что сблизила их не только соседством и взаимоуважением, но и толерантностью и гостеприимными отношениями. С другой стороны, казахская культура обогатилась элементами других этносов, поскольку казахи в свою очередь восприимчивы к культурным ценностям других народов. Поэтому, овладение государственным языком всеми гражданами Казахстана является не только гражданским долгом. Оно способствует консолидации всего общества, формированию гражданской и политической нации, формируя патриотизм не только у этнических казахов, но и у других проживающих в стране этносов.

Список литературы

1. <https://azerhistory.com/?p=32421>
2. Народное образование от съезда к съезду. Алма-Ата: Мектеп, 1987, с. 23.
3. Романова Н.В. Влияние политических процессов на национальный менталитет и консолидацию общества. Алматы, 1999, с. 58.

УДК 17.179.9

ИНФОРМАЦИОННОЕ ПРОСТРАНСТВО ФИЛОСОФСКОЙ СУЩНОСТИ КАЗАХСКИХ ПАРЕМИЙ

Котошева К.К.,

доктор философских наук, профессор,

Цыренжапова Г.Г.,

кандидат филологических наук, ассоциированный профессор

Международный инженерно-технологический университет

г. Алматы, Казахстан

e-mail: gtsyrenzhapova@mail.ru

Аннотация. В статье исследуются вопросы семантики и философской сущности концептосферы пословиц, поговорок, крылатых выражений казахского этноса. Особое внимание уделяется актуальности создания информационного пространства казахских паремических единиц, целостная система которой позволит с помощью образов пословиц и поговорок концептуально осмыслить, раскрыть и представить сущность менталитета казахского этноса. Авторы статьи очерчивают круг проблем, связанных с необходимостью восстановления национального кода, исторической памяти народа и возрождения духовной сущности казахского этноса, тесно связанных с национальными традициями. В основе предлагаемых путей решения исследуемых проблем лежит трансдисциплинарный подход на стыке философии, культуры, литературы и языка, информационных технологий.

Ключевые слова: пословицы, поговорки, крылатые выражения, паремии, культура, язык, информационное пространство.

Андатпа. Мақалада қазақ этносының мақал-мәтелдері, қанатты сөздері, қанатты сөз тіркестері ұғым саласының семантикасы мен философиялық мәні қарастырылған. Қазақ паремиялық бірліктерінің ақпараттық кеңістігін құрудың өзектілігіне ерекше назар аударылады, оның біртұтас жүйесі мақал-мәтелдер мен мақал-мәтелдердің бейнелерінің көмегімен қазақ менталитетінің мәнін концептуалды түрде түсінуге, ашуға және ұсынуға мүмкіндік береді. Мақала авторлары ұлттық кодты, халықтың тарихи жадын қалпына келтіру және ұлттық дәстүрмен тығыз байланысты қазақ этносының рухани болмысын жаңғырту қажеттілігіне байланысты мәселелер ауқымын атап көрсетеді. Зерттелетін мәселелерді шешудің ұсынылған жолдары философияның, мәдениеттің, әдебиет пен тілдің, ақпараттық технологияның тоғысқан жеріндегі пәнаралық тәсілге негізделген.

Кілт сөздер: мақал-мәтелдер, нақыл сөздер, қанатты сөздер, мақал-мәтелдер, мәдениет, тіл, ақпарат кеңістігі.

Abstract. The article examines the issues of semantics and philosophical essence of the conceptual sphere of proverbs, sayings, winged expressions of the Kazakh ethnos. Special attention is paid to the relevance of creating an information space of Kazakh paremic units, an integral system of which will allow conceptually comprehending, revealing and presenting the essence of the mentality of the Kazakh ethnic group with the help of images of proverbs and sayings. The authors of the article outline a range of problems related to the need to restore the national code, the historical memory of the people and the revival of the spiritual essence of the Kazakh ethnic group, closely related to national traditions. The proposed solutions to the problems under study are based on a transdisciplinary approach at the intersection of philosophy, culture, literature and language, and information technology.

Keywords: proverbs, sayings, catch phrases, paroemias, culture, language, information space.

«Сначала было слово...» Слово – есть энергетическая сила, начало начал. Пословицы и поговорки передаются именно через слово, каждое из которых выражает энергетическое начало в бесконечности информационного пространства. Каждое слово имеет длительность бытия и существует во времени и пространстве в течение тысячелетий. Некоторые казахские пословицы и поговорки, возникнув в глубокой древности, существуют и сегодня. И будут продолжать жить в памяти казахского этноса, ибо каждая пословица, поговорка, традиция имеют историю длительности своего существования.

Казахи как одна из самостоятельных этнических общностей имеют свою многогранную историю. Казахские паремии как многовековая народная мудрость отражают глубинные пласты самобытности и духовности этноса. Возникшие в давние времена и дошедшие до нас, передаваясь от предков к потомкам, от рода к роду, от поколения к поколению, они прошли «проверку временем», потому что несут в себе духовное семя интеллекта и нравственности человека, плоть от плоти отражают специфический менталитет казахского этноса.

Веками шло развитие пословиц и поговорок казахского этноса, но в конце XX – начале XXI вв. в обществе все реже и реже обращаются к употреблению пословиц и поговорок в разговорной речи, что способствует потере ментальной особенности казахского языка, приводит к разрыву в понимании между старшим и молодым поколениями казахов, поэтому архиважно сохранить казахский язык с его оборотами, пословицами, поговорками, что приведет к непрерывной духовной связи поколений в информационном пространстве. Высшие материальные и духовные ценности культуры казахского этноса формировались веками и сохранились через структуру обычаев и крылатых выражений, которые, с одной стороны, закрепляют уже пережитое казахами в ходе исторического развития, а с другой – направлены на фиксирование этих переживаний в этническом характере, на формировании определенной личности.

Традиции – это законы широкой степи, которые развиваются по спирали жизни... от прошлого к настоящему, от него – к будущему, таков путь к бесконечности информационного пространства, которое связано с бесконечностью времени. Относительность пространства и времени – в бесконечности информационного поля, в котором важную роль играют пословицы, поговорки и крылатые выражения казахского этноса. При этом стоит обратить внимание на такую особенность, что казахи по любому поводу искусно украшают свою речь меткими пословицами и поговорками, которые поражают своим глубинным философским смыслом, образностью, игрой слов, мудростью: «Туған жердей жер болмас, туған елдей ел болмас» – «Нет земли лучше Родины, нет людей лучше, чем на Родине»: «Өзін өзі білген ер бақытты, Өзін өзі билеген ел бақытты» – «Счастлив джигит, цену себе знающий, счастлив народ, сам собой правящий», «Берекені көктен тілеме, бірлігі мол көптен тіле» – «Не ищи благодати на небе, ищи ее в единстве народа» [1].

Итак, традиционная культура казахов сохраняется на подсознательном уровне развития этноса и передается из поколения в поколение через обычаи, пословицы, поговорки и крылатые выражения, отражающие духовную сущность казахского этноса.

Сегодня особенно актуальным является необходимость:

- 1) сохранения глубинной духовной сущности казахского этноса и духовной связи поколений через знание пословиц, поговорок и крылатых выражений казахского этноса;
- 2) научно-просветительской деятельности в целях внедрения народной мудрости казахских паремий в семейно-бытовую, общественно-социальную жизнь современного человека;
- 3) пропаганды духовно-культурных ценностей казахского этноса, его этнической уникальности среди многонационального народа Казахстана в условиях модернизации общества;
- 4) создания информационного поля казахских пословиц и поговорок в целях сохранения

духовной связи и взаимопонимания поколений в едином пространстве-времени казахского этноса.

Исследование семантики и философской сущности пословиц, поговорок, крылатых выражений казахского этноса, их целостная система в информационном пространстве дает возможность молодому поколению

– понять глубокую духовную сущность предков путем осознания философского смысла, колорита и специфики казахских пословиц, поговорок и крылатых выражений;

– восстановить историческую память народа; способствовать духовному возрождению казахского этноса; через силу Слова возвысить этническую ментальность и патриотические чувства молодежи;

– осознать духовную идентичность тюркских народов как субстанциональную сущность их исторической целостности через единое духовное пространство в условиях глобализации.

Информационное поле казахских пословиц, поговорок и крылатых выражений, в котором заложена информация практически обо всем, что существует на Земле, существовало и будет существовать. В нашем земном пространстве время линейно, от прошлого к настоящему, от него к будущему. В информационном поле поток информации пословиц, поговорок движется по спирали и всегда может быть доступен человеку. Будучи связанным с этим полем, наше подсознание все знает, так как в каждом человеке уже изначально присутствует информация о прошлом, настоящем и будущем.

Со временем пословицы и поговорки могут меняться в информационном пространстве, к примеру, если ранние пословицы и поговорки исходили из кочевого образа жизни казахского народа, то образ жизни новых поколений уже приводит к новым реалиям действительности, новым пословицам и поговоркам. Исторические изменения времени приводят к изменениям содержания информационного пространства: меняется время, меняются и смыслы информационного пространства пословиц и поговорок.

Информационное пространство пословиц и поговорок казахского этноса, по мнению авторов работы, способствует распространению в интеллектуальном информационном пространстве философской сущности каждой поговорки, пословицы, даст возможность нынешнему поколению зуммеров и миллениалов соприкоснуться с глубинной сущностью мудрости предков, осознать философский смысл, ценность и самобытность казахских пословиц, поговорок и крылатых выражений, извлечь и использовать в своей жизни их этнические значения и смыслы, сохранить и донести это духовное наследие до следующих поколений. Как считают авторы работы, пословицы, поговорки, крылатые выражения представляют собой богатый инструментарий для создания в перспективе просветительских площадок, способствующих повышению духовной культуры народа нашей страны.

Важно понимать, что пока молодежь владеет казахским языком, она имеет возможность соприкоснуться с духовной сущностью казахского этноса, бесконечностью его бытия. Пословицы, поговорки, крылатые выражения наполняют информационное пространство казахского этноса своим духовным богатством и глубинной философией, поэтому задача старшего поколения через смыслы пословиц, поговорок, крылатых выражений передать молодежи все их духовное богатство, колорит и специфику.

Пословицы, поговорки и крылатые выражения лежат в основе ментальности казахского этноса, поскольку представляют собой своеобразный код нации. Молодое поколение XXI века осознает свою глубинную связь с предками в духовной сфере, с этим великим «банком» идей, крылатых выражений, пословиц, поговорок. Этот огромный пласт знаний служит взаимопониманию поколений, напротив незнание может прервать духовную связь поколений.

Информационное поле пословиц и поговорок казахского этноса как носитель

информации об окружающем мире расширяет возможности научного исследования и познания окружающего мира. Поскольку банк данных информационного пространства поговорок, пословиц казахского этноса способен оказывать непосредственное влияние на формирование этнического самосознания народа, данное исследование информационного пространства казахских паремий с философской точки зрения закладывает предпосылки для возможности перепрограммировать подсознание общества.

К примеру, в квантовой теории, если две частицы отрываются от одного атома, то каким бы ни было расстояние между ними, все, что воздействует на одну частицу, также воздействует и на вторую. Применительно к информационному пространству казахских пословиц и поговорок данное утверждение можно интерпретировать следующим образом. Пословицы и поговорки, независимо от местонахождения представителя казахского этноса, энергетически влияют на его жизнь как код нации, запуская механизм воздействия на его подсознание.

Коллаборация философии как «царицы наук» и информационно-коммуникационных технологий способна снять блоки и препятствия внутри инфополя и открыть каналы связи, способствуя движению философской сущности пословиц и поговорок казахского этноса по восходящей спирали от простого к сложному, от прошлого к настоящему, и от него к будущему, обеспечивая непрерывную связь и преемственность поколения. Особенно эта мысль актуальна в условиях быстро меняющегося глобального мира.

Ментальность этноса – сложная многоструктурная духовная общность людей. Если же этнос теряет свою особую ментальную, духовную сущность, то этнос исчезает на физическом уровне. Духовная сущность есть основа этноса, так как благодаря духовности каждый этнос есть то, что он есть. При недостатке духовной сущности этнос теряет свое качество, гибнет, разрушается. Именно духовная сущность казахского этноса должна играть определяющую роль. Этноты тесно связаны со своим историческим прошлым и, чтобы воссоздать свою духовную сущность, они возрождают этническое самосознание, этническую культуру, язык, обычаи и крылатые выражения, материальные и духовные ценности.

Если рассматривать отдельный этнос как целостность в единстве материальной и духовной сущности, то духовная сущность казахского этноса самостоятельно существует и сохраняет целостность за счет информационного поля пословиц, поговорок, крылатых выражений казахского этноса. Информационное пространство казахских пословиц, поговорок и крылатых выражений способствует формированию духовной природы молодежи, развитию самосознания и ментальности, духовной идентичности казахского этноса в целом, их позитивность обуславливает позитивный настрой в развитии общества.

Если в век глобализации суметь вобрать мощную положительную энергетику пословиц и поговорок других народов, то можно осознать возможность глобального духовного единения народов, живущих на планете Земля. При этом все народы будут поражены общностью духовно-нравственных ценностей, моральных норм поведения, отраженных в поговорках, крылатых выражениях, традициях народов мира, общностью сакральных смыслов, мудрости и истины, проверенной многовековой историей и опытом многих поколений.

Обзор предшествующих научных исследований, проведенных казахстанскими учеными, свидетельствует о значительном количестве собранных казахских паремий, но при этом недостаточно осуществлена научно-исследовательская работа по их изучению в информационном пространстве [2-10].

В период глобализации, когда мир меняется на глазах, духовная сущность казахского народа, отражаемая через мудрость пословиц, поговорок и крылатых выражений, играет важную, определяющую роль. Каждая пословица, которая имеет мощную энергетическую силу, формирует информационное поле и информационное пространство. «Сначала было

слово...» – это путь понимания человеческой сущности и духа человечества через Слово. Каждое слово – священо. Пословицы и поговорки – духовная, энергетическая сверхсила этноса, которая есть начало начал... Выпадение даже одной пословицы, поговорки или крылатого выражения может привести к изменению информационного пространства казахского этноса.

Если рассматривать казахский этнос с духовно-ментальной точки зрения, то пословицы, поговорки, крылатые выражения – есть объективная духовная реальность. С их помощью казах говорит, слышит, видит, ощущает, чувствует этот мир, живя в нем и утверждая его через силу Слова. И только сохранение народных крылатых выражений, поговорок и пословиц приведет к возрождению духовной сущности казахского этноса, к его расцвету и процветанию. Информационное пространство пословиц и поговорок, будучи мощным энергетическим полем, воздействуя на сознание человека, способно изменить мир в сторону добра и взаимопонимания.

Пословицы, поговорки и крылатые выражения как семя духовного плодородия в информационном пространстве являются матрицей казахского этноса и определяют его код – путь духовного утверждения казахского этноса, изменения его сознания. Предки казахов еще с сакских времен выразили на чаше иссыкского Золотого Человека ценности письменности, которые подтверждают духовную связь поколений. Ныне именно информационное пространство способно донести до будущих поколений духовные ценности пословиц, поговорок и крылатых выражений казахского народа, создавая духовное единство поколений, сохраняя национальный код этноса.

Каждая из пословиц и поговорок, зарождаясь в отдельности, выражает собой определенную особенность человеческого бытия. Человек в своей речи использует красноречивые пословицы и поговорки, которые представляют собой некие суждения в форме умозаключения, т.е. практически каждая пословица или поговорка является умозаключением интересной и сложной судьбы человека. Паремия как ценность имеет универсальный характер, но при этом не имеет физических границ, появляется там, где востребована жизненной ситуацией. Пословицы и поговорки практически не имеют своего предела существования во времени и в пространстве, они будут жить, пока живет человек на Земле, поэтому в определенные исторические моменты, когда мир меняется, необходимо их сохранить и донести до следующих поколений. Сегодня это возможно благодаря техническому прогрессу, современным информационно-коммуникационным технологиям.

Список литературы

1. Котошева К. Ментальная-духовная идентичность казахов. // «Қазақ тарихы». – №3 (160). – Март, 2018. – С.31.
2. Бабалар сөзі. Тарихи жырлар. Қазақ мақал мәтелдері. Жүзтомдық – Астана. – «Фолиант». – 2010. – Т.65: Қазақ мақал мәтелдері. – 488 б.
3. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы – Алматы: «Жазушы». – 1985. – 17-том. – 187 б.
4. Әдібай Табылды. Қасиетті сөз. Алматы: «ИИЦ Азия Арна». – 2016. – II том. – 323 б.
5. Аязбеков Ж. Ел сөзі. Қостанай. – 2020.
6. Мақал, мәтел, нақыл. – Алматы: «Асем-Систем». – 2007. – 255 б.
7. Мақал – сөздің майегі. Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы. – 1963. – 226 б.
8. Мақал – мәтелдер (Қазақ халық әдебиеті: көп томдық). – Алматы: «Ғылым». – 1996. – 464 б.
9. Мақал – мәтелдер – Алматы: «Рауан». – 1997. – 147 б.
10. Мақал, мәтел, нақыл. – Алматы: «Асем-Систем». – 2007. – 256 б.

УДК 81-116

**ТІЛ САЯСАТЫНЫҢ ПӘНАРАЛЫҚ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ:
ТЕОРИЯЛАР МЕН ЗЕРТТЕУЛЕР**

*Құрманалиева А.,
философия ғылымдарының докторы, профессор
Қоғабаяева Ә.,
докторант
ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., Қазақстан
e-mail: kogabayevaassel@gmail.com*

Аңдатпа. Бұл мақалада тіл саясаты саласындағы теориялар мен зерттеулерге шолу жасалып, пәнаралық көзқарастың маңыздылығы көрсетілген. Жаһанданудың әсері мен көптілді қоғам қажеттілігіне баса назар аударылып, тіл саясатын жан-жақты түсіну қажет. Мақаланың мақсаты – тіл саясатының тиімді стратегияларын әзірлеу үшін лингвистика, элеуметтану, саясаттану және мәдениеттану ғылымдарының өзара әрекеттесу жолдарын анықтау. Жұмыста тілдік шешімдерді қарастыру кезінде тарихи контекст пен пәнаралық ойлардың маңыздылығы көрсетілген. Зерттеулердің синтезі қазіргі қоғамдағы тіл саясатына кешенді көзқарас қалыптастыруға бағытталған.

Кілт сөздер: тіл саясаты, тіл, мәдениет.

Аннотация. Данная статья обзорно рассматривает теории и исследования в области языковой политики, выделяя важность междисциплинарного подхода. В фокусе внимания - влияние глобализации и потребность в многоязычном обществе, что подчеркивает необходимость всестороннего понимания языковой политики. Цель статьи - определить пути взаимодействия лингвистики, социологии, политологии и культурологии для разработки эффективных стратегий языковой политики. Работа подчеркивает важность исторического контекста и междисциплинарных особенностей при рассмотрении языковых решений. Обобщение исследований направлено на создание комплексного подхода к языковой политике в современном обществе.

Ключевые слова: языковая политика, язык, культура.

Abstract. This article reviews theories and research in the field of language policy and highlights the importance of an interdisciplinary approach. A comprehensive understanding of language policy is needed, emphasizing the impact of globalization and the need for a multilingual society. The purpose of the article is to determine ways of interaction of linguistics, sociology, political science and cultural studies to develop effective language policy strategies. The work shows the importance of historical context and interdisciplinary considerations when considering language decisions. The synthesis of research is aimed at forming a comprehensive approach to language policy in modern society.

Keywords: language policy, language, culture.

Қазіргі жаһандық қоғамда мәдени-элеуметтік және саяси қатынастар күрделеніп, адамдар арасында көзқарастар қарама-қайшылығы үдеген тұста тіл саясаты феноменін түсінудің мәні зор. Тіл саясаты тілді қолдану мен басқаруға қатысты шешімдерді және тәжірибелерді қамтитын сала ретінде әртүрлі пәндердің зерттеушілерінің назарына алынған.

Бұл қызығушылық кездейсоқ емес, өйткені тілге қатысты шешімдердің әсері әлеуметтік өмірдің көптеген аспектілеріне әсер етеді.

Тіл саясатын жоспарлау мен жүзеге асыру бағытындағы зерттеулер қаншалықты өзекті? Біріншіден, жаһанданудың әсері мен көптілді қоғам сұранысына байланысты тіл саясатын жан-жақты түсіну қажеттілігі артып отыр. Екіншіден, саяси мүддемен қатар осы мәселенің әлеуметтік-мәдени мәнмәтінін түсіну анағұрлым тиімді тілдік стратегияларды жасауға ықпал етеді. Бұл тақырып қазіргі әлемдегі тіл тәжірибесінің алуан түрлілігін және тіл мұрасын сақтауға бағытталған зерттеулердің өзектілігін білдіреді.

Тіл саясатының тиімді стратегияларын әзірлеуде қолдануға болатын практикалық шешімдердің ізденісі нәтижесінде туған бұл мақаланың мақсаты – құбылыстың неғұрлым толық бейнесін жасау үшін әртүрлі пәндердің өзара әрекеттесе алатынын көрсету.

Осы мақаланың аясында:

- тіл саясаты саласындағы қолданыстағы теориялар мен зерттеулерге шолу жасау;
- лингвистика, әлеуметтану, саясаттану және мәдениеттану сияқты әртүрлі пәндердің өзара әрекеттесу жолын анықтау мақсат етілді.

Тіл саясаты мәнмәтініндегі пәнаралық байланыс дегенде ол лингвистикалық аспектілерді саяси және мәдени тұрғыдан тереңірек түсіну және талдау үшін лингвистика, саясаттану, мәдениеттану және басқа да әртүрлі ғылыми салалардағы әдістерді, теориялар мен тәсілдерді біріктіру дегенді білдіреді. Ал бұл дегеніміз тіл саясатын кеңірек әлеуметтік-мәдени және саяси мәнмәтінде қарастыруға, әлеуметтік процестерге тілге қатысты шешімдердің ықпалын анықтауға мүмкіндік береді.

Тіл саясатының тарихы ертеден бастау алған, оның алғашқы көрінінісін анықтау қиын. Бірақ ежелгі римдіктерде империядағы бірлікке ықпал ету үшін тіл саясатына ұқсас практика болған. Одан кейін ортағасырлық және қайта өрлеу дәуіріндегі Еуропада қолданылған тілдердің өзгерісін байқауға болады. Сол кездердегі француз тілін қолдайтын негізгі құжаттардың бірі Бірінші Франсуаның тілге қатысты 1539 жылғы Жарлығы болды. Бұл декрет негізінде француз тілі Франциядағы заңды құжаттар мен әкімшілік іс-қағаздардың ресми тілі ретінде бекітіліп, оның қоғамдық және мемлекеттік салаларда күшеюіне ықпал етті. Жаңа заманда ұлттық мемлекеттердің қалыптасуына байланысты көптеген елдер ұлттық бірегейлікті нығайту үшін тіл саясатын белсенді түрде қолдана бастады. Атап айтар болсақ, англизация, германизация, орыстандыру сынды саясат аясында тілмен бірге мәдениет, дәстүрлер мен дүниетанымға әсер ететін өзгерістер болды. Тіл саясаты біртұтас тілдік қауымдастықты қалыптастыру құралына айналды. Түрлі кезеңдерде аймақтық саясат әсерінен лингвистикалық статусты сақтауға немесе өзгертуге бағытталған тіл саясаты жасалды. Қазіргі түсініктегі тіл саясаты, тілді жоспарлау Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін жеке пән ретінде университеттердің оқу бағдарламасына енгізілді, ал бұл бағыттағы академиялық ізденістер шамамен алпысыншы жылдардан бастау алады. Ғылыми айналымда «тілді жоспарлау», «тіл саясаты» ұғымдары қатар қолданылады. Бұл бағытты Джошуа Фишман мен Офелия Гарсия социолингвистиканың бір тармағы десе, Бернард Спольски, Роберт Б. Каплан мен Джозеф Ло Бьянко қолданбалы лингвистикаға жатқызды [Купер: 1989]. Тілдердің жойылуы, тілдің жаңғыруы, вариация және тілдік байланыс, тілдің ауысуы және тілдік қатынас және т.б. мәселелерді Купер, Каплан, Балдауф, Фиерман, Филлипсон және Фишман сияқты көптеген ғалымдар терең талқылады [Каплан, Балдауф: 1997]. «Тіл саясаты және зерттеуді жоспарлау – дамып келе жатқан пән. Үздіксіз динамикалық өзгерістер жүретін басқа да жүйелер сияқты тіл саясаты да жаңа құбылыстар мен жаңа мәселелерді ашу үшін ғана емес, жаңа білімге негізделген бұрынғы тәжірибелер мен бар теорияларды қайта бағалауға бейімделуі керек. Тіл саясатының теоретиктері мен практиктері ағымдағы бақыланатын фактілерді түсіндіріп қана қоймай, сонымен қатар қақтығыстарды шешуге, қарым-қатынасты

жақсартуға ниет білдіргендерге қажетті нұсқауларды беруі керек. Осыған байланысты олар тым қарапайым модельдер мен шешімдерден аулақ болу керек. Ғалымдар, әдетте, тікелей нақты ұсыныстарды ұсынбайды, керісінше тіл саясатын түсіну, әлеуметтік-лингвистикалық экологияны сипаттау, көптеген қарама-қайшы көзқарастарды мойындау және тілді жоспарлау мен басқару әдістерін ұсынудың қиындықтарын ашып көрсетеді», – деген екен Бернард Спольски [Спольски: 2012], яғни, бұндағы айтпағы тіл мәселесі адамзат баласының бүкіл болмысымен біте қайнасқан құбылыс болғандықтан, оны танып білу барлық ілімнің тұрғысынан жүзеге асуы керек деген мақаланың негізгі ойына тұспа тұс келіп отыр.

Философиядағы тілге қатысты алғашқы еңбектердің бірі неміс ойшылы Иоганн Гердердің «Тілдің шығуы жөнінде» атты трактатында адам сөйлеуінің «құдайлық» шығу тегі туралы теологиялық теория, тілдің «қоғамдық шарт» арқылы шығу теориясы және тілді жануарлардың айқайынан алатын механикалық материализм ретінде қарастырған [Гердер: 1770]. Гердер тілді адам санасының ажырамас қасиеті ретінде қарастырады, бірақ сонымен бірге оған тарихшы көзқарасы тұрғысынан да қарайды. Гердер тілдің пайда болуын «адамның ақыл-ой қабілеттерінің жемісі ретіндегі ойлаудың дамуы» деп түсіндіруді өзінің міндеті деп санайды. Оның еңбектері кейін Вильгельм фон Гумбольдттың тіл табиғатына қатысты пікірлеріне әсер етті. Ол «тіл әрекеттің өнімі, жаратылған нәрсе емес, рухтың әрекетінің өзі (энергетикасы), яғни үнемі жалғасып келе жатқан мағына тудыратын процесс, «ойды қалыптастыратын мүше», «ойдың өнімі», ұлттың санасы тіл арқылы көрінеді, тіл құрылымының өзі (оның «ішкі формасы») сол халықтың дүниеге белгілі бір көзқарасын («дүниетанымын») қамтиды», – деген [Үлкен ресейлік энциклопедия: 2004-2017]. Одан өзге философтар Мартин Хайдеггер «Тіл – болмыстың үйі («Haus des Seins ist die Sprache»)» деген ойы арқылы шындықтың тілде бейнеленетінін, болмыс тілде өмір сүретінін және оның көшірмесі болып табылатынын айтпақшы болған екен. Сонымен бірге Хайдеггер «тілдің болмысы – болмыстың тілі» деп тұжырымдағанда сол арқылы тіл мен болмысты сәйкестендірді. Сөйлейтін тіршілік иесі бізбен тіл арқылы сөйлеседі [Фефилов: 2014]. Демек, біз болмыстың тілінде сөйлейміз немесе болмыс бізбен өзіміздің тілде сөйлеседі демек. Яғни, бір тілде сөйлейтін, ұғыныса алатын, түсінісе алатын адамдардың тілі бір болады деген ойға саяды.

Қазақ дүниетанымындағы түсінікті оның жалпақ тіліндегі «олардың тілі бір», яғни «олардың арасына түсе алмайсың», «арасын бөле алмайсың», «ынтымағы берік» деген мағынада, не болмаса «тіл табысып алды», яғни қарым- қатынасын қалпына келтірген, араздасып қайта табысқандарды «тіл табысты, яғни «татуласты» деп жатады. Бұл жерде тілдің ортақтығы – татулықтың, ынтымақтың белгісі екенін қазақ халқы бейсаналы түрде түсінгенін көреміз. Сонымен қатар, «тілімді алды», яғни ымыраға келдік, не болмаса «тілімді алмады», яғни қарым- қатынас бұзылды деген тіркестердің мағынасы тілдің қарым-қатынас құрудың басты құралы екенін көрсетеді. Адамдар арасындағы қарым-қатынастың жақсы болуы тұрақты даму мен елдің өркендеуіне тікелей әсер етеді.

Халықтың бірлігі, ұлттың ұйысуы мәселелері қоғамдық ілімдердің ішінде әсіресе, саясаттанушыларда кеңінен қарастырылған. Мемлекеттің бірден бір мақсаты – ұлттың қалыптасуындағы тілдің рөлін негізінен қарым қатынас құралы деп емес, басқару құралы деп қарастырды. «Тілдің өзіне қатысты саясат жүргізілгенде, яғни тіл саясаты жүзеге асырылғанда тіл саясаттың объектісі ретінде әрекет етеді. Тіл саясаты «идеологиялық принциптердің жиынтығы, қоғамдағы және мемлекеттегі тіл мәселелерін шешудің ұстанымдары мен практикалық шаралары» [Дешериев: 1990]. «Тіл – армиясы мен флоты бар диалект» деген жиі кездесетін афоризмде тіл мәдени, тілдік ерекшелігіне қарағанда «саясылығы» басымырақ құбылыс дегенді меңзейді. Бұл сөз тіркесі көбінесе американдық идиш лингвист Макс Вайнрейхке тиесілі деп жатады, ол оны 1945 жылы Нью-Йоркте

Еврей Ғылым Институтының (YIVO) 19-шы жыл сайынғы конференциясының ашылуында сөйлеген сөзінде жариялаған екен [<http://cyclowiki.org>]. Демек, тіл ұлтты қалыптастыру, халық арасындағы түсіністік орнату, халықты басқару сияқты басқа да мемлекеттік мүдделерді іске асыруда ерекше орынға ие және осы себепті де саясаттанушылардың зерттеу объектісі болатынын түсіндік.

Тіл саясатына қатысты зерттеулерді қарастырғанда пәнаралық ерекшеліктермен қатар тарихи контекст тұрғысынан, яғни ол елдің өткен тарихи жолын ескеру қажет. Осы тілді жоспарлау, тіл саясаты бағытының өзгерістеріне қарап отырсақ, екінші дүниежүзілік соғыс біткеннен кейінгі жылдарда біршама бұрын отар болған елдер азаттық алып, өзінің жеке ұлттық бірегейлігін қалыптастыру тұрғысында іздене бастағанын көреміз.

Цуй А.Б.М., Джейн Толлефсон Дж.В. «Азия контекстіндегі тіл саясаты, мәдениет және сәйкестілік» атты жұмысында тілдің әлеуметтік, саяси және экономикалық күштермен байланысын талдауға маңызды үлес қоса отырып, Азия елдеріне назар аудара отырып, тіл, мәдениет және бірегейлік бойынша ғылыми зерттеулерді біріктіреді [Цуй, Толлефсон: 2007]. Мұнда Непал, Бангладеш, Бруней-Даруссалам, Пәкістан, Камбоджа, Вьетнам және Корея сияқты әдебиетте сирек қарастырылатын елдер туралы жазады. Бұл еңбек әртүрлі әлеуметтік-саяси контексттерде, әсіресе Азиядағы дамушы елдерде ағылшын тілінің мәдени құндылықтар мен сәйкестікке тигізген әсеріне назар аударады.

Осы және бұдан өзге де отаршылдықтан кейінгі зерттеулер өз елдерінде орын алған лингва франка тілдер, көп жағдайда ағылшын тілінің экспансиясына төтеп беру жолдарын іздеді. Дамыған мемлекеттер тілдік гегемония қалыптастыру, босқындар мен мигранттардың толассыз ағымы нәтижесінде қалыптасқан қауіпті тілдік жағдайды реттеу әдістерін іздеумен болғанда, отар болған елдер ұлттық тілді, мәдени сәйкестікті қайта қалпына келтірудің жолдарын іздеп еңбектенді. Бұл мақала аясында осы бағыттағы зерттеулердің толық қамтылмауы мүмкін десек те, негізгі ой – осы мәселеге жан-жақты қарау идеясы қанағаттандырылды деп санаймыз. Жоғарыда келтірілген Б. Спольски айтпақшы, мақсатымыз жаңалық ашу емес, бар теорияларды зерделеу арқылы жаңаша көзқарас тую, ой түрткі болу және еліміздегі тіл саясатының теориялық бастауларына жүгіну еді.

Әдебиеттер тізімі

1. Купер Р. Языковое планирование и социальные изменения. Нью-Йорк: Издательство Кембриджского университета, 1989.
2. Каплан Р., Балдауф, Р. Языковое планирование: От практики к теории. Клеведон, Великобритания: Вопросы многоязычия, 1997.
3. https://www.koob.ru/herder_j_g/treatise_origin_language
4. <https://old.bigenc.ru/philosophy/text/5816617>
5. <https://fb2.top/fenomen-yazyka-v-filosofii-i-lingvistike-uchebnoe-posobie-388518/read>
6. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/book/10.1002/9780470694138>
7. Дешериев, Ю. Д. Языковая политика / Ю. Д. Дешериев // Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В. Н. Ярцевой; Ин-т языкознания. 1990.
8. https://cyclowiki.org/wiki/%D0%AF%D0%B7%D1%8B%D0%BA_%E2%80%94%D1%82%D0%BE_%D0%B4%D0%B8%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%82,%D1%83_%D0%BA%D0%BE%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%B5%D1%81%D1%82%D1%8C_%D0%B0%D1%80%D0%BC%D0%B8%D1%8F_%D0%B8_%D1%84%D0%BB%D0%BE%D1%82
9. <https://psycnet.apa.org/record/2006-21012-000>

УДК 001.18

ҚАЗІРГІ ДІНИ ДИСКУРСТАҒЫ ТЕОЛИНГВИСТИКА

*Құрманалиева А.Д.,**философия ғылымдарының докторы, профессор
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті**Кушербаева А.Б.,**1 курс докторанты
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., Қазақстан
E-mail: aliya_k2023@mail.ru*

Аңдатпа. Мақалада қазіргі діни дискурстағы тіл мен дін ара қатынасы мен байланысы, діни тілдің рөлі мен өзектілігі, теолингвистика саласының өзектілігі қарастырылған. Дінтану ғылымындағы діни терминдердің қалыптасуы жайлы жазылған. Сонымен қатар теолингвистика ғылымының зерттеу пәні ретіндегі лингвистика мен діннің сабақтастығы, өзара байланысы жайлы талданған. Сонымен қатар теолингвистиканың зерттеу бағыттары мен дінтану саласында алатын орны жайлы талдау жүргізілген.

Кілт сөздер: теолингвистика, теонема, діни тіл, теологиялық код, лингвистика.

Abstract. Abstract. The article discusses the relationship and relationship between language and religion in the science of theolinguistics, modern religious discourse, the role and relevance of religious language. It is written about the influence of the currently studied “religious” terms on the formation of religious consciousness in society. At the same time, the object of study of theolinguistics as a science is analyzed at the level of research in the field of linguistics and religion. The relevance of the article is that theolinguistics as a science is currently a living, connecting system of language and religion. In addition, the directions of research and the analysis of the role of theolinguistics in the field of religious studies were analyzed.

Keywords: theolinguistics, theonema, religious language, theological code, linguistics.

Қазіргі уақытта теолингвистика саласы жаңадан қалыптасып келе жатқан зерттеу тақырыбына айналып отыр. Теолингвистиканы зерттеу барысында бұл терминнің пәнаралық байланыста екені, сонымен қатар тіл мен діннің ғана байланысы емес, философиялық терең мағынаға ие екендігі анықталады. Нақты айтар болсақ, тіл қарым-қатынас құралы, дін – тілдегі, қарым-қатынастағы мән мен мағына, интерпретация жүйесі. Теолингвистиканы діни дискурс ретінде зерттеудегі мақсатымыз тіл мен діннің байланысы; «діни тілдегі» түсініктемелердің қалыптасуын зерттеу болып табылады. Алдымен тіл мен дін деген не, олардың байланысын ашайық.

А.К. Мечковскаяның «Язык и религия» еңбегінде: «Тіл мен дін – тіршілік етуші белгі – семиотикалық жүйе, қарым-қатынас моделі. Тіл мен дін – адам санасының ең алғашқы модельдік жүйесі», - деп айтады [1]. Жалпы дін мен тілдің байланысы жайлы кітаптарда ақпараттар көп, бірақ дін иен тілдің теолингвистикалық жағынан қарастыру күрделі процесс болып келеді.

Адамдар мен топтар белгілі бір өлшемге, статусына белгісіне қарай бөлінеді. Ол адам бойында генетикалық тұрғыда берілген: туа біткен – жынысы, нәсілі, психологиялық түсінігі, мүмкіндіктері болады. Яғни адамның еркіне байланысты емес. Келесі ол әлеуметтік – азаматтық, білімі, кәсібі, әлеуметтік және мүліктік статусы, конфессиясына қарай бөлінеді.

Әлеуметтік тұрғысынан адам өз еркі арқылы статусын өзгерте алады. Тілдің туа біткен қабілеті мен адам өмірі үшін маңыздылығы бар.

Осы тұста тіл деген түсінікте «ана тілі» деген анықтамаға тоқталсақ, адамның тілдік сөйлеу табиғатынан екіжақты мәнге ие: туа біткен және тәжірибе арқылы енген. А.К. Мечковскаяның ойы бойынша, генетикалық тұрғыда әрбір адам кез келген тілді меңгере алады. Бірақ әлеуметтік ортаға түскен сәтте этникалық тілдің меңгерілуі тәжірибеден басталады. Осы тұста «ана тілі» басқа болса да, бірақ белгілі бір себепке сәйкес өзге ұлт өкілдерінің қолында тәрбиеленіп жатқан асыранды балаларға (басқа да себептерге байланысты) тәжірибе аясында үйрене алады. Бұл әлеуметтік-психологиялық процесс болды. Осы тұста этникалық және ұлттық процесі тілдің дамуына, өзгеруіне алып келеді.

Келесі кезекте діни тілдің спецификасы қандай және теолингвистикаға келсек, нақты айтар болсақ, дәстүрлі түсінік бойынша «Тіл және дін» мәселесі философияда, теология (теология), дінтану, тіл білімі (лингвомәдениеттану, этнолингвистика, антропологистика) және басқа да ғылымдар қарастырылады.

Теолингвистиканы зерттеуде адам мен қоғамға әсер ететін негізгі үш белгісі бар: тілі, этнос (ұлты) және конфессия, сенімі. Олар бір-бірімен тығыз байланысты, сондықтан оларды кейде этникалық жағынан да қарастырылып жатады.

Алғаш рет «теолингвистика» терминін Жан-Пьер ван Ноппен қолданды. Теолингвистика терминінің ең алғаш рет 1976 жылы лингвистикалық еңбектерде қолданылғаны айтылады. Н.Н.Глубоковский өзінің «Греческий язык Нового Завета в свете современного языкознания» (1915) атты еңбегінде теологтар мен тіл мамандарының бірлесе жұмыс істеу қажеттігін былай деп атап көрсеткен болатын [2]. Теолингвистиканың дербес ғылыми бағыт ретінде қалыптасуы мен дамуына И.В.Бугаева, А.К.Гадомский, В.И.Постовалова сияқты ғалымдардың біршама үлес қосқаны белгілі. Краков қаласында 19 сәуір 2004 ж. VI Комиссия отырысында Поляк Ғылым Академиясында мақұлданып, бұл термин ғылыми зерттеу саласына айналды.

Зерттеу объектісі болып табылатын «діни тіл»: лингвистиканың даму кезеңдерін, лингвистика тарихын және тілдің пайда болу теориялары (және, ең алдымен, тілдің пайда болуының құдайлық мәні теориясы) және басқа сұрақтар бір сөзбен айтқанда, барлық құбылыстарын зерттейді. Бұл – бірінші және ең басты шарт – сенімді зерттеу. Көптеген діни әдеби еңбектерде сакральды зерттеу терминдерін онтологиялық түсіндіру – табиғат тілі деп те атайды. Қоғам арасында діни терминдердің адам өміріне қаншалықты маңызды екенін теолингвистикада талданады. Жоғарыда ұсынылған теолингвистиканың зерттеу объектілері – қазіргі кезде лингвистика, теонема және дін саласында актуальды тақырыптар болып отыр.

Діни әлемді түсіну – діни сананы және тілді зерттеу саласы болып саналады. Біріншіден, діни контекстегі көптеген ұғымдар, құбылыстар мен заттар ерекше мағынаға ие. Бұл белгілі бір қоғам үшін өзекті және нақты мағына болуы мүмкін. Екіншіден, діни қарым-қатынасты талдау (сенушілердің Құдаймен қарым-қатынасы; сенушілердің өзара байланысы; сенушілердің қарым-қатынасы және атеист; діни ортадағы атеистердің мінез-құлқы және т.б.). Салыстырмалы тұрғыда сөйлеу, мінез-құлық тактикасы, сөйлеу этикет формулалары сенушілер мен атеистердің немесе сенушілердің коммуникативті мінез-құлқындағы айырмашылықтар айқын көрінеді (діни сананың тасымалдаушылары), бірақ әртүрлі діндерді ұстанатындары байқалады. Бұл үшін зайырлы және діни қарым-қатынас жағдайында діни тілдік тұлғаны зерттеу маңызды болып табылады. Үшіншіден, діни мәтіндерді, олардың типологиясын зерттеу де басты назарда болуы керек.

Теолингвистика дегеніміз – тіл мен дін арасындағы байланысты зерттейтін ғылым. Тілдің діни нанымдарды қалай бейнелейтінін және оларға әсер ететінін, сондай-ақ діни мәтіндердің тілдік құрылымдарды қалай қалыптастыратынын және өзгертетінін түсінуге мүмкіндік береді. Теолингвистика (грекше theos – құдай, латынша lingua – тіл) – қазақ тіл

білімінде тіл мен дін салаларын ұштастыра зерттейтін жаңа әрі енді қарастырылып жатқан бағыттардың бірі. Жалпы қазіргі уақытта діни дискурста теолингвистиканың зерттеу пәні дін мен тілдің өзара әрекеттесу тараптары, бір жағынан тілдің діни үрдістерде қалай жұмыс істейтінін талдау, діннің тілде қандай көрініс сипатқа ие болатыны көрсетіледі.

Теолингвистика – бұл Құдайға қатысты адамның сөзін талдауды сипаттайтын ғылым, сондай-ақ тілдің қалай қолданылуы туралы, діни жағдайларда, тікелей біржақты коммуникация стандарттарына сәйкестендіріп, оны метафора немесе сөйлеу актісі сияқты белгілі формаларда сипаттау болып табылады [3].

Лингвистика сияқты, теолингвистиканы жалпыға және жеке теолингвистика деп бөлуге болады. Жалпы теолингвистика жалпыға ортақ сұрақтармен, санаттармен, әмбебаптармен-басқаша айтқанда, тілдегі көптеген діни көріністерді қарастырады. Жалпы теолингвистика барлық діндер мен конфессияларда болады. Жеке теолингвистика белгілі бір діннің діни көріністерін зерттеуі керек, яғни белгілі бір тілде немесе белгілі бір тілде (тілдерде) көрініс тапқан нақты діни мәселені көрсетеді. Мысалы, шіркеулік славян тіліндегі дәйексөздердің қазіргі орыс тілінде айтылатын уағыз жанрындағы функцияларын зерттеу. Жеке теолингвистикаға ведалық, иудаистік, христиандық, исламдық уағыз жанрлары да жатады.

Қазіргі уақытта теолингвистика мынандай келесі мәселелерді зерттейді: діни коммуникация тілінің сипаттамасы, генология, діни мәтіндер, теолингвистика терминологиясы, гомилетика және уағыз тілі, діни мәтіндерді аудару мәселелері, «Киелі кітап тілі», «Құран тілі» және библеизм, евангелизмдер, дұға тілі, діни лексика және лексикография, діни мәтіндердің стилистикасы, бұқаралық ақпарат құралдарындағы дін, қасиетті ономастика, шіркеу құжаттарының тілі және т. б. Бірақ әзірге лингвист ғалымдардың көзқарастарын *теологиялық кодтау мәселесі* деуге болады. Осы тұста еніп жатқан теолингвистикамен қатар лингвотеология аспектісі өзекті болып тұр. Теонема термині теолингвистикада «Қасиетті Кітаптардың» тілін талдауда ерекше рөлге ие, яғни, «тіл – дін» қарым-қатынасын зерттеуде тек бір діннің тілін ғана зерттеу емес, көптеген діндердің сакралды мәтіндері зерттеу нысанына алынады.

«Теолингвистика, — бұл ғылым зайырлы ғылым, діннен жоғары ғылым (конфессиядан жоғары), лингвистикалық ғылым», – деп жазады А. К. Гадамский [4]. «Теолингвистиканың зерттеу пәні – тілде бекітілген және көрініс тапқан діндер, сондай-ақ сақтау және беру тәсілі ретінде діни мазмұндағы тіл» [5].

Теолингвистика ғылымы лингвистика мен дінтану маман иелері үшін белсенді дамып келе сала болып жатқанын айтамыз. Әр дінде қалыптасқан діни түсініктемелер түрліше талдана келе, әр дінде өзінің бір үлгісін ұсынады. Сол үлгіге қарай діни сана мен діни тіл қалыптасады. Тіл және дін саласында ғалымдар алға қойған теолингвистикалық зерттеулерге діни терминдердің мәні мен мағынасын ашу, қазіргі таңда теолингвистиканың маңызды спектрі болып отыр. Теолингвистика – әлемнің діни бейнесін, діни сананы және көзқарасты сипаттайтын әлемдік тілдік бейне.

Қазіргі діни дискурстағы теолингвистика адамзаттың дінге бет бұруында діни сана, діни терминдер мен түсініктер, біздің болмысымызға, мәдениетімізге әсер етіп жатыр. Теолингвистиканың қазіргі уақытта өзекті болып отырған дін мен тілді пәнаралық сала ретінде талдау жүргізуі ғылым саласының негізгі функциясы болып отыр.

Әдебиеттер тізімі

1. Мечковская Н. Б.М. Язык и религия: Пособие для студентов гуманитарных вузов. – М.: Агентство «ФАИР», 1998.— 352 с
2. file:///C:/Users/Lenovo/Downloads/roz-27%20(8).pdf
3. Noppen J.-P. van, 1995, Methodist discourse and industrial work ethic: A critical theolinguistic

approach, *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, Vol. 73, № 3, с. 693–714. Noppen J.-P. van (ed.), 1981, *Theolinguistics*, (Studiereeks Tijdschrift Vrije Universiteit Brussel. Nieuwe Serie № 8), Brussel: V.U.B.

4. Гадомский А. К., 2008а, Русско-польская терминология теолингвистики [в:] А.К.Гадомский, Ч. Лапич (ред.), *Хрестоматия теолингвистики*, Симферополь: Универсум, с. 247–268.

5. Гадомский А. К., 2008б, *Теолингвистика: история, современное состояние, перспективы* [в:] А. К. Гадомский, Ч. Лапич (ред.), *Хрестоматия теолингвистики*, Симферополь: Универсум, с. 5–32.

УДК 001.89

ТЕОЛИНГВИСТИКА В РЕЛИГИОВЕДЕНИИ: АКТУАЛЬНОСТЬ И ЗНАЧИМОСТЬ НАПРАВЛЕНИЯ

Курманалиева А.,

доктор философских наук, профессор

Акжол Н.С.,

студент 4 курса факультета религиоведения

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

г. Алматы, Казахстан

Аннотация. В данной статье излагается термин теолингвистика, его актуальность и аспекты.

Ключевые слова: Теолингвистика, религия, язык, культура.

Аңдатпа. Бұл мақалада теолингвистика термині, оның өзектілігі және аспектілері баяндалады.

Кілт сөздер: Теолингвистика, дін, тіл, мәдениет

Abstract. This article describes the term theolinguistics, its relevance and aspects.

Key words: Theolinguistics, religion, language, culture.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін бүкіл халық болып, дінді, ділді, тілді дамытуға бет бұра бастадық. Осындай жауапты кезеңде сөз қолданыстарына, терминжасам мен аудармаға мұқият көңіл бөлу қажеттілігі туындады.

Ғылымның қай саласына назар аударсақ та, оның қаншалықты деңгейге жетіп, қандай дәрежеге көтерілгені терминологиялық жүйесінен көрініп тұрады. Ресей ғылымында терминологияны зерттеудегі арнайы бетбұрыс Д.С. Лотте, С.А. Чпалыгин, С.И. Коршунов есімдерімен тығыз байланысты. Өткен ғасырдың 30-жылдары құрылған терминкомдар бұл күндері ғылымның дербес бір саласын құрап отыр және әлі де өз маңыздылығын жойған жоқ. Орыс терминологиясының дамуына А.А. Реформатский, Н.А. Баскаков, Т.Л. Канделаки, Б.Н. Головин, Г.В. Степанов, В.П. Даниленко сияқты ғалымдар, сонымен бірге бүгінгі таңда олардың ізбасарлары А.В. Суперанская, Н.В. Подольская, Н.В. Васильев, К.М. Мұсаев және қазақ терминологиясын дамытуда А. Байтұрсынов, Қ.Қ. Жұбанов, Ө.Т. Қайдар, Ө.А. Айтбаев, Б.Қ. Қалиев, К. Юсуф, Ш. Құрманбайұлы сынды ғалымдар өз үлестерін қосып отыр. Бұл тілші-ғалымдардың қарастыратын мәселелері де жан-жақты. Атап айтқанда, терминологиялық жүйенің құрылуы, терминнің мағыналық ерекшелігін зерттеу,

оның басқа тілдермен байланысы, сол тілдердің лексикалық қорына еніп, терминология жүйесінен орын алуы және т.б. Аталған саладағы өзекті тақырыптардың бірінен саналатын терминологияны біріздендіру мәселесі жайында профессор Ш. Құрманбайұлы былай дейді: «Терминологияны біріздендіру бірнеше сатыдан тұратын ауқымды да күрделі жұмыс. Тілші-терминолог ғалымдар терминологияны біріздендірудің бес сатысын атап көрсетіп жүр. Бірінші – белгілі бір тар мамандықтың шеңберінде біріздендіру; екінші – сала шеңберінде біріздендіру; үшінші – нақты бір ұлт шеңберінде біріздендіру; төртінші – туыстас тілдер шеңберіндегі біріздендіру; бесінші – тіларалық, ұлтаралық біріздендіру; алтыншы – халықаралық, бүкіл ортақ терминдері бар тілдер арасындағы біріздендіру».

Біз қазіргі қоғамымызда айрықша орын алатын дінтану саласына қатысты атаулар мен терминдерді біріздендіру мәселесіне арнайы тоқталмақпыз. Дінтану терминдерінің мағынасын дұрыс түсінбеу кей жағдайда адамдардың санасында дін туралы жағымсыз түсініктердің пайда болуына әсер етеді. Өйткені атау мәнін түсінбеген жалпы халық белгілі бір терминнің бұрмаланып түсіндірілген мағынасын шындап қабылдап, сеніп қалады.

Теолингвистика – тіл мен дін арасындағы байланысты зерттейтін ғылыми пән. Білімнің бұл саласы маңызды және өзекті, өйткені ол тілдің діни нанымдарды қалай бейнелейтінін және оларға әсер ететінін, сондай-ақ діни мәтіндердің тілдік құрылымдарды қалай қалыптастыратынын және өзгертетінін түсінуге мүмкіндік береді. Тіл мен діннің байланысы негізінде теолингвистиканың мазмұнын ашып көрейік:

1. Тілді діни идеяларды жеткізу құралы ретінде сипаттайтын болсақ, теолингвистиканың зерттейтін алғашқы өзекті тақырыбы – тіл арқылы діни идеяларды жеткізу. Тіл қарым-қатынас процесінің негізгі құралы болып табылады және діни ілімдер мен нанымдарды жеткізу құралы болып табылады. Тілдік құрылымдардың діни идеяларды қалай қалыптастыратынын және жеткізетінін зерттеу діннің мәнін және оның қоғамдағы рөлін жақсы түсінуге көмектеседі.

2. Діннің тілдік құрылымдарға әсері тұрғысынан анықтау: теолингвистика айналысатын екінші маңызды аспект – діннің тілдік құрылымдарға әсері. Дін, әсіресе қасиетті мәтіндері бар ұйымдасқан діни жүйелер тілдің дамуына және оның құрылымына қатты әсер етеді. Мысалы, әртүрлі діни мәтіндерде сенушілер қауымдастығының тілінің қалыптасуына әсер ететін нақты терминдерді, синтаксистік құрылымдарды және грамматикалық ережелерді қолдану байқалуы мүмкін.

3. Тіл және мәдени мұра арақатынасы жағынан алғанда: теолингвистиканың үшінші қыры – тілді мәдени мұраның бөлігі ретінде зерттеуге мүмкіндік береді. Дін мәдениеттің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады және осы мәдениетте қолданылатын тілмен тығыз байланысты. Теолингвистиканы зерттеу тілдің мәдени маңыздылығын және оның әртүрлі халықтар мен қоғамдар үшін маңыздылығын тереңірек түсінуге көмектеседі.

4. Теолингвистика, сонымен қатар діннің әсерінен тілдік құрылымдардың өзгеруін зерттейді. Діни мәтіндер мен тәжірибелер сөз семантикасының өзгеруіне, жаңа терминдер мен құрылымдардың пайда болуына және грамматикалық ережелердің өзгеруіне әкелуі мүмкін. Осы тілдік өзгерістерді зерттеу тілдің дін контекстінде қалай дамитынын және діннің қоғамның тілдік дамуына қалай әсер ететінін түсінуге көмектеседі.

Теолингвистика тіл мен дін арасындағы байланысты ашу қабілетіне байланысты зерттеудің өзекті саласы болып табылады. Бұл пәнді зерттеу тіл мен діни нанымдардың бір-бірімен қалай әрекеттесетінін және олардың мәдениет пен жалпы қоғамның қалыптасуына қалай әсер ететінін тереңірек түсінуге көмектеседі. Теолингвистика тек лингвистер мен діни зерттеушілер үшін ғана емес, сонымен қатар тіл мен мәдениеттің өзара байланысына қызығушылық танытқандар үшін де маңызды. Теолингвистиканың өзектілігі бірнеше аспектілерде жатыр:

Теолингвистика діни қауымдастықтардың мәдени аспектілерін жақсы түсінуге

мүмкіндік беретін дін мен тіл арасындағы байланысты зерттейді. Діни мәтіндер мен рәсімдерде қолданылатын тілді үйрену әртүрлі діндердің әлеуметтік, тарихи және мәдени ерекшеліктері туралы түсінігімізді арттыруға көмектеседі.

Теолингвистика діни мәтіндерді талдауға және түсіндіруге көмектеседі. Мұндай мәтіндерде қолданылатын тілдің лингвистикалық әдістер арқылы үйренуге болатын ерекше символдық және метафоралық мағыналары бар. Бұл діни ілімдерді дәлірек және терең түсінуге көмектеседі.

Діни мәтіндер мен тәжірибелер тіл құрылымдары мен тіл эволюциясына әсер етуі мүмкін. Теолингвистика бұл өзгерістерді зерттейді, бұл бізге діннің белгілі бір мәдени және әлеуметтік контексттерде тілдің дамуына қалай әсер ететінін жақсы түсінуге мүмкіндік береді.

Әртүрлі діндер мен тілдік жүйелердің теолингвистикасын зерттеу мәдениетаралық өзара әрекеттесуді түсінуге ықпал етеді. Теолингвистика тілдік және мәдени кедергілерді жеңуге көмектеседі және өзара түсіністік пен төзімділікке ықпал етеді.

Тіл мен дін арасындағы байланысты зерттеу діни нанымдар мен тәжірибелерге қатысты түсініспеушіліктер мен қақтығыстарды анықтауға мүмкіндік береді. Тілді қолданудағы мәдени айырмашылықтарды талдау қақтығыстарды шешуге көмектеседі және әртүрлі діни топтар арасындағы бейбітшілік пен ынтымақтастыққа ықпал етеді.

Теолингвистика дінаралық диалог пен түсіністікке ықпал етуде маңызды рөл атқарады. Әр түрлі діни дәстүрлердегі тілді, символизмді және метафораны үйрену басқа нанымдарға құрмет пен төзімділікті дамытуға көмектеседі. Діндердің тілдік құрылымдарындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды талдау әртүрлі мәдени және діни топтар арасында көпір салуға мүмкіндік береді.

Теолингвистика антропология, дін тарихы, әлеуметтану және психология сияқты басқа ғылымдармен белсенді өзара әрекеттеседі. Теолингвистика саласындағы зерттеулер бұл пәндерді жаңа әдістер мен тәсілдермен байытады, сонымен қатар діндер мен мәдени зерттеулер саласындағы білім саласын кеңейтеді.

Теолингвистиканың қазіргі діни білім беруде қолданылуы бар. Діни мәтіндердің тілі мен символикасын зерттеу студенттерге өздерінің діни дәстүрлерінің негізгі ұғымдары мен идеяларын тереңірек түсінуге көмектеседі. Бұл сыни ойлауды дамытуға және сеніміңізді тереңірек түсінуге ықпал етуі мүмкін.

Теолингвистиканың лингвистика мен аударма саласында маңызды қолданылуы бар. Діни мәтіндердің ерекшеліктерін зерттеу діни контексте қолданылатын тіл мен символизмнің ерекшеліктерін ескере отырып, аударма мен түсіндірудің тиімді әдістерін жасауға мүмкіндік береді. Бұл әсіресе қасиетті мәтіндер мен діни әдебиеттердің аудармаларымен жұмыс істегенде пайдалы.

Теолингвистика діни әдет-ғұрыптар мен тәжірибелерді тілдік перспектива арқылы зерттеуге көмектеседі. Діни рәсімдерде қолданылатын тілді талдау олардың символизмін, рәсімдері мен метафораларын түсінуге мүмкіндік береді. Бұл діни әдет-ғұрыптар және олардың сенім контекстіндегі маңызы туралы білімді кеңейтуге көмектеседі. Алайда, оның барлық сыртқы айырмашылықтары бар сияқты аталған опциялар теолингвистиканы орналастыру нұсқалары – әмбебап және бір-біріне жеке конфессиялық тұрғыдан түбегейлі қайшы келмейді. А.К. Гадамский түсіндірмесіне сүйенсек, діни тілде теолингвистикадағы зерттеу пәні ретінде әлемнің діни тілдік бейнесінің «тілдік құралдары «түсініледі», «әлемнің діни бейнесін» көрсету үшін қолданылады».

Теолингвистика діни мәтіндерді аударуда маңызды рөл атқарады. Теолингвистикалық зерттеулер аудармашыларға діни мәтіндердің ерекшеліктерін түсінуге және түпнұсқаның рухы мен маңыздылығын сақтай отырып, олардың мағынасы мен мәнмәтінін басқа тілдерге жеткізуге көмектеседі.

Теолингвистика руханият пен діни тәжірибені дамытуға ықпал етуі мүмкін. Діни мәтіндердегі тілді, символизмді және метафораларды зерттеу сенушілерге сенімдеріне тереңірек үңіліп, оның мәні мен мағынасын түсінуге көмектеседі. Дұға, медитация және басқа да рухани тәжірибелер тілін талдау сенушілерге жоғары деңгеймен байланысын терендетуге, ішкі үйлесімділік пен руханияттың өсуіне көмектеседі.

Теолингвистика мәдениетаралық түсінудің дамуына ықпал етеді, әсіресе дін мен сенім контекстінде. Әр түрлі топтардың тілін, мәдениетін және діни дәстүрлерін зерттей отырып, біз олардың ерекше құндылықтарын көріп, бағалай аламыз, олардың сенімдері мен дүниетанымын түсінеміз. Бұл мәдени айырмашылықтарды жоюға және мәдениетаралық өзара әрекеттесуде көпір салуға көмектеседі.

Теолингвистиканы әртүрлі діндер мен олардың тілдік ерекшеліктерін салыстырмалы түрде зерттеу үшін де қолдануға болады. Әр түрлі діни дәстүрлерде қолданылатын тілдерді салыстырмалы талдау жалпы белгілер мен айырмашылықтарды, сондай-ақ тілдің діни ұғымдар мен түсініктердің қалыптасуы мен көрінуіне әсерін анықтауға мүмкіндік береді. Мұндай зерттеу діндердің әртүрлілігін және олардың өзара әрекеттесуін тереңірек түсінуге ықпал етеді.

Теолингвистика діни эволюция контекстіндегі тілдегі өзгерістерді зерттеуге көмектеседі. Діни қауымдастықтар мен дәстүрлер үнемі дамып, өзгеріп отыратын жағдайлар мен қажеттіліктерге бейімделеді. Діни мәтіндерде, рәсімдерде және рәміздерде қолданылатын тілдегі өзгерістерді талдау діни даму мен трансформация процестерін түсінуге мүмкіндік береді.

Теолингвистиканы діни мақсаттар үшін тілді құру және бейімдеу үшін қолдануға болады. Кейбір жағдайларда діни қауымдастықтар өздерінің сенімдері мен тәжірибелерін білдіру үшін арнайы тіл жасайды немесе белгілі бір лексика мен терминологияны қолданады. Теолингвистикалық зерттеулер діни тілдің құрылуы мен жұмыс істеу процестерін және оның әртүрлі мәдени контекстерге бейімделу мүмкіндіктерін жақсы түсінуге көмектеседі.

Теолингвистика діннің тілге және қоғамдық коммуникацияға әсерін зерттей алады. Дін көбінесе тілдік нормаларға, сөйлеу үлгілеріне, метафораларға және қоғамдағы белгілерге айтарлықтай әсер етеді. Діни тәжірибелер контекстіндегі тілдік өзгерістерді талдау діннің тіл мәдениетін қалай қалыптастыратынын және қауымдастық ішіндегі қарым-қатынас пен сыртқы әлеммен өзара әрекеттесуге қалай әсер ететінін түсінуге көмектеседі.

Теолингвистиканы білім беру мен мәдениетаралық коммуникацияда қолдануға болады. Діндердің тілі мен мәдениетін зерттеу студенттер мен зерттеушілерге мәдениетаралық түсінікті дамытуға, мәдени құзыреттілікті арттыруға және әртүрлі діни контексттерде қарым-қатынас дағдыларын жақсартуға көмектеседі. Бұл сонымен қатар толеранттылық пен әртүрлі нанымдар мен мәдениеттерді құрметтеуге ықпал етеді.

Теолингвистика діни дискурстарды, яғни адамдардың дін туралы сөйлесу және жазу тәсілдерін талдауға мүмкіндік береді. Діни мәтіндер мен сөйлеуде қолданылатын тілдік ерекшеліктерді зерттеу діни идеялар мен тұжырымдамалардың қалай қалыптасып, берілетінін түсінуге көмектеседі. Мұндай талдау діни контексте сәйкестік, билік, иерархия және орындаушылық мәселелерін зерттеуге мүмкіндік береді.

Теолингвистика діни қауымдастықтар мен діни топтар арасындағы тілдік және мәдени қақтығыстарды шешуде маңызды рөл атқара алады. Діндердегі тілдік нюанстар мен айырмашылықтарды зерттеу түсінбеушілікті жоюға және әртүрлі діндер арасындағы байланысты жақсартуға мүмкіндік береді. Теолингвистика сонымен қатар дінаралық және мәдениетаралық диалогтар мен зерттеулерді дамытуға көмектеседі.

Теолингвистиканы діни ұйымдар мен институттарды зерттеу үшін қолдануға болады. Діни мәтіндерде, ғибадаттарда, уағыздарда және діни қауымдастықтардағы қарым-қатынаста қолданылатын тілді талдау осы ұйымдардың сипаттамалары мен мақсаттарын түсінуге

көмектеседі. Бұл ақпарат діни көшбасшылықты, ұйымдық мәдениетті және қоғаммен өзара әрекеттесуді зерттеу үшін пайдалы болуы мүмкін.

Теолингвистика діни практикадағы тілдің рөлін зерттеуге мүмкіндік береді. Тіл діни рәсімдерде, дұғаларда, әндерде, медитацияларда және басқа да рухани тәжірибелерде маңызды құрал болып табылады. Осы тәжірибелерде қолданылатын тілді талдау тілдің діни тәжірибеге, эмоционалды күйге және Құдаймен қарым-қатынасқа қалай әсер ететінін түсінуге көмектеседі.

Сайып келгенде, теолингвистика әртүрлі діни топтар мен мәдениеттер арасындағы өзара түсіністікті, толеранттылықты және құрметті ілгерілетуге ықпал етеді. Діндердің тілі мен мәдениетін зерттеу алалаушылықты, стереотиптер мен қақтығыстарды азайтуға көмектеседі және өзара құрмет пен ынтымақтастықты қалыптастыруға ықпал етеді.

Қорыта айтқанда, басқа салалар сияқты теология терминдері мен атауларын нақты түсініп, оларға талдау жасап отыру – бүгінгі күннің өзекті мәселесі. Терминдерді орнымен қолданып, олардың мәнін дұрыс түсінгенде ғана дінге қатысты айтылып жүрген кейбір қайшы пікірлерге, бұрмалаушылықтарға ұрынбаймыз. Теология терминдерін түсіндіру, оларды тұрақты жариялауды реттеу, біріздендіру сияқты терминологиялық жұмыстар тұрақты түрде жүргізіліп отырғаны дұрыс.

Әдебиеттер тізімі

1. Черниговская, Т. Біз қалай ойланамыз? Әр алуан тілділік және мидың кибернетикасы [Электрондық ресурс] / Т.Черниговская. – 2009.
2. Гадамский А. К. Діни тіл-теолингвистика –тіл білімі.// Таврия ұлттық университетінің ғалымдары –Филология. 20 Том (59) № 1-Симферополь: ТНУ, 2007. – 287 -292Станиславский К.С., – Т.3. – 405
3. Жильсон, Э. Философ және теология / Э. Жильсон. – М.: Гнозис, 1995. – 192 с.
4. Жаңа философиялық энциклопедия: в 4 т. – М.: Мысль, 2010. – Т. 1 (а), – Т. 2 (б), – Т. 3 (в), – Т. 4 (г).

УДК 8:81:272

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ И ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Цыренжапова Г.Г.,

кандидат филологических наук, ассоциированный профессор

Международный инженерно-технологический университет

г. Алматы, Казахстан

e-mail: gtsyrenzhapova@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются языковые аспекты глобализации, ее влияние на формирование современной лингвистической картины мира, в которой английский язык доминирует как международный лингва франка. Наряду с позитивными процессами, сопровождающими глобализацию, выделяются и негативные, такие как риск утраты национальной идентичности, национальной культуры народов в связи с исчезновением национальных языков. Особое внимание уделяется реализации языковой политики Казахстана, направленной на развитие государственного языка в новой социолингвистической ситуации.

Ключевые слова: глобализация, английский язык, казахский язык, языковая политика, культура, национальная идентичность.

Аңдатпа. Мақалада жаһандандудың лингвистикалық аспектілері, оның ағылшын тілі халықаралық лингва франк ретінде үстемдік ететін әлемнің қазіргі тілдік бейнесінің қалыптасуына әсері қарастырылады. Жаһандандумен бірге жүретін оң процестермен қатар, ұлттық тілдердің жойылып кетуіне байланысты халықтардың ұлттық болмысы мен ұлттық мәдениетінен айырылу қаупі сияқты келеңсіз жағдайлар да бар. Жана әлеуметтік лингвистикалық жағдайда мемлекеттік тілді дамытуға бағытталған Қазақстанның тіл саясатын жүзеге асыруға ерекше көңіл бөлінуде.

Кілт сөздер: жаһанданду, ағылшын тілі, қазақ тілі, тіл саясаты, мәдениет, ұлттық болмыс.

Abstract. The article examines the linguistic aspects of globalization, its influence on the formation of the modern linguistic picture of the world, in which English dominates as the international lingua franca. Along with the positive processes accompanying globalization, there are also negative ones, such as the risk of loss of national identity and national culture of peoples due to the disappearance of national languages. Particular attention is paid to the implementation of the language policy of Kazakhstan, aimed at the development of the state language in the new sociolinguistic situation.

Keywords: globalization, English language, Kazakh language, language policy, culture, national identity.

Глобализация как новый фактор мировой истории относится к числу основных тенденций современного общества. Социумы становятся все более взаимозависимыми, и масштаб этих взаимовлияний сегодня действительно глобальный. Процесс глобализации, затрагивающий политический, экономический, культурный, экологический аспекты практически всех стран, оказывает самое непосредственное влияние на мировую систему языков, актуализируя проблемы использования, сохранения и развития языков народов мира.

Под воздействием глобализации язык существенно трансформируется, поскольку он «первым отражает все социальные, политические, экономические и культурные изменения...» [1, 94]. Более того, многие современные языки подвержены реальной опасности исчезновения, поскольку испытывают серьезное влияние со стороны международных языков в силу расширения ареала их распространения, обусловленных глобализацией, а также внедрения новых технологий. Лишь несколько сотен языков ныне играют определяющую роль в системах образования и государственного управления, менее ста языков используются в цифровых технологиях.

Трансформация, модификация и исчезновение языков не являются особенностью современности. Во все времена языки рождались, развивались, умирали или переходили в другие лингвистические формы. Характерной чертой нашего времени является ускорение этих процессов, что связано главным образом с глобализацией [2].

Осознавая объективность интеграционных процессов, которые неизбежно влекут за собой унификацию культурных ценностей, языков, государства предпринимают меры по сохранению национального языка как маркера этнической идентичности, самобытности народа и его культуры. Языковая политика Казахстана, планомерно реализуемая со времени обретения суверенитета, направлена на поэтапное решение проблем сохранения и развития казахского языка, от укрепления его государственного статуса до функционирования в условиях глобального мира.

Исследователи полагают, что процессы глобализации имеют как положительное, так и отрицательное воздействие на языковую ситуацию. С одной стороны, глобализация потенциально способствует возрождению языков и восстановлению их использования в обществе благодаря следующим факторам:

– установлению связей между организациями, занимающимися защитой языков под угрозой;

– появлению информационных и коммуникационных средств, позволяющих документирование языков, традиционных знаний и культурных практик;

– наличию независимых источников поддержки языковых сообществ;

– появлению благоприятных возможностей для проявления международной солидарности для возрождения языков, находящихся в опасности [3].

Так, важность сохранения культурно-лингвистического разнообразия в интересах развития устойчивых обществ признает ключевая международная организация ЮНЕСКО. В рамках своего мандата на благо мира, ЮНЕСКО инициирует работу по сохранению культурно-лингвистических различий, способствующих терпимости и уважению к другим.

С целью защиты языкового и культурного многообразия в ноябре 1999 года решением 30-й сессии Генеральной конференции ЮНЕСКО был учреждён Международный день родного языка, который ежегодно отмечается 21 февраля. Эта дата была выбрана в знак памяти событий, произошедших 21 февраля 1952 года в Дакке, столице нынешней Бангладеш. Тогда от пуль полицейских погибли студенты-демонстранты, выступившие в защиту своего родного языка бенгали, которому они требовали придать государственный статус (язык стал официальным в 1956 году).

ЮНЕСКО, поощряя и развивая многоязычное образование, рекомендует начинать обучение детей в школе на родном языке, и только затем постепенно вводить другие языки. Согласно Всемирной базе данных ЮНЕСКО по неравенству в образовании, во всем мире дети, обучающиеся на языке, на котором они говорят дома, имеют на 30% больше шансов читать с пониманием к концу начальной школы, чем дети, не говорящие на языке обучения. Кроме того, обучение на родном языке способствует повышению социальных навыков детей.

Пример поддержки языкового разнообразия и соблюдения равенства языков представляет Европейский союз: официальными языками ЕС являются 24 официальных языка 28 государств-членов, на которые переводятся все нормативные документы Комиссии. При этом в объединенной Европе ведутся дискуссии по вопросу сохранения языков. Предлагается новый порядок, при котором все языки народов мира обретут статус международных, а также ротация части рабочих языков: на какое-то время в качестве рабочего будет немецкий язык, потом итальянский, японский, украинский, когда-нибудь португальский, шведский, затем другие языки.

С другой стороны, глобализация позволяет одним языкам и соответствующим культурам распространяться и доминировать в глобальном масштабе, что в свою очередь становится причиной и следствием исчезновения других языков и культур. В той же Европе всё чаще наблюдается «европейское трёхязычие»: в основном немецкий, французский и английский языки. При этом не следует игнорировать тот факт, что в странах ЕС говорят приблизительно на 260 языках, безусловно, большинство из них относится к миноритарным, т.е. используемым меньшинством населения определенной территории (страны, края, региона) и практически находящимся на грани исчезновения.

Согласно исследованиям ученых, сегодня больше половины человечества говорит всего на 11 языках из более чем 7000 живых языков: арабском, китайском, английском, французском, испанском, русском, хинди, бенгальском, португальском, немецком и японском, первые шесть из которых являются официальными языками ООН. Языки умирают буквально еженедельно, по некоторым подсчетам, к началу XXII в. сохранятся только 10% от числа ныне оставшихся языков [4].

В новой социолингвистической ситуации наблюдается «привилегированное» положение языков глобального взаимодействия и подчиненное положение локальных

или малых языков, испытывающих на себе влияние извне. Исследователи наблюдают, что многие группы перестают говорить на своих традиционных языках на повседневной основе, потому что говорение на более распространенном, интернациональном языке дает им больший доступ к внешнему миру и экономическим возможностям. По мнению ученых, «глобализация выводит на авансцену и тем самым утверждает культуру, несущую отпечаток экономического и технического развития. Именно под воздействием экономики происходит выстраивание новой субординационной модели языковых и культурных показателей» [5, 56]. Весьма важно подчеркнуть, что язык как важнейший маркер определенной идентичности, безусловно, способствует вытеснению импортированными культурами местных, национальных культур, поэтому жизненно важно сохранить свой язык.

В языковой политике государства можно выделить три основных принципа. Первым является философия ассимиляции. Данный подход является главным принципом языковой политики в США. Его суть заключается в ассимиляции иммигрантов, говоривших на своих родных языках, но быстро изучающих английский язык и ассимилирующихся в американскую культуру, даже если они сохраняют некоторые обычаи своих народов. Эта политика наиболее близка к традиционной модели, возникшей во времена появления национальных государств, часто берется за основу в национальных политиках стран СНГ. Проводя политику языковой унификации государство фокусируется на укреплении роли одного языка, который является инструментом формирования национальной идентичности. С понятной долей коррекции и с учетом исторического контекста Казахстан можно отнести к числу стран, реализующих в своей государственной языковой политике данный принцип. Ярким примером проведения бескомпромиссной политики языковой унификации является Латвия. Согласно законодательству, в этой стране все языки, кроме латышского, являются иностранными, в том числе языки национальных меньшинств, проживающих на территории страны. Таким образом, одной из главных черт унификационной политики является обязательность знания государственного языка, и этот аспект становится решающим для полноценной интеграции в общество.

Второй принцип, лежащий в основе политики языковой нейтральности, – философия плюрализма или билингвизма. Примером подобного альтернативного варианта проведения языковой политики служит Канада, особенно Квебек, где официальными языками являются английский и французский. Эти языки наделены равным статусом с возможностью самостоятельного выбора индивидом языка коммуникации. Носителям языка дается возможность самим определять престижность своего языка и сферу его функционирования. Таким образом, разные языковые коллективы получают возможность бороться за сохранение и успех своих языковых сообществ. При внедрении этого подхода, создается «контекст свободного выбора» в отношении любого языка, существующего в рамках государства.

Третьим принципом является философия конфедерации. Такая политика поддержки языков распространена в федеративных государствах, которые наделяют культурные и языковые коллективы правами на использование их языков на территории региона их проживания, т.е. определенному языку или языкам присваивается исключительный правовой статус, который позволяет их носителям свободно общаться на территории всей страны. Такой подход часто выступает компромиссным решением, способствующим сохранению политической стабильности. Примеров плюралистского подхода достаточно. Наиболее типичным примером является языковая политика Швейцарии, где действуют четыре государственных языка народов, населяющих четко выделяемые языковые регионы (кантоны): немецкий, французский, итальянский и ретороманский. В ЮАР на официальном уровне используются 11 языков, при этом в соответствии с политикой защиты и равенства языков ни один из них не наделен особыми правовыми преференциями. На первом месте в мире по количеству обязательных языков стоит Индия, в которой признано 22 языка. Однако

в Индии все языки, кроме хинди и английского, могут использоваться только в рамках субъектов федерации. Политика поддержки языков направлена на сохранение языкового многообразия через наделение правовым статусом языков народов страны, отличающихся этническим самосознанием, языком и культурным своеобразием.

Но, объективная реальность такова, что под напором глобализации, независимо от избранного принципа, правительствам отдельных стран все сложнее реализовывать языковую политику по сохранению и развитию национальных языков: английский язык стал всемирным лингва франка (*lingua franca*) – доминирующим языком мировой коммуникации, торговли, дипломатии и социальной мобильности.

Благодаря экономическому и технологическому весу англоязычных стран, английский язык считается наиболее приемлемым для решения настоящих и будущих коммуникативных проблем современного общества. Очевидно, что глобализация делает английский язык важным и популярным не только в образовании, но и в науке, дипломатии, медицине, торговле, информационных технологиях и т.д., поскольку овладением английским языком сегодня заняты более 2 миллиардов человек, и это не только молодое поколение, но и взрослое население. Многим людям распространение английского языка кажется позитивным явлением, связанным с образованием, занятостью, новыми технологиями. Английский язык сегодня воспринимается как язык «статусный», язык профессиональный, поэтому глобализация английского языка охватывает практически все существующие языки. «Процесс этот объективен, поэтому, в принципе, неизбежен. Англоязычный мир опережает многие страны в политическом, экономическом и научном развитии. Множество терминов впервые создаются на английском языке и в дальнейшем заимствуются всем остальным миром. Английский превращается в язык знаковый, язык с высоким социальным статусом, употребление английских слов становится престижным» [6].

Этноязыковое разнообразие поставлено под удар. Этому процессу способствуют сокращение численности носителей малых языков (по мнению учёных, для сохранения и успешного развития языка необходимо не менее 1 млн. носителей, таких языков сегодня лишь около 250), их некомпактное проживание, сравнительно невысокий уровень социально-экономического развития. По утверждению лингвиста Джеймса Кроуфорда, когда язык умирает, он забирает с собой четыре основных элемента: языковое разнообразие, интеллектуальное разнообразие, культурное разнообразие и культурную идентичность. Согласно Кроуфорду, эти факторы делают утрату языка похожей на потерю вида; как только он уйдет, не может быть способа восстановить то, что потерял мир. Исчезновение любого языка означает утрату частицы общечеловеческого наследия.

Уникальные нравы, знания и культура общества заключены в его языке. Именно язык способствует формированию и сохранению культуры, являясь неким «символом» принадлежности людей к определенному этносу и его наследию. Сохранение языка имеет решающее значение для сохранения культуры: без языка люди утратили бы свою культурную самобытность. В то же время языки есть та самая важная и необходимая среда, благодаря которой возможно общение между культурами. Знание одного или нескольких языков способствует тому, что мы можем открывать новые горизонты, мысля более глобально, лучше понимая себя и других. Таким образом, без языка не было бы глобализации, и напротив, без глобализации не было бы мировых языков.

В контексте такого видения межкультурные контакты часто рассматриваются как потенциальный источник нежелательных культурно-языковых последствий из-за неравного соотношения сил, прежде всего в экономике, политике, информационно-коммуникационных технологиях. Так, например, крупномасштабное распространение английского языка в современном мире ведёт к взаимопониманию между народами, что является положительным моментом. Но положительным он будет оставаться до тех пор, пока английский язык будет

оставаться вторым языком. В случае, если он начнёт вытеснять родной язык, это, несомненно, может затронуть национальные чувства людей и будет способствовать росту самосознания народов и повышения национальной идентичности конкретного человека. Языки – это сильнейший инструмент сохранения и развития нашего материального и духовного наследия. Уважение всех языков и их признание является ключом к сохранению мира.

В подтверждение противоречивости и сложности изменений, происходящих в языковой системе мира под давлением глобализации, пожалуй, уместно привести цитату французского философа и социолога Э.Морена: «Таким образом, большая трудность состоит в рассмотрении единства многих и множественности единства. Те, кто видит разнообразие культур, склонны упускать из виду единство человечества; те, кто видит единство человечества, склонны игнорировать разнообразие культур» [7].

О том, какое влияние оказала интеграция на судьбы национальных языков, можно судить по истории XX века, когда образовался СССР и русский язык стал родным языком интернациональной общности более ста наций и народностей, населявших эту страну. Уже в середине 80-х годов XX века национальные языки некоторых народностей практически перестали употребляться в официальных сферах. Данный процесс привёл к тому, что резко сократилось число лиц, которые считали родным язык своей национальности.

Подобная угроза языкам может иметь необратимые последствия для культур, которые теряют свою идентичность, так как именно язык выступает как важнейшее явление культуры. Воздействие утраты языка на культуру может включать тревогу при осознании того, что родной язык утерян, потерю самооценки, прецеденты антиобщественного поведения, поскольку всегда есть часть населения, отчаянно пытающаяся сохранить свой язык.

Осознание всей серьезности данной проблемы способствовало реализации в постсоветских республиках и в Казахстане, в частности, языковой политики как составной части национальной политики суверенного государства. Предпринятые меры не позволили утратить язык, культуру и национальные традиции. Русский язык на большей части постсоветского пространства продолжает оставаться региональным лингва франка – языком, систематически используемым для коммуникации между людьми, родными языками которых являются другие, выполняя, хотя уже и в меньшей степени, функцию языка межнационального общения.

Все углубляющаяся и расширяющаяся интеграция стала причиной нового языкового спроса – необходимости владения в процессе трудовой деятельности несколькими языками, что обусловило смену исторического монолингвизма массовым билингвизмом и функциональным полилингвизмом. Моноязычие в современном мире – это уже исключение из общего правила, проявляющееся на уровне индивида, и имеющее тенденцию к исчезновению. Хотя полилингвизм как таковой существовал на всем протяжении человеческой истории, однако существуют значительные качественные различия между состоянием этого явления в прошлом и современности. Тот факт, что люди и группы людей используют разные языки, сам по себе не означает полиязычность общества. Коренное различие между современным и историческим полилингвизмом заключается в том, насколько глубоко это явление внедрено в структуру общественной реальности. Иными словами, различие прямо пропорционально количеству сфер человеческой жизни, которые опираются на или зависят от культуры полиязычного общества [8, 187].

Актуальность полиязычной компетенции возрастает в зависимости от интенсификации межъязыковых контактов, вызванной глобализацией международных отношений. Социокультурный аспект этого масштабного явления затрагивает вопросы, связанные с влиянием полиязычия на структуру обществ, судьбы малых языков, проблемы этнической идентификации, а также формирование языковой политики государств. Языки играют ключевую роль для обеспечения национальной самобытности человека и целых сообществ,

их мирного сосуществования. Они являются одним из стратегических факторов прогресса в достижении устойчивого развития и гармонических взаимоотношений между глобальными и местными условиями. Лишь всестороннее принятие многоязычия даст всем языкам возможность обрести свое место в мире, охваченном процессами глобализации.

Концепция языковой политики Казахстана как многонационального государства (по информации Бюро национальной статистики, в РК проживают представители 124 национальностей) определяет главную сложность в «создании оптимального языкового пространства государства», требующего «четкого определения функционального соотношения языков, при котором государственный язык должен занять достойное место» [9].

Сегодня, спустя три десятилетия после обретения независимости, можно констатировать следующее: в результате планомерной реализации государственной политики языковая ситуация в республике существенно изменилась, казахский язык как язык титульной нации имеет устойчивый статус государственного языка, доминирует в политико-административной деятельности, системе образования, средствах массовой информации. Растет число говорящих на казахском языке, по итогам Национальной переписи 2021 года, большая часть населения понимает устную казахскую речь, свободно читает и пишет на казахском языке.

Языковая политика представляет собой не только исправление языкового положения, сложившегося в предыдущий период, повышение роли и ценности казахского языка для сохранения национальной идентичности, но и создание будущих условий для его обогащения и развития, повышения жизнестойкости, наилучшей адаптации в условиях глобализации, с учетом возрастающей роли в мире английского языка.

Поскольку глобализация определенно оказывает негативное влияние на социальные функции языков, особенно национальных, подверженными опасности оказываются три сферы: производство и распространение знаний, производственная деятельность, повседневное общение. Концепция развития языковой политики в Республике Казахстан на 2023-2029 годы учитывает данные направления деятельности [10].

Государственная языковая политика в ближайшие шесть лет предусматривает реформы и мероприятия, направленные на модернизацию казахского языка на основе латинской графики, развитие языкового капитала граждан для обеспечения полноценной деятельности казахского языка как государственного, а также дальнейшее повышение языковой культуры граждан.

Проблемы сохранения и развития казахского языка и культуры диктуют необходимость оказания сильной государственной поддержки прежде всего системе образования. В этом направлении предполагается совершенствовать методы и средства обучения на казахском языке в целом и преподавания казахского языка и казахской литературы, в частности, посредством повышения качества учебников, учебно-методических пособий, эффективного использования современных технологических инструментов. Для решения проблемы неосвоения казахского языка молодежью предусмотрены специальные проекты по качественной разработке групповых, ситуационных игр, созданию отечественных и дублированию лучших зарубежных мультфильмов и сериалов на казахском языке для наполнения видеохостинга YouTube. В этом смысле современные технологии способны дать новые инструменты для решения задачи сохранения, развития и распространения казахского языка.

Массовое внедрение ИКТ открыло доступ к вебконтенту и контактам между людьми, удаленными на тысячи километров и говорящими на разных языках. С появлением разработанной в США глобальной информационной системы Интернет еще более возросла информационная ценность английского языка. Для развития казахоязычной среды актуально использование возможностей современных информационных технологий, но в то же время

сопряжено с проникновением в казахский язык громадного количества специальных слов и выражений, многие из которых – англицизмы. Хотя их значительная часть имеет интернациональный характер и облегчает международные контакты, основным средством межъязыковой коммуникации являются электронные словари. К примеру, создание англо-казахских, казахско-английских словарей в различных областях научных исследований усилит связи казахского языка с основным языком науки и технологий современности, будет способствовать углублению интеграции с глобальным сообществом и повышению международного статуса казахского языка.

США уделяют огромное внимание индустрии языка, опираясь на обширный рынок продукции на английском языке. Они вкладывают средства в разработку многочисленных приложений не только на английском языке, но и на многих других языках, которые позволяют им захватывать чужие рынки. По необходимости в этом процессе им помогают азиатские гиганты: Япония, Корея и Китай, которые не имеют прямого доступа к мировым языковым ресурсам из-за особенностей своих языков. Предполагается, что переход на казахский алфавит, основанный на латинской графике, повысит международную популярность казахского языка, адаптирует его к современным технологиям, в перспективе повышая шансы в освоении данного рынка, создании казахоязычного интерфейса на таких продуктах, как компьютеры, клавиатуры, мобильные телефоны и другие технические средства.

Под влиянием глобализации усугубляются проблемы использования национальных языков в науке. Основная проблема заключается в том, что под давлением мощи американской науки происходит интернационализация большинства научных дисциплин. Во многих странах подготовка учёных уже обходится без национального языка. Так, в Германии разрешено публиковать диссертации как на немецком, так и на английском языках. Требование использовать национальные языки, которое еще десяток лет тому назад было обязательным, сегодня почти анахронизм.

В сфере публикации научных результатов интернационализация ведёт к усилению использования английского языка даже в тех случаях, когда американская наука оказывается вовсе ни при чём. Так, к примеру, в казахстанском научном издании «Вестник КарГУ», серия «Педагогика», №3 (111)/2023 опубликовано статей на казахском языке – 7, на русском языке – 9, на английском языке – 12. Научная информация отечественных авторов, вместо распространения прежде всего на государственном языке начинает активнее всего публиковаться на английском языке. Многие молодые учёные затрудняются формулировать свои мысли на родном языке, потому что они, возможно, и учились на казахском языке, но пользуются источниками информации на русском, а также английской терминологией. Проблему активизации использования казахского языка как языка науки способны решить подготовленные специалисты со сформированной компетенцией языка науки, для которых обеспечен доступ к зарубежным научным трудам на казахском языке и унифицирована научная терминология. В дальнейшем это должно позволить создать и усовершенствовать оригинальный научный дискурс на казахском языке. Кроме того, широкие профессиональные круги нуждаются в специальных журналах, газетах, брошюрах и аудиовизуальных продуктах. Принципиально важно, чтобы национальное научное, техническое и бизнес-сообщество имело доступ к достижениям науки на казахском языке.

Актуальным вопросом является разработка специального закона «О государственном языке», который является фактором укрепления идентичности казахстанского общества с учетом языковых, этнодемографических и политических условий. Данный закон даст большие возможности для четкого установления статуса казахского языка как государственного, расширения сферы и повышения культуры его использования в качестве языка межэтнического общения.

Несмотря на усиление интеграционных процессов сохранение и развитие казахского

языка возможно разными способами, такими как сильная государственная поддержка, пропаганда национальной идентичности и родного языка, развитие науки, культуры, искусства на казахском языке. Чтобы сохранить казахский язык, необходимо, прежде всего, изменить сознание наших современников: все должны понять, какой трагедией, какой невозможной потерей для казахского этноса может обернуться утрата родного языка. Лингвистическое будущее Казахстана требует масштабной совместной работы общества и государства в контексте глобальных трендов, которые будут определять динамику эволюции мировой системы языков в течение достаточно протяжённого периода.

Список литературы

1. Буряк Н.Ю. Становление культуры языковой личности нового типа в условиях глобализации // Общество: философия, история, культура. – 2020. – № 5. – С. 93–96.
2. Володарская Э.Ф. Модели языковой политики стран мира: сравнительно-типологический анализ // Вопросы филологии. – №1. – Том31. – 2009. – С.24-44.
3. Марусенко М.А. Глобализация и национальные языки. Вестник Московского университета. Сер. 22. Теория перевода. – 2013. – № 4. – С.4-25.
4. Delhumeau, H. Language and Globalization. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hdlhumeau.wordpress.com/2011/07/22/language-andglobalization>.
5. Гришаева Е. Б. Язык как инструмент реализации политической власти и как объект воздействия политики // Язык и культура. – 2018. – № 41. – С. 55–71.
6. Кабакчи В. В. Троянский конь последней революции. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.kulturagz.ru/Archive/Issues/vipusk_2000_37/Rubriks/smena/a3.htm.
7. Морен Э. Человечность человечества. – т.5. – 2001.
8. Aronin L. Multilingualism // IMPACT: Studies in Language and Society / John Benjamins Publishing Company, 2012. – v.30. – P. 187.
9. Нысанбаева А. Языковая политика в Казахстане. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1041890340>.
10. Концепция развития языковой политики в Республике Казахстан на 2023 - 2029 годы. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31956658.

УДК 81-13

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД В ОБУЧЕНИИ ЯЗЫКАМ

Сансызбаева С.К.,

кандидат филологических наук, доцент

Дюсембекова Ж.А.,

докторант I курса

КазНУ им. аль-Фараби

г.Алматы, Казахстан

e-mail: zhansayabaizova@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается актуальность использования и понимания лингвокультурологической информации в процессе изучения иностранного языка. Ставится вопрос об определении и содержательном наполнении лингвокультурологической компетенции. В качестве теоретической основы формирования лингвокультурологической компетенции в статье рассмотрены следующие категории: языковая картина мира, лингвокультурная ситуация, лингвокультура, лингвокультурологическое поле и

представлено их подробное описание. Так же рассмотрены языковые средства, раскрывающие специфику лингвокультурной общности.

Ключевые слова: определение и содержание лингвокультурологической компетенции, языковая картина мира, лингвокультурная ситуация, лингвокультурема, лингвокультурологический подход.

Abstract. The article discusses the relevance of using and understanding linguocultural information in the process of learning a foreign language. The question is raised about the definition and content of linguoculturological competence. As a theoretical basis for the formation of linguoculturological competence, the article considers the following categories: linguistic picture of the world, linguocultural situation, linguocultureme, linguoculturological field and presents their detailed description. Linguistic means that reveal the specifics of the linguistic and cultural community are also considered.

Keywords: definition and content of linguoculturological competence, linguistic picture of the world, linguocultural situation, linguoculture, linguoculturological approach.

В настоящее время в лингводидактике особое внимание и значение уделяется вопросу интегрированного изучения русского языка и национальной культуры, повышается роль дисциплин, обеспечивающих языковую и лингвокультурологическую грамотность студентов. Об этом свидетельствует реализация лингвокультурологического подхода в обучении языкам, который раскрывает объективную связь между человеком, языком и культурой как системой ценностей и дает возможность развития личности студента через присвоение общекультурных ценностей, понимание норм, традиций и творческого наследия лингвокультуры своего народа, отраженной в национальном языке. Лингвокультура входит в освоение программы бакалавриата как составляющая общекультурных и профессиональных компетенций. Проблеме понимания и определения лингвокультурологии обучающихся посвящены работы зарубежных ученых Н.Д. Гальсковой, Д.И. Башуриной В.В. Сафоновой, И.В. Харченковой, Л.К. Саяховой, А.В. Гетманской и др. Для конкретизации содержания обучения с целью формирования лингвокультурологии обратимся к дефинициям данного понятия. Анализ существующих определений лингвокультурологии позволяет сделать несколько выводов. На данный момент нами обнаружено большое количество дефиниций понятия лингвокультурология. Это объясняется сложностью самого термина «лингвокультурологическая компетенция», включающего в себя ряд компонентов: лингвистику, культурологию и компетенцию. Каждый из составляющих этот термин компонентов многоаспектен, что рождает множество определений лингвокультурологии. Исследователи В.И. Телия [1, 309] и Е.А. Дортман [2, 180] определяют лингвокультурологию как способность понимать культурно-национальную ментальность носителей языка, национальную специфику языковой картины мира, национально-культурный компонент значения языковых единиц, выраженных в культурной семантике языковых знаков. При этом И.В. Харченкова и В.Н. Телия указывают, что лингвокультурология включает умение интерпретировать языковые знаки и факты в категориях культурного кода. Ученые В.В. Воробьев [3], И.В. Харченкова сходятся во мнении и полагают, что лингвокультурология представляет собой систему знаний о культуре и культурных ценностях, воплощенных в языке. Соглашаясь с И.В. Харченковой, мы определяем лингвокультурологию как совокупность системно организованных знаний о культуре, воплощенных в языке, готовности к аксиологической и семиотической интерпретации языковых и экстралингвистических фактов, а также аналитических и коммуникативных умений, которые приобретаются в процессе знакомства с этнокультурными ценностями и концептосферой страны изучаемого языка [4]. При изучении иностранного языка овладение лингвокультурологией является не

только обязательным, но и необходимым условием для преодоления культурных барьеров в устной и письменной коммуникации, а также при аналитической работе с аутентичными источниками информации. При изучении другого языка, как справедливо отмечает А.Л. Бердичевский, обе культуры (родная и культура страны изучаемого языка) играют важную роль, поэтому в процессе этого взаимодействия можно наблюдать культурные удаления и сближения, а синтетивным результатом этого является возникновение третьей культуры в сознании обучающегося, благодаря которой студенты будут способны понимать культурно-национальную ментальность носителей изучаемого иностранного языка, выраженную в языковых знаках, смогут преодолеть языковые барьеры и расширить возможности профессионального, личностного и интеллектуального саморазвития [5, 60]. В процессе обучения иностранного языка необходимо выявить и объяснить студентам связь между культурой и языком, продемонстрировать примеры этого взаимодействия, сформировать умение находить в текстах культурно-маркированные единицы (паремии, фразеологизмы, топонимы, онимы, метафоры и др.), то есть научить студентов воспринимать язык в его устной и письменной форме «как спрессованные веками феноменальные стороны философии, истории, духовной культуры народа в целом» [6]. В этой связи особую актуальность приобретает проблема обучения студентов аналитической деятельности, направленной на идентификацию и понимание культурно-маркированных единиц и культурной информации из текстов, одним из препятствий при понимании которых, является наличие в них лингвокультурем, выраженных лингвокультурологическими и лингвострановедческими единицами. Репрезентацию лингвокультурологических единиц, отражающих образ определенного языка, культуру его носителей, палитру социума можно наблюдать в художественных произведениях малой формы. Анализ имеющихся в литературоведении и лингводидактике данных показывает, что наиболее ярко контекст культуры проявляется в малых прозаических формах, в частности в новеллах. Новеллы характеризуются предельной краткостью, сочетанием повседневного бытия и нереальных ситуаций, описанием одного события, сжатым интенсивным сюжетом, вниманием к деталям, описанием частной жизни людей и, следовательно, как явление культуры обладают богатым лингводидактическим потенциалом. Исходя из этого, мы полагаем, что новеллы являются эффективным средством формирования лингвокультурологической компетенции в процессе изучения иностранного языка, но их отбор должен быть определен дидактической и методической целесообразностью, информационной и лингвокультурологической ценностью. Тексты новелл определяются нами как лингвокультурологический феномен, выражающий в словесно-графической форме лексико-семантическую и национально-культурную специфику определенной языковой общности.

Лингвокультурология рассматривается как «аспект и система обучения иностранным языкам, раскрывающие специфику лингвокультурной общности и интегрирующие лингвистический, культурологический и социологический аспекты как совокупность фоновых знаний, направленных на формирование межкультурной компетенции: культурного фона и культурного модуса поведения в условиях контрастивного подхода к изучению двух или более культур» [7, 103].

Формирование лингвокультурологической компетенции учащихся как целевая установка при обучении иностранному языку в значительной степени будет способствовать повышению познавательной активности и мотивации учащихся, благоприятствовать формированию и совершенствованию коммуникативных навыков, умений и речеповеденческих тактик социального общения во всем разнообразии речевых и культурных практик. М.А.Мигненко определяет лингвокультурологическую компетентность как «систему знаний и умений, необходимых для осуществления речевой деятельности на иностранном языке преимущественно в социокультурной

сфере общения» [8, 207]. Под формированием лингвокультурологической компетенции И.О.Прохорова имплицитно подразумевает выработку «стереотипа поведения инокультурной личности, который был бы адекватен нормам носителей языка в конкретных сферах общественной жизни и межкультурной коммуникации в целом» [3]. В свою очередь Е.С. Носова предлагает следующее определение, основанное на интегрировании мнений ряда специалистов в этой области (В.В. Воробьевой, С.А. Кошарной, В.А. Масловой и др.): «лингвокультурологическая компетенция – система знаний о культуре, воплощенной в национальном языке, личностные качества, приобретаемые в процессе освоения системы культурных ценностей, выраженных в языке и регулирующих коммуникативное поведение носителей этого языка» [3]. Указанные определения лингвокультурологической компетенции выступают взаимодополняющими друг друга представлениями о концептуальном поле категории, принципиально общим акцентом которых является именно владение моделями национально-маркированного вербального поведения в сферах социально значимой деятельности. Усвоение этих коммуникативных моделей не представляется возможным в рамках традиционной когнитивно-ориентированной лингводидактики, а требует создания особой лингводидактической языковой среды посредством выявления и использования обучающего потенциала лингвокультурного социума.

Несмотря на активное обсуждение в научно-педагогической литературе вопроса о реализации компетентного подхода в образовании, в школах преобладает когнитивный подход при обучении иностранному языку. Последний ориентирован на запоминание учащимися (зачастую на непродолжительное время) значительного объема языковой информации вместо того, чтобы формировать базовые компетенции (культурные, социальные и информационные), связанные с практическим использованием коммуникативных способностей, и повышать компетентность учащихся (как уровень достижения компетенций). Отсюда очевидна практическая значимость предлагаемой нами интеграции двух направлений в обучении иностранному языку – лингвокультурологического и коммуникативного подходов: в результате взаимодействия речевых структур и культуроведческих фактов создается органичная система коммуникативных навыков и умений – основа лингвокультурологической компетенции.

Разработка и реализация инновационных проектов по внедрению экспериментальных лингводидактических моделей в учреждениях образования имеет целью проектирование, во-первых, новой модели преподавателя XXI в. как компетентной, творческой личности, ориентированной на инновационное развитие собственной деятельности, во-вторых, новой лингводидактической среды, обладающей значимым обучающим потенциалом. Все это инициировано назревшей необходимостью пересмотра требований к качеству и результатом образования, в целом, и лингвистического образования, в частности.

Актуальность инновационной деятельности в образовании также определяется рядом существующих в современной школе проблем психолого-педагогического и социокультурного характера:

- а) низкий уровень или отсутствие у учащихся мотивации к изучению иностранных языков,
- б) недостаточная информированность учащихся школ по вопросам культуры, быта, географии и истории родной страны,
- в) дефицит аутентичных языковых аудио, видео и печатных материалов культурологического и лингвострановедческого характера,
- г) фактическое отсутствие информационно-методических рекомендаций и разработок по организации учебной и внеклассной работы учащихся с материалами лингвострановедческого и культурологического характера.

Таким образом, внедрение модели формирования лингвокультурологической компетенции учащихся при обучении иностранному языку в контексте экспериментальной инновационной деятельности в средней школе не только реализует интересы субъектов образовательного процесса, но и формирует опыт педагогического и информационного моделирования лингводидактической среды.

Гипотеза экспериментальной лингводидактической модели: целенаправленное методически организованное формирование лингвокультурологической компетенции учащихся при изучении иностранного языка в значительной степени способствует повышению самостоятельной познавательной активности и мотивации учащихся, благоприятствует формированию и совершенствованию коммуникативных навыков и умений, позволяет максимально погрузить учащихся в искусственную приближенную к реальной языковую среду, а также обеспечивает возможность одновременной реализации педагогических задач воспитательного, развивающего и образовательного характера.

Достижение цели исследования предполагает решение ряда задач по осуществлению целенаправленного, последовательного и системного планирования и реализации лингвокультурологической работы на весь период обучения, работы, обеспеченной соответствующим методическим аппаратом, с динамикой навыков и умений от класса к классу, с отобранным лингвокультурологическим содержанием и релевантным ему лексикограмматическим материалом.

Список литературы

1. Телия В.Н. Культурно-национальные коннотации фразеологизмов: От мировидения к миропониманию // Славянское языкознание: докл. рос. делегации. М., 1993. С. 309.
2. Дортман С.Р. Обучение лингвокультурологической компетенции учащихся средних профессиональных образовательных учреждений Текст.: дис. канд. пед. наук / С.Р. Дортман. Пятигорск, 2012. 180 с.
3. Воробьев В.В. Лингвокультурология: (Теория и методы). М.: РУДН, 1997. 331 с.
4. Харченкова И.В. Концепция формирования лингвокультурологической компетенции студентов языковых факультетов на материале креолизованных текстов при обучении немецкому языку // Современные проблемы науки и образования. 2013. № 6 [Электронный ресурс]. URL: <http://www.science-education.ru/113-10867>.
5. Бердичевский А. Л. Современный тенденции в обучении иностранному языку в Европе // Русский язык за рубежом. 2002. № 2. С. 60-65.
6. Юлдашева Л. В. Методологические и методические аспекты проблемы языка как культурно-исторической среды // Русский язык в школе. 1990. № 4. С. 41.
7. Фурманова В.П. Национально культурная специфика слов-реалий (на материале немецкого языка) // Лексические единицы в различных функциях: Сб. ст. – Саранск: Изд. Мордовского университета, 1992, с. 102-108.
8. Мигненко, М. А. Формирование лингвокультурологической компетенции в процессе профессиональной подготовки иностранных военнослужащих: дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.08 / М.А. Мигненко. – Тольятти, 2004. – 207 с.
9. Прохорова, О.И. Формирование лингвокультурологической компетенции на занятиях по русскому языку / Прохорова О.И. // Русский язык за рубежом. – № 3. – 2001 г. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа http://www.gramota.ru/biblio/magazines/ryzr/rzr2001-03/28_196
10. Вайсгербер Й.Л. Язык и философия // Вопросы языкознания. 1993. № 2. С. 114-124.

УДК 94(574) 930.2

КУЛЬТУРА СОЗДАНИЯ БУКВАРЕЙ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Муканова Г.К.,

*кандидат исторических наук, профессор
Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
г. Алматы, Казахстан*

e-mail: Gulnar_mukanova@mail.ru

Бимаканова З.Ш.,

*кандидат исторических наук, профессор
Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева
г. Петропавловск, Казахстан*

e-mail: bimakanova1956@mail.ru

Аннотация. В начале XX века в пределах Евразийского пространства происходили процессы самоидентификации народов, тюркских в частности, и это не могло не отразиться в сфере школьной педагогики. Имели место нововведения, известные в специальной литературе как джадидизм, основателем которого справедливо называют И.Гаспринского. В казахской лексике рубежа XIX - XX веков все чаще звучат понятия «устаз, мугалим» (учитель), «алиппе» (азбука), «тоте оку» (буквенное чтение), возрастает потребность в алфавите. В казахском сообществе новации выразились в публикации авторских рукописей учителей так называемых «передвижных («көшпелі») школ» начала XX столетия. Авторами первых букварей казахского языка были Закария Ергалиев, Мухамедораз Нурбаев, Кенжегали Сыргалин, М.Дибердиев и др. Тема является актуальной в контексте обучения родному языку в условиях глобализации.

Ключевые слова: методика, джадиды, буквари, авторы, казахский язык, М.Жумабаев.

Abstract. At the beginning of the twentieth century, the processes of self-identification of peoples, Turkic in particular, took place within the Eurasian space, and this could not but be reflected in the field of school pedagogy. There are also innovations known in the specialized literature as Jadidism, the founder of which is rightly called I. Gasprinsky. In the Kazakh vocabulary of the turn of the XIX - XX centuries, the concepts of “ustaz, mugalim” (teacher), “alippe” (alphabet), “tote oku” are increasingly heard, the need for the alphabet is increasing. In the Kazakh community, innovations were expressed in the publication of the author’s manuscripts of teachers of the so-called “mobile schools” of the early twentieth century. The authors of the first alphabets of the Kazakh language were Z. Ergaliev, M. Nurbayev, K. Syrgalin, etc. The topic remains relevant in terms of the basics of teaching a native language in the context of globalization.

Keywords: methodology, jadids, ABC books, authors, Kazakh language, M.Zhumabaev

Национальная школа просвещения в начале XX века формировалась благодаря энтузиастам школьного обучения. Для процесса характерна преемственность, ведь первый шаг к созданию алфавита на родном языке сделал известный казахский просветитель XIX века Ибрагим (Ибрай) Алтынсарин. Сформировавшаяся им школа взрастила талантливых учеников, продолжателей его дела. Алтынсарин обращал внимание на личность ученика, со своей стороны он делал все возможное, чтобы учившиеся в интернатах казахские подростки заняли традиции и обычаи своего народа.

Гуманистические начала этнопедагогики Алтынсарина были развиты в трудах других

казахских педагогов, авторов первых учебников и букварей. Научная новизна исследования заключается в акцентировании фактов написания и издания первых опытов национальной педагогики казахскими мугалимами в первом десятилетии XX века. К сожалению, с началом Первой мировой войны процесс прервался, и до нас не дошли последующие рукописи, которые возможно также разрабатывали методики обучения алфавиту и письму. Исторические условия и предпосылки создания национальной базы школьного обучения, сложившиеся до начала войны, породили в казахском обществе большой энтузиазм и желание принести большую методическую помощь учителям. Многие современники тех первых букварей признают, что учили их по тем первым әліппе. Казахские джадиды-учителя находились в среде, сформировавшейся под влиянием передовых идей тюркской интеграции И.Гаспринского, в начале XX столетия, несмотря на трудные социальные условия. То есть, мы считаем, что авторы первых казахских букварей и пособий, о которых мы расскажем ниже, проделали огромную необходимую работу, полезную для всех тюркоязычных народов, особенно центральноазиатских.

Учебник Мухамедораза бин Нурбай Кызылжари «Казахский букварь по правилам «Усул-и сауатия» увидел свет в 1910 году в уфимском издательстве «Шарк». Уфа в обозначенный период располагала несколькими издательствами, филиалами известного издательства братьев Каримовых, центр которого размещался в г.Казань. В Уфе печатались книги и брошюры, сборники стихов, учебники казахских, башкирских и татарских авторов, зачастую за счет самих авторов. Тиражи изданий соответственно были небольшими. В букваре 1910 года М.Нурбаева (так автора стали указывать в поздних советских изданиях) автором даются методические советы учителям; содержание книги обращает внимание на использование голосового метода и методе «целого слова» при обучению детей грамоте [1].

Несмотря на недостатки, первые буквари казахского языка имели большое социальное значение, т.к. они открыли целую эпоху преподавания и обучения родному языку, стали ступенькой к новым качественным учебникам. В целом, первые буквари опирались на практику, ведь были они созданы учителями, на их опыте. О букваре М.Нурбайулы упоминают ведущие казахские ученые-филологи. [2] Вместе с тем, о самом авторе практически ничего не пишется, хотя приставка к имени отца (Кызылжари) указывает на то, что его отец жил в Петропавловске Акмолинской области.

Одновременно с букварем М.Нурбаева, также в 1910 году, но в Казани, вышел «Казахский букварь» Закария бин Ергали аль-Ахмеди-л-Бакауи, под названием «Два-три устных слова» [3, 3]. Автор, З.Ергалиев, призывал учащихся овладеть чтением и письмом, чтобы далее овладевать наукой. Ему также принадлежит здравое суждение об учете возрастных особенностей учащихся. Учить детей, утверждали авторы первых алиппе, необходимо с раннего возраста [4, 143]. В том же 1910 году были изданы «Букварь для казахских детей» М.Дибердиева и «Нравоучения для казахов-учащихся» Г. Мажитова, об этом говорится в книге известного казахского исследователя истории книги А.М.Жиренчина. [5, 132]

К сожалению, о первых создателях букварей казахского языка в исторических исследованиях практически нет упоминаний; о них вскользь говорится в обобщающих трудах по филологии и литературоведению.

Исследователь Г. Исмагулова еще в 1970 годы обратила внимание, к примеру, что К.Сыргалин в предисловии к «Әліппе» особое внимание уделяет вопросам педагогической этики, обращает внимание на интересы и нужды самого ребенка, а также на те требования, которые могут предъявляться учащимся. Они должны понимать, как правильно показать свои лучшие стороны при освоении предмета. Поскольку автор книги – сам учитель, подчеркивает Г.Исмагулова, он серьезно отзывался обо всех деталях процесса школьного обучения [6].

В предисловии к книге К.Сыргалина имеется особое упоминание о том, что учить

ребенка надо, найдя способ мотивировать его, ни в коем случае не запугивая и не применяя физического насилия. К. Сыргалин писал: «...Во время обучения учите теплыми и нежными словами, не бейте и не ругайте». [6, 32]. То есть, автор уважает специфику личности ребенка, предостерегает о бережном отношении к его нравственным переживаниям, чувствам. [6, с. 33] Надо учитывать особенный характер каждого ребенка, его чувство самоуважения, - эти и другие указания К. Сыргалина весьма отчетливо характеризуют его методику. Следует отметить преемственность, которую соблюдал автор Букваря.

В русско-казахских школах уроки преподавались по звуковому методу, начиная с Ибрая Алтынсарина, и К. Сыргалин, безусловно, руководствуется тем же принципом. Можно предполагать, что он сам ранее прошел алтынсаринскую школу обучения и развивал ее в своих практических пособиях для учителей. Это начинание в начале первого десятилетия XX века в казахской среде было серьезным шагом к систематизации педагогического опыта, и по большому счету, воспитывало национальный дух, пробуждало стремление учащихся быть наравне с передовыми народами, уважая национальную культуру и язык.

Если в первых казахоязычных периодических изданиях, таких как «Дала уалаятинин газети», «Туркестан уалаятинин газети», журнале «Айкап», газете «Қазақ» критически говорилось о недостатках учебно-просветительной работы в ауле и недостатках кадымских школ, то в первом десятилетии XX века состоялся небывалый прорыв. Были изданы подряд «Әліфбе яки төте оқу» (И.Арабаев, Х.Сәрсекеев, Уфа, 1911), «Қазақша ең жаңа әліппе» (М. Малдыбаев, Қазан, 1912), «Қазақша ең жаңа әліппе» (Ж. Андамасов, Уфа, 1912), «Қазақ балаларына жәрдем. Қазақша әліппе кітабы» (Ғ. Сыргалин. Қазан, 1913), пополнившие номенклатуру первых изданий на казахском языке, считает кандидат педагогических наук А. М. Шормакова [7, 3].

В первых казахских букварях авторы руководствовались методом вопросов-ответов, наблюдения и сопровождения познавательных и коммуникативных способностей детей. Это предполагало реализацию педагогического принципа: «не спешите говорить то, что знает сам ученик. Рассказывайте только то, что ученик совершенно не знает. В противном случае позвольте ребенку говорить самому». Эти правила означали в сущности, что ребенок развивал устную речь, а затем и письменную. Кроме того, авторы в качестве педагогической и социально-культурной проблемы поднимали вопрос о правильной организации досуга ребенка. В отличие от кадыми (старой) методики обучения при медресе, они рекомендовали, чтобы ребенок после уроков не сидел дома до вечера, ведь это не дает ему возможности познавать мир, это вредно, вместо этого это полезен здоровый веселый отдых для ребенка.

Так внедрялись передовые школьные методики, позволявшие раскрыть личностные наклонности детей, и обучение воспринималось ими как игра, но не наказание. Эти принципы призвал соблюдать и автор первого казахского учебника «Педагогика» (Оренбург, 1922), выпускник уфимского медресе «Галия» Магжан Бекенович Жумабаев.

Значение издания и применения в школах первых казахских букварей для центральноазиатских тюркоязычных неоценимо. Учебные пособия распространялись и переписывались от руки и таким образом помогли открыть свет знаний братским народам. Кыргызский исследователь Б. Зулуев пришел к выводу, что казахские первые буквари применялись для обучения в кыргызских школах. Так, он пишет: «...обучающиеся на казахском языке пользовались учебниками: Ы. Алтынсарина «Мактубат» («Письмо», Санкт-Петербург, 1889 г.), З. Иргалиева «Қазақ әліппесі» («Казахский букварь», Уфа, 1910 г.), К. Сыргалина «Әліппе» («Букварь», Казань, 1913 г.); пользовались книгами: «Қазақ балаларына карагат кітабы» (М. Дебердиева), «Қазақша алиппе» («Казахский букварь», М. Нурбаева), «Қазақша ең жаңа алиппе» («Самый лучший букварь по-казахски», М. Малдыбаева), «Үлгили бала» («Примерный ученик», Кубеева) и другие» [8, 7].

Одним из способов распространения идей джадидизма, по его мнению, с которым трудно было бы спорить, было печатное слово, высоко ценили тех, кто производил печать, распространял и умел читать. В Ферганскую долину поступали публикации из Бахчисарая «Тарджиман» («Переводчик»), издававшийся И. Гаспринским. Из города Казань выписывались журналы «Юлдуз» («Звезда»), «Анг» («Мысль») и «Баянұль-хак» («Повестуй честно»), из Астрахани - «Идель» (тюркское название р. Волги), из Оренбурга - «Шуро» («Совет»).

Безусловно, вышеприведенные печатные издания, наряду с первыми учебными пособиями и журналами, способствовали просвещению казахского общества и в целом народов Поволжья, Кавказа и Центральной Азии, включая соседний Восточный Туркестан. Казахская молодежь активно включалась в учебный процесс, тянулась к знаниям, осваивала новые методики. В целом, джадидский этап оказал сильнейшее влияние на мировоззрение целого поколения, воспитывая патриотизм и стремление к возрождению утерянной государственности. Их заслуги важно не умалять, напротив, оценивать в контексте целевой задачи пробуждения народов Востока Евразии.

Таким образом, изучаемая тема представляется междисциплинарной, на стыке истории, педагогики, этнографии, филологии. На начало XX века национальная интеллигенция представляла немногочисленную прослойку казахского общества, и тем не менее ею были заложена база будущих достижений. На данный момент, если и выявлены имена и изданные труды первых казахских авторов букварей и учебных пособий в помощь учительству, однако все еще, на наш взгляд, мало известны сведения о самих авторах: их происхождение, учеба, другие произведения и годы жизни, наконец. Их идентификация и восстановление биографических данных, посредством изучения источников, архивов, еще предстоит.

Также важно в научном плане отмечать их бесценный вклад в развитие тюркского просвещения, казахской национальной культуры, языка, педагогики, интеграции. В действительности, именно благодаря их подвижничеству, бескорыстному труду, была подготовлена почва общенационального культурного роста. Однако их заслуги замалчивались, поскольку новая, советская администрация старалась приписать себе все успехи народов Востока в образовании, науке и т.д. Исследовать персоналии просветителей обозначенного исторического этапа - долг историков.

Современная практика обучения родному языку так же имеет объективные успехи и недостатки; возрастает требовательность со стороны родителей к качеству букварей, имеют место разные «эксперименты», не все из которых были приняты общественностью [9]. На фоне международного глобального информационного обмена, немаловажно сформировать устойчивое неприятие слабых форматов учебников. Учебные пособия должны быть хорошо иллюстрированы, научно обоснованы, методически выверены, чтобы ими мог пользоваться даже нерезидент Казахстана. Для детей младшего школьного возраста, эти требования особенно важно соблюдать, с учетом возрастных и психологических особенностей восприятия текстов, рисунков, детской логики и проч., об этом предупреждали основатели наациональной школы педагогики И.Алтынсарин и другие просветители [10]. Важно опираться на передовой мировой опыт, когда основы наук детям преподносятся в легкой игровой форме, в музыкальном сопровождении (КНР), в цветовой гамме, что увлекает детей и не вызывает чувства усталости. Так, известный поэт, деятель Алаш, публицист Магжан Жумабаев в начале 1920 годов по заданию наркомата просвещения Казахской республики принимал участие в создании учебников, в которых, помимо текста и заданий, были напечатаны загадки, ребусы, то есть то, что оживляет урок и побуждает интеллектуальные способности ребенка.

Список литературы

1. Усул сауатия тәртібінде қазақша әліппе. Жазушы Мухаммедораз бин Нұрбай Қызылжари. Бастырған «Кәрімов, Хусайнов және серіктері». Уфа, «Шарқ» баспаханасы. – 1910. – 31 бет.
2. Сыздықова Р. Ахмет Байтұрсынов – қазақ тіл білімінің негізін салушы // Қазақ әдебиеті. – 20 шілде 1990 ж.
3. Қазақ әліппесі. Жазған Закария бин Ерғали Әл-Ахмеди-л-Бәкәуи. Бастырған Хусайнов балалары. Қазан, «Урнәк» басханасы, 1910. – 42 бет.
4. Мардахаев Л.В., Ыбыраимжанов К.Т., Бекиш А.А. Системы начального образования на казахской земле и истории письменных знаков и алфавитов // Materials of the V International Scientific-Practical Conference “Quality Management: Search and Solutions”. Vol.1. – San-Francisco (CA, USA): Regional Academy of Management, 2019. – 473 p. Pp. 140-143.
5. Жиренчин А.М. Из истории казахской книги. – Алма-Ата: Казахстан. – 1987. – 144 с.
6. Исмағұлова Г. Қазақша әліппенің жасалу тарихынан // Білім және еңбек. – 1971. – № 11. – 30-35 бет.
7. Шормакова А.М. Алаш білімпаздарының тілді оқытудағы әдістемелік көзқарасы мен ұстанымы // Тіл әлемі. 2018. – 29 наурыз. – 5 б.
8. Зулуев Б.Б. Список литературы джадидистов и активность выпускников в общественной жизни // Международный журнал экспериментального образования. – 2018. – № 6. – С. 5-10.
9. Жусупбекова Б.А. Из истории становления казахского букваря // Инновационная наука. 2015. №5-3. С. 39-41. [Электронный ресурс] (Код доступа) URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/iz-istorii-stanovleniya-kazahskogo-bukvarya> (дата обращения: 13.11.2023).
10. Жадрина М.Ж. Ы.Алтынсарин және қазіргі оқулық мәселесі // Бастауыш мектеп. 2001. №11. – 10 – 11 б.

УДК 81-139

ТІЛДІК ЖАТТЫҒУЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ
ДАМУДАҒЫ РӨЛІ

Рамазанова Ш.Ә.,

филология ғылымдарының кандидаты
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., Қазақстан
e-mail: shaigul69@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада тілді оқыту әдістемесіндегі жаттығулар жүйесі, олардың түрлері мен типтері, жаттығулар жүйесіне қойылатын талаптар мен мақсат-міндеттері шетелдік әдіскер-ғалымдардың тәжірибелері арқылы сабақтастырыла қарастырылады. Жаттығулармен жұмыс жағдайындағы талаптар мен талдаулар топтастырылып, орындаушыға оңтайлы орынды жолдары мен тәсілдері, әдістері мен амалдары таразыланған. Кәсіби тұрғыдан бағамдар жасалып жаттығулардың жаңартылған мазмұнына мейлінше ден қою, көлемнің көлденең кедергілерін жою жолдары мен тетіктеріне талдаулар жасалды.

Кілт сөздер: жаттығу, коммуникативтік құзыреттілік, тілді оқыту, зерттеушілер пікірі.

Жаттығу – әдістеме әліппесі. Олар – фонетикалық, морфологиялық, лексикалық, синтаксистік болып бірнеше топқа бөлінеді. Жаттығулар арқылы білім алушы өз

білімін нығайтып қана қоймайды, сонымен қатар өз бетінше жұмыс істеуге ұмтылып, шығармашылық қабілетін шыңдайды.

Жаттығуларды зерттеушілердің пікірлері әр алуан. И.В. Грузинская, И.В. Рахманов, Е.И. Пассов, Б.А. Лapidус сынды ғалымдардың жаттығуларды жіктеу мен топтастыру тәсілдері де түрліше болғанымен тоғысар арнасы – жаттығулар жүйесін жетілдіру мен орындаушылардың оңтайлығын арттыру амалдары болып саналады.

И.В. Грузинская жаттығуларды төрт топқа бөліп қарастырған: үш тобы тілдік аспектілерге сәйкес фонетикалық орфографиялық, грамматикалық, сөздіктік), төртінші топ біліктілікті дамытуға арналған, жаттығулардың бұл тобы еркін, өз бетінше сөйлеуге дағдыландырады (жартылай репродукциялы жаттығулар). И.В. Рахманов сөйлеу тілін дамытуға арналған жаттығулар жүйесін: тілдік материалдарды меңгеруге арналған жаттығулар және сөйлеу тілін дамытуға арналған жаттығуларға жіктейді, дауыстап және іштей оқуды, өлеңдерді, прозаны оқуды, сұрақ-жауап жаттығуларын, репродукциялы сөйлеу жаттығуларын, оқытушы әңгімесін түсінуін жатқызады (Рецептивті сөйлеу жаттығулары). Е.И. Пассов жаттығуларды үш белгісіне қарай топтастырады: құрамына қарай, тапсырмалардың нысандарына қарай, орындалу амалына қарай. Тапсырмалардың нысандарына қарай автор жаттығуларды сұрақ, бұйрық, түсіндіру, нұсқаулы жаттығулар деп бөледі. (Мысалы, досыңыздың пікіріне қарсы пікір айтыңыз, естіген хабарыңызға таңданыңыз немесе кеңес беріңіз.) Мұндай жаттығуларды орындау барысында сабақта тіл үйренушінің әрекеттерінде өзгеріс пайда болады. Пассов жаттығулары шынайы әрекетке, қатысым шақтарына жақындайды. Жаттығулар классификациясына осындай сипаттағы жаттығуларды енгізу маңызды. Б.А. Лapidус: жаттығулар жүйесі екі түрден тұрады деп санаған: I түрі: тілдік материалдарды белсенді қолдануға мақсатты түрде бағытталған жаттығулар. Бұл қатарға таза дайындық жаттығулары, қарапайым аралас жаттығулар, аралас жаттығуларды жатқызған. II түрі: жоғары деңгейге арналған тілдік практика жағдайындағы тілдік материалдарды белсенді қолдануға бағытталмаған, реттелмеген жаттығулар деп бөліп көрсеткен.

З. Күзекова Лapidус жаттығулары туралы: оқыту мақсаты әр түрлі кезеңде әр түрлі болады, әр түрлі оқыту нысаны үшін сөйлеу жаттығулары да әр түрлі болуы мүмкін. Мысалы, шетелге жұмыс істеуге баратын дәрігерлер үшін оқудың мақсаты – шектеулі сұрақтар мен бұйрықтардан тұратын диалог-сұрақтар болуы мүмкін, қызмет көрсету саласындағы қызметкерлер үшін сөйлеу жаттығулары изоляцияланған сөйлемдерден тұруы мүмкін деп тұжырымдайды.

Г. Даниловтың шетел студенттеріне арналған «Русский язык для нерусских» атты оқулығында (1926) көп ұлтты дәрісханада тура әдіспен жұмыс істеуге болатыны атап көрсетілген. Тура әдістің (прямой метод) өкілдері тілді меңгерту кезеңдерін қарастырмай, ана тіліне еліктеу арқылы жаттығуларды жасауды негізге алды). Жаттығулардың негізі – қатынастың ең қарапайым түрі сұрақ-жауап деп көрсеткен. Тіпті таза грамматикалық жаттығуларға да авторлар сұрақ-жауап түрін енгізуге тырысты. Авторлар сөздерді жіктеу мен септеуге үйретуді сұрақтарға жауап беру арқылы жаттықтыру керектігін айтады.

Н. Оралбаева, К. Жақсылықова: тілдік жаттығулардың міндеті тілдің грамматикалық материалын оқушыға меңгерту, ал сөйлеу жаттығулары қарым-қатынас жасауға бағытталады деп байлам жасайды. Бұны Н.Оралбаева, К.Жақсылықовалардың авторлығымен шыққан «Орыс тіліндегі мектептерде қазақ тілін оқыту әдістемесі» атты еңбектен анық көруге болады. Оқулықта жаттығуларды екіге бөліп қарастырған: тілдік жаттығулар және сөйлеу жаттығулары. Сонымен бірге, еңбекте тілдік жаттығулар туралы мынандай түсінік берілген: «Тілдік жаттығулардың міндеті тілдің грамматикалық материалын білім алушыға меңгерту. Тілдік жаттығулар әр тілдік тұлғаны таныстырады, оны қолданып үйренуге жаттықтырады (Оралбаева, 1996). Авторлар тілдік жаттығуларда екі мақсат қойылатынын баса айтқан. Тілдік жаттығулардың әуелгі мақсаты – тілдік нұсқаларды білдіру және оларды дұрыс қолдану дағдысын қалыптастыру. Дәлірек айтқанда, сөйлеу дағдысын қалыптастыру тілдік

жаттығулардан басталғаны ашық көрсетілген. Демек, қос ғалым тілдік жаттығуларды сөйлеуге үйретудің алғашқы сатысы деп санаған.

Жалпы ғалымдар жаттығуларды тілдік және сөйлеу жаттығулары деп екіге бөліп қарастырады. Тілдік жаттығулардың мақсаты – тілдік материалды мақсатты түрде іске қосу. Оның нәтижесі белгілі бір фонетикалық, грамматикалық және лексикалық элементтермен немесе тұтас сөйлемдермен жұмыс жасау дағдысы болуы керек. Ал сөйлеу жаттығуларының мақсаты – коммуникативті мәселелерді шешуде, сөйлеу практикасы жағдайында тілдік материалды белсенді қолдана білуге дағдыландыратын болуы тиіс.

Сөйлеу жаттығулары коммуникативтік дағдыларды қалыптастырады, тілдік білімді қолданып, оны бекітуге септігін тигізеді, меңгерген жаңа лексикалық және грамматикалық бірліктерді сөйлеуде дұрыс қолдана білуге жаттықтырады; шығармашылық іс-әрекетке баулиды, шығармашылық қабілетін дамытады; өз бетімен білім алу жолдарының бірі болып табылады.

Тілді оқытып-үйретудің ең басты шарты – жаттығулардың жүйелілігі. Жаттығуды тіл үйренушіге (студент) бермес бұрын оқытушы жаттығудың мақсатын анықтап алуы қажет. Ең әуелі тіл үйренушінің (студент) алған білімін нығайту мақсатында орындалатын жаттығуларды жүзеге асыруда мынадай талаптар қоюға болады:

- жаттығуды орындау үшін білім алушының бастапқы білімі болуы тиіс;
- жаттығу білім алушының сол тілге деген қызығушылығын және ынтасын ояту керек;
- жаттығу белгілі бір жүйеде болуы тиіс;
- білім алушыны өз бетімен жұмыс жасауға дағдыландыру қажет;
- жаттығулар көбінесе шығармашылыққа арналған болуы тиіс;
- берілген жаттығу студенттердің белсенді жұмыс істеуіне мүмкіндік жасай алуы тиіс;
- жаттығу студенттердің тілді меңгеру деңгейіне сәйкес келуі керек.

Осы талаптар толық орындалса ғана нәтижеге қол жеткізуге болады.

Сонымен қатар жаттығуларды топтастырғанда мынандай негіздемеге сүйенген жөн:

- жаттығулар жүйесінің ғылыми негізде құрастырылуы;
- жаңа лексиканы меңгерту ақпараттық өзекті мәтіндер негізінде жүргізілуі;
- жеңілден ауырға, қарапайымнан күрделіге ұстанымы бойынша білім, білік дағдыларды қалыптастыруға байланысты жаттығулардың жүйелі тәртіппен берілуі;
- жаңа тілдік тұлғалардың сөйлеу үрдісінде қабылдануы;
- тіл үйренушілердің психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып орындалуы;
- жаттығулардың бұрын өтілген сөздерді қайталайтындай болуы;
- жаттығу материалдарының тілдік тұлғалардың мағынасын синоним, антоним, контекст арқылы айқындауды талап етуі керек.

Жалпы жаттығу жұмыстарының атқаратын қызметі туралы ғалымдар арасында әртүрлі көзқарастар қалыптасқан. Жаттығулардың кең тараған рецептивті, репродуктивті, продуктивті деп бөлінуі Р.Баервальдтан бастау алады, тура әдістің (прямой метод) өкілі Г.Е.Пальмер осыны құптады. Оқу түрлері (чтение) классификациясында Д.М.Шпрингфельд, М.С.Ильин аналитикалық және синтетикалық, И.Д.Салистра тілдік (дайындық), сөйлеу деп бөледі.

Респонсивтік жаттығулар: сұрақ жауап (ақпараттарды сұрау, сөйлеу амалдарына қозғау салу), репликалық (бекіту, шақыру, пайымды бағалау, көңіл күй белгілері және т.б.), ауызша әңгімелесу (айтылымдағы коммуникативтік жаттығулардың түрлері еркін ауызша қарым қатынас жасаудың белгісі). В.Л. Скалкин қатысымдық жаттығуларды респонсивті жаттығулар деп атайды.

Ситуативтік жаттығулар: тіл үйренушілерге жағдаяттық тапсырмалар беріліп, соны аяқтап, қорытынды жасау. Бұл жаттығулардың мазмұнына тіл үйренуші өмірінде кездесетін жағдаяттар кіруі керек. Жаттығуларда грамматикалық мақсат тіл үйренушіден жасырын болуы қажет, олар жаңа грамматикалық категорияны емес, түрлі жағдайларға байланысты

өз ойларын білдіруі керек. Сондықтан тапсырмаларда берілген грамматикалық тұлғаларға байланысты жағдаятты өзгерту талап етілді. Мысалы, білім алушы бұйрық рай формасын орындау үшін мынадай жағдаят беріледі: «Сізге дәрі керек, бірақ сіз бара алмайсыз, себебі сіз ауырып тұрсыз. Өзіңіздің жолдасыңыздан дәрі алып келуді сұраңыз».

Репродуктивтік жаттығулар: мазмұндау (әңгіме, кинофильмдегі үзінді, телебағдарлама, дәрістен үзіндіні айтып беру), аударма мазмұны, диалогтік, монологтік мәтінді екі үш адамға айтқызу, тілдік формаларды еске түсіруге арналған имитативтік жаттығулар, диалог шаблондар, драматизациялау, тасымалдау (лексика грамматикалық формаларды) және т.б. Оқылған мәтінге байланысты сұрақ-жауап жаттығулары.

Продуктивтік жаттығулар: оқушы өз ойын білдіру үшін тілді ауызша және жазбаша түрде өздігінен қолдана алу мүмкіндігі. Сөйлем құрау, шығарма, мазмұндама жазу. Мысалы: «Диалогты жаттап, рөлге бөліп айтыңыздар», «Сөздермен (арнаулы) грамматикалық құбылыстарды қолдана отырып, сұрақтарға жауап беріңіздер», «Жоспар бойынша әңгіме құрыңыздар», «Диалогтан әңгіме құрыңыздар».

Сипаттау жаттығулары: қарапайым көріністі, сюжеттерді, статистикалық мәліметтерді, шынайы объектіні сипаттау.

Пікірталас жаттығулары: оқу барысындағы пікірталас, түсініктеме беру.

Композициялық жаттығулар: дайын сюжет бойынша әңгіме, берілген тақырып бойынша әңгіме, берілген мақал-мәтелдер мен қанатты сөздер бойынша әңгіме, жеке тақырып бойынша әңгіме.

Бастамашыл (инициативные) жаттығулар: тіл үйренушілердің сұрақтары, пресс-конференция, бастамашыл пікірлерге бағытталған сұқбаттық композиция.

Осы жоғарыда аталған жаттығу түрлерін былай топтауға болады: А1, А2 деңгейінде – репродуктивті, респонсивтік, сипаттау жаттығулары; А2, В1 деңгейінде – продуктивтік, ситуативтік жаттығулары; В2-1, В2-2 деңгейінде – бастамашыл, пікірталас, композициялық жаттығулары.

Жалпы коммуникативті жаттығулардың қалыптасуы мынадай жолдармен жүзеге асады:

- сөйлемдерді толықтырыңыз, кестені толтырыңыз;
- тұрақты тіркестерді қолданып, сөйлем құрастырыңыз;
- сұрақтарға бірнеше нұсқалармен жауап жазыңыз.
- нұсқалардан қажетті бірліктерді таңдап, модель бойынша сөйлем құрап жазыңыз;
- сөйлемдерді үлгі бойынша аяқтаңыз;
- өтініш, тілек, талап мәнді сөйлем құрастырып жазыңыз;
- мезгіл мәнді құрылымдарды пайдаланып сұрақтарға жауап жазыңыз;
- өтініш, тілек, талап мәнді сөйлем құрастырып жазыңыз.

Мысалы, қарсы мәнді сөйлем құрастырыңыз немесе қарсы мәнді сөйлемді табыңыз. Жолдасыңыздың пікіріне қарсы пікір білдіріңіз. Бұл пікірмен келіспейтіндігіңізді жазыңыз.

Біздің ойымызша, жаттығуларды жүйелеу, жіліктеу – ғылыми тұрғыдан қалыптасқан қағидалар болып саналғанымен, жаттығулардың мазмұны мен мәні және адами құндылықтарды қалыптастыру ұстанымдарына айырықша назар аударған жөн. Бірнеше сөйлемнен тұратын жаттығуларды орындау барысында тіл үйренуші (студент) не ұтады, неден ұтылады, заманауи айқын, анық ақпарат ала ала ма? Ұлттық, рухани құндылық қасиеттерді сақтап қалуға тигізетін септігі қандай?! Әлбетте, жаттығуларды құрастырушылардың тәжірибе, дағдыларына байланысты және бір айта кететін жай, мейлінше қысқа, тұжырымды, тиянақтылығында. Кез-келген жаттығу шағын тез орындалатын болып құрастырылуы керек. Бір сабақ үстінде бірнеше жаттығу орындатуға мамандандырып, келесі жаттығуларға қатысты сұрақтар мен сауалдарын алдын ала дайындап, беріп қоюға да болады. Барлық мәселе жаттығулардың ұзын сонар сөздерден арылып, орындаушыны тың тұжырымдармен, ең соңғы ақпараттармен

қамтамасыз етілгені дұрыс. Яғни, жаттығулар жадыңызды жаңғыртып қана қоймай, қаныңызды қаруландыруға міндетті. Ал әр алуан ақпараттармен, өмірбаяндық деректермен берілген жаттығулар адам жанын жалықтырып қана қоймай, келесі жаттығуды орындауға құштарлығыңызды тұсаулайды. Жаттығу жедел орындауға арналған айқын ақпараттармен берілу қажет. Ол үшін оқытушы әрбір жаттығуды өзі дайындап отырса құба-құп, ал оқулықтардағы оқылып қойылған жауабын өзіңіз жатқа білетін жаттығуларды орындадыңыз не, орындамадыңыз не, одан келіп кетер жаңалық жоқтың қасы. Жаттығу – жаңалыққа толы, жаңалық – тазалыққа толы болғанда ғана жаңа адамды, жасампаз адамды жасақтай аламыз. Әрбір жаттығуды құрастырушының міндеті бет санын толтыру емес, тіл үйренуші (студент) санасына қозғау салу. Тіл үйренуші (студент) ойын өзгертуші, орнықтырушы, жаңартушы, жаңғыртушы жаттығулар ғана тез жетістікке жеткізеді. Адам баласының «толық адам» болып қалыптасуына қарекет етеді. Жаттығулар жадыңызды жаттықтырушы, жаттықтырушы мен жаттығушының нәтижелері нақтылы болғанда ғана адамгершілік үстемдік етеді. Барлық ілім, ғылым, білім атаулының мерейлі міндеті адамшылық арнаға адам санасына қызмет еткізу емес пе?! Жаттығуларға қойылатын бірінші талап та, басты талап та – адам санасына әсер ету. Сонымен қатар, жаттығулар ең көп болғанда 4-5 сөзден тұратын жай сөйлемдермен құрастырылуы керек. Ал құрмалас сөйлемдерден тұратын немесе құрмалас сөйлемдерге құрылған жаттығулардан аулақтау болған жөн. Тағы бір айтарымыз, әлбетте ұстаз ұғымтал әрі әдіскер деңгейіне көтерілген кезде жаттығуларды күнбе-күн өз қолымен дайындап алып барады да, орындаушылардың ой-қарымына, көзқарасына, шеберлігіне, жеделдігіне жіктей отырып, таратады да нақтылы нәтижелерге қол жеткізеді.

Ал оқулыққа қойылатын талаптардың ішінде де келешекте жеңіл, түсінікті сөйлемнен тұратын, жедел орындайтын жаттығуларға жол ашылып, қалғандарына қойылатын талаптарды қатаңдату қажет. Жаттығуларды орындауға бөлінген уақыт жаттығулардың мазмұны мен мәні мейлінше үндестік, үйлесім табуы – тағылым.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі. – Алматы, 2000. – 208 б.
2. Бейсембаева З. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы: Білім, 2002 – 95 б.
3. Оразбаева Ф.Ш., Рахметова Р.С. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы: Принт, 2005 – 120 б.
4. Күзекова З.С. Екінші тіл ретіндегі қазақ тілі оқулығы теориясының Лингвистикалық негіздері: филол.ғыл.д-ры дис. – Алматы, 2005. – 275 б.
5. Сарыбаев Ш. Орыс мектебінде қазақ тілін оқыту тәжірибесінен. Алматы, 1940.
6. Сарыбаев Ш. Методика преподавания казахского языка в русской школе. Алматы, 1943. – 125 б.
7. Оралбаева Н., Жақсылықова К. Орыс тіліндегі мектептерде қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 208 б.
8. Мұратбекова А.М. Жаттығуларда топтастыру мәселесі // Қаз ҰУ хабаршысы. Филология сериясы. 2005, №4.
9. Лапатухин М.С. Очерки по методике казахского языка в русской школе. Алматы, 1940.
10. Гез Н.И. Типология упражнений и организация обучения аудированию в школе с преподаванием ряда предметов на иностранном языке // ИЯШ №6. – С.19-24.
11. Пальмер Г.Е. Устный метод обучения иностранным языком. М., 1960-1965с.
12. Ильин М.С. Оклассификации упражнений в речевой деятельности // ИЯШ. – 1961, №5, С.29-35.
13. Салистра И.Д. Очерки методов обучения иностранным языком. Система упражнений и системе занятий. – М.: Высшая школа, 1966 – 252 с.
14. Шубин Э.П. Типология тренировочных упражнений // ИЯШ. – 1965, №1. – С.13-20.

ӘӨЖ 801-8

ТҢЙЫМДАРДЫҢ ТІЛДЕГІ КӨРІНІСТЕРІ**Құлжанова Б.Р.,***филология ғылымдарының кандидаты, доцент
әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
e-mail: bahit777@mail.ru***Каиқеева А.Б.,***әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Филология факультеті,
А.Байтұрсынұлы атындағы тіл білімі кафедрасының
2-курс докторанты
Алматы қ., Қазақстан
e-mail: aidanaga@mail.ru*

Андатпа. Халықтың іс әрекеттері, ойлары, армандары тілде көрініс табатындығы баршамызға белгілі. Мақалада адамдардың қоғамдағы әлеуметтік, мәдени және экологиялық ортаға байланысты қалыптасқан наным сенімдерінің, салт-дәстүрлерінің қағидалары мен нормаларының тілдегі орныққан көрінісі табу ұғымы жайлы көзқарас қамтылған.

Кілт сөздер: табу, тыйымдар, миф, этномәдениет, тіл.

Тіл – қарым-қатынастың, тұлғалық коммуникацияның құралы, ұлттың байлығы, мұралық құндылық. Адамның ой-өрісін, мәдени дәрежесін, ақыл – парасатын, рухани байлығын көрсететін ажар да оның реңкінің қанық та көркем болуы тұлғаның лингвистикалық мәдениетіне байланысты. Тарихты парақтасақ, тіл мәдениетінің өзектілігі әрқашан ескеріліп, қай халық болса да бұл мәселені айналып өткен емес. Тіл табиғатының қыр-сырына терең, жан-жақты үңілу – ғалым А.Байтұрсынұлынан бастау алып, Қ.Жұбанов зерттеулерімен өз жалғасын тапқан. Ахмет Байтұрсынұлы «сөз ұнамды, өнді болуы үшін талғаудың басты шарты – сөз тазалығы, сөз дұрыстығы, тіл анықтылығы, тіл дәлдігі мен тіл көрнектілігі, – деп көрсетеді. Тіліміздің қолданылу мүмкіншілігі кең болғандықтан, оның байлығы сөз мағынасынан, қолданысынан айқын көрінеді.

Тіл білімінде, әсіресе қазіргі қазақ тіл білімінде ерекше рөл атқаратын «табу», «эвфемизм» ұғымдарының өзіндік тарихи дәуірі, даму тарихы бар, олар әр түрлі әлеуметтік ортада ерекше, әр түрлі қолданыста. Эвфемизмдер мен тыйым сөздерге қатысты түрлі теориялық көзқарастар ғалымдар тарапынан айтылып, жинақталған.

Бұның өзі мәселенің қажеттілігін және көкейкестілігін айқындаса керек. Ерте заманда адамдар әр түрлі қате түсініктерді, адам аттарын, құбылыс аттарын және т.б атауларды тікелей атамайтын болған. Тілімізде ондай сөздердің орнына қолданылатын сөздерді-табу деп атаймыз. Мұндай ұғым дүние жүзіндегі көптеген халықтарда кездеседі. Табу ең алғаш рет ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басында қалыптасып, зерттеле бастады. Ең алғаш рет табуды зерттеген ғалымдар И.Г.Гердер мен В.Гумбольд. Табуды әлемдік деңгейде зерттеген ғалымдар да баршылық. Мысалы: Эдуард Тейлор, Дж.Фрезер, Зигмунд Фрейд, Р.Смит, Ф.Стайнер т.б. Сонымен қатар қазақ ғалымдары: Ә.Т.Қайдаров, Ш.Уәлиханов, И.И.Ибрагимов, Ә.Х.Марғұлан, Б.Сағындықұлы, Ә.Ахметовтердің еңбектерін атап кетуімізге болады. Түркі тілдеріндегі, соның ішінде қазақ тілінің эвфемия құбылысын ғалым Ә.Ахметов алғаш ғылыми зерттеу нысанына алып, табу мен эвфемизмді этнографиялық лексикаға жатқызады.

Мифтік ескі наным бойынша атын тура айтуға тыйым салынған сөздер тіл білімінде табу деп аталады. Қараңғылық пен діншілдік құрып тұрған өткен замандарда адам баласы

өмірді жете таныш білмеу салдарынан, зат пен оның атауының арасында табиғи байланыс бар деп жансақ түсінушілік болған Адамзат өзі тудырған кейбір сөздерді күнделікті тұрмыста өз атауымен атамай, басқаша атауға мәжбүр болған. Мұндай тыйым салынған сөздер дүние жүзіндегі халықтардың көпшілігінде кездеседі [1]. Бұл әдет түрік халықтарының тарихында кең тараған Қазақ халқының революцияға дейінгі тұрмысында да бұл сияқты соқыр сенім өмір сүріп келгендігі аян. Қазақ тіліндегі табудың ендігі бір түрлері табиғаттың дүлей күшімен, адамды опат қылатын ауру аттары мен қаскүнем жыртқыш аң-жәндіктермен тікелей байланысты шыққан. Мәселен, қазақ аулына жай түсті десек, “адамға қырсығы тиюі мүмкін” деген наным бойынша, оны жасыл деп атайтын болған. Шешек ауруының атын атасақ, “жұғады”, “жабысады” деген сенімге байланысты шешек ауруының атын тура атамай, әулие, қорасан, мейман, қонақ, деп өзгеше атаған. Қасқырды қасқыр деп атасақ, естіп қойып, “малымызға шабады” деп қорқып, оны итқұс, қара құлақ, серек құлақ, ұлыма деп атайтын еді. Жыланды да жылан десек, “келіп шағады” деп үрейленіп, оның түйме, қамшы, ұзын құрт деп айтқызыған. Ұры алған, жоғалған малды ұрланды десек, “мүлдем табылмай кетуі мүмкін” деген сеніммен қолды болды деп айт дейтін. Мал сауылып бітті дегеннің орнына мал байыды, күн батты дегеннің орнына күн айыды, жиналған адамдар кетейік, қайтайық дегеннің орнына көбейейік деп айтуды әдетке айналдырған еді. Соның нәтижесінде осы ұғымдарға қатысты бірнеше синонимдер пайда болған. Бұлар белгілі контексте әр түрлі стильдік мән тудырады. Б. Сағындықұлы «...табу мен эвфемизмдерді бір-бірімен шатастыруға болмайды. Екеуі екі түрлі мақсаттан шыққан. Эвфемизм табу сияқты қорқыныштан, үрейленуден туған сенімге емес, сыпайыгершілік пен әдептілікке негізделеді» – деген пікірді негізге ала отырып, «...ауыстыра алатын қасиеті үшін ғана эвфемизмдерді табуға телудің реті жоқ. Әлеуметтік саладағы құбылыс – жаргондар мен арголар да бір сөзді екінші сөзбен алмастыра алады. Эвфемизмнің семантикалық табиғаты табумен үйлеспейді» [2, 87-88] – деп, эвфемизм құбылысының семантикалық табиғатына баса назар аударады. Бұл айтылғандар эвфемизм мен табудың ара жігін ажыратудағы негізгі тұжырым екенін байқаймыз.

Өздеріңіз білетіндей, тілдер уақыт пен кеңістікте өмір сүретіндіктен, осы екі өлшемде дамиды және сараланады. Тыйым сөздер немесе ырымдар – адамдардың наным-сенімінен және тілдерде көрініс тапқан әмбебап этнографиялық, этномәдени және этнолингвистикалық категориялардан туындайтын алуан түрлі адамзаттық рухани мәдениеттің көрінісі.

Сондықтан да түркі халықтарына ортақ әдет-ғұрыптардың тамыры басқа халықтардың салт-дәстүрлері сияқты қалыптасқан наным-сенімдерімен, эзотерикалық немесе тылсымдық ұстанымдары мен дәстүрлерімен, қоғам мен әлеуметтік ортамен қауіпсіздік пен тұрақтылықты бағалайтын қағидалары бар, сондай-ақ оның алдын алуға бағытталған. Табу белгілі бір құбылысқа тыйым салынған дегенді білдірмейді. Көпшілік алдында белгілі бір құбылыс туралы сөйлеуге немесе оны тікелей атауға тыйым салынады. Ежелгі тыйымдар күнделікті өмірдің әртүрлі процестері мен құбылыстарымен байланысты болды: тамақтану, ауру, босану, үйлену тойлары, жерлеу, ауылшаруашылық еңбегі және адамның басқа да әрекеттері. Тыйымдардың барлық түрлерінің ішінде лингвистикалық тыйымдар – белгілі бір сөздер мен сөз тіркестерін қолдануға тыйым салулар елеулі орын алды. Олар тілдің сиқырлы қызметіне деген сеніммен, яғни тілдің көмегімен қоршаған әлемге тікелей әсер ету мүмкіндігіне сенумен байланысты болды.

Дүние жүзіндегі барлық мәдениет тыйым ұғымымен таныс. Бірақ, бұл шын мәнінде қасиетті ұғымнан қалыптасқан тыйым ба, діни әдет пе, әлде адамдардың күнделікті өмірін реттеу тәсілі ме? Шын мәнінде, біз бұл терминді түсінудің үш тәсілін қарастырсақ: тыйым салу Полинезиядағы тарихи құбылыс ретінде, діни тыйымдар ретінде және бейнелі, күнделікті мағынада тыйым салу. Антропологтардың тыйымдарды зерттеуі әртүрлі қоғамдардың дамуын тереңірек түсінуге және бүкіл әлемге таралған мәдениеттер арасындағы ұқсастықтарға әкелді. Нақты тыйымдар әмбебап болмаса да, белгілі бір

әрекеттерге тыйым салу ұғымы жалпы адамзаттың жақсылыққа ұмтылатынын көрсетеді. XIX ғасырда антропология және дінтану классиктері адамның қандай да бір әмбебап мәні бар деп есептеді (шамамен Тонга аралдарының жабайы аборигендерінде және жоғары интеллектуалды француздар арасындағы зерттеулерден).

Саяхатшылардың жазбалары арқылы зерттеу жүргізген британдық ғалым Джеймс Фрейзер 1890 жылы «The Golden Bough: A Study of Magic and Religion» (Алтын бұтақ: сиқыр мен дінді зерттеу) атты еңбегін жариялады. Бұл еңбегінде ол арал тұрғындарының тағамға байланысты ырым-тыйымдардың жиі екенін байқайды. Отбасылық дәстүрлер (мысалы, кейбір ата-бабалар қайтыс болғанға дейін оның банан ағашына қайта оралуы мүмкін екенін айтты, сондықтан оның ұрпақтары банан жемейді) және психологиялық тыйымдарды белгілі бір кезеңде қиялдың жемісінен туындайды деп санады [4,46]. Кісінің қайтыс болуымен байланысты табу мен эвфемизмдер басқа халықтар сияқты түркі халықтарының да тілдерінен кездеседі. Қазақтың «Өлім жайлы көп айтса, тірінің берекесі кетеді» деген мақалы да сол айтылғанның айғағы секілді. Оны былай қойғанда, түркі тектес халықтардың салт-дәстүрінде өлім туралы суық хабарды туыс-жақындарға астарлап естіртіп, көңіл айту әлмисақтан белгілі әрі ол дәстүр күні бүгінге дейін өзгере қойған жоқ десек, шындықтан алыс кетпейміз. Түркия түріктері суық хабарды естіртіп, көңіл айтқанда «өлді» деген сөздің өзін де, оның баламаларын да қолданбайды. Оның орнына Алла сизлере өмүр версин! деген эвфемистік мағыналы тілекпен ғана шектеледі.

Табу мен эвфемизмдер қоғамның дамуына орай, адамдар санасының өзгеруіне, түрлі әлеуметтік топтардың жіктелуіне, адамдар қарым-қатынасындағы этикалық нормалар мен қағидаттардың жаңаруына қарай сипатын өзгертіп отырады. Аборигендер Зигмунд Фрейдке де қызығушылық танытты. Оған жабайылар үлгісін қазіргі адамның психикасының қалыптасуын зерттеуге болатындай көрінді. «Тотем мен табу» кітабында ол аборигендердің әртүрлі тәжірибелерін сипаттайды. Фрейд гендерлік қарым-қатынасқа қызығушылық танытады және әртүрлі мысалдардан ол қайын ене мен күйеу бала, қайын ата мен күйеу бала, келін арасындағы қарым-қатынасқа тыйым салатын тыйымдарды таңдайды [5, 67].

Сөйлеу мәдениетінде сөз әдебін ескеріп отыру, қарым-қатынас жасаушылардың ішкі тәрбие мәдениеті мен сөз салмағының әсерін пайымдау мен түсіну маңызды нәрсе. «Шал – ақсақал, кемпір – кәрия» сияқты үлкен-кішілерге айтылатын сөз реті эвфемизмді қажет етеді. Бүгінгі заманның адамдары, әсіресе, өзге тіл арқылы басқа ұлт мәдениетімен «көз ашқан» жандар ежелден келе жатқан қазақ сөз әдебін үнемі ескере бермейді.

Ұрпақ санасында ұлттық қасиеттерді қалыптастыру тіл мен дін, салт пен сана ұлттық дәстүр арқылы жүзеге асады. Халқымыздың бай тәжірибесінің дәлелі ретіндегі табу сөздердің ұрпақ тәжірибесінде қазір де мәнінің жойылмауы керек. Табу – жағдайға, уақытқа және жеке адамға, қоғамға, адамдарға байланысты күрделі ұғым. Қазіргі уақытта әлемнің көптеген тілдерінде мұндай сөздер өте көп. Біздің талдауымыздың нәтижелері қазақ және ағылшын тілдерінде тыйым салулар мен эвфемизмдер саласында көптеген ұқсас тармақтар бар екенін көрсетті, өйткені олар кез келген тілдің ең маңызды аспектілері болып табылады. Табу мен эвфемизмдер тіл мәдениетінің дамуына үлкен үлес қосатын этнографиялық лексиканың көлемді бір саласы.

Әдебиеттер тізімі

1. Ахметов Ә. Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер. – Алматы: Ғылым, 1995. – 176 б.
2. Сағындықұлы Б. Қазіргі қазақ тілі. Лексикология. – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 101 б.
3. Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің лексикологиясы. – Алматы, 1988. 49 б.
4. Мистика. Религия. Наука. Классики мирового религиоведения. Антология. М.: «Канон+», 1998.
5. Фрейд З. Тотем и табу. СПб.: Азбука-классика, 2005.

УДК 811.161.1

КУЛЬТУРНО-ЯЗЫКОВОЕ СОСТОЯНИЕ СОВРЕМЕННОЙ РЕЧИ

*Демеубекова К.К.,**кандидат филологических наук, ассоциированный профессор**КазННТУ им. К.И. Сатпаева**г. Алматы, Казахстан**e-mail: karlik_1971@mail.ru*

Аннотация. В статье рассматривается воздействие общества на язык и возможность влияния языка на общество. Важнейшим интересом у человека является заинтересованность в языке, являющимся его основным средством общения. Обращается внимание на вопросы: почему необходимо повышать уровень речевой культуры общества, связанный с потребностью людей познавать; как нужно вести себя в той или иной обстановке; как правильно устанавливать и поддерживать речь; почему грамотное и правильное внедрение иностранных языков даст возможность современной молодёжи быть коммуникативно-адаптированными в любой среде.

Ключевые слова: современная речь, средства общения, речевая культура, язык, общество, коммуникация.

Abstract. The article examines the impact of society on language and the possibility of language influencing society. The most important interest of a person is interest in language, which is his main means of communication. Attention is drawn to the following questions: why is it necessary to increase the level of speech culture of society, associated with people's need to learn; how to behave in a given situation; how to properly establish and maintain speech; why competent and correct introduction of foreign languages will enable modern youth to be communicatively adapted in any environment.

Keywords: modern speech, means of communication, speech culture, language, society, communication.

Современная речь отражает неустойчивое культурно-языковое состояние общества, балансирующее на грани литературного языка и жаргона. Остро встал вопрос о сохранении литературного языка, путях его дальнейшего развития в связи с изменением контингента носителей. Высокий уровень речевой культуры – неотъемлемая черта культурного человека. Совершенствовать свою речь – задача каждого из нас. Для этого нужно следить за своей речью, чтобы не допускать ошибок в произношении, в употреблении форм слов, в построении предложения. Существуют и другие средства общения. Инженер может общаться с коллегой, не зная его родного языка, но они поймут друг друга, если используют чертежи. Музыкант передаёт свои чувства с помощью мелодии, и его понимают слушатели. Художник мыслит образами и выражает это с помощью линий и цвета. И все это «языки», так часто и говорят «языком плаката», «языком музыки», определяемые как международные языки. Но это уже другое значение слова **язык**. Ведица Т.И. отмечает, что человеческий язык – удивительное, неповторимое чудо. Язык – явление социальное: он возникает и развивается только в коллективе благодаря потребности общения людей друг с другом [1, 23].

Язык любого народа – это его историческая память, воплощённая в слове. Тысячелетняя духовная культура, жизнь народа своеобразно и неповторимо отражаются в языке, в его устной и письменной формах, в памятниках различных жанров. И, значит, культура языка, культура слова предстает как неразрывная связь многих и многих поколений. Родной

язык – душа нации, первостепенный и наиболее очевидный её признак. В языке и через язык выявляются такие важнейшие особенности и черты, как национальная психология, характер народа, склад его мышления, самобытная неповторимость художественного творчества, нравственное состояние и духовность. Язык можно определить как систему коммуникации, осуществляемую с помощью звуков и символов, значения которых условны, но имеют определённую структуру. Язык – явление социальное. Им нельзя овладеть вне социального взаимодействия, т.е. без общения с другими людьми. Язык включает правила. Существует правильная и неправильная речь. В языке имеется множество подразумеваемых и формальных правил, определяющих способы сочетания слов для выражения нужного смысла. Вместе с тем часто наблюдаются отклонения от грамматических правил, связанные с особенностями различных диалектов и жизненных ситуаций. Познание закономерностей окружающего мира, умственное развитие человека совершается путём усвоения знаний, выработанных человечеством в процессе общественно-исторического развития и закреплённых с помощью языка, с помощью письменной речи. Язык в этом смысле есть средство закрепления и передачи от поколения к поколению достижений человеческой культуры, науки и искусства. Каждый человек в процессе обучения усваивает знания, приобретённые всем человечеством и накопленные исторически [2, 33].

Речевая культура – сравнительно молодая область науки о языке. Как самостоятельный раздел этой науки она оформилась под влиянием коренных социальных изменений, произошедших в нашей стране. Приобщение широких народных масс к активной общественной деятельности потребовало усиленного внимания к повышению уровня их речевой культуры. Соколова отмечает, что наше общество уже почувствовало потребность в культуре поведения и общения. Это связано с потребностью людей познать, как нужно вести себя в той или иной обстановке, как правильно устанавливать и поддерживать речевой, а через него и деловой, дружеский и т.д. контакт. Широкое понятие культуры непременно включает в себя то, что называют культурой общения и речевого поведения. Чтобы владеть ею, важно понимать сущность речевого этикета [3, 41-46].

Сила слова особенно важна и действительна в сложных коммуникативных ситуациях. Возможности языка безграничны. Так, общий язык поддерживает сплочённость общества. Кроме того, между людьми, говорящими на одном языке, почти автоматически возникают взаимопонимание и сочувствие. В языке находят отражение общие знания людей о традициях, сложившихся в обществе, и текущих событиях.

Язык способен и разобщать людей. Группа, использующая данный язык, считает всех, говорящих на нём, своими, а людей, говорящих на других языках или диалектах – чужими. Несмотря на то, что языковой и культурный барьеры тесно взаимосвязаны, культурный является опаснее, потому что его все воспринимают как единственно нормативную и возможную. Языковые ошибки: неправильное употребление слова, неверное ударение и другие воспринимаются добродушно по сравнению с культурными ошибками. Если языковой барьер абсолютно очевиден, то барьер культур становится явным только при столкновении (сравнении) родной культуры с чужими, отличными от неё: в лучшем случае удивительными, а обычно просто странными, неприятными, шокирующими (отсюда понятие культурного шока). Остановимся на более часто встречающемся виде культурного конфликта, как несовместимость оценочных позиций. В примерах с оценочным суждением необходимо воспользоваться описанием – указыванием на объективные свойства. Это то, что не зависит от нашего личного опыта, ценностей, убеждений, так как мы высказываем оценочные суждения на автомате, что лишает гибкости и возможности влиять на ситуацию. Ситуация помогает прояснить, посмотреть на неё с разных точек зрения и обнаружить то, что было скрыто под оценочными суждениями. Разрушительным является то, что всё о чём думает человек может казаться для него настолько убедительным, что воспринимается им

как часть внешнего мира. Зачастую это заблуждение медленно, но верно разрушает жизнь. Всем известен инцидент, вызвавший возмущение индийцев, когда известный голливудский актёр Ричард Гир поцеловал руку и лицо болливудской актрисы во время благотворительного концерта в Индии в 2007 году. В то время возмущённые индийцы, спровоцировав массовые беспорядки, заявили, что Гир оскорбил их национальную культуру и традиции. Портреты пары были сожжены на улицах. Публичный поцелуй с Гиром на мероприятии индийская общественность долгое время воспринимала с агрессией, пребывала в негодовании от неприличного поведения актёров, после чего их подвергли судебным преследованиям. Следует отметить, что поцелуи на публике считаются в Индии запретными. Культурные ошибки раздражают и являются подозрительными и неприемлемыми.

Причина возникновения культурно-языковых барьеров связана также с глобализацией. Глобализация объединила множество в корне отличных друг от друга культур, которые до настоящего времени могли никогда не иметь никакого стремления к межкультурному взаимодействию. У разных народов менталитет отличается, и что в одной стране приемлемо – в другой может вызвать общественный резонанс. В настоящее время дети и молодёжь наряду с казахским и русским языками активно изучают английский язык, который является требованием времени. Сегодня английский язык знают около 1,5 млрд. людей, он является «родным» в 12 странах, а в 90 государствах – он либо второй язык, либо широко изучается. Результаты мониторинга языковой ситуации в Казахстане показывают устойчивый рост изучения английского языка населением. Успешная коммуникация не происходит, если смотреть на мир лишь с точки зрения своей собственной культуры. Поэтому необходимо осуществлять постоянный мониторинг языковой и межэтнической ситуации и предпринимать меры по обеспечению межэтнической толерантности. Что значит толерантность в общем понятии? Это принятие людей, с их особенностями, без критики и осуждения, позволяющее выстроить доверительные отношения. Терпимость – это сознательный отказ общества от открытого проявления ненависти, вражды. Человек внутренне при этом, может испытывать сильные негативные чувства и протест. Толерантность – общественное явление, формирующееся на протяжении большого временного промежутка, предполагает отсутствие у человека вражды, неприязни к другим людям непохожим на него по разным признакам. В социуме, пестрящем разными культурами и национальностями – это необходимое явление.

Также необходимо поощрять растущий интерес населения к государственному языку, проводить эффективные меры по популяризации казахского языка через увеличение количества детских садов, школ, вузов, расширение казахоязычного интернета, придать новый импульс идее проведения бесплатных курсов по изучению государственного языка для различных групп граждан. Проникновение чужой культуры происходит и в нашей стране, так как сегодня можно увидеть, как справляются такие праздники, как Хэллоуин, День Святого Валентина, Слепой Санта и др. Хэллоуин – праздник родом из Британии. Считается, что в этот день можно встретиться с душами умерших. Принято наряжаться и рассказывать страшные истории. В Казахстане праздник День Святого Валентина вызывает массу противоречий. Если одни в этот поздравляют своих возлюбленных, то другие активно выступают против этого праздника любви. В Казахстане национальный День влюблённых называется Днём великой любви Козы-Корпеш и Баян-Сулу и отмечается 15 апреля. Это героиня поэмы казахского эпоса 13-14 веков, которая повествует о трагической, красивой любви и смерти влюблённых юноши и девушки. Чтобы сделать праздник максимально насыщенным в этот день проводятся различные конкурсы молодых пар в чтении поэм о любви, танцевальные турниры, тематические классные часы в учебных заведениях, конкурсы на лучшую стенгазету и стихотворение собственного сочинения. В России почитают День Петра и Февронии муромских, «День любви, семьи и верности», который празднуется 8 июля. В Индии несмотря на кажущееся всеобщее воодушевление, в неделю

Святого Валентина можно встретить не только счастливых влюблённых, но и митинги людей, протестующих против этого прозападного праздника. Некоторые политические партии выступают категорически против отмечаия в Индии этого дня. Старшее поколение также часто высказывается о Дне Валентина не лучшим образом, считая его пришлым праздником, несвойственным для индусов. В отдельных штатах вводятся меры, чтобы на улицах не было влюбленных в этот день. Дню Святого Валентина в Индии также часто противопоставляется праздник Махашиваратри, отмечаемый как День свадьбы Шивы и Парвати. В Германии считают 14 февраля днём душевнобольных. Если окажетесь в каком-нибудь немецком городке и увидите здание, украшенное разноцветными бантами, шариками и лентами, знайте, что это, скорее всего, психиатрическая лечебница. В Саудовской Аравии праздновать День святого Валентина категорически запрещено. Среди наказаний за нарушение запрета – штрафы, тюремное заключение, от 1000 до 1500 ударов плетью. К проявлению такой встречи культур можно отнести и неожиданный рост потребности в переводческих услугах.

Знание социокультурного фона языковых явлений представляет собой совокупность сведений о социальных параметрах коммуникантов, детерминирующих стереотипы речевого поведения. Не могут произвести должного эффекта высказывания с национальными признаками без знания обычаев, быта, национальной кухни той или иной народности. Культурное своеобразие проявляется в привычках поведения, пище, одежде и жилище, видах орудий труда. Для одного человека это ценности производства и быта, для других – искусство и музыка, для третьих – культура общения, а для четвёртых – политика и право. По М.А. Кулинич, «культура – это способы поведения, выработанные обществом, по которым предположительно должны вести себя члены общества, включая идеалы и ценности, язык и способы коммуникации как внутри своей группы, так и за её пределами». Именно общество определяет подобающее поведение в определённых ситуациях, язык и представления о правильном и желательном для человека. Замыкание в собственной культуре ведёт к серьёзным конфликтам, нередко перерастающим в конфликтные. В современном обществе проблема межкультурных конфликтов стоит особенно остро. Не всегда соседство этносов имеет мирный характер. Необходим поиск новых способов выстраивания продуктивных отношений между нациями, народностями и этносами. Главная причина возникновения конфликтов – искажённое восприятие чужих мотивов и целей. О символике различных культур могут рассказывать части домов как символы семейного уюта, счастья, единства семьи и рода, защиты от внешнего мира, чужого пространства. Дом объединяет находящихся внутри него людей и является укрытием от внешнего мира. Он также создаёт картину мира: четыре стены – это четыре части света, а фундамент и крыша – небо и земля. Можно сказать, что человек – это дитя дома-защитника, но и дом – дитя человека, ведь человек строил дом. При строительстве дома человек строил свой мир, создавал что-то новое, чего не было ещё в природе. Приведём пример убранства русской избы: Главная в доме печка, печь. Она занимала почти четвертую часть жилища и имела особое символическое значение. Печь соединяет стихию огня, воздуха, земли. В печи всегда горел огонь, который считали «живым». От печи было тепло в доме, в ней готовили пищу для всей семьи, на ней спали. С печью связано много пословиц, поговорок, сказок, народных обычаев. Мечта о счастливой жизни сводилась к тому, чтобы «лежать на печи, да есть калачи». Когда кто-нибудь уходил из дома, печь закрывали, чтобы ему повезло в пути. Герой древних былин Илья Муромец тридцать лет лежал на печи, пока не стал настоящим богатырём. В избе обязательно есть красный угол, самое праздничное место. Место за столом в красном углу под иконами считалось наиболее почётным, там сидели хозяин дома, почётные гости. Особенно красивый орнамент был на окне. Человек, смотревший из своего дома в такое окно, был как бы в центре мироздания. Пример убранства казахской юрты: Внутренние помещения обозначены ячейками, каждая

из которых согласно традициям имеет своё бытовое назначение. Пространство около двери называется босага (порог) – сакральная граница дома и внешнего мира. Сакральный центр – отау, очаг, дастархан. Символ семейного счастья, почитаемое казахами как святое место своего жилища. Напротив входа за очагом находится самое почётное место для гостей, заслуженных людей, старейшин семьи – төр. На почётное место настилают самые лучшие войлочные и тканые ковры, создающие красивый фон почётного места. Направо от входа – женская половина предназначалась для хозяйственных целей размещения различных предметов: пищевые припасы, посуду и другую утварь. На кереге развешивали вяленое мясо, здесь же стоял кожаный сосуд на деревянной подставке для кумыса – саба. Эта черта гостеприимства – дань кочевой традиции. Даже лучшие вещи в доме хранятся в качестве подарка гостю, чтобы проводить его с честью. Нередко этот угол отделялся ширмой из чия. Налево от порога – босага – мужская половина, символ мужского начала, здесь хранятся символы охоты, добычи, удачи: конская упряжь, боевые и охотничьи оружия. Как указывает В.Н.Комиссаров, даже в условиях коммуникации представителей одной культуры «каждый из коммуникантов обладает своими фоновыми знаниями», которые, безусловно, являются для них общим, но не всегда конгруэнтны, поэтому «восприятие и понимание высказывания нетождественны». Если же мы говорим о межкультурной коммуникации, то, несмотря на то что представители разных культур обладают общими фоновыми знаниями, так как «существуют факторы, общие для многих или некоторых культур» [4, 47-71].

Социальные индикаторы влияют на вариативность языка – стратификационную, отражающую статус субъекта и его принадлежность к конкретной социальной группе, с одной стороны, и ситуативную, характеризующую позицию субъекта в ролевой структуре общения – с другой. Считается, что именно социальная стратификация является основой субкультур различных социальных групп. Культура, к примеру, делового человека включает корректность, вежливость, точные и лаконичные формы речевого общения, соответствующий внешний облик. Для молодёжи характерно деление на различные группы в соответствии с их интересами, например, «панки», «рокеры», «эмо», которые создают свою субкультуру, проявляющуюся в манерах, образе жизни, речевом / неречевом поведении. В.В. Колесов отмечает, что отсутствие высокого стиля приводит к тому, что средний стиль повышается в ранге, а его место в свою очередь занимают речения низкого стиля. Множество современных словарей популяризируют жаргоны и сленги, причём происходит энергичная перетасовка стилевых уровней, перенасыщения среднего стиля за счёт других. А ведь средний стиль – это и есть по преимуществу норма» [5, 173]. Иностранное слово среднего стиля лукаво прячет непотребность понятия, данного в низкостильном заимствовании: рэкет – вымогательство, киллер – убийца, аганжированный – продажный, маклер – посредник и т. д. Источники обновления литературной нормы многообразны. Прежде всего, это живая, звучащая речь. Она подвижна, текуча, в ней совсем не редкость то, что не одобряется официальной нормой, – необычное ударение, свежее словцо, которого нет в словарях, синтаксический оборот, не предусмотренный грамматикой.

Различного рода затруднения и препятствия, возникающие в процессе языковой коммуникации, вызываются разными причинами, оказывают различное влияние и, соответственно, имеют разные последствия. В первом случае процесс коммуникации только снижается качественно, но не разрушается и не останавливается. Незнание языка партнёра не может служить причиной для прекращения коммуникации, поскольку оно может быть компенсировано невербальными и паравербальными средствами. Не стоит забывать о том, что общение – сложный многоплановый процесс установления и развития контактов между людьми, порождаемый потребностями совместной деятельности и включающий в себя обмен информацией, выработку единой стратегии взаимодействия, восприятие и понимание другого человека. Уважая культуру друг друга, людям необходимо находить общий язык

во избежании конфликтов. Нормативный, коммуникативный и этнический компоненты культуры речи успешно осуществляются при отсутствии технических, психологических, психофизиологических, социальных и культурно-национальных помех.

Список литературы

1. Веди́на Т.И. Введение в языкознание: учеб. пособие для педвузов. – М.: Высшая школа. – 2001. – С. 23.
2. Мусаев К.М. «Казахский язык». – 2012. – 315 с.
3. Соколова В.В. Культура речи. Культура общения. М. – 1989.
4. Комиссаров В. Н. Современное переводоведение: учебное пособие. – М.: ЭТС. – 2002. – 424 с.
5. Колесов В.В. Язык и ментальность. – СПб.: Петербургское востоковедение. – 2004-240 с. (Slavica Petropolitana).
6. Чепкасова Е.В. Соотношение естественных и искусственных языковых систем в науке // Известия СПбГЭТУ «ЛЭТИ». Серия «Гуманитарные науки». – 2003. №2. – С. 14-16.
7. Тер-Минасова С.Г. Война и мир языков и культур: (Учеб.пособие) – М.: Слово/Slovo – 2008. –344 с.
8. Ростова Е.Г. Безэквивалентная лексика. М. – 2002. – 234 с.

УДК 371.321

ЖАРНАМА МАТЕРИАЛЫНДА ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ МЕДИАҚҰЗІРЕТТІЛІГІН ДАМЫТУ

*Таженова Г.С.,
PhD, аға оқытушы
Лебайева Арай,
магистрант*

*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
«Педагогика және психология» кафедрасы
Алматы қ., Қазақстан
e-mail: Lebaevaaray01@gmail.com*

Андатпа. Мақалада жоғары сынып оқушыларының аудиториясына бағытталған жарнамалық коммуникацияның ерекшеліктері, сондай-ақ жарнамалық әсердің ықтимал салдары келтірілген. Медиабілім беру процесінде жоғары сынып оқушыларының сыни ойлауын дамыту, зерттеу жұмысымыздың бөлігі ретінде ақпарат көздерімен жеке тұлғаның жұмысы, қажетті пайдалы ақпаратты іздеу тәсілдерін үйрету, ақ және қара ақпаратты ажырату, кейбіреулердің зиянынан қорғау механизмдерін білу мәселелері қарастырылады.

Кілт сөздер: медиабілім, жарнама, медиақұзыреттілік, балалар, жасөспірімдер.

Abstract. The article presents the features of advertising communication aimed at high school students and teenagers, as well as the possible consequences of the advertising effect. In the process of media education, the development of critical thinking of high school students, the work of an individual with information sources as part of our research work, teaching the ways to search for the necessary useful information, distinguishing black and white information, and knowing the mechanisms of protection against some harm are considered.

Keywords: media education, advertising, media competence, children, adolescents.

Біз жарнаманың өміріміздегі рөлін түсінеміз бе? Кім таңдау жасай алады, қай компанияның өнімдерін сатып алу керек, тіпті бізге қажет пе, әлде бізге осылай көрінеді ме? Жүздеген жарнамалық хабарламалар бізге не кию керектігін, қалай көріну керектігін, не жеу керектігін және не ішу керектігін “кеңес береді”. Әрине, өндірушілер тауарларды тек ересектерге ғана емес, жасөспірімдерге де жарнамалайды.

Жоғары сынып оқушылары аудиториясына бағытталған жарнама үшін қандай бұқаралық ақпарат құралдары мен басқа арналар қолданылады? Ең алдымен, бұл әлеуметтік желі. Оқушы орташа есеппен 20 минуттық теледидарлық немесе әлеуметтік желідегі жарнаманы көреді. Сонымен қатар, жарнама мектеп оқушылары мен жасөспірімдерге балалар журналдары, қалқандар, плакаттар, көшелердегі жарнама баннерлері, өнімді орналастыру және тауарларды насихаттау арқылы жүгінеді. Интернеттегі жарнама - бүгінгі күнге дейін ең қарқынды дамып келе жатқан жарнама алаңы. Қазақстанда үй интернетін 8-17 жас аралығындағы төрт миллионға жуық бала пайдаланады, яғни барлық мектеп оқушыларының шамамен 40%. Интернет-жарнама сайттың ойын-сауық мазмұнына еліктейді, сондықтан көбінесе оқушы оны тани алмайды. Бұл, мысалы, ойындардағы жарнама (сияқты кинодағы өнімді орналастыру) және промо-ойындар (белгілі бір өнімге немесе брендке арналған Тәуелсіз ойындар), оқушылардың ойын-сауық және танымдық сайттар. Жарнама берушілер сонымен қатар танымал әлеуметтік желілер мен виртуалды клубтардағы парақшаларында оқушыларды күтеді – балалар белгілі бір шеңберге жататындығын сезінеді. Сонымен қатар, көптеген компаниялар өз тауарларына сән жасау үшін әлеуметтік желілерді, чаттарды, форумдар мен блогтарды buzz marketing (“ауызша сөз”) құралы ретінде пайдаланады: белгілі бір топтағы ең “керемет” және белсенді балалар музыканы, киімді және басқаларды жарнамалауға (ақысыз немесе ақылы негізде) тартылады өз мысалымен жасөспірімдерге арналған өнімдер, оң пікірлер. Ойын жанры әзірлеушілерге жарнаманы орналастыру үшін көптеген тривиальды емес қимылдарды ойлап табуға мүмкіндік береді: ертегілер, бояу беттері, комикстер және ойындар түрінде беріледі [1].

Оқушы көретін әлеуметтік желі жарнамалардың көпшілігі фаст-фуд, газдалған сусындар мен тәттілерді жарнамалау болып табылады, ал дұрыс тамақтану жарнамасы 4% құрайды. Фаст-фуд мейрамханаларының желілері жыл сайын жарнамаға үш миллиард доллардан астам қаражат жұмсайды, тек бұқаралық ақпарат құралдарындағы жарнамаларға ғана емес, сонымен қатар жаңа фильмнің немесе сериалдың шығуына байланысты байқауларға, клубтарға, ойындарға, тегін ойыншықтарға және синтетикалық өнімдеріне. Жарнамалардағы бөліктер көбейіп келеді. Мұндай агрессивті маркетингтің нәтижесі-АҚШ пен Канададағы 10-15 жастағы әрбір төртінші бала артық салмақтан зардап шегеді. Әрине, семіздікті дамыту үшін бір жарнаманы кінәлауға болмайды, дегенмен ол жоғары калориялы өңделген тағамдарды теріс пайдалануға, порциялардың көбеюіне, физикалық белсенділіктің төмендеуіне және отбасылық тамақтану дәстүрінің өзгеруіне ықпал етеді [2].

Жарнама қалай тамақтануға және не киінуге кеңес беріп қана қоймайды, сонымен қатар белгілі бір гендерлік стереотиптер мен басқа да әлеуметтік көзқарастарды таратады, өзіндік “өмір сабақтарын” береді. Барби қуыршағының жарнамасы қыздың бірдей әдемі, бірақ сонымен бірге пропорционалды емес арық болуға деген ұмтылысын тудырады. Көптеген жасөспірімдер өздерінің құрдастары арасындағы танымалдылық дәрежесін, әлеуметтік баспалдақтағы позициясын оларды қоршап тұрған брендтермен бағалайды. Ғасырлар бойғы жасөспірімдердің өзіне деген сенімсіздік кешенін және құрдастар тобындағы позициясын нығайтуға деген ұмтылысты қолдана отырып, корпорациялар оқушыларды “атақты” болу үшін олардың тауарларын сатып алу керек деп сендіреді. Энергетикалық сусындардың жарнамалық хабарламасы – бұл мінез-құлық ережелері мен нормаларына ашық наразылық, сусынның әсерінен “өзгертілген” күйде өз құмарлықтарын ашық білдіру. Жарнаманың мәтіні мен ұрандары өздері үшін: «енді өзіңізді ұстай алмасаңыз!, ішінде дауыл болған кезде,

тоқтау мүмкін емес пе, бұл сенің қаныңдағы от!». Өнімнің денсаулыққа тигізетін зиянын ескермесе де, жарнаманы психологиялық тұрғыдан орнату ата-аналардың алаңдаушылығын тудырмайды. Жоғары сынып оқушыларының ересек өмірін басқалардың мойындауына үлкен қажеттілік бар, ол балаларға тиесілі болудан бас тартады. Бұл жағдайда оны жарнама барлық жағынан қолдайды. Тәуелсіз, жетілген сатып алушылар ретінде жасөспірімдерге деген көзқарасымен маркетингтік бақылаушы күштерді (ата-аналарды) бейтарап күйде қарауына әсері тиіп, осылайша оқушыларды дене бітімі, жыныстық қатынас, тұлғааралық қатынастар және зорлық-зомбылық туралы стереотиптерді қайталайтын жарнамалық хабарламалармен байланысқа түсіреді [3].

Оқушылардың ересек жасқа жетуінің ең оңай, бірақ ең қауіпті тәсілі-ересек адамның сыртқы белгілеріне еліктеу. Темекі шегу, алкогольдік ішімдіктерді қолдану, ересектердің сәніне, қыздарда – косметикаға деген ұмтылыс, Флирт әдістері, ойын-сауық әдістері. Энергетикалық сусындардың жарнамалық роликтерін еске түсірсек: “қорқыныштарды, күмәндарды тастаңыз, ішіңізде от жағыңыз, шешіңіз, әрекет етіңіз! Мұнда осы ұрандармен авторлар жас жігітті өзіне ұнайтын қызбен танысуға шақырады. Темекі және алкоголь өнеркәсібі ұзақ жылдар бойы брендке деген адалдықты оятуға үміттеніп, жастарға көптен бері жүгініп келеді. Олар жыл сайын жаман әдеттерден бас тартатын немесе темекі шегу, алкогольмен туындаған аурулардан өлетін мыңдаған адамдарды ауыстыру үшін қатарларын үнемі “жалдаушылармен” толықтыруы қажет етеді. Темекі өнеркәсібі өз өнімдерін темекі шегу тартымды сипаттамалармен, мысалы, “күшті”, тәуелсіз, тәуекелге баруға дайын болатындай етіп жарнамалайды. Жарнама әсіресе жастарға танымал журналдарда, мектептердің жанында (аялдамаларда, супермаркеттерде) орналастырылған, демеушілік рок концерттер мен спорттық іс-шаралар, көркем фильмдерде ашық жарияланады (мысалы, танымал кейіпкердің темекі шегуі).

Сонымен, бірінші тезиске сәйкес, жарнама мен тауарлар оқушы өзін күшті, тәуелсіз сезінуге, өзінің өмір сүру кеңістігін басқаруға деген ұмтылысын жүзеге асыруға көмектеседі. Оқушы бұл қажеттілікті қанағаттандыра алады, мысалы, сайттардың қалай жұмыс істейтінін білу, әр түрлі модельдер арасында таңдау жасау, оқушылар ересектерден ептілік пен тапқырлықта жоғары болатын жарнамаларды қарау.

Әрине, психологтар жарнама шынымен қолайлы психологиялық нәтижелерге әкелуі мүмкін бе деп ойлады. Бұл дегеніміз, егер оқушы белгілі брендтің кроссовкаларын сатып алса, онда оның өзін-өзі бағалауы артады дегенді білдіре ме? Алайда, жарнаманың өзіндік құндылық сезімін бұзатын кемшілігі бар. Кейбір отбасылардағы қолдау мен жауапкершілік арасындағы алшақтық өте үлкен. Тым көп оқушылар мен жастар әділетсіздік сезімінен зардап шегеді, өйткені олар жаңалықтарға ілесе алмайды.

Жақында мәдениеттанушылар танымал мәдениеттегі ересектерге қарсы құбылысты атап өтті. Ол нені білдіреді? Жарнамалар, көптеген басқа медиа хабарламалар сияқты, ересектерді құрметтемеуге жол берілмегендіктен, көптеген жарнамалардағы, жасөспірімдер сериалдарындағы және бағдарламалардағы ересек кейіпкерлер жиі мазақ болады, осылайша ата-аналардың беделіне нұқсан келтіріліп, отбасылық құндылықтар бұрмаланады. Сонымен, егер біздің оқушыларымызға шексіз жарнама ағыны түссе ше? Оқушыларға жарнаманы көруге тыйым салу керек пе? Жасөспірімдер баспасөзін оқуға рұқсат бермейміз бе? Өздеріңіз білетіндей, кез-келген әлеуметтік мәселені тек тыйымдармен шешу мүмкін емес. Нарықтық экономика жағдайында, мемлекет субсидиялайтын федералды арналардағы Оқушылар бағдарламаларының өте шектеулі санын ескере отырып, олар жарнамаға тәуелді болып отыр. Оқшаулау тәсілі шынайы еместігін көрсетеді [4].

Мүмкін, жарнама оны сауатты қолданған жағдайда отбасы үшін пайдалы оқу құралы бола алады ма? Шынында да, жарнама экономика, саясат, мәдениет және өмір салты, психология сияқты маңызды аспектілерді көрсетеді. Оқушыға арналған жарнама қоғаммен

танысудың қарапайым моделі екенін жоққа шығаруға болмайды. Сондықтан ата-аналар мен мұғалімдер жарнаманы оқушылардың әлем туралы білімін дамыту және әлеуметтік рөлдерге бейімделу құралы ретінде қолдана алады.

Әрине, қазіргі оқушылардың аз оқып, көп нәрсені, соның ішінде жарнаманы көруі ұят. Көбінесе әдепсіз, жеке шекарасыз жиікездеседі. Алайда, жарнамаға тәуелділік деп аталатын нәрсе оқушының көкжиегі мен жалпы дамуына кері пропорционалды – бұл факт. Сондықтан жарнамадағы заңдар мен этикалық нормаларды сақтаудан басқа, ата-аналардың не көретіні, қалай айтылатыны және не істейтіні өте маңызды. Ата-аналардың балаларымен диалог жүргізуі және бұқаралық ақпарат құралдары насихаттайтын материалистік құндылықтарға күмән келтіруі өте маңызды.

Белсенді ғана емес, сонымен қатар теледидар экранының алдында бірлескен отбасылық демалыс үлкен тәрбиелік әлеуетке ие. Ата-аналар балаларының жарнамаға деген көзқарасы, жарнамалық хабарламалардың нақты және ықтимал әсері туралы ойлануы керек, ең бастысы, баламен тәуелсіз, парасатты, жауапты және шығармашылық тұлғаны дамытудың алғашқы қадамдарының бірі болатын жарнаманың қалай және қандай мақсатта жұмыс істейтіні туралы оқыту диалогын құру керек.

Әдебиеттер тізімі

1. Даниэль Фаско және Фрэнк Фэйр (ред.), «Сыни ойлаудың жеті философиялық салдары: тақырыптар, вариациялар, импликациялар», Сыни тұрғыдан ойлау және логикалық пайымдау: теория, даму, оқыту және бағалау, 2021, Лейден: Брилл, 9-30 ББ. doi: [Электронный ресурс] (Код доступа) <https://brill.com/display/book/edcoll/97890044444591/BP000012.xml>
2. Мельников Д.Н., 2022. [Электронный ресурс] (Код доступа) <https://hse.kazguu.kz/ru/2021/11/22/uchites-kriticheski-i-tvorcheski-i-konechno-zhe-dumajte-samostoyatelno-intervyu-s-dmitriem-melnikovym/>
3. Федоров А.В. Медиаобразование: вчера и сегодня. М.: Изд-во МОО ВПП ЮНЕСКО «Информация для всех». – 2009. [Электронный ресурс] (Код доступа) <https://ifap.ru/library/book430.pdf>
4. Челышева И.В. Медиаобразование для родителей: освоение семейной медиаграмотности. Научно-популярное издание. Таганрог: Изд-во Южного федерального ун-та, 2008, [Электронный ресурс] (Код доступа) <https://cyberleninka.ru/article/n/15527283.pdf>

УДК 81:001.12.18

КОНЦЕПТ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Садықова Р. К.,

филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессоры м.а.

Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,

Алматы қ., Қазақстан

e-mail: rsadykova516@gmail.com

Аңдатпа. Бұл мақалада концепт ұғымы және оның тіл біліміндегі рөлі, қазақ тіліндегі еңбектерде ғалымдардың концептілік ұғымдарға әр түрлі талдау жасауы жайында беріледі.

Концепт – лингвистикалық категория. Бірақ басқа лингвистикалық терминдермен балама қолдануға болмайды. Концепт когнитивтік тіл білімінің басты термині ретінде қарала

бастағаннан-ақ мағына мен ұғым, лингвомәдени бірлік терминдерімен ауыстыра қолдану жағдайы кездесе бастады. Зерттеушілер ең алдымен осы ұғымдардың ара-жігін ажыратып көрсеткенді жөн көреді. Концепт ұғымы қазіргі тіл білімінде ХХ ғасырдан бастап белсенді қызмет атқара бастады.

Ең маңызды ұғымдар тілде көрсетіледі. Концепт – идея, оның ішінде абстракты, нағыз-ассоциативті және эмоционалды-бағалы белгілер болып табылады.

Бұл мақалада сондай-ақ қазақ халқындағы түр-түс атауларының ерекшеліктері және ондағы символикалық белгілері жайында айтылады.

Кілт сөздер: концепт, лингвистика, зерттелу, когнитивтік сипат, концептуалды негіздер, антропологиялық белгілер

Abstract. This article gives definition to the notion of «Concept», its role in linguistic research papers of Kazakh scientists, and also the analysis of different concepts was made.

Concept – linguistic category. And so, they can or can not be the same as linguistic terms. Concept, as a part of cognitive knowledge, is similar to terms in the meaning and definition, which is due to the lingua-cultural unity of terms. That is why many researchers have suggested to consider this notion as the same. The notion of «Concept» was rapidly developed in modern linguistics since XX century.

The most important concepts are displayed in language. Concept – an idea, including abstract, exact-associative and emotionally-assessed signs.

The article considers the peculiarities of different kinds of colours in culture of Kazakh

Keywords: concept, linguistics, research, cognitive value, conceptual basis, anthropological sign.

Қазіргі қазақ тіл ғылымында көбірек зерттеліп, тіпті негізгі проблемалардың біріне айналып келе жатқан бірнеше ғылыми бағыттар бар; олар: лингвомәдениеттану, концептология, антропоцентристік лингвистика. Бұл салалардың басты зерттеу нысаналары бір-біріне ұқсас болып келеді. Өйткені біз атап отырған тармақтардың барлығында да тіл адам факторымен тығыз байланыста, тілдік кеңістікте өмір сүретін адамның барлық қарым-қатынастығы, мінез-құлықтағы стереотиптердің қалай қалыптасқандығы және оның тіл арқылы қалай берілетіндігіне қатысты болып шығады. Сондықтан қазіргі кезде антропоцентристік лингвистикада болсын, когнитивистика саласында да, лингвомәдениеттануда да әрбір халықтың өзінің этнотипіне қарай қоршаған ортаны қалай түсінеді, ол туралы қандай білім жинақтайды, неге ұқсатып барып образ жасайды, неге қарама-қарсы қояды деген сияқты бір топ түсінік талданады. Бұл мінез-құлықтың этникалық стереотипіне және гетеростереотипке байланысты. Сөйтіп, әр халықтың этностереотипін, менталды қабылдап, жеткізуін көрсететін сөздер мен сөз тіркесінің топтап, жинақтап қарастыру мәселесі көтерілді. Осыған орай ғылымда «концепт» ұғымы пайда болды.

Бұл арада мынаны анықтап айтып кеткеніміз жөн болады.

Біріншіден, қазір «концепт» ұғымы барынша жиі қолданылып, тіл біліміндегі маңызды терминдердің біріне айналғанымен, ол – философия мен логикада баяғыдан бері жиі жұмсалып келе жатқан аталым; ол тек тіл білімі саласында жаңаша мазмұнға ие

Екіншіден, «концепт» ұғымы бүгінгі таңдағы жаңа аталымдар қатарында тұрса да, ол туралы алғашқы пікірлер мен көзқарастар В.фон Гумбольдтің еңбектеріне бастау алады. Бұлай деуімізге себеп бар. Концепт антропологиялық лингвистикаға қатысты дедік, ал В.фон Гумбольдт «салыстырмалы антропология» жайында идея айтып, салыстырмалы антропология бойынша әртүрлі ұлт өкілдерінің рухани тұтастығы мен ерекшеліктерін қатар қойып, салыстырып барып зерттеу деген болатын [1, 85].

Үшіншіден, әлемдік лингвистикада, яғни шетел ғалымдары мен орыс тілші-

ғалымдарының зерттеулерінде когнитивтік талдаудың негізгі әдіс-тәсілдері, қазіргі бағыттары, жалпы алғанда, концепт дегеніміз не, оны қалай танып білуге болады дегендер туралы жалпы бағыттар мен көзқарастар Н.Хомский, А.Вежбицкая, Н.Артюнова, Д.Ж.Лакофф, Г.Филлмор, Ю.Апресян, В.Маслова, Ю.Караулов және т.б ғалымдардың еңбектерінде аталған. Ал орыс тіл білімінде концепт жөнінде алғаш рет ғылыми тұжырым айтқан С.А.Аскольдов деп аталынды, көптеген зерттеушілер оның көзқарастарын арқау

Төртіншіден, қазақ ғылымына келетін болсақ, бізге дейін бұл мәселемен шұғылданған ғалымдар жалпы, қазақ ғылымында когнитивистика жайында көзқарас білдіргендер деп А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов, Ә.Қайдар, Е.Жанпейісов, М.Копыленко, Э.Сүлейменова, Ж.Манкеева А.Ислам, Қ.Жаманбаева сияқты ғалымдар көрсетіледі, өйткені аталған ғалымдар этнолингвистика шеңберінде концептілер туралы да пікірлер айтқан. Сондай-ақ бір топ жас зерттеушілер (М.Күштаева, Н.Аитова, А.Сыбанбаева, Ж.Жампейісова, А.Смайлов) де еңбектері бар, олар тікелей осы мәселеге арналған.

Қандай да халықтың болмасын лингвомәдениетінде концептінің болмауы мүмкін емес, бұл – барлық халықтарға тән фактор. Халықтар тіліндегі концепт тек әлемнің тілдік бейнесін танып, қабылдауда сандық және мазмұндық жағынан айырмалануы мүмкін. Бұны сипаттау үшін сол халықтың философиялық ой-толғамын, тарихын, психологиясын, менталитетін жетік білу қажет болады, содан кейін ғана осы аталғандардың тілде қалайша берілгендігін қарастыру туындайды.

Қазір осы мәселеге, атап айтқанда, концепт түсінігін талдауға қазақ тіл ғылымында көп мән беріліп келеді. Бұл бағытта бірқатар еңбектер жасалуда, диссертациялар қорғалуда. Жарық көрген еңбектердегі қарастырылған мәселелерді екі топқа бөлуге болады:

- 1) қазақ тіліндегі концептілік ұғымдарға талдау жасау.
- 2) концептіні салыстырмалы тіл білімі аясында қарастыру.

Қазақ тіліндегі концептілік ұғымдарға талдау жасау бағытында біз көптеген еңбектерді кездестіреміз. Шындығына келсек, бұл зерттеулерде осы мәселенің талдануы әртүрлі жағдайда. Мысалы, «Кейіпкер тілінің когнитивтік аспектісі» деген еңбекте (авторы – Ж.Саткенова, 2005) нақты бір көркем шығармаға концептуалдық талдау жасалып, жазушы шығармасындағы бала танымын бейнелейтін концептілердің семантикалық өрісі анықталған. Сөйтіп, жұмыста 24 сөз концепт ретінде талданады (арман, қиял, талант шабыт, тәртіптілік, тәртіпсіздік, қулық, өмір, тағдыр, дүние, тоқшылық, той, соғыс, аштық, қуаныш, өкініш, сезім, қызғаныш, ұят, қорқыныш, үрейлену, қобалжу, сезіктену, ашулану) [2, 12]. Бұл арада біздің байқағанымыз – зерттеуші В.А. Маслованың : «жеке тұлғалық концептілер; адамдардың жас ерекшеліктеріне байланысты концептілер; жалпыұлттық концептілер болады» деген ойына сүйене отырып, бала танымында, жас ерекшеліктеріне қарай концептілер болады деп санайды. Ж.Саткенова былай деп жазады: «Жеке тұлғалық концептілер дегеніміз, біздің пайымдауымызша, белгілі бір тұлғаның немесе автордың жеке қолтаңбасына тән тірек мағыналар. Ал адамдардың жас ерекшеліктеріне тән концептілер тобы сол адам санасының жасына қарай дамуын, сол арқылы әлемді, қоршаған ортаны қабылдауын көрсетеді. Мәселен, зерттеу жұмысындағы талданатын концептілер тобы балалар танымындағы тірек мағыналардың көрінісін сипаттайды» [2, 12]. Осылайша айта келіп, Ж.Саткенова балалар әдебиетіндегі нақты бір шығарманың мазмұнына, сюжетіне, оқиғаның мерзіміне, тақырыпқа қарай жазушы жиі қолданған сөздерді концептілік тірек мағыналар деп таниды. Зерттеуші А.Смайловтың «Әйел» концептісін қалыптастыратын тұрақты тіркестердің лингвомәдени сипаты» тақырыбындағы еңбегінде төмендегілерге мән беріледі:

- когнитивті модель қалыптастырушы нақты бір лексеманың концептуалды негіздері, символдық мәні, когнитивті семантикасы жинақты түрде зерттеледі;
- «Әйел» ұғымына байланысты ұлттық танымның сипаты жинақты түрде баяндалады,

бұл қазіргі жаһандану заманындағы «Әйел» концептісіне қатысты ұғым-түсініктердің тұрақты болуы немесе өзгерістерге ұшырауы үдерісі үшін маңызды.

– концепт ұғымы, осы ұғымның айналасына шоғырланатын басқа түсініктер (гештальт, фрейм, сценарий, ұғым, мағына, ойсурет) қарастырылып, тұрақты тіркестердің лингвомәдениеттанымдық, лингвокогнитивтік ерекшеліктері көрсетілген;

– когнитивтік бағыттың ұстанымдарының негізінде «әйел» атауына қатысты ассоциациялық фондық образы, ұғымдық мәні ортақ концептуалдық өрістер, ұлт мәдениетінің танымдық-ақпараттық ерекшеліктерін айқындайтын концепт құрылымдар жүйеленген;

– әйел бейнесінің лингвомәдени мазмұны және символдық мәні сипатталған [3].

Қазақ тіліндегі концептілерді талдауға арналған еңбектің тағы бірі «Ақ – Қара» концепті: оппозициясы мен қызметі» деп аталады (авторы – Ж.Жампейісова). Зерттеу жұмысының мақсаты – «ақ-қара тілдік бірліктерінде жалпыланған білімнің когнитивтік сипатын оппозиция негізінде түсіндіру, концептуалдық мазмұнын айқындау, олардың тілдегі қызметін саралау». Зерттеуші мәселеге қарама- қарсылық ұғымдардың бір-бірінен ажырамас бірлікте болатындығы философияда қарама-қарсылықтың бірлігі болатындығы тұрғысынан қарайды. Жұмыста ақ-қара қарама-қарсылықтары концептілер деп алына тұрса да, осы екі қатар «адам, қоғам, табиғат, уақыт және кеңістік» концептілеріне қосып қарастырылған, сөйтіп, автор жұмыс барысында «ақ – қара» дегендерді тілдік бірліктер деп алады. Жұмыстың қорытындысы бойынша мыналар анықталады: «ақ – қара» тілдік бірліктерінің қазақ халқының дүниетанымдық жүйесінде алатын орны ерекше. Олардың символдық жүйесі халқымыздың дәстүрлі дүниетанымының негізгі танымдық кодтарының бірі болып табылады» [4, 22].

Салыстырмалы тіл білімі аясында концептілерді қарастырған маңызды еңбек – «Языковая концептуализация цвета в казахском и русском языках» [5]. Бұл жұмыста лингвистикадағы когнитивистика саласында елеулі үлес қосып отырған жұмыс деп атауға болады. Олай дейтініміз - әлемдік лингвистикадағы көптеген ғалымдар концептілердің табиғатын танудың басты жолдарының бірі – бірнеше тілдердің материалдарын салыстыру деп атайды, ал бұл жағы қазақ лингвистикасында осы Ш. Жарқынбекованың жұмысынан басталады деп есептеуге болады. Бұл жайында Ш. Жарқынбекованың өзі анықтап жазады: сопоставительный анализ концептосфер разных культур позволяет уже сегодня со всей очевидностью увидеть особенности развития национально-специфического сознания человека, в частности зафиксировать особенности, отраженные на вербальном уровне, отличия и сходства мыслительной деятельности того или иного народа, специфику его ментального мира и национального характера. Об этом свидетельствуют лингвистические исследования, появляющиеся в последнее время: описаны «западный» и «восточный» концепты жизни, времени, пространства, общерусские концепты простора, воли, судьбы, земли, воды, хлеба... Новый аспект исследования сопоставительного изучения концептосфер разных языков несомненно, имеет большую потенциальную теоретико-прикладную значимость для гуманитарного знания в целом» [5].

Осылай дей келіп, ғалым екі тілдегі түс атауларының концептуалдануы мен вербалдануын салыстырады. Автордың пікірлері бойынша қазақ және орыс мәдениетіндегі түс семиотикалық феномен болып табылады, түс атауларының айқын көзге түсетін коннотациялық белгілері бар. Екі халықтың мәдениетіндегі түр-түс атаулары халықтардың әлемнің тілдік бейнесін жасауда маңызды рөл атқарады, бұл атаулар халықтардың тілдік санасында толық орнығып, түс концептілерін құрайды. Түс концептілері халық санасында этникалық мәдени, мәдени, тарихи, күрделі менталдық құрылым ретінде орныққан. Осыларды айта отырып, зерттеуші Ш. Жарқынбекова әр халықтың түр-түс атауларына қатысты айырмашылықтары бар екендігін де көрсетеді. Бұл арада біз үшін Ш. Жарқынбекованың түс

атауларын салыстырмалы тұрғыдан талдағаны, осы талдаудың нәтижесінде әрбір халықтың тұрмыс-тіршілігіне сәйкес түс атауларының концептосфера құрауы бірдей болмайтындығы жайында айтқаны маңызды болып табылады. Мысалы, диссертацияда мына жағдай салыстыру нәтижесінде анықталған болып отыр: «Для полного семантического осмысления цветоконцепта «көк» следует указать и на связь с такими понятиями как жизнь, обновление, счастье, смерть, время и высота, которые восходя к представлению о небе как о божественном начале, непосредственно поддерживаются и общей смысловой направленностью целого ряда этимологически связанных с нею лексем: например, көктеу – восход, көктем – весна, көк тіреу – высокий, көкке шақыру - парить высоко» [5, 42]. Сөйтіп, автор бір ғана «көк» деген концептінің өзі қазақтардың лингвомәдениетінде табиғатпен тығыз байланыста болып, адамның ішкі жан-дүниесін, оның әлеуметтік қызметін бейнелейді деп дәлелдеген. Ал орыс тіліндегі осы «көк» сөзінің баламасына келетін болсақ, Ш.Жарқынбекованың көрсетуінше, «вербальная репрезентация смыслового содержания концепта «синий» в русском языковом сознании представлена ограниченным количеством фразеологически связанных значений» [5, 42]. Яғни қазақ тілінде осы «көк» сөзі жеке лексема түрінде тұрып та концептілік сипатта бола алады, оның айналасында жасалған, халықтың ұлттық саналық ойлауын жеткізетін тіркестер де мол, ал орыс тілінде бұл бір топ фразалық тіркестермен шектеледі деген сөз.

Түс атауларының аудармада берілуіне алғаш назар аударған ғалым А. Алдашева түс атаулары лингвомәдени ерекшеліктерді айқын көрсететін топ деп санайды. Автор халықтардың ұлттық-этникалық айырмашылықтарының басты концептісі, антропологиялық негізі – адам дей отырып, «көз» ұғымына қатысты лексемалардың орыс тіліне қазақ тіліне аударылуын талдайды. «Екі тілді номинациялау әлеуетін қатар қойғанда, – деп жазады А. Алдашева, – түс атауларын білдіретін тілдік единицалардың нақпа-нақ баламалары қазақ әдеби тілінің лексикалық құрамынан оңай табылады. Антропологиялық белгілерді көрсетуде көк көз, қоңыр көз, қара көз номинациялары қолданылады; қазақ тілінің құрылымы үшін алайда ашық көз, жасыл көз, сұр көз деген синтагмалық қатарларды түзу тән емес. ...Мысалы, көк сөзі заттың түр-түсін білдіру жағынан ұлттық ойлау стереотипіне тән белгілері бар лексема. Түркі тілдерінің бірқатарында, оның ішінде қазақ тілінде де айнала қоршаған ортадағы саналуан объектінің түсі, бояу көк сөзі арқылы беріледі: көк аспан, көк мұнар, көкжиек, көгал, көк тұман, көк шөп, көк шай, көкөніс, көк алма, көк базар, жер көгерді, көк шықты. Бірақ бұларды аударуда фондық ақпаратқа көңіл бөлуге тура келеді» [6, 145].

Бұның себептерін өз еңбектерінде В.фон Гумбольдт айтып кеткен болатын; ол тілге материалдық және рухани мәдениет әсер етеді, кез-келген мәдениетте ұлттық нышан орын алады, бұл тіл жүйесінен айқын аңғарылады, тіл – адам мен қоршаған ортаны жалғастырушы дәнекер, тілде сол халықтың рухы мен мәдениетінің белгісі – ішкі формасы жатады [1, 32]

«Концепт» ұғымы, оның қамтитын аумағы жайында қазақ тіл білімінде қазір талданып жүр деп біз жоғарыда атап өтіп кеттік. Бірақ қазақ тіл біліміндегі еңбектерде мыналарға көбірек көңіл бөлінеді:

– концепт – ұғым – семантика дегендерді кейде бір ұғым – түсінік деп таниды, кейде олардың арасында айырмашылықтар бар екендігін айтылады (Ж.Манкеева, Ж.Жампейсова, А.Смайлов, Н.Уәлиев);

– бірқатар жұмыстарда көркем шығарманың сюжетіне негіз болған сөздер концепт деп аталынады (мыс., Ж.Саткенова басты кейіпкердің образын сомдайтын 24 сөздің барлығында «концепт» деп анықтайтынын біз жоғарыда көрсетіп кеттік);

– «концепт» ұғымының нақты анықтамасы ұсынылады, мысалы, былай деп көрсетіледі: «концепт – адам санасында қалыптасатын, сөйтіп, сол адамның этникалық ортасы болып табылатын ортаның барлық мүшелері үшін белгілі бір түсінік, ұғым болып орнығатын

идеал мән. Вербалды құралдар арқылы жеткізілгенде концепт кодталған мәтін түзеді деп санауға болады; ол – нақты бір этникалық орта мүшелерінің стандартталған мінез-құлқы; белгілі бір құбылыс туралы пайымдап, қабылдауларының ортақ болуы» [7, 14].

Концепт – когнитивті лингвистиканың негізгі түсініктерінің бірі. Орыс тіл білімінде В.Маслова, В.Воробьев, Н. Арутюнова, А. Бабушкин, Н. Болдырев, Г. Берестенев, Г. Волохин, Е. Кубрякова, З.Телия, Ю.Степанов, И. Стернин осы бағыттың басты тұжырымдарын жасады. Олар өз еңбектерінде когнитивті лингвистиканың (когнитивизмнің) адамның (сонымен қатар осы адам өкілі болып саналатын ұлттың) қоршаған ортаны қалай қабылдап, оны менталды түрде өз ұлтына тән қалай репрезентациялайтынын (яғни өзінің ішкі жан-дүниесінде қандай түсінік туады, қандай үлгі, символ жасайды, коммуникативті актіге түскен кезде қандай стереотиптермен, модельдермен жеткізеді) зерттейтін сала екендігін дәлелдейді.

Әдебиеттер тізімі

1. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М: Прогресс. –1984. – 396 с.
2. Саткенова Ж. Кейіпкер тілінің когнитивтік аспектісі (Б.Соқпақбаев шығармалары бойынша). – канд.дисс.авторефераты. – Алматы. – 2005. – 24 б.
3. Смайлов А. «Әйел» концептісін қалыптастыратын тұрақты тіркестердің линвомәдени сипаты.канд.дисс.авторефераты. – Алматы. – 2008. – 24 б.
4. Жампейісова Ж. «Ақ-Қара» концепті: оппозициясы мен қызметі. – автореферат канд. дисс. – Алматы. – 2007. – 24 б.
5. Садықова Р.К. Түр мен түс атауларының аудармада берілуі («Абай жолы» эпопеясының парсы тіліндегі аудармасы негізінде // Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы Алматы. – 2008. – №1 (12). – 58-62 бб.
6. Алдашева А. Аударматану:лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер. –Алматы. – Арыс. – 1998. – 248 б.
7. Алдашева А. Мәдениетаралық коммуникация және аударма мәселелері. – Жинақ: «Тіл және Жаһандану: бүгінгі мен болашағы» атты халықаралық ғылыми теориялық конференция материалдары. – Алматы. – Арыс. – 2008. – 13-16 б.

УДК 811

ҚАЗІРГІ ТАҢДАҒЫ ҚАЗАҚ ТІЛІН ДАМУ ЖӘНЕ САҚТАУ ЖОЛДАРЫ

Жұман С.Ә.,

*тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті*

Келгенбай Ш., Ушанов А.,

аударма ісі І-курс

e-mail: Azekaushanova03@gmail.com

Аңдатпа. Тіл – кез келген танымдық іс-әрекеттің құралы, ойлау формасы және оны дамытудың негізі болып саналады. Сондықтан да келер ұрпақты, болашақ қоғам иелерін тәрбиелейтін жалпы білім беретін мекемелерде оқылатын қазақ тілі пәнінің маңызы зор. Қазақ тілі пәні арқылы оқушылар мен студенттер тілдің атқаратын негізгі үш қызметін: бірінші, теориялық мәселелердің тәжірибелік дағдының негізі болатынын пайымдауға үйрететін білімдік қызметі, екіншіден, адамзат жинаған тарихи-мәдени, рухани мұраларды

тіл арқылы меңгеруге болатын және өз ойын жеткізудің, өзін-өзі тану мен өзгені танудың құралы екендігін көрсететін танымдық қызметі, үшінші, алған білімді тәжірибелік тұрғыдан қалай қолдану іскерліктерін жетілдіруге бағыттайтын коммуникативтік қызметін таниды.

Кілт сөздер: қазақ тілі, ана тілі, мемлекеттік тіл.

«Тіл адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі» деген Ахмет Байтұрсынұлы. Яғни, ұлт намысының биік шыңы, елді тұтастырудың, танытудың кілті. Тілдің мәртебесін көтеру деген сөздің өзі мағынасы терең, ерен еңбекті қажет етеді. Мемлекеттік тілді білу - өмір талабы екенін есте сақтайық. Тілді білмеген адам ұлттық дүниеден мақұрым. Мемлекеттік тілді білумен мемлекеттің аты берілген халықты сыйлап, құрметтеп табиғатын ұққанда ғана оның маңына топтасады. Адам тіл арқылы өмірінің сырын түсінеді деген осы! Тіл сөйлеу үшін ғана емес, өмір сүру үшін, халықты танып-біліп, шынайы сүйу үшін керек. Тіл- әр ұлттың ғана емес, мемлекеттің де төл құжаты екенін естен шығармаған жөн. Тағы бір айта кететін жағдай ана тілін қадірлеу, оның байлығын, қасиетін сақтау республикамыздың басқа ұлт өкілдеріне мемлекеттік тілді үйрету мұғалімнің ардақты борышы. Осы тұрғыда мемлекеттік тілді басқа ұлт өкілдеріне үйрету барысында қазақ халқының көне тарихы, рухани мәдени жәдігерлері бір тума өнері және тілінің ерекшеліктері туралы мәліметтер беріп, халыққа, тілге деген құрмет сезімін оятып, мемлекеттік тілді құрметтеуге және үйренуге ынта туғызу.

Тіл дамыту жұмысы - күрделі де шығармашылық үдеріс. Тілді дамыту дегеніміз – оқушының сөздік қорын дамыту, ойлаған ойын өз еркінше басқа адамға жеткізе алу, оның сөзін түсіне білу, қысқаша айтқанда еркін сөйлей білуге үйрену. Тіл ұстарту жұмыстарының негізгі мақсаты – дұрыс, сауатты жазуға, студенттің ауызша және жазбаша ойын, грамматикасын және стилистикасы жағынан дұрыс сөйлем құрап, жүйелі сөйлеуге үйрету. Мұғалім студентінің ауызша және жазбаша тілін дұрыс дамытуда грамматикалық ережелерді жақсы білуге, тыныс белгілерін дұрыс қоюға үйретіп, көркем әдебиетті көп оқуға бағыт беріп, оның үлгісін көрсетіп отыруы тиіс. Әр ұстаз тіл ұстарту жұмыстарын шығармашылықпен жүргізіп, дұрыс ұйымдастыра білсе, ол студенттің күнделікті тақырыпты жан – жақты түсіне білуіне, білген нәрселерін ауызекі сөздерінде қолдана білуіне жағдай жасайды. Тіл дамыту жұмыстары ауызша – жазбаша жаттығулар, мәтінмен жұмыс, мазмұндама, шығарма, диктант, мақала жазу, мінездеме беру, суретпен жұмыс, сұраққа жауап жаздыру, жоспар жасату, кітап оқу сияқты жұмыс түрлері арқылы іске асырылады. Тіл ұстарту жұмысының бір түрі – мазмұндама жазуға үйрету. Әрине, орыс тобындағы студенттердің қазақша жатық түрде мазмұндама жазып кете алмайды, сондықтан оларды әдейі оқыған мәтін бойынша берілген сұрақтарға жауап жаздырту арқылы үйреткен жөн. Мұны жүзеге асыру үшін сөздері таныс, түсінікті мәтінді таңдап алады. Оқытушы мәтін бойынша өз бетімен жауап бере алатындай сұрақтар құрастыруы керек. Мәтінді оқытқан кезде оның мазмұнын оқушылардың толық түсінуін қадағалаумен бірге, өз сөздерімен айтып берулерін талап ете отырып, мәтінде кездескен жаңа сөздерді сөздіктеріне жаздырып, ол сөздерді естерінде ұзақ сақтауы үшін жаттығу жұмыстарын жүргізу керек.

Зерттеу «Қазақ тілі» пәні бойынша білім алушылардың жазылым дағдысын дамытуға негізделген әдістер арқылы жүргізілген нәтижелерді білім беру жүйесінде қолдану ұтымдылығын анықтауға бағыт-талған. Мектеп бағдарламасында әр сыныпта оқытылатын жазылым тапсырмалары көрсетілген. Мысалы, 5-сыныпта: мәтін бөлімдеріне (кіріспе, негізгі бөлім, қоры-тынды) жоспар құру, хат, хабарлама, жарнамананы жанрлық ерекшеліктеріне сәйкес жазу, сюжетті суреттер негізінде әңгіме жазу, т.б. немесе 6-сыныпта әртүрлі жанр-дағы мәтіндер жазу үшін жоспар құру, мі-

нездеме, өмірбаян, құттықтауды жанрлық және стильдік ерекшеліктеріне сай жазу, графиктік мәтін құрастыру т.б. Осылай-ша барлық сыныптарда жүргізілетін жа-зылым тапсырмалары қамтылған. Зерттеу барысында білім алушылардың жазба жұмыстары бойынша дағдыларын жетілдіруді талдау, салыстырмалы талдау, аналитикалық зерттеулер әдістері қолданылды.

Ғылыми еңбектерді талдай келе қазақ тілі пәнінің материалдарын оқытудың жолдарын заман талабына сай дамытып отыру қажеттігін түсінуге болады. Ұлт ұстазы А.Байтұрсынұлының: «Жазу жоқ кезде оқу жоқ. Оқудан жазу дүние-ге бұрын келген. Оқуды жазу тудырған. ...Оқу мен жазу қатар жүреді. Оқытушылар үйретуді оқудан бастаса, әдістер оқытқа-нын жаздырып, жазудан бастаса, жаздырғанын, не жазғанын оқытып отыруы керек» – деп балаға білім беру-дегі оқу мен жазудың қызметін айқындап берген тұжырымы қазіргі білім берудің бағытымен сабақтасып жатыр. Олай болса, мектептегі «Қазақ тілі» пәнін оқытуда сөйлесім әрекетінің бір түрі - жазылымға басымдылық берген жөн. Тілдік дағдыларды басшылыққа алып оқыту туралы Ж.Аймауытовтың: «Баланы тілдің әр түріне машықтандырғанда белгілі жүйе қолданылсын. Жазу, оқу тыңдаудан, сөйлеуден соң келеді, соңғылар тәжірибеден соң келеді. Сондықтан әуелі баланың көрген-білгені туралы әңгіме құрып, содан кейін оқуға, жазуға үйретілсін» - деген тұжырымы қазіргі кезде де мектептегі оқу үдерісінде мәні жоғары. Мектептегі оқушының жазба жұмыстарын әдіскер-ғалым А.Көшімбаев: «оқушының қиял дүниесінің қазынасы, ойлау жұмысының нәтижесі» -деп бағалаған. Ал Ф.Абдрахова: «Жазылым әрекеті тілдік және қатысымдық тұлғалардың сыртқы таңбалық және ішкі мазмұндық қасиетімен байланыста бола келіп, олар-дың көзге көрінетін тұрақты, арнайы заңдылыққа бағынған жүйесі арқылы іске асып, белгілі бір хабарды жарыққа шығаруға ықпал етеді» -дей келіп, жазылым әрекетінде айтылар ой, мазмұндық ішкі бірлік, тұтастық, жүйелілік арқылы жеткізілетіндігін, сөйлесім әрекетінің барлық түрі қатысатындығын, сөйлесімнің мазмұны мен формасына көңіл бөлінетіндігін, қағазға жазылған ой-пікірлердің түсінікті, жүйелі, орфографиялық норма-лардың, тыныс белгілерінің сауатты болуына байланысты жүзеге асатындығын санамалап көрсеткен»

Жазылым дағдыларын қалыптастыру үшін, ең алдымен, оқушылардың пәнге деген қызығушылығын оятатын оқыту әдістерін таңдау маңызды. Жалпы жазылым 4 дағдының ішінде білім алушының нәтиже көрсететін, оқытушы-ның өнім алатын дағдысы болып табылады. Кейбіреулер табиғатынан шапшаң болады да, тілді игеруде сөйлеуден, тыңдаудан ерекше қабілеттілік танытады. Ал, біреулері қабілеттері бола тұра бетпе-бет сөйлесу мен тыңдауға келгенде қиындықтарға кездесіп жатады, яғни тым жай қабылдайды. Көптеген дереккөздеріне сүйенсек, жазылым дағдысы дәл осын-дай асықпай ойлап, баяу қимылдайтын білім алушыларға лайықты дағды екендігі көрсетілген. Олар әр сөйлеміне баса мән беріп, ерекше идеяларын жинақтап ба-яндауға тырысады және бұл істе керемет шеберлік танытады. Алайда, бұл шапшаң жазылымды игеріп алды деген сөз емес. Ең басты нәрсе, осы дағдыны өмірде қолдана алуы. Жазылым жұмысының сәтті шығуы ең алдымен сөздік қордың мол болуына тікелей байланысты. Сөздік қор оқылым арқылы келеді. Осы талаптар үдесінен шығу үшін қазақ тілі сабақта-рында оқушылардың жазылымға қатысты дағдыларын дамытуда әдістерді түрлендіріп отырудың мәні үлкен. Өйткені түрлі әдістер арқылы жүргізілген сабақ оқушыларды қызықтырып, белсенділіктерін арт-тыратындығы белгілі жайт.

Тіліміз – сан ғасырлар бойы табиғи жолмен дамып өркендеген, тілдік құрылымы әбден жетілген, өзіндік әдеби нормасымен функционалдық стильдері қалыптасқан, лекси-калық қорымен құрамы бай тіл. Оның тарихы ұлт тарихымен тығыз байланысты. Ол ХХ ғасырдың басына дейін өзінің табиғи бітім болмысын онша өзгеріске ұшыратпай жетті. Кейін кеңестік идеологияның ықпалына ұшырап, лексикалық құрамы еш

өзгеріссіз қабылданған бөгде тілдік сөздермен шоғырланып қана қоймай, қолданылу аясы да біршама тарылып кетті. Өзінің төл табиғатына қайтадан бет бұрып, сан салалы қызметтік әлеуетін жұмсау кезеңі, негізінен, өткен ғасырдың соңғы он жылдығында басталған еді. Әсіресе, тәуелсіз Қазақстанның өмірге келуімен байланысты қайта түледі.

Біздің ұлттық сана-сезіміміз Алаш арыстары репрессияға ұшырап, атылып кеткеннен кейін тым төмендеп кетіп, еліміз тәуелсіздік алып, егемен мемлекет болған жылдардан бастап қайтадан жанданып, ерекше мән-мазмұнға, сыр-сипатқа ие бола бастады. Экономикалық жағынан ғана емес, рухани да тәуелсіз ел болуға ұмтылыс сол жылдардан бастап кең өріс тапқан еді. Себебі өткен ғасырдың сексенінші жылдарының аяғына қарай еліміздің еркіндігімен елдігін, тәуелсіздігімен бостандығын көксеген, сол мақсат-мүдде жолында саналы ғұмырын тұтастай арнаған, тоталитарлық заманның саяси қуғын-сүргінін көріп, репрессияға ұшыраған Алаш арыстары ақталып, олардың ұлт мүддесі үшін еткен еңбектерімен қалың жұрты қайта қауышқан еді. Ал бұл болса, қазақ қоғамын кеңестік жүйе саясатының улы ұйқысынан оятып, отаншылдық сана сезімдерінің оянуына айтарлықтай әсерін тигізген болатын. Сөйтіп, осы тұста ұлттық сана-сезім белсендік үйге келіп, «қазақ ұлты», «туған жер», «ата мекен», «отан», «ұлттық тіл», «ұлттық діл», «ұлттық дін», «ұлттық құндылық», «ұлттық ой-сана», «ұлттық салт-дәстүр», «ұлттық әдет-ғұрып», «ұлттық мәдениет», «ұлттық әдебиет», «ұлттық өнер» сияқты, т.б. көптеген ұғымдар алдыңғы қатарға шықты.

Тіл тазалығы – сөйлеушінің немесе жазушының әдеби тіл нормасын сақтаумен бірге ана тілінің мүмкіндігін дұрыс пайдалана білуі. Тіл тазалығы дегенде ана тілдің сөзін басқа тілдің сөзімен орынсыз шұбарламауды, затты немесе белгілі бір құбылысты сипаттауда алдымен ана тіліміздің мүмкіндіктерін пайдалануды айтамыз. Басқа тілден енген сөзді тұтыну қажеттігі туындағанда оны тіліміздің ішкі заңдылықтарына сәйкестендіре қолдану да тіл тазалығын сақтаудың бір тәсілі болып табылады. Тіл тазалығын сақтау үшін жергілікті тіл ерекшеліктерін, кей көнерген сөздерді, бейәдеби сөздерді қолданудан қашқан дұрыс. А.Байтұрсынұлы ғасырдың басында: «Біз сияқты мәдениет жемісіне жаңа аузы тиген жұрт өз тілінде жоқ деп мәдени жұрттардың тіліндегі даяр сөздерді алғыштап, ана тілі мен жат тілдің сөздерін араластыра-араластыра ақырында ана тілінің қайда кеткенін білмей айрылып қалуы ықтимал. Сондықтан мәдени жұрттардың тіліндегі әдебиеттерін, ғылым кітаптарын қазақ тіліне аударғанда пән сөздерінің даярлығына қызықпай, ана тілімізден қарастырып сөз табуымыз керек. Сонда біздің әдебиетіміздің тілі таза болып, жоғарыда айтылған талғау салтының шарты орындалған болады», — деп қатаң ескерткен болатын. Сөйлеуші ойын жұртшылыққа жеткізу барысында әдеби нормаларды ұстануы керек. Соңғы уақытта «хабарымыз аяқталды» деген сөздің орнына «хабарымыз тәмам» деген говорды қолдану, сөйлемнің грамматикалық тәртібін бұза сөйлеу басқа да нормадан ауытқулар жиі кездесіп жатады. Жұртқа сіңіп, құлақтарына үйір болған, мағынасы халыққа түсінікті сөздерді жаңа сөздермен алмастыра қолдану әсіресе жастардың арасында жиі кездесіп жатады. Ана тіліндегі әдеби баламасы бола тұра, басқа тілдерден енген сөздерді ретсіз қолдану (варваризмдер), жергілікті мәні бар сөздерді (диалектілер мен говорлар) талғамсыз тұтыну, шағын топ өкілдеріне ғана тән сөз қолданыстарын (кәсіби сөздер, жаргондар, арго сөздер, сленгтер) пайдалану тілдің тазалығын бұзатын факторларға жатады.

Жазушы Ғалия Утебекова өз сұхбатында қазақ тілін сақтап қалудағы ұсынысында:

- Менің ойымша, иммерсивті туризм жеке бағытқа айналуы мүмкін. Турист мүмкіндігінше тартылып, тіпті өзін қазақ сияқты сезінетін болады.
- Әрине, фильм аясында фильмдер де, мультфильмдер де болғанын қалаймыз. Бірақ фантастикалық фильмдер қымбат. Егер Голливудты есепке алмасақ, қытайлықтар мұндай

фильмді жақсы түсіре алар еді, бұл тақырып оларға жақын, өйткені әр ауылдың өз мифтік құдайы бар, жалпы оларда көптеген аңыздар мен мифтер бар.

– 30 жылдан бері мемлекет қазақ тілін оқыту бағдарламаларына ақша бөлді. Бірақ бұл қандай да бір себептермен тиімсіз болып шықты. Мүмкін, схема басқаша болуы керек. Мысалы, Францияда мемлекеттік тілді тереңірек оқытады. Ол жерге ересек адам көшетін болса, оны сыныпқа орналастырып, баспанамен, тамақпен, көлікпен қамтамасыз етеді. Бұл сондай байыпты көзқарас. Университетте бес жыл оқиды. Біздің үкімет тырысып жатқан сияқты, бірақ тиімді әдістеме жоқ, ал адамдардың күші де, уақыты да жоқ - олар күнделікті нан табуға тырысады.

– Қазақ тілінің дамуының тағы бір мүмкіндігі – халықтың жетістіктері айналасындағыларды таң қалдыратындай мемлекеттік құрылым құру. Адамдар әрқашан шабыттандыратын мәдениетпен байланыста болуға ұмтылады. Осындай толқын ілессе, қазақ тіліне деген қызығушылық зор болады.

Қазақстанға келген орыстардың жағдайында қазақстандықтардың жан дүниесінің ашықтығын, жылы лебізін, адамгершілігін танытқанын көрдік. Ал біз өз жерлестерімізді мақтан тұттық. Осы сезім бізді біржолата ұстаса, халқымыз жақсы өмір сүріп, барлық сала дамып жатқанда бізге жаңа адамдар тартылып, қазақ тілі көтеріледі.

Қорытынды:

Ұлтты ұлт ететін басты өлшем – тіл! Тіл бар жерде – ұлт та, ел де, жер де бар. Ал ана тілдің алтын бесігі – қазақ отбасы. Отбасында ата мен әженің ұлағатты әңгімесін тындаған, тәрбиесін көрген, әке мен шешенің сыйластығын көрген берекелі, өнегелі отбасының ұрпағы еш уақытта отанын сатпайды, ділін, дінін, тілін аяққа таптамайды, намысын қолдан бермейді. Отбасының тілі, тәрбие тілі қазақша болмайынша, балаларымыздың бойында ұлттық рух, ұлттық болмыс, ұлттық намыс болмайды.

Негізі бұл мәселенің алды әр адам өз тілінің маңызын, қадірін тек ауызша ғана айтып, ал іске келген кезде орындалмай, бей-жәй қарауынан туып отыр. Ал әр қазақ азаматы өз тіліне, төніп тұрған қауіпті шынайы жүрекпен түсінсе, таза қазақ тілінде сөйлеп, орыс тілін өз ана тілінен жоғары қоймаса, бұл мәселе осындай нәтиже тудырмас еді. Өз жерімізде, өз туған өлкемізде өмір сүре тұра, арпалысып келе жатқан қиындығымыз өзге тілді үйреніп даму емес, қарапайым өз тілімізде сөйлемеуімізде болып тұрғаны өте өкінішті ахуал.

Мақаламызды мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың сөзімен аяқтағымыз келеді: «Бірінші – қазақ тілі болу керек. Қазақтың тілі – қазақтың жаны! Халқымыздың тарихы да, тағдыры да – тілінде. Мәдениеті мен әдебиеті де, ділі мен діні де – тілінде», дегеніндей келешек ұрпаққа тілдің қадір қасиетін жоғалтпай, сол күйінде жеткізу әр қазақ азаматының борышы. Демек, ана сүтімен бойына дарыған тілдің киелі қасиетін төмендетпей, кенісінше, бағалығын арттыру баршамыздың борышымыз.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының «Тілтуралы» Заңы. – Астана. – 11 шілде 1997 жыл.
2. Дулатов М. Таңдамалы шығармалар жинағы. – Алматы, 1998.
3. Тіл тағылымы [Мәтін]. – Алматы, 1992. – 448 б.
4. Тілдік төрт дағды бойынша белсенді оқыту тапсырмалары: оқу-әдістемелік құрал [Мәтін]. – Астана, 2014. – 54 б.
5. Как возродить чистый казахский язык? – часть 2 (365info.kz)
6. Мемлекеттік тіл мәртебесін көтеру — қашан да өзекті мәселелердің бірі (baq.kz)

УДК 378

МИТУ: ПУТЬ К НОВОМУ КАЧЕСТВУ ОБРАЗОВАНИЯ

*Цыренжапова Г.Г.,**кандидат филологических наук, ассоциированный профессор**Кубытаева Ф., Омар А., Мухитова Т., Наби А.,**студенты II курса**e-mail: kubytaevaf@gmail.com**Международный инженерно-технологический университет**г. Алматы, Казахстан*

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы качества высшего образования, исследуются причины их возникновения, среди которых качество образовательных программ, студенческого контингента, профессорско-преподавательского состава вузов. Для рассмотрения и поиска решения проблем качества образования, трудоустройства молодых кадров, снижения безработицы среди выпускников вузов предлагается использовать универсальную модель У.Данна «Проблемно-центрический управленческий анализ». Особое внимание уделяется предложениям, способствующим их решению. На примере реализации конкретных действий в МИТУ авторы статьи приходят к выводу о возможности и перспективах успешного функционирования предложенных результатов.

Ключевые слова: проблема, высшее образование, качество образования, МИТУ, модель У.Данна.

Аңдатпа. Мақалада жоғары білім беру сапасының мәселелері қарастырылады, олардың пайда болу себептері, олардың ішінде білім беру бағдарламаларының, студенттік контингенттің, ЖОО-ның профессорлық-оқытушылық құрамының сапасы зерттеледі. Білім беру сапасы, жас кадрларды жұмысқа орналастыру, ЖОО түлектері арасында жұмыссыздықты төмендету мәселелерін шешу үшін У. Даннның «Проблемалық-орталықтық басқарушылық талдау» әмбебап моделін пайдалану ұсынылады. Оларды шешуге ықпал ететін ұсыныстарға ерекше назар аударылады. МИТУ-да нақты әрекеттерді жүзеге асыру мысалында мақала авторлары ұсынылған нәтижелердің сәтті жұмыс істеу мүмкіндігі мен болашағы туралы қорытынды жасайды.

Кілт сөздер: проблема, жоғары білім, білім сапасы, МИТУ, Данн моделі.

Abstract. The article deals with the problems of the quality of higher education, examines the causes of their occurrence, including the quality of educational programs, student body, faculty of universities. To solve the problems of the quality of education, the employment of young personnel, and the reduction of unemployment among university graduates, it is proposed to use the universal model of W. Dunn «Problem-centric managerial analysis». Particular attention is paid to proposals that contribute to their solution. Using the example of the implementation of specific actions at IETU, the authors of the article come to the conclusion about the possibility and prospects for the successful functioning of the proposed results.

Keywords: problem, higher education, education quality, IETU, W. Dunn's model.

Образование играет первостепенную роль в развитии человеческого капитала как основы модернизации и развития экономики. Постиндустриальное общество требует качественно новых специалистов – с высоким уровнем знаний, креативно мыслящих, способных постоянно учиться и эффективно общаться. Современные вызовы требуют становления экономики, где преобладает инновационный сектор с высокопроизводительной

промышленностью, индустрией знаний, высокой долей высокотехнологичных и инновационных услуг. Научные разработки становятся главной движущей силой экономики.

Успех экономической политики страны сегодня зависит от обеспеченности отраслей экономики квалифицированными кадрами новой формации. Именно высшее образование является фактором повышения уровня экономического развития стран, а также фактором личного социального благополучия, персонального роста и стабильности.

Казахстан по итогам 2021 года, согласно данным Евразийской экономической комиссии, среди стран Евразийского Экономического Союза (ЕАЭС) возглавляет рейтинг по уровню образованности занятого населения. В нашей республике 92,4% работающих имеют профессиональное образование, при этом доля работников с высшим образованием составляет 40,5%, что значительно превышает средний показатель по ЕАЭС, который составляет 35%. Но при этом следует обратить внимание на то, что в мировых рейтингах республика занимает низкие позиции по качеству образования, что в свою очередь является одной из причин безработицы среди «образованных» казахстанцев. Так, по данным ЕЭК, Казахстан занимает первую строчку в ЕАЭС среди «образованных» безработных, т.е. каждый третий зарегистрированный безработный в РК (36%) имеет высшее образование 1.

Хотя уровень образованности в нашей стране достаточно высок, о чем свидетельствуют исследования ЕЭК, необходимо повысить качество образования, потому что перед Казахстаном стоит задача обеспечения устойчивого развития и глобальной конкурентоспособности экономики в постиндустриальную эпоху.

Для решения обозначенной проблемы используем аналитическую модель «Проблемно-центрический управленческий анализ», автором которой является У.Данн. Уильям Н. Данн (17 августа 1938 г. - 16 мая 2022 г.) – американский ученый, профессор международных отношений в Университете Питтсбурга, лауреат премии Аарона Вилдавски и премии Джеффри Прессмана от Организации политических исследований. Известен своими исследованиями в области государственной политики и государственного управления.

Применение модели У.Данна в силу ее универсальности возможно для решения разного рода

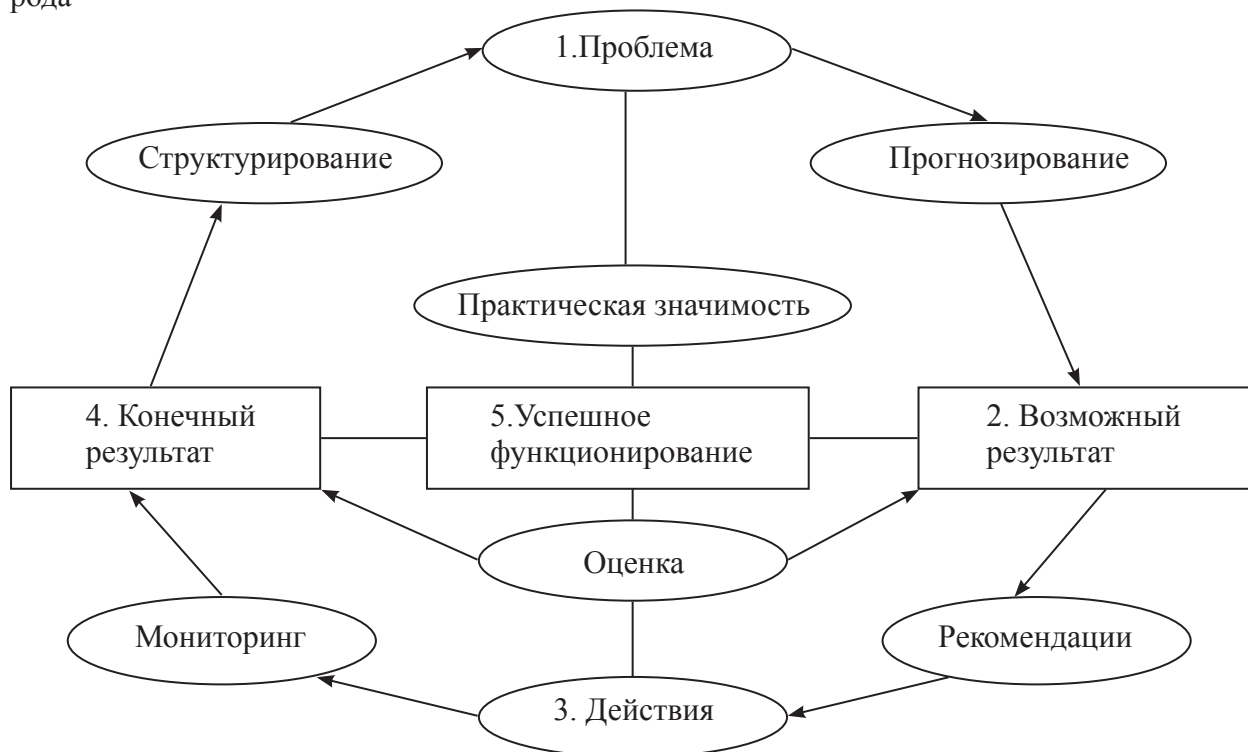

Рис. 1 Проблемно-центрический управленческий анализ (Модель У.Данна)

Проблема в представленной модели является центральной частью (прямоугольник 1). Следующие прямоугольники – это 2. Возможные результаты; 3. Действия; 4. Конечный результат; 5. Успешное функционирование. В овалах будут представлены предложения, которые помогут разобраться с проблемой и решить ее. Таким образом, модель У.Данна предусматривает Структурирование проблемы, Прогнозирование результатов, Рекомендации, Мониторинг и Оценку действий. Иными словами, в прямоугольниках представлено «что» необходимо решить, а в овалах – «как» это сделать.

Сначала обозначим проблему, которая актуальна на сегодняшний день – **проблема качества высшего образования**, наличие которой обусловлено рядом определенных причин. Опираясь на модель Данна, проведем ее **структурирование**. В первую очередь, это качество образовательных программ, студенческого контингента, профессорско-преподавательского состава, которые являются основным фактором развития любого университета. Со стороны студентов зачастую наблюдаются низкая мотивация и недостаточное понимание перспектив будущей карьеры, пассивное отношение к научно-исследовательской работе, пропуски занятий. На наш взгляд, именно такое отношение к учебе может стать причиной пополнения числа безработных с дипломом вуза. В итоге «будущие специалисты», которые посвятили четыре года своей жизни на обучение, так и не становятся ими.

– В Концепции развития высшего образования и науки в Республике Казахстан на 2023 – 2029 годы в глобальном аспекте определены 10 основных научных направлений, по которым имеется наибольшее количество публикаций в мире (2019 г.): искусственный интеллект и робототехника (257,5 тыс.), энергетика (215,8), материаловедение (193,6), нанотехнологии (87,1), опто- и фото-электроника (56,7), биотехнологии (35,3), оборона и безопасность (25,9), биоинформатика (19,1), интернет вещей (6,9), блокчейн технологии (0,29) [вхождение в рейтинг лучших вузов страны. Следуя опыту лучших университетов важно реализовать проект повышения конкурентоспособности МИТУ, исполнение которого будет способствовать достижению выдающихся результатов;

- высокое качество образовательной деятельности;
 - развитие научных исследований и привлечение талантливых ученых, чтобы получать новые знания и технологии, улучшать качество образования и повышать научный рейтинг;
 - 100-процентное трудоустройство выпускников, обучающихся по государственному гранту [повышение престижа МИТУ как в Казахстане, так и за рубежом;
 - служение обществу путем развития экономики района, города или региона, волонтерского движения, реализацию социально-значимых проектов;
 - новые возможности для студентов, такие как карьерный рост, программы стажировок, получение ценного опыта работы, их конкурентоспособность на рынке труда;
- повышение научно-профессионального потенциала ППС.

Немаловажной частью обучения в университете является создание условий для практического применения полученных знаний. В данном ключе предлагаем следующее: практикоориентированное обучение с первого курса, проектную работу, поддержку студенческих стартапов через бизнес-инкубатор, помощь в трудоустройстве и последующем карьерном росте.

Следующий этап – **Действия** – рассмотрим на примере инновационного направления подготовки «Биотехнология». Биотехнология – это широкий спектр применения биологических процессов, организмов и систем для разработки новых технологий и промышленных процессов. Развитие этой области приводит к созданию новых специальностей и направлений, которые становятся все более востребованными.

Одним из наиболее интересных направлений является биотехнология в пищевой промышленности, с помощью которой разрабатываются новые продукты питания, добавки и ингредиенты для улучшения вкуса, текстуры и качества продуктов. Новые методы ферментации и производства позволяют получать более качественные и экологически чистые

продукты. В нашем университете совместные стартапы студентов, будущих биотехнологов и технологов пищевого производства, могли бы дать интересные результаты и опыт.

Также огромную роль в биотехнологии играет медицина. Развитие современных методов и технологий в области биотехнологии помогает преодолеть многие трудности в лечении пациентов и создать новые методы диагностики и лечения различных заболеваний. Здесь в качестве конкретного действия предлагается сотрудничество с зарубежными и отечественными научно-исследовательскими институтами (Институт микробиологии и вирусологии, Институт генетики и физиологии, Института зоологии), КазНМУ им. С.Д. Асфендиярова для проведения теоретических и практических занятий. Кроме того, развитие сотрудничества с местными организациями и предприятиями создаст условия для стажировок и трудоустройства студентов, а также совместных проектов. Это поможет университету быть более востребованным на рынке труда и создавать условия для будущего карьерного роста своих студентов.

Проблема пассивности студентов в университете может иметь множество причин, но существуют определенные методы, которые могут помочь ее решить. Вот несколько возможных решений:

- привлечение студентов к активному участию в учебной деятельности: преподаватели должны помочь студентам понять, как учебные задачи связаны с их будущими карьерными целями;
- участие в работе студенческих клубов и организаций. Это может помочь студентам укрепить связи со своими сверстниками, найти единомышленников и получить опыт работы в команде;
- обретение лидерских навыков, эмоционального интеллекта, критического мышления, которые могут помочь студентам стать более активными и проактивными (курсы по лидерству и общению, тренинги и консультации).

Для эффективного функционирования всех изменений, необходимо проводить **мониторинг**, который предполагает предупреждение возможных ошибок. Это и есть следующий компонент (после действий) по аналитической модели У.Данна. Мониторинг повышения качества образования позволяет оценить процесс обучения, а также указать на причины, которые привели к тому или иному исходу событий. Таким образом, этот процесс является неотъемлемой частью развития университета, который осуществляется через внутривузовский мониторинг.

Обозначив все действия, направленные на решение проблемы и мониторинг, позволяющий предупредить возможные ошибки, перейдем к определению **результатов**. Конечным результатом предпринятых действий является вклад МИТУ в повышение качества высшего образования на национальном уровне, прогрессивное развитие, узнаваемость, высокий имидж университета, новые права и возможности студентов и ППС. Для удовлетворённости будущими результатами необходимо усиленно работать всему коллективу университета: руководству, сотрудникам, ППС и студентам.

Имея возможный и конечный результаты, перейдем непосредственно к **оценке** их соответствия. Такая политика поможет привлечь в университет талантливую молодежь, которая будет иметь возможности и шансы получить современное образование на уровне высоких стандартов. По сути, это отличная мотивация не только для студентов, но и для преподавателей. Конечно, нужно осознавать, что стопроцентного результата в ближайшее время достичь не просто, однако перспективы есть и они вполне весомые. Благодаря новым стратегиям, университету уже сегодня удастся привлекать как талантливых студентов, так и преподавателей, которые вкладывают свой труд в развитие университета.

Отметим, что применение модели У.Данна «Проблемно-центрический управленческий анализ» как рациональной основы исследования возможно для решения проблем качества

высшего образования, трудоустройства молодых кадров, способных внести свой вклад в развитие республики. Модель помогает разобраться в актуальности и сложности проблемы, найти пути ее решения. Также стоит отметить ее ориентированность на результат и перспективу успешного функционирования. Заметим, что алгоритм действий по модели У.Данна при их описании позволяет создать логически последовательный академический текст, по решению исследуемой проблемы, построить аргументацию, основанную на убедительных доводах и реальных фактах (на примере МИТУ).

Казахстан XXI века – это общество, граждане которого хорошо образованы. Если в ближайшей перспективе решатся научно-образовательные, организационные и иные вопросы в устойчивом развитии университетов страны, то будет наблюдаться заметный прирост числа качественно подготовленных, конкурентоспособных молодых специалистов. И, как следствие, повысится уровень образованности занятого населения в целом по республике, снизится процент безработных с высшим образованием.

Список литературы

1. Международные рейтинги ЕАЭС. Итоги 2021 года. [Электронный ресурс] (Код доступа) https://eec.eaeunion.org/comission/department/dep_makroec_pol/rankings.php
2. Dunn Y. Public Policy Analysis. Fifth Edition. Edinburgh. Pearson Education Limited 2014, [Электронный ресурс] (Код доступа) <https://C:/Users/User/Downloads/Public-Policy-Analysis-Dunn-www.irpublicpolicy.ir.pdf>
3. Концепция развития высшего образования и науки в Республике Казахстан на 2023 – 2029 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 марта 2023 года № 248. [Электронный ресурс] (Код доступа) <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000248>
4. Официальный сайт МИТУ [Электронный ресурс] (Код доступа) <https://metu.edu.kz/#>
5. Программа развития Казахстанского инженерно-технологического университета на 2020-2025 год. [Электронный ресурс] (Код доступа) https://metu.edu.kz/?page=document_view&url=kazetu_doc_2020-2025.pdf

УДК 378

ФОРМИРОВАНИЕ НАВЫКОВ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-КОММУНИКАТИВНОГО ОБЩЕНИЯ В ИНОЯЗЫЧНОМ ОБЩЕСТВЕ

Юсупова И.,

кандидат педагогических наук,

email: yusupova.indira67@mail.ru

Сагитов Даниял, Байсеитова Гульзат,

студенты 2 курса ФПТ

Алматинский Технологический Университет

г. Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье рассматриваются предпосылки, возможности, этапы и перспективы формирования культуры и навыков профессионально-коммуникативного общения в иноязычном обществе. Рассматриваются возможности развития у обучающихся навыков ведения конструктивного диалога на мировом и международном уровне.

Ключевые слова: коммуникативные навыки, межкультурное профессиональное общение, многоязычность, коммуникативные навыки, международное сотрудничество.

Abstract. The article discusses the prerequisites, opportunities, stages and prospects for the formation of culture and skills of professional and communicative communication in foreign language society. The possibilities of developing students' skills in conducting constructive dialogue at the global and international level are considered.

Keywords: communication skills, intercultural professional communication, multilingualism, communication skills, International cooperation.

Процесс глобализации в Казахстане протекает на протяжении всей истории независимости Казахстана. Государство стремится достичь высокой конкурентоспособности в международном пространстве. Стратегиями глобализации Казахстана можно назвать многовекторность, формирование международных отношений и экономическое сотрудничество с другими странами [1]. Глобализация затронула все сферы в государстве, в том числе образование. С течением времени актуальной проблемой стало формирование у обучающихся культуры и навыков профессионально коммуникативного общения, как на используемом, так и на стороннем языках. Появилась острая потребность в специалистах, имеющих знания не только на уровне государственных стандартов, но и способных организовать качественное межкультурное деловое общение. В перспективах формирование данных навыков увеличивает возможности внедрения и развития в иноязычной среде. Также появляется больше возможностей обмена информацией, идеями и опытом студентов и преподавателей в многоязычной и многокультурной среде, что впоследствии повышает уровень развития государства, делая возможным дальнейшее мировое сотрудничество.

Как показывает анализ, выпускникам вузов часто сложно осуществлять деловое профессиональное общение в иноязычном обществе. Ведь такое общение требует не только речевых навыков, но также широких познаний в культурном и профессиональном плане. В настоящее время, когда расширяются международные связи и межкультурное общение, очень важно направлять современное образование на профессиональную гуманитаризацию, усиление подготовки в языковой и культурной областях и междисциплинарность, также важно включать в профессиональную подготовку студентов формирование способностей к решению деловых и профессиональных задач.

Конечно, формирование навыков иноязычного профессионально-коммуникативного общения весьма трудоемкий и долгий процесс, однако при должном усердии такие навыки позволяют получить хороший результат. Важно прививать обучающимся стремление к формированию профессионально-коммуникативного общения в иноязычном образовании.

В первую очередь, своего рода базой, является изучение языка, на котором будет проходить обучение. Владение языковыми навыками необходимо для эффективной коммуникации. В нашем государстве уделяли большое внимание изучению распространённым и международным языкам с раннего возраста, причем в программе бесплатного обучения. Например, во многих школах с начальных классов детей учили английскому и французскому языкам, что открывает большие возможности для обучающегося. По сей день со стороны государства предоставляются все необходимые средства для обучения. И всё же актуальной проблемой является распространение и повсеместное развитие языковых тенденций в учебных заведениях и образовании, так как статистика показывает низкий уровень знания языков населением. По итогам социально-аналитического исследования по вопросам языковой политики в Республике Казахстан доля населения, владеющего тремя языками, в 2022 году составила 28% [2]. Важно уделить внимание предоставлению различных ресурсов обучающимся для получения качественного результата.

Однако с стороны обучающихся важно уметь эффективно использовать предоставленные и имеющиеся ресурсы. Студенты и сами должны активно участвовать в учебном процессе, задавать вопросы, обсуждать учебные материалы и выполнять индивидуальные

задания, т.е. проявлять инициативу. Это помогает развивать навыки устной и письменной коммуникации. Именно самодисциплина ведёт человека к новым достижениям. Помимо выполнения индивидуальных заданий важную роль играет взаимодействие обучающегося с другими участниками и представителями иноязычных культур. Обычно это проходит в рамках общих проектных работ, практик и заданий. Их важность заключается в развитии навыков коммуникации, увеличении общих познаний и расширении кругозора, что позволяет в будущем выстраивать крепкие взаимоотношения и общение в межкультурном и многоязыковом плане. В процессе совместной деятельности студенты учатся обсуждать и решать проблемы, аргументировать свои идеи и давать обратную связь.

Для получения качественного образования и обучения профессиональным и социальным навыкам обучающимся, конечно, необходим компетентный преподаватель, имеющий опыт в деловом межкультурном общении. Студенты должны активно взаимодействовать с преподавателями, задавать вопросы и просить разъяснения, чтобы лучше понимать учебный материал и развивать навыки общения. Перенимая знания от преподавателя и дополняя знаниями и опытом из сторонних источников студент получает широкие возможности для будущего развития как высококвалифицированный специалист как в профессиональном, как в деловом, так и культурном планах.

Принимая и следуя профессионально-коммуникативным направлениям образования, человек выносит для себя огромное количество пользы и навыков, основную часть которой можно выразить в нескольких пунктах:

1) Эффективное обучение: В первую очередь обучение профессионально-коммуникативному общению, особенно иноязычному, способствует более эффективному усвоению учебного материала, развитию критического мышления и общему повышению интеллектуальных способностей.

2) Межкультурное взаимодействие: Формирование профессионально-коммуникативного общения позволяет студентам взаимодействовать с представителями разных культур и обогащать свой кругозор. Это особенно важно для перспектив международного сотрудничества.

3) Подготовка к мировому рынку труда: Умение эффективно общаться и работать в многоязычной и многокультурной среде становится все более ценным навыком на мировом рынке труда. Всё больше направлений требуют навыков профессионально-коммуникативного общения. В своём недавнем обращении президент К.Ж. Токаев упомянул продолжение транспортного и торгового сотрудничества с другими странами, что делает проблему изучения культуры профессионально-коммуникативного общения в иноязычном обществе и подготовки востребованных кадров наиболее актуальной и значимой [3].

4) Личностное развитие: Формирование профессионально-коммуникативного общения способствует развитию социальных навыков, самоуверенности и самодисциплины. В современном обществе формирование данных навыков являются основой для дальнейшего роста в карьере и социальном обществе.

В современном обществе важны не только межличностные отношения, но и межкультурное и языковое сотрудничество. Все государства стремятся укрепить отношения, и в этом плане наиболее важно подготовить специалистов, имеющих опыт и знания в профессионально коммуникативном общении в иноязычном пространстве. Формирование профессионально-коммуникативного общения в иноязычном образовании играет важную роль в развитии студентов и подготовке их к современным вызовам. Этот процесс включает в себя множество аспектов, начиная с изучения языка и заканчивая активным участием в учебном процессе и сотрудничестве. Важно осознавать, что профессионально-коммуникативное общение не только способствует успешному обучению, но и формирует навыки, необходимые для успешной карьеры и межкультурного взаимодействия.

Список литературы

1. Глобализация: проблемы и особенности международной политики Казахстана в современном мире. <https://nauchniestati.ru/spravka/problemy-globalizaczii-i-osobennosti-mezhdunarodnoj-politiki-kazahstana/?ysclid=loq1j8whyw728145013>
2. Информация по итогам 2022 года [Электронный ресурс] (Код доступа) <https://www.gov.kz/memleket/entities/language/documents/details/436205?lang=ru&ysclid=lon8xbe04o447531547>
3. Послание Президента РК К.Ж. Токаева. [Электронный ресурс] (Код доступа) <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-ekonomicheskij-kurs-spr>

УДК 81-2

СОВРЕМЕННАЯ ЯЗЫКОВАЯ СИТУАЦИЯ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА

Дюсембекова Ж.А.,

магистр гуманитарных наук

Рамазан А.М.,

студент 1 курса

Международный инженерно-технологический университет

г. Алматы, Казахстан

e-mail: ramazanaisuluu@mail.ru

Анотация. Статья посвящена анализу современной языковой ситуации. Определяются основные факторы, влияющие на развитие современного языка, среди которых центральное место принадлежит языку СМИ. Характеризуются перспективы и характер развития современного русского литературного языка.

Ключевые слова: языковая ситуация, язык СМИ, массовая культура, постмодернизм, литературный язык, национальный язык.

Abstract. The article is dedicated to analysis of modern language situation in Russia. The main factors of influence upon development of standard Russian are analyzed. The first place among these factors belongs to media language. The perspectives of development of modern Russian standard language are characterized.

Key words: language situation, media language, mass culture, postmodernism, standard language, national language.

В Казахстане на законодательном уровне наравне с казахским официально употребляется русский язык. Русскому языку обучают в школах в высших учебных заведениях. К огромному сожалению на данный момент русский язык подвергается нашествию иноязычных заимствований (прежде всего американизмов). Мы можем заметить, как в русский язык хлынул поток жаргонизмов просторечия даже в обценной лексики. Замечаем, как сокращаем слова, когда общаемся между собой. Под воздействием данных факторов наша обыкновенная речь начинает терять качество, особенно литературное. Характерна тема обсуждения в программе В. Третьякова “Что делать?” (канал “Культура”, 21.02.2010): “Русский язык еще великий, но уже не могучий?”

Можно полагать, что рассчитанная на значительные слои носителей языка массовая

Список литературы способствует освоению и внедрению в литературный язык широкого спектра разговорных средств, городского просторечия. Разумеется, в массовой литературе заметны и негативные тенденции (снижение языкового вкуса, нередкая гламурность и т.п.). Однако не всегда верно оценивать массовую литературу по меркам классической литературы. У массовой литературы иные задачи, иной эстетический идеал. И характеристика современной языковой ситуации, современного состояния литературного языка будет неполной без учета языка массовой литературы. «Массовая Список литературы (массовое искусство в целом) выступает в роли одной из объединяющих общество сил. Через массовую культуру, ее символы и знаки индивид имеет возможность адекватно, как ему кажется, себя оценить и верно идентифицировать. Она это делает, закрепляя образную систему национальной идентичности, корпус национальных традиций, через постоянную трансляцию существующих стереотипов и внятное для неподготовленного “потребителя” внедрение новых. Во многом именно благодаря массовой литературе в обществе складывается единая система идей, образов и представлений» [Купина и др., 2010, с. 57]. Воздействие массовой культуры на литературный язык не в последнюю очередь связано и с общей постмодернистской ситуацией в культуре. Возникнув как феномен искусства (постмодернизм охватывает вторую половину XX в. и актуален для начала XXI в.), постмодернизм проник во все сферы человеческой деятельности и стал приметой эпохи [Каминская, 2008, с. 94]. С.И. Сметанина, рассматривающая медиатекст в системе культуры, видит специфику русского постмодернизма “в переживании чудовищного тупика советской цивилизации”, а особенности нового публицистического текста “в смешении документального и художественного дискурса”, “включении его в условный контекст, который намного интереснее собственно информации” На самом то деле наблюдения наши могут быть верны но мы не можем из этого сделать окончательный вывод. Важно исходить из особенностей современной языковой ситуации и учитывать вытекающие из нее тенденции.

Предлагается посмотреть на все это с точки зрения к иноязычным заимствованиям. Действительно, если подумать, то их количество представляется поверхностному взгляду, превышает критическую массу

Но на этом моменте хочу от себя задать вопрос как определить эту массу, приемлемую меру заимствований, после которой наступает пресыщение, злоупотребление иноязычной лексикой? Хочу привести пример по подсчетам французских лингвистов, во французский язык ежегодно вливается более 20000 иноязычных слов, что вызывает озабоченность общественности, обеспокоенной тем, что французский язык со временем может превратиться во “франглийский”. Что касается русского языка, то были выпущены два словаря-справочника “Новые слова и значения” по материалам прессы и литературы 60-х гг. (М., 1971) и 70-х гг. (М., 1984). В них фиксировались и англоязычные заимствования, получившие более или менее широкое распространение. Однако количество их не подсчитывалось, и не приводились заимствования, не рекомендуемые к употреблению, что представляется особенно важным.

Поэтому дело даже не в количестве заимствований, а в их качестве. При взгляде на проблему не в нормативном, а в функциональном плане иноязычные заимствования предстанут в ином свете — как одна из ведущих тенденций развития современного русского литературного языка. При этом особенность его современного состояния — резкий рост количества заимствований. С развитием науки, экономики, в связи с курсом на модернизацию русский язык буквально “обречен” на заимствования. Спросите, почему обречен и не громко ли это все сказано, то нет считаю, что не громко, потому что в науке в экономике во всем есть свои термины, которые не принадлежат русскому языку. Например, термины информатики, экономики, политики влияют на русский лексикон. Хочу представить некоторые термины, которые на данный момент используются чаще всего. (ср.: лизинг,

мерчендайзинг, нанотехнологии, инновации, инноград, веб-сайт, портал, веб-дизайнер, юзер, хакер, маркетинг и др.)

Массовая культура – один из факторов сильного влияния на литературный язык. Мощная критика, которая обрушивается на массовую культуру, ведется с позиций воспитательной роли искусства, литературы, при этом массовая культура противопоставляется элитарной, классической. Но в лингвистическом плане – с точки зрения развития литературного языка, формирования нормы – важен сам факт существования массовой культуры. И как бы субъективно мы ни относились к этому явлению, такова языковая реальность. Массовая культура оказывает влияние на литературный язык уже в силу своей массовости.

К факторам, оказывающим огромное влияние на развитие русского языка и в целом других языков, относится массовая культура СМИ. СМИ на самом деле сильно влияет на язык, не говоря о том, с какой скоростью информация разлетается.

В языковой действительности все взаимосвязано: поэзия, проза искусство, СМИ, наука, народная культура, массовая культура, Интернет. Но далеко не все эти факторы равнозначны, и не всегда взаимовлияние их протекает явно, открыто. Часто оно осуществляется имплицитно. Действует принцип, а реализация его принимает различные формы в разных сферах. Следует различать непосредственное внешнее и открытое влияние экстралингвистических факторов и внутреннее их воздействие

Русский лексикон расширяется весьма значительно. Этот процесс активно продолжается. На наших глазах протекает мощный продуктивный процесс обогащения русского словаря. Иноязычные заимствования не только значительно расширяют словарь, увеличивая возможности номинации, раздвигая национальную языковую картину мира. Они оказывают значительное влияние и на внутреннее языковое развитие

Но если мы до этого говорили про то, как жаргонизмы негативно влияют на язык то давайте сейчас поговорим про плюсы. Жаргонизмы и просторечие также оказывают в целом позитивное влияние на литературный язык. Они вносят в него экспрессию, оценочность, раскрепощают официальную речь, избавляя ее от излишней пафосности, торжественности, книжности. Далеко не случайно, что многие жаргонизмы вошли в литературный язык (например, тусовка, беспредел, отморозки) Во всяком случае этот источник обогащения литературного языка остается открытым. Разумеется, и здесь есть опасность перенасыщения, поэтому очень важен языковой вкус пишущего (говорящего), оценка конкретных текстов. В процессе развития литературного языка происходит отбор наиболее актуальных, удовлетворяющих общественным потребностям лексических единиц. Если оценивать действие всех названных источников пополнения словаря (иноязычной лексики, жаргонов, просторечия), то главная и объединяющая их функция заключается в том, что они способствуют демократизации литературного языка. Как считает Л.В. Щерба, «разумеется, у этого процесса могут быть издержки. Не все новые слова получают права гражданства. Заимствование некоторых слов продиктовано модой (ср. широкое употребление слова тренды вместо тенденции, подходы: «новые тренды в преподавании литературы»). Нередко иноязычные слова употребляются ради ложно понимаемого престижа, хотя вполне можно было бы обойтись русскими словами. Русский язык, как и любой другой, нуждается в защите его чистоты. В качестве примера можно привести периодически переиздаваемый во Франции “Официальный словарь неологизмов”, содержащий более 2500 иностранных слов, не рекомендуемых к употреблению. У нас такие лексикографические издания, к сожалению, отсутствуют.

Массовая культура изменяет, усложняет языковую реальность. И анализ современной языковой ситуации невозможен без учета массовой культуры (литературы). Вот характерный пример: “...Высокое искусство воспитывает, а массовая культура развращает и постепенно снимает проблему гуманизма в принципе?.. Блатной жаргон порождает блатной стиль жизни, а тот в свою очередь и неизбежно — блатной образ действий”

Мы переживаем новый период в развитии литературного языка. И то, что часто рассматривается как порча, на самом деле это новые качества литературного языка, обусловленные новыми общественными условиями и новой языковой ситуацией. Тем, кто готовится к панихиде по родной речи, очень хорошо ответил Борис Стругацкий: “С русским языком может произойти все что угодно: перестройка, преобразование, превращение — но только не вымирание. Он слишком велик, могуч, гибок, динамичен и непредсказуем, чтобы взять и вдруг исчезнуть. Разве что — вместе с нами”.

Список литературы

1. Толковый словарь русского языка XXI века. Актуальная лексика / Под ред. Г.Н. Складневской. М., 2008; Крысин Л.П. Толковый словарь иноязычных слов. 3-е изд. М., 2001.
2. Анненкова И.В. Язык современных СМИ в контексте русской культуры // Русская речь. 2006.
3. Балашов Н.И. Сандрар и поэтический реализм XX в. // Блэз Сандрар. По всему миру и вглубь мира. М., 1971.
4. Каминская Т.Л. Адресат в массовой коммуникации. Великий Новгород, 2008. -Караулов Ю.Н. Язык СМИ как модель общенационального языка // Язык средств массовой информации как объект междисциплинарного исследования. Тезисы докладов международной научной конференции. М., 2001.
5. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. М., 2007.
6. Конрад Н.И. О “языковом существовании” // Японский лингвистический сборник. М., 1959.
7. Купина Н.А., Литовская М. А., Николина Н.А. Массовая Список литературы сегодня. М., 2010.

УДК 371.3

THE IMPORTANCE OF LISTENING AND SPEAKING SKILLS AT ENGLISH LESSONS

Kashkeyeva A.B.,

master of philological sciences, senior teacher

Abay Kazakh National Pedagogical University

Almaty, Kazakhstan

e-mail: aidanaga@mail.ru

Аңдатпа. Коммуникативті құзыреттілікті қалыптастыру - шетел тілін оқытудың басты және жетекші мақсаты. Қазіргі кезде рөлі ерекше болып отырған ауызша сөйлеу тілдік біліктілікті арттырудың маңызды бөлшегі болып табылады. Мақалада ағылшын тілінде тыңдап түсіну және тыңдау дағдыларын дамыту маңыздылығы қарастырылған. Шетел тілінде сауатты қарым-қатынас жасау үшін грамматикалық ережелерді біліп, сөздік қорды үнемі толықтыру, тілдің фонетикалық ерекшеліктері туралы білім, зерттеліп жатқан тілдің дәстүрлері мен мәдениетін қалыптастырып, сөйлеу дағдыларын дамыту. Мақалада сөйлеу әрекетінің түрлері сипатталған, құзыреттілік тәсіл негізінде осы типтегі кіріктірілген оқытудың мүмкіндіктері ашылған. Шет тілі туралы білімдер жүйесін тек түсіну деңгейінде ғана емес, сонымен қатар еркін қарым-қатынасқа ие білім алушылардың көп мәдениетті тұлғасын қалыптастыру.

Кілт сөздер: ауызекі сөйлеу, сөйлеу әрекеті, құзыреттілік, сөйлеу және тыңдау дағдылары, шет тіліндегі қарым-қатынас.

Аннотация. Формирование коммуникативной компетенции является основной и ведущей целью обучения иностранному языку. Устное общение, роль которого в настоящее время стала особенно значительной, невозможно без хорошо развитого умения говорения. Статья рассматривает важность восприятия на слух английского языка и формирование навыков слушания. Для грамотного иноязычного общения необходимо знать грамматические правила, постоянно пополнять свой лексический запас, иметь знания о фонетических особенностях языка, представление о традициях и культуре изучаемого языка и, безусловно, развивать навыки говорения. В статье охарактеризованы виды речевой деятельности, раскрыты возможности комплексного обучения этим видам на основе компетентностного подхода. Формирование поликультурной личности учащихся, владеющих системой знаний об иностранном языке не только на уровне понимания, но и свободного общения.

Ключевые слова: устная речь, речевая деятельность, компетентность, умение говорения и слушания, иноязычное общение.

Introduction. English language teaching is healthier now as a profession than it has ever been: certainly, it is better informed. There are more good materials than ever before. More articles and books about teaching and those areas of applied linguistics which concern it are published every day. This situation, however, may in fact be almost too good for the teacher in training or the teacher recently embarked on a career in English language teaching, for he may find the vast amount of literature overwhelming and somewhat indigestible. The main purpose of teaching a foreign language is the formation and development of communicative foreign language, its free mastery. Foreign language is a source of socio-economic, scientific, technical and cultural development of society in accordance with modern requirements [1;19]. Currently, the level of foreign language teaching methods is high. Interactive approach, games, discussions, as well as information technology, Internet, computer are used in language teaching. In order for students to be able to communicate properly in a foreign language, they must listen to and understand the spoken word. The content of knowledge on the subject of foreign languages includes topics, communication situations, texts, language materials; lexical, grammatical, phonetic, practical skills, speech etiquette, general reading skills that implement the effectiveness of learning activities. When studying English at school, the main goal of teaching students is the consistent and systematic development of speech activity, namely: *speaking, writing, reading and listening*. Speech activity is an active, purposeful process of transmitting and receiving messages, expressed through the language system and dependent on the communication situation [2; 26]. Oral communication plays a role in human communication. The content of the teaching method used to teach speaking in English depends on the set of knowledge, skills and abilities acquired by the student in language communication. Speech training is carried out in the form of monologues and dialogues. In the form of monologues and dialogues, speaking skills are determined by the functions of communication, such as informational, regulatory, ethical and emotional control [4; 20].

In methods of teaching foreign languages, there are two main ways of forming speaking skills: 1) “top down”, 2) “bottom up”. The first way involves the development of speaking skills based on the text read. The second way is associated with the development of these skills without relying on the text, starting only from the topics and problems of the discussed issues, the studied vocabulary and grammar, as well as speech structures.

Teaching top-down speaking has a number of benefits. The speech situation is set by the text itself; the teacher does not need to figure out how to create it in the classroom. In this case, we are

only talking about its use to generate speech utterances of students and about partial modification with the help of speech settings and exercises[5; 24].

Methods. To develop speaking skills, you must complete special exercises and tasks. For example, at the pre-text stage, students compose mini-monologues and mini-dialogues, anticipating the content of the text or commenting on its title. Students can be offered the following types of assignments.

1) Look at the photos. What can you see in them? What do you think this text is about? Guess. / Listen to the track. What do you think this text is about? Guess.

2) Look at these pictures. Can you match the titles of the stories with the pictures? There is one title you do not need.

Work with a partner. Ask and answer these questions. Questions should be related to the subject of the text to be read. For example, if the text is about folk remedies for the common cold, you might ask the following questions.

3) You are going to read a blog. The title is Turn Off TV Week. What do you think Turn Off TV Week is?

4) Read this love story. Do you think the ending of the story is happy or sad?

5) Look at the picture and the title of the text. What type of text do you think this is?

6) Work with a partner. Imagine you are going to What information would you like to know before you do it? Make a list of questions.

After reading the text, students discuss the content of the text, establish logical-semantic connections, analyze the means of expression used, analyze vocabulary, grammatical structures, speech techniques, methods of argumentation, etc. Here are just a few of the activities that can make up the content of a lesson of this kind.

1) Match the underlined words in the text with their definitions.

2) Find words in the text which mean...

3) Guess the meaning of the underlined words in the text from the context. Then use a dictionary to check your ideas.

4) Read the text and answer the questions. / Use information from the text to answer the questions.

5) Are these statements true or false or is the information not mentioned? Correct the false sentences.

6) Which paragraph deals with.....?

7) Read the text and choose the best answer.

8) Choose the correct alternative. Write the number of the paragraph where you found the answer.

9) Guess the type of word (noun, verb, adjective, preposition, etc.) and the possible meaning. Then consult a dictionary to see if you were correct.

10) Some sentences are removed from the text. Read the text and put the sentences into gaps.

The “bottom-up” path involves building a statement without relying on a specific text. This path can be chosen at the initial stage of learning, when students do not yet know how to read, or when educational texts for reading can hardly offer a serious substantive basis for the development of speaking skills. This method also works well in an orientation session when students are not yet familiar enough with each other. It can be used to practice certain grammatical structures.

For example, these exercises are great for your very first class in a group. On the one hand, it will allow students to learn more about each other. On the other hand, it will work out the given grammatical constructions [6; 11].

Find out about your partners'....

- Tastes in music, in food, in clothes;
- Travelling preferences;

- Thoughts about future career;
- Attitude to friendship, family relations, love;

Alternatively, may offer students to complete the table below, then ask them to exchange sheets and, at the end of this assignment, share what they have learned about their neighbor.

<p>Write three names of the people who are important for you.</p> <p>1.....</p> <p>2.....</p> <p>3.....</p>	<p>Write three adjectives that you think describe you.</p> <p>1.....</p> <p>2.....</p> <p>3.....</p>
<p>Write three books that you enjoy reading.</p> <p>1.....</p> <p>2.....</p> <p>3.....</p>	<p>If there is a fire in your house, write three things you would save.</p> <p>1.....</p> <p>2.....</p> <p>3.....</p>
<p>Write three characteristic features you dislike in your friend.</p> <p>1.....</p> <p>2.....</p> <p>3.....</p>	<p>Name three reasons why you learn English.</p> <p>1.....</p> <p>2.....</p> <p>3.....</p>
<p>Write three personal features you like in your friend.</p> <p>1.....</p> <p>2.....</p> <p>3.....</p>	<p>Write three activities you like to do at the week end.</p> <p>1.....</p> <p>2.....</p> <p>3.....</p>

The following assignments also involve working in pairs and are aimed at using grammatical structures.

a) Work in pairs. Look at these situations and write at least 3 sentences with *must have*, *might have*, *can't have* to explain them.

1. My uncle didn't use to be rich but now he is a millionaire.
2. Jane always passes her exam but last week she failed an exam.
3. Ted usually spends all weekends with his friends but last weekend he stayed at home.
4. His father usually beats everyone at tennis but last Friday he lost.
5. George is a very careful driver but yesterday he had an accident.
6. The last time I saw Susan she couldn't speak a word of English but now she is really fluent.

b) Work with a partner. Complete the questions with a verb in the gerund or infinitive form. Use your questions to interview other students.

1. Do you enjoyin the evening?
2. Have you ever thought of.....?
3. Do you find it difficult.....?
4. Do you think that you are brave enough.....?
5. Do you avoid.....at parties?

c) Write predictions about yourself in the year 2045. Use the future continuous, future perfect or future perfect continuous. Some word combinations may help you.

Become famous, get married, learn Chinese, appear on TV, fly to Mars.

E.g. live in this city – *I won't be living in this city./I will have been living in this city for thirty years.*

Work in small groups. Compare your sentences and ask questions to find out what your partners have written.

E.g. – *Will you be living in this city?*

– *Yes, I think so. I will have been living in this city for thirty years. What about you, Alex?*

– *No, I won't. I suppose I'll be living in another country, maybe in Germany. And you, Anna?*

At a more advanced stage of language learning, students can be invited to build a long monologue statement in the form of a presentation.

Prepare a presentation on this topic. "Boys and girls learn better when they are in separate classes". Do you agree? Why?/Why not? Tick the expressions you will use in your monologue. Organize your notes in a logical order, with an introduction and conclusion.

Beginning your presentation	Ordering your arguments	Concluding your presentations
I'd like to begin by saying..... I'm going to talk about To start with..... The first thing I'd like to say is.....	First of all, Firstly, Secondly, Another thing is that, What's more, Furthermore, It is important to mention that...	Finally, To sum up, The point I'm trying to make is..... In short, In conclusion

The ability to perceive and understand speech by ear is becoming more and more important in the era of modern technology, as it contributes to the formation of intercultural, informational and professional competencies [7; 35]. In verbal communication, a person receives a significant amount of information through the auditory canal - as in direct communication (in contact with others, in the learning process at seminars and lectures, by participating in conferences and discussions) and through technical communication channels (using radio and television, online).

The following methods can be used to develop language during daily lessons:

- language development through vocabulary;
- text-related language development;
- language development through visual aids;
- language development through participation in clubs and other activities.

Methods. As the main purpose of English is to teach students the language, the main job is to teach words. The mainstay of English lessons should be language development. Students' mastery of information and definitions of phonetic, lexical, grammatical materials, the correct use of explanations in English, the ability to express themselves clearly and systematically depends on the proper organization and proper conduct of language development [8; 24]. The approaches of language development are as follows:

1. Transformation of grammar tasks;
2. Organization of work with meaningful pictures;

3. Divide students into groups and talk to each other;
4. Continuation of a conversation on a specific topic;
5. Preparation of small scenes;
6. Work with the text.

The most important of these is working with text. One of the main requirements for working with the text is reading comprehension. This is because the utterances in a sentence cannot be accepted until the student understands the meaning and grammatical meaning of each word and phrase that he reads. Therefore, from the first lessons it is necessary to teach to read and understand each word, phrase, sentence, text, correctly pronouncing the sounds of the English language [9; 65]. If the teacher uses only the text: reading, translating, answering questions, narrating the content, it becomes monotonous, bores students and reduces their interest in the subject. And creative work can be done using the following methods:

- Modify the text. For example, use phrases such as “I think”, “I speak based on my experience”.
- Identify root words by performing morphological analysis of words selected from the text. These types of work train to remember the grammatical rules, to use them in practice.
- For students who know the language well, you can ask them to replace the words in a particular sentence with synonyms.
- Compose a story by replacing the order of the sentences in the text. This type of work helps to understand the meaning of each word in the text, that is, to work with the dictionary.
- Creating a dialogue based on the given text.

There are many other types of text work.

1. Summarize the content of the story read.
2. Find sentences in the text that express the main idea.
3. Tell the content according to a specific plan.
4. Drawing on the text.

Consider the psychological foundations of teaching speaking. Speech in a foreign language is characterized by a rather complex psychological structure, depending on how exactly (passively or actively) the means of a foreign language are used. In the functional and dynamic terms, oral speech breaks down into the processes of listening and speaking [10; 94]. When listening, a person perceives those foreign language means with the help of which someone else’s foreign language speech is formed. When speaking, the reverse process occurs - from thought to words. First, a person has thoughts, and then he implements these thoughts into words. In order for students to move directly from their thoughts to their immediate design, it is necessary to encourage them to talk about what they can say, meaning the students have already mastered or only previously explained, but not yet assimilated foreign language words and grammatical constructions. The skills of fluent speaking in a foreign language should be developed only under the conditions and under the influence of genuine speech activity [15; 37]. The main psychological condition for the formation of speaking skills is the presence of an auditory image or representation of what should be said. Students often find it difficult to speak a foreign language, not because they have not formed an articulatory-motor skill, but because they do not know what and how to say, since they have a poor idea of what they should get. Hence, first of all, it is necessary to ensure that the foreign language design of thoughts is present in the minds of students in the form of certain auditory representations [12; 21]. Since the latter can arise only as a result of the auditory perception of a foreign speech, then, before training students in speaking a foreign language, they must be well trained in listening to a foreign speech, hence the need to create a natural speech situation. When creating a natural speech situation, the student should feel as little as possible that he is engaged in learning activities.

Analysis of the methodological literature shows that of the four types of speech activity: speaking, reading, listening and writing, listening accounts for the least amount of time spent in a foreign language lesson, although from the point of view of practical knowledge of a foreign language, listening occupies a position no less important than speaking [13; 18].

When selecting a text for listening, its linguistic features, content characteristics and compositional features are taken into account. When assessing the mental characteristics of a student, first of all, his speech hearing, attention and memory, the ability to speech guess and probabilistic forecasting, the level of development of internal speech are taken into account.

Learning to listen and develop skills involves the gradual formation of receptive auditory skills when working with phonetic, lexical and grammatical material, i.e. skills of recognition and understanding of words, phrases, grammatical design of LEs of different levels in phrases, sentences in coherent texts. Auditory skill - understanding a coherent text.

Most methodologists classify auditing exercises into preparatory and speech exercises. The preparatory ones are aimed at overcoming certain difficulties in listening and at the formation of its mechanisms[14; 45]. Speech is a controlled speech activity, since they provide listening practice based on a comprehensive overcoming of auditory difficulties, suggest semantic perception of a speech work in conditions approaching natural communication and the implementation of the communicative function of audio activity, are aimed at improving the process of semantic perception and attaining a certain level of understanding.

Exercises of a preparatory nature, some methodologists call orienting, preparing for the implementation of the actual listening. These are exercises for the perception and recognition of sounds, sound combinations, words, word combinations, the intonation pattern of a phrase, and grammatical forms of a word. Examples of exercises:

- Listen to the words and raise your hand (or signal card) if there is a long / short / dull / sonorous sound in the word;
- Listen to sentences and raise your hand when you hear an interrogative sentence;
- Listen to the sentences and select the ones that match the picture;
- Listen to the verbs and name those that are used in the simple past tense.

It should be noted that the division of exercises in accordance with the formed mechanisms is conditional, since listening is a single, spontaneous process, during which students carry out all the actions of semantic processing of information. In general, the preparatory exercises are based on the analytic-synthetic activity perceived by the students, as a result of which the listening mechanisms are formed and developed.

Speech exercises are often called listening exercises, which are performed at the level of a complete speech whole, i.e. expanded text:

- Listen and understand who or what is meant;
- Title listened;
- Break the audio text into semantic pieces;
- Write down the main content in the form of keywords;
- Transfer content in your native language.

The choice of one or another speech exercise depends on the type of listening (global, selective, detailed) [15; 237].

Summing up, it should be noted that in order to develop listening skills, it is necessary to use in the classroom authentic material corresponding to the level of students' language proficiency, relevant to the topics studied and vocabulary. The audiovisualization technique makes it possible to understand the content of authentic audiovisual materials. For example, in English lessons on Skype, the teacher selects several targeted listening tasks that help to

get some practice in mastering the skill of learning English. And also watching TV series with an original English track will allow the student to train the skill of “passive listening”, which will facilitate a smooth transition to the proactive use of listening. One-to-one repetition of what was heard or a “parrot” technique is effective during passive listening. Such repetition uses facial expressions, makes it possible to listen to the sounds and rhythm of speech, allows you to practice listening and it is not necessary that the student understands everything in detail.

Thus, on the basis of the above, in order to form a stable skill of listening comprehension, it is necessary to identify difficulties in teaching listening, to look for ways to overcome them. It is very important for overcoming difficulties to correctly determine the required level of complexity of the text and the pace of presentation of the text by the teacher. To overcome the difficulties associated with understanding the speech of native speakers, it is necessary to listen to their speech from the beginning of training, gradually reducing the number of texts presented by the teacher. The more different announcers the student listens to, the easier it will be to adapt to the individual manner of speech.

References

1. Lasswell H.D. “The structure and function of communication in society”// The communication of Ideas. – New York. – 1948.
2. Бақытов А., Жұманова Р. Шетел тілін үйренуде тілдескіш оқу құралдарының тиімділігі // Мектептегі шет тілі. – 2011. – №4. 23 – 25 б.
3. Вайсбурд, М.Л. Сөйлеу дағдыларына қойылатын талаптар/М.Л. Вайсбурд. – 2013. – 23 б.
4. How Can I Improve My Students’ Speaking Skills? [Электронный ресурс] (Код доступа) URL: http://www.researchgate.net/post/How_can_I_improve_my_students_speaking_skills.
5. Верещагина В. А. Сегіз жылдық мектеп оқушыларына диалогтік сөйлеуді үйрету / В. А. Верещагин. – Мәскеу: [ә. және.], 1969. – 16 б.
6. Галькова Н.Д. Шет тілін оқытудың теориясы: лингводидактика және әдістеме / Н.Д. Гальскова. – М.: Баспа. «Академия» орталығы. – 2004. – 336 б.
7. Браун, Дж. Д. Екінші тілді үйренудегі зерттеулерді түсіну: Статистика және зерттеу дизайны бойынша мұғалімнің нұсқаулығы / Дж. Д. Браун. – Кембридж университетінің баспасы. – 1988. – 240 б.
8. Кравченко А.В. Язык и восприятие // Когнитивные аспектыязыковой категоризации. – Иркутск. – 1996. С. 34-41.
9. Хуторской А.В. Учебник как средство самореализации ученика и учителя. М., РАО, 2004. – С.236-240.
10. Berry J.W. Cross cultural psychology: research and applications. – New York, Cambridge.
11. Ван Дейк Т.А. «Язык. Познание. Коммуникация» Благовещенск: БГК им. И.А.Бодуэна де Куртенэ. – 2000. – 308 с.
12. Кубрякова Е.С. Язык и знание. На пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира Рос. академия наук. Ин-т языкознания. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с. – (Язык. Семиотика. Культура)
13. Маркова А.К. Формирование мотивации учения. Книга для учителя. – М.: Просвещение. – 1990.
14. Елухина Н.В. Обучение аудированию в русле коммуникативно-ориентированной методики // Иностранные языки в школе. – 1989.

УДК 81-139

СТУДЕНТТЕРДІҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЛЫҒЫН ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР АРҚЫЛЫ ДАМУ ФОРМАЛАРЫ МЕН ӘДІСТЕРІ

Масутова Д.С.,

педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы

Халықаралық инженерлік-технологиялық университеті

Алматы қ., Қазақстан

e-mail: Acd-654@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада білім беру барысындағы педагогикалық технологиялардың маңыздылығы және студенттердің кәсіби құзырлығын педагогикалық технологиялар арқылы дамыту әдістемесінің тиімділігі туралы айталады. Педагогикалық технологиялардың студенттердің кәсіби құзырлығын дамытудағы мәнін айқындау қарастырылған.

Кілт сөздер: білік, дағды, құзыреттілік, технология, педагогикалық технологиялар, акмеология, инновациялық технологиялар.

Abstract. This article discusses about the importance of pedagogical technologies in the educational process and the effectiveness of methods for developing students' professional competence through pedagogical technologies. It is envisaged to determine the importance of pedagogical technologies in the development of professional competence of students.

Keywords: abilities, skills, competencies, technologies, pedagogical technologies, acmeology, innovative technologies

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіптік шыңдауға бағытталған сапалы білім үшін қажетті жағдайлар жасау; жеке адамның шығармашылық, рухани және күш-қуат мүмкіндіктерін дамыту, адамгершілік пен салауатты өмір салтының берік негіздерін қалыптастыру, даралықты дамыту үшін жағдай жасау арқылы ой-өрісін байыту» деп атап көрсетілген. Аталған міндеттерді жүзеге асыру үшін оқытудың жаңа технологияларын енгізу және тиімді пайдалану секілді мәселелерді анықтап алу, білім беру жүйесіндегі басты ұстаным ретінде әркімнің өзінің білім алуға деген жеке әлеуетін қоғамда барынша пайдалануға көмектесетін оқыту жүйесін дамытуды қамтамасыз етуді көздейді.

Құзырлық ұғымы «білім», «білік» және «дағды» (ББД) сияқты ұғымдарды қамтиды. Бірақ бұл ББД-ның жаңаша жай ғана жиынтығы емес. Құзырлық оқыту нәтижесін (білім және білік) ғана емес, сонымен бірге ол оқушылардың шығармашылық іс-әрекет тәжірибесі мен құндылық бағдарларының жүйесін де көрсетеді. Құзырлық – бұл алынған білімдер мен біліктерді іс-жүзінде, күнделікті өмірде қандай да бір практикалық және теориялық мәселелерді шешуге қолдана алу қабілеттілігі.

Д.Дьюн, У.Уоллер, М.Мид, К.Юнг, П.Сорокин, Ф.Знаниецкий сынды философтар кәсіби құзіреттілікті адамның ортаға үйренуіне қажетті әрекеттер түрі ретінде қарастырады. Олар адамның мамандығы оның белгілі бір нәрсеге деген қызығушылығын тудыратынын, көзқарасын қалыптастыратынын, мақсатқа жетуге талпындыратынын, ортақ пікір алмасуға жетелейтінін айтады. Ал Қазақстандық ғалымдар Қ.С.Құдайбергенова, Б.Т.Кенжебеков, Г.У.Сыздықбаева, Г.И.Бейсенова кәсіби құзырлықты дамыту жолдарын қарастырады.

Студенттердің кәсіби құзырлығын педагогикалық технологиялар арқылы дамытудың

жолдарын бір жүйеге келтіріп, олардың ғылыми-педагогикалық негіздерін анықтау мәселелері толық шешілмей отыр.

Кәсіби құзырлық, Б.С.Гершунскийдің пайымдауынша, ең бастысы адамның өзінің кәсіби білімінің, бірліктерінің, іскерліктерінің, дағдыларының, тәжірибесінің және тұлғалық қасиеттерінің деңгейімен, оның өзіне қатысты үздіксіз білім алуымен, атқарған ісіне шығармашылықпен, жауапкершілікпен қарауымен ерекшеленеді. Осы аталған барлық қасиеттердің эмбриондары білім берудің құрылымы мен мазмұнында ғана емес, сонымен қатар сауаттылық құрылымында да болуы тиіс. Біріншіден, бұл дегеніміз тек қана кәсіби деңгейде өзекті болатын, сұранысқа толы функционалды сауаттылық, екіншіден, бұл оның тек пәндік мазмұнға ғана тәуелді емес, сонымен қатар тұлғаның қасиеттерін қалыптастыратын компоненттері болып келеді [1].

Білім саясатындағы түбегейлі өзгерістерді күнделікті оқу үрдісінде берілетін тапсырмалардан бастау қажет екендігі айқын көрсетілген. Студенттер оқытушы қауымнан тек білімге ғана емес, өмірге үйрететін қабілеттілікті қажет етіп отыр. Демек, болашақ педагогтеріміз осы ақпараттық қоғамнан қалыспай: жедел ойлаушы: жедел шешім қабылдаушы: ерекше ұйымдастырушылық қабілетті: нақты бағыт-бағдар беруші болып шығуы - бұл қазіргі заманның талабы. Міне, құзырлық қалыптастыру дегеніміздің өзі болашақ мұғалім – қазіргі студенттердің шығармашылық қабілеттерін дамыта отырып ойлаудың, интеллектуалдық белсенділіктің жоғары деңгейіне шығу, жаңаны түсіне білуге, білімнің жетіспеушілігін сезінуге үйрету арқылы ізденуге бағыттауды қалыптастырудағы күтілетін нәтижелер болып табылмақ. Бұның өзі өз кезегінде қазіргі ұстаздардан шәкіртті оқытуда, білім беруде, тәрбиелеп өсіруде белгілі бір құзіреттіліктерді бойына сіңірген жеке тұлғаны қалыптастыруды талап етеді.

Мұндай құзырлықтың қатарына мыналар жатады:

- бағдарлы құзырлық (азаматтық белсенділік, саяси жүйені түсіну, баға бере білу, елжандылық, т.б);
 - мәдениеттанымдылық құзырлық (ұлттық ерекшеліктерді тани білу, өз халқының мәдениеті мен өзге ұлттар, әлем мәдениетін салыстыру, саралай білу қабілеті);
 - оқу-танымдық құзырлық (өзінің білімділік қабілетін ұйымдастыра білу, жоспарлай білу, ізденушілік-зерттеушілік әрекет дағдыларын игеру, талдау, қорытынды жасай білу);
 - коммуникативтік құзырлық (адамдармен өзара қарым-қатынас тәсілдерін білу, мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілінде, халықаралық қатынаста шетел тілінде қатынас дағдылары болуы);
 - ақпараттық-технологиялық құзырлық (педагогикалық технологиялармен, техникалық объектілер көмегімен бағдарлай білу, өз бетінше іздей білу, таңдай, талдай білу, өзгерте білуді жүзеге асыра білу қабілеті);
 - әлеуметтік – еңбек құзырлығы (әлеуметтік-қоғамдық жағдайларға талдау жасай білу, шешім қабылдай білу, түрлі өмірлік жағдайларда жеке басына және қоғам мүддесіне сәйкес ықпал ете білу қабілеті);
 - тұлғалық өзін-өзі дамыту құзырлығы (отбасылық еңбек, экономикалық және саяси қоғамдық қатынастар саласындағы белсенді білімі мен тәжірибесінің болу қабілеті) [2].
- Аталған құзырлық қасиеттерді тұлға бойына дарытуда педагог қауымның арнайы әлеуметтік білім беру құзырлықтерінің жан-жақты болуы талап етіледі. Егер педагог өзінің кәсіби өсу жобасын дұрыс жолға қоя отырып, өзінің кәсіптік қызметіне нақты берілу арқылы тұлғаның алған білімін өмірде қолдана білетіндей тапсырмалар жүйесін ұсына алатын жағдайда болғанда ғана студент құзырлығын қалыптастыруға мүмкіндік табады. Бір сөзбен айтқанда, тұлғаға бағытталған білімдер жүйесі білім стандартына сай тұлғаның жан- жақты дамуына негізделген, алған білімін өмірдің қандай бір жағдаяттарына қолдана алатындай дәрежеде ұсыну педагогтің құзырлығыне байланысты болады.

Қазіргі заманғы студенттің басты мақсаты көптеген пәндерден, олардағы ұшан-теңіз ақпараттардың ішінен ең негізгісін, мәндісін тани білу. Бұл мәндік көзқарас жаратылыстану, гуманитарлық және техникалық ғылымдардың синтездік жиынтығын қарастырады. Инновациялық білім беруді ұйымдастыруда мәндік көзқараспен тығыз байланыста акмеологиялық көзқарас қарастырылады. Акмеология («акме» – грек сөзі, «шың», «төбе», «бір нәрсенің ең биік басқышы» – дегенді білдіреді) – зерттеу объектісі өмірдің әртүрлі өзін-өзі көрсету сфераларында өзін-өзі дамытушылық, өзін-өзі жетілдірушілік динамикасында қарастырылатын адам болып табылатын ғылыми пәндер кешені, ғылыми білімдердің жаңа аймағы. Акмеологияның пәні адамның шығармашылық потенциалы, субъектінің өзін-өзі жетілдіруінің айқындалуының түрлі деңгейлеріне, шыңына жетуінің заңдылықтары мен шарттары. Акмеологияның міндеттері субъектіні түрлі қызмет салаларында, сонымен бірге таңдап алынған кәсібі саласында оның табысты жетілуі, дамуының қажетті білімдермен және технологиялармен қамтамасыз ету. «Акме» кәсіпкерліктің шыңы жұмыстың жоғары нәтижелерінің тұрақтылығы – сенімділігі. Алайда, бұл акмеологиялық факторларды іске асыру үшін күшті қозғаушы себептер қажет. Бұл себептер жетістікке жетудің түрткілері (мотивациясы) болуы мүмкін. Оқытушының міндеті – студенттерге олардың мотивтері мен қажеттіліктерін қалыптастыруға көмектесу [3]. Осылайша, инновациялық білім беру өз құрамына – жеке тұлғалық көзқарасты, білім алудың мықты негіздерін, мәндік және акмеологиялық көзқарастарды, кәсіби шеберлікті, екі мәдениеттің (техникалық және гуманитарлық) синтезін, жаңа педагогикалық технологияларды қолдануды біріктіреді. Бүкіл дүниежүзілік білім беру кеңістігіне кіру мақсатында қазіргі кезде Қазақстанда білімнің жаңа жүйесі құрылуда. Қазіргі кезде білім беру үрдісінде 50 ден астам жаңа технология қолданады екен. Олардың бірнешеуіне тоқталып өтейік.

Дамыта оқыту технологиясы – күрделі құрылымды, біртұтас педагогикалық жүйе. Оның нәтижесінде әр студенттің өзін - өзі өзгертуші субъект дәрежесіне көтерілуі көзделіп, оқыту барысында соған лайық жағдай жасалады. Дамыта оқытудың дәстүрлі оқытудан айырмашылығы: көздеген мақсатында, мәнінде, мазмұнында дамытушылардың негізгі факторында. Мұғалімнің рөлі мен атқаратын қызметінде, әдіс тәсілінде, т.б. Бұл бағдарлы идеялар бүгінгі білім беру аясында қолдау табуда. Педагогика ғылымының зерттеушілері тәлім – тәрбие беру үрдісінің негізгі мақсаты студент тұлғасын дамыту деп таниды.

Бірақ, тұлға дамуы туралы ізденушілігі психологияның айтуы бойынша, әр адамның өз қолында, оны сырттан әсер ететін күшпен дамытуға болмайды. Осы пікірден туған білім беру мақсатының басқа да тұжырымы бар. Студент тұлғасын дамыту, ол оның толық өзіндік қалыптасуының, өзіндік жетілуінің амалы ретінде қарастырылады. Сондықтан мектеп мақсаты баланың табиғи күштері мен мүмкіншіліктерінің өзіндік ашылуына қолайлы жағдай жасау болып табылады. Ол үшін тұлғаның дамуынкөздейтін білім беру үрдісін, ұйымдастырудың түрлі әдістері мен амалдарын анықтап, жүзеге асыру қажет.

Деңгейлеп оқытудың ерекшелігі – оқушылардың сабақ барысында бірнеше жұмыс жасай алатындығында, сонымен бірге қазіргі жаңа технологиямен оқыту барысында компьютерлер мен оларды басқарушы алгоритмдер біздің қоғамымыздың маңызды бөлігіне айналады. Олай дейтініміз бүгінгі таңдағы жаңадан шығып жатқан электронды оқулықтар оқушыларды жаңаша оқытуды, жаңа оқу әдістерін жаңа мазмұнды қажет етеді.

Сын тұрғысынан ойлау технологиясы.«Сыни ойлау»анықтамасына еш келмейтін ойлаудың үшінші түрі – ол шығармашылық немесе көкейкесті ойлау. Сонымен сыни тұрғыдан ойлау үш бөліктен тұрады:

Біріншіден, сыни тұрғыдан ойлау өзіндік және жеке ойлау болып табылады. Ал сабақ сыни тұрғыдан ойлау принциптеріне негізделетін болса, әркім өз ойлары мен пікірлерін және бағалауларын басқалардан тәуелсіз құратын болады.Біз үшін басқа біреу сыни ойлай алмайды, біз барлығын өзіміз үшін жасаймыз. Сонымен қатар ойлау өзіндік сипатқа ие

болғанда ғана сыни тұрғыдан ойлағандық болып есептеледі. Өз бастарымен жұмыс істеп, ең қиын деген мәселені өзі шеше алулары үшін оқушыларға жеткілікті түрде бостандық берілуі керек. Мысалы: студенттер мұғалімнің айтқанын жаттанды түрде қайтып айтып беруі мүмкін.

Жаңа компьютерлік технологияларды пайдаланып оқытудың ең тиімді түлеріне мыналарды жатқызуға болады.

Презентациялар технологиясы. Бұл технология, бір жағынан, студенттерге жаңа материалды (иллюстрация, фотографиялар, бейнелік, дидактикалық материалдар, т.с.с) көрнекті түрде көрсету құралы болса, екінші жағынан, мұғалімдерге осы материалдарды дайындауды және оны қолдану процесін де жеңілдетеді. Алдын ала жүргізілген тәжірибелер презентациялар технологиясын пайдалану студенттердің оқуға деген ынталылығын арттырып, сабақтың қызықты өтуін қамтамасыз етіп, оған дайындалу мерзімін (презентациялық сүйемелдеу жұмысын алдын ала мұғалім немесе басқа біреу дайындағанда) қысқартады, ең бастысы – мұғалімдерді жаңа компьютерлік технологияларды пайдалануға дағдыландырады. Компьютерлік технологияларды үлгерімді тексеру және студенттердің білімін жетілдіру мақсатында пайдалану, біріншіден, оқытушының жұмыс өнімділігін арттырып, оқу нәтижелерін тексеруге көбірек уақыт бөлуге көмектеседі; екіншіден, объективті түрде қадағалай отырып, балалардың алған білімін бағалауды жүзеге асырады; үшіншіден, бақылау технологиясына ғылыми элементтер енгізіп, оны кеңінен де пайдалануға болатындай жағдай туғызады [4].

Мультимедиялық технологиялар – әртүрлі типті мәліметтерді дайындау, өңдеу, біріктіру, ұсыну әрекеттерін ақпараттық және бағдарламалық жабдықтарды пайдалану арқылы жүзеге асыратын құралдар, әдістер мен тәсілдер жиынтығы [5].

Интернет технология. Интернет сөзі Interconnected networks (байланысқан жүйелер) терминінен шыққан, яғни техникалық көзқараспен – бұл кіші және ірі желілер бірлестіктері. Кең мағынасында – бұл бір бірімен мәліметтермен алмасатын жер жүзіндегі миллиондаған компьютерлер арасында бөлінген ақпараттық кеңістік. Көбіне Интернет сөзімен Желінің информациялық құрамын түсінеді. Интернет – бұл өзіне уникальды жетістіктерді толығымен жинаған технология. Интернет сонымен қатар ең күшті және тәуелсіз ақпарат қоры, байланыстың сенімді және оперативті тәсілі, жер жүзіндегі миллиондаған адамдардың шығармашылық түрде өзін-өзі көрсету және педагогикалық технологияларды дамыту негізі болып табылады.

Интерактивтік технология. Қазіргі білім беру саласындағы оқытудың озық технологияларын меңгермейінше сауатты, жан-жақты маман болу мүмкін емес. Жаңа технологияны меңгеру мұғалімнің интеллектуалдық, кәсіптік адамгершілік, рухани, азаматтық және де басқа көптеген адами келбеттің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие үдерісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі. Бұл технологияның өзін мұғалім түрліше (орташа дәрежеде, ұқыпты, дәл нұсқау бойынша немесе шығармашылықпен) іске асыру мүмкін. Бұл жерде технологияны жүзеге асырушының тұлғалық компоненті, белгілі бір ерекшеліктері елеулі түрде әсер етеді, сонымен бірге студенттің әрекеті – оның қабылдауы, ынтасы, құштарлығы негізгі рөл атқарады [6].

Жоғарыда аталған педагогикалық технологиялардың әрқайсысы оқу сапасын арттыруда, студенттің пәнге деген қызығушылығын тудыруда, оның кәсіби құзырлығын қалыптастыруда маңызы зор. Қоғамдық-саяси даярлық болашақ маманның қоршаған дүниені, табиғатты, қоғамдық өмірдің құбылыстарын тану әдіснамасына, әлеуметтік-экономикалық даму мәселелерін пайымдау, талдау, маңыздысын ажырата білуге, адамдармен қарым-қатынастағы жоғары мәдениеттілікке үйренуге мүмкіндік береді.

Кәсіби құзырлықты дамыту жеке шығармашылық қабілетті дамытуды, педагогикалық инновацияларды дұрыс қабылдауы, күнделікті өзгеріп жататын педагогикалық ортаға тез бейімделуді қажет етеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Гершунский Б.С. Компьютеризация в сфере образования: Проблемы и перспективы. – М.: Педагогика. – 1987. – 265 с.
2. Горбачевич К.С. Большой академический словарь русского языка / РАН, Институт лингвистических исследований. – М.: Наука. – 2007. – Т. 8. – 839 с.
3. Өстеміров К. Қазіргі педагогикалық технологиялар мен оқыту құралдары. – Алматы. – 2007. – 144 б.
4. Устемиров К.У. Современные образовательные технологии и технические системы обучения. – Алматы. – 2006 – 100 с/
5. Клемешова Н. В. Мультимедиа как дидактическое средство высшей школы: авто- реф. дис. – Калининград. – 1999. – 23 с.
6. Хакимова Т. «Компьютерлік өндеуді автоматтандыруда инновациялық технологияларды пайдалану». – Алматы. – 2007. – 14-17 б.

ӘӨЖ 802.0. 378 147

ШЕТ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ОЙЫН ТҮРЛЕРІН ПАЙДАЛАНУ
USE OF GAME TYPES IN FOREIGN LANGUAGE LESSONS

Замишева Г.А.,

филология магистрі, аға оқытушысы

М.Х.Дулати университеті

Тараз қ., Қазақстан

e-mail: sinderella94@list.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада ағылшын тілі сабақтарында әртүрлі ойындарды қолдану қарастырылады. Ойындарды оқушылардың жазу, оқу, тыңдау және сөйлеу сияқты барлық дағдыларын дамыту үшін пайдалануға болады. Шығармашылық ойын, әліпби ойыны, сөздердің ретін анықтау сияқты ойындар арқылы оқушылар шет тілінде еркін сөйлеуге үйренеді.

Кілт сөздер: ойын, дағды, тіл, дамыту, қайталау, мәтіндер, әдістер, материалдар.

Abstract. This article examines the use of various games in English classes. Games can be used to develop all the skills of students like writing, reading, listening and speaking. Students learn to speak a foreign language fluently through games such as creative games, alphabet games, and determining the order of words.

Keywords: game, skill, language, development, repetition, texts, methods, materials.

Оқу процесін жеделдетумен байланысты шет тілдерін оқытуда жаңа әдіс-тәсілдерді қолдану қажеттілігі туып отыр. Бұдан бұрынғы әдіс-тәсілдерді қолданбау керек деген пікір тумады. Қайта бұл жана методиканың дамуына негіз салады. Атап айтқанда, әртүрлі сөйлемдерді меңгерту, қайталату, текстерді жаттату, бірнеше рет естеріне түсірту тағы да басқа жұмыс түрлері оқушыны жалықтырып, шаршататыны мәлім.

Сондықтан да шет тілін оқытуда ойын түрлерін пайдалану оқушының басқа тілді үйрене алмаймын деген сенімсіздігін сейілтп, тілді үйренуге ынтасын арттырады. Мысалы, оқудың алғашқы кезінде оқушы тілдік материалдарды жеңіл меңгеріп кетуі мүмкін, ал бара-

бара материалдың күрделенуіне байланысты оқушы әр түрлі қиыншылықтарға кездеседі. Ал бұған мұғалімдер кезінде көмек жасай алмайды.

Демек оқушы тілдің түрлі құбылыстарын меңгеру өте қиын деген ойға келеді. Мұндай қиыншылықтан тек сабақта ойын түрлерін пайдалану арқылы оқушының көзін жеткізуге болады. Ол үшін мұғаліммен бірге оқушы да ойынның шартын /ережесін/ жақсы меңгеруге тиіс. Ойын түрлерін мақсатсыз қолдана беруге болмайды.

Ойын түрлерін дұрыс қолданылып өткізілген сабақта оқушының шет тілін үйренуге деген ықыласы артып, сол тілде сөйлеп үйренуге, оның тілін білуге қызығады. Зерттеу жұмыстарына карағанда, оқушының білім алуға деген ықыласы белгілі бір дағдылар мен қабілеттілікті қажет етеді. Сондықтан да сабақ процесінде белгілі дағды мен қабілет қалыптасу арқылы танымдық қызығушылық пайда болады. Танымдық қызығушылық психологиялық жағынан алғанда, активтік процестен құралады. Сондықтанда оқушының танымдық қызығушылығы екі түрлі жолмен: бірі – дамыта оқыту, екіншісі – тәрбиелік қызмет арқылы қалыптасады.

Дамыта оқыту – белгілі затты танып білу, ал тәрбиелік қызмет – оқыту процесі арқылы затты танудағы өзгерістік қатынастар. Оқыту процесінің әр түрлі сатысында ойын түрлері де танымдық мақсатты көздей отырып оқушының жас ерекшелігіне қарай әртүрлі формада қолданылады. Бастауыш класс оқушыларында заттың сыртқы түріне қызығушылық басым келеді.

Көрнекті педагог, Ш.Амонашвилидің пікірінше (2009, 56), бастауыш класста оқушылардың қатесін үнемі көрсете бермей, қайта олардың өзіндік дара қабілетін дамыту керек. Демек ол кісі, бастауыш класс оқушыларын қызықтыру үшін әр түрлі әдіс-тәсілдерді ұсынады. Сабақ үстінде түрлі ойын түрлері арқылы осы әдіс-тәсілдердің іске асуын қажет деп санайды. Мысалы, мұғалім тақтада бір сезді әдейі қате жазады: plear. Ал оны оқушылар түзейді. Яғни сөзді дұрыс жазып көрсетеді. Мысалы: apple.

Тәжірибелі әдіскер Келли Галагердің (2010, 23) айтуынша, 13-14 жастағы оқушының өзі оқып отырған пәніне қызығушылығы барған сайын төмендейді. Ал психологтар бұл жағдайды үдемелі берілген информация әсерінен деп қарап, оқушыларға әр уақытта жаңадан білім алуға ынтасын арттыру керектігін, ешуақытта да білімді дайын, даяр күйінде қабылдатудан сақтандырады. Ал, оқыту процесінде ойын түрі бұл жағдайды болдырмайды.

Бүкіл сабақ бойында оқушының қызығушылық ынтасының төмендеуі мынадай себептерден болады:

1. Ойлау процесіне, миына кеп салмақ түсіруден.
2. Сабақты біріңғай, бірсарынды жүргізуден.
3. Жазба жұмыстарын мөлшерден тыс жиі жүргізуден.
4. Нашар оқитын оқушыға көбірек көңіл бөліп, сабақты созып жіберуден.

Демек оқушының шаршауын сейілтп, қызығушылығын арттыратын тек ойын элементтері болып саналады. Дегенмен де, ойын сабақты бүкіл өн бойын алуға тиіс емес, онда ол оқушыны жалықтырып жіберуі мүмкін.

Сабақтағы ойын түрі коллективтік еңбек, сондай-ақ тәрбиелік мәні бар тәсілдердің бірі.

Строниннің пікірінше (2001, 89), ойынды орындау барысында жеке оқушының қабілеті оның іскерлігі көрінеді, байқалады. Мұғалім әр оқушының жұмысын бағалауға мүмкіндік алады. Ойын оқушыны бірігіп жұмыс істеуге бағыт береді, сондай-ақ іздендіру, іздену дағдысын қалыптастырады. Ойын түрін пайдалану арқылы жаңа материалды жеңіл де тиянақты, нақты түсіндіруге, меңгеруге жағдай жасалып, ол оқушының санасында берік сақталатын болады.

Сондықтан да біз осы көмекші құралдың әр түрлі түрлерін пайдалану арқылы түрлі дағдылар беруді көздедік. Шет тілін оқытуда ойын түрлерін мынадай мақсаттарда қолдану тиімді;

1. Алфавитті дұрыс меңгерту.
2. Орфографияны дұрыс оқыту.
3. Дұрыс оқу дағдысын қалыптастыру.
4. Лексиканы меңгерту.
5. Грамматикалық структура /кұрылысты/ меңгерту.
6. Оқушының ойын дамыту, яғни дұрыс жазу, дұрыс айту, дұрыс оқи білу дағдыларын қалыптастыру.

Ойын түрлерінің шартын/ережесін/ меңгеру аса қажет, оны екі түрлі түсіндіруден аулақ болу қажет. Оқушы ойынның үстінде не соңында өзінің белсенді қатысуына қарай әр түрлі баға алуы мүмкін. Мұғалім оқушыға ойында жеңгені үшін баға қоюы мүмкін, немесе ойынның әр кезеңіне байланысты да оқушы еңбегі бағалануға тиіс.

Ойын кезінде жеңген оқушыға жануардың суреті бар, ал жоғарғы класс оқушылар үшін шар сияқты белгілерді тапсыруға болады. Оны оқушы дәптеріне немесе әр оқушының фамилиясының тұсына белгі ретінде жапсырып қояды. Енді сабақта қолданылатын ойын түрлеріне тоқталалық.

Алфавитті дұрыс білдіру ойыны

I. Әріптердің орны қайда? Ойынға қажетті материалдар: Карточкада жазылған әріптерді не дыбыстарды құрастыру. Ойынның мақсаты: әріптерді алфавит тәртібі, ретімен қою. Кімде-кім әріптерді алфавитке дұрыс қойып шықса сол оқушы, жеңген болып саналады. Оқушылар дәптерлеріне алфавитті мына тәртіппен жазып шығады:

А В С Д . . .

I. Әріптерді дұрыс тәртіппен қою /орналастыру ойыны. Қажетті материалдар: Жапсырылған не болмаса қолдан салынған суреттері бар карточкалар және олардың жанына сол суреттердің аттарын құрайтын әріптердің тобы беріледі.

bga bga - bag

vaes

sfhi

frgo

optalhnee

2. Ойынның мақсаты: Оқушы карточкадағы суреттің атын беретін сөзді дұрыс құрастырып айтуы керек. Карточкада көрсетілген әріптен басталатын сөздерді табу ойыны. Қажетті материалдар карточкалар. Ойынның мақсаты: Оқушы бастапқы әрпіне қарап карточкадағы бейнеленген заттың атын сөзбен атауы қажет.

b

b

b

b

b

Сөздерді ойлан тап ойыны

1. Ойыншықтар аузы байланған қалтада. Ойынның мақсаты: Оқушылар қалта ішіндегі ойыншықтарды сыртынан сипау арқылы ойыншықтың атын беретін сөзді дұрыс айтуы керек.

2. Екі оқушы көздері байланған күйде ойыншықтар жатқан столға жақындайды. Қолдарындағы қарандаштарымен ойыншықтардың үстінен жүргізіп олардың /заттардың/ атын беретін сөздерді дұрыс айтуы керек. Ойыншықтың атын тез атаған оқушы ұтады.

Оқушылар дәптерлеріне әріптің жазылуын және баспа таңбасын жазады, алфавиттен басталатын әріпті, сонан басталатын сөзді, сол сөзге байланысты суретпен әртүрлі өрнектер жасайды.

Орфографиялық дағдыны дамытатын ойын түрі

1. Сөздіктен сөзді тап. Ойынға қажетті материал: әртүрлі заттың графикалық жазумен салынған суреті. Карточкада алфавиттегі әріптердің таңбасы жазулы болады. Мысалы:

A B P

Ойынның мақсаты : Орыс-ағылшын сөздігінен сурет бойынша сөздерді тауып, оны алфавит ретімен қойып шығу, бұл материалды оқушы алфавит ретінде пайдалануына болады.

Оқу дағдысын дамыту ойыны

/сөзді дұрыс айта білуге дағдыландыру/.

Оқу дағдысын дұрыс меңгертуде, сондай-ақ сөзге дұрыс екпін түсіріп айтуда мақал-мәтел, өлең, жаңылтпаштардың ролі зор. Оны оқушының жас ерекшелігіне, қызығушылығына қарай таңдап алынады. Мақал-мәтелде кездесетін әріптермен дыбыстардың дұрыс айтылуына ерекше көңіл бөлінеді. Төменде біз бірнеше мақал-мәтелдерді жаңылтпаштарды беруді қажет деп санадық.

Мысалы: 1. Swan swan over the sea [æ] [A]

Swim, swan, swim

Swan swam back again

Well swam swan!

2. What is red? [e]

Asks little Fred.

His sister says,

My bag is «red»

What is «red»?

Again asks Fred.

His brother says,

«My pen is red»

Бұл жаңылтпашты айту арқылы /г/ дыбысын дұрыс айта білуге дағдыландырады.

3. A friend in need is a friend indeed.

/f, i/ дыбыстарына

4. None is so busy as those that do nothing.

[z] [a] [th] дыбыстарына

5. East or west home is best.

[st] дыбыстарына

6. Wishes do not wash dishes.

[s] [sh] дыбыстарына

7. A little girl with a pretty curl.

[æ] [l] дыбыстарына

Can – қолдан келеді деген модальды етістіктің оқушылардың дұрыс және толық меңгеруі үшін қолданылатын ойын. Ойынның мақсаты: оқушылардың ойын жаттықтыру. Бұл ойынды жүргізу үшін класс екі командаға бөлінеді. Содан кейін мұғалім командалардың алдына мынадай сұрақ қояды:

«What can you do with a book?»

Әр команданың оқушылары мүмкіндіктеріне қарай / түсініктеріне қарай жауап береді.

Мысалы: we can read it.

We can write it.

We can learn many things from it.

We can take it from the library.

Can деген етістік тек қана a book деген зат есімнен басқа да зат есімдермен a car, a letter, a ball, a table, a room, a pen, an apple және тағы басқалармен байланыстырылып айтылуы

керек. Қай команданың оқушылары сан етістігіне байланысты көп жауап берсе сол команда жеңіске жетеді.

Лексиканы меңгерту ойыны

I. Сөзді көшіріп жаз. Ойынға ақажетті материалдар: карточкада бірінші басталатын әрпі жоқ сөздер жазылған: ed (bed), ble (table). Ойынның мақсаты: сөздің бірінші әрпін тауып жазу. Кімде-кім сөздің бірінші әрпін тапса, сол жеңген болып саналады. Ойынның варианты болуы мүмкін: барлық сөздердің бірінші әрпін табу / екінші варианттағы ойын түрі күрделірек деп айтуға болады/.

Сөзді есіңде сақта ойыны

Ойынға қажетті материал: алфавит әріптері. Ойынның мақсаты: карточкадан өздеріне керекті сөздерді тауып алу. Мысалы мынау – «С» әрпі. Оқушылар осы әріппен басталатын сөздерді ойлап табады. Еске түсірілетін сөз белгілі бір тақырып төңірегінде болуы мүмкін. мысалы, жануарлар дүниесі тақырыбынан алуға да болады. Ойында көп сөзді тапқан оқушы жеңіп шығады.

Сөзді дұрыс жазойыны

Ойынға қажетті материал: тақтаға екі сөз жазылып қойылады: bank, swim. Әр әріптің арасына бос орын қалдырылады. Мысалы:

b a n k s w i m

Ойынның мақсаты: әр команданың жетекшісі әр әріптің астына сөзді жазады. Команда мүшелері жетекшісіне жәрдем, көмек берулеріне де болады. Кімде-кім сөзді көп тауып жазса, сол жеңген болып саналады. Мысалы:

1-команда: 2-команда:

b a n k s w i m

ball apple not kettle son well in mother

Сөздерді құрастыр ойыны

Ойынға қажетті материал: сөздер жазылған карточкалар, карточка ортасынан екіге бөлінген. Ойынның мақсаты: карточкаларды / бөлінген / құрастырып, екі карточкада жазылған сөздерді дұрыс құрастырып оқыту, bread, colour, table, school.

Сан есімді қолдануға байланысты «Қанша екенін тап» ойыны.

Мұғалімнің столына 3/2 ұлбала, 1 қыз бала оқушылар шақырылады. Осы балалардың екеуі / 1 ұл бала, 1 қыз бала қолдарына бірнеше шарлар алулары керек. Үшінші бала алдыңғы екеуінің не алғанын көреді. Ойынды жүргізуші де осы бала. Мысалы: ол былай дейді: Nick has four balls. Ойынды жүргізуші қалған балаларда сұрайды: How many balls has N.? Nick has four balls жауапты алып, ол балаға Нариманға шарды екі қолына бөліп алуын сұрайды. Ал өзі осының бәрін көріп тұрады. Содан кейін ол былайдейді: “Nariman has one ball in his right hand”. “How many balls has he got in his left hand?” Ал Нариман болса ол сол қолындағы шардың нешеу екенін көрсетпейді. Бұл сұраққа дұрыс жауап берген оқушы орнынан тұрып мұғалімнің столының жанына келеді. Оленді ойынның жаңа жетекшісіне айналады. Ойынның жаңа жетекшісі ретінде оқушы қызға қарап ол былай дейді: «Altyn has three balls». Осылайша ойынның келесі циклі басталады.

Мынада ненің суреті салынған ойыны

Ойынға қажетті материал: аяғына дейін салынып бітпеген сурет. Ойынның мақсаты: ненің суреті салынғанын табу. Қойылған мақсат: сұраулы сөйлемнің құрылысын меңгеру: Present (Future) Indefinite. Мынадай сұрақ қойылуы мүмкін: Is it a book (house)? Ойынның варианттары: ойынға қажетті материалдар: бөлменің жобасы тақтаға немесе дәптерге сызылып көрсетілген: Is it a table in the middle of the room? ... Ойынның мақсаты: бөлмені немен жабдықтау керек. Бөлме ішіндегі заттар төртбұрышпен белгіленеді. Бұл ойынды команда болып, немесе екі-екіден бөлініп ойнайды. Бөлмеге қойылатын заттарды көп атаған адам / оқушы / жеңеді. Дұрыс қойылмаған сұрақ өз ұпайын жойған болып саналады.

Сөйлемді дұрыс құрастыр ойыны

Ойынға қажетті материал: карточкаға бірнеше сөйлемдер жазылады: we are sitting now. He writes stories is she. Карточканық кесу қажет. Сөйлем ішіне кіретін сөздерді кесуге болмайды. Ойынға қойылатын мақсат: сөйлемді дұрыс құрастыру. Сөйлемді дұрыс әрі тез құрастырған оқушы жеңген болып есептеледі. Құрастырған сөйлемдер үлгісі төмендегідей болуы мүмкін: he is sitting now. She is sitting now. We are sitting now. He writes stories. She writes stories. ...

Бұл қашан болды ойыны

Ойынның мақсаты: оқушы өзінің сыңарының / партнерінің / не айтуға тиіс екенін табуы керек. Ойын шамамен былай ше өтуге тиіс. I went to the cinema. Did you go to the cinema on Monday? - Yes, I did. Алғашқы құрастырылған сөйлем болуы мүмкін. Мысалы: I went ... Ойын барысында етістіктің мына шақ формаларын меңгеруге болады: Present (Past, Future) Indefinite, Present (Past) Continuous. Бұл ойынды екі-екіден де, немесе бір оқушы барлық класс оқушыларына қарсы ойнауына да болады. Ойынның мақсатын бірінші орындаған оқушы жеңген болып есептеледі. Сөйлемді дұрыс құрастыра алмаған оқушы ұпайын жоғалтады.

«Мен не істеп тұрмын?» «What am I doing?»

Мұғалім белгілі бір қимылдар жасап оларды көрсетеді де оқушылардан не істеп тұрғанын сұрайды. Ал, оқушылар мұғалімнің қимылдарын оқылып жатқан тілде оның қимылдарын / істерін / сипаттайды: / Сіз тақтаны сүртіп жатырсыз. Сіз адамның суретін салып жатырсыз. Сіз өзіңіздің столыңыздың айналасында жүрсіз. Сіз жазып тұрсыз және тағы сондайлар.

Келесі ойынның мақсаты оқушылардың ағылшынтіліндегі предлогтарды дұрыс қолдануға үйрету. Бұл ойын ағылшын тіліндегі сөйлемдердің бөлшектерін соның ішінде предлогтарды дұрыс орнықтыруға үйретеді. Бұл ойынды жүргізу үшін тақтаның алдына бір топ оқушы шығып қатармен орналасады. Содан кейін ойынға қатысатын оқушылардың біреуі кластан шығады. Бұл ойын түрін оқушылар шаршаған кезде дене шынықтыру ретінде жүргізуге болады. Балалар бірінің-бірі қолынан ұстап ортада тұрған адамды қоршап шеңбер жасайды. Бәрі де тұра қалып, ортада тұрған екі балаға еліктеп, олардың істегенін қайталайды. / Ортада тұрған ұл бала мен қыз бала қолдарын жоғары көтеріп, отырады, еңкейеді, секіреді, бастарын айналдырады/.

Did you ever see a lassie, a lassie, a lassie?

Did you ever see a lassie do this way and that way?

Do this way and that way.

Did you ever see a lassie do this way and that?

Мына өлеңдер арқылы лексико-грамматикалық дағдылар беріп меңгеруге болады:

When the wind is in the East, When the wind is in the West,

It's neither good for man nor beast. The corn and clover grow the best.

Бұл өлеңді 5-7 класс оқушыларына орындатуға болады.

Қазіргі методика жаңалықтарына сүйенгенімізде, ойын түрлерін сабақта проблема қоя отырып, эвристикалық мақсатта қолдану тиімді. Біздіңше, ойын түрлерін творчестволық мәнде де қолдану пайдалы.

Творчестволық ойын түрлері

Сабақта қолданылатын творчестволық мәндегі немесе басқа ойын түрлері лексико-грамматикалық, әріппен дыбыстарды, сөздерді дұрыс айту дағдысын меңгерту мақсатында қолданылады.

Бұл ойын барысында түрлі жұмбақтарды айтқызу арқылы сөздерді аударуға деген дағды беру көзделді.

Бұл жұмбақ түрлерін оқушының өздігінен сөздерді аудару мақсатында жаттығу жұмысы ретінде пайдалануға болады.

*One face, two hands
It goes, yet stands.
(A clock)*

*No feet but jumps.
(A ball)*

*Every evening we can see
All our planet ...
(On TV)*

*It lives in winter
And dies in spring
(Snow)*

*Two brothers are full all day and empty at night.
(Shoes)*

*It moves without legs and flies without wings.
(Cloud)*

*If yesterday two weeks ago was Saturday, what day will be tomorrow?
(Monday)*

*Who am I
I come from the sky
I wash the grass
And over the road
You may hear me pass
(Rain)*

*Red and green and delicate blue;
I can't catch it, neither can you!
(Rainbow)*

Қалай дұрыс оқу керек ойыны

Ойынға қажетті материал: карточкада кез келген әріптен басталып жазылған сөз. Мысалы: конвертте транскрипциясы және сөздігі бар әріптері. Ойынға қойылатын мақсат: сөздіктің көмегімен карточкада жазылған сөздерді / басқа әріптерінің қалай айтылуына қарамастан дұрыс айтып оны конверттерге бөліп салу. Сөзді дұрыс айтудың ережесін меңгерту көзделеді. Сөзді дұрыс айтқан команда жеңген болып саналады:

1-команда:
Cell [k] – wrong
Century [s] – correct

2-команда:
cloud [s] – correct
country [s] – correct

Қай сөз дұрыс ойыны

Ойынға қажетті материал: карточкада дұрыс және қате жазылған сөздер беріледі: down, bably, cok, shal, book, schol, left ... Ойынның мақсаты: алдымен дұрыс жазылған сөздерді тауып жазу, сонан кейін қате жазылған сөздерді жазу. Бұл ойын түрі оқушының зейінін, қабілетін дамыту үшін өте пайдалы деп айтуға болады. Осындай ойын түрлері шет тілінен тиянақты білім беруде, оқушылардың барлық назарын аудартуға себебін тигізеді. Сондай ойынның бірі – кроссвордтар. Төменде біз ұсынып отырған кроссворд ойыны лексикамен грамматикадан алған білімдерінің көлем анықтауға мүмкіндік жасайды.

Кроссвордты бірінші ойнаушылар үшін мына ойын түрін ұсынуға болады:

Түзу сызық бойында:

1. Оқу, үйрену. 4. Жоқ. 5. Тұрады. 6. Қызыл.

Тік көтерілген сызық бойында:

1. Сөйлеу, айту. 2. Астында. 3. Істеу, орындау.

Кроссвордтың жауабы:

Түзу сызық бойында:

3. Үшінші. 5. Жатыр. 7. Қою. 8. Жұмыс істеу. 10. Көз жасы. 11. Жыл. 15. Ат, жылқы. 16. Тіпті. 17. Ешнәрсеге қарамастан, барлығы да.

Тік көтерілген сызық бойында:

1. Етістіктің 3 шақ түрі. 2. Жүрек. 4. Аш. Құру, қирау. 9. Джек Лондон шығармаларының басты геройларының бірі. 11. Отанға қызмет ету. Армияда қызмет ету. 12. Етістіктің ауыспалы осы шақ түрі. 13. Ешкім де, жалғыз емес.

Кроссвордтың жауабы:

Across 3. Third. 6. Lies. 7. Unite. 8. Work. 10. Tears. 14. Year. 15. Horse. 16. Even. 17. Yet. Down 1. Blown. 2. Heart. 4. Hungry. 5. Ruin. 9. Keesh. 11. Serve. 12. Drank. 13. None.

«What's this?» деген сұраққа

It's a ... деген жауапты талап ететін ойын

Бұл ойынды 4-5 класстың оқушылары ойнайды. Оқушылар бұл ойынды ойнау арқылы жоғарыдағы негіздерді меңгереді. Мұғалім немесе балалардың өздері бір-біріне ана тілінде жұмбақ сұрақтарды қояды. Жұмбағының соңы «What's this?» сұрағымен аяқталады. Балалардың біреуі It's a ... деп жауап беруі керек. Мысалы: «Оны қолмен де және таяқпен де ұрады. Оны ешкім жабырқамайды. Ол сорлыны не үшін осылай ұрады? Я оны жұрттың бәрінің ұратын себебі ол өте қампиып тұрады. What's this? Балалар: it is a ball.

Сонымен 12-14 жастағы оқушыларда танымдық қабілетті меңгеруде өзіндік психологиялық ерекшеліктері болады. Демек бұлар да әлі де болса заттың сыртқы белгілеріне, түсіне қызығушылық басым келеді. Методистер бұл жастағы оқушыларға өз бетінше іздендіру мақсатындағы жұмыстарды беріп ойын түрлерін творчестволық мәнде ұйымдастыру пайдалы екенін атап көрсетеді.

Жоғарғы класс оқушылары әр түрлі творчестволық жұмыстар істеп үйренгендіктен, олардың бойында білім алудың активті формалары қалыптасып, дамиды. Олай болса, бұл класстарда ойын түрлері творчестволық мәнде, мақсатты жүргізіледі. Адамның психологиялық ерекшеліктеріне талдау жасағанда, танымдық қабілеті оның жас ерекшелігіне ғана емес оның жеке басына да тікелей байланысты болатындығын айтады. Сондықтан мұғалім сабақта ойын түрлерін пайдалануда осы мәселеге де көңіл аударуы қажет.

Әдебиеттер тізімі

1. Reading and writing. London. 2000.
2. Peter Smirinsky. Teaching English by Design. 2013-216 p.
3. Kelly Galagher. WritelikeThis. 2010- 200 p.
4. Sen R. Happy reader. New Delhi. 1999-300 p.
5. Амонашвили Ш. От игры к знаниям. М., 2009. – 250 с.
6. Стронин М.Ф. Обучающие игры на уроке английского языка. М., 2001. – 150 с.

УДК 16.21.37

ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ ТОПОНИМИКАЛЫҚ АҢЫЗДАР
(Шығыс Қазақстан өңірінің жер-су атаулары негізінде)

Игілік М.И.,

гуманитарлық ғылымдарының магистрі, аға оқытушысы

Халықаралық инженерлік-технологиялық университеті

Алматы қ., Қазақстан

e-mail:meirlym@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада «топонимикалық фольклор» жанрының пайда болуы мен қалыптасуының алғышарттары, топонимика мен фольклордың бір-бірін дамытатын, бірін-бірі толықтыратын, тыңдаушыны оқытатын, сөйлеушіні шабыттандыратын қайталанбас ортақ белгілері сипатталған. Фольклорлық аңыздарды тарихи және жергілікті (топонимикалық) деп бөлу, сонымен қатар Шығыс Қазақстан облысындағы елді мекен атауларының шығу тарихы туралы айтылады.

Кілт сөздер: фольклор, миф, мифтік таным, мифология, топонимика, аңыз, мотив.

Abstract. *The article describes the preconditions for the emergence and formation of the genre of «toponymic folklore», the unique common features of toponymy and folklore that develop, complement each other, teach the listener, inspire the speaker. The division of folklore legends into historical and local (toponymic), as well as the history of the origin of the names of settlements in the East Kazakhstan region.*

Keywords: folklore, mythical cognition, mythology, toponymy, legend, motive.

Аннотация. В статье описаны предпосылки возникновения и становления жанра «топонимический фольклор», уникальные общие черты топонимии и фольклора, которые развиваются, дополняют друг друга, учат слушателя, вдохновляют говорящего. В нем рассказывается о разделении фольклорных легенд на исторические и местные (топонимические), а также об истории происхождения названий населенных пунктов Восточно-Казахстанской области.

Ключевые слова: фольклор, миф, мифологическое познание, мифология, топонимия, легенда, мотив.

Кіріспе. Әлемдегі қандай ұлттың болса да фольклорында бір кезеңдердегі өмір шындығы жатады. Соның бірі фольклордағы жер-су атаулары болмақ. Өйткені, жер-суға ат қою арқылы халықтың қоршаған ортаға қатынасы, эстетикалық ой-танымы, зердесі, ұлттық болмысы аңғарылып отырады.

Жер-су туралы ежелгі халықтық түсінік, пайымдаулар ұлттың ұлт болып қалыптасуымен бірге жасалған, тіпті адам санасының қалыптасып, қоршаған ортаны тануына негіз болған факторлардың бірі деп қарау керек. Қазіргі Отан ұғымы, немесе атамекен, туған жер, кір жуып кіндік кескен мекен деп жүргеніміз түптеп келгенде байырғы көне түркілік жер-су деген түсініктен шығатындығы айтылып та, жазылып та жүрген жәйт.

Жер-судың ежелгі мәні мен маңызы, әлеумет өмірінде атқарған қызметі туралы сөз қозғағанда ең алдымен еске ғаламның жаратылуы, қоршаған әлем, табиғат жөніндегі қадым заманнан бері келе жатқан адамзат түсінігі, наным-сенімі қатар түседі. Ол - заңды құбылыс. Өйткені жер-су адамның саналы тіршілік иесі болуына жағдай жасаған қойнау, кеңістік, табиғаттың өзі. Сондықтан да адам өміріндегі ең маңызды орын - жер-суға тиесілі болмақ.

Әдістеме. Осы ойларды салмақтай келе біз топонимияға қатысты сюжеттердің фольклор жүйесіне жанр аралық қосылыстар негізінде трансформациялану үрдісін творчестволық процестің даму заңдылығы деп қабылдай аламыз. Сонымен бірге жер-судың мағынасын, оның халықтың жасампаз өнері – фольклорға қаншалықты деңгейде қатыстылығын бағамдай аламыз.

Бұдан шығатын қорытынды мынау деп білеміз:

1. Жер-су үш дүниелік ғаламды (жоғары – тәңір, төмен – ұмай, орта – адам) біріктіруші ұғым.

2. Жер-су жоғары мен төменнің қосындысы, туындысы ретінде табынатын тәңірлік мәнге ие, бірақ тәңір емес, адамзат өмір сүретін әлем, кеңістік бөлігі.

3. Жер-су кіндік кесіп, кір жуған туған жер, атамекен, отан ұғымының байырғы атауы.

4. Жер-су – табиғаттың өзі, яғни географиялық объектілер.

5. Жер-су – ықылым заманнан бергі уақыт пен кеңістік шегінде адамзат қалдырып отырған өмір таңбалары, топонимдер арқылы фольклор сюжеттерінен танылатын тарихи таным куәсі.

6. Жер-су фольклор шығармаларындағы әлем туралы, кеңістік туралы ойлар мен көзқарастардың таңба, символдық мән түріндегі жиынтық бейнесі.

7. Жер-су фольклор сюжеттерінде мотив тудырушы дәнекер, немесе кей жағдайда сюжеттік негіз [4, 16].

Осы тезистер топонимдер табиғатының тереңдігін, оның қазақ фольклоры жанрлары құрамынан көрініп, фольклор сюжеттерімен бірлікте атқаратын қызметін белгілеп, нәтижесінде жаңадан өркен салатын топонимдік фольклор жанрының қалыптасуына негіз болады деп есептей аламыз.

Фольклордағы басқа жанрларға қарағанда, аңыздың танымдық қызметі айқынырақ, ол елдің өткен тарихынан, өмірінен мағлұмат береді. Аңыз – халықтың өзі айтып берген ауызекі тарихы десе де болғандай. *«Аңыз дегеніміз – бір мекеннің, жергілікті жердің, я болмаса бір елдің, тайпаның, рудың ауызекі шежіресі, бір аймақта болған оқиға туралы, немесе атақты қайраткер жайында баяндайтын ауызекі әңгіме. Сондықтан аңыздардың сюжеті көп жағдайда ұлттық қана болады, бір елдің аңызы екінші елге ауыспайды, тіпті, аңыздың көпшілігі аймақтық қана болады»* [3, 36].

Басқа халықтарды айтпағанда, осы біздің ұлан байтақ Отанымыздың бір жерінде болған оқиға екінші жерінде қайталануы неғайбыл. Ал қайталана қалған күнде ондағы кейіпкерлердің, не болмаса жер-су аттарының басқа болуы мүмкін. Сондықтан ол оқиғаға байланысты туған аңыз басқа аймақтарға кеңінен тарамауы да. Мәселен, оңтүстіктегі мекендер жайлы аңыздар солтүстікте белгісіз. Не болмаса, керісінше. Әрине, бүкіл Қазақстанға белгілі болған, бір ғана аймақ аясынан асып кеткен оқиғалар жайлы аңыздар барлық жерге тарауы мүмкін, бірақ мұндай оқиғалар жиі болып тұрмаған. Соның өзінде де бүкіл Қазақстанға тараған аңыздар өзінің пайда болған алғашқы аймақтық сипатын жоғалтпаған.

Аңыздарда тұрақталған, бір типті, көп шығармаларға тән сюжеттік композиция болмайды. Онда қалыптасқан, бір аңыздан екінші аңызға ауысып жүретін канондық мотив пен сюжеттер өте аз. Сол себепті аңыз жанрында сюжеттік өзек әр түрлі және ол әрі қарай өрби түсуге бейім келеді. Әдетте, аңыздардың көлемі шағын, бірақ соған қарамастан олар айтылу мәнерінің қызғылықтығымен, мазмұнының тартымдылығымен, сюжет сонылығымен тыңдаушыны өзіне баурап алады, оған зор әсер етеді.

Әдетте, фольклортану ғылымында аңызды тарихи және мекендік (топонимикалық) деп екіге бөледі. [4, 36]. Бұлай болудың шартты екенін бұған дейін де бірнеше ғалымдар айтқан болатын. Топонимикалық деп бөліп жүрген аңыздарда тарихи негіздер, ал, тарихи

деп жүрген аңыздарда топонимикалық та мотив кездеседі. Алайда, мұнда шығарманың өзі емес, ондағы сарын ғана топонимикалық сипатта болуы мүмкін.

Нәтижелер. Сондықтан «топонимикалық аңыз» деген атауды шартты түрде ғана алу керек те, оған белгілі бір жерге, мекенге байланысты оқиғаны баяндайтын әңгімелерді жатқызу керек. Екінші сөзбен айтқанда, топонимикалық аңыз деп жер-судың, тау-тастың пайда болуы мен атын мифтік ұғыммен, немесе мифтік кейіпкердің іс-әрекетімен емес, бір оқиғамен, я болмаса белгілі қайраткер атымен байланысты түсіндіретін әңгімені айтқанымыз жөн. Яғни, фольклор туындыларында орын алған топонимдік сюжеттер мазмұнына, баяндалу ерекшеліктеріне байланысты бірнеше жанрлық түрге бөлінеді. Егер сюжет жер-су атауларына байланысты бір кезде өмірде болған жартылай тарихи оқиғаға құрылса-топонимдік аңыз, егер мифологиялық кейіпкерлердің қатысуымен діни нанымға негізделген белгілі бір жер-судың аталу себебін түсіндіретіндей маңызда болса - топонимдік хикаят, егер сюжет жер-су мекен-тұраққа байланысты ертеде болған әңгімені қиялмен көркемдеп, ғажайыпты сипатта баяндайтын болса - топонимдік эпсана деп аталады деп ұйғаруға болады.

Қандай да болмасын ғылымда белгілі бір жанрды жіктеп тану, теориялық қисынын жасау, мақсат, міндеттерін белгілеу оңай еместігі, ол үшін ортақ негізді табу керек екендігі белгілі. Біздің зерттеуіміздегі ол негіз – фольклордағы жер-су атаулары.

Алдымен жанрдың табиғатын, мөлшерін және туыстас жанрлармен қатынасын зерттемей біз дұрыс қорытындыға келе алмаймыз деген академик С.Қасқабасов сөзін басшылыққа алған жөн: «Жанрды жеке-дара бөлу үшін, сөз жоқ оның жалпы теориясы болуы тиіс» [1,12],-дейді ғалым. Ғалымның бұл пікірі кеңес фольклорының әдебиеттану терминдерін пайдаланғандығы, түптеп келгенде оның заңды да екендігі, өйткені фольклордың да әдебиеттің де сөз өнеріне жататындығы және сонымен қатар фольклорды әдебиеттен ерекшелендіріп тұратын өзіндік қасиеттері де бар екендігі, осыдан келіп фольклор жанрларын зерттегенде оның осы ерекшелігін аңғару керектігі тұрғысынан айтылған. Осы орайда орыс ғалымы В.Я.Проптың да мына пікірін ескергеніміз жөн: «Точное определение того, что понимается под жанром, невозможно вне рамок классификации жанров; жанры должны быть определены каждый как сам по себе, так и в их отношении к другим жанрам, от которых их нужно отличать. Оба эти вопроса – вопрос об определении жанров и о их классификации, по существу составляют две стороны одного большого вопроса» [2, 36].

Осы айтқандай біз жер-суды зерттейтін ғылым – топонимиканы, жер-суды халық шығармашылығының өзегіне айналдырған фольклорды бір жүйеде қарастырып, ортақ жанрлық принциптерін белгілеуді мақсат етеміз. Қазіргі кезде фольклортану ғылымы алдына күрделі мақсаттар қойып, көп қырлылығымен танылып келсе, топонимика ғылымы да ономастиканың өнімді ең үлкен саласы деп кеңестік ғылым белгілеп берген шеңберден шығып, басқа ғылымдармен өрелесе, салаласа дамып, ұлттық дәстүр мен ұлттық эстетикалық ойлау мүмкіндіктерін мейлінше кең таныта алатын поэтикалық жүйеге айналып келеді.

Талқылау. Фольклордың әдебиеттен дараланатыны – оның синкретті өнер екендігінде, басқа ғылым, білім, өнер салаларымен табиғи байланысында деп айқындалатындығы ғылыми ізденісте жүрген жұртшылыққа белгілі. Жалпы жанрдың өзіне тән ерекшелігі ақиқатты айта білуінде және оның суреттеп – сипаттауда қолданатын әдіс-тәсілдеріне байланысты болса керек. Әдебиетте ол форма мен мазмұнның сабақтастығы негізінде түсіндіріледі. Фольклорда сәл басқаша. Фольклор шығармаларында өз қоғамы тұрғысынан кезінде ақиқат деп танылған шындықты еншілес басқа ғылымдармен байланыстылық негізінде жүзеге асырушылық байқалады және бұндай байланыс, сәйкестіктер осылай жасайық деген мақсатты көздеп жасалмайды, табиғи түрде орындалып жатады. Бұл фольклордың синкреттілік сипатынан туындап жататын құбылыс екендігі аян. Мәселен, Шығыс Қазақстан облысына қарасты **АЯГӨЗ** жер атауына байланысты аңызды алайық.

Ерте замандардың бірінде ел болып әлпештеген ауылына көркі сай, сұлулығын суреттеуге тіл жетпейтін бір қыз өмір сүріпті. Ол қыздың аты – Аяу екен. Бой жетіп, толған айдай толықсыған шағында сол елдің жігіті Жайсаңмен тіл табысып, көңіл қосады. Екеуі бірге өмір сүруге сөз байласады. Күндердің бір күнінде ниеті қара Нойыс деген бір жігіт Аяуды айттырып алмаққа құдалық кәдесімен келіп, ауылына түседі. Бұған Жайсаңның туған-туысқандары араласып, іс насырға шабады. Әбден шиеленіскен кезде бір қапысын тауып, Нойыс Жайсаңды мерт қылады.

Осындай қайғылы оқиғаның куәсі болған Аяу нәр сызбайды, ботадай боздаған күйінде жатып алыпты. Үлкеннің сөзіне құлақ аспайды, кішіні тыңдамайды. Құрбы-құрдастарымен де қатыспайды. Сөйтіп қайғының салдарынан Аяу қаза тауыпты. Көзінен аққан жас сарқыраған өзенге айналыпты. Сонан ел жаңағы өзенді Аяудың көзінен аққан жас, Аяудың көзі деп атап, кейін келе «Аягөз» болып кетіпті [7, 44].

Осы тұрғыдан алғанда фольклордың иек артатын, тығыз байланысатын саласының бірі – этнография. Этнография халықтың салты, дәстүрі, жөн-жоралғысы сияқты өзіндік ерекшеліктерін сипаттап көрсетуі арқылы фольклорға мейілінше жақын тұрған ғылымның бірі. «Белгілі бір халықтың екінші бір халықтан тілі мен сенімі, мекен-тұрағы ғана бөлек емес, сонымен бірге мінез-бітімі де, салт-дәстүрі де өз ерекшеліктерімен дараланады. Ондай ерекшелікті елемей тұрып этнос туралы, олардың мәдени-рухани әлемі туралы белгілі бір тұжырым жасау мүмкін емес. Сондықтан да, этнография ғылымы алдымен этникалық ерекшеліктерге ден қояды» [6, 25]. «Фольклор жанрларын этнографияға сүйенбей зерттеу мүмкін емес. Этнографиялық материалдарды пайдалану жанрлардың шығу тегін анықтау үшін ғана қажет емес. Этнография фольклорлық жанрлардың ерте замандағы сипатын, алғашқы даму жолдарын зерттеуде өте пайдалы. Себебі жанрлардың да, сюжеттер мен мотивтердің де пайда болуы ғана емес, сондай-ақ олардың өмір сүруі мен өзгеру, даму жолдары да тұрмыспен, болмыспен тікелей байланысты» [1, 12]. Осы айтылғандай этнографиялық белгілер халықтық топонимдер бойынан да ерекшеленіп танылып тұрады. Мәселен «Қостіккен», «Елқонған» топонимдері көшіп-қонуды, «Төретүскен», «Кілемжайған» атаулары төре тұқымдарын ұлықтауды, «Атансойған», «Табакқырған» топонимдері ел басындағы ауыр тұрмыстық жағдайды білдіреді. Тізе берсе халықтық салт-сана, ырым-жорамалдарды бейнелеп беретін бұл секілді жер-су атаулары біздің жерімізде көптеп саналады. Әңгіме олардың көп, не аздығында емес, әңгіме осы жер-су атауларының аталу сырын, қойылу ерекшелігін өзінің шығармашылық өнеріне арқау еткен халқымыздың өзіндік эстетикалық көзқарасында, бұл тақырып бойынша қызғылықты сюжеттер түзіп отырған таным биігінде. Шығыстағы **БАРШАТАС** аңызы осының айғағы.

Өткен дәуірлердің бірінде жаз жайлауы бар, қыс қыстауы бар бай адам өмір сүріпті. Ол өзі сондай аңқау екен. Бай болғаннан кейін дәулетке қызықпай тұра ма, қай тұстан қандай пайда түсірем деп жанталасумен жүреді екен. Күндердің бір күнінде аңқау байдың дүниеқоңыз екендігін сезген бір жігіт үйіне келіп түседі. Үстінде оқалы шапан, астында әсем сәйгүлік кербез көңілді келісті жігітті бай жалпақтап қарсы алады. Ет желінеді, қымыз ішіледі. Көңілі орнына түскеннен кейін үй иесі қонағынан жөн сұрапты. Сонда әлгі жігіт:

– Бәле, байеке, сіз мені қалайша танымай отырсыз, мені бүкіл иісі қазақ таниды. Өрісім толған мал, жерім толған алтын-күміс байлық. Көңілім түссе сізге де қарасамын, – депті.

Оның сөзіне иланған аңқау бай:

– Сен шамалы тұра тұр, мал-жан өзімде де жеткілікті. Сен маған анау алтын тастарыңнан қарайласаң. Мен де қарап қалмаспын.

Жігіт келісім бере қояды. Сөйтіп байды қасына ертіп, жігіт өзі алдында көріп кеткен бір кең өлкеге келіпті. Өлкеде жерде жатқан жылтыр тастар, жаңағы жарқырауық тастарды көрген бай алтын екен деп ойлап осы жерді маған бер деп жата кеп жабысады. Басында

көніңкіремеген жаңағы жігіт артынан келісім беріп, ақысына байдан екі мың жылқы алып, алдына салып, көз көрмес, құлақ естімес жаққа кете барады. Бай болса мақтаншыпен ауыл адамдарын ертіп, сол жерге алып келіп көрсетеді. Сөйтсе алтын деп жүргені жай жылтыр тастар болып шығады. Жылтыр тасты жерді көпшілік Баршата деп атап кетеді [7, 61].

Сондай аңыздың тағы бірі **АҚШОҚЫ**.

Бір жылдары бір дәулетті елде жұт болыпты. Жазы қуаңшылық болып, жаңбыр жаумай, қыстан көтерем шыққан малдың жай-күйі жайсыздыққа ұласыпты.

Көпшілік бас қосып, мал-жанды аман сақтау үшін бұл жерден қоныс аудара көшу керек деген ұйғарымға келеді. Сөйтіп, жер ауа көшкен жұрт жайлы мекен жолыққанша жүре беріпті дейді. Бір уақыттарда көпшіліктің ішінен біреуі:

– Анау тұрған шоқыны көрдіңдер ме, сол жерге барып, қоныстанып көрсек. Малға жайлы болса, мекен етерміз, жайсыз болса тағы да көшерміз, – деген ұсыныс айтады.

Бәтуға келген көш сол жерге барып орын тебеді. Шалғыны мол, шөбі бітік, ағып жатқан өзені бар жайлы мекен малға жағымды болып тез көтеріледі. Бір жыл қоныстанып шыққаннан кейін төл егізден болып, жаңағы жердің құтты мекен екендігі байқалады. Риза болған халық:

– Шоқым, шоқы-ақ екен. Жарайсың, – деді. Сонан жаңағы биіктің аты «Ақшоқы» аталып кетіпті.

Сайып келгенде осы сюжеттер фольклор мен топонимиканы туыстастыратын негізгі мотив болып табылады. Фольклордың этнографиямен осылайша тығыз байланысты болып келетін өзіндік ерекшелігі оны атқаратын қызметіне байланысты, көтеретін жанрлық жүгіне байланысты әдебиеттен өзгеше екендігін көрсететін фактордың бірі. «Бұл жерде біз екі нәрсені анықтап алғанымыз жөн. Бірінші - фольклор мен әдебиеттің бірдей еместігі. Осыдан барып шығатын олардың пайда болу мен өмір сүру кейпінің өзгешелігі. Бұл өзгешелік оларды зерттеу әдістерінің де екі түрлі болуын тілейді. Екінші – ұғымдар мен терминдеріміздің мағынасын дәлме-дәл анықтау. Мысалы, жанрға байланысты «баяндау тәсілі», «бейнелеу тәсілі» сияқты тіркесті ұғымдар қолданылады. Біреу баяндайды, хабарлайды, бейнелейді. Фольклорда ол жыршы, ертекші, не өлеңші. Әдебиетте ол жазушы, ақын [1, 13]. Осы көрсетілгендей жанрды анықтау үшін оны шығарманың өз ішінен, табиғатынан тану дұрыс. Олай болса «Жанр дегеніміз - шығармадағы сюжеттің баяндалуы, бейнеленуі, өрілу тәсілдері», – деп орынды атап көрсеткен С.Қасқабасовтың пікірін басшылыққа ала отырып біз топонимдік фольклор жанрының туып қалыптасуына негіз болатын нәрсе - фольклорлық дәстүр бойынша туындайтын сюжет деп айта аламыз. Ал, бұл сюжет баяндалуы жағынан - фольклорлық, бейнеленуі жағынан- топонимикалық болып келсе онда біз сөз етіп отырған жанр жүгін арқалап алары сөзсіз. Өйткені, топонимика мен фольклордың байланысты екендігін әркім-ақ біледі. Алайда оны дербес жанр ретінде қарастыру қолға алына қойған жоқ. Ал топонимдік фольклор өз алдына жанр болуға қажетті шарттардың бәріне жауап бере алады. Оның халықтық шығармашылық өнердің жемісі екендігі де, әлеуметтік-тұрмыстық функция атқаратындығы да, топонимдерге байланысты сюжеттердің бірнеше вариантты болып келіп, ауызша таралуы да осының айғағы. Бұп - фольклорлық жанр жағынан туындайтын ерекшелік болса, бұған қоса оның мекендік, ақпараттық қызметтері топонимика тарапынан қосылатын ерекшеліктер болып табылады. Тағы да мысал келтірейік. Мәселен Шығыс Қазақстандағы **АҚШАТАУ**дың екі нұсқасы бар. Біріншісі: Күз мезгілі еді. Кернейден шыққан Есей батыр тобына ілесіп Жидебай да жол жүреді. Ұзақ жол жүріп, шаршаған топ бір жерге келіп ат басын шалдырады. «Ел арасында қандай жау бар дейсің?» деп, Есей мен Жидебай бастаған қырық жігіт қаннан-қаперсіз ұйқыға кіріседі. Ұйқылары қанған жігіттер ертесімен оянса, оздерінің жаяу қалғандарын бірақ біледі. Бұған намыстанған Есей батыр:

– Мынау бетке шіркеу, сүйеке таңба болды-ау, мен із кесіп жауды қуамын, – дейді. Сонда жас Жидебай:

– Мен де сізбен бірге барамын, – деген екен Қарындары ашып, шөлдеген екеуі кешкі мезгілде төбешік үстінде тігулі тұрған ақша отауды көрген. Отауға кірсе ешкім жоқ, дастархан жаюлы тұр екен. Екеуі сол жерде ауқаттанып, естерін жиып, жауды қуа кеткендерді күтеді. Ақша отаулы жерді «Ақшатау» деп атап кеткен. Ал екінші **АҚШАТАУ** нұсқасы мынау:

Қозыны жетімсініп, Баянды беруден бас тартқан Қарабай қаша жөнеледі. Қырық пары өліп, Аягөзге келгенде, Қарабай Баянды Қодарға бермекші болады. Әбден шарасы таусылған Баян Айбас деген жігітке қанатты қара биеден туған Бақа айғырды мінгізіп, Қозыға сәлемдеме деп, алтын сандыққа домбырасы мен моншағын, басындағы қарқарасын салып берген екен. Қарабайдың бар малын жалмаған ұзақ жол Айбас мінген Бақа айғырды да әбден титықтатса керек. Сол бір ұзақ та, қатерлі жолда келе жатып, Баянның сәлемдемеге берген ақ сандығын ат шалдырған жерінде ұмытып кетіпті. Бұл өңірдің алуан кенге бай болуын қариялар осы сандықтың қалуынан дейді екен. Сол сандық аппақ қалпында тауға айналған деседі. Содан алтын сандық пен «Ақшатау» деген жер аты байланыстырылыпты [5, 23].

Қорытынды. Бұдан фольклор жанрларының қандай өзіндік ерекшеліктері болса, топонимиканың да сондай принциптері бар екендігі белгілі болады. Алайда бұл екеуінің басын біріктіретін негіз - фольклорлық сюжеттер екендігі анық. Осы айтқандарды қорыта келгенде туындайтын тезис біреу, ол – топонимика мен фольклордың тығыз байланыстылығы. Сонда топонимика мен фольклордың бірін-бірі дамытатын, бірін-бірі толықтыратын, тыңдаушыны үйіретін, айтушыны желіктіретін бірегей ортақ қасиеттері топонимдік фольклор жанрының туып, қалыптасуының алғышарты болып табылады.

Топонимдік атаулардың басқа фольклор туындылары секілді таза халық шығармашылық өнерінің жемісі екендігін ескерсек, оның таным тарапындағы мәнін, поэтикалық өңі мен эстетикалық қуаты жоғары екендігіне көз жеткіземіз. Ғалым Пропп айтқандай, фольклорды жіктеп танушының бірінші міндеті – өз халқының фольклорының жанрлық құрамын белгілеу. Олай болса әр кезең, әр дәуірде халық өмірінің шежіресіне айналған фольклорлық мұрамыздың ұлттық ерекшелігімізді жан-жақты танытар мүмкіншілігін шектемей оның басқа ғылым салаларымен байланысын, еншілес ғылым салаларының тыңнан соқпақ салып дамуына арқау болар қадірі мен қуатын таныту, таныта отырып уақыт сұранысына орай туындайтын жанрларын белгілей алу бүгінгі өскелең ғылым міндетіне алар келелі істің бірі екендігіне дау жоқ.

Әдебиеттер тізімі

1. Қасқабасов С.А. Елзерде. – Алматы: Жібек жолы. – 2008. – 504 б.
2. Пропп В.Я. Фольклор и действительность. – Москва: Наука, 1976. – 328 с.
3. Қасқабасов С.А. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1985. – 272 б.
4. Пангереев А.Ш. Жер-су атауларының поэтикасы. – Ақтөбе, 1996. – 114 б.
5. Ислямов А. Шығыс Қазақстан топонимикасы: Әдістемелік құрал. – Алматы: Эверо, 2003. – 112 б.
6. Шығыс Қазақстанның аңыздары, ертегілері. – Өскемен: Артекс, 2018. – 122 б.
7. Бабалар сөзі. 100 томдық. Т.80. – Топонимдік аңыздар. Құраст.: Т.Әлібеков, Т.Әкімова. – Астана: Фолиант, 2011. – 416 б.

УДК 003.091

**ВЕРБАЛИЗАЦИЯ КОНЦЕПТА “ҚУАНЫШ” В КАЗАХСКОЙ
ЛИНГВОКУЛЬТУРЕ В ЭКСТРАЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ РЕАЛЬНОСТИ****Мауленова Б.С.,***магистр педагогических наук, преподаватель**КазНУ имени аль-Фараби**г. Алматы, Казахстан**e-mail: banitmaulenova@mail.ru*

Аннотация. Тема научной статьи тесно связана с одним из актуальных направлений современной лингвистики – лингвокультурологией. Объектом исследования являются ядерные лексемы, их лексико-семантические поля, представляющих концепт “куаныш” в казахской лингвокультуре. Уточняется, что концептосфера народа отражает объекты и явления окружающей действительности по их существенным признакам. Вокруг особенно важных в понимании этноса признаков концепта создаются мифологические толкования, рождаются верования, формируются разнообразные коннотации. Весь этот круг ментальных образов включается в семантему лексем, вербализующих собой тот или иной концепт. Выявляется роль эмоциональной сферы в формировании национального языкового сознания, вербализация концептов в различных языках в обширных метафорических полях, связанных с психическим миром человека. Выявленные примеры позволили определить значимость концепта, его место в концептосфере и дать подробное описание признаков концепта. Актуальность предпринятого исследования «определяется выбором в качестве объекта исследования концептов, репрезентирующих положительную эмоцию – радость».

Ключевые слова: лингвокультурология, вербализация, концепт “куаныш”, семантическое поле, ядро концепта.

Abstract. The topic of the scientific article is closely related to one of the current directions of modern linguistics - linguoculturology. The object of the study is nuclear lexemes, their lexico-semantic fields representing the concept of “kuanysh” in the Kazakh linguoculture. It is specified that the conceptsphere of the people reflects the objects and phenomena of the surrounding reality on their essential grounds. Mythological interpretations are created around the signs of the concept that are especially important in understanding the ethnos, beliefs are born, and various connotations are formed. This whole circle of mental images is included in the semantema of lexemes that verbalize this or that concept. The role of the emotional sphere in the formation of the national language consciousness is revealed, the verbalization of concepts in various languages in extensive metaphorical fields associated with the mental world of a person. The identified examples made it possible to determine the significance of the concept, its place in the conceptsphere and give a detailed description of the features of the concept. The relevance of the undertaken study “is determined by the choice as the object of study of concepts representing a positive emotion - joy.”

Keywords: linguoculturology, verbalization, concept “kuanysh”, semantic field, concept core.

Если часть ученых, исследуя номинативно-функциональный аспект психических состояний, описывают макроконцепт, в который входят концепты «страх», «беспокойство», «злость», «грусть», «радость», «стыд», составляющие языковое сознание русских [1], другие исследователи проводят сопоставительные анализы концептов, ассоциативных полей

концептов в разных лингвокультурах, в частности, в русской и казахской лингвокультурах [1, с.312].

Обратимся к части макроконцепта «психическое состояние» - концепту «қуаныш» в казахской лингвокультуре.

В толковом словаре казахского языка значение слова «қуаныш» дается таким образом: 1) предмет: *чувство радости от чего-либо (бір нәрсеге қуану сезімі); радостное настроение (шаттық, көңілділік)*; 2) переносное значение: то, на что кто-то может опираться; отрада, интерес, опора (біреудің көңілге медеу тұтарлық нәрсесі; жұбанышы, қызығы, арқа сүйері) [4, с.623].

Исследователь З.Е. Сулейменова считает, что к ядру концепта «қуаныш» относятся следующие глаголы и словосочетания, в той или иной мере обозначающие «қуаныш»/«радость»: *алақайла, арсаңда, дарди, дәсерле, жадыра, жайра/жайраңда, көңілден, қуан, қуанышта, масаттан/набаттан, мәзден/мәзсін, табала, шаттан, мәз бол, мәз-мейрам бол, мәре-сәре бол, төбесі көкке жету, жерден жеті қоян тапқандай қуан, әйелі ұл тапқандай қуан, әкесі базардан келгендей қуан, балаша мәз бол, бөркін аспанға (көкке) лақтыр/ат, шат бол, жүрегі жарыла жазда, қуанышы қойнына сыйма*.

К словам и словосочетаниям, близким к ядру концепта «қуаныш»/ «радость», лингвист относит следующие: *пейілден, жайтаңда, мазатсы, майсаңда, масайра, мазаттан, бір жаса, далиып сала бер, көңілге нұр құйыл, көңілі желдей ес, танауы желбіре, мұраты таулап отыр, мейманасы ас, мастық кір, құдайды құлағына ұста, қиын қуан, өлгені тіріліп, өшкені жан*.

А к периферийным словам относит такие глаголы и глагольные сочетания, как: *арсақта, арсалаңда, арсалақта, жайдарылан, жайма-шуақтан, жадыраңқыра, күптен, жарқыра, жетіс, ләзаттан, мастан, райлан, рақаттан, сүйсін, тойл, хоштан, мейрамда, мерекеле, мажыра, күл, дәулетке мас бол, жүрегі луп ет, жыларын да, күлерін де білме, шала байы, мейірі қан, ләззат ал, қарық бол, ақ түйенің қарны жарыл, жырттылып айрыл, көтені шелектей бол, сыртынан семір, көңілі шалқ, көңілі көтеріл, көңілі тасы, көңілі сергі, көңілі судай тасы, жадырап сала бер, соңынан күл шап, көңілі жадыра, асыр* [5, с.11].

В процессе анализа примеров из художественной литературы, средств массовой информации мы определили в казахской лингвокультуре девять свойств-центров односоставного ядра *қуаныш* концепта *қуаныш*. Это основной центр *чувство*, а на периферии – свойства-центры *действие, явление природы, результат, совместное действие, следствие, признак, внешнее проявление, имя*.

1) Свойство-центр ядра концепта *қуаныш* «Обозначение чувства»

Сема «радоваться» передается разными лексемами. Например, *қуанышын ірке алмай, жасыра алмай – не умея скрыть свою радость, қуанышын білдірді – показал свою радость* в предложениях:

Өзінің ішінде жүрген бір қуанышын ірке алмай, жасыра алмай, жарқырап білдірді; Олардың не дегенің Есейдің құлағы шалмаса да, бұл арада Аралдың балықшы шалын көргендеріне шын көңілдерінен қуаныш білдіріп, басын шұғыл, «рад, ад ... очень рад» деп жатқандарын білді [6, с.366].

В качестве основной лексемы используется и глагол *кеңелу* в сочетании с существительным *қуаныш* в Дательном падеже:

Жеңіске жеткен қуанышқа кеңелді, жетпеген арманда кетті [7, с.360]. *Қуаныштан соң қуанышқа кеңеліп, қарық боп қалдым зой* [6, с.257].

Заметно и активное использование глагола *болу*:

Көңілінде қуаныш бар еді, арызын жаза түсті де, кенет шұғыл ойланып: «сөгісімді не үшін алады?» - деді ішінен [6, с.257].

Показателем чувства радости как переживаемого чувства является и именно слово *үстінде* в сочетании с глаголом *қуаныш* в форме родительного падежа/ Ілік септік: *қуаныш үстінде – радуюсь, в радостном состоянии, переполненный радостью:*

Қуаныш үстінде ойына келген әлденені қатты айқайлап түсіндірмек болады [6, с.257].

2) Свойство-центр ядра концепта *қуаныш* «Явления природы»

Как известно, менталитет народа имеет непосредственное отношение к его этническому своеобразию. Наиболее точное определение этого понятия мы можем найти в «Энциклопедическом словаре культуры» в котором менталитет (ментальность) трактуется как глубинный уровень массового сознания, коллективные представления людей, их образ мира, доминирующий в толще общества [9, с.640]. Исходя из этого можно сказать, что «понятие «ментальность» фиксирует не только осознаваемые людьми типы собственного мышления и чувствования, но и процессы, протекающие бессознательно либо нечетко сформулированные, существующие на уровне социальной психологии. Это совокупность способов ориентации в социальном и природном мире, доходящая при своей реализации до автоматизма мыслей и поступков» [10, 61-65].

Как справедливо пишет исследователь Ш. Жаркынбекова, «национальный образ жизни народа формируют прежде всего природные условия, животный и растительный мир, его окружающий. Природа предопределяет род труда людей (ремесла и промыслы), обычаи и традиции общества. А в процессе практической деятельности нации вырабатываются нравственные категории в осмыслении роли и места человека в мире (отношение к труду, взаимоотношения в обществе, в семье, понимание добра и зла, красоты, истины и т.д.)» [11, с.447]. Мы бы добавили – и в осмыслении эмоциональных понятий.

Концепт «*қуаныш*» в казахском языке часто сравнивается с явлениями природы, с изменениями в природе, так, часты сравнения с солнцем, ветром, светом: *саябырлап басылмау, бұлттың аспан арасынан тууы, күншуақты қуаныш сәулесі, жарық қуаныш сәулесі* и др. Например: *Әзір саябырлап басылмаған қуаныш бар тәрізді. Бұлтты аспан арасынан қуаныш, сәулелі, күлкілі, жүзі бар Абайдың жалғыз ғашығы – Тоғжан жүзі туды. Жаңағы жалтыраған күншуақты қуаныш сәулесін* енді күдік пен дерттей, соңғы ойлар бұлттары бүркеп басып барады. *Павлов әкелген осындай үмітке толы ойларын Абай көңілінің ендігі жүдеу күйіне алыс та болса, өте жарық қуаныш сәулесін салғандай болады* [8, с.450].

Действительно, «именно действующие в данном сообществе способы познания действительности и формирования суждений о ней обретают в их словесном выражении ... жизненное значение и действенность, так как язык обладает уникальной способностью аккумулировать в себе все исторические и культурно значимые факты из жизни его носителей. Актуальные для данного языкового сообщества представления о мире неизбежно отражаются в языке этноса в виде концептуальных понятий» [10, с.62-63]. С этим трудно не согласиться.

3) Свойство-центр ядра концепта *қуаныш* «Совершать «одушевленное» действие»

Чувство радости как одушевленное существо может *распирать/ кернеу, волновать/ толқу, не может скрываться/ қойнына сыймау, дать почувствовать себя/ сезіндір.*

Здесь сразу надо заметить, что активными *локализаторами* чувства радости в казахской лингвокультуре, по сравнению с русской лингвокультурой (хотя и в русском языке есть сочетания *переполнившая сердце, распирая грудь, переполняет грудь*) являются органы человека *сердце/ жүрек и грудь/ кеуде*, например:

жүрегін толтырған/ переполнившая сердце, жүректі/кеудемді кернен/ распирая сердце/ грудь, жүрегіне тығылды/ спряталась в сердце, қойнына сыймады / не помещается в груди/ переполняет грудь.

Например, это ярко видно в следующих примерах:

Жүрегін толтырған қуаныш та, назды мұң мен толқынды ыстық ой да – барлық пердесіз, қалтқысыз шынын осы әнге табыс еткен [8, с.257]; *Әлдебір қуаныш жүректі кернеп, айналам гүл-гүл жайнап масаттанып ән салғым келеді* [11, с.63]; *Кеудемді қуаныш кернеп, жүрегім әлі лүпілдеп тұр* [12, с.288]; *Қуаныш толқып, жүрегіне тығылды* [13, с.447]; *Жүрегі лүпілдеп, кеудесін қуаныш кернеп, шаттанып келе жатқан-ды* [6, с.257]; *Гөзалдың кім екенін білісімен оның қал-жағдайын, денсаулығын сұрағанда, қуанышы қойнына сыймады* [14, с.376]; *Қара су ұрттап отырсаң да езуінен ақ май ақтарылғандардан өзіңді әлдеқайда бақытты сезіндіретін қуаныштың құдіретін қайда қоясың!* [15, с.296].

4) Свойство-центр ядра концепта *қуаныш* «Быть результатом чего-либо, действия/предмета»

При обозначении свойства-центра ядра концепта *қуаныш* «Быть результатом чего-либо, действия/предмета» главными индикаторами выступают глаголы *әкелу/приносить, жеткізу/доставлять, көріну/виднеться/чувствоваться, бөлеу/радовать*. В примерах, выявленных в ходе исследования, мы обнаружили указанные глаголы в сочетании с лексемой *қуаныш* в Винительном падеже/ Табыс септік: *қуаныш әкелгендей, жеткізейік; қуанышты жеткізуге асықты*; Именительном падеже / Атау септік: *қуаныш көрінді*; Дательном падеже / Барыс септік: *қуанышқа бөлейтін*:

Қуаныш әкелгендей, ем болар дауаны айтқандай Абай жүзіне қарай беріп еді [8, с.450]; *Жанында отырып оның қалай дем алғанын естудің өзі маған қуаныш көрінді* [11, с.63]; *Гүлжан бұл қуанышты ауылға жеткізуге асықты* [15, с.21]; *Қуанышымызды жеткізейік деген ниет қой* [16, с.348]; *Ал алтын түс – қуанышқа бөлейтін күндізгі шуақты күні* [14, с.203].

5) Свойство-центр ядра концепта *қуаныш* «Обозначать совместное проявление чувства».

Бірі саған мұңын шақты, сырын айтты, қуанышымен бөлісті, ашуын шығарды, алғыс айтқысы келгендерге сен арқылы алғысын айтты, сезімін білдірді [18].

Использование слова «бөлісу» как «разделить» некоторыми исследователями считается калькой с русского языка. Так, например, есть такое мнение: «Қуанышымен бөлісті», «сағынышымен бөлісті». Орысшадан дәлме-дәл аударма. Нағыз қазақ бұлай деп айтпаған болар. Дүние-мүлік, мал-пұл бөлісуі мүмкін. «Қайығыңмен бөлістім, бөлісемін» деген. «Қайғына ортақпын», «қуанышына бірге қуанам» деуі мүмкін» [19].

По мысли автора, казахи так не говорили. Можно *разделить имущество, скот*, но нельзя *разделить горе и радость*. Казахи могли говорить «қуанышыңа бірге қуанамын»/ «радуюсь вместе с тобой твоей радости», «қуанышыңа ортақпын» / то же, что и *разделить радость, вместе радоваться*.

Но, тем не менее, мы относим это свойство к числу не исконных, а приобретенных позднее свойств концепта «қуаныш» в казахской лингвокультуре. При этом мы учитываем и частотность употребления этого свойства-центра ядра концепта *қуаныш*.

Это является ярким примером взаимовлияния и взаимопроникновения культур в современном мире.

6) Свойство-центр ядра концепта *қуаныш* «Быть следствием, причиной, источником счастья»

Радость – это чувство-следствие, которое ощущается зачастую после творческого или социально значимого действия. Радость характеризуется чувством уверенности и значимости, а уверенность и личная значимость, которые приобретаются в радости, дают человеку ощущение способности получать удовольствие от жизни.

Қазір жәрмеңке басындағы Абайға тілеулес барлық халық өз бетімен қуаныш мәз-

мереке жасап жатыр екен [8, с.450]. / Народ для Абая создавал праздник (действия приводят к радости);

Өйткені – Отансыз өмір, онсыз қуаныш жоқ [20, с.360]. / Без Родины нет радости (только чувство Родины доставляет радость);

Өмірдің қуанышы да көп алуыңда емес, басқаларға көп беруіңде, білім мен тәжірибеңді халыққа таратуыңда [21, с.447]. / Радость будет, если будешь не только много брать, но и делиться своим опытом;

Қара су ұрттап отырсаң да езуінен ақ май ақтарылғандардан өзіңді әлдеқайда бақытты сезіндіретін қуаныштың құдіретін қайда қоясың! [22, с.320]. / ... Как не сказать о радости, дающей прочувствовать счастье;

Алақандай күйтабақ айналып біткенше мың құбылады: қуанышы қойнына сыймай жас балаша секіре ме, күле ме-ау, ұқпайсың [22, с.34].

Осы күйі, бір гана сәт жалт еткен, сәл қуаныш жүзі екен. Олардың кейіске, ренішке толы ажымды жүздеріне қазір бір сәтке ашық сәуле түскендей, қуанышқа сүйсінген елес білінеді [8, с.451].

Соншама қандай қуаныш, келіншегің ұл тапты ма? [21, с.120]. / ... Что за радость такая, жена сына родила? (радость от рождения сына).

7) Свойство-центр ядра концепта қуаныш «Свойство обладать признаками»

Концепт *қуаныш* как имеющий свойство «обладать признаками» в казахской лингвокультуре имеет разграничения 1) по объему, 2) по истинности/ неистинности, 3) по интенсивности/неинтенсивности, 4) по месту расположения, 5) по цвету и качеству.

По объему радость имеет такие свойства, как быть в большом количестве (көп), проявлять себя всю (бар):

Сол ретте Әбіш пен Мағаш арасындағы ойда жоқ күйден туып ұлғайған мол махаббат жайын Дәрмен көп қуаныш етіп тамашалайтын [8, с.451].

Төбе баурайындағы қыстаққа қаруы жарқылдап, жаңа-жаңа кіріп баратқан өз адамдарына қадалған мейірімді, көк көзі, Ивановтың бойындағы бар қуанышын пәш етеді [6, с.257].

По истинности/ неистинности *радость* в казахской лингвокультуре может быть истинной, искренней (шын):

Иә, халайық, бұл бір асыл мереке болды, шын қуаныш, қалтқысы жоқ халық қуанышы [8, с.450].

Көп бөтен жұрт арасында, іздеген Абайларын жаңа тапқан екі қарт, шын қуанышты сияқты [8].

По интенсивности/неинтенсивности радость проявляет себя горячей (ыстық):

По Әр өңірге сәл тоқтаса, нелер ыстық қуанышты елес береді [8, с.450].

По месту расположения это чувство может быть глубоко внутренним (іш/ внутри/ внутреннее):

Нұрлы қызыл жүзі іш қуанышымен, шын рақатымен жадырағандай, жайнай түседі [8, с.450].

По цвету и качеству радость представляется светло-красной (ақ-қызыл), прекрасной (керемет), пугливой (үрейлі).

Обладание цветом типично для концептов в казахской лингвокультуре. Например, белый цвет в казахской лингвокультуре является символом чистоты, преданности; синий цвет – цвет герба и флага страны.

Представляем следующие примеры с концептом *қуаныш*, имеющим свойство по такому признаку, как *цвет и качество*:

Оның жүзінде шапақ атқан, ақ-қызыл қуаныш ажары бар [8, с.452].

Бүнің бәрі баласын сүйетін ана үшін керемет қуаныш [6, с.257].

«Сүйікті» деген сөзді де өз ішінен әлдеқандай үрейлі қуанышпен құпиялап қана айтады [6].

В отличие от русской лингвокультуры, *радость/қуаныш* в казахской лингвокультуре имеет разграничения 1) по объему, 2) по истинности/неистинности, 3) по интенсивности/неинтенсивности, 4) по месту расположения, 5) по цвету и качеству, но не имеет деления по ясности/неясности, важности/неважности, творческому накалу, как в русском языке. Отличие также и в том, что по сравнению с русским языком, концепт *қуаныш* имеет признаки по месту расположения, по цвету и качеству.

8) Свойство-центр ядра концепта қуаныш «Свойство проявлять себя внешне»

Осы ауылға келгеннен бері екінші рет жылағаны. Бірақ бұл жолғысы – қуаныш жасы еді (весть об отце) [22, с.34].

«Өзге өзгеңді не қылайын, Біржан аға» – деп бастап, қонағына жаңа бір қуаныш жүзімен қарады. Қуаныш, бақыт араласқан жарқын жүзбен қатты күрсінді. Өзінің ішінде жүрген бір қуанышын ірке алмай, жасыра алмай, жарқырап білдірді [8, с.452].

Зина лып етіп барып, өз орнына отыра қалды; балбұл жанған өңінде күшпен іріккен қуаныш күлкісі толқып қайтып тұр. Ивановтың бозғыл өңіне бұрқ етіп қан тепті. Қуаныш қаны. Туған жерін көріп, анасына, қарындасына, жерлестеріне кездескен қуаныштан оның өзі де жылап жібере жаздап, көңлі босап тұр еді [6, с.257].

9) Свойство-центр ядра концепта қуаныш «Обозначать имя человека /мужского пола»

Как известно, казахское имя имеет свои собственные корни, происхождение и конкретное значение. Казахский народ с древних времен верил, что данное человеку имя может влиять на дальнейшую судьбу человека, определять ее. По этой причине, казахи, давая имя ребенку, придавали этому очень глубокое значение и старались подобрать имя, в котором бы заключались те черты, достоинства и добродетели, которые они хотели бы видеть в своем ребенке. Ярким тому доказательством служит и существование у казахского народа специального обряда наречения ребенка, когда старейшины рода на сороковой день после рождения ребенка собирались в доме и с утренней молитвой обсуждали, какое имя надо дать ребенку. Затем мулла читал молитву и при этом три раза произносил имя на ухо ребенку.

Также и имя «Қуаныш» (как и Бақыт/счастье, Үміт/надежда, Рахат/удовольствие и др.) служило своего рода жизненным ориентиром для ребенка, он, предполагалось, должен был приносить радость не только родным, семье, но и народу. Эта вековая традиция существует и поныне и, на наш взгляд, имеет право на вечное существование. Лексема «Радость» как имя для русской лингвокультуры не характерна.

Пример со свойством-центром концепта *қуаныш* «Обозначать имя» убеждает нас в мысли о том, что в процессах метафорической номинации многое может зависеть от национальных традиций. В данном случае речь идет о казахской культуре имени. Разумеется, имя-метафора встречается и в других языках. Но в казахской лингвокультуре, надо отметить это, номинативная функция имени неразрывно связывается с его этической функцией, «переходя в продолженное этическое воздействие на ребенка через символику самого близкого для него слова – его имени» [23, с.96]. Этот процесс наречения именем был одним из ярких актов воспитания. Действительно, когда новорожденному дают образное, говорящее имя, то это не только проблеск древнейшего магического мышления, не только дань моде или традиции, но и постулирование связи:

имя – человек, имя – судьба, т.е. запрограммированное на долгие годы воздействие на человека через его имя» [23, с.14-15].

Таким образом, мы приходим к выводу о том, что семантическое лингвокультурологическое поле концепта *қуаныш* в казахской лингвокультуре состоит из ядра – *қуаныш*, центра – чувство, а на периферии – действие, явление природы, результат, совместное действие, следствие, признак, внешнее проявление, имя. По сравнению с русским языком, не выявлено использование лексемы *қуаныш* в качестве обращения к близкому человеку. Во всяком случае, даже если имеют место единичные примеры обращений *Қуаныш* в казахском языке (как калька с русского языка), это явление не типично для казахской лингвокультуры.

Список литературы

1. Лазариди М.И. Психические состояния в полевом описании: Монография. – Бишкек. 2005.
2. Гиздатов Г.Г. Ассоциативные поля в русском и казахском языках. – Алматы. РНК. 1997.
3. Сулейменова Э.Д. Казахский и русский язык: основы контрастивной лингвистики. - Алма-Ата: Демееу.
4. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. –Алматы: Ғылым. 1982. 6-том – ред. Ысқақов А.Ы).
5. Сулейменова З.Е. Семантическая структура глаголов со значением радоваться (на материале казахского, русского и английского языков). Автореферат дисс... на соиск. уч.степени к.филол.н. – Алматы, 2001.
6. Нұрпейісов Ә. Күткен күн. Роман. – Алматы: Жазушы,1967.
7. Нұршайықов Ә. Таңдамалы шығармалар. Екі томдық. Ақиқат пен аңыз. Роман-диалог. – А.: Жазушы, 1980.
8. Әуезов М. Абай жолы, - Алматы.
9. Энциклопедический словарь культуры. – М., 1977.
10. Жаркынбекова Ш. К. К вопросу о методах сопоставительного исследования в лингвокультурологии// Cuadernos de Rusística Española, № 6 (2010). – Жаркынбекова Ш. К.
11. Шашкин З. Өмір тынысы/ Таңдамалы шығармалар. Алты томдық. 1-т. Повестер мен әңгімелер. Алматы: Жазушы, 1972.
12. Жәкенов З. Бозқараған: повестер мен әңгімелер. – Алматы: Жалын, 1984.
13. Шашкин З. Ұядан ұшқанда/ Таңдамалы шығармалар. Алты томдық. 1-т. Повестер мен әңгімелер. Алматы: Жазушы, 1972.
14. Момышұлы Бақытжан. Жанымның жарық жұлдызы: Роман. – Алматы: Жазушы, 1985.
15. Сәукетаев Т. Жанартау/Жалғыз салт атты: 1979 ж. «Жалын» бәйгесі жүлдегерлерінің шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1981.
16. Ахметбеков К. Алқакөл. Роман. 2-кітап. – Алматы: Жазушы, 1979.
17. Момышұлы Бақытжан. Жанымның жарық жұлдызы: Роман. – Алматы: Жазушы, 1985.
18. <http://massaget.kz/blog/9035>
- 19.Тіней Оразайдың Мұртазасының Файзолласы. <http://www.alashainasy.kz/culture/17109/>
20. Нұршайықов Ә. Таңдамалы шығармалар. Екі томдық. 2 т. Ақиқат пен аңыз. Роман-диалог. – А.: Жазушы, 1980.
21. Шашкин З. Темірқазық / Таңдамалы шығармалар. Алты томдық. 1-т. Повестер мен әңгімелер. Алматы: Жазушы, 1972.
22. М.Мағауин.Бір атаның балалары: Повестер және роман. – Алматы: Жазушы, 1980.
23. Харченко В.К. Функции метафоры: Учебное пособие. Изд. 2-е. – М.: ЛКИ, 2007.

УДК 81-139

THE EFFICIENCY OF USING INTERNET IN FOREIGN LANGUAGE TUITION

Massutova D.S.,

master of Pedagogical Science

Volkov Dmitriy,

1st course student

International Engineering Technological University

Almaty, Kazakhstan

Abstract: The following article will discuss and provide key information about the benefits and drawbacks of internet resources that could be used to learn a foreign language. The article contains scientific and practical data which was extracted by surveying students' opinions. In addition, this article gives an overview of the importance of the Network in the future teaching of languages and shares plenty of professional ideas based on Internet activities that are being involved in the current education system all over the world.

Keywords: Internet resources, web pages, Educational system, Foreign languages.

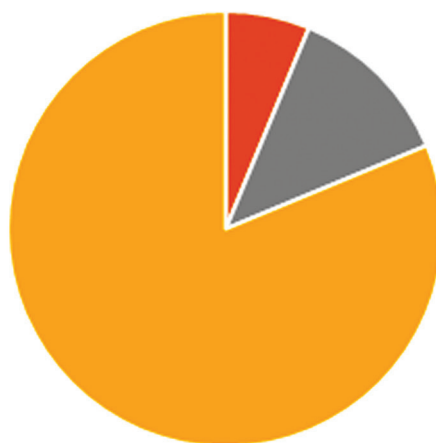
Currently, in the era of digital technology development, the lives of many people significantly depend on them. Nonetheless, there is no doubt that the most important invention of informational technologies is the global network. Nowadays, everybody knows that the internet is a computer network that allows billions of users to communicate and send data to each other no matter where they are located. It has completely changed many operations with data that people do, such as transfer, storage, searching, and editing. More and more humanity is replacing old-fashioned ways of doing some activities with modern ones. However, such things as education still remain mostly untouched, and only in the past decade have we started to implement Net data into teaching. In spite of that, the Internet's significance as an educational tool is expanding, with millions of students using it for learning, including foreign languages. This article provides a precise overview of online resources that can contribute to answering whether it's actually useful to use the Internet as a tool to learn a foreign language or not.

To start with, there is an uncountable number of advantages for teachers to use the Internet in their tuition. Teachers seem to be using it as a source for updating their skill knowledge, searching for materials for classes, teaching online, and learning about the ways to teach students through the Internet as well. The main reason for so wide specter of its usage is because the Internet is the largest library in the world that contains probably all the information that students will ever need to learn. There are some good tips on how to use the Internet not only as an individual but also as a group. As previously discussed, the Internet serves as a platform for distance learning, offering numerous online courses for individuals to enroll in. A teacher can act as both a learner, expanding their own knowledge, or as a tutor, leading an online course for their students. For instance, there is a website named MyLanguageExchange [1] that unites a global online community comprising over three million learners of foreign languages from 175 countries, conversing in more than 164 languages. This language exchange method, implemented on the website, was tested in Canadian schools with a significant population of immigrants aiming to rapidly learn English. The method involves users collaborating in small groups of up to four individuals, engaging in sessions where they communicate first in one language and then in another.

This allows participants to simultaneously play the roles of both teacher and student. On the platform, users can select their conversation partner based not only on language but also on criteria such as country, city of residence, age, gender, and more.

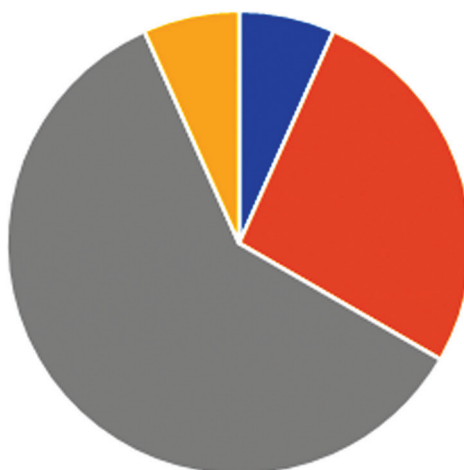
Furthermore, we have interviewed students from many different universities and received the following answers:

Usefulness of Internet resources

■ Useless ■ slightly useful ■ useful ■ very useful

The best method for learning a language

■ By books and dictionaries ■ By Internet resources
■ By visiting speaking clubs ■ Other

The best Internet resource for learning a language

- Social media
- Websites for online speaking
- Websites with language exercises
- Online games
- Other
- Websites for watching movies and videos

So by the results of our survey, we can summarize that almost every student believes that the Internet has made a notable impact on their knowledge of language. However, the majority of them would rather prefer to participate in face-to-face speaking clubs. Although more people want to study with Internet resources than with books. Besides, the last interview revealed that fewer students have a desire to study through websites for watching movies and videos like YouTube or playing games and using social media. On the contrary, plenty of students voted to use online platforms for speaking or websites with practical tasks.

Moreover, another advantage of using Internet resources instead of conservative methods is the astonishing amount of materials to be used for teaching. It is a lot easier for learners to find reliable information on the Internet as a matter of fact there are plenty of authoritative websites, instead of books that might keep outdated information. To add, the teachers are not required to purchase the publications, instead, they can acquire them through online downloads or by printing them from web pages. Another aspect is personalization, the teacher does not have the ability to change the textbook that he uses in classes, but on the Internet, he can search for suitable materials and modify them if it is necessary. The teacher has the option to simply copy and paste the specific sections he wishes to use. However, it's crucial for him to exercise caution regarding copyright laws by reviewing the legal notice on the website he is using. [Stempleski and Tomalin give some advice on how to adapt materials for certain students - before the teacher decides to use an Internet-based activity in his lesson, he should consider the following points:

- What do you suppose the students to get from this activity?
- Why is it better to do this activity on the Internet rather than through other media?
- How long will be the activity? (part of a lesson, one lesson, a few lessons, a month, whole year)
- Will the students communicate with someone?

- Who with? (each other, another class, another school, foreign school, native speakers, some organizations or companies)
- Can you use this activity only with one class or can you adapt it for other classes and grades? [2].

Nevertheless, there are quite significant disadvantages to using Internet resources for studying. Firstly, not every educational center has facilities to use Internet resources. The same issue relates to students – not every student can access Global Network. Moreover, teachers should be aware of cheating and incorrect materials, which especially relates to language learning materials, because they may contain plenty of outdated idioms and grammatical mistakes that may lead to learning wrong things for students. Besides above mentioned problems, there are still some like plagiarism that significantly reduce the quality of education, and laziness of some students allows them to skip online lessons a lot easier than classes at schools or universities. However, if we talk about online education the main drawback remains the loss of communication skills and the rapid development of introversion.

To summarize, the idea of involving Internet resources for learning a language will definitely bring a lot of benefits to the sphere of education. The world is getting more and more dependent on the Internet, so it would be a wise decision to use Network sources for studying, not only because students could learn the subject, but it would be easier for them to work with Internet data in the future as well. In addition, many learners find it enjoyable to study through the Internet and that might work as motivation for them. Although we still should be conscious of some downsides of this method, of course, humanity will be able to deal with them after some time, but not every teacher and student is ready yet. So for now it's fair to say that the successful solution would be to mix the standard classes with workbooks and dictionaries with some lessons that use Internet materials.

References

1. <https://www.mylanguageexchange.com/>
1. Progressive Academic Publishing, European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol. 8 No. 5, 2020, Part II. Name of article - THE IMPORTANCE OF USING THE INTERNET IN FOREIGN LANGUAGE CLASSES by Nazarova Dilshodakhon Ochildinovna. Page 70.

УДК 355:37

ТІЛДІ ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ ТҮЛҒАНЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚТЫҚ БАҒДАРЫ МЕН АҚПАРАТТЫҚ ҚҰЗІРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Джарасбаева Ж.Х.,

гуманитарлық ғылымдар магистрі, аға оқытушы

ҚР ҰҚК Шекара академиясы

Алматы қ., Қазақстан

e-mail: dzharasbaeva@mail.ru

Аңдатпа. Бүгінгі таңда Қазақстанның дүниежүзілік білім кеңестігіне ену қажеттілігі көтеріліп отырған кезеңде білім беру мәселесін, әдіс-тәсілдерді инновациялық үрдістермен алмастыру арқылы жалпы білім сапасын арттыру көзделген. Осы арайда әрбір оқытушы озық технологияларды терең талдаудан өткізіп, тілді оқытудың мақсатынан бастап білім

мазмұнын, оқыту тәсілдерін, қалпын, құралын, түрлі әдістемелік жүйелерді жетілдіруді керек етуде. Бұл үшін оқу талабында тілді практикалық тұрғыдан да, құндылықтық және дүниетанымдық тұрғыдан да меңгерту жолдарын іздеу және табу маңызды саналып отыр. Білім алушының тіл туралы дүниетанымын қалыптастыруда студенттің мәтіндермен жүргізетін жұмыстардың маңызы көрсетіледі.

Кілт сөздер: тұлғаның құндылықтық бағдары, лингвистикалық дүниетаным, ақпараттық құзіреттілік, тілдік сезгірлік, қалыптастыру, тілді оқыту әдістемесі

Abstract. Today, at a time when there is a need for Kazakhstan to enter the world educational space, it is supposed to improve the quality of education by replacing education issues, methods and approaches with innovative processes. In this context, each teacher must undergo an in-depth analysis of advanced technologies, starting with the goals of language learning, improving the content of education, methods, state, tools, and various methodological systems. To do this, it is important to look for and find ways to master the language both in practical terms and in value and ideological terms. The formation of the student's worldview about the language reflects the meaning of the work carried out by the student with the texts.

Keywords: person value orientation, linguistic worldview, information competence, language sensitivity, formation, language teaching methods.

Оқу орнының қай сатысында болса да, тілді, оның ішінде ана тілін меңгерту тек грамматиканы меңгертумен немесе сөйлеу тілін жетілдірумен шектелмейді. Өйткені ана тілі оқу пәннің бірі ғана емес, тіл дүниені танудың кілті, білім алу дағдыларын: оқылым, тыңдалым, жазылым, айтылым, тілдесім секілді сөйлеу әрекетіне қажетті қатысымдық дағдыларды да, сонымен қатар студенттің ұлттық болмысын қалыптастырудың, әлеуметтендірудің бірден-бір негізі болып саналады. Сондықтан да тілді оқыту үдерісі қиындығымен, көп аспектілігімен және көп факторлығымен ерекшеленеді. Мысалы, студент тұлғасының құндылықтық бағдарын айқындайтын лингвистикалық дүниетанымды немесе көзқарасты қалыптастыру пәннің оқу бағдарламасында көрсетілген тіл туралы жалпы мағлұматтарды, тілдік құрылымдарды, сөйлеу стильдерін меңгерумен іштей үндестікте жүзеге асырылуы тиіс. Оны дамытудың негізгі ұстанымы – бағдарлама материалдарында берілген тілдік бірліктерді дүниетанымдық, қатысымдық, қызметтік, мағыналық және қолданымдық тұрғыдан біртұтас меңгерту, оны оқу-танымдық мәтіндермен жұмыс барысында бекітіп отыру.

Алған білімді жаңа жағдайларда қолдану тікелей студенттің тіл туралы көзқарасымен байланысады. Бұл деңгей тұлғаның құндылықтық бағдарының бір көрсеткіші болып саналады. Студенттің өзі алған білімін кездейсоқ, тосын жағдайларда қолдана алуы – оның лингвистикалық дүниетанымының қалыптасқанының маңызды белгісі. Ол баланың тілдің бойында тоғысқан морфонологиялық, семантикалық, құрылымдық, сөзтудырушылық ерекшеліктерді өздігінен аңғаруымен, оны дұрыс қолдана алу қабілетімен тығыз байланысты қаралады. Меңгерілген білім студенттің санасында әртүрлі формада, оның ішінде тілдік құбылыстың мәнді белгілері мен оны таңдау шартын құрайтын ережелер мен анықтамалар түрінде көрінеді. Меңгерілген білім студенттің жаңа материалды игеруіне тікелей де, жанама да әсер етуі мүмкін. Сондықтан білімнің ауысу да осы екі формада көрініс табады.

Білімнің тікелей ауысуы – біртектес құбылыстарды қолдану арқылы жүретін үдеріс. Мысалы, орфографиялық дағдыларды қалыптастыруда орфографиялық ережелерді қолдануы; туынды сын есім жасау жолдары туралы білімін туынды есімшелерді түсінуде қолдана алуы. Бірақ соның қайқайсысында да студент өз ана тілінің құрылымдық, мағыналық ерекшелігін тануға үйренеді. Бұл да лингвистикалық құндылық компоненттерінің құрамдас бөлігі болып саналады.

Білімнің жанама ауысуы – тіл білімінің бір саласы бойынша алған білімін басқа саланы

оқу барысында қолдана алу құбылысы. Мысалы, грамматика саласы бойынша игерген білімдерін сөз мәдениетіне қатысты қолдана алуы. Атап айтқанда, сөздерді дұрыс тіркестіру заңдылығын білмейтін студенттің дұрыс сөйлеуі мүмкін емес. Ал, сөз дұрыстығын игермеген жағдайда сөйлеу шеберлігі хақында сөз болуы мүмкін емес. Әрине, бұл екі ауысуда да өзіндік қиындықтар кездеседі. Бірақ осылардың барлығы да тұлғаның құндылықтық бағдарын дамытуды оның ақпараттық құзіреттіліктерімен өзара сабақтастықта жүргізу қажеттігін бекіте түседі. Ақпараттарды түсіну, талдау, ондағы қажет мәліметтерді өз орнымен қолдану талаптары әрі баланың дүниелік білімін толықтырады, әрі оның ақпараттық құзіреттіліктерін жетілдіреді. Осы орайда оқушының тілдік сезгірлігі мәселесі алға шығарылады.

Тілдік сезгірлікті дамыту – тілді оқытуда тұлғаның құндылықтық бағдары ретіндегі лингвистикалық дүниетанымның бір арнасы. Тілдік сезгірлік – айналасындағы адамдардың сөзінен үйренген, өзі оқыған мәтіндерден түйіндеген немесе оқытушының басшылығымен меңгерген білімдеріне сүйене отырып, өзінің сөзін сезінуі, өз тілін өзі бағалауға бейімділігі, «сөйлеу нормаларын түсінуі мен қатесіз қолдана білу қабілеті» [1, 104].

Мұндай қабілет саналы да, санадан тыс та көрінуі мүмкін. Саналы түрде ол ауызша немесе жазбаша мәтін құрауда белгілі бір тілдік нормаларға сүйенген кезде көрінеді. Онда оқушының тілдік сезгірлігі мәтіннің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық, стилистикалық жақтарына теңдей назар аударуын қажет етеді. Сонымен қатар мәтін аясындағы негізгі және қосалқы ақпаратты саралауға, саналы меңгеруге ықпал етеді.

Мәтінмен жұмыс үстінде студенттің тілдік сезгірлігінің екі жағы болады: норманы сезінуі, стильді сезінуі. Біріншісінде студент ол нәрсені басқаша айтуға болмайды деген қағиданы ұстанса, екінші жағдайда бірнеше мүмкін нұсқалардың ішінен ең тиімдісін таңдай алуға үйренеді. Бұл орайда студенттің мәтін бойынша алған ақпаратты сол қалпында қайталауы емес, оны өңдеп, өз мақсатына орайластыра меңгеруіне басымдылық беріледі.

Норманы сезіну тілдің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық нормаларын білумен бағаланады, оған тіл білімінің сәйкес салаларын оқу үдерісінде қол жеткізеді. Стильді сезінуі тілдік құралдарды таңдауға негіз болатын сөздің қолданылу аясын, сөздің тақырыбын және жанрын сезінуі арқылы көрінеді. Бұл шығармашылық, өзіндік ізденіс бағытында жүргізілетін тіл дамыту, тіл ұстарту жұмыстарында, тіл стильдерін өткен кезде дамытылады. Ол үшін ақпараттық сипаты терең, тағылымдық маңызы жоғары мәтіндер іріктеліп отырады.

Студенттің тұлғалық құндылықтарын қалыптастыру үшін оның тілдік сезгірлігін қалыптастыру әдістемесі екі бағытта:

а) студенттердің назарын үнемі сөйлеу нормаларына, мәтіннің стиліне аударту жұмыстары арқылы;

б) студенттің өзі жазған жұмыстарын сол бағыттағы, тақырыптағы шебер жазылған өзге мәтіндермен салыстырып отыру арқылы қатар жүреді.

Тілді қолдануда өзіне-өзі бақылау жасай білу дағдылары да тұлғаның құндылықтық бағдарын қалыптастыруға ықпал ететін лингвистикалық дүниетанымның бір көрсеткіші болып саналады. Өз сөзін бақылай алу екі жағдайда жүзеге асады: біріншіден, сөйлеу талаптарын сақтай білгенде; екіншіден, өз сөзіне өзі түзету жасай алғанда. Бұл жердегі негізгі қағида, халық мақалында айтылғандай «сөз қадірін білгенің – өз қадіріңді білгенің» болуы шарт. Өйткені ақпараттық құзіреттіліктің қалыптасуының бір тетігі – студенттің өз сөзіне өзі «қарауыл» қойып, сана сүзгісінен үнемі өткізіп отыруы. Әрине, мұндай деңгейге жету үшін ол мәтіндегі идеяны түсінуден бастап, сол идеяның таралуына мүмкіндік беріп тұрған тілдік құралдардың функционалдық қызметін тани білуі керек. Бұл өз кезегінде идея мен стильдің бірлігін тануға әкеледі. Осы бірлік арқылы оның кез келген мәтінді талдау дағдысын жетілдіруге қол жеткізеді. Мысалы, ақпаратты өңдеу білігі бойынша оқушы берілген күрделі құрылымға сәйкес өзі іріктеген ақпараттарды жүйелеуге; бір тақырып бойынша берілген

ақпараттарды жинақтауға қажетті қарапайым құрылым жасауға; құрамы бойынша күрделі (көп аспектілі) ақпаратты графикалық немесе формальдық түрден мәтіндік түрге немесе керісінше ауыстыруға қажетті дағдыларды меңгеруі қажет. Бұл ақпараттық құзіреттіліктің орта деңгейінің көрсеткіші болып саналады. Өздігінен жұмыс жасауға негізделгендіктен, ол студенттен өзін-өзі үздіксіз дамытуды қажет етеді. Яғни білімнің мәнін, орындалатын жұмыстардың өзі үшін қажеттігін сезінуі нәтижесінде оқу мотивациясы қалыптасады. Мотивация – саналы білімнің тетігі.

Өз сөзін өзі бақылаудың екі міндеті бар. Алғашқысы – тілдік тұрғыдан да, сөз мазмұны тұрғысынан да қате болдырмауға тырысу, ал қате бола қалса, оны тез түзете алу. Қатені түзетудің уақыт жағынан алғанда екі түрі бар: *тікелей бақылау жасау* (сөйлеп тұрған сәтте-ақ өз сөзін қайта түзету); *соңыра бақылау жасау* (араға біраз уақыт салып барып өз сөзіне түзету енгізу). Тікелей бақылау жасау айтып не жазып отырған кезде бірден жүзеге асады да, соңыра бақылау жасау тек жазу жұмысына қатысты орындалады.

Егер студенттің өз сөзіне өзі бақылау жасай білуі оның өз деңгейіне қарай, кездейсоқ жүргізілетін болса, оның түпкі нәтижеге жетуі, яғни тұрақты дағдыға айналуы өте баяу жүреді. Сол себепті оқытушы оның өзін-өзі бақылауын қалыптастыруды мақсатты түрде жүзеге асырып отыруы шарт. Бұл орайда әртүрлі қайнар көздерден қызықты әрі мазмұны терең ақпараттар қамтылған мәтіндермен жұмыс жүргізу, ақпараттық құзіреттеліктерді шыңдауға керекті жұмыстарды жүйелі жүргізу тиімді болмақ. Дайын мәтіндер негізінде студентке өз сөзін түзетудің түрлі тәсілдерін үйрету тиімді тәсіл болып саналады. Студентке қатесін тікелей емес, ұтымды мәтіндер арқылы көрсетіп, оны қалай түзеу керектігін үйретіп отырған абзал. Қатесіз сөйлеудің мәнін түсінуі студенттің тілге деген құрметін арттырумен қатар, өз сөзіне жауапкершіліктің өз тіліне деген жауапкершілікке ұласуына әкеледі. Бұл да өз кезегінде студенттің ақпараттық құзіреттіліктерін сатылап жүргізуге ықпал етеді де, соңында олардың тіл туралы дүниетанымын кеңейте түседі.

Соңғы жылдары көптеген ғалымдар заманауи әдістемелік ғылымдағы «әдістемеліктің күрделілігі» туралы көп айтып жүр, оның ішіне ғылымның аумағындағы лингводидактика мәселесі кіреді. Мысалы, ғалым Л.В. Щербаның көзқарасы бойынша, «көптеген ғылымдардың күрделілігіне байланысты тілдерді оқыту үдерісінде де ғылыми білімді жоғарылату керек» [2, 34]. Бұл пікірдің мәні, біздің ойымызша, тілді оқыту үдерісінде студенттің логикалық ойлауын, дүниетанымын қалыптастыруға көңіл бөлу керек дегенді білдіреді. Өйткені жалаң білім беретін оқу үдерісінің қазіргі өркениетті елдер тәжірибесі көрсетіп отырғандай, білім алушыға ешқандай пайдасы жоқ. Сондықтан студенттің функционалдық сауаттылығын дүниетаныммен өзара бірлікте қалыптастыру маңызды. Егер функционалдық сауаттылық студенттің өмірлік дағдыларын жетілдіруге қызмет етсе, тіл туралы дүниетанымды қалыптастыратын білімнің құндылықтық сипаты студенттің тілге деген қатынасын, көзқарасын тудыру арқылы тілді өзінің өмірінде дұрыс, сауатты қолдануға алғышарт қалыптастырады. Сондықтан студенттің тіл туралы дүниетанымын қалыптастырудың лингводидактикалық негіздерін кеңінен зерделеу қажеттігі туындайды.

Басқаша айтқанда, шетелдік және отандық әдістемелік ғылымда жүргізілген лингводидактикалық зерттеулерде тілді оқытудың теориялық базасын күшейтуге жалпы бағыт берілген. Бұл теориялық тақырыптардың санын көбейтуге емес, олардың оқытылу сапасын арттыруға бағытталуы тиіс екендігін дәлелдейді. Расында, мұндай талап ғылымдардың интеграциясын қажет ететіні белгілі. Мысалы, тілді оқыту үдерісінде студенттің тілдік дүниетанымын қалыптастыру мәселесін шешу психологтардың, психолингвистердің, лингвистердің, әдіскерлердің бір бағытта ізденуін керек етеді. Л.В. Щербаның пікірі бойынша, «тек лингводидактика жаңа ғылым бола отырып, тілді меңгеру механизмін жан-жақты сипаттай алады, сонымен қатар, оқу талаптарындағы осы механизмдерді басқарудың ерекшелігін де көрсетуге қабілетті бола алады» [2, 28].

В.Райникенің тілді оқыту концепциясының негізінде үш тәуелсіз және өзара бір-бірімен тығыз байланыстағы ғылыми пәндердің бар екені туралы тың ойы жатыр, олар «ана тілін оқытудың жаңа теориясын құрайды:

- тілдерді оқыту теориясы немесе лингводидактика;
- лингвистика дидактикасы;

– нақты бір тілді оқыту әдістемесі немесе жеке пәндік әдістеменің өзара бірлігі негізінде оқыту» [3, 11].

Жоғарыда аталған ғылыми пәндердің ортақ нысанасы адамның қарым-қатынас мақсатында тілдік кодты қолдану қабілеті болып саналады. Айта кететін жайт, адамның тілдік қабілеттерінің, сөйлеу қарым-қатынасының алға шығарылуы тілді оқыту үдерісіне жаңаша леп әкелді. Өйткені бұлардың әрқайсысыда тілдік тұлғаны қалыптастыруды көздейді.

Қорыта айтқанда, лингводидактикалық зерттеулердің қайсысы болса да тіл теориясымен сабақтасады, олар түрлі тілдік қарым-қатынастармен байланыста болады, олардың әрқайсысы зерттеудің басты категориясы – сөйлесімге, тілдік қарым-қатынасқа қабілеттіліке келіп тіреледі. Мысалы, лингводидактика студенттің алған білімін өзінше талдап, түсінуін қарастырады, тілді меңгеру үдерісіндегі басқару және үлгілеу қиындықтарын зерттейді. Осы кезде тілді меңгерудегі ішкі құрылымдық-бейнелік үдерістер мен механизмдердің түсіндірілуі маңызды саналады. Сондықтан тілді оқыту үдерісінде тұлғаның құндылықтық бағдарын арттыру арқылы студенттің лингвистикалық дүниетанымын қалыптастыру үдерісінде тілдің тәрбиелік мәні мен танымдық-практикалық бағытын ұштастыру жолдары бірге қаралады. Осының қай-қайсысы да студенттің ақпараттық құзіреттіліктерін жетілдірудің өзектілігін айқын танытады.

Әдебиеттер тізімі

1. Федоренко Л.П. Принципы обучения русскому языку. – М., 2003. – 120 б.
2. Щерба Л.В. Коммуникативно-речевые и когнитивно-лингвистические способности и склонности. – М., 1989.
3. Райнике В. Практика обучения: современные образовательные технологии. – М.: Изд-во: «Институт практической психологии». – Воронеж: НПО «МОДЭК», 1998. – 288 с.

ӘӨЖ 37:94 (574)

ЖАҢА МЕДИАДАҒЫ ДЕРЕКТЕРДІ НАҚТЫЛАУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Орынтаева Э.О.,

тарих ғылымдарының магистрі,

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,

Шымкент қ., Қазақстан

e-mail: ms.E177@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада қазіргі жаңа медианың қарқынды дамуы-қазіргі заманғы ақпараттық-коммуникациялық саланың жұмыс істеуінің ажырамас фактісі. Әлеуметтік медиа мақсатты аудиторияны кеңінен қамтудың және онымен тиімді коммуникацияның ең ауқымды мүмкіндіктерін ұсынады. Алайда, мақсатты аудиторияны ұлғайту мүмкіндіктерімен бірге бұқаралық ақпарат құралдары теріс сәттермен де бетпе-бет келеді. Жаңа медиадағы деректерді нақтылаудың өзекті мәселелері жеделділік, ақпаратты берудің

түпнұсқалық тақырыптары мен нысандары, мәліметтерді қабылдаудың ыңғайлылығы, «үлкен деректермен» жұмыс істеу нәтижесінде контенттің ұсынымдары және т.б. тұтастай алғанда Интернетте және әлеуметтік желілерде назар аударудың неғұрлым тиімді және сұранысқа ие тәсілі болып табылады-деген пікірде екенін көрестті.

Мақаланың эмпирикалық негізі ретінде алынған Шымкент қаласы М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті студенттерін зерттеу барысында бүгінгі таңда интернет жасөспірімдер үшін виртуальдылық өмірден табиғи ортаға алмасу технологиясы ғана емес, ақпарат, соның ішінде жаңалықтардың негізгі дерек көздері ретінде қалыптасып дамып жатқандығын, қазіргі жас көрермен үшін ақпараттық материал көрнекіліктен мазмұндық маңыздылыққа алмасуда екендігі қоғамдық сана контекстіне талдау қажеттігі анықталды.

Зерттеуде, қазіргі уақыттағы кез келген адам бұқаралық ақпарат құралдарында және әлеуметтік желілерде контент жасауға қатыса алатындығы, яғни өз бетінше ақпарат жазып, оны өзі меңгерген немесе мүмкіндігі бар ғаламтор ақпараттық алаңшаларына жүктей алуы бүгінгі таңда ең негізгі ақпарат көзі қызметін жаһандық желі атқарып отырғандығы ақпараттарды деректанулық ерекшеліктеріне сәйкес бағалауға теориялық ұсыныстар әзірлеуді мақсат етеді.

Кілт сөздер: жаңа медиа, өзекті трендтер, мүмкіндіктер, тәуекелдер, деректері талдау, медиаконтент, ағынды бейне.

Кіріспе. Қазіргі уақытта БАҚ-тағы деректерді нақтылау - бұл күрделі проблема және үлкен жауапкершілікті талап етеді. Бұл дәстүрлі медиалардан басқа, әлеуметтік желілердің, мессенджерлердің, түрлі порталдардың өсуінен туындаған проблемалар қазіргі таңдағы зерттеушілерге дерек көздерімен немесе ақпаратпен жұмыс істеу қиындап кетті. Көптеген ақпараттар психологиялық, эмоциялық тоқырауға әкеледі деген пікірлерді еске сақтауымыз қажет. Осылайша, ақпараттық технологияның оза дамуымен келіп жатқан жаңа медианың ақпараттық алаңшаларындағы материалдардың алмасуы деректану саласындағы жалпы білім беруде медиа сауаттылық өте жоғары маңызға ие екендігін көрсетіп отыр.

Сонымен қатар, қазіргі заманғы деректерді талдау, сараптау, ғылыми айналымға енгізу бағытындағы талаптарға сәйкес, жаңа медиада азаматтық журналистика бағыттарыда қарқын алып келеді. Бүгінгі қоғамдағы бұқаралық ақпарат құралдарының басты борышы - адамдардың сана-сезімін билеу, оларға уақыт кезеңінің міндеттерін жан-жақты түсіндіру, жас ұрпақты басқаларға толы цифрлық саладағы өзекті міндеттерді бойына сіңіру. Сонымен қатар, интернет жүйеде әлемдік бұқаралық ақпарат құралы болып танылады. Себебі, оқырмандар ғаламторда бұқаралық ақпарат құралдарына қарағанда көбірек оқиды. Бұл саладағы өзекті мәселелерді қоғамға жеткізудегі жаппай коммуникациялық технологияларда жетекші орынға ие болды.

Уақыт талабына сәйкес интернет-журналистика-ақпарат алмасудың маңызды құралдарының бірі. Интернет журналистиканың пайдалы да, зиянды да аспектілерін пайдалану керек.

Бүгінгі «ақпараттық» ғасырда қоғамдық өмірде әлеуметтік желілердің маңызы зор. Өйткені әлеуметтік желілердің негізгі қызметтерінің бірі-ақпарат алмасу, күнделікті хат алмасу көрінісінде қабылдап қана қоймай оның деректанулық нысанына көңіл бөлу уақыты жетті. Себебі, қазіргі уақытта жастардың ұялы телефон арқылы SMS-хабарламаларды жіберіп қана қоймай, әлеуметтік желілерде, атап айтқанда, Instagram, Вконтакте, Одноклассники, Skype, WhatsApp Messenger, Facebook Messenger және т.б. коммуникациялық қызмет көрсетудегі рөлі артып келеді.

Қазіргі жастарда кез-келген медиа құралдарды таңдауда шектеулер жоқ. Сондықтан бүгінгі қоғамның өзекті мәселесі-теледидарлық зорлық-зомбылық. Барлық медиа өнімдерінде, тіпті анимацияларда зорлық-зомбылық көріністері бар. «Теледидарлық зорлық-зомбылық» термині психологиялық тұрғыдан агрессияның пайда болуы туралы

ғылыми лексикада қолданылады. Сандықтан медиа орта жасөспірімге ыңғайлы. Өйткені жастар оған тез және оңай бейімделеді.

Материалдар мен әдістер. Негізгі материалдар жазбаша дереккөздері мен заманауи ғылыми-зерттеу еңбектерінен тұрады. Бүгінгі таңда интернет жасөспірімдер үшін виртуальдылық өмірден табиғи ортаға алмасуда. Өйткені олар алатын ақпарат, соның ішінде жаңалықтардың негізгі дерек көздері ретінде қалыптасып дамып жатыр. Қазіргі жас көрермен үшін ақпараттық материал көрнекіліктен мазмұндық маңыздылыққа алмасуда. Мысалы, блогерлердің сенімді мазмұны жаулап алудағы аудиторияның қызығушылығын тудырмайды. Осылайша, жасөспірімдерді тәрбиелеу арқылы олар бүкіл әлемге деген көзқарастарымен бөлісу технологиясы ретінде дамып келе жатқан жүйе. Мемлекет осы тәжірибені, сондай-ақ патриоттық интернет-ресурстарды құруды пайдалана отырып, соцмедиа ақпараттық алаңшаларындағы ақпараттар мемлекеттік саясатты немесе жастар саясатын қалыптастыру тектіктерін дамытып жатыр. Себебі, осы уақытқа дейінгі қолданыстағы массмедиа өз аудиториясын тек өндіріспен хабардар етті. Ал соцмедиа ұсынған өнімдер өз оқырмандарына қызықты және көрермендердің назарын аудару әдістерімен технологиясын жедел дамытуда. Блогерлер мен мобильді журналистерде қазіргі таңда өз пікірлерін зерттеулерін осы құрылған жүйеге жүктеу тетіктерін пайдалауда. Оның өзіндік себебі, соцмедиа барлық жас ерекшеліктерді қамти алды.

Осы тұрғыда деректерді талдау күрделілігі қалыптасуда. Оның бірнеше жағымды және қауіпті тұстарын талдауды талап еткендіктер зерттеудің басты нысаны ретінде «**Жаңа медиадағы деректерді нақтылаудың өзекті мәселелері**» тақырыбы алынды.

Соңғы екі онжылдықта байқалған медиа жүйенің технологиялық өзгеруі мен аудиториялық таралымының кеңеюі ақпараттың жаңа көздерінің пайда болуы және оны тарату арналарының көбеюі деректанушыларға жаңа сұрақтар мен міндеттер қойды. Атап ақанда, бұқаралық ақпарат құралдарының материалдарын деректанудағы классикалық теорияның негізгі ережелерін қалаушылар, У. Липпмана (Липпман, 2004), М. Маккомбса (McCombs, 1972), Н. Лумана (Луман, 2005), (Aruguete, 2017; Weimann, Brosius, 2017) еңбектерінде бұл мәселенің өзектілігі ғылыми дискурспен ғылыми сарапталды.

Бұл мақалада, авторлық әдістеменің апробациясы келтірілген, жаңа медианың деректанулық нақтылығын ғылыми пайымдау мақсатында, деректанулық теориясы мен тұжырымдары ғылыми негіздей отырып, жаңа медиадағы деректерді нақтылаудың өзектілігі үш негізгі пікірталасты туғызып отырғандығына тоқталады. Олар:

- Деректерді нақтылауда медиа платформалар бойынша бөлу;
- Жаңа медиадағы деректердің форматтары;
- Жаңа медиадағы перифериялық тақырыптар.

Сонымен бірге, жалған ақпараттың таралуына бірнеше факторлар әсер етеді. Ең алдымен, жауапкершіліктің болмауы. Теріс ақпаратты таратушылардың көпшілігі оның кешірім сұраудан құтылатыны жасырын емес. Екіншіден, әлеуметтік желілерде тиісті бақылаудың болмауы. Кім жазғысы келсе де, өз еркімен. Ақпараттың өтірігі, рас, ешкім қарамайды немесе тексермейді.

Жалған ақпараттың жолын кесудің бір жолы-жауапты мекемелер және күзет органдарының халықпен кері байланысқа тез шығу құқығы. Егер ауданда немесе ауылда елді тарататын ақпарат таратылған жағдайда жергілікті полиция бөлімі, әкімдік болса, халықты уақтылы хабардар ету және ресми ақпарат беру. Сонда ғана өтірік ақпаратқа қол жеткізу. Құзыретті органдардың ресми құжаттарын таратқан кезде де оның ақпаратына сенеді және ақпарат берушінің сөздері әр түрлі болады. Яғни, адамдар ашық және анық ақпарат беріледі. Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев осы негізде билік пен қоғамның тұрақты диалогына, олардың арасында тиімдіктері байланыс орнатуға, биліктің халық алдындағы өз уәделерін міндетті түрде орындауына, мемлекеттің

азаматтардың барлық сауалдарына уактылы және тиімді ден қоюына, азаматтық қоғам өкілдерін неғұрлым өзекті жалпы мемлекеттік мәселелерді талқылауға тартуға бағытталған «халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасы

Талқылау. Эмпирикалық талдау көрсеткендей, жаңа медианың күнтәртібі саяси деңгейде. Бұл жаңа медианың дәстүрлі бұқаралық ақпарат құралдарынан айырмашылығы жоқ классикалық коммуникация теориясының тұжырымдарын жаңа кезеңге көтерді. Алайда, саясаттың әсері күн тәртібі объектілердің күн тәртібімен шектеледі (не туралы айту керек)-интерпретациялар көбіне саяси элиталар таратқан ақпараттарға қарама-қарсы болды.

Зерттеу нәтижелері бойынша қайта жаңартылған күн тәртібіндегі сегіз тақырыптың ішінде жаңа медианың ақпараттық алаңдарында қоғамдық деңгейде пайда болған екі тақырып болды. Бұл баламалы күн тәртібін қалыптастыру әлеуеті бар екенін көрсетеді.

Сонымен қатар, қоғамдық пікірталас шеңберіндегі тақырыптың дамуымен байланысты басылымдарда мәлімдеме формасы бар. Мәселені одан әрі талқылау үшін ең жақсы тиімді әрі мобилді ақпараттық алаңдар, қоғамдық пайымдаулар мен саяси мәселелерді Twitter және LiveJournal деп атауға болады. Twitter-дегі саяси мәлімдеменің ерекшелігі-оның қысқалығы мағынаның шоғырлануы. LiveJournal басылымдары үлкен көлемді, аналитикалық пікір сайыс, дискурсивтілік, аудиторияға апелляция, автордың түсініктемемен байланысы. Facebook-те қойылымдар басым болды мұнда сұрақтар мен нәтижелі пікірталас жоқ.

Telegram-да көпшілік тақырыптар жаңалықтар форматында ұсынылды, оның мессенджерінде талқылау мүмкіндігі оның техникалық ерекшеліктерімен шектелген. «В Контакте», контентті талдау көрсеткендей бұл қоғамдық пікірталас пен күн тәртібін қалыптастыру алаңы емес.

Деректерді нақтылауда медиа платформалар бойынша бөлу. Сандық технологиялар Медиа тұтыну тәжірибесін өзгертті, медиа арналар ретінде таныс түсініктерді бұлдыратты және медиа мазмұны әртүрлі технологиялық алаңшаларда, пайдаланушы құрылғыларында және тұтынушылық қызметтерде қолжетімді етті. Аудитория мазмұнды ғана емес, оны тұтыну тәсілдерін де едәуір кең таңдау мүмкіндігіне ие болды. Медиа саланың трансформациясы жағдайында ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету проблемалар бағытында зерттеулердің болуы және оларды шешу жолдары, бұл күн тәртібіндегі мәселелердің бірі екенін білдіреді.

Бұқаралық ақпарат құралдарында зорлық-зомбылық пен қатыгездік, қоғамдық сана әсер ету үшін айла-шарғы жасау, ұлттық және конфессияаралық араздықты қоздыру зиянды ақпаратты тарату, идеялар мен кемсітушілікті насихаттау теорияларды ұсыну, тіпті андасанда, жеке адамға, қоғамға және мемлекетке қауіп төндіреді. Бұл адам психикасына зиян келтірумен, бұрмаланумен, дәстүрлі мәдени, моральдық және эстетикалық құндылықтарға зиян келтіруден көрінеді.

«Жалған жаңалықтар» – бұл күрделі, күрделі сұрақ, өйткені бостандықты шектеудің кезкелген тиімді жауабы. Өкінішке орай, біз мазмұнды тараттық біз марапаттау үшін цифрлық ортамыз, сондықтан заңды журналистика сенсациялық болып табылады. журналистикаға түсу қаупі бар және оған бейімділік бар. «Өтірік» жаңалықтар сайттарындағы жалған жарнамаларды азайту бұл тәуекелді азайтуға көмектеседі.

Бұл сапалы журналистиканы ынталандыруға көмектеседі. Осылайша, құқықтарды бұзатын сайттар тізімін құру және Лорд Бленкатра сипаттаған осы қадамдар тізімін анықтау және хабарлама үшін пайдалану.

Медиа ұғымы кең мағынаға ие: бұқаралық ақпарат құралдарының сыни журналистік шығармашылығымен қатар (мерзімді баспасөз, кино және видео, теледидар, радио, желілік басылымнан басқа) мәселелерді сыни талдау. Халықтың медиа-құзыреттерін медиа манипуляциялар мен ақпараттық соғыстарға қарсы іс-қимылдың тиімді құралымен дамыту.

Сол себептен, қазіргі демократиялық қоғамда жаңа медианың қоғамдық пікірді

калыптастырудағы ақпаратта таратушы құралдарындағы жарияланымдарды деректік талдау әдістерін жетілдіру мен теориялық аспектілерін қалыптастыру өте маңызды. Біз ойлағандай, жаңа медианың негізгі міндеті – азаматтарға елде және әлемде болып жатқан оқиғалар жайында ақпарат берумен ғана шектелмейді. Ол мемлекеттік ақпараттың саясатты қалыптастырушы ролінде атқаратындығын негізге ала отырып, ондағы ақпараттарды деректанулық талдау маңызы күрделі, себебі, ол ақпарат таратушы дерек көздерінің ұстанымы мен бағытына да байланысты. Қазіргі заманда сауатты адамның оқи алуы, санай алуы және жаза алуы аздық етеді. Әртүрлі медиа мен түрлі ақпараттық арналар арқылы ақпарат келіп түседі. Білім алушы немесе ізденуші ақпаратты табу үшін, пайдалы қырынан пайдалану үшін, сыни тұрғыда ойлап-қорыту үшін қабілет-қарымы жетпей жатады. Ол үшін медиа және ақпаратты талдау деп аталатын дағдыны мықтап игеру керек.

Нәтижелер. Жаңа ақпараттық технологиялардың ықпалынан таратылатын ақпараттар мен мәліметтер, коммуникация үрдісі де, адамдардың жүріс-тұрысы да біршама өзгерді. Қазіргі уақытта кез келген адам бұқаралық ақпарат құралдарында және әлеуметтік желілерде контент жасауға қатыса алады, яғни өзбегінше ақпарат жазып, оны өзі меңгерген немесе мүмкіндігі бар ғаламтор ақпараттық алаңшаларына жүкттей алады. Бүгінгі таңда ең негізгі ақпарат көзі қызметін жаһандық желі атқарып отыр.

Жаңа медиа көмегімен, әртүрлі кітапханаларды, анықтамаларды, сөздіктерді пайдалануға отырып ондағы құжаттық мәліметтерді деректанулық талдай отырып ғылыми айналымға енгізу маңызды. Жаһандық желі арқылы күнделікті және кідіріссіз алына алатын хабарлама, хаттар, құжаттар, аудио-фото және видеоматериалдарды жолдау немесе алуға, соңғы жаңалықтардан хабардар болу мүмкіндігі ондағы деректерді талдау күрделілігі мен ауқымын ұлғайтуда. Педагогтар ақпаратпен дұрыс жұмыс жасауды және өз ойын медиа құралдары арқылы дұрыс жеткізуді үйретумен қатар эстетикалық және шығармашылық медиаконтентті зерделеу, жасау және түсіндіру қабілетін қалыптастырады.

Жаңа медиадағы деректерді нақтылаудың өзекті мәселелерін анықтауда медиа рөлдерді жобалай білу қабілетін қалыптастыруға, яғни ақпарат тұтынушы және ақпарат жеткізуші болып көруе білуді. Ізденушілер немес білім алушылар бұған серіктестік орнату және тәжірбиелік тапсырмаларды орындау барысында үйренеді. Байланыс орнату дағдылары өз көзқарастарын білдіруге дағдылануға көмектеседі. Жаңа медиадағы деректерді нақтылаудың өзекті мәселелерінің тағы бір тұсы сыни ойлау және талдауды қалыптастыру мақсаты медиа формаларды және олардың мазмұнын әртүрлі талдау құралдарының көмегімен түсіну, түсіндіру және бағалау қабілетін ашу.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, жаңа медиадағы деректерді нақтылау қоғамның және мәдениеттің ақпараттану жаһандық үрдісі білім беру саласына бірнеше жаңа міндетті жүктеді. Бұл мәселенің шешімі ақпараттық технологияларды қолданудың үдерісі деректанулық әдістердің жаңа бағыты мен ауқымын игеруде жатыр. Бұл педагогтардан білімді болуды, ақпараттық және коммуникациялық технологиялар саласын белгілі бір деңгейде меңгеруді талап етумен қатар, өз шәкірттерінің интеллектуалды, танымдық және шығармашылық әлеуетін арттыру үшін оқытушылардың өздері де уақыт талабына сай жаңа дағдылар мен білімді бойына жинай білуі шарт. Жаңа медиадағы деректерді нақтылаудың өзекті мәселелерін анықтаудағы мақсаты–ізденушілердің және білім алушылардың бойында коммуникация құралдарын қауіпсіз пайдалануға қажетті құзіреттерді қалыптастыру, өз көзқарасын білдіруге, жеке танымын қалыптастыруға, өмір бойы ізденуге, оқуға, жаңа білім алуға машықтануға көмектесу.

Біріншіден, Массмедиа және соцмедиада жазылған, теле және радио бағдарламаларда, кинофильмдерде айтылған, ғаламтор ақпараттық алаңшаларындағы және басқа да жаңа медиа ақпарат көздерінде жарияланған ақпаратты зерделеп, талдап-сараптап, сыни бағалап және іріктей алатын болуы керек;

Екіншіден, Бүгінгі коммуникация құралдарындағы хабарламалардың шығу мақсаты мен себептерін түсініп, осыған байланысты сенімді ақпаратты таңдай алулары керек;

Үшіншіден, Бұқаралық ақпарат құралдары мен жаңа медиадағы деректерді нақтылаудың өзектілігін бағалап, олар бетпе-бет келетін қатерлерді ғылыми пайымдау.

Біздің зерттеуіміз қазіргі ақпараттық және коммуникациялық технологиялардың қарқынды дамуы, таратылатын ақпараттарды жылдамдығы мен көлемінде ғана емес, ондағы ақпараттық танымдығына бағыттталып отыр. Сол себептен, білім беру мекемелеріндегі медиа оқытудың әдіс-тәсілдері мен мазмұнына айтарлықтай өзгерістер енгізу қажет. Себебі, электронды медиа материалдарды ұғыну үшін ондағы ақпараттарды деректанулық талдау маңызды. Оқу-тәрбие үрдісінде электронды медианы қолданудың психолого-педагогикалық ерекшеліктері білім беру жүйесін қайта құру үшін өте маңызды. Бұл ерекшеліктерді түсіну және ескеру қазіргі заманның мұғаліміне өз қызметін ақпараттық әлемде болып жатқан соңғы өзгерістерге сай құруға мүмкіндік береді.

Мақаланың негізгі зерттеу нысаны, жаңа медиадағы деректерді нақтылаудың өзекті мәселелері деп алынуының төмендегідей себептерін атап өтсек.

– медиа мәтіндерді түсіндіру білім алушылардың деректанулық талдау көзқарастарын қалыптастырудағы алар орнын ғылыми саралау;

– медиа хабарламалардың ақпараттық мазмұнын талдау, деректанулық бағалау жүйесі екендігін ғылыми пайымдау;

– жаңа медиадағы деректерді нақтылауда ақпараттық және коммуникациялық технологиялардың көмегімен шығармашылық тұрғыда өз көзқарасын білдіру қабілетін шыңдау екендігін ғылыми саралау.

Педагогтердің көбі медианы көрнекілік үшін ғана қолданады, оның дидактикалық және тәрбиелік мүмкіндіктерін түсінбей жатады. Заманауи педагогтар мақсатты түрде білім алушылардың ақпаратты қабылдау дағдыларын дамытып, визуалды образдардың вербалды көшірмелерін құрастыру қабілетімен ұштау керек.

Әдебиеттер тізімі

1. Рожков А. Девять тезисов о будущем медиа // Forbes [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.forbes.ru/tehnologii/341887-devyat-tezisev-obudushchem-media> (дата обращения 09.09.2019).
2. Щепилова Г.Г., Круглова Л.А. Видеоконтент в Интернете: особенности аудиторного потребления // Вопросы теории и практики журналистики. – 2018. – Т.8. №2. – С. 345.
3. Демчук Т. 6 SMM-трендов, которые стоит взять на вооружение // Нетология [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://netology.ru/blog/6-smm-trendov> (дата обращения 09.09.2019)
4. Губер Р. Семь главных SMM трендов 2017 года: Какие инструменты использовать для продвижения соцсетей // Альпина.Книги [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.alpinabook.ru/blog/semglavnyih-smm-trendov-2017-goda-kakie-instrumentyiispolzovat-dlya-prodvizheniya-sotssetey/> (дата обращения 09.09.2019).
5. Марфицин А. Как зарядить СММ в 2017 // Амплифера [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://amplifr.com/blog/ru/smm-trends/> (дата обращения 09.09.2019).
6. Беленко, В.Е., Зырянов, В.А. Контент социальных сетей в материалах СМИ // Вопросы теории и практики журналистики. – 2018. - Т.7. №3. – С. 444-458.
7. Филь М. Социальные сети: новые технологии управления миром. – М.: Синергия, 2016. – 192 с.

УДК 82 004.81

К ВОПРОСУ МЕТОДОЛОГИИ СОВРЕМЕННОГО КОГНИТИВНОГО ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ

Мухатова М.С.,

старший преподаватель

Казахский Национальный Университет им. аль-Фараби

г. Алматы, Казахстан

e-mail: mukhatovamanschuk@gmail.com

Аннотация. Методология современного когнитивного литературоведения, представляет собой разветвленное и динамичное поле исследований, которое объединяет методы и концепции из когнитивных наук с литературным анализом. Этот подход позволяет более глубоко понять, как читатели взаимодействуют с текстами, каковы механизмы восприятия, понимания и интерпретации литературных произведений. В данной статье рассматриваются основные работы авторов, внесших значительный вклад в развитие современного когнитивного литературоведения, дается краткий обзор на некоторые работы литературоведов, чтобы рассмотреть конкретные задачи, возможности методологии когнитивного литературоведения, которые могли бы быть и перспективными для исследований литературных текстов в нашей стране.

Ключевые слова: когнитивное литературоведение, когнитивная поэтика, восприятие, рецепция, когнитивная риторика, концептуальная карта, интерпретация литературных текстов.

Abstract. The methodology of modern cognitive literary studies is an extensive and dynamic field of research that combines methods and concepts from cognitive sciences with literary analysis. This approach allows a deeper understanding of how readers interact with texts, what are the mechanisms of perception, understanding and interpretation of literary works. This article examines the main works of authors who have made a significant contribution to the development of modern cognitive literary studies, gives a brief overview of some works of literary critics in order to consider specific tasks, possibilities of the methodology of cognitive literary studies, which could be promising for the research of literary texts in our country.

Keywords: cognitive literary criticism, cognitive poetics, perception, reception, cognitive rhetoric, conceptual map, interpretation of literary texts.

Когнитивное литературоведение активно развивается и привлекает внимание исследователей по всему миру. Первые исследования, связанные с когнитивными аспектами литературы, появились в середине XX века. Однако, настоящий интерес к этой теме произошел в конце XX – начале XXI века. Исследователи активно начали применять концепции и методы когнитивных наук для анализа литературы. Это привело к расширению области литературоведения и формированию нового направления в литературоведения, определяющие принципиально новые подходы к изучению художественного текста. Когнитивное литературоведение – это сравнительно новая дисциплина, которая объединяет когнитивные науки и литературоведение с целью исследования когнитивных аспектов литературы, таких как восприятие, воображение, язык и эмоции.

Когнитивная поэтика – это относительно молодая область исследований в области

когнитивных наук, Термин “когнитивная поэтика” был введен Реуеном Цуром в 1970-х годах для исследования воздействия литературных произведений на восприятие читателями (Tsur, 1992) и представляет собой новый способ осмысления литературы. Новым в этом является то, что при работе с литературными текстами в игру вступают приложения из когнитивной лингвистики и когнитивной психологии и поэтому появляются новые подходы к пониманию и теоретическому осмыслению литературного чтения. Стремясь придать смысл миру, она рассматривает литературу как специфическую форму человеческого познания, как опыт, отраженный в наших общих когнитивных способностях, в связи с этим определяется методология этой когнитивной науки.

За последние два десятилетия этот термин расширил свое применение, включив в него изучение художественных текстов и чтение, основанное на когнитивной психологии и когнитивной лингвистике. В целом когнитивное литературоведение рассматривает более общие вопросы эволюционной критики, воплощения и социального познания, которые были применены как часть критической теории литературы. Что касается методологии современного когнитивного литературоведения, то она представляет собой разветвленное и динамичное поле исследований, которое объединяет методы и концепции из когнитивных наук с литературным анализом. Этот подход позволяет более глубоко понять, как читатели взаимодействуют с текстами, каковы механизмы восприятия, понимания и интерпретации литературных произведений. В данной статье мы рассмотрим основные работы авторов, внесших значительный вклад в развитие современного когнитивного литературоведения, и остановимся на некоторых работах литературоведов, чтобы рассмотреть конкретные задачи, возможности методологии когнитивного литературоведения, которые могли бы быть и перспективными для исследований литературных текстов казахстанских авторов.

У истоков когнитивного западного литературоведения стоят следующие ученые M. Turner, P. Stockwell, R. Tsur., H. Spolski., A. Richardson, P. Hogan, M. Freeman, E. Semino, и в российском литературоведении в этом направлении работают такие литературоведы как, Е. В. Лозинская, И. А. Тарасова, Д. Ахапкин, Н. Арлаускайте и др. Работы зарубежных авторов, выполненных в русле когнитивного литературоведения, отмечают разные векторы его развития, такие как когнитивная поэтика, когнитивная риторика, когнитивная стилистика, естественно- научный подход и другие.

Одним из авторитетных ученых в когнитивном литературоведении является M. Turner, он известен своими исследованиями в области когнитивной семантики и ее применения к анализу литературных текстов. В его работе «The Literary Mind: The Origins of Thought and Language» Turner рассматривает, как мыслительные процессы и язык взаимодействуют в литературе. Он исследует когнитивные механизмы, лежащие в основе понимания и интерпретации литературных произведений. Как он отмечает «Обычно мы считаем литературное мышление чем-то второстепенным и необязательным, занятием для специалистов. Конечно, мы не думаем, что это основа ума. Литературный склад ума – ум историй и притч – не второстепенен, а лежит в основе мышления. История – это центральный принцип нашего опыта и знаний. Притча – проекция истории, придающая смысл новым встречам, – является незаменимым инструментом повседневного разума. Литературное мышление делает возможным повседневное мышление» [1]. В этой книге делается революционное заявление о том, что основной проблемой когнитивной науки является природа мышления в литературных произведениях.

Следующий видный литературовед, известный своими исследованиями в области когнитивного литературоведения является P. Stockwell. Его работа «Cognitive Poetics: An Introduction» включает анализ когнитивных процессов, связанных с чтением и

восприятием литературы. В своей работе P.Stockwell предлагает концепцию когнитивной поэтики и объясняет, как когнитивные науки могут быть применены для анализа литературных текстов. Он исследует, как читатели воспринимают и интерпретируют литературу, и какие когнитивные механизмы влияют на этот процесс. Он анализирует роль метафоры, образов, стилистики и риторики в поэзии и исследует, как эти литературные приемы активируют читательское воображение и вызывают когнитивные реакции. По утверждению литературоведа Питера Стоквелла: «Когнитивная поэтика – это не только изучение текстов и даже не конкретно изучение литературных текстов; это изучение литературного чтения» [3].

Книга «Towards a Theory of Cognitive Poetics» («К разработке теории когнитивной поэтики») была написана Реувеном Цуром и издана в 1992 году. В этой книге Цур предлагает новый подход к анализу поэтического текста, основанный на когнитивной науке и теории литературы. В своем исследовании автор стремится объединить понятия поэзии и когнитивной психологии для более глубокого понимания поэтического опыта, что отражает особый способ мышления и восприятия мира. Цур утверждает, что поэты используют специфические когнитивные стратегии и стилистические методы для того, чтобы передать эмоциональные и эстетические аспекты своих произведений. Он анализирует различные литературные приемы, такие как метафоры, аналогии, метонимии и объясняет, как они работают на уровне когнитивной обработки информации. Цур предлагает ряд ключевых понятий в своей теории когнитивной поэтики. Одним из таких понятий является концепт «поэтического когнитивного действия», которое описывает специфическую форму мышления, возникающую при чтении поэтического текста. Он также исследует понятия метафоры, образов и эмоций в поэзии, а также то, как они взаимодействуют с когнитивными процессами читателя [3].

Работы известного литературоведа Хогана также заслуживают упоминания в контексте когнитивного литературоведения. В его работе вышедшем в Кембриджском университете в 2003 году «The Mind and Its Stories: Narrative Universals and Human Emotion» Хоган исследует взаимосвязь между когнитивными процессами, эмоциями и нарративной структурой литературных произведений. Универсальные способности человеческого разума к рассказыванию историй, уделяя особое внимание эмоциям и показывая, как биологические и социальные компоненты литературного повествования и эмоций одинаково универсальны. Хоган утверждает, что с помощью повествования мы структурируем и осмысливаем свой мир, создавая смысл и ценность для нашего опыта. Он анализирует различные типы повествования, такие как мифы, религиозные тексты, Список литературы и фильмы, и исследует их влияние на наши эмоции. Автор также исследует универсальные структуры рассказов, которые присутствуют в различных культурах и временах. Он аргументирует, что существуют общие черты в способе, как мы строим и воспринимаем истории, и эти структуры имеют глубокий корень в человеческой природе. В этой работе он подчеркивает роль повествования в нашей жизни, включая его влияние на наше самопонимание, межличностные отношения и формирование нашей идентичности [4].

В работе Freeman, M.H. (2002) «Cognitive mapping in literary analysis» (Когнитивное картографирование в литературном анализе) представляет собой метод анализа литературы, который использует понятия и инструменты из когнитивной психологии для исследования пространственных и концептуальных карт, создаваемых воображением читателя при восприятии литературных произведений. Читатели строят когнитивные карты на основе информации, содержащейся в тексте, и своего предварительного опыта, и знаний. Когнитивное картографирование может быть полезным инструментом для

критического анализа литературы, помогая расширить понимание текста, выявить его слои и глубинные значения, а также исследовать взаимосвязи между текстом, читателем и контекстом [5].

Следующие основные вопросы, как утверждает Фриманн может рассматривать когнитивная поэтика «Что литературное творчество может рассказать нам о психических процессах и их эмоциональном воздействии? Этот вопрос относится к области неврологии и психологии. Каковы механизмы, которые позволяют проявляться творчеству, быть признанным и понятым? Какой вклад может внести когнитивное изучение литературы в ответ на вопрос о том, какие когнитивные стратегии универсальны, а какие связаны с культурой? Это проблемы социологической антропологической лингвистики» [6]. Все эти вопросы находятся в центре внимания когнитивной поэтики, что отличает ее от других когнитивно-лингвистических подходов к литературе.

Один из самых востребованных разработок литературоведческой когнитологии – теория модулярности сознания, опирающиеся на достижения нейрологии, представлена в трудах Э.Спольски [Spolski]. В ее книге «Лакуны в природе: Интерпретация литературы и модульное сознание поднимается вопрос, из-за чего появляются свежие интерпретации канонических текстов и каков механизм их образования». Спольски считает, что ответ – во всеобщих физиологических структурах человеческого мышления, которой содействует нестабильности всякой смысловой конструкции. Это и есть самая существенная движущая сила биологической эволюции человечества, умножающая возможности выживаемости его в изменчивой среде, которая легла в основу постмодернистского мировоззрения и информационного общества вообще.

Еще одним исследователем когнитивного литературоведения является E.Semino. Ее работа «Language and World Creation in Poems and Other Texts» сосредоточена на анализе когнитивных процессов, связанных с созданием литературного мира через использование языка. Semino исследует, как авторы используют лексические, семантические и стилистические элементы для создания визуальных и эмоциональных образов в уме читателя. Язык и мироздание в стихах и других текстах представляет собой междисциплинарный и практический подход к анализу поэзии, который фокусируется на текстовых мирах, а именно на контекстах, сценариях или типах реальности, которые читатели конструируют при взаимодействии с языком текстов [7].

Основные тезисы в работе Kuiken, D., Miall, D.S. и Sikora, S. (2004) «Forms of self-implication in literary reading» можно обобщить следующим образом: Чтение литературы включает процесс самововлечения, в котором читатель эмоционально и психологически взаимодействует с текстом и включает себя в его смысловую конструкцию. Этот процесс включает не только когнитивное понимание текста, но и эмоциональную и иммерсивную реакцию на произведение. В работе рассматриваются различные формы самововлечения в литературное чтение, включая эмоциональное переживание, эмпатию, идентификацию с персонажами, рефлексивность и самоотражение на собственном опыте и ценностях [8].

Разные литературные произведения и жанры могут активизировать различные формы самововлечения. Например, поэтическая Список литературы может вызывать эстетическую самоидентификацию, а романы могут способствовать эмоциональной идентификации с персонажами.

По мнению Л. В. Витковской, «когнитивизм в литературоведении представляет реальный аппарат анализа эстетически значимых текстов... не менее действенный, чем формализм или структурализм» [9]. Когнитивный подход предполагает в литературе особый род ментальной деятельности, поэтому основной задачей когнитивного литературоведения становится изучение репрезентации знания в рамках художественного текста, а также

установление и исследование условий возникновения и развития когнитивных систем контекста.

Что касается интерпретации литературных текстов – и на это следует обратить особое внимание в данном месте – когнитивная поэтика применяет принципы когнитивных наук и описывается Гэвинсом и Стином следующим образом: Когнитивная поэтика предполагает, что чтение может быть объяснено со ссылкой на общечеловеческие принципы лингвистической и когнитивной обработки, что связывает изучение литературы с лингвистикой, психологией и когнитивной наукой в целом. Действительно, одним из самых захватывающих результатов расцвета когнитивной поэтики является возросшее осознание общественными науками особой природы литературы как формы познания и коммуникации. Однако в то же время следует отметить, что это особое положение литературы основано на некоторых из наиболее фундаментальных и общих структур и процессов человеческого познания и опыта, что в первую очередь позволяет нам взаимодействовать этими особыми и художественными способами” Что касается методов и концепций, когнитивная поэтика тесно связана с когнитивной лингвистикой, что оказывает решающее влияние на отношение к языку и познанию и их взаимное влияние. Благодаря этому обстоятельству когнитивная поэтика приходят к выводу, что активация воплощенного опыта (*embodied experience*), который мы ассоциируем со словом, абсолютно необходима для понимания слов, содержащихся в литературном тексте [10].

Исследование работ названных ученых составляют основу когнитивного литературоведения и представляют различные подходы и перспективы в этой области. Их работы помогают лучше понять, как когнитивные процессы, эмоции и язык взаимодействуют в литературе, и какие механизмы лежат в основе восприятия и интерпретации литературных текстов. Как уже ранее было упомянуто освоение и развитие когнитивного литературоведения способно быть перспективным направлением исследования и в казахстанской науке.

Список литературы

1. Turner M. “The Literary Mind: The Origins of Thought and Language. New York: Oxford: Oxford University Press, 1996. – 183 p.
2. Stockwell P. *Cognitive Poetics: An Introduction*. London: Routledge, 2002. – 169 p.
3. Tsur R. *Poetic Rhythm: Structure and performance - an empirical study in cognitive poetics/* – Bern. Peter Lang. 1998. – 378 p.
4. Hogan P.C. *The mind and its stories: Narrative Universals and human emotion*. Cambridge Univ. press. XII. Cambridge, 2003. – 318 p.
5. M. Freeman. “Emotion and Cognition in the Making of Fiction” (Эмоция и когнитивные процессы в создании художественных произведений).
6. Freeman M. *The Dynamics of Cognitive Poetics as a Scientific and Literary Paradigm*. 2005.
7. Semino. «Language and World Creation in Poems and Other Texts» (Язык и создание мира в стихах и других текстах).
8. Kuiken, D., Miall, D.S. и Sikora, S. «Forms of self-implication in literary reading. 2004
9. Витковская Л.В. *Когниция смысла*. Пятигорск: Изд-во Пятигорского государственного университета, 2012. – 236 с.
- Louwerse, Max/ Van Peer, Willie. 2014. How cognitive is cognitive poetics? Adding a symbolic approach to the embodied one. In: http://madresearchlab.org/Selected_Publications_files/LouwerseVanPeer_CognitivePoetics.pdf

УДК 8122

CULTURAL AND SOCIAL DIFFERENCES OF AMERICAN AND BRITISH LANGUAGES

Daniyarova G.D.,

lecturer of METU

e-mail: daniyargd18@gmail.com

Khusain R.,

Senior lecturer of KNWTTU

Almaty, Kazakhstan

Abstract. The article focuses on the usage of American and British languages. Mostly paid attention to the social differences, in addition given the exact examples of them. The difference occurs for all nouns of multitude, both general terms such as team and company and proper nouns for example, where a place name is used to refer to a sports team. The researchers analysed the utility of mentioned languages.

Keywords: language, education, alliteration, colloquial forms, colleges or universities.

There are tremendous cultural differences between the US and the UK, despite having many similarities. One of the largest ones we saw here in this Wiki: Language. People talk different, and not just in the accent or the words, but the general tone and meaning. The US and the UK have different ways of making friends, finding jobs, interacting at the office. The social system is also different and along with that there are big differences in religious, education, politics, units and measurement and so on. Here we will see some of these curiosities and on the other features of this section you will see some aspects of British and American Culture in music, literature and movies.

Education. In the UK the US equivalent of a *high school* is often referred to as a *secondary school* regardless of whether it is state funded or private. Secondary education in the United States also includes *middle school* or *junior high school*, a two- or three-year transitional school between elementary school and high school. “Middle school” is sometimes used in the UK as a synonym for the younger *junior school*, covering the second half of the primary curriculum - current years 4 to 6 in some areas. A *public school* has opposite meanings in the two countries. In the US this is a government-owned institution supported by taxpayers. In England and Wales, the term strictly refers to an ill-defined group of prestigious private independent schools funded by students’ fees, although it is often more loosely used to refer to any independent school. Independent schools are also known as *private schools*.

In the UK a university student is said to *study*, to *read* or informally simply to *do* a subject. In the recent past the expression ‘to read a subject’ was more common at the older universities such as Oxford and Cambridge. In the US a student *studies* or *majors in* a subject (although *concentration* or *emphasis* is also used in some US colleges or universities to refer to the major subject of study). *To major in* something refers to the student’s principal course of study; *to study* may refer to any class being taken Primary education, Secondary education in the United Kingdom, and Secondary education in the United States

Grammatical and Vocabulary differences

American English has always shown a marked tendency to use nouns as verbs. Examples of verb nouns are interview, advocate, vacuum, lobby, room, pressure, rear-end, transition, feature, profile, belly-ache, spearhead, skyrocket, showcase, service (as a car), corner, torch, exit (as in “exit the lobby”), factor (in mathematics), gun (“shoot”),

author (which disappeared in English around 1630 and was revived in the U.S. three centuries later) and, out of American material, proposition, graft (bribery), bad-mouth, vacation, major, backpack, backtrack, intern, ticket (traffic violations), hassle, blacktop, peer-review, dope and OD.

Compounds coined in the U.S. are for instance foothill, flatlands, badlands, landslide (in all senses), overview (the noun), backdrop, teenager, brainstorm, bandwagon, hitchhike, smalltime, deadbeat, front man, lowbrow and highbrow, hell-bent, foolproof, nitpick, about-face (later verbed), upfront (in all senses), fixer-upper, no-show; many of these are phrases used as adverbs or (often) hyphenated attributive adjectives: non-profit, for-profit, free-for-all, ready-to-wear, catchall, low-down, down-and-out, down and dirty, in-your-face, nip and tuck; many compound nouns and adjectives are open: happy hour, fall guy, capital gain, road trip, wheat pit, head start, plea bargain; some of these are colorful (empty nester, loan shark, ambulance chaser, buzz saw, ghetto blaster, dust bunny), others are euphemistic (differently abled, human resources, physically challenged, affirmative action, correctional facility).

Many compound nouns have the form verb plus preposition: add-on, stopover, lineup, shakedown, tryout, spin-off, rundown (“summary”), shootout, holdup, hideout, comeback, cookout, kickback, makeover, takeover, rollback (“decrease”), rip-off, come-on, shoo-in, fix-up, tie-in, tie-up (“stoppage”), stand-in. These essentially are noun phrasal verbs; some prepositional and phrasal verbs are in fact of American origin (spell out, figure out, hold up, brace up, size up, rope in, back up/off/down/out, step down, miss out on, kick around, cash in, rain out, check in and checkout (in all senses), fill in (“inform”), kick in (“contribute”), square off, sock in, sock away, factor in/out, come down with, give up on, lay off (from employment), run into and across (“meet”), stop by, pass up, put up (money), set up (“frame”), trade in, pick up on, pick up after, lose out. Noun endings such as -ee (retiree), -ery (bakery), -ster (gangster) and -cian (beautician) are also particularly productive. Some verbs ending in -ize are of U.S. origin; for example, fetishize, prioritize, burglarize, accessorize, itemize, editorialize, customize, notarize, weatherize, winterize, Mirandize; and so are some back-formations (locate, fine-tune, evolutes, curate, donate, emote, upholster, peeve and enthuse). Among syntactical constructions that arose in the U.S. are as of (with dates and times), outside of, headed for, meet up with, back of, convince someone to..., not to be about to and lack for.

Americanisms formed by alteration of existing words include notably pesky, phony, rambunctious, pry (as in “pry open,” from prize), putter (verb), buddy, sundae, skeeter, sashay and kitty-corner. Adjectives that arose in the U.S. are for example, lengthy, bossy, cute and cutesy, grounded (of a child), punk (in all senses), sticky (of the weather), through (as in “through train,” or meaning “finished”), and many colloquial forms such as peppy or wacky. American blends include motel, guesstimate, infomercial and televangelist.

Formal and notional agreement

In BrE, collective nouns can take either singular (formal agreement) or plural (notional agreement) verb forms, according to whether the emphasis is, respectively, on the body as a whole or on the individual members; compare a committee was appointed... with the committee were unable to agree.... The term the Government always takes a plural verb in British civil service convention, perhaps to emphasize the principle of collective responsibility. Compare also the following lines of Elvis Costello’s song “Oliver’s Army”: Oliver’s Army are on their way / Oliver’s Army is here to stay. Some of these nouns, for example staff, actually combine with plural verbs most of the time.

In AmE, collective nouns are usually singular in construction: the committee was unable to agree... AmE however may use plural pronouns in agreement with collective nouns: the team takes their seats, rather than the team takes its seats. The rule of thumb is that a group acting as a unit is considered singular and a group of “individuals acting separately” is considered plural.

However, such a sentence would most likely be recast as the team members take their seats. Despite exceptions such as usage in the New York Times, the names of sports teams are usually treated as plurals even if the form of the name is singular.

The difference occurs for all nouns of multitude, both general terms such as team and company and proper nouns (for example, where a place name is used to refer to a sports team). For instance,

BrE: The Clash are a well-known band; AmE: The Clash is a well-known band. BrE: Pittsburgh are the champions; AmE: Pittsburgh is the champion.

Proper nouns that are plural in form take a plural verb in both AmE and BrE; for example, The Beatles are a well-known band; The Steelers are the champions.

Words with completely different meanings are relatively few; most of the time, there are either (1) words with one or more shared meanings and one or more meanings unique to one variety (e.g. bathroom and toilet) or (2) words whose meanings are actually common to both BrE and AmE, but which show differences in frequency, connotation, or denotation (e.g. smart, clever, mad).

Some differences in usage and/or meaning can cause confusion or embarrassment. For example, the word fanny is a slang word for vagina in BrE (often used by small children) but simply means buttocks in AmE - the AmE phrase fanny pack is called a bum bag in BrE. In AmE the word fag (short for faggot) is a highly offensive term for a gay male, but in BrE it is also a normal and well-used term for a cigarette. In AmE the word pissed means being annoyed, whereas in BrE it refers to being drunk (in both varieties, pissed off means irritated).

Sometimes the confusion is more subtle. In AmE the word quite used as a qualifier is generally reinforcement: e.g. "I'm quite hungry" means "I'm very hungry". In BrE quite (which is much more common in conversation) can have this meaning, as in "quite right", "quite mad" or "I enjoyed that quite a lot", but it more commonly means "somewhat", so that in BrE "I'm quite hungry" can mean "I'm somewhat hungry" – and this divergence of use can lead to misunderstanding.

Frequency

– In the UK, the word whilst is historically acceptable as a conjunction (as an alternative to while, especially prevalent in some dialects). In AmE only while is used in both contexts.

– In the UK, generally the term fall meaning "autumn" is obsolete. Although found often from Elizabethan to Victorian literature, continued understanding of the word is usually ascribed to its continued use in America.

– In the UK, the term period for a full stop is now obsolete, while in AmE the term full stop is rarely, if ever, used for the punctuation mark. For example, Tony Blair said, "Terrorism is wrong, full stop", whereas in AmE, "Terrorism is wrong, period."

References

1. Abbot E.A. A Shakespearian Grammar.Ld. 2012.
2. Barber Ch. Linguistic Change in Present-day English.Ld., 2008.
3. Thompson, Charles K. (2008). An introduction to the phonetics of American English (5th ed.). New York: The Ronald Press Co.
4. Webster's Third New International Dictionary of The English Language. Springfield, Mass. 2010.
5. Wolfram, Walt; & Schilling-Estes, Natalie. (2005). American English: Dialects and variation. 2nd Edition. Malden, MA: Basil Blackwell.
6. www.wikipedia.org/wiki/American_and_British_English_spelling_differences.

УДК 81'33

**ТҰРМЫСТЫҚ СӨЗДЕРДІ АЖЫРАТУДЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ
ЭКСТРАЛИНГВИСТИКАЛЫҚ БЕЛГІЛЕРІ***Абдирова Г. Р.,**Алматы қаласындағы Н.Сәметұлы атындағы мектептің
қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі*

Аңдатпа. Мақала тұрмыстық лексика сөздерінің қолданылу ерекшеліктерін сипаттауға арналған. Автор тұрмыстық лексиканың сөздерін анықтап, оған әсер етуші факторларға тоқталып, лингвистикалық және экстралингвистикалық ерекшеліктерін көрсетуге тырысқан. Тұрмыстық сөздерді зерттеушілердің еңбектерінен мысалдар келтірілген. Тұрмыста жиі қолданылатын сөздерді басқа стильдерден ажыратудың жолдарын көрсеткен. Мақалада келтірілген тұрмыстық лексика қазақ халқының өмір салтын, мәдениетін, ұлттық сипатын көрсетеді.

Кілт сөздер: тұрмыстық лексика, қазақ халқының сөйлеу тілі, семантика, көркем әдебиет

Abstract. The article is intended to describe the features of the use of household vocabulary words. The author defined the words of the household vocabulary, focused on the influencing factors and tried to show their linguistic and extralinguistic features. Examples from the works of researchers of household words are given. He showed ways to distinguish words that are often used in everyday life from other styles. The household vocabulary presented in the article reflects the lifestyle, culture, and national character of the Kazakh people.

Keywords: household vocabulary, spoken language of the Kazakh people, semantics, fiction.

Тіл білімі адамзат өркениетінің ерекше құнды және маңызды жетістіктерінің бірі болып табылады, өйткені аталған сала адамның болмысымен, оның физиологиялық табиғатымен, әлеуметтік дамуымен, халықтық-мәдени өсуімен тығыз байланысты, сонымен қатар бүгінгі күні бұл сала пәнаралық сабақтастықты нығайтуға ықпал етеді, жаңа теориялық көзқарастарды зерттеуге айтарлықтай үлес қосады. Адам мен әлем, қоғам және халық сияқты ұғымдық үйлесімдерді іс-әрекетке басшылық ретінде қабылдаған тіл білімі жалпы адамзат тілінің ерекшеліктеріне, оның әлеуметтік өмірдегі функцияларына ерекше назар аударады, тілді қоршаған әлемнің барлық табиғи құбылыстарын сипаттайтын адам әрекетінің негізі ретінде қабылдайды. Кез-келген халықтың бүкіл өмір тарихы, оның өмірі, өмірі, ғасырлар бойы қалыптасқан мәдени мұрасы, рухани байлығы, ең алдымен, осы халықтың ана тілінде өз ізін табады, құнды қазына ретінде қалыптасады, ұрпақтан-ұрпаққа беріледі. Сол тілдегі қолданыстағы сөздердің бір-бірінен қолданылу аясына қарай ерекшеліктер, айырмашылықтар болады. Солардың бірі – тұрмыстық сөздердің лингвистикалық ерекшеліктерін саралап көрсек.

Тұрмыстық лексика сөздік қордың негізгі бөлігін құрайтын сөздерден тұрады, бұл - кез келген тілге тән құбылыс. Өйткені олар әр халықтың, ұлттың өміріне, тіршілігіне керекті, аса қажетті ұғымдарды қамтиды. Сонымен бірге әр этностың қай ғасырда немен айналысқанын, шаруашылықты қалай жүргізгенін, әлеуметтік-экономикалық жағдайын, дәстүрлі өмір салтын тануға болады. Яғни халықтың белгілі бір ортадағы, аймақтағы өмірі оның ұлттық сипатына әсер етеді, кей халықтардың әлемді тануы, қабылдауында ортақ сәйкестіктер болуы мүмкін. «Тұрмыстық лексика халықтың айнасы іспетті» деп ғалым Ә.

Хасенов дәл айтқан [1, 58]. Тұрмыстық сөздерді зерттеушілердің ішіндегі ең көлемді ғылыми еңбек – Б.Абдығалиеваның «Бытовая лексика казахского языка» деген зерттеу жұмысы. Онда халықтың күнделікті өмірде жиі қолданатын заттары мен бұйымдарының атауларына талдау жасап, бірнеше топқа жіктейді. Тұрғын үй бөліктері, үй ішінде қолданылатын заттар, ыдыс-аяқ атаулары, ат әбзелдері, киім атаулары деп әрқайсысына жеке тоқталады [2, 10]. Бұл тақырыпқа қатысты терминдер де көп: «этномәдени лексика», «кәсіби лексика», «заттық мәдени лексика» т.б. Осы орайда тұрмыстық сөздердің тарихи-этнографиялық қана емес, лингвистикалық ерекшеліктерін байқаймыз.

Тұрмыстық лексика – күнделікті өмірдегі заттар мен құбылыстарды, қоршаған ортаны, әдет-ғұрыпты қамтитын сөздер. Яғни тұрмыстық заттар, киім-кешек, тамақ, сусын, жиһаз, үй жануарлары, құрал-саймандар, әдет-ғұрыптар, ойын-сауық т.б. жатады. Бұл жайлы Ж.А. Манкеева өз еңбектерінде былай дейді: «Көне тамырлы этнолексика халықтың этномәдени тарихы және тілдік шығармашылығы туралы баға жетпес «ақпарат» көзі боп табылады. Оның негізін құрайтын тұрмыстық лексиканың дені – ұлттық материалдық мәдениеттің реликті әрі рухани байлығымыздың түбірі». Яғни заттық мәдениетке қатысты атаулар мен материалдық өндіріске, тұрмыс бұйымдарына, қолөнерге, шаруашылыққа, үй мүліктеріне қатысты сөздерді жатқызады [3, 6].

Тұрмыстық лексикада әлем бейнесі кең түрде көрініс тапқандықтан, өмір шындығы тіл фактілеріне айналады, осыдан барып, халықтың тұрмыс-тіршілігі, тәжірибесі, салт-дәстүрі, наным-сенімі тілде сөзбен бейнеленеді. Бірақ атауға негіз болғандықтан, сөздердің шығу себептерін анықтау оңай емес. Сол себепті тұрмыстық сөздерді тек тек бұйым атауларымен байланыстырмау қажет. Тілдің ішкі дамуы таза лингвистикаға ғана емес, экстралингвистикаға байланысты екенін де ұмытпауымыз керек. Ұлттық мәдениеттің өзегін құрайтын киім-кешек, зергерлік және қолөнер бұйымдарының қолданысы да халықтың танымынан, діни көзқарасынан, салт-дәстүрінен хабар береді. Сонымен қатар көрші халықтармен мәдени, туысқандық қатынасынан сыр шертеді. Оны қолданып жүрген сөздерімізден байқауға болады. Тілімізде қолданылып жүрген тұрмыстық сөздердің басым бөлігі кірме сөздер екенін бағамдау қиын емес.

Тұрмыстық сөздерде ауызекі сөйлеу тілінде қарым-қатынаста айтып жүрген сөздер болғандықтан, еркіндік басым. Отбасында, достар бір-бірімен кездескенде, туыстар арасында, көршілермен, құдалармен әңгімелескенде, тұрмыстық сөздер көп пайдаланылады. Сөйлеу тілінде айтылатын сөздердің көпшілігі әдеби тілде қолданылмайды. Десе де ауызекі сөйлеу тілінің әдеби, мәдениеті сақталады. Әлеуметтік-тұрмыстық қарым-қатынас тілдесуі кезінде сөз қарапайым, еркін тіркестерді молынан қолдану, айтатын ойды еркін жеткізу, сөзде эмоционалды сөздер, қосымшалар мен демеушіліктерді жиі пайдалану керек. Сонымен бірге сөйлем диалогқа құрылуып, тілдесу кезінде сұраулы, лепті, бұйрықты сөз-сөйлемдер қосылып, қаратпа, қыстырма, одағай сөздер де болуы керек. Тұрмыстық сөздердің лингвистикалық ерекшеліктерінің бірі экспрессивті-эмоционалды сөздер жиі ұшырасады. Кәдімгі ауызекі сөйлеуде адамдардың бірі-біріне Сәке, ағажан, Құреке, анашым, әпкетай деген секілді сый-құрметке қатысты айтып жүрген сөздерден бастап, демеуліктер арқылы жасалған, кемсіту, кішірейту мақсатында айтылатын стилистикалық бояуы бар тұрпайы сөздерді айта берсек өте көп [4, 22]. Сонымен бірге бейәдеп сөздер де кездесіп жатады. Әбден қалыптасып кеткен «бұралқы» сөздерді де жиі қолданытындар көп. «жаңағы», «нені, нетіп, нету керек еді», «сосын» деген секілді сөздерді қайталап, бірнеше рет қолдану да бар. Ауызекі сөйлеу стиліне жатқызып қарастырғанда, тұрмыстық сөздер қатарынан мұндай сөздерді алып тастай алмайтынымыз анық. Әдеби тілден айырмашылығы қарапайым, барлығына түсінікті. Кейде кездесетін диалект сөздерді айтпағанда, ауызекі сөйлеу тілінде экспрессивті-эмоционалды сөздердің көптігі анық байқалады.

Тұрмыстық сөздердің дамуына әсер ететін – экстралингвистикалық факторлар. Яғни түрлі сыртқы дүниенің, қоғамдық құбылыстардың әсерінен болатын өзгерістер. Экономиканың, техниканың дамуы, тарихи оқиғалардың, ғылыми, мәдени жаңалықтардың әсерінен жаңа сөздер пайда болып жатады. Мысалы ХХ ғасырда қолданысқа енген пойыз, теледидар, телефон, радио деген секілді сөздерді айтсақ болады. Сонымен қатар бұқаралық ақпарат құралдарының да әсері басым. Көптеген сөздердің пайда болуына, тілдік қатынасқа енуіне, оның ішінде, тұрмыстық лексикаға айналуына теледидардың, радионың, газет-журналдың ықпалы бар екенін қарапайым оқырмандардың «теледидардан естідім, гаазеттен оқыдым» дегенінен байқауға болады. Тіпті тілдік бірліктерді аудармай, тіл заңдылығына сәйкес дыбыстық өзгерістерге ұшырап қолданылатындары да жетеді. Мәселен тәрелке, бөтелке, жәшік, үстел, зауыт, самаурын т.б. секілді сөздерді айтуға болады. Әр ғасырда енген кірме сөздердің тұрмыстық лексикаға айналып отырғанын байқауға болады. Қазіргі кезде көбінің аузында жүрген кэшбэк, барбер, жпс, тугис, аудио деген сөздер күнделікті қолданылатын бәрімізге ортақ сөзге айналды.

Стилистикалық нормаға жат құбылыс деп танылатын жаргон, варваризм сөздердің де тұрмыстық сөздерге айналғаны жасырын емес. Әсіресе, соңғы жылдары жастар арасындағы әлеуметтік желі арқылы – «базар жоқ, қырыс кетті, бастан кетті, мас боп қалды, қораға кірді», басқа тілден енген «салют», «фуфло», «тормоз», «потеря болды», «халыава», «чепуха» т.б сөздердің қолданылуы кең етек алды. Одан бөлек қазіргі таңда жастардың жиі қолданатын «ок», «сорян», «го», «кайф», «изи» секілді басқа тілдегі сөздерді қолдануы ауызекі сөйлеуде жиі кездесіп жатады. Жаргон сөздерді – жалпы халыққа түсініксіз, әлеуметтік топтардың ғана тіліндегі жасырын құпия сөз деп қана емес тұрмыстық лексикаға жатқызған дұрысырақ секілді. Қазақ тілінің тілдік нормаларына сай келмейтін сөз деп қарастырсақ та, әр заманның өзіндік сол қоғамға сай сөйлеу тілі деп қарай керек. Жаппай халық бұл сөздерді қолданбаса да, күнделікті қалыпты өмірде жиі еститін сөздер болғандықтан, қоғамдық құбылыстың әсері деген жөн. Бұл сөздердің орнын кейін басқа сөздер басуы мүмкін, сондықтан оған шошына қараудың да жөні жоқ.

Қазақ тілінің тұрмыстық лексикасын қарастырғанда заттық атаулардың қойылуына мал шаруашылығының, қоршаған ортаның, наным-сенімнің тілде сөзбен бейнеленуі деп түсінсек болады. Бұдан адамдардың халықтың табиғат туралы түсінігі мен тәжірибесі, білімі, пайымдауы қандай болғанын байқаймыз. Осы орайда лингвомәдениеттану саласының еншісінде біраз зерттеулерді қарап шықсақ болады. Әр халықтың әлемді тануын тілінен, оның ішінде тұрмыстық лексикасынан білуге болады. Өткен ғасырлардағы пайым-түсініктің ұлттық санада сақталуын да, қайта жаңғыруын да, жоғалуын да, жаңа түсініктің пайда болуын да көреміз. Яғни тілдің бір орында тұрмайтынын, жоғалып, дамып, тіріліп отыратынын түсінеміз.

Халқымыздың даңқты батыры Бауыржан Момышұлы «Тіл дегеніміз – қай халықтың болмасын кешегі, бүгінгі ғана тағдыры емес, бүрсігүнгі де тағдыры» деген сөзінен тілі арқылы халықтың тұтастай кескіні, келбеті көрінетінін түсінуге болады. Қазақ тілінің тұрмыстық сөздерінен салтын да, мәдениетін де, тұрмыс-тіршілігін де, тіпті ұлттық сипатын да байқауға болады [5]. Тіл мәдениетінің сан ғасырдан бері түрлі өзгеріске ұшырап, түрлі сипат алғаны тұрмыстық лексикасынан айқын көрінеді. Олай болса, тіл – жанды құбылыс екеніне ешкімнің дауы жоқ болар. Қорыта айтқанда, қазақ тілінің тұрмыстық лексикасы тек қолданған бұйымдары мен шаруашылық заттарына ғана қатысты сөздер емес, әлеуметтік қатынаста халық арасында кеңінен тараған сөздерді де айтуға болады. Кей ғалымдардың тек тұрмыстық бұйымдарға қатысты зерттеулерін қарап отырып, ауызекі сөйлеу тіліндегі әр замандағы қолданған тұрмыстық сөздерді жатқызу керек деп ойлаймын. Демек халықтың материалдық деңгейін, шаруашылығын, киім, әшекей, қолөнер бұйымдарын, жиһаз, төрт түлік, әбзелдер, ыдыс-аяқ, мата секілді заттық ұғымдарды ғана бейнелейтін сала деп

қана қарастыруға болмайды. Тілдің ауқымды бөлігін қамтитын, халық тұрмысымен біте қайнасқан сөздерді зерттеу жалғасын табары сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі

1. Хасенов Ә. Тіл білімінің теориялық және практикалық мәселелері. Алматы. – 1995.
2. Абдығалиева Б. Бытовая лексика казахского языка. Автореферат. Алматы. – 1985.
3. Манкеева А. Қазақ тілінің заттық мәдениет лексикасы. Алматы – 1997.
4. Абасилов А. Әлеуметтік лингвистика сөздігі. Алматы. – 2016.
5. <https://abai.kz/post/1311>

УДК 371.321.2

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ, ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН АРТТЫРА ОТЫРЫП, ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ ТІЛ ДАМУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Естаева С.Т.,

Әлихан Бөкейханов атындағы орта мектебі

Жамбыл облысы, Қазақстан

e-mail: mtobugov@mail.ru

Аңдатпа. Инновациялық педагогикалық технологияларды қажетті деңгейде қолдану және жеке тұлғаның білім деңгейін, шығармашылық қабілетін қоғамдық сұранысқа сай қалыптастыру басты міндетке айналуда. Оқыту үрдісін ұйымдастыру мен жүргізуде оқытудың тиімді әдіс-тәсілдерін пайдаланып келеді. Мектеп табалдырығында алған білімдерін өмірде қажеттілікке жаратып, білім мен тәрбиені, өнер мен өнегені бойына сіңіріп өсуде. Кез келген жағдайда нақты шешім қабылдауға дайын, инновациялық технологияны меңгерген, рефлексия жасай алатын креативті оқушы болып шығады.

Кілт сөздер: тіл, технологиялар, ойлау, функционалдық сауаттылық, әдістер.

Аннотация. Для формирования уровня знаний и творческих способностей личности главной задачей является применение инновационных педагогических технологий. В организации учебного процесса – это эффективные методы и приемы. Приобретенные знания и навыки в стенах школы создают уклад в жизни, прививают знания и воспитание, искусство и мораль. В итоге учащийся становится личностью, который готов принимать конкретные решения, умеющий размышлять и владеющий инновационными технологиями.

Ключевые слова: язык, технологии, мышление, функциональная грамотность, методы.

Abstract. The main task is to use innovative pedagogical technologies according to the level of education and creative abilities of the personality. Effective teaching methods are used in the educational process. Students gain the knowledge when they enter school to create a need in life, absorb education and upbringing, art and morality. They will be ready to make a clear decision in any situation, own innovative technologies, and know how to reflect.

Keywords: language, technologies, thinking, functional literacy, methods.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және адамзаттық құндылықтары, ғылым мен практика жетістіктері негізінде тұлғаны қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті

жағдайлар жасау, оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» мақсаттарын көздейді.

Қазіргі заманда Қазақстанның өзіне ғана тән ұлттық сипаты бар білім беру жүйесін одан әрі дамыту, білім беру сапасында әлемнің басқа да, алдыңғы қатарлы елдерімен қатар жұмыс жасау, қазақ тілін дамытуда өзіндік үлес қосу, бүкіл әлемдік деңгейге көтеру, білім беруде әлеуметтік кеңістікке шығу әрбір оқытушының алға қойған міндеті.

Осыған орай, қазақ тілін оқыту әдістемесі туралы сөз болғанда бұл проблеманың ішінен басқа ұлт өкілдеріне қазақ тілін оқыту мәселесін жеке бөліп қарастыру керек. Өйткені, қазіргі таңдағы көп жұмыс жасалып, жан жақты қарастырылып отырған проблема – орыс аудиториясында қазақ тілін оқыту проблемасы. Сонымен қатар, бұл мәселе тілдік коммуникацияның тікелей зерттеу объектісі бола келіп, қазіргі кезеңде өзекті мәселе болып отырған қазақша сөйлеуге үйретудің тиімді жолдарын табуға көмектеседі.

Бүгін біздің алдымызда тұрған мақсат – өзге тілді аудиторияны қазақ тіліне үйрету ғана емес, сонымен қатар алдымызда отырған оқушылардың Отанының қасиетін сезініп, оның алдындағы ұлт жауапкершілігін ұғынып, ол үшін басын бәйгеге тігер тәуекелге баруы болып саналады. Сол сияқты, барлық отандастардың Отанымен рухани және материалдық тығыз байланыста болуы, өзі өсіп-өнген аймаққа деген сүйіспеншілігі – патриотизмнің қайнар көзі.

Қазіргі уақытта Қазақстанда білім берудің өзіндік ұлттық үлгісі қалыптасуда. Бұл процесс білім парадигмасының өзгерумен жүреді. Я.А.Коменскийдің, И.Герbartтың дәстүрлі субъект-субъектілі педагогикасының орнын басқасы басты, ол балаға оқу қызметінің субъектісі ретінде, өзін-өзі өзектілендіруге, өзін танытуға және өзін-өзі жүзеге асыруға ұмтылатын дамушы тұлға ретінде бағытталған. Мұндай жағдайда педагогикалық процестің маңызды құрамы оқу ісіндегі субъектілер – оқытушы мен оқушының тұлғалық-бағытталған өзара әрекеті болып табылады [1].

Жаңа білім парадигмасы бірінші орынға баланың білімін, білігі мен дағдысын емес, оның тұлғасын, білім алу арқылы дамуын қойып отыр. Егер «жеке тұлға» ұғымының мазмұның талдап, түсінік беретін болсақ, біздің ойымызша, төмендегідей анықтама неғұрлым дәл келеді: «жеке тұлға – бұл адамның психикалық, рухани мәні, ол әртүрлі жинақталған қасиеттер жүйесіне тән:

- адамның әлеуметтік маңызды қасиеттерінің жиынтығы;
- өзіне және өзімен-өзінің дүниеге және дүниемен қатынастарының жүйесі;
- айналадағы қоршаған әлемді және онда Өзін-өзі жете түсінуі;
- қажеттілік жүйесі;
- шығармашылық мүмкіншілігі мен қабілеттерінің жиынтығы;
- сыртқы жағдайларға әсерінің жиынтығы.

Қазіргі уақытта педагогика ғылымының бір ерекшелігі баланың тұлғалық дамуына бағытталған жаңа оқыту технологияларын шығаруға ұмтылуы.

Ғылымға мықтап енген « педагогикалық технология» ұғымына әртүрлі түсініктемелер берілген (В.П.Беспалько, В.М.Шепель, И.В.Волков, М.Чошанов, М.В.Кларин, Г.К.Селевко және т.б).

«Педагогикалық технологиялар – бұл білімнің басымды мақсаттарымен біріктірілген пәндер мен әдістемелердің; оқу – тәрбие процесін ұйымдастырудың өзара ортақ тұжырым-дамамен байланысқан міндеттерінің, мазмұның формулары мен әдістерінің күрделі және ашық жүйелері. Мұнда әр позиция басқаларына әсер етіп, ақыр аяғында, оқушының дамуына жағымды жағдайлар жиынтығын құрайды» [9].

Бүгінгі таңда П.М.Эрдниевтің дидактикалық бірліктерді шоғырландыру (УДЕ) технологиясы, Д.Б.Эльконин мен В.В.Давыдовтың дамыта оқыту технологиясы, Ш.А.Амонашвилидің ізгілікті-тұлғалық технологиясы, В.Ф.Шаталовтың оқу материал-

дарының белгімен сызба үлгілері негізінде қарқынды оқыту технологиясы М.Чошановтың проблемалық модульді оқыту технологиясы, П.И.Третьяковтың, К.Вазинаның модульді оқыту технологиясы, В.М.Монаховтың, В.П.Беспальконың және басқа да көптеген ғалымдардың технологиялары кеңінен танымал [10].

Қазақстанда Ж.А.Қараевтың, Ә.Жүнісбековтің және т.б. ғалымдардың оқыту технологиялары белсенді түрде қолданылуда. Сын тұрғысынан ойлауды дамыту бағдарламасы – әлемнің түкпір-түкпірінен жиылған білім берушілердің бірлескен еңбегі. Тәжірибені жүйеге келтірген Джинни Л.Стил, Куртис С.Мереди, Чарльз Тэмпл. Жобаның негізі Ж.Пиаже, Л.С.Выготский теорияларын басшылыққа алады.

Мақсаты барлық жастағы оқушыларға кез келген мазмұнға сыни тұрғыдан қарап, екі ұйғарым бір пікірдің біреуін таңдауға саналы шешім қабылдауға сабақтарда үйрету. Біздің елімізге Джордж Соростың ашық қоғам институты, «Сорос-Қазақстан» қоры арқылы келген бұл технология орыс және қазақ тілдерінде мектеп тәжірибелеріне ене бастады [2].

«Сын тұрғысынан ойлау» ұғымы белгілі бір идеяларды қабылдай отырып, оның неге қатысты екенін зерттеу, оларды жеңіл септикалық ойларға қарсы қоя білу, салыстыра алу, сол идеяларға қарсы көзқарастармен тепе-теңдікте ұстап зерттеу, оларға сеніммен қарау деп түсіндіреді авторлар.

Сын тұрғысынан ойлау – сынау емес, шындалған ойлау. Аталмыш бағдарламаның ішкі құрылымында ерекшелік бар. Бұл құрылым 3 деңгейден тұратын оқыту мен үйретудің моделі. Білімнің болашақта пайдаға асуы, қажетке жарауын қалыптастырады. Көп ақпаратты талдай, жинақтай отырып, ішінен қажеттісін алуға үйретеді. Сын тұрғысынан ойлау бағдарламасы қызығушылықты ояту, мағынаны тану, ой толғаныс кезеңдерінен түзіледі.

Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында жаңа технологияларды қолдану арқылы оқушылардың таным белсенділігін арттыру, қазіргі қоғам талабына сай ой-өрісін дамыту, шығармашылығын кеңейту, дамыту, терең білімді, бәсекеге қабілетті тұлғаны жасау, заман сұранысына сай ізденімпаз тұлғаны қалыптастыру болып отыр. Қорыта айтқанда, оқыту процесінің нәтижелі болуы ұстаздың сабақ беру шеберлігіне, сабағын қызғылықты жүргізіп, зейін қойдыра білуіне, оқушылардың өздігінен білім алуға үйренуіне байланысты. Қандай да болмасын жаңа әдіс-тәсілдер әрбір оқушының өз бетімен оқып үйренуіне сенімін ұялатып, шығармашылықпен жұмыс істеуіне, қорытынды жасай алуына, сөйлеу мәдениетінің өсуіне ықпал етеді, білім сапасын арттырады. Жаңа әдіс-тәсілдерді мән-мағыналарына, ерекшеліктеріне қарай таңдап қолдана білсек, балаға білім беруде ұтарымыз анық [2].

Мен көбінесе оқушылармен бірлесіп, ұйымдасып, топтасып жұмыс істеуіне көңіл бөлемін. Шәкірт бірлесіп үйренуде кішігірім топтармен, жұппен жұмыс жасауда ортақ проблемаларды талқылағанда жаңа пікірлерге шығармашылықпен қарау тұрғысында жаңалықтар ашу барысында жұмыс істейді. Топ мүшелері өз ойларын ортаға салып сол ойларды көрсетеді. Шамалары келгенше қорғап шығуға тырысады.

Бірлесіп жұмыс жасағанда мына жайттарды есте ұстаймын:

- Топтың барлық мүшелеріне кезекпен сөйлеу дағдысын үйрету;
- Сыйластық таныту;
- Жауапкершілікке алу;
- Сөйлесу барысында қарым-қатынас орнату, дағдыларын қалыптастыру;
- Топта ұтымды жұмыс істеу. Өз ойларын ашық айтуға жетелеу. Өздерін және өзгені бағалау.

Бірлесіп жұмыс жасауда қол жеткізген жетістіктерім:

- Оқушының ең алдымен есте ұстау қабілетінің жоғарлауы;
- Жиі-жиі ой талқасын жасау және терең түсінікпен ойлаудың дамуы арқылы оқушыны сөйлету;

- Сабақта өз бетімен бақылаусыз отырғаннан гөрі оқушының жұмыс басты болуы;
- Бір нәрсеге үйрету мәнді түрде қызығушылығын оянуы;
- Бірлесіп жұмыс жасау кезінде топ мүшелерінің ұлтына, жынысына, қабілетіне, әлеуметтік жағдайына қарамай олардың бір-біріне дұрыс көзқараспен қарап, ойларын түсінеді [3].

Оқушылар жұмыс жасау барысында бір-біріне көмектесіп, ойларын ортаға салады, ынталарына күш-қуат бере отырып, өздерінің білім алуын көтермелейді, оқуға, жазуға, тыңдауға, сөйлеуге кең мүмкіндіктер беретін ортада оқушыны өз пікірлерін еркін жеткізуге жағдайлар жасайды.

Оқушыларда оқу – танымдық іс-әрекеттердің өз бетінше жүргізу дағдысын қалыптастыру – оқытудың аса маңызды мақсаттарының бірі. Мұны жүзеге асыру оқушыларды жинақтылыққа, өзін-өзі дұрыс басқаруға үйретеді, білімді саналы түрде игеріп, оны танымдық шығармашылық және қарапайым тапсырмаларды орындауда дұрыс қолдана білуге жетелейді. Сондықтан мұғалім оқушылардың қызығуын толық түрде қанағаттандыратындай, өздерінің танымдық белсенділігін мен дербестігін жүзеге асыратындай жағдай туғызуы тиіс [4].

Бастауыш мектеп – оқушыны тұлға етіп қалыптастырудың алғашқы баспалдағы. Көп пәнді бастауыш мектептің сан қырлы жақтарына төселе отырып, жеке пәнді оқытудың ерекшеліктерін, әр пәннің білім беру формасын меңгерудің тәрбиелік мәні зор. Бастауыш сыныптарда оқу үрдісінде техникалық құралдар мен көрнекі құралдары тиімді пайдалану оқушылардың білімге деген құштарлығын арттырып, ынталандырады, танымды қабілетін оятады.

Себебі бастауыш сынып оқушылары қызыққыш еліктегіш келеді, және олардың танымдық қабілеттері өте жоғары. Әрбір пәнде өтілген тақырыпқа байланысты пайдаланған көрнекілікке сүйене отырып оқушылар мазмұнын дұрыс (математикада берілген сызбалар бойынша, ана тілінен, дүниетанудан өтілген тақырыпқа байланысты эстетикалық талғамда салынған суреттер, қазақ тілінен әрбір ережеге байланысты көрнекіліктер) түсінуге, оны шапшаң меңгеруіне үлкен көмек көрсетеді. Әрбір орынды пайдаланған көрнекіліктің оқушыны ойланатын, оқушыны білуге ынталандыратын, оларға сүйеніп өз беттерінше жұмыс орындауына көмек ететін маңызы бар. Өткізілген сабақтар нәтижесінде көрнекілікті пайдаланудың салдарынан оқушылар білімінің өмірімен тығыз байланысты екеніне көздері жетеді. Нәтижесінде байқампаздықтары артып, логикалық ойлауы дамиды [5].

Бастауыш білім – үздіксіз білім берудің баспалдағы. Мұғалімнің негізгі ұстанған мақсаты – білімнің жаңа үлгісін жасап, белгілі бір көлемдегі білім мен білік дағдыларын меңгерту, оқу мен тәрбие үрдісін ұйымдастырудың сан түрлі жаңа әдіс – тәсілдерін іздестіру, жаңа технологияларды сабаққа тиімді пайдалана білуі, бір сөзбен айтқанда - оқу үрдісін дамыту. Бұған Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауында айтылған «XXI ғасырда білімін дамыта алмаған елдің тығырыққа тірелетіні анық» деген пікірі нақты дәлел. Бүгінгі білім беру ісінің мақсаты – тек білім, білік дағдыларын меңгерту ғана емес, өзін - өзі дамытуға ұмтылатын, ақылды, алғыр, ой – өрісі кең, ақпарат көздерін өз бетімен қолдана алатын, қабілетті де талантты, жастарды тәрбиелеу. Үнемі дамып, өзгеріп отыратын баланың ішкі болмысы мен табиғатын қалыптастыруда мұғалімнің ықпалы ерекше.

Жаңа технологияны жүзеге асыру, тиімділігіне қарай пайдалану үшін, әр мұғалім өзінің алдында отырған оқушыларының жас ерекшеліктерін ескере отырып, педагогикалық мақсат – мүддесіне байланысты, өзінің шеберлігіне байланысты тандап алады. Жаңа технологияны жүзеге асыруда мұғалім белсенділігі, шығармашылық ізденісі, өз мамандығына деген сүйіспеншілігі, алдындағы шәкірттерін бағалауы ерекше орын алады. Жалпы алғанда, жаңа технологиялардың 40-тан астам түрлері бар. Солардың ішінде дидактикалық материалдар арқылы оқыту.

Дидактика принциптерінің бірі – оқытудың сабақтастығы. Мұғалім оқыту процесінде бір сыныпта оқылатын немесе әр сыныпта өтілетін тақырыптардың бір-біріне мағыналық жуықтығы барларын, бірін-бірі үстемелеп толықтыратын түрлерін алдын ала байқап, оларды сабақтастырып отыруды қатаң ескереді. Сөйтіп, оқушының, ілгеріде меңгерген білімінің жаңа материалды ұғынуы үшін себебін тигізетіні тірек етіп пайдаланылады. Осы мақсатта жаңа тақырыпты таныстыру кезінде оны бұрынғы өткен материалмен шебер ұштастырып отырған тиімді болмақ [6].

Сабақтастық дегеннен түсінгеніміз – «Қазақ тілі» пәнін оқытудың әр түрлі сатысында оқушылар білімдерінің арасында қажетті байланыстар мен қатынастар орнату. Оқушылардың білімінің икемдігі мен машықтарын пайдалану және одан әрі дамыту кезінде олардың оқу ісінде әр алуан байланыстар орнату, курстың негізгі идеясын айқындау, жаңа білім мен бұрынғы білімді өзара байланыстыру. Сонымен бірге, білімді кеңейту мен тереңдету, оқығандарды жаңа, неғұрлым жоғары деңгейде байыптау.

Сабақтастық үздіксіз білім берудің көп деңгейлі сипаттамасы:

– сабақтастық дидактикалық принцип ретінде мектептің бастауыш сатысы мен негізгі сатысындағы оқылатын қазақ тілі пәнін біртұтас қабылдауды қамтамасыз етеді;

– сабақтастық жеке әдістемелік принцип ретінде мектептің бастауыш сатысы мен негізгі сатысында «Қазақ тілі» пәнін оқытуды ұйымдастыруда оның табу ерекшелігін айқындайды.

Мектептің бастауыш сатысынан орта сатысына өткен оқушылардың бір мұғалімнен бірнеше пәндер мұғалімдеріне көшуі елеулі қиындықтар туғызады.

Сонымен бірге, бастауыш сынып оқушыларын оқытудың интегративтік және индуктивтік әдістерінің жалпылаған фактілерді, ережелерді, заңдарды қабылдауға баяндаудың дедуктивтік әдістеріне үйренуге тура келеді.

Әр пән мұғалімдерінің өзіне тән әдістері болады. Сондықтан, жаңа сыныпты қабылдайтын қазақ тілі мұғалімі мен бастауыш сынып мұғалімі өзара тығыз байланыста болулары қажет. Бір-бірінің сабақтарына қатынасып, оқушылардың мінез-құлқын, тілдік білім деңгейін зерттеулері тиіс. Сонымен бірге, қазақ тілі пәнінің мұғалімі әр оқушының жас ерекшелігі жөнінде, олардың білімі, икемдігі және машықтары жөнінде мағлұматтар жинауы керек [7].

Бастауыш білім мазмұны бір сарындылықты және орынсыз қайталауды болдырмай сабақтаса дамуды қамтамасыз етеді, себебі оқушылардың дайын болуларына орай білімді толықтыра және кеңейте түсуді екі бағытта, яғни ауқымды ұлғайту және жоғары өрлеу мүмкін болатындай сызықты-сатылы және блокты-модульді құрамда түзілген.

Мұғалім жаңа сабақты өтпес бұрын тақырыбын проблемалық ой тудыра отырып хабарласа оқушы жаңа сабаққа ерте еніп, ұмтылып жауап іздейді, талпынады, қызығушылығы артады. Тақырыпты оқушылардың өздеріне таптыруға жетелеймін, мәтінді оқытып, түсінгендерін әр оқушыдан сұраймын. Мәтін соңынан сұрақтар мен тапсырмаларға жауап алып отырамын. Тақырып бойынша сын тұрғысында ойлауды сұрақ қою тәсілдері арқылы дамытамын. «Жақсы мұғалім, қиын сұрақтың өзін оқушыға түсінгеніне лайықты оңайлатады, ал нашар мұғалім сол сұрақтың өзіне сұрақ қойып, оқушыны адастырады.» – деп ағылшын педагогы айтқан. Белгілі бір тақырыпты өткенде сұрақ қою маңызды.

Оқушылар өзіне қойылған сұрақтар арқылы ізденеді. Үнемі сұрақ қою жүйесімен жұмыс жасау білімді меңгертік барысында оқушы деңгейін шығармашылық сатыға көтереді. Ең бастысы-сабағыңызға жан бітіп, шығармашылық серпіліс туындайды.. Оқушылардың шығармашылық қабілетін арттыру үшін қосымша әдебиеттерді, ертегілер мен жұмбақтарды, жаңылтпаштарды сабақ тақырыбына сай етіп дайындап отыру қажет.

Оқу-тәрбие үрдісінің тиімділігін арттырудың бірден-бір жолы мұғалімнің білім беру және оны оқушылардың меңгеріп алу жөніндегі іс-әрекетінің үйлесімдік бірлігін қамтамасыз етуі.

Жоғарыдағы жұмыстардан байқағанымыздай, тілді үйретудің басты түйіні, кілті – қазақ тілінде сөйлесе білу, өз ойын жеткізе білу. Барлық жұмыс түрлері тілдік материалмен салаларды тізбектеп оқыта берумен емес, олардың ішінен сөйлеуге қажетті ең керектілерін сұрыптап ала білумен, сөйлеу материалды танумен, оларды дұрыс қолданумен, сөйлеу әрекетінде ұтымды қолдана білумен байқалады [8].

Сонымен қатар, өзге ұлт өкілдерін оқытуда даралай және деңгейлеп оқыту әдістерін жиі қолданамыз және қазақша сөйлеуге үйрету үшін ойын элементтерінің ролі үлкен. Біз оқытушылар қауымы ойынды ұйымдастырғанда оқушылар бір-біріне көмектесетіндей жағдай жасауымыз керек. Сонда сабақ тек білім беру қызметін ғана емес, тәрбиелеу қызметін де атқарады. Сабақ үстінде оқушы ойынды ойнай отырып, тілдік материалды меңгеру мақсатында сөздерді аудармаларымен жаттайды, суреттер арқылы сөйлемдер құрастырады, сергіту сәттері ұйымдастырылады. Оқытушының алға қойған басты мақсаты – сабақ мақсаты мен қолданылатын ойынның мақсатын ескере отырып, сабақтарда оны орынды қолдана білу. Оқушылар мен оқытушының ойынға ынтасы болған жағдайда ғана, ойын жүруі мүмкін. Дидактикалық ойындар – оқытудың маңызды құралы. Дидактикалық ойындар-оқыту мақсатын жүзеге асыруға арналған ойындар. Мұндай ойындар есте сақтау, сөйлеу, ойлау қабілеттерін дамытады.

Жұмыс барысында нәтижеге тек қатысымдық әдіспен қатар, басқа да иновациялық технологиялардың элементтерін қолданып, солардың жақсы нәтижесін студенттеріміздің жетістіктерінен көріп келеміз. Біріншіден, оқушылар дыбыстық ерекшеліктерді жақсы меңгерген, яғни айтылым дағдылары жоғары. Екіншіден, ауызекі сөйлеу дағдылары жоғары. Күнделікті жұптап, топтап жұмыс жасаудың нәтижесінде оқушылар берілген тақырыпқа, соның ішінде бүгінгі өзекті деген аймақтық компоненттер тақырыбына сұрақ қоя білу, жауап беру дағдылары даму үстінде. Үшіншіден оқушылардың пәнге деген қызығушылығы арта түсуде. Берілген тапсырмаларды қосымша шығармашылықпен орындап келу осының айғағы.

Сөзімді, ұлы ғалым Ахмет Байтұрсыновтың өміршеңдігін дәлелдеген «Жақсы ұстаз деген атқа түрлі әдістерді меңгеріп, соларды қолдана білу арқылы ғана жетуге болады» - деген тәрбиелік мәні зор сөзімен аяқтағым келеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы.
2. Әбдікаримова Т.М. Бастауыш сыныпта ойын технологиясы арқылы ауызша тіл дамыту. – Алматы, 1993 ж.
3. Жанпейісова М.М., «Модульдік оқыту технологиясы тіл дамыту құралы ретінде», Алматы, 2002 ж.
4. Бітібаева Қ. «Оқушылардың ғылыми-зерттеу жұмысына баулу жолдары», Семей «Үш биік баспасы ЖШС» 2009 ж.
5. Ералиева М. Оқытудың қазіргі технологиялары / М., Ералиева // Бастауыш мектеп. – 2006. – №5.
6. Жексенбаева Ү.Б. «Оқушылардың ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру» – 2010 ж.
7. Абдрахманова К. Төменгі жастағыларды оқыту ерекшеліктері / К.Абдрахманова // Бастауыш мектеп. – 1989. – №9.
8. Жанпейісова М.М. Модульдік оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы ретінде.
9. Қоңыратбаев Ә. Көшімбаев «Әдебиетті оқыту методикасы».
10. Тасболатов Қ. «Оқушылардың таным белсенділіктерін арттыру».

УДК 81-13

ФОРМИРОВАНИЕ НАВЫКОВ СМЫСЛОВОГО ЧТЕНИЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

*Баймуратова А.М.,
учитель русского языка и литературы
школа-гимназия с.Кулан
Жамбылская область, Казахстан
e-mail: b.ainura_72@mail.ru*

Аннотация. В настоящее время образование школьников не решило ряд задач, поставленных государственным образовательным стандартом. Одной из таких проблем является неспособность многих молодых людей сегодня работать с информацией. Постоянная практика смыслового чтения поможет начать нестандартно мыслить в повседневной жизни. Для решения этой проблемы предусмотрено обучение школьников смысловому чтению и работе с текстом.

Ключевые слова: чтение, образования, организации, информации, качество.

Андатпа: Қазіргі таңда мектеп оқушыларының білім алуы мемлекеттік білім стандартында белгіленген бірқатар мәселелерді шешкен жоқ. Сондай мәселелердің бірі – қазіргі жастардың көбінің ақпаратпен жұмыс жасай алмауы. Мәнді оқудың тұрақты тәжірибесі күнделікті өмірде қораптан тыс ойлауды бастауға көмектеседі. Бұл мәселені шешу үшін мектеп оқушыларын семантикалық оқуға және мәтінмен жұмыс жасауға үйретеді.

Кілт сөздер: оқу, білім беру, ұйымдастыру, ақпарат, сапа.

Abstract: At present, the education of schoolchildren has not solved a number of problems posed state educational standard. One of these problems is the inability of many young people today to work with information. To solve this problem, provides for teaching of schoolchildren to semantic reading and work with text.

Keywords: reading, education, organization, information, quality.

До сих пор образование школьников не решило ряд проблем, поставленных государственным образовательным стандартом. Одной из таких проблем является неумение многих современных молодых людей работать с информацией. С целью решить эту проблему стандартом предусмотрено обучение школьников смысловому чтению (СЧ) и работе с текстом. Для того чтобы ученики научились самостоятельно учиться и организовывать свою жизнь, необходимо умение пользоваться информацией, которое развивается через смысловое чтение. Не все учителя представляют смысл, важность развития действия смыслового чтения. Многим не хватает приемов, чтобы вызвать мотивацию для его успешного освоения.

Проблема детского чтения в современных условиях стала особо актуальной. Новые достижения в области информационно-коммуникационных технологий, гаджеты в какой-то степени облегчили поиск нужной литературы, сделали ее доступной в разных формах, однако необходимость формирования и совершенствования читательских навыков не отпала, а, наоборот, стала предельно значимой. Это связано, во-первых, с тем, что чтение остается важнейшим способом освоения знания, социального опыта, культурного просвещения человека. Во-вторых, сформированные читательские навыки учащихся становятся залогом успешности человека в будущем, делают его

подготовленным к современным вызовам, конкурентоспособным. Основной задачей образования школьников в настоящее время становится развитие у них умения самостоятельно учиться. Это умение достигается в том случае, если ученик приобретет навыки смыслового чтения и умения работы с разным по форме и содержанию текстом. Смысловое чтение – это такое качество чтения, при котором достигается понимание информационной, смысловой и идейной сторон изучаемого текста. Цель смыслового чтения – максимально точно и полно понять содержание текста, уловить все детали и практически осмыслить извлеченную информацию. Смысловое чтение является более высоким уровнем развития речевой деятельности по сравнению с овладением устной и письменной речью [1].

- 1) поиск информации и понимание прочитанного;
- 2) структурирование текста;
- 3) преобразование и интерпретация текста;
- 4) оценка информации и пр. [2].

Основы смыслового чтения закладываются в начальной школе, как пишет Т.Шипакова [3]. Потом эта работа должна продолжаться всеми учителями-предметниками, так как работа с учебным (информационным) текстом происходит на всех уроках. На успеваемость ученика влияют, как установлено, многие факторы. Основным является сформированность навыка чтения. Рассмотрим подробнее, что дает школьнику работа с текстом, какие умения последовательно при этом развиваются:

- 1) восприятие текста (просмотр, установление фактов, анализ сюжета, воспроизведение, пересказ);
- 2) извлечение смысла, интерпретация текста, различение и сравнение, формулировка выводов;
- 3) создание собственного смысла (присвоение знаний в результате размышлений). Эти умения развиваются не у всех учеников, и работа по их формированию продолжается в основной школе. Кроме указанных умений, учителю необходимо научить школьников различать стили и жанры для активного пользования текстом в дальнейшем.

В качестве способов работы с текстом предлагаются парная и групповая. Конкретно:

- 1) чтение по абзацам;
- 2) ответы на вопросы слушающих;
- 3) коррекция ответов и уточнение.

При организации такого рода познавательной деятельности у учащихся формируются умения: анализировать задание; осуществлять поиск ключевых слов, вчитываться в инструкцию; отвечать на вопросы устно и письменно; определять последовательность событий в тексте; формулировать простые выводы; преобразовывать текст в таблицу; сопоставлять иллюстративный материал с текстовой информацией; опираясь на прочитанное, доказывать свою точку зрения, опровергать утверждения; находить нужную информацию в различных источниках.

К работе с текстом также относятся: чтение «про себя» с вопросами, чтение с пометками, возможность задавать «тонкие» и «толстые» вопросы.

Общность подходов к организации работы ученика с текстом проявляется у разных авторов через этапы и способы работы [4].

Краткое содержание технологии продуктивного чтения:

- 1) Этап предтекстовой деятельности;
- 2) Этап текстовой деятельности;
- 3) Этап послетекстовой деятельности.

(«Прогноз по заголовку», «Корзина идей», «Мозговой штурм», «Батарейка вопросов», «Образ текста», «Знаю – хочу узнать – узнал», «Чтение в кружок», «Чтение «про себя»

с вопросами», «Инсерт» (чтение с пометками), «Постановка проблемы» – предложение решения Составление плана «Тонкие» и «толстые» вопросы, «Реклама Создание паспорта». Каждый этап расписывается.

1-й этап. Беседа с учениками:

- 1) Подумайте, о чем может идти речь?
- 2) Какие ассоциации у вас возникли?
- 3) Мозговой штурм. Что вы знаете об авторе? Какие события могут быть описаны в произведении и пр.
- 4) Составьте из слов текста сжатый рассказ.

2-й этап. На понимание текста и создание его читательской интерпретации, постановка вопросов обобщенного характера. Высказывание по продолжению сюжета.

Задания для учеников:

- 1) Чтение в кружок. Каждый читает по абзацу. Все задают вопросы. Вопросы записываются.
- 2) Применение метода «Инсерт».
- 3) Поставьте проблему. Вспоминаются проблемы героев, предлагается решение.
- 4) Озаглавьте части текста.

3-й этап. Корректировка читательской интерпретации в соответствии с авторским смыслом.

Задача – обеспечить углубленное восприятие и понимание текста.

Организация обсуждения на основе «тонких» и «толстых» вопросов.

С учениками, освоившими начальные этапы работы с текстом, предлагаются более сложные способы совместной работы с текстом [3].

1-й этап. Воспроизведение.

Формирование эмоциональной оценки текста с помощью вопросов. О чем текст. Что понравилось, не понравилось. Почему. Производится первичная работа с названием.

2-й этап. Структурно-функциональный анализ текста.

Работа с частями текста. Применение схем, таблиц, других приемов визуализации. В художественных текстах анализируется сюжет, характеризуются герои. Отмечаются ключевые сцены.

3-й этап. Реконструкция смысловых структур. Вычленение эпизодов, построение альтернативных моделей. В художественном тексте – выдвижение гипотез относительно сюжета, смысла произведения в целом. Анализ языка.

4-й этап. Смысловая компрессия. Понимание текста – процесс перевода текста на другой язык. В результате образуется мини-текст – реферат, аннотация, резюме. Соотнесение нескольких текстов.

Для более эффективного освоения смыслового чтения более старшими учениками необходимо учесть проблемы, обусловленные недостатками данного вида образовательной деятельности. По результатам исследования PISA, направленного на оценку умений использовать естественно-научные тексты, выявлены проблемы: в способности учащихся к осмыслению текста различного содержания, формата, проблемы в рефлексии на тексты, использование информации из прочитанного в разных жизненных ситуациях. Школьники затрудняются, если им встречаются тексты разного характера: тексты, включающие диаграммы, таблицы, схемы и пр. Затрудняются найти информацию, соотнести информацию из разных источников и объединить ее.

Существуют и проблемы со смысловым чтением. Ученики испытывают трудности в видах речевой деятельности: восприятие, понимание информации, а также осмысление цели чтения, выбор вида чтения в зависимости от цели; извлечение информации из текстов различных жанров; определение основной и второстепенной информации; восприятие

текстов художественного, научного, публицистического и официально-делового стиля; адекватная оценка средств массовой информации [5].

В исследованиях по данному вопросу выделяются основные виды чтения, которыми должны овладеть учащиеся и которые бы могли исправить указанные проблемы. Основные виды чтения – просмотровое, ознакомительное; выборочное, изучающее; рефлексивное [6-7]. Ознакомительное чтение направлено на извлечение ключевой информации или выделение главного содержания текста. Просмотровое чтение состоит в нахождении конкретной информации, фактов, необходимых для дальнейшей работы. Изучающее чтение служит для извлечения полной информации с интерпретацией содержания текста. Данный вид чтения формирует умения: сопоставлять разные точки зрения и разные по тематике источники информации; переносить информацию текста в виде кратких записей; различать темы и подтемы научного текста. Вдумчивое (рефлексивное) чтение позволяет понимать основную мысль произведения, прогнозировать содержание по заголовку, сопоставлять разные точки зрения, выделять не только главную, но и избыточную информацию, понимать душевное состояние персонажей, анализировать изменение своего эмоционального состояния.

Осуществление проблематизации требует умения анализировать устный и письменный текст, составлять к нему вопросы для прояснения проблемы. На уроках биологии, где проблема появляется из наблюдения фактов, вопросы помогают в нахождении конкретной информации для понимания и объяснения полученных фактов, что требует овладения поисковым чтением и умением поставить нужный тип вопроса. Такому умению учащиеся школы начинают обучаться в начальной школе. Необходимость такого обучения подтверждается известным высказыванием Алисона Кинга – «умеющие мыслить умеют задавать вопросы». Типы вопросов достаточно подробно изложены И. Загашевым [8-9].

1. Простые – на знание текста. Как? Где? Когда?
2. Уточняющие – на понимание текста. Правда ли... Правильно ли я понял.
3. Объясняющие (интерпретационные) – для анализа текстовой информации, на выявление причинно-следственных связей. Почему... (Ответ в прямом виде не должен быть в тексте).
4. Творческие – на синтез полученной информации, формулировка содержит элемент прогноза, предположения. Что бы произошло, если... Что было бы, если. Кстати, интересно.
5. Оценочные – на выяснение критериев оценки явлений, событий, фактов. Что лучше. Как вы относитесь.
6. Практические вопросы – на применение, поиск связи теории и практики. Где может пригодиться. Как можно использовать [10].

Учащиеся пятых классов переходят к освоению более сложных элементов смыслового чтения. В начале учебного года я поставила для себя задачу - научить школьников структурировать текст. Для выполнения этой задачи учителю потребовалось выделить уроки, на которых эффективно обучать, а затем закреплять умение школьников структурировать текст, подобрать тексты, разработать вспомогательные и оценочные материалы. Структурирование для учащихся пятого класса формируется за счет трех основных форм работы с текстом, таких как пересказ, изложение, дефрагментация текста. В начальной школе ребята привыкли к тому, что большую часть текста они заучивали наизусть. Это составляло при ответе на уроке большие сложности: забыл слова, забыл текст или нарушил логику пересказа, начав говорить уже о другом. Поэтому на уроках были поставлены и обсуждены первично вопросы о том, что такое текст, признаки текста, как можно работать с чужим текстом таким образом, чтобы донести его до другого человека. Таким образом ученики вышли на понимание текста, его темы, идеи, назначения и сделали вывод, что с помощью составления структуры (плана) текста приходит понимание, о чем говорится в нем и какой логике следует автор.

Как способ развития данного умения на уроках применяла проблематизацию, с помощью

которой организовывалась совместная работа учеников в группе по решению общей задачи по структурированию предложенного им текста.

На начальной стадии освоения действия необходимо было выяснить, что дети понимают под структурированием текста. Речь шла о пересказе, изложении содержания текста. Для учеников это являлось шагом к формулированию проблемы. На основе совместных высказываний и их обсуждения было выяснено, что при структурировании текста необходимо разбить его на смысловые части, эти части расположить в логической последовательности и озаглавить.

На первых уроках ребятам предлагала предложения, которые нужно было расставить в нужном порядке. На следующем этапе дети уже самостоятельно составляли план эпизода, а потом целого текста. Данные задания предлагались во фронтальной и индивидуальной форме, затем во второй учебной четверти - в групповой. Поскольку не все ученики способны самостоятельно решить проблему структурирования текста, так как не могут его разделить на смысловые части, использовала прием дополнения словесной информации другим видом. Ученикам некоторых групп предлагала картинки, которые отражают отдельные части текста. Это наводит их на мысль о содержании фрагмента и его месте в тексте, помогает увидеть структуру текста. После первичного освоения структурирования текста и пробного применения этого действия на уроках организовывала его проверку.

- 1) Прочитать задание и ознакомиться с сопутствующими материалами.
- 2) Провести наблюдения.
- 3) Высказать и выслушать все версии и проверить их.
- 4) Сформулировать вывод-правило в виде схемы, кластера, рисунка (Составить план текста).
- 5) Оформить свой результат.
- 6) Договориться, кто будет представлять группу.

Для оценки работы каждого члена группы была совместно разработана рефлексивная карта. Считаю, что в карте не должны быть общие утверждения, из которых можно установить, понравился урок или нет, а отражено участие каждого ученика в уроке: его сложности, какие «страхи» имеются у него. Тогда по результатам карты можно помочь ему быть более активным, лучше понимать и усваивать материал.

Рефлексивная карта

Ф. И. ученика: На уроке я был(а) успешен, так как мне было сложно, потому что понял, как нужно структурировать текст не совсем понял, как структурировать текст; участвовал в обсуждении способа структурирования текста; не привык участвовать в обсуждении; сформулировал решение проблемы структурирования текста; боюсь неправильно высказаться, не хватает запаса слов; отвечал на вопросы учеников из других групп; другое понял, как применять структуризацию текста в изложении.

По результатам работы я могу сделать вывод, что освоение смыслового чтения в 5 классах прошло достаточно успешно. Значительно больше учеников стали проявлять умение отвечать на вопросы, делать выводы.

Список литературы

1. Понятие смыслового чтения. [Электронный ресурс] (Код доступа) URL: <https://www.sites.google.com/site/ucitelamv/home/cto-takoe-smyslovoe-ctenie>
2. Савинов Е.С. Примерная основная образовательная программа образовательного учреждения. Основная школа / сост. – М.: Просвещение, 2011.
3. Шипакова Т. Смысловое чтение как основа формирования читательской компетентности. URL: <https://urok>.

4. Потапова С.Г. Эффективные стратегии работы с текстом на уроке в школе. URL: <https://www.eduneo.ru/>
5. «Новые известия» о результатах PISA. [Электронный ресурс] (Код доступа) URL: https://web.archive.org/web/20070902104058/http://school.edu.ru/news.asp?ob_no=22208
6. Баталова О.В. Развитие смыслового чтения на уроках математики в 5-6 классах: Ин-т развития образования, 2015.
7. Программа развития универсальных учебных действий на ступени основного общего образования. [Электронный ресурс] (Код доступа) URL: <https://infourok.ru/programma-razvitiya-universalnyh-uchebnyh-dejstvij-na-stupeni-osnovnogo-obshego-obrazovaniya-4136029.html>
8. Загашев И. Новые педагогические технологии в школьной библиотеке: образовательная технология развития критического мышления средствами чтения и письма // Библиотека в школе. 2004. № 8.
9. Загашев И. Умение задавать вопросы // Перемена, весна. 2001. № 4.
10. Румбешта Е.А., Сергеева М.А., Освоение обучающимися начальной школы умения задавать вопросы как основы обучения решению проблем.

УДК 800

ЖОО-ДА ТЕРМИНОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Хайбулла А.Қ.,

қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының 2-курс магистранты

ал-Фараби атындағы ҚазҰУ

Алматы қ., Қазақстан

e-mail: yale.senior@mail.ru

Аңдатпа. Ғылыми мақалада жоғары оқу орындарында терминология пәнін оқытудың психологиялық негіздері талданады. Студенттердің психологиялық ерекшеліктері, ойлау қабілеті, ойлау деңгейіне сай терминологияны ұтымды әрі сапалы үйретудің негізгі жолдары көрсетіледі. Ғылыми мақаланың мақсаты – студенттерге терминдерді үйрету және олардың естерінде сақтауға көмектесу, терминологияның оқытылу мақсатын түсіндіру, студенттің психологиялық ерекшеліктерін анықтай отырып, тиімді сабақ жүргізуді ұйымдастыруды насихаттау. Терминология – тілдің ең негізгі маңызды саласының бірі. Оны оқып, үйрену үшін көп ізденіп, терминдер мағынасына үңілу керек, әр терминдерді салыстырып, қай кезде қай атауды қолдану керектігін білу үшін де көп оқыған артық етпейді. Осындайда әр студент ақпаратты өз деңгейіне сай әртүрлі қабылдайды. Мәселен, бір студент есту арқылы жақсы есте сақтаса, бір студент көру арқылы ақпаратты тез түсініп алады. Ал психологияда есте сақтау қабілеті мен көру қабілетінің әрқайсысының өзіндік атқаратын функциялары бар. Бұл мақалада терминологияны психологиямен байланыстыра отырып оқыту жайы сөз болады.

Кілт сөздер: психология, студент, оқыту, әдістеме, терминология, терминологиялық сөздіктер, салалық термин, оқу әрекеті

Abstract: The scientific article analyzes the psychological foundations of teaching the subject of terminology in higher educational institutions. The main methods of rational and high-quality teaching of terminology are shown, taking into account the psychological characteristics

of students, thinking abilities, and level of thinking. The purpose of a scientific article is to teach students terms and help them remember them, explain the purpose of teaching terminology, and contribute to the organization of effective learning in determining the psychological characteristics of a student. Terminology is one of the most important areas of language. To read and learn it, you need to do a lot of searching, delving into the meaning of terms, comparing different terms, and reading a lot to know when to use which name. Moreover, each student perceives information differently depending on his level. For example, if one student remembers well by hearing, another quickly understands information by seeing. And in psychology, memory and vision each have their own functions. This article will discuss teaching terminology related to psychology.

Keywords: psychology, student, training, methodology, terminology, terminological dictionaries, industry term, educational activities.

Студенттердің жеке психологиялық ерекшеліктерін білу, ескеру білім беруде оқытушыға үлкен көмек береді. Әр студент жеке тұлға болып саналады. Жоғары оқу орнында студент тек білім алып қана қоймай, сонымен қатар оның сана-сезімі, рухани ой-өрісі өзгереді, жетіледі, қалыптасады. Ғылымда кез-келген адам ортада жеке тұлға болып қалыптасатындығы айтылған. Сондықтан студенттің білім мен тәрбие алуы оның психологиялық ерекшеліктеріне тікелей байланысты. Студенттік кезең шамамен 17-25 жас аралығын қамтиды. Мектеп оқушысынан студенттік өмірге, ұжымдық қатынасқа өту үлкен процесс. Оның өзіне қоятын талаптары, статусы, әлеуметтік ортасы, бағдарлары өзгереді. Әлеуметтік дамуы қарқындап өсіп отырады. Әр студенттің өзіндік ерекшелігі бар. Олар бір-бірінен мінезі, ойлау қабілеті, психологиясы, адамгершілік қасиеттері арқылы ерекшелініп отырады. Студенттердің оқуға деген ынтасына әсер ететін фактор ретінде олардың ұжымдағы бір-бірімен қарым-қатынасын атауға болады. Сондықтан топтағы әлеуметтік-психологиялық атмосфера олардың білім алуға деген ынтасын арттыруы немесе кемітуі мүмкін. Студент ұжымдық, топтық қатынасқа тәуелді. Оның топтағы орны арқылы, адамгершілік қасиетін, дүниетанымын, көзқарасын біле аламыз. Белгілі топта адам рухани жағынан өседі, дамиды. Студенттердің психологиялық жүйесі құбылмалы, олар динамикалық тұрғыда өзгеріп, дамып, қалыптасып отырады.

Психолог Б.Г. Ананьевтің айтуынша студенттік шақта оперативті ес белсенділігі мен зейіннің ауысу жылдамдығы, вербалды-логикалық тапсырмаларлы шешу қабілеті арта түседі [1, 158].

Жоғары оқу орнының негізгі міндеті жеке тұлғаны қалыптастыру және әр білім алушының кәсіби сапаларының қалыптасуына негіз болу. Біз студенттердің даму деңгейін олардың оқу-тәрбие жүйесінде көрсеткен нәтижелерінен білеміз.

Білім беру жүйесінде жаңа технологияларды қолдану барысында оқытушының рөлі ерекше: оқытушы студенттерді бағыттайды, шығармашылық іс-әрекеттерге жағдай жасайды. Яғни, күштеп оқыту тәсілінен бас тарту арқылы студенттің белсенділігі мен білім алу деңгейін арттырады. Студенттің оқудағы жеткен нәтижесі оның белсенділігіне тікелей байланысты. Оқу-тәрбиедегі нәтиже студенттің ғылыми білім, іскерлік, дағдыларды игеру сынды сапалармен сипатталады. Сонымен қатар, тек іскерлік ғана емес, болашақ маманның белгілі бір әлеуметтік ортадан өз орнын таба білуі де осыған кіреді. Студент жоғарыда көрсетілген дағдыларды қанағаттандыру мақсатында оқытылатын пәндерге белгілі бір қарым-қатынаста болады. Бір затқа деген қарым-қатынас бағыттылықты айқындайды. Л.И.Божович өзінің зерттеулерінде адамның үш бағыттылығын анықтады:

1. Қоғамдық немесе ұжымдық;
2. Жекелік немесе эгоистік;
3. Іскерлік [2, 57].

Оқытушының кәсіптік деңгейі мен шеберлігі көп нәрсеге тәуелді: студенттердің

бойындағы шығармашылық қабілеттерін арттырып, дағдыларын қалыптастырса оқуға деген белсенділігі арта түседі. Егер студенттің бойында білікті маман болуға деген ұмтылыстың жоқтығы білім алуға деген белсенділігін төмендетеді. Оқыту ісі адамның психологиясымен тікелей байланысты. Білім алушылардың психологиялық ерекшеліктерін ескеру, оқыту барысында заңдылықтарын пайдалану ешбір талас туғызбайды. Сондықтан, әдіскер ғалымдар белгілі бір тақырыпта еңбек жазарда білім алушының психологиялық ерекшеліктерін негізге алады.

Студенттерге терминологияны оқытқанда тек терминдерді және олардың қолданысын ғана үйрету жеткіліксіз. Сонымен қатар терминологияның тарихын, қазақ халқының тарихын, дәстүрін, танымын, мәдениеті мен салт-санасын қоса үйрету керек. Сонда ғана келешек маманның өз ортасы туралы білімі, ойы қалыптасады. Бұл психологиялық және педагогикалық тұрғыдан қарағанда қисынға келетін дүние.

Оқу әрекеті В.В. Давыдовтың теориясы бойынша үш бірліктен құралады:

1. Оқу-танымдық қажеттілік;
2. Мотив;
3. Оқу міндеті. [3, 122]

Терминологияны оқыту барысында танымдық қажеттілікті туғызуды қажет етеді. Студент өзінің мамандық тілін қазақ тілінде үйренуге талпынатындай, құштарланатындай жағдаят туғызу қажет. Терминологияны оқуға деген талпыныс оқу мотивіне айналуы керек. Ал оқу мотиві оқу міндетін орындауға жол ашады.

Салалық терминдерді қазақша есте сақтап, сөйлеуде қолдану үшін оқытушы студенттің сезім мүшелерін дұрыс пайдаланып білу керек. Қ. Жарықбаев: «Сыртқы дүние заттары мен құбылыстарының жеке қасиеттерінің сезім мүшелеріне тікелей әсер етуінен пайда болған мидағы бейнелерді түйсік деп атайды. Бұған көру, есту, иіс, дәм, тері түйсіктері жатады» [4, 125] деп көрсеткен.

Терминдерді үйретуде және кәсіби сөйлеуді қалыптастыруда есту түйсіктерінің атқаратын рөлі зор. Бізге естілетін әр сөздің дыбыстарының айтылу ерекшелігі, ритмі, интонациясы, екпінінде үлкен айырмашылықтар бар. Сондықтан осындай ерекшеліктерді меңгерту есту түйсіктері арқылы жүзеге асады. Терминдерді қайталата тыңдату арқылы студенттердің сөздерді дұрыс айту немесе орфоэпиясы қалыптасады.

Терминдерді оқыту кезінде студенттің тілдік таңбаларды дұрыс қабылдауына, терминнің мағынасын дұрысы қабылдауына мән беріледі. Терминнің мағынасы дұрыс қабылданып, студенттің миында сол терминді белгілейтін бейненің көрінісі қалыптасуы керек. Бұндай нәтижеге қол жеткізу үшін көрнекіліктерді оқыту барысында қолданудың маңызы зор. Көрнекілік құралдардың ішінде фильмдерді көру, әртүрлі кестелермен жұмыс жасау, презентациялар құру, компьютер мен теледидарды пайдалану студент санасында терминдер мағынасының бейнесін қалыптастырады.

Қ. Жарықбаев: «Ес – күрделі психикалық процестердің бірі. Ол есте қалдыру, қайта жаңарту, тану, ұмыту секілді процестерден тұрады» [5, 150], – деп есептейді.

Есте қалдыру – ес әрекеттерінің бірі, ол: арнайы есте қалдыру, еріксіз есте қалдыру болып екіге бөлінеді. Терминологияны оқытуда арнайы есте қалдырудың маңызы зор, арнайы есте қалдырусыз терминология мен терминдерді есте сақтау мүмкін емес. Сондықтан, студенттерге терминологияны оқытуда арнайы есте қалдыру іс-әрекеті орындалу үшін берілетін оқыту мазмұны, ақпарат жүйелі болуы қажет. Берілетін ақпараттың жүйелілігі арнайы бағдарлама және оқулық бойынша негізге алынады. Оқулық та, бағдарламада бар болғанымен, өткізілетін әр сабақтың мазмұны мен атқарылатын міндеттемелері жүйелі болуы қажет. Бұл оқытудың жүелілік ұстанымының маңызын анықтайды. Егер де сабақ мазмұны жүйелі болса, бұрын өтілген тақырып пен келесі оқылатын тақырып аясында сабақтастық орнайды.

Оқытудың дамыған заманында терминдерді игеруде студенттерге қажетті мөлшерден

тыс сөздерді жинақтап беру дұрыс емес. Бірақ, өкінішке орай қазіргі оқытуда болашақ мамандарға шамадан көп терминдерді беру тәжірибеде кездесіп жүр. Көп терминдерді білгенімен, олар кәсіби қатынас жасауда белсенді және сауатты қолданбайды. Көп жағдайда студенттердің кәсіби, терминдік сөздік қоры жеткілікті болғанымен, оларды қарым-қатынас барысында дұрыс қолдана алмайды. Сондықтан терминология мен терминдерді болашақ мамандарға үйретуде сандық жағына емес сапалық жағына назар аударуымыз қажет.

Терминологияны, терминдерді және оны қарым-қатынаста қолдануды оқытуда оқу іс-әрекеттері маңызды рөл атқарады. Соның ішінде танымдық, конструкциялық, ұйымдастырушылық, тәрбиелік іс-әрекеттері маңызды. Бұлардың ішінде қатысымдық іс-әрекет жетекші болып саналады. Мысалы болашақ дәрігер студенттер көпшілігінде әріптестерімен, жеке тұлғалармен, наука адамдармен қарым-қатынас орнатады. Осы әрекет кезінде дәрігерлер көптеген ақпаратты есте сақтап, кәсіби тілде сөйлей алу қажет. Олардың сөздік қоры медицина саласының терминдеріне бай болуы керек және қарым-қатынас барысында сол терминдерді сауатты қолдануы маңызды. Бұндай жағдаятта адамның ес қабілеті басты орында қаралады.

Ес – адам миының ерекше қасиеті. Ес арқылы адам өзіне көп мөлшерде ақпарат қабылдай алады, білім алады, өткеннен жинақталған тәжірибені игереді және жинақталған қорды тәжірибеде қолдана алады. Ес ұзақ уақыттық және өмірлік деп екіге бөлінеді. Сондықтан ес ақпаратты өлшеусіз мерзімге дейін сақтай алады. Естің қызметі болашақ кез-келген маманның әрекетінде өте маңызды болып табылады.

Біз терминологияны оқыту барысында жүргізілетін сабақтарда ең негізгі күшті ұзақ уақыттық еске түсіреміз. Себебі, студент терминологияны қысқа мерзімде емес, ұзақ мерзімде қолдана алатындай үйренуі қажет. Оқытушы психология ғылымының негізгі қағидаларына сүйене отырып, студенттерге терминология мен терминдерден ұзаққа сақталатын білімді беруі қажет. Білімді жеткілікті деңгейде алған студент ары қарай қаланған білімнің негізінде өз бетінше мамандық тілін кәсіби деңгейде үйренуге, жетілдіруге және байытуға қадам жасайды.

Терминдерді игеру естің мынадай әрекеттерімен бірге жүзеге асады, нақтыласақ:

1. Есте сақтау;
2. Сақтау;
3. Қайта жаңғырту;

Бұлар ес үшін ең қажетті әрекеттер. Ең негізгісі – **есте сақтау**. Оған терминдер мен сөздердің дұрыс және берік сақталуы мен әрі қарайғы қайта жаңғыруы тәуелді болып келеді.

Ю.В. Гнаткевич тілді үйрету барысында терминдер мен сөздерді игертуді зерттей келе, сөздерді есте жақсы сақтау үшін төмендегідей факторлар әсер етеді деп көрсетеді, атап айтсақ:

1. Лексиканың кезеңдерге бөлінуі;
2. Жаңа сөздердің әр сабаққа сай мөлшерде берілуі;
3. Қайталау мен қайталанғыштықтың режимін белгілеу [6, 25].

Ғалым осы айтылағандардың ішінде негізгі назарды «қайталау мен қайталанғыштық режиміне» аударады.

В.С. Коростелевтің пікірінше, терминдерді есте сақтау жұмыстарындағы үлкен қателер көп жағдайда игеру әрекеті терминдердің мағынасын емес, жеке өздерін ғана есте сақтауға бағытталған жағдайда пайда болады. Бұл үшін студенттер терминдерді тілдік жағдайларға сай қолдана білу қажеттілігін басынан өткерулері қажет. Игерілетін терминдер міндетті түрде студенттің қажеттілігіне сай келуі керек. В.С. Коростелев: «Сөздерді емес, осы сөздердің көмегі арқылы берілген қызықты да қажетті ой мазмұнын есте сақтауды бағдарлау олардың есте берік сақталуын және тілдік қатынаста спонтандық қайта жаңғыруын қамтамасыз етеді» [7, 25], – дейді.

Болашақ мамандар үшін бұл сөздердің қатарына, ең алдымен терминдерді ұсынамыз. Терминдерді ұғынып барып қолдану олардың өз ортасында кәсіби тақырыпта еркін сөйлей алуын қамтамасыз етеді, құжаттарын жазуда көмектеседі, мамандығына сай әдебиеттерді қазақ тілінде оқып-түсінуге, терминдерді мағыналық тұрғыдан түсінуге және есте сақтауға жағдай жасайды. Себебі, студент жалаң терминдерді емес, оларды басқа сөздермен байланыста қарастырады, ал бұл студенттердің кәсіби тұрғыдан өсуіне жәрдемдеседі.

В.С. Коростелев мына фактіні атап көрсетеді: кейде студенттер салалық терминдерді біліп тұрғанымен, оны тілдік қолданыста қолдана алмайды. Бұның негізгі себебі ретінде ғалым аталған терминдердің «тілдік емес атмосферада» игерілгендігі деп көрсетеді. Сондықтан да игерілетін терминдерді нәтижелі есте сақтау мақсатында және оны қайта жаңғырта алу үшін терминдерді игеруде ғалым мынадай талаптарды қояды: «Шет елдік лексикалық бірліктерді есте сақтаудың шарттары олардың тілде қайта жаңғырту шарттарына сәйке болуы қажет» [7, 20].

Бұл фактіні елемей өтуге болмайды. Мысалы, біз терминология сабағында болашақ мамандардың болашақ өмірінде кездесетін жағдаяттарды ұсынамыз. Бұл жағдаятты шешуде студент міндетті түрде өз саласының терминдерін белсенді түрде қолданатындай және оған сүйенетіндей болуы керек. Бұл мәселе жайлы Г.Е. Ведель мынадай пікір келтіреді: «Тілдік жадығат тіл үйренуші үшін шындықты бейнелеген жағдайда және ол өз жауаптарынан шынайы тілдік қатынасты көргенде ғана оқытудың күшті әсері пайда болады» [8, 175].

Терминология мен терминдерді игеру жадыға байланысты жүзеге асады. Терминдерді және оның қолданылуын игеру әрекеті студенттердің әрқайсысында әртүрлі жүреді. Кейбірі оқытушы ұсынған ақпарат пен терминдерді тез қабылдаса, кейбірі кәсіби тілді игеруде түрлі қиындықтарға тап болады. Бұл, ең алдымен, әрбір студенттің жадысының сапасына тікелей байланысты. Бірақ, бұдан жадыны басқаруға болмайды деген қорытынды шығаруға болмайды.

Л.С. Выготскийдің пікірінше, адамның жадысын түрлі жаттығулар арқылы жақсартуға болады. «Есте сақтау – іс-әрекет, ол жаттығулардың көмегі арқылы жақсара түсуі мүмкін» [9, 386].

Бұл терминологияны оқыту басынан бастап, кәсіби бағытта болу керектегін тағы да дәлелдей түседі. Студент терминдердің болашақтағы мамандығына қажет екендігін түсінгеннен кейін, терминологияны игеруге қызығушылық танытады, себебі терминдерді игеру кәсіби өсу деңгейінің жоғарылауына да әсер ететін бірден-бір жол. Ал, бұл қызығушылық студенттің бойына оқытушының кәсіби шеберлігі арқылы қалыптасуы қажет. Егер оқытушының кәсіби шеберлігі төмен болса, терминдерді меңгертудегі түрлі жағдаяттарды қызықты әрі сауатты жеткізе алмаса, студенттің пәнге, сабаққа деген қызығушылығы төмендейді.

Қызығушылық – терминология мен терминдерді игерудің алғышарттарының бірі. Игерілетін ақпарат қызығушылықпен байланысты жүргізілсе, тиімді болары сөзсіз. «Сөздерді есте сақтау – бұл шет тілі менн ана тілі сөздерінің арасындағы қарапайым байланыстың пайда болуы емес. Есте сақтау қызығушылық пен түсіну арқылы ерекшеленеді» [9, 376], - дейді В.А. Артемов.

Л.С. Выготский бұл мәселе жөнінде құнды пікірлер айтады. Ғалым терминдерді игеру барысында қызығушылық пен эмоциялық бояу қатар жүріп отырса, есті жақсы жұмыс жасауға мәжбүр ететіндігін көрсетеді. Осыны негізінде қызығушылықпен байланысты ұсынылған терминдер тез игеріліп, есте берік сақталады. «Қызығушылық есте жинақтаудың тұрақты бағытын қалыптастырады және соңында іріктеу органына айналып, әсер алуды таңдаумен олардың бір бүтінге бірігуін қамтамасыз етеді» [8, 176]. Психологтың пікірінше, бұл тұста меңгеру тікелей түрде қызығушылыққа тәуелді. Студент ең басты

қандай мақсатта, нені игеру керектігін және нені есте сақтау қажеттігін білуі керек. Бұл үшін қажетті терминді игеру әрекеті міндетті түрде белгі бір мақсатқа бағытталуы қажет. Болашақ маман терминология мен терминдерді есте сақтау барысында алдына қойылатын мақсаттар мен мәселелерді анықтап алу керек. Сондықтан іскерлік ойындарды пайдалану арқылы студенттердің қызығушылығын оятады.

Іскерлік ойындарды өткізуде терминологияны игертуге студенттердің қызығушылығын тудыру үшін шынайы өмірде кездесетін жағдаяттар ұсынылады. Ойын міндетті түрде бір мақсатқа бағытталуы керек және оның тақырыбы болашақ мамандардың саласына қатысты іс-әрекеттермен байланысты болуы шарт. Ойын студенттердің үлкен қызығушылығын тудырады, көңіл-күйін көтереді, іс-әрекеттерін жақсартады.

Л.С. Выготскийдің пікірінше, керекті термин сөздерді есте сақтауда студенттің эмоциялық бояуы да белгілі бір рөл атқарады. Студенттердің белгілі бір эмоцияларын тудырып, оларды ойландыруға мәжбүр етуші терминдер мен ақпараттар тез және берік сақталады. Бұл туралы Л.С. Выготский былай дейді: «Бұдан бүкіл оқу жадығаты белгілі эмоциялық толқуды талап ететін педагогикалық талаптарға сай жүруі қажет дегенді шығарамыз» [8, 177].

Эмоциялық белсенділік студенттерде ойын үстінде нақты тәжірибелік тапсырмаларды орындау барысында туындайды. Студенттер ойын тапсырмалар арқылы қарым-қатынас жасауға үйренеді, әріптестерімен тіл табысу қабілеттерін қалыптастырады, және сол қарым-қатынастан эмоциялық күй алады. Осы арқылы студенттер эмоциялық бойяулы ортада жаңа сөздермен терминдерді берік меңгереді.

Жағымды эмоцияға құрылған ойын барысында студенттер бір-бірімен тілектестік қарым-қатынаста болады, осындай өзара түсінушілі пен сыйластық қалыптасқан ортада терминологияны меңгерту тиімді болады. Соған сай студенттер де ортадағы психологиялық атмосфераның жағымды болуы өздеріне байланысты екенін түсінеді.

Студенттің терминдерді игеруі олардық **қабілеттеріне** де байланысты. Кез-келген адамда қабілет болады. Ол іс-әрекеттің қай саласында сұранысқа ие болса, сол тұста қолданылуы қажет.

Қабілет туралы М.И. Еникеев былай дейді: «Қабілет – нақты іс-әрекеттің талаптарына жеке тұлғаның қасиеттерінің сәйкес келуі» [10, 152]. Психологияда қабілеттер барлық іс-әрекеттерге қатысты *жалпы қабілеттер* және нақты бір мамандықтың талаптарына сәйкес келетін *арнайы қабілеттер* деп бөлінеді. Сондықтан да болашақ мамандар іс-әрекеттерінің жемісті болуына, кәсіби деңгейінің өсуіне әсер ететін қабілеттерге ие болуы керек.

Болашақ мамандардың қабілеттерін ескеріп отыру терминологияны оқытуда да маңызды. Бұл терминдерді тиімді түрде игеруге жағдай жасайды. М.И. Еникеев еңбегінде адамға қажетті қабілеттердің тізімін жасаған. Біз солардың ішінен терминология мен терминдерді игертуде тиімді болып табылатын қабілеттер тобын таңдап алдық, олар:

- Сөйлеу қабілеттері: өз ойын дәл, анық және байланысты түрде жеткізе білуі;
- Ұйымдастырушылық қабілеті;
- Адамның бет-жүзін, аты-жөнін, сөздерді, фактілерді, сандарды есте сақтау қабілеті;
- Қарым-қатынастық қабілет;
- Көпшілдік, ашық мінезділік;
- Тыңдау қабілеті, әңгімелесушінің сөзіне көңіл қоя білу;
- Өзіне адамды тарта білу қабілеті, т.б. [10, 174].

«Оқу тәрбие процесінде қабілет, білім, дағды, ептілік сияқты психологиялық ұғымдарды өз мәнінде түсіне алмау – мұғалімдерді педагогикалық қателерге ұшыратуы да мүмкін» [8, 325], - деп тұжырымдарды ғалым Қ.Б. Жарықбаев.

Кәсіби лексиканы оқытуда студенттердің моральдық-психологиялық тұрғыдан

дайындығы да маңызды. Психологтардың пікірінше, студентті моральдық-психологиялық тұрғыдан дайындау тек ойын түрінде жүргізілетін сабақтар арқылы жүзеге асады. Оқытушының міндеті топ ішінде жағымды моральдық-психологиялық атмосфераны қалыптастыру, студенттердің іс-әрекетін бақылау және ойынның әр сатысында студенттерді дұрыс бағытқа салу. Бұндай сабақтардың тиімділігі студенттер ойын барысында оқытушының жетекшілігімен түрлі жағдаяттарды ойнайды және рөлді ойнау барысында студенттерде сенімділік артады.

Терминологияны оқыту тәжірибеден тыс жүргізілмейді, студенттер сабақ үстінде ұжымдағы басқа да білім алушылармен қарым-қатынасқа түсу арқылы терминдерді белсенді түрде қолдана отырып, кәсіби тілде сөйлеуге тәжірибелік тұрғыдан машықтанады. Осындай тәжірибелік сабақтардың негізгі әдістемелік құралдарына мыналар жатады:

- Сұхбаттасу, пікір алмасу, ой талқылау, дәлелдеу, тұжырымдау;
- Білім алушының өз пікірін, тұжырымын ойын айту еркіндігі;
- Өз пікірін, тұжырымын моральдық тұрғыдан дәлелдей білу талабы;
- Жетекшінің ұйымдастыруымен қатысушылардың пікірлерін таластыруы, қарама-қарсы пікірлерді талдау, әрқайсысының мықты және әлсіз тұстарын анықтау, соның ішінде ең жақсысын таңдау;
- Сабақтың тәжірибемен, нақты оқиғалармен байланыста болуы;
- Өз қызмет орны, бөлімі, ұжымы үшін жаңа, кәсіби дәстүрлерді талдау;
- Ұжымда әріптестердің өзара қарым-қатынастары мен моральдық-психологиялық

климатты жақсартуды нығайту жолдарын талқылау [8, 265].

Жоғарыда айтылғандардан төмендегідей қорытынды шығаруға болады: психология ғылымының жетістіктерін пайдалану, соның ішінде ес заңдылықтарын білу, болашақ мамандардың ес қабілетін жақсарту мен дамыту жұмыстарын студенттер қабілеттерін ескеру, пәнге деген қызығушылығын туғызу, эмоциялық белсенділіктерін арттыру, сонымен қатар студенттерді кәсіби іс-әрекетіне моральдық-психологиялық тұрғыдан дайындау терминология мен терминдерді оқытуға тиімді әсер етеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания. – М.: Наука. – 1977. – 380 с.
2. Божович Л.И. О нравственном развитии и воспитании детей // Вопросы психологии. – М. – 1975. – 67 с.
3. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения. – М.: Педагогика. – 1986. – 240 с.
4. Жарықбаев Қ.Б. Жантану негіздері. – Алматы. – 2002. – 415 б.
5. Гнаткевич Ю.В. Требование к режиму повторения и повторяемости лексики при обучении чтению в условиях неязыковых вузов. // Лексические аспекты в системе профессионально-ориентированного обучения иноязычной речевой деятельности. Межвузовский сборник научных трудов. – Пермь. – 1988. – 188 с.
6. Коростелев В.С. Прикладная юридическая психология. – Юнити-Дана. – 2001. – 639 с.
7. Ведель Г.Е. Психология и основы методики преподавания иностранных языков. – Воронеж: Издательство Воронежского университета – 1974. – 271 с.
8. Выготский Л.С. Педагогическая психология. – М.: Педагогика. – 1991. – 480 с.
9. Артемов В.А. Психология обучения иностранным языкам. – М.: 1-й Московский государственный педагогический институт иностранных языков имени Мориса Тореза. – 1966. – 432 с.
10. Еникеев М.И. Общая, социальная и юридическая психология. – М.: ПРИОР. – 2002. – 400 с.

УДК 80/81

МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛДІ ҚОЛДАНУ – ҚОҒАМНЫҢ АБЫРОЙЫ

*Дюсенбекова Ж.С.,**Жакишева Г.С.,**аға оқытушысы**Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігі**Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы**Қарағанды қ., Қазақстан*

Андатпа. Өзге тілдің бәрін біл, өз тіліңді құрметте-деп қазақ ағамыз тегін айтпаған. Тіл ұлттық діліміздің көрініс табатын әлеуметтік құбылысы, мәдениетіміздің биік тұғыры. Сондықтан әлемдегі ұлттық мәдениеттің ара қатынасында аса маңызды рөлге ие. Әр халықтың ана тілі-оның жаны. Бүгінде әлеуметтік қызметі арта түскен, жазба да, ауызша да кеңінен қолданыла бастаған қазақтың мемлекеттік ұлттық әдеби тілінің мәдениетін көтеру, зерттеу, насихаттау алға қойылып отыр.

Кілт сөздер: ұлт, төлқұжат, ана тілі, мемлекеттік тіл.

Тіл саясаттың жүзеге асырылуына ұдайы назар аударып отыру, сол арқылы уақыт ағымына сай туындайтын жаңа мүмкіндіктерді айқындау-жауапты мәселе. Мемлекеттік тілдің аясын кеңейту де зор мақсат. Бұған еліміздің тиісті сала басшылары, тілші-ғалымдар мен тіл жанашырлары әрдайым назар аударып, ортақ мәселелерге байланысты ой-пікірлерімен бөлісіп отыруы келелі іс. Әлбетте, мемлекеттік тілдің жағдайы әрбір жанашыр азаматты толғандырады сөзсіз. Баршамыз осы іске бір кісідей атсалысып, үлесімізді қосатын болсақ, қазақ тілінің тұғырын биіктете түсеріміз анық.

Қазақтың бүгінгі ұлттық жазба әдеби тілінің әлеуметтік қызмет өрісі кеңейе түсті, функционалдық стильдері сара-ланып, әрқайсысы өзінің белгілерімен айқындалды, қоғамға қызмет етуінің ауызша да, жазбаша да түрі жанданды. Қазақ тілінің мемлекеттік тіл статусына ие болуы ұлттық сананы тәрбиелеуде, ұлттық намысты қорғауда, ұлттық мәдениетті көтеруде үлкен мәні бар факторға айналды. Осылардың барша-сы тілдің өзіне әлеумет назарын аудартып, оның дұрыс, жемісті қызмет етуіне қойылатын талаптарды күшейтті. Солардың бірі – «тіл мәдениеті» деген білім-ғылым тармағы дүниеге келді. Енді қазақ тілі әлеуметтік қызметті құр атқарып қана қоймай, дұрыс, сындарлы, мәдениетті түрде атқаруы күн тәртібіне қойылды. Бұл – кезең талабы, қоғамның мәдени-рухани сұраныстарының талабы. Тіл – егемендігімізді айғақтайтын, қазақ мәдениетінің биік тұғыры. Әрбір қазақ азаматы өзінің ана тілін құрметтеп, оның бойында мемлекеттік тілге бас ию сезімі қалыптасуы қажет деп санаймын. Әр халықтың ана тілі – оның жаны, ұлттық болмысы, бітімі және жан дүниесі. Тіл – ұлттың төлқұжаты. Осыған орай өскелең ұрпаққа мемлекеттік тілде жұмыс жасауға жақсы жағдай жасап, мемлекеттік тілде іс жүргізуді жүйелі түрде қалыптастыру қажет. Тілді білу – заман талабы, заман сұранысы және қоғам қажеттілігі. Қазіргі таңда мемлекеттік тілдің қызметте жандануы маңызды іс. Мемлекеттік тілді тек қазақтар ғана білуі тиіс деген жаңсақ пікір. Бұл Қазақстан Республикасының барлық азаматы үшін ортақ тіл. Әрбір еліміздегі азамат ұлтына, дініне қарамай, мемлекеттік тілді өз тілі ретінде қабылдауы тиіс. Міне осындай жағдайда ғана шын мәнінде мемлекеттік тіл қалыптасады. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Ұлт көшбасшысы Н.Ә. Назарбаев «Қазақстанның болашағы – қазақ тілінде. Ана тілін білмеу қазақ азаматы үшін ұят саналуы тиіс. Мемлекеттік тілге, өзінің ана тіліне құрметпен қарамауы, оның қызмет бабында өсуіне әсер ететін болуы қажет» деп атап айтқан болатын [1]. Сонымен қатар Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында Қазақстанның жаһандық бәсекеге

қабілеттілікке қол жеткізуге бағытталған еліміздің Үшінші жаңғыруын іске асыруға кіріскенін атап өткен болатын. Оның басты мақсаты – Ұлт жоспарын орындау аясында әлемнің ең озық 30 елінің қатарына кіру болып табылады [2]. Әрине әлемдегі озық елдер қатарына ену үшін еліміздің тілі тұғырлы, діні мызғымас болуы шарт. Қазіргі таңда Қазақстан Республикасында мекендеген азаматтардың қазақ тілін игеру деңгейіне қарай мемлекеттік тілді кезең-кезеңмен енгізу біртіндеп жүзеге асуда. Бірақ әлі де болса қоғамда, әсіресе мемлекеттік тілді қолдау мүмкіндігі жоғары салаларда қазақ тілінің қолданыс аясы әлі болса да аздық етеді. «Өзге тілдің бәрін біл, өз тіліңді құрметте» деп атам қазақ тегін айтпаған.

Қазақстан Республикасының 1997 жылы 11 шілдеде қабылданған «Қазақстан Республикасының тіл туралы» Заңының 4-бабында «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі – қазақ тілі» деп көрсетілген. Елімізде тілдерді дамыту және қолданудың мемлекеттік бағдарламасы бар. Алайда қаншама заңдар, бағдарламалар қабылданғанменен – оны жүзеге асыратын адамдар. Сондықтан сол елде тұрып, еңбек еткен әрбір азамат мемлекеттік тілдің кадр-қасиетін ерекше түсінуі қажет деп ойлаймын.

«Шындығында біз кертартпа қағидалардан арылатын кез туды. Еліміздегі алдағы жылдары латын әліпбиіне көшуіне қолдау танытуымыз қажет. Егер Қазақстан латын әліпбиіне көшсе тілдік бөгет алынып тасталар еді. Демек алдағы уақытта осындай игі істерді атқару үшін және озық мәдениетке жету үшін бізге береке-бірлік, еліміздегі ұлттың ынтымағы ауадай қажет». Мемлекеттік тілді дамыту Қазақстан Республикасының барлық мемлекеттік органдарында басты назарда болуы тиіс. Әсіресе өкілетті органдарда, атқару органдарында, сот және құқық қорғау органдарында мемлекеттік тілдің қолданылу аясын күшейтіп, іс қағаздарын мемлекеттік тілде жүргізу қажеттілігіне ерекше көңіл бөлу қажет деп санаймын. XXI ғасыр – басқа ғасыр. Қазіргі заманның келбеті мүлдем бөлек. Бұл ғасыр озық технологияның, кемелді білімнің, біліктіліктің заманы. Сондықтан да еліміз деп жүрегі соғатын Қазақстан Республикасының әрбір азаматы мемлекеттің тілдің құдыретін түсініп, оны ұрпақтан-ұрпаққа жалғастырып, оның қолданылу аясын нығайтып, тұғырландыруы қажет деп санаймын.

Әдебиеттер тізімі

1. Жарықбаев Қ. Ақылдың кені ұлағатты сөздер. – Алматы: «Ана тілі» баспасы ЖШС. – 2008. – 63 бет.
2. Дүйсембекова Л. Іс қағаздарын қазақша жүргізу. – Алматы: «Ана тілі» – 2015.

УДК 81-139

THE USE OF CASE STUDY METHOD IN TEACHING ENGLISH AS A FOREIGN LANGUAGE

Artyk Zhibek,

1st year student TIPP-23.1.3k

International Engineering Technological University

Almaty, Kazakstan

Abstract. The article examines the notion potential of using the case study teaching method as one of the innovative ways of teaching English as a second language to high school students. The case study method contributes to the formation and development of systemic, conceptual knowledge, analytical thinking, communication skills, as well as the skills of structuring information presented to students and establishing cause-and-effect relationships in senior schoolchildren.

Keywords: case study, method, interactive teaching, English, high school students.

Аннотация. В статье исследуется концептуальная возможность использования методики обучения кейс-стади как одного из новых способов преподавания английского языка как второго для старшеклассников. Метод кейс-стади содействует выработыванию и развитию системных, концептуальных информации, аналитического мышления, коммуникативных навыков, а также знаний структурирования изображенной учащимся информации и установления причинно-следственных связей у учеников старших классов.

Ключевые слова: кейс-стади, метод, интерактивное обучение, английский язык, ученики старших классов.

In the conditions of the intensive development of science and technology and the intensification of globalization processes, determining the establishment of international contacts between countries, there is a high demand for in-depth study of English as a foreign language. Modern education system more and more requires methodology of teaching foreign languages, according to which teaching English should, first of all, contribute to form students' communication skills, broaden their horizons and independent search activities. However, it is important to develop aesthetic views, emotional and volitional self-regulation skills, and the ability to withstand stress to increase productivity of educational activities. Thus, one of the urgent tasks of the modern school is the search for innovative teaching methods to meet the requirements of society.

Nowadays English language plays an important role in the modern era. Regardless of how one views English as a second language, globally, a lot of people are interested in acquiring English proficiency. One option for teaching English as a foreign language in university is using case study method.

Case study is a very common and important approach to research in applied linguistics and many other academic and professional fields. Case studies are frequently qualitative and interpretive, but they can also be combined with or can include, quantitative analyses and other approaches to knowledge generation. Case studies generally involve rich contextualization and a deep, inductive analysis of data from a small set of participants, sites, or events in order to understand aspects of language learning or use. Sometimes, the focus of study is the knowledge, performance, or perspectives of a single individual, such as a language learner or teacher. Other types of case study may focus less on the individuals involved and more on a single speech event, activity, institution, policy, country, or scenario in which particular language issues figure prominently and are the focus of analysis. There exist a number of definitions for the term «case study». As many researchers, we define «case study» as student-centered activities based on description of an actual situation, commonly involving a decision, a challenge, an opportunity, a problem or an issue faced by a person or persons in an organization.

The changes of education system in Kazakhstan lead both teachers and students to be highly intelligent, extremely demanding and competitive in today's international area. English has attracted increasing interest and awareness, especially because English is predominantly the language of international practice English must be seen in the overall context of English for Specific Purposes, as it shares the important elements of need analysis, syllabus design, course design, and materials selection and development which are common to all fields of work in ESP. By teaching English, we are coming across with wide range of new and strange words and phrases as Language teachers. It is not plain English, students need to practice the skill of explaining complicated things. It is not enough to be a good teacher with knowledge of English, teacher ought to hard work with concepts in each given exercise. The most effective technology in teaching English is case technology and case studies, that provides free-speaking practice within a realistic context.

What is teaching with case method? The case method combines two elements: the case itself and the discussion of that case. A teaching case is a rich narrative in which individuals or groups must make a decision or solve a problem. A teaching case is not a “case study” of the type used in academic research. Teaching cases provide information, but neither analysis nor conclusions. The analytical work of explaining the relationships among events in the case, identifying options, evaluating choices and predicting the effects of actions is the work done by students during the classroom discussion.

Why is it important teaching using the case method? In case discussion, students “do” the work of the discipline, rather than watch or read about how it is done by others. By engaging in the case, students apply the concepts, techniques and methods of the discipline and improve their ability to apply them. Case discussions bring energy and excitement to the classroom, providing students with an opportunity to work with a range of evidence, and improving their ability to apply the vocabulary, theory and methods they have learned in the course. How to teach with case method? Case method teaching brings together three components: an appropriate case, students who are prepared to engage with the case material in a discussion, and an instructor who knows the case, has a plan for the discussion and is ready to deal with the unexpected.

There are numerous advantages to use cases while teaching a foreign language. Study cases help to: develop and raise critical thinking (application/synthesis/evaluation) and reflective learning in the learner; develop problem solving skills; improve the student’s organizational; enhance communication skills – case studies can be used to improve the student’s written and oral communication. Non-verbal communication skills are also practiced by using case studies; train managerial communication skills such as holding a meeting, negotiating a contract, giving a presentation etc. Case studies force students into real-life situations to require them to get involved in managerial communication; enhance the listening/cooperative learning skills; encourage collaborative learning and team-working skills in the language learner; get you thinking and brainstorming; connect theory and practice; allow students’ naive questions to precipitate profound change in approach; teach students that there may not be one «right» answer, after all; encourage attention to and self-consciousness about assumptions and conceptions; reflect the contextual, situated, complex nature or knowledge; build partnership/collegiality among learners and teacher; get students to be active, not passive. Provide both possibilities for all learners to be successful and a variety of roles.

Additionally, the following steps should be executed during the case study introduction class:

1) read the case study thoroughly with your students. Here the teacher can deal with any lexical or grammatical issues. You may also like to ask your students to represent the background information in a visual form;

2) provide the students with some input on how they should analyze the case study: - read the case several times; - define the main issues/problems; - set out objectives; - identify solutions; - select the best solution; - decide on how the solution should be implemented; - draw up an action plan to implement the chosen solution.

3) pre-teach the language required to discuss the case study. Note that it is important to select the skill you would like to focus on and teach the specific language.

The standard procedure for using case study method at lessons involves the following aspects: students need to come to class prepared to discuss the case (students will understand the case better, if they are given careful introductory directions); unless there are specific pedagogical reasons, key facts should be introduced in the written case and not added during the discussion. The safest way to discuss a case is to be sure that everyone has a clear understanding of the facts; cases need to be complete enough so that the problem can be defined; the size of the group should allow for free exchange among all participants. Groups larger than 12 tend to exclude many members

from participating (larger groups can be divided. Combined contributions of members of different discussion groups improve the learning experience). If a group of students is asked to analyze a case, they must ensure that they meet to discuss and analyze the case; facilitators need to be objective without being emotionally invested in the case. They should be aware of the larger goals of the case. The facilitator has to make the classroom safe for conversations. This doesn't happen right away. Students have to get to know each other and develop a certain level of trust; facilitators should ask carefully designed questions.

This technology is one of the interesting and complicated way to motivate study English. For all level students, it is exciting learning English through cases, they forget about grammar mistakes while they are discussing the cases, finally we all are involve with the case and it makes real sense to talk about.

References

1. Shcherbatykh L.N. Metodika kejs-stadi v obuchenii anglijskomu jazyku starsheklassnikov [Case Study Method in Teaching English to High School Students] // *Novosti vysshih uchebnyh zavedenij: Gumanitarnye nauki*. Ivanovo: Izd-vo IGHTU [News of higher educational institutions: Humanities. Ivanovo: Publishing house IGKhTU], 2013. № 3. P. 235-240 [in Russian].
2. Abaeva F.B. Didakticheskie vozmozhnosti metoda kejs-stadi v obuchenii studentov [Didactic possibilities of the case study method in teaching students] // *Sovremennye nauchnye issledovaniya i innovacii* [Modern scientific research and innovations] [Electronic resource], 2016. № 1. URL: <http://web.snauka.ru/issues/2016/01/62279/> (date of access: 01.03.2021) [in Russian].
3. Korneeva M.A. Metodika kejsov pri obuchenii anglijskomu dlja special'nyh celej: algoritm sozdaniya kejsa [Case study method in teaching English for special purposes: an algorithm for creating a case] // *Molodoj uchenyj* [Young Scientist] [Electronic resource], 2017. № 9. P. 337-340. URL: <https://moluch.ru/archive/143/40103/> (date of access: 01.03.2021) [in Russian].
4. Mikhailova E.A. Kejs i kejs-metod: obshhie ponjatija [Case and case method: general concepts] // *Centr marketingovyh issledovanij i menedzhmenta* [Center for Marketing Research and Management], 2009. № 1 (104) [in Russian].
5. Kadrzhanova G.B., Smagulova A.R., Izbasarova A.Sh. Opyt prepodavanija na prakticheskikh zanjatijah po metodike CBL (cased-based learning) [Experience in teaching using CBL (casedbased learning) method in a practical lesson] // *Vestnik KazNMU* [Bulletin of KazNMU]. [Electronic resource], 2018. URL: <https://articlekz.com/article/24711/> (date of access: 01.03.2021) [in Russian].
6. Herried C.F. Start with a story: The Case Study method of teaching college science // NSTA Press, 2007. P. 14.
7. Samoilova-Tsyplakova I.M. Kejs-metod v obuchenii inostrannym jazykam [The case method in teaching foreign languages] // *Vestnik the Kazakh American Free University* [Bulletin of the Kazakh American Free University]. [Electronic resource], 2014. URL: <https://www.articlekz.com/article/31704/> (date of access: 01.03.2021) [in Russian].
8. Sysoev P.V. Informacionnye i kommunikacionnye tehnologii v lingvisticheskom obrazovanii [Information and communication technologies in linguistic education] // *M.: Dom knigi «Librokom»* [M: Book House “Librokom”], 2013. P. 264. [in Russian].
9. Pavlenko V.G. Primenenie kejs-metoda v obuchenii anglijskomu jazyku v nejazykovom vuze [Application of the case method in teaching English in a non-linguistic university] // *Nauchnometodicheskij jelektronnyj zhurnal «Koncept»* [Scientific-methodical electronic journal “Concept”]. [Electronic resource], 2016. № 17. P. 534-538. URL: <http://ekoncept.ru/2016/46282.htm/> (date of access: 01.03.2021) [in Russian].

УДК 81-0

РАЗВИТИЕ ЯЗЫКОВ В КАЗАХСТАНЕ

*Жолдыгали М.Б.,**студент 1 курса ТМО**Международный инженерно-технологический университет**г. Алматы, Казахстан**e-mail: miraszholdigali@gmail.com*

Аннотация. В статье автор подчеркивает, что этноязыковая ситуация современного Казахстана характеризуется, во-первых, высокой степенью языкового разнообразия – более 126 генетически и типологически разнообразных языков, во-вторых, доминированием двух этносов – титульного казахского и русского.

Русский язык – это средство идеологического воздействия, инструмент и объект образования, составная часть духовной культуры казахстанского общества. Казахский язык – это преимущественно инструмент государственных и финансово-экономических мероприятий. До недавнего времени общая русская языковая компетенция создавалась казахами-монолингвами, сегодня – казахами-билингвами. Постоянно возрастает влияние казахского языка на русский.

Ключевые слова: языковая ситуация, языковая политика, казахский и русский языки.

Abstract. In the article, the author emphasizes that the ethnolanguage situation of modern Kazakhstan is characterized by: firstly, a high degree of linguistic diversity - more than 126 genetically and typologically diverse languages; secondly, the dominance of two ethnic groups - the titular Kazakh and Russian.

The Russian language is a means of ideological influence, an instrument and object of education, an integral part of the spiritual culture of the Kazakh society. The Kazakh language is mainly a tool of state and financial and economic measures. Until recently, the general Russian language competence was created by monolingual Kazakhs, today by bilingual Kazakhs. The influence of the Kazakh language on Russian is constantly increasing.

Keywords: language situation, language policy, Kazakh and Russian

Государственный и все другие языки в Республике Казахстан находятся под защитой государства. Государственные органы создают необходимые условия для функционирования и развития этих языков. Развитие языков обеспечивается Госпрограммой, предусматривающей приоритетность государственного языка и поэтапный переход делопроизводства на казахский язык. Перечень профессий, специальностей и должностей, для которых необходимо знание государственного языка в определённом объёме и в соответствии с квалификационными требованиями, устанавливается законами Республики Казахстан. Правительством Республики Казахстан создаются соответствующие госкомиссии по терминологии, ономастике и, при необходимости, другие структуры.

Современные социально-политические реалии суверенного Казахстана требуют такой языковой политики, которая отвечает как потребностям полиэтничного населения страны, так и учитывает специфику языковой, демографической и политической ситуации. Президент Казахстана постоянно подчеркивает: «Мы должны приложить все усилия для дальнейшего развития казахского языка, который является главным фактором объединения всех казахстанцев. В то же время мы должны создать благоприятные условия, чтобы представители всех проживающих в стране народностей могли свободно говорить и

обучаться на родном языке, могли развивать свой язык». Языковую ситуацию, сложившуюся в современном Казахстане, можно охарактеризовать, во-первых, как полифункциональную, потому что на территории 2 млн 724,9 тыс. км² развиваются и используются более 126 генетически и типологически разнообразных языков. Во-вторых, она полисубъектная, так как в её формировании принимают участие различные субъекты, каждый из которых имеет собственную мотивацию и интересы. Сегодня в многонациональном Казахстане большая часть населения страны свободно владеет русским языком. Данный язык выступает в роли связующего звена в межнациональном общении. Это способствует развитию языкового билингвизма и бикультурализма. Для речевого поведения населения многих областей республики характерны культурная интерференция и интеркаляция. Современные носители русского языка с легкостью перенимают иноязычные модели поведения и различные речевые вкрапления. К примеру, степень понимания казахской устной речи отмечено 74 % населения страны, умеют читать и писать по-казахски – 62 % населения, а 2,9 % – только читать. Некоторые различия наблюдаются в степени овладения казахским языком среди различных этносов: среди славянских этносов понимают устную казахскую речь 25,3 % русских, 24,7 % немцев, 21,5 % украинцев, 19 % белорусов и 20,9 % поляков. О том, что способны читать и писать по-казахски, заявили 6,3 % русских, 5,2 % украинцев, 4,8 % белорусов, 6,6 % поляков, 7,9 % немцев. О том, что по-казахски умеют только читать, заявило от 2 до 2,9 % представителей этих национальностей. В то же время высокий процент понимающих устную казахскую речь наблюдается среди собственно казахов – 98,4 %, а также ряда тюркских народов: 95,5 % узбеков, 93,7 % уйгуров, 92,7 % киргизов. Но если среди казахов умеют читать и писать по-казахски 93,2 %, то среди других перечисленных тюркских народов это умеют делать 61-63 %, а 8-12 % заявили, что могут только читать по-казахски.

Русский язык по-прежнему сохраняет весь объем функций: он используется как средство кумуляции и приобретения разнообразной информации, идеологического воздействия, средства и объекта образования, как составная часть духовной культуры казахстанского общества и мощное коммуникативное средство в устном бытовом, а также письменном официальном и неофициальном общении, в науке, во всех видах средств массовой информации, интернете. Русский язык по-прежнему является носителем значительного объема научной и культурной информации, как и раньше имеет сложившуюся историко-культурную традицию использования среди нерусского населения и достаточно высокую русскую языковую компетенцию, присущую представителям всех этносов.

Респонденты-русские по-прежнему обладают высокой степенью русской языковой компетенции. При этом сегодня русскоязычные в Казахстане демонстрируют возросшее владение казахским языком, и часть русскоязычных стала билингвами. Кроме того, согласно последним опросам населения, высокая степень русской языковой компетенции - 93,3%, свойственная респондентам-казахам, и языковой сдвиг (language shift), наблюдавшийся у казахов в сторону русского языка, в настоящее время остановлен, и можно уверенно говорить о свершившемся повороте языкового сдвига (reversing language shift). В советское время казахский язык выполнял ограниченные функции. Практически во всех сферах административной, социальной и политической жизни государства было влияние русификации. Это было обосновано тем, что длительный период Казахстан входил в составе Российской империи, затем СССР. Тогда основополагающим на всей территории государственным языком был русский язык. Как отмечают исследователи, начиная с 1939 года и до середины 1980 годов скачкообразно велось сворачивание делопроизводства на казахском языке в сельских районах, в городах делопроизводство изначально велось на русском языке, происходило планомерное закрытие школ с казахским языком обучения.

Только в 1989 году в Законе «О языках» было введено понятие «государственный

язык», а казахскому языку был придан статус государственного, за русским языком де-юре был закреплен статус «языка межнационального общения». Некоторое время спустя поправками в Конституции Республики Казахстан было определено, что «наравне с государственным официально применяется русский язык». Наконец сейчас казахский язык постепенно стал возвращаться в образование, делопроизводство, сферу обслуживания. В современном Казахстане происходят очень интересные демографические процессы. К примеру, меняется распределение диаспор. Самая молодая диаспора на сегодняшний день - узбекская. Самая высокая рождаемость – у узбеков. И именно представители узбекской диаспоры хорошо знают казахский язык. Крупные тюркские диаспоры, их в Казахстане 5-6, в последнее время также развиваются очень быстро в количественном отношении, только татарская диаспора уменьшилась. И эти диаспоры существенно потеснили собой украинскую и белорусскую, которые говорят по-русски. Коммуникативный потенциал 13,2% населения страны – это носители 124 языков, исключая русский, во многом определяется дисперсностью или компактностью проживания носителей.

Согласно самооценке, высокая русская языковая компетенция – 94,2%, характерна для респондентов-белорусов, немцев, украинцев, армян, поляков, кыргызов, корейцев и других. К этой же группе относятся представители дисперсно-расселенных малочисленных, с критическим числом референтных носителей, диаспор с низкими показателями владения этническим языком и явным языковым сдвигом в сторону русского языка. Другой полюс заняли узбекская, уйгурская, таджикская, курдская и другие диаспоры, которым свойственна достаточно высокая языковая компетенция в собственных этнических языках и в казахском языке. Среди тюркских диаспор зафиксирована вероятность языкового сдвига в сторону русского языка у респондентов-кыргызов и татар. Малочисленность и дисперсность проживания диаспор делают весьма сомнительным сохранение ими этнических языков: языковой сдвиг наблюдается реже в сторону казахского и чаще русского языка. Если раньше влияние русского языка на казахский было очень сильным, то сегодня усиливается и влияние казахского языка на русский.

Например, в государственном документе Госпрограмме функционирования и развития языков на 2011-2020 годы есть предложение: «Основными мерами в данном направлении станут организация и проведение айтысов, мушайра, дебатных турниров и конкурсов жырау и жыршы». Такой текст будет не понятен знающему только русский язык и не проживающему на территории Казахстана. Однако любому, владеющему русским языком, но живущему в Казахстане пусть даже 10 лет, данное предложение более чем понятно.

Или другой пример. «Назарбаев Университет» – это уже не русская конструкция, а конструкция, сохраняющая особенности казахского языка. Таково его усиливающееся влияние на русский. Сегодня мы стоим в начале нового экономического пространства, и оно невозможно без единого языка, и это русский язык. Однако влияние русского языка будет усиливаться только в том случае, если этот язык сохранит свою востребованность. Но то, что влияние казахского языка на русский идет – это факт.

Казахский язык имеет ряд преимуществ в своем дальнейшем развитии и совершенствовании, так как у него практически нет проблем с диалектами. К примеру, китайцы из разных провинций не поймут друг друга, пока не напишут иероглиф, немцы с баварским и берлинским диалектом с трудом понимают друг друга. Во-вторых, благодаря исследованию А. Байтурсынова и его многолетнему труду в казахской лингвистике многие грамматические термины имеют свое казахское название, в отличие, например, от русского, где все названия – кальки с латыни. В-третьих, до сих пор бытует устная культурная традиция. И сохраняется в наши дни, хоть и в меньшей степени, несмотря ни на что, даже на русификацию.

Среди причин языкового сдвига можно также обозначить такие, как использование финансово-экономических инструментов, квалификационно-аттестационные мероприятия, общее увеличение казахской языковой компетенции, особенно у молодежи, этнодемографические изменения в коммуникативно-языковом пространстве, усиление мотивации к изучению казахского языка и стремления преодолеть смену языка, однако главная объединяющая причина – это действенность и последовательность целенаправленной языковой политики, а также ощутимая государственная поддержка распространения казахского языка, направленная преимущественно на казахов.

При этом следует особо подчеркнуть, что если совсем недавно общая русская языковая компетенция в этой группе создавалась казахами-монолингвами, то сегодня – казахами-билингвами

Список литературы

1. Сулейменова Э.Д., Шаймерденова, Н.Ж., Аканова, Д.Х. Языки народов Казахстана. – Алматы.
2. Алексеенко А.Н. Население Казахстана в 1926–1939 годах. Компьютер и историческая демография. – Барнаул.
3. Сулейменова Э.Д. Языковая компетенция и полиязычие. Динамика языковой ситуации в Казахстане. – Алматы.
4. Назарбаев Н. Указ Президента Республики Казахстан от 29 июня 2011 года № 110 «О Государственной программе развития и функционирования языков в Республики Казахстан на 2011-2020 годы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://online.zakon.kz/>
5. Костомаров В.Г. Языковой вкус эпохи. Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа.

УДК 81-13

ТРИЕДИНСТВО ЯЗЫКОВ В ПРОЦЕССЕ ФОРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРЫ КАЗАХСКОГО НАРОДА

Бисенбаев М.Т.,

студент I курса гр. ПиИП-23.1к

Международный инженерно-технологический университет

г. Алматы, Казахстан

e-mail: mukhtar.bisenbayev@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается использования и понимания триединство языков в казахской языковой культуре. Рассматривается многоязыковая культура. Оценивается знание трех и более мировых языков. Определяется ценность своего родного языка в стране которое используется программой «трехязычная страна». Также рассматривается правильное использование триединство языков в языковой культуре страны.

Ключевые слова: определение и содержание триединство языков, языковая картина мира, языковая структура

Abstract. The article examines the use and understanding of the trinity of languages in the Kazakh linguistic culture. Multilingual culture is considered. Knowledge of three or more world

languages is assessed. The value of your native language in the country that is used by the “trilingual country” program is determined. The correct use of the trinity of languages in the linguistic culture of the country is also considered.

Keywords: definition and content of the trinity of languages, linguistic picture of the world, linguistic structure

На данный момент люди во всем мире живут в многоязычной среде. И этот глобальный процесс не обошла и нашу страну. О триединстве языков в Казахстане Президент Н.А. Назарбаев неоднократно говорил в ходе различных официальных выступлений. Впервые эта идея была озвучена в октябре 2006 года на XII сессии Ассамблеи народа Казахстана, тогда глава государства отметил, что знание, как минимум, трех языков важно для будущего наших детей. Нурсултан Абишевич предложил начать поэтапную реализацию культурного проекта «Триединство языков» до 2007 года. И это до сегодняшнего дня самое актуальное тема нашей страны. «Казахстан должен восприниматься во всем мире как высокообразованная страна, население которой пользуется тремя языками. Это: казахский язык – государственный язык, русский язык – как язык межнационального общения и английский язык – язык успешной интеграции в глобальную экономику». Иными словами, идею триединства выражает простая и понятная формула: развиваем государственный язык, поддерживаем русский и изучаем английский. Владение несколькими языками всегда расширяло коммуникационные и интеграционные способности стран и народов. Знание языков ценилось еще во времена древнего Египта, где толмачи занимали на иерархической лестнице привилегированное положение и часто освобождались от налогов. И вот уже в современной Европе многоязычие является общепринятой нормой.

Таким образом, Казахстан, взяв курс на овладение гражданами тремя языками, исходит из сегодняшних реалий – триединство языков будет являться свидетельством конкурентоспособности страны. Лингвистическое богатство влечет мощный социально-психологический эффект «открытого мышления», заряженного на поиск нового знания. Сами граждане, свободно владеющие несколькими языками, будут конкурентоспособными личностями как внутри страны, так и за рубежом. Иными словами, мы имеем дело с весьма прагматичной идеей. Многообразие культур и языков – это национальное достояние Казахстана. Начиная с первых лет независимости государством проводится самая либеральная на всем постсоветском пространстве языковая политика, гармонично учитывающая интересы всего народа Казахстана. Она на деле обеспечивает соблюдение языковых прав всех этносов нашей страны, обеспечивает свободный выбор языка общения, воспитания, обучения и творчества. Действительно, в нашей стране выработана уникальная формула развития культуры и языков всех этносов, которой мы можем и должны гордиться. Вместе с тем мы помним, что «вопрос государственной важности, тесно связанный с патриотизмом, – вопрос государственного языка». Это подтверждается мировым опытом. Вспомним хотя бы, сколько прилагалось усилий Францией для укрепления, а также поддержки отечественной культуры и государственного языка в условиях конкуренции с внешним миром. Мы знаем, сколько мигрантов постоянно прибывает в Великобританию и ФРГ, но везде государственный язык играет главенствующую роль. В Конституции РК закреплено, «что в государственных организациях и органах местного самоуправления наравне с казахским официально употребляется русский язык». Поэтому введение делопроизводства на казахском языке не означает прекращения использования в государственных органах русского языка. Все государственные органы должны четко соблюдать действующее законодательство в языковой сфере. Справедливости ради надо

заметить, что в нашем информационном пространстве русский язык играет значимую роль. В обозримом будущем, знание русского языка будет оставаться фактором личной конкурентоспособности. В этом нет никаких сомнений. И, наконец, третья составляющая идеи связана с необходимостью изучения английского языка. Сегодня знание английского, по существу, открывает окно в большой глобальный мир с его колоссальным потоком информации и инноваций. Владение этим иностранным языком дает возможность обучения за рубежом в лучших вузах мира и создает возможность получения практического опыта в передовых странах планеты. Знание английского языка – это обязательное требование для делового общения и ведения бизнеса в любой точке мира. В целом, говоря об эффективности обучения языкам, мы должны предпринимать шаги по системному усовершенствованию данной работы. Необходим поиск инновационных методов. В частности, необходимо создавать и укреплять в каждой области специализированные центры по внедрению передовых технологий обучения языкам. По сути, триединство языков в Казахстане – концепция, направленная на дальнейшее укрепление страны, ее потенциала, которую общество должно поддержать. Идея языкового триединства, по сути, является частью национальной идеологии, нацеленной на становление и развитие конкурентоспособного Казахстана – равного среди лучших. Знание двух и более языков это ключ, ключ которое откроет тебе дверь на весь мир. Так чем ты больше языков знаешь, тем тебе будет лучше и в личной жизни, и в карьере. Идея триединства является весьма прагматичной и появилась в связи с жизненной необходимостью, поскольку в настоящее время успешными являются страны, которые открыты миру и внедряют у себя, так называемую умную экономику. Знание нескольких языков ценится с древности, поскольку это расширяет коммуникационные и интеграционные способности человека, а если брать шире – народов и стран.

Для многонационального Казахстана триединство языков имеет и другое очень важное значение – это консолидация общества, а также сохранение межнационального согласия и мира. «Для современного казахстанца владение тремя языками - обязательное условие собственного благополучия», – это слова Президента страны из Послания 2011 года. Хотя о триединстве казахского, русского и английского языков Лидер нации говорил в своих выступлениях неоднократно, впервые эта идея была озвучена в октябре 2006 года на XII сессии Ассамблеи народа Казахстана. Тогда Глава государства отметил, что знание, как минимум, трех языков важно для будущего наших детей.

В ходе интерактивной лекции в стенах Назарбаев Университета Нурсултан Назарбаев дал поручения правительству по развитию в Казахстане дошкольного образования и триязычия: «Первое – на основе передового международного опыта внедрить современные методы обучения в дошкольных воспитательных учреждениях, они должны быть инновационными, с образованием технологии и креативности. Второе – детально разработать системное предложение на предмет охвата дошкольным образованием детей. Третье – на уровне дошкольного образования обеспечить повсеместное внедрение триязычия. Так мы можем построить логическую систему овладения языками. Азы будут изучать на уровне детского сада, в школе базовый уровень, в университете или в колледже – профессиональный язык по специальностям».

В раннем детстве ребенок без особых усилий усваивает и один, и два языка, поскольку это происходит с помощью одного и того же механизма в мозгу. Языковая способность человека нейтральна в отношении того, какой язык и сколько языков (в разумных пределах) усваиваются ребенком. Языковая способность человека рассчитана на то, чтобы он стал двуязычным. При исследовании и сопоставлении мозга билингвов и монолингвов не выявлено никаких различий.

Ребенок относится к каждому из трех языков как к средству коммуникации, он готов на любом из них общаться, выражать свои мысли и чувства. Постепенно он привыкает к этому, даже если знает, что один из языков не является родным для него и его родителей. При специальном обучении ребенок относится к новому языку как предмету изучения, к новой игре, новому виду деятельности, он не рассматривает его как одно из средств коммуникации. Разные цели и уровни языков советская система образования, считавшаяся едва ли не самой передовой в мире, все-таки имела слабое звено. Это обучение иностранным языкам – советское правительство посчитало, что их углубленное изучение не обязательно большинству населения, кроме узкого круга специалистов. На низком уровне было поставлено изучение иностранных языков в национальных школах – их изучали в основном на русском языке. В настоящее время необходимо приветствовать углубленное изучение иностранных языков, особенно в контексте глобализации образования. Другое дело, каким образом в Казахстане организовано обучение языкам. Программа «Триединство языков» была утверждена Указом президента РК от 20 ноября 2007 года. Указ предусматривал изменения и дополнения в «Государственную программу функционирования и развития языков на 2001-2010 годы». В частности, в нем отмечено: «внедрение английского языка в деловое общение», «повышение качества обучения английскому языку во всех общеобразовательных школах, средних специальных, высших учебных заведениях», «повысить качество учебников и учебно-методических комплексов на английском языке для организаций образования начального, основного среднего и общего образования и рассмотреть вопросы по развитию обучения на трех языках», «наряду с государственным и русским языками необходимо решать и вопросы обучения государственных служащих английскому языку» и т.д. Проект был выделен как отдельное направление внутренней политики. «Казахстан должен восприниматься во всем мире как высокообразованная страна, население которой пользуется тремя языками. Это: казахский язык – государственный язык, русский язык – как язык межнационального общения и английский язык – язык успешной интеграции в глобальную экономику», – сказал Нурсултан Назарбаев. Основные цели проекта «Триединство языков» можно обобщить следующим образом. В области применения казахского языка: расширение сферы применения государственного языка, обеспечение унификации норм современного литературного языка, усовершенствование и систематизация лексического фонда, внедрение полноценной терминологической системы, решение вопросов компьютеризации языка, улучшение методики преподавания. По отношению к русскому языку: сохранение общекультурных функций русского языка, обеспечение функционирования в области науки и образования, создание новых программ дистанционного обучения, учебно-методической литературы, электронных интерактивных учебников. Деятельность в сфере английского языка включает: расширение международного сотрудничества в целях взаимодействия с иноязычной культурой, обеспечение доступной учебно-методической литературой для коллективного и самостоятельного обучения, ревизия учебных программ, усиление требований к системе и процессу обучения будущих преподавателей иностранного языка, подготовка преподавателей для обучения естественным наукам и математике на английском языке. Эти цели характеризуют разное состояние и уровень развития языков. Для казахского языка – это, прежде всего, формирование корпуса языка и достижение его соответствия статусу государственного языка, его компьютеризация и т.д. Создание корпуса языка (нормированности языка, полноценной лексической и терминологической основы и т.д.), информационной базы языка требует много времени, средств, лингвистической работы (в русском и английском языках эти проблемы решены или решаются своевременно). С принятием «Триединства языков» финансирование на изучение и развитие языков увеличилось в 20 раз, однако львиная доля уходит на изучение англий-

ского языка. Эту ситуацию можно проиллюстрировать на примере государственного образовательного заказа на подготовку специалистов с высшим образованием по очной форме обучения. Количество грантов на 2010/2011 учебный год по специальности «Казахский язык литература» – 470, «Русский язык и литература» – 200, «Английский язык» – 710. На 2011/2012 учебный год соответственно: 470, 150, 710 грантов. На 2012/2013 учебный год: 423, 100, 720 грантов. С принятием «Триединства языков» в Казахстане наблюдается тенденция усиления и укрепления позиций английского языка, которую государство поощряет высоким объемом государственного заказа. В этом году в 165 казахстанских школах начат эксперимент по вводу в учебную программу вторых классов уроков английского языка, сообщила пресс-служба Министерства образования и науки РК. С сентября 2013 года начинается поэтапное внедрение изучения английского языка с 1 класса, для чего уже утвержден Государственный общеобязательный стандарт образования. При этом отмечается, что постепенно будет начата работа и по внедрению в пилотном режиме изучения в школах некоторых предметов на английском языке. Данные мероприятия проводятся Министерством образования и науки РК в рамках реализации поручения Главы государства по внедрению триединства языков (Второклассники 165 школ Казахстана начали изучать английский язык. <http://inform.kz/rus/article/2496761>). Уже сейчас в 33 школах учащиеся с первого класса осваивают английский язык. В последние годы наблюдается постепенная смена языковых приоритетов в Казахстане. На лицо языковая политика, при которой подготовка специалистов английского языка, преподавание английского языка в школе поставлено на высоком уровне. Если в ближайшее время вводится изучение в школах некоторых предметов на английском языке, то такая практика на государственном языке в русских (национальных) школах до сих пор не используется, т.е. в этом отношении английский язык имеет преимущество перед государственным языком. Неготовность системы образования к трехязычному обучению признало само Министерство образования и науки: не хватает учителей английского языка для казахских школ, учебно-методической литературы и т.д. Ведь еще с советских времен иностранные языки и Список литературы в казахской аудитории изучаются не напрямую, а на русском языке. До сих пор нет хорошей адаптированной для казахских школ литературы по английскому языку, англо-казахских словарей, казахских литературных текстов на английском языке и т.д. Углубленное изучение английского языка заставляет учащихся казахских школ усиленно заниматься русским языком – качественные словари, Список литературы для изучения английского языка на русском языке. При изучении большинства иностранных языков казахский язык «отодвигается в сторону» – он не востребован при их изучении. Углубленное изучение двух мировых языков – русского и английского – чревато вытеснением казахского языка из сферы образования. Так, в итоге хочу сказать что триединство языков в языковой культуре казахского народа имеет очень огромную и важнейшую роль. Потому что язык это главное, вещь которое связывает стран и людей во всем мире. И за этого мы должны, выучить и изучать новые языки.

Список литературы

1. Назарбаев Н.А. Послание Первого Президента РК Н.Назарбаева народу Казахстана. 28 февраля 2007 года. [Электронный ресурс] (Код доступа) http://www.akorda.kz/ru/page/page_poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-lidera-natsii-nursultana-nazarbaeva-narodu-kazakhstan
2. Абсатмаров Р.Б., Садыков Т.С. Воспитание культуры межнационального общения
3. <https://qazaquni.kz/kogam/13986-plyusyi-i-minusyi-triedinstva-yazyikov>

УДК 81.272

ИЗУЧЕНИЕ, РАЗВИТИЕ И СОХРАНЕНИЕ ЯЗЫКОВ НАРОДА КАЗАХСТАНА

Юсупова И.Б.,

кандидат педагогических наук, сеньор лектор

Ким Г.И.,

студент II курса ФПТ

Алматинский Технологический Университет

Алматы, Казахстан

e-mail: Yusupova.indira67@mail.ru

Аннотация. Языки народа Казахстана являются важным фактором сохранения национальной идентичности и культурного многообразия страны. Изучение, развитие и сохранение этих языков является важной задачей государственной языковой политики. В статье рассматривается роль языков в межнациональном согласии и единстве Казахстана. Отмечается, что языковое многообразие является важным фактором, способствующим сохранению культурного разнообразия страны. Для обеспечения межнационального согласия и единства необходимо поддерживать языковую политику, направленную на изучение, развитие и сохранение языков всех этносов, проживающих в Казахстане.

Ключевые слова: языки народа Казахстана, сохранение национальной идентичности, культурное многообразие, роль языков, единство Казахстана, языковая политика.

Abstract. The languages of the people of Kazakhstan are an important factor in preserving the national identity and cultural diversity of the country. The study, development and preservation of these languages is an important task of the State language policy. The article examines the role of languages in interethnic harmony and unity of Kazakhstan. It is noted that linguistic diversity is an important factor contributing to the preservation of the cultural diversity of the country. To ensure interethnic harmony and unity, it is necessary to support a language policy aimed at studying, developing and preserving the languages of all ethnic groups living in Kazakhstan.

Keywords: languages of the people of Kazakhstan, preservation of national identity, cultural diversity, the role of languages, unity of Kazakhstan, language policy.

В Республике Казахстан проживает более 140 национальностей, каждая из которых имеет свой язык. В соответствии с Конституцией Республики Казахстан, государственным языком является казахский язык. Однако, в стране также широко используются русский, уйгурский, узбекский, кыргызский, таджикский, азербайджанский, каракалпакский, туркменский, чеченский, ингушский, кумыкский, ногайский и другие языки.

Языковая политика в Казахстане имеет давнюю историю. В период Казахского ханства официальным языком был казахский язык, однако, в некоторых регионах также использовались другие языки, в том числе русский, тюркские языки, а также языки коренных народов Сибири. В период Российской империи в Казахстане официальным языком был русский язык. Казахский язык использовался в основном в быту и в религиозной сфере. В период Советского Союза в Казахстане была проведена политика русификации. Казахский язык был оттеснен на второй план, а русский язык стал основным языком общения в сферах образования, науки, культуры и других сферах общественной жизни. В период независимости Казахстана была принята новая языковая политика, направленная на развитие и сохранение языков всех этносов, проживающих в стране.

Основные направления работы по изучению, развитию и сохранению языков народа Казахстана. В рамках государственной языковой политики в Казахстане реализуются следующие основные направления работы по изучению, развитию и сохранению языков народа:

– Обучение государственным и родным языкам в образовательных организациях. В соответствии с Законом Республики Казахстан «Об образовании», в Республике Казахстан обучение ведется на государственном языке, а также на других языках, в том числе родных, в порядке, установленном законодательством Республики Казахстан [1].

В общеобразовательных организациях Республики Казахстан обучение ведется на казахском языке. В то же время, в стране действует более 100 национальных школ, где обучение ведется на 23 родных языках. Кроме того, в Казахстане функционирует более 170 воскресных школ, где дети и взрослые могут изучать родные языки.

– Создание условий для использования языков в сферах общественной жизни. В соответствии с Законом Республики Казахстан «О языках в Республике Казахстан», государственный язык является языком официальных документов, делопроизводства, судопроизводства, образования, науки, культуры и других сфер общественной жизни [2].

В Казахстане предпринимаются меры по расширению использования казахского языка в сферах общественной жизни. В частности, в органах государственной власти и местного самоуправления, а также в государственных учреждениях и организациях, казахский язык является основным языком работы. Кроме того, в Казахстане ведется активная работа по переводу нормативно-правовых актов, литературы, СМИ и других материалов на казахский язык.

– Поддержка научных исследований в области языков. В Республике Казахстан проводится большая работа по изучению, развитию и сохранению языков народа. В стране действует ряд научных учреждений, занимающихся исследованием языков, в том числе Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Казахский гуманитарно-юридический университет, Карагандинский университет имени Е.А. Букетова и другие [3]. В рамках этих исследований проводятся работы по изучению истории, фонетики, грамматики, лексики и других аспектов языков народа Казахстана. Кроме того, проводятся исследования по сохранению языков, в том числе по разработке методов обучения и воспитания на родных языках.

Результаты работы по изучению, развитию и сохранению языков народа Казахстана являются положительными. В стране наблюдается рост уровня владения казахским языком среди населения, а также расширяется использование языков в сферах общественной жизни. По данным исследования, проведенного Национальным центром языковой политики Министерства культуры и спорта Республики Казахстан в 2022 году, владение казахским языком среди населения Казахстана составляет 84,1%. Это на 12,4% больше, чем в 2017 году. Также отмечается рост использования казахского языка в сферах общественной жизни. В частности, в органах государственной власти и местного самоуправления, а также в государственных учреждениях и организациях, казахский язык является основным языком работы. В СМИ также увеличивается доля материалов на казахском языке.

Вместе с тем, в этой области также существуют определенные проблемы. В частности, отмечается снижение уровня владения родными языками среди молодежи, а также недостаточное использование языков в сферах общественной жизни. Для решения этих проблем необходимо продолжить работу по следующим направлениям:

– Совершенствование системы обучения государственным и родным языкам. Необходимо обеспечить повышение качества обучения государственным и родным языкам, в том числе путем внедрения новых методов обучения и воспитания. В частности, необходимо внедрить в практику обучения современные методы преподавания языков, основанные на

коммуникативном подходе. Кроме того, необходимо обеспечить доступ к образованию на родном языке для всех желающих.

– Расширение использования языков в сферах общественной жизни. Необходимо продолжить работу по расширению использования языков в сферах общественной жизни, в том числе путем принятия дополнительных мер по поддержке использования языков в органах государственной власти и местного самоуправления, а также в государственных учреждениях и организациях. В частности, необходимо разработать и внедрить программы по стимулированию использования языков в сферах общественной жизни. Кроме того, необходимо создать условия для использования языков в СМИ и других сферах общественной жизни.

– Проведение научных исследований в области языков. Необходимо продолжить работу по изучению, развитию и сохранению языков народа Казахстана, в том числе путем увеличения финансирования научных исследований в этой области. В частности, необходимо продолжить исследования по изучению истории, фонетики, грамматики, лексики и других аспектов языков народа Казахстана. Кроме того, необходимо проводить исследования по сохранению языков, в том числе по разработке методов обучения и воспитания на родных языках.

Решение этих проблем будет способствовать дальнейшему развитию и сохранению языков народа Казахстана, что является важной задачей для обеспечения межнационального согласия и единства страны. В дополнение к вышесказанному, можно отметить следующие важные аспекты работы по изучению, развитию и сохранению языков народа Казахстана:

– Важность поддержки языковой политики со стороны государства. Государственная поддержка является важным фактором успеха в этой области.

– Необходимость сотрудничества всех заинтересованных сторон. Для достижения успеха в этой области необходимо сотрудничество государства, общественных организаций, представителей языковых сообществ и других заинтересованных сторон.

– Важность учета современных тенденций. Необходимо учитывать современные тенденции в развитии языков, в том числе развитие информационных технологий, глобализацию и другие факторы [4].

Реализация этих мер позволит сохранить языковое многообразие Казахстана и обеспечить его стабильное развитие в будущем.

Список литературы

1. Закон Республики Казахстан «О языках в Республике Казахстан» от 11 июля 1997 года № 143-І.
2. Закон Республики Казахстан «Об образовании» от 27 июля 2007 года № 319-ІІІ.
3. Государственная программа развития и функционирования языков в Республике Казахстан на 2011-2019 годы.
4. Государственная программа по реализации языковой политики в Республике Казахстан на 2020-2025 годы.
5. Дополнительная Список литературы
6. Кусаинов А.К. (2022). Языковая политика в Казахстане: история и современность. Алматы: Қазақ энциклопедиясы.
7. Құсайынов Ә.Қ. (2022). Қазақстандағы тіл саясаты: тарихы мен қазіргі заман. Алматы: Қазақ энциклопедиясы.
8. Кусайинов А.К. (2022). Language policy in Kazakhstan: history and modernity. Almaty: Kazakh Encyclopedia.

УДК 372.881.111.1

DEBATES AS AN AID IN LEARNING ENGLISH

Ogay D.,

1st course student of METU

e-mail: ogajdanila@gmail.com

Daniyarova G.D.,

Supervisor, lecturer of METU

Almaty, Kazakhstan

Abstract. The article focuses on the potential of debate as a tool language learning, as an innovative, student-centered technique. Literature on the role of debate as a teaching format for language learning will be discussed, highlighting its potential in enhancing the learners' motivation, language skills. The main provisional outcomes will be presented, analyzing some of the data gathered, using qualitative method: the questionnaire delivered to the students. The result of the survey, even if limited, indicate that debate may be an effective aid to foster language skills.

Keywords: language learning, effective method, debates, participate, English language, communicative skills.

A debate is a speaking situation in which opposite points of view are presented and argued. It has also been pointed out that a debate may be defined as verbal action or a form of formal argument on a topic or issue about which two groups or teams of people do not agree. Moreover, it has been suggested, that debate is data in which people take up positions, pursue arguments and expound on their opinions on a range of matters.

Krieger states that debate is an excellent activity for language learning because it engages students in a variety of cognitive and linguistic ways.

Halvosen (2005) says that debate forces students to think about the multiple sides of an issue and it also forces them to interact not just with the details of a given topic, but also with one another. Wood (1972) explains debate is a competitive-educational activity; it teaches communication skills, and the context for the learning is the competitive situation. One of the most important skills that debaters gain is the ability to communicate verbally with another person in a condition that involves both pressure and spontaneity for excellence. He states that debate can be a very competitive learning process because the learners need the linguistic ability to quidw\е the audience to their opinion. Debate is stil an important way for students to enhance their language although it may cause pressure for learners.

In order to learn a new language, you need to use different methods for more effective learning. One of the most effective methods for learning English is debate. The inclusion of debates in the English language learning program not only improves language skills, but also develops critical thinking, effective communication and cultural awareness.

Many people today aspire to enroll in quality universities abroad, live in the places they have dreamed of since childhood, or simply learn the English language for greater cultural enlightenment. However, when studying English, they encounter several problems that hinder them from achieving their goals.

Firstly, there is the issue of time. To master the English language, one needs to find a tutor or create a study plan. Unfortunately, in the era of capitalism, obtaining

lessons from a proficient English teacher requires a substantial financial investment. On average, it costs around 30,000 tenge per month. Considering the basic living expenses, such as housing and food, individuals in Kazakhstan, with an average salary of around 300,000 tenge, often find it challenging to afford a high-quality educational program. Consequently, they may opt for less experienced tutors, leading to the loss of time on studying irrelevant or low-quality material. Self-study of the English language is also not the most effective method. It is essential to determine the topics needed for preparation, such as IELTS. However, there is no certainty that the self-created plan will lead to success, and without people to assess one's speaking and writing skills, identifying mistakes becomes difficult, significantly reducing the chances of success in exams or tests.

Secondly, motivation is a significant challenge. People tend to be lazy if they lack interest in learning. Many perceive English as too difficult. Engaging in the same writing, listening, reading, and speaking sections every day becomes tedious. The expectation of continually improving becomes overwhelming, leading to a sense of helplessness. More than 100,000 people lose motivation to learn English annually, a problem that debates can help address.

The third challenge is the fear of speaking. Many struggle with the problem of "I know the language, but I can't speak it," primarily stemming from a lack of practice. When living in a society where only the native language is spoken, individuals might find it difficult to step out of their comfort zone, overcome the language barrier, and effectively learn the language.

All the problems mentioned above can be addressed through debates. To understand how debates contribute more effectively to learning English than tutors or self-study, it is crucial to comprehend what debates entail.

According to surveys conducted among students at the Metu University, involving more than 300 participants, the initial association with the word "debates" often involves politicians arguing on television and aggressive disputes. However, debates encompass discussions on various topics, ranging from legislative projects to social issues. Four teams are given a topic containing a specific problem, and each team must demonstrate the harm or benefit of the issue. Debates provide incredible assistance in improving critical thinking. The topic is usually provided 15 minutes before the round, requiring participants to analyze the behavior of people, companies, and other aspects to create a truthful speech that helps win the round. During preparation, individuals experience a stressful situation that accelerates brain function, enhancing analytical and critical thinking skills. These skills are crucial for exams, where one needs to analyze a graph and write an essay within a limited time.

Why are debates the most effective method for learning the English language?

Firstly, there is the community aspect. Every university and school has its debate club, consisting of enthusiastic individuals eager to develop and promote debates. Joining the club introduces individuals to like-minded people who are ready to assist in their development. The club provides a wealth of useful information, not only applicable to writing but also to everyday life, enhancing understanding of how the world operates. Lectures on feminism, politics, soft skills, enrich the mind with new knowledge and stimulate intellectual work. Afterward, tournaments for beginners are organized, where novice debaters compete for the title of the best team and speaker. Tournaments create a unique atmosphere, with free food and post-tournament meetings in establishments, fostering a spirit of competition that

resolves motivational issues. When there is a desire to compete for victory in a tournament, individuals tend to invest more effort than if they were merely at home writing essays on various topics. Even in times of motivational loss, the club provides constant support for beginners.

Moreover, the advantage lies in the fact that no money needs to be spent. All lectures, training, and practice are provided entirely free of charge. Additionally, individuals can earn money by winning tournaments. On average, the government allocates over 5 million for a tournament, covering accommodation, transportation, venue, and prizes. This significantly motivates students and schoolchildren to engage in debates and learn the English language to win these prizes.

The key factor is the efficient use of time in language learning. Over two days of a tournament, dozens of ideas are generated that can aid in the writing section. Listening to people with different accents and pronunciations helps in the listening section. Reading numerous articles before the tournament assists in the reading section. Crucially, individuals overcome their language barrier because they need to speak in English every week during each preparatory round.

The countries where English language is treated as a foreign language are laden with many problems that prevent students from using the language outside classroom. Moreover, in most of cases, EFL teachers fail to implement properly the best methods, approaches and classroom activities to teach students the skills of English language. In such cases, students need to go through some practices that make them practice English language in real-life situations. Debating can be used to learn English in both formal and informal settings. It is such an activity that engages learners in practicing all skills of English language.

Thanks to debates, students and schoolchildren also have the opportunity to participate for free in WSDC and WUDC tournaments in other countries. This provides a chance to experience the culture of the English language, meet renowned debaters, and encounter knowledgeable individuals.

Debates are an incredible tool for enriching one's knowledge.

References

1. I квартал 2023г. - Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан (stat.gov.kz)
2. Почему мы постоянно теряем мотивацию учить английский? 5 шагов, чтобы с этим справиться - Skyeng Magazine
3. AMANAT CUP: Команды из Алматинской и Павлодарской областей будут защищать Казахстан на Международном дебатном турнире - Liter.kz
4. The Netherlands Online WSDC 2022 | Facebook
5. Akerman R. and Neale I. 2011, Debating the evidence: An international review of current situation and perceptions. The English Speaking Union. https://debate.uvm.edu/dcpdf/ESU_Report_debatingtheevidence_FINAL.pdf (15.07.2018).
6. Alasmari A. and Ahmed S.S. 2013, Using Debate in EFL Classes, in "English Language Teaching" 6 [1], pp. 147-152.

УДК 008(061).3

ЯЗЫКОВАЯ ПОЛИТИКА В КАЗАХСТАНЕ: МНОГОЯЗЫЧИЕ КАК РЕСУРС ДЛЯ СПРАВЕДЛИВОГО ОБЩЕСТВА

Нурлигенова Н.Н.,

заместитель руководителя третьей квалификационной категории

КГКП «Карагандинский агротехнический колледж»,

заместитель директора по учебно-производственной работе

e-mail: korovina2204@mail.ru

Байракова О.Е., Иноземцев М.А.,

студенты факультета информационных технологий

НАО «Карагандинский технический университет»

г.Караганда, Казахстан

e-mail: olgabayrakova05@gmail.com

e-mail: inozimaks@gmail.com

Аннотация. Данное исследование рассматривает языковую политику в Республике Казахстан, фокусируясь на «Государственной программе по реализации языковой политики на 2020–2025 годы». Программа стремится модернизировать казахский язык, основываясь на латинском алфавите, с целью укрепления языковой культуры и развития языкового капитала. Мы подчеркиваем важность полноценного функционирования государственного языка как средства межнационального общения и создание благоприятных условий для развития языков и культур этнических групп. Программа разработана с учетом опыта предыдущих иностранных программ и языковых практик. Статья также рассматривает влияние языковой политики на образование, подчеркивая важность развития образования на различных языках. В статье обращается внимание на создание языковых курсов, школ и университетов, предоставляющих программы на разных языках, как инструмент для поддержки связи граждан с их родным языком и культурой. Многоязычие рассматривается как существенный ресурс для создания справедливого общества, способствующего взаимопониманию и толерантности. Все эти меры направлены на формирование многоязычной и культурно богатой нации, активно стремящейся к гармонии и равноправию для всех граждан.

Ключевые слова: многоязычие, ресурс, культура, цивилизация, этнические группы.

Abstract. This article examines the language policy in the Republic of Kazakhstan, focusing on the “State program for the implementation of language policy for 2020-2025”. The program aims to modernize the Kazakh language, based on the Latin alphabet, in order to strengthen the language culture and develop language capital. We emphasize the importance of the full functioning of the State language as a means of interethnic communication and the creation of favorable conditions for the development of languages and cultures of ethnic groups. The program is developed taking into account the experience of previous foreign programs and language practices. The article also examines the impact of language policy on education, emphasizing the importance of developing education in various languages. The article draws attention to the creation of language courses, schools and universities providing programs in different languages as a tool to support citizens’ communication with their native language and culture. Multilingualism is seen as an essential resource for creating

Keywords: multilingualism, resource, culture, civilization, ethnic groups.

Казахстан является многонациональной страной с разнообразным культурным и

этническим составом. В стране проживают представители различных национальностей, что влияет на многообразие языков, культур и традиций. Казахстан имеет разнообразный культурный и этнический состав по ряду причин. Это обусловлено историческими миграциями, включая трансформации населения в период колонизации и советского периода, а также имеет свои корни в традиционных миграционных потоках.

Исторические миграции в Казахстане имеют богатую и сложную историю. В течение веков на территорию современного Казахстана приходили и формировались различные этнические группы: от древних тюркских племен до кочевых народов, следующих за пастушеским образом жизни. Переселения народов и завоевания, такие как вторжение монголов, также оказали влияние на этнический состав региона. Под влиянием русской имперской экспансии и позднее советской политики многие другие этнические группы осели в Казахстане. Это привело к тому, что современный Казахстан представляет собой многоэтническое общество с богатым культурным наследием.

Кроме того, географическое положение Казахстана на пересечении различных культур и цивилизаций также способствует формированию разнообразного этнического состава. Географическое положение Казахстана играло и продолжает играть ключевую роль в его культурном разнообразии. Расположенный на пересечении Востока и Запада, Казахстан является мостом между Восточной Европой и Западной Азией. Этот регион ассоциируется с историческими торговыми маршрутами, такими как Шелковый путь, что способствовало обмену культурой и торговле между различными цивилизациями на протяжении веков. Это положение также способствовало смешению и взаимодействию различных этнических групп и культур в этом регионе.

Другими факторами являются политика мультикультурализма и гостеприимство, которые способствуют притоку различных национальностей в страну. Политика мультикультурализма в Казахстане продвигается как стратегическая программа, нацеленная на поддержание и развитие культурного разнообразия в стране. Это включает в себя защиту культурных прав всех этнических групп, поощрение взаимодействия и понимания между ними, а также поддержку сохранения языков и традиций. Гостеприимство также играет важную роль в создании благоприятной обстановки для притока различных национальностей в страну. Оно способствует созданию открытой и дружественной среды, что в свою очередь способствует разнообразию населения и формированию богатой мультикультурной среды в Казахстане. Это разнообразие становится важным аспектом для формирования языковой политики и социальной справедливости в Казахстане.

Язык играет решающую роль в общественной жизни, оказывая влияние на взаимодействие, культурное многообразие и социальную справедливость. Наш доклад сфокусирован на анализе современной языковой политики, выявлении выгод многоязычия для общества и рассмотрении практических шагов по развитию такой политики в Казахстане.

Одним из важных аспектов языковой политики является установление многоязычия как символа национального единства. В Казахстане существуют различные этнические группы, каждая из которых говорит на своем языке. Окончательное признание и поддержка многоязычности позволяют строить открытое и включающее общество, где каждая группа может выражать свою идентичность и чувствовать себя частью нации. Это способствует созданию справедливого и гармоничного общества, где уважение к разнообразию становится ключевым принципом [1].

Достижение многоязычия как инструмента для создания справедливого общества требует активной языковой политики со стороны государства. В Казахстане правительство реализует ряд программ и мероприятий, направленных на поддержку многоязычия. Одним из таких примеров является разработка национальной языковой программы, которая предусматривает развитие и поддержку ряда официальных языков страны. Эти программы

способствуют созданию равных возможностей для всех граждан Казахстана, независимо от их языковых навыков. Одна из таких программ – «Государственная программа по реализации языковой политики в Республике Казахстан на 2020-2025 годы» [2]. Цель данной программы является ведение гармоничной языковой политики, направленной на модернизацию казахского языка на основе латинографического алфавита, дальнейшее повышение языковой культуры и развитие языкового капитала. Программа предусматривает осуществление задач, обозначенных в Послании Главы государства Касым-Жомарта Кемелевича Токаева от 2 сентября 2019 года народу Казахстана «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана». Глава государства отметил, что на основе конкретных мер необходимо создать условия для развития языка и культуры этнических групп страны и усилить роль казахского языка как языка межнационального общения.

В этой связи, в Программе предусмотрены необходимые меры для полноценного функционирования государственного языка, имеющего глубокую историческую, культурную и психологическую базу, как языка межэтнического общения на территории Казахстана. Также Программа является основой создания благоприятных условий для развития языков и культуры этнических групп, в том числе приумножения лингвистического капитала граждан страны.

При этом следует отметить, что Программа разработана с учетом текущей языковой ситуации, а также мнения и предложения экспертного сообщества, занимающегося вопросами языка, языкового строительства и языковой политики.

При разработке Программы подробно проанализированы результаты реализации предыдущей программы – Государственной программы развития и функционирования языков в Республике Казахстан на 2011-2019 годы, изучен опыт свыше 20 зарубежных стран в области правового регулирования государственной языковой политики.

Намеченные в Программе цели и задачи реализуются через План мероприятий, разрабатываемый уполномоченным государственным органом на весь период реализации Программы и утверждаемый постановлением Правительства Республики Казахстан.

Все мероприятия, предусмотренные Программой, основаны на приоритетности развития государственного языка как важнейшего фактора общегосударственной и национальной идентичности и направлены на полноценное удовлетворение духовно-культурных и лингвистических потребностей граждан.

Одним из ключевых аспектов языковой политики в Казахстане является развитие образования на разных языках. Это включает проведение языковых курсов и создание школ и университетов, где предлагаются программы на разных языках. Такой подход позволяет гражданам Казахстана получать высшее качественное образование на родном языке и укреплять связь с их этнической группой. Это также способствует интеграции всех граждан в социальную и экономическую жизнь страны и создает равные возможности для всех.

Таким образом, многоязычие является существенным ресурсом для создания справедливого общества в Казахстане. Продвижение и поддержка многоязычия в языковой политике страны значительно способствуют взаимопониманию, толерантности и уважению к различиям. Казахстан становится многоязычной и культурно богатой нацией, которая стремится к гармонии и равноправию для всех граждан.

Список литературы

1. Ныязбекова К.С. Формирование двуязычия и многоязычия в Казахстане. [Электронный ресурс] (Код доступа) URL: <https://natural-sciences.ru/ru/article/view?id=35047> (дата обращения 29.10.2023 г.)
2. Государственная программа по реализации языковой политики в Республике Казахстан на 2020 – 2025 годы // Казахстанская правда. – 2020. – 14 сентября.

УДК 81-13

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА В КАЗАХСТАНЕ

*Саятқызы Л.А.,**студент 1 курса**Международный инженерно-технологический университет**г.Алматы, Казахстан**e-mail: loyanaisha73@gmail.com*

Аннотация. Русский язык начал получать широкое распространение на территории современного Казахстана в XX веке, после установления советской власти и переселения и депортации различных этнических групп и политики русификации в результате чего русский фактически стал языком межнационального общения. Тесное вековое взаимодействие русского языка с языками разных народов на самом деле реально имело место. Обогащая их, и сам русский язык обогащался за счёт других языков. В этом проявилась историческая необходимость, диалектика реальной жизни, самого существования народов в близком контакте.

Ключевые слова: влияние русского языка на исторические и политические изменения, определение термину билингвизм.

Abstract. The Russian language began to become widespread in the territory of modern Kazakhstan in the 20th century, after the establishment of Soviet power and the resettlement and deportation of various ethnic groups and the policy of Russification, as a result of which Russian actually became the language of interethnic communication. The close centuries-old interaction of the Russian language with the languages of different peoples actually took place. By enriching them, the Russian language itself was enriched at the expense of other languages. This revealed a historical necessity, the dialectic of real life, the very existence of peoples in close contact.

Keywords: influence of the Russian language on historical and political changes, definition of the term bilingualism

Русский язык является одним из самых распространенных и востребованных языков в Казахстане. Уникальное расположение страны между востоком и западом. А также ее историческое развитие сыграли важную роль в формировании русского языка в Казахстане. В данной статье я предлагаю рассмотреть особенности развития русского языка в Казахстане, включая его использование, статус и роль в многоязычной среде.

Русский язык начал получать широкое распространение на территории современного Казахстана в XX веке, после установления советской власти и переселения и депортации различных этнических групп и политики русификации в результате чего русский фактически стал языком межнационального общения. В 1997 г. был принят закон «О языках в Республике Казахстан», где подчеркивалось, что русский язык наравне с государственным – казахским языком – может применяться в делопроизводстве, учетно-статистической, финансовой документации, вооруженных силах, правоохранительных органах, судопроизводстве. Однако с 1989 года русский язык в Казахстане официально утратил статус государственного языка, но сохранился как язык межнационального общения. Согласно части 2 статьи 7 Конституции Казахстана от 1995 года, русский язык наравне с казахским официально употребляется в государственных организациях и органах местного самоуправления.

Эту норму в 1997 году разъяснило постановление Конституционного Совета: «Данная конституционная норма понимается однозначно, что только в государственных организациях

и органах местного самоуправления казахский и русский языки употребляются в равной степени, одинаково, независимо от каких-либо обстоятельств» наравне с государственным казахским языком. Также это постановление установило: «Установление самого перечня профессий, специальностей, а также должностей, для которых необходимо знание государственного языка в определённом объёме и в соответствии с квалификационными требованиями, не противоречит Конституции».

11 июля 1997 года принят Закон Республики Казахстан № 151-1 «О языках в Республике Казахстан», который детально регулирует употребление языков, в том числе русского.

В 2001 г. утверждена «Государственная программа функционирования и развития языков на 2001—2010 годы», пункт 5.1.1. которой предусматривает, что государственным органам необходимо провести работу по поэтапному переходу до 2010 года делопроизводства, ведения учётно-статистической, финансовой и технической документации на государственный язык и при соблюдении положений пункта 2 статьи 7 Конституции осуществить его.

В 2007 году другим постановлением Конституционного Совета пояснено: «Основной Закон предусматривает верховенство статуса государственного языка», при этом признаётся право обращения в государственные органы и на русском языке. В 1997 году принят закон «О языках в Республике Казахстан». До 2018 года русский язык использовался наряду с казахским на банкнотах Республики Казахстан [1].

Политические партии. По казахстанскому законодательству запрещено создание политических партий на национальной и конфессиональной основе. На казахстанских выборах 2007 года наибольшее представительство русскоязычных кандидатов было в КНПК (Коммунистическая народная партия Казахстана) — 35 %, ОСДП (Общенациональная социал-демократическая партия) — 18,5 % и правящей партии «Нур-Отан» — 17,46 %. По вопросу о статусе русского языка КНПК призывает к сохранению прежнего статуса русского языка, а ОСДП выступает за создание условий для полноценного использования русского языка, который по мнению партии «сыграл несомненную роль в создании атмосферы межэтнического согласия» [1].

Исторические факторы. Русский язык в Казахстане начал активно использоваться во времена Российской империи, когда русская администрация проникла в регион. В дальнейшем, в период СССР, русский язык был официальным языком и широко использовался во всех сферах жизни.

Русский язык начал получать широкое распространение на территории современного Казахстана в XX веке, после установления советской власти и переселения и депортации различных этнических групп и политики русификации в результате чего русский фактически стал языком межнационального общения.

Длительный период Казахстан находился в составе Российской империи, а затем и СССР. Тогда основополагающим на всей территории Союза был русский язык и был закреплён как «язык межнационального общения». К моменту распада СССР совокупная численность русскоязычных в Казахстане превышала численность титульного населения. После 1989 года утратил государственный статус, но сохранил статус языка межнационального общения, сохраняется вертикаль образования на русском. Административная сфера применения языка после обретения суверенитета (1991 год) несколько сократилась в рамках политики постепенной казахизации делопроизводства ряда областей республики. В то же время русский язык сохранил свои позиции в экономической и общественной жизни страны. Особенность русскоязычия Казахстана заключается в том, что большинство людей говорящих по-русски в современной республике, этническими русскими не являются. Чаще всего это сами казахи, часто владеющие только русским или двуязычные казахи владеющие русским как вторым языком, а также украинцы, корейцы, белорусы, узбеки, уйгуры и проч.

Казахи в Государственной Думе Российской империи.

Политические изменения. После получения независимости Казахстаном в 1991 году, русский язык потерял свой статус официального языка, однако он все еще остается широко распространенным и используется в государственных учреждениях, международных организациях и бизнесе.

Билингвизм. В Казахстане существует понятие «государственный двуязычие», что означает, что русский язык признается официальным языком общения вместе с казахским. Большинство населения Казахстана владеет и использует оба этих языка в разных сферах своей жизни.

Образование. В школах Казахстана существуют две системы образования – русская и казахская, в зависимости от преобладающего языка обучения. В университетах также предлагаются программы на русском языке.

Медиа и культура. Русский язык широко используется в средствах массовой информации, включая телевидение, радио и печать. Кроме того, существует множество русскоязычных культурных организаций, театров, клубов и фестивалей, способствующих сохранению и развитию русского языка и культуры в Казахстане.

В целом, развитие русского языка в Казахстане определяется историческими корнями, политической ситуацией, многонациональностью и культурной многообразностью этой страны. Русский язык все еще остается важным средством межкультурного общения и имеет значительное влияние на образование, медиа и культуру в Казахстане.

Русский язык в Казахстане имеет свои особенности, обусловленные влиянием казахского языка и социокультурной ситуацией в стране. Вот некоторые из них:

1. Код-свитчинг. Многие казахстанцы в повседневной жизни смешивают русский и казахский языки, переходя от одного к другому внутри одного предложения или даже слова. Это называется код-свитчингом и является характерным для многих билингвальных сообществ.

2. Русский язык официальный. Русский язык в Казахстане имеет статус официального языка наряду с казахским. Он используется в государственных учреждениях, образовании, средствах массовой информации и других сферах жизни.

В словарном составе русского языка имеется огромное количество таких слов-тюркизмов, как сундук, башмак, карандаш, которые не требуют перевода. Высокая употребительность таких слов приводит к тому, что носитель русского языка не ощущает их языковую инородность. В русскую речь входят единицы казахского языка разной степени освоенности, как имеющие эквивалентный перевод, так и безэквивалентные. Такие слова можно распределить на следующие группы: это лексические единицы, связанные с

- 1) праздниками (наурыз, той);
- 2) обычаями и обрядами (тусаукесу, аластау);
- 3) национальными блюдами (курт, айран, кумыс, коже);
- 4) национальной одеждой (саукеле, чапан, камзол);
- 5) национальными играми (алтыбакан, асык, тогызкумалак);
- 6) религией (намаз, коран, айт);
- 7) другими предметами (шанырак, тундик, туырлык);
- 8) музыкой (домбра, куй, айтыс, акын);
- 9) политикой (аким, мажилис, маслихат);
- 10) родственными отношениями (женеше, ата, баур);
- 11) животными (тулпар, бура, атан);
- 12) растениями (саксаул, жусан, адыраспан).

Естественно, что основным условием возникновения интеркультурум в казахстанском варианте русского языка является его функционирование на территории Казахстана. К характерным признакам, свойственным интеркультурумам, можно отнести следующие:

- 1) ярко выраженный национально-культурный компонент в составе этих языковых единиц, которой в наибольшей степени отражает специфику той или иной национальной культуры;
- 2) обязательное функционирование этих языковых элементов в условиях постоянного языкового и культурного контактов;
- 3) предназначенность этих языковых единиц для наиболее адекватной передачи смысла «чужого» концепта, «чужой» культурной информации;
- 4) полная или частичная фонетическая, семантическая, морфологическая, графическая адаптация в языке, который воспринял данный языковой элемент.

Интеркультуреумы могут отражать общую культуру контактирующих этносов (например, приобретенную русскими и казахами и отраженную в их языках: аким, тенге, аксакал, президент, министр, университет, рынок, класс и т. П.); специфику казахской национальной культуры (юрта, кошма, бай, ораза, бешбармак и т. П.). Широкое распространение в речи русскоязычного населения получило слово айналайн – обращение к дорогому, близкому человеку, по смыслу близкое выражению «ты мой дорогой, любимый (дорогая)», как одобрение, восхищение (интересную интерпретацию перевод этому полюбившемуся казахстанским русским выражению дает

Олжас Сулейменову: ‘окружаю тебя любовью, кружусь вокруг тебя’). То же следует отметить и в лексике казахского языка: функционирование культурем, отражающих собственно русскую культуру, приобретенную и принятую казахами: (сказки, няня, вечеринка, самовар, хлеб-соль); элементы речевого этикета (здравствуйте, привет, извините, до свидания, пока) и др.

Интересными представляются производные тех казахизмов, при образовании которых используются и исконно русские, и иноязычные деривационные аффиксы, например, русские суффиксы –ов-, -овк-, (джигит–джигитовка), -ск- (аким – акимовский), -ушк-, -ашк-, -ешк-, -ишк- (пиала – пиалушка, апа – апашка, ата – аташка, тате – татешка, корпе – корпешка; -овц-, -евц- (партия Отан (Родина) – отановцы, партия Асар – асаровцы, асарить; партия Ак Жол – акжоловцы), изм-(аксакал – аксакализм); иноязычные аффиксоиды типа вице-, экс-, -ат, -мен (аким – вицеаким, экс-аким, акимат, мажилис – мажилистен) и под. Употребление слов казахского происхождения в русской речи заметно активизировалось в последние годы. Это не только наименования общественно-политического характера, новые топонимы и антропонимы, часто употребляемые в публицистической речи, в СМИ (маслихат, мажилис, аким, Аблайхан, Кабанбай батыр, Алматы, Шымкент, всемирный курултай(съезд) казахов и т.д.), но и общеупотребительная лексика, используемая в речи повседневной, бытовой. В русской языковой среде стало принято сидеть за дастарханом, отмечать наурыз, желать акжол, устраивать той, говорить бата в конце трапезы или в напутствие; в шутку обращаться друг к другу на казахский манер Маке (Максим), Саке (Саша), Баке (Борис), Наке (Наталья), с уважительным аффиксом – аке, или распространенными в казахском речевом этикете вокативами балам (дитя мое, малыш), кызым (девочка моя, доченька), айналайын, жаным (дорогая моя, душа моя). В современном деловом мире открытие новой фирмы, кафе, магазина сопровождается презентацией, которая все чаще называется беташар – по названию национального свадебного обряда, когда представляют родственникам невесту [2].

Особый интерес вызывает процесс образования окказиональных слов и проникновения их в русскую разговорную речь, связанный с билингвизмом представителей титульной нации, что отражает адаптивность языкового сознания и его трансформацию в условиях проживания в негомогенной (казахско-русской) лингвокультурной среде.

Русская культура через русский язык оказывала и оказывает своё благотворное воздействие на все духовные процессы, происходившие на территории многонациональной советской страны и в постсоветском пространстве, в том числе в Казахстане. Именно русский язык обеспечил межнациональное общение и сотрудничество всех народов на одной шестой части земного шара, открыл им доступ к мировым духовным сокровищам, помог равноправно выйти на мировую арену. Тесное вековое взаимодействие русского языка с языками разных народов на самом деле реально имело место. Обогащая их, и сам русский язык обогащался за счёт других языков. В этом проявилась историческая необходимость, диалектика реальной жизни, самого существования народов в близком контакте.

Список литературы

1. Русский язык в Казахстане. [Электронный ресурс] (Код доступа) https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D1%83%D1%81%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%8F%D0%B7%D1%8B%D0%BA_%D0%B2_%D0%9A%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%85%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B5
2. Особенности развития русского языка в Казахстане. [Электронный ресурс] (Код доступа) <https://ia-centr.ru/experts/4124>

УДК 37.06

МЕНІҢ МАМАНДЫҒЫМ – БОЛАШАҚТЫҢ АЙНАСЫ

*Әкімжан Ж.Е.,**1 курс студенті**Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті**Алматы қ., Қазақстан**e-mail: akimzanzanel3@gmail.com*

Аңдатпа. Бұл мақалада болашақ мамандығымның-қазақ тілінің қалыптасуы мен болашағы туралы айтылған. Қазақ тілі арқылы оқушыларға ұлттық құндылықтар мен ана тілін дәріптеу, сонымен қоса қазақ тілін жетік меңгерту туралы теориялық негіздер қарастырылған.

Кілт сөздер: қазақ тілі, ұлттық мәдениет, білім, ұстаздық, оқушы.

Abstract. This article talks about the formation and future of my future profession - the Kazakh language. The theoretical foundations of glorifying national values and mother tongue to students through the Kazakh language, as well as mastery of the Kazakh language are provided.

Keywords: Kazakh language, national culture, education, teaching, student.

Менің мамандығым қазақ тілі мұғалімі. Балалық шағымнан мен өз өмірімді ана тілімді үйретуге және білімімді таратуға арнаймын деп шештім. Қазақ тілі – әлемдегі ең бай, ең әдемі тілдердің бірі, мен оның әдемі қырлары мен байлығын кейінгі ұрпаққа аманат етуді мақтаншыпен санаймын. Қазақ тілі мұғалімі – ең маңызды, құрметті мамандықтардың бірі. Оқушылардың білімі мен құзіреттілігін қалыптастыруда ұстаздардың үлесі өлшеусіз болса, қазақ тілін оқыту жағдайында ұлттық мәдениетті сақтауға, дамытуға да үлес қосуда. Бұл мамандық жоғары жауапкершілік пен кәсібилікті талап етеді.

Қазақ тілі – Қазақстандағы және қазақтар басқа елдерде тұратын миллиондаған халықтың ана тілі. Бұл Қазақстанның ресми тілдерінің бірі және оның бірегейлігінің маңызды бөлігі. Қазақ тілі мұғалімі оқушыларға тілдің грамматикасы мен ережелерін үйретіп қана қоймай, халқымыздың мәдениеті мен тарихын сүюге, құрметтеуге тәрбиелеуі керек [1,45].

Қазақ тілі – жер бетіндегі ең көне тілдердің бірі. Ол бай әрі әуезді, әр сөзінде терең мағына мен тарих бар. Қазақ тілін үйрену – осы мәдениеттің байлығы мен әсемдігіне бойлау деген сөз. Өзімнің ана тіліне деген сүйіспеншілігім мен білімімді басқа адамдарға жеткізу мүмкіндігі - мен бағалайтын мәртебе. Ұлттық болмысымызды, мәдениетімізді сақтап, дамытуда қазақ тілі мұғалімінің рөлі зор. Қазақ тілін үйрену арқылы халық өзінің тамырын, салт-дәстүрін, құндылықтарын жақсы түсініп, жүзеге асыра алады. Ағылшын тілі және басқа да шет тілдері кең таралып, сұранысқа ие болып отырған қазіргі әлемде тілдің сақталуы мен сабақтастығы қазақ тілі мұғалімінің маңызды міндеті болып табылады. Мұғалім оқушыларға қазақ тілін білу салт-дәстүрімізге, әдебиетімізге, тарихымызға жол ашатынын, сонымен қатар туған халқымызбен байланысты нығайтуға көмектесетінін көрсетуі керек.

Қазақ тілі мұғалімі – мамандық қана емес, жастардың өміріне әсер ететін мүмкіндік. Технологиялар мен интернет байланысы артып келе жатқан әлемде ана тілін сақтау және үйрету ерекше маңызды міндетке айналды. Қазақ тілін білмесе, жастар өз халқының мәдениетімен, салт-дәстүрімен байланысын жоғалту қаупі бар. Мен олардың ана тілін жетік меңгеріп, сүюіне, мәдени ой-өрісін кеңейтіп, халқымыздың бір бөлігі болуына көмектесуге дайынмын. Мектепте мемлекеттік тілді оқып-үйрену Қазақстан Республикасының кәсіпорындарында дипломдық жұмыс үшін мамандарды даярлаудың құрамдас бөлігі

болып табылады және студенттер нарықтық экономика жағдайында кәсіби және қоғамдық қызметті табысты жүргізуге мүмкіндік беретін тілді меңгеру деңгейіне жетуі керек [1,47].

Әрбір ұстаздың өз мақсаты мен арманы болады. Менің басты мақсатым – шәкірттерімнің қазақ тілінде сауатты әрі сенімді сөйлейтін маманы болуына көмектесу. Грамматика мен тіл ережелерін үйретіп қана қоймай, олардың өз ойларын анық және сенімді жеткізуге тілдік дағдыларын дамытуды мақсат етіп отырмын. Өйткені, олардың қоғам өміріне жан-жақты араласып, оқуын, табысты еңбек етуінің бірден-бір жолы. Қазақ тілі пәнінің мұғалімі болу адамнан терең білім мен біліктілікті, сонымен қатар педагогикалық біліктілікті талап етеді. Мұғалім оқушылардың қазақ тілінде оқу, жазу, тыңдау және сөйлеу дағдыларын дамытуға көмектесетін тәлімгер болуы керек. Сонымен қатар, оқыту үдерісін әр оқушыға қызықты әрі қолжетімді ету үшін мұғалім оқытудың әртүрлі әдістері мен технологияларын қолдануы керек.

Мен үшін сабақ беру – жас ұрпақты шабыттандырып, оларға әсер ету мүмкіндігі. Әрбір баланың жетістікке жету мүмкіндігі бар деп есептеймін және менің мұғалім ретіндегі міндетім олардың осы әлеуетін дамытуға көмектесу. Білім – болашақтың кепілі, мен оқушыларыма эрудитті, тәуелсіз және сенімді тұлға болып қалыптасуына көмектесуге тырысамын. Қазақ тілі пәнінің мұғалімі ретінде менің басты мақсатым – оқушылардың тілді толық меңгеруіне көмектесу. Мен әр оқушының өзіндік оқу тәсілі бар екенін түсінемін, сондықтан менің мақсатым – қызықты әрі білімді болатын сабақтар құру арқылы әр оқушыға өз көзқарасымды бейімдеу. Оқушыларымның өздерін жайлы сезініп, қазақ тілін үйренуге шабыттандығанын қалаймын [2,56].

Қазақ тілін үйрену көптеген оқушыларға қиындық тудыратынын түсінемін. Сондықтан мен әрбір оқушы өзін жайлы және сенімді сезінуі үшін сыныпта достық және қолдау көрсету ортасын құруға тырысамын. Сабақты қызықты әрі қызықты өткізу үшін оқытудың әртүрлі әдістерін және интерактивті әдістерді қолдануға тырысамын. Дегенмен, мен мәдени және тілдік ерекшелігімізді сақтау үшін консервативті көзқарасты ұстанамын. Әрбір оқушыға жеке көзқарас ерекше маңызға ие. Мұғалім әрбір оқушының қажеттіліктері мен қызығушылықтарын ескеруі, сонымен қатар олардың ерекше қабілеттерінің дамуына ықпал етуі керек. Тіл үйрену қызықсыз және механикалық процесс болмай, оқушылардың шығармашылық ойлауын және өзін-өзі дамытуын ынталандыруы керек.

Менің жұмысымда оқушылардың өздерін еркін сезініп, барынша жақсы дами алатындай жайлы және жайлы жағдай жасау маңызды. Мен оқушылардың қазақ халқының тілін меңгеруіне және менталитетін түсінуіне көмектесе отырып, толерантты және ашық мәдени медиатор болуға тырысамын.

Шәкірттерім қазақ тілін үйренуде жоғары нәтижелерге қол жеткізе алады деп ойлаймын. Ол үшін сабақтарды түрлендіріп, интерактивті әдіс-тәсілдерді, ойындарды, заманауи технологияларды қолдануды жоспарлап отырмын. Менің әдіс-тәсілдерім әр оқушының білім деңгейі мен қабілетін ескере отырып, оның жеке қажеттіліктеріне сай болады.

Жұмысымның мақсаты тек грамматика мен лексиканы оқыту емес, сонымен қатар қазақ тілінде коммуникативтік дағдыларды дамыту. Мен оқушыларыма өз ана тілінде қарым-қатынас жағдаяттарында сенімді және еркін сезінуге, сөздік қорын кеңейтуге, жазу және оқу дағдыларын дамытуға көмектесуге тырысамын [2,62].

Қазақ тілі мұғалімі – дидактикалық тұлға ғана емес, сонымен қатар халқымыздың мәдени құндылықтары мен тарихи мұрасының жеткізушісі. Тәжірибесі мен білімін жас ұрпаққа жеткізетін терең білім мен парасаттың қайнар көзі. Бұл мамандық балаға деген сүйіспеншілікті, шыдамдылықты, білім мұратына берілгендікті талап етеді.

Болашақ қазақ тілі мұғалімі өз ісіне берілген, ынталы болуы керек. Менің ойымша, менде барлық қажетті қасиеттер бар – шыдамдылық, төзімділік және оқушыларды шабыттандырып, ынталандыру. Мен өз күшімді және уақытымды өз жұмысымның нәтижесін көруді үйренуге жұмсауға дайынмын. Қазақ тілінің мұғалімі болу – үлкен мәртебе

әрі жауапкершілік. Бұл балалардың өміріне әсер етіп, ұлтымыздың болашағына үлес қосу мүмкіндігі [3]. Қазақ тілі мұғалімдері халқымыздың тілін, мәдениеті мен тарихының сақталуы мен сабақтастығына өз үлесін қосуда, олардың кәсіби шеберлігі мен оқушыларға деген сүйіспеншілігі оларды қоғамымызда таптырмас тұлға етеді. Мен де ұстаз ретінде шәкірттеріме үлгі болуға тырысамын. Менің әрекеттерім мен сөздерім олардың өмірі мен көзқарастарына әсер етуі мүмкін деп ойлаймын. Сыныпта мейірімді және қолдау көрсететін орта құру үшін толерантты, ашық және түсіністік танытуға тырысамын.

Қазақ тілін үйренудің практикалық ғана емес, мәдени мәні де бар. Мен оқушылардың тілді меңгеруіне көмектесіп қана қоймай, Қазақстанның бай мәдениеті мен тарихымен таныстыруға тырысамын. Мәдени айырмашылықтарды түсіну және әртүрлі мәдениеттерді құрметтеу – менің оқушыларыма халықаралық азамат болуға көмектесетін негізгі қасиеттер деп ойлаймын. Осы мақсатқа жету үшін әр оқушының жеке қажеттіліктеріне сай оқытудың әртүрлі әдістері мен тәсілдерін қолданамын. Мен ойындарды, викториналарды және оқу рөлдік ойындарды қолдану арқылы оқуды қызықты және тартымды етуге тырысамын. Бұл студенттерді ынталандыруға және олардың тіл үйренуге деген қызығушылығын арттыруға көмектеседі [3]. Дегенмен, менің білімім мен дағдыларым қарапайым әдістермен аяқталмайды. Мен қазақ тілін оқыту әдістемесі бойынша курстар мен семинарларға қатысу арқылы үнемі білім-білік дағдыларымды жетілдіріп отырамын. Бұл білім мен тіл білімі саласындағы соңғы тенденциялар мен жаңалықтардан хабардар болуға мүмкіндік береді. Тұрақты өсу мен өзімді жетілдіру мамандығым үшін маңызды деп есептеймін. Менің жұмысымның маңызды бөлігі де оқушылардың өз тіліне, халқына деген құрметін дамыту. Тілге деген сүйіспеншілік пен құрметпен қарауы үшін мен оларды қазақтың мәдениетімен, салт-дәстүрімен, тарихымен таныстыруға тырысамын [4].

Оқытудағы маған жүктелген міндеттердің бірі – оқушының тұлғалық және кәсіби дамуының қажетті құрамдас бөлігі ретінде қарастырылатын қазақ тілін үйренуге деген қызығушылықты дамыту. Қазақ тілін меңгеру мотивациясы, ең алдымен, еңбек саласында өз мақсатына жету үшін жеткілікті білімі, іскерлігі мен дағдысы бар жоғары білікті маман болуға дайындалып жатқан студенттің кәсіби мүдделері болып табылады. Кәсіби салада жоғары біліктілікке ие заманауи маман көпұлтты әлемде өмір сүруге дайын болуы керек.

Жалпы, қазақ мәдениеті мен болмысының сақталуы мен дамуы үшін қазақ тілі мұғалімінің маңызы зор деп есептеймін. Менің жұмысым арқылы мен студенттерге өз халқының мәдениеті мен мұрасымен байланысты сезінуге шабыт беруге және көмектесуге үміттенемін. Қазақ тілін үйрену – кәсіп қана емес, болашақ ұрпаққа әсер ету, ұлттық тілдің құндылықтарын сақтау мүмкіндігі [4]. Қорыта келе, мен қазақ тілін үйрену мен сақтаудың маңыздылығына терең сенемін. Бұл ұлттық болмысымыз бен мәдени мұрамыздың ажырамас бөлігі. Қазақ тілінің мұғалімі мамандығымның арқасында мен көп мәдениетті қоғамымыздың дамуына үлес қосып, жастардың өз өмірлеріне сенім мен мағына табуына көмектесе аламын. Бұл менің шақыруым, мен қазақ тілі мұғалімі ретіндегі міндетімді мақтанышпен әрі жауапкершілікпен атқаруға дайынмын.

Әдебиеттер тізімі

1. Государственная программа развития и функционирования языков в Республике Казахстан на 2011-2020 годы [Электронный ресурс] (Код доступа) prokuror.dov.kz
2. Бадиков В.В. Линия судьбы. Творчество Бахытжана Канапьянова в историко-литературном контексте эпохи. – Алматы, 2002. –136 с.
3. https://kk.wikipedia.org/wiki/%D2%9A%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D2%9B_%D1%82%D1%96%D0%BB%D1%96
4. <https://www.stud24.ru/pedagogy/aza-tln-zadylytary-men-dstemelk/399857-1354988-page1.html>

УДК 37.06

МЕНІҢ МАМАНДЫҒЫМ – БОЛАШАҚТЫҢ АЙНАСЫ**Тәңірберген Ж.Б.,***1 курс студенті**Абай атындағы ҚазҰПУ**Алматы қ., Қазақстан**e-mail: zhanbotatanirbergen@gmail.com*

Аңдатпа. Бұл мақала тақырыбына сай бұл мамандықтың еліміздің болашағына қандай мақсатта және қаншалықты өз пайдасын бере алатындығы туралы қарастырылған. Ұстаз ретінде болашақ ұрпақты осы мамандық арқылы білімін шыңдап, биік дәрежеге жеткізу жолдарына назар аударылған.

Кілт сөздер: мамандық, болашақ, ұстаздық, қазақ тілі мұғалімі, ерекшеліктері.

*Адамның адамшылдығы... жақсы ұстаздан болады.***Абай Құнанбаев**

Мектепті бітіргеннен кейін «бұдан әрі қайда бару керек және не істеу керек» деген сұрақ туындайды. Болашақ мамандығыңызды таңдауды алдын ала шешкеніңіз абзал. Бұл өмірдегі алғашқы шын мәніндегі тәуелсіз қадам. Мен өмірлік жұмысымды тапқым келеді. Өз мамандығыңмен бір болу. Ол жақсы табыс, рахат және даму мүмкіндігін әкеледі. Мен қызықты адамдар мен ұйымшыл ұжым болатын мамандық бойынша оңай жұмыс тапқым келеді.

Қалай шешуге болады? Мүмкін сіз ата-анаңыздан кеңес сұрауыңыз керек. Балалардың ата-анасының жұмысын жалғастыруы өте қызықты. Еңбек жанұяға айналады, ал үшінші буын үздік мамандарды шығарады. Болашақ мамандықты таңдауда адамның қалауы емес,

қабілеті болуы керек. Адам өзі жақсы болған нәрсені істеуге мүдделі. Бұл бір тенденция шығар. Өкінішке орай, біздің қабілеттер әрқашан жоғары жалақы алатын жұмысқа жарамайды.

Менің ойымша, ұстаздық – ең асыл, ең маңызды мамандық. Мұғалімдер болмаса, әлемде дәрігерлер, инженерлер, ғалымдар, ғарышкерлер және басқа да көптеген қызықты мамандықтар болмас еді. Барлық адамдарға олардың білетінін және істей алатынын кім үйретеді? Әрине мұғалім! Адам қандай мамандықты таңдаса да, жана білім әлемінде тірек болатын – ұстаз.

Менің мамандығым қазақ тілі және қазақ әдебиті пәнінің мұғалімі. Бұл пәннің басқалардан ерекшелігі ол қарым-қатынас құралы ретінде әрекет етеді. Қарым-қатынас дағдыларын

дамытпай табысқа жету мүмкін емес, ал ана тілін білмей тек жазбаша ғана емес, ауызша сөйлеу сауаттылығы да төмендейді. Адамдар терминдерді қате сөйлейді және қолданады, септіктерде және істерде қателіктер жібереді. Сөйлеу әрекеті мыналарды қамтиды:

- Сөйлеу;
- Жазу;
- Оқу;
- Тыңдау (пассивті және белсенді).

Қазақ тілі мұғалімі кім?

Қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі оқушыларды тіл теориясымен және бағдарламалық шығармалармен таныстырып қана қоймай, сонымен қатар эстетикалық талғамға тәрбиелейді, мәдени өзін-өзі анықтауға көмектеседі, өз пікірін қалыптастыру қабілетін және оны дәлелдеу қабілетін дамытады, әлем мен қоғамды танудың, жеке тұлғаны дамытудың құралы ретінде үнемі мағыналы оқуға үйретеді. Қазақ тілі мұғалімі қарым-қатынас мәдениетін және дұрыс, қоқыссыз сөйлеуді игеруге көмектеседі, бұл әр адамның болашағы үшін маңызды. Мұндай мамандықты таңдау үшін балалар мен филологияны жақсы көру керек.

Қазақ тілі мұғалімінің міндеті – оқушыларға сөзге деген сүйіспеншілікті жеткізу және оларды қазақ тілін еркін, сауатты меңгеруге үйрет. Ол грамматика мен орфографияны ғана емес, сөйлеудің даму тарихын, графиканы, каллиграфияны, стилистиканы, диалектологияны қамтиды. Негізгілерін қарастырайық:

- негіздерді терең және сапалы біліммен қамтамасыз ету;
- баланың белсенді және пассивті сөздік қорын толықтыру;
- сөйлемдердің грамматикалық құрылысын жетілдіру;
- сөйлеу әрекетінің барлық түрлерін дамыту;
- ана тіліне деген сүйіспеншілікке, оны байытуға тәуелсіздікке тәрбиелеу;
- басқаларға түсінікті болатындай оңтайлы сөйлеу жылдамдығын қалыптастыру;
- толықтауыш сөздерді, жаргондарды және балағат сөздерді қолдануды азайту.

Қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі мамандығының маңыздылығын асыра бағаламау мүмкін емес. Бұл қазақ халқының тіл мәдениеті мен әдебиеті арқылы оқушы тұлғасын қалыптастыратын ұстаз. Студенттердің коммуникативтік дағдылары көбінесе оның жұмысына байланысты, ал сөйлеуді меңгеру деңгейі, сауаттылығы және айтылу анықтығы қазақ тілі мұғаліміне байланысты.

Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі келесідей мәселелерді шешеді:

– Ол ең алдымен оқушылардың қазақ тілін үйренуге деген қызығушылығы мен ынтысын арттыруға жағдай жасап, *отандық әдебиет арқылы сөзге деген сүйіспеншілікке баулиды.*

– Студенттермен жүргізілетін ғылыми-зерттеу жұмыстары кезінде *жас ұрпаққа әдеби шығармалар мен тілдік құбылыстарды талдауға*, оларда осы пәндер бойынша түйінді білімдерін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

– Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі оқытудың практикалық жағына қойылатын заманауи талаптарды сақтай отырып, сабақ құрылымын құрады. *Маңызды мәселе – мемлекеттік оқыту стандарттарына сәйкестік.*

Ұстаздық мамандық өте асыл және әр адамның өмірінде өте маңызды рөл атқарады. Ал ана тілі мұғалімінің маңызы екі есе артады, өйткені оның көмегімен оқушылардың дұрыс қабылдауы қалыптасып, ойлау әрекеті дамып, шығармашылық қабілеттері ашылады. Оқушылардың сауат ашу сабағын қаншалықты меңгеруі лингвист мұғалімнің кәсіби шеберлігіне байланысты, ол мектеп оқушыларын ана тілін жоғары деңгейде білудің маңыздылығына сендіруі керек.

Ана тілі мұғаліміне қойылатын талап жоғары. Көпшіліктің пікірінше, әдеби тіл нормаларын бұзып, жастардың интеллектуалдық, адамгершілік деңгейін төмендететін теледидар мен интернетпен бүгін тіл мамандары күресуге мәжбүр. Оның үстіне қазіргі

мектеп оқушыларының көбінде әдебиетті оқу әдеті жоқ. Мұндай жағдайларда мұғалімнің рөлі жоғары берілгендік пен үнемі өзін-өзі дамытуды талап етеді. Тек осы жағдайда ғана ол студенттеріне ақпарат ағынын дұрыс бағыттауға көмектесе алады.

Қазақ әдебиеті. Бүгінгі таңда сапалы білім мен саналы тәрбие беруді ұлттық тәрбие қалыптастырады. Ұлттық тәрбиеде, әсіресе, ана тілінің байлығы ерекше орын алатыны белгілі. Осыны ескере отырып, қазақ тілі мен әдебиеті пәнін оқыту барысында тек теориялық білім беріп қана қоймай, ұлттық үрдісімізден хабардар ету, адамгершілік қасиеттерді қалыптастыру мәселесіне жеткілікті көңіл бөлу қажет. Білім мен тәрбие берудегі озық ұстанымдарды ұлттық тәрбие құндылықтарымен сабақтастыра отырып, әр оқушының қабілеті мен дарындылығын ашып, өзіндік ұлттық тәрбиесі мен санасын қалыптастыру – қазақ тілі мен қазақ әдебиеті ұстаздар қауымының басты міндеті.

Әдебиет арқылы жастарға не үйретуге болады?

Қазақ елі ежелден өз тарихымен және әдебиетімен танылған елдердің бірі де бірегейі болып саналады. Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің болашақ мұғалімі болғандықтан алдымдағы шәкірттің бойына патриотизмді, ұлтжандылық қасиетті барынша сіңіру мақсатында әр сабақта Отан, ел, жер, тіл, ұлт тақырыптарымен қоса адамгершілік, жауапкершілік, адалдық, еңбекқорлық жайында сөз қозғап, оқушылардың өзіне ой түйіндетуге тырысамын.

Әдебиет арқылы біз оқушыларға ұлттық болмысымызды, асыл қасиеттерімізді танытамыз. Әдебиет адамға өмірді танытып қана қоймайды, ол адамды тәрбиелейді. Адамның өмірге көзқарасын танытады, мінез-құлқына ықпал етеді, бүкіл өміріне әсерін тигізеді. Қазақ әдебиетіндегі көркем шығармаларды оқыған сайын өмір сырын, Отан, ерлік, елдік, жақсылық, жамандық секілді ұғымдардың мәнін оқушы терең аңғарады. Олар өнерді сүйетін, одан рухани ләззат ала білетін, көркемдік талғамы бар, адамгершілікті, нәзік сезімді болып өседі.

Мұндай сабақта мұғалімнің басты мақсаты –

- оқушыларды дербес ойлауға,
- өз бетімен ізденуге,
- шешім қабылдай алуға баулу.

Барлығымыз кішкентай кезімізді әдебиеттегілерді естіп өстік, яғни біз кішкентайымыздан әдебиетке жақын болып өстік деген сөз. Баланың бойындағы алғашқы патриоттық рух

бастауыш сыныпта ертегі кейіпкерлеріне еліктеуден бастау алады. Мәтіннің мазмұнына сай кейіпкер суретін салады, бұл кейіпкерді не үшін ұнататынын айта алады. Жас ерекшелігіне қарай бұл жеткілікті. Енді орта буындағы 5-сынып оқушыларына келгенде пән мұғалімі үлкен жауапкершілікті сезінуі тиіс деп ойлаймын. Өйткені, *баланың ерлік туралы алғашқы сезімі отаншылдық рухқа ұласады*. Батырлар жырын оқыту кезінде біз олардың бойындағы Отанға, туған жерге деген сүйіспеншіліктерін әртүрлі әдістер арқылы меңгертеміз.

Мысалы, Махамбеттің өр рухты жырлары арқылы да патриоттық сезімді, ұлттық болмысымызды, ата-бабаларымыздың асыл қасиеттерін оқушы бойына сіңіре аламыз. Сондықтан сабақта олардың өздерін жеке тұлға ретінде сезінуі үшін топтық жұмыстар жүргізу, деңгейлік сұрақтар қою, ой-толғаулар жаздыру, оларды үнемі қолдап отыру, ретін тауып мадақтап отыру – бүгінгі оқушының жан-дүниесін тәрбиелеудің тиімді жолдары.

5-сыныпта Ә.Тәжібаевтің «Толағай» ертегісін өткенде, оқушылар кейіпкер бойындағы ерен күші, халқының жолында өзін құрбан еткен ерлік істері олардың қызығушылықтарын оятты. Өздерін Толағай сияқты сезіну үшін:

- «Егер сен Толағайдың орнында болғанда не істер едің?»
- «Халықты қиындықтан алып шығудың қандай басқа жолын табар едің?»
- «Осы жағдайда Толағайдың шешімі дұрыс па?»

деген сияқты оқушыны ойландыратын, қиялына ерік беретін сұрақтар беру арқылы олардың Отанға, туған жерге деген сүйіспеншілік сезімдерін тереңдетуге болады.

Әдебиетті оқыту көркем шығарманы оқытудан басталады.

Балаға көркем туындыны оқытпай әдебиеттен білім беру мүмкін нәрсе емес. Көркем туындыны жай оқып шығу емес, одан алған әсері, туынды оқушы жүрегіне, сезіміне әсер етті ме, соны білу – мұғалім үшін маңызды мәселе. Әр мұғалім шәкірті көркем туындыны оқыды ма, оқыса, одан қандай әсер алды, соны біліп отырғаны жөн. Ол үшін мынандай жұмыстар жүргізуге болады. Бақылау ретінде ауызша, жазбаша сұрақтар арқылы тексеру.

- Өзіне ұнаған бір эпизодты қысқаша баяндату не қысқаша тезис жасау.
- Негізгі кейіпкерлерді жинақтау. Бір кейіпкердің іс-әрекетін баяндап беру.
- Көркем шығармадағы ұлттық құндылықты табу.
- Жазбаша викторина жүргізу. Мұғалім ең негізгі деген жерлерден үзінді жазып, «Ол қай оқиғадан алынды, кімнің сөзі, қайда айтылған сөз, тәрбиелік мәнін ашып көрсет?» деген сияқты сұрақтар қойып, жауап алады.

– Сынақ үлгісіндегі ауызша сұрақ-жауап арқылы тексеру.

– Бүкіл сыныпқа ортақ тапсырма: көркем туындыдан алған әсерін қысқаша баяндап беру.

Әдебиетті ұлттық құндылық ретінде оқыта білу барысында мұғалім әр шығарманың өзіндік ерекшелігін саралай отырып, оқушылардың көркем туындыға байланысты әсерлерін толықтыруына, көркем сөз құдіретін түсіне білуге, әр шығарма негізінде үлкен ой, үлкен мәселе жататынын аңғара білуге баулиды.

Нағыз ұстаз марапат пен мақтау үшін жұмыс істемейді. Нағыз ұстаз үшін ең үлкен мақтау ата-ананың алғыс сөздері мен оқушылардың мерекелік құттықтауы. Әсіресе, оқушы мектепті әлдеқашан бітіріп, есейгенімен, ұстазының есінде.

Мұғалім мамандығы тағы да мақтаныш пен құрметке толы болуы керек. Адамдар мектепке жалақы мен сыйақы үшін емес, бала оқыту үшін баруы керек. Өйткені, ұстаз – білім беретін адам! Бұл сөздің өзі «үйрету» сөзінен шыққан.

Нағыз мұғалім болу қиын. Әсіресе, қазіргі заманғы мектепте оқушылар өздерін кез келген мұғалімнен бұрыннан ақылды деп санайды. Өйткені, олар интернет, ұялы телефон, планшет, ноутбук және басқа да заманауи өнертабыстар туралы бәрін біледі. Бірақ іс жүзінде олай емес.

Мұғалім шәкірттеріне еш жерде жоқ білімді бере алады. Бірақ бұл нағыз ұстаз болған жағдайда ғана. Мұғалім мамандығы қиын әрі беделді емес. Бірақ сіз онсыз жасай алмайсыз.

Мұғалім – мамандық емес, өмір салты дейді. Бұл – үздіксіз берілгендік пен шығармашылық ізденіс. Бұл өз оқушыларының алдында үлгі болу үшін тұлғалық өсуге, өзін-өзі жетілдіруге ұмтылу. Бұл сабақтар мен сабақтан тыс шараларға дайындалатын ұйқысыз түндер. Бұл білім берудің үнемі өзгеріп отыратын талаптары мен стандарттарына жауап беру қажеттілігі. Бірақ мен үшін басты марапат – балалардың қызығатын көздерін көру, олардың жетістіктері мен жетістіктерін, тіпті ең кішкентайын да көру.

Мұғалім ретінде мен үшін ең жақсы мақтау – шәкірттерімнің: «*Сыныпта уақыт қалай тез зымырап өтті!*» деген сөздері болды. Біз балаларымызды үйретеміз, оларға өз біліміміз бен тәжірибемізді береміз, кейде олар бізге, ересектерге де көп нәрсені үйретеді: шыдамды болуға, икемді болуға, айналамызға жақсырақ қарауға үйретеміз. Әйгілі ағылшын жазушысы және суретшісі Джон Рускин айтқандай: «Балалық шақ көбінесе ересектер батыл қолдарымен ұстай алмайтын шындықты әлсіз саусақтарында сақтайды және оның ашылуы соңғы жылдардың мақтанышы болып табылады».

УДК 80

ҚАЗАҚ ТІЛІН ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕСІНДЕГІ ӨЗЕКТІЛІКТЕР

*Аширқұлов Канат Бахтиярулы*³⁴

Андатпа. Бұл мақалада қазақ тілінің бүгінгі таңдағы өзекті мәселелері туралы сөз қозғалған. Қазақ тілінің бүгінгі қоғамдағы орны мен оның адамзатпен, қоршаған ортамен байланысы туралы ақпарат берілген. Тілді тек қана тілдік құрылымы жағынан емес адамның рухани болмысы мен байланыстылығы және тарихпен ұштасқаны туралы тілге тиек етілген. Қазақ ғалымдарының тіл туралы көзқарасы мен батыс ғалымдарының тіл туралы айтқан ойлары туралы ақпарат берілген. Тілді зерттеудің еңбекпен байланыстылығы туралы сөз қозғалған.

Кілт сөздер: тіл, тарих, қоғам, ойлау, сөйлеу.

Abstract. This article discusses current (actual) problems of the Kazakh language. Information about the position of the Kazakh language in modern society and its connection with humanity and the environment is presented. Language is connected not only with the linguistic structure, but also with the spiritual nature and connection of a person, connection with history. Information about the attitude of Kazakh scientists to the language and the thoughts of Western scientists about the language is given. The connection between language learning and work was discussed.

Key words: language, history, society, thinking, speech.

Тіл дегеніміз қоғамдық қатынас құралы. Тіл қоғаммен бірге дамиды, жетіледі, өседі, қоғамды бір-бірімен байланыстырады. Қоғам тілсіз, тіл қоғамсыз өмір сүре алмайды. Демек тіл дегеніміз бір ұлттың тұтастай жаны, рухы, өмір салты десек қателеспейміз. Қазақстан Республикасы тәуілсіздік алғаннан бері қарай тіл туралы бірнеше заңдар қабылданып, бекітілді. Тіл туралы, соның ішінде қазақ тілінің мәселелері жөнінде атқарылған жұмыстар

34 Түркия Республикасы Муғла қаласы Муғла Сытқы Кочман Университеті, Әлеуметтік ғылымдар институты, Түрік тілі мен әдебиеті бөлімі докторанты. kanatashirkulov@mail.ru

да аз емес. Арадан отыз жылдан астам уақыт өтсе де тіл, оның қағидалары, оның қоғамдағы орны мен маңыздылығы туралы өзекті мәселелер әлі күнге дейін өзінің маңыздылығын жоғалтқан емес. Бүгінгі заманға дейін қазақ ғылымында қазақ тілі туарлы келелі мәселелер таразыланып, ғалымдар өз пікірлерін, көзқарастарын ортаға салған.

Тіл – адамзат ісінің барлық саласында және күнделікті тұрмысында бірлесіп жұмыс істеуіне, бірін-бірі түсінуіне мүмкіндік беретін құрал. Бұл тілдің әлеуметтік, қоғамдық қызметі. Тілдің қоғамдық қызметі мен бірге оның ойды жарыққа шығару қызметі де бар. Әрбір адам өз ойын басқа біреуге тіл арқылы айтып жеткізеді, біреудің ойын тіл арқылы түсінеді. Сонымен, қатынас құралы ретінде тілге анықтама беруде оның әлеуметтік, яғни адам қоғамына қызмет етуі мен ойды жүзеге асыру қызметі негізге алынады. Тілдің қатынас құралы болу қызметін оның коммуникативтік қызметі десе, ойды жүзеге асыру қызметін оның көркемдеуші, бейнелеуші, экспрессивтік қызметі дейді [1]. Жоғарыда айтылған жорамалға үңілер болсақ тілдің тікелей адамға қатысты екенін айшықтап отыр. Қоғамдық процестің барлығы тіл елегінен өтіп барып жүзеге асарын көрсетіп тұр. Қазақ қоғамында соңғы жылдарда тіл туралы келелі мәселелер жиі-жиі айтылып жүр. Жоғарыдағы түсініктеме соңғы кездерде проблема ретінде ортаға салынып жүрген ойларға жауап бергендей ақ. Демек тілді қаншалықты дұрыс, орнымен қолданар болса ол қоғам өміріне бірізділік, реттілік орнықтырарын аңғарып отырмыз. Қазақстанда бүгінгі таңда қазақ тілі мен қатар орыс тілі байланыс тілі ретінде қатар қолданылып келеді. Орыс тілінің қазақ тілі көшімен іргелес жүруі қоғамда қарама-қайы көзқарастарды да тудырып отыр.

Тіл туралы батыс ғалымдарының көзқарасында, тіл мен ойлау о бастан-ақ бірлікте туып, бір-бірімен тығыз байланыста болған, Тілдің шығуын марксистік ілім еңбекпен қатар қойып қарайды. Политэкономиядағы «Еңбек – бүкіл байлықтың көзі» деген анықтаманы қолдай отырып, Ф. Энгельс: «Ол адамның барлық өмірінің ең бірінші, негізгі шарты және болғанда қандай, оны біз белгілі дәрежедегі мағынада адамның, өзін еңбек жасады деуіміз керек». Еңбек болмаса, сөйлеу тілі де болмас еді. Өйткені еңбектің нәтижесінде адамның миы ойлау дәрежесіне жетеді [2] деп өз бағасын берген. Демек жоғарыда айтылғандарды ескерер болсақ сөйлеу тілінің адамның іс-әрекеті, оның күнделікті еңбек ету процессімен де тығыз байланыстылығын көріп отырмыз. Осыған байланысты көкейімізде еңбек нарығында қазақ тілі қаншалықты жиі қолданыста деген бір сұрақ туындайды. Яғни қазақ тілі еңбек нарығында, мысал келтірер болсақ іс-қағаздарының қазақ тілінде басымдылығы қаншалықты деңгейде, еңбекпен байланыстылығы жөнінен білім-ғылым саласында қазақ тіліндегі жазбалардың қаншалықты деңгейде екені кісіге ой саларлықтай.

Қазақ тілтанушы ғалымдарының бірі Сейілбек Исабаевтің жазбасында, Тілдегі әрбір құбылыс белгілі бір дәрежеде басқа құбылыстармен тығыз байланыста болып отырады. Тілдік құбылыстар арасындағы байланыстар мен олардың сипаттары тарихи жағдайларға байланысты құбылып өзгеріп отырады. Тілдік құбылыстың өзгеруі көбіне өзі өмір сүріп, байланыста болатын басқа құбылыстардың өзгеріп кетуі нәтижесінде болады [3] деп пікір айтқан.

Ғалымның айтқандарынан тілді бүгінгі таңда бір жақты қарап зерттеу дұрыс емес нәтижелерге алып келетінін көрудеміз. Тілді зерттегенде, ондағы проблемалардың шешімін табарда әрі тарихи тұрғыдан әрі бүгінгі таңдағы оның жиілігімен салыстыра зерттеу нақтылыққа тағы да бір табан жақын жауаптарды береді. Тілдегі өзгерістер, тілдегі проблемаларды тіл тұрғысынан, лингвистикалық тарапынан емес соның ішінде қоғаммен байланыстыра отырып қарастыру керек. Дамыған мемлекеттерде, әлемдік сұранысқа ие тілдерде оны зерттеудің аспектілері көп. Яғни қоғаммен байланыстыра зерттеп тілдің жаңа зерттеу салаларын дамытып отыр. Қазақ тілінде де бұл құбылыс жоқ емес, бірақ жаңашыл салаларда жазылған еңбектер аз, бар болған күннің өзінде де орыс тілінде басымдылығы жоғары.

Қазақ тіліндегі еңбектердің бірінде мынандай бір қатар тілге тиек етілген, әр халықтың қоғамдық тұрмысына, экономикасына, әдеп-ғұрпына байланысты сөздік құрамының да өзіндік ерекшеліктері болады. Қазақ тілі малшаруашылығына байланысты сөздерге бай, ал орыс тілі ауылшаруашылығына, техникаға байланысты сөздерге бай. Тіл бір-бірінен басқа халықтардың өзара араласып, қарым-қатынас жасауы нәтижесінде олардың сөздері де бір-біріне ауысады. Мұндай бір тілден екінші тілге ауысқан сөздер өздерінің білдіретін ұғымдары мен бірге даяр күйінде келеді [4]. Жоғарыда келтірілген пікірге назар аударар болсақ қазақ тілінің де өзінің тілдік жағынан айырмашылығы бар екенін көрдік. Қазақ қоғамы еңбек нарығында немен көбірек айналысса соған байланысты тілдік сферасында өзіндік бір фундамент қалыптастырған. Бүгінгі әлемдік экономика қарыштап дамып күнделікті жаңа дүниелер жасалынауда. Солардың тілі қай халықтың жасағаны болса әлемдік нарыққа сол халықтың тілімен кіріп басқа тілдерге сыйысып орын алуда. Қазақ тілін әлемдік деңгейге шығару үшін бүгінгі таңда техниканың тіліне, IT тіліне ғылымдағы жаңалықтарды, атауларды қазақ қоғамының өмір сүру тенденциясына қарай атау беріп оның әлемдік экономикалық айналымға қоса білсек, қазақ тілінің жиілігінің артуына көбірек ықпал етеміз десем артықтық етпес.

Қазіргі қазақ қоғамында ұлттық сана жаңғыруы мен ұлттық тұтастықтың дамуын қамтамасыз ететін, рухани күштің арқауын ұстайтын негізгі құралы ұлттық тіл екені қоғамдық-әлеуметтік өмірдің барлық сан салалы әрекеттерінде айқындалуда. Бұл жайт тілді зерттеу мәселесінің ғылыми-әдістанымдық негізін жаңаша құруды қажет етуде. Оның негізгі тетігі – ұлттық тілдің ерекшелігін, өзіне тән болмысы мен табиғатын ашу. Басқаша айтқанда, ол – тіл туралы онтологиялық көзқарасты сол тілде сөйлеуші халықтың жан дүниесімен, ой-санасымен, тарихымен, мәдениеті мен тығыз байланыста қарау [5]. Тілдегі проблеманы шешуде тек қана сол сәттегі болып жатқан процеспен емес өткен күнгі рөлімен де қатар қарыстырылуы тиіс.

Қорытындылай келе, айтар болсақ жоғарыдағы ғалымдардың пікірлері бір-біріне жақын көзқарастар екені мәлім ақ. Тіл қоғамның қолданыстағы ортақ құралы болып ондағы кез-келген процес сол халықтың жан-күйімен, өмірімен, тарихымен, еңбек нарығымен өлшеніп отыр. Қазақ тіліндегі проблемаларды бұдан әрі шешімін іздегенде тек қана бір жақты емес, жан-жақты бағытта, салыстырмалы түрде зерттеуге, мәселенің шешімін солай анықтауға басымдылық берілуі керек. Экономикалық өсімде, ғылым мен технология салаларында қазақ тілді жаңа сөздерді, атауларды ойластыруымыз керек. Жаңа атаулар мен ғылым саласының дамуымен ортаға шыққан жаңа тілдік атаулар осы жолмен әлемдік нарыққа кіріп қазақ тілінің жиілігінің артуына ықпал етері анық.

Әдебиеттер тізімі

1. Бектұров Ш. «Қазақ тілі: лексика, фонетика, морфология, синтаксис», Алматы, Атамұра баспасы, 2006.
2. Ғайнетдин М. «Қазақ тілінің антологиясы», Қазақ тіл білімінің мәселелері, Алматы, Абзал-ай баспасы, 2014.
3. Сейілбек И. «Қазақ тілінің антологиясы», Қазақ тіл білімінің мәселелері, Алматы, Абзал-ай баспасы, 2014.
4. Ыбырайым М. «Қазақ тілінің антологиясы», Қазақ тіл білімінің мәселелері, Алматы, Абзал-ай баспасы, 2014.
5. Жамал М. «Қазақ тілінің антологиясы», Қазақ тіл білімінің мәселелері, Алматы, Абзал-ай баспасы, 2014.

СЕКЦИЯ 3

**СЫНДАРЛЫ ДИАЛОГ МӘДЕНИЕТІ –
ӘЛЕМДІК ТӘЖІРІБЕ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҮРДІС**

**КУЛЬТУРА КОНСТРУКТИВНОГО ДИАЛОГА –
МИРОВАЯ ПРАКТИКА И СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ**

**CULTURE OF CONSTRUCTIVE DIALOGUE –
WORLD PRACTICE AND MODERN TRENDS**

УДК 308

КОНСТРУКТИВНЫЙ ДИАЛОГ – СОХРАНЕНИЕ ЕДИНСТВА НАРОДА

Аннакулиева Г.А.,

кандидат экономических наук, доцент

Университет Международного Бизнеса имени К.Сагадиева

г.Алматы, Казахстан

e-mail: agagulnar@mail.ru

Жакупова А.С.,

ведущий эксперт

РГУ «Қоғамдық келісім» МКИ РК,

e-mail: dostyq.eko@mail.ru

Окенова Б.Б.,

ведущий эксперт

РГУ «Қоғамдық келісім» МКИ РК,

г. Алматы, Казахстан

e-mail: balzhan.b.o@mail.ru

Аннотация. В обществе часто не хватает конструктивного диалога. Существующие стереотипы сдерживают решение многих, казалось бы, очевидных вопросов. Поэтому важно, чтобы каждый из нас был готов проявить доверие для открытого диалога, проявляя взаимное уважение и понимание.

Сегодня Ассамблея народа Казахстана (АНК) вносит вклад в развитие гражданской идентичности через работу с этнокультурными объединениями и всеми структурами АНК. Одной из основных задач является обеспечение эффективного взаимодействия государственных органов и институтов гражданского общества в сфере межэтнических отношений, создание благоприятных условий для дальнейшего укрепления межэтнического согласия и толерантности в обществе. И данная работа осуществляется во всех регионах Казахстана с активным включением Домов Дружбы и структур АНК.

Ключевые слова: Единство народа, площадка для конструктивного разговора, клуб «Алматинский семинар».

Abstract. Society often lacks constructive dialogue. Existing stereotypes hold back the resolution of many seemingly obvious questions. Therefore, it is important that each of us is ready to show confidence for open dialogue, showing mutual respect and understanding.

Today, the Assembly of the People of Kazakhstan (ANC) contributes to the development of civil identity through work with ethnocultural associations and all structures of the ANC. One of the main tasks is to ensure the effective interaction of state bodies and institutions of civil society in the field of interethnic relations, creating favorable conditions for the further strengthening of interethnic harmony and tolerance in society. And this work is carried out in all regions of Kazakhstan with the active inclusion of Friendship Houses and ANC structures.

Keywords: Unity of people, platform for constructive conversation, club «Almaty seminar».

Единство народа является не только основой казахстанской государственности, но и нашим бесценным богатством!

Сегодня, перед всем миром стоят новые задачи, решение которых важно для прогресса и развития человечества. В свете последних событий в мире, казахстанский народ все больше начинает интересоваться своей историей, все больше задумывается о таком понятии, как гражданская идентичность.

Казахстан на сегодня является полиэтническим государством. Но какова была цена? Это результат бесчеловечной политики – раскулачивание, коллективизация, репрессии, депортации и так далее. В процессе раскулачивания, депортации очень много людей прибыло в Казахстан из Грузии, Армении, России и западной Украины, Белоруссии, сотни тысяч людей, которые составили и изменили, можно сказать, социальную структуру населения Казахстана. Но что касается отношений местного населения, казахов, к переселенцам, мы знаем – они были самые благожелательные. Выжившие в те суровые годы люди, прежде всего, благодарят казахский народ, простой народ, что, благодаря им, они выжили и остались живы.

Понятно, что социально-экономические проблемы в то время порождали напряженность и недовольство в целом в обществе, приводили к столкновению и конфликтам среди населения, в том числе, межэтнического характера. Поэтому изучение той истории и причин возникновения социальных и межэтнических конфликтов важно с точки зрения сегодняшних реалий, когда также существует проблема консолидации общества, развития диалога и сохранения общественного согласия [1].

В этом отношении хотелось бы подчеркнуть, что одной из основных задач является **обеспечение площадки для конструктивного разговора**, дискуссии. Важно искать наши общие интересы в современном Казахстане с целью профилактики социальной напряженности, а также урегулирования разногласий и споров.

В обществе часто не хватает конструктивного диалога. Существующие стереотипы, непонимание, которые порой порождают ненависть, вражду, к сожалению, сдерживают решение многих, казалось бы, очевидных вопросов. Поэтому важно, чтобы каждый из нас был готов проявить доверие для открытого диалога, проявляя взаимное уважение и понимание.

Сегодня **Ассамблея народа Казахстана** вносит большой вклад в развитие гражданской идентичности, толерантности в казахстанском обществе через работу с этнокультурными объединениями и всеми структурами АНК. Одной из основных задач АНК является обеспечение эффективного взаимодействия государственных органов и институтов гражданского общества в сфере межэтнических отношений, создание благоприятных условий для дальнейшего укрепления межэтнического согласия и толерантности в обществе [2]. И данная работа осуществляется во всех регионах Казахстана с активным включением Домов Дружбы и структур АНК.

К примеру, при республиканском Доме Дружбы города Алматы в целях поиска решений и оптимальных моделей будущего, экспертного обсуждения с привлечением представителей различных отраслей и сфер деятельности, и рассмотрения подходов в решении вопросов общенационального согласия и межэтнических отношений был создан клуб «Алматинский семинар» (далее - Клуб). В работе заседаний Клуба принимают участие видные общественные деятели, представители научной интеллигенции, известные ученые Казахстана – политологи, социологи, историки, экономисты, члены Ассамблеи народа Казахстана, представители структур АНК и др.

Основными методами работы Алматинского семинара будут: публикация исследовательских докладов и комментариев; организация заседаний и симпозиумов; контакты с лицами, принимающими решения в государственном и частном секторах.

Главными целями Алматинского семинара являются: исследование страновой, региональной и глобальной проблематики, поиск методов решения общечеловеческих проблем, привлечение к ним внимания национальной и мировой общественности. В этой связи, как это показал опыт Римского клуба, требуется разработка общественно-научных исследований, обращенных к широкому кругу людей, заставляющих задуматься над своей судьбой, увидеть надвигающиеся риски. Кроме того, будет использоваться продуманная форма подачи материала.

Принципиальным результатом общественного интереса к деятельности Алматинского семинара будет широко освещаться в СМИ, что откроет его участникам больше возможностей для общения «с сильными мира сего».

Доклады Алматинского семинара должны стать известными не только Центрально-Азиатской, но и мировой общественности, обладать высоким научным статусом, обладать авторитетом и влиянием в сфере региональных и международных отношений, экономики и политики. Для этого, планируются встречи членов Алматинского семинара с главами государств, общественными деятелями, предпринимателями и т.д.

Одной из проблем, на которой в свое время акцентировал внимание Римский Клуб, является - потребность в инновациях, а именно: в инновационном управлении социальными механизмами и институтами, которое способно обеспечить потребности быстроменяющегося мира [3]. Поэтому, деятельность Алматинского семинара будет строиться в русле стратегии «Жана Казахстан», парадигмы роста и целостного развития Республики Казахстан, что подразумевает: системное, взаимозависимое развитие, отвечающее потребностям многостороннего развития каждой области; гармоничное согласование целей; способность абсорбировать деструктивные эффекты в ходе развития; акцент на качестве развития, направленного на процветание каждого казахстанца, постоянное обновление целей, а также необходимость заниматься современными проблемами во всей их целостности, подключив к этой работе видных ученых и специалистов.

Практические рекомендации докладов Алматинского семинара будут направляться в Правительство РК для учета при прогнозировании социально-экономического развития Казахстана и всех областей.

Намечается проведение Ежегодных Конференций в странах Центральной Азии. Эти Конференции позволят наладить плодотворные межличностные контакты с лидерами и активистами из различных регионов, способствовать лучшему пониманию специфики проблем регионов, восприятия ими глобальных вызовов и выбранного пути развития. Участники Алматинского семинара будут принимать активное участие в разнообразных рабочих группах, в международных симпозиумах.

Вдохновленные тем, что Правительство Республики Казахстан и многие Национальные государства стремятся разрешить серьезные противоречия глобального масштаба, члены Алматинского семинара будут заниматься поиском решений и оптимальных моделей

будущего, используя новейшие научные разработки и, привлекая для этого ведущих ученых и специалистов Казахстана, Центральной Азии.

В современное время аналитический охват, долгосрочная перспектива и совокупность взаимосвязанных проблем являются составляющими нового подхода, который использует Алматинский семинар Ассамблеи по опыту многолетней успешной деятельности в 60-е годы прошлого века Римского клуба.

Одним из значимых и крупных мероприятий Клуба «Алматинский семинар» стала республиканская конференция по интеракции «Общественное согласие и благосостояние нации: возможности партнерства, медиации и экономической активности», состоявшаяся текущей осенью в республиканском Доме Дружбы города Алматы и, ставшая площадкой для обмена опытом и лучшими практиками [4]. Участники, в целях формирования новых идей и партнерств обсудили важные вопросы общенационального единства и общественного согласия, экономической активности и медиации, как инструмента упреждения конфликтности в обществе.

Конференция объединила участников из различных сфер общественной и государственной деятельности, а также международных гостей. В работе конференции участвовали: Заместитель Председателя Ассамблеи народа Казахстана-заведующий Секретариатом Ассамблеи народа Казахстана Администрации Президента РК Марат Азильханов, председатель Комитета по развитию межэтнических отношений Министерства культуры и информации РК Галым Шойкин, ученые, эксперты, общественные деятели и представители бизнес-сообществ.

Инициативы и конкретные шаги Ассамблеи народа Казахстана всегда находят поддержку со стороны населения и дальше будут способствовать достижению эффективных путей и консолидации усилий и партнерства государственных органов и общественных структур в деятельность по укреплению межэтнического согласия. И эти инициативы, и шаги будут только укрепляться в будущем.

Планируемые Доклады Алматинского семинара:

1. Устойчивость общественно-культурного развития и благосостояние жителей Республики Казахстан.

2. Проблемы синергии природы, экономики и культуры.

3. Структурные сдвиги в культуре в предкризисные и кризисные периоды, обратные связи (человеческие ценности как осознание своих обязанностей и прав, терпимость и уважение к различным верам и расам, бережное отношение к культурному наследию, сохранение мира на планете - и их культивирование - основное условие выживания человечества в его «противодействии слепому прогрессу»).

4. Вопросы формирования в Казахстане сложившихся исторических и культурных традиций, уклада и образа жизни, уровня экономического развития, социально-политических условий и степень распространенности и актуальности основных, наиболее важных проблем.

5. Мировая культурная динамика и Казахстан: от микросистем к глобальной макросистеме.

6. Вопросы развития культуры как системной совокупности взаимосвязанных компонентов цивилизации и природы, возникшей и развивающейся в результате деятельности индивидов и социального казахстанского сообщества.

7. Вопросы соотношения общественных ценностей, важных для создания устойчивости и равноправия, с принимаемыми в Казахстане экономическими решениями.

8. Будущее: предвидение, изучение, планирование.

9. Проблемы поиска для казахстанцев конструктивного ответа на возрастающую сложность и неопределенность мирового развития.

10. Вопросы реформирования системы народного образования, ориентации ее на актуальные современные проблемы и совершенствование процесса обучения путем внедрения новых, более прогрессивных методов.

11. Деколонизация и постколониализм.

Список литературы

1. Ценности казахстанского общества в социологическом измерении. – Алматы: Издательство «ТОО «DELUXE Printery», 2019.
2. https://assembly.kz/ru/news/rol-assamblei-naroda-kazakhstan-i-etnokulturnykh-obedineniy-v-formirovanii-ustoychivogo-razvitiya-k/?sphrase_id=25123027
3. Медоуз Д. и др. Пределы роста. М., 1991.
4. <https://stan.kz/news.388804/>
5. Ешпанова Д., Смаилова У. Жизненные ориентиры и точка опоры казахстанской молодежи. – Алматы. // Аль-Фараби. – 3(71). – 2020.

УДК 001.12

НАУКА КАК СОЦИОКУЛЬТУРНЫЙ ФЕНОМЕН

Тукенова К.Т.,

кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор,

Закирьянов А.К.,

кандидат философских наук, ассоциированный профессор

Алматинский технологический университет

г. Алматы, Казахстан

e-mail hafiza_1965@mail.ru

Аннотация. Данная статья посвящена науке как социокультурному феномену которая является движущей силой социально-исторического прогресса авторы уделили внимания принципам илеологии и науки, а также таким направлениям в философии науки как интернализм и экстернализм. Показан портрет ученого в описании истории науки, и способы передачи опыта и научного знания авттры приходят к выводу, что процесс трансляции научного знания связан с тремя типами коммуникативных стратегий-это презентация, манипуляция соглашение.

Ключевые слова: форма деятельности, система дисциплинарных знаний, социальный институт, интернализм, экстернализм, коммуникативные стратегии.

Abstract. This article is devoted to science as a sociocultural phenomenon that is the driving force of social historical progress. The authors paid attention to the principles of philosophy and science, as well as such directions in the philosophy of science as internalism and externalism.

A portrait of a scientist is shown in a description of the history of science, and methods of transferring experience and scientific knowledge. The authors come to the conclusion that the process of transmitting scientific knowledge is associated with three types of communication strategies - presentation, manipulation, agreement.

Keywords: form of activity, system of disciplinary knowledge, social institution, internalism, externalism, communication strategies.

Наука понимается как:

- **Форма деятельности;**
- **Система дисциплинарных знаний;**
- **Как социальный институт.**

Наука как социокультурный феномен вплетена во все сферы человеческих отношений, все формы деятельности, связанные с производством, обменом, распределением и потреблением вещей, она внедряется и в базисные основания отношений самих людей и общества.

Наука является весомой движущей силой социально-исторического прогресса. Степень развития науки говорит об уровне цивилизованности общества на протяжении всей цивилизации.

Принципы идеологии и науки

Принципы идеологии	Принципы науки
<ul style="list-style-type: none"> – намеренное искажение реальности – догматизм – нетерпимость – нефальсифицируемость 	<ul style="list-style-type: none"> – точное и адекватное отражение реальности – никогда не останавливается на достигнутом – зачастую терпима к конкурирующим теориям – подвержена фальсификации

Интернализм в философии науки рассматривает в качестве основной движущей силы развития науки внутренние, связанные с природой знания факторы: объективную логику возникновения и решения проблем, эволюцию интеллектуальных традиций и т.п. Интернализм представлен в работах А. Койре, А.Р. Холла, П. Росси, Г. Герлака.

Экстернализм в философии науки в качестве факторов, определяющих динамику науки, рассматривал социальные заказы, социоэкономические ориентиры, культурно-исторический контекст. Экстернализм представлен в работах Дж. Бернала, Дж. Холдейна, Э. Цильзеля, Д. Нидама.

Портрет ученого – в описании истории науки:

- он добивается успеха именно потому, что не позволяет связать себя законами природы;
- он порывает с боязливым конформизмом;
- в его уме слиты:
 - разум и антиразум
 - смысл и бессмыслица
 - расчет и случай
 - аргументированность
 - жесткость в аргументах
- иногда он проявляет необыкновенно точное понимание психики оппонентов.

М. Вебер видит долг ученого в беспрестанном преодолении себя, инерции собственного мышления; **ученый - это прежде всего профессионал и специалист.**

Наука как социальный институт включает в себя следующие компоненты:

- совокупность знаний и их носителей;
- специфические познавательные цели и задачи;
- определенные функции;

- специфические средства познания и учреждения;
- формы контроля, экспертизы и оценки научных достижений;
- определенные санкции.

Способы передачи опыта и научного знания

Синхронный	Диахронный
<p style="text-align: center;">Коммуникация:</p> <ul style="list-style-type: none"> – оперативное адресное общение; – возможность согласования деятельности индивидов в процессе их совместного существования и взаимодействия – основной режим - отрицательная обратная связь, т.е. коррекция программ, известных двум сторонам общения. 	<p style="text-align: center;">Трансляция:</p> <ul style="list-style-type: none"> – передача наличной суммы информации, «суммы знаний и обстоятельств» от поколения к поколению; – основной режим – передача программ, известных одной стороне общения и не известных другой.
<p>Оба типа общения используют язык как основную, всегда сопутствующую социальности, знаковую реальность.</p>	

Типы трансляции научных знаний

Личностно-именной	Профессионально-именной	Универсально-понятийный
<p>Человек приобщается к социальной действительности через вечное имя – различитель. Быть матерью, сыном, дочерью – эти имена заставляют индивида жестко следовать программам данных социальных ролей.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Наиболее древний 	<p>Человек включается в социальную действительность по профессиональной составляющей: учитель, врач, студент, начальник, прислуга и т.п.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Характерен для традиционной культуры Востока 	<p>Обеспечивает вхождение в жизнь и социальную деятельность по универсальной “гражданской” составляющей. Человек сам себя распредмечивает, реализует, дает возможные выходы своим личностным качествам. Он может выступать от имени любой профессии или любого личного имени.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Наиболее молодой, характерен для европейского типа мышления.

Процесс трансляции научного знания опирается на технологии коммуникации в виде: монолога, диалога, полилога.

Выделяются три типа коммуникативных стратегий – это презентация, манипуляция, соглашение.

Коммуникация важна не только в свете эволюционной адаптации и в процессе передачи знаний, но и для реализации значимых для личности **жизненных ценностей**.

Список литературы

1. Сейсенов Б. Ғылыми-техникалық таным философиясы.-Алматы, 2011.-306 б.
2. Т.Кун. Развитие науки как смена парадигм.М.1966
3. Гейзенберг В. Физика и философия: Часть и целое. М., 1989.
4. Глобальный эволюционизм: Философский анализ. М., 1994.
5. Готт В.С., Семенюк Э.П., Урсул А.Д. Категории современной науки. М., 1984.
6. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. М., 1998.
7. Пуанкаре А. О науке. М., 1983.
8. «Открытое общество и его враги» К.Поппер
9. Современный философский словарь /Под общей ред.д.ф.н. профессора В. Е. Кемерова.- 2-е изд., испр. И доп. Лондон, Франкфурт-на- Майне, Париж, Люксембург, Москва, Минск / «ПАНПРИНТ», 1998.-655-656с.
10. История философии: Учеб. Пособие для вузов/ А. Н. Волкова, В. С. Горнев, Р. Н. Данильченко и др.; Под ред. В. М. Мапельман и Е. М. Пенькова. - М.: «Издательство ПРИОР», 1997. 299-332с.
11. Философия. / Под ред. проф. Лавриненко В. Н. - «Юрист»; 1998. стр. 110-113. минимум
12. Философский <http://www.myline.ru/cntnt/positivizm.html>.)
- 13.Позитивистские течения в философии середины XIX-XX веков (<http://nrc.edu.ru/ph/r3/index.html>)

УДК 008.32.019

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ КОНСТРУКТИВНОГО ДИАЛОГА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН: МИРОВАЯ ПРАКТИКА И СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ*Ашимова З.И.,*

*кандидат политических наук, сеньор-лектор,
Алматинский Технологический Университет
г.Алматы, Казахстан,
e-mail: z.ashimova777@gmail.com*

Аннотация. Данная статья рассматривает некоторые проблемы политической культуры конструктивного диалога в Республике Казахстан, представляя анализ мировой практики и выявляя современные тенденции в политическом пространстве страны. Автор обращает внимание на ключевые принципы этой культуры, включая уважение к разнообразию, продвижение толерантности и формирование общего понимания. Исследование включает в себя анализ мировых подходов, таких как инклюзивные инициативы, мультикультурные образовательные программы и механизмы гражданского общества. Отмечает важность политической культуры конструктивного диалога в Республике Казахстан. На основе мировой практики и современных тенденций можно сделать вывод о том, что развитие этой культуры является ключевым элементом для успешного решения сложных политических, экономических и социальных вызовов в Республике Казахстан.

Следовательно, проблема, рассматриваемая в данной статье, имеет достаточно актуальное значение и является ключевым фактором в изучении в отечественной политологической науке.

Ключевые слова: Политическая культура, конструктивный диалог, Республика Казахстан, мировая практика, толерантность, гражданское общество, политическая наука.

Андатпа. Бұл мақала Қазақстан Республикасындағы сындарлы диалогтың саяси мәдениетінің кейбір мәселелерін қарастырады, әлемдік тәжірибені талдауды ұсынады және елдің саяси кеңістігіндегі заманауи тенденцияларды анықтайды. Автор осы мәдениеттің негізгі принциптеріне назар аударады, соның ішінде әртүрлілікті құрметтеу, толеранттылықты насихаттау және жалпы түсінікті қалыптастыру. Зерттеу инклюзивті бастамалар, көпмәдениетті білім беру бағдарламалары және азаматтық қоғам механизмдері сияқты әлемдік тәсілдерді талдауды қамтиды. Қазақстан Республикасындағы сындарлы диалогтың саяси мәдениетінің маңыздылығын атап өтеді. Әлемдік тәжірибе мен қазіргі заманғы үрдістер негізінде осы мәдениетті дамыту Қазақстан Республикасындағы күрделі саяси, экономикалық және әлеуметтік сын-қатерлерді табысты шешудің негізгі элементі болып табылады деген қорытынды жасауға болады.

Демек, осы мақалада қарастырылған мәселе өте маңызды және отандық саясаттану ғылымында зерттеудің негізгі факторы болып табылады.

Кілт сөздер: саяси мәдениет, сындарлы диалог, Қазақстан Республикасы, әлемдік практика, толеранттылық, азаматтық қоғам, саясаттану.

Abstract. This article examines some issues related to the political culture of constructive dialogue in the Republic of Kazakhstan, providing an analysis of global practices and identifying contemporary trends in the country's political landscape. The author emphasizes the key principles of this culture, including respect for diversity, promotion of tolerance, and the formation of common understanding. The study involves an analysis of global approaches, such as inclusive initiatives, multicultural educational programs, and mechanisms of civil society. It underscores the importance of the political culture of constructive dialogue in the Republic of Kazakhstan. Drawing on global practices and contemporary trends, it can be concluded that the development of this culture is a key element for successfully addressing complex political, economic, and social challenges in the Republic of Kazakhstan.

Therefore, the problem discussed in this article has significant relevance and is a key factor in the study of domestic political science.

Keywords: Political culture, constructive dialogue, Republic of Kazakhstan, world practice, tolerance, civil society, political science.

Политическая культура конструктивного диалога играет ключевую роль в современном политическом обществе, где сложные проблемы требуют взаимопонимания и обсуждения для нахождения эффективных решений. Эта тема не только актуальна на национальном уровне, но и становится все более важной в контексте глобализации и мировых вызовов. Данная статья представляет собой небольшой обзор политической культуры конструктивного диалога на основе мировой практики и рассматривает ее современные тенденции.

Для начала нам необходимо было бы остановиться на понятии политической культуры конструктивного диалога:

Политическая культура конструктивного диалога охватывает нормы, ценности и практики, способствующие открытому и взаимопонимающему обмену идеями в политическом обществе. Она выражает готовность участников диалога к уважению различий, стремление к поиску компромиссов и акцент на построении совместных решений. Этот вид политической культуры предполагает отход от конфронтации в пользу сотрудничества [1].

В современном мире, где политические разногласия и социокультурные различия становятся все более сложными, важность политической культуры конструктивного диалога

становится неоспоримой. Эта культура предполагает готовность различных акторов к открытому, уважительному и эффективному обмену идеями.

Политическая культура конструктивного диалога включает в себя сложный комплекс норм, ценностей и практик. Эта культура обеспечивает пространство, в котором дискуссии ведутся на основе уважения к различиям, стремлению к поиску компромиссов и созданию совместных решений. Ключевыми аспектами этой культуры являются:

Открытость и уважение друг-друга. В отличие от конфронтационного подхода, культура конструктивного диалога подразумевает открытость к идеям и мнениям, даже если они противоположны собственным. Уважение к точке зрения других становится фундаментальным принципом.

Поиск компромиссов. Эффективный диалог строится на готовности к поиску компромиссов. Это включает в себя гибкость и готовность изменить свою точку зрения в пользу общего решения.

Активное слушание. Важным элементом культуры конструктивного диалога является активное слушание. Это предполагает глубокое восприятие точек зрения собеседников и умение выявлять общие ценности [2].

Следовательно, политическая культура конструктивного диалога – это неотъемлемая часть устойчивого политического общества. С мировыми практиками и современными тенденциями в виду, насущной становится необходимость внедрения этой культуры в различные уровни общества для решения сложных проблем и создания гармоничного будущего.

С первых дней независимости нашей страны вопрос об укреплении межэтнического и межконфессионального согласия стал для руководства Казахстана в качестве приоритетной задачи государственной политики.

Геополитическое положение Казахстана таково, что на протяжении веков он был связующим звеном, своего рода мостом между Европой и Азией. Поэтому, если оценивать политическую культуру Казахстана с точки зрения отнесения к цивилизации, то она представляет собой синтез ценностей Востока и Запада. Если же принимать за основу классификацию Г. Алмонда и С. Вербы, то политическую культуру Казахстана можно отнести к промежуточному типу, сочетающую в себе элементы подданического, патриархального и активистского типа.

В начале 90-х годов, в период распада Союза, Казахстану предрекали массовые межэтнические и межконфессиональные столкновения. К счастью, эти прогнозы не оправдались.

Мы сейчас известны всему миру своим межэтническим и межконфессиональным согласием благодаря тому, что смогли сохранить мир в нашем общем доме, взаимопонимание и доверие в душах людей разных национальностей и вероисповеданий.

Казахстанское общество сегодня является уникальным примером межэтнического и межконфессионального плюрализма и толерантности, где проживают представители 140 этносов и более 40 конфессий. Мир и спокойствие, гражданское согласие, религиозная терпимость, равноправное участие представителей различных культур в жизни общества - эти принципы легли в основу нашей национальной политики за годы независимости государства и обеспечили отличительную черту Казахстана в мировом сообществе.

В мировой практике примерами успешной политической культуры конструктивного диалога являются страны, основывающие свои политические процессы на принципах взаимопонимания и сотрудничества. Например, модель скандинавских стран (Дания, Норвегия, Швеция) служит ярким примером, где политика базируется на консенсусе и уважении мнений. Эти страны демонстрируют, что высокий уровень доверия в политическую систему может быть достигнут благодаря культуре конструктивного диалога.

Казахстан - поликультурная страна, характеризующаяся этнонациональным, конфессиональным, региональным и другими формами плюрализма. Полиэтничность этносоциальной структуры, в свою очередь, требует обратить внимание на процессы мультикультурализации, на необходимость учета разнообразных (этносоциальных, религиозных и т.д.) установок в исследовании общественных процессов в переходный период.

Одной из важнейших особенностей казахстанского общества является многообразие этнических культур, которое самым непосредственным образом сказалось на национальном сознании казахстанцев, на их мировоззрении, ценностно-нормативных установках, а также в целом на политической культуре. Изучение ценностных установок населения Казахстана важно не только в научном плане, но и с точки зрения государственных интересов. Оно тесно связано с такими понятиями, как менталитет народа, ценностная идентификация, межнациональное согласие, политическая и духовная культура и т.д.

В Казахстане, несмотря на многочисленные трудности переходного периода, имеется достаточный потенциал для развития демократической политической культуры – это экономический, социальный, культурный и духовный опыт адаптации в сложных перипетиях жизни. Для дальнейшего развития политической культуры у граждан необходимо всесторонне внедрять в жизнь ценности демократии, принципы ненасилия и гуманизма. Наша страна в этом вопросе должна ориентироваться отнюдь не только на наличные западные модели, но и исходить из особенностей национальной реальности (Евразийского типа).

Казахстан - поликультурная страна, характеризующаяся этнонациональным, конфессиональным, региональным и другими формами плюрализма. Полиэтничность этносоциальной структуры, в свою очередь, требует обратить внимание на процессы мультикультурализации, на необходимость учета разнообразных (этносоциальных, религиозных и т.д.) установок в исследовании общественных процессов в переходный период.

Одной из важнейших особенностей казахстанского общества является многообразие этнических культур, которое самым непосредственным образом сказалось на национальном сознании казахстанцев, на их мировоззрении, ценностно-нормативных установках, а также в целом на политической культуре. Изучение ценностных установок населения Казахстана важно не только в научном плане, но и с точки зрения государственных интересов. Оно тесно связано с такими понятиями, как менталитет народа, ценностная идентификация, межнациональное согласие, политическая и духовная культура и т.д.

В Казахстане, несмотря на многочисленные трудности переходного периода, имеется достаточный потенциал для развития демократической политической культуры – это экономический, социальный, культурный и духовный опыт адаптации в сложных перипетиях жизни. Для дальнейшего развития политической культуры у граждан необходимо всесторонне внедрять в жизнь ценности демократии, принципы ненасилия и гуманизма. Наша страна в этом вопросе должна ориентироваться отнюдь не только на наличные западные модели, но и исходить из особенностей национальной реальности (Евразийского типа) [3].

В целом политическая ментальность современного казахстанского общества может быть охарактеризована с позиций известной дихотомии «восток – запад». По такому принципу (с точки зрения социальной психологии) может быть выделен весь спектр когнитивных, эмоциональных и поведенческих структур.

Такие качества, как консервативность, толерантность, сдержанная эмоциональность, спокойное обсуждение политических проблем, сдерживание оппозиционных взглядов, принятие социальных порядков, соответствующих представлениям об органичном мире, персонифицированное мышление детально представляют «суммированный» облик восточного человека.

Политический порядок в казахстанском обществе, основанный на стабильности системы, поддерживается, с одной стороны, спецификой режима, с другой - компромиссом политического сообщества. Компромиссная ментальность тоже является наглядной характеристикой политического поведения сообщества в целом.

В современном мире, на фоне растущего популизма и политического радикализма, политическая культура конструктивного диалога сталкивается с новыми вызовами. Однако, вместе с тем, эти вызовы подчеркивают важность укрепления этой культуры. Глобальные проблемы, такие как изменение климата, требуют международного сотрудничества и выработки общих стратегий, что подчеркивает необходимость культуры конструктивного диалога [4].

Мировая практика подтверждает, что успешные общества строятся на основе диалога и взаимного понимания. Например, модель скандинавских стран, где политика основана на консенсусе и уважении мнений, стала эталоном для многих. Как показывают исследования, такие страны, как Дания, Норвегия и Швеция, демонстрируют высокий уровень доверия в политическую систему благодаря культуре конструктивного диалога.

Казахстан, как многонациональное и многокультурное государство, активно разрабатывает и внедряет политическую культуру конструктивного диалога. Эта культура основана на нескольких ключевых принципах:

Уважение к Разнообразию:

Казахстан ценит свою этническую и культурную разнообразность. Политика уважения к различиям важна для создания инклюзивной политической среды.

Продвижение Толерантности:

Государственные и общественные инициативы направлены на развитие толерантности и уважения к различным религиозным и культурным традициям.

Формирование Общего Понимания:

Публичные дебаты, круглые столы и форумы активно используются для формирования общественного мнения и создания единого понимания ключевых проблем.

Мировая Практика в Контексте Казахстана

Взгляд на мировую практику политической культуры конструктивного диалога в контексте Казахстана позволяет выделить несколько значимых аспектов:

Инклюзивные Инициативы:

Примеры из Скандинавии и Канады, где активно применяются инклюзивные механизмы участия граждан в политическом процессе, могут быть вдохновением для Казахстана.

Мультикультурные Образовательные Программы:

Канадский опыт внедрения мультикультурных образовательных программ может быть использован для развития казахстанской системы образования.

Механизмы Гражданского Общества:

Изучение механизмов гражданского общества в Европе и США может дать полезные идеи для укрепления общественного участия в политической жизни Казахстана.

Современные Тенденции в Политической Культуре Казахстана

Современные тенденции в политической культуре Казахстана отражают глобальные вызовы и возможности:

Электронное Участие:

Внедрение электронных механизмов участия, аналогичных практикам в Скандинавии, становится все более важным в условиях цифровой трансформации.

Экологическое Сознание:

Отражая мировую тенденцию, Казахстан активно развивает политическую культуру, ориентированную на решение экологических проблем.

Поддержка Гендерного Равенства:

Инициативы по укреплению гендерного равенства, аналогичные тем, которые внедряются в Европе, получают широкую поддержку

Таким образом, подводя итоги данной проблемы можно отметить, что политическая культура конструктивного диалога играет важную роль в создании стабильных и устойчивых обществ. На основе мировой практики и современных тенденций можно сделать вывод о том, что развитие этой культуры является ключевым элементом для успешного решения сложных политических, экономических и социальных вызовов в современном мире.

В современном мире, охваченном разнообразием и сложностью вызовов, политическая культура конструктивного диалога становится особенно актуальной. Глобальные проблемы, такие как изменение климата, миграция и экономические неравенства, требуют международного сотрудничества и взаимопонимания. Однако, существует вызов в виде растущего популизма и политического радикализма, что подчеркивает необходимость укрепления культуры конструктивного диалога в Республике Казахстан.

Список литературы

1. Комарова Л.Н. Культура политического диалога государства и общества <https://cyberleninka.ru/article/n/kultura-politicheskogo-dialoga-gosudarstva-i-obschestva>
2. Дризек Дж. С. Политика Земли: экологические дискурсы. Издательство Оксфордского университета, 2015. – С.10.
3. Основные тенденции развития политической культуры в Казахстане: состояние, особенности и проблемы развития.
4. https://studwood.net/1221867/politologiya/osnovnye_tendentsii_razvitiya_politicheskoy_kultury_kazahstane
5. Фишер Р., Юри У., Паттон Б. Достижение согласия: переговоры о соглашении без уступок, 2021. – С.65.

УДК 008 (574)

ДИАЛОГ КУЛЬТУР НАРОДА КАЗАХСТАНА

Ахметжанова А.Т.,

кандидат исторических наук, ассоциированный профессор,

Коваленко А.А.,

студент первого курса группы ТМО-23-1р.

Международный инженерно-технологический университет,

г.Алматы, Казахстан

e-mail: kovalenkoaleksandr132@gmail.com

Аннотация. В статье авторы рассматривают формы взаимодействия и взаимовлияния различных культур, которые помогают сохранять мир, согласие и единство народа Казахстана. Рассказывается о создании государством равноправных возможностей всем гражданам Республики Казахстан для сотрудничества их в языковой сфере, в сохранении и развитии традиций и обычаев, организации конструктивного диалога сообществ и личностей в области литературы, музыки, образования, воспитания, содействия в проведении научных изысканий и др. вопросов.

Ключевые слова: культура, диалог, народ Казахстана, единство, благополучие, образование, наука, сотрудничество, развитие.

Аңдатпа. Мақалада авторлар Қазақстан халқының бейбітшілігін, келісімі мен бірлігін сақтауға көмектесетін әртүрлі мәдениеттердің өзара әрекеттесу және өзара ықпал ету нысандарын қарастырады. Сонымен қатар, мемлекеттің Қазақстан Республикасының барлық азаматтарына лингвистикалық салада, дәстүрлерді сақтау мен дамытуда, әдебиет, музыка, білім беру, тәрбие, көмек, конструктивті диалог ұйымдастыруда қауымдастықтар мен жеке тұлғалардың ынтымақтастығы үшін тең мүмкіндіктер жасалуы және т.б. мәселелер баяндалады.

Кілт сөздер: мәдениет, диалог, Қазақстан халқы, бірлік, амандық, білім, ғылым, ынтымақтастық, даму.

Abstract. In the article, the authors examined the forms of interaction and mutual influence of different cultures that help maintain peace, harmony and unity of the people of Kazakhstan. It talks about the creation by the state of equal opportunities for all citizens of the Republic of Kazakhstan in the cooperation of peoples in the linguistic sphere, in the preservation and development of traditions, in the dialogue of communities and individuals in the field of literature, music, education, upbringing, assistance in scientific research, etc.

Keywords: culture, dialogue, people of Kazakhstan, unity, well-being, education, science, cooperation, development.

Взаимодействие культур имеет глубокие исторические корни. С древнейших времен, на благо всего человечества, функционировал Великий Шелковый путь и народы мира имели возможность для взаимообогащения различных культур. Когда мы говорим о диалоге культур народа Казахстана, то понимаем это как процесс их взаимовлияния, расширение общественных рамок сознания, прибавление новых ценностей, традиций, также сплочение, единение и демонстрация особенностей культуры. Очень важно, чтобы тесное взаимодействие культур не вызывало недопонимание или разногласие, что может привести к разрушению дружелюбных отношений между представителями национальностей нашей страны или их противостоянию. Плодотворный диалог культур в нашей стране является результатом богатого исторического опыта, планомерной и плодотворной работы государственных органов, общественных организаций, отдельных личностей в деле сплочения разных национальностей, сложения различных культурных традиций и ценностей.

Наше государство находится в центре Евразии и имеет широкую возможность для взаимного культурного сотрудничества с народами других государств, но приоритетным является внутрисоюзное общение культур народа Казахстана. Из-за этнического многообразия в Казахстане создаётся уникальная среда, где разные культурные традиции объединяются и взаимодействуют. Как отметил в своем Послании народу Казахстана Президент нашей страны К.-Ж. Токаев: «Согласие и единство, мудрость и взаимопонимание способствуют нашему движению вперед» [1]. В нашей стране эффективно работают разные организации: Ассамблея народа Казахстана, Дома Дружбы, этнокультурные объединения, воскресные школы, центры по изучению родного языка. Очень важно иметь желание и возможность изучать свой язык, так как в советский период происходило постепенное вытеснение родного языка русским. В настоящее время, такой проблемы нет. Любой гражданин РК может в совершенстве овладеть родным и каким-либо другим языком народа Казахстана и обмениваться языковыми элементами, фразами и лексикой, что приводит к культурному взаимодействию и плодотворному диалогу между гражданами всего Казахстана.

Казахстан является многокультурным и многоязычным обществом. Казахский язык является государственным, русский язык имеет статус официального. Языком

международного общения является английский. По данным портала «Открытые НПА» доля граждан, которые владеют тремя языками на 2023 год составляет 29%, также опубликован проект концепции развития языковой политики на 2023–2029 годы в Казахстане [2]. Проект предлагает увеличить долю граждан, владеющих тремя языками, до 32 процентов, что будет способствовать культурному обмену и взаимопониманию между различными этническими группами не только нашей страны, но и народов дружественных нам государств мира.

В Казахстане существует разнообразие религиозных традиций, таких как: ислам, православие, католицизм, буддизм и другие. Это отражает религиозную свободу и толерантность, способствуя взаимодействию и взаимопониманию различных религиозных сообществ. Считается, что одной из религиозных традиций казахов является гостеприимство, так как издревле они верили в то, что любой гость божье благословение, поэтому его надо встречать с радостью.

Каждая этническая группа вносит свой вклад в культурные праздники и традиции, к примеру, как праздник Наурыз мейрамы - общенародный праздник весны, труда и единства, который отмечается 21-23 марта и является важным для всего народа Казахстана, объединяя их в культурном взаимодействии. Также, едиными для всего народа Казахстана, стали такие праздники, как День победы 9 мая, Новый год 1 января, Международный женский день 8 марта, День единства народа Казахстана 1 мая. Для всех жителей Казахстана важное значение имеет возрожденный с 2022 года Национальный праздник – День Республики и, как отметил Президент Республики Казахстан К.-Ж. Токаев, 25 октября 1990 года – историческая дата принятия Декларации о государственном суверенитете КазССР - «это смелый шаг к государственности». Также, «День Республики олицетворяет наше искреннее стремление общими усилиями созидать гармоничное и благополучное общество, вдохновляет на новые свершения. И именно в этом проявляется ответственное гражданство – в готовности каждого из нас словом и делом способствовать устойчивому развитию страны. Только вместе мы сможем претворить в жизнь все намеченные преобразования и построить Справедливый Казахстан – государство равных возможностей для всех!» [3].

Диалог культур также отражается в искусстве, музыке, в кулинарии и литературе. Традиционные элементы казахской, русской и других культур, их разнообразие проявляются в кулинарных рецептах, когда одна национальная кухня сталкивается с другой и рождаются какие-то новые интересные блюда не сравнимые по красоте и вкусу. С древних времен казахи употребляли мясо в «чистом виде», после того, как стали оседлым народом, в рационе появились бобовые, фрукты, овощи, рыба, мучное и сладкое. Это произошло под влиянием продуктовой культуры народов, проживающих в нашем государстве, также взаимного интереса и плодотворного сотрудничества их с народами мира. Многие пословицы и поговорки народа Казахстана сливаются воедино, выражения сходятся в смысле, поэтому понимание и значимость их возрастают [4]. К примеру, земля родная – колыбель золотая; кто не испытывал горя, тот не знает и радости; первое богатство – здоровье, второе богатство – семья, третье богатство – наличие скота; сытый ребенок с голодным не играет; тепло Родины своей, огня намного горячий; человек без родины своей, что без леса одинокий соловей и др.

У нас в стране большое внимание уделяется развитию качественного образования и научных исследований ученых. Успехи в обучении и науке, способствуют взаимопониманию между различными этническими группами, создают благоприятную среду для обмена знаниями и идеями. Проводятся научные, научно-практические конференции, посвященные истории создания и сохранения культурного наследия народа Казахстана. В образовательных учреждениях, начиная с детского сада и завершая высшими учебными заведениями, изучаются успехи и достижения в культурной сфере, организовываются спектакли, концерты, выставки, посещение музеев и другие мероприятия, способствующие установлению,

развитию и сохранению взаимного содержательного диалога между народами нашей республики. К примеру, на VII конференции научного объединения немцев Казахстана рассматривался поиск стратегии сохранения языка и культуры немецкой диаспоры и было предложено множество идей, различных проектов. Среди них, в рамках Ассамблеи народа Казахстана, были представлены: программа «Культурное наследие» в части взаимодействия казахской и немецкой культур, внедрение европейской модели социальной поддержки населения, внедрение факультативных школ «Wiedergeburt», реализация диалога между экономистами Казахстана и Германии, Форум казахстанской и германской молодежи, организация в регионах Казахстана «демонстрационных комнат» для социальных работников по изучению методологии ухода за больными и пожилыми гражданами на примере Германии и другие действия [5]. Все это привело к активному обогащению культур, развитию добрых отношений, складыванию равноправных партнерских отношений между народами Германии и Республики Казахстан.

Народу Казахстана необходимо знать и не забывать, что мировое сообщество имеет опыт культурного сотрудничества и взаимодействия, просто сейчас мир не много изменился. Но есть шанс для возобновления взаимосвязи. В одной из бесед с журналистами, известный общественный деятель, поэт, руководитель Международного центра сближения культур под эгидой ЮНЕСКО Олжас Сулейменов сказал: «Сегодня многие международные организации, в том числе ЮНЕСКО, также активно развивают диалог по сближению культуры через толерантность. ЮНЕСКО уже объявила, что не столкновение цивилизаций, а построение диалога цивилизаций – вот задача, которую необходимо решать сегодня. То есть необходимо все те проблемы, которые возникали в прошлом, и будут возникать в будущем, перевести в диалог, разговор, обсуждение. В Казахстане этот принцип был принят давно, поэтому в нашей стране сохраняется мир и спокойствие» [6, с. 531]. Мы многонациональная, миролюбивая страна. Государство является гарантом сохранения и защиты культурных ценностей, обеспечения равенства культур и права каждого народа утверждать, сохранять и развивать свою культурную самобытность. В свою очередь, народ Казахстана должен научиться вести конструктивный диалог ради настоящего и будущего нашей Родины.

Мы все знаем, что великий мыслитель, поэт Абай Кунанбаев в своем известном произведении «Слова назидания» (тридцать первое слово) писал: «Для того, чтобы усвоить то, что ты слышишь, надо соблюдать четыре правила.

Во-первых, сосредоточь целиком все свое внимание.

Во-вторых, когда услышишь что-нибудь необходимое, увлекись им, вникай в сущность предмета.

В-третьих, повторно продумывай про себя то, что услышал.

В-четвертых, отгоняй от себя мысль о других бесполезных вещах.

Отведи от себя беспечность, распушенность, ребячливую рассеянность, потому что эти свойства разметут и уничтожат все, что ты собрал для достижения знания» [7, с. 98]. Приняв мнение известного деятеля казахского народа Абая Кунанбаева, надо постоянно стремиться больше узнать, общаться с умными людьми, постигать что-то новое, участвовать в плодотворных дискуссиях, беседах, встречах и учиться высказывать свое мнение по различным вопросам, в том числе и по взаимодействию культур представителей национальностей, проживающих на территории Казахстана.

Диалог культур народа Казахстана представляет собой богатый и многогранный процесс обусловленный историческими, географическими и культурными факторами. В целом, взаимодействие культур в Казахстане является важным аспектом формирования уникального и богатого культурного наследия страны. Важное значение для всего народа Казахстана имеет 1 марта, празднование в первый день весны торжества - День благодарности. Уметь быть благодарным, корректным и диалогичным – веление времени.

Список литературы

1. Послание Президента Казахстана Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана». 2 сентября 2019 года. Официальный сайт Президента Республики Казахстан. <https://www.akorda.kz/ru>.
2. Портал «Открытые НПА». <https://legalacts.egov.kz/>
3. Поздравление Главы государства Касым-Жомарта Токаева с Днем Республики. 25 октября 2023 года. Официальный сайт Президента Республики Казахстан. <https://www.akorda.kz/ru>.
4. История Казахстана: народы и культуры: / Под ред. Н.Э. Масанова и др. Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 600 с.
5. Дом дружбы Алматы является символом сплоченности казахстанского народа. 11 октября 2022 года. <https://vecher.kz/dom-druzhbi-almati-yavlyaetsya-simvolom-splochennosti-kazakhstanskogo-naroda>.
6. Беседы с Олжасом (2004-2011 гг.). Миру нужен диалог цивилизаций. – Алматы: Издательский дом «Библиотека Олжаса», 2011. – С.531.
7. Абай (Ибрагим) Кунанбаев. Избранное. – Москва: «Русский раритет», 2020. – С.98.

УДК 061:008

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МЕЖДУНАРОДНОГО ЦЕНТРА СБЛИЖЕНИЯ КУЛЬТУР ПОД ЭГИДОЙ ЮНЕСКО

Ахметжанова А.Т.,

кандидат исторических наук, ассоциированный профессор,

Морозова К.Л.,

студентка первого курса группы ТуПП 23-1р.

Международный инженерно-технологический университет,

г.Алматы, Казахстан

e-mail: morozovaksenia2810@gmail.com

Аннотация. В статье авторы повествуют о работе МЦСК в Алматы, деятельность которой ведет к межкультурному диалогу через выработку знаний, общение, дискуссии и содействует взаимопониманию, толерантности и мирному сосуществованию народов. Рассказывается о целях и задачах Международного центра сближения культур, об организации и проведении многогранных, глобальных мероприятиях не только в Алматы, но и других городах нашего государства, с участием известных ученых, государственных и общественных деятелей Республики Казахстан, стран Азии, Европы и Америки.

Ключевые слова: Олжас Сулейменов, МЦСК, культура, диалог, сближение, знания, деятельность, ЮНЕСКО, ученые.

Андатпа. Мақалада авторлар Алматыдағы ХМЖО жұмысы туралы баяндайды, орталықтың қызметі білімді, коммуникацияны, пікірталастарды дамыту арқылы мәдениетаралық диалогқа алып келеді және халықтардың өзара түсіністік, төзімділік пен бейбіт қатар өмір сүруіне ықпал етеді. Сонымен қатар, республиканың белгілі ғалымдарының, Қазақстан, Азия, Еуропа және Америка елдерінің мемлекет және қоғам қайраткерлерінің қатысуымен Алматыда ғана емес, мемлекетіміздің басқа да қалаларында көпқырлы,

жаһандық іс-шаралар өткізудің халықаралық мәдениеттер жақындасу орталығының мақсат-міндеттері қарастырылады.

Кілт сөздер: Олжас Сулейменов, ХМЖО, мәдениет, диалог, жақындасу, білім, белсенділік, ЮНЕСКО, ғалымдар.

Abstract. In the article, the authors talked about the work of the ICRC in Almaty, whose activities lead to intercultural dialogue through the development of knowledge, communication, discussions and promote mutual understanding, tolerance and peaceful coexistence of peoples. It tells about the goals and objectives of the International Center for the Rapprochement of Cultures, holding multifaceted, global events not only in Almaty, but also in other cities of our state, with the participation of famous scientists, government and public figures of the Republic of Kazakhstan, countries of Asia, Europe and America.

Keywords: Olzhas Suleimenov, ICRC, culture, dialogue, rapprochement, knowledge, activity, UNESCO, scientists.

Народу Қазақстанның широкое известно мнение известного во всем мире общественного деятеля, поэта, директора Международного центра сближения культур под эгидой ЮНЕСКО Олжаса Сулейменова: «Культура спасет мир, если мы спасем культуру». Поэтому он всеми своими действиями показывает мировому сообществу важность конструктивного диалога культур, как цивилизованного решения глобальных проблем, иницируя проведение «Года глобального сознания» и «Международного десятилетия сближения культур». В настоящее время он возглавляет Международный Центр сближения культур в Алматы. Как указано на сайте организации: «Цели Международного центра сближения культур (далее МЦСК) заключаются в содействии взаимопониманию, терпимости и мирному сосуществованию, а также межрелигиозному и межкультурному диалогу посредством выработки знаний, проведения передовых исследований, создания потенциала в области межкультурного общения, подготовки справочников и публикаций, а также в обеспечении платформы для дискуссий и обмена знаниями» [1]. Выработанные Центром цели понятны и перспективны, вполне реализуемы как в Республике Казахстан, так и в мировом масштабе. Научными сотрудниками Центра являются известные в ученом мире деятели науки и образования.

Деятельность МЦСК осуществляется по нескольким направлениям: содействие проведению исследований и выработке знаний о межкультурном и межрелигиозном диалоге в Центральной Азии с особым вниманием к передовой практике открытости, терпимости и мирного сосуществования; оказание поддержки усилиям ЮНЕСКО по созданию потенциала учебных пособий для приобретения компетенции межкультурного общения и распространения грамотности в сфере культуры посредством семинаров, практикумов и конференций по информированию общественности с целью развития индивидуальных и институциональных знаний и компетенций; содействие созданию сети соответствующих участников в Центральной Азии и за ее пределами в целях поддержки выработки в регионе научной продукции и знаний, и поощрение более активного взаимодействия с исследователями из других регионов мира. Исходя из утвержденных направлений работы, Международный Центр сближения культур проводит разные мероприятия, которые помогут выяснить «почему разошлись культуры и когда это случилось».

Например, Международный центр сближения культур под эгидой ЮНЕСКО предложил создание Евразийской сети университетов в поддержку культуры знаний без границ аль-Фараби – Абай. Решено было назвать Евразийскую сеть университетов в честь двух великих мыслителей, просветителей и гуманистов, воплощающих идеи культуры. Цель ее создания: формирование культуры знаний у молодежи с учетом повестки дня ЮНЕСКО и ООН, построение открытых “обществ знаний”, достижение целей Международного

десятилетия сближения культур, раскрытие возможности межвузовского взаимодействия, открытие дороги для саморазвития студентов, также интегрирование в международную систему, с помощью мероприятий и всяческого поощрения культуры знаний. Поддержали инициативу 7 казахстанских вузов, среди них, КазНУ им. аль-Фараби, КазНПУ им. Абая, КазНМУ им. Асфендиярова, КазНАУ, Казахская национальная консерватория им. Курмангазы, ЮКГПИ, КАСУ и ряд зарубежных вузов Европы и Азии. По своей сути, данная сеть – это механизм горизонтальных связей, который бы способствовал без лишних финансовых затрат осуществлять обмен и координацию между высшими учебными заведениями. Как подчеркнул, Олжас Сулейменов, выступая в Париже, где находится штаб-квартира ЮНЕСКО, при проведении презентации Международного центра сближения культур: «Мы убеждены, что преодоление конфликтов и сближение культур возможно только благодаря формированию планетарного сознания, базирующегося на культуре знаний. В своей деятельности наш центр рассматривает культуру как знания. Они необходимы для развития культур, а развитие культур необходимо для их сближения» [2].

В настоящее время, студенчество стало мало уделять внимание культуре знаний, в первую очередь важности индивидуальных знаний. Поэтому, с целью стимулирования стремления студентов к знаниям, государство, разнообразные общественные организации, отдельные деятели организуют научные стажировки для обучающихся, проводят культурные мероприятия, научные, научно-практические семинары, тренинги, конференции, разрабатываются программы обучения молодежи востребованным специальностям, предпринимаются другие меры. К примеру, в МЦСК проводятся собрания с участием представителей науки, образования и культуры. К примеру, 10 октября 2023 года на базе регионального офиса ЮНЕСКО в г.Алматы состоялось торжественное открытие проекта «Школа молодых тренеров» по развитию коммуникативных навыков по межкультурному диалогу. Организаторами мероприятия выступили: Городской научно-методический центр новых технологий в образовании Управления образования г. Алматы, Международный Центр Сближения Культур под эгидой ЮНЕСКО и Региональный офис ЮНЕСКО в Алматы.

С приветственным словом к участникам семинара-тренинга обратился Байбеков Максат - программный специалист по вопросам социальных и гуманитарных наук. О значимости межкультурного диалога в детской и молодёжной среде рассказала Акмагамбетова Роза Газизжановна, руководитель отдела воспитательной работы Городского научно-методического центра новых технологий в образовании Управления образования г. Алматы. Международным Центром Сближения культур представляли: Ашимова Салтанат, заместитель директора по общим и организационным вопросам и Крупко Игорь, доктор философии (PhD) в области истории, руководитель отдела выставок и конференций Международного Центра Сближения Культур под эгидой ЮНЕСКО, редактор научного журнала «Бильгамеш». Ашимова Салтанат вручила грамоты за плодотворное сотрудничество представителям Городского научно-методического центра новых технологий в образовании Управления образования г.Алматы. Игорь Крупко рассказал школьникам о важности межкультурного диалога. Во второй части мероприятия молодые коучи школы гимназии №73 провели тимбилдинг для участников программы «Школа молодых тренеров». С докладами и сообщениями выступили И. Крупко, К. Хафизова, С. Ананьева, Г. Аннакулиева и др. В мероприятии приняли участие представители дипломатического корпуса, известные общественные деятели, члены Совета по русской литературе и литературным связям СП Казахстана, представители этнокультурных объединений, сотрудники Института литературы и искусства имени М.О. Ауэзова и др. Состоялся на наш взгляд конструктивный диалог поколений.

17 октября 2023 г. в Международном Центре сближения культур под эгидой ЮНЕСКО состоялась встреча коллектива Центра с руководителем программ социальных

и гуманитарных наук Регионального офиса ЮНЕСКО в Алматы Максатом Байбековым и руководителем отдела воспитательной работы и дополнительного образования ГКП на ПХВ «Городского научно-методического центра новых технологий в образовании» Управления образования г. Алматы Розой Акмагамбетовой. В ходе встречи обсуждались перспективы сотрудничества на предстоящий период. Данное мероприятие способствовало сближению специалистов в культурном, воспитательном и образовательном процессах.

24 октября 2023 года в Республиканском Доме Дружбы состоялась презентация проекта «Школа молодых медиатренеров», разработанного Международным Центром сближения культур под эгидой ЮНЕСКО совместно с ГКП на ПХВ «Городской научно-методический центр новых технологий в образовании Управления образования г. Алматы», школой-гимназией №5 и Региональным офисом ЮНЕСКО в г. Алматы. Цель проекта: методическое и информационное сопровождение работы «Школы молодых медиатренеров» в рамках реализации повестки глобальной недели медиа и информационной грамотности в цифровом пространстве.

Руководитель и сотрудники Международного центра сближения культур приняли участие в Акции «Памяти ушедших из жизни казахстанских журналистов», инициированной Академией Журналистики Казахстана, Союза Журналистов Республики Казахстан, Организацией Объединенных Наций в Республике Казахстан, по случаю Всемирного Дня Информации о развитии и в целях поддержки усилий ЮНЕСКО по строительству обществ знаний. Мероприятие также было приурочено Дню образования Организации Объединенных Наций и Дню Республики Казахстан. Под председательством Президента Академии Журналистики Казахстана, доктора исторических наук, профессора КазНУ им. Аль-Фараби Сагымбая Кабашевича Козыбаева были зачитаны имена свыше трехсот отечественных журналистов. Память журналистов почтили минутой молчания [3]. Мы считаем, что помнить своих коллег и беречь их светлые образы важно для будущих деятелей СМИ.

В выступлениях отмечалось, что Генеральная Ассамблея ООН убеждена в том, что улучшение распространения информации и мобилизации общественного мнения, особенно среди молодежи, является важным фактором для осознания проблем развития. Построение лучшего и более устойчивого будущего через развитие подразумевает решение глобальных проблем, с которыми мы сталкиваемся, включая бедность, неравенство, изменение климата, ухудшение состояния окружающей среды, мир и справедливость. Достижению названных целей способствует журналистский корпус Казахстана. Значительный вклад в эту работу внесли представители отечественных средств массовой информации, к сожалению, преждевременно ушедших из жизни. На мероприятии выступили Представитель Департамента Глобальных Коммуникаций ООН г-н Властимил Самек, Президент Союза Журналистов Казахстана Сейтказы Матаев, представитель журналистской, писательской династии, ветеран дипломатической службы Республики Казахстан, советник по международному сотрудничеству Центра Сближения Культур под эгидой ЮНЕСКО Валерий Толмачев, журналистка Ирина Блок, супруга Григория Дильдяева Вера Петровна. На наш взгляд свершилось очень человеческое, важное и плодотворное историческое событие.

Например, 14 ноября 2023 года в Национальной библиотеке Республики Казахстан состоялась Международная культурно-просветительская конференция, посвящённая 50-летию V Конференции писателей стран Азии и Африки, успешно проведенной в Алма-Ате 4-9 сентября 1973 года. Открыл ее работу известный писатель, переводчик, доктор филологических наук, профессор, председатель Совета по русской литературе и литературным связям Союза писателей Казахстана Аслан Жаксылыков. С приветственными словами к участникам обратились директор Международного Центра сближения культур под эгидой ЮНЕСКО Олжас Сулейменов; председатель Союза писателей ТЮРКСОЙ Улугбек Есдаулет; директор Управления исследований, этики и открытости Секретариата

ЮНЕСКО Мело Анжела; председатель Союза писателей Беларуси Алесь Карлюкевич; председатель Союза писателей Чувашии Михаил Юхма; академик Академии российской словесности, главный редактор издательства «Художественная литература» Георгий Пряхин. Был организован просмотр архивной кинохроники V Конференции «Писатели двух континентов». В конференции 1973 года приняли участие 219 литераторов и общественных деятелей из 69 стран мира. 189 писателей и поэтов представляли 55 стран Азии и Африки. Это было масштабным культурным мероприятием 70-х годов XX века. Не менее важным историческим событием явилось и в наши дни.

29 ноября этого года состоялась презентация книги Директора Международного центра сближения культур под эгидой ЮНЕСКО Олжаса Сулейменова «Так было...». «Данная работа является первой книгой мемуаров автора Поэта, которую можно охарактеризовать, как Самосознание культуры. Издание подводит итоги казахстанского общества за прошлый век и первые «растерянные десятилетия 21 века», считает известный публицист Бигельды Габдуллин [4]. По мнению редактора данного произведения Игоря Крупко «новая книга привлечет самое активное внимание в Казахстане и мире, чтобы помочь новым поколениям обрести себя. В этом отношении «Так было...», написанная об истории и прошлом – книга, приближающая будущее» [5]. Олжас Сулейменов – личность многогранная и величественная. Каждое его произведение – уникальное, сложное и полезное явление для всего человечества.

Деятельность МЦСК под эгидой ЮНЕСКО многогранна и «создание ее является важным событием в жизни не только Казахстана, но и всего международного интеллектуального сообщества» [2]. Поэтому, раскрыть его работу в полном объеме невозможно. В статье повествуется некоторые наиболее значимые исторические события, о которых стало известно широкой общественности Казахстана и мировому сообществу. Практические меры Международного центра сближения культур под эгидой ЮНЕСКО направлены на единение культур в планетарном масштабе, что значимо и необходимо народу Казахстана, так как открывает новые пути для сотрудничества, взаимопонимания и взаимодействия. Как отметил Президент Республики Казахстан К.-Ж.Токаев в Послании народу Казахстана «Экономический курс Справедливого Казахстана»,

«Мы стремимся быть частью открытого современного мира, развивая культуру, образование и науку. Достичь стоящей перед нами высокой цели будет непросто. Но если объединить усилия граждан, бизнеса, представителей власти, то нам это по плечу» [6]. Каждому из нас, необходимо прислушаться к мнению Президента РК, позиции руководителя Центра МЦСК и тех деятелей, которые помогают развивать конструктивный диалог между народами мира и стремиться стать образованным, патриотичным, трудолюбивым, справедливым и отзывчивым.

Список литературы

1. Сайт МЦСК. <http://www.icrc.kz/>.
2. Планетарное сознание. 6 октября 2022 года. <https://vecher.kz/shansov-spastis-bylo-maloministr-po-chs-rasskazal-podrobnosti-pozhara-v-khostele-almaty-17013463>.
3. В Алматы почтили память умерших журналистов. 21 октября 2021 года. <https://informburo.kz/novosti/v-kazaxstane-opublikuyut-spisok-umersix-i-pogibsix-zurnalistov>.
4. Бигельды Габдуллин. Публицист. Олжас Сулейменов. Так было... 29 ноября 2023 года. <https://kazpravda.kz/n/olzhas-tak-bylo/>.
5. Игорь Крупко. Так было... 28 ноября 2023 года. https://kzaif.kz/culture/tak_bylo.
6. Послание Президента Казахстана Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана. «Экономический курс Справедливого Казахстана», 1 сентября 2023 года. Официальный сайт Президента Республики Казахстан. <https://www.akorda.kz/ru>.

УДК 378

THE IMPACT OF ARCHAEOLOGICAL MUSEUM CULTURAL VALUES ON THE EDUCATION OF YOUNG GENERATIONS**Zhappasov Zh. Y.,***Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
International University of Engineering and Technology***Shashayeva G.K.,***PhD, Associate Professor,
Abai Kazakh National Pedagogical University
Almaty, Kazakhstan*

Abstract. Currently, much attention is being paid to the spiritual and cultural heritage of nations. In recent years, cultural policy in Kazakhstan seeks to promote the material and spiritual heritage, both within the country and at an international level. Efforts are made to preserve these values in museums and specialized institutions, as well as their cultural transmission in educational programs at colleges and universities. This paper presents some of these politics and shows the vital relation between the work in cultural heritage preservation developed in museums and at educational processes. It also inquires into how these relations can be made more productive by means of Information and Communication Technologies.

Keywords: archeology, cultural values, education, historical heritage, ICTs, museums.

In recent years, the Republic of Kazakhstan is enforcing new strategies to establish stronger ties between cultural heritage institutions and higher educational establishments, corresponding to the ideas of the strategy “Kazakhstan-2050”. According to this strategy, sectors of society dealing with cultural memory should develop cutting edge programs in order to strengthen the relations between the historical part and contemporary common national goals. According to full name of the person, “We must show and create new contemporary heroes as an example for our youth to overcome difficulties”. Such kind of a requirement was given by the society. These requests manifest the growing interest in cultural values. Nowadays the cultural values are newly appreciated and was created a new philosophy, a new point of view [1].

In this regard, the educational reform contemplates large innovations in its main components in order to establish a greater correspondence with contemporary needs. In particular, the reform places a great emphasis on the cultural aspects of education, since they contribute to the development of inner consciousness and spiritual values of people, communities and nations. Thus, cultural regeneration is a priority topic within the regulatory documents [2, p.378].

Educational regulations in the Republic of Kazakhstan are contemplated in the Constitution, where the development of Kazakh history and Kazakh ethnic traditions are deeply embedded in the cultural ways of thinking, and correspond to common human values [3]. These values are the main instruments in upbringing of younger generation. Values satisfy human wishes, needs and interests, and correspond to the particular environment surrounding of a citizen and his or her understanding of these things [4, p.75].

History of the Kazakh culture is one of the most important components of the national history. It reflects the process of scientific cognition of rich history of national ideals. Kazakh culture is a solid base and a teaching aid for deep understanding the nation’s history. From this point of view it is extremely important to introduce the world community to Kazakh nation’s historically authentic culture, its genuine customs and traditions [6, p.272].

The role of museums in the formation of all cultural spheres is huge. Museums are also very

specific state symbols, as they are placed where one can see collections of artistic works developed throughout generations. For this reason, museums are a perfect location to teach and educate young people in the richness of the cultural heritage. Thus, museums achievements can be complementary resources in the education of the younger generation in order to encourage their aesthetical interest in the cultural values of the past. From this perspective, museums are spiritual welfare centers. In the education of younger generation museums are close to folk pedagogy. The upbringing basis of folk pedagogy pays attention to religious studies, education, and life and contributes to introduce young people to the sociopolitical climate in particular societies [5, p.320]. Thus, it is particularly important to find ways of bonding the activities developed in museums with educational practices.

In the course of studying educational and pedagogical influence of museums it has been revealed that they facilitate learning motivation of young people, and they also train their research skills. On these grounds, Kazakhstan laws put in practice intensive ways of academic process management at educational institutions in order to start modernizing pedagogical techniques. Reforms proceed from Constructivist principles: “from particular to general”, ‘from close to distant’ in order to provide learners with the opportunity to develop their general world outlooks based on their individual life experiences [7].

A visit/an excursion to the museum can be offered as a planned event within a ‘Cultural Studies’ syllabus. The subject ‘History of Kazakhstan’ is considered a part of study of such themes as human interrelationship, kinship relations, family trees, the cities of Kazakhstan, and the historical places of homeland. Extra-curricular analytical work can include ‘The archeological museum as a national cultural centre’, stipulating visits to museums so that learners can acquire information about tribes that inhabited the territory of Kazakhstan, or enrich their knowledge of the material culture of the steppe dwellers, as well as learn about historical changes in their homeland and their relations to seasonal patterns and region particularities, or behavioral changes in the work pattern of people. Exposition to the historical and cultural legacy of Kazakhstan can also help to raise the spiritual values of the society. However, it is necessary to define the didactic conditions for training lecturers and teachers how to perform these extra-curricular pedagogical activities, and these are the main goals of Kazakhstan government for the XXI century agenda.

These extra-curricular activities, connected **for instance** with the subjects such as history or cultural studies, are aimed at rousing the learners’ motivation to study the historical and cultural relics and to help them develop aesthetic taste and sensitivity, as well as research techniques. In organizing extra-curricular activities the most important things to be considered are, firstly, to have good timing, to raise the learners’ motivation to conduct the activity, and to plan the appropriate amount of activity.

The theoretical practical methods of providing historical and cultural education to younger learners are as the following: different subject teachers, researchers, historians, literary critics, geographers, and other specialists provide education via museum materials. Among them there is teaching the subjects “Culture Studies”, “The History of Kazakhstan” connected to the museum relics which witnesses the each nation’s mode of life shaped from century to century, its customs and traditions, mentality, every-day social life, its common national peculiarities, and its specifications. As the development of the concept about the individual values orientation to the higher education level is conducted through the harmony between all the spheres of the person’s life at the certain period. When the learners of the subjects “Culture Studies”, “The History of Kazakhstan” study their social environment, they shape their views of human relationships in the context of their development in historical time periods and their inhabiting areas.

Traveling is not only the main value of knowing cultural heritage but also it’s comprehension of the stage changes. A new generation should be provided with values of cultural heritage in the archeological museums, which is directly interconnected with individually oriented activity, where such lectures as

«Kazakhstan from the Stone Age to Middle Ages», «Museum is the center of nation’s culture

», «Traveling to historical places», «Cultural monuments of the Middle Ages », «City culture on the Silk Road», «Saka’s culture, Golden man» will be delivered and it will be exercised by visiting local historically places. The introduction of historical and cultural concepts of this part on individually oriented activity will be carried out by oral information, asking and replying the questions. The students are to be introduced to cultural heritage, protection measures, archeological forms, development of historical processes at the lecture on the theme «Cultural heritage tradition »; at the museum disputes on the results of the values and development of cultural heritage are held as well. At the archeological museum cultural heritage which is aimed at arranging practical activity of younger generation, and interconnection between them will be ensured. Selecting the contents of the subjects to «History of Kazakhstan», «Cultureology» for the first year students according to their age is directly based on activity, health care, individually orientation and competence didactic position. The results are focused on creating competence which is indicated in Kazakh Republic compulsory standard of educational program.

The theoretical conclusion of research work is to be examined on the basis of theoretical research which was prepared in advance. Before starting the experiment in order to determine student’s level for extra-curricular activities in giving moral building activities, materials of cultural heritage have been collected. Here, the results of the observance are the main basis of the experiment. The number of the participants of the experiment is 15. Thus, while teaching values of cultural heritage creation students’ levels of knowledge activities of high, sufficient, middle and low was evaluated [1] (see 1-table)

Table – 1. Cultural heritage influence on students’ getting knowledge, skills

Levels	Indicators
Low level	Participates inert, has not interested in learning of cultural values, and even can’t differentiate the types of cultural values. Student doesn’t catch the importance and the essence of educational work, knows some information about museums and general archeological museums.
Middle level	Student doesn’t understand the significance of educational work, is not interested in visiting museums or has little awareness of cultural and spiritual values, uses cognoscibility activities, can manage with typical tasks, finds information about cultural heritage, uses it in his education. But he is not able to use them in creating logical samples. Student understands values of activities , but persistent interests haven’t been created yet
High level	Student understands the significance of educational work, is interested in cultural values very much, knows different types of approaches, predicts and manages well. The love for cultural and spiritual values is identified in formation of humanity.

The experimental group had the courses of “Kazakhstan history” and “Cultureology” on cultural values. To do a comparative analytical work we arranged control groups with similar results in the preparation level and provided lessons with traditional teaching methods. In the course of the experiment there were several conditions which were tested and summarized: to identify the curriculum content, its methodological cultural values and the impact it can affect the youth; as an identifying tool for students’ creative activity according to their functions we included

different tasks to the study the process; the cultural values under consideration gave students an opportunity to develop and broaden their educational and intellectual knowledge. According to the final diagnostic work and the questionnaire, at the end of the special course students passed to the higher creative level in the use of cultural values, they started to fulfill the tasks on cultural values in the archeological museum more creatively (in a proper level they could work independently, coped with the given tasks, finished them on the highest level and were able to give the results). If we characterize the students' rate we can say that they have a good level of fulfilling the tasks connected with their future profession. Their independent search and preparation for the study process, their abilities and worldview, their fluency and abilities to systemize the data showed the full value, quality and stability of their knowledge.

In the final part of the experiment the students of the experiment group showed their proper knowledge and steadiness of their skills and abilities on cultural and intellectual values [6] (see Table 2).

Table - 2. Index of knowledge and capability of the students

Degree	Experimental group		Observing group	
	Before the experiment	After the experiment	Before the experiment	After the experiment
Low	50,2%	4,0	50,9%	20,8
Medium	33%	44,8	32,5%	59,2
High	16,8%	51,2	16,6%	20,0

According to the table we can see that the way we offered to the teaching process using some didactical conditions got some positive results in forming the students' spiritual culture. It was also obvious that while comparing some observing and experimental information we can see that the degree of knowledge obtained higher rate.

Conclusion:

1) the conclusion of scientific and searching results were achieved according to the suitable methods, aims of the subject;

2) In the search paper it was revealed that the role of cultural values kept in archeological museums is also important in educating process;

3) The role of the above mentioned values in high institutions was revealed;

4) The advantageous usage of the cultural values in humanitarian subjects were achieved;

5) If we can determine the importance of using the cultural heredity in a systematic way, we can foster individuals who are able to work on their own abilities and develop their own ability in doing research. So we can see that we obtained the exact result of our exact aims and objectives;

6) In the process of the whole work it was proved that the system and the methods of improving the knowledge and ability got some advantageous results. However, the research was complicated, and it wasn't possible to keep all the directions in necessary degree.

The work we have done shows only one feature of the process. The research work "The cultural values of archeological museums and their roles in educating the students" is to be kept as a further subject of science, and to be integrated into other disciplines.

As we see, in a short period of time all of these cultural values and heredity influenced on forming spiritual and cultural concepts. Therefore, their importance is not limited. And in conclusion we can say that the given research will help to develop the new ways of forming cultural and spiritual concepts of the students.

Reference

1. Kazakhstan-2050. / <https://primeminister.kz/ru/gosprogrammy/strategiya-kazakhstan-2050>
2. Omirbekova A. The independence and spiritual value. //the materials collection of the conference “Studies of Kazakh and national innovation.” on the 80 anniversary of KazNU named after al-Farabi and 70th anniversary of Zh. Moldebekov. Almaty, Kazak universiteti. – 2013.
3. Shamshatuly I. Spiritual culture and the values. //Vyshaya shkola Kazakhstanana, 2000. –№2.
4. Tabyldiev A. Kazakh ethnopedagogics. Almaty. Sanat, 2001.
5. Altaev Zh., Gabitov T., Kasabekov A. Philosophy and cultural studies: Oku kuraly. – Almaty, Zheti zhargy. – 1998.
6. The standard of general education of the Republic of Kazakhstan. 2.033-2009. / The general rules. – 2007.
7. The standard of general education of the Republic of Kazakhstan. 2.033-2009. / The general rules. – 2011.

УДК 821.512.122.0

SHORT STORIES OF YBYRAI ALTYSARIN

Akhmetzhanova A. T.,

*candidate of historical sciences, associate professor,
International Engineering Technological University*

Alina A. T.,

10th grade pupil, High school-lyceum №24

Almaty, Kazakhstan

e-mail: al.aknur@mail.ru

Abstract. The article is about short stories of a famous Kazakh poet, educator, writer, well-known teacher and scientist-ethnographer the 19th century - Ybyrai Altynsarin. The authors studied and analyzed, the themes of the short stories of the writer. Particular attention is paid to the short stories ‘The Pure Spring’ and ‘Father and Son’ afterward. Every short story has its features, moreover, the authors tried to represent similarities and differences between two short stories.

Keywords: Ybyrai Altynsarin, short stories, teacher, analyze, differences, similarities.

Андатпа. Мақала ХІХ ғасырдағы көрнекті ағартушы, белгілі педагог, этнограф, жазушы, ақын Ыбырай Алтынсариннің әңгімелеріне арналған. Жазушының әңгімелерін авторлар зерттеп талдады. «Таза бұлақ» және «Әке мен бала» әңгімелеріне ерекше назар аударылған. Әр әңгіменің өзіндік ерекшеліктері, ұқсастықтары мен айырмашылықтары туралы баяндалады.

Кілт сөздер: Ыбырай Алтынсарин, әңгімелер, ұстаз, талдау, айырмашылықтар, ұқсастықтар.

Аннотация. Статья посвящена рассказам выдающегося просветителя, известного учителя, ученого-этнографа, писателя и поэта ХІХ века, Ибрая Алтынсарина. Авторы изучили и провели анализ рассказов писателя. Особое внимание уделено рассказам «Чистый родник» и «Отец и сын». Подчеркивается, что каждый рассказ имеет свои особенности, сходства и различия.

Ключевые слова: Ибрай Алтынсарин, рассказы, педагог, анализ, различия, сходства.

Ybyrai Altynsarin was a famous Kazakh poet, educator of Kazakh children, and a major figure in Kazakh history. He made significant contributions to Kazakh education in the 19th century; also, he made huge contributions to Kazakh literature. He is best known for introducing the transition from the perso-arabic alphabet to Cyrillic, which he made for the Kazakh language. In addition, he was famous for teaching in the Western style. As an educator, he opened a lot of Kazakh-Russian technical schools, boarding schools, and schools for girls.

Ybyrai Altynsarin also wrote the first Kazakh grammar book, poetry, for example, one of the popular ones is ‘Come, children, to learn’. The poetry of Ybyrai Altynsarin raises topics of morality, criticism of greed, vanity, knowledge and ignorance, good and evil. While he is more known for his educational efforts and poetry, he also wrote some short stories that reflect the socio-cultural context of his time.

If look at his short stories, the themes of stories were several. Mainly, Ybyrai Altynsarin mentioned these topics in his short stories:

Cultural identity. Y. Altynsarin was a strong advocate for saving and promoting Kazakh culture and identity. His short stories might explore the challenges faced by the Kazakh people in the changing social and cultural landscape of the 19th century.

Social issues. Ybyrai Altynsarin’s works often addressed social issues, such as inequality, injustice, and the impact of modernization on traditional Kazakh ways of life.

Educational values. As an educator, Altynsarin emphasized the importance of education in his writings. His short stories might send moral lessons and the significance of knowledge in personal and societal development.

Historical Context. Ybyrai Altynsarin lived during a period of significant transformation in Central Asia, which also included Kazakh land, the CA marked by Russian colonization and cultural shifts. His short stories reflect the historical context of this nation and era.

The next step is analyzing the short stories of Ybyrai Altynsarin, where readers can see all aspects, which were listed before, of his topics. By the way, my favorite ones are ‘The Pure Spring’ and ‘Father and Son’.

The first short story is ‘The Pure Spring’. The story by Ybyrai Altynsarin is a rich and thought-provoking short story that reveals multiple layers of wisdom. Let us go through with an analysis of its key components. The symbol of the spring is purity and openness. Since spring is clear, cold water reflects the idea of cleanliness and transparency. Meanwhile, ‘the stone and inscription’, was placed by the spring. There was written: “‘Dear traveler, let you be as pure as this spring.” which means be as pure and clean as the spring, where you just have been stop. It introduces the central theme of the story – which means a connection between the spring and human behavior.

In addition, the story illustrates three travelers meeting at a spring, and each of them offers their interpretation of the inscription on the stone near the spring. Thus, let us analyze each perspective of the travelers. There is a merchant, a mullah, and a young man.

The merchant views the constant flow of the spring, accumulating more streams as it progresses, as a metaphor for continuous, hard work. He sees it as an encouragement to work tirelessly, never giving in to laziness, with the outcome being greatness and power. The Merchant’s Interpretation is related to symbol constancy and gradual development: the stream becomes a river, merging with other streams. The meaning of the inscription for him is a call to constant work and striving towards a goal.

The mullah’s interpretation inscription is focused on charity and selfless assistance. He emphasizes that the spring freely provides cold water to those suffering from heat, asking for nothing in return. Thus, the inscription warns against imposing the obligation to respond in kind to those whom you might get help. Also, his interpretation is a moral lesson about doing good without expecting rewards.

The young man sees the constant flow of the spring as essential to its purity, which maintains its purity and love from people and animals. He draws a parallel between the flowing water keeping the spring clean and the necessity for people to keep their bodies and souls pure. He mentioned the importance of maintaining openness and purity in both physical and spiritual aspects. He is urging us to keep it open to everyone so that all aspects of life can be reflected in it.

To my mind, each traveler offers their thoughts on life and moral values. The story shows the ambiguity of symbols and their ability to inspire different ideas in different people. Y. Altynsarin, through the various viewpoints of the characters, encourages reflection on values, morality, and ways of development in life. Moreover, this short story illustrates the social and educational aspects of his work. Travelers explain their point of view, which means how they are supposed to see or want to see their own in society. Also, I think that ‘The Pure Spring’ has the moral of the story, which is Ybyrai Altynsarin wanted to teach us that everybody has their own ‘inscription’ for their life.

The lesson conveyed in the story is universal and applicable to various aspects of life. It encourages readers to work diligently, practice selflessness, and maintain purity in actions and thoughts. In addition, Ybyrai Altynsarin uses nature, represented by the pure spring, as a teacher. The natural elements have the role of life lessons, providing a connection between the environment and human behavior.

In summary, ‘The Pure Spring’ is a beautiful story that explores deep themes of hard work and purity. Through travelers, Y. Altynsarin imparts valuable lessons about the interconnectedness of nature and human life.

The next story, which I would like to analyze, is ‘Father and Son’. One of my best love short stories of the author. The reason of it that this story provides a big lesson about the value of effort, the consequences of choices, and the appreciation of small opportunities.

The story ‘Father and Son’ by Ybyrai Altynsarin contains deep meaning and a lesson about labor, the value of effort, the consequences of choices, and the appreciation of small opportunities. Here is analyze the key moments and lessons that the author wanted to provide.

In my point of view, Ybyrai Altynsarin used the horseshoe as a symbol, which also relates to the social and cultural life of heroes. The lost horseshoe serves as a symbol of an opportunity or task that may seem insignificant or unwanted at first.

Father’s Wisdom in the short story shows a broader wisdom about the value of seizing opportunities and being willing to put in effort, even for small gains. The father’s decision to pick up the horseshoe despite its apparent uselessness reflects his life experiences, a readiness for work, and respect for tiny opportunities.

One of the special things in the story is the horseshoe. Selling the horseshoe demonstrates the transformative power of effort. The father turns a worthless item into something valuable, the thing that can lead to something greater, and rewards of labor. Besides that, cherries in the story are a reward of labor. In addition, it represents the rewards of labor and the larger benefits that can come from initially small efforts.

There are two characters, and one of them is a son. He refuses to pick up the horseshoe but then feels envy when his father gets benefits after selling the horseshoe. The son’s envy of the cherries and his repeated actions of picking up the dropped ones provide the consequences of neglecting or refusing small opportunities. His repeated efforts to retrieve the cherries show the idea that avoiding a small task may lead to greater efforts later on.

The next character is the father. He is that man, who transmits the moral of the story. The father’s final words consist of the main lesson: a little effort in the beginning can prevent bigger difficulties in the future. By drawing a parallel between the son’s refusal to pick up the horseshoe

and the effort needed to pick up the cherries, the father discovers the lesson that considering easy tasks as too difficult may lead to even harder work. Additionally, not appreciating small achievements may result in missing greater opportunities.

The main lesson of the story brings educational effects to the readers. The story has its universality, it is provided about the universal truths of effort and reward, and a valuable lesson applicable to various aspects of life.

In summary, 'Father and Son' encourages readers to recognize the value of small opportunities, appreciate the rewards of labor, and understand the potential consequences of neglecting seemingly insignificant tasks. The story serves as a timeless reminder to approach work with diligence and appreciate the significance of even the smallest efforts.

After analyzing two short stories by the author, let us discuss differences and similarities. Similar elements are having moral lessons, using symbols, and using nature elements such as spring, and cherries for teaching the wisdom of life. Also, both stories touch on universal themes applicable to various aspects of life. They offer insights into human behavior, the consequences of choices, and the importance of values such as hard work and selflessness.

If we talk about differences, there also are several: central themes, elements of narrative, different types of symbols, and relationships between characters. The central theme of 'Father and Son' revolves around the consequences of choices and the appreciation of small opportunities. In contrast, 'The Pure Spring' explores themes of hard work, selflessness, and maintaining purity in actions and thoughts. The narrative elements differ in each story. 'Father and Son' follows the journey of a father and son, focusing on their interactions and the consequences of the son's initial refusal. 'The Pure Spring' features three travelers discussing the inscription of a pure spring and interpreting its meaning. The symbolic elements differ between the stories. In the first story symbols, include the horseshoe, cherries, and the journey itself. In the second one, the main symbol is the pure spring and the inscription on the stone.

The last difference is the relationship between characters. 'Father and Son' places a significant emphasis on the relationship between the father and son. In contrast, 'The Pure Spring' focuses on the interpretations and perspectives of three travelers.

While both stories share common elements of moral lessons, symbolism, and the use of nature as a teacher, they distinctively explore different themes and structures, providing readers with diverse insights into life. Due to that, we can conclude that Ybyrai Altynsarin was a very talented writer, teacher, and educator, who could teach not only children, but also adults with his universal themes, and provide to life of his readers moral values and worthy way of living.

References

1. Алтынсарин Ыбырай. «Кел, балалар, оқылық» жинағы: Көпшілік-танымдық басылым / құраст. А.У.Сужикова. – Алматы: Алматыкітап баспасы, 2022. – 120 б.
2. Алтынсарин Ы. Таза бұлақ: Өлеңдер, әңгімелер, очерктер, хаттар. – Алматы: Раритет, 2008. – 208 б. – «Балалар әдебиетінің алтын қоры» сериясы.
3. Алтынсарин Ы. Қазақ хрестоматиясы. (Киргизская хрестоматия). Алматы: «Білім», 2003. -112 б.
4. Алтынсарин Ы. Әке мен бала / Ы.Алтынсарин. - Құраст. А.Құрманбай.-Қарағанды: «Qasym баспа үйі», 2022. – 126 б.

УДК 378 (045)

РОЛЬ НАЦИОНАЛЬНЫХ ТРАДИЦИЙ В ЭСТЕТИЧЕСКОМ ВОСПИТАНИИ ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ

*Джунусбаева А.М.,
кандидат педагогических наук, и.о. доцента
Алматинский Технологический Университет,
г.Алматы, Казахстан
e-mail: aigul68os@mail.ru*

Аннотация. В данной статье рассматривается роль национальных традиций в эстетическом воспитании подрастающего поколения. Показаны цели, задачи, средства эстетического воспитания, основанные на национальной культуре. Отмечается, что использование народных традиций как средства эстетического воспитания способствует оптимальному развитию художественного искусства, творческих способностей учащихся, толерантности, трудовых умений и навыков, формирования исторической и культурной памяти.

Ключевые слова: эстетическое воспитание, учащиеся, развитие, традиции, национальная культура.

Abstract. This article examines the role of national traditions in the aesthetic education of the younger generation. The goals, objectives, and means of aesthetic education based on national culture are shown. It is noted that the use of folk traditions as a means of aesthetic education contributes to the optimal development of artistic art, creative abilities of students, tolerance, labor skills, and the formation of historical and cultural memory.

Keywords: aesthetic education, students, development, traditions, national culture.

В настоящее время в современном обществе, в век развития высоких информационных технологий актуальной становится проблема глубокого и научного обоснования национальных традиций в воспитании детей, в том числе и эстетического. Во многом это обусловлено ростом национального самосознания и связанного с ним возрождения национальных культур.

Одним из направлений воспитания студентов является эстетическое воспитание, «направленное на формирование эстетической культуры, развитие эмоциональной сферы, приобщение обучающихся к отечественной и мировой художественной культуре» [1, с. 3].

Эстетическое воспитание – многогранный процесс и его однозначного определения до сих пор не существует. Эстетическое воспитание в школе – организованный и целенаправленный процесс формирования у подрастающего поколения развитого эстетического сознания, художественно-эстетического вкуса, способности воспринимать и ценить прекрасное, возвышенное, трагическое, комическое в общественной жизни, природе, искусстве. Органичной составной частью эстетического воспитания является художественное воспитание – центральный педагогический процесс формирования у подрастающего поколения способности воспринимать, чувствовать, оценивать искусство, наслаждаться им, в том числе в процессе их собственной творческой деятельности. Центральным звеном художественного воспитания является художественное образование, имеющее целью обогащение учащихся знаниями, умениями, навыками в области искусства, формирование мировоззрения средствами различных видов искусства.

Цель эстетического воспитания состоит в развитии у подрастающего поколения эстетических чувств и суждений, умения видеть прекрасное и наслаждаться им. Необходимо, чтобы они понимали и чувствовали красоту в жизни и искусстве и в той или иной форме выражали свое отношение к этим явлениям.

Теория эстетического воспитания связывается Казыхановой с выявлением его целей и задач, формированием эстетического вкуса и выборе искусства как средства эстетического воспитания. Цель эстетического воспитания она видит в «способности правильной оценки красоты в окружающей действительности. научить людей понимать и воспринимать произведения искусства, побуждать человека к творчеству» [1,169].

Воспитание такой способности на эстетических явлениях жизни, на образцах искусства, будет способствовать формированию у школьников развитого художественного вкуса, умения глубоко проникать в идейно-художественную сущность произведений искусства и красоту действительности.

Традиционными средствами эстетического воспитания в народной педагогике выступают труд, язык, природа, устное народное творчество, обряды, праздники, эстетика поведения и т.д.

В качестве традиционных средств воспитания используются все компоненты культуры: фольклор, песни, сказки, пословицы, поговорки, праздники, народные игры. Именно они открывают содержание воспитания и обучения детей, основные нравственные правила и идеалы, понимание добра и зла, нормы общения и человеческих отношений: отражают мировоззрение человека через предания и поверья; описывают историю народа в виде эпоса, летописей и устного творчества. Благодаря им раскрываются эстетические воззрения народа, они украшают повседневную жизнь, труд и отдых.

Приобщение учащихся к национальной культуре обеспечивает связь поколений, способствует всестороннему гармоничному развитию личности, решает задачи умственного, физического, нравственного, эстетического, трудового, семейного воспитания. Задача приобщения молодого поколения к культурному наследию сегодня стоит особо остро перед современной системой образования. Так как это является фундаментом стабильной полноценной жизни в настоящем и залогом развития в будущем.

Народные традиции – одно из важнейших средств эстетического воспитания учащихся. Знакомство с общими чертами народных традиций способствует решению труднейших задач, стоящих перед учителями в области эстетического воспитания детей – расширение и развитие у учащихся творческих способностей художественных представлений, духовных потребностей, навыков оценки произведений искусства, становление художественного вкуса.

Как уже отмечалось, основными средствами эстетического воспитания были: природа, устное народное творчество (народный эпос, легенды, сказки, состязания акынов, айтысы), музыка, песни, национальные обряды и традиции. Находясь в тесной связи с природой, наблюдая ее красоту, постоянно общаясь с ней, человек проникается ее гармонией, прелестью, ее совершенством, формирует у себя эстетические чувства, художественные представления и вкусы. Музыкальное творчество казахского народа служит действенным средством музыкально-эстетического воспитания школьников при соблюдении определённых психолого-педагогических условий и тщательном, научно обоснованном отборе форм и методов работы с ними.

Процесс эстетического воспитания личности будет наиболее успешным тогда, когда учащиеся имеют возможность пройти через восприятие наследия своего и других народов, осмысление прогрессивных традиций разных народов.

Использование народных традиций как средства эстетического воспитания способствует

оптимальному развитию художественного искусства, творческих способностей учащихся, толерантности, трудовых умений и навыков, формирования исторической и культурной памяти, любви к родному краю, гордости за людей родного края.

Особую роль в приобщении учащихся к народной культуре играют традиционные и обрядовые праздники. Обрядовые праздники тесно связаны с трудом и различными сторонами общественной жизни человека, во всей их целостности и многообразии. В них присутствуют тончайшие сложившиеся за длительный период наблюдения людей за характерными особенностями времен года, погодными изменениями, поведением птиц, насекомых, растений. Такая народная мудрость, сохраненная в веках, должна быть передана молодому поколению. Много красивых обычаев традиционно существовало у каждого народа. Они помогали людям не терять веры и оптимизма, наперекор всем жизненным неурядицам. Жизнь исторических предков была пронизана поверьями, обрядами, приметами, а будни чередовались с празднествами.

Таким образом, в современных условиях важно соотносить эстетическое воспитание школьников с национально-художественной культурой, осуществлять некоторые изменения педагогического образования в различных социальных, культурных сферах, определить его зависимость от уровня развития национального самосознания.

Основная цель предлагаемых условий – формирование у школьников культурно-исторического сознания, эстетического воспитания школьников средствами национальной художественной культуры. Таким образом, созданные условия, формы и методы эстетического воспитания школьников в значительной степени повысят интерес учащихся школ к национально-художественной культуре школьников, будут способствовать формированию эстетического сознания, чувств и убеждений учащихся в процессе приобщения к произведениям национальной культуры [2,79].

Язык – феномен культуры и сокровищница культуры того народа, который говорит на этом языке. Поэтому при изучении языков – как родного, так и неродных – открываются широкие возможности для ознакомления школьников с культурными ценностями как своего народа, так и тех народов, языки которых изучаются, ибо «всё, что есть у народа в его быте и понятиях, и все, что народ хочет сохранить в своей памяти, выражается и сохраняется языком».

Широкие возможности для изучения и знакомства с народными традициями предлагают учебные занятия по многим предметам. Важно не только наследие народа, но и сделать его частью современной жизни, предметом пристального и подробного изучения. В частности, включать материалы народных традиций в школьную программу, настроив их таким образом, чтобы у школьников сложилась определённая система знаний о народном искусстве, а во взаимосвязи с этими знаниями вырабатывались приёмы ремесла. Главное – обеспечить на уроках эмоциональный контакт внутреннего мира учащихся с произведениями мастеров с целью развития у него творческих способностей и формирования эстетического воспитания.

Основными средствами при этом являются декоративно-прикладное искусство, национальная одежда и другие средства. Важно сформировать у молодого поколения представления, что культура разных народов имеет жизненное одинаковое содержание, одинаковые ценностные и нравственные ориентиры, но в то же время культурное наследие любого народа по-своему красиво, самобытно, неповторимо, к нему нужно относиться очень бережно.

В современных условиях возрастает важность и актуальность вопросов формирования в сознании учащихся общечеловеческих, гражданских и духовных ценностей и человеческих свойств, необходимости всестороннего и непрерывного психологического исследования процесса развития личности ученика, познания его индивидуальных особенностей, развития,

в правильном направлении, оказания помощи и поддержки в различных социальных и морально-психологических условиях, формирования в условиях демократизации общества нового гражданина через казахское национальное искусство.

Следовательно, политика реформирования системы образования должна проводиться, во-первых – в соответствии со спросом на труд, технологию, профессиональное образование, во-вторых – в направлении учета особенностей, способностей, активности каждого ученика, соблюдая единство образования и национального воспитания. Отсюда следует, что раньше не уделялось внимания вопросу национального воспитания. Однако, до сегодняшнего дня не нашли полного решения вопросы развития эстетического познания учащихся через национальное воспитание, учитывающее необходимость усиления роли научных факторов в процессе формирования эстетического познания подрастающего поколения через национальное искусство происходит изучение духовного опыта, национального культурного наследия, что способствует зарождению у учащихся чувства любви к своей нации.

Одним из основных принципов культурной политики Казахстана является глубокое изучение национальной традиции, признаков идентичности нашего общества, разработка ценностных ориентаций всего комплекса явлений, которые можно объединить в понятие «культурное национальное наследие», а также исследование тенденций эволюции их восприятия и интерпретации современниками и выбор форм культурной модернизации. В настоящее время мы являемся свидетелями процесса становления казахской культуры как ядра, вокруг которого объединяется, но не растворяется культурная общность всего казахстанского народа. Казахский народ всегда был открыт к восприятию других культур. И одна из основных особенностей его менталитета – уважение к культуре, религии, традициям и обычаям другого народа. Однако в сфере образования и просвещения еще предстоит разработать модель культурного наследования историко-культурного опыта, определить условия трансляции этого опыта с учетом социокультурных идентичностей [3,34].

Таким образом, созданные условия, формы и методы эстетического воспитания подрастающего поколения, основанные на национальных традициях, в значительной степени повысят их интерес, мотивацию, будут способствовать формированию эстетической культуры. Эстетическое воспитание играет большую роль в воспитании высокообразованного, культурного и нравственного человека, обеспечивает комплексный подход к развитию личности, и проявляется это в его отношении к людям, к труду, к искусству и к жизни в целом.

Список литературы

1. Казыханова Б.Р. Эстетическая культура казахского народа. – Алма-Ата: Казахстан, 1973. – 330 с.
2. Батурина Г.И., Кузина Т.Ф. Народная педагогика в современном учебно-воспитательном процессе. - М., 2008
3. Художественное образование в Республике Казахстан: осмысление национальных традиций и сближение культур. Аналитический доклад. UNESCO Office Moscow, Kazakhstan National Federation of UNESCO Clubs, 2010, 53p.
4. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000212068_rus

УДК 130.2 (045)

ПРОБЛЕМЫ КОНСТРУКТИВНОГО ДИАЛОГА В СОВРЕМЕННОМ ГЛОБАЛЬНОМ МИРЕ

Камырова Г.А.,

кандидат педагогических наук, сениор-лектор

Алматинский технологический университет

г. Алматы, Казахстан

e-mail: kamyravazhana@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы конструктивного диалога в современном глобальном мире. Определены основные факторы, обеспечивающие эффективность и актуальность диалога культур. Выявлена необходимость выработки механизмов формирования правил межнационального, межкультурного диалога. При этом подчеркивается важность сохранения национальной идентичности народов, недопущения гегемонии одной из множеств культур и ценностей, формирования и распространения принципов гуманизма и верховенства общечеловеческих ценностей. Также в статье рассматриваются проблемы воспитания культуры толерантности.

Ключевые слова: консенсус, диалог, культура, культурный релятивизм, межнациональный диалог, международные отношения, конструктивный диалог.

Abstract. The article discusses the problems of constructive dialogue in the modern global world. The main factors ensuring the effectiveness and relevance of the dialogue of cultures are identified. The need to develop mechanisms for the formation of rules of interethnic and intercultural dialogue has been identified. At the same time, the importance of preserving the national identity of peoples, preventing the hegemony of one of the many cultures and values, forming and disseminating the principles of humanism and the supremacy of universal human values is emphasized. The article also discusses the problems of fostering a culture of tolerance.

Key words: consensus, dialogue, culture, cultural reality, interethnic dialogue, international relations, constructive dialogue.

В современном мире наряду с глобализацией и интеграционными процессами, со стремлением выработки общечеловеческих ценностей и общегуманитарных целей, в мировом сообществе мы наблюдаем нарастание межэтнических и религиозных противоречий, кризисных ситуаций в политике и других сферах жизнедеятельности людей. В связи с этим, разработка новых подходов к проблеме конструктивного диалога, достижения консенсуса является весьма актуальным. История доказывает нам, что конфронтация при взаимоотношениях в политической, экономической, межэтнической и других сферах приводит к кризису и конфликтам, которые могут тянуться десятилетиями и перманентно вспыхивать. При такой ситуации говорить о развитии и прогрессе не приходится.

Проблема конструктивного диалога культур приобрела, на сегодняшний день, поистине глобальную актуальность. Это в значительной степени объясняется процессами глобализации, в которые оказались включенными все народы мира, находящиеся на разных уровнях развития, имеющие свои религиозные представления и убеждения, традиции, национальные культуры.

Глобализация как способ общечеловеческого объединения носит довольно противоречивый характер. Много споров вызывает проблема сохранения национальной идентичности и гегемонии западных ценностей и культур. Закрытые общества стеной

оградились от внешнего мира дабы сохранить свои культурные традиции и ценности. Однако это приводит часто к изоляции и напряженным взаимоотношениям с внешним мировым сообществом. Исходя из этого, вполне логичными являются вопросы: как противостоять культурной глобализации; как утвердиться в собственной идентичности, при этом, не вступая в конфликт с представителями других культур; как не допустить масштабного столкновения цивилизаций? Выход из сложившейся ситуации нам видится, прежде всего, в налаживании диалога культур. Однако, далеко не все, как на Западе, так и на Востоке, считают конструктивный диалог культур в принципе возможным и необходимым. «Диалог культур нельзя понимать как просто процесс, в ходе которого создается некий новый универсальный синтез. Необходимо помнить о том, что культуры не просто не слагаются и не вычитаются, они единичны, единственны; каждая культура равна самой себе» [1, 32]. В процессе построения диалога с иными культурами, цивилизациями необходимо помнить о самобытности и уникальности каждой культуры, так как не допустимо, стремиться к достижению единообразия в мировосприятии, в понимании смысла общечеловеческого общежития. В то же время необходимо прилагать усилия к выработке единых согласованных подходов к проблемам мирового порядка, ведь именно от них зависит судьба человечества. «Диалог культур возможен только при условии, если извне привнесенные в культурную жизнь общества идеи способствуют расширению мировоззренческого горизонта, упрочению нравственных начал, обогащению содержания культуры, совершенствованию экономики, науки и техники, улучшению жизненного быта» [1,32]. Культурный диалог невозможен, в случае если новые ценности, проникающие в жизнь этносов и народов, приводят к искажению культурных основ существования общества, деформации моральных устоев и норм, развращению сознания подрастающего поколения, деградации индивидуального и общественного сознания. Культурный релятивизм, которое формировалось не одно десятилетие, в обществах не отменяется, наоборот становится все более важным компонентом самоидентичности и самоопределения народов. Все культуры равны в своих правах и имеют одинаковую ценность. И разнообразные культуры, даже те, чьи моральные убеждения конфликтуют, не следует рассматривать с точки зрения правильного и неправильного или хорошего и плохого. Современные антропологи считают все культуры одинаково законными проявлениями человеческого существования, которые следует изучать с полностью нейтральной позиции.

Развитие культуры, несмотря на определенную степень самостоятельности, разную для различных культурных явлений, все же представляет собой неотъемлемую часть эволюции общества. Прогресс в обществах в целом идет эволюционным путем. Существуют менее высокие и более высокие типы общества. Разные социумы находятся на разных ступенях общественного развития. Соответственно прогресс имеет место и в культуре. Разные локальные культуры развиваются по своему уникальному пути. Различия и самобытность культур есть главная проблема конструктивного диалога и консенсуса обществ.

Благодаря культурному диалогу мы можем узнать о разнообразии и богатстве культурного наследия, а также преодолеть стереотипы и преодолеть разделения, которые могут возникнуть из-за недостатка понимания и неправильных представлений о других культурах.

В этой связи, важным является нефорсированное внедрение общечеловеческих, международных ценностей в культуру и традиции обществ. Воспитание нового поколения, приобщенного к нормам общепринятого цивилизованного поведения, восприимчивого к глобальным мировым проблемам и принципам гуманизма. «Рецептов исправления ситуации может быть много, но, несомненно, одно – без просвещения и приобщения населения к нормам цивилизованного поведения, без формирования полноценного среднего класса и построения гражданского общества с реальным разделением властей и безусловным соблюдением

равенства всех перед законом, любые попытки изменить положение вещей останутся, в лучшем случае, благими пожеланиями. В этом, собственно, и заключается повышение уровня цивилизации для страны в целом и отдельных ее граждан, в частности» [3]. Это весьма и весьма сложная задача, ведь основным институтом воспитания и социализации личности является семья. Семья передает свои национально-культурные ценности, моральные устои общества, традиции из поколения в поколение, и считает это своей основной воспитательной функцией. В этой связи важнейшей ролью общеобразовательных учреждений, высших учебных заведений является привитие молодежи принципов гуманизма, общечеловеческих ценностей и правил межнационального диалога.

Совершенно ясно, что подобного рода цели и задачи быстро и бесконфликтно не решаются, а потому и остается рассчитывать на конструктивный диалог, которому, по существу, нет альтернативы. Перед гуманитарными науками открывается широкий спектр научно-исследовательских направлений в решении сложнейших проблем, поскольку их целью является не только помогать в приобретении молодежью знаний, но и повышение уровня сознания и культуры, формулировать и привносить в общественное сознание адекватные современному миру мировоззрения и ценности, консолидируя на этой основе широкие слои населения и способствуя культурному процветанию и действительно цивилизованному развитию обществ.

Современные тенденции к проявлению социальной активности личности, уважающей духовные, национальные истоки культуры и традиций как своего так и иных народов, усиливают требования к образовательным учреждениям в переосмыслении системы образования, ориентированной на воспитание толерантной личности, с высоким уровнем культуры и сознания, уважающей права других людей, отстаивающей свою позицию с помощью конструктивного диалога, добывающей высокий уровень правовой культуры.

По мнению некоторых экспертов, данные тенденции не получили должного теоретического осмысления в аспекте проблемы воспитания толерантности средствами конструктивного диалога. Имеется ряд противоречий между потребностью современного общества в личности, способной проявить толерантную позицию на основе гуманистических поликультурных ценностей и недостаточным научным осмыслением процесса воспитания толерантности в конструктивном диалоге как педагогической цели, педагогическим потенциалом образовательного учреждения.

Обществу необходимо осмыслить важность диалога культур и консенсуса по важнейшим вопросам, имеющим глобальное значение, это будет служить укреплению мира и примирению между государствами и нациями. Обмен мнениями и идеями позволяет находить общий язык, решать конфликты и находить компромиссы.

Культурный диалог позволяет обмениваться идеями, традициями, ценностями и знаниями между разными культурами. Это позволяет расширить кругозор, узнать больше о других культурах и научиться ценить их разнообразие. Безконфликтное решение спорных вопросов должно стать самоцелью и преимуществом международных отношений. Военизация, проявление агрессии, как метод решения спорных вопросов не имеет никакой степени эффективности. Более того, приводит к нарастанию противоречий и напряженности на международной арене.

В современном мировом сообществе мы становимся свидетелями все более ожесточенных методов ведения переговоров, споров и дискуссий. Оппоненты в качестве методов давления все больше используют агрессивную силу, запугивание. На лицо откат дипломатических, гуманистических, цивилизационных методов на второй план. Важнейшее условие культуры конструктивного диалога – уважительное отношение оппонентов друг к другу, взаимное признание достоинств той и другой стороны. Это аксиома, но именно это условие в настоящее время чаще всего нарушается.

Конструктивность ведения диалога во многом зависит и от того, удастся ли его участникам своевременно пресечь эскалацию эмоционального возбуждения, направить дискуссию в деловое русло, чтобы достичь соответствующего результата. В сфере политической это наиболее остро необходимо, потому как это главенствующая сфера, связанная с принятием и реализацией важнейших решений как для страны и региона, так и для мирового сообщества.

Таким образом, для ведения конструктивного диалога необходимы нацеленность на результат, на безконфликтное решения вопроса, соблюдение простых этических норм поведения и речи.

Список литературы

1. Толлок Е.С. Роль конструктивного диалога культур в разрешении проблем глобализирующегося мира. Балаковский инженерно-технологический институт – филиал ФГАОУВО «Национальный исследовательский ядерный университет. – С. 32.
2. Чумаков А.Н. «Культурно-цивилизационный диалог как способ решения проблем в современном мире». Журнальный клуб «Интелрос. Российского философского общества» №3, 2012, стр 4.

УДК 001.01.18

ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ РУХАНИ КЕҢІСТІГІНДЕГІ ҚОЖА АХМЕТ ЯССАУИ ФЕНОМЕНІ

Тасилова Н.А.,

*тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., Қазақстан
e-mail: tasnaz@mail.ru*

Аңдатпа. Мақалада Орталық Азиядағы сопылықтың маңызы мен таралуы және ұлы тұлға Қожа Ахмет Яссауидің рухани өмірге, мәдениет пен қоғамға қосқан еңбектері мен үлесі жан-жақты зерттеледі.

Кілт сөздер: Қожа Ахмет Яссауи, Яссауи ілімі, руханият, сопылық.

Ислам дінінің Орталық Азия мен Қазақстан аумағында таралуына үлес қосқан шоқтығы биік тұлғалардың бірі - Қожа Ахмет Яссауи болып табылады. Өйткені оның еңбектері мен даналық хикметтерінің маңызы күні бүгінге дейін өзекті. “Диуани хикмет” атты мәшһүр тұлғаның қаламынан туған еңбегі халықтың рухани азығы мен тәлім-тәрбиелік қасиеттерін молайтуға ықпалын тигізді. Қожа Ахмет Яссауи Сайрам қаласында дүниеге келіп, Түркі әлеміндегі мұсылмандық дәстүрді орнықтырған ғұлама ұстаз.

Қазіргі таңда Қожа Ахмет Яссауидің еңбектері мен оның ілімін зерттеп, танып білу арқылы қоғамдағы құндылықтарға деген көзқарастарға рухани баға беру арқылы, ұлы тұлғаның еңбектерінің маңызын анықтау арқылы адамзат өзінің санасын рухани тұрғыда жетілдіре алады. Сондықтан Яссауидің ілімі мен еңбектерін танып біліп, Орталық Азия мен Қазақстандағы маңызын анықтау өзекті мәселе болып табылады.

Қожа Ахмет Яссауи шығармашылығы, рухани адамгершілік мұралары философиялық, тарихи, мәдени, әдебиеттану, тілтану т.б. бағытта біршама зерттеліп, тиісті бағасын алып келеді. Зерттеушілер Жандарбек З., Асгар Сабери, Байтенова Н.Ж., Сариева К., Орынбеков

М.С., Гулям Хусейн, Барлыбаева Г., Нуртазина Н.Д., Қамбарбекова Ғ., Әбдірасілқызы А., Керімбай С. еңбектерінде түрлі бағыттар бойынша қарастырылады.

Ислам дінінің Орталық Азия мен Қазақстан аумағында таралуына үлес қосқан шоқтығы биік тұлғалардың бірі - Қожа Ахмет Яссауидің еңбектері мен даналық хикметтері бүгінгі таңда шет мемлекеттер мен Орталық Азия елдерінің зерттеушілері тарапынан зерттеу нысанына алынып, тарихи, діни-философиялық, әдеби, рухани-мәдени, психологиялық, логотерапиялық бағыттарда зерттеу еңбектері жариялануда. Яссауи және оның феномені туралы деректі фильмдер мен көп сериялы фильмдер түсіріліп, бағдарламаларда оның ілімі жан-жақты талқылануда.

Орталық Азия аумағында исламның дамуында сопылық ілімнің маңызды рөл атқарғаны баршамызға мәлім. Сопылық ілімнің пайда болу тарихы сонау грек, үнді философтарынан бастау алғанымен, бұл бағыттың дамуы Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.а.с.) кезеңінде кең етек жайған екен. Қазақстанда сопылық ілімі - Қожа Ахмет Яссауи ілімінің арқасында белгілі болды, қазақ ағарту ісінің көптеген көрнекті өкілдері сопылықтың белгілі бір ұстанымдарын жөн көрді. Қазақстанда сопылық рухани-адамгершілік және діни-ой толғаушылықтан бастау алып, ақида ретінде игерілді деуге болады. Сопы өз өмірін тәуелділіктен тазартуға, сафа – пәктікке арнайды және нәпсі сияқты туа біткен инстинктке тәуелділікті барынша азайтуға ұмтылды. Ол бойынша екі сезім адамды сөзсіз бақытсыз етеді. Бұл жек көру және өлімнен қорқу сезімдері. Сопы үшін ең бірінші қадам – өз бойындағы осы сезімдерді жою болып табылды. Тақуалықпен рухани құндылықтардың ең биік деңгейіне көтеріліп, Алланың махаббатына ұмтылудан асқан ләззаттың жоқтығын негіздейді. Сопы үнемі махаббатқа толы болса, өлім қорқынышын оңай жеңеді делінген. Қазақстандағы сопылық тарихының тамыры тереңде жатыр. Сопы деген сөз – даналық деген ұғымға сай келеді. Сонымен қатар «Суф» яғни, мағынасы «Жүн» деген сөзді береді. Бұл қарапайым адамдардың, жүннен жасалған заттарды киюшілер деген, яғни қарапайым киініп, таза дінді ұстанушылар дегенге саяды екен. «Саф» деген сөздің өзі – таза деген мағынаны береді дейді. Сопылар – ерекше тақуалығы мен ықыласы және рухани тазалығы мен қарапайымдылығымен адамдар арасында Аллаға жақын адамдар ретінде танылды деуге болады. Ислам пайда болған Араб елінде Құранды жазу, тарату барысында осындай дәрежедегі сопылар мектебі қалыптасып, қанатын жайған болатын. Олардың өмірі Алланың жолына түсуге, ойы мен ниетін түзеп, Алланы сүйіп, Алладан қорқу, риядан таза жасайтын құлшылықтарға негізделген болатын.

Орталық Азияда Қожа Ахмет Яссауи сопылық дүниетанымның ортақ ұлы тұлғасы ретінде танылды. Яссауидің ілімі Аллаға құлай беріліп, нәпсісін тыйып, Жаратушыға ғашық болу арқылы дүние азаптары мен күнәлардан құтылуды негіздейді екен. Бұл ілімді Орталық Азия халықтарының ішінде таратып, оның бір деректер бойынша 12 мың шәкірті, тағы бір деректерде 99 мың мүриттері болған екен. Бұл шәкірттері Яссауи мектебінің ілімін Орта Азиядан Иран, Әзербайжан, Хорасан, Кавказ, Пәкістан, Анадолыға дейін таратқан мәшһүр болды.

Яссауи түркі тілдес халықтар арасында исламның таралуына орасан зор үлес қосып, сонымен қатар түркі тілдес халықтар арасында ең алғашқы сопылық шығармашылықтың авторы болды. Исламосфера бойынша ұлтты құрайтын екі негізгі элемент бар. Оның біріншісі – дін, екіншісі – тіл. Дін – өркениеттің өзегі болса, тіл – мәдениеттің өзегі болып табылады. Осы элементтердің біреуі жойылған кезде, ұлт өз болмысынсыз қалады [1]. Сондықтан да түркі халықтарының болмысына жат емес, түркі тілінде Құран мен шарифат негіздерін үйреткен бірден бір ілім – Яссауидің сопылық бағыты болған екен.

Қазақстанда сопылық бағыты Қожа Ахмет Яссауи ілімінің арқасында рухани-адамгершілік және діни-ой толғаушылық бастау алып, ақида ретінде игерілді деуге болады. Сопы өз өмірін тәуелділіктен тазартуға, сафа – пәктікке арнайды және нәпсі мен тағам

сияқты туа біткен инстинкттерге, өзін-өзі сақтау инстинктіне тәуелділікті барынша азайтуға ұмтылады. Екі сезім адамды сөзсіз бақытсыз етеді. Бұл жек көру және өлімнен қорқу. Сопы үшін ең бірінші қадам – өз бойындағы осы сезімдерді жою. Сопы үнемі махаббатқа толы, өлім қорқынышын оңай жеңеді. Қазақ даласындағы даналық дәстүрі, ойшылдық үрдісі, шартты түрде алғанда IX ғасырдан басталып, өткен ғасырдың соңғы жылдарына дейін жалғасып келді. Осы уақыт аралығында қаншама ғұламалар, дін ғалымдары, діни дәреже бойынша барлық құрметті атақты иеленген тұлғалар өмір кешті. Олардың ғұмырлық мүдделері мен мақсаттары шынайылыққа негізделген, яғни ақиқатты іздеуге деген талпыныстан тұрады. Ислам жергілікті халықтың көне әдет-ғұрыптарымен бірігіп, осы аймақтағы әлеуметтік қарым-қатынастарға бейімделіп, олармен толық үндесе білді. Орта Азия халықтарының этникалық ерекшеліктеріне қаныққан өзіндік діни түсініктері қалыптасты. Оның қалыптасуында А. Яссауи мен оның шәкірттерінің рөлі зор болды. Яссауи ілімі мен шығармашылығы түркі халықтары рухани мәдениетінің барлық саласында әдебиетінде, тарихында, салт-дәстүрінде, дүниетанымында, ойлау жүйесінде өзіндік із қалдырды. Ұлы ойшыл ақын мұрасын зерттеп-зерделеу ұлтымыздың төл болмысын, түп негізін тану болып табылады. Қазіргі таңда Яссауи мұрасы философиялық, тарихи, әдеби, мәдениеттанушылық, этнопедагогикалық, тілдік тұрғыдан зерттеу нысанына айналууда. Қожа Ахмет Яссауидің “Диуани хикмет” атты еңбегі отандық ғылымда әдеби тұрғыдан көбірек зерттелген. Қожа Ахмет жаңа ислам өркениетіндегі түркі халықтарының рухани даму бағытын айқындап берді, оның арқасында сопылық философиялық жүйе ретінде түркі халықтарының рухани дүниетанымында шешуші рөл атқарды. Түркі халықтары тек Аллаға ғана құлшылық етіп, сенім арқылы түркілер шығыстың да, дүниежүзінің де діни философиясын үйренді. “Диуани Хикмет” тек қана діни сопылық әдебиет емес, түркі-тілдес халықтардың ортақ мұрасы, халықты адалдыққа, әділдікке, ізгілікке, сабырға шақырып, ауыздан-ауызға, ұрпақтан-ұрпаққа жеткен мұра болып табылады.

Яссауи тұлғасы жайлы айтатын болса, ол сопылардың сұлтаны, қазақтың исламдық әдебиетінің негізін салушылардың бірі, ал оның әдеби мұрасы - бүкіл ислам дүниесінің ортақ қазынасы болып табылады. Оның жеке тұлғасын тану қазіргі таңда өзекті болып табылады. Яссауидың өзі “дәптер сани” яғни екінші дәптер деп атаған еңбектің атауының да өз мәнісі бар. Тегінде қасиетті Құранды бірінші дәптер ретінде қарастырып, содан бастау алатын болса, өз шығармаларын екінші дәптер деп атап, сопылық сарында арнаған. Оны парсы әдебиетінде де өте жиі ұшыратуға болады. Қожа Ахмет өзінің парсы тілін жетік меңгергендігі турасында 132-хикметте кеңінен тоқталып өтетіндігі де талай жұмбақтың шешуін табуға жетелейтіндігі айқын. Жалпы, Қожа Ахмет Яссауидың қазақ әдебиеті мен фәлсафасы үшін маңыздылығы әлі де болса терең үңілуді қажет етеді. Ислам діні Түркістанға жеткенше үш түрлі мәдениетті: арабтық, ирандық және түркілік мәдениетті өткеріп, кейіннен түркі қауымының басын қосып, оны біріктіре білді. Оның нәтижесі іргесі мығым жаңа бір мәдениетке бастап әкелді. Сол арқылы олар әртүрлі мәдениеттің қыспағында бола отырып, өзінше бір бірігу орталығын құрып, оны басқара білді. Атап айтқанда, жаңа мәдениет үлгісі - Бұхара мен Самарқандта Түркістанның мәдени және діни астаналары жасақталды. Ұлы ойшылдардың бірқатары осы қалаларда дүниеге келді. Медреселер мен мешіттер көптеп салынып, оның әрқайсысы ислам дінінің таралуына көптеп көмегін тигізді. Қожа Ахмет Яссауидің мәртебесі мен дәрежесін толығырақ ашып көрсету үшін, сопылық тақырыбын зерделесек, сопылық негізінен әлі де болса зерттеуді қажет ететін ілім. Ол көбінесе адамның ішкі ой-тұжырым толғауларының сыртқы өмірге тигізетін әсері. Сол әсер арқылы адамның қиыншылығы мен тартысы мол дүниелік істерден сырт айналуы сопылық жиынтығын құрайды. Сопылық - Алланың берген қызықтарын да, қиыншылықтарын да бір дәрежеде тарту ретінде қабылдау болып табылады. Алланың бергендерін - идеал тұтынып, қанағат ету маңызды болып табылады. Сопыларының ішінде

Қожа Ахмет Яссауидың алатын орны айрықша. Оны парсы ақыны Фариддуддин Аттар “Түркістандық Пір” деп атаған. Түркі жұртында Қожа Ахмет Яссауиге жететін ешкім жоқ. Әмір Әлішер Науаи өзінің “Нафақатул Унс” атты аудармасында Ахметтің туған жері Иасы қаласы деп көрсетеді. Ахмет Яссауидің өзі де өзінің бір хикметінде “атым - Ахмет, елім - Түркістан,” - деп жазады. Ахмет жас кезінен бастап өзінің ерекше қабілетімен таныла бастаған. Арыстан баб оның мүршиді болған. Өзінің хикметтерінде айтқандай ол жеті жасында Арыстан бабты кездестіреді де оның құзырына бас иеді. Ахмет Яссауи Арыстан баб дүние салғаннан кейін Бұхара қаласына келіп, шәкірт болады. Бұхарада Ахмет ирандық шайқы Жүсіп Хамаданидің құзырында болып, сабақ алады. Ахмет Яссауи 1110 жылы Жүсіп Хамаданидің қолында болып, тәлім алады. Осы мерзімде арасында ол сопылықты танып біледі. Жүсіп Хамадани дүние салғаннан соң, оның орнына Абдолла Баррақи, ол дүние салғаннан соң, Хасан Андаки мүршиді болады [2]. Ахметтің алдындағы міндет - өте үлкен аймақты алып жатқан Түркістан елінің көшпелі халқына, Ташкент, Сырдария өзені жағалауы елдеріне өзінің үйренгенін паш ету керек болатын. Ахмет Яссауидың өзі түрік, парсы, араб тілдерін жетік білетін болғандықтан, шарифат заңдары мен тарихат әдептерін жергілікті халықтың ауыз әдебиетіне сәйкестендіріп, өте жеңіл өлең жолдарымен жеткізе білді. Оның бұл шығармалары “хикмет” деп аталып, бүкіл Түркістан халқына таралып кете барды. Сонымен қатар осы істердің нәтижесі ретінде “Яссауи” атты сопылық ілімі дүниеге келіп, бұл ілім қанатын кең жая бастайды. Ахмет Яссауидың ойынша, Алла Тағалаға құлай берілу, оған ғашық болу - иман келтірудің бір түрі болып табылады. Адам баласы тек Аллаға ғашық болу арқылы ғана дүние азаптары мен күналарынан құтылады. Нағыз мүмін жанын да, малын да Алла Тағала жолына еш тартынбастан арнай білетін сақи жан. Шарифатқа амал етіп, Пайғамбардың сүннетін орындау және Алла Тағаланың әрбір келтірген ісіне ризашылықпен қарау - адамды нәпсіден қайтарады [3].

Орталық Азия халқы Қожа Ахмет Яссауиді рухани асыл тұлға деп санайды. Олар Қожа Ахмет Яссауи мен Түркістан қаласына рухани тұрғыда үлкен мән береді. Түркістан көне әрі бай тарихқа ие мұсылманның ұлы теологы – Қожа Ахмет Яссауи өмір сүрген көне қала болып табылады. Қожа Ахмет Яссауидің Орталық Азиядағы Яссауи деген атпен белгілі өзіндік ілімі бар. Бұл ілім өлке халқының діни қалыптасуында орасан зор рөл атқарды. Ахмет Яссауи адам мен қоғам мәселелеріне де айрықша назар аударған. Ол бұқара халыққа үстемдік құрған әмірлердің, бектердің, қазылардың әділетсіз істерін сынайды, бұл дүниенің жалғандылығын айтады. Оның сопылық ілімінің басты мақсаты – адамның болмысын жетілдіру, адам бітіміне тән кейбір жағымсыз әдеттерді сынау. Сондықтан да Яссауи Құдай атынан парасаттылыққа, әділдікке, ізгілікке, тазалыққа үндейді. Оның ілімінде адамгершілік, гуманизм ойлары дін арқылы түсіндіріледі. “Кімде кім жамандық жасаса, ол күнәдан арыла алмайды, кімде – кім жақсылық жасаса, ол құдайдың сүйіктісі болады”. Адам проблемасы, гуманизм, адамның дүниеге қатынасының жалпы формалары – бұрынғы және қазіргі философияның зерттеу. Құдайды тану негізінен этикалық акт деп атауға болады. Яссауидің қоғамдық-саяси және әлеуметтік дүниетанымының негізінде де этикалық идеялар жатыр. Оның пікірінше кез келген саяси және қоғамдық қызмет имандылық, әділеттілік, даналық, мейірімділік т.б сияқты гуманистік, моральдік – адамгершіліктік принциптерге негізделуі қажет. Яссауидің мораль мен сопылықты біртұтас етіп қарастыру идеясы парсы сопысы Фарид ад-дин Аттаридің “Сопылық” қағидасымен сәйкес келіп тұр.

Яссауидың ғасырлар бойы өшпес асыл мұрасы “Диуани хикмет” яғни “Даналық кітабы”, көне түркі тілінің қыпшақ диалектісінде жазылған. “Диуани хикмет” исламның негізгі ережелері мен қағидаларын ашып көрсетеді. Тарихат дегені сопылық ілім, хакихат – Құдайға жақындау, ал мағрипат дегені дінді білу болып табылады. Яссауидың еңбегінде шарифатсыз, тарихатсыз, мағрипатсыз хакихатқа жету мүмкін емес делінген, яғни Құдайға жақындау мүмкін емес. Яссауидің айтуы бойынша аса зәру деген 40 сатылы осы жолды

білмеген жанның дәруіш (сопы) болуы харам. Ол сатылар 10 сатысы – шарифатқа, 10-сатысы тарикатқа, 10-сатысы мағрипатқа, 10-сатысы хақиқатқа негізделеді. Яссауи өз еңбектерінде имандылыққа, сабырлыққа, кішіпейілділікке, адамдарды адал, мейірімді болуға шақырды. Қожа Ахмет жаңа ислам өркениетіндегі түркі халықтарының рухани даму бағытын айқындап берді. Яссауидің арқасында сопылық философиялық жүйе ретінде түркі халықтарының рухани дүниетанымында шешуші рөл атқарды. Түркі халықтары тек Аллаға ғана құлшылық ете бастады.

Қожа Ахмет Яссауидың өлеңдері Қазан қаласында қолжазба тізімдерімен қатар араб графикасымен басылып шыққан. 1896-1905 жылдары 149 хикметтер толық басылымдарда жарық көрді. Ол Санкт-Петербург, Түркияда, Қазан, Ташкент баспаларында бірнеше нұсқаларында сақталынған. Бірнеше тілдерге аударылып, бірнеше рет көшірілген. Қазіргі таңда хикметтер көптеген тізімдерде сақталған. “Диуани хикмет” шығармасында тәлім-тәрбиелік ой-пікірлерінің үлкен бір саласы - имандылық тәрбиесі. Осы кезге дейінгі педагогикада тәрбиенің сан алуан түрлері сөз болғаны белгілі. Олар ақыл-ой, дене шынықтыру, адамгершілік тәрбиелері. Осынау тәрбие түрлерін ескі сарынмен топтастырмай-ақ, олардың барлығын жинақтап оны имандылық деп білеміз. Оның ойынша адамның имандылығы оның тілегінен, мақсатынан, осыған орай жүріс-тұрысынан, кішіпейілділігінен туындайды. Яссауидің өзі де сыпайылық танытып, ілтипат көрсетіп, қажет болса жанашырлық жасап жүреді екен. Ол ата-ананды аяла, қарттарды сыйла, әрқашанда ата-бабаның қаны, Алланың жасы тамған туған жерді қорғауға әзір болу керектігін ерекше ескертеді. Қазақ халқының бар өмірі іргелес елдердің басқыншылық әрекеттеріне қарсы күреспен өтті деуге болады. Осы кездегі ел бастаған даналар мен батырларды жастарға үлгі етеді. Өзінің шығармасында олардың өмірлерін кейінгі ұрпаққа өнеге тұтады. Ол халықты имандылыққа шақырып, ынтымаққа, бірлікке, ұл-қыздарын сол қоғамның белсенді адамдары етіп тәрбиелеуге шақырады. Сертке беріктік, досқа адалдық, мейірімділік, еңбек сүйгіштік, сұлулықты түсіне білу, отансүйгіштік сияқты ізгі мінездерді басқаларға үлгі ету кітабында кең орын алған [4].

Яссауи дүниетанымы адамды ішкі еркіндікке жетелейтін ар түзейтін ілім. Еркіндікті баянды ету саяси шарттардан бұрын рухани ар-ождан құбылысына тікелей қатысты. Яссауи ілімінің қалыптасу кезеңі мен өмір сүрген уақыты да түркі халықтары үшін тарихи өтпелі кезең болуымен де маңызды. Сондай өтпелі кезеңде көрсеткен жолы мен әдісі тұрғысынан Яссауи мұрасын зерттеу–бүгінгі жаңа сипаттағы құндылықтар қоғамын құрып жатқан Қазақстанның болашаққа нық қадам басуы үшін мәдени, тарихи, дүниетанымдық және рухани-әлеумет тұғырларын анықтауда да маңызды болып отыр. Сопылық жолды рухани кемелдену барысы деп анықтайды. Сопы ойшылдың ойынша, шарифат қағидаларын берік ұстанған адам дүниеден биік тұрып, зинхар тұтып, яғни бос сөйлеуден қашқақтап, аят-хадис басшылығында ғана дұрыс жолда бола алады [5].

Қорытындылай келе, Қожа Ахмет Ясауи ислам діні мен жергілікті дәстүрді сабақтастырып, халықтың рухани тұрғыдан кемелденуіне өз үлесін қосты. Қожа Ахмет Яссауи бүкіл Шығыс мұсылмандарының рухани ұстазына айналған сопылық поэзияның негізін салушы, “Әулие Сұлтан” лақап атымен аталған дін қайраткері. Түркі халықтары «Сұлтан ул-ағрифин», «Бурхан ул-хақиқат», «Құтб-ул тарикат» деп атаған екен. Ол туралы аңыз-әңгімелер де өте көп және зерделеуді қажет етеді екен.

Ұлы өркениеттер заманауи адамның зияткерлік және экзистенциалдық тұрақсыздықтарына қарсы өзінің ішкі динамикасы мен тарихына сүйене отырып ізденістерге кірісті. Әсіресе соңғы үш жүз жылда дағдарыс кезеңін басынан кешірген ислам өркениеті түрлі себептерге байланысты жаңғырту және жаһандану үдерісінен ауыр зардап шекті. Бүгінгі таңда мұсылман қауымы ислам әлемінің барлық елдерінде

дерлік өз ішінде де, әлемде де тіршілік үшін күресуде. Алайда, мұсылман елдері сол географиялық аймақта XIII ғасырға дейін үстем өркениет болып, Адам Мец айтқандай өмірдің барлық салаларында “Мұсылмандық ренессанс” пен ислам мәдениетінің алтын дәуірін бастан өткерді. Бұл дәуірдің рухын алып қарайтын болсақ, ислам өркениетінің негіз қалаушы, жеткізуші және өнегелік элементтерінің үйлесім тапқанын көруге болады. Осы кезеңде ғылымнан өнерге, философиядан медицинаға, астрономиядан физикаға, психологиядан жеке дамуға дейінгі салаларда әмбебап сипаттағы туындылар мен идеялар пайда болды. Қандай да бір өркениеттің жетістігі мен ұзақ ғұмыры оның материалдық және рухани дамуының қатар жүруіне байланысты. Ислам мәдениеті өркендеген кезеңде бұл екеуінің теңгерімі қамтамасыз етілгенін байқауға болады. Ислам өркениеті қалыптасу үдерісінде бес ұлы өркениетке тап болғаны және олармен зияткерлік талас-тартысқа енгені белгілі. Бұл тұрғыда бұл өркениеттің қалыптасуында ислам жаңғыруының Азияға кеңеюі айрықша рөл ойнады. Ислам ілімінің исламға дейінгі түркі дүниетанымымен ұштасуы түркі-ислам синтезін алып келді. Түркістан пірі Қожа Ахмет Яссауи ислам өркениетінің негізгі құндылықтарына сүйене отырып, өзі өмір сүрген ортада осы құндылықтарды насихаттады [6].

Қожа Ахмет жаңа ислам өркениетіндегі түркі халықтарының рухани даму бағытын айқындап берді. Яссауидің арқасында сопылық философиялық жүйе ретінде түркі халықтарының рухани дүниетанымында шешуші рөл атқарды. Ол көне түркілік мәдениетті Құран рухымен сығарып, хикмет ілімі арқылы жан бітірді. Яссауи барша адамның мінін жойып, кемел адам сомдауға талпынды. Тоқырауға айналған түркі халықтарының мәдениетінің көкжигегін кеңейтті. Орта Азиядағы түркі тілдес халықтар тек Аллаға ғана құлшылық ете бастады. Яссауидің ілімі Орталық Азия халықтарының рухани кеңістігінде маңызды рөл атқарған және бүгінгі таңда өшпес із қалдырған феноменге айналды деуге болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Ахмед Ясави и его роль в распространении ислама среди тюркских народов. // URL: <http://www.islamsng.com/uzb/culture/15818>
2. Ясауи туралы аңыз-әңгімелер. // URL: <https://kozhal.ar.kz/20197197-yasaui-turaly-angyz-anggimeler>
3. Кенжетай Д. Ясауи дүниетанымының құпиялары // URL: <https://kozhal.ar.kz/20186388-iasaui-dunietanymunung-qurialary>
4. Қожа Ахмет Яссауидің «Диуани хикмет» дастанындағы гуманистік идеялар URL: <https://articlekz.com/kk/article/22478>
5. Сатов Е.Ж., Жасар Р. А. Ясауидің еңбектерінің түркі халықтарының тарихында алатын орны мен рөлі // URL: <https://edu.e-history.kz/ru/publications/view/376/> Электронный научный журнал «edu.e-history.kz» № 1(05), 2016
6. Қожа Ахмет Ясауидің рухани мұрасы. // URL: <https://www.eurasian-research.org/publication/kozha-ahmet-yasauidin/?lang=ru>

УДК 930.27

СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА В ВУЗЕ

*Муханова Г.Б.,
PhD, сениор-лектор,
Алматинский технологический университет,
г. Алматы, Казахстан
e-mail: gulumira-bekovna@mail.ru*

Аннотация. В статье рассматриваются современные проблемы преподавания истории в Вузах Казахстана. Все мы согласны с тем, что в современном Казахстане проводятся большие и исторические реформы, касающиеся всех сфер казахстанского общества и в том числе и образования. Образование одна из архиважных сфер любого общества, так как именно от его качественного содержания зависит какое будущее поколение будет выращено нашим обществом. А новые подходы в образовании важны своим содержанием и новыми подходами в обучении.

Ключевые слова: образование, историческое образование, казахстанское образование, концепции образования.

Abstract. The article deals with the modern problems of teaching history in the universities of Kazakhstan. We all agree that large-scale and historical reforms are being carried out in modern Kazakhstan, covering all spheres of Kazakhstan's society, including education. Education is one of the most important spheres of any society, since it depends on its qualitative content what future generation will be brought up by our society. And new approaches in education are important for their content and new approaches to learning.

Keywords. education, historical education, Kazakhstan education, education concepts.

Образование как сфера, наиболее тесно связанная со становлением личности человека, в состоянии преодолеть негативные тенденции в развитии общества. Ключевой фигурой в этой сфере был и всегда остается педагог – современный педагог, компетентный специалист, владеющий всем арсеналом средств, социально зрелая, творческая личность, способная и стремящаяся к профессиональному самосовершенствованию. Педагогическое образование является приоритетным звеном всей системы образования, так как определяет эффективность ее функционирования в целом и каждого ее звена в отдельности.

Анализируя современные образовательные концепции, можно отметить, что практически все они выделяют важную роль воспитания, как неотъемлемую и составляющую часть всего образовательного процесса, в них воспитание человека и гражданина – по сути, и есть главная цель школы. Эта же цель отражена и в «Законе об образовании», где в первом же абзаце сказано, что образование – целенаправленный процесс воспитания и обучения. На первом месте стоит именно воспитание.

Выступление Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева с инициативой реализации нового национального проекта «Интеллектуальная нация – 2030», где в качестве одного из основных направлений выделяется осуществление духовного воспитания молодежи через формирование правильной системы ценностей, в основе которой лежат такие «качества как трудолюбие, честь, порядочность, стремление к постоянному самосовершенствованию и обучению, дисциплина» приобретает особую значимость и является одним из путей решения данной проблемы[1, 188].

Сегодня наше общество вновь, как и в 20-е годы прошлого века, оказалось перед выбором новых траекторий образования, в том числе и направлений изучения истории, развития исторических знаний студентов. Анализ содержания государственного образовательного стандарта по истории и соотнесение его с выделяемым учебным временем позволяет констатировать возникновение опасности потери не только предмета истории, но и результативности его преподавания (изучение только одного из периодов из истории Казахстана, в частности только современного периода в Вузах). Поэтому на сегодняшний день актуальной остается задача принципиальной перестройки сложившейся системы вузовского исторического образования для студентов неисторических специальностей.

Переход на Болонскую двухступенчатую систему (бакалавриат/магистратура) привел к изменениям в изучении Истории Казахстана. На данном же историческом этапе преподавание истории подвергается существенным изменениям в соответствии с растущими современными потребностями общественного развития.

Поскольку в настоящее время отчетливо наблюдается формирование новой национальной идентичности в условиях глобализации, прослеживается вполне понятное и в какой-то степени оправданное стремление политической власти воздействовать на этот процесс. Это накладывает отпечаток на деятельность историков, на развитие национальной истории. Политика, как всегда, вносит свои коррективы в понимание исторического процесса, пытается влиять на развитие исторической науки, подтверждая ее зависимость от общества. Именно поэтому не утихают дискуссии по поводу содержания учебников истории. Все явственнее на современном этапе звучит и идея воспитания национальной гордости [2, 274].

Это, в некоторой степени определено предыдущим историческим периодом – последним пятнадцатилетием XX века, когда от истории ожидали существенного воздействия на развитие общества. Возможности истории на том историческом отрезке времени были существенно преувеличены. Однако раскрытая в работах историков «правда» о советском прошлом привела, в конечном итоге, не к активизации общества, как ожидалось, а лишь к усилению сомнений в этом обществе, в возможностях познания прошлого. Это в очередной раз наложило отпечаток недоверия на историческую науку и вызвало, в некоторой степени, отторжение по отношению к изучению истории в вузах как у студентов, так и у преподавателей специальных дисциплин.

Мы не спорим с тем, что историю надо учить для того, чтобы гордиться своим отечеством. Но это может быть приоритетом «школьной» истории, поскольку она преследует цели и просветительские, и воспитательные. Однако цель вузовского образования иная. Это не только наделение студента знаниями, умениями и навыками, но и способностью свободно ориентироваться в окружающем его мире. Исходя из этого и следует строить соответствующий учебный курс. В современных условиях важно не только показывать своеобразие Казахстана, но и одновременно раскрывать ее гомогенность мировому историческому процессу [3, 180].

Поскольку в процессе образования осуществляются и воспитательные функции, то вузовская историческая дисциплина может быть ориентирована и в этом направлении. Но возврата к идеологизации учебного курса не может быть, поэтому важно в современном обучении истории отдавать приоритет общечеловеческим духовным ценностям, созданным за тысячелетия мировой истории, органически сочетаемым с национальными ценностями.

Целью изучения курса истории должно быть включение личности в культурно-исторический контекст, самоориентация в цивилизованном времени-пространстве. Поэтому более актуально изучение студентами не фактологии, поскольку событийную историю

они изучали в школьном курсе истории, а философии истории, так как она способствует формированию самостоятельности мышления, расширяет кругозор, характеризуя основные пути развития человеческого общества, и, в значительной степени, упорядочивает реальное историческое пространство.

Главное для вузовского курса истории – это развитие историзма мышления. Историзм мышления – один из важнейших показателей культуры, образованного современного человека, характеризующих его способность адекватно оценивать события в бесконечной череде фактов. Отсутствие историзма мышления часто проявляется в том, что события прошлого оцениваются мерками сегодняшнего дня; что в прошлом, не дающем готовых рецептов, ведется поиск решения современных проблем; а также в той ситуации, когда особенно остро ощущается детерминированность будущего прошлым [4, 198].

Для формирования историзма мышления в процессе преподавания истории важно акцентировать внимание на рассмотрении методологических основ этой науки и их значимости для понимания общественного развития, для достижения максимально приближенного к истине знания, поскольку невозможно познать историю в полном объеме в силу специфики процесса воссоздания истории.

Формирование методологической культуры способствует развитию самостоятельности мышления студента. А изменение на основе методологического плюрализма предмета изучения – истории в направлении философии истории способствует формированию гуманитарного мировоззрения студентов, развитию толерантности и взаимопонимания в условиях современного информационного общества. Безусловно, исторический курс, принимая философскую окраску на основе методологического плюрализма, существенно усложняется. Но именно благодаря теории, синтезирующей и проясняющей отдельные примеры в свете общей исторической картины, достигается научное понимание студентами общественного процесса. И даже рассмотрение разных интерпретаций одного и того же события представляется как свойство исторического знания и, одновременно, подтверждение его научности, поскольку безальтернативная версия прошлого ничего общего с подлинной исторической наукой не имеет.

Изложение курса, базирующегося на методологическом плюрализме, должно строиться на основе проблемного обучения. В этом ракурсе важно показать важнейшие черты исторического процесса, проследить его наиболее значимые тенденции. В этом случае вполне можно ограничиться одной глобальной проблемой, к примеру: либо проанализировать процесс становления и развития государственной власти; либо раскрыть социально-экономические процессы с позиции модернизации; либо осветить интеллектуальную историю как историю идей, порожденных историческими явлениями, как обусловленную реакцию на запросы общества; или сосредоточить внимание на отношениях власти и общества. Важно показать все сложности выбранного процесса. В этом случае акценты делаются не столько на даты, факты, сколько - на последовательный анализ исторического процесса. Это призвано стимулировать студентов восстанавливать и пополнять свои событийные знания обращением к учебным пособиям. Стремление же охватить все проблемы заведомо неэффективно, поскольку в конечном итоге, приводит к традиционному изложению казахстанской истории. А выбранная на сегодняшний день ориентация на знание исключительно фактического материала губительна с точки зрения подготовки самостоятельно мыслящего, конкурентоспособного, ориентированного на самостоятельную работу по освоению истинных знаний и расширению имеющихся знаний и компетенций специалиста.

Гораздо важнее сегодня показать студентам, что история – это наука - через реализацию цели истории как учебной дисциплины – освоение научных знаний. При таком рассмотрении исторических проблем студенты приучаются к сравнительному анализу и активизируют самостоятельный поиск информации для ответов на поставленные проблемные вопросы. Для того чтобы утвердиться в получении максимально приближенных к истине знаний, студентам приходится пользоваться разнообразной исторической литературой. Это один из элементов личностно-творческого подхода к решению проблемных учебных задач. В этом случае студенты анализируют и критически оценивают факты общественной жизни, стремятся подойти к ним с точки зрения историзма, методологического, аксиологического и гносеологического плюрализма.

Решение проблемной задачи позволяет студенту усвоить новые знания, которые являются не менее прочными, чем знание фактов и хронологии, приобретенное простым запоминанием. Именно проблемное обучение характеризуется содержательной и мотивационной спецификой и преследует, в значительной степени, развитие исследовательско-аналитических и методико-практических умений, необходимых будущему специалисту.

Студенты в процессе такого изучения истории приходят к пониманию неизбежности столкновения мнений и необходимости уважения иной точки зрения. Главная цель обучения истории в этом случае – научить студента самостоятельно мыслить и искать истину, аналитически подходить к любым источникам и разным мнениям, использовать богатый фактический материал при условии его анализа с точки зрения причинно-следственных связей, методологического и гносеологического плюрализма.

Использование новых подходов, поиск истины при изучении той или иной проблемы исторического процесса способствует развитию самостоятельности мышления будущего специалиста, создает условия свободного самоопределения студента в пространстве мировоззрений, без чего возможны перекосы в его сознании и манипулирование этим сознанием; способствует расширению эмоционального потенциала; формированию общекультурной компетентности в контексте социокультурных образцов и тем самым обеспечивает самостоятельность в период последующей профессиональной деятельности.

Список литературы

1. Некоторые особенности формирования духовно-нравственных качеств студентов педагогических вузов // Научное обеспечение функционирования 12-летнего образования: материалы международной научно-практической конференции. – Алматы, 2007. – Ч.1 – С. 188-192 (в соав.: Бейсенбаева А.А.).
2. Общечеловеческие ценности как основа духовно-нравственного воспитания школьников // Научное обеспечение функционирования 12-летнего образования: материалы международной научно-практической конференции. – Алматы, 2007. – Ч.2 – С.274-278.
3. Психолого-педагогические основы духовно-нравственного воспитания студентов вуза // Білім – Образование. – Алматы, 2006. – №5(29) – С.108–111.
4. Пути осуществления интеграции научного и духовно-равственного образования в вузе // Поиск. Серия гуманитарных наук. – Алматы, 2006. – №3(2) – С. 1988.

УДК 003.28

**ҰЛТТЫҚ СИПАТ – АҚЫНДЫҚ ПОЭЗИЯНЫҢ
ЭСТЕТИКАЛЫҚ НЕГІЗІ****Өмірбаева Т.,***филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессоры,
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз қ., Қазақстан*

Қазақ әдебиеті тарихындағы шығармалар халқымыздың қалыптасуы мен даму кезеңдерінде ата-бабалардан ұрпақтарға ауысатын ұлттық дүниетанымының көрсеткіші тұғырын танытумен келеді. Фольклор мен әдебиет шығармаларындағы халық дүниетанымының тарихи-мәдени сана тұрғысында көрініс табатыны – сөз өнерінің эстетикалық негізділігінің көрсеткіші.

Халықтың мыңдаған жылдар белестерінен өткен тарихи-мәдени қалыптасу, даму жолының сөз өнерінің эстетикалық негізділігінің ықпалы аясында дамидыны адамзаттың саналы тіршілік иесі тұғырындағы тағылымын айқындаумен келеді. Қазақ сөз өнері әдеби үдерісінің негізгі арнасы болып саналатын дәстүрлі ақындық поэзияның ұлттық сипатын, оның эстетикалық негізділігін бағалауда, әрине, жалпыадамзаттың, жеке халықтардың әдебиеттері мұраларындағы ұлттық сипаты хақындағы тұжырымдарды басшылыққа аламыз.

Қазіргі қазақ әдебиеттануы ғылымының бағалауынша (зерттеуші Т.Бекниязов пікірі): «Ұлттық характер – әдеби шығармадағы кейіпкердің ұлттық сипатымен ерекшеленген мінез-бітімі, оның белгілі бір халықтың өкілі екендігін танытатын психологиялық және ойлау, сөйлеу өзгешелігі. Ұлттық характер – тарихи категория. Ол қоғамдық, рухани, экономикалық және саяси жағдайларға сәйкес қалыптасады. Дүниені ұлттық түсінікпен қабылдау жолы қай адамға болсын тән қасиет. Өнерде де, әдебиетте де адам бейнесінен бұл қасиет толық көрініп отырады. Әр халықтың өз эпикалық туындыларын олардың талай замандар ұлт болып қалыптасуынан бөліп қарауға болмайды. Сондықтан шығармада ұлттық характер жасау үшін, оның дүниетанымын, психологиясын, әдет-ғұрыптарын, т.б. қасиеттерін білу керек [1, 211 б.].

Ақындық поэзия шығармаларының ұлттық сипатпен жырлануына көркемдік негіз болған мұралар – халық даналығының қайнар бұлақтай көрсеткіштері болып саналатын мақал-мәтелдер. Қазақтың ата-бабалардан сақталып, ұрпақтарға ұлықталып жеткен ұлағаты – ұлттық қарым-қатынас мәдениетін, мінез-құлықтың ең ізгі қасиеттерін құрметтейтін дүниетаным көзқарастары. Ақындық поэзияның лирикалық-дидактикалық өлеңдерінде, айтыстарында, дастандарында қазақтың ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық ойлау дүниетанымына тән өрнектер мақал-мәтелдер арқылы ұрпақтар жадына жаңғырта ұсынылды.

Ақындық поэзиядағы туған жер, Отан, атамекен, атақоныс хақындағы көзқарастарды ұлттық-азаматтық көзқараспен жырлауға мынадай мақал-мәтелдердің негіз болғаны анық: «Туған жерге туың тік», «Кісі елінде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол», «Ат айналып, қазығын табар, ер айналып, елін табар», «Ат үйірін сағынса, артқы аяғын қағынар, ер үйірін сағынса, айыл-тұрман тағынар», «Ел іші – алтын бесік», «Өз елімнің басы болмасам да, сайының тасы болайын», «Құлан өз қағынан жерімес», «Отансыз адам – ормансыз бұлбұл», «Бақа көлінде патша, балық суында патша, жігіт елінде патша», «Мал қонысын іздейді, ер туысын іздейді», т.б. [4, 8-9 бб.].

Ақындық поэзия шығармаларындағы дидактикалық-философиялық сарындар аясында

қазақтың еңбексүйгіштікке, кәсіптерді игеруге арналған тәлім-тәрбиелік мәнді ойларының өріле жырланатыны мәлім.

Ақындар – халық даналығын өлең өрімімен өрнектейтін көркем сөз шеберлері. Ұлттық дүниетанымның ата-бабалардан ғасырлар бойы жинақталып жеткен асыл ойларын өлеңмен өрнектеуде халықтың өзіндік тұрмыс-тіршілігінен туындаған ойларды өрнектейтіні – табиғи заңдылық. Мысалы, еңбек, кәсіп туралы ойлардың қазақ дүниетанымының ұрпақтарға ықпал ететін эстетикалық әсерін күшейте түсетіні анық:

Ақындық поэзия – қазақ халқының отбасынан басталып, ауыл-аймақ, тұтас ел тұтастығын арқау еткен өнернама әлемі. Ақындар шығармаларындағы жалпыадамзаттың өзара ынтымағын құрайтын отбасы, әулет, ауыл-аймақ адамдары араларындағы қарым-қатынас ұлағатын адамгершілік қасиеттер аясында жырлауы – ұлттық-этнографиялық дәстүр сабақтастығы заңдылығымен айқындалады. Бұл орайда, ақындық поэзияға арқау болған ынтымақ-бірлік туралы мақал-мәтелдердің поэтикалық негізділігін назарымызға ұстаймыз [4, 9-11 бб.].

Ақындық поэзиядағы азаматтық сарынды лирикалық өлең-толғауларда қазақтың мыңжылдықтар бойы атадан-балаға жалғасқан ұлттық-батырлық дәстүрлері жырланады. Әрине, қазақ тарихындағы аса елеулі оқиғалардың басты тұлғаларының да батырлық, ерлік, іс-қимылдары эпикалық дастандарға арқау болды. Бұл орайда, лирикалық және эпикалық шығармалардағы батырлық, ерлік сарындарының да қазақтың ежелден қалыптасқан ұлттық-отаншылдық, қаһармандық-жауынгерлік көзқарастарына негізделгені ақиқат. Халық даналығының осы мәселеге арналған қанатты ойларының жинақталған үлгілері, мақал-мәтелдердің көркемдік негізділігі тағы да ойға оралады: «Ер қаруы – бес қару», «Ер азамат белгісі – түзде мырза, үйде құл», «Батырдан – сауға, мергеннен – сыралқы», «Ер мойнында қыл арқан шірімес».

Ұлттық сипат дәстүрлі ақындық поэзияның эстетикалық негізі ретінде ұрпақтардың барлық толқынына танылып келеді. Байырғы түркі өркениеті заманындағы руна жазуымен бедерленген жәдігерліктерде де, халық жадында жатталған фольклор мұраларында да қазақтың өзіндік дүниетанымы арқылы материалдық және рухани мәдениет салаларының мәселелері кеңінен қамтылып келеді.

Ұлттық сипат пен халықтық көркемдік ойлаудың мақал-мәтелдерден, халық даналығы қайнарларынан бастау алуы – тарихи негізділік болып саналады. Бұл орайда, көрнекті ғалым, профессор Б.Абылқасымовтың ғылыми тұжырымдарын негізге аламыз:

«Айтыс, толғау, жоқтау сықылды жанрларда тарихи негіз анық көрінеді. Алайда, осы тарихи негіз дегеніміздің өзі не? Өмірде болған оқиғалар, құбылыстар, адамдар ғана ма?

... тарихи жыр, аңыздарда, айтыс, толғау, жоқтау, терме сияқты жанрларда бір қарағанда тарихи деректер дәлдігі көбірек сақталынады. Себебі, оларда нақты оқиғалар, нақты адамдар, нақты қоғамдық-әлеуметтік қатынастар молырақ орын алады. ... Болмысты бейнелемейтін бір де бір жанр жоқ» [5, 46.].

Академик З.Ахметовтің қазақ сөз өнерінің мыңжылдықтар бойы ұлттық сипатын сақтап, бүгінгі заманға жеткізген, енді болашаққа ұластыратын шығармашылық тұлға туралы ғылыми анықтамасы бар: «Ақын – поэзиялық туындыларды: өлең, жыр-дастан, поэмаларды ауызша айтып, не жазып шығаратын өнер иесі, халықтың көркемдік дәстүрлерін қалыптастырып, жалғастыратын сөз шебері» [1, 25 б.]. Демек, ақындар – қазақ сөз өнерінің фольклор мен әдебиет жанрлары жүйесін ғасырлар бойы қалыптастырушылар, сақтаушылар, кейінгі ұрпақтарға жеткізушілер. Ақындық поэзия дәстүріндегі тұлғалардың ұлттық сипат тұғырындағы поэтикалық шығармашылық ерекшеліктерін саралау – қазақ фольклортануы мен әдебиеттануы салаларында тұрақты айтылып келе жатқан өзекті мәселе.

Әбунәсір әл-Фарабидің, Шоқан Уәлихановтың, Ахмет Байтұрсыновтың, Халел Досмұхамедұлының, Сәкен Сейфуллиннің және т.б. кейінгі алдыңғы толқын зерттеушілердің

басты еңбектерінде қазақ ақындық поэзиясы шығармаларындағы ұлттық сипат мәселелері үнемі басты назарда айтылған. Мұхтар Әуезовтің де бұл саладағы еңбектері ақындық поэзияның ұлттық сипатын тануға ғылыми-теориялық, методологиялық бағдар береді. Мысалы, «Бұқар жырау», «Махамбет», «Шортанбай шығармалары», «Әбубәкір», «Айтыс өлеңдер», «XVIII–XIX ғасыр ақындары», «Ардақты Жәке», «Қазақ халқының эпосы мен фольклоры», «Айтыс өлеңдері», «Жамбылдың айтыстағы өнері», «Джамбул и народные акыны», «Мудрый певец, нашедший юность свою», «Қазақтың ауыз әдебиеті», «Ана тілі әдебиетін сүйіндер» т.б. [7, 8-9 бб.].

Ақындық поэзиядағы ұлттық сипат – сөз өнерінің әлеуметтік тұғырнамасы. Ата-бабаларымыздың ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан қаһармандық ерлік, елдік-азаматтық тұлға парасаты, адамгершілік қасиеттерді ардақтау көзқарастары халықты басқарып отырғандарға қатысты жақтарынан жырлау арқылы ақындық поэзияның мәртебелі абыройы анықталған.

Ақындық поэзияның ұлттық сипаты мен көркемдік ойлау ерекшелігі классикалық әдебиет алыптарының шығармашылығымен сабақтаса бағаланады. Қазақ әдебиеті тарихының XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бірінші жартысындағы даму кезеңдеріндегі көрнекті шығармашылық тұлғалар әлем әдебиеттеріндегі классикалық мұраларға ерекше ықыласпен қарады. Олардан шығармашылық байланыс, ықпалдастық аясындағы өзара араласу құбылыстары байқалады.

Ақындар – халыққа, адамзатқа арналған рухани қызметі арқылы үнемі шығармашылық шабытпен қуаттанатын айрықша тұлғалар. Шығармашылық өнерінің халыққа, адамзатқа мәңгілік рухани азық болатын қызметін анық сезінген ақындардың сол көңіл-күй толғаныстарын, тебіреністерін арнаулы жырлайтыны – классикалық дәстүрлер үндестігінің айқын көрсеткіші. Ақындарымыздың аталған азаматтық сарындағы лирикалық-эстетикалық өлеңдерінен тәлім-тәрбие беретін аса мәртебелі қайраткерлік-ұстаздық тұлғалары дараланады.

Өнер туындылары арқылы авторларының, олардың туған халқының қасиеті, дүниетанымы мәңгілік сақталатыны айқындалады. Ақындардың өзінің шығармашылық тағдыры туралы толғаныстары арқылы адамзат тарихындағы тектес, тағдырлас тұлғалардың уақыт пен кеңістіктегі тарихи келбеті, ұрпақтар жалғастығы, өнердің эстетикалық құдіреті бағаланады.

Мысалы, Молдахмет Дабылұлының «Өлеңді қастерлейік, жас ұрпақтар!» атты шығармасында лирикалық қаһарман-ақын мен оның шығармашылық ортасының арғы-бергі тарихындағы тұлғалар (Жүсіп Ешанияұлы, Жүсіп Кәдірбергеліұлы, Омар Шораяқұлы, Даңмұрын Кенжебекұлы, Тұрмағамбет Ізтілеуұлы, Тұрымбет Салқынбайұлы т.б.) тағылымы – бәрі де сөз өнерінің халықтық-эстетикалық ұлағаты рухымен бағаланған. Лирикалық қаһарман-ақын сөз өнерін кие тұтқан халықтық дүниетанымға тән өткенді, бүгінді, болашақты жалғастыратын көңіл бағалауларын бейнелі өрілімді жолдармен өрнектей төгеді:

...Иә, бұл кез заман еді дүрілдеген,
Өлеңмен елдің ерні күбірлеген.
Атақты Сырдың ақын сүлейлері,
Қозатын жүйріктердің дүбірімен.

...Халқының еді бұлар бұлбұлдары,
Көтерген қошеметтеп елдің бәрі.
Аузынан шыққан сөзін жаттап алып,
Беретін топқа жырлап ұл-қыздары.

Ақындар – сөз өнері жолындағы кейінгі толқынның өнеге алатын тұлғалары. Әлем әдебиеттеріндегі классикалық көркемдік үрдістерді қалыптастырған көрнекті тұлғалар (Әбунәсір әл-Фараби, Хакім Абай, А.С.Пушкин, т.б.) мұраларының келер ұрпақтарға жетуі, ұмытылмауы тектес өнер үлгілеріндегі сабақтастықтар, үндестіктер арқылы жалғасатыны ақиқат. Қазақтың ақындық поэзиясы да осындай дәстүрлі көркемдік үндестіктердің жалғасуы жүйесінде ұлттық және жалпыадамзаттық сипатын тереңдете байыта дамып келеді. Бұл – қазақ әдебиетінің әлем өркениетіндегі өзіндік орнын, тұғырын мәңгі айқындап тұратын көрсеткіші.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Ғабитов Т.Х. Адам болмысын пайымдау тәжірибесі: Философиялық зерттеулер. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, 2006. – 292 б.
- 2 Ежелгі көшпелілер дүниетанымы: Жиырма томдық. 1-том. – Астана: Аударма, 2005. – 328 б.
- 3 Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 1-том. Біртұтастығы және ерекшелігі. / Құрастырған С. Әжіғали. – Алматы: Арыс, 2005. – 328 б.
- 4 Қазақтың мақалдары мен мәтелдері. / Жинап, құрастырған Ө. Тұрманжанов. – Алматы: Білім, 2004. – 272 б.
- 5 Исмайылов Е. Ақындар. – Алматы: ҚМКӘБ. 1956. – 342 б.
- 6 Исмайылов Е. Жазба әдебиеттің халық поэзиясымен өзара байланысы // Исмайылов Е. Әдебиет жайлы ойлар. – Алматы: Жазушы, 1968. – Б. 71-90.
- 7 Жұмалиев Қ. Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері. – Алматы: ҚМКӘБ, 1958. – Т.1. – 402 б.
- 8 Қоңыратбаев Ә. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Санат, 1994. – 312 б.

УДК 003.02

АЛ-МАТУРИДИ И ГНОСЕОЛОГИЯ ИСЛАМСКОГО ВЕРОУЧЕНИЯ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ «КИТАБ АТ-ТАУХИД»

Адыгамов¹ Р.К., Альмухаметов² А.Р., Мелисова³ Б.М.,

*¹ Институт истории им. Ш.Марджани Академии наук, Республики Татарстан
г. Казань, Республика Татарстан*

² Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак,

³ Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак,

г. Алматы, Республика Казахстан

e-mail: b.melissova@gmail.com

Аннотация. В данной статье проведен анализ идей Абу Мансура ал-Матуриди по вопросам гносеологии суннитского калама. Источником базы исследования представлена изданным вариантом труда «Китаб ат-таухид», которая представляет собой научную редакцию труда, проведенного исследователями из Турции. В ходе исследования были использованы методы анализа и синтеза, а также историко-сравнительный метод. Анализ содержания главного труда Абу Мансура ал-Матуриди показал, что имам придерживался идеи о допустимости познания мира и выделял три пути познания, которые, по его мнению, являются источниками теологического знания.

Ключевые слова: теория познания, эпистемология, акида, калам, исламское вероучение, ал-Матуриди, Китаб ат-таухид.

Abstract. This article analyzes the ideas of Abu Mansur al-Maturidi on the epistemology of the Sunni Kalam. The source base of the study is represented by the published version of the work “Kitab at-tawhid”, which is a scientific edition of the work conducted by researchers from Turkey. In the course of the study, the methods of analysis and synthesis, as well as the historical and comparative method, were used. Analysis of the content of the main work of Abu Mansur al-Maturidi showed that the theologian adhered to the idea of the permissibility of knowledge of the world and identified three ways of knowledge, which, in his opinion, are the sources of theological knowledge.

Keywords: theory of knowledge, epistemology, aqida, kalam, Islamic doctrine, al-Maturidi, Kitab al-tawhid.

В настоящее время в республиках бывшего СССР все активнее говорят о признании специальности теология, в ВУЗах появляются соответствующие факультеты и уже проводятся первые защиты кандидатских и докторских диссертаций. И несмотря на то, что большинство методов исследования носят общенаучный характер, отдельные сферы науки применяют специальные методы и подходы в исследовании. И теология как особая сфера познания также имеет свои инструменты, часть из которых совпадает с классическими общенаучными методами, но в то же время, учитывая факт присутствия сакрального текста, должна оперировать своими собственными методами. В этой связи проблема путей познания как никогда актуальна сегодня как для исследований по теологии, так и смежных с ней наук, например, истории, философии. Особенно если учитывать тот факт, что некоторые диссертации сегодня могут быть написаны на грани различных наук. При этом особая роль в мусульманском богословии принадлежит среднеазиатскому ученому Абу Мансуру ал-Матуриди, который одним из первых сформулировал основные пути познания в рамках познания проблем вероучения и в итоге сложилась совершенно новая школа вероучения, последователями которой на сегодняшний день являются около половины мусульман суннитов. Наиболее ранние упоминания об Абу Мансуре ал-Матуриди встречаются в богословских трактатах ханафитских ученых, которые были последователями имама. Среди них в первую очередь следует отметить Абу Йусра ал-Баздави, который пишет о нем в трактате «Усул ад-дин» [Ал-Баздави М., 2003: 14] и Абу ал-Му‘ин ан-Насафи, описывающего своего наставника в «Табсират ал-адилла» [Ан-Насафи М., 2011: 136, 180, 255, 297, 304, 319]. Позднее имам и краткая история его жизни были упомянуты у ‘Ала’ ад-Дина Мухаммада ибн Ахмада ас-Самарканди и ‘Ала’ ад-Дина ал-Касани. Будучи ханафитами, и понимая, что он один из главных авторитетов ханафитской цепочки знания, они характеризовали его только с положительной стороны. Также имам был упомянут в ханафитском сборнике биографий у Ибн Абу ал-Фавы в «ал-Джавахир ал-муди’а...» [Аз-Забиди М., 1993: 360 – 361], энциклопедии авторов и книг Хаджи Халифы [Челяби К., 1941: 335], и у Муртады аз-Забиди и др.

Для достижения целей данной статьи авторы использовали сравнительно-исторические методы. В рамках данной статьи автор изучает биографию имама, структуру его труда «Китаб ат-таухид», и подробно анализирует идеи имама, имеющие отношение к гносеологии калама через призму упомянутого труда. Если в предыдущих исследованиях идеи имама оценивались преимущественно с точки зрения философии, то в данной статье автор предпринял попытку изучения идей имама, преимущественно с теологической точки зрения.

Современные исследования можно разделить на две группы: научное редактирование

трудов имама и исследовательские монографии и статьи. К первым следует отнести попытки научного редактирования текста тафсира Фатимы Йусуф ал-Хайми и была издана в 2004 г. в Бейруте издательством «Resalah Publishers» [Ал-Матуриди М., 2004], Маджди Басиллума, и было издано в 2006 известным бейрутским издательством «Дар ал-кутуб ал-‘илмийа» [Ал-Матуриди М., 2005], Ахмада Унали оглы и Бекира Топал оглы [Ал-Матуриди М., 2005], Ибрахима и ал-Сайида ‘Авдайн, однако, был подготовлен всего лишь один том, Рахманом М.М. в 1970. Перечисленные работы были направлены на изучение рукописей «Китаб ат-таухид» и «Та’вила ал-Кур’ан», сличение обнаруженных рукописей и дополнение их пояснениями к сложным терминам и понятиям. В той или иной мере, во введении к этим работам была рассмотрена биография имама, его учителя, ученики, труды, исторический период. Вторая группа, как было сказано выше представлена академическими исследованиями. Наиболее комплексным является исследование Ульриха Рудольфа «Al-Māturīdī and the Development of Sunnī Theology in Samarqand». Исследователь не ограничивается только изучением биографии имама и его трудов, но также погружается и в анализ ханафитской традиции в целом. Также среди современных исследований следует отметить работы Ахмада Са’да ад-Даманхури «Садд ас-сугур би сират ‘алам ал-худа Аби Мансур ал-Матуриди» [Челяби К. 2018 (С)], «Назарийат ал-ма’рифат ‘инда ахл ас-сунна ва ал-джама‘а» [Челяби К. 2018 (В)] и «ал-Имам ал-Матуриди ва манхаджу ахл ас-сунна фи тафсир ал-Кур’ан» [Челяби К. 2018 (А)]. Первая работа посвящена в основном биографии имама, содержит информацию и предположения автора относительно белых пятен в биографии имама. Вторая, рассматривает вопросы гносеологии в суннитском каламе в целом. И наконец в третьей, рассматривается биография ал-Матуриди и его методологические подходы в тафсире». Несмотря на то, что данные исследования довольно полные и интересные, они остаются недоступными для большинства исследователей так как написаны на арабском языке.

Также есть группа трудов, посвященных анализу тех или иных аспектов тафсира ал-Матуриди. Среди них статья Ахмада Чоирула Рафика «The methodology of al-Maturidi’s Quranic exegesis: Study of Ta’wilat ahl al-Sunnah» [Rofiq A.C., 2009: 318 – 342], Ахмада Мухаммада Ахмада Галли, Майрамбека Жусупова «Матуридинин Тавилату-л-Куран аттуу эмгегинде колдонулган булактар» [Жусупов М., 2019: 29 – 37], Валида А. Салеха «Rereading al-Ṭabarī through al-Māturīdī: New Light on the Third Century Hijrī» [Walid A. Saleh., 2016: 180 – 209]. А также две диссертации, первая на соискание степени кандидата исторических наук Зиедова Ш. Ю. Письменное наследие Абу Мансура ал-Матуриди и его «Китаб ат-та’вилат» и вторая на соискание степени доктора исторических наук Махсудова Д.Р. «Мовароуннахр ҳанафий мазҳаби тафсириланинг қиёсий таҳлили (XIII-XV асрлар)» [Махсудов Д. Р., 2020]. Наиболее близкими к теме данной статьи являются диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук Якубова С.Х. «Учение Абу Мансура Матуриди об бытии и познании» [Якубов С.Х., 2017], диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук Азизова Р.А. «Теология раннего ханафизма» [Азизов Р.А., 2012].

Вышеупомянутые источники указывают, что полное имя этого великого имама Мухаммад ибн Мухаммад ибн Махмуд Абу Мансур ал-Матуриди. Он родился в кишлаке ал-Матурид рядом с Самаркандом. Сегодня это уже одна из махаллей этого древнего города, которая именуется Чокардиза. Исламская традиция возводит его родословную к известному мединскому сподвижнику Абу Айубу Халиду ибн Зайду ибн Кулайбу ал-Ансари, в доме которого остановился Пророк Мухаммад с.а.с. по прибытии в Медину, однако, достоверные факты, подтверждающие данную информацию, отсутствуют. Хотя точная дата его рождения и не известна, предположительно, имам родился в тридцатых годах третьего века по хиджре (845 – 855 г.). Такое предположение было сделано на основе анализа цепочки знания и даты смерти одного из его основных учителей Мухаммада ибн Мукатила ар-Рази, который умер в

248/862 г. В богословии мусульманского мира заучивание полного текста Корана начиналось в 5–6 летнем возрасте, однако, к получению серьезных, системных знаний ребенок в этом возрасте еще не готов, для этого он должен был достигнуть приблизительно десятилетнего возраста. Таким образом, наиболее поздняя дата рождения имама должна быть 238/852 годом. Похожие предположения можно обнаружить и в трудах других исследователей [Rudolph U., 2015]. Таким образом, вероятно возможными годами его рождения являются 230–238/845–852 гг. а годом смерти 332/944 г. Помимо ар-Рази в списке его учителей также называют Абу Бакра Ахмада ал-Джусджани, Абу Насра Ахмада ибн Аббаса ал-‘Ийади (ум. 268/881), Нусайра ибн Йахьи ал-Балхи (ум. 268/881) [Rudolph U., 2015].

Засвой вклад в суннитское богословие он был прозван «Имам ал-Худа» («Имам истинного пути»), «Алам ал-Худа» («Знамение истинного пути»), «Имам ал-Мутакаллимин» («Имам мутакаллимов»), «Мусаххих ‘акаид ал-муслимина» («Исправитель акиды мусульман»), «Ра’ис ахл ас-сунна» («Предводитель суннитов») и «Кали’ адалили ал-фитнати ва ал-бид’а» («Искоренитель смуты и новшеств»). Имаму приписывают следующие труды:

1. Китаб ат-таухид «Книга о единобожии». Данный труд представляет собой книгу, где имам опровергает идеи различных не суннитских течений своего времени, а также их основателей.

2. ‘Акидату имам Аби Мансур ал-Матуриди (Шарх Таджуддина ас-Субки на эту книгу под названием «Ас-Сайф ал-машхур фи шархи ‘акидат Аби Мансур» отпечатано в Стамбуле на арабском и турецком языках. Есть некоторые сомнения относительно принадлежности этой книги к Имаму).

3. Ар-Радд ‘ала аваил ал-адилла ли ал-Каби «Опровержение первых доводов ал-Ка’би».

4. Радду Тахзибиль джадаль ли ал-К’аби «Опровержение «Тахзиб ал-джалал» ал-Ка’би».

5. Радду Ва’ид ал-фуссак ли ал-Каби. «Опровержение на «Угроза распутникам» ал-Ка’би». В этих трех книгах имам опровергает идеи одного из му’тазилитских авторитетов ал-Ка’би.

6. Ар-Радд ‘ала ал-карамита «Опровержение карматов». В данном труде имам выступает с критикой и опровержением идей исмаилитской секты карматов.

7. Китаб ал-джадал «Книга дискуссии». Данный труд посвящен вопросам основ исламского права (усул ал-фикх).

8. Байану вахм ал-му’тазила «Разъяснение заблуждений м’уталиитов». Уже по названию книги видно, что это полемический труд, написанный конкретно против му’тазилитских вероубеждений.

9. Та’вилят ал-Кур’ан/Та’вилату ахл ас-сунна («Толкование Корана»/«Толкование суннитов»). Это известный многотомный тафсир Корана, написанный имамом.

10. Шарх фикх ал-акбар «Комментарий величайшего знания». Данная книга представляет собой комментарий, на известный труд имама Абу Ханифы «ал-Фикх ал-акбар».

11. Ма’ахизу аш-шарай’ «Основы шариата». Этот труд Абу Мансур ал-Матуриди посвятил вопросам основ исламского права «усул ал-фикх».

12. Радду китаб ал-имама ли ба’д ар-равафида «Опровержение раздела о правителе некоторых рафидитов». Данный труд также является полемическим и посвящен критике шиитских воззрений на вопрос о правителе.

13. Китаб ал-макалат фи ал-калам «Книга статей о каламе». Этот трактат представляет собой труд, посвященный вопросам вероучения.

14. Радд усул ал-хамса ли Аби Мухаммад Ал-Бахили «Критика пяти основ Абу Мухаммада ал-Бахили». Здесь имам выступает с опровержением идей Абу Мухаммада или Абу ‘Амра ал-Бахили. Точно не известно, кем был этот человек, но предположительно он был последователем му’тазилитской школы калама.

15. Рисала фи ал-иман «Трактат о вере». Данный труд можно назвать монографией, так как он посвящен лишь одному вопросу. Автор глубоко погружается в вопрос веры, ее определения.

16. Рисаля фи ма ла йаджузу ал-вакфу 'алайхи фи ал-Кур'ан «Трактат об остановках, запрещенных при чтении Корана». Довольно интересное произведение, посвященное правилам чтения Корана. И, в частности, остановкам, при его чтении. Автор рассуждает о тех местах, где не допустимо останавливаться, а преднамеренная остановка может даже расцениваться как неверие.

Говоря о личных качествах имама, историки и исследователи упоминают о нем, как о представителе периода салаф, который строго следовал образу жизни Пророка Мухаммада с.а.с., был аскетом, не принимал подарки правителей, и даже не допускал для себя возможность зарабатывать преподаванием, считая, что оплата обучения становится преградой для ученика в постижении богословия.

Анализ содержания «Китаб ат-таухид» Абу Мансура ал-Матуриди показывает, что трактат представляет собой полемический труд, где имам выступает с апологетикой суннитского вероучения, и критикой своих оппонентов. Произведение начинается с раздела посвященного гносеологии науки калам, где автор показывает методы познания, которые с его точки зрения приемлемы в вероучении. Далее следует первая глава «Масаил илахийат». Данный раздел посвящен проблемам понимания божественных атрибутов. Здесь имам выступает с критикой воззрений ашаритов, му'тазилитов, атеистов, антропоморфистов, дуалистов. Вторая глава «ан-Нубувват» рассматривает проблему пророчества. Абу Мансур ал-Матуриди в ней раскрывает суннитский взгляд на этот феномен, и выступает с критикой христианской идеи о «сыне божьем». Третья глава «Маса'ил ал-када ва кадар» посвящена вопросам предопределения. В ней автор полемизирует с му'тазилитской идеей о том, что человек сам является творцом своих деяний, и затрагивает вопросы божественного Знания, Воли и Могущества. Четвертая глава «Маса'ил ал-кабира ва муртакибиха» касается актуальной на сегодня проблемы такфира великогрешника. Здесь имам в основном полемизирует с му'тазилитами, мурджиитами и хариджитами. И наконец, последняя глава «Маса'ил ал-иман ва ал-ислам» посвящена пониманию термина «вера» в вероучении суннитов и их оппонентов.

Как известно, суннитскому вероучению в ходе его исторического развития пришлось конкурировать, с большим количеством течений, которые начали возникать уже в первом/шестом веке. Соответственно, это требовало разработки гносеологической базы, которая позволила быть аргументированно дискутировать, отвечая на сомнения оппонентов, а также их идеи, не совпадавшие с основами ахл сунна ва ал-джама'а. Анализ содержания трудов основоположника ханафитской школы имам Абу Ханифы, представителя западного ханафизма имама ат-Тахави, показывает, что в них не уделяется внимания данному вопросу. И наиболее ранним в этой связи можно назвать именно «Китаб ат-таухид», а после него традицию изложения гносеологической теории мы уже видим и в трактате «Табсират ал-адилла» и тексте вероучения ан-Насафи.

Своих оппонентов ал-Матуриди называет «суфаста'ийа» («софисты»). Об их понимании данного вопроса он пишет: «Софисты сказали: «Поскольку мы обнаружили, что человек знает нечто, а затем это (знание – А.Р.) становится несостоятельным, ощущает сладость, которая затем исчезает, и некоторые из сухопутных животных погибают в море, а некоторые морские - на суше, человек видит летучих мышей ночью и не видит днем, - все это указывает на несостоятельность знания. Это все представляет собой лишь убеждение и отличается от знания». Ясно, что здесь речь идет об агностиках и скептиках, а термин «софисты» имеет значительно более узкий смысл. Видимо использование данного термина связано с тем, что такое название было наиболее распространенным при жизни имама.

По мнению ал-Матуриди дискуссия с подобными оппонентами бесполезна. Поэтому он предлагает: «Тот, кто утверждает: «Нет ничего, кроме убеждения», то чтобы он ни говорил, это будет считаться таковым. Ему следует ответить ударом, причиняющим боль либо отсечением». Как видим, по мнению имама теоретические рассуждения по данному вопросу не приведут к какому-либо итогу, и действенным может быть только практическая аргументация. Сам же ал-Матуриди в начале текста «Китаб ат-таухид» обозначил: «Пути, ведущими к познанию истинной сущности вещей, являются ощущения³, весть и размышление (умозаключение). Из цитаты имама в первую очередь следует вывод, что в вопросах познания он занимал позицию оптимистов, признававших возможность достоверного познания мира. Позднее его последователь ан-Насафи кратко выразит эту идею словами: «Сущности вещей стабильны и их познание осуществимо».

Также из его слов мы можем заключить, что в вопросах вероучения он считает допустимым использование трех путей познания: органов чувств, предания и разума. Относительно познания посредством органов чувств он указывает: «Под ощущениями имеется в виду та информация, которую мы получаем посредством органов чувств. Это основной путь, предоставляющий знание, у которого нет такой противоположности как невежество». Из слов имама следует, что он признавал информацию, полученную данным путем познания в качестве априори достоверной, что совпадает с методом наблюдения в современной науке. Однако, в области вероучения данный путь познания является лишь промежуточным. Органы чувств не дают возможности для непосредственного познания Творца и Его атрибутов. Использование органов чувств в качестве богословского познания подразумевает изучение окружающего мира и его категорий, которое в итоге должно привести к познанию Творца и Его атрибутов.

В качестве второго источника теологического знания имам предлагает предание: «Поскольку признание возможности передачи достоверной информации посредством известия является априорным с точки зрения разума, это указывает на необходимость признания информации, полученной от Посланника. Ведь она является еще более явной, так как подтверждается знамениями». Следует отметить, что предание считается основным источником богословского знания, дающим точную информацию не только о Творце, но и посланниках, ангелах, писаниях и других столпах веры. Источником предания является сообщение Пророка с.а.с., а достоверность этого сообщения и самого пророчества подтверждается посредством «му‘джиза» («Пророческих чудес»), суть которых сводится к их неподражаемости. Следует отметить, что это является главным отличием между путями теологического познания, и путями познания в естественно-гуманитарных науках.

Самопредание имама ал-Матуриди делит на два вида: мутаватир и ахад. Определяя, первый имам указывает: «Известия, которые приносят посланники, мы получаем опосредованно, через людей, чьи речи могут быть ошибочными и ложными. Поскольку эти люди не имеют каких-либо доказательств истинности этих вестей и не обладают безгрешностью, то мы имеем право подвергнуть их слова анализу. Если эти слова исходят от того, кто вообще не может быть уличен во лжи, то они подобны полученным из источника. Их следует принять, ведь они подобны словам, полученным от источника информации так же, как и слова, полученные непосредственно от человека, имеющего в качестве довода свою безгрешность». Суть этого принципа заключается в том, что информация передается по цепочке передатчиков до конечного адресата. Каждый передатчик в этой цепочке подлежит проверке на честность и надежность. А кроме этого, таватур подразумевает наличие большого количества подобных цепочек, в результате чего минимизируется вероятность искажения информации, вплоть до полного исключения. В богословии, информация, полученная путем мутаватир признается «кат’и ас-субут» («категорично достоверная») с точки зрения передачи.

По поводу второго вида предания «ахад» имам указывает: «Это другой вид известия. Он ниже степени, чем предыдущий, поскольку сразу же не может быть признан в качестве истины, исходящей от Пророка с.а.с., обязывающей к действию. Действие или отказ от действия на основе этого известия возможен только после иджтихада и анализа передатчиков этой вести, выявления истинности полученной информации и допустимости ее признания подобно услышанному без изъянов. После анализа эта весть может быть признана руководством к действию или отказу от действия несмотря на то, что остается вероятность ошибки». В отличие от первого, предание ахад доходит до адресата только по одной или нескольким цепочкам в результате чего его достоверность лишь предположительна, а, следовательно, категоричные выводы на ее основе сделать невозможно. Хотя оно и является источником информации в вопросах вероучения, однако, эта информация может быть оспорена.

И наконец по поводу рационального познания мира и соответственно Творца имам ал-Матуриди заявляет: «Для познания мудрости божественного творения, которое не могло появиться без глубокого замысла, и изучения знамений, указывающих на Творца, Его независимое, извечное существование, мы конечно же нуждаемся в умозаключении» (2001, 73). Современная наука также основана на рациональном познании мира, и на этом базисе строятся все остальные методы познания, применяемые в рамках исследований. Но для имама оно является таким же промежуточным, как и познание посредством органов чувств. Так как основная цель рационального познания, по его мнению, открытие божественных атрибутов через анализ качеств творений.

Заключение и выводы. Таким образом, в рамках данного исследования были рассмотрены биография Абу Мансура ал-Матуриди, его основные труды, дано обзорное описание содержания «Китаб ат-таухид» и изучены воззрения Абу Мансура ал-Матуриди на проблему познания с точки зрения калама. Анализ содержания «Китаб ат-таухид» позволил сделать выводы о том, что имам придерживался точки зрения оптимистов на вопрос возможности познания мира. Для калама Абу Мансур ал-Матуриди выделяет три пути познания органы чувств, предание и разум. При чем органы чувств не сами по себе являются источником знания вопросов калама, а представляют собой инструмент, ведущий к познанию божественных атрибутов, а также иных догматов вероучения. Органы чувств не дают возможности познания божественной сущности, однако, дают информацию об окружающем мире. Анализ этой информации посредством разума, может привести исследователя к мысли о существовании Творца и познанию некоторых из Его атрибутов. Главным же путем теологического знания является предание, которое богослов делит на «мутаватир» («массовая передача по цепочке») и «ахад» («передача по единичной цепочке»). По мнению автора, оба источника подлежат анализу, однако, если первый в результате анализа дает категоричное знание, то второй лишь предположительное. На наш взгляд, изучение вопросов гносеологии особенно актуален в настоящее время, в связи с утверждением научной специальности теология. Так как традиция теологического знания за советский период была утеряна подобные исследования являются необходимыми для разработки дополнительного инструментария теологического познания.

Список литературы

1. Ад-Даманхури А. (2018). ал-Имам ал-Матуриди ва манхаджу ахл ас-сунна фи тафсир ал-Кур'ан. Амман: Дар ан-нур ал-мубин.
2. Ад-Даманхури А. (2018). Назарийат ал-ма'рифат 'инда ахл ас-сунна ва ал-джама'а. Амман: Дар ан-нур ал-мубин.
3. Ад-Даманхури А. (2018). Садд ас-сугур би сират 'алам ал-худа Аби Мансур ал-Матуриди. Амман: Дар ан-нур ал-мубин,
4. Аз-Забиди М. (1993). Итхаф ас-садат ал-муттакина би шарх ихйа' 'улум ад-дин. Бейрут: Му'ассасат ат-тарих ал-гарби.

5. Азизов Р.А. (2012). Теология раннего ханафизма Дисс. на соиск. уч. ст. к.филос.н. Душанбе.
6. Ал-Баздави М. (2003). Усул ад-дин. Каир: ал-Мактаба ал-азхарийа ли ат-турас.
7. Ал-Кураши А. (1993). ал-Джавахир ал-муди'а фи табакат ал-ханафийа. – Дар ал-хиджра.
8. Ал-Матуриди М. (2005). Та'вилат ахл ас-сунна / ред. Басиллум М. – Бейрут: Дар ал-кутуб ал-'илмийа.
9. Ал-Матуриди М. (2005). Та'вилат ал-Кур'ан / ред. Уналиоглы А., Топалоглу Б. Стамбул: Дар ал-мизан.
10. Ал-Матуриди. (2004). М. Тафсир ал-Кур'ан ал-'азим ал-мусамма «Та'вилат ахл ас-сунна» / ред. Ал-Хайми Ф.Ю. Бейрут: Рисала паблишерс.
11. Ан-Насафи М. (2011). Табсират ал-адилла фи усул ад-дин. Каир: ал-Мактаба ал-азхарийа ил ат-турас.
12. Galli A. (1982). Some aspects of al-Maturidi's commentary on the Qur'an. Islamic Studies. Vol. 21, No. 1. : 3-21.
13. Жусупов М. (2019). Матуридинин Тавилату-л-Куран аттуу эмгегинде колдонулган булактар. Ош мамлекеттик университети Теология факультетинин илимий журналы. 26: 29-37.
14. Зиедов Ш. Ю. (2004). Письменное наследие Абу Мансура ал-Матуриди и его «Китаб ат-та'валат. Дисс. на соискание ученой степени кандидата исторических наук.
15. Махсудов Д. Р. (2020). Мовароуннахр ханафий мазхаби тафсирларининг қиёсий таҳлили (XIII-XV асрлар). Дис. на соискание степени доктора исторических наук. Международная исламская академия Узбекистана.
16. Rofiq A.C. (2009). The methodology of al-Maturidi's Quranic exegesis: Study of Ta'wilat ahl al-Sunnah. Al-Jami'ah. Vol. 47, No. 2: 318-342.
17. Rudolph U. (2015). Al-Maturidi and the development of sunni theology in Samarqand. Leiden: Brill.
18. Walid A. Saleh. (2016). Rereading al-Tabari through al-Maturidi: New light on the third century hijri. Journal of Qur'anic Studies 18.2: 180–209.
19. Хамави Йа. 1993. Му'джем ал-удаба. ред. Ихсан Аббас. – Бейрут: Дар ал-гарб ал-ислами.
20. Челяби К. (1941). Кашф аз-зунун 'ан асами ал-кутуб ва ал-фунун. Бейрут: Дар ихйа' ат-турас ал-'араби.
21. Якубов С.Х. (2017). Учение Абу Мансура Матуриди обытии и познании. Дисс. на соиск. уч. ст. к.филос.н. Душанбе.

УДК 65.012.1

CULTURAL INTEGRATION OF KAZAKHSTAN CHALLENGES AND OPPORTUNITIES

*Sayed Ahmad Rasool,
PhD Student and assistant professor,
Kandahar University
Kandahar, Afghanistan*

Abstract. This paper discusses Kazakhstan's tendencies in cultural integration and the contribution of nomadic culture to the nation's present-day growth. In the context of globalisation and its integration process, Kazakh culture is today seen as a unique aspect of the nation due to its policies, socioeconomic structure, morality, and creative and artistic legacy and potential. The

study's findings allow for the conclusion that, in addition to Kazakhstan's political and economic development, the country's cultural potential should be used to modernise the nation by preserving its cultural sovereignty and fostering the spiritual development of its citizens, which serve as the cornerstones of national identity and cultural identity formation.

Keywords: Culture Integration, Globalization, Kazakhstan, Preserving, Political, Economic.

Introduction

Kazakhstan is becoming a nation at the turn of the century and millennium, with its rich historical background and distinct cultural legacy serving as a “bearer of almost unexplored Turkish mentality and successor to a mobile nomadic tradition, which gives a boost to its development”.¹ This spiritual and tempo-spatial factor is associated with the traits of the post-modern and post-industrial era, where liberal values are prevailing on a global scale, where deterministic and progressive approaches to social reality are being questioned, where boundaries between the East and the West are being erased, and where there is a shift away from the linear development of history.

The philosopher N. Sadykov, who passed away too soon, stated that processes of cultural fusion and interaction “are related to the territorial principle of a nomad, which consists in appropriation and settlement, in possession of an absolute motion or speed”.² Kazakhstan is not limited in terms of resources, educated population, or many other things. This chance can either be used or only traced just as looking after your old home turning into a speck and disappearing in the desert to the roar of an express train, travelling into the unknown.

Reviewing the nature of socio-cultural phenomena in Kazakh society today, we can see that Kazakhstan's economic, political, and cultural integration into the world community is expanding in the context of the current globalisation process. Growing economic competitiveness in Kazakhstan, the formation of multinational corporations and international alliances, and interstate cultural interchange are the hallmarks of this movement.

The process of integration may lead to a certain level of modernity in Kazakh society's political, economic, and spiritual spheres. In many ways, modernization creates a new culture that is founded on rationality, which in turn affects the spiritual values of the community. Current cultural trends that are readily apparent already elicit conflicting opinions from different socioeconomic classes. For instance, we are aware of the uncontrollable processes that promote contemporary primitive mass pop culture, subpar audio-visual works, non-traditional religious (sectarian) instruction, and other phenomena covered by the media that are inherently at odds with and incompatible with Kazakhstani people's national traditions and spiritual values. In fact, thorough study has not yet been done, therefore these and other critically essential facets of Kazakh society's modern cultural life are still not fully known. The primary responsibility of the state authorities, the expert and intellectual community, and cultural figures in this context is to create the best possible model for the interaction between the state and society, as well as to recognise cultural trends, laws, and principles governing the growth of traditional Kazakh culture, folk art, professional art, and the cultural output of the private sector.³ Of course, these challenges call for a thorough discussion in the nation's expert and socio-political circles, as well as a methodical scientific investigation and the development of efficient government-developed integration process management systems.

The prospects and actualities of blending cultures in Kazakhstan

What is Kazakhstan's current degree of integration? Why is so, and how does this process' spontaneity pose a longer-term threat? How may integrative levers be used successfully to incorporate them into a purposeful activity? These days, concerns like these and others are relevant in Kazakhstan.

Kazakhstan's existing environment is designed to maximise productivity while bolstering the country's economic resources and instrument utilisation efficiency. Competitiveness in the

international market is the primary economic indicator that determines the country's progress, the well-being of the Kazakh community, and the country's integration into the global cultural process. As part of the global cultural process, Kazakhstan aims to promote its cultural successes overseas, align its goals and ambitions with those of the rest of the world, and draw on the expertise of foreign cultural organisations to tackle issues affecting its own culture. In light of the current circumstances, further efforts must be taken to promote the nation's image in international mass media, particularly popularising the accomplishments of national culture. Kazakhstan is currently engaged in a broad process of cultural, economic, and political modernization, which will see the country transition from traditional or less developed social institutions to those that are peculiar for more developed countries. This process will also involve the introduction of new ideas and social institutions, as well as the economic, political, and social transformation necessary to move from a rural to an urban and industrial society and integrate culture into society. It is evident that modernization has specific characteristics. Until now, the government has been able to maintain financial and economic stability, which has created an environment that is conducive to the growth of competitiveness factors and productive endeavours.

In the current era of irreversible globalisation processes, Kazakhstan's political and economic integration with the international community is on the rise. Many of the Central Asian Cooperation Organization's, Eurasian Economic Community's, Common Economic Space's, and other regional integration initiatives in the CIS are actively started by Kazakhstan⁴. Established in recent times, transnational, international, and interstate companies and associations aim to fortify public-private partnerships, safeguard against potential economic harm from other nations, and fortify response to broader political and economic risks associated with escalating international competition resulting from the ongoing globalisation process in the world economy.

In terms of cultural integration, we would like to bring up state-to-state relations through the hosting of large-scale social and cultural events, taking artists and performing groups on tours through Interstate Exchange Programmes, organising Days of Culture of Kazakhstan Abroad and Days of Foreign Countries in Kazakhstan, working together to implement specific programmes, enhancing cultural and artistic cooperation through Sister Cities and Territories programmes, organising international art exhibitions, sending artists to participate in international competitions and festivals, etc. The aforementioned occurrences have led to increased awareness of our arts among those outside of our nation.

Regarding Kazakh society's overall cultural integration, we might argue that this modernising idea is, in a way, undervalued or even disregarded. Integration of cultures is unavoidable and, at times, even beyond the authority of the state. The experience of the previous decade, during which culture was neglected and unrelated to the nation's political, economic, and social structure, demonstrated how quickly low-quality goods could fill a cultural void, eventually fostering a culture of "relaxedness," permissiveness, and unhealthy pragmatism. Furthermore, the "integrating" side does not necessarily intend or purposefully carry out the integration process. Its causes are mostly related to the characteristics of culture itself. However, culture possesses a special ability to permeate and have a significant impact on the establishment, growth, and operation of every aspect of public life. Consequently, in the context of dynamic globalisation and the process of its integration, Kazakhstani culture, as a component of global culture, should be understood today as the identity of the entire nation, with all of its policies, socioeconomic structure, morality, creative and artistic legacy, and potential.

Competition and conflict will eventually result from attempts to create a prosperous society based on freedom of choice in economic and cultural growth. This does not, however, imply that these efforts should be abandoned, nor does it imply a "catch up and overtake" strategy that is invariably met with tears. Prospects must be related to the upcoming age, in line with one's own interests as well as the interests of the nation's future generations. The objective nature of

the modern process of cultural integration is demonstrated by how society and its “institutional” systems adapt to the constantly shifting internal and external conditions of its existence. As a result, it becomes necessary to adjust society and culture to changes that occur both inside and outside of this context.⁵ The issue of maintaining internal cultural integrity and ensuring that various aspects of Kazakhstani culture are in harmony has come to pass. This applies to both Kazakh and Kazakhstani culture in general. In this regard, pressing challenges include community-level cultural development, the relationship between culture and education, the openness of cultural management, consumer orientation, the incorporation of new technology into culture, etc.

The Assimilation of Kazakh Culture into the Global Cultural Arena

The authors are currently working on a theoretical and practical project called “Vectors of Integration of Culture of Kazakhstan into the Global Space,” which includes sociological research. The project’s key component is the study and investigation of cultural development vectors and directions that are in line with global information and development trends. Based on preliminary research findings, it can be concluded that Kazakhstan’s cultural potential can be leveraged to modernise the nation, not only in terms of political and economic strength but also in terms of preserving cultural sovereignty and fostering spiritual growth among the populace, which are the cornerstones of forming national identity and cultural identity. Kazakhs are aware that the hallmarks of the present era are processes of integration and globalisation that are ever-expanding and profoundly affecting the very existence of communities.

Kazakhstan’s culture is accessible to anyone. In addition to expressing national identity, Kazakh culture also represents universal ideals shared by all people on the planet and is a component of the collective human cultural legacy. Kazakhstan’s national strategy in the international sphere includes foreign cultural policy as a core component. Cultural diplomacy broadens Kazakhstan’s network of friends and significantly boosts the effectiveness of our foreign policy by establishing the circumstances for the most-favoured-nation treatment, which allows for the development of all possible aspects of state-to-state ties.

As far as we know, the Republic of Kazakhstan’s current national strategy on culture aims to ensure a variety of steps to find new historical and cultural sites, as well as to conserve and further develop centuries-old cultural traditions. We are aware that this activity has been done under the auspices of the 2003-adopted State Programme “Cultural Heritage”. The Program’s objectives extended beyond the preservation of historical and cultural assets; it also had to promote a positive change in the public perception, pique interest in the nation’s own past and present, forge and fortify national consciousness and identity, and alter the nation’s cultural and historical terrain.

Currently, in light of globalisation, one of the most crucial areas and stages of programme implementation as well as cultural policy in general should be the development and utilisation of cultural heritage, as well as the advancement of technologies for identifying and studying it, as well as its key roles in the formation of contemporary cultural spaces, its morphology, structure, and dynamics. These factors will enable the formation of a cohesive vision for translating cultural heritage and provide resources for the “revival” of historical cultural practises, values, and patterns for the benefit of the present.⁶

The transfer of established high-level cultural samples from older to younger generations must be done consistently and sequentially. Alternatively, a new paradigm that permits the displacement of various cultural contexts and styles and the creation of new value structures based on objects with varying degrees of functionality and complexity must be used to carry out the continuity of socio-cultural experience from elder to younger generations. Cultural value scales are pluralizing, according to the interpretation of these processes.

Understanding the past is essential to comprehending the present and the future. A person has no future if they are unaware of their history. It is crucial to hear the voice of your ancestors and to see oneself as a speck in an unbroken historical flow spanning millennia. The connection between

time and “uniqueness and universality” is what should eventually lead to culture’s “objective of spiritualizing the surrounding world and enriching man’s inner world”.⁷

As Kazakhstan’s culture develops, it must consider the striking instances of impasse that many nations, including European nations, have experienced.⁷ Additionally, Kazakhstan, as the culture’s heir, must fully incorporate the principles of nomadic culture into its future endeavours, without severing humanity from nature but rather enrooting it. The world is in need of a fresh project, and nomadism offers it one. Furthermore, Kazakhstan has a singular chance to introduce the globe to a brand-new endeavour: post-civilization.

Conclusion

Only when the foundation of a national culture’s capacity to interact not only with its own elements but also with those of other cultures can it become self-replicating and developing as an integrated formation. Every culture eventually absorbs certain aspects of other civilizations throughout the process of emergence and creation.

Therefore, we might emphasise the following when defining the importance of culture and the method by which it is integrated into policy:

Firstly, there is a relationship and dependence between Kazakh society’s political orientation and cultural growth;

Secondly, the nature of political systems and political relationships is influenced by historical and cultural heritage, including the values, customs, rules, behavioural patterns, and psycho-emotional preferences that make up a culture, in addition to the balance of political forces and other determining factors at a particular historical moment;

Thirdly, Preservation of Kazakhstan’s multi-ethnic cultural variety is inextricably tied to the country’s political system stability; this is not an isolating element, but rather a source of intellectual enrichment for all people and a prerequisite for interethnic harmony and peace in civil society;

Finally, entering of culture of Kazakhstan into the global cultural community in the context of globalization involves the development of political guarantees to preserve its identity and urgency.

References

1. G. Sadykova, “Sociocultural context of the modernization of traditional culture in conditions of independence,” in *Philosophy in the Modern World: Development Strategies*, Almaty, 2013, pp. 502-507.
2. N. Sadykov, *Kazakhstan and the World: Social and Cultural Transformation*, Astana, Elorda, 2020, pp. 128-129.
3. Ferguson, R.J. (2006). Kazakhstan: From Exploitation to Nationhood in Central Asia. Lecture notes for the course Eurasia. Retrieved May 12, 2008, p.11.
4. Dave, B, A Shrinking Reach of the State? In P.J. Luong (eds.), *The Transformation of Central Asia: States and Societies from Soviet Rule to Independence*. Ithaca: Cornell University Press, 2021, pp. 120-155.
5. Fierman, W. (2006, January). Language and Education in Post-Soviet Kazakhstan: Kazakh-Medium Instruction in Urban Schools. *The Russian Review*, vol. 65, pp.98- 116.
6. Jones, N.P. (2010). “Assembling” a Civic Nation in Kazakhstan: The Nation-Building Role of the Assembly of the Peoples of Kazakhstan. *Caucasian Review of International Affairs*, vol. 4, no. 2, (Spring), 159-168.
7. They had to be a historically evolved community that shared a common language, territory, economic way of life and a psychological mind-set which could be traced back to a common culture (Stalin, 1950, p. 315.
8. Ferguson, R.J. (2006). Kazakhstan: From Exploitation to Nationhood in Central Asia. Lecture notes for the course Eurasia. Retrieved May 12, 2008, from <http://www.internationalrelations.com/>.

УДК 008.740

**СЫНДАРЛЫ ДИАЛОГ МӘДЕНИЕТІ: ӘЛЕМДІК ТӘЖІРИБЕ ЖӘНЕ
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАМАНАУИ ҮРДІСТЕР****Төленді Ш.Қ.,**

әлеуметтану ғылымдарының магистрі, оқытушы
Халақаралық Инженерлік-технологиялық университет колледжі
Алматы қ., Қазақстан
e-mail: kanatovna.sholpan@gmail.com

Андатпа. «Сындарлы диалог мәдениеті: әлемдік тәжірибе және Қазақстандағы қазіргі тенденциялар» атты мақалада қазіргі қоғамдағы сындарлы қарым-қатынас мәдениетін дамытудың маңыздылығы зерттеліп, оның жаһандық деңгейдегі ықпалы мен Қазақстан контекстіндегі ерекшеліктеріне баса назар аударылады. Авторлар сыни диалог мәдениеті жанжалдарды шешуге және ашық қоғамды қалыптастыруға ықпал ететін табысты елдердің әлемдік тәжірибесін талдайды. Қазақстандағы өзара түсіністік пен әртүрлілікті нығайту үшін бейімделуі мүмкін практикалық қадамдар мен құралдарға ерекше назар аударылады. Мақалада сыни диалог әдістерін өмір салты мен әлеуметтік тәжірибеге енгізу арқылы елдің мәдени мұрасын байытуға шақырады.

Кілт сөздер: Сыни диалог мәдениеті, түсіну, әлемдік тәжірибе, қазіргі заманғы тенденциялар, Қазақстан, конструктивті коммуникация, жаһандану, білім, қоғамның дамуы, мәдени мұра.

Прогресс, бейбітшілік және сындарлы диалог – Қазақстанның басты құндылықтары» деген тақырыпта Елбасы алға қойған негізгі идеялардың жарқын көрінісі бар. Бұл тақырып Президент басшылығындағы Қазақстанның стратегиясы мен құндылықтарының негізінде жатқан іргелі қағидаттарды көрсетеді. Қазақстан Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев өз сөзінде прогрестің, бейбітшілік пен сындарлы диалогтың негізгі құндылықтарын ұстанатынын атап өтті. Мемлекет басшысы жариялаған бұл қағидаттар ішкі саясаттың бағдарына айналып қана қоймай, Қазақстанның әлемдік аренадағы стратегиялық бағытын көрсетеді. Прогрестің, бейбітшілік пен сындарлы диалогтың маңыздылығын атап көрсете отырып, Қазақстан бөлшектеуге емес, жақындасуға бағытталған тарап болып қала отырып, халықаралық істерге белсенді қатысуға дайын екенін мәлімдейді.

Ақпарат пен жылдам өзгерістерге қаныққан қазіргі әлемде сыни диалог мәдениеті қоғамдар мен мемлекеттердің табысты өзара іс-қимылының негізгі факторына айналуға [1]. Жаһандық сын-қатерлер мен дүниетанымдық көзқарастардың сан алуандығы жағдайында сыни тұрғыдан ойлауға негізделген сындарлы диалогтар жүргізе білу қоғам дамуының құрамдас бөлігі болып табылады. Бұл мақалада біз Қазақстанның контекстіне назар аударып, сыни диалог мәдениеті саласындағы әлемдік тәжірибе мен ағымдағы үрдістерді қарастырамыз. Дәстүр мен инновацияның тоғысқан ел ретінде Қазақстан сыни ойлау мен өзара түсіністікке ықпал ететін диалог құруға ұмтылады. Әлемдік тәжірибеден қандай сабақ алуға болатынын және Қазақстанның сыни диалог мәдениеті саласында қандай даму жолдарын таңдайтынын қарастырайық. Қазіргі қоғамның маңызды аспектілерінің бірі - пікір мен мәдени ортадағы айырмашылықтар жағдайында да тиімді пікір алмасу мүмкіндігі. Сыни диалог мәдениеті жанжалдарды шешуге және конструктивті шешімдерге көмектесетін терең өзара түсіністікке жол ашады. Бай мұрасы жаһандану сын-қатерлеріне жауап беретін қазіргі Қазақстанда ашық және инклюзивті қоғам құруда сыни диалог мәдениеті шешуші рөл атқарады. Президент Қасым-Жомарт Тоқаев бұл аспектінің маңыздылығына тоқталып,

диалог пен өзара түсіністік арқылы ғана тұрақты және теңгерімді болашақ құруға болатынын атап өтті [4].

Жаһандану мен технологиялық өзгерістер өзара байланыс пен әртүрліліктің артуына әкелетін қазіргі әлемде сыни диалог мәдениеті тиімді өзара әрекеттестіктің ажырамас элементіне айналды. Қарым-қатынасқа мұндай көзқарас тек қана жанжалдарды шешуге көмектесіп қана қоймайды, сонымен қатар жаһандық ауқымда инновациялар мен әртүрлілікке жол ашып, қоғамдық диалогты байытады [2].

Сыни диалог мәдениеті өзара түсіністік, ашықтық және әртүрлі пікірлерді құрметтеу қағидаттарына негізделген. Бұл айырмашылықтарды атап көрсетудің орнына конструктивті шешімдерді табу мақсатында күрделі мәселелерді талқылауға дайын болуды қамтиды. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, бұл мәдениетті сәтті қолданатын елдер икемді және тұрақты қоғамдар жасайды [5].

Әлемдік тәжірибені талдау сыни диалог мәдениетін сәтті жүзеге асыру мысалдарын көрсетеді. Швейцария және Жаңа Зеландия сияқты елдер ашық және бейтарап қарым-қатынасты ілгерілету қоғамдағы тұрақтылық пен өзара түсіністіктің жоғары деңгейіне әкелген мысалдар болып табылады [3].

Қазақстанда сыни диалог мәдениеті даму стратегиясының маңызды аспектісіне айналуға. Президент Қасым-Жомарт Тоқаев күрделі сын-қатерлер мен қарқынды даму жағдайында белсенді қарым-қатынас пен өзара түсіністік қажет екенін атап өтті. Қазақстандық мәдениет контекстінде әлемдік тәжірибені бейімдеу әлеуметтік ынтымақтастық пен әртүрлілікті нығайтуға көмектесуі мүмкін [1].

Оның оң аспектілеріне қарамастан, сыни диалог мәдениетін енгізу қиындықтарсыз емес. Дегенмен, бұл қиындықтар қарым-қатынас әдістерін жақсартуға және жанжалды басқару ресурстарын әзірлеуге мүмкіндік береді.

Сыни диалог мәдениеті қоғамның дамуына айтарлықтай әсер етіп, оны төзімді, ашық және өзгерістерге дайын етеді. Дүние жүзіндегі көптеген елдердегі сияқты Қазақстанда да осы мәдениетке баса назар аудару үйлесімді қоғамда әртүрлілік пен түсіністік біріктіретін болашақты құрудың кілті болуы мүмкін [6].

Қарқынды өзгерістер мен жаһандық өзара әрекеттесу дәуірінде сыни диалог мәдениеті ашық, өзара түсіністікті қоғамды дамытудың негізгі факторына айналады. Дәстүрлері заманауи талаптарға сай келетін қазіргі Қазақстанда жан-жақты қоғамда терең өзара түсіністік пен тиімді әрекеттестікке ұмтылысты көрсететін сыни диалог мәдениеті ерекше өзектілікке ие. Жаһандық тәжірибеге көз жүгірте отырып, біз қақтығыстарды шешу және консенсус құру механизмі ретінде сыни диалог мәдениетінің эволюциясын көреміз. Қоғамдағы қазіргі тенденциялар белсенді пікір алмасу және мәселелерді шешудің ортақ жолдарын іздестіру қажеттілігін атап көрсетеді. Қазақстандағы заманауи тәжірибелерді талдай отырып, біз сыни диалог мәдениетін дамытуға ықпал ететін құралдарды қарастырамыз. Білім, БАҚ және қоғамдық бастамалар – сыни ойлау мен белсенді қарым-қатынасты дамыту үшін қандай тетіктер қолданылады? Оң үрдістерге қарамастан, Қазақстанда сыни диалог мәдениетін енгізуде қиындықтар бар. Дегенмен, бұл міндеттер коммуникация әдістерін жетілдіруге, диалог ауқымын кеңейтуге және анағұрлым инклюзивті қоғам құруға жол ашады. «Сындарлы диалог мәдениеті: Қазақстандағы қазіргі тенденциялар» бізді заманауи әлеуметтік қатынастардың серпінді әлеміне батырады. Мақалада Қазақстанның тәжірибесі мен болашағын талдай отырып, өзгерістер дәуірінде тұрақты және үйлесімді қоғам құруда диалог мәдениетінің маңыздылығын атап көрсетуге тырысады [4].

Сонымен қорытындылай келсек, біз «Сындарлы диалог мәдениеті: Қазақстандағы қазіргі тенденциялар» сыни диалог мәдениеті тұрақты және жан-жақты қоғамның ажырамас элементіне айналып жатқан әлеуметтік қатынастардың күрделі әлеміне ену арқылы әлемдік тәжірибе мен қазіргі Қазақстанның ерекшеліктерін талдай отырып, біз қарқынды даму

мен жаһандық сын-қатерлер жағдайында ашық қарым-қатынастың, өзара түсіністік пен мәселелерді шешудің ортақ жолдарын табудың маңыздылығын анықтадық.

Қазақстанда Президент Қасым-Жомарт Тоқаевтың жетекшілігімен сыни диалог мәдениетін дамытуға баса назар аудару анағұрлым инклюзивті және үйлесімді қоғам құру жолындағы маңызды қадам болып табылады. Бұл еліміздің күрделі жаһандық өзгерістер жағдайында белсенді пікір алмасу, өзара түсіністік пен сындарлы шешімдерді іздеу кеңістігін құруға деген ұмтылысын көрсетеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Президент Қасым-Жомарт Тоқаев. Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі. Жолдауы.
2. Nussbaum, M. C. (2016). Anger and Forgiveness: Resentment, Generosity, Justice. Oxford University Press.
3. Sen A. (2017). The Idea of Justice. Harvard University Press.
4. Тоқаев К.Ж. (2021). Промышленность XXI века: качество и конкурентоспособность.
5. Шах Ш. (2019). Критическое мышление в образовании: практика и перспективы. Образование и Развитие. – 28(3), 35-47 с.
6. World Economic Forum. (2020). The Global Competitiveness Report 2020. Geneva: World Economic Forum.

УДК 008(061.3)

ЭТИКА ДИАЛОГА В МНОГОНАЦИОНАЛЬНЫХ ОБЩЕСТВАХ: СТРАТЕГИИ УКРЕПЛЕНИЯ ВЗАИМОПОНИМАНИЯ И СОТРУДНИЧЕСТВА

Нурлигенова З.Н.,

магистр педагогических наук, старший преподаватель,

НАО «Карагандинский технический университет»,

e-mail: sauresch_nur@mail.ru

Иноземцев М.А., Дробот И.В.,

студенты факультета информационных технологий

НАО «Карагандинский технический университет»,

г. Караганда, Казахстан

e-mail: inozimaks@gmail.com

e-mail: inozimaks@gmail.com

Аннотация. Статья рассматривает вопросы этики диалога в многонациональных обществах, предоставляя стратегии для укрепления взаимопонимания и сотрудничества между различными культурами. От культурного осознания и обучения межкультурной коммуникации до преодоления стереотипов и защиты прав, статья призывает к созданию общества, где разнообразие воспринимается как источник богатства. Эти стратегии, объединенные в заключение, формируют основу для построения гармоничного и взаимопонимающего общества.

Ключевые слова: этика диалога, многонациональные общества, культурное осознание, межкультурная коммуникация, стереотипы, право, свобода.

Abstract. The article examines the ethics of dialogue in multinational societies, providing

strategies for strengthening mutual understanding and cooperation between different cultures. From cultural awareness and intercultural communication training to overcoming stereotypes and protecting rights, the article calls for the creation of a society where diversity is perceived as a source of wealth. These strategies, combined in conclusion, form the basis for building a harmonious and mutually understanding society.

Keywords: ethics of dialogue, multinational societies, cultural awareness, intercultural communication, stereotypes, law, freedom.

В современном мире, где границы между нациями стираются, а культурное разнообразие становится неотъемлемой частью нашей повседневной жизни, вопросы взаимопонимания и сотрудничества в многонациональных обществах приобретают особую актуальность. На фоне глобализации и быстрого обмена информацией необходимо обратить внимание на этику диалога как фундаментальный элемент построения устойчивых отношений между представителями различных культур и национальностей.

Мы сталкиваемся с вызовами, которые требуют не только терпимости к различиям, но и активного стремления к взаимопониманию. Эта статья посвящена исследованию стратегий, способствующих укреплению взаимопонимания и сотрудничества в сближающемся мире, где разнообразие становится ключевым ресурсом. Давайте вместе рассмотрим основные аспекты этики диалога и пути их реализации в многонациональных обществах.

Как известно, одним из ключевых элементов этики диалога в многонациональных обществах является развитие культурного осознания. Это предполагает не просто признание существования различий, а глубокое понимание и уважение культурных контекстов.

Почему это важно? Культурное осознание позволяет индивидам видеть мир через призму разнообразных культурных перспектив. Это необходимо для формирования глубокого взаимопонимания и предотвращения недопониманий, которые могут возникнуть из-за культурных различий.

Развитие культурного осознания происходит через:

- исследование культур: активное изучение культур, традиций и истории различных народов способствует формированию более полного и точного представления о многообразии мировоззрений;
- уважение культурных различий: способность признавать и ценить разнообразие культурных выражений и практик создает основу для укрепления взаимопонимания;
- диалог и обмен опытом: активное участие в диалоге с представителями различных культур, а также обмен опытом, помогают лучше понимать, как культурные особенности влияют на восприятие мира.

Культурное осознание является первым шагом к построению этичного диалога в многонациональных обществах, создавая основу для уважения и взаимопонимания между людьми разных культур.

Общеизвестно, что эффективная межкультурная коммуникация – это основа устойчивых отношений в многонациональных обществах. Обучение навыкам межкультурного общения становится неотъемлемым элементом подготовки людей к взаимодействию с представителями различных культур [1].

Активное участие в тренингах и семинарах, ориентированных на межкультурную коммуникацию, предоставляет участникам практические инструменты для эффективного общения. Такие мероприятия могут включать в себя ролевые игры, обсуждение кейсов и практические упражнения. Также участие в обмене культурным опытом предоставляет практическую платформу для применения полученных знаний. Это может быть как официальный обмен студентов, так и неформальный обмен опытом в профессиональной среде.

Включение курсов по межкультурной коммуникации в учебные программы образовательных учреждений помогает формировать у студентов необходимые навыки на ранних этапах обучения. Это создает основу для дальнейшего успешного взаимодействия в разнообразном обществе.

Обучение межкультурной коммуникации – это не только овладение навыками языка, но и понимание культурных особенностей, которые влияют на взаимодействие между людьми разных происхождений. Этот процесс становится ключевым элементом развития толерантности и взаимопонимания в многонациональных обществах.

Эмпатия, способность поставить себя на место другого человека и понять его чувства, является краеугольным камнем успешной межкультурной коммуникации. Развитие эмпатии создает мосты взаимопонимания, основанные на чувстве близости и сопереживания.

Создание культуры, которая ценит и поощряет эмпатию, является первым шагом. Это может быть осуществлено через образовательные программы, форумы и кампании, направленные на пропаганду важности эмпатии в многонациональных обществах.

Способы, которые способствуют развитию импатии:

1. Литература и искусство. Чтение литературы и изучение искусства, представляющих различные культуры и судьбы людей, позволяют переживать чужие перспективы;
2. Обучение общению. Обучение навыкам активного слушания и восприятия не только слов, но и эмоций и невербальных сигналов способствует развитию эмпатии;
3. Создание мультикультурных групп: Работа в мультикультурных группах, где люди с разными культурными фонами могут обмениваться опытом, стимулирует развитие эмпатии.

Способствуют развитию эмпатии в обществе проекты с акцентом на человеческие истории: организация проектов, фокусирующихся на личных историях людей из разных культур, создает возможность для общественности пережить эмоции и судьбы других. А также включение в образование: внедрение курсов по развитию эмпатии в образовательные программы для формирования этого навыка с самых ранних этапов обучения.

Следовательно, развитие эмпатии становится ключевым фактором в формировании многонационального общества, где каждый может чувствовать, что его голос слышен и понят. Она обогащает общество и создает основу для долгосрочного взаимопонимания и сотрудничества. В то же время, защита прав и свобод каждого индивида, независимо от его культурного происхождения, является фундаментальным элементом этики диалога в многонациональных обществах. Это создает равные возможности для участия в общественной жизни и укрепляет основы справедливости и уважения [2]. Законы, гарантирующие равные права и защищающие от дискриминации, являются краеугольным камнем. Они создают основу для справедливости и предоставляют инструменты для борьбы с нарушениями прав. Образование о правах и свободах, а также об их защите, является важным моментом. Это позволяет людям знать свои права и быть готовыми защищать их в случае необходимости.

Активное участие в защите прав включает в себя участие в общественных движениях, правозащитных организациях и активное обращение в судебные инстанции при необходимости. Это позволяет эффективно реагировать на случаи нарушений. Сотрудничество на международном уровне в области защиты прав и свобод также играет важную роль. Обмен опытом и лучших практик позволяет создавать более эффективные механизмы защиты. Защита прав и свобод является неотъемлемой частью создания справедливого и уважительного общества. Это не только гарантирует индивидуальные свободы, но и способствует формированию общества, где каждый может чувствовать себя уважаемым и защищенным.

Таким образом, в заключение статьи об этике диалога в многонациональных обществах важно подчеркнуть, что укрепление взаимопонимания и сотрудничества

между представителями различных культур требует совокупного усилия и применения разносторонних стратегий. Культурное осознание открывает двери к пониманию и уважению разнообразия, формируя основу для гармоничных взаимоотношений. Обучение межкультурной коммуникации предоставляет необходимые инструменты для успешного взаимодействия в многообразном обществе, предотвращая недопонимания и конфликты.

Преодоление стереотипов играет ключевую роль в создании открытого общества, где каждый человек оценивается индивидуально, вне зависимости от культурных предубеждений. Развитие эмпатии формирует мосты взаимопонимания, позволяя индивидам чувствовать себя ближе друг к другу. Участие в общественной жизни и защита прав и свобод подчеркивают необходимость активного участия в формировании справедливого общества, где равные возможности и уважение являются основополагающими принципами. Объединив эти стратегии, мы строим мосты к светлому будущему, где многообразие не только принимается, но и ценится как источник богатства и вдохновения для каждого члена общества.

Список литературы

1. Гитман Е. Межкультурные коммуникации: теория и практика. URL: <https://litmarket.ru/reader/mezhkulturnye-kommunikacii-teoriya-i-praktika> (дата обращения 01.11.2023 г.).
2. Ильинская О.И. Защита прав человека в деятельности Лиги Наций. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zaschita-prav-cheloveka-v-deyatelnosti-ligi-natsiy> (дата обращения 03.11.2023 г.).

УДК 930.85

ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫ: МӘДЕНИЕТТЕРДІҢ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСЫ

Ахметжанов Д.Ф.,

магистр, аға оқытушы

әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті,

Алматы қ., Қазақстан

Аңдатпа. Дүние жүзінде Ұлы Жібек жолына қызығушылық артып, оны зерттеудегі сұраныс жоғары болып келеді. Ұлы Жібек жолы Азия мен Еуропаны байланыстыратын, тауарлар, идеялар мен Мәдениеттер алмасуға ықпал ететін сауда жолдарының күрделі желісі болды.

Бұл мақала Ұлы Жібек жолы бойындағы мәдениеттердің өзара байланысын және оның жаһандануды ілгерілетудегі рөлін зерттейді. Тарихи жазбаларды, археологиялық олжаларды және ғылыми еңбектерді қоса алғанда, бастапқы және қайталама дереккөздерге сүйене отырып, бұл зерттеу Ұлы Жібек жолының мәдени алмасуға, діндердің таралуына және жаңа көркем және әдеби формалардың дамуына әсерін зерттейді. Нәтижелер Жібек жолының географиялық және мәдени шекараларды еңсерген жаһандық қауымдастықтың қалыптасуына ықпал ете отырып, жаһандық сауда мен мәдени алмасуды дамытуда маңызды рөл атқарғанын көрсетеді.

Кілт сөздер: Ұлы Жібек жолы, өркениет, мәдени туризм, жаһандану, мәдениетаралық байланыс, Шығыс пен Батыс, мәдени дәстүрлер, көшпелілік пен отрықшылық, мәдениеттің өзара әсері.

Мыңдаған жылдар бойы ежелгі дүниедегі тауарлардың, мәдениеттің, технологияның және діннің өзара әрекеті мен алмасуының нәтижесінде пайда болған жаһандану үрдісі әлемді өзінің мәдени әртүрлілігімен байланыстыра білді. Ұлы Жібек жолы ұзындығы 6000 шақырымнан асатын және Қытай, Орталық Азия, Иран, Кавказ және Жерорта теңізі сияқты әртүрлі аумақтар арқылы өтетін Шығыс пен Батысты байланыстыратын сауда жолдарының кең желісі болды.

Ұлы Жібек жолы тек сауда жолы ғана емес, сонымен қатар мәдени алмасу бағыты болды. Ұлы Жібек жолы осы жолда болған идеялармен, тілдермен, діндермен, сондай-ақ көркем және әдеби шығармалармен алмасуға ықпал етті.

Ұлы Жібек жолы бойындағы мәдени алмасу тек тауарлар мен идеялармен шектелмеді; ол сонымен бірге өздерімен бірге өздерінің мәдени дәстүрлері мен тәжірибелерін алып келген адамдармен алмасуды қамтыды. Нәтижесінде Жібек жолы географиялық және мәдени шекаралардан асып кеткен жаңа мәдени тәжірибелер мен діни нанымдарды қалыптастыруда шешуші рөл атқарды.

Ұлы Жібек жолында болған ең маңызды мәдени алмасулардың бірі буддизмнің таралуы болды. Буддизм Үндістанда пайда болды, бірақ Ұлы Жібек жолы арқылы Азияның басқа бөліктеріне таралды. Будда монахтары мен саудагерлері Ұлы Жібек жолын аралап, өз ілімдерін басқалармен бөлісті. Нәтижесінде буддизм Қытайда, Кореяда, Жапонияда және Азияның басқа бөліктерінде таралды. Ұлы Жібек жолы сонымен қатар буддизмге қатысты идеялар мен тәжірибелермен алмасуға ықпал етті, нәтижесінде жергілікті мәдениеттер әсер еткен жаңа буддистік дәстүрлер мен тәжірибелер пайда болды. Ұлы Жібек жолында болған тағы бір маңызды мәдени алмасу ислам мәдениетінің таралуы болды. Ұлы Жібек жолы Исламның Араб түбегінен Орталық Азияға, Үндістанға және Қытайға таралуында маңызды рөл атқарды. Ислам ғалымдары мен саудагерлері Ұлы Жібек жолын аралап, Ислам ілімдері мен тәжірибелерін таратты. Ұлы Жібек жолы сонымен қатар, ислам мәдениетімен байланысты идеялар мен тәжірибелермен алмасуға ықпал етті, нәтижесінде жергілікті мәдениеттер әсер еткен жаңа ислам дәстүрлері мен тәжірибелері қалыптасты.

Ұлы Жібек жолы көркем және әдеби шығармалармен алмасуда да маңызды рөл атқарды. Ұлы Жібек жолы әртүрлі мәдениеттер арасындағы идеялар мен көркемдік стильдердің алмасуына ықпал етті. Нәтижесінде Ұлы Жібек жолы бойындағы мәдени алмасу әсер еткен жаңа көркем және әдеби формалар пайда болды. Ұлы Жібек жолы географиялық және мәдени шекараларды еңсерген жаһандық қоғамдастықтың қалыптасуына ықпал еткен идеялар, тілдер, діндер, көркем және әдеби шығармалар алмасуға ықпал етті. Ұлы Жібек жолы бойындағы мәдени алмасу жергілікті мәдениеттер әсер еткен жаңа мәдени тәжірибелер мен діни нанымдардың қалыптасуына әкелді. Ұлы Жібек жолы мұрасы мәдениетаралық өзара түсіністік пен ынтымақтастыққа ықпал ете отырып, қазіргі әлемдік мәдениетті шабыттандырып, оған әсер етуді жалғастыруда.

Ә. Кекілбаев айтуынша: «Жібек жолы сонау ерте заманның өзінде ел мен елді, құрлық пен құрлықты байланыстыруға дәнекер болған шын мәнісіндегі ұлы жол. Сол шақта оның мәні кейінгі Колумб пен Магелан ашқан жаңалықтардан кем болған жоқ», – деп, Ұлы Жібек жолының тек сауда ғана емес, дипломатия мен мәдени алмасулар жолы болғандығымен дәлелдейді [3, 7 б.].

Жібек құрлық арқылы Қашқар мен Орта Азия арқылы Қара теңіздің солтүстік жағалауларына таралды. Бұл жол жұмысының басталуы б.з.д. II ғасырдың бірінші жартысында қытайлар үшін Орталық Азияны ашқан алғашқы саяхатшы және көпес, сарай күзетшісі Чжан Цяньнің есімімен байланысты. [16, 70-71 бб.]. Қытай жазба деректерінде б.з.б. II-I ғасырларда Үйсін мемлекетінің Қытай өкіметі араларында жасалған саудада қымбат бағалы жібектің жүргендігі бар.

Қытай деректері бойынша, VI ғасырда Батыс Түрік қағанының және нөкерлерінің жібек шапан кигендері белгілі. Жібек бүкіл Еуразияға әйгілі болған.

Алғашқы ғасырларда Қытай жібек өндіретін жалғыз ел болса, IV-V ғасырларда жібек өндіруші халықаралық сауда нарығына бәсекеге қабілетті Үнді, Византия және Парсы елдері қосылды. Қазіргі ғылым мен техниканың тамаша жетістіктері, ғарыштан түсірілген бейнекөріністер Еуразияның бел ортасынан өткен осы көне маршруттың ең қолайлы жол екендігін дәлелдеп отыр. Батыс пен Шығысты, бітімгерлік пен ынтымақтастыққа ұмтылған халықтарды өзара байланыстырған бұл жол мәдени-экономикалық көпір іспетті еді. [15, 4 б.].

Ұлы Жібек жолы арқылы керуенмен батысқа және шығысқа қарай көпестер, дипломаттар, қолөнершілер және жер өңдеушілер жүрді. А.М.Петровтың айтуынша «Ұлы Жібек жолы – бұл ежелде және ортағасырда Азияның шетінен Батысқа дейінгі аралықтағы халықаралық қарымқатынас орнаған тарихи-мәдени кеңістік». [16, с. 11].

Қытайдың Таң әулеті билігі кезінде (618-907 жж.) Ұлы Жібек жолы өркендеп, Қытайдың тіршілік артериясына айналған кезеңі болатын. Қытай бұл дәуірде Ұлы Жібек жолы арқылы Батысқа Шығыстың мәдени жетістіктерін таратуда басты рөл атқарды. Қытай елшілері мен көпестері, діни миссионерлер Шығыс елдерінің мәдениетімен таныстырды. Осыған қатысты қытайлықтар түркі тілдерін білетін болды, түркі-қытай сөздіктері шығарылды. Түркілік киіз үйлер тіпті қаланың ортасында тұрғызылып, онда ақсүйектер ыстық күнде демалатын болды. Ханзада Ли Чэн-цянь патша сарайының ішінде басына қасқыр басты киім киіп алып, түрік тілінде бұйрықтар беретін болған [13, 49 б.].

Ұлы Жібек жолы бойындағы мәдени өнімдердің ауысуы тек отырықшы өркениеттердің арасында ғана жүзеге аспады. Л. Гумилев түркілер мен моңғолдардың материалды мәдениеттегі жетістіктерін жоғары бағалайды: «Қазіргі еуропалықтардың еркек жыныстыларын айтқанда, көз алдына келе қалатын киім-кешектің бір түрі – шалбарды көшпелілер тіпті ежелгі заманда-ақ ойлап тапқан. Үзеңгі 200 және 400 жылдар арасында бірінші рет Орталық Азияда пайда болған. Алғашқы ағаш дөңгелекті көшпелі арба, әуелгі үлкен дөңғалақты күймеге ауысты да, сосын оның орнын киіз үй басты. Ауыр да тұзу семсердің орнын басқан қайқы қылышты көшпелілер шығарған жебелерді аңыратып, 700 м жерге дейін жеткізетін, сала-құлаш құранды садақты ойлап тапқан да солар» [1, 39 б.].

Саяси тұрақсыздық қауіпі төніп тұрған 13-14 ғасырларда монғолдың қорғауымен жібек жолы сауда бағыты ретінде гүлденіп, саяхатшылар мен саудагерлер бұрын-соңды болмаған қауіпсіздікте жүре алды. Сарыарқадағы көшпелі тайпалар мен Орталық Азияның егінші, қолөнерші қауымының тауар айырбастайтын орталықтары Ұлы Жібек жолы бойындағы қалаларда орналасқан. [2, 37 б.].

Ұлы Жібек жолы тек сауда жолы ғана емес, жаһандандудың маңызды факторы болды. Ол әлемнің әртүрлі аймақтарындағы адамдар мен мәдениеттерді біріктіруде, сондай-ақ тауарлар, идеялар мен технологиялар алмасуға ықпал етуде маңызды рөл атқарды. Ұлы Жібек жолы жаһандық экономиканың пайда болуына ықпал етті және өзара байланысты әлемді құруға көмектесті.

Ұлы Жібек жолы Қытай, Үндістан, Орталық Азия, Таяу Шығыс және Еуропаны байланыстыратын Шығыс пен Батыс арасындағы маңызды байланыс болды. Бұл сауда жолдарының желісі Жібек, дәмдеуіштер, шай және бағалы металдар сияқты тауарлармен, сондай-ақ қағаз, мылтық және басып шығару сияқты технологиялармен алмасуға мүмкіндік берді. Ұлы Жібек жолындағы сауда орталықтарының дамуына алып келді және қалалар мен өркениеттердің өсуіне ықпал етті.

Ұлы Жібек жолы мәдениет пен идеяларды таратуда да маңызды рөл атқарды. Бұл діни нанымдарды, философиялық идеяларды және көркемдік көріністерді жеткізуге мүмкіндік берді. Идеялар мен мәдени тәжірибелермен алмасу өнердің, әдебиеттің, музыканың және

асхананың жаңа түрлерін тудырды. Ұлы Жібек жолы ол байланыстырған аймақтардың мәдени ерекшелігін қалыптастыруға көмектесті және жаһандық мәдениеттің дамуына үлес қосты.

Жібек жолы ықпал еткен жаһандану әлемге қатты әсер етті. Бұл адамдардың өмір сүру, жұмыс істеу және бір-бірімен қарым-қатынасын өзгертті. Сауда мен мәдени алмасудың кеңеюі экономиканың өсуіне және білімнің кеңеюіне әкелді. Ұлы Жібек жолы әртүрлі және өзара байланысты әлемді құруға көмектесті және жаһандануға жол ашты, жаһанданудың маңызды факторы болды.

Ол әлемнің түкпір-түкпірінен келген адамдар мен мәдениеттерді біріктірді, тауарлармен, идеялармен және технологиялармен алмасуға ықпал етті және жаһандық экономика мен мәдениеттің пайда болуына ықпал етті. Ұлы Жібек жолының мұрасы ұлттар мен мәдениеттер арасындағы өзара байланыс пен өзара түсіністікке ықпал ете отырып, бүгінгі таңда біздің әлемді қалыптастыруды жалғастыруда.

Араб тарихшысы Мақдиси: «Сауран жеті қабат қоршалған қала, рабад, мешіті бар» [3, 26 б.], – деп еске алады. Кейбір деректерде оның «шайқалмалы минареті», сәулетті ғимараттары, жер асты кәріз суы хақында баяндалады. Тарихи көркемдік қасиеті жағынан Сауран мұнарасы Бұқара мұнаралары тәрізді биіктігі 16 метрге баратын іргелі мұра. Сарайшықтағы қазақ хандары Жәнібек пен Қасымханның, Түркістандағы Есім мен Жәңгірдің мазарлары да сәулеті жағынан ерекше көрнекті ескерткіштер.

Баласағұн Батыс Түрік, Қарлұқ, Қарахан, Қарақытай мемлекеттерінің астанасы болды. Профессор У. Шалекенов басшылығындағы археологиялық экспедиция қазып жатқан Ақтөбе мекені ежелгі Баласағұн болуы мүмкін деген болжам бар. Одан 6000 дана қола теңгелер ақша соғатын орын, қаланың шахристан мен рабатқа бөлінуі, оның ірі саяси, экономикалық, мәдени орталық болғанын дәлелдейді [4].

Тараз туралы Византия елшісі Земарх жолжазбаларында хабарланады. М. Қашқари Тараз тұрғындарының түркі және соғды тілінде сөйлейтінін көрсетеді. Араб географы Мақдиси: «Тараз – бау-бақшалары, үйлері тығыз салынған, бекіністі қала. Айналасында терең оры, 4 қақпасы бар, қала ортасынан өзен ағып өтеді, оның маңында Сус, Құл, Такабат, Шельжи қалашықтары бар» [5, 81 б.], – деп жазады.

1221 жылы Жетісуда болған қытай саяхатшысы Чан Чунь «Тараз маңының халқы егіншілікпен қатар жібек өсіріп, шарап қайнатуды біледі» [5], – деп хабарлайды. Қарахандар тұсында мұнда Қарахан мазары, Айша биби, Бабаша хатун күмбездері тұрғызылған. Ішкі қабырғалары түркі халықтарының аңыз-ертек кейіпкерлерінің суреттерімен әшекейленген Тараз моншасының даңқы шыққан. Монша еден астынан жүргізілген жылу жүйесі арқылы жылытылған. Қалада XI–XII ғасырларда ақша-теңге соғылып тұрған.

Іле Алатауының қойнауына орналасқан Талғардың терістігі мен түстігінде қақпалары болған, бекініс дуалдарының биіктігі 5–6 м. Қарауыл мұнаралары, мешіт, базары бар. Қола, қыш ыдыстардың көп табылуына қарағанда, қала халқының дені қолөнершілер болса керек. Қала жұртынан 2 мыс табақта тәж киген адам басында қанатты арыстан суреті бейнеленген. Бұл Қарахан билеушілерінің символы екені белгілі [6, 39 б.].

Лепсі өзені алабында орналасқан Қойлық монғол жаулауына дейін Қарлұқтың Арслан ханының ордасы болы. Елші Вильгельм де Рубрук Қойлықтың қураған орнында 1253 жылы күзде болған. Қала жұртынан қыш ыдыс-аяқтар, құмыра, көзе, кесе, қола теңгелер табылды. [7].

Жоғарыда қарастырылған ортағасыр қалалары бір-бірімен керуен жолдар арқылы жалғасып жатты. Мұнда парсы, үнді, қытай көпестерінің исфаһани асыл қылышын, шайын, жібегін, қамбат тастарын өз тауарларына айырбастады. Түріктерден былғары ер-тұрман, қаружарақ, асыл тұқымды сайгүлік аттар сатып алды. Киев пен Новгородтың ескі жұртын қазғанда Тараз, Шаш, Самарқанда соғылған 144 монета табылды [8, 97 б.].

Ұлы Жібек жолы дінді таратуда және бөлісуде маңызды рөл атқарды. Жібек жолы көптеген аймақтар мен өркениеттер арқылы өтетін сауда жолдарының желісі бола отырып, адамдардың, идеялардың және діни тәжірибелердің қозғалысын қамтамасыз етті. Ұлы Жібек жолы буддизм, христиандық, ислам және индуизм сияқты діндердің таралуына ықпал етті және мәдени және географиялық шекаралардан асып түскен діни тәжірибелер мен нанымдарды дамытуда шешуші рөл атқарды.

Буддизм Ұлы Жібек жолында таралған алғашқы діндердің бірі болды. Будда монахтары мен саяхатшылары өздерінің ілімдерін тарату және жаңа буддистік қауымдастықтар құру үшін Ұлы Жібек жолын аралады. Буддизм Орталық Азияда, Қытайда және Оңтүстік-Шығыс Азияда жақсы қабылданды, онда ол жергілікті діни тәжірибелермен жиі араласады. Нәтижесінде жергілікті нанымдар мен әдет-ғұрыптардың элементтерін біріктірген махаяна буддизмі сияқты буддизмнің жаңа формалары пайда болды.

Ұлы Жібек жолы да христиан дінінің таралуына ықпал етті. Ұлы Жібек жолымен саяхаттаған христиан саудагерлері мен саяхатшылары христиан дінін Орталық Азияға, Қытайға және Үндістанға әкелді. Ұлы Жібек жолы христиан өнерінің дамуында да маңызды рөл атқарды, өйткені христиан миссионерлері мен саудагерлері саяхаттаған аймақтарға жаңа өнер стильдері мен әдістерін әкелді.

Ислам Жібек жолы бойында таралған тағы бір дін болды. Ислам саудагерлері мен миссионерлері өздерінің ілімдерін тарату үшін Жібек жолын аралап, көптеген қауымдастықтар Исламды қабылдады. Ұлы Жібек жолы ислам мәдениеттері арасындағы идеялар мен тәжірибелердің алмасуына ықпал етті, бұл жаңа діни тәжірибелер мен дәстүрлердің дамуына әкелді. Индуизм де осы жол бойына таралған тағы бір дін болды.

Индуизм саудагерлері мен саяхатшылары индуизмді Оңтүстік-Шығыс Азияға әкелді, онда ол жаңа діни дәстүрлерді қалыптастыра отырып, жергілікті нанымдар мен тәжірибелермен араласады. Жібек жолы индуизм мен буддизм арасындағы идеялар мен тәжірибелердің алмасуына ықпал етті, нәтижесінде жаңа діни нанымдар мен тәжірибелер пайда болды.

Ұлы Жібек жолы діни тәжірибелер мен нанымдарды таратуда және бөлісуде шешуші рөл атқарғанын атап өткен жөн. Жібек жолы адамдардың, идеялардың және діни тәжірибелердің қозғалысына ықпал етті, сонымен қатар мәдени және географиялық шекаралардан тыс жаңа діни дәстүрлердің дамуына ықпал етті. Ұлы Жібек жолының мұрасы бүгінгі күнге дейін діни тәжірибелер мен нанымдарға әсер етіп, әртүрлі мәдениеттер мен аймақтар арасындағы діни әртүрлілік пен өзара түсіністікке ықпал етуде.

Жібек жолын ашуға және оны Еуропаға дейін жалғастыруға түркі халықтарының қосқан үлесі зор. Түркілер, қала мәдениетімен бірге адамзат өркениеті тарихында тас қашау, тас бедерлеу, тасты қырнап, бәдіздеу өнерімен де даңқы шыққан ел. Әлкей Марғұланның топшылауы бойынша: «Ең ескі тас мүсіндер ғұн дәуірінде – б.з.б. II–I ғ., б.з., I–V ғасырларда шыға бастаған. Ғұндардың тас мүсіні ата-ананың рухын қадірлеуден шыққан, аспанға, күнге табынудың бір елесі» [9].

Шығыс пен Батыстың сұхбаты монғолдық мемлекеттерде де өз жалғасын таба білді. Г. Рубрук оны былай суреттейді: «Хан сарайына кіре берісте ұста Вильгельм күмістен үлкен ағаш үлгісін жасаған, ағаштың тамырлары арыстан бейнесінде орындалған, одан сүт ағып жатқандай болып көрінеді, күміс ағашты жылан орап алған, ал ағаштың ең жоғары жағына періште мүсіні қойылған...» [10, 158–159 бб.].

Ұлы Жібек жолы көркем және әдеби формалардың алмасуы мен дамуында шешуші рөл атқарды. Жібек жолы әртүрлі аймақтардағы адамдар мен мәдениеттерді байланыстыратын сауда жолдарының желісі бола отырып, идеялармен, техникалармен және материалдармен алмасуға ықпал етті, нәтижесінде жаңа көркемдік және әдеби стильдер пайда болды.

Жібек жолы көркемдік стильдер мен әдістермен алмасу арнасы болды. Суретшілер мен қолөнершілер Жібек жолын аралап, өзара үйреніп, білімдері мен әдістерімен бөлісті. Мысалы, қытайлық қағаз жасау техникасы Таяу Шығысқа Жібек жолы арқылы енгізілді, бұл исламдық қағаз жасау техникасының дамуына әкелді. Қытайлық мотивтер мен сызбаларды Орталық Азия кілемдері мен тоқыма бұйымдарына енгізу сияқты көркемдік стильдермен алмасуға ықпал етті.

Ұлы Жібек жолы әдеби формалардың дамуында да шешуші рөл атқарды. Жібек жолы ықпал еткен идеялар мен білімдермен алмасу жаңа әдеби стильдер мен жанрлардың дамуына әкелді. Мысалы, Иранның тарихын баяндайтын «Шахнаме» парсы эпикалық поэмасына Орталық Азия мен үнді әдебиеті, сондай-ақ ислам дәстүрлері қатты әсер етті. Ұлы Жібек жолы жаңа көркем және әдеби формалардың пайда болуына ықпал етті. Ұлы Жібек жолы бойындағы идеялар мен тәжірибелермен алмасу әртүрлі мәдени дәстүрлерді біріктіретін жаңа стильдер мен әдістерге әкелді. Мысалы, Орта Азияның Самарқанд қаласы Тимуридтер дәуіріндегі сәулетімен танымал болды, ол исламдық және парсы жергілікті Орта Азия техникасымен көркемдік стильдер. Ұлы Жібек жолы сонымен қатар үнді және араб поэтикалық дәстүрлері қатты әсер еткен парсы қарақұйрығы сияқты жаңа әдеби формалардың дамуына ықпал етті. Жібек жолы көркем және әдеби формалардың алмасуы мен дамуында шешуші рөл атқарғанын атап өткен жөн. Жібек жолы идеялармен, техникалармен және материалдармен алмасуға ықпал етті, нәтижесінде жаңа көркем және әдеби стильдер пайда болды. Жібек жолының мұрасы бүгінгі күнге дейін көркем және әдеби формаларға әсер етіп, әр түрлі мәдениеттер мен аймақтар арасындағы көркемдік, әдеби әртүрлілік пен өзара түсіністікке ықпал етеді.

Ұлы Жібек жолы жаһандандудың алғашқы үлгісі болды, өйткені ол әртүрлі аймақтар мен өркениеттердің біртұтас жаһандық желіге интеграциялануына ықпал етті. Ұлы Жібек жолы адамдардың, идеялардың және тауарлардың қозғалысына ықпал етіп, жалпы жаһандық мәдениеттің дамуына ықпал етті. Жібек жолы да бүгінде әлемді қалыптастыруды жалғастырып жатқан жаһандық экономиканың дамуына өз үлесін қосты.

Қорытындылай келе, Ұлы Жібек жолы мәдениеттердің байланыстырушы буыны және жаһандандудың қозғаушы күші болғанын атап өткім келеді. Ұлы Жібек жолы тауарлармен, идеялармен және мәдениеттермен алмасуға ықпал етті, нәтижесінде жаңа дәстүрлер мен жалпы жаһандық мәдениет пайда болды. Жібек жолы да бүгінде әлемді қалыптастыруды жалғастырып жатқан жаһандық экономиканың дамуына өз үлесін қосты. Ұлы Жібек жолының мұрасы әртүрлі аймақтар мен халықтар арасындағы мәдени алмасу мен өзара түсіністікке ықпал ете отырып, әлемге әсер етуді жалғастыруда.

Әдебиеттер тізімі

1. Гумилев Л.Н. Қиял патшалығын іздеу. – Алматы: Балауса, 1992. – 448 б.
2. Маргулан А.Х. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. – Алматы: АН КазССР, 1950. – С. 122.
3. Машук Л.П. Историческая структура социальных организмов средневековых кочевников // Совет. этнография. – 1967. – №
4. – С. 25–27. 4. Шалекенов У. Көне қала Ақтөбе // Қазақ әдебиеті. – 1985. – 15 қазан.
5. Волин С.Л. Сведения арабских источников о долине реки Талас // Зап. АН КазССР. – Алматы, 1960. – Т. 8. – С. 81–89.
6. Городецкий В.Д. Талгарское городище. – Ташкент: Изв. Средазкоминс., 1928. – Вып. 3. – С. 12–15.
7. Байпаков К.М. О локализации городов северо-восточного Семиречья // Вестн. АН КазССР. – 1968. – № 7. – С. 4–7.

8. Хасенов Ә. Қазақстан мәдениеті мен өнерінің тарихы. – Алматы: Қазақ университеті, 1988. – 1 т. – 188 б.
9. Марғұлан Ә. Арқадағы тас мүсіндер // Білім және еңбек. – Алматы, 1984. – № 9. – 12–16 бб.
10. Даркевич В.П. Аргонавты средневековья. – М.: Наука, 1976. – С. 200.
11. Марко Поло. Путешествие западных чужеземцев в страны трех Индии / пер. с латинского. – М.: Наука, 1968. – с. 237
12. Байпақов К., Нұржанов А. Ұлы Жібек жолы және ортағасырлық Қазақстан. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 208 б.
13. Шефер А. Золотые персики Самарканда. – М.: Наука, 1981. – 808 с.
14. Frederick S. Lost Enlightenment. – Moscow. 2017. 101p
15. Сапарбаева А. Ұлы Жібек жолымен жібек қана өтпеген // Түркістан газеті. – 2013. –№ 18. 4-б.
16. Радкевич В.А. Великий Шелковый Путь. М.: 1990. с. 70-71.
17. Петров А.М. Великий Шелковый Путь: о самом простом, но мало известном, М.: 1995. – с.11.
18. Ахметшин Н.Х. Тайны Шелкового пути. М., 2002. с. 5-6.
19. Мамлаева Л.А. Становление Великого Шелкового пути в системе трансквилизационного взаимодействия народов Евразии. Vita Antiqua, 1999.

УДК 008.2/1

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДИАЛОГ МӘДЕНИЕТИ

Мырзаева К.А.,

тарих ғылымдарының магистрі, тарих пәнінің мұғалімі

Nurorda мектеп-лицей,

Астана қ., Қазақстан

e-mail: guldariyamma@gmail.com

Аңдатпа. Бұл мақала Қазақ даласындағы диалогқа әлеуметтік-мәдени факторлардың әсерін шолуды ұсынады. Сонымен қатар мәдени мұраны сақтау әрекеттеріне және саяси және әлеуметтік өзгерістердің әсеріне назар аударылады.

Көпэтносты және осы себепке байланысты көпмәдениетті қазақ қоғамындағы тарихи мұра, технологиялық өзгерістер, тіл қалауының өзгеруі, мәдени құндылықтарды сақтау сияқты негізгі аспектілер қарастырылады. Қазақстан қоғамындағы мәдениеттердің әртүрлілігі, ақпараттық технологияның әсері, тілдік өзгерістер, ұрпақтар арасындағы айырмашылықтар, мәдени дәстүрлерді сақтауға күш салу сияқты маңызды мәселелерді қарастырамыз. Біз мысалға келтірген факторлар Қазақстандағы қарым-қатынастың күрделі және өзгермелі сипатын қалай қалыптастыратынын түсінуге көмектеседі.

Кілт сөздер: диалог, көпэтност, мәдени мұра, тіл, жаһандану.

Abstract. This article presents an overview of the influence of socio-cultural factors on the dialogue in the Kazakh steppe. It also focuses on efforts to preserve cultural heritage and the impact of political and social changes.

The main aspects of the multiethnic and multicultural Kazakh society are considered, such as historical heritage, technological changes, changes in language preferences, preservation of cultural values. We will consider such important issues as the diversity of cultures in

Kazakh society, the impact of information technology, language changes, differences between generations, and efforts to preserve cultural traditions. The factors that we have given as an example will help to understand how they shape the complex and volatile nature of relations in Kazakhstan.

Keywords: dialogue, polyethnos, cultural heritage, language, globalization.

Қазақстан мемлекетінің көпэтносты құрамы және мәдениетінің алуан түрлілігі халықаралық диалогқа әсер ететін негізгі фактор ретінде қарастырылуы қажет.

XXI ғасырдағы Қазақстан жаһандану, техникалық прогресс және дамып келе жатқан мәдени динамика сияқты факторларға байланысты өзінің әлеуметтік құрылымында серпінді өзгерістерді бастан кешуде. Ел ішіндегі диалог сипаты дәстүрлі құндылықтар мен заманауи әсерлердің күрделі өзара әрекеттесуін көрсететін айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Ал, енді Қазақстандағы диалогтың негізгі аспектілеріне назар аударайық:

Қазақстан көпмәдениетті аймақ: Қазақстан халқының көпмәдениетті құрамы диалогқа әсер ететін негізгі фактор ретінде қызмет етеді. Тарих бойынша әртүрлі этникалық топтар арасындағы өзара әрекеттесу, көшпелі қазақ қоғамының отырықшылыққа көшуі және қалалардың пайда болуы көп мәдениетті диалогты жандандырып, әр түрлі ортадан шыққан адамдар жиналатын кеңістіктер құрып, дәстүрлер мен идеялардың үйлесуіне ықпал етті.

Технологиялық әсер: Соңғы жылдары Қазақстанда Facebook, Instagram және Twitter сияқты әлеуметтік желілерде блогосфера мен қоғамдық пікірталастардың белсенді дамуы байқалады. Блогерлер, қоғам қайраткерлері және жай ғана белсенді азаматтар өз пікірлерін білдіру, пікір алмасу және әртүрлі әлеуметтік, саяси және мәдени мәселелер бойынша пікірталастарға қатысу үшін цифрлық платформаларды пайдаланады. Бұл процесс Қазақстан азаматтарының диалогқа көбірек қатысуына және әртүрлі этникалық және мәдени ортасы бар адамдар үшін талқылауды қолжетімді етуде. Нәтижесінде цифрлық платформалар пікірлер қалыптасатын, маңызды мәселелер талқыланатын орынға айналды және әртүрлі этникалық топтардағы адамдар көзқарастармен алмасуға белсенді қатыса алады. Алайда, бұл процестің барлық жағымды жақтарымен бірге жалған ақпарат немесе жалған жаңалықтар тарату сияқты қиындықтар бар екенін атап өткен жөн. Сондықтан цифрлық платформаларды пайдаланушылар арасында сыни ойлау және ақпараттық сауаттылық дағдыларын дамыту маңызды.

Тілдің ортақтығы: халықтың байланыс құралы тіл диалогта шешуші рөл атқарады, Қазақ және орыс тілдері маңызды тіл болып қала берсе де, тілдік таңдауда, әсіресе жас ұрпақ арасында әртүрлі контексте бір тілді екіншісінен артық көретін өзгерістер болуы мүмкін. Соңғы уақыттарда, Қазақстан халқының қазақ тіліне деген сұранысы артуда. Қазақстан мемлекетінің негізгі тілі болып табылатын қазақ тілін 2021 жылғы халық санағының мәліметтеріне сүйенсек, ел халқының – 80,1 пайызы біледі.

Өзге ұлт өкілдері ішінде елде тұратын өзбектердің 72%, ұйғырлардың 71,7%, тәжіктердің 63,6% қазақ тілін біледі екен. Сонымен қатар еліміздегі әрбір төртінші неміс (25,2%), орыс (25,1%) және украин (23,7%) қазақ тілін меңгерген. Жалпы еліміздегі халықтың 15,9%ның ана тілі – орыс тілі, 3,2%ның ана тілі – өзбек тілі, 1,4%ның ана тілі – ұйғыр тілі деген мәлімет бар.

Тілдік әртүрлілікті ынталандыру және мәдени мұраны сақтау барысында күш-жігерімізді қазақ тілін қолдану аясын кеңейтуге жұмсасақ, бұл саясат Қазақстан халқының арасындағы диалогтың жалғасуын жақсы жағынан көрсетуге мүмкіндік береді деп ойлаймын.

Ұрпақтардың өзгеруі: Қазақстандағы өсіп келе жатырған жас ұрпақ көбінесе аға буындармен салыстырғанда әртүрлі көзқарастарға, құндылықтарға және өзгеше қарым-қатынас стильдеріне ие. Дәстүрлі құндылықтарды дәріптеу арқылы ұрпақтар арасындағы

диалогты қалыптастырып, дәстүрлі мәдени элементтерді сақтаумен және насихаттаумен белсенді айналысу қажет. Мәдени іс-шаралар, заманауи өнерге қолдау көрсету, түрлі қоғамдық конференциялар мен білім беруде инновациялық іс-әрекеттер жасай отырып, жастар арасындағы диалогқа ықпал етудің маңыздылығын арттыра аламыз.

Қазақстан, көптеген басқа елдер сияқты диалог мәдениетін қолдану мен ілгерілетуде көптеген проблемаларға тап болуда. Бұл проблемалар жаһандану, технологиялық прогресс, этникалық және әлеуметтік айырмашылықтарды қоса алғанда, әртүрлі факторларға байланысты. Мысалы, жаһандану елдің мәдени, этникалық және моральдық құндылықтарына айтарлықтай әсер етуде. Мұны үйрену және даму мүмкіндігі ретінде қарастыруға болатынына қарамастан, ол дәстүрлі құндылықтар мен мәдени сәйкестікті сақтау тұрғысынан қиындық туғызуда. Бүгінде Қазақстан тұрғындары әлеуметтік желілер, жедел хабар алмасу қосымшалары және бейнеконференцияларға арналған бағдарламалық қамтамасыз ету сияқты коммуникациялық платформалар мен құралдардың кең ауқымына қол жеткізе алады. Бұл технологиялық жетістіктер қарым-қатынасты ыңғайлы және тиімді еткенімен, мағыналы диалогтар жүргізуде жеткіліксіз.

Әлеуметтік медиа мен жедел хабарламалардың таралуы жүзбе-жүз қарым-қатынас жасаудың төмендеуіне және өзара үстірт байланыс жасауға әкелуі мүмкін. Бұл жеке адамдар мен қауымдастықтар арасындағы терең байланыстар мен түсіністіктің дамуына кедергі келтіреді. Сонымен қатар, әлеуметтік медиа мен онлайн платформалардың әсері әлеуметтік айырмашылықтар мен алауыздықты жалғастыра алады.

Жаһанданудың Қазақстанға әсерін мәдениетаралық және көптілді коммуникацияның өсіп келе жатқан маңыздылығынан көруге болады. Мәдениеттер мен тілдер арасында тиімді қарым-қатынас жасау қабілеті Қазақстан халқы үшін экономикалық жағынан да, әлеуметтік жағынан да табысқа жетуге мүмкіндік береді. Себебі мәдениетаралық, этносаралық қарым-қатынас дағдыларына деген қажеттілік күн өткен сайын өсуде. Әсіресе әртүрлі мәдени дәстүрлер мен тілдер қатар өмір сүретін Қазақстан сияқты көпэтносты елімізде өте маңызды. Сондықтан ұрпақтарымыздың бойында дәстүрлі құндылықтарымызды сақтай отырып, жаһандық азаматтық тұлға ретінде қалыптастырып, тәрбиелеуге мән беруіміз тиіс.

Қорытындылай келе айтарымыз, Қазақстандағы диалог мәдениеті халқымыздың әртүрлі топтары арасындағы қоғамдық сенімді, ынтымақтастық пен өзара түсіністікті қалыптастыруда маңызды.

Қазақстандағы диалог мәдениетін зерттеу бірнеше себептер бойынша өзекті. Біріншіден, жаһандану және технологиялық прогресс сияқты заманауи әлеуметтік өзгерістер адамдар арасындағы байланыс пен өзара әрекеттесудің жаңа қиындықтарын тудырады. Диалог мәдениетінде қандай өзгерістер болып жатқанын және қазіргі қоғам жағдайында қандай бейімделу стратегиялары қолданылатынын зерттеу маңызды.

Екіншіден, диалог мәдениеті әртүрлі әлеуметтік мәселелер мен қақтығыстарды шешуде шешуші рөл атқарады. Тақырыпты зерттеу қақтығыстардың себептерін анықтауға және оларды диалог пен өзара түсіністік арқылы шешудің жолдарын табуға көмектеседі.

Үшіншіден, Қазақстандағы диалог мәдениеті демократиялық процестер мен азаматтық қоғамды дамыту үшін аса маңызды... Тиімді диалог дағдылары азаматтардың шешім қабылдауға қатысуына, қоғамдық басқаруды жақсартуға және демократиялық институттарды нығайтуға ықпал етеді.

Жалпы, Қазақстандағы диалог мәдениетін зерттеу көпұлтты қоғамдағы коммуникация ерекшеліктерін жақсы түсінуге, диалог мәдениетін дамыту үшін сын-қатерлер мен мүмкіндіктерді анықтауға, сондай-ақ адамдардың әртүрлі топтары арасындағы өзара іс-қимыл мен өзара түсіністікті жақсарту үшін практикалық ұсынымдар ұсынуға мүмкіндік береді.

УДК 663.1

ВАКУУМ-СУБЛИМАЦИОННАЯ СУШКА МОЛОКА В ПИЩЕВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

¹*Абуова А.Б.,*

доктор сельскохозяйственных наук, профессор

²*Рахматулина А.Б.,*

PhD

²*РГП на ПХВ «Институт механики и машиноведения им. У.А. Дзолдасбекова»*

³*Исимов А.М.,*

PhD

⁴*Айқын Е.,*

магистрант

^{1,3,4} *Международный инженерно-технологический университет*

г. Алматы, Казахстан

e-mail: abuova@kazetu.kz

Аннотация. В статье проведен обзор изученности вопроса применения вакуум-сублимационной сушки для получения сухого молока. Методологической основой исследования является обобщение информации и системный анализ опыта изучения рассматриваемой проблемы казахстанскими и зарубежными учеными.

Рассмотрены виды сушки и преимущества вакуум-сублимационной сушки при производстве сухого молока (СМ). Описаны примененные операций технологии производства сухого молока методом сублимационной сушки казахстанских и зарубежных ученых.

Ключевые слова: молоко, кобылье молоко, вакуум-сублимационная сушка, сухое молоко, режимы сушки

Введение

Пищевые продукты имеют различные сроки хранения в зависимости от вида, способов производства и хранения, химического состава. Из продуктов систематического употребления - натуральное молоко относится к скоропортящимся продуктам со сроками хранения, в зависимости от условия хранения, от 6-часов до 48 ч. Переработанное пастеризованное молоко имеет срок хранения до 48 часов, стерилизованное - 96 часов, сухое молоко - в зависимости от химического состава от 18 месяцев до 10 лет.

В Казахстане основным сырьем молочных продуктов является – коровье молоко, однако как продукты лечебно-профилактического назначения, растет спрос на кобылье молоко (саумал и кумыс). Особенный спрос на «саумал» возрос среди всех слоев населения во время пандемии COVID-19 в 2020-2021 гг. В связи с тем, что производство кобыльего молока носит сезонный характер и теряет свое лечебное свойство с самого момента удоя, разработка технологии, позволяющей сохранить основные полезные показатели качества натурального молока представляет практический интерес. Ученые работают над получением следующих качеств продуктов питания: сохранность нативных свойств, длительные сроки хранения при нерегулируемых температурных условиях, малый удельный вес путем применения методов консервирования. Существуют следующие методы консервирования продуктов: стерилизация, замораживание, сушка, квашение, копчение, вяление и др.

Результаты и их обсуждение

Сушка является одним из древних способов консервирования молока – люди научились вырабатывать сухое молоко (СМ) используя солнечные лучи еще в XIII столетии. Сушка –

это процесс термического удаления из твердых или жидких материалов содержащейся в них свободной влаги за счет ее испарения. По источнику подвода тепла способы сушки делятся на естественные и искусственные. Естественные способы сушки применяются на открытом воздухе, а источником тепла является окружающая среда. К ним относятся солнечная и низко-термическая атмосферная сублимационная сушка. Естественную сушку используют в странах с теплым климатом, именно там широко распространены технологии национальных сухих кисломолочных продуктов. Основным недостатком естественной сушки является большая ее продолжительность по сравнению с искусственной. Искусственная сушка осуществляется на специальном оборудовании [1].

С точки зрения максимального сохранения биохимического состава жидко-вязкого материала и связанных с ним его целебных свойств предпочтительнее сублимационная сушка. Однако, наряду с высоким качеством, готовый продукт, высушенный методом вакуумно-сублимационной сушки, имеет высокую себестоимость, связанную с высокими энергозатратами процесса. Кроме того, при замораживании пищевого продукта необходимо учитывать тот факт, что при очень низкой температуре замораживания в продукте происходят необратимые изменения, влияющие на его качество [2].

Качество готовых продуктов зависит от качества сырья, режимов замораживания и сушки и от упаковки.

Метод сублимационной сушки по-прежнему остается наиболее прогрессивным способом консервирования пищевых продуктов. Высокое качество продуктов сублимационной сушки общепризнанно, поскольку при этом способе консервирования физико-химические изменения в продукте минимальны, так как процесс протекает при минусовых температурах. В связи с этим, сублимационная сушка является одним из перспективных способов увеличения сроков хранения молочных продуктов. Метод сублимационной сушки позволяет вырабатывать биологически полноценные молочные продукты и сохранять их потребительские свойства продолжительное время при нерегулируемых температурных условиях. Главным требованием к сублимированным молочным продуктам остается сохранение их качества в течение длительного времени (не менее 18-24 месяцев) при нерегулируемой температуре. Несмотря на огромные преимущества метода консервирования сублимации, в нашей стране внедрение этого метода идет очень медленно, это связывают с высокой себестоимостью вырабатываемого продукта, вызванной большими затратами тепла при сублимации [3].

Сублимационная сушка представляет собой процедуру, при которой небольшое количество продукта будет заморожено, а затем помещено под вакуум. Под вакуумом замерзшая жидкость сублимируется, а вода из твердого состояния (лед) переходит в газообразное (пар), не подвергаясь размораживанию. Процесс сублимации отлично подходит для сушки чувствительных к нагреванию продуктов. Вследствие удаления влаги под вакуумом при низких температурах, структура продукта остается неизменной и позволяет получить продукты высшего качества [4].

Сублимационная сушка представляет собой процедуру, при которой небольшое количество продукта будет заморожено, а затем помещено под вакуум. Под вакуумом замерзшая жидкость сублимируется, а вода из твердого состояния (лед) переходит в газообразное (пар), не подвергаясь размораживанию. Процесс сублимации отлично подходит для сушки чувствительных к нагреванию продуктов. Вследствие удаления влаги под вакуумом при низких температурах, структура продукта остается неизменной и позволяет получить продукты высшего качества [4].

Сухое кобылье молоко получали методом сублимационной сушки казахстанские ученые Датхаев У.М. и Синявский Ю.А. При этом технология производства состояла из следующих операций: - приемка и подготовка сырья; - замораживание кобыльего молока; - сушка сублимационным методом; - досушивание; - фасовка, упаковка и маркировка; - хранение.

Кобылье молоко и другое вспомогательное сырье принимают по качеству и массе. После приемки кобылье молоко подвергали замораживанию и сублимации. Процесс сушки осуществлялся на сублимационной сушилке – противни с жидким сырьем помещали в скороморозильный шкаф. Использование турбохолодильной машины для производства холодного воздуха со средней температурой -50°C позволило сократить продолжительность сублимационной сушки на 25%, а общая продолжительность процесса, с учетом замораживания и сушки, сократилась на 50% (в сравнении с режимом традиционного замораживания в условиях кондуктивного теплообмена при температуре -30°C). Согласно результатам исследования, второй этап сушки, который осуществляется непосредственно в сушильной камере сублимационной установки, занимает больше времени и энергозатрат. Для снижения потребления энергоресурсов и расхода материалов, в сублиматор непрерывно вносился жидкий продукт путем нанесения его сплошным слоем на подвижную поверхность – на валок сублимационной сушилки. Затем тележки с полками направляются в сублимационную установку. Параметры сушки были следующие: температура сублимации $25 \pm 2^{\circ}\text{C}$, давление в сушильной установке 60-75 Па (0,4-0,9 мм. рт. ст.), продолжительность сушки – 10-15 ч [5].

Как известно, одним из основных преимуществ вакуумно-сублимационной сушки по сравнению с другими методами является низкая степень усадки высушиваемого материала, связанная с его пористой структурой, которая достигается за счет сублимации кристаллов льда. При обезвоживании жидковязких материалов, таких как молоко и молочные продукты, когда готовый продукт должен иметь порошкообразную структуру, этот аспект не играет существенной роли. Но, с другой стороны, предварительное замораживание и сушка в глубоком вакууме препятствуют вскипанию и выбросу молока из емкости. В этом аспекте актуальным является обезвоживание молока и молочных продуктов способом вакуумной сушки без его замораживания при средних и низких степенях разрежения вакуумной камеры. Отсутствие подобной информации в научной литературе объясняется тем, что сушка незамороженного жидко-вязкого материала в вакууме чревата выбросами его из емкости, что может привести к потере продукта. [2].

Ранее был изучен метод вакуумной сушки жидковязких материалов с разработкой оптимального режима обезвоживания, который обеспечивает достаточную интенсивность процесса при отсутствии выброса молока из емкости. Однако с целью дополнительного снижения энергозатрат процесса сушки в разреженной среде авторами был разработан способ вакуумно-атмосферной сушки жидко-вязких материалов. Также сублимационная сушка широко используется в пищевой и фармацевтической промышленности. Основная причина заключается в том, что в большинстве случаев продукты, подвергающиеся к лиофилизации, чувствительны к нагреванию и не могут быть высушены с использованием других методов из-за высоких рабочих температур.

В работах Ibrahim и др. верблюжье молоко подвергали лиофильной сушке. Обезжиренное молоко получали из свежего верблюжьего молока центрифугированием при 4000g в течение 10 мин при температуре 15°C . Цельное и обезжиренное верблюжье молоко подвергали сублимационной сушке в морозильной сушилке Thermo-Electron Corporation-Heto power dry LL300 Freeze Dryer (Чехия). Замораживание продукта проводилось при температуре -45°C в течение 1 ч. Затем продукт подвергался первичной сушке при температуре 30°C и давлении в установке 0,1 мбар в течение 48 ч. Вторичная сушка (досушивание) проводилась при температуре уже 5°C в течение 3 ч также при давлении 0,1 мбар. По окончании цикла замораживания образцы загерметизировали под вакуумом и оставили на хранение при 5°C [6].

Сухие молочные продукты используются не только для восстановления и получения жидкого молока, но и для применения в качестве пищевого ингредиента в самых разных отраслях производства, например:

- в производстве восстановленного молока;

- в хлебопекарном производстве добавляется в тесто для увеличения объема, влагоудерживающей способности и продления срока хранения; в производстве шоколада в качестве ингредиента; - в общепитах и колбасном производстве в качестве ингредиента;
- при кормлении грудничковых малышей как заменитель материнского молока;
- в производстве мороженого в качестве ингредиента;
- в сельском хозяйстве в качестве корма для животных.

Также понимание функциональных свойств СМ позволяет разработать различные пищевые ингредиенты с добавленной стоимостью на основе сухих молочных продуктов [7].

Благодаря максимальному сохранению питательной и биологической ценности исходного продукта, применение вакуум-сублимационной сушки при производстве сухого молока (в частности – СВМ) является логичным решением [8].

Несмотря на непревзойденные преимущества, сублимационная сушка считается дорогостоящим процессом из-за высокого потребления энергии, высокой стоимости как эксплуатации, так и технического обслуживания [9].

Результаты расчетов показали, что для удаления 1 кг воды из продукта сублимационным способом, необходимо почти вдвое больше энергии, чем обычным (традиционным) способом сушки [10]. Кроме того, стоимость установки сублимационной сушки по разным расчетам получается в 4-8 раза дороже распылительной [11]. Ratti указывал в своих исследованиях, что 45% от энергозатрат всего процесса составляет цикл сублимации (лиофилизации), тогда как цикл замораживания потребляет всего 4% энергии [11]. Поэтому минимизация энергозатрат имеет первостепенное значение, так как для достижения низких температур и разряжения (вакуума), а также для нагрева продукта необходим большое количество энергии [12]. Многими учеными были исследованы условия протекания процесса сублимационной сушки, достижением большей производительности при меньших энергозатратах.

Выводы

По результатам проведенного исследования установлено, что консервирование молока и производство сухих молочных продуктов является актуальной задачей не только для обеспечения населения ценными молочными продуктами в не зависимости от времени года, но также можно использовать как ингредиенты во многих направлениях пищевой промышленности.

Кобылье молоко, обладая ценными свойствами для повышения иммунитета человека, привлекателен для использования в технологиях специализированных пищевых продуктов лечебно - профилактического назначения.

Среди методов консервирования, самым оптимальным методом является вакуум-сублимационная сушка. В отличие от других методов, вакуум-сублимационная сушка сохраняет все нативные свойства продукции, а также можно восстанавливать продукт с сохранением питательной и биологической ценности исходного продукта.

Сублимация считается дорогостоящей технологией для отечественных производителей, поэтому есть необходимость разработки доступного отечественного оборудования для вакуум-сублимационной сушки.

Исследования проведены в рамках выполнения программы/проекта BR21881957 «Разработка технологии глубокой переработки и оборудования вакуум-сублимационной сушки кобыльего и верблюжьего молока» по ПЦФ МНиВО РК на 2023-2025 годы.

Список литературы

1. Семенов Г.В., Булкин М.С., Кузенков А.В. Современные направления научных исследований и технические решения по интенсификации процесса сублимационной сушки в пищевой промышленности, фармпроизводствах и прикладной биотехнологии // Научный

- журнал НИУ ИТМО. Серия «Процессы и аппараты пищевых производств». – 2015. – №1. – С. 187-202.
2. Ивкова И.А. Современные технологии получения сухих молочных консервов высокого качества / Ивкова И.А., Пиляева А.С. // Вестник Государственного аграрного университета Северного Зауралья. 2015. № 4 (31). С. 89-94.
 3. Rogers S., Wu W.D., Saunders J., Chen, X.D. Characteristics of milk powders produced by spray freeze drying // Drying Technology. – 2008. – №26. – PP. 404-412.
 4. Rogers S., Wu W.D., Saunders J., Chen, X.D. Characteristics of milk powders produced by spray freeze drying // Drying Technology. – 2008. – №26. – PP. 404-412.
 5. Датхаев У.М., Синявский Ю.А., Дайырова С.М. Технология получения сухого кобыльего молока методом сублимации // International scientific review. – 2016. – №5 (15). – С. 10-12.
 6. Пиляева А.С., Ивкова И.А. Способы сушки кисломолочных продуктов // Вестник ОмГАУ. Технические науки. – 2011. – №4. – с.202.
 7. Ibrahim A.H., Khalifa, S.A. Effect of freeze-drying on camel's milk nutritional properties // International Food Research Journal. – 2015. – Vol.22, №4 – P. 1438-1445.
 8. Carlos A.F., Marcos V.S., Lucinéia M., Moreno J.F.G. Effect of microbiological characteristics of raw milk on the quality of whole milk powder // Brazilian Journal of Microbiology. – 2000. – Vol.31, № 2 – P. 95-98.
 9. Аралбаев Н.А., Диханбаева Ф.Т. Перспективы использования сублимационной сушки в получении сухих молочных продуктов на основе верблюжьего молока // Матер.респ.научн.-практ.конф. молодых ученых «Наука. Образование. Молодежь». – Алматы: АГУ, 2017. – С. 7-8.
 10. Flink J.M. Energy analysis in dehydration processes // Food Technol. – 1977. – Vol.31. – P. 76-83.
 11. Ratti C. Hot air and freeze-drying of high-value foods: a review // J. Food Eng. – 2001. – Vol.49. – P. 311-319.
 12. Dincer I. One energetic, exergetic and environmental aspects of drying systems // Int. J. Energy Res. – 2002. – Vol.26. – P. 717-727.

УДК 621.565.83

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЕГІСТІК ЖАҒДАЙЫНДА ЖҮГЕРІ СҮРЛЕМІН ВАКУУМДАУ

Чоманов У.Ч.,

техника ғылымдарының докторы, профессор

Мажиева Э.М.,

техника ғылымының магистрі, лектор

Асан М.,

магистрант

Халықаралық инженерлік-технологиялық университеті

Алматы, Қазақстан

e-mail: e.majieva@mail.ru

Андатпа. Мақалада жұмсақ вакуумды сүрлемді дайындау мен сақтаудың ұсынылған технологиясы кезінде нақты энергия шығындары анықталған контейнерлерде, сондай-ақ траншеяларда дәстүрлі пісіру технологиясымен салыстырмалы талдау жүргізілді. Ол үшін сүрлемге жасыл массаны шабудан бастап тығыздалған күйде сақтауға дейінгі әрбір процесті орындайтын агрегаттарды (ауылшаруашылық машиналарын) қоса алғанда, операциялар зерттеліп қарастырылған.

Кілт сөздер: Жүгері, сүрлем, траншеялар, койма, ақуыздар.

Abstract. The article provides a comparative analysis of the proposed technology for the preparation and storage of soft vacuum silage with the traditional technology of cooking in containers, as well as in trenches, where real energy costs are determined. For this purpose, operations have been studied and reviewed, including units (agricultural machines) that perform each process from cutting green mass to compacted storage in silos.

Keywords: Corn, silage, trenches, storage, proteins.

Кіріспе

Жүгері-ең маңызды дәнді дақылдардың бірі, астық өнімділігі бойынша ол жетекші орынға ие. Дегенмен, жүгеріні пайдаланудың ең маңызды саласы – оны мал шаруашылығының барлық салаларында жемдік дақыл ретінде пайдалану.

Біздің еліміздің жағдайында жасыл өсімдіктерді сүрлеу малды қыста азықтандыруға арналған жемді сақтаудың ең кең таралған технологияларының бірі болып табылады. Ірі қара малдың рационында сүрлемнің үлесі 40% немесе одан да көпке жетеді.

Соңғы уақытта Қазақстан үкіметі мемлекет пен жалпы ауыл шаруашылығы саласының проблемаларына назар аударуда. Қазақстанда сүтті мал шаруашылығын дамыту перспективалары көбінесе жануарларды толыққанды жоғары сапалы жемшөп құралдарымен қамтамасыз етудегі түбегейлі өзгерістерге байланысты.

Бұл жемшөпті дайындаудың салыстырмалы түрде жаңа, перспективалы әдісі, өйткені дымқыл жүгері консервілерін жақсы жейді, жануарларға жақсы сіңеді және сонымен бірге жақсы сақталады. Жүгері астықтың дәмін жақсартуға және көмірсулар мен ақуыз кешендерінің тағамдық құндылығын арттыруға мүмкіндік береді [1].

Зерттеу әдістері және нысандары

Қазақстанда сүрлемнің 90% дейін траншеялар деп аталатын техникалық құрылыстарда дайындалады. Траншея түріндегі қоймалардың артықшылығы-оларды салу үшін жергілікті құрылыс материалдары мен қол жетімді механизмдер кеңінен қолданылады, олардың көмегімен сүрлем массасын тиеу, тығыздау және сүрлемді түсіру жүзеге асырылады. Полимерлі материалдарды өндіру технологиясының дамуымен ысырапсыз дайындауды қамтамасыз ететін жаңа заманауи технологиялар әзірленуде. [3]

Осы негізде жұмсақ контейнерлерде тығыздау кезінде вакуумды қолдану арқылы сүрлем дайындаудың жаңа технологиясы жасалды. Технология “Фудмастер” компаниясы жағдайында 3 жыл бойы сыналды. Сүрлемді дайындау және сақтау кезінде меншікті энергия шығындарын салыстырмалы бағалауды жүргізу үшін прототип ретінде траншея түріндегі сүрлем қоймасы таңдалды.

Зерттеу нәтижелері және оларды талқылау

Контейнерлерде, сондай-ақ траншеяларда дәстүрлі пісіру технологиясымен талдау, онда жұмсақ вакуумдық сүрлемді дайындау мен сақтаудың ұсынылған технологиясымен нақты энергия шығындары анықталады.

Жүргізілген әдеби талдау негізінде және мақсатқа сәйкес келесі міндеттер шешілді:

а) зерттеудің неғұрлым перспективалы бағыттарын анықтау үшін траншеялардағы қолданыстағы қондырғыларға талдау жүргізу;

б) сүрлемге жасыл массаны шабудан бастап герметикалық күйде сақтауға дейін әрбір процесі орындайтын агрегаттарды (ауыл шаруашылығы машиналарын) қоса алғанда, операцияларды зерделеу;

с) жүгері сүрлем дайындау эксперименттік ең тиімді жобалау таңдау, негіздеу және дайындау;

д) деректер бойынша салыстыру кестесін алу үшін технологиялық картаны жасау және энергияның жалпы және үлестік шығындарын айқындау;

е) климаттық жағдайларға байланысты орнату параметрлерін анықтау үшін есептеу әдісін, алгоритмін және компьютерлік модельді әзірлеу;

ф) Қазақстанның кейбір өңірлері үшін қондырғыны қолдану тиімділігіне бағалау жүргізу;

г) қондырғының техникалық-экономикалық тиімділігіне бағалау жүргізу.

Аналитикалық қызмет:-шаруашылық жүргізуші субъектілердің қызметін сипаттайтын әлеуметтік-экономикалық жазалаушыларды және оларды есептеу әдістемелерін әзірлеу және негіздеу;

- экономикалық есептеулердің ақпарат көздерін іздеу, талдау және бағалау

Технологияға кіретін әрбір операция үшін технологиялық карта жасалды, онда жалпы және меншікті энергия шығындары анықталды және деректер бойынша салыстырмалы кесте алынды. Зерттеу барысында белгілі бір энергия шығындарының анықтамалары және сүрлемді дайындау мен сақтаудың екі технологиясы бойынша ақшалай шығындарды үнемдеу ұсынылған, бұл дәстүрлі жағдайда энергияның негізгі шығындарын ауыр энергияны қажет ететін қондырғылардың көмегімен тығыздау қажет екенін көрсетті.

Сүрлем-көмірсуларды ашыту кезінде өсімдіктердегі сүт қышқылы бактериялары шығаратын сүт қышқылымен қышқылдану арқылы Өсімдік шикізатынан жасалған Жем. Сүт қышқылы бактериялары оларды тамақтандыру үшін қантты (көмірсуларды) пайдаланады, оны негізінен сірке қышқылы мен көмірқышқыл газының аз бөлінуімен сүт қышқылына айналдырады [2].

Жемнің тағамдық құндылығы 1 кг табиғи жемнің немесе құрғақ заттың алмасу энергиясының құрамымен анықталады. Жануарларды азықтандыру нормаларында олардың айырбастау энергиясына деген қажеттілігімен бірге жем бірліктеріндегі энергияның нормалануы көрсетіледі. Метаболикалық энергия көздері көмірсулар, майлар және ақуыздар болып табылады. Сиырдан 4000...4500 кг сүт, ірі қара малды бордақылау кезінде 800...1000 г орташа тәуліктік өсім және шошқаларды бордақылау кезінде 450...500 г алу үшін әр шартты бас үшін жылына кемінде 40...45 ц жем дайындау қажет. құрамында 1 жем бар бірлікте 110...115 г қорытылатын ақуыз. Бұл ретте жемшөптің жылдық құрылымында пішендеме 7%, сүрлем 23% құрайды немесе ІҚМ-нің 1 басына кемінде 1,5...2 т пішендеме және 5...6 т сүрлем жинау қажет.

Сүрлем өндірісін шартты түрде келесі кезеңдерге бөлуге болады: егістік жағдайында (жасыл массаны өсіру, жинау және ұнтақтау), тасымалдау, төсеу, тиеу, тығыздау және сақтау. Сүрлем массасын дайындаудың дәстүрлі технологиялары сүрлем мұнарасы, шұңқыр, траншея және полиэтилен жеңдер, бұрғылар мен қорғандар сияқты әртүрлі техникалық құрылымдарда үлкен көлемді тығыздау арқылы қамтамасыз етіледі [1].

Қорытынды

Соңғы жылдары жасыл массаны сақтау үшін бактериялық стартерлерді қолдануға қызығушылық артты. Олар сүрлем массасында сүт қышқылының ашытуын ынталандыру үшін қолданылады.

Сүрлем шикізатына сүт қышқылы бактерияларын енгізу жемде болып жатқан өзгерістерді дұрыс реттеуді қамтамасыз етудің бір әдісі болып саналады. Олардың әсерінен сүрлемнің жетілуінің алғашқы сағаттарында сүт қышқылды ашыту басталады, нәтижесінде жемнің тез қышқылдануы жүреді және Clostridium тектес бактериялардың тіршілік әрекеті тежеледі, бұл ақуыздың ыдырауына әкеліп соқтырады, май қышқылы мен улы биогенді аминдер-триптамин, гистамин, путресцин және кадаверин.

Егер биологиялық консервант комбайндағы диспенсер арқылы енгізілсе, ол үшін 5 литр «Битасил» консервантының есебінен жұмыс ерітіндісін 170 литр суда сұйылту керек, 1 тонна сүрлем массасына 1,7 литр шығын.[2,4]

Әдебиеттер тізімі

1. Некрашевич В.Ф., Ревич Я.Л. Анализ конструкций и материалов траншейных силосохранилищ // Сб. науч. трудов преп. и аспирантов РГАТУ имени П.А. Костычева: мат. науч.-практ. конф. – Рязань: Издательство РГАТУ, 2012. – С. 93-99.
2. Тюрин И.Ю. Совершенствование технологического процесса досушивания сена на стационаре [Текст]: диссертация на соискание учёной степени канд. техн. наук. / И.Ю. Тюрин – Саратов: 2020. – 194 с.
3. Глазов А.Ф., Головкин, Е.Н., Забашта, Н.Н., Кузнецова, Т.К., Полежаева, О.А., Москаленко, Е.А. Качество сенажа из люцерны и силоса кукурузного, приготовленных с использованием различных биоконсервантов / Научные основы повышения продуктивности сельскохозяйственных животных. Матер. 5 межд. науч.- практ. конф., ч.2 / СКНИИЖ - Краснодар. - 2018. - С. 77-79
4. Макаров С.А. Технология заготовки и способы хранения консервированных кормов // Международный научно-исследовательский журнал. (№45). – 2016.

УДК 681.5

**ДИСКРЕТНАЯ СИСТЕМА УПРАВЛЕНИЯ
ПАРАЛЛЕЛЬНО-СВЯЗНЫМИ ТЕХНОЛОГИЧЕСКИМИ ПРОЦЕССАМИ****Жусупбеков С.С.,***кандидат технических наук, профессор***Аскеров Е.Е., Ашимов Р.Е., Култаев Н.Е.,***магистранты 2 курса**Алматинский университет энергетики и связи им. Г.Даукеева**г.Алматы, Казахстан**e-mail: zhussupbekovs@mail.ru*

Аннотация. В статье рассматривается методика построения устойчивой дискретной системы управления параллельно-связным технологическим объектом. Предлагаемая методика включает проведение структурной и параметрической идентификации дискретной системы управления, определение дискретных передаточных функций многосвязного технологического объекта, применение алгоритма настройки двумерных регуляторов для непрерывных систем управления, обеспечивающих устойчивость цифровых систем управления. Построена имитационная модель технологического объекта для исследования предложенной методики настройки коэффициентов цифрового регулятора на примере управления очисткой газов в параллельно работающих электрофильтрах как многосвязного технологического процесса с использованием программного пакета VISSIM. Результаты исследования показали, что метод Циглера-Никольса, используемый для непрерывных систем, обеспечивает устойчивость дискретных систем управления многосвязными технологическими процессами.

Ключевые слова: многосвязная система управления, многомерный объект, цифровой регулятор, программный пакет VISSIM, электрофильтр.

Аңдатпа. Мақалада параллель қосылған технологиялық объект үшін тұрақты дискретті басқару жүйесін құру әдістемесі қарастырылады. Ұсынылған әдістеме дискретті басқару жүйесінің құрылымдық және параметрлік сәйкестендіруін жүргізуді,

көп қосылған технологиялық объектінің дискретті беру функцияларын анықтауды және цифрлық басқару жүйесінің тұрақтылығын қамтамасыз ететін үздіксіз басқару жүйелері үшін екі өлшемді контроллерлерді баптау алгоритмін қолдануды қамтиды. VISSIM бағдарламалық пакетін пайдалана отырып, көп байланысқан технологиялық процесс ретінде параллель жұмыс істейтін электрофилтрлердегі газды тазартуды бақылау мысалын пайдалана отырып, цифрлық реттегіштің коэффициенттерін реттеудің ұсынылған әдістемесін зерттеу үшін технологиялық объектінің имитациялық моделі құрастырылды. Зерттеу нәтижелері үздіксіз жүйелер үшін қолданылатын Циглер-Никольс әдісі көп байланысқан технологиялық процестерді басқарудың дискретті жүйелерінің тұрақтылығын қамтамасыз ететінін көрсетті.

Кілт сөздер: көп қосылған басқару жүйесі, көпөлшемді объект, цифрлық контроллер, VISSIM бағдарламалық пакеті, электр сүзгіш.

Abstract. The article discusses the methodology for constructing a stable discrete control system for a parallel-connected technological object. The proposed methodology includes carrying out structural and parametric identification of a discrete control system, determining discrete transfer functions of a multi-connected technological object, and applying an algorithm for tuning two-dimensional controllers for continuous control systems that ensure the stability of digital control systems. A simulation model of a technological object has been built to study the proposed methodology for adjusting the coefficients of a digital regulator using the example of controlling gas purification in parallel operating electrostatic precipitators as a multi-connected technological process using the VISSIM software package. The results of the study showed that the Ziegler-Nichols method, used for continuous systems, ensures the stability of discrete control systems for multi-connected technological processes.

Keywords: multi-connected control system, multidimensional object, digital controller, VISSIM software package, electric precipitator.

Введение

Технологические процессы горной, металлургической, нефтегазовой, химической, машиностроительной и других отраслях промышленности характеризуются несколькими входными, выходными, управляющими переменными, а также сильными внутренними взаимосвязями между регулируемыми параметрами. Такие технологические процессы относятся к классу многомерных, многосвязных технологических объектов особенностью которых является то, что каждая выходная, управляемая величина зависит не от одной, а от нескольких входных, управляющих величин, а также возмущающих воздействий. Многосвязные объекты управления отличается тем, что изменения входного сигнала одного из каналов оказывают влияния сразу на несколько выходных и управляемых величин, и задача выделения прямых и перекрестных связей обычно решается по технологическим признакам объекта управления. По данным исследования [1,2], порядка 15% автоматизированных систем управления технологическими процессами в металлургической и химической отрасли является многосвязными и состоит из нескольких каналов регулирования.

Рассмотрим наиболее часто встречающиеся многосвязные, многомерные технологические процессы в различных отраслях промышленности. На рисунке 1 показана структурная схема отбора газов от параллельно работающих металлургических агрегатов, которая обеспечивает снижению газообразных выбросов металлургических предприятий. Такая структура является характерной для большинства предприятий металлургической промышленности [3].

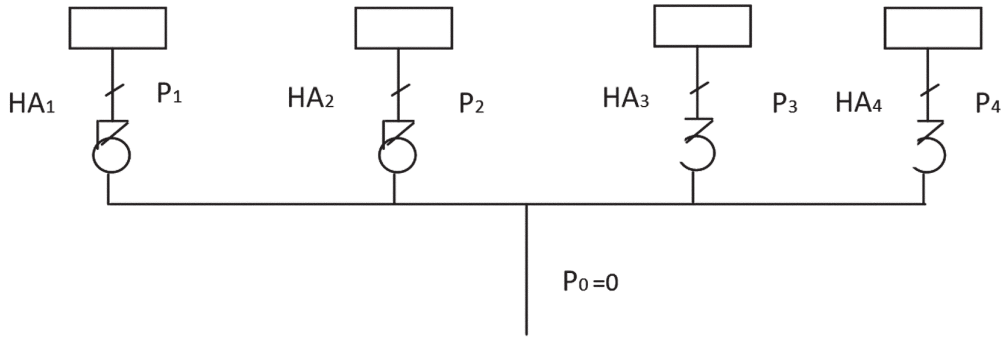

Рисунок 1. Технологическая схема отбора газов от металлургических агрегатов

Примером многомерного, многосвязного объекта также является типичная кинематическая схема промышленного робота для манипулирования и транспортирования предметов (рисунок 2).

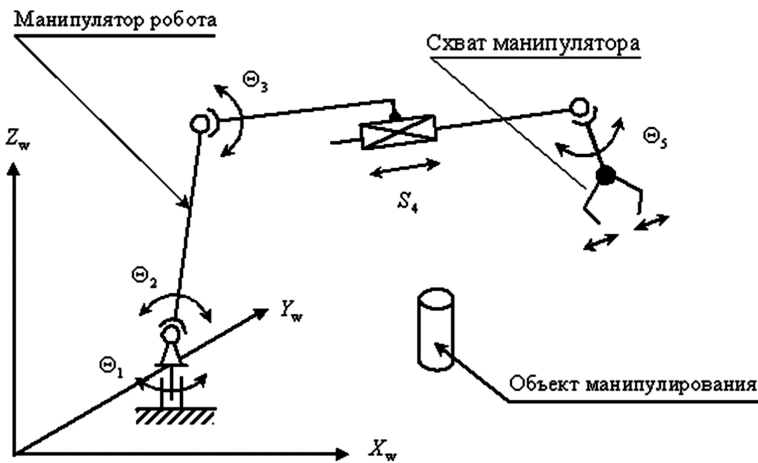

Рисунок 2. Кинематическая схема промышленного робота

В рамках данной статьи рассматриваются вопросы устойчивости дискретных системы управления многосвязными технологическими объектами на примере очистки газов в параллельно работающих электрофильтрах [4,5]. Основным параметром, определяющий эффективность работы электрофильтров является степень очистки газов.

Расчет степени очистки газов ЭФ определяется формулой Дэйча [5]:

$$\eta = 1 - \exp(-wL/H \cdot V) = 1 - \exp(-wS/Q) = 1 - \exp(-wt/H),$$

где L - длина активной зоны ЭФ, м;

H - межэлектродное расстояние, м;

w - скорость дрейфа;

V - скорость газов в активной зоне ЭФ, м/с;

S - площадь осаждения ЭФ, м² ;

Q - объем очищаемых газов, м³ /с;

t - время пребывания газов в ЭФ, с.

В свою очередь скорость дрейфа частиц определяется напряженностью электрического поля зарядки и электрического поля осаждения.

Таким образом, большое влияние на эффективность работы электрофильтров оказывает скорость газов, требуемый режим питания, определяемый способом регулирования напряжения и тока. При накоплении некоторого количества пыли на электродах, она должна

удаляться. Удаление пыли в сухих ЭФ производят преимущественно путем ее отряхивания. Отряхивание пыли следует проводить при обеспечении минимального уноса пыли при встряхивания и при максимальном электрическом режиме питания, т.е. обеспечивается максимальная для данных условий степень очистки газов.

Оптимальное управление режимом очистки газов в ЭФ предусматривает равномерной распределении газов между параллельно работающими электрофильтрами при одинаковой эффективности электрофильтров. Однако, в процессе эксплуатации по ряду причин степень очистки газов параллельно работающими электрофильтрами оказывается различной. С учетом этого, при управлении параллельно работающими агрегатами на более эффективные аппараты увеличивает газовую нагрузку и снижает нагрузку на менее эффективные аппараты.

Как показано на примерах, приведенных выше, реальные промышленные объекты управления обычно являются многосвязными, многомерными, т.е. имеют несколько входов и несколько выходов и управление таким объектом может оказаться довольно сложной задачей.

В настоящее время создания автоматизированных систем управления многосвязными технологическими объектами [6-9] осуществляется с использованием микропроцессорной техники. Применение микропроцессов позволило широкому использованию цифровых регуляторов вместе аналоговых средств систем автоматического управления и существенно расширить класс реализуемых цифровых алгоритмов.

Из приведенных выше анализа следует, что процесс очистки газов в параллельно работающих электрофильтрах как объект управления относятся к классу многомерных, многосвязанных объектов с перекрестными связями. В отличие от обычных систем управления структура многомерных регуляторов зависит не только от порядка входящих в них алгоритмов управления, но и от структурного расположения элементов связи. При реализации регуляторов с помощью аналоговых средств положение перекрестных регуляторов зависит от места расположения усилителя мощности, а при применения микропроцессорной техники в системе управление могут быть использованы любые формы перекрестных связей регуляторов.

Объект регулирования имеет типовую структуру, наиболее часто встречающуюся на практике (Р-типа) [6-8]. Передаточная функция объекта регулирования по прямым и перекрестным каналам имеет вид:

$$\begin{aligned}
 W_{11}(s) &= \frac{e^{-2s}}{12s+1}; W_{21}(s) = \frac{0,7e^{-3s}}{20s+1}; W_{31}(s) = \frac{0,5e^{-6s}}{15s+1}; W_{41}(s) = \frac{0,3e^{-3s}}{12s+1}; \\
 W_{12}(s) &= \frac{0,7e^{-3s}}{10s+1}; W_{22}(s) = \frac{1,2e^{-2s}}{20s+1}; W_{32}(s) = \frac{0,7e^{-3s}}{30s+1}; W_{42}(s) = \frac{0,5e^{-3s}}{18s+1}; \\
 W_{13}(s) &= \frac{0,5e^{-6s}}{14s+1}; W_{23}(s) = \frac{0,7e^{-3s}}{40s+1}; W_{33}(s) = \frac{1,3e^{-2s}}{20s+1}; W_{43}(s) = \frac{0,7e^{-3s}}{50s+1}; \\
 W_{14}(s) &= \frac{0,3e^{-3s}}{20s+1}; W_{24}(s) = \frac{0,5e^{-3s}}{35s+1}; W_{34}(s) = \frac{0,7e^{-3s}}{40s+1}; W_{44}(s) = \frac{e^{-2s}}{10s+1};
 \end{aligned}$$

В работе [6] на основе метода Циглера-Никольса разработан алгоритм настройки главных регуляторов двумерных непрерывных систем управления. Основным требованием данного алгоритма настройки является то, что при определении коэффициентов передачи двухмерных систем один из контуров должен оставаться устойчивым, когда другой контур разомкнут. Поэтому их коэффициенты передачи должны удовлетворять соотношению $K_{Rii}/K_{Riik} < 1$ и лежать внутри заштрихованных областей допустимых значений коэффициентов (рисунки 3).

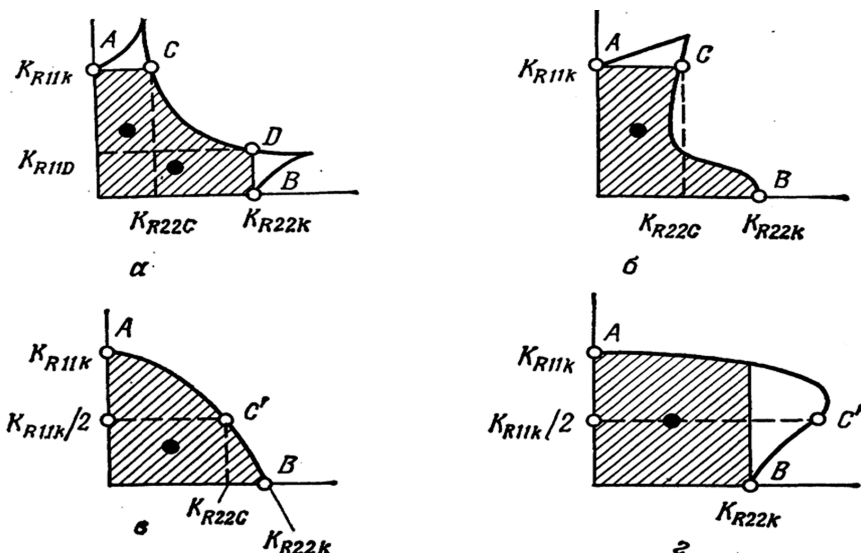

Рисунок 3. Области допустимых значений коэффициентов передачи двумерных систем. Отрицательная перекрестная связь: а – симметричная, б – асимметричная. Положительная перекрестная связь: в – симметричная, г – асимметричная.

Исследования для определения областей устойчивости двумерных непрерывных систем управления позволило сформулировать следующие правила настройки регуляторов.

1. Для определения границ устойчивости:

1.1. В качестве главных регуляторов берется пропорциональные П-регуляторы;

1.2. Определяет значение коэффициента $K_{R22} = 0$ и увеличивает значение коэффициента K_{R11} до тех пор, пока не достигается границы устойчивости ($K_{R11} = K_{R11K}$ точка А);

1.3. Определяет значение коэффициента $K_{R11} = 0$ и, изменяя K_{R22} , находит точка В, т. е. K_{R22K} ;

1.4. Принимает $K_{R11} = K_{R11K}$ и увеличивает значение коэффициента K_{R22K} , пока не будут получены колебания с постоянной амплитудой (точка С для случаев а и б);

1.5. Если при $K_{R11} = K_{R11K}$ не будет обеспечена промежуточная устойчивость, то значение коэффициента принимает $K_{R11} = K_{R11K} / 2$ и увеличивает K_{R22} , пока не определит точку С' (случаи в и г);

1.6. Для случаев а и б повторяется пункт 1.4, принимая $K_{R22} = K_{R22K}$ и изменяет K_{R11} до нахождения точку D (случай а). Таким образом, приближенно определяется вид области устойчивости и тип связи системы управления (т. е. соответствие случаям а- г на рисунке 3);

2. Выбор коэффициентов передачи $K_{Rii(i)}$ для пропорциональных П-регуляторов осуществляется следующим образом:

Случай а. Определяет приоритеты управления переменных технологического объекта. Если более важно качество управления по переменной y_1 , то $K_{R11} = 0.5K_{R11K}$ и $K_{R22} = 0.5K_{R22C}$. Если более важно качество управления по переменной y_2 , то $K_{R22} = 0.5K_{R22K}$, $K_{R11} = 0.5K_{R11D}$;

Случай б. Если качества управления по двум переменным y_1 и y_2 одинаково то значения коэффициентов передачи выбираются таким образом, чтобы они лежали вблизи середины области устойчивости: $K_{R11} = 0.5K_{R11K}$, $K_{R22} = 0.5K_{R22C}$;

Случай в. $K_{R11} = 0.25K_{R11K}, K_{R22} = 0.5K_{R22C}$.

Случай г. $K_{R11} = 0.5K_{R11K}, K_{R22} = 0.5K_{R22K}$

3. Выбор параметров ПИ- регуляторов.

Коэффициент передачи для ПИ - регуляторов выбирается также как в случае П- регулятора. Значение времени постоянного интегрирования выбирается следующим образом:

Случай а и б: $T_{Ii(\tilde{E})} = (0,8 \dots 1,2)T_{pC}$ или $T_{Ii(\tilde{E})} = 0,85T_{piK}$;

Случай в и г: $T_{Ii(\tilde{E})} = (0,3 \dots 0,8)T_{pC}$ или $T_{Ii(\tilde{E})} = 0,85T_{piK}$

Здесь T_{pC} или T_{piK} - периоды устойчивых колебаний на границе устойчивости в точках С или А для $i=1$ или в точке В для $i=2$.

4. Выбор параметров ПИД- регуляторов.

$K_{Rii(\tilde{E}\tilde{A})} = 1,25K_{Rii(\tilde{I})}; T_{Ii(\tilde{E}\tilde{A})} = 0,5T_{Ii(\tilde{E})}; T_{Dii} = 0,25T_{Ii(\tilde{E}\tilde{A})}$

Приведенные правила настройки даны для непрерывных регуляторов. Однако они могут быть использованы и для дискретных регуляторов, поскольку в этом случае также требуется обеспечить необходимый запас устойчивости.

Для применения предложенного алгоритма настройки цифрового регулятора на объект управления построим имитационную модель процесса очистки газов с помощью программного пакета VISSIM [9].

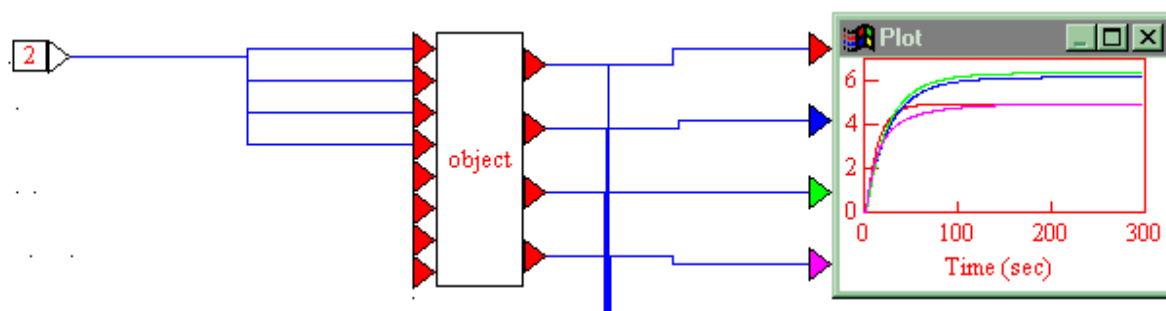

Рисунок 4. Переходные процессы непрерывного многомерного объекта управления

Для отображения процесса в дискретном виде на выходах процесса ставятся экстраполятор нулевого порядка. Так как квантование должно быть синхронным по всем контурам, период квантования выбирается по самому быстрому контуру: $T_0 = 3c$. (рисунок 5).

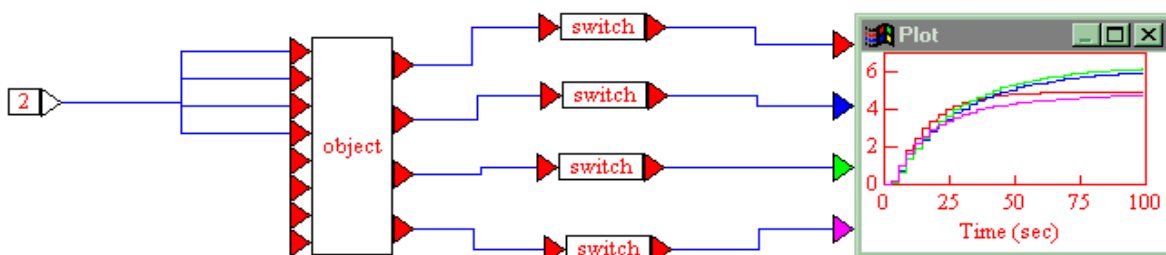

Рисунок 5. Переходные процессы дискретного многомерного объекта управления

Используя вышеприведенный алгоритм настройки коэффициентов многосвязного регулятора, определяем вид область устойчивости и тип связи системы управления. Найдем критические точки:

$$A=7.08 (K_{R11K})$$

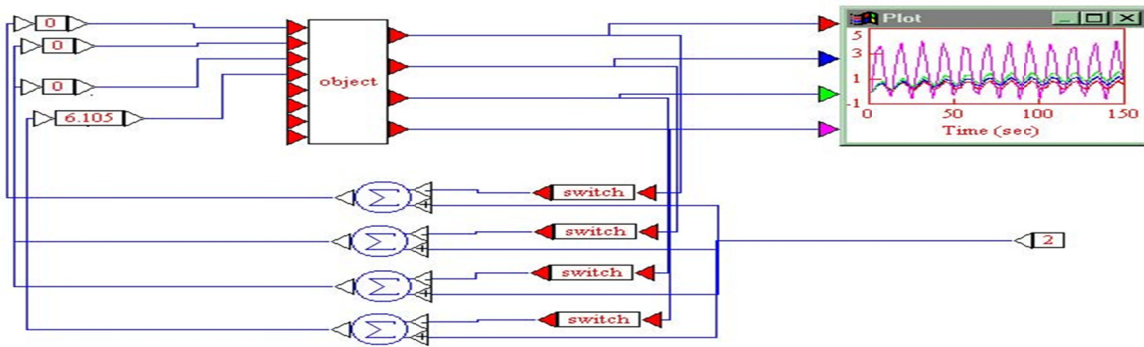

Рисунок 6. Переходной процесс системы управления по 1 каналу.

$$B=9.21 (K_{R22K})$$

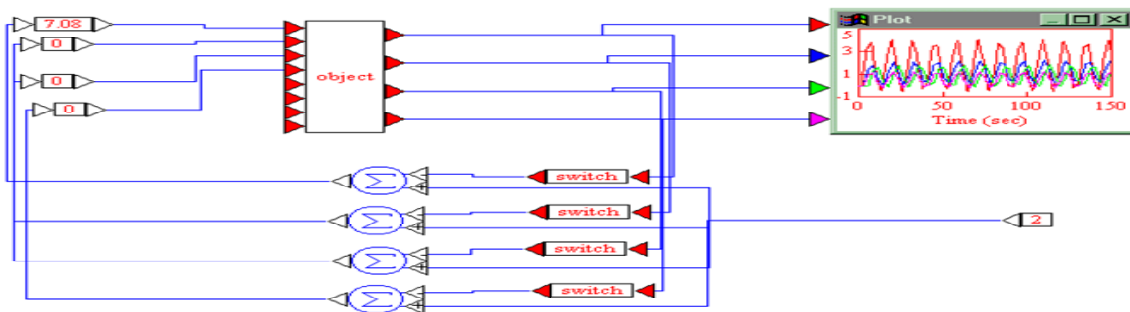

Рисунок 7. Переходной процесс системы управления по 2 каналу.

$$C=8.5 (K_{R33K})$$

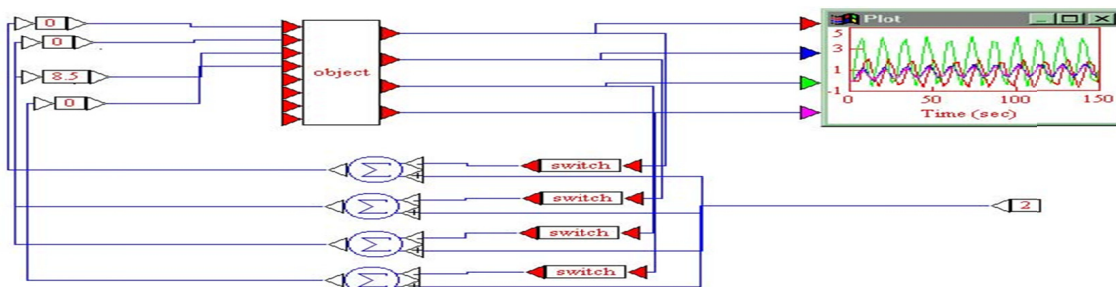

Рисунок 8. Переходной процесс системы управления по 3 каналу.

$$D=6.105 (K_{R44K})$$

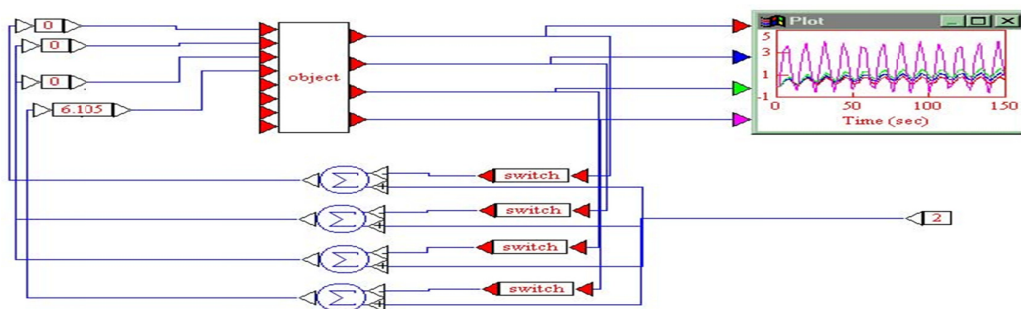

Рисунок 9. Переходной процесс системы управления по 4 каналу.

Подставляя различные значения коэффициентов ПИ-регулятора, определяем, что:

- 1) Область устойчивости в плоскости K_{R11K} , K_{R22K} соответствует тип перекрестной связи ν (рисунок 3);
- 2) Область устойчивости в плоскости K_{R11K} , K_{R33K} соответствует тип перекрестной связи a (рисунок 3);
- 3) Область устойчивости в плоскости K_{R11K} , K_{R44K} соответствует тип перекрестной связи b (рисунок 3).

По результатам имитационного моделирования получено результаты достаточной степени отражающий вид области устойчивости объекта. Выбор коэффициентов K_{R11K} и K_{R22K} ограничен в плоскости K_{R11K} и K_{R22K} , поэтому следует их выбирать по правилам настройки для случая ν . Для этого определяем точку C' $K_{R22C'} = 4,28$, следовательно, $K_{R11} = 0,25 * K_{R22C} = 1,77$; $K_{R22} = 0,5 * K_{R22C} = 2,14$.

Далее определяем точку $D=9,885$. Принимаем, что качество управления по всем переменным важно то $K_{R33} = 0,25 * D = 2,4713$. Далее находим точку $E=5,55$, следовательно $K_{R44} = 0,5 * E = 2,775$.

Для того, чтобы определить коэффициенты ПИ-регулятора необходимо знать периоды устойчивых колебаний на границе устойчивости:

$$T_{11p} = 12,484c; T_{22p} = 13,2c; T_{33p} = 13,078c; T_{44p} = 12,681c.$$

Теперь определяем коэффициенты T_{ii} . $T_{11} = 0,85 * T_{11p} = 10,6114$;

$$T_{22} = 0,85 * T_{22p} = 11,22; T_{33} = 0,85 * T_{33p} = 11,1163; T_{44} = 0,85 * T_{44p} = 10,77885;$$

Результаты имитационного моделирования показывают, что использование вышеприведенного алгоритма настройки коэффициентов ПИ-регулятора для четырехмерных дискретных систем по прямым каналам управления обеспечивает устойчивость системы и хорошее качество управления (рисунок 10).

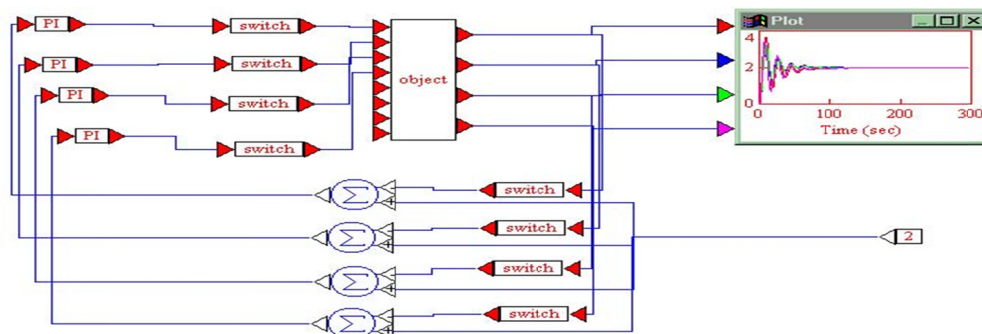

Рисунок 10. Переходной процесс четырехмерной дискретной системы управления по прямым каналам регулирования.

После определения коэффициентов регулятора по прямым каналам связи ПИ-регулятора, произведем расчет коэффициентов перекрестных регуляторов. Перекрестные связи в объекте управления могут либо ухудшать, либо улучшать качество управления по сравнению с развязанными контурами. Поэтому введение перекрестных регуляторов должно служить для развязки контуров в первом случае и для усиления перекрестной связи во втором случае. В качестве перекрестных регуляторов часто вполне достаточно использовать пропорциональные регуляторы [6-8]. Поэтому, коэффициенты перекрестных П- регуляторов можно рассчитать без учета запаздывания по следующей формуле:

$$K_{ij} = -\frac{W_{ij}(s)}{W_{jj}(s)};$$

где $W_{ij}(s)$ – передаточная функция объекта по i - j -ому каналу. Следовательно, $K_{12} = -0,5; K_{13} = -0,4; K_{14} = -1,2; K_{21} = -0,5; K_{23} = -0,539; K_{24} = -0,5;$
 $K_{31} = -0,5; K_{32} = -0,583; K_{34} = -0,7; K_{41} = -0,3; K_{42} = -0,417; K_{43} = -0,539;$

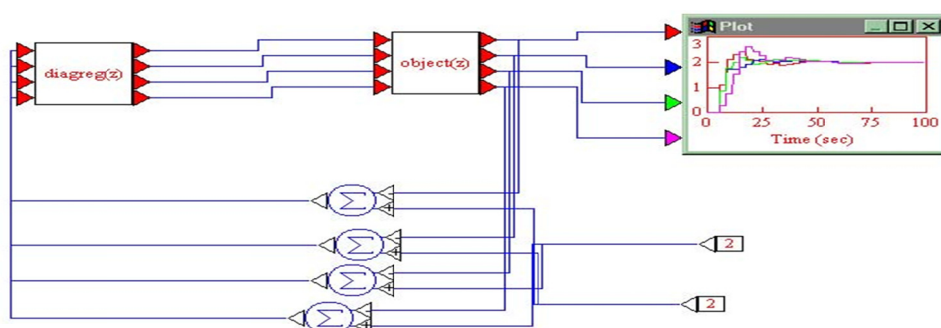

Рисунок 11. Переходной процесс многомерной дискретной системы управления.

Заключение. Введение перекрестных регуляторов для четырехмерных систем управления, представленных Р- канонической форме, оказывает существенное влияния на такие качества регулирования, как перерегулирование, колебательность и время регулирования [9-15]. Результаты имитационного моделирования показывают, что для Р-структурных симметричных объектов введение перекрестных П- регуляторов приводит к улучшению качества регулирования (рисунок 11).

Список литературы

1. Кузин Л.Т. Расчет и проектирования дискретных систем управления. – М.: Недра, 1962.
2. Шишлаков В.Ф., Цветков С.А., Шишлаков Д.В. Синтез многосвязных САУ во временной области // Известия вузов сер. Приборостроение, №12, 2007. – С.13 - 17.
3. Алиев Г.М. Техника пылеулавливания и очистки промышленных газов: справ. изд. – М.: Металлургия, 1986. – 544 с.
4. Коузов П.А. Очистка газов и воздуха от пыли в химической промышленности / П.А.Коузов, А.Д.Мальгин, Г.М.Скрябин. – 2-е изд., перераб. и доп.- СПб : Химия, 1993. – 320 с.
5. Чекалов Л.В. Формула газоочистки. – Семибратово, Ярославской обл. – Кондор-Эко, 2008. – 275 с.
6. Изерман Р. Цифровые системы управления.- М.: Мир, 1984.
7. Крутько П.Д. Вариационные методы синтеза систем с цифровыми регуляторами, М.: Наука, 1967.
8. Видаль П. Нелинейные импульсные системы. – М.: Мир, 1974.

9. Документация к программе Vissim, версия 3.0. Файл Analyze_UGv3.pdf. Chapter 1. Generating ABCD state–space matrices. (380 КБ), 1999, p.10. C:\VisSim_FAP30\Documentation\Analyze\http://vissim.com/
10. Ванюков А.В., Уткин Н.И. Комплексная переработка медного и никелевого сырья. Челябинск, изд. «Металлургия», 1988 – 432 с.
11. Еремин Е.Л., Чепак Л.В. Алгоритмы адаптации дискретно–непрерывных систем для объектов с запаздыванием по управлению. Вычислительные технологии Том 11, № 3, 2006.
12. Мазуров В.М. Автоматические регуляторы в системах управления и их настройка. Часть 12. Цифровые регуляторы и их настройка. Компоненты и технологии, № 6. 2003.
13. Громов Ю.Ю. и др. Системы автоматического управления с запаздыванием. –Тамбов, Издательство ТГТУ, 2007.
14. Федосов Б.Т. Пособие по СРС и СРСП по курсу Теория линейных систем автоматического регулирования. Для специальности АУ (050702) и др. 2.1. Объект управления. Определение статических характеристик и их линеаризация. Эл. кн. формата .chm. Файл TLSAR_SRS_SRSP_080825.zip.
15. Кудряшов, В. С. Методы синтеза цифровых систем управления многосвязными технологическими объектами / Кудряшов В. С. , Рязанцев С. В., Иванов А.В. – Воронеж: ВГУИТ, 2018. – 333 с. – ISBN 978-5-00032-303-8. – Текст: [Электронный ресурс] (Код доступа) // URL: <http://www.medcollegelib.ru/book/ISBN9785000323038.html>

УДК 681.5

УПРАВЛЕНИЕ СЛОЖНЫМИ ТЕХНОЛОГИЧЕСКИМИ СЕТЯМИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ КОМПЬЮТЕРНОЙ МОДЕЛИ

Жусупбеков С.С.,

кандидат технических наук, профессор

Аскеров Е.Е., Ашимов Р.Е., Култаев Н.Е.,

магистранты 2 курса

Алматинский университет энергетики и связи им. Г.Даукеева

Кумекбаев Р.С.,

магистрант 2 курса

КазННТУ им. К.И.Сатпаева

г.Алматы, Казахстан

e-mail: zhussupbekovs@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются результаты использования компьютерной модели, основанной на использовании законов Кирхгофа. Использование компьютерной модели позволило определять расходы по участкам сети и давление в отдельных точках сети, а также предпочтительный вариант места установки регулятора давления на трубопроводе для управления расходом и давлением в сложных разветвленных технологических сетях.

Ключевые слова: компьютерная модель, законы Кирхгофа, теплоснабжение, технологическая сеть, многомерность, многосвязность.

Андатпа. Мақалада Кирхгоф заңдарын қолдану негізінде компьютерлік модельді қолдану нәтижелері қарастырылады. Компьютерлік модельді пайдалану желі учаскелері бойынша шығын жылдамдығын және жеке желі нүктелеріндегі қысымды, сондай-ақ күрделі

тармақталған технологиялық желілерде ағын мен қысымды бақылау үшін құбырға қысым реттегішін орнатудың қолайлы орнын анықтауға мүмкіндік берді.

Кілт сөздер: компьютерлік модель, Кирхгоф заңдары, жылумен жабдықтау, технологиялық желі, көпөлшемділік, көптік.

Abstract. The article discusses the results of using a computer model based on the use of Kirchhoff's laws. The use of a computer model made it possible to determine flow rates across network sections and pressure at individual network points, as well as the preferred location for installing a pressure regulator on a pipeline to control flow and pressure in complex branched technological networks.

Keywords: computer model, Kirchhoff's laws, heat supply, technological network, multidimensionality, multiplicity.

Введение. В настоящее время современные системы управления технологическими процессами представляют собой многомерные, многосвязные системы с несколькими входными и выходными переменными. Многомерные, многосвязные системы регулирования сложными технологическими процессами по характеру регулирования подразделяется на однотипные и смешанные классы [1-4]. Такие системы регулирования называется однотипными если система регулирования работает от общего источника сырья или от общей нагрузки и имеется несколько идентичных каналов регулирования.

В настоящее время исследований, посвященных управлению многопараметрическими системами с применением оптимального регулирования и разработке соответствующих практических решений, недостаточно. Поэтому проблема создания новых методов и алгоритмов управления требует системного подхода и является актуальной.

При проектировании и управления разветвленными технологическими сетями (или отдельных участков) весьма эффективным направлением оказывается применение компьютерных моделей, которые позволяют полностью воспроизводить протекающие в технологических сетях гидравлические процессы, рассматривая их как единые целые гидравлические системы. То есть они позволяют определять давления, расходы, скорости течения среды, потери напора, расход энергии на перемещение среды в любой точке (или на участке) теплосети. Отметим, что решение подобных задач какими-либо другими средствами для сложных многомерных разветвленных тепловых сетей в настоящее время не представляется возможным.

В основе модели управления сложными технологическими сетями лежат два закона Кирхгофа, применяемые при расчетах электрических сетей. Использование этих законов в расчетах гидравлических сетей обосновывается полной аналогией процессов протекания тока в электропроводных средах и жидкости в гидравлических системах, т. е. эти два процесса описываются одинаковыми по форме системами уравнений [5-8].

Первый закон Кирхгофа в применении к расчету гидравлических систем устанавливает равенство притока и оттока среды в каждом узле, то есть требуется выполнение уравнения баланса расходов

$$\sum_{i=1}^n G_i = 0.$$

Согласно второму закону Кирхгофа сумма потерь напора при обходе каждого кольца равна нулю

$$\sum_{i=1}^n h_i = \sum_{i=1}^n S_i \cdot G_i^2 = 0,$$

где S_i – гидравлическое сопротивление i -того участка.

Используя эти уравнения, на основе итеративного метода расчета можно найти распределение расходов по всем участкам многокольцевой разветвленной технологической сети при известном расходе на входе. На первом шаге итерации задается произвольное распределение расходов и направление течения среды на каждом участке трубопроводов и записываются уравнения баланса расходов для каждого узла сети. По второму закону

Кирхгофа согласно принятым расходам находится величина невязки напора $\delta \cdot h_i = \sum_{i=1}^n S_i \cdot G_i^2$ для каждого кольца сети.

В зависимости от знака невязки напоров можно определить, какие участки кольца перегружены, а какие недогружены. На первом шаге итерации невязки напоров будут достаточно велики. Для приближения их к нулю для каждого кольца вводится поправочный

(увязочный) расход $\delta \cdot G = \delta \cdot h / (2 \sum_{i=1}^n S_i \cdot G_i)$, который всегда положителен. В зависимости от недогруженности или перегруженности участка кольца увязочный расход прибавляется или вычитается из текущего расхода, и расчет вновь повторяется (второй шаг итерации). Расчет продолжается до тех пор, пока получаемые из двух последних итераций расходы будут отличаться на заданную (достаточно малую) величину.

Данный алгоритм реализует компьютерная модель технологической сети, основанная на теории графов [9-12]. Теория графов здесь используется лишь как удобный математический аппарат для построения системы уравнений относительно невязок напоров $\delta \cdot h$ и увязочных расходов $\delta \cdot G$.

Предложенный модель позволяет рассчитывать расходы и давления в любой точке с указанием направлений движения потоков по отдельным веткам системы, анализировать работу сети при отключении отдельных ее участков, рассчитывать затраты электроэнергии на привод насосов и ее стоимость, работать в Scada системе в диалоговом режиме.

Сходимость итераций предложенного алгоритма управления зависит от числа узлов и колец в сети. Например, если технологическая сеть содержит лишь одно кольцо, то уже на втором шаге процесс итераций сходится с требуемой точностью (до второго знака после запятой в величинах расходов). Современные технологические сети теплоснабжение крупных городов содержат до нескольких сотен узлов и нескольких десятков колец.

Отметим, что технологический сеть должна быть единой (неразомкнутой), т. е. такой, чтобы из её начала (вершины графа) можно было достигать любой точки сети при движении по любому из колец. Опыт расчетов многокольцевых сетей [5-8] показывает, что процесс итераций достаточно быстро сходится. Например, для технологической сети теплоснабжение, содержащей около 250 узлов и 18 колец, время расчета одного варианта не превышает 10 секунд.

При разработке расчетной компьютерной модели определяются гидравлические характеристики трубопроводов технологической сети теплоснабжения.

Потери напора в трубопроводе складываются из потерь на трение (линейные) и потерь на местные сопротивления

$$\Delta h = \lambda \frac{l}{d} \frac{w^2}{2g} + \sum \zeta \frac{w^2}{2g}, \quad (1)$$

где Δh – потери напора, м; λ – коэффициент трения; l – длина трубопровода, м; d – внутренний диаметр, м; $\sum \zeta$ – сумма коэффициентов местных сопротивлений на участке; w – средняя скорость, м/с; $\sum \zeta$ – сумма коэффициентов местных сопротивлений на участке.

Вводя понятие эквивалентной длины, потери напора на местные сопротивления можно свести к линейным потерям. Эквивалентная длина местных сопротивлений находится из соотношения

$$l_y = d \sum \zeta / \lambda. \quad (2)$$

С учетом (2) формула (1) примет вид

$$\Delta h = \frac{w^2}{2g} \left(\lambda \frac{l}{d} + \lambda \frac{l_y}{d} \right) = \frac{\lambda w^2}{d 2g} (l + l_y). \quad (3)$$

Если расход жидкости через участок равен Q , м³/с, то

$$w = 4 \cdot Q / \pi \cdot d^2. \quad (4)$$

Подставляя (4) в (3), находим

$$\Delta h = \frac{8\lambda(l + l_y)}{\pi^2 g d^5} Q^2.$$

Таким образом, гидравлическая характеристика участка трубопровода имеет вид

$$\Delta h = s Q^2,$$

где $s = 8\lambda(l + l_y) / g\pi^2 d^5$ – гидравлическое сопротивление участка, с²/м⁵.

В соответствии с требованиями программы гидравлического расчета теплосети для каждого участка трубопровода технологической сети должна быть введена следующая информация: диаметр, мм; длина, м; тип и количество местных сопротивлений. Отметим, что коэффициент трения λ и местных сопротивлений ξ определяются по известным из гидравлики зависимостям. При проектировании новых технологических сетей характеристики оборудования принимаются соответствующими их паспортным характеристикам. При моделировании технологической сети теплоснабжения, находящихся в эксплуатации, λ и ξ находятся исходя из состояния оборудования (с учетом срока службы, условий эксплуатации и прочее).

Проектирование технологических сетей теплоснабжения имеет некоторые особенности. В данном случае задается примерная конфигурация технологических сетей теплоснабжения, длины трубопроводов, отметки высот и прочее, а также те параметры теплоносителя (расход, давление и др.), которые должны быть выдержаны в процессе эксплуатации. Такие характеристики технологических сетей теплоснабжения, как диаметры трубопроводов, места установки и количество запорных устройств, необходимость установки регуляторов давления (или расхода), повысительных или понизительных насосных, определяются в результате многовариантных расчетов на модели. Причем все эти искомые величины должны быть найдены с таким расчетом, чтобы в различных точках сети выполнялись заданные по условиям эксплуатации параметры.

Выводы

1. Расчеты на модели параметров технологической сети позволили определять при заданном значении длины и диаметра трубопроводов, отметки высот, шероховатости труб и прочих показателей расходы по участкам сети и давления в отдельных точках сети. Кроме того, расчеты на модели показали наиболее предпочтительного варианта место установки регулятора давления на трубопроводе.

2. Правильное расположения регуляторов давления и расхода в повысительных и понизительных насосных, а также поддержание с их помощью заданных параметров по давлениям и расходам среды в различных точках сети позволило повысить работоспособность технологической сети теплоснабжения.

Список литературы

1. Морозовский В.Т. Многосвязные системы автоматического регулирования. М.: Энергия, 1970. – 288 с.
2. Ротач В.Я. Теория автоматического управления: учебник для вузов. М.: Изд. дом МЭИ, 2008. – 396 с.
3. Медведев В.С., Романова Т.А. Синтез алгоритмов управления, обеспечивающих независимость подсистем многомерного объекта // Изв. РАН. Теория и системы управления. 1995. № 1. – С. 42-49.
4. Гайдук А.Р. Об управлении многомерными объектами // АиТ. 1998. № 12. – С. 22-37.
5. Кудинов В.А., Коваленко А.Г., Колесников С.В., Панамарев Ю.С. Разработка компьютерной модели и исследование работы циркуляционной системы Новокуйбышевской ТЭЦ-2 // Изв. АН. Энергетика. – 2001. – № 6. – С. 118-124.
6. Колесников С.В., Дикоп В.В., Кудинов В.А. Исследование гидравлических режимов работы циркуляционной системы Тольяттинской ТЭЦ на компьютерной модели // Изв. вузов СНГ. Энергетика. – 2002. – № 6. – С. 90-95.
7. Зройчиков Н.А., Кудинов В.А., Коваленко А.Г., Колесников С.В., Москвин А.Г., Лисица В.И. Разработка компьютерной модели и расчет оптимальных режимов работы циркуляционной системы ТЭЦ-23 ОАО «Мосэнерго» // Теплоэнергетика. – №12. – 2007. – С. 7-15.
8. Кудинов В.А., Литвинов А.В. Проектирование тепловых сетей с помощью компьютерных моделей // ЖКХ. Технологии и оборудование. – №2(26). – 2009. – С. 20-26.
9. Кристофидес Н. Теория графов. Алгоритмический подход. – М.: Мир, 1977.
10. Майника Э. Алгоритмы оптимизации на сетях и графах. – М.: Мир, 1981.
11. Уилсон Р. Введение в теорию графов. – М.: Мир, 1977.
12. Харари Ф. Теория графов. – М.: Мир, 1973.

ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ СОПЫЛЫҚ ІЛІМ

*Тасилова Н.А.,**тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор**Мейрамбекқызы Н.,**2 курс магистранты**әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті**Алматы қ., Қазақстан*

Аңдатпа. Бұл мақалада XIII–XV ғасырлар арасында Орталық Азиядағы Ясауи ілімінің рөлі қарастырылады.

XIII–XV ғасырларда Қожа Ахмет Иассауидің сопылық ілімі рухани мәдениеттің бір бөлігі ретінде Орталық Азия аумағында исламның таралуында маңызды рөл атқарды. Дарындылығы мен еңбекқорлығының жемісі ретінде Ясауи Орта Азия мен Қазақ елінде исламды тарату мен кемелдендіруге сүбелі үлес қосты. Орталық Азиядағы Ислам сопылықтың түркі моңғол сенімдеріне мұсылмандық форма беруінің арқасында тамыр жайды. Исламды таратуда сопылықтың маңызды рөлі, Қожа Ахмет Иассауидің сопылық ілімі, сондай-ақ түркі ортағасырлық мемлекеттердің мемлекеттік басқару және халықтық білім беру құрылымдарына сопылық ілімнің кеңінен енгізілуі түсіндіріледі. Қожа Ахмет Ясауидің өмірі мен қызметіне, шығармасы мен шығармашылығына, сондай-ақ аталған ескерткіш тілінің зерттелу тарихына аса зор мән беріледі. Өткен ғасырдың 20-шы жылдарынан бері қарайғы зерттеулерден бастап, Кеңес өкіметі тұсында жарық көрген дереккөздер сөз болады.

Мақалада, сондай-ақ маңызы жағынан кемімеген қолжазба, көшірме нұсқалары және хикметтері санының әрқилылығы тұрғысындағы тілдік мәселелер, түркі әдебиетінің ортағасырлық дамуының: поэтика, дүниетаным және замандастарына әсер-ықпалы контекстіндегі мәселелер де айтылады.

Кілт сөздер: сопылық, рухани мәдениет, жаңа құндылықтар, дүниетанымдық бағдарлар, исламдық мәдениет.

Орта ғасырлардағы Шығыс ұлы ойшылдарының шығармашылық мұрасы әртүрлі елдердің ғалымдарының әртүрлі сипаттағы зерттеулерінің объектісі болып табылады. Бірқатар ғылыми әзірлемелерде сопылық тақырыбы ерекше орын алады. Исламдағы сопылық бағыт (сүнниттік те, шииттік те) Орталық Азияда IX-X ғасырларда кең тарады.

Сопылық ілімді таратудың маңызды формаларының бірі сопылық тәртіп болды, онда сопылық мектеп дамыды. XI-XII ғасырларда Орта Азия мен Оңтүстік Қазақстан аумағында ақиқат жолын рухани іздеу, Құдаймен мифтік бірігу, шынайы Құдайды тану, күрделі сыртқы салт-дәстүрден бас тарту идеяларына негізделген сопылық ілімі одан да үлкен мойындалды.

Қожа Ахмед Яссауи-сопылықтың түркі тармағының негізін қалаушы, әлемдік өркениеттің дамуына елеулі үлес қосқан Абдылхалық гид, Қожа Юсупа Хамедани, Әбу Әли ибн Сина, Әбу Райхан Бируни, Махмұт Қашқари, Юсупа Хас Қажыб Баласағұнидің замандасы болған.

Қожа Ахмет Яссауи исламның таралуына елеулі үлес қосты, түркі халықтарының мұсылмандық тәрбиесінде, Орталық Азия аймағының мұсылмандық рухани мәдениетін дамытуда баға жетпес рөл атқарды.

Қожа Ахмет Ясауи орта ғасырлардағы православиелік сопылық ақындарының бірі ретінде танымал, оның «Диван – және хикмет» («Нақыл сөздер жинағы» немесе «Даналық

кітабы») кітабы сол кезде халық арасында үлкен танымалдылыққа ие болды. Бірнеше ғасырлар бойы ол аймақтағы барлық мұсылман мектептерінде ең танымал оқулық ретінде қызмет етті.

Қожа Ахмед Яссауи: «егер сіз жетпіс ғылымды білмесеңіз және жетпіс тұрақтан өтпесеңіз, онда сіз пұттан артық болмайсыз», - деді- бұл нұсқаулық әр сопылық орденнің басында тұрған сопылық шейхтерге бағытталған. Сопылықтың маңызды ерекшелігі-әулиелерге табыну (Әулие). Барлық уақытта ата-баба рухына табыну түркі менталитетінің бір бөлігі болды. Түркі мифтерінде ата-баба қабірлері ғибадатхана, ғибадат орны болып табылады. Мұндай жерлерді Құдайдың өзі барлық бақытсыздықтардан қорғайды деп сенген. Даладағы керуендер ескі қабірлердің жанында түнеуді жөн көрді. Жерлеу орындарындағы дұға қазақтың маңызды рәсімдері санатына жатады. Қабірдің жанында өскен ағаш марқұмның қасиеттілігін көрсетеді. Осы ағаштың бұтақтарына мата жолақтарын байлап, дұға ететін қазақтар Аллаһты еске алып, өз тілектерінің орындалуын немесе аурулардан арылуды сұрайды. Қожа Ахмет Яссауи қайтыс болғаннан кейін ол құрған рухани сопылық орталық белсенді қызметін жалғастырды, ал қабірдің жанында пайда болған мемориалдық кешен бүкіл Орталық Азияда танымал ғибадат орындарының біріне айналды [2].

Яссауидің шығу тегі, өмірі мен шығармашылығы туралы әртүрлі, кейде қарама-қайшы деректер бар. Зерттеушілердің көпшілігі Қожа Ахмет Яссауидің Испиджабта (қазіргі Сайрам қаласы) дүниеге келгенімен, алғашқы білімін әкесі Шейх Ибраһимнен алғанымен келіседі. Қожа Ахмет Яссауидің өзінде туған деген тағы бір нұсқа бар. Одан әрі Ханафи мазхабының белгілі ғалымы Баһад-дин Испиджабиден білім алды делінген. Одан кейін Отырарға атақты Арыстан баба барады.

«Диуан-и Хикмет» – әлемдік рухани мәдениет қазынасына енген діни сопылық әдебиеттің ең ірі ескерткіші. Кітапта жинақталған нақыл сөздер де түркі тілдес ең көне ескерткіш болып табылады. Яссауи хикметтерінің қарахандық әдеби дәстүрге жататынын түркітанушы ғалымдардың барлығы дерлік келіседі. Оның өлеңдерінің бастауы да түркі көшпелілерінің шамандық жырларында жатыр. Оның өлеңдерінің тілінде қыпшақ элементтері бар. «Диван-и хикмет» түркі тілдес халықтардың ортақ мұрасы болып саналады, хикметтер ықылым заманнан әр түрлі формада, негізінен әртүрлі қолжазба нұсқаларда жеткізілген.

Оларды - адалдыққа, әділдікке, ізгі ниет пен шыдамдылыққа шақыру мұсылманның моральдық кодексі болды. Бұл жұмыста Яссауи тарикатының негізгі ережелері жинақталған. Хикметтер исламды уағыздап, халықтағы мұсылмандықтың нығаюына ықпал етті.

Түркітілдес халықтардың арасында «Диван-хикмет» «Құран түріктер» деп аталды, өйткені олар Құранды Қожа Ахмет Яссауи «хикметтері» арқылы қабылдады, сондықтан түріктер оны «Әзірет Сұлтан» - «Әулие Сұлтан», ал Түркістан-екінші Мекке деп атай бастады. Қожа Ахмет Яссауи хикметтері исламды уағыздап қана қоймай, түркітілдес халықтарды рухани бірлікке, егемендікке шақырды, мұнда оларды құру үшін барлық қажетті жағдайлар айтылды.

Әдебиеттер тізімі

1. Жаксылыков А.Ж. Поэзия Ахмеда Ясауи // Қожа Ахмет Ясауи мұралары мен зерттелу мәселелері атты ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы. - Алматы: Арыс, 2008. - 250 б.
2. Ан-Накшбанди // Ислам на европейском Востоке. Энциклопедический словарь. - Казань: Магариф, 2004. - 383 с.

ӘӨЖ 94(574) (035)

ҚЫРҒЫЗДАРДЫҢ ЖЕР ПАЙДАЛАНУ МАТЕРИАЛДАРЫНЫҢ...*Тасилова Н.А.,**тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор**Маникова А.А.,**2 курс магистранты,**әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті**Алматы қ., Қазақстан**e-mail: anar_m01@mail.ru*

Аңдатпа. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Қазақстан жерін статистикалық, ғылыми, қоғамдық-географиялық экспедициялар ұйымдастыру арқылы түбегейлі зерттеу жүргізіле бастады. Осы зерттеу нәтижесінде қазақ жеріне жан-жақты талдау жасалынып, XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қазақ халқының өмірі мен тіршілігі жайында біршама құнды дерек беретін «Қырғыздардың жер пайдалану материалдары» дерегі жарыққа шықты. Ал бұл мақалада «Қырғыздардың жер пайдалану материалдары...» дерегін өзіндік бір тұрғыда зерттеп, көптеген тың мәліметтер жазып шығарған тарихшылардың еңбектеріне тарихнамалық шолу мен талдау жасалынды.

Кілт сөздер: Патша үкіметі, отарлау саясаты, қоныс аудару, жер мәселесі, рулық-тайпалық құрылым, этнос, орыстандыру саясаты, салық

Кіріспе. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қазақ ұлтының өмір сүру деңгейі туралы, патшалық Ресейдің қоныстандыру саясатымен қоса, қазақтардың мекені мен жерді пайдалануы, рулық-тайпалық құрамы жайында жазылған «Қырғыздардың жер пайдалану материалдары...» сол ғасырлардағы қазақ халқының этникалық құрамының, шаруашылық-экономикалық жағдайының қандай деңгейде болғандығы туралы көрсететін маңызды тарихи-географиялық дерек көзі десек те қателеспейміз.

Бұл зерттеудің эмпирикалық негізі 1898-1915 жылдары жарияланған «Қырғыздардың жер пайдалану материалдарында» қамтылған ақпарат болды. Осы көп томдық басылым Ресей империясы үкіметінің тапсырмасы бойынша бірнеше мамандандырылған экспедициялар жүргізген Қазақстан аумағын жүйелі статистикалық зерттеудің нәтижесі болды.

Қазақтардың жер пайдалануын жүйелі зерттеу Ф. Щербинаның басшылығымен Дала генерал-губернаторлығының уездерін статистикалық зерттеу бойынша экспедицияның қызметімен байланысты. Ауыл шаруашылығы және Мемлекеттік мүлік министрлігі ұйымдастырған бұл экспедицияның негізгі мақсаты Қазақстанның жер пайдалану нормаларын белгілеу, қоныс аударушылар ағынын реттеу және оларды орналастыру үшін жер қорын құру болды. Экспедиция Ақмола облысының бес уезін (Ақмола, Петропавл, Атбасар, Көкшетау, Омбы), Семей облысының бес уезін (Семей, Павлодар, Зайсан, Аягөз, Өскемен) және Торғай облысының екі уезін (Қостанай және Ақтөбе) зерттеді. 1896-1903 жылдардағы бес жылдық кезеңді аумақтық қамтитын қазіргі Қазақстанның едәуір бөлігіне алғашқы мұқият статистикалық зерттеу жүргізілді.

Бұл зерттеулерді 1903-1912 жылдары П. А. Хворостанскийдің Орал және Торғай облыстарын зерттеу жөніндегі статистикалық экспедициясы жалғастырды. 1906-1913 жылдары П.А. Скрыплев бастаған экспедиция Сырдария облысын, ал П. П. Румянцев — Жетісу облысын зерттеді.

«Қырғыздардың жер пайдалану материалдары...» негізгі дереккөз ретінде бірнеше рет алға тартылып, бірақ негізінен Қазақстан аумағында болып жатқан әлеуметтік-

экономикалық процестерді талдау кезінде және Дала өлкесінің отарлау тарихын зерттеуге байланысты болды. Алайда, бұл дереккөздің ерекшелігі-шолу сауалнамасын жасау кезінде әр экономикалық ауылдың құрылу тарихына немесе еңбек өтіліне ерекше назар аударылды. Экономикалық ауылдарды сипаттай отырып, авторлар демографиялық факторлардың әсерінен кландық топтардың ыдырауына байланысты олардың пайда болуының табиғи процесін атап өтеді.

Қазақтардың жерді пайдалануының зерттелінуі тек тарихи жағынан ғана емес, сонымен қоса география саласында қамтиды. Өйткені бұл мәселені анықтау барсыныда ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басында Патша үкіметінің бұйрығымен қазақ жеріндегі «артық» жерлерді анықтау барысында көптеген экспедициялар жүргізіліп, статистикалық деректер жақсы деңгейде жасалынып, бірқатар еңбектер жазылған болатын. Атап айтатын болсақ, 1896-1903 жылдағы Ф. Щербина экспедициясы, 1907-1909 жылдардағы Кузнецов экспедициясы, 1910-1911 жылдары - Переплетчиков экспедициясы, 1909-1913 жылдары П. Румянцев басқарған экспедиция, 1906-1913 жылдағы Скрыплев экспедициясы 1904-1912 жылдары П. Хворостанский жүргізген экспедиция болды. Шын мәнінде, экспедицияның жүргізілуінің негізгі мақсаты – қазақ жерін, сонымен қатар қазақ халқын отарлау және орыстандыру саясаты болды.

Жоғарыда аталып өткен экспедициялар қазақтардың ата заманнан келе жатқан дәстүрлік жер пайдалануының жүйесіне, шаруашылығына, мәдениетіне өзіндік кері әсерін тигізді. Өйткені, бұл жүргізілген экспедициялар ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басындағы әр облыстағы қазақ халқының «артық» жерлерін белгілеп, сол «артық» жерлерді өздерінің жеке меншік жерлері ретінде заңды түрде бекітіп, қоныстандыру саясатын, нақты айтатын болсақ, орыстандыру саясатын жүргізген еді.

Материалдар мен әдістер. «Қырғыздардың жер пайдалану материалдары...» дерек көзін талдау, тарихи-ғылымилық сипаттама жасап, терең зерттеу өзінің бастамасын сонау ХІХ ғасырдың соңынан алып, қазіргі күнге дейін зерттелініп келе жатқан маңызды деректік жинақ. Зерттеу материалдары тарихи дереккөз ретінде бірнеше рет талқыланып, олар негізінен 19 ғасырдың аяғы мен 20 ғасырдың басындағы Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуын зерттеуде пайдаланылды. Осы кезеңнің барлық дерлік авторлары бұл материалдардың, әсіресе қазақ шаруашылықтарының статистикалық сипаттамалары сандарының нақтылығына күмән келтірді.

«Қырғыздардың жер пайдалану материалдары...» 1982 жылы Т. Волкованың диссертациялық зерттеуінде зерттеу объектісіне айналды. Ол бірқатар қызықты нәтижелерге қол жеткізді. Алғаш рет «Қырғыздардың жер пайдалану материалдарына», соның ішінде сандық әдістерді қолдануға деректанулық талдауын жүргізе отырып, ол сол замандағы қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін сипаттайтын дерек көзі ретінде сенімділігінің жоғары дәрежесі туралы қорытынды жасады. Волкова Т. сандық тұрғыдан сенімді көрсеткіштер сенімсіздерге қарағанда айтарлықтай басым деген тұжырымға келіп, «Қырғыздардың жер пайдалану материалдарындағы» деректердің көпшілігі сенімді деген қорытынды жасауға мүмкіндік берді.

Қазіргі уақытта дәл осындай проблеманы қазақстандық зерттеуші Тасилова Н.А. көтерді. Ол «Қырғыздардың жер пайдалану материалдарын» тарихи дерек көзі ретінде жан-жақты зерттеуді қолға алды. Тасилова Н.А. деректанудың жалпы проблемаларын, оның ішінде қазақтардың рулық құрылымын көрсету тұрғысынан материалдардың дұрыстығының маңызды проблемасын талдады. Бұл дереккөздің негізгі мақсаты қазақтарға қазақтардың тайпалық құрылымы және олардың тайпалары туралы ақпарат беру болды.

Талқылау. Жаппасов Ж.Е., Тасилова Н.А., Исакова Ғ.З.З. «П. Хворостанский экспедициясының тарихи маңызы» атты еңбектерінде 1904-1912 жылдары жүргізілген П. Хворостанский экспедициясының жүргізілу барысы, экспедицияның құрамы туралы

бөліседі. П. Хворостанский экспедициясының зерттеген 2 облысы: Орал және Торғай облысы бойынша жүргізілген экспедицияның тың мәліметтерімен бөлісіп, топырақтың құрамы мен сапасын зерттеп, қазақтардың үй шаруашылығымен айналысатынын, соның ішінде мал шаруашылығы және егін шаруашылығымен көптеп айналысатынын көрсетеді. Сонымен қатар әр үйді, тұратын адамдарды, шаруашылықтарын әр облыс бойынша бөліп, статистикалық мәліметтер көрсеткендігі айтылады. Осы экспедицияның нәтижесінде «Қырғыздардың жер пайдалану материалдарының...» 7 томдық дерек көзі жарыққа шығады. Амрина М.С. «Ф.А. Щербина экспедициясының құрылуы және ұйымдастырушылық-әдістемелік принциптері» атты еңбегінде Ақмола, Семей, Торғай облыстарында 1896-1903 жылдар аралығында жүргізілген Ф.А. Щербина экспедициясына тоқталады. Щербина экспедициясын сол кездегі ең алғашқы, ең ауқымды экспедиция ретінде көрсетіп, «Қырғыздардың жер пайдалану материалдарының...» 13 томдық дерегінеде тоқталып өтеді. Щербина экспедициясын жалпы қазақ жерін отарлауға негіз салған экспедиция екенін атап өтіп, қазақ жеріндегі «артық» жерлерді анықтап, жер пайдалану нормаларының төменгі және жоғарғы нормасын көрсетті. Сондай-ақ Щербина экспедициясы қазақ халқына көп жер қажет емес деген тұжырымдаманы алға басып көрсетеді. Осы негізде қазақ жеріндегі «артық» жерлерге Патша үкіметі өзінің халқын қоныстандыра бастайды. Бұл өз алдында Патша үкіметінің қазақ жерінде жүргізген – орыстандыру саясатының бастамасы еді.

Г.Ә. Ерменбетова «XX ғасырдың басындағы қазақ ауылындағы жер қатынасын зерттеуде В. Кузнецов экспедициясының материалдары» деген жазып шыққан диссертациялық жұмысында Ф.А. Щербина экспедициясы мен В. Кузнецов экспедициясын салыстырмалы түрде екі экспедиция берген статистикалық есептеулердің, мәліметтердің анықтығын, дәлдігін зерттейді.

Нәтижелері. «Қырғыздардың жер пайдалану материалдары...» тарихи дереккөз ретінде, ең алдымен, әлеуметтік ақпарат тасымалдаушысы ретінде қарастырылады. Бұл олардың жасаушылары белгілі бір прагматикалық мақсаттар қойғанын білдіреді — қазақтардың белгілі бір аумақтарда қоныстану уақыты туралы ұжымдық түсініктерін бекіту, жалпы мақсатқа сілтеме жасай отырып, қазақ қауымдастықтарының пайдалануындағы «артық» жерлерді анықтау. «Қырғыздардың жер пайдалану материалдарын» құрастыру әдістемесінің өзі, зерттеушілердің халыққа сауалнама жүргізу кезінде жинаған бастапқы деректері айтарлықтай қайта қаралып, жариялау үшін редакцияланған кезде, олардағы ақпараттың бірнеше рет субъективтілігін тануға мүмкіндік береді. Тарихи оқиғалар ақпарат берушілердің әңгімелерінде субъективті түрде көрініс тапты. Бұл ақпарат аударма жазу кезінде сөзсіз бұрмаланды және жазбалар жариялауға дайындық кезінде субъективті түрде тандалды және өңделді.

Қырғыздардың жер пайдалану материалдары...» - қазақ қоғамының рулық-тайпалық құрылымы тарихының дерек көзі (XIX ғ. соңы мен XX ғ. Басы) монографиясында Н.А. Тасилова XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қазақ халқының рулық-тайпалық құрылымын зерттеп, этникалық құрамының қалай өзгеріске ұшырағанын анықтап, себеп-салдарларын көрсетеді. Бұл еңбекте осы ғасырларда орын алған Патша үкіметінің артық жерлерді анықтау барысында, өзге ұлттардың қазақ жеріне көшіп келуі себебінен қазақ халқының құрамы біршама өзгерістерге ұшырап, осы өңірде ұйғыр, дүнген, орыс, украин, неміс халқының сандарының одан сайын түскендігін атап өтеді. Әрине, бұның өз теріс және оң жағыда болды. Біріншіден, онсызда халық саны аз қазақ ұлты орыстандыру саясатына ұшырады; екіншіден, тыныш қана өмір сүріп жатқан қазақ халқының күн көріс жағдайының негізі болған егін шаруашылығы мен мал шаруашылығы да біраз әлсіреп қалады, өйткені көп салық салынып, егінге, мал басын жайуға берген жердің көлемі өте аз еді. Ал оң жағына келетін болсақ, қазақ халқы өзге ұлттармен араласып, мәдени, сауда-саттық қарым қатынастар құра бастады. Ал

осы жағдай қазақтар мен өзге ұлт өкілдерінің арасында достық-ымыраластық қарым қатынасқа алып келген болатын.

Ж.Е. Жаппасов., Н.А. Тасилова «Материалы по киргизкому землепользованию...» как источник по хозяйственно-экономической истории казахских хозяйств еңбегінде Қазақстан аумағындағы әрбір облыс бір-бірінен табиғи-климаттық жағдайымен, темір жолдар мен базарлардың даму деңгейі арқылы ерекшеленгендігі туралы айтылады. Осыған байланысты әрбір облыстың жағдайына қарай халықтың өздеріне ыңғайлы түрлі шаруашылықтармен айналысқандығын білеміз. Барлық облыс бойынша шаруашылықтың түріне және санына қарай пайыздық көрсеткіш анықталып, қазақ халқының сол замандағы дәстүрлі шаруашылығы жайында сандық ақпарат беретін ең нақты, маңызды дерек көзі деген қорытындыға келеміз.

Қорытынды. Қазақ жерінің артық жерлері және олардың қоныс аударатын жерлерге айналуы туралы мәселені талқылау казак әскерлерінің заңдастыру және қорғау жөніндегі қызметін жандандыруға ықпал етті.

Жер учаскесінің бір бөлігін қоныс аударушыларға беріп қою сөзсіз мал шаруашылығы мен егіншіліктің айтарлықтай қысқаруына және кедейленуге әкелген болатын. Осылайша, XIX-XX ғасырлар тоғысында жер мәселесі ұлттық саясаттың өзегіне айналды. Генерал-губернаторлардың қарсылығына және жергілікті наразылықтарға қарамастан жерді тартып алу мен қоныс аудару учаскелері жалғасты, бұл кейіннен қоғамдық-саяси жағдайдың шиеленісуіне әкелді.

«Қырғыздардың жер пайдалану материалдары...» - XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қазақ жерінде орын алған Патша үкіметі жүргізген саясатының орындалуына негіз болған, қазақ жерін әр түрлі бағытта зерттеуге өз үлесін қосқан – сол ғасырдың басты экспедициялық, статистикалық жиынтығы, дерегі десек те болады.

Жалпы, «Қырғыздардың жер пайдалану материалдары...» 19-20 ғасырлар тоғысындағы қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық тарихы бойынша ғана емес, сонымен қатар 15-19 ғасырлардағы дала Еуразиясының этникалық және саяси тарихы үлгілерін жасауға мүмкіндік беретін қазақтардың дәстүрлі тарихи жады туралы қызықты деректерді қамтиды.

Қорытындылай келе, «Қырғыздардың жер пайдалану материалдары...» дерек көзінің тарихшы-ғалымдардың еңбектерінде көптеп зерттелінуінің нәтижесінде бұл жинақтың қазақ халқының өмірін сипаттаудағы маңызды дерек көзі екендігін байқаймыз.

Әдебиеттер тізімі

1. Амрина М.С. Ф.А. Щербина экспедициясының құрылуы және ұйымдастырушылық-әдістемелік принциптері // // Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. – 2006. – №4 (43). 51-57 бб.
2. Волкова Т. Некоторые проблемы источниковедческого изучения материалов экспедиции Ф.А. Щербины // Вопросы историографии Казахстана. - Алма-Ата, 1983. – С. 224-237.
3. Ерменбетова Г.Ә. XX ғасырдың басындағы қазақ ауылындағы жер қатынасын зерттеуде В. Кузнецов экспедициясының материалдары. Тарих.ғыл. канд. ... дисс. Автореф. – Алматы, 2002. – 14 б.
4. Жаппасов Ж.Е., Тасилова Н.А. «Материалы по киргизкому землепользованию...» как источник по хозяйственно-экономической истории казахских хозяйств // Вестник КазНУ. Серия историческая. – 2020.
5. Жаппасов Ж.Е., Тасилова Н.А., Искакова Ғ.З.З. П. Хворостанский экспедициясының тарихи маңызы // Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. – 2018. – №2 (89). 290-296 бб.

6. «Қырғыздардың жер пайдалану материалдары...» - қазақ қоғамының рулық-тайпалық құрылымы тарихының дерек көзі (XIX ғ. соңы мен XX ғ. басы): монография / Н.А. Тасилова. – бас. – Алматы: «Қазақ университеті», 2017. – 192 бет.
7. Сулейменов Б.С. Аграрный вопрос в Казахстане последней трети XIX – начала XX в. (1867-1907 гг.) / Акад. наук КазССР. Ин-т истории, археологии и этнографии им. Ч. Ч. Валиханова. - Алма-Ата: Изд-во Акад. наук КазССР, 1963. – 411 с.
8. Тасилова Н.А. «Материалы по киргизскому землепользованию...» как исторический источник по истории Казахстана конца XIX – нач. XX века. – Алматы: «КазНУ», 2017. – 317 с.
9. Таштемханова Р.М. Переселенческая деревня и ее взаимосвязи с казахским аулом во второй половине XIX – начале XX в. (на материалах Семипалатинской обл.) . дисс. ... канд. истор. наук. – Алматы, 1994. – 167 с.
10. Тесленок С.А. Материалы экспедиций Ф. А. Щербины и картографирование культурных ландшафтов староосвоенных районов // ИнтерКарто/ИнтерГИС-19: Устойчивое развитие территорий: теория ГИС и практический опыт. Материалы междунар. конф. (Курск (Россия), Богота (Колумбия)), 2 – 7 февраля 2013 г. – Курск, 2013. – С. 45-55.

УДК 378.08

РЕАЛИЗАЦИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ ПО РАЗВИТИЮ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В НАЧАЛЕ 2000 гг.

Ахметова Ш.К.,

кандидат исторических наук

Казахский национальный женский педагогический университет

г.Алматы, Казахстан

e-mail: Ahmet Shinar@ mail.ru

Аңдатпа. Мақалада жаһандану дәуіріне арналған білім беру жүйесінің басты мақсаты болып табылады, онда үздіксіз жаңғырту мен реформалау жағдайында дамыған елдерде болған Қазақстандағы білім беру реформаларының адам ресурстарын даярлау және олардың сапасын арттыруға, ұлттық білім беру жүйесін жаңа әлеуметтік-экономикалық ортаға бейімдеу, Қазақстан Республикасындағы жаңартуға көп баспалдақты стратегиялық даму басымдықтары негізінде.

Кілт сөздер: білім, ғылым, реформа, даму, әдістеме, технология, коммуникация, модернизация.

Abstract. Article is devoted globalization eras in an education system in the developed countries where they were in a condition of continuous modernization and reforming, a main goal of educational reforms in Kazakhstan is adaptation of an education system to the new social and economic environment and improvement of quality of preparation of human resources, updating of multistage national educational system on the basis of priorities of strategic development of RK.

Keywords: education, science, reform, development, methodology, technology, communication, modernization.

С наступлением эпохи глобализации в системе образования в развитых странах, они находились в состоянии непрерывной модернизации и реформирования. По темпу внедрения инноваций в области педагогического образования Казахстан находится в

числе передовых. Этот процесс идет непрерывно и ускоряется с каждым годом - в стране поставлены амбициозные цели по улучшению качества образования. Главной целью образовательных реформ в Казахстане является адаптация системы образования к новой социально-экономической среде. Президентом Казахстана была также поставлена задача о вхождении республики в число пятидесяти наиболее конкурентоспособных стран мира. Совершенствование системы образования играет важную роль в достижении этой цели, образование признано одним из важнейших приоритетов долгосрочной стратегии «Казахстан-2030» [1]. Были разработаны несколько краткосрочных государственных программ развития образования: сначала современная система образования, внедрение инновационных форм и методов обучения предъявляют все более высокие требования к личности учителя, основной целью является подготовка квалифицированного работника, конкурентоспособного, ответственного, компетентного, готового к постоянному профессиональному росту, социальной и профессиональной мобильности. Программа определяет образование как общий национальный приоритет и представляет собой организационную основу для реализации образовательной политики. Главная цель программы – повышение качества подготовки человеческих ресурсов, обновление многоступенчатой национальной образовательной системы на основе приоритетов стратегического развития РК.

Для институциональной поддержки программы были созданы республиканский центр *«Дошкольное детство»*, научно-практический центр *«Оқулық»*, Республиканский центр подтверждения и присвоения квалификации, Национальный аккредитационный центр, Центр оценки качества национального образования. В это же время в министерских отчетах ясно указывалось, что специализация вузов, особенно частных, не отличается разнообразием, в основном они готовят экономистов, юристов, специалистов международных отношений, что составляет примерно 25% от общего количества студентов (экономисты - 20%). Одновременно сокращаются вузы, готовящие специалистов по техническим, педагогическим дисциплинам, по естествознанию. В ближайшие годы спрос в стране на экономистов с высшим образованием не будет превышать в год 2500-2700 человек [2].

В исследуемый период возросла историческая потребность в качественно новом учителе, которая определялась, прежде всего, совокупностью причин, связанных с *«коренными преобразованиями материально-технической базы современного общества на основе достижений научно-технического прогресса, глубокими переменами в содержании и характере труда, совершенствованием всех общественных отношений»* [3].

Особенно важным является вопрос о педагогической подготовке в стенах университета, так как в условиях меняющихся политических и общественных идеалов педагог представляет собой основной фактор формирования нравственности и гуманизма у подрастающего поколения и, в целом, будущей нации, поэтому достижение качественно нового состояния современного общества невозможно без тщательного рассмотрения и улучшения подготовки педагогических кадров именно в университетах как наиболее традиционных и вместе с тем перспективных центров образовательной мысли, так к началу девяностых годов качество подготовки учителей все же еще не полностью соответствовало растущим потребностям перестраивающегося общества. В связи с этим государство путем введения государственных образовательных грантов устанавливает приоритеты по наиболее необходимым направлениям подготовки кадров. Так, в рассматриваемое время цели экономического развития Казахстана диктовали необходимость увеличения числа обучающихся по наиболее востребованным специальностям, в число которых входили также и специальности по таким социальным сферам, как педагогика, образование. Государственные гранты присуждаются на конкурсной основе обладателям высшего балла по единому национальному тестированию. При этом система финансирования

нацелена на обладателя гранта, который вправе выбрать любой вуз, в том числе и негосударственный.

Реформа в сфере высшего образования позволила внедрить унифицированную по всей стране систему приема студентов в вузы вне зависимости от формы собственности. Основой ее является сертификат единого национального тестирования, который присуждается по итогам сдачи теста Национальным центром государственных стандартов и тестирования МОН РК. Введение ЕНТ было нацелено на снижение коррупции при приеме в вузы, установление единой планки требований к выпускникам школ вне зависимости от региона, сокращение издержек абитуриентов, объективное выявление потенциала поступающих. Кроме этого, итоги сдачи ЕНТ стали хорошим аналитическим инструментом, позволяющим оценить качество обучения в школах, установить наиболее проблемные регионы и области знаний, что позволяет улучшить качество среднего образования и усовершенствовать механизмы реализации государственной политики в сфере школьного образования.

Государством устанавливается пороговый уровень для поступления в вузы на основе баллов ЕНТ. Абитуриенты могут выбрать четыре специальности, по которым они желают получить образование в вузе. Конкурс на присуждение грантов проводится с участием представителей ведущих вузов. Перечень вузов, имеющих право на обучение по государственным грантам, определяется Министерством образования и науки РК, при этом учитывается ряд критериев, к которым относятся:

- качество обучения студентов;
- состояние материально-технической базы вуза;
- уровень квалификации научно-педагогических кадров;
- имидж вуза;
- развитие современных технологий обучения;
- связь с рынком труда;
- региональные потребности.

На структуру государственных грантов по программам высшего образования непосредственным образом влияют приоритеты развития экономики страны. Учитывая задачи диверсификации экономики и усиления ее инновационного характера, наибольшая доля при размещении государственных грантов выделяется на технические и технологические специальности (примерно, до трети от общего числа выделяемых государственных грантов). Но, при этом в число приоритетов входят также медицинские специальности и сфера педагогики. Рассматриваемый период характерен тем, что в целом государство постоянно увеличивало размер государственного заказа на подготовку специалистов в системе высшего образования. В 2005 году госзаказ на подготовку педагогических кадров увеличился на 5 тыс. грантов и составил 9250 единиц. Заработная плата педработников всех категорий выросла на 32%. Увеличение объема государственного заказа за 2006 – 2007 годы составило 7%. Увеличение госзаказа на подготовку педагогических кадров, выделение средств вне бюджета для их переподготовки и повышения квалификации, определение статуса педработника - проведение подобных мер способствовали повышению престижа учителя, стабилизации кадров в школах [4].

Государственная политика равного доступа в сфере образования позволяет получить специальность представителям всех наций и народностей. В настоящее время в вузах страны обучаются представители более 80 национальностей. Вследствие активной поддержки государством вузовской системы, численность студентов в рассматриваемое время неуклонно росла, правда, в основном, за счет роста числа негосударственных вузов. Так, за период 2002 - 2007 годов контингент студентов вырос на 21%, числе в государственных вузах - в пределах 15%, тогда как в частных вузах число студентов выросло примерно в 2,5 раза, это является свидетельством усиления роли частного образования. Их доля в общей

численности студентов значительно выросла за указанные годы – с 25,8% до 51,1%. В этот же период, в ходе реформирования системы образования, в целях повышения качества обучения, проводилась работа по улучшению содержания программ и определению специальностей, востребованных в народном хозяйстве страны. Действующий с 2004 года перечень специальностей бакалавриата охватывает 137 специальностей, магистратуры - 138 и высшего специального образования-4 специальности. Этот Классификатор специальностей составлен на основе положений Болонской декларации и гармонизирован с Международной стандартной классификацией образования (МСКО). Применение нового Классификатора специальностей позволило с 2005 года начать комплексную работу по внедрению в вузах модели обучения, базирующейся на ключевых компетенциях будущего специалиста, которые охватывают социально-личностные, экономические, организационно-управленческие, профессиональные, специальные навыки и знания в определенной области деятельности. Несмотря на социально-экономические потрясения, высшая школа, по сравнению с другими ступенями образования, прошла путь преобразований с наименьшими потерями. Шло ускоренное расширение сети устойчиво развивающихся вузов, к 2005 году в РК функционировал 181 вуз (Академии наук, университеты, консерватории). В связи с этим, в стране была сформирована законодательная и нормативная база для развития Национальной системы оценки качества образования (НЦОКО), она предполагает как создание содержательной компоненты качества образования, так и институциональной инфраструктуры, которая включает ряд структур: национальный центр оценки качества образования, национальный аккредитационный центр, национальный центр государственных стандартов образования и тестирования, Центр сертификации, менеджмента качества и консалтинга, Республиканский центр подтверждения и присвоения квалификации. Качество высшего образования в значительной степени определяется квалификацией научно-педагогических кадров. В соответствии с ростом числа вузов, увеличивалась и численность педагогов.

С 2006 года в Казахстане, в соответствии с решением Президента республики Н.Назарбаева, стала формироваться система подготовки научно-педагогических кадров через докторантуру PhD. Так, пилотная программа PhD, осуществленная в ведущих вузах-Казахском национальном университете им. аль-Фараби и Евразийском национальном университете им. Л.Гумилева, получила финансирование в размере 2 млн. долларов.

Одним из важнейших направлений образовательной политики Казахстана стали меры по повышению престижа педагогической профессии. В связи с этим одним из важнейших в исследовательской деятельности педагогических учреждений стал вопрос о личности будущего педагога. С одной стороны, цели, содержание и задачи педагогической подготовки в университете определялись требованиями материального и, в основном, духовного характера в обучении педагогических кадров. С другой стороны, цели и задачи, стоящие в новых условиях перед системой образования, повышали требования к компетентности, подготовке педагога. Педагог, как «субъект педагогического воздействия» [5], постепенно становится объектом исследования таких наук, как психология (своеобразие отражения в психике преподавателя и свойствах его личности педагогического труда), медицина (профессиональные заболевания), социальная психология (педагогические взаимоотношения), социология (статус учителя в обществе, причины текучести кадров). Также пересматривается курс педагогики в университетах в соответствии с увеличивающейся ценностью профессиональной значимости в овладении базовыми основами профессионального мастерства через синтез научных знаний и методов научного изучения целей, содержания и объекта педагогической деятельности. Большое значение в этот период придавалось повышению престижа учительской профессии. В связи с коренными преобразованиями в системе образования появилась настоятельная

потребность в обновлении педагогической подготовки преподавателей в рамках высших учебных заведений путем все более органичного соединения психолого-педагогической и специальной научной подготовки студентов. Только при наличии этого наиболее важного компонента подготовки педагогических кадров университет с его фундаментальным исследовательским и научным образованием способен создать основательную базу для становления педагогического профессионализма и творческого подхода к работе учителя. В условиях продолжающегося реформирования образовательного процесса наиболее остро стоит вопрос о профессиональном мастерстве и профессиональной пригодности современного преподавателя, и в связи с этим - о методах и технологиях формирования профессиональной компетенции в выпускающих будущих учителей университетах. Не представляет сомнения, что профессия учителя требует вполне определенных качеств характера и умений, а также социально-психологической предрасположенности. Степень и качество педагогической подготовки выпускников университета выявляются в первые годы его педагогической деятельности. По результатам проведенных наблюдений мы делаем вывод о том, что у большинства выпускников казахстанских университетов характер их адаптации к преподавательской практике происходил за счет фундаментальной подготовки, которая всегда предполагает возможность дальнейшего самообразования. Помимо этого, профессиональная компетентность базируется на оптимальном сочетании в университетском обучении педагогических кадров фундаментальной, прикладной, предметной и психолого-педагогической подготовки. На сегодняшний день университеты, являясь центрами образования и научно-исследовательской деятельности, представляют собой наиболее подходящие образовательные учреждения для подготовки педагогических кадров и полностью способны отвечать на современные запросы в области профессионально-педагогической работы, так как университетская образовательная программа гармонично сочетает в себе фундаментальность и универсальность, непрерывность и научно-исследовательскую направленность. Университетское педагогическое образование удовлетворяет возросшие требования к личностным качествам специалиста путем формирования когнитивных и личностных характеристик педагога, а также предполагающей возможностью к саморазвитию и самообразованию будущего педагога. На современном этапе развития образовательной системы существует ряд значительных недостатков в университетском педагогическом образовании. *Во-первых*, в университетах недостаточно времени уделяется на изучение дисциплин психолого-педагогического курса, а также у студентов не хватает практических умений и навыков из-за малого количества педагогической практики в течение учебного процесса. *Во-вторых*, преподавание большинства научных дисциплин ведется не в соответствии с их применением в последующем преподавании учебных предметов. *В-третьих*, до настоящего времени еще не полностью разработан целостный подход к основным парадигмам университетского педагогического образования: не определены общие цели и задачи, централизованно не согласовано содержание педагогического образования в университете, не выработаны общие формы и методы обучения педагогике. Поэтому проблема концепции университетского педагогического образования остается весьма актуальной и острой в современной педагогической теории и практике. В связи с этим улучшение подготовки педагогических кадров в университете должно быть направлено на постоянный рост качества профессионально-педагогической подготовки будущего учителя, на формирование необходимых для преподавательской деятельности личностных качеств, а также на создание условий для развития необходимой составляющей успешной педагогической работы - педагогической направленности и профессиональной готовности.

Министерство образования и науки в ежегодных проверках проверяет состояние материально-технической базы вузов, степень их учебно-методического обеспечения и качество знаний студентов. Служба контроля за соблюдением госстандарта находится в ведении

Министерства образования и науки, остальные участники образовательного процесса не имеют возможности непосредственно влиять на формирование содержания образования, что является «следствием государственной монополии в определении содержания образования» [6]. На сегодняшний день Казахстан обладает достаточным кадровым потенциалом для обеспечения трудовыми ресурсами народного хозяйства, однако из-за нарушения баланса в подготовке кадров остро стоит задача определения спроса на педагогические кадры не в отдельно взятом регионе, а в целом по стране. Неразрешенным остается вопрос о соотношении спроса и предложения на образовательном рынке республики. Высшая школа играет значительную роль в кадровом обеспечении производства, сельского хозяйства, культуры и медицины, но и сейчас в эпоху модернизации имеют место вузы, «штампующие» специалистов «по старинке», которые в дальнейшем из-за профессиональной непригодности пополнят ряды безработных. Определение системы образования как равноправного партнера на рынке требует бережного отношения к человеческому капиталу как активному фактору производства. На современном этапе правительством республики намечен ряд конструктивных мер по повышению качества образовательных услуг, введению в образование международных индикаторов, использованию информационно-коммуникационных технологий, совершенствованию ГОСО, укреплению материально-технической и учебно-методической базы организаций всех уровней образования, введению дифференцированной системы оплаты труда и др. Система педагогического образования является одним из главных факторов, способным вывести государство на новые передовые рубежи. В связи с этим, активная государственная поддержка, содействие всех общественных и неправительственных организаций его всестороннему развитию и совершенствованию должно стать делом первоочередной важности, обеспечивающей национальную безопасность страны.

Список литературы

1. УОВ МОН РК, ф.142, оп1, д.6, л. 1.
2. Кулешов В. Наука. Техника. Человек. – М.: Политиздат, 1990. С. 352.
3. УОВ МОН РК, ф. 2, оп.1, д. 2088, л.134.
4. ЦГА РК, ф. 2255, оп. 1, д.142, л.22.
5. ЦГА РК, ф. 1982, оп. 1, д. 4719, л.22.
6. Перепись населения Республики Казахстан 1999 года. – Алматы, 1999. – С. 432.

УДК 355:37

РАЗВИТИЕ НРАВСТВЕННЫХ И КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА В ВОЕННОМ ВУЗЕ

Джампеисова Ж.Г.,

магистр социальных наук, доцент

Пограничная Академия Комитета Национальной Безопасности РК

г. Алматы, Казахстан

e-mail: Dzhampeisova_Zhu@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается процесс формирования духовно-нравственных ценностей у курсантов неязыкового военного вуза с учетом современных методов и форм работы, которые используются на практических занятиях по иностранному языку. Проведенное исследование и личный педагогический опыт работы автора

статьи выявили, что основу реализации духовно-нравственного воспитания должны составлять технологии, позволяющие обеспечить субъект-субъектное взаимодействие преподавателя и курсантов.

Ключевые слова: воспитание, духовно-нравственные ценности, гуманитарные дисциплины, иностранный язык, проектная деятельность, курсант.

Abstract. The article examines the process of formation of spiritual and moral values among cadets of a non-linguistic military university, taking into account modern methods and forms of work that are used in practical classes in a foreign language. The conducted research and personal pedagogical experience of the author of the article revealed that the basis for the implementation of spiritual and moral education should be technologies that allow for subject-subject interaction between the teacher and cadets.

Keywords: education, spiritual and moral values, humanitarian disciplines, foreign language, project activities, cadet.

Ускоряющийся процесс глобализации в мире, внедрение цифровой экономики, изменения в различных сферах человеческой деятельности существенно влияют на развитие системы высшего образования в нашей стране, которое должно сыграть значимую роль в развитии Казахстанского общества. Задачи современного воспитания всех уровней заключаются в подготовке обучающихся к полноценной жизни, быстроизменяющейся под воздействием научно-технического прогресса, формированию своих способностей и активной гражданской позиции [1]. Современные исследователи выделяют три основных подхода к оценке молодежи и ее места в обществе:

1. Критически-осуждающий, в рамках которого молодежь называют «потерянным» поколением и наделяют такими качествами, как равнодушие, рассеянность, отрицание ценностей прошлого и опыта предшествующих поколений;

2. Восторженно-оптимистический, в рамках данного подхода молодежь наделяется только положительными качествами: мобильность, коммуникабельность, высокий уровень владения техникой, легкое отношение к жизни;

3. Объективистский, который предполагает оценку молодежи, как с положительной, так и с негативной стороны. Данный подход сочетает в себе реальную оценку современной молодежи, рассматривая ошибки и положительно рациональные поступки [2].

В новых социально-экономических условиях качества будущего специалиста – быстро реагировать на всевозможные изменения, адаптироваться к ним, быть гибким и востребованным – выходят на первый план, являясь основой стратегии кадровой государственной политики, тем самым резко снижая роль духовно-нравственного воспитания, нивелируя общечеловеческие свойства и качества личности. Проведенный анализ литературы и личный педагогический опыт работы в вузе позволяет сделать вывод о необходимости обеспечения и расширения интеллектуальной, нравственной, общекультурной подготовки молодежи. «Осознается та истина, что основой прогрессивного развития каждой страны и всего человечества в целом является сам человек, его нравственная позиция, многоплановая природосообразная деятельность, его культура, образованность» [3].

В вузе сформирована социокультурная среда, в которой развиваются общекультурные универсальные компетенции обучающихся – главное требование каждого образовательного стандарта независимо от направления подготовки программ бакалавриата. При оценивании влияния гуманитарных дисциплин на духовно-нравственное развитие обучающихся становится очевидной важность каждой отдельной дисциплины гуманитарного цикла. В качестве предметного средства в нашем исследовании выступает иностранный язык, значимая роль которого ощутима в сфере профессиональной подготовки [4]. Преподавателям нашей

Академии наверно, чаще, чем преподавателям других вузов, приходится сталкиваться со слабой подготовкой обучающихся, имеющейся у них по учебному предмету «Иностранный язык» в ходе получения среднего (полного) общего или среднего профессионального образования. Отчасти это объясняется слабым уровнем преподавания иностранного языка в сельской школе. Кроме того, иностранный язык не входит в число предметов по результатам ЕНТ, которых поступают в наш Вуз, что также снижает мотивацию к изучению иностранного языка. Нередко преподавателям иностранного языка приходится констатировать факт завышения оценки по иностранному языку в аттестате. Очень часто встречающееся мнение, что успех обучения зависит в большей степени от усилий преподавателя и в меньшей степени от таковых обучаемого. Это неправильное понимание распределения ролей на протяжении последних лет упрочилось пугающим образом. Часто обучающиеся ожидают от своих преподавателей следующие «виды услуг»: преподаватель должен сам догадаться, что (какая тема, методы и т.д.) может подойти обучаемому; преподаватель должен подбирать наиболее подходящий для обучающего материал для занятий; преподаватель должен таким образом преподнести учебный материал, что курсанту останется приложить минимум усилий для его освоения. И в этих случаях совершенно непонятно, почему курсант не хочет сам сообщить о своих желаниях. Важнее была бы собственная, исходящая от студента (курсанта), мотивация, интерес к языку [5]. Новый государственный стандарт высшего образования ориентирует преподавателей иностранного языка на развитие общекультурных компетенций, тем не менее, профессиональная направленность процесса обучения доминирует. Анализ учебного текстового материала и различных упражнений, направленных на работу с текстом, подтверждает вывод о том, что профессиональная составляющая превалирует в ущерб духовной [6]. В настоящий момент большинство преподавателей иностранного языка в неязыковом вузе к технологиям формирования духовно-нравственных ценностей относят:

- коллективную и групповую работу,
- работу в парах;
- ролевые игры;
- тематические учебные занятия;
- метод проектных исследований.

Рассмотрим воспитательный потенциал проектной деятельности. Метод проектов, возникший в США, предназначен для решения проблем реальной жизни путем активного привлечения в образовательный процесс обучающихся на основе приобретенных знаний и их личной заинтересованности. Проектная методика активно используется в учебном процессе многих вузов Казахстана. Определим основные черты данной методики: ориентация и востребованность личного опыта курсантов, когда они проводят исследования различных явлений, аспектов жизни, которая их окружает; проецирование деятельности курсантов за пределами классной аудитории; такая тактика помогает вывести общение из учебного в реальное; свобода действий и самостоятельность участников проекта проявляется не только в отсутствии контроля (или его незначительном количестве) преподавателя на многих этапах работы над проектом, но и в самостоятельном выборе темы проекта, формы работы, ее конечного результата, контроля, презентации проекта, а также в выборе языковых средств, в самостоятельном поиске недостающих знаний и способов работы [7].

Воспитательная составляющая в проектной деятельности заключается в воспитании эмоционально-ценностных отношений к событиям, явлениям социальной жизни, к истории и культурным традициям, в формировании социально желательных мотивов, чувств и потребностей. Творческие проекты на иностранном языке помимо формирования коммуникативной компетенции обладают большим образовательным и воспитательным потенциалом. Так, в преддверии 90-летия Академии курсантам было

предложено участвовать в выполнении заданий по созданию собственных стихов и сиквейнов, посвященных учебному заведению, профессии пограничника и пограничной службы. Участвуя в этом проекте, они, во-первых, ознакомились с новыми формами поэзии, расширили свой словарный запас за счет заранее подготовленного списка слов по каждой теме. Во-вторых, им представилась возможность выразить свое отношение к выбранной профессии, жизни в академии, ее истории. Надо отметить очень позитивную тональность всех подготовленных работ. Многометровая газета с множеством самолетиков-стихов, презентация авторами своих «произведений» на занятиях сопровождалась обязательным показом учебного фильма на английском языке об академии и его обсуждением. Удачное сочетание креативности, мотивации и самореализации позволило преподавателям эффективно организовать иноязычное общение на профессионально важную тему. Отсутствие национальных художественно-эстетических традиций в образовательной и воспитательной деятельности неминуемо ведет к ограничению, а в дальнейшем к полному исчезновению исторической памяти и этнического духовно-нравственного наследия народа Казахстана.

С целью формирования нравственных и культурных ценностей курсантов преподаватель может активно вовлекать их в различного рода воспитательные мероприятия, организованные в рамках образовательного процесса или во внеучебное время. Примером подобных мероприятий могут быть посещения музеев с экскурсией на иностранном языке, просмотр аутентичных видеофильмов с последующим обсуждением, проведение тематических викторин (лингво-страноведческая викторина «Английский язык – окно в мир»), круглых столов, дебатов, в ходе которых создаются необходимые условия для овладения системой нравственных и культурных понятий.

Таким образом, актуальность проблемы формирования культурных и нравственных ценностей курсантов продиктована требованиями современного общества. В ходе изучения иностранного языка, как на учебных занятиях, так и во внеаудиторное время при грамотной организации деятельности преподавателем могут создаваться условия, необходимые для формирования у обучаемых систем культурных и нравственных понятий. Усилия педагога должны быть направлены не только на ознакомление с новым материалом, но и на активизацию воспитательного потенциала такого учебного предмета, как «Иностранный язык», в целях становления личности обучаемых, их мировоззрения и языковой картины мира, когда иностранный язык становится не только целью, но и одним из средств обучения.

Духовно-нравственное воспитание – процесс долгий, сложный, требующий времени, усилий и преподавателя, и обучающегося, поэтому для более успешной организации духовно-нравственного образования необходимо учитывать: использование наглядных средств (живые примеры, художественные образы и т.д.); активность и самостоятельность обучающихся как на занятиях, так во внеаудиторной деятельности с тем, чтобы не упустить крупницы культурно-национальных традиций, сохранить и преумножить их, передать будущим поколениям.

Список литературы

1. Имаева Г.Ю. Развивающая функция метода проекта в воспитании современного человека / Г.Ю. Имаева // Психология и педагогика: методика и проблемы практического применения. – 2011. – № 18. – С. 376–380.
2. Актуальные проблемы социологии молодежи / Под ред. Ю.Р. Вишневого: Уральский фед. ун-т. – Екатеринбург: Изд-во УрФУ, 2010. – С.679.

3. Новиков А.М. Постиндустриальное образование / А.М. Новиков. – М.: Эгвес, 2008. – 136 с REFERENCES
4. Мизюрова Э.Ю. Роль самостоятельной работы в формировании профессиональной надежности будущих инженеров / Э.Ю. Мизюрова // Профильная школа. – 2021. – Т. 9, № 4. – С. 56–61.
5. Мизюрова Э.Ю., Эффективность самостоятельной работы в профессиональной подготовке студентов / Э.Ю. Мизюрова, К.А. Рокитянская // Ученые записки университета имени П.Ф. Лесгафта. – 2020– №12 (190) – С.131–136
6. Левитская Е.Ю. Технологии формирования духовно-нравственных ценностей студентов неязыкового вуза на уроках иностранного языка // Воспитательная деятельность образовательной организации – пространство личностного роста участников образовательных отношений: сборник материалов Всероссийской научно-практической конференции Нижняя Салда, январь 2022. – С. 171–179
7. Мизюрова Э.Ю. Проектная методика в формировании иноязычной компетенции студентов неязыковых вузов / Э.Ю. Мизюрова // Ученые записки университета имени П.Ф. Лесгафта. – 2010 – № 7 (65). – С. 51–56.

УДК 327.8

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАННЫҢ МӘДЕНИ САЯСАТЫНЫҢ ДАМУ БАРЫСЫ

Тасилова А.А.,

тарих магистрі

Арынова С.П.,

педагогика ғылымдарының магистрі

Халықаралық инженерлік-технологиялық университетінің колледжі

Алматы қ., Қазақстан

e-mail: tasilova.aikena@mail.ru

Аннотация. Мақалада Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алған жылдарынан кейінгі саяси бағыттары, мәдени саясатты дамыту барысы қарастырылды. Мақалада талдау, сипаттау, жүйелеу әдістері қолданылды. Мәдени саясат көп деңгейлі жүйе болып табылғандықтан түрлі компоненттерді біріктіреді. Мемлекет өз органдары арқылы осы мақсатта қаржы және материалдық қорларды, заңнамалық актілерді, ұйымдастырушылық, басқарушылық және басқа да әдістер мен механизмдерді қолданып, мәдениет қызметін дамыту және дамытушы процестерін реттейді. Мәдени саясаттың өз алдына қойған міндеттері ретінде мемлекеттің мәдени даму стратегиясын әзірлеуді, ұлттық брендтерді қалыптастыру мәдениет және әлеуметтік-мәдени саясат саласындағы құқықтық базаны жетілдіру, мәдениеттану саласындағы зерттеулерді дамытуды айта аламыз. Әрбір мемлекет өз мәдени саясатын дамытуы халықаралық аренада маңызды орынға ие.

Кілт сөздер: мәдени саясат, халықаралық қатынастар, Қазақстан Республикасы.

Тәуелсіз мемлекет ретінде Қазақстан Республикасы мемлекеттің сыртқы саяси бағдарын құру мәселесін алға қойды. Ол мына аспектілерді қамтыған болатын: әлемдік қауымдастықтың Қазақстан Республикасын халықаралық қатынастардың субъектісі ретінде қабылдауы, мемлекеттің сыртқы саяси қызметінің негізгі принциптерін, оның сыртқы саяси құндылықтары мен басымдықтарын жобалау, халықаралық қатынас

субъектілерімен халықаралық байланыстарды жолға қою және дамыту, халықаралық құқық принциптері мен нормаларын тану және игеру, халықаралық қатынастар мәдениеті: дипломатия мен дипломатиялық қызметті қалыптастыру. Жас тәуелсіз Қазақстан Республикасы үшін сыртқы саясаттағы негізгі мәселе мемлекеттер мен әлемдік қауымдастықтың оны дербес, тәуелсіз мемлекеттік құрылым ретінде тануын, оның территориялық тұтастығын, халықаралық істердегі құқықтық субъектілігін тануы болып табылды. Қазақстан Республикасы тәуелсіздіктің 10 жылы ішінде осы тұрғыда бірқатар табыстарға қол жеткізді [1].

1991-1992 жылдары Қазақстан Республикасының дипломатиясы өзінің қалыптасуының алғашқы кезеңін бастан өткізді. Елбасының тікелей араласуымен және қадағалауымен Сыртқы істер министрлігін қалыптастырудың құқықтық, әлеуметтік-саяси және ұйымдастыру кадр мәселелері оң шешімін тапты. 1992 жылы Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев БҰҰ Бас Ассамблеясының 47 сессиясына қатысып Азиядағы өзара ықпал және сенім шаралары жөніндегі Кеңес шақыру инициативасын ұсынып, ол БҰҰ-ның көптеген мүше мемлекеттері тарапынан қолдау тапты. Бұл ұйым кейін Қазақстанның бастамасымен Алматыда құрылды [2].

Мемлекеттің мәдени саясат саласындағы басты міндеті мәдени өмірдің барлық субъектілерінің мүдделерін үйлестіру және жүзеге асыру болып табылады. Бүгінгі таңда Қазақстан алыс-жақын шетелдермен мәдени байланыстарды орнату барысында, көптеген мәдени іс-шаралар мен мәдени саясат аясында құжаттарды дайындады. Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 2014 жылғы 4 қарашадағы “Қазақстан Республикасының мәдени саясатының тұжырымдамасы туралы” Жарлығы Қазақстанның мәдени саясатын дамытуға бағыттылған маңызды құжат. Бұл тұжырымдама аясында ұлттың мәдени кодын сақтау, халықаралық мәдени кеңістікке ықпалдасу, музейлер ғылым мен зерттеу қызметін дамытудың тірек орталықтары ретінде қалыптастыру, әдебиет, кітап шығару мен кітапхана ісі, бейнелеу өнері, дизайн және сәулет, театр, музыка, хореография, орындаушылық және цирк өнері, кино индустриясын қазіргі заманғы мәдени кеңістіктің аса маңызды кластері ретінде дамыту бекітілді. Мәдени саясат тұжырымдамасы экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы елдерінің озық тәжірибесі ескеріле отырып әзірленді. Мәдениеттің рөлін ұғынуға деген заманауи көзқарас жаңа әлеуметтік-мәдени ортаны қалыптастыру қажеттілігін негіздейді, оның маңызды бағыттары бәсекеге қабілеттілік, прагматизм, ұлттық бірегейлікті сақтау, білімнің салтанат құруы, сананың ашықтығы және мемлекеттің эволюциялық даму жолы болып табылады. Қазіргі жағдайларда мәдени саясаттың маңызды артықшылығы тұлғаның, бизнестің және тұтастай мемлекеттің маңызды жетістігінің аспектілері ретінде қоғамның шығармашылық белсенділікке және өз бәсекелестік артықшылығын арттыруға деген қарым-қатынасының өзгеруі болуға тиіс. Бұл, ең алдымен, Қазақстан Республикасының әлемнің ең дамыған 30 мемлекетінің қатарына жедел кіруіне ықпал ететін қазіргі заманғы, әлемдік стандарттарға негізделген мәдени инфрақұрылымды және саланы ұйымдастыру мен басқарудың тиімді моделін құруды талап етеді [3].

Қазақстан 2003 жылы Елбасының Қазақстан халқына жолдауында арнайы «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыруды тапсырған болатын. Бұл бағдарлама экономикалық және әлеуметтік капитал, жалпы адамзаттық мәдениеттің құрылымдық бөлігі, этнос, қоғам, адам парасатының дамуы мен құрылуының бастауы, тарихи естеліктердің маңызды қоймасын жасау және қорғауды қамтыды. Бағдарлама аясында құнды тарихи жәдігерлеріміз мемлекет тарапынан қорғауға алынып, көптеген жаңа ашылымдар пайда болды. “Мәдени мұра” бағдарламасына сүйене алыс-жақын шетелдерге ғылыми зерттеу экспедициялары ұйымдастырылып, Қазақстанның сәулеті, этнографиясы, тарихы бойынша шамамен бес мың жазба және баспалар алынды, 350-ден астам кітап, олардың ішінде этнография, археология, тарих бойынша сериялар,

жаңа энциклопедиялық сөздіктер шығарылды. Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Мәдени мұра» бағдарламасын мемлекеттің мәдениетіне қолдау көрсететін стратегиялық ұлттық жоба деп атаған [4].

Мәдени саясат - мемлекеттің және қоғамның мәдени өмірін жоспарлау, жобалау, енгізу және қолдауымен байланысты әлеуметтік саладағы мемлекеттік саясаттың бағыттарының бірі [5]. Мәдени саясаттың әлемдік аренада алатын орны ерекше. Сонымен қатар мәдени саясат кең қоғамдық мағынада мемлекеттік биліктің, мемлекеттік емес құрылымдардың (саяси партиялар, діни конфессиялар, қоғамдық бірлестіктер) жеке тұлғалардың немесе әлеуметтік топтардың, қоғамның мәдени дамуына үнемі жаңарып отыру жүйесі ретінде ұсынылуы мүмкін. Оның функцияларына сәйкес ол жалпы қоғамның мәдени өмірін қалыптастырушы болып саналады. Жаңа ғасырдың басты мәдени басымдықтарының қатарында мемлекеттің міндеті мәдениеттің дамуы үшін жауапкершілікті жоққа шығармау деп аталады. Мемлекет азаматтардың мәдени өміріне қатысуына және мәдениет мекемелерін пайдалануға, мәдени құндылықтарға, ақпараттық ресурстарға тең қол жеткізу және мәдени тауарларға қол жеткізудің негізгі шарттарын құруға конституциялық құқығын жүзеге асырудың негізгі кепілі болып табылады. Мемлекеттің мәдени саясаты жалпы гуманистік құндылықтарды бөлуге негізделген ұлттық бірлікті қалыптастыруға бағытталуы керек; халықтың өмір сапасын жақсарту. Мәдениет өзара тәуелді әлеуметтік стратегияның бөлігі болуы керек. Мемлекеттің мәдени саясатының стратегиялық мақсаттары ретінде Ресей Федерациясының Үкіметінің әлеуметтік-экономикалық саясатының негізгі бағыттары: мәдениет әлеуетін дамыту және еліміздің мәдени мұрасын сақтау, мәдени кеңістіктің бірлігін қамтамасыз ету және жалпы халыққа мәдени құндылықтардың қол жетімділігі. Ресей мемлекетінің мәдени саясатының басты басымдықтарының бірі - мәдени мұраның әлеуетін сақтау. Тұрақты даму қоғамның тарихи тәжірибесінің келесі ұрпақтарына және оның мәдени жетістіктерін мұқият қорғауды талап етеді. Мәдени мұра ұрпақтар жинақтаған моральдық және рухани тәжірибе, шабыт пен шығармашылық көзі, ұлттық сәйкестікті сақтаудың маңызды факторы. Мәдени мұраның маңыздылығы мен оның осалдығы оны қорғауды халықаралық және ұлттық деңгейлерде мәдени саясаттың негізгі бағыттарының бірі ретінде сақтайды.

Қоғамдағы қарқынды өзгерістер күн сайын мәдени мұраға, оның сақталуына және жаңаруына байланысты жаңа проблемаларды тудырады. Өкінішке орай, бүкіл әлемде экономикалық мақсаттарға қол жеткізу үшін мәдени мұраны пайдалану, өнер туындыларының заңсыз айналымы, қол өнер бұйымдарының әділетсіз сатылуы, мұражайларды манипуляциялау мәселелері кездеседі. Мұражай мен мұражай коллекцияларына қол жетімділік, мәдени мұраны интерпретациялау бойынша зерттеулерді дамыту мәселелерін шешу қажет.

Мәдени саясатты дамытудағы негізгі міндеттің бірі - мәдени мұраның айрықша алуан түрлілігін құрметтеу және оны дамытуды қолға алу. Осы мақсатта жасалған стратегиялар аумақтардың әлеуметтік-экономикалық сипаттамаларын, халықтың әр түрлі категорияларының мүдделері мен сұраныстарын және тұтастай алғанда өңірдің мәдени әлеуетін ескере отырып, жергілікті қоғамдастықтармен шектелмей, өңірлік деңгейде дамуы керек. Әртүрлі ұлттардың мәдени байлығы олардың өзара іс-қимылының негізі бола алады. Мәдени мұра құндылығы мәдени объектінің әлеуметтік, ғылыми, тарихи, эстетикалық және символдық құндылықтарына негізделген тиісті халықаралық конвенциялар мен ұлттық заңнамаға негізделген құндылықтар бір мезгілде қолдануға болатын артықшылықтарға назар аударумен байланысты жаңа екіпіндерді қамтуы тиіс. Экономикалық және инфрақұрылымдық даму үшін мәдени нысан. Мәдени мұраны сақтау бүгінгі күні экономикалық даму стратегияларымен тығыз байланыста болуы керек, тұтынушылық қызметтің сапасын жақсартуға тиіс. Мәдени құндылықтардың сақтаудың ең тиімді құралдары бүгінгі күні туризм болып табылады. Оның көмегімен

мәдени мұраны қалпына келтіру және сақтау, мәдени ескерткіштерді қалпына келтіру бойынша күрделі жобаларды жүзеге асыруға болады. Мәдени қорларды пайдаланудан түскен табыстар мәдениет саласына қайтарылуы және мәдени құндылықтарды қорғау жөніндегі кейінгі іс-әрекеттер үшін пайдаланылуы тиіс. Бұл үдерісті ұйымдастыруда мемлекеттік органдарының атқаратын маңызды рөлі бар. Олар туризмге қатысты қажетті бағдарламаларды жүзеге тиімді түрде жүзеге асырумен байланысты.

Мәдениет саласындағы реформалар 80-ші жылдардың ортасынан бастап жүзеге асырыла бастады. Мәдениетке мұқияттылықпен қарау және оны сақтау және дамыту жолдары оның тиімді жұмыс істеуі, жаңа құрылымдары мен мекемелері үшін қазіргі экономикалық және құқықтық алғышарттарды құру болып табылады. Жаңа парадигма - мәдениеттің ішкі күштерін жандандыру, оның өзін-өзі дамыту мүмкіндіктері, сондай-ақ мәдени саясаттың басымдықтарын және халықтың мәдени қажеттіліктерін қанағаттандыруды ескере отырып, ресурстарды тиімді пайдалануды ынталандырудың міндетті шарты.

Мәдени саясаттың функцияларына: қорғаныс (мәдениетті сақтау); сындарлы (мәдени құндылықтарды құру); мәдени құндылықтарды тарату және насихаттау; мәдени құндылықтарды бағалау және иерархиясын құру; мәдениетті дамытудағы әлеуметтік бақылауды жатқыза аламыз. түрлерінің бірі. Ол белгілі бір мақсатқа сәйкес жүзеге асырылады және қоғамдағы мәдени өмірдің процестерін реттеу және азаматтардың білімі саяси тұрақтылыққа, дүниетанымға және әлеуметтік тепе-теңдікке, сондай-ақ мемлекеттің ресми идеологиялық көзқарасына сәйкес келетін мәдени құзыреттілікке сәйкес келеді [6]. Мәдени саясатқа әсер ететін факторларға үкімет, этностық алуан түрлілік, діни конфессиялар, белгілі бір мәдениетке шетелдік көзқарастардың ықпал ету дәрежесі, сонымен қатар бұқаралық ақпарат құралдары кіреді.

Мәдени саясат объектісі - адам, ал мәдениет - тек қана құрал (дәлірек айтқанда, негізгі құралдардың бірі) қоғамдағы сананың және мінез-құлықтың әлеуметтік жеткіліктілігін қамтамасыз етуші құрал.

Мәдени саясат объектісі мынадай жүйе ретінде ұсынылуы мүмкін, оған мыналар кіреді:

1. Мәдени құндылықтарды, нормативтерді, ережелерді өндіру, бөлу және тұтыну саласында жеке, әлеуметтік топтар мен қауымдастықтар (институционалды және институционалсыздандырылған) қызметі. Мәдени үрдіс.

2. Мәдениет қызметінің өнімі (яғни оның нәтижесі түрінде материалдандырылған процесс). Бұл деңгейдегі мәдени саясаттың негізгі міндеттері - тарихи-мәдени ескерткіштерді және мәдени-тұрмыстық қызмет өнімдерін іздеу, жинау, құжаттау, зерттеу, қалпына келтіру және сақтау болып табылады.

3. Мәдениет инфрақұрылымы - мәдени құндылықтарды өндіру, сақтау және таратуды көздейтін ұйымдар мен мекемелердің кешені. Мәдени саясаттың негізгі компоненттеріне және ең бастысы, ресурстарға ие мәдени өмірдің кез-келген субъектісін (жеке тұлғалар, топтар, қоғамдық бірлестіктер, бастамашыл топтар, мәдени мекемелер, мемлекеттік органдар) орындау жатады. Бұл жүйеде ерекше орын мемлекет болып саналады. Барлық басқа субъектілер өз мақсаттарын іске асыру үшін өз ресурстарын пайдаланған жағдайда мемлекет салық төлеушілер есебінен мәдени саясаттың мақсаттарын жүзеге асырады. Осыған байланысты, мемлекеттің мәдени саясат саласындағы басты міндеті мәдени өмірдің барлық субъектілерінің мүдделерін үйлестіру және жүзеге асыру болып табылады. Мәдени саясат субъектілері - қоғам және мемлекет. Әрбір субъект өз мүдделеріне ие және олар әртүрлі және бір бағытта болуы мүмкін. Мемлекеттік мәдени саясаттың басты мақсаты - оның барлық субъектілерінің мүдделерін үйлестіру. Тиісінше, мәдени саясаттың негізгі міндеттері мәдени құндылықтар мен қызметтер нарығын сақтау, қолдау және дамыту болып табылады. Міндеттерді жүзеге асыру үшін мәдени саясаттың бағдарламалары бар, олар мыналарды анықтайды:

- басымдылық жүйесі;
- мәдениет қаражатын бөлу принципі;
- мәдени саясатты жүзеге асыру үшін субъектілердің жауапкершілігі;

Мәдени саясат бағдарламасы ұйымдастырушылық, басқарушылық және қаржылық басқару шаралары арқылы жүзеге асырылады. Осы кешеннен мәдени саясаттың үлгісі қалыптасады. Мәдени саясат әрдайым жетілдірілуге тиіс, бірақ барлық елдерде әртүрлі деңгейде жүзеге асырылады. Сондықтан әрбір мемлекет мәдени саясаттың өз үлгісін таңдайды. Мәдени саясаттың үлгісін қалыптастыру барысында:

- 1) мәдени саясат тұжырымдамасы қалыптасады;
- 2) басымдықтар анықталады;
- 3) тапсырмалар қалыптастырылады;
- 4) басқару құрылымдары құрылады;
- 5) қоғамның мәдени өмірін реттеудің әдістері мен рәсімдері әзірленеді [7].

Қорытындылай келе, мәдениеттің өзі жеке алдына күрделі сала болғандықтан дамудың нақты болжамын жасау мүмкін емес. Әлемнің қай мемлекетінде болса да мәдениеттің нақты стандарттары жоқ өйткені ол әрдайым даму барысында болады деп айта аламыз. Мәдениет саясатқа тікелей әсер етуші фактор болғандықтан мәдени саясатты жеке сала деп қарастыра аламыз. Оның өз алдына қойған мақсат-міндеттері бар және мемлекет мәдениет пен мәдени саясатқа ерекше назар аудара отырып, оларға арнайы бас-көз болып, қаржыландырып тұратын дамуына және құндылықтарды сақтауға ерекше назар бөлетін органдарды тағайындайды. Қазақстан мәдени саясатты дамытуда үлкен жұмыстар атқару үстінде. Әлеуметтік зерттеулердің деректері бойынша халықтың көрсетілетін мәдениет қызметтеріне қанағаттану деңгейі 66-70,3%-ды құрайды. Мәдени саясат заманауи мемлекетаралық қарым-қатынастарда кең қолданылатын құрал әрі ресми дипломатияның логикалық жалғасы болып табылады. Қазіргі мәдени саясаттың аясында халықаралық қатынастардағы адам құқығы, әлеуметтік теңдік пен әділеттілік, демократия мен адамзаттың мәдени және рухани құндылықтарды қорғау және оның ортақтығы, бұқаралық ақпарат құралдары арқылы жүзеге асырылатын өз елінің имиджі мен саясатын насихаттау сияқты гуманитарлық мәселелерге жаңаша тұрғыдан қарауды қажет етеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Теориялық саясаттану. Оқулық. – Алматы: Издательский центр ОФППИ «Интерлигал», 2005. ISBN 9965-537-99-2
2. Қазақстан Республикасының дипломатиялық қызметі туралы // [Электронный ресурс] (Код доступа) URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z020000299_
3. Қазақстан Республикасы Президентінің 2014 жылғы 4 қарашадағы № 939 Жарлығы, Қазақстан Республикасының мәдени саясатының тұжырымдамасы. [Электронный ресурс] (Код доступа) // URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1400000939>
4. Назарбаев Н.Ә. Президенттің Қазақстан халқына жыл сайынғы жолдауы – Астана, 2003-2011 жылдар.
5. Ильина Т.В., Федотова Н.Г. КУЛЬТУРНАЯ ПОЛИТИКА В СОВРЕМЕННОЙ РОССИИ // Международный студенческий научный вестник. – 2016. – № 4-5.
6. Флиер А.Я. В порядке дискуссии: культурная политика и идеология (из журнала «Обсерватория культуры» / НИЦ Информкультура, РГБ. – № 1/2004. – С. 20 – 22.
7. Мурзина И.Я. Основы культурной политики. Учебно-методическое пособие для студентов – Екатеринбург. – 2017. – 149 с.

УДК: 373.1

**ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУДЕГІ «ТӨҢКЕРІЛГЕН СЫНЫП»
ӘДІСІ: МҮМКІНДІКТЕРІ МЕН МӘСЕЛЕЛЕРДІ ҚАРАСТЫРУ****Әбікенова Ж.Ж.¹, Айтқұлова К.О.², Таженова А.С.³**¹*әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы*^{2,3}*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті**Алматы қ., Қазақстан*

Аңдатпа. Білім беру жүйесіндегі қазіргі дағдарыстың және студенттердің кәсіби дағдыларының төмендеуінің себептерінің бірі-жоғары оқу орындарында оқу процесін ұйымдастырудың «қуып жететін» түрі. Өмірлік және әлеуметтік коммуникацияларды виртуалдандыру контекстінде қазіргі студенттердің қажеттіліктеріне бейімделген білімді оқыту мен игерудің жаңа тәсілдерін біріктіру және мұғалімнің рөлін өзгерту қажеттілігі айқын көрінеді. Соңғы жылдары аралас оқытудың бір түрі болып табылатын «төңкерілген сынып» әдісі дамыған елдердің оқу орындарында танымал болды. Бұл мақалада осы тәсілдің негізгі сипаттамалары келтірілген, оны Ресей жағдайында қолданудың әртүрлі мүмкіндіктері, сондай-ақ оның артықшылықтары мен кемшіліктері талданған.

Кілт сөздер: мұғалім, студент, оқыту, төңкерілген сынып, төңкерілген оқыту, сапа кепілдігі, сыни ойлау, шығармашылық, жоғары білім.

Abstract. One of the causes of the current crisis in the education system and the decline of students' professional skills is the «catch-up» type of organization of teaching process in higher education. In the context of virtualization of life's activity and social communications, the need for integrating new approaches to teaching and learning, more adapted to the needs of today's students, and changing the role of the teacher, is evident. In recent years, the «flipped classroom» method, which is one of the forms of blended learning, has become popular in the educational institutions of developed countries. This article presents the main characteristics of this approach, analyzes various possibilities of its application in the conditions of Russia, as well as its advantages and disadvantages.

Keywords: teacher, student, learning, flipped classroom, flipped learning, quality assurance, critical thinking, creativity, higher education.

Қазіргі қоғам өмір мен қоғамдық коммуникацияларды виртуалдандырумен сипатталады. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ) экономикада, басқаруда, медицинада, мәдениетте белсенді қолданылады, олар біздің күнделікті өмірімізге терең еніп, мінез-құлқымызды, қарым-қатынас тәсілдерін, жұмысқа, демалуға, өмір салтымызды өзгертті. Оқу процесіне цифрлық технологияларды сөзсіз енгізу, білім берудің баяндау сипатына негізделген қолданыстағы педагогикалық парадигманы қайта қарауды талап етеді. Интернеттің арқасында студенттерге қол жетімді ақпараттың әсерлі мөлшерін ескере отырып, мұғалім енді білімнің жалғыз көзі емес екені анық. Білім беру сапасын арттыру үшін қазіргі студенттердің қажеттіліктеріне неғұрлым бейімделген оқытудың жаңа тәсілдерін енгізу қажет.

Сонымен қатар, қазіргі қоғам дамуының негізгі факторы инновация болып табылады. Болашақтың қиындықтарына жауап беру үшін студенттерді әлі жоқ мамандықтарға, әлі ойлап табылмаған технологияларға, елестету мүмкін емес мәселелерді шешуге дайындау керек. Тұрақты экономикалық және әлеуметтік өзгерістер жағдайында студенттерді өз бетінше оқуға, өмір бойы білімдерін жаңартуға, үнемі біліктілігін арттыруға үйрету өте

маңызды. Осыған байланысты мұғалімнің алдында білім беру қызметін ұйымдастырудың әдістері мен формаларын таңдаудың қиын міндеті тұр, оларды білім беру мекемесінің нақты жағдайларында жүзеге асыру студенттерді даярлау сапасының жоғары деңгейін береді.

Жақында шетелде қашықтықтан оқыту элементтерін, электрондық білім беру ресурстарын, бірлескен платформаларды, цифрлық технологияларды және интернетті белсенді пайдаланудан тұратын гибридті немесе аралас оқыту деп аталатындар кеңінен таралды. Дамыған елдердің, атап айтқанда Францияның шетелдік педагогикасының соңғы тенденцияларының бірі-аралас оқытудың бір түрі болып табылатын «төңкерілген сынып» технологиясы. Төңкерілген сынып-бұл аудиториялық және аудиториядан тыс жұмыс орындарын ауыстыратын оқытуды ұйымдастырудың жаңа тәсілі. Проблемалық-бағдарланған оқытумен қатар, бұл әдіс икемділікке ие және студенттердің оқу процесіне көбірек қатысуын қамтамасыз етеді, студенттер сыни тұрғыдан ойлауға және қойылған міндеттерді бірлесіп шешуге үйренетін динамикалық және шығармашылық ортаны қалыптастыруға мүмкіндік береді [1, 38-бет].

«Төңкерілген сынып» термині ағылшын тіліндегі «flipped classroom» немесе «inverted classroom» сөзбе-сөз аудармасы болып табылады. «Төңкерілген сынып» термині ағылшын тіліндегі «flipped classroom» немесе «inverted classroom» сөзбе-сөз аудармасы болып табылады. Төңкерілген сыныптың айрықша ерекшелігі-білімді өз бетінше зерттеуге беру процесін толық немесе ішінара беру. Сонымен бірге бос аудиториялық уақыт сыни ойлау мен шығармашылықты дамытатын интерактивті іс-шаралар үшін қолданылады. Көптеген француз тәрбиешілерінің пікірінше, төңкерілген сыныптың ағылшынша анықтамасы («үйде оқу және сыныптағы үй тапсырмасы») тым жеңілдетілген. «Инверттелген педагогика» кітабының авторларының бірі М. Лебрен инверттелген оқыту негізінен жаңа әдіс емес, керісінше пәнді тереңдетіп оқуға бағытталған аудиториядан тыс іс-әрекеттің арқасында студенттермен аудиториялық жұмысты оңтайландыруға бағытталған жаңа ойлау тәсілі деп жазады [2].

Оқытушының міндеті - студенттерді аудиториядан тыс білімді өз бетінше іздеуге ынталандыру, ақпаратты іздеуге ғана емес, оның дұрыстығын тексеруге, талдауға, сыни тұрғыдан түсінуге, содан кейін аудиторияда оқу материалына белсенді интеллектуалды жауап алуға үйрету, бұл жаңа білімді игерудің қажетті шарты.

Жоғары білім беру жүйесінде төңкерілген сынып әдісін қолданудың белгілі бір алғышарттары бар. Бұл тәсілдің философиясы Сократқа және оның ойлауды ынталандыру әдісіне және ақиқатты орнатуға - әдістемеге, студенттер арасында дұрыс жауап алу өнеріне оралады. Сократ әдісі екі білім алушы арасында диалог жүргізуге негізделген, олар үшін білім дайын түрде берілмейді, бірақ бұл мәселе ізденуді талап етеді, сәйкесінше сабаққа алдын-ала дайындықты қажет етеді.

«Төңкерілген сынып» термині салыстырмалы түрде жақында қолданыла бастағанына қарамастан, оның кейбір принциптерін оқытушылар бұрыннан қолданған. Атап айтқанда, АҚШ Гарвард университетінің физика пәнінің оқытушысы Э. Мазур студенттерге, ең болмағанда, жаңа тұжырымдамалар мен терминологиямен танысып, дайындалған сабаққа келу үшін алдын-ала дәріс материалын берді. Сабақтың басында Мазур шағын сауалнама жүргізді, оның нәтижелері мұғалімге оқу материалының қаншалықты игерілгендігі, қандай сұрақтарға ерекше назар аудару керектігі туралы сигнал болды, содан кейін шағын топтарда материалды терең зерттеу және мәселелерді шешу өтті. Физика бойынша дәстүрлі дәрістерден айырмашылығы, Мазур студенттерді әртүрлі жағдайларда жалпы принциптер мен теорияларды ойлауға және қолдануға шақыра отырып, ұқсас мәселелердің шешімін көрсетпеді. Мазур өткізген аралық және қорытынды тестілеу дәстүрлі оқыту әдісімен салыстырғанда оқу материалын игерудің жоғары деңгейін көрсетті [3].

«Төңкерілген сынып» термині алғаш рет 2007 жылы АҚШ-тағы екі орта мектеп химия

мұғалімі Д.Бергман мен А. Сэмс өз оқушыларына баспа материалдарын емес, үйде жаңа оқу материалын үйренуге болатын бейне сабақтарын бере бастаған кезде қолданылды. Бергман мен Сэмс жұмыс істейтін мектеп ауылдық жерде болды; оқушылар сабақты жиі өткізіп жіберетін. Уақытты үнемдеу және жетіспейтіндермен қосымша сабақтар өткізбеу үшін мұғалімдер өз сабақтарын видеоға түсіру туралы ойға келді. Осылайша, сабақты өткізіп алған оқушылар бұл сабақтың бейнежазбасын үйде өздеріне ыңғайлы уақытта көре алды. Оқушылар өздеріне ұсынылған сабақ материалын өз бетінше зерделеу тәсілін ынта-жігермен қабылдады. Сонымен қатар, сабаққа қатысқандар, әсіресе емтиханға дайындық кезінде бейне сабақтарды қайта қарай бастады. Бергман мен Сэмстің айтуынша, эксперимент нәтижесінде сәтсіз Оқушылар саны айтарлықтай төмендеді [4]. Бейне сабақтардың жетістігі оқу мазмұнын оңтайлы жеткізу жолдарын іздеу тұрғысынан осы идеяны одан әрі дамытуға және эксперименттік сынақтан өткізуге серпін берді.

Бұл әдіс дәстүрлі білімге қатысты шағын «революцияға» және білімді беру процесін назардан тыс қалдырмай, күш-жігерін жеке тұлғаға бағытталған оқытуға және студенттердің құзыреттерін дамытуға бағыттаған прогрессивті мұғалімдер үшін кәсіби даму мен өзін-өзі жетілдіру мүмкіндігіне айналды.

Шартты түрде «жетілдірілген» деп аталатын төңкерілген оқытудың келесі моделі екі кезеңді - аудиториядан тыс және аудиторияны қарастырады және тапсырмалар деңгейінің біртіндеп күрделенуін және қызмет түрлерінің кеңеюін қамтиды. Алдын ала дайындық барысында студенттер берілген тақырып бойынша ақпаратты өз бетінше іздейді, мақалаларды оқиды, бейнелерді көреді, шағын топтарда немесе аудиторияда ұсынатын тезистерді, пікірталастарға немесе дөңгелек үстелге арналған сұрақтарды жеке дайындайды. Олар жұмыс нәтижелерін бірлескен электронды платформада орналастырады, осылайша оқытушы мен басқа студенттер олармен алдын-ала танысып, сабаққа жақсы дайындала алады. Осылайша, әр студенттің өзіндік жұмысына мониторинг жүргізіледі. Аудиторияда дайындалған тезистердің тұсаукесері, оқылған материалды талқылау, әр топтың жұмысын дәлелді талдау, сонымен қатар диспут, пікір, коллоквиум негізінде жалпы тұжырымдамалық көрініс жасау немесе бір топ презентация жасау, ал екіншісі пікірталас ұйымдастыратын шағын коллоквиум жүзеге асырылады.

Сонымен, төңкерілген сыныптың жүйелік немесе аралас моделі, оның аты айтып тұрғандай, алғашқы екі модельдің тіркесімін ұсынады. Бұл модельдің мәні белгілі бір қызмет түрінің орнын өзгерту емес, оқу процесінің негізгі компоненттерін қайта құру болып табылады. Қатысатын құзыреттердің дәстүрлі реттілігі өзгереді (есте сақтау, түсіну, қолдану, талдау, синтез, бағалау). Алдымен теорияның немесе модельдің практикалық қолданылуы зерттеледі, содан кейін ғана оның теориялық негіздемесі зерттеледі. Оқу процесінің практикалық бағдарлануын арттыру контекстінде төңкерілген оқытудың бұл моделі шындыққа ең жақын педагогикалық тәсіл болып табылады, өйткені күнделікті және кәсіби өмірде белгісіздік немесе тәуекел жағдайында, әсіресе экономика саласында шешім қабылдау өте жиі кездеседі. Қашықтағы кезеңде шағын топтардағы студенттер тапсырмамен немесе проблемалық жағдаймен жұмыс істейді, оны бағалауға тырысады, оқиғаларды объективті бағалау үшін қажетті ақпаратты іздейді және талдайды, шешім нұсқаларын ұсынады. Аудитория табылған ақпарат пен дереккөздерді ұсынады, мұғалімнің басшылығымен тапсырманы талдайды, ұсынылған шешімдердің әрқайсысының артықшылықтары мен кемшіліктерін салыстырады. Осыдан кейін қашықтықтан кезең басталады, оның барысында студенттер мәселенің теориялық негіздерін, аталған мәселе бойынша қызмет тәжірибесін үйренеді. Соңғы кезеңде аудитория тақырып бойынша барлық зерттелген материалды қорытындылайды және бекітеді; осы модельдің немесе теорияның басқа жағдайларға қатысты қолданылуы талданады.

Осылайша, осы тәсілмен білім сипаты өзгереді. Егер дәстүрлі педагогикада білім дайын

құрылымдалған, логикалық тұрғыдан құрылған болса, онда төңкерілген оқыту студенттің оны табуға, түсінуге, әрі қарай пайдалану үшін қайта өңдеуге белсенді қатысуын талап етеді, бұл зерттелетін пәнге деген қызығушылықты оятады, студентті тәуелсіз ойлауға, пәннің білім шекараларын кеңейтуге итермелейді. Мұғалімнің рөлі де өзгереді. Оқытушы консультант, белгілі бір құзыреттерді қалыптастыру кезінде сүйемелдейтін студенттің әртүрлі іс-әрекеттерін ұйымдастырушы, жұмыстардың жетекшісі және кураторы, менеджер, модератор болады [5].

Төңкерілген сынып технологиясы білімді жаңғыртуға және оны нақты анықталған академиялық жағдайда қолдануға негізделген дәстүрлі бағалау процесін айтарлықтай өзгертеді. Төңкерілген сыныптың әртүрлі модельдері студенттердің алдында тұрған міндеттерге байланысты студенттердің білімін бақылау формаларының кең арсеналын пайдалануға мүмкіндік береді. Егер ақпаратты оқытушы хабарламаса және студенттердің өздері табуы керек болса, ақпаратты іздеудің қолданылған тәсілдері, сондай-ақ ақпараттың сапасы бағаланады. Егер студенттің топқа алған мәліметтерін хабарлау және пікірталас ұйымдастыру міндеті болса, топ ішіндегі коммуникациялардың сапасы, әрқайсысының ұжымдық білімге қосқан үлесі, өзара оқытудың тиімділігі бағаланады. Құрдастардың бағалауы, сондай-ақ өзін-өзі бағалау да маңызды.

Төңкерілген оқытудың маңызды ерекшеліктерінің бірі-пәнаралық. Дәстүрлі мектепте проблемалық жағдайлар өте теориялық болып табылады, өйткені олар көбінесе бір пән аясында жасалады. Алайда, болашақ кәсіби тәжірибеде түлектер кездесетін нақты проблемалар көбінесе пәнаралық көзқарасты қажет етеді және оларды шешудің күрделілігі олардың пәнаралық сипатына байланысты. Кез-келген құзыреттілік бірден бірнеше курстар шеңберінде қалыптасады, ол әр түрлі оқытушылар ұсынатын әр түрлі іс-шаралар арқылы байытылады және дамиды. Біздің ойымызша, нақты өмірде сұранысқа ие сапалы білім беруді қамтамасыз ету үшін мұғалім бағдарламаның басқа курстарында не болып жатқанын нақты білуі керек және басқа білім салаларындағы әріптестерімен бірге алынған білімге тұтастық беретін және проблеманы кешенді көру дағдысын қалыптастыруға ықпал ететін пәнаралық жағдайларды дамытуы керек. Мұны түлектер мен заманауи кәсіби қоғамдастық күтеді.

Төңкерілген оқыту мүлдем жаңа әдіс емес, ол тұлғаға бағытталған оқыту, проблемалық оқыту, құзыреттілік тәсіл, жүйелік-белсенділік тәсіл сияқты әртүрлі тәсілдермен қиылысатынын атап өткен жөн. Ресей жағдайында бұл әдістің қолданылуын талдай отырып, ең алдымен, Ресей Федерациясының қолданыстағы білім беру стандарттарында студенттердің өзіндік жұмысына көп сағат бөлінгенін атап өткен жөн. Сонымен бірге, отандық зерттеушілер талапкерлердің ең үлкен проблемасы, әсіресе мектептегі дайындық деңгейі төмен, олардың үй тапсырмасын жүйелі түрде орындай алмауы және қаламауы [6], әр студент оқу әдебиеттерімен жұмыс істей алмайды, негізгі ойды бөліп көрсете алады, оқығанын түсінеді. Сонымен қатар, төңкерілген оқыту студенттердің өзіндік жұмысының көлемін едәуір арттыруды көздейді, бұл жоғары деңгейдегі мотивацияны, тәуелсіздікті, саналылықты, оқуға белсенді қатысуды талап етеді, оған студенттер әрдайым дайын бола бермейді, сондықтан инновацияларға қарсы тұру ықтималдығы жоғары. Инверттелген оқытудың белсенді жақтаушысы, Юта (АҚШ) университетінің оқытушысы Ж. Бишоп эксперименттік топта әрдайым инверттелген оқыту идеясына өте ұстамды немесе негізінен өзгерістерге қарсы қатысушылардың аз бөлігі бар деп жазады [7].

Біздің ойымызша, студенттердің аудиториядан тыс жұмысын ынталандыру үшін студенттер өздері жасаған өзіндік жұмыстың пайдасын түсінетін және оның нәтижелерін оқу процесінде белсенді қолданатын етіп оқу процесін ұйымдастыру қажет. Ғалымдардың пікірінше, қатысу үшін алдын-ала тәуелсіз дайындық қажет болатын белсенді қызмет түрлерін қолданған жөн. Бұл аудиторияда презентация үшін тезистерді, сұхбат сұрақтарын,

дөңгелек үстелді немесе пікірталастарды дайындау, іскерлік ойынға арналған тапсырмаларды әзірлеу болуы мүмкін.

Сонымен қатар, Ресейдің жоғары оқу орындарында төңкерілген сынып технологиясын енгізуге үлкен кедергі мұғалімдер үшін ауқымды қосымша жұмыс болып табылады. Студенттердің аудиториядан тыс жұмысына сапалы материалдар дайындау үшін мұғалім ақпараттың едәуір мөлшерін өңдеп қана қоймай, бәрін әдемі және сапалы түрде рәсімдеуі керек. Көбінесе оқытушылар ақпараттық технологияларды қолдану саласында жеткілікті білімге ие болмайды. Егер бұл жұмысты басшылық қосымша қолдамаса, бірнеше оқытушылар өздерінің жұмыс стилін түбегейлі өзгертуге келіседі. Ол үшін техникалық және әкімшілік қолдау қажет, бұл өте маңызды уақыт пен қаржылық шығындарды талап етеді.

Техникалық жабдықтау да проблема болып табылады. Төңкерілген оқыту үшін барлық аудиторияларды, сондай-ақ мұғалім мен студенттердің жеке ақпараттық кеңістігін тиісті техникалық жабдықтау, интернетке тұрақты қол жетімділік қажет, бірақ бұл жағдайда да ешкім техниканың жұмысындағы «ақаулардан» сақтандырылмаған.

Ресейлік жоғары оқу орындарында төңкерілген оқытуды енгізуді қиындататын жоғарыда аталған мәселелерге қарамастан, шетелдік және отандық зерттеушілердің пікірінше, бұл технологияның дәстүрлі білім беру жүйесімен салыстырғанда көптеген артықшылықтары бар.

Білім беру сапасы, ең алдымен, білім тасымалдаушының, мұғалімнің, оқытушының сапасымен анықталатындығына сүйене отырып, төңкерілген оқыту оқытушыларды кәсіби дамуға, жұмыс әдістерін жетілдіруге, стратегияларды кеңейтуге, жаңа білім беру технологияларын енгізуге ынталандыратын сапаны арттырудың тиімді әдісі болып табылады. Әдістің артықшылығы-оның икемділігі, әр мұғалімнің әр нақты жағдайда оның мақсаттарына сәйкес келетін нұсқаны қолдану мүмкіндігі. Бұл дәріс мәтіндерін дәстүрлі дауыстаудан арылуға және шығармашылық, практикалық мәселелерді, бірлескен жобалардың нәтижелерін талқылау үшін аудиториялық сабақтарды пайдалануға мүмкіндік береді. Аудиториялық уақытта жұмыстың белсенді түрлерін қолдану оқу процесінің барлық қатысушылары арасындағы эмоционалды қатынастардың дамуына ықпал етеді, оқытудың интеллектуалды және шығармашылық компонентін нығайтуға және білім беру процесінің сапасын арттыруға жағдай жасайды. Талқылау, пікірталас жүргізу, дәлелді сөйлеу және іскерлік ойынға қатысу сияқты әдістер арқылы студенттің жеке тәжірибесінің құрылымына жаңа білімді енгізу механикалық есте сақтаудың орнына семантикалық белсендіруге ықпал етеді және оқу нәтижесінің ұзақтығын қамтамасыз етеді [8]. Тиімді ұйымдастырылған аудиториядан тыс жұмыс студенттерде тәуелсіздікке, бастамашылыққа, өзін-өзі тәрбиелеуге, әлеуметтік жауапкершілікке тәрбиелейді.

Төңкерілген оқыту студенттердің деңгейін ескере отырып, тапсырмалардың көлемі мен күрделілігін біртіндеп арттыруға және ақпараттық технологиялардың арқасында аудиториядан тыс жұмыстың әр кезеңінде бақылауды ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Егер студенттер игеруі керек ақпарат бірнеше есе көп болатындығын ескеретін болсақ, төңкерілген оқыту мақсатқа жетудің тиімді әдісі болады, өйткені аудиториялық уақыт тең болған жағдайда студент сапалы өзіндік жұмыс жағдайында әлдеқайда көп теориялық ақпарат пен практикалық дағдыларға ие болады. Сонымен қатар, студент оқу материалдарын бірнеше рет қайта қарап немесе қайта оқи алады, өзіне ыңғайлымақта, ыңғайлы жерде жұмыс істей алады, мұғалімге сұрақ қойып, жібере алады.

Оқу процесіне төңкерілген сынып технологиясын енгізу оқытушылардың жұмысын қиындататынын, жаңа педагогикалық әдістерді меңгеруді, болашақ түлектердің мамандығының ерекшеліктерін зерделеуді, жаңа материалдар дайындауды, мультимедиялық контент құруды талап ететінін атап өту қажет деп санаймыз; бірақ бұл жұмыс студенттерді даярлау сапасын арттырумен өтеледі.

Әдебиеттер тізімі

1. Johnson L., Adams Becker S., Estrada V., Freeman A. Отчет NMC Horizon: высшее образование - 2015 // Остин, Техас: New Media Consortium, 2015.
2. Dumont A., Berthiaume D. La pédagogie inversée. Enseigner autrement dans le supérieur avec la classe inversée. - De Boeck Supérieur s.a., 2016. -P. 235.
3. Mazur E. Peer instruction: A User's Manual // Prentice-Hall, Upper Saddle River, NJ, 1997.
4. Bergmann J., Sams A. Flip your classroom: reach every student in every class every day // Washington, DC: International Society for Technology in Education, 2012.
5. Мандель Б.Р. Современные и традиционные технологии педагогического мастерства: учебное пособие для магистрантов / М. - Берлин: Директ-Медиа, 2015. - 260 с.
6. Соловьев В.П., Перескокова Т.А. Организация учебного процесса для повышения качества образования // Высшее образование сегодня. - 2014, №10. - С. 2-6.
7. Bishop J.L., Verleger M.A. The flipped classroom: a survey of the research // Atlanta: ASEE National Conference Proceedings, 2013.
8. Захарова А.В. Опыт организации образовательной деятельности в условиях перехода вуза к оригинальным образовательным стандартам / М: Высшее образование сегодня. Издательство: ООО «Издательская группа «Логос» № 9, 2012. -С. 14-20.

ӘӨЖ 94(574)

ҰЛЫ ДАЛА КӨШПЕНДІЛЕРІНІҢ КИІМ ҮЛГІСІ

Бимаканова З.Ш.,

тарих ғылымдарының кандидаты, профессор

e-mail: bimakanova1956@mail.ru

Хайрболды Д.,

4 курс студенті,

М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті

Петропавл қ., Қазақстан

e-mail: d.k_03@mail.ru

Андатпа. Бұл мақалада Ұлы дала көшпенділерінің киім үлгісі, атап айтқанда киімдерді безендіруде қолданылған стильдер, әшекей-бұйымдар, сонымен қатар Алтын адамның табылған орны, оның киім үлгісінің ерекшелігі және Пазырақ қорғанынан табылған тарихи ескерткіштер жайлы сөз қозғалады.

Мақала көшпенділер тарихын, олардың өмір сүру салтындағы және киім үлгісіндегі ерекшелігін жетік меңгерген, сонымен қатар ата-бабаларымыздан қалған мұраны дәріптеп, насихаттайтын жас ұрпақты тәрбиелеуге және бұл тақырып бойынша ары қарай жұмыс жасап, жаңадан сапалы да, керекті материалдарға қол жеткізетін тұлға қалыптастыруға өз үлесін қосады.

Кілт сөздер: көшпенділер, киім үлгісі, стиль, тарих, қазақтар, ұлттық киім, дәстүр, киім-кешектер, көшпелі халық, ескерткіш, әшекейлер.

Аннотация. В данной статье рассматривается мода кочевников Великой степи, в частности здесь говорится о стилях, использованных при оформлении одежды, орнаментах, а также о месте находки Золотого человека, об особенностях его одежды, об исторических памятниках, найденных в Пазарыкском кургане. Статья будет способствовать

воспитанию подрастающего поколения, в совершенстве владеющего историей кочевников, их особенностями образа жизни и стиля одежды, а также популяризирующего и пропагандирующего наследие наших предков.

Ключевые слова: кочевники, мода, стиль, история, казахи, национальная одежда, традиция, кочевой народ, памятники, украшения.

Abstract. This article discusses the fashion of the nomads of the Great Steppe, in particular, it talks about the styles used in the design of clothing, ornaments, as well as the place of the discovery of the Golden Man, about the features of his clothes, about historical monuments found in the Pazaryk kurgan.

The article will contribute to the education of the younger generation, who perfectly knows the history of nomads, their lifestyle and style of clothing, as well as popularizing and propagandizing the heritage of our ancestors.

Keywords: nomads, fashion, style, history, kazakhs, national dress, tradition, nomadic people, monuments, jewelry.

Ұлы дала көшпенділерінің тарихы қазағымыздың киім тарихымен тығыз байланысты. Осы орайда қазақ киімінің тарихы көшпелі халықтардың материалдық және рухани құндылықтарының қалыптасуы туралы түсінік беретінін атап өткен жөн. Көптеген ежелгі жылнамаларда, ғалымдар мен саяхатшылардың тарихи очерктерінде, далалық экспедициялардың есептері, сонымен қатар мұражай экспонаттарының үлгілері костюмдердің бай және көркем орындалуын көрсетеді. Сондай киім-кешектерде тарихи, экономикалық, әлеуметтік және климаттық жағдайлар, ежелгі дәстүрлер, басқа мәдениеттер мен костюмдер кешендерінің әсері айқын көрінеді [1].

Қазақтың ұлттық киімі ғасырлар бойы қалыптасқан және айналадағы ортаға – желді, аязды болып келетін аңызқақ даладағы тіршілікке бейімделген халық мұрасының құрамдас бөлігі болып табылады. Оның қарапайымдылығы, үйлесімділігі, жүріп-тұруға қолайлылығы – басқа жұрттардың киім-кешегі секілді әуел баста адамның тәнін жауып, мағынасыз және ойдан шығарылған ғаламаттардан, ал кейіннен денені ыстық-суықтан, қуаң желден, әсіресе мал айналасында болатын маса-шыбыннан қорғауға қажет болғандығын аңғартады [2, 7].

Киімді әшекейлеу, жағасына, өңіріне, етек-жеңіне кесте тігіп, оқа бастыру, зерлі жиектер жүгірту, киімді безендіруге қымбат металдар мен асыл тастардан түзілген әшекейлерді пайдалану – көбіне әсемдікке құштарлықтан емес, дала қауымында жеке меншіктің пайда болуымен байланысты үстемдік етушілердің байлығын, әлеуметтік өмірдегі алатын орнын баса көрсету қажеттігінен туған болуы ықтимал. Өйткені, даланы мекендеп, үнемі малмен бірге көшіп-қонып жүрген елдің де, кедейшіліктің тауқыметін көп тартқан егіншілердің де сәндік құруға уақыты да, қаржысы да жете бермесе керек. Халық арасында кең тараған «сұлуынан жылуы» деген сөз де сол көне заманнан қалған болуы мүмкін.

Өйтседе, киім кешекті әшекейлеу бірте-бірте ғасырлар өткен сайын қалыптасқан дәстүрге айналады да әрбір ұрпақтың талғамына лайық өмір талқысынан өтіп, ұлттық киімінің бөліп қарауға болмайтын және оның өзіндік ерекшеліктерін баса көрсететін ыңғайластығы болып қала берген [2, 7].

Біздің ата-бабаларымыз, сақтар, ежелгі уақытта дәстүрлердің байлығымен және тамаша жауынгерлік қасиеттерімен танымал болған. Шыдамды да батыл сақтар бірнеше күн қатарынан атқа мініп, басын аттың жалына қойып ұйықтай алатын. Сақтардың киімінің мәдениеті туралы археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелері және ежелгі

шежірешілердің мәліметтері бойынша пайымдауға болады, мысалы Есік қорғанынан табылған, әлемге әйгілі Алтын адам туралы сөз қозғасам, Алтын адам киімі 4 мыңға жуық алтын әшекейлермен безендірілген. Әшекейлер барыс, бұлан, таутеке, арқар, ат және түрлі құс бейнелерін беретін «хайуанат нақышында» жасалған. Бас сүйектің сол жағынан жаһұт тастармен әшекейлеген алтын сырға табылды. Бас киімі кейінгі қазақ киімі үлгілеріне ұқсас, биік, шошақ төбелі, ұзындығы 70 см шамасында. Мойнында дөңгелек жүзік сияқты алтын алқа, іш көйлегі, көкірегіннің тұсы, жеңі алтын тоғалармен өрнектелген, саусағында екі алтын жүзік, камзолы құрастырмалы ауыр белбеумен буылған. Белбеуге аңға ұқсас бейнелер, 16 тоға жапсырылған, оң жағында қызыл қынапты ұзын семсер, сол жағында алтын пластиналар жапсырылған қынға салынған темір қанжар – ақинақ, шалбар балағы да алтын тоғалармен әшекейленген.

Қорған қазбалары Қазақстанды V ғ. мекен еткен ежелгі тайпалардың мәдениеті, өнері, діні жайлы құнды деректер берді.

Киім үлгісі, жерлеу рәсімі, Алтын адамның Жетісу жерін мекендеген сақтардың көрнекті елбасының ұлы немесе жас көсем, әскербасы екенін айқын көрсетеді [3, 54-64]. Сонымен бірге сақ костюміндегі былғары белбеу, былғары шалбар және киіз етік, ең алдымен, атқа мінудің және көшпелі өмір салтының ыңғайлылығын көрсетеді. Сақ киіміндегі металл айылбастары тек зергерлік бұйым ғана емес, сонымен қатар қауіпсіздік үшін де қызмет еткен.

Түрлі аңдардың бейнелері түріндегі қымбат металдардан жасалған декор «аң стилі» деп аталады, сондай-ақ ол сақ мәдениетінің ірі мұраларының бірі болып табылады. Сақ кезеңіндегі аң бейнелері үштік әлем (яғни құс, тұяқты жануарлар, жыртқыш) мен тіршілік арасындағы сабақтастық идеяны тудыру негізінде қалыптаса керек. Сондай-ақ аң стилі өз кезеңіндегі өрнектердің алдыңғы қатарында болды [4, 183-195].

VII-VIII ғасырларда қалыптасқан «аң стилі» сақ өнеріне тән туындылардың шоғырын қалыптастырды. Олар: жыртқыш аң, мүйізі шиыршықталған арқар, төрт тұяғымен тіреп тұратын тұяқты жануарлар, жыртқыш құс, гриф немесе құлағы ұзын грифон, мүйізі ағаш бұтақтар түріндегі бұғылар және мүйізі арқасына дейін жайылған қырынан жатқан тау ешкілер бейнелері еді. Демек, ағаш пен сүйекті ою арқылы «аң стиліне» тән кескіндемелерді жасағаны белгілі болды.

Қазақстан мен Алтайдан табылған сақтардың киімдері туралы сөз қозғасам, жерленген адам жағасы жоқ, қысқа былғары шекпен (кафтан) киген. Сақталған тері бөліктеріне қарағанда ол қоңыр немесе қызыл түске боялған. Бастапқы қалпының жақсы сақталуы бойынша шекпен оңнан солға қарай иіліп, тізеге жетпегені анықталады. Осылайша, Есік қорғанынан табылған шекпеннің өлшемін зерделей отырып, қорғанға 46-48 жас шамасындағы әйел жерленгені анықталды.

Екінші Пазырық қорғанынан қысқа шекпен (ұзындығы 90 см) қалдықтары табылды. Бұл шекпен бұлғынның терісінен тігілген. Оның сыртқы жағы күдерімен ерекшелінеді. Шекпен артқы жағында және етегінде алтын айылбастары бар былғары аппликациялармен безендірілген [5].

Алтайлықтардың киізден жасалған бұйымдары, кілемдері және жоғарғы сапалы матадан тігілген киімдері жергілікті жерде дайындалғаны зерттеушілермен дәлелденген. Табылған бас киімдер мен шапандардың маталары мен тігу әдіс-тәсілдері бір. Киімдерді әшекейлеуге қолданған ою-өрнек мәнері мен былғарыдан ойылып, алтынмен қаптап жасаған түймелерді қолдану сақтарға ғана тән мәнер. Ассирия, Вавилон, Мидия елдерінің жоғары сапалы маталары мен кестелеу мәнері археология қазба жұмыстары кезінде табылмаған. Сақ киім үлгілері мен қолөнерінде қолданған ою-өрнек элементтері мен түрлі сападағы маталар жергілікті жерде дайындалған [6].

Сақтар мемлекеті ыдырағаннан кейін Қазақстан аумағында жаңа мемлекет –

ғұндар мемлекеті құрылды. Ғұндар көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан, батыл жауынгерлер және тамаша шабандоздар болған. Ежелгі тарихшылар ғұндардың тұрмысы туралы: «Теріден тігілген киім киеді, киізге отырады және киізбен жамылады» деген екен. Археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған мата кескіндері, кілемдер, зергерлік бұйымдар ғұндардың тұрмыстық заттарды жасау шеберлігінің жоғары деңгейін дәлелдейді. Ғұндар жылқыларға ерекше мән берген, «Жылқы – ер адамның қанаты» деген қанатты сөз бізге сол дәуірден келді. Ғұндар сақтардың, яғни ата-бабаларының киімдеріне тиесілі дәстүрді лайықты сақтап келді. Биік бас киімдер, шебер безендірілген сыртқы киімдер, тоқылған жейделер, лақтың немесе құлынның терісінен жасалған шалбарлар, былғары етік сапалы материалдардан жасалған [1].

Ғұн мемлекеті тарихқа енгеннен кейін Қазақстан аумағында неғұрлым қуатты түркі мемлекеті қалыптасты. Түріктер Тәңірге табынған – аспанда өмір сүретін көрінбейтін рух. Ежелгі түркілер оны «мәңгілік көк аспан» немесе «Тәңір хан» деп құрметпен атаған.

Түркілер жүн тоқып, өздеріне киім, аяқ киім, бас киімдер тікті. Шашақтар немесе бахрома (түркі сөзі) – киім, перделер, кілемдер, төсеніштердің декоры – ежелгі Мысырдан бері барлық халықтарға белгілі. Түркілер шашақты барлық жерде пайдаланды: киіз үй, кілем, үй тоқымасы, мерекелік киім, аяқ киім, сонымен қатар шашақпен былғарыдан жасалған бұйымдар, атқа арналған көрпелер және т.б. безендірілген [7].

Түркі мемлекетінің өрлеуі кезеңінде көшпенділердің костюмі композициялық және конструктивті шешімдер тұрғысынан күрделене түсті. Ұлы Жібек жолының гүлденуімен және отырықшылықтың алғашқы белгілерінің пайда болуымен бас киім, киім-кешектер, аяқ киім, басқа да аксессуарлар өзгерді. Сонымен қатар, қолданылатын материалдың ассортименті және оның түс спектрі кеңейді. Киізбен қатар түйе жүнінен жасалған киімдер де көбейе бастады және киімдегі жұқа өңделген терімен қатар мақта, жібек, зығыр маталар пайдаланылады. Киім жасау технологиясы мен безендіру техникасы жетілдірілді [1].

Ойымды қорытындылай келе, мен көшпенді халықтардың киімін егжей-тегжейіне дейін жете білетін адамдар барда жоспарлы түрде кең көлемді далалық экспедициялар ұйымдастырып, әлі де болса кездесетін киім нұсқаларын жинай беруді, ел ауызындағы мәліметтерді жазып алумен қатар жүргізе берген жөн деп санаймын.

Әдебиеттер тізімі

1. Калиев А. Ұлы Дала көшпенділерінің костюмі. // World Discovery Kazakhstan журналы. – №01(12) 2007 ж.
2. Жәнібеков Ө. Қазақ киімі. // Эксклюзивті кітап Алматы: Өнер, 2005 ж. – 164 бет.
3. Ақышев К. «Алтын адамның костюмі және катафрактарийдің мәселесі» // «Сібір мен Орталық Азияның ежелгі тайпаларының әскери ісі» жинағы, - Новосибирск, 1981 ж.-200 б.
4. Ақышев К. Сақ заманының жаңа көркем қола бұйымдары. // «Археологиялық деректер бойынша Қазақстанның өткені» жинағы – Алма-Ата, 1976. – 236 б.
5. Өмірбекова М.Ш. Сақ (скиф) тарихы мен мәдениеті. Оқу құралы, -Алматы: «Зият Пресс», 2004 ж. –112 бет.
6. [Электронный ресурс] (Код доступа) https://dzen.ru/a/XztRCq_w4H2hXIGC
7. [Электронный ресурс] (Код доступа) <https://www.instagram.com/p/CTzxt-yqKLD/>

ӘӨЖ 94(574)

**ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ИНТЕРАКТИВТІ ОҚЫТУДЫҢ
МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ***Кусайнова М.А.,**PhD, профессор**Абдильдина А.А.,**4-ші курс курсанты**ҚР ИМ Б.Бейсенов атындағы Қарағанды Академиясы**Қарағанды қ., Қазақстан*

Жоғары оқу орындарындағы білім берудің басты мақсаты нәтижеге бағдарлау, білім беру процесін студенттің жеке тұлғасына бағыттау, ал білім беру әдістерін тұлғааралық қарым-қатынастарға бейімдеу болып отыр. Шеберлік пен әр түрлі дағдыларды қалыптастыруға бағытталған білім берудің белсенді әдістерінің мақсаты студенттері шешуі барысында әр түрлі шеберліктер мен дағдыларды өздері игеретін есептерді шешуге үйрету [1].

Заманауи және интерактивтік әдістемелерін сабақ барысында пайдалана отырып сабақтың сапалы әрі қызықты өтуіне ықпалын тигізуде. Инновациялық білім беру дегеніміз - білім беру ісін дамыту, пәндердің мәнін тереңдетуге, білім берушының кәсіптік шеберлігін арттыруға басқа жаңа технологияларды енгізуге, пайдалануға және шығармашылық жұмыстар жүргізуге бағытталған.

Интерактивті білім беру әдісі студенттерге оперативті ойлау қасиеттерін дағдыларын қалыптастыруға көмектеседі, ең бастысы, клиникада жұмыс істеу жағдайында тиімді әрекет етуге сенім пайда болуына жәрдем деседі. Яғни, белсенді білім беру әдісін қолдану дәрістер мен семинар сабақтарында алынатын білім теорияны тәжірибемен байланыстыруға көмектеседі. Интерактивті білім беру әдісінің тағы бір артықшылығы – оқу ұстанымын білім алушылардың белсенді араласуы нәтижесінде бір сағаттық сабаққа сыйғызуға болады. Студенттерді білім берудің сапасын, тиімділігін арттыру әртүрлі тақырып және жағдай бойынша білім беру әдісін дұрыс таңдай білу және қолданумен тікелей байланысты, сонымен қатар, оқу үрдісінің барысында субъект-субъекттік қатынасты қамтамасыз етумен негізделеді. Студенттерді білім берудің қазіргі шарттары инновацияларды, жаңалық және жаңа кәсіп пені енгізу қажеттілігімен ерекшеленеді. Берілген білім беру әдістері студенттерде клиникалық және тез ойлау қабілеттерін дамытады, шығармашылық және заманауи жұмыс тәжірибесін қалыптастырады, компетенцияларын жетілдіреді, озық жұмыс істеуге үйретеді, тек қатысушы емес, сонымен бірге, білім берушыны да дамуға жігерлендіреді. Анықталғандай, белсенді білім беру әдістерін қолдану барысында өздерінің айтқандарының 80% пайызын, ал өздерінің істегендерінің 90% пайызын есте сақтайды.

Қазіргі заманғы интерактивті технологиялардың қарқынды дамуы әлемде білім беруді рационализациялау мен тиімділігін арттырудың мүмкіндіктері жылдан жылға артып келеді. Біздің ойымызша, интерактивті сабақтарда мұғалімнің белсенділігі төмендейді [1]. Интерактивті сабақтың ерекшелігі бұл студенттер орындайтын интерактивті жаттығулармен тапсырмалар білім берудің негізгі компоненттері болып табылады.

Интерактивті білім беру әдістері білім беру, білім беру, дағдыларды қалыптастырып қана қоймай, маманның дамуына ықпал ете отырып, мәселелерді шешуге ықпал жасай отырып жанжақты дамыған шығармашыл және жақсы коммуникативті дағдылары қалыптасқан тұлға қалыптастырады. Интерактивті әдістер білім беру теориялық білім алу кезінде, іске асырылуы қажет [2]. Интерактивті білім беру ерекшеліктері: Интерактивті негізде оқу мақсаты – білу емес, үйрене білу. Осы интерактивті білім беру нәтижесінде студенттерде қалыптастыратын интеллектуалды дағдылар деңгейіне қарай жіктеуге болады.

Интерактивті білім беруда білім алушылар келесідей білім, білік, дағды, машықтарға үйренеді: терең ойлану, жеке рефлексиялық қабілеттерді дамыту; өз идеялары мен әрекеттерін талдау және оларға баға беру; ақпаратты өздігімен түсініп, оны таразылап, екшеп, оның ішінен керектісін таңдап алу; ақпаратты жан-жақты талдау; өздігімен жаңа түсінік пен білім құрастыру; оқу барысында жеке басының құндылықтары мен сенімдерін қалыптастырып, белсенді өмірлік ұстанымды ұстану; пікірталастарға қатысып, өз ойы мен пікірін дәлелдеу; басқа да балама пікірлерді ескеру; - шешім қабылдау және қиын мәселелерді шешу; ортақ жұмысқа белсенділік таныта білу; басқалармен тиімді қарым-қатынас құру, өзара әрекеттесу; үйренушілер ұжымына ортақ бірлесе жұмыс жасаудың рухани және моральдік ережелерді қабылдау; студенттік топты ұжым ретінде қабылдау.

Белсенді білім беру әдісі бірлесе үйрену идеяларын ұстанғандықтан, бұл жерде әсіресе бірлескен топтық жұмыс әдістерінің маңызын баса айту керек: олар өзін-өзі мен басқа адамдарды танудың тиімді құралы болып табылады, дүниетаным қалыптастырып, тұлғаның өзіндік дамуы мен басқалардың іс-әрекеттері мен олардың себептерін түсінуге ықпал жасайды. Топтық жұмыстар барлық үйренушілердің жұмысқа белсене қатысуын қамтамасыз етеді. Мұндай жұмыста студенттер өздерінің коммуникативтік дағдыларын іс жүзінде қолданады [3].

Қорыта келгенде, интерактивті білім беру әдістемесінің дидактикалық мүмкіндіктері мол. Ақпарат беру үрдісі білім берушы мен студенттің өзара әрекет ұстанымы бойынша құрылған. Бұл әдістеме бойынша үйренушіден оның белсенділігі, алған мәліметтерді шығармашылықпен қорытындылай алуы талап етіледі. Интерактивті білім беру үрдісінің межелері: пікірталастар; түсіндірудің еркіндігі; дәріс санының аздығы; семинар сабақтар санының көп болуы; студент бастамасы; топ, ұжым болып шешетін тапсырмалар; семестр барысындағы тұрақты бақылау, жазба жұмыстарының орындалуы.

Әдебиеттер тізімі

1. Азимов Э. Г., Щукин А. Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). М.: Икар, 2009. С. 128
2. Бенин В.Л. Культура и образование. Уфа: Изд-во Башк. пед. ун-та, 2017. С. 129.
3. Кенжанова А.М. Бастауыш сынып мұғалімі мен оқушылар арасындағы қарым-қатынас стилін қалыптастыру: п.ғ.к. ғыл. дәреже. алу үшін жаз.дисс. автореф. -Тараз, 1999. -34 б.

ӘӨЖ 003.51

ЖАРНАМА МАТЕРИАЛЫНДА ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫ МЕН ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ МЕДИА ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМУ

*Таженова Г.С.,
PhD, аға оқытушы,*

*Лебайева А.,
магистрант*

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Алматы қ., Қазақстан

e-mail: Lebaevaaray01@gmail.com

Аңдатпа. Мақалада жоғары сынып оқушылары мен жасөспірімдер аудиториясына бағытталған жарнамалық коммуникацияның ерекшеліктері, сондай-ақ жарнамалық әсердің ықтимал салдары келтірілген. Медиа білім беру процесінде жоғары сынып оқушыларының

сыни ойлауын дамыту, зерттеу жұмысымыздың бөлігі ретінде ақпарат көздерімен жеке тұлғаның жұмысы, қажетті пайдалы ақпаратты іздеу тәсілдерін үйрету, ақ және қара ақпаратты ажырату, кейбіреулердің зиянынан қорғау механизмдерін білу мәселелері қарастырылады.

Кілт сөздер: медиа білім, жарнама, медиа құзыреттілік, балалар, жасөспірімдер.

Біз жарнаманың өміріміздегі рөлін түсінеміз бе? Кім таңдау жасайды, қай компанияның өнімдерін сатып алу керек, тіпті бізге қажет пе: біз өзіміз бе, әлде бізге осылай көрінеді ме? Жүздеген жарнамалық хабарламалар бізге не кию керектігін, қалай көріну керектігін, не жеу керектігін және не ішу керектігін «кенес береді». Әрине, өндірушілер тауарларды тек ересектерге ғана емес, жасөспірімдерге да жарнамалайды.

Жоғары сынып оқушылары мен жасөспірімдер аудиториясына бағытталған жарнама үшін қандай бұқаралық ақпарат құралдары мен басқа арналар қолданылады? Ең алдымен, бұл әлеуметтік желі. Оқушы орташа есеппен 20 минуттық теледидарлық немесе әлеуметтік желідегі жарнаманы көреді. Сонымен қатар, жарнама мектеп оқушылары мен жасөспірімдерге балалар журналдары, қалқандар, плакаттар, көшелердегі созылу белгілері мен белгілер, өнімді орналастыру және тауарларды орау арқылы жүгінеді. Интернеттегі жарнама-бүгінгі күнге дейін ең қарқынды дамып келе жатқан жарнама алаңы. Қазақстанда үй интернетін 8-17 жас аралығындағы төрт миллионға жуық бала пайдаланады, яғни барлық мектеп оқушыларының шамамен 40%. Интернет-жарнама сайттың ойын-сауық мазмұнына еліктейді, сондықтан көбінесе оқушы оны тани алмайды. Бұл, мысалы, ойындардағы жарнама (сияқты кинодағы өнімді орналастыру) және промо-ойындар (белгілі бір өнімге немесе брендке арналған Тәуелсіз ойындар), оқушылардың ойын-сауық және танымдық сайттар. Жарнама берушілер сонымен қатар танымал әлеуметтік желілер мен виртуалды клубтардағы парақшаларында оқушыларды күтеді – балалар белгілі бір шеңберге жататындығын сезінеді. Сонымен қатар, көптеген компаниялар өз тауарларына сән жасау үшін әлеуметтік желілерді, чаттарды, форумдар мен блогтарды buzz marketing («ауызша сөз») құралы ретінде пайдаланады: белгілі бір топтағы ең «керемет» және белсенді балалар музыканы, киімді және басқаларды жарнамалауға (ақысыз немесе ақылы негізде) тартылады өз мысалымен жасөспірімдерге арналған өнімдер, оң пікірлер. Ойын жанры әзірлеушілерге жарнаманы орналастыру үшін көптеген тривиальды емес қимылдарды ойлап табуға мүмкіндік береді: ертегілер, бояу беттері, комикстер және ойындар түрінде беріледі.

Оқушы көретін әлеуметтік желі жарнамалардың көпшілігі фаст-фуд, газдалған сусындар мен тәттілерді жарнамалау болып табылады, ал дұрыс тамақтану жарнамасы 4% құрайды. Фаст-фуд мейрамханаларының желілері жыл сайын жарнамаға үш миллиард доллардан астам қаражат жұмсайды, тек бұқаралық ақпарат құралдарындағы жарнамаларға ғана емес, сонымен қатар жаңа фильмнің немесе сериалдың шығуына байланысты байқауларға, клубтарға, ойындарға, тегін ойыншықтарға және синтетикалық өнімдеріне. Жарнамалардағы бөліктер көбейіп келеді. Мұндай агрессивті маркетингтің нәтижесі-АҚШ пен Канададағы 10-15 жастағы әрбір төртінші бала артық салмақтан зардап шегеді. Әрине, семіздікті дамыту үшін бір жарнаманы кінәлауға болмайды, дегенмен ол жоғары калориялы өңделген тағамдарды теріс пайдалануға, порциялардың көбеюіне, физикалық белсенділіктің төмендеуіне және отбасылық тамақтану дәстүрінің өзгеруіне ықпал етеді.

Жарнама қалай тамақтануға және не киінуге кеңес беріп қана қоймайды, сонымен қатар белгілі бір гендерлік стереотиптер мен басқа да әлеуметтік көзқарастарды таратады, өзіндік «өмір сабақтарын» береді. Барби қуыршағының жарнамасы қыздың бірдей әдемі, бірақ сонымен бірге пропорционалды емес арық

болуға деген ұмтылысын тудырады. Көптеген жасөспірімдер өздерінің құрдастары арасындағы танымалдылық дәрежесін, әлеуметтік баспалдақтағы позициясын оларды қоршап тұрған брендтермен бағалайды. Ғасырлар бойғы жасөспірімдердің өзіне деген сенімсіздік кешенін және құрдастар тобындағы позициясын нығайтуға деген ұмтылысты қолдана отырып, корпорациялар оқушыларды «атақты» болу үшін олардың тауарларын сатып алу керек деп сендіреді. Энергетикалық сусындардың жарнамалық хабарламасы-бұл мінез-құлық ережелері мен нормаларына ашық наразылық, сусынның әсерінен «өзгертілген» күйде өз құмарлықтарын ашық білдіру. Жарнаманың мәтіні мен ұрандары өздері үшін: «енді өзіңізді ұстай алмасаңыз!, ішінде дауыл болған кезде, тоқтау мүмкін емес пе, бұл сенің қаныңдағы от!». Өнімнің денсаулыққа тигізетін зиянын ескермесе де, жарнаманы психологиялық тұрғыдан орнату ата-аналардың алаңдаушылығын тудырмайды. Жасөспірімнің ересек өмірін басқалардың мойындауына үлкен қажеттілік бар, ол балаларға тиесілі болудан бас тартады. Бұл жағдайда оны жарнама барлық жағынан қолдайды. Тәуелсіз, жетілген сатып алушылар ретінде жасөспірімдерге деген көзқарасымен маркетингтік бақылаушы күштерді (ата-аналарды) бейтарап күйде қарауына әсері тиіп, осылайша оқушыларды дене бітімі, жыныстық қатынас, тұлғааралық қатынастар және зорлық-зомбылық туралы стереотиптерді қайталайтын жарнамалық хабарламалармен байланысқа түсіреді.

Жасөспірімдердің ересек жасқа жетуінің ең оңай, бірақ ең қауіпті тәсілі-ересек адамның сыртқы белгілеріне еліктеу. Темекі шегу, алкогольдік ішімдіктерді қолдану, ересектердің сәніне, қыздарда – косметикаға деген ұмтылыс, Флирт әдістері, ойын-сауық әдістері. Энергетикалық сусындардың жарнамалық роликтерін еске түсірсек: «қорқыныштарды, күмәндарды тастаңыз, ішіңізде от жағыңыз, шешіңіз, әрекет етіңіз! Мұнда осы ұрандармен авторлар жас жігітті өзіне ұнайтын қызбен танысуға шақырады. Темекі және алкоголь өнеркәсібі ұзақ жылдар бойы брендке деген адалдықты оятуға үміттеніп, жастарға көптен бері жүгініп келеді. Олар жыл сайын жаман әдеттерден бас тартатын немесе темекі шегу, алкогольмен туындаған аурулардан өлетін мыңдаған адамдарды ауыстыру үшін қатарларын үнемі «жалдаушылармен» толықтыруы қажет етеді. Темекі өнеркәсібі өз өнімдерін темекі шегу тартымды сипаттамалармен, мысалы, «күшті», тәуелсіз, тәуекелге баруға дайын болатындай етіп жарнамалайды. Жарнама әсіресе жастарға танымал журналдарда, мектептердің жанында (аялдамаларда, супермаркеттерде) орналастырылған, демеушілік рок концерттер мен спорттық іс-шаралар, көркем фильмдерде ашық жарияланады (мысалы, танымал кейіпкердің темекі шегуі).

Сонымен, бірінші тезиске сәйкес, жарнама мен тауарлар оқушы өзін күшті, тәуелсіз сезінуге, өзінің өмір сүру кеңістігін басқаруға деген ұмтылысын жүзеге асыруға көмектеседі. Оқушы бұл қажеттілікті қанағаттандыра алады, мысалы, сайттардың қалай жұмыс істейтінін білу, әр түрлі модельдер арасында таңдау жасау, оқушылар ересектерден ептілік пен тапқырлықта жоғары болатын жарнамаларды қарау.

Әрине, психологтар жарнама шынымен қолайлы психологиялық нәтижелерге әкелуі мүмкін бе деп ойлады. Бұл дегеніміз, егер оқушы белгілі брендтің кроссовкаларын сатып алса, онда оның өзін-өзі бағалауы артады дегенді білдіре ме? Алайда, жарнаманың өзіндік құндылық сезімін бұзатын кемшілігі бар. Кейбір отбасылардағы қолдау мен жауапкершілік арасындағы алшақтық өте үлкен. Тым көп оқушылар мен жастар әділетсіздік сезімінен зардап шегеді, өйткені олар жаңалықтарға ілесе алмайды.

Жақында мәдениеттанушылар танымал мәдениеттегі ересектерге қарсы құбылысты атап өтті. Ол нені білдіреді? Жарнамалар, көптеген басқа медиа хабарламалар

сияқты, ересектерді құрметтемеуге жол берілмегендіктен, көптеген жарнамалардағы, жасөспірімдер сериалдарындағы және бағдарламалардағы ересек кейіпкерлер жиі мазақ болады, осылайша ата-аналардың беделіне нұқсан келтіріліп, отбасылық құндылықтар бұрмаланады. Сонымен, егер біздің оқушыларымызға шексіз жарнама ағыны түссе ше? Оқушыларға жарнаманы көруге тыйым салу керек пе? Жасөспірімдер баспасөзін оқуға рұқсат бермейміз бе? Өздеріңіз білетіндей, кез-келген әлеуметтік мәселені тек тыйымдармен шешу мүмкін емес. Нарықтық экономика жағдайында, мемлекет субсидиялайтын федералды арналардағы Оқушылар бағдарламаларының өте шектеулі санын ескере отырып, олар жарнамаға тәуелді болып отыр. Оқшаулау тәсілі шынайы еместігін көрсетеді.

Мүмкін, жарнама оны сауатты қолданған жағдайда отбасы үшін пайдалы оқу құралы бола алады ма? Шынында да, жарнама экономика, саясат, мәдениет және өмір салты, психология сияқты маңызды аспектілерді көрсетеді. Оқушыға арналған жарнама қоғаммен танысудың қарапайым моделі екенін жоққа шығаруға болмайды. Сондықтан ата-аналар мен мұғалімдер жарнаманы оқушылардың әлем туралы білімін дамыту және әлеуметтік рөлдерге бейімделу құралы ретінде қолдана алады.

Әрине, қазіргі оқушылардың аз оқып, көп нәрсені, соның ішінде жарнаманы көруі ұят. Көбінесе әдепсіз, жеке шекарасыз жиікездеседі. Алайда, жарнамаға тәуелділік деп аталатын нәрсе оқушының көкжиегі мен жалпы дамуына кері пропорционалды – бұл факт. Сондықтан жарнамадағы заңдар мен этикалық нормаларды сақтаудан басқа, ата-аналардың не көретіні, қалай айтылатыны және не істейтіні өте маңызды. Ата-аналардың балаларымен диалог жүргізуі және бұқаралық ақпарат құралдары насихаттайтын материалистік құндылықтарға күмән келтіруі өте маңызды.

Белсенді ғана емес, сонымен қатар теледидар экранының алдында бірлескен отбасылық демалыс үлкен тәрбиелік әлеуетке ие. Ата-аналар балаларының жарнамаға деген көзқарасы, жарнамалық хабарламалардың нақты және ықтимал әсері туралы ойлануы керек, ең бастысы, баламен тәуелсіз, парасатты, жауапты және шығармашылық тұлғаны дамытудың алғашқы қадамдарының бірі болатын жарнаманың қалай және қандай мақсатта жұмыс істейтіні туралы оқыту диалогын құру керек.

Әдебиеттер тізімі

1. 2021, «сыни ойлаудың жеті философиялық салдары: тақырыптар, вариациялар, импликациялар», Кіші Даниэль Фаско және Фрэнк Фэйр (ред.), Сыни тұрғыдан ойлау және логикалық пайымдау: теория, даму, оқыту және бағалау, Лейден: Брилл, 9-30 ББ. doi: 10.1163/9789004444591_002
2. 2020, «компьютерлік томография: сыни ойлауды бағалауға арналған сыни шолу», бейресми логика, 40 (3): 489-508. [Онлайн режимінде қол жетімді https://informallogic.ca/index.php/informal_logic/article/view/6243]
3. 2021, «зерттеу: дәлелді пайымдауды үйрету», Даниэль Фаско, кіші және Фрэнк Фэйр (ред.), Сыни тұрғыдан ойлау және логикалық пайымдау: теория, даму, оқыту және бағалау, Лейден: Брилл, 31-46 ББ.
4. Мельников Д. Н., 2022.
5. Федоров А.В. Медиаобразование: вчера и сегодня. М.: Изд-во МОО ВПП ЮНЕСКО «Информация для всех», 2009.
6. Чельшева И.В. Медиаобразование для родителей: освоение семейной медиаграмотности. Научно-популярное издание. Таганрог: Изд-во Южного федерального ун-та, 2008.

ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ ҰЛТТЫҚ ДӘСТҮРЛЕРІ

Бимақанова З.Ш.,*тарих ғылымдарының кандидаты, профессор**e-mail: bitakanova1956@mail.ru***Елжасова Д.,***4 курс студенті,**М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университетінің**Петропавл қ. Қазақстан**e-mail: dikoelzhasova02.08.27@gmail.com*

Аңдатпа. Қазақстан – жүзден астам этнос өкілдері тұратын мемлекет, олардың әрқайсысы, әрине, өз дәстүрін сақтайды. Салт-дәстүрлердің кейбірі қайталанбас, кейбірі басқа халықтардың дәстүрімен үндесе, кейбір дәстүрлер мыңдаған жылдар бойы бар болса, кейбірі көз алдымызда қалыптасып келеді. Бұл жағдай Қазақстандағы әртүрлі этностардың салт-дәстүрлеріне өте жұмсақ және құрметпен қараудың қалыптасуына әкелді. Әдет-ғұрыптар мен дәстүрлердің алуан түрлілігін табиғи нәрсе деп түсінетін қазақстандықтар басқа мәдениеттердің ерекшеліктеріне мейірімді және қызығушылық танытады және достары мен көршілерін өздерінің дәстүрлерімен ықыласпен таныстырады. Бүгінгі мақалада қазіргі Қазақстандағы салт-дәстүрдің адам өміріне тұрақты ықпалын қарастыратын боламыз. Оларды байқаудың маңыздылығы өмірдің белгілі бір сәттерінде, үйлену тойлары, балалардың туылуы, мерейтойлар, жақын адамдарының қайтыс болуы сияқты ерекше өтпелі кезеңдер аясында ғана артады. Дәстүрдің сақталуын әдетте аға ұрпақ өкілдері қадағалайды. Әдетте, оларсыз бірде-бір маңызды рәсім болмайды.

Кілт сөздер: дәстүр, әдет-ғұрып, этнос.

Аннотация. Казахстан – страна, населенная более чем сотней этносов, каждая из которых, безусловно, сохраняет свои традиции. Некоторые традиции уникальны, некоторые перекликаются с традициями других народов, некоторые традиции существуют уже тысячи лет, а некоторые формируются на наших глазах. Такая ситуация привела к формированию очень мягкого и уважительного подхода к традициям разных этносов Казахстана. Казахстанцы, воспринимающие многообразие обычаев и традиций как нечто естественное, дружелюбны, интересуются особенностями других культур и охотно знакомят своих друзей и соседей со своими традициями. В сегодняшней статье мы рассмотрим постоянное влияние традиций на жизнь человека в современном Казахстане. Значимость их соблюдения возрастает лишь в отдельные моменты жизни, в рамках особых переходных периодов, таких как свадьбы, рождение детей, юбилеи, смерть близких. За сохранением традиций обычно следят представители старшего поколения. Обычно без них не обходится ни одна важная церемония.

Ключевые слова: традиция, обычай, этнос.

Abstract. Kazakhstan is a country inhabited by more than a hundred ethnic groups, each of which, of course, preserves its own traditions. Some traditions are unique, some echo the traditions of other nations, some traditions have existed for thousands of years, and some are being formed before our eyes. This situation led to the formation of a very soft and respectful approach to the traditions of different ethnic groups in Kazakhstan. Kazakhstanis, who perceive the diversity of customs and traditions as something natural, are friendly, interested in the characteristics of other cultures and willingly introduce their traditions to their friends and neighbors. In today's article

we will look at the constant influence of traditions on human life in modern Kazakhstan. The importance of observing them increases only at certain moments in life, within special transitional periods, such as weddings, the birth of children, anniversaries, and the death of loved ones. Representatives of the older generation usually monitor the preservation of traditions. Usually, not a single important ceremony is complete without them.

Keywords: tradition, custom, ethnicity.

Қазақ халқының ұлттық әдет-ғұрыптары мен дәстүрлері ең маңызды орын алатын бай мәдениеті бар. Оларда ата-бабаларымыздың барлық ғасырлық даналығы, өміріміздің барлық аспектілері мен кезеңдері: туғаннан өлгенге дейін қатысты бұйрықтары бар. Бұл жерде қазақ халқының отбасындағы маңызды оқиғаларға байланысты ең кең тараған әдет-ғұрыптары мен дәстүрлері туралы айтылады: баланың дүниеге келуі, үйлену тойы. Қазақтың салт-дәстүрлері: шілдехана, бесік той, қырқынан шығару, тұсау кесу, ат қою, сүндетке отырғызу, жеті ата, құда түсу, келін түсіру, қыз ұзату, т.б. Қазақ халқының отбасылық құндылықтары мен әдет-ғұрыптары ұрпақтан-ұрпаққа ұқыптылықпен беріліп келе жатқаны - түптеп келгенде, ұлттың нағыз қазынасы. Сондықтан оларды сақтау және балаларыңызға беру өте маңызды. Әрбір салт-жоралғы терең мағынаға ие және белгілі бір уақытта, белгілі бір себеппен және белгілі бір ережелер бойынша ұзақ уақыт бойы қалыптасқан әдіспен орындалуы керек. Мысалға қонақтармен бұл қарым-қатынас ертеде дамыған. Кездейсоқ саяхатшыларды, сондай-ақ шақырылған қонақтарды әрқашан жылы шыраймен қарсы алып, ең дәмді тағаммен сыйлайтын. Қазақтардың арғы ата-бабалары көшпелі халық болғандықтан, бейтаныс үйге аялдау әдеттегідей болған. Бұл салт «Қонақасы» деп аталады. Қонақты киіз үйге шығарып салып, кіреберістің қарсысындағы құрметті жерге (төр) отырғызады [1, 224-б.]. Қазақ асханасының жеңіл тағамдары мен сусындар бірден беріледі: қымыз, шұбат, айран немесе сүт қосылған шай. Дастарханға жаңа піскен бауырсақ, жаңа піскен шелпек, құрт, ірімшік қойылады. Жылқы етінен немесе қой етінен жасалған тағамдар бірден ұсынылады: жал, қазы, шұжық және т.б. Көбінесе үй иелері қонақ келгеннің құрметіне қой шауып, одан бірден бірнеше тағам әзірлейді: өкпеден, бауырдан, бүйректен қуырдақ, ал қазақ дастарханының басты асы - ет немесе қазақы нақыштағы ет (басқаша «бешпармақ» деп аталады). Пісірілген етті әдетте науаға үлкен кесектерге салады. Қожайын етін өзі кесіп, әрбір қонаққа дәмді кесектерді сыйлайды. Бұл кесу де дәстүрлі: жамбас сүйектері мен барабандар құрметті қарияларға арналған, қайын жұртына немесе келініне төс еті, қыздарға мойын омыртқасы, т.б. Ең құрметті қонаққа қошқар сыйлайды. Оның басы ерекше түрде дайындалған. Ет әрқашан ыдыстарда бай сорпамен бірге беріледі [2, 97-б.]. Тағы бір салт немесе дәстүр қонақтарды қабылдаумен байланысты - «Қонаққаде». Ас соңында үй иесі қонаққа ән айтуды немесе музыкалық аспапта ойнауды сұрай алады. Қонақ әдетте импровизацияны орындау арқылы жауап береді, онда ол үй иелеріне жылы қарсы алғаны үшін алғыс білдіреді. Қымбатты, маңызды қонақтарды қазақ үйінде ерекше қарсы алады, ол үшін атқа мінгізіп, шапан жабу деген ырым бар. Үйге қонаққа келген құрметті кісіге ат пен қымбат шапан (түйе жүнінен тігілген, астары шынт жабыны бар кестелі шапан) беріледі. Кейде маңызды қонаққа ат, бұлғын тон, түйе немесе парсы кілемі немесе қылыш сыйға тартылған. Қадірлі қонаққа құрмет көрсету үшін үйдегі ең бағалы заттар сыйға берілді. Бұл дәстүр Ббс жақсы, яғни 5 құнды дүние деп аталады. Қазіргі кезде бұл әдет сирек сақталса да, Қазақстанның кейбір ауылдарында әлі де бар. Дәл сол көне заманнан бері, мысалы, бір қызықты дәстүр сақталған - ерулік немесе жаңа тұрғындармен танысу. Ауылдың жаңа тұрғындары әрқашан жақын көршілерімен кешкі асқа немесе түскі асқа шақырылады. Осылайша, жайылған дастархан басында адамдар бір-бірімен танысып, жаңадан келгендер қоғамға оңай араласады. Көптеген қазақ отбасыларында бұл дәстүр отбасы ауылда тұрса да, заманауи көпқабатты үйде тұрса да, күні бүгінге дейін сақталған [3, 56-б.].

Салт-дәстүрлер біздің өмірімізде маңызды орын алады, олар қоғамның ажырамас бөлігі болып табылады және оның мәдениетінің қалыптасуына күшті әсер етеді. Дәстүрлер ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, тамырымызды, тарихымызды, бірегейлігімізді бейнелейді. Олар өткенге қатыстылық пен байланыс сезімін тудырады және басқа халықтар мен мәдениеттердің дәстүрлерін түсінуге және құрметтеуге көмектеседі. Дәстүрлер қоғамда келісім мен ынтымақты қалыптастыруға көмектеседі. Олар ортақ құндылықтар мен мінез-құлық нормаларын жасау арқылы адамдарды біріктіреді. Дәстүрлерді әртүрлі оқиғалар мен мерекелермен, отбасылық рәсімдермен, діни рәсімдермен және әлеуметтік дәстүрлермен байланыстыруға болады. Әрбір дәстүрдің әлеуметтік байланыстарды нығайтуға және ұжымдық бірегейлік сезімін қалыптастыруға көмектесетін өзіндік ерекшелігі мен бірегейлігі бар. Дәстүрлер тек материалдық құндылықтарды ғана емес, сонымен бірге моральдық және мәдени принциптерді де жеткізеді. Олар бізге жауапкершілік, құрмет, төзімділік және әділдік сезімін дамытуға көмектеседі. Мәдени мұраны сақтауға және таратуға дәстүрлер де ықпал етеді. Олар өткенді сақтауға көмектеседі, алдыңғы ұрпақтардың сабақтары мен тәжірибесін үйренуге көмектеседі. Кейбір дәстүрлер заманнан асып, заманауи қоғамда резонанс тудырып, даму мен инновацияға ықпал етеді. Олар шығармашылықты ынталандырады және дамудың жаңа идеялары мен бағыттарын шабыттандырады. Қоғамның дамуы, оның тұрақтылығы және әрбір адамның жеке дамуы үшін дәстүрлердің маңызы зор. Олар біздің болмысымызды және әлемдегі орнымызды түсінуге көмектеседі және болашақ ұрпаққа құндылықтар мен білім беру үшін негіз береді. Сондықтан қоғамымызды байытып, ұлт және мәдениет ретінде өсіп-өркендеуімізге мүмкіндік беру үшін дәстүрлерді сақтау және құрметтеу, әрі қарай дамытып, заманауи өмірге бейімдеу маңызды. Дәстүрлердің маңыздылығы қоғамның тарихи тәжірибесі мен мәдени мұрасын сақтауға және жеткізуге ықпал ететіндігінде. Дәстүрлер адамдарға өз мәдениетімен байланысын сезінуге көмектеседі, ортақ сәйкестік пен әлеуметтік топқа тиесілілік сезімін тудырады. Қоғамдық институттар мен әлеуметтік әдет-ғұрыптарды қалыптастыруда дәстүрлер де маңызды рөл атқарады [4, 44-б.]. Олар қоғамның мәдени кодексіне енетін өмір салтын, діни әдет-ғұрыптарды, мерекелер мен рәсімдерді анықтайды. Сонымен қатар, дәстүрлер қоғамдағы әлеуметтік байланыстар мен ынтымақтастықты нығайтуға көмектеседі. Олар адамдарға өздерін қауымдастықтың бір бөлігі ретінде сезінуге көмектеседі және қоғамның тілі мен ойлау тәсілін қалыптастыруға күшті әсер етеді.

Біздің көпұлтты мемлекетте толеранттылыққа, ұлттық мәдениеттер мен дәстүрлерді құрметтеуге тәрбиелеуге жыл өткен сайын көбірек көңіл бөлінуде. Сондай-ақ, жеке тұлғаның маңызды қасиеттерінің бірі ретінде толеранттылыққа тәрбиелеу соңғы уақытта әлемдік деңгейдегі өзекті мәселеге айналғанын атап өткен жөн. Өйткені, шыдамдылық жұмыста да, қарым-қатынаста да қажет. Сабыр саналы түрде қабылданған мақсат үшін бірдеңе жасаудан бас тарту және оған жету үшін барлық күштерді жұмылдыру қабілетін болжайды. Толеранттылықсыз адамдардың, демек, елдер мен мемлекеттердің арасындағы жанжалсыз өзара әрекеттесу мүмкін емес, жер бетінде бейбітшілік пен бүкіл адамзаттың өмір сүру жағдайын жақсарту мүмкін емес. Отансүйгіштікке тәрбиелеуде ұлттық дәстүрлердің рөлі орасан зор, өйткені олар арқылы адамдар өз халқының ұлттық психологиясымен танысады, олар арқылы халықтың материалдық және рухани құндылықтарының қорын түрлендіру жүзеге асырылады.

Қазақстан Республикасында егемендік пен тәуелсіздік алу жағдайында Қазақстан республикада тұратын барлық этностардың Отаны болып табылатыны туралы органикалық түрде барлық ұлттарға ортақ бірегейлікті қамтитын ұлттық патриотизм идеясы, идеологиясы қалыптасуы керек. Қазақ ұлтының және республиканың басқа да ұлттық қауымдарының ұлттық ерекше патриотизмі мен ұлттық дәстүрлер халықтың материалдық және рухани мәдениетімен таныстыруға ықпал етеді; халықтың тарихи жадын қалпына келтіру; ұлттық психологияның ерекшеліктерін нығайтып, сол арқылы адамдардың өз халқына, Отанына деген

күрметті көзқарасын қалыптастыру. Ұлттық спорт түрлері дәстүр болып табылады, өйткені олар бірқатар себептер бойынша дәстүр категорияларының жалпы талаптарына жауап береді: олар тарихи түрде, халықтың қалыпты қызмет ету қажеттіліктеріне, атап айтқанда, олардың дене дамуының қажеттіліктеріне, спорттық жаттығуларға дайындығына байланысты дамиды. Отанды қорғау; олар әлеуметтік институттар мен нормаларды ұдайы өндіру механизмі арқылы ұрпақтан ұрпаққа беріледі, бұл ретте ұлттық дәстүрлердің сақталуы олардың өткендегі өмір сүру фактісімен, сондай-ақ қазіргі заманғы қажеттіліктермен негізделеді және заңдастырылады; Адамдардың санасы мен сезімін игере отырып, олар халықты біріктіретін, біріктіретін нағыз нақты күшке айналады. Ұлттық қауымдастық арасында тұрақты мінез-құлық нормаларын орнату; ұлттық қоғамдастық мүшелерінің бойында борыш, ар-намыс, мақтаныш және патриоттық сезімдерді тәрбиелеуге ықпал ету; Ұлттық спорт түрлері ғұрыптардың, әдет-ғұрыптардың, әдет-ғұрыптардың белгілі бір нормаларын бекітуге, олардың адамдарға эмоционалдық және психологиялық әсерін күшейтуге көмектеседі. Соңғы жылдары білім беру жүйесінде ұлттық жаңғырудың басты шарты және әрбір халықтың рухани мұрасын танудың негізі болып табылатын халықтық педагогикаға қайта оралу үрдісі байқалуда. Демек, этнопедагогика білім беруді одан әрі дамытудың жетекші тұжырымдамасы болып табылады, өйткені халықтық педагогикаға негізделген білім өз халқының материалдық және рухани мәдениетінің құндылықтарына деген сүйіспеншілікті оятуға мүмкіндік береді. Ғасырлар бойы қазақтар аса бай және көп қырлы бірегей мәдениетті қалыптастырды. Мәдениет ұлттық тосқауылдарды білмейтін қазіргі заманда қазақтар өздерінің бай мұрасын сақтай отырып, ортақ өркениеттің дамуына белсенді атсалысуда [5, 352-б.]. Білім берудің халықтық дәстүрлеріне сүйене отырып, біз студенттерге заманауи идеалдарды дамытуға көмектесе аламыз. Бала тәрбиесінің негізі - халықтық тәлім-тәрбие мен ұлттық салт-дәстүр, ана тілінде қарым-қатынас жасау. Дәстүрлердің халық тағдырында шешуші маңызы бар. Олар ұрпақтар байланысын ұйымдастырады, халықтардың рухани-адамгершілік өмірі соларға тіреледі. Дәстүрлер өте алуан түрлі - олар арқылы халықты немесе олардың өмір сүруінің кейбір аспектілерін бағалауға болады. Салт-дәстүрлер көп болған сайын халықтың рухани байлығы артады. Ұлттық салт-дәстүр - халық өмірінің көпжылдық тәжірибесі негізінде қалыптасқан және күнделікті санада берік орныққан мінез-құлық ережелері, нормалары мен таптаурындары, адамдар арасындағы қарым-қатынас формалары. Ұлттық дәстүрлер аға ұрпақ тәжірибесін бойына сіңіріп, оны практикалық іс-әрекетке бағыт-бағдар ретінде қарастыратын дүниетанымның дамуына ықпал етеді. Дәстүрсіз ұлттық рух та, өркениет те болмайды. Демек, адамның өмір сүргеннен бергі негізгі іс-әрекетінің бірі - дәстүрлер желісін жасау. Күнтізбелік мерекелер адам мен табиғат арасындағы қарым-қатынастың көрінісі болды. Мифологиялық әдет-ғұрыптармен бірге пайда болған тұрмыстық ғұрыптар өмір сүруді анықтап, адамдар арасындағы қарым-қатынасты реттеп отырды. Жаңа әлеуметтік, отбасылық, тұрмыстық, жеке дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды жасау және жетілдіру арқылы біз адамдардың санасы мен сезімдеріне үлкен әсер етеміз, бұл оларды бұрынғы өмір салтымен байланысты әдеттер мен идеяларды қайта қарауға және жеңуге мәжбүр етеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Исаева Е. Л. Средняя Азия. – М.: ТД «Издательство Мир книги». М., 2009, – 240 с.
2. Кенжеахметұлы С. Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. Алматы, «Ана тілі», 1994. – 384 б.
3. Табылдиев Ә. Халық тағылымы. Алматы, 1998, – 250 б.
4. Утюшева Л.Д. История, культура и традиции казахского народа. Алматы, 2020. – 320 с.
5. Қабылдинов З.Е., Қайыпбаева А.Т. Қазақстан тарихы (XVIII ғасыр - 1914 жыл). Алматы, 2008, – 352 б.

УДК 001.92

ТҰРАР РЫСҚҰЛОВ

*Тасилова Н.А.,
тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
Ермекбай Р.,
4-курс студенті,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., Қазақстан
e-mail: tasnaz@mail.ru*

Аңдатпа. Бұл мақалада ұлтымыздың мақтанышы болған тарихи тұлға - Тұрар Рысқұловтың өмірі мен қызметі мәселелері нықты зерделенген.

Кілт сөздер: Тұрар Рысқұлов, тарихнама, империя, отарлау.

XX ғасырдың бас кезі отарлық езгінің күшеюімен қатар патша режимінің де іштей нашарлап, оның саясатының дағдарысқа ұшырап, тығырыққа тірелгенін көрсетті. Төңкеріс пісіп жетіліп келе жатты. Тұрар Рысқұловтың жастық шағы мен азамат болып қалыптасу жылдары осындай езгі мен ауыртпалық күшейген кезеңге тұспа-тұс келген еді.

1894 жылы 26 желтоқсанда Жетісу облысының Верный уезіне қарасты Шығыс Талғар болысында өмірі теңдікпен бостандық жолында тайсалмай күреспен өткен көшпелі қазақ шаруасының шаңырағында дүниеге келді. Оның әкесі Рысқұл Жылқыайдарұлы өткен ғасырдың сексенінші жылдары патша әкімшілігінің озбырлығына шыдамай Сырдария облысының Черняев уезінен (қазіргі Түлкібас ауданынан) осында қоныс аударып келген болатын. Жаңа қонысында да әділетсіздік көрген Рысқұл 1904 жылы желтоқсанда халыққа тізесі батқан жергілікті болысты атып өлтіріп, Сібірге айдалады. Жалғыз қалған Тұрар туыстарының көмегімен 1907 жылы Меркедегі орыс-түздік бастауыш мектепке түсіп, оны үздік бітіріп шығады. Мұндай аралас мектептер белсенді миссионерлік мақсат ұстанған болатын. Әкесімен бірге Верный қаласының түрмесінде болған кезінде түрме бастығы Приходько бала Тұрарды шоқындыруға әрекеттенсе, Меркедегі шәкірт кезінде де осындай әрекет оның алдынан тағы да шығады.

1910 жылы Тұрар Пішпектегі 1-ші дәрежелі ауыл шаруашылық мектебіне қабылданып, оны 1914 жылы қазан айында бау-бақша өсіруші мамандығы бойынша бітіріп шығады. Мектепті бітіріп шыққандығы туралы куәлігінде барлық пәндер бойынша жоғары баға қойылған. Тұрар 1915 жылы Ташкентте жаңадан ашылған мұғалімдер институтына түсуге тырысады, бірақ оны мұнда «бұратана деген сылтаумен қабылдамайды. Ақыры ол оқу министрілігіне арыздана жүріп, арнайы рұқсатпен емтихан тапсырады да, оқуға қабылданады. Сонымен қатар сол кезеңде Тұрар Ташкент қаласы маңындағы Краснодарск тәжірибе алаңында бағбан болып жұмыс жасаған.

1916 жылы жазда қазақ даласында патша өкіметіне қарсы ұлт-азаттық көтеріліс басталды. Көтеріліс патша өкіметінен 25 маусымдағы майданның қара жұмысына жұмысшы алу туралы патша жарлығының және отар езгісіне қарсы болды. Толқулардың басталғанын естіген әрі Ташкенттегі толқуларды көрген Тұрар оқуын тастап, Меркеге аттанады.

Түркістан өлкесінен қара жұмысқа алынуы тиісті 220.000 адамды генерал-губернатор Н.А.Куропаткин өз әмірімен облыстар бойынша былайша бөлді: Сырдария облысына - 60.000, Самарқанд -32.407, Ферғана- 51.233, Жетісу- 43.000 және Закаспий -13.830. “Мақтата өсіретін аудандардың мүддесін қорғау” мақсатында артынан Самарқанд пен Сырдария облыстарынан алынатын адам санын 40.000-ға қысқартып, бұл адамдар мақта өсірумен шұғылданбайтын көшпелі халық мекендейтін жерлерден қосымша алынуы тиіс болды. Ал Әулиеата уезінен 22.675 адам алынуы керек болды.

Нұсқау бойынша тыл жұмысынан: болыстық, селолық және ауылдық басқармалардың қызметкерлері, түздіктерден шыққан төменгі полиция шенеуніктері, имамдар, молдалар мен медресе шәкірттері, орта қызметтегі түздіктер және ауқатты тұқымның құрметті азаматтары, сондай-ақөзі құрметті азамат лауазымын пайдаланушылар босатылды. Әулиеата уезінің уезд бастығы полковник Суплатовтың басшылығымен уезде жұмысшы жинастырыла бастады. Патша өкіметінің қара халықты зорлықпен майдандағы қара жұмысқа жинау әрекетіне қатты ашынған халық арасында толқулар басталып, ел қарулана бастады. Өлкеде Түркістан генерал-губернаторының бұйрығымен әскери жағдай енгізілді. Халық толқуы қаруланған көтеріліске ұласты. Қазақ жасақтары Мерке селосы мен болыстағы басқа да орыс елді мекендеріне шабуыл жасап, қарулы қақтығыстар өрши түсті. Шошынған уезд бастығының нұсқауымен поселкелердің орыс шаруаларына қару үлестіріліп берілді.

Т. Рысқұлов Меркеге келген кезде халық ашық бас көтерулерге шығып, жер-жерде қарулы қақтығыстар өрши бастаған болатын. Көтеріліске шыққан халықтың нашар қаруланып, жүйелі түрде ұйымдасқан іс-қимыл көрсете алмауы олардың қарсыласу мүмкіндігін шектеп, ұрыс даласында орасан зор құрбандықтарға ұшырауына алып келді. Ұйымдастырушылық қабілеті зор, саяси сауатты Т. Рысқұлов көтерілісшілер арасында тез бедел мен сенімге ие бола бастады да көп ұзамай ол көтерілісшілердің саяси басшысына айналады. Көтерілісшілердің патша үкіметінің жазалаушы бөлімдерімен болмай қоймас қақтығыстарын сезе білген Т. Рысқұлов оларды ұйымдасқан іс-қимыл жасауға, ұсақ топтармен әрекет істемеуге уағыздайды, негізінен патша әкімшілігіне қарсылық көрсетіп орыс шаруаларына тиіспеуге кеңес береді.

Т. Рысқұлов осы ауданда әрекет етіп жүрген халық батыры Ақкөз Қосанұлы бастаған көтерілісшілердің іс-әрекетіне ұйымдық сипат беріп, саяси бағыт-бағдар сілтеді.

Меркедегі көтерілістің өршіген кезінде Т. Рысқұловты патша әкімшілігі тұтқындайды, бірақ оның іс-әрекетінен кінә таба алмай босатып жіберуге мәжбүр болады. Саяси қызметпен айналысуға қатаң тыйым салады. Түрмеден босаған Тұрар бір айдай қатты науқастанып, көтерілісшілерге қол ұшын бере алмай қалады. Бұл кезде патша әскері көтерілісшілерді талқандап, жер-жерде жазалаушы отрядтар халықты қуғын-сүргінге түсіріп, қатты жазалауға кіріскен болатын. Т. Рысқұловтың саяси күреске қайта кіріскенін сезген полиция оны тұтқындау мақсатымен тінту жүргізе бастаған кезде, ол жасырын түрде Ташкентке кетуге мәжбүр болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Қоңыратбаев Ә. Тұрар Рысқұлов. – Алматы, 1993.

УДК 003.930

ҚАЗАҚ ХАҚЫНЫҢ ӘДЕТ-ҒҰРПЫ МЕН САЛТ-ДӘСҮРЛЕРІ

Тукебаева Ж.А.,

филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

Асқар Д.Р.,

студент 1 курс, РЭТ-23-1к,

Халықаралық инженерлік-технологиялық университеті

Алматы қ., Қазақстан

Аннотация. Статья посвящена национальной культуре и обычаям казахов. Казахстан, расположенный в центре Евразии, славится своим многовековым культурным наследием, которое отражено в обычаях и традициях его народа. Эти аспекты не только формируют

уникальный имидж казахстанского общества, но и представляют интерес для исследователей культурного разнообразия.

Ключевые слова: культура, традиции, национальная одежда, еда, семейные ценности, религиозные праздники.

Abstract. The article is devoted to the national culture and custom of the Kazakhs. Kazakhstan, located in the center of Eurasia, is famous for its centuries-old cultural heritage, which is reflected in the customs and traditions of its people. These aspects not only form the unique image of Kazakh society, but are also of interest to researchers of cultural diversity.

Keywords: Culture, traditions, national clothes, food, family values, religious holidays.

Кіріспе: Қазақстан, көп қырлы мемлекет, өз халқының салт-дәстүрлерінде көрініс тапқан бай мәдени мұрасымен танымал. Еуразияның орталығында орналасқан бұл стратегиялық маңызды аймақ өмірдің барлық аспектілерінде ұлттық бірегейліктің іздерін қалдырып, әртүрлі мәдениеттердің Тарихи қиылысына айналады [1].

Қазақ халқының мәдениетінің мәнерлі элементтерінің бірі-Ұлттық киім. Ашық түстер, талғампаз ою-өрнектер, кесте-мұның бәрі денені безендіріп қана қоймай, тарихтың байлығын жеткізеді. Әйелдер киімдері, соның ішінде дәстүрлі көйлектер мен ерлер киімдері, шалма мен бас сүйектері бар, терең мәдени мағыналарға ие, сонымен қатар ұрпақтардың әлеуметтік мәртебесі мен дәстүрлерін бейнелейді [3].

Аспаздық қазақ мәдениетінде де маңызды рөл атқарады. Ет пен қамыр қосылған бешбармақ және ашытылған сүт сусыны қымыз сияқты тағамдар ұлттық тағамдардың ажырамас бөлігіне айналды. Бұл тағамдар қоректік қасиеттерді қамтамасыз етіп қана қоймайды, сонымен қатар қонақтарды қабылдау және мерекелік үстелдерді безендіру арқылы қонақжайлылықтың символы болып табылады [4].

Музыка мен би қазақ мәдениетін дірілдейтін ноталармен және әсем қимылдармен қанықтырады. Домбыра, ішекті аспап, ұлттық музыканың символына айналды, ал Қара Жорға сияқты қазақ билері бақташылық өмір мен табиғатпен бірлік рухын бейнелейді. Бұл көркем өрнектер тек тарих пен дәстүрді ғана емес, сонымен бірге әлемді білдіру мен қабылдаудың құралы болып табылады [5].

Отбасылық құндылықтар қазақ қоғамында ерекше орын алады. Отбасы қоғамның негізі болып саналады және аға буындарды құрметтеу маңызды мәдени аспект болып табылады. Дәстүрлі әдет-ғұрыптары мен мерекелік сәттері бар үйлену рәсімдері отбасылық байланыстардың маңыздылығын көрсетеді және дәстүрлерді сақтау тәсілін білдіреді.

Негізгі бөлігі: Каспий теңізінен Алтай тауларына дейін созылып жатқан Қазақстан тек керемет табиғи байлыққа ғана емес, сонымен қатар қазақ халқының ғасырлар бойғы салт-дәстүрлерінде көрініс тапқан таңғажайып алуан түрлі мәдени мұраға ие.

Ұлттық киім мәдениеттің негізгі элементі ретінде қазақ дәстүрінің байлығы мен сұлулығының көрнекі көрінісі болып табылады. Кестелермен және ұлттық өрнектермен безендірілген әйелдер киімдері тек әйелдіктің символы ғана емес, сонымен қатар тарихи тақырыптарды сәндік элементтер арқылы жеткізу тәсілі болып табылады. Стилі мен түстерімен ерекшеленетін Ерлер киімі еркектік пен қоғамдағы ерлер рөлі туралы дәстүрлі идеяларды білдіреді. Өзін-өзі көрсетудің бұл түрі мәдени мұраны сақтауда маңызды рөл атқарады.

Шығыс және Батыс мәдениеттерінің ықпалын біріктіретін Қазақстан тағамдары гастрономияның нағыз өнері болып табылады. Ет, ұн және сүт өнімдерінен жасалған тағамдар гастрономиялық талғамды қанағаттандырып қана қоймайды, сонымен қатар үстелдің айналасындағы адамдарды байланыстырады. Үлкен мерекелер мен қонақтарды тамақтандыру дәстүрі арқылы көрсетілген қонақжайлылық мәдениеттің маңызды бөлігіне айналады [6].

Артықшылықтары: Қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлерінің артықшылықтары халық өмірінің әлеуметтік, мәдени және психологиялық аспектілеріне әсер ете отырып,

әртүрлі деңгейде ашылады. Бұл дәстүрлер Қазақстанның бірегей бірегейлігін сақтап қана қоймай, жалпы қоғамға оң әсерін тигізеді.

Біріншіден, қазақтың салт-дәстүрлері қоғамның әлеуметтік құрылымын нығайтуда маңызды рөл атқарады. Дәстүрлі әдет-ғұрыптарға салынған отбасылық құндылықтар отбасылық байланыстарды нығайтуға және аға буындарды құрметтеуге ықпал етеді. Бұл дені сау және тұрақты отбасылардың қалыптасуына тұрақты негіз жасайды, бұл өз кезегінде қоғамның тұрақтылығына жағымды әсер етеді.

Екіншіден, қазақ дәстүрлері мәдени мұраны сақтауға және оны ұрпақтан-ұрпаққа беруге ықпал етеді. Бұл жас ұрпаққа өздерінің тарихын, дәстүрлері мен құндылықтарын білуге мүмкіндік береді, бұл жеке тұлғаны қалыптастырудың маңызды факторы болып табылады. Мәдени мұраны сақтау және құрметтеу ұлттық бірлік пен мақтаныштың нығаюына ықпал етеді.

Артықшылықтары әлеуметтік бірлікті нығайтуда да көрінеді. Дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар әртүрлі ұрпақтар мен әлеуметтік топтардың адамдарын біріктіретін әлеуметтік желім ретінде қызмет етеді. Бұл адамдар бірлесіп жұмыс істей алатын және бір-біріне қолдау көрсете алатын тұрақты қоғам құруға ықпал етеді.

Осылайша, қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері қоғамға сөзсіз оң әсер етеді. Олар әлеуметтік құрылымды нығайтуға, мәдени мұраны қолдауға, қоғамдық келісімді қамтамасыз етуге және психологиялық әл-ауқатқа ықпал етеді. Бұл тұрғыда дәстүрлерді сақтау және құрметтеу тұрақты және гүлденген қоғамды қалыптастырудың негізгі элементіне айналады.

Қорытынды: Қорытындылай келе, қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері тұрақты және гүлденген қоғамды қалыптастыруда маңызды рөл атқаратынын атап өткен жөн. Бұл дәстүрлерді ұрпақтан-ұрпаққа сақтау және беру әлеуметтік құрылымды нығайтуға, мәдени мұраны қолдауға және жеке басын біртұтас түсінетін адамдар бір-бірімен ынтымақтаса алатын және қолдайтын қоғам құруға ықпал етеді.

Дәстүрге айналған өзінің көп ғасырлық мәдени мұрасымен Қазақстан қазіргі әлемде өзінің бірегей бірегейлігін сақтау жолында тұр. Бұл дәстүрлер мақтаныш пен тиесіліліктің қайнар көзіне ғана емес, сонымен қатар отбасы, Қонақжайлылық және өзара көмек құндылықтары шешуші рөл атқаратын тұрақты қоғамды қалыптастырудың маңызды факторына айналады.

Сонымен қатар, қазақ дәстүрлерінің әлемдік қоғамдастық тарапынан назар мен қызығушылықты тарту әлеуеті бар. Осы дәстүрлерді жалғастыру және дамыту әр түрлі ұлттар арасындағы түсіністік пен сыйластықты байыту арқылы мәдени туризмді нығайтуға ықпал етуі мүмкін.

Осылайша, қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері осы елдің мәдени мұрасының маңызды аспектісі болып қана қоймай, қоғам өмірінің түрлі салаларына оң әсерін тигізеді. Олардың көмегімен Қазақстан дәстүрлер мен қазіргі заманның бірегей үйлесімін көрсете отырып, әлемдік қоғамдастықтағы өз орнын нығайтуды жалғастыруда.

Әдебиеттер тізімі

1. Алтай К. Қазақ халқының салт-дәстүрлері: мәдени мұраны зерттеу. - Алматы: “Қазақстан мәдениеті” баспасы, 2020
2. Ибраева, Г. Қазақтардың дәстүрлі әдет-ғұрыптары мен әдет-ғұрыптары. - Алматы: Қазақстандық гуманитарлық университет баспасы, 20XX.
3. Жақыпова, А. М. Қазақ халқының аспаздық дәстүрлері: талғампаздық палитрасы. - Алматы: Баспа үйі, 2016
4. Жұмабаев, М. Қазақ ұлттық сипатындағы мәдени аспектілер. - Астана: «Социум» университеті, 2018
5. Мұқанова, С. Қазақ фольклорының музыкалық мұрасы. - Астана: «Мелодия» баспасы, 2017
6. Сұлтанов, А. Қазақ мәдениетіндегі діни салт-дәстүрлер мен мерекелер. - Алматы: Қазақстандық кітап, 2016.

УДК 316.77

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ЦЕННОСТИ КАЗАХСКОГО НАРОДА

Тукебаева Ж.А.,

кандидат филологических наук, ассоциированный профессор

Бурымтай А.Г.,

студент 1 курса РЭТ 23 - 1К

Международный инженерно-технологический университет

г.Алматы, Казахстан

Аннотация: В статье рассматриваются национальные ценности казахского народа.

Ключевые слова: Национальные ценности, казахский язык, традиции.

Андатпа. Мақалада қазақ халқының ұлттық құндылықтары туралы айтылады.

Кілт сөздер: Ұлттық құндылықтар, қазақ тілі, салт-дәстүр.

Abstract: The article discusses the national values of the Kazakh people

Key words: National values, Kazakh language, traditions.

Объект исследования. Национальные ценности определяют характер и самобытность нации, образование, традиции, образ жизни, имеют свойство индивидуализировать и отличать ее от представителей других народов. Не зря говорят, что «в каждой стране нравы разные, а у собак брови черные». Что мы относим к национальным ценностям: образование как источник образования, язык и религию, национальные обычаи. Мы – казахский народ, государство с устоявшимся мировоззрением. Мы развили особые качества и ценности, которые можно отличить от других наций и которые являются уникальными для нас. У нас есть ценности, которые отличают нашу духовную душу [1].

На ум в первую очередь приходит «казахский народ», «казахская нация»: огромная земля, наш развевающийся голубой флаг, вышитая национальная одежда, багеты, кумыз, курт, домбра, юрты и т. д. Такие уникальные для нас национальные ценности, поднимающие казахский дух, являются залогом признания стран мира, отличия от других народов, уникальности нации, государства, генеалогии будущих поколений и корней. нации будет прочно утвердиться. Уважение и качество, в полной мере включающее национальные традиции, обычаи, язык, искусство, религию, культуру, язык, ритуалы. Мы воспитываем следующее поколение через национальные ценности и формируем свое мировое сознание. Это свойство, которое влияет и развивается от личности к семье, от семьи к обществу, от общества к государству. В национальных ценностях с того момента, как человек открывает дверь в мир, от ивовой колыбели до колыбели земной, они проявляются через традиции, обряды и воспитание. Ради воспитания детей и будущих поколений, ради истории нации она осваивается и возрождается. Образование и воспитание, которые получает младенец с того момента, как он открывает дверь жизни, начиная с «дома ребенка» и через ритуалы, которые совершаются на протяжении всей его жизни, являются духовной пищей, питающей человеческую жизнь. Существование народа, его прославление начинается с семьи, очага. Если их с юных лет воспитывать в уважении к старшим, в уважении к родному языку, в сохранении наших традиций, они будут нести эти ценности, даже когда летят, и прославлять эти ценности, куда бы они ни пошли. Гармоничные отношения между отцом

и сыном, дочерью и матерью, мальчиком и девочкой – это способ прочно придерживаться национальной традиции в семье, ведут к гармонии в обществе. Наш народ вырастил своих сыновей и дочерей и научил их духовным качествам. Через такое образование он сформировал ценности. Точно так же традиционное искусство и культура ведут человека к духовному богатству [2].

Казахстан – многонациональное государство. По данным исследований, в Казахстане проживают более 130 национальностей. Формирование нации как нации начинается прежде всего с прославления национальных ценностей. Наши национальные ценности являются вечным защитным маяком нашей нации. Оплот нации – это наш язык, традиции и духовное наследие, отражающие нашу национальную идентичность. Точно так же, как наши предки когда-то защищали нашу страну «силой белой руки и кончиком белого копья», наша национальная идентичность точно так же защищает нас от гигантского дракона глобализации.

Мустафа Шокай, выдающийся общественный и государственный деятель нашей нации, говорил: «Поколение, воспитанное в духе национальных ценностей, не произведет полезного гражданина, заботящегося об интересах и нуждах народа».

Национальные ценности – это нравственные принципы, которые веками передавались от отцов к детям в природе каждого народа. Достояние народа из века в век – язык, культура, традиции, литература и искусство – духовное богатство нашего народа. Благодаря нашим национальным ценностям мы сохранили национальный статус и признаны в мире. Итак, как мы перенесли эти ценности из вчерашнего дня в сегодняшнее и можем ли мы перенести их в завтрашний день? – нам стоит волноваться.

Абай говорит: «Человеком управляет время, а времена плохие». Это позволяет нам понять путь мирового развития. Нам очень важно не потеряться в искусственном, виртуальном мире, сохранить свою национальную идентичность, национальную идентичность и духовную уникальность в эпоху глобализации. В 21 веке дух высок и находится на той стадии, когда он может конкурировать с мировой культурой. Это один из самых важных вопросов.

Для нас процветание нашей страны, сохранение нашей национальной идентичности и национальных ценностей – драгоценное сокровище. Конечно, у нашего народа много национальных ценностей. Кажется, время требует отобрать их и посмотреть на них в пяти направлениях.

Первой ценностью следует назвать независимость и исторические знания. Благодаря независимости мир признал и признал казахскую страну, народ Казахстана. Символом независимости являются наш государственный флаг, гимн и герб. Флаг способствует объединению нации. Показывает высоту национального самосознания. Независимость не только принесла свободу и свободу, но и изменила сознание нашей нации, улучшила ее качество и дала о себе знать. За историческими знаниями кроется не только тайна прошлых лет и древних столетий. Самосознание, сознание, традиции и обычаи нации, профессия, мироощущение, воспитание иногда ослабевают, а иногда взрослеют вместе с веками. История – воспитатель, наставник нации, путеводитель. Люди с сильной историей пойдут в правильном направлении. Мы не можем утвердить наши национальные ценности, не написав свою уникальную многотомную государственную историю.

Я думаю, что вторая ценность – это страна и земля. В казахском языке есть пословица: «Страна без правителя погибнет, земля без хозяина погибнет». Поле Улан-Гайра наши предки сохранили как зеницу ока. Он защищал острием меча и наконечником копья. Казахская земля священна. Он остается символом национального единства в сегодняшнем глобальном конфликте.

Третья ценность – это язык, литература и духовность. Язык и литература – это душа и память нации, ее лицо, прошлое, настоящее и будущее. Учитель нации Ахмет Байтурсынулы резюмировал важность языка для нации одним словом: «Люди, потерявшие речь, потеряют и себя». Защищать язык – значит защищать нацию. Родной язык – это сердце нации, желание нации. Будущее языка – будущее нации! Говорят, что в языке отражается вся природа, дух, внутренний мир народа. Из казахского языка можно понять, насколько талантлив казахский народ. «Что дороже в этом мире для казаха, чем родной язык, который в споре подобен алмазу, парит орлом, когда он эмоционален, плавится, как свинец, когда думает, является и оружием, и щитом во всех аспектах» жизни, родной, вечно юной, зажигательной и игривой?! «Стихотворение открывает дверь в мир при рождении. «Со стихотворением твое тело выходит на поверхность земли», и никто не сможет так умело описать казахскую национальную самобытность, как наш великий гений Абай Кунанбайулы одним словом. Там, где есть вера, сохраняются порядок, мир и человеческие ценности. Только тогда мы сможем обновить и развить нашу национальную ценность. Дедушка Абай в своем 38-м черном выступлении предложил концепцию «Полноценного человека» [3]. Говорят, что полноценным человеком считается только образованный человек, следующий путем Бога. Это не просто простираение, забывание жизни мира. Это значит развивать образование и науку, верно служить стране, не сходить с пути справедливости и не платить цену за человека.

Четвертая ценность – национальная традиция и семья. Бытие народа, его прославление начинается с семьи, возле очага. Семья – отличная школа обучения. Если нас воспитывают уважать старших, чтить родной язык, сохранять наши традиции, мы будем нести их, даже когда летим, и прославлять эти ценности, куда бы мы ни отправились. Действительно, не будем забывать, что национальные традиции и семейное воспитание – это начало патриотизма. Воспитание ребенка с колыбели – залог национальной концепции.

Пятая ценность – знания и умения. Образованная страна будет прогрессировать, страна без науки деградирует. В нашей стране большое внимание уделялось сфере образования и науки. Ведь любое общество развивается за счет человеческого капитала. Образованные и квалифицированные специалисты, создающие и развивающие национальные ценности. Наш дедушка Аль-Фараби говорил: «Нет ничего опаснее в мире, чем знания, данные без образования». Поэтому необходимо рассматривать образование и воспитание как две стороны одного процесса [4].

Выводы. Национальные ценности начинаются с уважения к нации. Уважение нации – прославление, уважение и сохранение всех упомянутых национальных ценностей. Разгосударствление ослабляет нацию и государство. Это тормозит развитие общества. Это исторический факт. Поэтому во время великого испытания истории, прежде времени, мы сделали свой выбор. Мы продолжаем обогащать его нашими национальными ценностями, осваивая передовые мировые ценности. Любовь к нации – это не национализм.

Список литературы

1. Өтемісова.Г.Ж, Джубанова.Г.Д, Шокалакова.А.Б. Қазақ тілі және ұлттық құндылықтар кітабы – Алматы кітап. – 2019 ж.
2. Марат Бақтыярулы. Құндылықнама. Авторлық кітап, 2021 ж.
3. Абай Кунанбаев. Назидания. Алматы, 1998.
4. Сайт: <https://www.Stud.Kz>.

УДК 821.512

**СБОРНИК РУБАИ ОМАРА ХАЙЯМА: ФИЛОСОФСКАЯ ГЛУБИНА
И КУЛЬТУРНОЕ ВЛИЯНИЕ НА КАЗАХСКУЮ КУЛЬТУРУ***Тукебаева Ж.А.,**кандидат филологических наук, ассоциированный профессор**Нұриденұлы С.Е.,**студент 1 курса Пи – 1,5к**Международный инженерно-технологический университет**г.Алматы, Казахстан*

Аннотация. Сборник **Рубаи Омара Хайяма** представляет собой уникальное литературное произведение, пропитанное философскими размышлениями о времени, смерти, природе и человеческой судьбе. Статья исследует структуру и содержание рубаи, а также философские аспекты, выраженные в произведении. Рассматривается также история переводов сборника и его влияние на мировую литературу и культуру, включая Казахстан. Его стихи, оставшиеся в истории как изрядно проницательные и мудрые, проникают в глубины человеческой души и часто рассматривают темы времени, судьбы, природы, истины и философии жизни. Казахстан, имеющий богатое культурное наследие, включает в себя элементы различных культур, в том числе персидской. Рубаи Омара Хайяма, его философия и стихи, могли оказать влияние на литературное творчество и мысль казахстанского народа через переводы, адаптации и интерпретации его произведений на местном языке. Хотя точный масштаб влияния Рубаи на казахстанскую культуру может быть сложно измерить, их уникальные и глубокие мысли о природе жизни и человеческой судьбы, вероятно, найдут отклик и востребование в различных культурных кругах, включая Казахстан.

Ключевые слова: Рубаи Омара Хайяма, философия, структура, содержание, история переводов, влияние, мировая литература, культура, Казахстан, культурное наследие, персидская культура, литературное творчество, мысль, переводы, адаптации, интерпретации, язык, природа жизни, человеческая судьба, времени, смерть, истина, философия жизни.

Abstract. The collection of rubai Omar Khayyam is a unique literary work imbued with philosophical reflections on time, death, nature and human destiny. The article explores the structure and content of the rubai, as well as the philosophical aspects expressed in the work. The history of translations of the collection and its impact on world literature and culture, including Kazakhstan, is also considered. His poems, which have remained in history as fairly insightful and wise, penetrate into the depths of the human soul and often consider the themes of time, fate, nature, truth and philosophy of life. Kazakhstan, which has a rich cultural heritage, includes elements of various cultures, including Persian. Omar Khayyam's rubai, his philosophy and poems could influence the literary creativity and thought of the Kazakh people through translations, adaptations and interpretations of his works in the local language. Although the exact scale of Rubai's influence on Kazakh culture may be difficult to measure, their unique and profound thoughts about the nature of life and human destiny are likely to find a response and demand in various cultural circles, including Kazakhstan.

Keywords: Rubai Omar Khayyam, philosophy, structure, content, history of translations, influence, world literature, culture, Kazakhstan, cultural heritage, Persian culture, literary creativity, thought, translations, adaptations, interpretations, language, nature of life, human destiny, time, death, truth, philosophy of life.

Введение. Сборник **Рубаи Омара Хайяма**, персидского поэта XI века, занимает особое место в истории мировой литературы и представляет собой одно из наиболее замечательных произведений в истории персидской литературы. *Рубаи* – это кватри, состоящие из четырех строк, содержат глубокие философские мысли о времени, быстротечности жизни, природе и человеческой судьбе, моральным аспектам жизни. В данной статье мы проведем детальное исследование сборника рубаи Омара Хайяма с целью понять его философскую глубину и культурное влияние.

Часть 1: Содержание Рубаи. Сборник **Рубаи Омара Хайяма** содержит более тысячи стихов, которые касаются разнообразных аспектов жизни и философии. Одной из центральных тем является время и его быстротечность. Поэт размышляет о том, как жизнь ускользает, и призывает наслаждаться моментом. Он также глубоко затрагивает тему смерти и неизбежности ухода из этого мира. В рубаи также присутствуют моменты, когда Хайям высмеивает жизненные конвенции и общественную мораль, а так же. Хайям многократно обращается к идее, что жизнь как «сон» проходит мимо нас и что мы должны наслаждаться каждым моментом. Поэт также рассматривает смерть и неизбежность человеческой участи, а также место человека во Вселенной. [3]

Часть 2: Философские Аспекты. «*Рубаи Омара Хайяма*» отражают глубокие философские идеи. Он выразительно представляет идею, что смысл жизни заключается в наслаждении моментом, несмотря на неизбежность смерти. Омар Хайям поднимает вопросы о религии и судьбе, предлагая свою философию независимости и свободы мысли. Его работы можно рассматривать как выразителей идеи агностицизма и гуманизма. [3]

Часть 3: Влияние и Популярность Сборника Рубаи Омара Хайяма. Сборник Рубаи Омара Хайяма получил широкое признание и оказал значительное влияние на мировую литературу и культуру. В данной части исследования мы рассмотрим влияние сборника и его популярность на протяжении времени [1].

История переводов и распространения. Сборник рубаи Омара Хайяма был впервые оценен и изучен в Персии, но его влияние распространилось за пределы этой страны благодаря многочисленным переводам. Один из самых известных и влиятельных переводов был выполнен английским поэтом Эдвардом Фитцджеральдом в середине XIX века. Этот перевод придал рубаятам Хайяма новое воплощение и сделал их популярными в англоязычном мире. Фитцджеральд не только передал содержание рубаи, но и придал им литературное величие [1].

Влияние на мировую литературу. Влияние сборника рубаи Омара Хайяма на западных писателей и философов было долгосрочным и продолжает оказывать воздействие на современную литературу. Ниже приведены несколько примеров известных фигур, которые были вдохновлены его работами и внесли элементы его философии в свои произведения:

Ральф Уолдо Эмерсон. Эмерсон, известный американский философ и поэт, был сильно вдохновлен философией Омара Хайяма. Он считал Хайяма одним из величайших поэтов и философов всех времен и переводил его стихи на английский язык. Влияние Хайяма можно найти в работах Эмерсона, где звучат темы времени, природы и человеческой судьбы.

Генри Дэвид Торо. Торо, другой выдающийся американский философ и автор «Вальдена, или жизни в лесу», также был вдохновлен философией Хайяма. Он разделял интерес к природе, человеческому существованию и времени, что созвучно идеям, выраженным в рубаях Хайяма [1].

Джек Лондон. Американский писатель Джек Лондон, автор «Белого клыка» и «Морского волка», также нашел вдохновение в стихах Омара Хайяма. Он часто обращался к мотивам природы и времени, что отражается в его литературных произведениях [1].

Джордж Оруэлл. Великий английский писатель и автор «1984», Джордж Оруэлл, использовал некоторые из идей Хайяма в своих сочинениях, особенно в части размышлений

о времени и человеческой судьбе. Важно отметить, что влияние Хайяма на западных авторов не ограничивается только этими именами. Его философские идеи о времени, смерти и наслаждении моментом продолжают вдохновлять писателей и философов по всему миру и оставляют глубокий след в мировой литературе [1].

Культурное влияние. Культурное влияние сборника рубаи Омара Хайяма также проявляется в многочисленных искусственных и культурных выражениях. Не только словесное искусство, но и визуальное и музыкальное искусство были сильно повлияны философскими идеями Хайяма:

Изобразительное искусство. Великие художники, такие как Уильям Блейк и Винсент ван Гог, нашли в рубаих Хайяма идеи, способные вдохновить их на создание произведений искусства. Это отразилось в живописи и графике, в которых изображены сюжеты, связанные с философскими концепциями времени и смерти, а также визуализацией моментов наслаждения.

Музыка. Композиторы, вдохновленные рубаиями Хайяма, создали музыкальные произведения, которые отражают его философию. Произведения, написанные под влиянием его стихов, могут варьироваться от классической музыки до современных композиций. Это позволило музыке стать ещё одним каналом для распространения его идей.

Философия и религия. Идеи Омара Хайяма о сомнении в религиозных убеждениях и философии наслаждения моментом оказали влияние на более поздних философов и религиозных мыслителей. Он предложил альтернативную философию, которая призывает к осмыслению собственных убеждений и свободе мысли.

Поп-культура и фильмы. Идеи из рубаи Хайяма также нашли свое отражение в современной поп-культуре. От цитат и отсылок в песнях до использования философских концепций в сюжетах фильмов, его влияние ощущается в разных сферах развлекательной индустрии. Сборник рубаи Омара Хайяма продолжает оставаться источником вдохновения для художников и культурных деятелей, продвигая его уникальную философию и понимание жизни и смерти в различных культурных контекстах и искусствах.

Влияние на философию. Философские идеи, выраженные в рубаи Омара Хайяма, вызвали интерес и дискуссии в среде философов. В частности, его бескомпромиссное агностицизм и утверждение о приоритете наслаждения моментом над абстрактными религиозными идеями стали предметом анализа и дебатов. Философы разных культур и времен пересматривали и переосмысливали философию Хайяма в контексте своих собственных идей. Этот интерес к философии Хайяма продолжает влиять на современные философские дискуссии о природе человека, времени и смысле жизни.

Политическое влияние. Идеи Хайяма о свободе мысли и независимости нашли отклик в среде политических активистов и реформаторов. В разные периоды истории различные политические движения использовали его философию как источник вдохновения для борьбы за свободу и справедливость. Его утверждения о том, что каждый человек должен решать свои вопросы собственным разумом, а не подчиняться догмам и авторитетам, оказали влияние на многих борцы за права человека и демократию [2].

Сегодняшнее влияние. Сборник рубаи Омара Хайяма продолжает оставаться актуальным и влиятельным. Его идеи об осмыслении жизни, наслаждении моментом и сомнении во всем, что традиционно считается истиной, продолжают вдохновлять людей в поиске смысла и ценностей. Размышления Хайяма о времени и быстротечности жизни актуальны как никогда в современном мире, где ускоренный темп жизни оставляет мало времени для задумывания и настоящего наслаждения моментом [4].

Тематический анализ. Рубаи Омара Хайяма обладают глубокой философской направленностью. Он исследует темы, такие как природа времени, неизбежность смерти, природа человека и его судьба. Великий поэт позволяет нам задуматься над бренностью жизни и природой человеческой судьбы [5].

Пример одного из рубаи:

*На этот свет приходим одни
Как птицы в небесной бескрайности,
Все приходят, а обратно улетают
Без слов, как ушедшие тайком... [1]*

Часть 4: Заключение. Сборник Рубаи Омара Хайяма остается актуальным и вдохновляющим произведением литературы. Его философская глубина и мудрость продолжают привлекать читателей и исследователей. Сборник оставляет много места для интерпретации и понимания, что делает его важным объектом исследования в области литературоведения и философии. Его сообщение о ценности настоящего момента, свободе мысли и сомнении в устоявшихся нормах остается актуальным и влияет на разнообразные аспекты нашей жизни. Этот сборник продолжает вдохновлять на новые интерпретации и понимание [7].

Список литературы

1. Хайям, Омар. Рубаи. Полное собрание. М., 1982.
2. Фитцджеральд, Эдвард. Рубаи Омара Хайяма. М., 1922.
3. Wikipedia
4. litres.ru
5. toplibrary.com
6. litportal.net
7. Litlib – Новейшая литературная база данных, предоставляющая доступ к разнообразным текстам и исследованиям.

УДК 008.01

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ЦЕННОСТИ

Тукебаева Ж.А.,

кандидат филологических наук, ассоциированный профессор,

Умирбекова Н.К.,

студентка 1 курса РЭТ 23 - 1К

Международный инженерно-технологический университет

г.Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье говорится о важности национальной ценности.

Ключевые слова: Национальные ценности, традиции, история, семья.

Аңдатпа. Мақалада ұлттық құндылықтардың маңыздылығы туралы айтылады.

Кілт сөздер: Ұлттық құндылықтары, салт-дәстүр, тарих, қазіргі заман, отбасы.

Abstract. The article discusses the national values.

Key words: national values, traditions, history, family.

Человек – это социальное существо, которое нуждается в других в различных аспектах жизни. Эта потребность вытекает из связи человека с семьей, друзьями, племенем, сообществом, государством и нацией. Сообщество представляет собой взаимодействующая

группа людей, живущих в одном месте; имеющие одинаковые ценности, культуру, интересы и цели; которые заставляют их чувствовать себя частью друг друга.

Аль-Ага (2010) указывает на важность ценностей в жизни. сообществ, групп и отдельных лиц. Он утверждает, что ценности являются сутью человеческого существа и основой за его существование. Они защищают человека от отклонений и втягивания в негативные желания, удовлетворяют потребности личности, соответствующие его убеждениям и мыслям. Более того, они поддерживают существование, преемственность, идентичность и самобытность сообщества и защищают его от девиантного поведения [1].

Национальная ценность – это абстрактное понятие, которое описывает значимость и важность определенных аспектов культуры, истории, общества, и нации для конкретной страны или народа. Национальные ценности могут включать в себя идеалы, убеждения, традиции, и культурные элементы, которые считаются ключевыми для идентичности и единства данной нации. Они могут влиять на моральные нормы, законы, и культурные практики общества, а также служить основой для формирования общественных целей и амбиций.

Национальные ценности различаются от страны к стране и могут быть источником гордости и сплочения для народа. Они также могут оказывать влияние на политику, социальные нормы и образ жизни в данной нации [2].

Национальные ценности могут включать в себя такие аспекты, как исторические события, язык, религию, культурные традиции, и другие элементы, которые формируют идентичность и ценности нации. Они могут быть источником обсуждения и дебатов, их интерпретация может меняться с течением времени и сменой поколений, но они остаются важной частью социокультурного контекста каждой страны [3].

Национальные ценности выражаются в чувстве взаимной любви и принятия; и сильная привязанность к группе, которая удовлетворяет потребность человека в общении с другими. Их примером также являются сильная привязанность к определенной группе; и чувство ответственности по отношению к этой группе и ее защита. Гражданство – это всеобъемлющая основа взаимодействия граждан со своей Родиной и между собой в политическом, социальном, географическом, правовом и экономическом измерениях государства. Ценности гражданство – это уже не просто эмоциональная лояльность и формальная принадлежность к Родине, но и общая соблюдение закона, имеющего свои политические, социальные, моральные, экономические и религиозные ценности и аспекты [4].

XXI век открывает перед современным человечеством ряд возможностей, но и создает проблемы. Поэтому наша задача – различать правильные и неправильные решения политики прошлого века и стараться не поддаваться старым догмам.

В целом XX век был веком, полным множества противоречий, имевших свои преимущества и недостатки. В этом столетии казахское общество претерпело радикальные изменения и испытало взлеты и падения, то есть не будет преувеличением сказать, что XX век стал веком испытаний для казахского народа. Это потому, что, с одной стороны, мы попали под давление паровой горы Бодан и тоталитарной системы, в результате чего наше сознание, язык и религия пришли в состояние праздности.

А в современное время с одеждой сталкивается и казахский народ, освобожденный от рабства. Это проблемы, возникающие в результате процессов глобализации, охватывающих современный мир, то есть перед казахской нацией и казахстанским обществом стоит задача противостоять вестернизации мира, стандартизированной единой массовой культуре, единообразному мышлению и массовому сознанию. и сохранить свою оригинальность, несмотря на такие тенденции.

Истина в том, что на волне глобализации индивидуальность, даже самобытность и индивидуальность целой нации разрушаются под влиянием светской культуры,

которая является инструментом вестернизации, а цель спасения становится объектом манипулирования со стороны неопределённое общество.

Конечно, для реализации стратегии становления «Вечная земля» сегодня мы развиваемся на основе западных экономических, культурных, профессиональных и политических путей – глобального взаимодействия и отношений, таких как национальный стандарт, национальная цивилизация, и интеграция культур. Радикальное изменение казахского общества должно быть основано на бездумном переносе опыта модернизации и трансформации Запада. Она должна реализовываться исходя из реальных исторических условий развития Казахстана в период глобализации.

Список литературы

1. Ақмамбетов Ғ.Ғ. Проблемы нравственного развития личности. – Алма-Ата. 1971. – 215 с.
2. Лебон Г. Психология народов и масс. – 208 с.
3. Орынбеков М. Ежелгі қазақтың дүниетанымы. – Алматы: Ғылым, 1996. – 168 б.19
4. Сайт: IMRS.Uz.com

УДК 93/94

ОБРАЗОВАНИЕ ТРУДОВЫХ АРМИЙ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ НА ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСТАНА

Давлетова Г.А.,

доцент

Алматинский Технологический Университет

г. Алматы, Казахстан

Аннотация. В работе рассказывается о причинах возникновения трудовых армий в годы Великой Отечественной войны на территории Казахстана, их подразделениях, задачей которых стал перевод промышленности на военные рельсы. За годы войны на территории Казахстана оказались представители более шестидесяти национальностей, благодаря которым в короткое время был создан могучий арсенал фронта, частью которого стал Казахстан.

Ключевые слова: трудовые армии, война, спецпереселенцы, депортация, постановления, СССР, политика, промышленность, мобилизация, заводы и фабрики.

Abstract. The work describes the reasons for the emergence of labor armies during the Great Patriotic War on the territory of Kazakhstan, their divisions, whose task was to transfer industry to a war footing. During the years of the war, representatives of more than sixty nationalities ended up on the territory of Kazakhstan, thanks to whom a powerful arsenal of the front was created in a short time, of which Kazakhstan became a part.

Keywords: labor armies, war, special settlers, deportation, regulations, USSR, politics, industry, mobilization, plants and factories.

22 июня 1941 г. фашистская Германия вторглась в пределы СССР. Уже в первые пять месяцев войны были оккупированы районы, где проживало 40% населения страны, производилось 68% чугуна, 58%-стали и алюминия, 65%-угля, 40% железнодорожного оборудования. Исход войны во многом зависел от того, как быстро, удастся наладить

«военную экономику», что в свою очередь, было невозможно без тотальной эвакуации производительных сил на Восток. Из районов, которым угрожал захват противником, по железнодорожным магистралям проследовало около 1,5 млн. вагонов, или 30 тыс. эшелонов с грузами [1, 44]. Более 200 из них были размещены в Казахстане, 30-в Киргизии, около 100 – в Узбекистане, 20 – в Таджикистане [2, 49].

Процесс размещения эвакуированных заводов и фабрик осуществлялся с учетом сложившегося разделения труда, интересов долгосрочного развития региона, формирования тех или иных промышленных узлов. Средняя Азия и Казахстан превращались в мощный арсенал фронта. С учетом происходящих процессов, наблюдалась нехватка рабочих рук.

В связи с этим стали формироваться трудовые колонны. Задачей которых стал перевод промышленности на военные рельсы. Мобилизация в трудовую армию осуществлялась через военкоматы, а также по линии местных органов, в том числе через систему НКВД.

Трудовые колонны подразделялись на несколько видов:

1) отряды (колонны), сформированные из гражданского населения, призванного через военкоматы;

1) трудовые колонны, составленные из числа депортированных и других неблагонадежных. Эти колонны содержались в режиме исправительно-трудовых лагерей;

2) трудоармейцы, мобилизованные на определенный срок для выполнения сезонных работ внутри республики;

3) прикрепленные к какому-либо учреждению или предприятию в порядке трудовой повинности на весь период войны.

При этом из числа первой категории трудоармейцев большие группы отправлялись на предприятия, находившиеся за пределами Казахстана. Туда были призваны свыше 200 тыс. казахов, причем в основном колхозники. Тысячи казахов трудились на заводах Горького (Нижний Новгород), Свердловска, Нижнего Тагила, Магнитогорска, на шахтах Кузбасса, на строительстве Луковской ГЭС, Челябинской и Краснагорской ТЭЦ, на шахтах и разрезах Челябинского угольного бассейна и других предприятиях. Положение трудоармейцев-казахов было крайне тяжелым: голод, холод, инфекционные заболевания косили людей. Только в середине 1943 г. после многочисленных тревожных сигналов с мест стали обращать внимание на нужды трудоармейцев-националов, работающих за пределами своей республики [3, 589]. Следует отметить, что до сих пор судьба мобилизованных в трудовую армию остается «белым пятном» в истории военного времени.

Вторую группу составляли спецпереселенцы, в условиях войны они рассматривались государством как наиболее дешевая рабочая сила. Спецпереселенцы направлялись на самые трудные участки, в первую очередь, на строительство важнейших объектов оборонного значения: железных дорог, предприятий и шахт. По дороге на работу колонны трудоармейцев сопровождался конвоем, который получил право стрелять при малейшем неподчинении. Многие спецпереселенцы умирали от болезней и голода. Правительство Казахстана неоднократно обращалось с ходатайством в союзное правительство об оказании спецпереселенцам продовольственной помощи, но каждый раз получало категорический отказ [4, 111].

Используя условия войны, советское государство проводило особую национальную и социальную политику, направленную на решение задач, связанных с нехваткой рабочих рук.

Уже в 30 - 40-е гг. XX в. руководство СССР осуществило политику депортации целых народов на территорию нашей республики. В результате идеологического противостояния, власти выразили открытое недоверие некоторым группам национальных меньшинств, обвиняя их в пособничестве фашизму, неблагонадежности, особенно тех, которые населяли приграничные районы, в том числе с Турцией и Ираном. Численность которых к 1936 г. составляла около 360 тыс. человек [5, 83].

В 1936 г. в Казахстан из западных районов Украины были переселены поляки и

немцы численностью 15 тыс. семей. В 1937 г. массовой депортации подверглись корейцы, проживавшие на Дальнем Востоке. В Казахстан переселились более 20 тыс. семей корейцев [6, 109].

В 1937 – 1938 гг. из Закавказья были выселены курды, иранцы и «турки». Они были расселены в Алма-Атинской, Жамбылской и Южно-Казахстанской областях. В октябре-ноябре 1938 г. депортации подверглись иранцы. Они также прибыли в вышеназванные области более чем 2 тыс. семей. В 1940 г. в Казахстан из западных областей Украины было переселено 6,5 тыс. человек, из Западной Белоруссии – 203 семьи поляков и из Бессарабии – около 8 тыс. человек [7, 109].

В сентябре 1941 г. началось массовое переселение немецкого населения с Поволжья как «возможных пособников фашисткой Германии». Если в 1939 г. в Казахстане проживало около 92 тыс. немцев, то за годы войны республика приняла более 462 тыс. представителей этого народа. Члены семей военнослужащих и начальствующего состава Красной Армии немецкой национальности также подлежали выселению на общих основаниях. Переселенцы имели право перевезти с собой только самое необходимое. Большинство спецпереселенцев немецкой национальности направлялось в сельскую местность. Только к началу декабря 1941 года в республику было переселено 420 тыс. немцев, из которых 30 тыс. оказались в Алма-Атинской, 60 тыс. – в Акмолинской, более 30 тыс. – в Карагандинской, около 40 тыс. – в Кустанайской, более 50 тыс. – в Северо-Казахстанской областях и т.д. [8, 109].

16 октября 1941 года в Казахстане было принято постановление, в котором подчеркивалось: «В условиях военного времени проживание немцев в областных городах республики и использование их (в том числе коммунистов и комсомольцев) на руководящей партийной, советской и хозяйственной работе запрещается». 10 января 1942 г. было принято распоряжение Государственного Комитета Обороны СССР №1123сс «О порядке использования немцев – переселенцев призывного возраста от 17 до 50 лет» немецкое население подверглось мобилизации в трудовые армии, и от 14 февраля 1942 г. № 1281сс «О мобилизации немцев-мужчин призывного возраста от 17 до 50 лет, постоянно проживающих в областях, краях, автономных и союзных республиках». Также в трудовую армию наряду с мужчинами были призваны и женщины. В соответствии с постановлением Комитета Обороны от 7 октября 1942 г. № 2383 «О дополнительной мобилизации немцев для народного хозяйства СССР» в трудовую армию были призваны женщины-немки в возрасте от 16 до 45 лет. От мобилизации были освобождены только беременные женщины и женщины, имеющие детей в возрасте до 3-х лет. Этим же постановлением был увеличен диапазон призывного возраста для немцев-мужчин - с 15 до 55 лет. Немецкое население было выселено из всех областных центров республики. Оставшиеся после отправки в трудовые колонны спецпереселенцы были направлены на работы в совхозы и колхозы [9].

В октябре 1943 г. была ликвидирована Карачаевская автономная область и насильственному выселению подверглись карачаевцы. За короткий срок из этой области депортировали 14,7 тыс. семей общей численностью 69 тыс. человек [10, 96].

В это же время были депортированы в восточные и северные районы республики, а также на Урал волжские калмыки. Всего было выселено 99,2 тыс. человек, из них 648 семей в составе 2,3 тыс. человек расселили в Кзыл-Ординской области [11, 250].

В феврале 1944 г. началась операция по выселению чеченцев и ингушей в Казахскую и Киргизскую ССР. Чечено-Ингушская АССР была ликвидирована. В октябре 1945 г. в республике были размещены 89,9 тыс. семей чеченцев и ингушей общей численностью 406,4 тыс. человек. Сотни чеченцев и ингушей работали на промыслах Эмбы, рудниках горного Алтая, на Коунрадском, Текелийском рудниках.

В марте 1944 г. было принято Постановление ГКО о выселении балкарцев: в Казахстан прибыло 4,7 тыс. семей балкарцев, состоящих из 25 тыс. человек [12, 109].

В 1944 г. крымские татары были депортированы в Среднюю Азию и Казахстана: операция

по их выселению заняла всего двое суток. Из Крымской АССР были вывезены более 191 тыс. лиц крымско-татарской национальности, из которых 1268 семей, или 4501 человек, оказались в Казахстане. Из Крыма были выселены в Казахстан около 7 тыс. болгар и греков, которые также оказались в списке «неблагонадежных лиц». В ноябре 1944 г. руководству нашей республики было предписано расселить в республике 40 тыс. турок-месхетинцев и курдов из Грузии. В 1946 г. общая численность депортированных по Союзу достигла 2,4 млн человек, из которых почти половина (1 млн 200 тыс. человек) находилась на территории Казахстана. Депортированным разрешалось брать не более чем 200 кг багажа на семью. Их обязывали сдавать местным властям дом и хозяйственные постройки, скот, имущество, продовольствие. Обещанной компенсации на новом месте практически не было, поэтому материально-бытовое положение переселенцев было тяжелым [13].

В заключение хотелось бы отметить, что, используя опыт царского правительства 1916 года, сталинский режим наряду с действующей армией создал специальные трудовые армии. Состоящие из двух категории:

- 1) призванные из числа гражданского населения, они формировались из представителей коренных национальностей Средней Азии, Казахстана и
- 2) спецпереселенцы – в положении заключенных. и репрессированных народов, переселенных в наш край.

Таким образом, бесконечно много вместили в себя военные годы: опыт социалистического созидания, деформацию социалистического строя, суровые испытания войны, боль потерь, счастье Победы, отвагу ожесточенных сражений, скромное величие трудовых будней.

За годы войны на территории Казахстана оказались представители более шестидесяти национальностей, благодаря труду миллионов людей в тылу за Уралом в короткое время был создан могучий арсенал фронта, частью которого стал и Казахстан. Свою весомую лепту в создание слаженной военной экономики внесли и трудоармейцы, которые во имя победы самоотверженно трудились.

Список литературы

1. Народное хозяйство СССР за 70 лет: Стат. сборник. М., 1987. – С.44.
2. Козыбаев М.К. История и современность. Алма-Ата, 1991. – С.49.
3. История Казахстана. Байпаков К.М., Козыбаев М.К., Кумеков Б.Е., Пищулина К.А. 5 томов // Изд. «Ататмұра» // Алматы, 1997 г. – 4 том. – С.589.
4. Жангутин Б.О., Калыбекова М.Ч. Спецпереселенцы Казахстана: трудовые армии, рабочие колонны, батальоны. 1941-1945 гг. //Российские регионы: взгляд в будущее // Выпуск № 2 (3). – 2015 г.
5. Сталинские депортации 1928-1953 гг. / Сост. А.Н.Яковлев, Н.Л.Поболь, П.М.Полян. - М.: Международный фонд «Демократия», 2005. – С. 83.
6. Кан Г.В. Корейцы Казахстана: исторический очерк. – Алматы: Казахстан, 1994. С.70
7. Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. – Алматы: Арыс-Казахстан, 1998. – С. 109.
8. Мелехин М.М. Немцы на границе Казахстана и Сибири //по документам Госархива Северо-Казахстанской области// Петропавловск, Казахстан. С. 96.
9. ГАКО, Ф. 407, Оп.1, Д.84.
10. Аден А. Депортация. Карачаевцы, обвиненные в предательстве. – [Электронный ресурс] (Код доступа) e-history.kz <https://e-history.kz/ru/news/show/4482/>
11. Жанбосынов Т. Алаш-Алжир. Том 1 Астана: Кемер, 2011. – 250 б.
12. Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. – Алматы: Арыс-Казахстан, 1998. - С. 109.
13. Изменение в составе населения Казахстана в 1940-1958 гг. [Электронный ресурс](Код доступа) e-history.kz <https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/9311/> 05 Сентябрь 2013.

УДК 021

**ОРТАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ КІТАПХАНАНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ
ЖӘНЕ ҚЫЗМЕТІ (1932-1960 жж.)****Нуртазаева А. Б.,***тарих ғылымдарының магистрі, лектор**Халықаралық инженерлік-технологиялық университеті**Алматы қ., Қазақстан*

Аңдатпа. Мақалада ХХ ғасырдың 30-шы жылдары Қазақстанда Орталық ғылыми кітапхананың құрудың тарихи факторлары, қалыптасу кезеңіндегі негізгі басымдықтар мен әдістері, кітапхана жұмысын үйлестіру мен басқару тарихы зерттеледі. Зерттеудің мақсаты және міндеттері – Орталық ғылыми кітапхананың ХХ ғасырдың 1932-1960 жж. аралығындағы қызметін қарастыру; Кеңестік саясаттың кітапхана жұмысына тигізген әсерін анықтау; Республикамызда ғылым, білім және мәдениетті дамытуда Орталық ғылыми кітапхананың қосқан үлесін талдау. Нәтижелер. Еліміздің рухани жаңғыруына мәдени үлес қосатын-кітапхана.

Кілт сөздер: Орталық ғылыми кітапхана, кітап қоры, кітапханашы, кадр мәселесі, ғылыми-ақпарат, библиография.

Аннотация. В статье исследуются исторические факторы создания Центральной научной библиотеки в Казахстане в 30-е годы ХХ века, основные приоритеты и методы становления, история координации и управления работой библиотеки. Цель и задачи исследования -- рассмотреть деятельность Центральной научной библиотеки в период 1932-1960 гг. ХХ века; выявить влияние советской политики на работу библиотеки; проанализировать вклад Центральной научной библиотеки в развитие науки, образования и культуры в Казахстане. Результаты.

Ключевые слова: Центральная научная библиотека, книжный фонд, библиотекарь, кадровая проблема, научно-информационная библиография.

Abstract. This article explores the history of the Central Scientific Library in Kazakhstan in the 1930s-1960s, focusing on the factors contributing to its establishment, key initiatives, and organizational methods. The research aims to assess the library's role during this period; to identify the impact of Soviet policies on the library's activities; and its impact on the development of science, education, and culture in our republic. Results. The establishment of the Central Scientific Library significantly contributed to the intellectual and cultural development of our nation.

Keywords: Central Scientific Library, book fund, librarian, personnel issue, scientific-information, bibliography.

Қазақстанда жүргізілген тарихи зерттеулер ХХ ғасырдың алғашқы жылдарында қолға алына басталды. Ғылыми мекемелер жүйесі мен зерттеу жұмыстары көлемінің ұлғаюы, КСРО Ғылым Академиясының қазақстандық базасын ашуға мүмкіндік береді.

Елімізде алғашқы кітапханалардың пайда болуы, Қазақстанда ғылымның қалыптасуы және дамуымен тікелей байланысты болды. 1932 жылы КСРО Ғылым Академиясының Қазақстандық базасында алғашқы ғылыми кітапхана құрылады, ол 1934 жылы КСРО ҒА Қазақстандық базасын КСРО ҒА Қазақ филиалы етіп қайта құру кезінде де өз жұмысын жалғастырып оқырмандарға қызмет көрсетіп отырды. Бұл кезең елімізде тұңғыш ғылыми қорды ұйымдастырудың бастапқы іргетасы болып табылады. (ҚР ҒОВА. 10-к. 1-т. 8 іс. 18-п.).

Жаңадан ашылған ғылыми кітапхананы басқаруды Ғылым Академиясының ғалымдары жүзеге асырды. Орталық ғылыми кітапхана қызметкерлерінің кадрлық құрамы үнемі өзгерістерге ұшырап отырды. Оның себебі, кітапхана басшылығына тағайындалған басшылар ғалымдар қатарынан тағайындалды, олар кітапхана жұмысымен таныс болмады, кәсіби кітапханашылар, білікті, тәжірбиелі кадрлар болмады. Кітапхананың бірінші басшыларының пікірінше, олар кітапхананы басқаруды өздерінің ғылыми қызметімен ұштастырды және бұл олардың жиі ауысуын түсіндірді. Орталық ғылыми кітапханада кадр мәселесі бірқатар объективті себептерге байланысты қиындықпен шешіліп отырылды. Арнайы білікті, білімді мамандардың өткір тапшылығы кітапхана құрылған жылдан – ақ байқалды. Кітапхана қызметінің сапалық көрсеткіші ол тікелей білікті басшымен тығыз байланысты. Біз қарастырып отырған жылдары кітапхананы басқарған ғылым мен ұйымдастырушылық қызметті қатар атқарған басшыларға келер болсақ:

1. 01.09.1932-02.1933 жж. аралығында кітапхананың тұңғыш меңгерушісі Е.Р.Тяпкин.

2. 02.1933-08.1933 жж. аралығында кітапхананың ғылыми меңгерушісі З.С. Катцнельсон., ал кітапхана меңгерушісі болып А. Попова қызмет атқарды.

3. 1933 жылдың тамызынан 1934 жылдың наурызына дейін кітапхана меңгерушісі болып Тарих-археологиялық комиссия бойынша 1-разрядты ғылыми қызметкер Хасембек Исатаев қызмет атқарды. Сондай-ақ, кітапхананың дамуына әр жылдары басшылық қызметте болған А.К. Сеницына., В.Ф. Фисенко және М.Н. Андрееваның қосқан үлестері болды. Орталық ғылыми кітапхана жұмысын бір жүйеге келтіріп, одан әрі дамуына зор үлес қосқан Сарра Моисеевна Рейдер болды. Ол 1937-1939 жж. кітапханашыларға арналған жоғары курсы бітірген, кәсіби жоғары білікті маман ретінде, 1945-1949 жж. аралығында ғылыми кітапхананы басқарды. 1949-1957 жж. аралығында ғылыми кітапхана басшылығына Федор Васильевич Жизневский тағайындалды. Ол 1939 жылы Н.К. Крупский атындағы Коммунистік саяси-ағартушылық институты бітірген, жоғары білімі бар кәсіби маман болды. Кітапхана қызметінің сапалық көрсеткіші ол тікелей білікті басшымен тығыз байланысты. 1957 жылы ғылыми кітапхана басшылығына Нурхан Батишева Ахмедова тағайындалады. Жаңадан тағайындалған директор және ұжымының алдында қызмет көрсету жүйесін жетілдіру және оқырмандардың құрамын қалыптастыруға қатысты жұмыс бойынша күрделі, нақты міндеттер тұрды. Аталған басшылар кітапхана жұмысын ұйымдастырумен қатар оның одан әрі дамуына өз үлестерін қосты. (ҚР ҒОБА. 10-к. 1-т. 5 іс. 1-п.).

Жаңадан ашылған кітапхана еліміздегі ғылымды зерттеу ошағына айналған, бірден бір ғылыми мекеме болды. Кітапхананың материалдық техникалық базасы баяу қалыптасты, қажетті материал құрал жабдықтардың болмауы жұмыстың дамуына кедергі келтірді. Алғашқы уақытта кітапхана жұмысына мемлекет тарапынан қаржының мардымсыз бөлінуі, жоғары кәсіби білікті мамандардың жоқтығы, білім мен тәжірибенің аздығы көп әсерін тигізді. Кітапхана басшыларының негізгі алдында тұрған міндеттері, өзекті мәселелердің бірі кадрлық потенциалды нығайту, сол арқылы кітапхананы жұмысын жоғарғы деңгейге көтеру, ғылыми нәтижелер мен табыстарға жету, басқа Одақтас республикалардың ғылыми кітапханаларымен іскерлік байланысты нығайту, ғылыми зерттеу дәрежесін көтеру, ұжымда шығармашылық ахуал қалыптастыру, социалистік міндеттемелерді орындау үшін, ұжымдағы тәртіпті жөнге салу болды. Құрылған сәттен бастап кітапханада жұмыс істейтін мамандардың негізгі міндеті ғалымдарға қызмет көрсету және кітаптар жинау жұмысы болды. Кітап қорының бастапқы негізі КСРО Ғылым академиясының баспасынан сыйлық ретінде жіберілген кеңес ғалымдарының еңбектері болды. Жылдан-жылға, кітапхана КСР Ғылым академиясының Қазақстандық базасы ғалымдарының зерттеу тақырыптары бойынша әдебиеттермен белсенді түрде толықтырыла басталды. 1935 жылдың басында қорда жаратылыстану ғылымдары мен математика бойынша 10 мың томдық ғылыми басылымдар болды. (ҚР ҒОБА. 10-к. 1-т. 8 іс. 18-п.). Ботаникалық, географиялық және геологиялық

бағыттағы алғашқы секторлардың құрылуы, кітапхана жұмысының жаратылыстану-ғылыми бағытта жұмыс істейтінің бағыттап берді. Алғашқы уақытта, өкінішке орай архив қорларында ғылыми кітапхананың жылдық есептеріне байланысты құжаттар өте аз. Себебі кітапханада оқырмандар санын есепке алмаған, кітап қорындағы әдебиеттер есепке алынбаған, картотекалық жұмыс жүргізілмеген. Бұндай нәтиже, кітапханада білімі бар мамандардың болмауымен байланысты. Сол кезеңге дейін 35 мың баспа басылымын құраған қор ескерілді (ҚР ҒОБА. 10-қ. 1-т. 8 іс. 18-п.). КСРО Ғылым Академиясының қазақстандық базасының Президиумының төрағасы болып академик А.Н.Самойлович тағайындалды. 1938 жылы КСРО Ғылым Академиясының қазақ филиалы болып қайта құрылады.

26 қазан 1945 жылы КСРО Халық комиссарлар кеңесінің қабылданған шешіміне орай КСРО ҒА Қазақстандық филиалы, енді Қазақ КСР-нің ҒА болып қайта құрылды. 1 маусым 1946 жылы КСРО ҒА Қазақстандағы бөлімі негізінде Қазақ КСР Ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапханасы құрылады. (ҚР ҒОБА. 10-қ. 1-т. 61 іс. 30-п.). Кітапхана жұмысының дамуы және ғылыми деңгейінің арттыру жолындағы қызметін қадағалап, бағыт-бағдар беру жолын реттеуді ҚазССР Ғылым Академиясының бірінші Президенті Қаныш Имантайұлы Сәтбаев тікелей өз қадағалауына алды. Осы кезеңнен бастап Орталық ғылыми кітапхананың қалыптасу, дамуының жаңа және негізгі кезеңдері басталды. Алғашқыда кітап қоры КСРО ҒА сыйға тартқан 2000 дана ғылыми еңбектен құралды. 1946 жылы құрылған Қазақ КСР-і ғылым академиясының бірінші мәжілісінде атауы Орталық ғылыми кітапхана болып өзгертілді. Сол жылы кітап қорына 74258 басылым, 15000 дана шетелдік әдебиет жинақталып, КСРО кітапханаларымен және ғылыми мекемелерімен кітап алмасу жолға қойылды. (ҚР ҒОБА. 10-қ. 1-т. 3 іс. 6-п.)

Ал, енді кітапхананың жұмыс атқару жүйесіне келер болсақ, құрылған жылы оның құрамында төмендегідей бөлімдер жұмыс істеді.

1. Кітаптарды жинақтау және айырбастау
2. Каталогтарды өңдеу
3. Кітап сақтау және оқырмандарға қызмет көрсету
4. Қазақ әдебиеті
5. Шетел әдебиеті
6. Шығыс әдебиеті
7. Анықтамалық-библиографиялық
8. Қолжазба (ҚР ҒОБА. 10-қ. 1-т.8- іс. 58-п.).

Орталық ғылыми кітапхана қызметінің библиографиялық ақпарат жасауды және оны оқырманға жеткізуді көздеген анықтамалық-библиографиялық және ақпараттық жұмысы аса маңызды бағыттардың бірі болды. Кітапхана өз қызметінің алғашқы жылдарында-ақ ұлттық библиографияны дамыту міндетін қойды. Орталық ғылыми кітапханада 1945 жылға дейін библиографиялық жұмыс жүргізілмеді. (ҚР ҒОБА 10-қ., т-1., іс-5, б-16) Анықтамалық-библиографиялық жұмысты жүргізу үшін, 1946 жылы штаттық кесте негізінде кітапхананың бірнеше құрылымдық бөлімі жұмыс істей бастады. Осы жылы анықтамалық-библиографиялық бөлім құрылды. Бөлім ауызша және жазбаша анықтамалар, ұсыныстық тізімдер жасаумен және библиографиялық кеңестер жүргізумен айналысты. Қызмет көрсету кітапхананың анықтамалық-библиографиялық аппаратының, атап айтқанда, анықтамалық-ақпараттық қор мен картотекалар негізінде құрылды. Ақпараттық-библиографиялық бөлім анықтамалармен, энциклопедиялармен және библиографиялық көрсеткіштермен жақсы толықтырылған қор жұмыс істеді. 1946 жылы кітапхана жаңа ғимаратқа көшіріледі, кітапхананың материалдық техникалық базасы барлық талаптарға сай болды. (ҚР ҒОБА. 10-қ. 1-т. 12 іс. 14-п.). 10 қазан 1946 жылы Қазақ КСР Ғылым академиясының Президенті Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың қатысуымен кітапхана қызметіне байланысты кезекті отырыс болып өтеді. Күн тәртібінде бір ақ мәселе Кітапхана кеңесін құру болды. Отырысты

Қ.И.Сатпаев қорытындылады. Жаңадан құрылған кітапхана кеңесінің құрамына Н.Л. Кассин (төраға), М.О. Әуезов, Н.Т.Дюсенбаева, С.М.Рейдер, Н.Ц.Базанова кірді. (ҚР ҒОБА. 10-қ. 1-т. 3 іс. 6-п.). Кітапхана кеңесі тұрақты жұмыс істеді. Кітапхана кеңесінің құрамын Орталық ғылыми кітапхана директорының ұсынысы бойынша Қазақ КСР Ғылым академиясының Төралқасы бекітеді. Одақтас мемлекеттердің ғылыми кітапханаларымен байланыс орнату, шетел және шығыс әдебиеттерімен кітап қорын толықтыру және гуманитарлық бағытта кітап алмасу жұмысын жандандыру жоспары мақұлданды. Сондай-ақ, кітапханаға байланысты барлық ұйымдастырушылық жұмысты қадағалау болды. (ҚР ҒОБА. 10-қ. 1-т. 3 іс. 9-п.). Кітапхана кеңесінің жан-жақты жедел жұмыс істеуінің барысында көптеген нәтижелі жұмыс атқарылды. 1947 жылдан бастап ғылыми-зерттеу мекемелерінің тақырыптары бойынша міндетті ақылы басылымдар және Москва, Ленинград, Рига, Львов, Ташкенттің ірі кітапханаларының дублеттік қорларынан да кітаптар алына бастады. ҚазССР ҒА бірінші президенті Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың бастамасымен Кеңестер Одағының атақты ғалым-академиктері В.Л. Комаров, А.Д. Архангельский, Н.С. Курнаков және Д.К. Зелениннің жеке кітапханалары алынды. Бұл ғылыми құнды кітапханалар Орталық ғылыми кітапхананың кітап қоры сапасының маңыздылығын арттырды. Соғыстан кейінгі кезеңде, 1947 жылдан ғылыми-зерттеу институттары ақылы негізде ғылыми еңбектер жіберіп тұрды. Қазақ өлкесінен шыққан атақты ғұламалар, қоғам қайраткерлері қазақ библиографиясының өркендеуіне жол ашып берді. 1949 ж. Ғылым Академиясының Төралқасы бекіткен Ережеге сәйкес Қазақ КСР ҒА Орталық ғылыми кітапханасы «Кітапхана ісі мен ғылыми-библиографиялық жұмысты ұйымдастыру саласындағы Қазақ КСР ҒА бас кітап қоймасы және жетекші ұйымы болып табылады» делінген. (ҚР ҒОБА. 10-қ. 1-т. 5 іс. 14-п.) 1949 жылдан Қазақстандағы өлкетану библиографиясының дамуындағы жаңа кезең ашылды. Оның дамуына Қазақстан КП ОК қаулысы мен Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің 1947 жылғы 20 қыркүйектегі «Кітапханалардың жұмысын жақсарту шаралары туралы» шешімі септігін тигізді, осы құжаттарда барлық түрдегі өлкетану библиографиясын кеңейту, ірі кітапханалардың анықтамалық-библиографиялық бөлімдерін кушейту қажеттілігі көрсетілді. (ҚР ОММ 1781-қ, 1-т, іс-270, п-4). 1950 жылға қарай кітапхана қоры 152 мыңға дейін жетіп, екі есе көбейді. 1957 жылдан «Қазақстан 1955 жылдағы библиографиясы», «Қазақстан 1958 жылдағы библиография» тіркеу көрсеткіштері шығарылды. Осы басылымдардың жалпы көлемі 94 баспа табақ, таралымы 22,0 мың дана болды. Орталық ғылыми кітапхана ұжымы ҚазКСР Кітап палатасымен бірге «Қазақ кітабының репертуарын» құрастыру жұмысын бастап кетті XX ғасырдың 50-шы жылдарында Орталық ғылыми кітапхананың библиографиялық қызметі қарқынды жұмыс істей бастады. Қазақ КСР Ғылым Академиясы басылымдарының бес жылдық (1945-1950 жж) алғашқы көрсеткіші шықты. 1951 жылы Қазақ КСР ҒА Төралқасының шешімінің негізінде ғылыми-зерттеу институттарының жанынан Орталық Ғылыми кітапхана филиалы құрылды. (ҚР ҒОБА. 10-қ. 1-т. 14- іс. 1-п.). 1959 жылы сирек кітаптар қоры құрылды. Қ.Сәтбаев, М.Әуезов, І.Кеңесбаевтың бастамасымен қолжазба қоры, қазақ ғылыми әдебиеттері қоры құралып, Орталық Азия халықтарының тарихы мен мәдениеті жөніндегі мәлімет көздері және шығыс әдебиеті жинақтала бастады.

Қорытынды

Қорыта айтар болсақ, Кеңестік кезеңде Орталық ғылыми кітапхана-Қазақстандағы аса ірі ғылыми кітаптар қоры мол, мәдени-танымдық және ақпараттық мекеме болды. Орталық ғылыми кітапхананың қызмет көрсету шеңбері жыл сайын өзгеріп, жаңа тұрғыдан кеңейтіліп отырылды. Кітапхана кітап қорын толықтыру, халықаралық кітап айырбасы, оқырмандарға қызмет көрсету, анықтамалық-библиографиялық ақпараттар беру қызметімен қатар, бұқаралық мәдени шаралар өткізуді, Кеңес Одағының атақты ғалымдарымен кездесулер

ұйымдастырып олардың дәрістерін тыңдау, құнды құжаттармен мен өнер туындыларын қалпына келтіру, сақтау, өңдеу жұмыстарында жүргізді. Аталған жылдары, кітапхананың өсіп өркендеуіне кітапханашылардың өз мамандығына деген адалдығы, сүйіспеншілігі және кәсіби шеберліктері ықпалын тигізді. Сондай-ақ, ғылым саласында тер төгіп жүрген ғалымдардың, зиялы қауымда өз көмектерін тигізді. Кітапхана ұжымының сандық және сапалық құрамында өзгерістер болып отырылды. Одақ көлемінде кітапханашы мамандығын бітірген кәсіби білікті мамандармен қызметкерлер қатарын толықтырып отырды. Сонымен, Орталық ғылыми кітапхана республикада ғылым саласы мен қатар білім, мәдениет салаларын дамытуда өз үлесін тигізді.

Дереккөздер:

ҚРОМА – Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві

ҚРҒОВА – Қазақстан Республикасы Ғылым Ордасының Ведомствалық архиві

Әдебиеттер тізімі

1. Культурное строительство, 1965 – Культурное строительство в Казахстане (1918-1932 гг.). Сборник документов и материалов. / Сост.: М. А. Абдулкадырова, С.С.Голубятников, А. Г. Кукушкина и др. Алма-Ата: Казахстан, 1965. – 300 с.
2. Наука Советского Казахстана за 1920-1960 гг. Алма-Ата, Издательство Академии наук Казахской ССР, 1960. – С. 559-575.
3. Мұра: орталық ғылыми кітапхананың 70-жылдық мерейтойына арналады / К.К.Әбуғалиева, Р.Т.Бірімжанова, Қ.Е.Қаймақбаева. Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2002. С.5-25.
4. Галиев В.З. Библиотечное дело в Казахстане: (вторая половина XIX – начало XX вв.). – Алматы, 1998. – С. 136.
5. Абрамова К. И. Библиотечное строительство в первые годы Советской власти. 1917–1920. – М., 1974. – С.75.
6. Бердигалиева Р.А. Становление Национальной библиотеки Республики Казахстан и развитие исторических исследований в 1931–1945 гг. Алматы, 1998. – 127 с.
7. Шмелева Е.Н. Библиотечное строительство в Казахстане в 1917–1945 годах. / Библиотековедение в Казахстане. – Алма-Ата: 1979. – С.35.

УДК 003.09

ИСЛАМ ТАРИХЫНДАҒЫ МӘУЛІТ ДӘСТҮРІ

Койшибаева А.К.,

магистрант

Алматы қ., Қазақстан

e-mail: asema_8686@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада мұсылмандардың және барлық адамзаттың, тіпті, бүкіл әлемнің ортақ мерекесі болған Алла елшісінің дүниеге келіп, әлемді қуаныш пен нұрға бөлеген күні, яғни мұсылман қауымы үшін мәні мен маңызы ерек мәуліт тойлау дәстүрі туралы баяндалады. Ислам әлемінде мәулітті атап өтудің қалай бастау алғандығы, оған деген түрлі көзқарастардың болғаны және оның үкімі жайлы айтылады.

Кілт сөздер: Пайғамбар, мәуліт, дәстүрлі мерекелер, сүннет, бидғат, білім, құран.

Кіріспе

Бір Жаратушыға құлшылық еткен ата-бабаларының сенімін ұмытып, адамзат тағы да пұтқа табынушылықтың қараңғылығына сүңгіп кеткенде, Жаратушымыз Аллаһ тағаланың ұлы рахымы әлемге аян болды. Сүйіп жаратқан адамзат баласы үшін, осы дүниеде және ақырет әлемінде табысқа жетуі үшін, ол жер бетіне адамзаттың ең асылы Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбарымызды адам деген жоғары атқа лайық өмір сүрудің тамаша үлгісі ретінде жіберді. Мұхаммед, оған Аллаһтың игілігі мен сәлемі болсын, адамдар өмірдің ең маңызды мәселелерін түсінбей қалған уақытта Хақтың жаршысы болып келді. Алла Елшісінің (с.ғ.с.) адамзатты тура жолға шақыруының арқасында ғана, осы уақытқа дейін надандарға тура жол ашылып, кейінгі ұрпақтардың тағдыры бір Аллаға иман ақиқатымен нұрланды. Адам баласы әрқашан өз өміріне өнеге болатын ұлы тұлғаны іздейтіні рас. Өйткені, адамзат түзу жол нұсқайтын ұлы тұлғаларға мұқтаж. Осы мұқтаждықты ескерген Алла Тағала пенделеріне Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбарымызды өзі тәрбиелеп, адамзатқа арнайы пайғамбар етіп жіберді. Пайғамбарымыз да (с.ғ.с.) бір хадисінде: «Мені ең көркем үлгіде тәрбиелеген – Раббым», – деп айқындап берген. Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбарға деген сүйіспеншілікті көрсету, демек, оның дүниеге келгеніне қуану деген сөз.

Ал, мәуліт – мұсылмандардың Пайғамбардың туылған күніне қуаныш пен оған деген сүйіспеншілігін білдіретін басқосуы. Хадистердің бірінде «Әркім қиямет күні сүйгенінің қасында болады делінген».

Негізгі бөлім

Алла Тағаланың сүйікті елшісі, адамзаттың ардақтысы, соңғы пайғамбары Мұхаммедтің (с.ғ.с.) туылған күніне орай мұсылман жұрты әрбір жылы Рабиуль аууал айында Алла Елшісінің мәуліт мерекесін тойлайды. Бұл мереке Хақ Елшісіне деген ерекше сүйіспеншіліктен туындаған. Жер жүзінің мұсылмандары асыға күтіп, бір ай бойына тойланатын мереке – Мәуліт тойын ерекше күтіп алу зор құрмет боп саналады. Қасиетті Құранның «Ахзаб» сүресі, 21-аятында Алла Тағала: «Расында, сендер үшін, Алладан, ақырет күнінен үміттенгендер мен Алланы еске алып тұратындар үшін Алла Елшісінде әлбетте, тамаша өнегелер бар», – деп ұқтырады. Расында, мүмін-мұсылмандар үшін дін жолында, бес күндік жалған дүниеде Мұхаммед пайғамбар (с.ғ.с.) тамаша үлгі-өнеге. Сондықтан шынайы мұсылманның өмірдегі басты мақсаты – пайғамбарымыздың сүннетіне еліктеу болып табылады. Имам Бұхари (р.а.) риуаят еткен хадис-шәрібінде Пайғамбарымыз (с.ғ.с.): «Ешбір адам мені өз баласынан, әкесінен және барлық адамзаттан артық көрмейінше, кәміл иманды бола алмайды», – деген. Бұл хазреті Мұхаммедті (с.ғ.с.) жақсылап танып, біл дегенді білдіреді.

Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) өзі елшілік миссиясының үлкен құндылығын өмір сүргендердің бәрінен де жақсы түсінді. Ол Жаратушыдан таратқан білімнің бүкіл адамзатқа, өмірдің жан-жақты нұсқауларында әрбір адамға қаншалықты қажет екенін түсінді. Өйткені, білімсіз адамдардың дүниеде мағынасыз, елеусіз тіршілікке алданып және мәңгілік өмірде шексіз азапқа ұшырайтыны анық. Сондықтан да Мұхаммед пайғамбарымыз (с.ғ.с.) Жаратушының адамдарға деген шексіз мейірімінің көрінісін көріп, және ол бүкіл адамзаттың құтқарылуы мүмкіндігінің барын баға жетпес сый екенін түсініп, Алла Тағалаға шүкіршілік етуден жалықпады.

Мәуліт немесе Алла Елшісі Мұхаммедтің (с.ғ.с.) туған күнін тойлау – Исламдағы мұстаһаб амалдардың бірі болып табылады.

Лексикалық мағынада «мәулид» сөзі «туылу» дегенді білдірсе, терминдік мағынада «мәулид» сөзі Алла Елшісінің (с.ғ.с.) туған күніне орай өткізілетін мерекені білдіреді. Мұсылмандар жыл сайын Рабиул-әууәл айының он екінші күні оның туған күніне орай іс-шаралар өткізеді.

Ислам әлемінде алғаш рет 910-1171 жылдар аралығында Мысырда билік еткен

Фатимидтер Мәуліт мерекесін тойлай бастады. Бастапқыда мәуліт тек сарайда, төрелердің арасында тойланатын. Фатимидтер Әли (р.а.) мен Фатима анамыздың туған күндеріне арналған мерекелерді де ұйымдастыратын болған. Сүннит мұсылмандары арасында Мәуліт мейрамы алғаш рет хижри жетінші ғасырдың басында әйгілі теолог әрі құдайдан қорқатын Ербил аймағының патшасының нұсқауымен ресми түрде тойланды. Ол ерекше батылдығымен ерекшеленді, сол үшін арабтар оны Музаффар (Жеңімпаз) деп атады. Мәуліт өткізудің заңдылығы мәселесін шешу үшін ол белгілі ғұламаларды, хадистерден хабардар дін ғалымдарын жинады. Бұл жаңашылдықты Шығыс және Батыс Ислам ғалымдары мақұлдады, олардың арасында әл-Хафиз Ахмад Ибн Хаджар Асқалани мен оның шәкірті Әл-Хафиз Ас-Сахавий, сондай-ақ әл-Хафиз Ас-Суюти және т.б. бар. Кейін біраз өзгерістермен Меккеде мәуліт мерекесі тойлана бастады. Мекке мен Мәдинадан кейін әртүрлі формада мәуліт тойлау басқа да барлық мұсылман елдеріне таралып, бүгін де жалғасуда. Осман империясында мәуліт мерекі алғаш рет 1588 жылы III Мұрадтың тұсында байқалған. Мереке Сұлтан сарайында белгілі бір сценарий бойынша өтетін болған. Артынша «Ая Софья» және «Сұлтан Ахмед» мешіттерінде мерекелік шаралар ұйымдастырыла бастады, оған мемлекеттің бірінші тұлғаларынан бөлек, қарапайым тұрғындар да қатысатын. Мәуліт мерекесі азаншының Құран оқуымен басталып, уағыз-насихатпен жалғасатын.

Мәуліт мерекесінде мұсылмандар зікір, салауат, истиғфар, Алла елшісінің дүниеге келуі, оның өмірі мен пайғамбарлық миссиясы туралы поэтикалық әңгімелер оқиды. Пайғамбардың (с.ғ.с.) туған күніне орай қуаныштарын білдіріп, бізді Мұхаммед пайғамбардың үмметінен болуды нәсіп еткен Алла Тағаланың нығметіне шүкір деп, Пайғамбарға (с.ғ.с.), дұға оқып, садақа таратып, тақуалықпен сөйлеседі.

Пайғамбарымыздың заманында мұсылмандар мәулітке кіретін амалдардың бәрін жасады, бірақ «мәуліт» терминінің өзі қолданылмады. Хадистерде бұл терминнің болмауын кейбір адамдар «мәуліт өткізуге тыйым салу» деп түсіндірген. Алайда әл-Хафиз Әс-Суюти «Мәулітті өткізудегі ізгі ниет» атты мақаласында Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) мәулітін Рабиул-әууәл айында өткізуге шарифаттың көзқарасы туралы былай дейді: «Мәуліт өткізудің негізі – халықтың жиналуы, жеке құран сүрелерін оқу, Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) туған кезінде болған айтулы оқиғалар туралы хикаялар, тиісті сый-сияпат дайындау. Мәуліт осылай өткізілсе, бұл жаңалықты шарифат мақұлдайды, өйткені мұсылмандар үшін сауапты амалдар боп табылады. Сондай-ақ, дініміздің нәзік тұстары мен тереңдігін жетік білетін, мәуліттерді құптаған және олардың өтуіне өздері де атсалысқан, әр дәуірде өмір сүрген, басқа да белгілі, мойындалған ислам дінінің ғалымдары болды. Олар Алла Елшісі дүйсенбіде дүниеге келгендіктен, дүйсенбіде ораза ұстағанды жоғары бағалаған.

Мәуліт мейрамын тойлау жөнінде ғалымдар арасында қайшылықтар бары рас. Кейбір теріс пікірдегі мұсылмандар арасында «Пайғамбар заманында мәуліт тойланбаған» деп есептейді. Осындай келіспеушіліктердің туындауына себеп болған мәселелерді жан-жақты қарастырған жөн. Негізінде діни шешімдер Құран мен хадистерден алынады. Ал, белгілі болғандай, құран мен сүннетте мәуліттің харам екендігі туралы аяттар мен хадистер жоқ. Олай болса, мәулітті тойлауды «бидғат, харам, адасушылық» деп айтуға негіз жоқ. Керісінше, мәулітті тойлауға мүмкіндік беретін көптеген сәттерді кездестіруге болады. Ғалымдар Құран аяттары мен хадистерді дәлел ретінде келтіре отырып, мәуліт тойлауға болады деген бірауыздан келісімге келді, яғни, бұл жерде «ижма» туралы айтылып тұр. Ал шарифатта ижма дәлел болып саналады, өйткені Пайғамбарымыз: «Мұсылмандар адасуда бірікпейді» деген. Демек, мәуліт мерекесі харам емес.

Енді бидғат мәселесіне қысқаша тоқталсақ. Пайғамбар заманында болмаған істердің барлығы, оның ішінде ізгі мақсатпен жасалған істер, Әбу Бәкір, Омар және Зәйдтің Құран аяттарын жинап, Құранды жатқа білетін сахабалардың өліміне байланысты қасиетті кітапты бір кітапта жазуы, бұл нағыз бидғат болар еді. Тіпті имамға тарауих намазында «Не деген

жақсы бидғат!» деп халықты жинаған сахаба Омардың әрекеті, барлық пайдалы білімдерді жинап, жүйелеу харам болар еді. Мұнарадан азан айту, керуен сарай, мектеп, аурухана, түрме салу да харам болар еді. Демек, мәулітті тойлауда «бидғат, адасушылық» деген сөз дұрыс емес. Оған дәлел ретінде мына хадисті келтіруге болады. Пайғамбарымыз: «Исламда кімдекім «сүннет хасан» жасаса, яғни, жақсы жол, жақсы бастама, содан кейін ол мейіріммен және онымен бірге болатындардың мейірімімен марапатталады. Олардың рақымынан ешнәрсе жоғалмайды» дейді. Көптеген сенімді хадис жинақтарында кездесетін бұл хадиске сүйене отырып, шарифатқа қарсылық, ондағы күнәлі сәттердің болмауы, сондай-ақ діни тартыстарда орын алуды мақсат етпейтін кез келген игі істің діннен келетінін түсінуге болады. Ал кейбір діни көз қарастардың «бұны сәләфтер жасаған жоқ» деген сөздері мұны жоққа шығара алмайды. Мұны діни негіздер мен әдістемеден хабардар әрбір адам біледі. Ал, Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) толық өмірбаяны туралы айтылатын «мәуліт» атты дастан кітаптардың уағыздалуына ешкімнің қарсылығы болмаған. Өйткені, том-том кітаптарды оқып есте сақтап қалудан, «мәуліт» өлеңдерін оқып, жаттап алу жеңіл әрі оңай. Демек, «мәуліт» – қасиетті Құранды оқу сияқты емес, ол Пайғамбарымыздан (с.ғ.с.) ғибрат алу үшін, тамаша өнегелерін үйрену үшін оқылатын кітап.

Мәуліт айында еліміздегі мешіттерде 1317 жылы қайтыс болған, Мадина қаласының мүфтиі Жағфар ибн Исмағил ибн Зайн әл-Абидин ибн Мұхаммед әл-Барзанжи (р.а) жазған «Әл-Каукаб Әл-Әнуар ғала ғакдил жауһар фи мәулид ән-набий әл-Азхар» кітабы оқылады. Мұнда автор бірінші бөлімде «мәуліт» жазбақшы ниетін, ондағы мақсатын, қандай жол, қағида ұстанғанын айтады. Кейінгі бөлімде Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) ата-тегі, анасының Мұхаммедке жүкті болуы, туылуы, әкесінің ерте дүние салуы, ер жетуі сияқты оқиғаларға тоқталады. Содан кейін қарапайым, жақсы қасиеттерін баяндайды. Ғасырлар бойы көпшілік, ислам ғұламалары Мәуліттің оқылуын бір ауыздан құптап келді. Арабша мәуліт кітаптарын көп ұлт өз тілінде жырлап, дәстүріне айналдырып та үлгерген. Қазақ тілінде де жазылған мәуліт кітабы жоқ емес. Бұдан шығатыны, мәуліт өткізу шарифатта бидғат емес, керісінше, оны сүннет деп атауға болады. Өйткені Пайғамбардың (с.ғ.с.) өзі, кім Исламға жақсы жаңалық енгізсе, ол шарифатпен бекітілген яғни Құран мен хадистерге сәйкес, оларға қайшы келмейтін болса, бұл үшін сыйақы алады, сонымен қатар, одан кейін осы жаңалықты жасайтын барлық адамдар бірге алатындай сыйақы алады деген.

Қорытынды

Иман Аллаһ тағала мен Елшісіне деген сүйіспеншілік арқылы нұрын шашады. Сондықтан Пайғамбарға деген сүйіспеншілік иманның нұры секілді. Жүрегіміздегі оған деген сүйіспеншілік қаншалықты болса, иманымыздың деңгейі де соншалықты болмақ. Адамзаттың асылының жіберілу мақсаты, сипаттары мен атқарған миссиясының ұлықтығы - Оны жақсы көруді қажет етеді. Ол өз жанынан бұрын өзгелерді ойлап, ең ұлық дұғасын ақытете үмбетіне шапағат ретінде сақтаған. Пайғамбарымызды жақсы көру мұсылмандық міндет болып табылады. Құранда Аллаһ тағала: «Мүміндер үшін Пайғамбар өз жандарынан да артық» дейді. Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) жіберілмегенде біз Ұлы Жаратушыны барлық кемел сипаттарымен танып, қатесіз түсіне алмас едік, исламмен қауышпағанда, бізге жеткізбегенде, адал мен арамды, дүние мен ақыретті, тозақ пен жұмақты, адамдықтың асыл қасиеттері мен құндылықтарын, тура жолда жүруді кімнен үйренетін едік? Осының бәрін бізге таза күйінде үйреткен хазреті Мұхаммедке (с.ғ.с.) салауат айту, оның туылған күнін, яғни мәуліт мерекесін тойлау оған деген шексіз алғысымыз бен сүйіспеншілігіміздің рәмізі.

Шарапаты мол мәуліт мерекесін тойлаудың Аллаһ елшісін көбірек танып, өсиеттерін тереңірек түсініп, адамдар арасындағы рақым-мейірімнің, имандылықтың, бауырмашылықтың арта түсуіне септігі тиетіні рас. Алла елшісінің соңынан еріп, оны үлгі тұтқан кезде

ғана нағыз бақытқа қол жеткіземіз. Өйткені Аллаһ тағаланың өзі оны барлық адамзатты кемелдікке жетелеуші ұстаз етті. Мұсылманның басты міндеті Аллаһты және Пайғамбарды тану десек, тек жақсы таныған адамның ғана шынайы сүйе алатындығы шындық.

Әдебиеттер тізімі

1. Мұстафа Мұхаммад Хусейн «Фатауа «уламаи муслимин биистихбәби альхтифали биМаулиди сайиди мурсалин».
2. Абдурахман ибн я'қуб Альмани «Альмаулид Альшариф».
3. Абдурахман Мухаммад Альмарокиби «Альхтифаль билъМаулид Аннабауи Альшариф».
4. Алай Әділбаев «Сахабалардың Пайғамбарға деген сүйіспеншілігі».
5. Islam.kz
6. <https://muslim.kz>
7. <https://mtss.ru>
8. <https://www.islam.ms>
9. <http://www.ihsan.kz>

УДК 003.05

АЛТЫН ОРДА ДӘУІРІНДЕ ӘДЕБИЕТТІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫ

Кайратова А.К.,

гуманитарлық ғылымдар магистрі, полиция лейтенанты, оқытушы

М.Есболатов атындағы Алматы Академиясы,

Алматы қ., Қазақстан

e-mail: arailymmm.kairatova@gmail.com

Аңдатпа. Біз бұл мақалада Алтын Орда дәуіріндегі әдебиеттің қалыптасуы, ерекшелігі және даму үрдісі туралы мәселелерге тоқталамыз. XIII ғ. ортасы – XV ғ. ортасында өмір сүрген Алтын Орда үлкен географиялық аумақты алып жатқан тарихы ұзақ, ірі сауда жолында тұрған, бір жағынан ислам мәдениеті, екінші жағынан христиан және түрлі мәдениеттерді тоғыстырған алып мемлекет. Алайда Орданың саяси тарихынан бөлек рухани өмірінен сыр шертетін жазба деректер, қисса-дастандар, эпостық жырлар, ауыз әдебиеті материалдары бірі жетсе бірі жетпеді. Әдеби шығармаларда сақталған мәліметтер, Алтын Орда тарихындағы шым-шытырман оқиғалар кезеңінде түркі халықтарының, әсіресе қазақ халқының дүниетанымын түсінуге мүмкіндік береді. Сондықтан Алтын Орда кезінде мемлекеттің жағдайы, этникалық бірлестігінің қалыптасу деңгейі, мемлекеттің ішкі және сыртқы жағдайы, өршіл мінезімен елге танылған ұлы тұлғалардың шынайы тарихи бейнесі мен тарихи маңызы бар оқиғалардың әдеби шығармалар негізінде тарихи құндылығын айқындау және оған дұрыс баға беру қажеттілігі туындап отыр.

Кілт сөздер: Алтын Орда, әдебиет, ислам, деректер, қисса-дастан, эпостық жырлар, түркі дүниетанымы т.б.

Аннотация. В этой статье мы остановимся на вопросах становления, тенденции развития литературы эпохи Золотой Орды. Золотая Орда, жившая в середине XIII – середине XV в., представляет собой мощное государство с долгой историей, стоящее на крупном торговом пути, с одной стороны, на стыке исламской культуры, с другой-христианской и различных культур. Однако, кроме политической истории Орды, письменных источников,

рассказов, эпических поэм, устной литературы, раскрывающих тайны духовной жизни, было недостаточно. Сведения, хранящиеся в литературных произведениях, позволяют понять мировоззрение тюркских народов, особенно Казахского, в период бурных приключений в истории Золотой Орды. Поэтому в период Золотой Орды состояние государства, уровень сформированности этнического объединения, внутреннее и внешнее состояние государства, подлинный исторический образ великих личностей, признанных в стране амбициозным характером в крупных спорах, и литературные произведения историко-значимых событий в принципе, возникает необходимость определить историческую ценность и дать ей правильную оценку.

Ключевые слова: Золотая Орда, литература, ислам, письменные источники, дастаны, эпические поэмы, тюркское мировоззрение и др.

Abstract. In this article we will focus on the issues of the formation and development trends of literature of the Golden Horde era. The Golden Horde, which lived in the middle of the XIII – mid XV centuries, is a powerful state with a long history, standing on a major trade route, on the one hand, at the junction of Islamic culture, on the other-Christian and various cultures. However, apart from the political history of the Horde, written data, stories, epic poems, oral literature revealing the secrets of spiritual life were not enough. The information stored in literary works makes it possible to understand the worldview of the Turkic peoples, especially the Kazakh, during the turbulent adventures in the history of the Golden Horde. Therefore, during the Golden Horde period, the state of the state, the level of formation of the ethnic association, the internal and external state of the state, the true historical image of great personalities recognized in the country as ambitious in major disputes, and literary works of historically significant events, in principle, arises the need to determine the historical value and give it a correct assessment.

Keywords: Golden Horde, literature, Islam, data, Kissa-Dastan, epic poems, Turkic worldview, etc.

Алтын Орда кезеңіндегі әдеби шығармалардың маңыздылығы олар Алтын Орда мемлекетінің өркениетті даму жолын бейнелейді. Өйткені жазбаша мәдениеттің болуы Алтын Орданың мемлекеттік деңгейде болғандығының бірден бір дәлелі. Бізге белгілі әдеби ескерткіштердің басым бөлігі Алтын Орданың гүлденген дәуірінде, яғни Алтын Орда өзінің мемлекеттілігі мен ресми дінін ислам түрінде алып, әлемдік державалармен достық дипломатиялық қарым-қатынас орната алған кезеңде жасалған.

XIII ғасырдың басында Шыңғыс ханның қол астында біріккен моңғол тайпалары жаулап алу жорықтарын бастап, мақсаты үлкен держава құру еді. XIII ғасырдың екінші жартысында Моңғолия жерінен, Дунайға дейінгі кеңістіктер Шыңғыс ұрпақтарының бақылауында болды. Пайда болғаннан кейін бірден алып империя жекелеген ұлыстарға бөлінді. Олардың ішіндегі ең үлкені Батыс Сібір, Орта Азия, Орал, Орта және Төменгі Еділ, Солтүстік Кавказ, Қырым, половцы жерлері және басқа түркі көшпелі халықтары кіретін Жошының ұрпақтарының ұлысы болды. Жошы ұлысының батыс бөлігі Жошы ханның ұлы Батыйдың ордасына айналды және көптеген дереккөздерде, атап айтқанда орыс шежірелерінде «Алтын Орда» немесе жай «Орда» атауын алды. Алтын Орда, орта ғасырлардағы ең ірі мемлекеттердің бірі болды. Оның әскери қуаты ұзақ уақыт бойы теңдесі жоқ еді. Тіпті шалғай елдердің билеушілері Ордалықтармен тығыз қарым-қатынас орнатып достық орнатуды қалады. Орда аумағында Шығыс пен Батысты байланыстыратын маңызды сауда маршруттары өтті. Ертістен Дунайға дейін созылған Алтын Орда этникалық тұрғыдан әр түрлі халықтардан – моңғолдар, Еділ бұлғарлары, орыстар, буртастар, башқұрттар, мордва, Яс, черкес, грузиндер және т. б. құралды, бірақ Орда халқының негізгі бөлігін қыпшақтар құрады, алайда олардың арасында XIV ғасырда өздерінің мәдениетін,

тілін және жазуын ұмытып, ақырындап ыдырай бастаған жаулап алушы тайпалардың біраз бөлігі кірді. Орданың көпұлтты сипаты бұл территорияда оған дейін сармат, гот, Хазар, Еділ Бұлғарларының мемлекеттеріне тиесілі жаулап алынған территориялармен бірге мұра болуында. Орданың мәдени өмірі көп этностықпен, сондай-ақ көшпелі және отырықшы салалардың өзара іс-қимылымен сипатталды. Алтын Орданың алғашқы кезеңінде мәдениет негізінен жаулап алған халықтардың жетістіктерін тұтыну есебінен дамыды. Бұл дегенмен Алтын Орда мәдениетінің моңғол субстратының жаулап алынған тайпаларға дербес маңызы мен ықпалы болмады деген сөз емес. Сонымен, Қазақстан тарихын зерттей отырып, түркі халықтарының мәдени-рухани өрлеуінің сол кезін талдамастан бұрын Алтын Орда уақытын айналып өтуге болмайды, себебі қазіргі тәуелсіз Қазақ елінің мемлекет ретінде тарихи даму үдерісінде ең үлкен із қалдырған ортағасырлық мемлекет. Ал енді Алтын Орда дәуіріндегі әдебиеттің қалыптасуы мен дамуына тоқталатын боламыз.

Көне заманнан бергі жазба әдеби мұраларымыздың басым бөлігі поэзия жанрында жазылған. Алтын Орда дәуіріндегі шығармалар бастапқыда лингвистикалық-тарихи тұрғыдан зерттелді және әдеби шығармалар есебінде кейіннен зерттеле бастады. Мәселен түркі руханиятының тамыры болып саналатын Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінің өзі кейінгі 20-30 жылда әдеби деп танылды. Түркі ғалымдарының зерттеулерінің нәтижесінде, бұл көне дәуірдегі аса құнды поэтикалық шығарма екені дәлелденді. Бұл ескерткіштер көне түркі тілінде тасқа қашалып жазылған алғашқы жырлар болды [1]. Орхон ескерткіштеріндегі Күлтегін, Білге қаған, Тоныкөк жазбаларының әдеби сипатын көрсете отырып, олардың қазақ эпостарымен сабақтастығын анықтаған ғалым М. Жолдасбеков Орхон ескерткіштері тарихи және батырлық жырлардың ең көне түрі деп тұжырымдайды [2]. Жазбалардағы ақындық сипатының ауыз әдебиетімізге, эпос жырларымызға жақын болуы бұл ескерткіштердің түркі дүниетанымындағы ауыз әдебиеті дәстүрінің ең көне тамыры екенін дәлелдейді. Сонымен бірге, олардың барлығы дерлік түрік поэзиясының тамаша үлгілері болып табылады. Бұған дәлел ретінде өлеңдердің жалпы сипаты, өзіндік стили, сөздерін келтірсек болады. Кейінгі дәуір мұраларымен салыстырғанда Орхон жазбаларында жер-су, ру атауларынан басқа кіріс элементтер жоқтың қасы [3]. Ал енді V-VIII ғасырдан кейін түркі әдебиеті Ислам өркениетімен тоғысып, өзгеше арнада дамыды. Мысалы, Жүсіп Баласағұнның Құтты білігі, Қожа Ахмет Яссауидың Диуаны Хикметі, Махмұт Қашқаридың Диуаны Лұғат-ит түркі, Құтып ақынның Хұсрау-Шырыны, Хорезмидің Мұхаббатнамасы және т.б. шығармалардан осы бетбұрыстың белгілерін аңғаруға болады. Алайда, ислам мәдениеті, ислам өркениеті дегенді бірыңғай діни танымға, діни түсінікке негізделген ұғым деп қарастыру жат. Әрине мұсылмандықтың бастау арнасы - Құран, басты шарты – құдайға табу, дін догмаларын мойындау болғанымен, ислам әлемі, ислам мәдениеті деген ұғымның аясы әлдеқайда ауқымды. Әйгілі ғалымдардың бірі, Ә. Қоңыратбаев ислам әдебиеті деген ұғымды біркелкі құран уағызы деп түсінушілер аз болған жоқ, ислам мәдениетін 500 жыл бойы Орта Азия халықтары басынан өткерген болса, соның бәрін догмалап жіберуге рет жоқ. Өйткені, ол мәдениеттің басты белгілері қала, егіншілік, сауда, жазу-сызу, поэзия т.б. Ал, оның бәрі Жетісу, Сыр бойы, Талас жерлерінен тараған, соның бір саласы бізге тәжік-парсы мәдениеті арқылы келген деген қорытынды жасайды [4,151]. Яғни ислам мәдениетінің түркі халықтары мәдениеті мен әдебиетінің даму процесінде ерекше орынға ие екендігі тарихи ақиқат. Түркі жерінде таралмас бұрын өз орнын қалап кеткен Азия, Европа, Африка құрлықтарының біршама аймақтарында ислам діні ендігі жерде жаулап алып таралуды мақсат тұтқан діни идеологиялық бағыт емес, ұлттар мен ұлыстардың мәдени, ғылыми, әдеби дәстүрлерін интеграцияға түсірген мықты қозғаушы күшке айналды. Осының нәтижесінде түркі мәдениетінің өзге мәдениеттермен араласы көбейіп, өресі биіктеді. Әл-Фараби, әл-Хорезми, Әбу Райхан-Беруни, Әбу Ғали Ибн Синадай ғұлама ғалымдар ислам түркі мәдени өрлеуінің тұңғыш ғұламалары ғана емес, барша түркі әлеміне ортақ мәдениет тарихында өшпес із қалдырған түркі даласының ірі

тұлғалы перзенттері еді. Ислам дінінің енуімен түркі жазба мәдениеті өткен дәуірлермен салыстырғанда ерекше қарқынмен дамыды. Және ол, өз кезегінде ғасырларға созылған ұлттық руханияттың тірегі, ауызша әдеби үрдістің ең үздік дәстүрлері жаңаша арнадағы жазба мәдениетте жалғасын тапты. Қорқыт ата кітабы, Оғызнама сияқты әдеби-тарихи мұралар түркі жұртшылығына ауызша тараған дастандардың хатқа түсірілген үлгілері, яғни көне мұралардың жаңа шарттарда жазбаға алынған нұсқалары болатын. Қорқыт дастаны мен Оғызнаманың сюжеті, шығармадағы бейнелері қазақтың Алпамыс, Бозұғлан, Бозжігіт, Қозы Көрпеш - Баян сұлу тәрізді хикая – аңыздардың сарындарына ұқсас болып отыратындығы бұл көне туындылардың ауыз әдебиеті үлгісі екендігін дәлелдей түседі [5]. Сол себепті де аталған шығармалардың өне бойында Алтын орда дәуіріндегі ислами дүниетанымға негізделген, араб-парсы жазба әдебиетіне иек артқан жаңаша түркі жазба әдеби дәстүрінің белгілері жоқтың қасы. Ал енді Қожа Ахмет Яссауидың хикметтері – ислами, оның ішінде сопылық түркі жазба әдебиетінің тұңғыш үлгісі деуге тұрарлық туынды, Яссауи хикметтері арқылы барша мұсылман қауымының қасиетті ілімі - сопылықты тұңғыш рет түркі тілінде сөйлетті. Шарифат шарттарын сопылық дүниетанымның терең мағынасын өлең сөзбен, өрнекті тілмен түсінікті түрде қалың жұртшылыққа жеткізе алды.

Қожа Ахмет Яссауи Диуаны Хикмет туындысымен діни-мистикалық философияның бір мектебін қалап, сопылық оқудың түркілік дәстүріне бастама ашты [6]. Сондықтан да Яссауи шығармашылығының түркі әлемі үшін тарихи-элеуметтік мәні аса зор. Ислам діні Диуаны Хикметте суфизмнің бейімделгіштігі, иілгіштігі арқылы жергілікті халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан салт-дәстүрімен, наным-сенімімен, ғұрып- нанымдарымен жанасуда, тоғысуда, бірін-бірі толықтыруда көрінді. Ең бастысы Яссауи хикметтері түркі жұртшылығына түсінікті тілмен жеткізді. Хикметтердің түркі ауыз әдебиеті дәстүрімен ұштасып жататын жанрлық сипаты, көркемдік табиғаты осыны айғақтайды. Бір сөзбен айтқанда, Қожа Ахмет Яссауи хикметтері діни-мистикалық бейнелермен, тақырып ерекшелігімен, сипатымен түркі поэзиясы тарихындағы түбегейлі бетбұрыстың бастауы.

Түркі әдебиеті тарихи даму процесінде шоқтығы биік белестердің бірі – Қарахандар билік құрған кезең. Сатұқ Боғра ханның ислам дінін қабылдауы тұңғыш мұсылман түркі мемлекетінің құрылуына себеп болды. Ислам дінінің ресми дін ретінде қабылдануы түркі тарихындағы ең маңызды оқиғалардың бірі. Қарахан мемлекеті ислам мәдениетіне бет бұрғанмен, сан ғасырлық тарихы бар көне мәдениеттен де бірден қол үзіп кетпеген. Ұйғыр хандығындағы түркі тайпалары бұл дәуірде әлі де болса буддизм, манихеизм сияқты көне діндерді ұстанатын. Қарахан дәуірінде дүниеге келген түркі әдебиетінің ең көне де көркем мұраларының бірі Жүсіп Баласағұнның Құтадғу білігінің бүгінгі күнге жеткен үш нұсқасының ең ескісінің мұсылман мәдениетінің айнасы араб әліпбиімен емес, керісінше көне ұйғыр әліпбиімен жазылуының өзі біраз жайды айғақтайды, сондай-ақ Диуаны лұғат-ат түрк, Хибат-үл Хақайық, Мұхаббат-нама сияқты көне мұраларымыздың ұйғыр әліпбиімен жазылған нұсқалары да бар. Қарахан дәуіріндегі түркі тайпаларының тіршілігі, мәдениеті, түрлі диалектілері, ислам мәдениеті аясындағы түркі жазба әдебиетінің бастаулары және сол дәуірлерде әлі де болса қолданыстан түспеген түркі-ұйғыр жазба мәдениеті жайындағы мағлұматтарды жиі кездестіруге болады. Оған дәлелді, түркілік ілімінің ең көне де көлемді туындысы Диуаны лұғат-ат түріктен кездестіруге болады. Жоғарыда аталған Құтты білік, Диуаны лұғат-ат түріктен басқа Ахмет Йүгнакидің Хибат-үл Хақайық және Құранның тәпсірі сияқты көлемді көркем туындылар осы дәуірде дүниеге келген. Қарахандар дәуіріндегі түркі мәдениетінің өзгеше қарқынмен дамуын зерттеушілердің біраз көпшілігі ислам дінімен байланыстырады. Ислам идеясының орта ғасырларда мемлекеттік дәрежеге көтеріліп саяси элеуметтік танымға айналуы Қарахан мемлекетінің іргесін нығайтып, мәдениетін одан ары етек жаюына көмектесті.

Жалпы түркі өлең дәстүрінде жаңа леп әкелген Жүсіп Баласағұнның Құтты

білігі, онымен қатарлас Ахмет Йүгнакидің Ақиқаттар сыйы, түркі тану ілімі мен түркі халықтарының тұңғыш әліппесі іспетті Махмұт Қашқаридың Диуаны лұғат-ит түркі сөздігі – осы Қарахандар дәуіріндегі мәдени өрістеудің, мұсылман өркениетінің түркі мәдениетіне тигізген аса игі ықпалының жемісі десек қателеспейміз. Құтты білік дастаны сол дәуірге жаңаша құрылымымен, жанрлық сюжетімен түркі әдеби мұрасындағы бірегей туындысы, классикалық түркі поэзиясының тұңғыш үлгісі. Ал енді Жүсіп Баласағұнның шығармасына келетін болсақ, оның ішкі мазмұнымен, шығармадағы басты идеясымен, жалпы бітімімен түркі дәстүрінде ағартушылық бағыттың іргесін қалады. Алайда араб- парсы поэтикалық дәстүрінің ықпалында дамыған түркі классикалық поэзиясының алғашқы үлгілерінің бірі болса да, Құтты білікті толықтай шығыстық үлгідегі шығарма деп бағалау дұрыс болмас еді. Ондағы образдар жүйесі, ақынның сөз саптауы шығыстық әсерден ада. Зерттеуші ғалым А.Егеубаевтың айқындауынша, Араб-парсы әдебиетінің әсері бар деп жүрген Құтты білік дастанында не бәрі 400-ге тарта иран-парсы сөздері кездеседі екен [7, 59]. Тіпті Алла деген сөздің өзі Тәңрі, Тәңрі-тағалла сөздерінен сирек қолданылған. Құтты білік дастанындағы образдар жүйесі шығыс поэтикасындағы дәстүрлі образдардан гөрі таза көшпелі таным эстетикасына өте жақын. Мұндағы образдырдың басым көпшілігі ежелгі түркілердің нанымна, дәстүріне, көшпенді жұрттың санасына жақын ұғымдардан туындайды [7, 96]. Поэмада араб-парсы өлең дәстүрінен енген образдар мен сөздік тіркестер өте аз кездеседі. Сондықтан Құтты біліктің шығыстық сипаты оның өлең формасы және кейбір жанрлық шарттылықтарында ғана деп айтуға толықтай негіз бар. Ал поэманың образдар жүйесі ақынның сөз саптау салты, тіркестердің табиғаты таза түркілік дәстүрге халықтық поэтика үрдісіне ұқсас келеді. Қалай десек те, Құтты біліктің түркі классикалық поэзиясының үлгісі екендігі мұндағы шығыстық әсердің аз немесе көп болуымен айқындалмайды, керісінше Түркітану ғылымында поэманың шығыстық сипаты немесе ұлттық бітімі төңірегіндегі даулар, пікір-талас толастамағанымен, Құтты білік түркі әдеби мұрасында түбегейлі бетбұрыстың, жаңашылдықтың бастауы болған бірегей туынды болып қала береді.

Қарахан дәуіріндегі Жүсіп Баласағұн шығармасымен сарындас тағы бір поэзиялық туынды бар. Ол, Ахмет Йүгнакидің Хибат-үл Хақайық (Ақиқаттар сыйы) поэмасы. Бұл поэма ағартушылық дәстүрде жазылған және Құтты білікке тақырып үндестігі мен идеялық үйлесімдігімен ұқсас. Бір дәуірде жазылған бұл екі туындының төркіндестігі, идея, таным бірлігінен туған рухани аясы ортақ көркемдік құбылыс [7, 61]. Бұл көркемдік құбылыстың негізгі өзегі – ислам діні. Ал екі поэманың сыртқы құрылымдық ұқсастықтары мен ортақ сюжеттік композициялық шарттылықтары түркі өлеңіне сол кезеңде жаңа, тың таңбасын түсіре бастаған шығыстық поэтикалық үрдіс пен тарихи тамыры терең түркілік өлең дәстүрінің тоғысуынан туған көркемдік заңдылық. Кейінгі дәуірлерде қарқынды дамып, түркі сөз өнерін одан да биік деңгейге жеткізген түркі әлемінің классикалық поэзиясы деп аталатын өлең тарихындағы ірі процестің түбінде осы күрделі көркемдік заңдылық жатыр.

Жоғарыда аталған түркілік әдеби бастауларды атауымыз бекерден емес. Себебі, Қарахан дәуіріндегі түркілік әдебиеттің өзгеше нақышта жазылуы мен жаңғыруы, ерекше қарқында дамуы Алтын Орда дәуірінде ұлыстар орналасқан аймақтардың ірі мәдениет орталықтарында, тіпті Алтын Орданың шекарасынан шалғай жатқан Мысыр еліндегі түркі ұлыстарының жазбаша мәдениетінде жалғасын тапты. Сондай-ақ бұл дәуірде Қарахандар кезеңіндегідей ағартушылық сипаттағы шығармалар ғана емес, сонымен қатар лирикалық, эпос-жыр сарынды шығармалар көптеп жазылып басқа да жанрдағы, атап айтқанда заңгерлік, әскери іске қатысты туындылар де дүниеге келді. ХІҮ ғасырда, әсіресе, Мысыр мен Алтын Орда мемлекетінің дипломатиялық қатынастары тығыздалып, территорияларында көркемдік деңгейі аса жоғары туындылар пайда болып, араб-парсының әлемінің атақты ақындарының әйгілі шығармаларына нәзиралар жазылады. Сырдарияның төменгі ағысында Хорезмидің Мұхаббатнамасы, Хорезм аймағында оғыз-қыпшақ тілінде жазылған «Нахж-үл

Фарадис» қаламға алынып, Құтып ақын, парсының әйгілі Низами ақынның шығармасына нәзира ретінде жазған Хұсрау-Шырын поэмасы жарыққа келді. Ал, Мысыр елінде Сайф Сарайдың Сағдиға жазған нәзира дастаны «Гүлстан» поэмасы, араб тілінен аударылған «Хуласа» туындысы түркі әлемі әдебиетінің сол кезеңдегі шыққан биігін танытты. Ал, араб ғалымдарының Алтын Орда мен Мысыр елін мекен еткен түркі ұлыс-тайпаларының тілін үйреніп, түрлі сөздіктер мен грамматикалық еңбектер жазуы-түркі әдеби тілінің өзге елдердің арасындағы атақ-беделінің көрсеткіші десек артық айтпаймыз. Сонымен қатар, қыпшақтармен тығыз байланыста болған және көрші тұрақтаған елдер сол кезеңнің саяси мұқтаждығынан қыпшақ тілін үйреніп, мәдениетін, жалпы руханиятын тануға ұмтылған кең байтақ өлкеге ықпалы жүрген қыпшақтардың тілі жайындағы көне жәдігерлердің бірі Кодекс Куманикус шығармасы болды. Ол, Еділ өзенінің төменгі ағысында, Франческо миссионер топтары тарапынан қаламға алынған түрлі қыпшақша мәтіндерден тұратын бірегей көне туынды.

Атап айтқанда, «Куманикус кодекс» (1303) сөздігі қыпшақ тілінде, парсы және латын тілдерінде де құрастырылған. Ал, ақын Хорезми болса, өлеңдерін түрік тілінде де, парсы тілінде де шығарған. Айта кету керек, Сарай қаласында мұсылман Шығысының белгілі ойшылдары, ақындары мен саяхатшылары, мәселен Құтбуддин әл-Рази, Сағуддин Тафтазани, Камал Ходжанди және басқа да әйгілі ойшылдары біраз жылдар бойы қала астанасында өмір сүріп, біраз еңбек етті. Ибн Батута, Ибн Арабшахтың саяхат жазбаларында Алтын орданың рухани өмірі, сарай ғалымдарының жоғары зияткерлік деңгейі, әсіресе аралас тілдерде (түркі, парсы және араб тілдерінде) муламмаг үлгісіндегі өлеңдер шығару жарыстары туралы қызықты мәліметтер бар. Ұлы Жошы ұлысының әдебиеті тек Алтын Орданың өзінде ғана емес сонымен қатар мәмлүк Египетінде де жасалып дамыды, өйткені мұнда ХІІІ ғасырдың ортасынан бастап ХVІ ғасырдың басына дейін арғы тегі Дешті Қыпшақтан шыққан немесе Дешті-Қыпшақтан көшіп келген мәмлүктер билік етті. Ніл мен Еділ арасында тығыз саяси және ғылыми-мәдени байланыстар болды. Алтын Орданың көптеген ғалымдары, ұстаздары, жазушылары (Махмуд Сарай Гүлістан, Сайф Сарай, Берке Факих және т.б.) қандай да бір себептермен Египетке көшіп, сол жерде өз жұмыстарын жалғастырды. Мамлюк Египетінде сәл кейәнерек, яғни ХVІ ғасырдың басында әйгілі «Түркі Шахнамасы» авторы Шариф Ғамиди де осы аймақта өз туындысы жазып шығарды.

Алдымен, Алтын Орда дәуіріндегі мәдениеттің дамуына, қоғамдық ойдың Дешті Қыпшақ пен Мысыр арасындағы түрлі салалардағы: саяси, әскери, мәдени, әдеби, ел билеушілер арасындағы туыстық қатынастар мен байланыстар да зор ықпал еткенін атап өту керек. Дегенмен, Алтын Орда дәуірінің әдеби мұралары онша көп сақталмағаны да тарихи дерек. Сондықтан түркілік кезеңдегі мәтіндерге герменевтикалық және аксиологиялық түсіндірмелер жасау мәселесінде зерттеушілерге біршама қиындықтар туғызады. Дегенмен, атап айтатын жәйт: бұл тарихи кезеңде бұрынғы мәдени дәстүрлер қайта түлеп, Солтүстік Кавказды қоса алғанда, Дешті Қыпшақтың, Орта Азия мен Еділ бойындағы барлық этникалық топтарға ортақ жаңа мәдениет қалыптасты.

Алтын Орда әдебиеті, бір жағынан, көне түркі елдерінің сөз өнерінің озық дәстүрлерін жалғастырды. Мұнда Юсуф Баласағұни, Ахмед Ясауи, Сүлейман Бақырғани, Құл Ғали және бұрынғы түркітілдес поэзияның басқа да авторларының шығармалары құрметтеліп, жоғары бағаланды. Екінші жағынан, Алтын Орда кезеңіндегі түркі әдебиеті мұсылман шығысының жазбаша мәдениетімен тығыз байланысты дамыды. Фирдоуси, Ғазали, Низами, Аттара, Руми, әсіресе Саадидің шығармалары түпнұсқа тілінде оқылып, сондай-ақ түрлі аудармалар мен түсіндірмелерде де оқылды. Тіпті кейбір сарай ғимараттарының қабырғалары Саадидің өлең жоларымен жазылып, қашалып безендірілді.

Орта ғасырлар әдебиеті туралы сөз болғанда, ауызша өнер туындылары мен жазба ескерткіштердің басқа түрлерінің арасында қандай да бір шекаралардың жоқ екенін есте

ұстаған жөн, олар жиі араласып тұрды. Мәселен, Махмуд Бұлғаридің «Нахдж әл-фарадис» (1358) еңбегі бір мезгілде эстетикалық, танымдық және діни-этикалық қызметтерді атқарады.

Алтын Орда әдебиеті туралы әр тілде жазылған көптеген еңбектер бар. Әсіресе, «Татар әдебиеті тарихының» бірінші томының едәуір бөлігі осы кезеңге арналған [8]. Жошы Ұлысының сөз өнері туралы «VIII-XVIII ғасырлардағы ортағасырлық татар әдебиеті» кітабында көптеген деректер мен байқаулар бар. Сондай-ақ Х. Ю. Миннегуловтың монографияларында [9], Р.Ф. Исламов [10] және басқа авторлардың еңбектерінде маңызды ақпараттар кездеседі.

Алтын Орда әдебиеті жанрлық сан алуандығымен, идеялық-эстетикалық байлығымен, талғампаз стилі мен тілімен ерекшеленеді. Ол түпнұсқа және аударылған шығармалармен, проза мен поэзиямен, нәзирамен (яғни, ақындық жауаптармен) және т. б. ұсынылған.

Жошы Ұлысының жазушылары өз шығармаларын хикаят, қисса, дастан, поэма, ғазал, қасида, фабула, т.б. жанрларда жазған. оның қатарында Құтбтың «Хұсрау пен Шырын» поэтикалық романы да бар. Рабгузи, Махмуд Булғари, Сайф Сарайдың көлемді кітаптары «сандық композиция» деп аталатын жанрдың үлгісі болып саналады. Көркемдік концепцияны жүзеге асыру кезінде авторлар фольклор мен мифология, діни және тарихи кітаптар, өткен дәуір әдебиеті материалдарымен, сондай-ақ фактілерімен еркін жұмыс істегенін аңғаруға болады. Мысалы, Берке Факих өлеңінде автордың тағдыры жазылған: оның Дешті Қыпшақтан Мәмлүк Египетіне көшуі, қиын өмірі ауқымды баяндалады. Ал Рабғузи араб авторларының жазбаларынан құраннан алынған сюжеттер мен бейнелерді қолданады.

Ал, Ордадағы тілдік мәселеге келетін болсақ, мәмлүк қыпшақтарының билікке келуімен Мысырда қыпшақ тілі ресми тіл болса, Алтын Ордада мемлекеттік тіл қыпшақ тілі болғанын белгілі түркітанушы Ә. Нәжіп: «XIV ғасырда Алтын Ордадағы әдеби қызмет едәуір ауқымға ие болды. Оның құрамына Хорезмнің солтүстік бөлігі кіре отырып, Ордадағы Мемлекеттік тіл қыпшақ тілі болды» [11] – деп атап көрсетті.

Алтын Орда жазба мұрасы, негізінен, екі бағытта дамыды. Біріншісі Орданың астанасы – Сарай болса, екіншісі – Хорезм. Осы екі орталықта түркі жазба тілінде (оғыз-қыпшақ, қыпшақ-оғыз, қарлұқ-оғыз-қыпшақ) әдеби жәдігерлер жазылды. Сарайда дүниеге келген шығармаларда қыпшақ-оғыз, оғыз-қыпшақ тілдеріне басымдық берілген болса, ал Хорезмдік жазба жәдігерлер қарлұқ-оғыз-қыпшақ тілдерінің аясында дамыды [12].

Түркі жазба тіліндегі «-д»-«з» диялект Қараһандықтар тұсында дүниеге келген әдеби жәдігерлерге тән қасиет еді. «И» дыбысының орнына «з» қолдану Мәурәннәһір аймағын мекендеген шігіл тайпаларының ерекшелігі болатын. Кейіннен осы өлкенің Қараһандықтар билігінің астына қарауымен, «з» диалекті жазба тілге айтарлықтай әсер етті. Бұл үрдіс XIV-XV ғғ. дейін жалғасты. Алтын Орданың Хорезм аймағындағы әдеби тіл Қараһандықтар тұсындағы дәстүрлі әдеби тілдің негізіне оғыз, қыпшақ элементтерінің әсерімен қалыптасты. Хорезмдік жазба жәдігерлерде үш тілдің элементтерінің де барлығын алға тартқан түркітанушы Ж.Екман бұл әдеби тілді «Хорезм түркішесі» [13] деп атаған. «Қиссәсул-әнбия», «Нәһжул-фәрадис», «Сиражул-қулуб», «Мұғинул мүрид» секілді т.б. шығармалар осы жазба тілде дүниеге келді. Бұл түркі жазба тілінің дамуындағы өзіндік ерекшелігі екенін ерекше айта кеткен жөн.

Дешті Қыпшақ, Хорезм, Солтүстік Кавказ, Қырым және Бұлғар секілді кең байтақ өлкені тұтастай қамтыған Алтын Орда мемлекетінің құрамына сол кездегі түркі тайпаларының көбісі кірген. Сондықтан да осы алып империяның тұсында дүниеге келген әдеби һәм мәдени ескерткіштердің жазылуы мен дүниеге келуіне бүгінгі мұсылман түркі халықтарының әрқайсысының өзіндік үлесі бар екендігі дау тудырмайды. Сол себепті тарих қойнауына енген Алтын Ордалық жәдігерлерді тек бір ұлттың ғана еншісіне таңу немесе Хорезмдік әдеби ескерткіштердің тілін «ескі өзбек тілі» деп, бір жақты ғана қарастыру ағаттық болар еді. Осы орайда белгілі түркітанушы Ә. Нәжіптің: «Қазіргі қазақ халқының ата – бабалары

Алтын Орда халқының негізгі бөлігін, әсіресе мемлекеттің ең мәдени бөліктерінің бірі – Ақ Орданы құрады. Еділдің төменгі ағысында, Солтүстік Хорезмде және Мәмлүктік Египет жерлерінде, қазіргі қазақтардың тікелей ата-бабалары, қыпшақтар маңызды рөл атқарды. Сондықтан, аталған аумақтардағы сол кезде жасалған әдеби ескерткіштерді зерттеу, қазақ тарихшыларының, филологтарының кезек күттірмейтін мәселесі болып табылады» [14]– деп, Алтын Орданың құрамына бүгінгі қазақ халқының ата бабаларының да кіргенін, сондай-ақ Волга, Хорезм және Мысырлық әдеби-мәдени ескерткіштерде қазақтардың да үлесі бар екенін ерекше атап өтуіне қарап, ғалымның бұл мәселеге бір ұлттың шеңберінде емес, түркі халықтарына ортақ рухпен келгенін аңғаруға болады.

Түркі халықтарының сөз өнеріне деген ерекше ықыласының нәтижесінде XIII-XV ғғ. бір жағы Сарай ордасы, екінші жағы Хорезм аймағымен ұштасып жатқан кең байтақ өлкеде түркі жазба тілінде (оғыз-қыпшақ-қарлұқ, қыпшақ оғыз-қарлұқ, оғыз-қыпшақ, қыпшақ-оғыз диалектілері негізінде) бірнеше діни дидактикалық, діни-танымдық, сопылық және ғашықтық көркем шығармалар жазылды.

Сонымен, Алтын Орда дәуірінің әдеби ескерткіштері Алтын Ордадағы ислам тарихының да баға жетпес қайнар көзі болып табылады. Әрине, көркем шығармалар исламның халық арасында кең таралғандығын айғақтайтын, «Қисса әл-анбия», «Нахдж Әл Фарадис» сынды діни дидактикалық шығармаларының көптеген қолжазба тізімдері де дәлел. Онда, ислам туралы кең және жан-жақты білім барлығына қарапайым және түсінікті тілмен берілген. Мұндай кітаптар түркі халықтарының менталитетіне сәйкес келді. Оларда келтірілген тарихи эпизодтар мен күнделікті мысалдардың арқасында, шынайылыққа, нақты өмірге өте жақын десек болады. Осылайша, кез-келген түркі – мұсылман ислам туралы толық және жан – жақты түсінікке ие болды. Сондықтан, бұл кітаптар автордың көзі тірісінде де, одан кейін де қалалық және дала түріктері арасында кең таралды.

Алтын Орда ақындары мен прозашылары адам өмірі мен болмысының сан алуан мәселелерін қозғайды. Ондағы сюжеттер моральдық - этикалық мәселелер, өмірдің мәні, қоғамның құрылымы, адамның Құдайға деген көзқарасы, билеушілер мен бағыныштылар арасындағы қарым - қатынасы, махаббат және т.б. тақырыптар құрайды. Және адамгершілік, парасат, білім эстетикалық идеалдың негізгі құрамдас бөліктері болып саналды. Халық игілігі үшін өмір сүріп, еңбек ету, артына жақсы ат қалдыру – өмірдің мәні деп түсінді.

Барша адамзат болмысының дамуына септігі тиген осындай мұсылмандық ренессанстың бір ұшы Дешті қыпшақ даласында жатты. Түркі қағанатынан кейін көп уақыт өтпей-ақ бой көтерген Қарахандықтар мен Алтын Орда билігі тұсында ұлттық әдебиетіміздің асыл жауһарлары дүниеге келді. Мұны Ислам дінінің ғалым-ғұламалар мен ақын- шайырлардың ізденуіне бөгет болмастан, қайта оларға шабыт бере білгендігімен байланыстыруға негіз бар.

Қарахандықтар билігі мен Алтын Орда билігі тұсында жазылған шығармаларда иман мен ихсан мәселелері кеңінен жырланды. Соның ішінде сенімде – Имам Матуриди, фикһта – Әбу Ханифа жолын ұстанған түркілер осы ғұламалардың қалдырған ізін Дешті қыпшақ даласында кеңінен насихаттады. Әбу Ханифа мәзһабын ауам халыққа түсіндіріп беру мақсатымен прозалық һәм поэзиялық шығармалар жазылды.

Қарахандықтар билігі тұсында өмір сүрген Қожа Ахмет Иасауи өз шығармалары арқылы кемелдік ұстындарын кеңінен жырлады. Тарикатқа шарифатсыз кіріп болмайтынын баса айтқан ақын ақиқатқа жетудің кіліті құлшылықта жатқанын даналық сөздері арқылы жеткізді. Оның шәкірті Сүлеймен Бақырғани ихсан мәселесімен бірге Исламдағы бес парызды да кеңінен қозғады. Намаз, ораза, зекет және қажылық амалдарын жүйелі орындауға шақырған Бақырғани, Әбу Ханифаның дүниеге келу туралы «Жарты алма» дастанын жазды. Имам Ағзамның өнегелі өмірін сөз ету арқылы оның салған сара жолын да кеңінен насихаттады.

Алтын Орда тұсында жазылған ислами әдебиет тақырыбының әралуандығымен ерекшеленеді. Қарахандықтар билігі тұсында, негізінен, ихсан мәселесі сөз болған болса,

XIII-XV ғғ. дүниеге келген жәдігерлерде Ислам, иман және ихсан мәселелерінің жиі көтерілгенін аңғарамыз. Пайғамбарлар тарихы, Мұхамедтің (с.ғ.с.) хадистері, Әбу Ханифа мәзһабы бойынша құлшылық жасау әдептері барша халыққа түсінікті түркі тілінде жазылды. Ең бастысы – Имам Ағзам фикһы бойынша құлшылық жасау шарттары өлең сөзбен өрнектеліп берілді. Осыдан-ақ Әбу Ханифа мәзһабының жалпы халықтық сипат алып, түркілердің арасына кеңінен тарағанының куәсі боламыз.

Сонымен, көне түркі мен оғыз – қыпшақ замандарында қалыптасқан рухани мәдениет тоқырамай, өз сипатында жалғасын тапты. Атап айтқанда, Түрік қағанаты тұсында өмір сүрген Иолыңтегіннен бастау алған авторлық әдебиет бұл шақта әлсіреген жоқ. Керісінше, ол жыраулық үлгіде көрініс беріп, үлкен мәнге ие болды. Мұны өз уақытында ұлық жыршы атанған, Кетбұғаның, Қотанның, Сыпыра сынды жыраулардың шығармаларының жалғасы түрінде жеткен, жекелеген өлең шумақтарынан көруге болады. Өкінішке орай, олардың өмірі мен шығармашылығы туралы нақты мәлімет өте аз. Бізге белгілісі, олардың XIII – XV ғасырлар аралығында өмір сүргендігі. Сан жағынан аз болса да, бүгінде бәрімізге белгілі бұл мәтіндер өзінің мазмұны жағынан да, поэзиялық тұрғыдан да сол дәуірдегі әдебиет туралы, қажетті дәрежеде мағлұмат бере алады. Сонымен қатар, сипаты жағына олар жыраулар поэзиясына тән болып келеді. Демек, аталмыш авторлар Алтын Орда дәуірінде-ақ жыраулық әдебиетті қалыптастырған. Қорытындай келе, Дешті Қыпшақта негізі қаланған Түркі мемлекеті Алтын Ордада XIII – XV ғасырларда ғылым, мәдениет және әдебиет едәуір дамып, бүкіл әлемге таныла бастаған.

Әдебиеттер тізімі

1. Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 264 б.
2. Жолдасбеков М. Асыл арналар. – Алматы: Жазушы, 1968. – 328 б.
3. Қоңыратбаев Ә., Қоңыратбаев Т. Көне мәдениет жазбалары. Алматы: Қазақ университеті, 1991. – 400 б.
4. Ermers R. Turkic Forms in Arabic Structures: the description of Turkic by Arabic Grammarians. – Nijmegen, 1995. – 260 p.
5. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар // Ғылыми зерттеу мақалалар. Құрастырған Бердібаев Р. – Алматы: Жазушы, 1985. – 368 б.
6. Ахметбекова А.К. Қожа Ахмет Яссауи шығармашылығы. Автореферат.– Алматы, 1995. – 23 б.
7. Егеубаева А. Ежелгі дәуірдегі қазақ әдебиетінің көркемдік жүйесі. – Алматы: Айкос, 1999. – 204 б.
8. Demerci J. Muqaddimetil-Gazneviyye fil-ibadat (Ziyaül-Maneviyye) tercümesi. – Ankara, 1987
9. Миннегулов Х.Ю. Татарская литература и восточная классика: Вопросы взаимосвязей и поэтики. Казань, 1993. – С. 243.
10. Исламов Р.Ф. Алтын Орда һәм мәмлүкләр Мисыры: язма мирас, мәдәни бағланышлар / Р.Ф.Исламов. – Казан: Матбугат йорты, 1998. – 249 б.
11. Наджип Э. Регионы и этапы формирования тюркских письменных языков и литератур. Туркестан: Туран, 2007. – 261 с.
12. Турсунов У, Уринбоев Б, Алиев А. Узбек адабий тили тарихи. Тошкент: Уқитувчи, 1995. – 91 б.
13. Екман Ж. Харезм, Кыпчак ве чағатай түрікчесі үзеріне араштырмалар. Анкара, 2003. – 155 с.
14. Наджип Э. Культура и тюркоязычная литература мамлюкского Египта XIV века. Туркестан: Туран, 2004. – 276 с.

УДК 001.891.3

ПОНЯТИЕ ПРАВО СОБСТВЕННОСТИ В ИСЛАМЕ

*Мелисова Б.М.,**Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак,**г. Алматы, Республика Казахстан,**e-mail: b.melissova@gmail.com*

Аннотация. В данной статье рассматривается роль собственности в исламе. Тема человека и собственности вызывает широкий интерес среди ученых и общества. Человек как живое существо не может быть отделен от материальных потребностей, например таких как право собственности. Для разработки данной темы был использован метод библиотечного исследования наряду с анализом литературы.

Ключевые слова: исламское право, шариат, собственность.

Abstract. This article analyzes the role of property in Islam. The topic of man and property wide interest among scientists and society. Man as a living being cannot be separated from material needs, such as the right to property. To develop this topic, the library research method was used along with literature analysis.

Key words: Islamic law, Sharia, property.

Частная собственность относится к фундаментальным экономическим институтам человечества [Лукин С.В., 2014:367-372]. Среди основных ценностей, которые защищаются законом мусульман - шариатом, наряду с религией, жизнью, разумом и достоинством значится и собственность. Так, согласно мусульманскому праву, собственностью может быть только то, что обладает полезными качествами и разрешено шариатом, а индивидуальное право на нее действует только до тех пор, пока человек использует ее для общего блага [Л.Сюкияйнен, 2005]. Современная мусульманская юриспруденция уделяет проблемам собственности значительное внимание. Опираясь на выводы средневековых авторитетов, она стремится обобщить и переосмыслить их в русле тенденций современной мировой правовой мысли. Это касается всех основных относящихся к праву собственности понятий и категорий, среди которых центральными являются понятия «маль» (имущество) и «мильк» (собственность).

Термин «маль» встречается более чем в девяносто аятах Священного Корана, но в этом основном источнике шариата нет точного его определения. Поэтому различные толки мусульманско-правовой доктрины понимают «маль» неодинаково. В частности, ханафитская школа относит к понятию «маль» все, к чему испытывает тягу природа человека и что может сохраняться до возникновения в этом потребности. Развивая такой подход, современные мусульманские юристы рассматривают «маль» как нечто, что можно сохранять и чем допустимо владеть и пользоваться обычным естественным образом. Иногда к этим признакам «маль» добавляют способность имущества циркулировать в человеческом обществе, наличие у него стоимости и необходимость компенсации в случае неправомерного повреждения или уничтожения [Л.Сюкияйнен, 2005].

В Коране сказано: «Аллаху принадлежит власть над небесами и землей и тем, что в них, и Он мощен над всякой вещью» [5:120], а также: «О да, ведь Аллаху принадлежит то, что в небесах и на земле!..» [10:56/55], и далее: «Ему принадлежит то, что в небесах, и что на земле, и что между ними, и что под землей» [20:6]. К «маль» относят прежде всего материальные ценности в их натуральной форме. Вместе с тем, по преобладающему среди мусульманских правоведов мнению, «маль» подразумевает не только физические

предметы, но и полезные свойства вещей в качестве особой разновидности имущества. Учет этих свойств крайне важен для определения правового статуса имущества. Дело в том, что шариат считает ценным только то имущество, которое разрешено для пользования мусульманам, т. е. обладает дозволенными полезными качествами. Но некоторые его виды (например, алкоголь, свинина или оборудование для азартных игр) имеют такие свойства, которыми шариат запрещает пользоваться, и поэтому они лишены ценности.

Теоретики исламского хозяйственного права исходят из того, что земля и другие виды ресурсов, которые служат для удовлетворения общественных потребностей и от которых зависит благополучие всего общества, как дороги, ирригационные системы, не могут принадлежать конкретному лицу. Эти блага являются достоянием уммы – мусульманской общины. Исламский закон не признает ничем неограниченного права людей владеть и распоряжаться принадлежащей им собственностью. В этом отношении шариат занимает промежуточную позицию, находящуюся между двумя крайними точками зрения.

Признавая право собственника пользоваться, применять, инвестировать и передавать другим собственность, которыми они на законных основаниях владеют, шариат не признает права отдельных владельцев на неограниченные полномочия по ее использованию. Он провозглашает, что в принципе вся собственность принадлежит Всевышнему, а индивидуальные «владельцы» фактически являются доверенными лицами, которые должны пользоваться, инвестировать, передавать друг-другу это доверенное им имущество в рамках, предписанных Всевышним в соответствии с установленным Им законом [Д.Азимов, 2012]. Таким образом, шариат устраняет все возможности злоупотребления правом иметь частную собственность и сделать из нее средство эксплуатации.

Следует отметить, что шариат уделяет огромное внимание защите права собственности. Например, за кражу в мусульманском деликтном (уголовном) праве существует жесткое фиксированное наказание: «...и вору и воровке рубите руку» [5:38], – в то время как убийство человека не обязательно влечет за собой возмездие в этой жизни. По шариату убийца может быть прощен родственниками убитого. Объясняется это тем, что кража входит в группу преступлений, представляющих наибольшую общественную опасность, влекущих за собой фиксированное наказание – хадд. Преступления этой категории направлены против интересов всей общины, нарушают права самого Всевышнего. Убийство же человека относится ко второй категории – кисас (или дийа). Сюда входят менее опасные с точки зрения шариата преступления, нарушающие интересы отдельных людей (убийство и причинение телесных повреждений). За них Кораном и сунной предусмотрено другое фиксированное наказание. Например, за совершение умышленного убийства преступник может подвергнуться казни, если родственники убитого не согласятся взять с него выкуп за кровь – дийа, либо простить его. В последнем случае к убийце со стороны государства может быть применена какая-либо санкция, но это уже не будет высшая мера наказания. Даже коранический запрет риба (ростовщичества) следует рассматривать в контексте нарушения права собственности – тот, кто совершает ростовщические операции, незаконно присваивает собственность других [2:276, 278; 3:130; и др.].

Особое внимание уделено защите собственности уязвимых категорий населения, прежде всего сирот: «И не приближайтесь к имуществу сироты иначе как с тем, что лучше, пока он не достигнет крепости; выполняйте меру и вес по справедливости» [6:152]. Соблюдение справедливости не менее важно и при взаимоотношениях контрагентов по сделке [Р.И. Беккин, 2008:99].

Подробные правила заключения договора описаны в суре «Корова» [2:282].

Собственность в исламе подразделяется на частную (индивидуальную) и общественную (публичную). Для каждого их этих видов установлены свои правила. Что касается частной собственности, то ислам не ограничивает количества материальных благ, которые могут

быть сосредоточены в руках у одного человека. Однако он исключает некоторые вещи из круга объектов частной собственности. Кроме того, не все способы получения богатства являются, с точки зрения ислама, дозволенными [Туфик Сиди].

В Шариате каждый совершеннолетний человек, находящийся в здравом уме, имеет право самостоятельно распоряжаться своей собственностью: «Мужчинам полагается доля того, что они приобрели, и женщинам полагается доля того, что они приобрели» [4:32]. Как мужчины, так и женщины могут беспрепятственно пользоваться своим имуществом, дарить или продавать его, передавать по наследству или завещать в качестве неотчуждаемой собственности — вакфа.

К общественной собственности относятся мечети, общественные больницы, дороги, реки, водоёмы и т. п. Согласно Шариату, если источник питьевой воды находится в частных владениях, то хозяева должны разрешить людям пить оттуда и поить скотину. Государственная собственность тоже считается разновидностью общественной собственности, и ответственность за её справедливое распределение и использование несёт руководство страны.

К имущественным правам, гарантированным исламом, относится право на наследство: «Мужчинам принадлежит доля из того, что оставили родители и ближайшие родственники, и женщинам принадлежит доля из того, что оставили родители и ближайшие родственники» [4:7]. Распределение наследства — одно из немногих положений Шариата, подробно освещённых в Коране, что указывает на отношение ислама к соблюдению этого права [Л.Сюкияйнен, 2005].

Вопросы собственности, как правило, не занимали самостоятельного места в традиционных трактатах по шариату, а рассматривались мусульманскими юристами попутно в связи с разработкой иных вопросов таких, например, как ганима (военная добыча), закят (обязательное пожертвование), раздел наследства, некоторые виды договоров. Вместе с тем важной вехой в развитии средневековой исламской мысли стали труды, в которых основное внимание уделялось государственным финансам, налогам, казне, имущественному статусу различных категорий населения, а значит - собственности. Ярким примером такого рода сочинений является «Книга о харадже», принадлежащая перу крупного мусульманского правоведа Абу Йусуфа (731-798) и написанная по велению легендарного халифа Харуна ар-Рашида в качестве наставления по вопросам налогообложения и управления государственной собственностью [А.Э.Шмидта, 2001].

Нетрудно заметить, что правовая оценка имущества в исламе поставлена в зависимость от религиозных критериев. Ведь запрет свинины, алкоголя и азартных игр сформулирован именно в Коране. Его предписания вместе с Сунной (под ней понимается нормативная практика пророка Мухаммада, зафиксированная преданиями-хадисами) лежат в основе религиозной трактовки имущества как изначально и в конечном счете принадлежащего Аллаху. Такая идея выражена во многих стихах Корана, где, в частности, говорится: «Ему принадлежит то, что на небесах и на земле, и то, что находится между ними, и под землей» [20:6] [М.Н.О.Османов], «Аллаху принадлежит власть над небесами и землей и тем, что находится между ними, и Он над всем сущим властен» [5:120].

В глазах мусульманских правоведов Аллах - не собственник всего сотворенного им в юридическом смысле, а верховный хозяин мирских благ, которые он предоставляет, подчиняет и дает в удел людям ради удовлетворения их нужд: «Он -- тот, кто сотворил для вас все, что на земле» [2:29], «Аллах -- тот, кто создал небеса и землю, ниспослал с неба дождь и взрастил влагою его плоды вам в удел, подчинил вам корабли, которые плывут по морям по Его воле, подчинил вам реки, непрестанно находящиеся в движении солнце и луну, подчинил вам ночь и день и даровал вам все, о чем вы просили» [14:32-34], «Все блага, которые есть у вас, - от Аллаха» [16:53]. В обращении с имуществом люди выступают

наместниками Аллаха в этом мире, действуя как бы по его поручению, по доверенности от него: «Это Он сделал вас наследниками на земле и возвысил по степеням одних над другими, чтобы испытать вас в том, что Он даровал вам» [6:165], «Потом Мы сделали вас преемниками на земле, чтобы посмотреть, каковы будут ваши деяния» [10:14].

Конечно, в религиозно-философском смысле право собственности отдельного лица, коллектива или государства можно считать производным от власти Аллаха. Но, с юридической точки зрения, указанное право вполне самостоятельно и возникает лишь тогда, когда субъект реально овладевает определенным имуществом, пользование которым (или полезные качества, которого) шариат допускает. Так, животные и птицы в дикой природе или рыба в естественном водоеме в юридическом смысле являются имуществом, лишенным стоимости. Право собственности на них возникает после того, как они оказываются добычей охотника или рыбака и тем самым приобретают стоимость.

Власть Аллаха в отношении права собственности сводится к тому, что он выступает одновременно верховным распорядителем имущества, предоставляемого людям, законодателем, устанавливающим границы и условия приобретения и реализации права собственности на него, и верховным судьей, следящим за соблюдением этих правил. Иными словами, если Аллаху принадлежит верховная власть над имуществом, то люди могут осуществлять по отношению к этому имуществу право собственности.

Содержащиеся в Коране положения о том, что Аллах дарует, передает в удел людям материальные блага, означают не автоматическое наделение их правом собственности на определенное имущество, а предоставление им возможности приобрести такое право. Неслучайно исходным началом шариата в этой области является дозволение: любое лицо, которое завладело имуществом, не имеющим собственника и разрешенным нормами шариата, приобретает на него первичное право собственности.

Шариат признает различные способы возникновения права собственности, включая такие, которые прямо не связаны с приложением усилий или являются безвозмездными (например, передача по наследству или дарение имущества, получение женой брачного выкупа от мужа, предоставление содержания родственникам). Однако приоритетными путями приобретения имущества в собственность являются два - собственный труд и коммерческая деятельность. Отвечая на вопрос о том, какое из приобретений является наилучшим, Пророк сказал: «То, что человек приобрел трудом рук своих, а также то, что принесла ему добрая торговля».

Ислам с уважением относится к собственности и не считает приобретение имущественных благ чем-то зазорным и отвлекающим от служения Аллаху. Наоборот, в Коране говорится: «Богатство и дети - украшения жизни в этом мире» [18:46]. Обладание имуществом не для богатства самого по себе, а «ради права» - в этом шариат видит предназначение материальных благ. Приобретение права собственности имеет целью не накопление имущества, а его потребление для собственных нужд и расходов на помощь другим. Имущество и собственность - не цель, а средство удовлетворения интересов людей в установленных исламом границах.

Одним из ориентиров является избежание крайностей - как расточительства, так и скупости. Аллах наставляет людей: «Ешьте и пейте, но не излишествуйте, ибо Аллах не любит излишествующих» [7:31], «И давай положенное родственнику, бедняку и путнику, но не расточай безмерно... Не скупись, словно твоя рука прикована к шее, и не будь непомерно щедрым» [17:26, 29]. В этих постулатах проявляется умеренность, свойственная шариату в его отношении к имуществу. Ислам отнюдь не идеализирует аскетизм и считает богоугодным такой уровень достатка, который избавляет человека от тягот мирской жизни, а еще лучше - позволяет ему раскрыть все свои способности и реализовать свои благие желания.

Вместе с тем религиозно-этические начала юридически выражаются в ограничениях

права собственности. В основе этого лежит представление о том, что Аллах в качестве верховного обладателя имущества, которое он вручает людям, устанавливает определенные рамки права собственности на него точно так же, как доверитель оговаривает обязательные для доверенного лица условия. Установленные исламом ограничения регулируют в первую очередь приобретение прав собственности. Как уже говорилось, некоторые объекты в силу обладания запрещенными свойствами изъяты из обращения между мусульманами и не могут находиться в их собственности. Кроме того, как известно, шариат запрещает ростовщичество, а также процент за кредит в денежной форме и за просрочку погашения долга. Запрет распространяется также на азартные игры и рискованные обязательства (пари, лотерея), а значит, на любой полученный таким образом доход.

Наконец, согласно шариату, отдельные виды имущества не могут находиться в индивидуальной (частной) собственности. Наряду с такими объектами, которые служат публичным интересам (например, крупные дороги или кладбища), к таковым относятся и характерные только для ислама ценности. По словам пророка, «люди -- сотоварищи в пользовании тремя вещами: пастбищами, водой и огнем» [Аль-Хафиз Бен Хаджар аль-Аскалани]. Иначе говоря, эти три «вещи» должны принадлежать коллективной или государственной собственности, поскольку призваны обеспечивать первейшие жизненные потребности всех людей.

Другая группа установленных мусульманским правоведением ограничений относится к обращению с имуществом. Прежде всего речь идет о запрете причинять вред другим при пользовании своей собственностью. Стремление исключить нанесение ущерба или по возможности уменьшить его прослеживается в ряде принципов мусульманского права: «не допускается ни причинения вреда, ни нанесения ущерба в ответ на причиненный вред», «ущерб должен быть компенсирован», «причинение вреда подлежит предотвращению по мере возможности» [Антология мировой правовой мысли: В 5 т. Античность и восточные цивилизации. М., 1999. С. 688].

В области регулирования экономической жизнедеятельности существуют определенные обязательства и запреты. К таковым в первую очередь необходимо отнести рибу — запрет на взимание ссудного процента и закят — обязательный налог на собственность обеспеченных людей, который должен распределяться в пользу бедных [А.Д.Карнышев, 2002]. Таким образом, богатство в исламских канонах считается вполне приемлемым для человека, его стремление иметь собственность и распоряжаться ею приветствуются, если только эти стремления не идут в разрез с существующими религиозными установками. Собственность должна быть нажита профессионально одобряемыми способами и не ранить нравственность ее владельца.

Список литературы

1. Лукин С.В. Частная собственность в христианской доктрине. Проблемы современной экономики, № 2 (50). Экономика и религия 2014, Стр. 367 – 372.
2. Сюкияйнен Л. Мусульманское право собственности: юридическое осмысление религиозных постулатов. «Отечественные записки», М., 2005 г., №6, стр.56-64.
3. Азимов Д. Введение в му’амалат – мусульманское частное право. Бременский университет 2012.
4. Беккин Р.И. Теоретические истоки исламской экономической доктрины в Средние века. *Rah islamica* 1/2008, стр. 99.
5. Туфик Сиди. Специфика исламской экономики. Липецкий Государственный педагогический университет. 2010.
6. Абу Йусуф Йакуб б. Ибрахим ал-Куфи. Китаб ал-Харадж (Мусульманское налогообло-

жение) / Пер. с арабского и комментарии А. Э. Шмидта. Супракомментарии к переводу А. С. Боголюбова. Подготовка к изданию, вступит. статья и указатели А. А. Хисматулина. СПб., 2001.

7. Коран / Перевод с араб. и комментарии М.Н. О. Османова. 2-е изд. М., 1999. Здесь и далее текст Корана приводится по указанному изданию.

8. Аль-Хафиз Бен Хаджар аль-Аскалани. Указ. соч. С. 190.

9. Антология мировой правовой мысли: В 5 т. Т. I. Античность и восточные цивилизации. М., 1999. С. 688.

10. Карнышев А.Д. Собственность: психолого-экономический анализ. Иркутск: Издательство БГУЭП, 2002. стр.202.

УДК 001.891.5

КРИТИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ

Алпысова Ж.Е.,

магистр педагогических наук, старший преподаватель

Казахский национальный педагогический университет имени Абая,

г. Алматы, Казахстан,

e-mail: alpysova70@mail.ru

Аннотация. Данная статья рассматривает актуальную тему «Критическое мышление». Сейчас возник кристальный интерес к мыслительным процессам и это новая область психологии, которую стали именовать обучением когнитивным процессом. Какова её основная задача, это найти применение накопленными нами знаниями о процессах и механизмах человеческого мышления, чтобы помочь людям улучшить свои мыслительные способности существенным компонентом критического мышления является развитие установки на то чтобы мыслить критически и готовность к этому, так как выработка установки на критическое мышление не менее важна, чем развитие навыков мышления. И очень часто не потому, что люди не умеют мыслить критически и допускают ошибки, а потому, что они не хотят этого делать, и это отражается на определении сильных и слабых качеств, то есть здесь мы видим их отношение к своим возможностям. Какие качества помогают человеку, пользующимся критическим мышлением – это готовность к планированию, гибкость, настойчивость, готовность исправлять свои ошибки, поиск компромиссных решений.

Еще в 1945 году выдающийся математик Джордж предложил схему решения задач, которая позже легла в основу алгоритма мышления, она включает в себя четыре вопроса, на которые необходимо отвечать всякий раз, когда перед нами стоит задача, требующая применения критического мышления. И самое главное, что необходимо при развитии критического мышления, это цель. То есть вы будете уже способны составить план своих мыслительных операций.

Ключевые слова: критическое мышление, когнитивный процесс, мыслительные способности, алгоритм мышления.

Аңдатпа. Бұл мақалада «сыни тұрғыдан ойлау» өзекті тақырыбы қарастырылады. Қазір ойлау процестеріне деген қызығушылық пайда болды және бұл психологияның жаңа саласы, оны оқыту когнитивті процесс деп атала бастады. Оның негізгі міндеті-адамдарға ойлау қабілеттерін жақсартуға көмектесу үшін адамның ойлау процестері мен механизмдері туралы жинақталған білімді қолдану, сыни тұрғыдан ойлауға деген көзқарасты дамыту және

оған дайын болу, өйткені, сыни тұрғыдан ойлауға деген көзқарасты дамыту ойлау дағдыларын дамытудан маңызы кем емес. Көбінесе адамдар сыни тұрғыдан ойлай алмайтындықтан және қателіктер жіберетіндіктен емес, олар мұны қаламайтындықтан және күшті және әлсіз жақтарын қабылдамайтындықтан, яғни біз олардың өз мүмкіндіктеріне деген көзқарасын көреміз. Сыни тұрғыдан ойлайтын адамға қандай қасиеттер көмектеседі-бұл жоспарлауға дайындық, икемділік, табандылық, қателіктеріңізді түзетуге дайын болу компромисске келу шешімдерін табу.

1945 жылдың өзінде-ақ көрнекті математик Джордж есептерді шешу схемасын ұсынды және ол кейінірек ойлау алгоритмінің негізін қалады, ол сыни ойлауды қолдануды қажет ететін тапсырма болғанда жауап беру керек төрт сұрақты қамтиды. Сыни тұрғыдан ойлауды дамыту үшін ең маңызды нәрсе-мақсат. Яғни, сіз өзіңіздің ойлау операцияларыңыздың жоспарын жасай аласыз.

Кілт сөздер: сыни тұрғыдан ойлау, танымдық үрдіс, ойлау қабілеттері, ойлау алгоритмі.

Abstract. This article examines the current topic “Critical Thinking”. Now there is a crystal interest in thought processes and this is a new field of psychology, which has become known as cognitive learning. What is its main task, is to find an application of our accumulated knowledge about the processes and mechanisms of human thinking to help people improve their thinking abilities an essential component of critical thinking is the development of an attitude to think critically and readiness for this, since the development of an attitude to critical thinking is no less important than the development of thinking skills. And very often, not because people do not know how to think critically and make mistakes, but because they do not want to do it, and this is reflected in the definition of strong and weak students, that is, here we see their attitude to their capabilities. What qualities help a person who uses critical thinking are readiness for planning, flexibility, perseverance, willingness to correct their mistakes, search for compromise solutions.

Back in 1945, the outstanding mathematician George proposed a scheme for solving problems and which later formed the basis of a thinking algorithm, which includes four questions that must be answered whenever we face a task that requires the use of critical thinking. And the most important thing that is necessary for the development of critical thinking is the goal. That is, you will already be able to make a plan of your mental operations.

Keywords: critical thinking, cognitive process, thinking abilities, thinking algorithm.

Как мы понимаем термин «критическое мышление»?

Возникновение термина «критическое мышление» в области психологии и образования насчитывает немало лет. Была важна способность мыслить, всегда, но в 21 веке, когда мир вступил в период глобальных изменений, когда в постоянно меняющихся условиях требуется умение решать возникающие новые, нестандартные задачи и без навыка мыслить критически сложно обойтись.

И возникает требование времени-формирование умения критически мыслить у сегодняшних школьников – это результат нового отношения в обучении.

Давайте найдем определение критическому мышлению. В книге «Психология критического мышления» Дайан Ф. Холперн так определил одно из самых простых, передающих суть идеи: **критическое мышление** – это использование когнитивных техник или стратегий, которые увеличивают вероятность получения желаемого конечного результата.

Способность критически мыслить была важна, во все времена, но в XXI веке, когда мир вступил в период глобальных изменений, когда в постоянно изменяющихся условиях требуется умение решать возникающие новые, нестандартные вопросы, без навыка критически мыслить очень сложно обойтись.

Формирование навыков критического мышления у сегодняшних школьников -

требование времени, результат новых подходов в обучении, пришедших в наши школы с новыми образовательными стандартами.

Существует несколько определений термина «критическое мышление». В книге «Психология критического мышления» Д. Халперн выделяет одно из самых простых, передающее суть идеи: критическое мышление – это использование когнитивных техник или стратегий, которые увеличивают вероятность получения желаемого конечного результата. Это определение характеризует мышление как нечто отличающееся контролируемостью, обоснованностью целенаправленностью – такой тип мышления, к которому прибегают при решении задач, формулировании выводов, вероятностной оценке и принятии решений. При этом думающий использует навыки, которые обоснованы и эффективны для конкретной ситуации и типа решаемой задачи.

Другие определения дополнительно указывают, что для критического мышления характерно построение логических умозаключений (Simon Kaplan, 1989), создание согласованных между собой логических моделей (Stahl Stahl, 1991) и принятие обоснованных решений, касающихся того, отклонить какое-либо суждение, согласиться с ним или временно отложить его рассмотрение (Moore Parker, 1994). Все эти определения подразумевают психическую активность, которая должна быть направлена на решение конкретной когнитивной задачи.

Слово «критическое» используемое в определении, предполагает оценочный компонент.

Когда мы мыслим критически, мы оцениваем результаты своих мыслительных процессов - насколько правильно принятое нами решение или насколько удачно мы справились с поставленной задачей. Критическое мышление также включает в себя оценку самого мыслительного процесса - хода рассуждений, которые привели к нашим выводам, или тех факторов, которые мы учли при принятии решения. Критическое мышление иногда называют еще и направленным мышлением, поскольку оно нацелено на получение желаемого результата.

Критическое мышление выдают за холодное и лишенное эмоциональности. Это неверный образ. Критическое мышление выдают за холодное и лишенное эмоциональности. Это неверный образ.

Желательное решение какой-либо задачи бывает часто связано с выбором ценностей, проявлением чувств и демонстрацией собственных склонностей. Вдобавок, чтобы добиться хорошего результата, неплохо взглянуть на проблему с точки зрения других людей. Такая смена точки зрения скорее увеличивает эмоциональность, чем уменьшает ее. Кроме того, критическое мышление, всилу своих психологических корней, учитывает связь мышления и чувств. Многие методы психотерапии используют когнитивные процессы - мышление, общение и понимание - в качестве средства, позволяющего повлиять на эмоциональную реакцию людей. Эмоциональность, творческое воображение, ценностные установки являются составными частями критического мышления.

Хотя психология занималась изучением процесса мышления в течение почти всего своего более чем столетнего существования в качестве академической дисциплины, когнитивная психология, т. е. отрасль психологии, исследующая природу мышления и знания, в последние 20 лет играет в научной психологии поистине доминирующую роль. Когнитивные психологи ставят перед собой задачу изучить техники и стратегии, которые используются при решении задач, построении рассуждений и принятии решений. Также их интересует, каким образом эти способности зависят от интеллекта. Этот пристальный интерес к мыслительным процессам дал жизнь новой области психологии, которую стали именовать обучением когнитивным процессам. Ее задача - найти применение накопленным нами знаниям о процессах и механизмах человеческого мышления, чтобы помочь людям улучшить свои мыслительные способности.

Установки на критическое мышление и готовность к нему

Нельзя научиться лучше думать, просто читая книги. **Существенным компонентом критического мышления является развитие установки на то, чтобы мыслить критически и готовности к этому.**

Те, кто по-настоящему умеет думать, знают, зачем им это нужно, и готовы приложить все усилия, которые требуются для планомерной работы, выверенных действий, сбора информации и проявления определенного упорства, когда решение не очевидно или требует нескольких шагов.

Различие между возможностями и действиями

Важно различать, что люди способны сделать и что они реально делают. Такое различие называется различием между возможностями и действиями.

Бессмысленно осваивать навыки критического мышления, если вы не будете ими пользоваться.

Выработка **установки на критическое мышление** не менее важна, чем развитие навыков мышления. Сирс и Парсонс (Sears Parsons, 1991) определили критическое мышление с этических позиций, стараясь подчеркнуть важность установки на продуктивное мышление. Очень часто ошибки допускаются не потому, что люди не умеют мыслить критически, а потому, что они не хотят этого делать. Одно из основных различий между хорошо и посредственно использующими свои мыслительные возможности людьми, и соответственно, между сильными и слабыми учащимися - их отношение к своим возможностям.

Д. Халперн выделяет следующие качества, свойственные человеку, пользующемуся критическим мышлением:

1. **Готовность к планированию.** Постоянно упражняясь, каждый может развить в себе привычку планировать.

2. **Гибкость.** Роквич в своем известном труде (Rokeach, 1960) называет отличительными особенностями «ограниченного ума» **отсутствие гибкости (ригидность)** и догматизм. Человек с ограниченным умом негативно относится к любым новым идеям, заявляя: «Я и без этого всегда обходился».

Такой консервативный подход препятствует восприятию свежих идей. В противовес этому гибкая позиция включает в себя готовность рассматривать новые варианты, пытаться сделать что-то иначе, менять свою точку зрения. Человек с открытым умом способен подождать с вынесением инаке, менять свою точку зрения. Человек с открытым умом способен подождать с вынесением суждения, собирает больше информации и стремится прояснить для себя сложные вопросы.

Это не означает, что все варианты одинаково хороши или что неограниченность важнее, чем здравый смысл. Это означает лишь, что критически мыслящий человек готов мыслить по-новому, пересматривать очевидное и не отступаться от задачи, пока она не будет решена.

1. **Настойчивость.** Барон (Baron, 1987) в прекрасном эссе, посвященном значению установок, подчеркнул, что настойчивость крайне важна для достижения успехов в учебе. С настойчивостью тесно связана готовность взяться за решение задачи, требующей напряжения ума. Некоторые люди при виде задачи, кажущейся им трудной, не делают ни малейшей попытки ее решить. Они терпят поражение уже на старте. Другие приступают к решению, но так и не доводят дело до конца. Мышление – это напряженный труд, который требует от человека терпения и настойчивости. Он может утомить вас не меньше, чем труд физический, но способен принести даже большее удовлетворение. Специалисты обнаружили, сравнивая тех учеников, у которых были проблемы с математикой, и тех, кто показывал хорошие результаты, что успехи одних и неудачи других были прямым следствием различия в установках. Учащиеся неудачники полагали, что, если им не удастся решить задачу менее

чем за 10 минут, она им не пол силу. В отличие от них, хорошо успевавшие ученики, работая над сложными задачами, проявляли больше упорства.

2. **Готовность исправлять свои ошибки.** Все мы время от времени ошибаемся. Думающие люди, вместо того чтобы попытаться оправдать свои ошибки, умеют их признавать и тем самым учатся на них. Прислушиваясь к мнению окружающих, они стремятся понять, в чем неправы, и найти причины ошибки. Такие люди могут признать свои стратегии действия неэффективными и отвергнуть их, выбирая новые и совершенствуя свое мышление.

3. **Осознание.** Психологи называют это качество **метапознанием**, или метакогнитивным мониторингом. Оно подразумевает наблюдение за собственными действиями при продвижении к цели. Критически мыслящие люди развивают привычку к самоосознанию собственного мыслительного процесса.

4. **Поиск компромиссных решений.** Групповые формы деятельности являются преобладающими в современном мире. Критически мыслящему человеку необходимо обладать как хорошо развитыми коммуникативными навыками, так и умением находить решения, которые могли бы удовлетворить большинство. Без этого даже самые светлые головы не смогут воплотить свои мысли в конкретные дела. Главная трудность в выработке установки на критическое мышление заключается в том, что люди часто не осознают, когда действуют импульсивно или мыслят ригидно.

Алгоритм мышления

Алгоритм включает в себя четыре вопроса, на которые необходимо отвечать всякий раз, когда перед вами стоит задача, требующая применения критического мышления. Этот алгоритм должен послужить в качестве руководства, направляющего процесс мышления.

Хотя при решении всех этих задач алгоритм и критического мышления. Этот алгоритм должен послужить в качестве руководства, направляющего процесс мышления.

Хотя при решении всех этих задач алгоритм и остается одним и тем же, конкретные средства и приемы будут меняться в зависимости от характера задачи. В основе предлагаемого алгоритма лежит схема решения задач, предложенная в 1945 г. выдающимся математиком Джорджем Поля.

Следующие вопросы служат для упорядочения процесса мышления.

1. **Какова цель?** Четко обозначенная цель помогает направить процесс мышления в нужную сторону.

2. **Что известно?** Это отправной пункт направленного мышления. Хотя это может казаться очевидным, но, когда вы станете пользоваться данным алгоритмом в реальных ситуациях, вы поймете, что приходится неоднократно возвращаться к известному.

Некоторая информация окажется достоверной, другая же может вызывать сомнения или быть неполной.

Этот этап также включает в себя нахождение недостающей информации.

1. **Какие навыки мышления позволят вам достичь поставленной цели?** Как только вы получили представление о том, где вы находитесь (наличная информация) и в каком направлении вам следует двигаться (цель), вы уже способны составить план своих мыслительных операций. Точно так же, как и представление о том, где вы находитесь (наличная информация) и в каком направлении вам следует двигаться (цель), вы уже способны составить план своих мыслительных операций. Точно так же, как и при решении различных типов умственных задач, вам придется воспользоваться различными **навыками и приемами мышления** (логических выводах, анализе аргументов, проверке гипотез, принятии решений, оценке вероятности событий).

2. **Достигнута ли поставленная цель?** Точность при выполнении задания является, пожалуй, решающим фактором успеха.

Список литературы

1. Халперн Д. Психология критического мышления.
2. Заир-Бек С. И. Развитие критического мышления на уроке: пособие для учителей общеобразоват. учреждений / С. И. Заир-Бек, И. В. Муштавинская. – 2-е изд., дораб. – М.: Просвещение, 2011. – 223 с.: ил. – (Работаем по новым стандартам).
3. Муштавинская И. В. Технология развития критического мышления на уроке и в системе подготовки учителя: учебно-методическое пособие / И. В. Муштавинская. – 2-е изд., – Санкт-Петербург: КАРО, 2018 - 144 с. - (Серия «Петербургский вектор введения ФГОС основного общего образования»).

УДК: 94 (5)''18/19''

ОСМАН ИМПЕРИЯСЫ МЕН ОРТА АЗИЯ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ САЯСИ ЖӘНЕ ГУМАНИТАРЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАРЫНДА ҚАЖЫЛЫҚТЫҢ РӨЛІ (19ғ. соңы – 20 ғ. басы)

*Жұмаділұлы Ж.,
2 курс магистранты,
ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: zhumadiluly_zhanibek11@mail.ru*

Андатпа. Орта Азия мемлекеттері мен Осман империясының ұзақ тарихи кезеңдегі қарым-қатынастары көп қырлы және көп деңгейлі сипатқа ие болды. Автор арнайы әдебиеттер негізінде Орталық Азия мемлекеттері мен Осман империясы арасындағы қарым-қатынастардың барысы мен хронологиясын зерттеп, Осман империясы мен Орта Азия халықтарының саяси және гуманитарлық байланыстарында Қажылықтың рөлін қарастырылды.

Кілт сөздер: Осман империясы, Орталық Азия, Қажылық, саяси, байланыс, тарих, мәдени, мұсылман, Түркия, ғасыр, Мұхаммед, халық, Мекке.

Abstract. The relations between the states of Central Asia and the Ottoman Empire during a long historical period have a multifaceted and multilevel character. The author studied the course and chronology of relations between the Central Asian states and the Ottoman Empire on the basis of special literature, considered the role of Hajj in political and humanitarian relations between the Ottoman Empire and the peoples of Central Asia.

Keywords: Ottoman Empire, Central Asia, Pilgrimage, political, communication, history, cultural, Muslim, Turkey, century, Muhammad, people, Mecca.

Кіріспе

Шариғат терминологиясында «қажылық» – арнайы рәсімдік әрекеттерді орындау үшін жан мен тәннің белгілі бір орын мен уақытқа ұмтылуы. Бұл жағдайда мұндай орын - қазіргі Сауд Арабиясының аумағында орналасқан Қасиетті Қааба мен Арафат тауы. Исламның қажылық үшін белгілеген уақытына келетін болсақ, бұл ай күнтізбесі бойынша Шәууәл, Зул-қа’да айлары және Зул-Хиджа айының бірінші он күндігі.

Мұхаммед пайғамбар былай деген: «Кімде-кім қажылыққа барса, сонымен бірге (қасиетті жерлерде болған уақытында) бірде-бір жаман сөз айтпаса және күнә жасамаса, ол

жаңа туған бала сияқты үйіне қайтады. Адам зиярат атмосферасына сүңгіп, таухид, иман, өмір, мәңгілік көздеріне тәндік және рухани жақындау арқылы ғана бұл пайғамбарлық сөздің мағынасын ақыл мен жүрек деңгейінде толық түсіне алады.

Негізгі бөлім

19 ғасырдың соңы-20 ғасырдың басындағы Османлы саяси элитасы, қажылықты жаһандық мұсылман қауымына гуманитарлық ықпал ету құралы ретінде пайдаланды. Дүние жүзі мұсылмандарының едәуір бөлігі дүниежүзілік империялардың құрамына кірген территорияларда - Англия, Франция, Ресейде өмір сүрді. Еуропалық экспансия жағдайында исламның жалғыз қорғаны болып қала берген Осман империясының аман қалуы үшін жергілікті мұсылмандардың жанашырлығы және моральдық қолдауы маңызды болды.

Осман империясының түркістандық мұсылмандарға да бағытталған панисламдық саясаты бүкіл дүние жүзіндегі мұсылман халқының Еуропадағы христиандық экспансия жағдайында Осман империясы мұсылмандардың соңғы қорғаушысы болды деген сенімін қолдау болды. Порта Абдулазиз сұлтан (1861-1876) тұсынан бастап Түркістаннан түрлі себептермен келген ғұламаларға, шейхтерге, ғұламалар табының өкілдеріне көмек көрсету фактілерін кеңінен насихаттауға тырысты. II Абдулхамид (1876-1909) да жергілікті әкімшілікті қажылық кезінде қажыларға барлық көмекті көрсетуді талап етті. Османлы билігі мүмкіндігінше оларға көмектесіп, олардың ықыласына ие болуға тырысып, Осман империясына деген жанашырлық сезімін оятты [1,2].

Орта Азиядан Түркияға келген сол ғұламалар мен шейхтерді қолдау, билеуші әулеттер мен рулардың өкілдеріне қамқорлық жасау кеңінен қолданылды. Ең көрнекті өкілдер падишахпен тындаушыларды қабылдады, сонымен қатар құрметті атақтармен, ақшалай сыйлықтармен марапатталып, Османлы ордендеріне ұсынылды. Мұндай іс-шаралар Осман империясының бөлінуіне еуропалық ұмтылыстарға қарсы салмақ ретінде пайдаланылуы мүмкін жергілікті элита арасында Түркияға деген жанашырлықты қалыптастыруға бағытталған. Белсенді мәдени және діни байланыстар Ыстамбұл аумағында «өзбек», «бұқара» немесе «қашқар» деп аталатын бірқатар сопылық теккелердің қалыптасуына әкелді.

Атаулар көбінесе олардың негізін қалаушылардың этногеографиялық тиістілігін көрсетті. Мұндай теккелердің аббаттары Османлы дипломатиясында маңызды рөл атқарған болуы мүмкін. Ыстамбұлдағы Нақшбандия бауырластығына қарасты бірқатар сопылық «өзбек» теккелерінің шейхтері Орталық Азиядан елшілер келген жағдайда саяси кеңесші және аудармашы рөлін атқарды. Көбінесе Қоқан билеушілерінің шағымдары немесе Хиуа Бұхара әмірлеріне қарсы, бұл шейхтер осман шенеуніктерінің шешім қабылдауына әсер етіп, прохаралық позицияны ұстанды.

19 ғасырдың соңы мен 20 ғасырдың басы Орталық Азия аймағының діндар тұрғындары арасында Түркияның белсенді әрекет ету уақыты болды. Дін құрал ретінде аймақтағы түрік геосаясатының негізіне айналады. Қазіргі зерттеуші В.П.Литвинов «1898 жылғы мамырдағы Әндіжандағы көтеріліс Османлы Түркиясының саяси интригаларының, оның Түркістандағы іріткі салу әрекеттерінің салдары болды» деп жазады. [1, 327]. Ишан Мұхаммед Әли бұл көтерілістің басшысы болды. Патша өкіметі «Мүмін халифаны» айыптауға жол бермеді, бірақ олар түріктердің Орта Азиядағы іріткі қимылдарын мойындады. Генерал Н.И.Корольковтың төрағалығымен 1898 жылғы Әндіжан көтерілісінің себептерін зерттейтін үкіметтік комиссия былай деп көрсетті: «Түрік ықпалының болғанын соңғы кездері аймақта нақты мақсаттарсыз және тиісті құжаттарсыз түрік қол астындағы азаматтардың жиі пайда болуынан қорытынды жасауға болады.

Түркиядан халық арасына тарату үшін жіберілген Константинопольдің түріктердің гректерді жеңгені мен христиандық кресттің тапталуын дәріптейтін суретті басылымдары»

[2, 221]. Комиссия түрік сұлтанының Түркістан мұсылмандары арасында ортақ үгіт жүргізу үшін Ауғанстан әмірімен байланыс орнатқанын ерекше атап өтті. Түркістан генерал-губернаторы С.М. Духовской 1899 жылы 22 ақпанда Соғыс министрі А.Н.Куропаткинге Әндіжан көтерілісінде түрік эмиссарларының маңызды рөл атқарғанын, оларды Ыстамбұлдағы арнайы оқу орындары дайындағанын жазған. 1899 жылы 2 наурызда әскери бөлім бастығы Сыртқы істер министрі М.Н.Муравьевке Түркиядағы агенттерді Түркістан өлкесі мен Орта Азия хандықтарына жіберу үшін дайындайтын орталықтарға тұрақты бақылау орнату қажеттігі туралы хат жазды. 1899 жылы 6 наурызда Сыртқы істер министрі Куропаткинге Ресейдің Константинопольдегі елшісі, нағыз мемлекеттік кеңесші Зиновьевке тиісті бұйрық жасағанын хабарлады.

Әндіжан оқиғасынан кейін Осман империясының Орталық Азиядағы белсенділігі төмендеп қана қоймай, одан әрі өсе берді. Түрік агенттері аймақтың барлық жерінде таныстырылды. Көптеген түрік қайраткерлері Орталық Азияға ашық және заңды түрде барды. Түрік агенті Агиб Жудо Түркістан өлкесін «Пайғамбар табытының кілті» ретінде емін-еркін аралап жүрді, өйткені оның қолында Орынбор губернаторының оған көмек көрсету туралы өтініші бар құжаты болған, оны «түзетуге» көмектескен [2, 36].

XX ғасырдың басынан бері көшпелілер арасында түрік агенттерінің қызметі күшейе түсті, олардың әлсіз діндарлығы бұл кемшіліктің орнын толтыру керек деп есептеген Осман империясын алаңдатты. 1902 жылдың аяғында Жетісу өңірінде қытай төлқұжаты бар түрік агенттері Сейіт Мұхаммед Хамид Эфенди мен Насреддин Кичиков тұтқынға алынды. Олар қырғыздар мен қазақтар арасында орысқа қарсы уағыз айтты. 1903 жылдың көктемінде Жетісу облысы Пржевальск уезінің Ат-Башинский учаскесінде бүкіл мұсылмандарды түрік сұлтанының билігіне біріктіруді насихаттаған 4 жергілікті тұрғын тұтқындалды. Тінту кезінде олардан кітаптар, брошюралар, парақшалар және басқа да тиісті құжаттар табылды. Тергеу барысында олардың «Ат-Башы ауданында және оған іргелес басқа аудандарда көтеріліс жасамақ болғаны» анықталды.

1911 жылы 28 қазанда Ішкі істер министрлігінің рухани істер басқармасы барлық губернаторларға циркуляр жолдап, онда Түркия мен Италия арасындағы соғысты ескере отырып, Ресей мұсылмандары арасында итальяндықтарға қарсы көңіл-күйдің күшейе түскенін көрсетеді. Соған байланысты түрік қару-жарақ қорына ақша жиналды. Бұл үшін арнайы комиссиялар да құрылуда. Губернаторлардан мұндай әрекеттерге шұғыл шара қолдану талап етілді.

1911-1912 жж. Балқан (болгар-түрік) соғысы болды. Бұл Түркістан өлкесінің мұсылмандары арасында түрікшіл көңіл-күйдің табиғи ағынын тудырды, олардың көпшілігі түрік сұлтанын барлық «шын діндарлардың» «халифасы» санады. Түрік Жеңіс Қоры үшін жеткілікті түрде ашық қаражат жинау барлық жерде өтті, Закаспий аймағының басшысы өзіне сеніп тапсырылған шектерде Түркия басқаратын Қызыл Жарты Ай қорына қаражат жиналғанын хабарлады. 1913 жылы 20 наурызда Ішкі істер министрлігі полиция басқармасының директоры С.Белецкий циркуляр шығарып, губерниялық жандарм бөлімдерінің бастықтарына Түркістан өлкесінде, әсіресе Жетісу, Ферғана облыстарында, Түркияның Балқан соғысындағы сәтсіздіктеріне және Ресейдің славяндарға көрсеткен көмегіне байланысты халық арасында толқулар күшейіп, Ресей үкіметіне деген теріс көзқарас бар.

Түркістан өлкесінің мұсылмандары Ресей мен Қытай арасында болуы мүмкін соғыс туралы айтып, Қытайға жанашырлық танытуда. Олар Жапония мен Қытайдың төңірегіне топтасып, Ресейге соғыс жариялауға шақырады. Белецкий Түркістан мұсылмандары арасында түрікшіл үгіт-насихаттың күшейіп жатқанын, Түркияға ақша жинауға шақыратын прокламациялар таралып жатқанын және «Тус» газеті донорлар тізімін аптасына екі рет жариялайтынын уәде еткенін атап өтті. Ішкі істер министрлігінің полиция бөлімі мұндай

ғасырдың басындағы Осман сұлтандары да көпжақтылықтың болашағын басқаша көрді. Ресей геостратегиялық және экономикалық мүдделерін көздеді, Бұхарамен орнатылған байланыстардың көмегімен және сұлтанның халифа билігіне жүгініп, оңтүстікке Үндістанға сауда жолын ашуға тырысты. Бұхара хандары мен элиталары Ресеймен тиімді сауда-саттық орнатуға ұмтылды, сонымен бірге қажылықты ұйымдастыруға қолдау көрсетті. Хиуа мен Қоқан Ресейдің Орта Азиядағы стратегиясының объектілері және қазіргі Қазақстан даласының көшпелі халқына ықпал ету үшін күресте бәсекелес болды. Османлылар орыс-түрік қарым-қатынасындағы дағдарыстар тұсында Ресейге қарсы күресте ең алдымен Бұхара хандығын әскери-саяси одақтас ретінде пайдалануға ұмтылды. Осыған ұқсас әрекеттер 19 ғасырдың бірінші жартысында, дейін байқалады Бұхара әмірлігін Ресейдің протекторатына айналдыру.

Бір қызығы, 16 ғасырда салынған. Бұхара билеушілерін Орталық Азиядағы ең ықпалды және күшті деп атап көрсету дәстүрі 19 ғасырға дейін жалғасты. Хиуа хандарымен және Шейбанидтер әулетінің жекелеген өкілдерімен хат алмасу эпизодтық сипатта болды.

Алайда жағдай 19 ғасырда өзгерді, Орталық Азия аумағында үш тәуелсіз иелік: Хиуа мен Қоқан хандықтары және Бұхара әмірлігі түпкілікті қалыптасты. Кезінде біртұтас мәдени және саяси постмонғолдық кеңістіктің ыдырауы Осман империясымен қарым-қатынасқа қосымша фактор – заңдылық факторын әкелді. Бұл Орталық Азия билеушілерінің жаулап алынған аумақтарға немесе көшпелі халық тұратын аймақтарға иелік ету құқығын растау туралы өтінішпен сұлтанға жүгінуінен тұрды. Сұлтанның хаттары өз билігін заңдастырудың қосымша құралы болды және кейде мазмұнына қарамастан, сол кездегі әлемдегі ең күшті мұсылман билеушісінің халықаралық мойындалуының сөзсіз фактісі ретінде түсіндірілді [7, 2].

19 ғасырдағы Қоқан, Хиуа және Бұхараның Осман империясына жүргізген саясаты, нақты саяси жағдайға және билеуші хандар мен әмірлердің мүдделеріне байланысты ерекшеленді. Жинақталған деректі материалдар Қоқан, Хиуа және Бұхараның Ыстамбұлға елшіліктерін жіберу арқылы қандай мүдделерді көздегені туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Бұхара хандығы және оның билеушілері дәстүрлі түрде Орта Азиядағы Осман сұлтандарының негізгі әріптестері болды. Әмір Хайдар (1800-1826) Стамбулға өз өкілдерін бірнеше рет жіберді [8, 62]. Түрік мұрағат құжаттарында оның елшілерін толғандырған негізгі мәселелер әмірдің билігін халықаралық деңгейде мойындау, оған бағынатын аумақтардағы әмірдің билігін заңдастыру болды. 1816 жылдан бастап әмірдің діни әдебиеттерді жіберу туралы өтініштері осы тақырыптар шеңберіне қосылды, олар кем дегенде үш рет қанағаттандырылды: 1818, 1820 және 1826.

1819 жылы әмір Хайдар Бұхара әмірлігін алу туралы өтінішпен сұлтанға жүгінді. Бұл өтініш әмірлік төңірегіндегі күрделі ішкі және сыртқы саяси жағдайға байланысты болды. Османлы шенеуніктері әмір Хайдардың өтінішін талқылағанда, егер оның өтініші орындалса, сұлтан үкіметі де Сұлтан үкіметі кезінде туындаған қиындықтарға ұқсас қиындықтарға тап болады деген қорытындыға келді.

Әмір Насрулла (1827-1860) Қоқан мен Хиуаға қарсы әскери операцияларды жоспарлауда Османлы дипломатиялық қолдауын алуға ұмтылды. 1837 жылы Ыстамбұлға келген оның елшісі Мавераннахр мен Балхтағы көтерілістерді басу үшін сұлтаннан рұқсат сұрап, Османлы шенеуніктері бұл аумақтардың Хиуа мен Қоқан хандықтарының бір бөлігі екенін түсінді. Бұл ретте Осман сұлтандары алғаш рет 19 ғасырда Бұхарада тұтқындалған ағылшындар – К. Стоддарт пен А. Конноллиге кешірім беру туралы өтінішпен әмірге жүгінді.

Хат алмасу 1841-1844 жылдар аралығында жүргізілді және Бұхара әмірінің белгілі бір тітіркенуін тудырды. 1840-1850 жылдардағы Бұхара елшіліктері туралы [9, 54] Османлы хаттарынан. Қоқан мен Бұхара билеушілерінің өзара ұзақ мерзімді әскери қақтығыстар

фонинда сұлтанға моральдық қолдау көрсету үшін белсенді дипломатиялық күрес жүргізгені белгілі болды. Қоқан ханы мен Бұхара әмірі патшадан хаттарды, бағалы сыйлықтар мен жәдігерлерді қамтамасыз етуге ұмтылды, бұл олардың территориялық бақылау үшін күресте жергілікті халық алдында беделін нығайтады. Османлы үкіметі мұндай жағдайда билеушілерді араздықты тоқтатып, мұсылман қауымының бірлігін сақтауға шақырып, бітімгершілікке ұмтылды.

Әмір Сейіт Мұзаффар-эд-Дин (1860-1885) тұсында Осман үкіметі Бұхарада тұтқындалған итальяндықтардың арашашысы ретінде қайтадан әрекет етті. Бірақ олардың босатылуына Орынбор генерал-губернаторы А.П. Безак пен Ресей үкіметінің қатаң да кесімді шаралары көбірек ықпал етті. Бұл кезеңдегі Осман-Бұхара хат-хабарларының негізгі мазмұны Ресеймен қарсы тұруға арналған. Бұхара әмірі орыс әскерлерімен соғыс басталғаннан кейін Ұлыбритания мен Осман империясының қатысуымен Ресейге қарсы одақ құруды көздеді, бірақ ол ойдағыдай болмады. Жеңілгеннен кейін және Ресеймен бітімге келгеннен кейін әмір сұлтаннан Ресей үкіметімен арасына араша болуды өтінді [10,96].

Қазақ қажылық тарихына жүгінер болсақ, аймақтан қажылық қозғалысы туралы азды-көпті нақты деректер қажылық бақылау нысанасына айналған 19 ғасырдың соңы - 20 ғасырдың басына ғана қатысты.

Ортағасырлық дәуірден бізге жеткен ақпарат өте аз. Араб тілді жазба деректерде Дешті Қыпшақ аумағынан Берке мен Өзбек хандар тұсында (13-14 ғ. аяғы) қажылар туралы айтылады. Мұсылман заңгерлері егер адам дәлелді себептермен қажылыққа өзі бара алмаса, оның орнына «уәжил әл-қажы» деп аталатын басқа адамды жіберуге және оған барлық қажетті шығындарды төлеуге құқығы бар деген ұстанымды негіздеді (бірақ мұндай Қажылық парызын өтеген адам ғана болуы мүмкін) [11,56]. Осы теологиялық-құқықтық шешімге байланысты Орталық Азияның бай мұсылмандары кейде «сырттай» қажылық амалына жүгінуге мәжбүр болды. Себептер әртүрлі болуы мүмкін, соның ішінде басқарушы элитаның ұзақ уақытқа елден кетуі мүмкін еместігі (ескі заманда қажылыққа 4-5 жыл уақыт кететін). Бұл ретте «сауап» (Алланың берген сыйы) мен «қажы» деген құрметті атақ алуға деген құлшыныс зор болды.

Бұл тұлғалардың ішінде тарихи деректерде «қажы» атанған атақты Берке ханның орнына өкіл жібергендігі айтылады. Ислам діні бойынша қайтыс болған жақын туыстары немесе ата-анасы тірі кезінде өзі жасай алмаған Меккеге қажылыққа баруға болады. Парсы тіліндегі Мұхамед Хайдар Дулати «Тарих-и Рашиди» еңбегінде қазіргі Оңтүстік-Шығыс Қазақстан мен Шығыс Түркістанның шекаралас облыстарынан түркі элитасының өкілдерінің қажылық жасау фактілері, атап айтқанда, бұл автордың ата-бабаларына қатысты.

Рухани және мәдени-өркениеттік жағын алатын болсақ, әрине, қасиетті Меккеге зиярат ету әр уақытта иманның нығаюына ықпал еткенін мойындау керек. Бірақ діни қажеттіліктермен қатар, қажылық әрқашан елдер мен халықтарды білуге деген шөлді қандырды.

Мұсылмандық Шығысқа саяхат жасау арқылы Еуразиядағы түркі халықтары географиялық, тарихи және этнографиялық біліммен байытуға мүмкіндік алды; провинциялық, тар этникалық, тайпалық ойлау шеңберінен шығып, олар мәдениеттер мен тілдердің алуан түрлілігінің шындығын түсінді, арабтардың, парсылардың, түріктердің, кавказ халықтарының, африкалықтардың жанды сөзін естіді, әдет-ғұрыптардың, ұлттық киімдердің алуан бейнесін байқады, асхана және т.б. [12,31] №

Шамамен 15-16 ғасырлардан бастап Қытайды Жерорта теңізі елдерімен байланыстыратын халықаралық континенттік сауда жолы ретінде Ұлы Жібек жолының әлсіреуіне байланысты Орталық Азияның шеткеріленуі мен оқшаулану процесі Еуропа елдерінен ғана басталды, сонымен қатар мұсылман әлемінің батыс бөліктерінен [9]. Осыған байланысты жергілікті халықтар қарым-қатынаста, туризмде, мәдениетаралық қатынаста өте шектеулі болып

шықты. Бұл оқшауланудан шығудың жалғыз жолы қасиетті Меккеге саяхат болды, оның қасиетті ғұрып ретіндегі ұжымдық сипаты мен беделіне байланысты сәтті нәтижеге белгілі бір сенім артты.

Расында, индустриалды дәуірге дейінгі дәуірде Қазақстанның көшпелі элитасы қажылық рәсімі арқылы ғана алыс елдермен танысуға мүмкіндік алды. Көптеген дипломатиялық миссиялар мен билеушілердің тапсырмалары әдетте жыл сайынғы қажылыққа сәйкес келетінін атап өткен жөн.

Қазақ фольклорының үлгілерінде кейде Орта Азия көшпелілерінің географиясы мен тұрмыс-тіршілігіне сәйкес келмейтін теңіз, кемелер, шығыс сарайлары бар қалалар, бөтен аңдар мен құстар (маймыл немесе тотықұс сияқты) бейнелер кездеседі, тағамдар – құрма мен халва. Бұл далалық көшпенділер мәдениетіне, оның ішінде саяхатшы-қажылардың әңгімелері арқылы шығыс ықпалының енгенін көрсететіні сөзсіз.

Қазақтың ақын-ағартушы Шәкәрім Құдайбердиевтің (1858-1931) 1905 жылы Меккеге қажылығын жасағаны, Парижде болғаны белгілі [13,5]. 19 ғасырдың аяғындағы қазақтың білімді тұлғаларының бірі, хан Әбілқайырдың ұрпағы М.Пірәлиев ресейлік журналда жарияланған мақаласында өзінің қажылыққа бару себебін жеке беделін қорғау үшін осы «формальдылықты» орындау ниетімен байланыстырады, мұсылман және хан ұрпағы және ол саяхаттың танымдық жағына тоқталды: «Күтпеген жағдайлардың арқасында мен Үндістандағы британдық иеліктердің бір бөлігін аралау мүмкіндігіне ие болдым және ол жерден Мысыр арқылы кері сапарға шыққанда, Солтүстік Африкаға, Туниске, Алжирге және Мароккоға бұрылыңыз... Полемикаға кірмей-ақ, мен бұл Қажы арасында болды деп айтайын, яғни Меккеге қажылыққа барған және мұсылмандардың ең еркін ойлы адамдарымен кездескен. Саяхат, Карамзиннің айтуынша, ақыл мен жүректі дамытады. Еркін ойлау мен білім алу исламмен үйлеседі, мұны араб философиясының тарихы дәлелдейді...».

20 ғасырдың басында Орталық Азияға реформизм мен еуропаландыру идеяларының ену арналарының бірі дәл қажылық болды, өйткені мұсылмандардың интеллектуалдық оянуы сол кезде Мысыр мен Түркиядан келді.

19 ғасырдың аяғынан бастап және әсіресе ерте кезде 20 ғасыр Орталық Азиядан қажылық қозғалысы айтарлықтай жанданды. Оның басты себебі – өлкенің Ресей империясының құрамына енуінің тарихи объективті салдары: байланыстардың жақсаруы, кеме қатынасы мен теміржол қатынасының кеңеюі, саяси тұрақтандыру (ішкі алауыздық пен наразылық қозғалыстарының тоқтатылуы) [14].

Қажылық өте қауіпті, қиын және қымбат іс болғанымен. Ресей үкіметінің ресми құжаттарына сәйкес, қазақтар қажылыққа 1897 жылдан бастап бара бастады, кейін уақытша тыныштық болды, тек XX ғасырдың басында ғана қажылар легі көбейеді: бұлар 1901-1902, 1905 жж. 1911-1913 жж., ал бірінші дүниежүзілік соғыстың басталуы, қаржылық жағдайдың нашарлауы, 1916 жылғы үкіметке қарсы наразылықтар салдарынан қажылық тоқтатылды деп болжауға болады.

Егер бұрынғы заманда мындаған қажылар болса, жыл сайын, содан кейін 1917 жылдан 1987 жылға дейінгі ауқымды кезеңде. Ресей империясы мен Кеңес Одағынан бар болғаны 30 адам қажылық парызын өтеді. 1899 жылы Санкт-Петербургте жарық көрген «Ислам туралы материалдар жинағы» Ресей мұсылмандарының дәстүрлі қажылық жолдарын сипаттайды. Сипаттамадан шығатыны, қазақтар XIX ғасырдың аяғында. Меккеге Орта Азия, Ауғанстан, Пәкістан арқылы немесе басқа, қысқа жолмен – Закавказье мен Түркия арқылы бару мүмкіндігіне ие болды.

Ихрамның рәсімінен шыққан қажылар қажы атағын алады. Діни сенім бойынша, қажылық парызын өтеген адам 40 күн бойы толық таза және күнәсіз болып саналады, сондықтан оның дұғасы Раббысының алдында қабыл болады. Үйлеріне оралған қажылар

қажылықты бейнелейтін ұзын ақ киім киеді. Туыстары мен достары аман-есен оралған қажы үшін мерекелік дастарханмен бірге салтанатты кездесу ұйымдастырады [15].

Ертеде қазақтар арасында қажы-қажыларды ауыл түгел қарсы алып (туыстары жүздеген шақырым жол жүріп, жақын маңдағы қалаға баратын), құшақтасып жылап, т.б. «Қабыл болсын!» және олардың қолдарын сүйіеді. Әрбір қазақ өзімен бірге Меккеден зем-зем, кептірілген құрма, Құран кітаптары және басқа да мұсылман әдебиеттері, Қағба ғибадатханасынан төсек жапқыш бөліктері (қисуа) және алыстағы Арабстанның естелігі бар пальма таяқтары бар қаңылтыр ыдыстарды алып келді.

Өмірінің соңына дейін Ислам әлемінің жүрегіне, Пайғамбарымыздың туған жеріне жасаған саяхаты оған қатты әсер етті. Осындай әрбір адам Далада әлемдік дінді танымал етуші болды. Қажылық пен Арабстанның киелі жерлері туралы әңгімелердің әсерінен қазақтар арасында Мекебай («Мекке» сөзінен), Қажыбай, Қажыгелді, Қажымұрат, әйел есімдері Мекке, Мәдина, Мәруа, Зәмза (Зәмзәғұл) сияқты атаулар тарады. Ажар (араб тілінен Хаджар, библиялық Ажар) т.б.

Қортынды: XX ғасырдың басында түркі ағартушылары еңбектерінде қажыға қатысты сақтықпен сын айтыла бастады («хат» қажылық тәжірибесін қазақ теологы, ағартушы, ақын Ғ.Қараш ашық жоққа шығарған).

Ресей империясының мұсылман халықтарының алдында дәстүрлі мектептерді реформалау, білім мен ғылым деңгейін көтеру, парламентаризм рухында саяси құқықтар үшін күресу және т.б. күрделі міндеттер тұрған дәуір келді.

Діннің рухани құндылықтарын жоққа шығармай, зиялы қауым бұрынғысынша оның қаржылық, физикалық және рухани күш-қуаты жұмылдырылып, негізінен Отанын жаңғыртуға байланысты жаңа тарихи міндеттерді шешуге бағытталды деп орынды алаңдатты.

Түркі халықтарының парасатты өкілдері кешегі беделді теологтардың пікіріне сүйене отырып, қажылықпен айналыспауға шақырды (сонымен қатар, бұл исламның қатаң парызы «тірегі» емес), жыл сайын жүздеген сау және еңбекке жарамды ерлердің өмірін қиған оны жүзеге асырудың төтенше жағдайларын ескеру керек.

Әдебиеттер тізімі

1. Беннигсен А., Бериндей М., (2019) Астрахань және Солтүстік Қара теңіз аймағының даласындағы саясат (1587-1588) // Орта ғасырлардағы Шығыс Еуропа және жаңа заманның басындағы француз зерттеушілерінің көзімен. Қазан: Татарстан Республикасы Ғылым академиясының Тарих институты, 428 б.
2. Вамбери А. (2003) Орталық Азияға саяхат. Мәскеу: Шығыс әдебиеті, 320 б.
3. Васильев А.Д. (2014) Падишадан ту мен қылыш. Орта Азия хандықтары мен Осман империясы арасындағы саяси және мәдени байланыстар (16 ғ. ортасы – 19 ғ. басы). М.: ИВ РАН, 354 б.
4. Маркс К. (1958) Грек көтерілісі // Маркс К., Энгельс Ф. Шығармалар. 2-ші шығарылым, 10-том, Политиздат, 771 бет.
5. Иванов П.П. (1958) Орталық Азия тарихының очерктері. Мәскеу: Шығыс әдебиеті баспасы, . 247 б.
6. Сагау М. (2018) Түркістандағы орыс, ағылшын, қытай және Осман бақталыстығы. Анкара, 2003; Стамбулдағы Қоқанди елшілері // САЖ, №52/1, 10 бет
7. Мейер М.С. (2017) Осман империясының құрылуы мен дамуының ерекшеліктері // БАЗИЛЕУС. Д.Д. Васильевтің 60 жылдығына арналған мақалалар жинағы. М.: ИВ РАН, С. 222-239.

8. Цке М.К. (1983) İngiliz Casusu Prof. Arminius Vambery'nin Gizli Raporlarında II. Abdülhamid ve Dönemi. İstanbul, S. 21.
9. 70 yıl evvelki Zin Tьrkistanı. Ahmet Kemal'in serъvenleri. (1984) İzmir, S. 26–35.
10. Крюгер Рейн. (2008) Қытай. Ел тарихы. - М.: Эксмо; Санкт-Петербург: Миргард, 544 б.
11. Bennigsen A., (1967) Lemercier-Quelquejay C. Islam in the Soviet Union. -London: Pall Mall Press, 273 pp.
12. D' Ancausse H. C. (1988) Islam and the Russian Empire. Reform and Revolution in Central Asia. - London: Tauris, Corp., 267 pp.
13. Etherton P.T. (1925) In the heart of Asia. - London: Constable and company LTD, 316 pp.
14. Krauder L. (1963) Peoples of Central Asia. - Bloomington: Indiana Univ., 277 pp.
15. Meakin A. (1903) In Russian Turkestan. A garden of Asia and its people. - London: Charing Cross Road, 453 pp.
16. Артықбаев Ж.О. (1999) Қазақстан тарихы. – Астана: Алтын кітап, 44 б.

УДК 001.895

ИСЛАМДАҒЫ ЗАМАНАУИ ТАҒАМДЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР (ИСТАХАЛА ТҰЖЫРЫМЫ)

*Өмірзақ А.Б.,
магистрант*

Нұр-Мубарак Египет ислам мәдениеті университеті

Алматы қ., Қазақстан

e-mail: Akbayan.muslima7@gmail.com

Истихала – тағамдық мәселеде халал мен харамдық үкімдердің өзгеруіне тікелей әсер ететіндіктен халал азық-түлікке қатысты маңызды ұғым. Бірақ бұл тақырып аят, хадистерде, фикһ кітаптарында жан- жақты қарастырылмағандықтан, қазіргі уақытта истихала ұғымы төңірегінде пікірталастар орын алып жатыр. Истихалаға қатысты фикһ кітаптарында келтірілген мысалдар төрт- бесеу ғана келуі аздық етуде. Себебі фикһ кітаптары жазылу кезеңіне қарасақ бұл бір орынды екені білінеді. Ол кезеңдерде терінің иленуі, бөкеннің қанынан иіс су жасау, нәжіс майдан сабын жасау, шараптан сірке су жасау сияқты истихала жағдайларына тоқталмаған.

Бүгінгі таңда технология мен ғылымның дамуымен қоса тағам инженерлігі мен азық – түлік химиясы салалары да біршама дамып жатыр. Азық-түлік пен сусынның неше түрлері, табиғи өнімдердің орнына өнеркәсіптік азық-түліктер көбейді. Және сондай өнімдерде қолданылатын көптеген тағамдық қоспалар жасалынып жатыр. Міне сол тағамдық өндірісте жануардан немесе өсімдіктен алынған қоспалар, сондай- ақ доңыз, қан және алкаголь секілді Исламда тыйым салынған заттар қолданыла басталғандықтан, ол туралы ғұламалар тарапы әрқилы көзқарастар білдіріліп, осы таңда пікірталастар орын алып отыр. Истихала мәселесі көп талқыға салынған тақырып болғанына қарамастан оған нақтылықпен кесімді үкім беру мүмкін емес. Бірқатар тағамдардың истихалаға ұшыраған-ұшырамағандығын анықтау қиын болғандықтан, тіпті ұшырағананын білген күннің өзінде харам немесе нәжіс заттың истихалаға түсуімен халал күйіне айналғаны турасында ғұламалар арасында бірауыздық болмағандықтан, біраз азық-түліктерге нақты үкім қойылмай жатыр. Топшылай келе тағамның истихалаға түсу мәселесінде халал не харам үкім берілуінде екі қырынан қарауға тура келеді; Біріншісі алдымен тағамның истихалаға ұшыраған-ұшырамағандығын анықтау. Оны анықтау қандай да бір заттың химиялық қосылысқа түскен-түспегендігін

білумен шешімі табылмайды, себебі истихала ұғымынан тыс қайшылықты мәселелер орын алуымен де басқа қырлары ашылады. Осы тарапынан қарағанда истихала құбылысы фақиһтер арасында «мухталафун фиһи» мәселе екенін байқаймыз.

Истихала арқылы бір заттың үкіміне екі тараппен қарауға итермелейді; Біріншісі үкім тұрғысынан лас саналатын заттың өзгеруі арқылы таза күйге келуі. Ал екіншісі харам деп саналатын заттың халалға айналуы. Истихаланы фикһ ғалымдары лас заттан таза күйге айналуы деп қарастырады. Ал бізді қызықтыратын қыры тағамның халал-харамдығына қалай әсер ететіндігі. Сондай-ақ таза затпен халал бір нәрсе болмағанымен арасы жақын екендігін ойға ұстау қажет. Истихала нәтижесінде нәжіс заттан таза затқа айналғанындай, таза заттың ласқа айналуы да мүмкін. Дәл сондай таза зат басқа бір таза заттық күйге айналғанындай, лас зат басқа бір лас затқа айналуы да мүмкін. Дегенмен таза бір зат истихалаға түсіп нәтижесінде лас немесе харам затқа келсе оны тұтынуға болмайтыны жөнінде махһабтар арасында пікір қайшылық жоқтығы секілді таза немесе нәжіс сипатынан шықпаған затқа үкімі де өзгермейді. Яғни мәселе лас немесе харам заттың таза және халалға айналуы турасында өрбейді.

Истихаланың анықтамасы

Истихала сөзі لاحتسا / لاحتسا / لاحتسا сөзінен шығатын етістігінен түбірі болып табылады. Яғни сөздікте өзгеру , ауысу , бүгілу, бір нәрсенің аяталуы, уақыттың өтуі, екі нәрсенің арасына кіру секілді бірқатар бір заттан екінші затқа өзгеруді қамтитынын байқалады. Ал истихаланың терминдік мағынасы бір заттың негізі мен сипатының өзгеруі сондай-ақ бір заттың болмысының басқа болмысқа өзгеруін атайды. Ол дегеніміз суық судың ыстық суға айналуы көрінісі бірдей заттың сипаттары өзгеруін, бір заттың сипаты басқа сипатқа ауысуын қамтиды. Өздігінен нәжіс заттың өзгеріске ұшырап басқа бір затқа айналуымен нәжістік сипаттар жоғалып, орынана басқа сипаттарға ие болуымен қатар оның атауы өзгеруі, ұғымының бір бөлігі немесе түгелдей жоғалуымен бір заттың бүтіндей болмысы өзгеруі секілді түрлі анықтамалақ берілген. Истихала сөзінің терминдік мағынасы мен сөздік мағынасы ұқсас әрі бір-бірін толықтырып тұрады. Сондықтан заттың сипаты, ерекшелігі, өзгешілігі сияқты сөздердің орнына негізі, өзегі, болмысы, табиғаты, кескіні, жаратылысы, мәні секілді сөздерді қолдану арқылы бір заттың тек сипатында ғана болған өзгерісті истихаланың жүзеге асқандығын білдірмейтінін түсіндіреді. Ибн Абидин истихалаға байланысты кейбір мысалдарды келтіргеннен кейін; «Мұның барлығы бір болмыстың басқа бір болмысқа айналуы, тек сипаттың өзгеруі емес» деп осы мәселеге ишара жасалды. Демек былай толық анықтама беруге болады; Истихала тұтас болмысы өзгеріске ұшыраған заттың бастапқы кездегі атауынан, есімінен және басқа да ерекшеліктерінен басқа бір затқа айналуы. Истихала фикһ терминологиясында көбіне нәжіс немесе харам заттың болмысы мен табиғатының өзгеруі арқылы таза және халал күйге енуін қарастырады. Кейбір заманауи зерттеушілер истихаланың нәжіс бір заттың таза затқа айналуын да қамтитынын алға тартады. Яғни, таза бір зат истихалаға түсу арқылы таза немесе лас бір затқа айналғаны секілді лас бір затта таза немесе лас затқа айнала алады. Сондықтан истихала діни үкім емес керісінше табиғи құбылыстарға маңыздылық беретіндігі көрінеді. Олай болса истихала үкімін қабыл ету қабыл етпеу емес «мойындау мойындамау» деп астарлы мағынады қолданылады. Истихала арқылы өзіндік таза немесе нәжіс сипатының өзгертпейді. Керісінше заттың өзі өзгеріске ұшырауы арқылы жаңа зат пайда болған сипатына қарай «таза» немесе «нәжіс» деп сипатталады. Сондықтан истихалаға түскен заттың болмысымен қатар сипаты да өзгеріске енеді. Истихала нәтижесінде өзіндік ерекшелігі бар жаңа зат пайда болады да бастапқы заттың атауы да өзгереді. Осылайша болмысы, сипаты, атауы өзгеріске енген заттың үкімі де өзгеріп отырады. Истихала тікелей заттың химиялық реакциялық өзгеріске ұшырауы екендігі түсініледі.

Химиялық және физикалық реакция

Химиялық реакцияға түскен зат өзінің қандай да бір қасиеттерінің өзгергенін түсіну үшін оның құрылымы мен ерекшеліктерін анықталуы керек. Ол туралы түсінікті кеңістікте орын алған және салмағы бар кез-келген нәрсенің бәріне материя делінеді. Барлық материяның ең кішкентай бөлшегі – атом. Қазірге дейін атомның 118 түрі бар екендігі анықталған. Бір түрдегі атомдар бір жерге жиналуы арқылы элементтер құрылады. Осылайша 118 түрлі атом түрінен 118 түрлі элемент пайда болады. Олардың 90-ы табиғатта бар, ал қалғаны лабораторияда жасалынады. Жалпы элементтер қатты, сұйық және газ күйінде болады. Элементтер химиялық процестер арқылы қарапайым қоспаға бөлініп кетпейтіндей таза материя болады. Бір элементтің құрамындағы барлық атомдардың көлемі бірдей болғанындай өзара орналасуы да сондай бірдей болады. Жер бетіндегі жанды-жансыз жаратылыстар осы 118 түрлі элементтің әртүрлі кейіпте орналасуы арқылы пайда болады. Олар ортақ түсінікті болуы үшін элементтер арнайы атаумен аталып, өзінді символдары бар. Мәселен алюминий элементінің «Al», күкірт элементінің символы «S», темірдің символы «Fe». Әрбір элемент атомының ядросында орналасқан протон саны әртүрлі болғанындай, атомның массасы да түрлі. Мысалы, алтын элементін құрайтын атомдар ядросында 73 протон болса, сынап элементін құрайтын атомдар ядросы 80 протонды құрап тұр. Атомдардағы протон санын білу үшін атом нөмірлері қолданылады. Әрбір атом ядросының жанында орналасқан электрон сандары да атом нөмірлерімен сәйкес келеді. Барлық дерлік элементтер атом ядросындағы протон сандары мен атом массаларына байланысты әртүрлі. Сондықтан да әрбір элементтің балку немесе қайнау температурасы атомының ерекшелігіне байланысты әркелкі болады. Табиғатта кездесетін алтын, күміс, темір, мыс, алюминий, күкірт, сынап элементтері болғанымен, көбісі қоспа арқылы жасалады. Тіпті бірдей екі элемент әртүрлі мөлшерде қосылатын болса әртүрлі қоспа пайда болуы мүмкін. Ең азы екі түрлі элементтің атомдары белгілі бір мөлшерде қосылып реакцияға түсуімен химиялық байланыс орнатуы нәтижесінде пайда болған қосылысқа «қоспа» деп аталынады. Қоспа құрамындағы атомдардың арасында химиялық байланыс орнайды. Осыдан кейін бір-бірінен ажыраған бұл элемент атомдары әртүрлі элемент атомдарымен бірігіп түрлі химиялық реакцияға түседі. Элемент кезінде атомдар арасында ұзақтық өте аз болғанына қарамастан, олар қоспаға айнағанда араларындағы ұзақтық арта түседі. Мәселен су мен ас тұзы бейорганикалық қоспаға, ал майлар, көмірсулар және протеиндер органикалық қоспаға жатады. Су сутегі мен оттегі элементтерінен, тұз натрий мен хлор элементтерінің химиялық байланысынан пайда болады. Органикалық қоспаларда көміртегі атомы, оның көбі сутегі, оттегі, азот, күкірт атомдарын қамтиды. Органикалық элементтер көптігімен қоса бейорганикалық элементтерге қарағанда күрделірек болып келеді. Элементтер бір жерге жиналу арқылы қоспаға айналуы химиялық реакция нәтижесінде болғаны сияқты қоспаны құрайтын элементтер бөлінуі үшін де химиялық реакция қажеттілік етеді. Күрделі затты құрап тұратын элементтер реакцияға түсу арқылы бастапқы ерекшеліктерінен айырылып, жаңа бір нәрсеге айналады. Мәселен суды құрайтын сутегі-түссіз, иіссіз сонымен қатар оңай тұтанғыш, ал оттегі-түссіз, иіссіз және жандырғыш зат. Оттегі мен сутегі атомдары элементтерінен құралған су физикалық тұрғыдадан және химиялық тұрғыдан оттегі мен сутегі басқа бір зат. Себебі суда жандырғыштық немесе жанғыштық сипаты жоқ сұйық зат. Дәл сондай тұзды құрап тұрған натрий күміс түсті, жұмсақ және жылтырақ метал, ал хлор – өткір иісті, жасыл сарығыш түсті, тітіркендіргіш улы зат. Бұл екі элемент қосылысынан түзілген ас тұзының сипаты ақ кристалды және ол барлық тіршілік иесі пайдаланылатын қорек. Яғни екі түрлі элемент атомдары қосылып түзілуімен мүлдем болек затқа айналуы орын алуда.

Кез-келген күрделі заттың ең кішкентай бөлігіне «молекула» деп аталады. Молекулалар бірнеше атомның химиялық реакциясынан туындайтын нәтижеде пайда болады. Молекула

күрделі заттың химиялық құрамы мен ерекшеліктерін қамтитын ең кішкентай бөлшегі. Сонда күрделі заттардың құрамалы молекулалық болмысы бірдей. Себебі күрделі заттар біркелкі заттар. Анығырақ су молекуласының құрамында екі сутегі және бір оттегі болады. Алайда молекуланы құрайтын үнемі әртүрлі болмайды. Кейде бір түрдегі атомдар да қосылып молекулалар одан элементтер құрылады. Элементтің бұл түрін молекулалы элемент деп аталады. Күрделі заттардың қоспа құрылымын көрсететін символикалық түсіну атауын «химиялық формула» және «химиялық құрам» деп атайды. Қоспаның формуласын жазуда элемент символымен қоса сол символдардың оң жақ төменгі жағына сол элементтің қанша атомнан тұратыны жазылады. Мысалы, судың химиялық формуласына қарасақ H_2O , алдымен судың сутегі және оттегі элементтерінен тұратынын және сол қоспаның бір оттегі атомынан және екі сутегі атомынан тұратынын көрсетеді. Элементтер де күрделі заттар да таза заттар. Таза заттар бір-бірімен түрлі көлемде жиналып қоспалар құрайды. Сонда көп зат химиялық реакцияға ұшырамаған түрін қоспа дейміз. Бір заттың басқа затпен араласуын қоспа деп атаймыз. Қоспа пайда болатын элементтер мен молекулаларда өзгеріс болмайды. Қоспаларды құрайтын заттар көлеміне байланысты біркелкі немесе әркелкі болуы мүмкін. Түрлі бөлшектен құралатын заттың физикалық немесе химиялық ерекшеліктері бірдей болмайды және бір ғана зат секілді көрінбейтін қоспаларға әркелкі қоспалар деп атайды. Ал біркелкі қоспалар ерітінді деп те аталады. Қоспалар жалпы қатты, сұйық немесе газ деп бөлінеді. Күрделі затты құрайтын заттардың химиялық жолмен ажыратылғанына қарамастан қоспадағы заттар физикалық жолмен де бір-бірінен ажырауы мүмкін. Ал элементті құрайтын атомдар химиялық жолмен де бір-бірінен ажырауы мүмкін емес. Күрделі затты құрайтын элементтер тұтасымен өзгеріп, өз ерекшеліктерін жоғалтып және өзіне тән ерекшелігі бар жаңа затты құрайды, ал қоспада бұндай өзгеріс орын алмайды. Себебі қоспаға қосылған заттар қоспаның ішіне өз ерекшеліктерін сақтай отырып құрылады. Тіпті кейбір жағыдайда қоспадағы кей зат аз мөлшерден болуымен жоғалып кеткендей көрінуі мүмкін. Бірақ оның өзгергендігін білдірмейді. Олай болса қоспада әртүрлі заттар бір жерге жиналып немесе әртүрлі жолмен қоспа заттар бір-бірінен ажырауы барлығы физикалық құбылысқа жатады. Ал химиялық реакцияда бір заттың негізгі болмысы болған атом мен молекула өзгерістерін түсінеміз. Химиялық өзгеріске түскен бір не бірнеше зат химиялық өзгеріс нәтижесінде жаңа бір затқа айналады. Ол химиялық өзгеріс жану, тотығу, ашу, шіру, электролиз, көгеру т.б. сияқты жолдармен реакцияға ұшырап өз ерекшелігін жоғалтып жаңа ерекшеліктерге ие болады. Химиялық реакция заттармен өзара әрекеттесу нәтижесінде болғаны секілді, қызу, электр секілді сыртқы әсерден де орын алады. Реакция нәтижесінде газ шығу, жылу алмасу, жарық немесе түс өзгеру, тұну сияқты нәтижелер химиялық өзгерістер. Химиялық өзгеріске ұшыраған заттың молекуласындағы атомдар артады не кемиді немесе жаңадан пайда болады. Көбінесе күрделі заттарда атомдар арасындағы химиялық байланыс ыдырауымен жаңа заттар түзіледі. Нәтижеде химиялық қоспада әркелкілік пайда болады. Бірақ химиялық өзгерісте зат құрамында бар атом жоқ болып кетпейді сондай жоқ атом пайда болмайды. Реакцияға түскен атом саны өз қалпында қалады. Химиялық реакция нәтижесінде жаңа ерекшеліктерімен пайда болған заттың формуласы да өзгереді. Химиялық өзгерісте атомдар немесе құбылыстар сыртындағы электрондардың басқа атомдарға берілуі немесе басқа атомдардан электрон алуы арқылы, электрон алмасу болмай, күрделі зат түзіп тұрған екі атом сыртындағы электрондардың әрбірінің екі атомы ортақ электроны болу арқылы жүзеге асады. Ал ішкі тараптағы электрондар аса өзгеріске ұшырай қоймайды. Бірінші өзгеріс ионды яғни органикалық күрделі заттардың барлығы дерлік ковалентті байланыспен өзара байланысқан молекулалардан тұратын күрделі затқа жатады. Химиялық өзгеріс барысында атомдардың электрондары арасында зат алмасу немесе ортақтық болғанымен атом ядросында ешқандай өзгеріс болмайды. Күрделі заттың элемент атомы әркелкі көлемде бір жерге жиналуымен немесе әр күрделі зат белгілі бір химиялық формуламен

аталғаны, химиялық өзгеріс жүзеге асуы үшін күрделі затты құрап тұрған элементтер бір-бірінен ажырауымен мүлде басқа зат түзілуі шарт болуын білдірмейді. Себебі күрделі заттың өзін құрап тұрған элементтердің бөлінуімен де химиялық өзгеріс болады. Сондай-ақ күрделі затты құрайтын элементтердің ерекшеліктері күрделі заттан мүлдем басқа екендігі ескерілді. Күрделі заттың элемент атомдары өзгеріске түсіп химиялық өзгеріс жасағанындай, элементтер жаңадан байланыс құруымен химиялық өзгеріс орын алады. Үнемі күрделі заттың формуласы өзгеріп бастапқыдан бөлек өзге ерекшелікпен зат пайда болады. Ал физикалық өзгеріс заттың ішіндегі қоспадағы өзгеру емес, сыртқы пішін кескіннің өзгеруі болып табылады. Физикалық өзгеруге тығызыдық, еру, кеңею немесе қайнау, сұйық, газ, қатты сияқты ерекшеліктер. Судың булануы немесе мұз болып қатуы, су құрамындағы 11,19 пайыз сутегі мен 88,81 пайыз оттегіні өзгерпейді. Физикалық өзгеріс арқылы элемент атомдарына және заттың химиялық формуласына ешқандай өзгеріс енгізбейді. Нәтижеде физикалық өзгерістен соң зат бастапқы қалпына келе алады, ал химиялық өзгерістен соң зат бастапқы қалпына келе алмайды.

Истихалаға байланысты мазһабтардың көзқарастары

Фикһ мужтаһид ғалымдар истихала мәселесінде ең көп келтіретін ішімдіктің сірке суына айналу мысалы. Фикһ кітаптарында истихаладан туындаған шараптан жасалған сіркенің жайыз немесе жайыз еместігі талқыланады. Себебі оған қатысты хадистардың болуы және сол кезеңде өзекті мәселе болу жағдайы. Дәл осы мәселенің мәні түсінікті болуымен истихалаға қатысты өзгеде мәселелер түсінікті болады. Сондықтан шараптың сірке суына айналуы турасында мазһабтардың көзқарасын және көзқарастың сүйенген дәлелдерін зерттейміз.

1. Шараптың сіркеге айналуы

Ішімдіктен жасалатын сірке этиль спиртін сірке бактерияларын ауадағы оттегі арқылы сірке қышқылына айналдырумен пайда болады. Сол арқылы этиль спиртінің мас қылатын ерекшелігінің орнына ішу арқылы қорек болатын тағам шикізатына айналды. Ішімдікте бар болған этиль спирті, жасалған сірке суында өте аз болсада қалады. Сірке қышқылы бактериялары 10 мен 14 пайыз алкаголы бар ішімдікте жақсы жұмыс жасай алады. Бұл мөлшердегі этиль спиртінде сіркеге айналу толықтай жүзеге аспайды, және сондай алкаголь мөлшері аз ішімдікте көп қышқыл болғандықтан өндірілген сірке қышқылы бактериялар себепті көміртегі диоксиді және суға айналады. Сіркеге айналу үшін мол оттегі және ауаның жылылығы 15 градус шамасында болуы керек. Барлық фикһ ғалымдары харам етілген шарап өздігінен сіркеге айналған болса, оны ішу халал болатындығына бірауыздан келіскен. Ғалымдардың бір ауыздан келіскенін Ибн Рушд былай білдірген; «Мужтаһидтер арақ өздігінен сіркеге айналған жағдайда оны ішуге болады деп бірауызды пікір білдірген». Бірақ шараптың адам қолынан сіркеге айнауы үкімін, пайдалану тұрғысынан ғұламалар пікір қайшылығына түскен. Шараптың адам қолынан сіркеге айналуы мен шараптан жасалған сіркені пайдалануды Ханафи мазһабы, имам Мәлік, Аузағи, Ләйс ибн Сағд және де Ахмад ибн Ханбалдың көзқарастары бойынша, рұқсат. Ал Шафиғи мазһабы мен Ханбали мазһабының әйгілі көзқарасы бойынша рұқсат емес. Хаттаби, Ата ибн Әби Раббах және Омар ибн Абдулазиз секілді бір қатар ірі тұлғалар шараптың сіркеге айналуын рұқсат деген көзқараста болды. Ал Хасан Басри шараптың сіркеге айналуын мәкруһ деп есептеген. Өйткені ол кісіден «Өзіне мирас ретінде шарап қалған кісі оны сіркеге айналдыруына бола ма?» деген сұраққа: «Біз харамның халалға, халалдың харамға айналуын хош көрмейміз», деуімен құптамағандығын білдірген. Бұл үкімге қатысты имам Мәліктен үш түрлі көзқарас жеткен. Бірінші көзқарас бойынша шарап суынан сірке жасау харам, алайда сірке халал. Екінші көзқарасында шараптан сірке суын жасау харам болғанындай, сірке де таза емес. Үшінші көзқарасында арақтың өздігінен сіркеге айналуы айналуы халал болғаны

сияқты, арақтан жасалған сірке де таза болып есептеледі. Бұл көзқарастардан алғашқысы дұрысырағы екені айтылған. Осылайша имам Мәлік ішімдіктің адам қолымен сіркеге айналдыру жайыз демесе де, нәтижесінде пайда болған сіркені халал деп санады. Ибн Рушд әр заттың ерекшелігіне байланысты түрлі үкім берілетінін атап, арақтың сіркеден бөлек зат екенін айрықшалап, ижмағпен халал деп табылатынын айта келе былай деп сөзге тиек еткен: «Олай болса арақ қандай жолмен болса да сіркеге айналған соң оның халал болуы уәжіп болмақ». Хираши де «Мухтасарул Халилге» жазған ашықтамасында егер де адам қолымен болса да, өздігінен болса да сіркеге айналған арақ таза үкіміне кіріп кететінін айтты. Себебі арақтың нәжіс сипатына жатқызып тұрған мас қылушыға байланысты, бұл сипаты жоғалған жағыдайда харам үкімі мен нәжіс сипаты да кетеді. Шафиғи мазхабы бойынша шараптың ішіне нан немесе сірке, пияз, ашытқы, тұз секілді заттар салып қою арқылы жасалған сірке мен шарапты күнге белгілі уақытқа қойып сосын көлеңкеге бір уақыт қойып арнайы жасаған сіркеге бөлек үкім берген. Олардың көзқарасы бойынша, бір затты салып қою арқылы сіркеге айналдыру оны тазартпайды. Оның себебі затты салған соң нәжіс күйге келетіндіктен, шарап сіркеге айналғанымен, сол сіркені әлгі нәжіс былғайды. Шафиғилердің бір жерден басқа жерге көшіру арқылы сіркеге айналдырған шарап жөнінде екі түрлі көзқарас келеді. Бірі мұндай сірке таза делінген, себебі оның мас қылушы сипаты жойылған әрі нәжіс күйге келтірген зат та жоқ. Бірақ екінші көзқарасында бұл зат халал да таза да емес. Өйткені адал бір затқа уақытынан бұрын жету ұмтылысы себеп. Ішінде шарабы бар ыдыстың ауызын ашу арқылы ертерек ауамен байланысын күшейтіп сіркеге айналдыру, оны бір жерден екінші жерге көшірмен тең келеді. Сарахси Ханафи мен Шафиғи арасындағы әртүрлі пікірлікті былайша түсіндіреді: «Біздің ойымызша, адамның араласуымен арақтың сіркеге айналуы жайыз болғаны секілді, ашу арқылы сіркеге айналған арақты ішу де халал. Имам Шафиғидің айтуы бойынша, арақтың ішіне тұз немесе сірке секілді бір бөлек зат салып қою арқылы оны сіркеге айналдыру харам және Шафиғидің бір көзқарасы, оны ішу де халал емес». Ал Ибн Абидин былай дейді: «Тамақтың ыдысына шарап төгілсе, одан кейін ішіне сірке құйылып қатты қышқыл болып кетсе, бұл сіркенің қышқылдығы болған жағыдайда оны жеуге болады. Ішіне сірке құйылу арқылы сіркеге айналған заттың үкімі де солай». Адамның араласуымен арақтың сіркеге айналуы таза етпейтінін айтқан Ахмад ибн Ханбал көлеңке мен күннің ауысуы арқылы шараптың сіркеге айналуы тап-таза еместігі туралы екі көзқарас келген. Біріншісі, егер ол кісінің ниеті оны сіркеге айналдыру болмаса тазаға саналады. Ал екінші көзқараста, әдейі бір шараптың ішіне бір зат салу арқылы сірке таза болмайды.

Жалпылама айтқанда төрт мазһаб арасында шараптың адам болымен сіркеге айналуы жайыз екендігі, ал шараптан пайда болған сіркені қолдану халал екендігін- Ханафи мазһабында. Өзге үш мазһабта өздігінен емес арнайы шараптан сіркеге айналған жайыз емес. Оның нәтижесінде пайда болған сіркені қолдану әртүрлі көзқарастарда екені мәлім.

Истихала жолдары

Фикһ кітаптары бойынша истихаланы жүзеге асыратын факторларды жинақтай келе былай бөле аламыз:

1. Жағу немесе жану

Фикһ кітаптарында ең көп қарастырылған истихаланың жолы жану немесе жағу. Онымен қоса кейбір кітаптарда нәжес заттың тазару жолын түсіндіруде истихала жағдайы айтылмай, біржен «жағу» тақырыбы кірісіп жатады. Ең көп келген мысалы – тезектің жанып күлге айналуы және нәжіс затты жандыру нәтижесінде будың шығуы.

1. Ашып кету

Истихаланың тағы бір түрі – ашып кету. Бұл процессті «للمحت», «رمخت» сөздері арқылы келеді. Тахаммур – жүзім суының ашуы арқылы шарапқа айналуы, ал тахаллул- шараптың сіркеге айналуын айтады.

2. Түрлену, өзгеру

Түрлену, өзгеру деген қандай да бір заттың басқа бір заттың басқа заттың ішіне түсіп кету немесе араласуы арқылы басқа бір затқа айналуы. Мысалы, фикһ кітаптарында келгендей бір доңыздың немесе есектің тұзға түсіп тұзға айнауы.

3. Топыраққа айналу

Топыраққа айналу органикалық заттың өсімдік пен жануар қалдықтары мен нәжістерінің топырақтағы жанды тіршілік иелері мен микроорганизмдердің әрекеті арқылы органикалық затқа айналуы бір нәрсенің екінші затқа айналдыру әрекеті тек жанды нәрсенің қолынан келетіні секілді топыраққа түскен заттың топыраққа айналуын топырақтағы бактериялар, саңырауқұлақ, құрт, теңіз балдыры сияқты топырақтағы тіршілік иелері тарапынан жүзеге асырады. Топыраққа түскен жануар мен өсімдік ұлпасы топырақ тіршілік иелерінің шабуылына ұшырап, аз уақыттың ішінде бөлшектеніп бейорганикалық қоспаға айналып кетеді.

4. Тіршілік иесі болу

Лас, нәжіс нәрседен пайда болған тіршілік иелерінің таза болатындығы айтылған. Мысалы, өлексе нәжіс заттарға жатады. Бірақ өлекседен пайда болған құрттар таза болып есептеледі. Сол сияқты жұмыртқаның ішінен қан нәжіс боланымен, одан пайда болатын балапан таза болып есептеледі. Сонымен қатар Шафиғилер өздігінен нәжіс болған итте пайда болған құрттарды да таза, себебі өмірдің, тіршіліктің бастау алуы нәжістікті кетіретін әсері бар екенін алға тартады.

5. Химиялық құбылыстар

Заттың бірқатар химиялық құбылыстарға түсуімен истихала процессін жүзеге асырады. Мысалы, фикһ кітаптарында келген зәйтүн майынан сабын жасалуы мен өлексе сүйектерінен жақпа май жасалуын жатады.

Истихала мәселесіндегі мысалдар

Мужтаһид ғалымдардың шараптың сіркеге айналуынан бөлек өзге истихалаға түскен заттарға қатысты көзқарас білдірген. Ол жердегі пікір қайшылық адам болымен сіркеге айналуы мәселесінен күрделі. Себебі мәселеде нақты үкім келмеуімен байланысты. Содықтан да шараптан өзге заттардың истихалаға ұшырауын шараптың истихала түсуімен және жанды тіршілік иелеріндегі табиғи истихала мысалдарымен қияс жасау арқылы пікір қайшылықтар орын алады. Фикһ кітаптарында келген мысал истихалалар тағамға қатысты емес. Тіпті истихалаға қатысты мысалдар халал-харам аражігін ажыратудан қарағанда, лас заттың таза күйге енуін қозғайды. Бірақ Исламның харам еткен заттарының истихалаға түскенімен халалға айналатынын мысал келтіргендер де бар.

Ханафи мазһабы көзқарасында арақтың өздігінен болса да немесе адам қолынан болса да сіркеге айналуымен таза болатынын бірауыздан мақұлдаса да, арақтан өзге нәжіс заттар туралы бірауыздылықта еместігі білінеді. Имам Мұхаммед шараптан өзге нәжіс заттар да истихалаға ұшырауымен таза күйге келеді деген пікір білдірсе, ал Әбу Юсуф бұл көзқараспен келіспеген. Әбу Юсуфтың айтуынша нәжіс зат истихалаға түсуімен үкімін өзгертпейді, нәжіс күйінде қалады. Осыған қарасақ, Имам Мұхаммедтің негізіне сүйенсек тұзға түскен доңыз тұзға айналса немесе тезек жану арқылы күлге айналса не топыраққа түскен зат әсерін жоғалтса таза үкіміне айналады. Ал Әбу Юсуф нәжіс заттың бөлшектері жаңа пайда болған затта жүреді деп нәжіс үкімін берді. Әбу Юсуфтың көзқарасымен ағашқа зәр тиетін болса кейін оны жандырып күл болса, ол күл суға түссе суды бұзады. Себебі зәр тиюімен ағаш нәжіске айналды. Ал ол ағашпен болған истихала оның үкімін өзгерте алмайды. Әбу Юсуф истихалаға ұшыраған заттарды арақтың сіркеге айналуымен қияс етілуін құптамады. Өйткені шарапқа қатысты үкім қиясқа қайшы келгендіктен, басқа да жағдайларды қияс ету дұрыс болмайды. Сол сияқты өзгеріске ұшыраған нәжіс заттарға терінің иленуі арқылы таза

күйге келгендігі жөніндегі хадистермен қияс етуге болмайды. Оның себебі терінің өзі таза оны нәжіс етіп тұрған ішіндегі ылғалдық еді. Тері иленуі ішіндегі ылғалдықты кетіруімен таза болды. Осылай екі имамның көзқарастар арасында келіспеу пікірі бар. Дегенмен мазһабта басымдылықты имам Мұхаммедтің көзқарасына беріледі. Имам Ағзам да осы көзқараспен бірікті. Одан кейінгі Ханафи фикһ ғалымдары да осы көзқарасты мақұлдады.

Ханафилер истихалаға қатысты ұқсас шарифаттар бар екенін алға тартып, дұрыс екеніне дәлелдер келтірген. Мысалы нәжіс болып саналатын еркісі ұрығы ұйыған қанға айналып, одан кейін кесек етке айналғаннан кейін таза болады. Сол сияқты таза болып саналатын жүзім суын шарапқа айналуымен нәжіс күйге еніп, одан сіркеге айналғаннан кейін таза күйге келеді. Нәтижесінде қандай да бір зат негізі өзгерген жағыдайда онымен қоса үкімі де өзгеріске ұшырайды. Ханафи фикһ кітаптарында истихалаға қатысты тағы да мәселелер келген;

- Нәжіс майдан сабын жасау
- Мал тезегінің жанып күлге айналуы,
- Топыраққа көмілген нәжістің топыраққа айналуы,
- Тұзға түскен доңыздың немесе есектің тұзға айналуы,
- Қандай да бір жануар сабын қазанына түсіп кетіп сабынға айналуы,
- Лас топырақтан ыдыс жасап, оны күйдіру,
- Сойылған малдың басын қаны жоғалғанша отқа үйіту,
- Қандай да бір жануар немесе тіршілік иесі құдыққа түсіп кетіп ұзақ уақыт бойы

қалуы,

- Шараппен иленген қамырға сірке қосылу арқылы шараптың әсері жойылуы,
- Киіктің қанынан миск жасау.

Ханафи фикһ ғалымдары кейбір истихала оқиғалар тұсында әртүрлі көзқарастар әкелген. Мысалы, кез-келген сусынға тышқан түсіп, ол тышқан шараптың сіркеге айналмай тұрғанда шығарылса сірке таза болады. Ал егер тышқан ішінде қалып сіркеге айналған болса ол сірке таза болмайды. Тура осылай жүзім шырынының ыдысына тышқан түсіп кетсе немесе ит жаласа, одан кейін бұл шырыннан шарап жасалса, сосын сіркеге айналса тазармайды.

Медицина ғалымдары Исламдық ұйымы

Медицина ғалымдары Исламдық ұйымының 1997 жылының маусымында Мароккода жасаған бас қосуында қабылданған шешімдерге сәйкес харам жануардан немесе нәжіс заттан жасалған қоспалар истихалаға ұшырағанда таза болатыны сияқты, дәрі-дәрмек пен ас-суға қосылған жағыдайда халал болады. Ал истихалаға ұшырамаған қан мен қалдық су сияқты нәжістен жасалған химиялық қоспалар дәрі-дәрмекке де тағамға да қолдануға болмайды. Мысалы ретінде, ішіне қан қосылған шұжық, қан қосылған гамбургер, құрамында қан бар балалар тағамдары немесе қан қосу арқылы жасалатын сорпа мен қамыр тәрізді тағамдар ішінде истихалаға ұшырамаған қан болған соң нәжіс сипатына жатады, оны жеуге болмайды. Халал үкіміне кірмейді.

Қорыта келе тақырыпқа қатысты берілген мәліметтерден түсінетініміз тармақ мәселелерінде пікір қайшылықтар болғанымен истихаланың таза- нәжіс, халал-харам тұрғысынан заттардың үкіміне әсер ететіндігін барлық мазһабтар және заманауи зерттеушілер мойындаған. Ұлы Жаратушының табиғатқа орнатқан заңдылықтары негізінен қарасақ та мұның орынды екені байқалады. Себебі топырақты және жанды тіршілік иелерінің заттарды өзгертетін ерекшелігімен және бірнеше заттар өзара қосылғанда бір-біріне әсер ететін етіп жаратылған. Ауа құрамындағы оттегімен өзара әрекетке түскен заттардың болмысын өзгертетін ерекшелік тән. Демек, жер бетіндегі заттар сәт сайын өзгеріске ұшырап, бірінші күйінен екінші күйге ауысып отырады. Тіпті кейбір Құран аяттарында

истихалаға қатысты мысалдар келеді: «Расында, төрт түлік малда да сендер үшін ерекше ғибрат бар. Сендерге олардың ішек-қарнындағы жын мен қан арасынан бөлініп шығатын, ішкен адамның тамағынан жеңіл өтетін, жағымды тап-таза сүт ішкіземіз». Ибн Хажар осы аятқа қатысты былай ой білдірген: «Сүт жалпы қан мен зәрге араласқан бір күйде. Ол истихалаға ұшырап, нәтижеде таза күйде сыртқа шығады». Алла Тағала малдан алынатын тағамдарды, қан мен зәр секілді лас заттарды, әрі екі лас арасынан сүтті шығарды. Адам жаратылысы туралы айтылған аяттан байқауға болады: «Уа адамдар, егер өлгеннен кейін қайта тірілуге қатысты күмәндарың болса, біліп қойыңдар Біз сендерді әу бастан топырақтан жараттық, содан кейін сендерді (ер мен әйелден бөлініп, әйелдің жатырына тұрақтайтын) бір-екі шәһуәт тамшысынан, содан соң жатырға жабысқан ұйысқан жасушадан хәм содан кейін жаратылысы белгілі деңгейде қалыптасқан, алайда толық қалыптаспаған бір шайнам етке ұқсаған шақалақтан (эмбрион) жараттық. Міне осылайша сендерге (өлгеннен кейін қайта тірілудің хақ екендігін әрі өздеріңнің қайдан келгендеріңді) анықтап көрсетеміз. Содан Біз дүниеге келуінқалаған ұрықты жатырларға жақсылап орналастырамыз да белгілі уақытқа дейін сол жерде ұстаймыз». Аятта келгендей адам дүниеге келу барысында бірнеше истихалаға түседі.

Сәт сайын нәжіс болған немесе таза заттар бірқатар өзгеріске еніп отырады, онымен қоса үкімі де өзгереді. Бұл жағдайда бастапқы үкімінің күшін жоюға тура келеді. Тіпті кей жағдайда қолымызға түскен заттың бастапқы негізін білу қиындайды. Истихаладан өткен нәжіс заттың бастапқы атауымен қоса соңғы күйіне қарап жаңа үкім берілуі керек. Сірке шараптан жасалғанның өзінде шараптың ешқандай әсері жоқ. Ал шараптың өзі әу бастан жүзім сусынынан жасалды. Мүмкін жүзім ағашы нәжіс сумен суғарылған болуы да ықтимал. Олай болса қолымыздағы заттың үкімін білу үшін оның түпкі болмысына емес, оның қазіргі күйіне, ерекшелігіне, табиғатына қарау керек.

Әдебиеттер тізімі

1. Забиди, «Тәжу әл-Арус», XXVIII, 356-368; Ибн Манзур, «Лисану әл-Араб», 184-186; Фарузабади, «әл- Қамус әл-Мухит», III, 352-б.
2. Ахмад ибн Әли әл-Макри, «әл- Фаюми, әл-Мисбаху әл-мунир фи ғариби әш-шархи әл-кабир», Бейрут, әл-Мақтабату әл-Илмия, XI, 157-б., әл-Маусуғату әл-фикһияту әл-қууатия, III, 213-б.
3. Қалғажид, «Муғжаму луғати әл-фуқаһа», 59-б.
4. Хусейн Марғи, «әл-Қумусу әл-фикһи», 18-б
5. Иасин ибн Назир әл-Хатиб, «әл-истихала уә ахкамуһа фи әл-фикһи әл-Ислами», Мажаллату әл-мажмағи әл-фикһи әл-Ислами, 17- саны, 190-б.
6. Мехмет Эрдоған, «Фыкыһ ве хукуки теримлери сөзлүғү», Энсар Нешрият, Стамбул, 2005, 263-б.
7. Хаттаб, «Мауаһибид әл-жалил», I, 97-б.
8. Ибн Абидин, «Хашияту радди әл-Мухтар», I, 136-б., 340-б., 327-б., 316-327 б., 340-б.
9. Хикмет Савжы, «Генел кимия», Стамбул, 1998, 2-10 б.; Намык Туналы, «Кимия темел каврамлар», Анкара, 1970, 1-4 б., Ralhp H.Reutrussi, «Генел кимия-1», ауд; Тахсин Уйар, Серпил Аксой, Академи иайынжылык, Стамбул, 2005, 4-б.
10. Гүлер Сомер, Ахмет Иашар, «Кмия теримлери сөзлүғү», 174-175б., Намык К,Туналы, «Кимия», 19-21б.
11. Хейет «Ана Британнижа», XIII, 345-б.
12. Уаһба Зуһайли, «әл-Фикһу әл-Ислами уә әдиллатуһу», VI, 160-б.
13. Ибн Рушд, «Биядаяту әл-мужтаһид», I, 475-б., 476 б.
14. Қарафи, «әз-Заһира», IV, 118-119 б., Хаттаб, «Мауаһибид әл-Жалил», I, 138-139б.

15. Әбу Абдуллаһ Мұхаммед ибн Абдуллаһ әл-Хишари, «әл-Хишари мухтасари сәйиди халил», Бейрут, Дару әл-фикр, I, 87-б.
16. Науауи, «әл-Мажмуғ», II, 575-577-б.
17. Сарахси, «әл-Мабсут», XXIV, 22-б.
18. Ибн Қудама, «әл-Муғни», I, 249-б.
19. Ибн Хуман, «әл-Фатху әл-Қадир», I, 202-б.; Касани, «Бадаиғу әс-Санаи», I, 85-б.; Алиюу әл-Қари, «Фатху баби әл-Иная», I, 163-164 б.
20. Левент Башаиғит, «Топраклашма», I, Улусал Хелал ве сағлыклы ғыда конгреси, 34-44 б.
21. Мехмет Акөз, «Кандан миск анбер олушуму», I. Улусао хелал ве сағлыклы ғыда конгреси, Фатих Гүлтекин, Афьон, 2011, 48-49 б.
22. Әл- Муназзамату әл-Исламия лил-улум әт-тиббия, «Руиату Исламия либағди әл-мушкилат әт-тыббия», Мажаллату әр-Рияд, 191-саны, 1997, маусым.
23. Ибн Хажар әл-Асқалани, «Fathу әл-бари», X, 71-б.

ӘӨЖ - 993

**ӘБУ ӘЛ-БАРАКАТ ӘН-НӘСӘФИДІҢ «МАНАР ӘЛ-АНУАР» АТТЫ ЕҢБЕГІНДЕГІ
ҚҰРАН КӘРІМНЕН ШАРИҒИ ҮКІМДЕРДІ ШЫҒАРУДАҒЫ УСУЛИ
ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ «ХАСС» ҚАҒИДАСЫ**

Куренбаев А.

Нұр-Мубарак Египет ислам мәдениеті университет

Алматы қ., Қазақстан

e-mail: akyl.azhar@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада орта Азиядан шыққан, орта ғасырлық Ханафи мәзһабының ғалымдарының бірі имам Әбу әл-Баракат ән-Нәсәфидің усул әл-фиқһ іліміне жазған «Манар әл-ануар» атты еңбегіне қатысты сөз қозғалады. Бұл еңбекте Құран кәрімнен шариғи үкімдерді шығарудағы усул әл-фиқһтың лингвистикалық қағидаларының түрлері қарастырылып, классификацияланады. Сол қағидаларының бірі хасс қағидасы тандалып, хастың түсінігі, түрлері, және хасс сөзінен туындаған шариғи үкімдерге арнайы тоқталып, үкімдер талданады.

Кілт сөздер: Құран Кәрім, ән-Нәсәфи, тілдік қағида, шариғи үкім, усул әл-фиқһ, мужтаһид, хасс қағидасы.

Abstract. This article deals with the work of Imam Abu al-Barakat an-Nasafi, one of the scholars of the medieval Hanafi School of Central Asia, “Manar Al-Anuar”, written on the teachings of usul Al-Fiqh. This work examines and classifies the types of linguistic principles of usul Al-Fiqh in making Sharia judgments from the Qur’an. One of these principles, the Hass principle, is chosen and the concepts, types of Hass, and the Sharia judgments derived from the word Hass are analyzed.

Keywords: The Quran, an-Nasafi, the language principle, Sharia judgment, usul Al-Fiqh, Mujtahid, the principle of has.

Кіріспе

Ислам дінінің өркениеті мен мәдениеті, ғылымы мен руханияты орта ғасырларда дамып, шарықтау шегіне жеткеніне тарих куә. Бұл ғасырларда Европа елдері «Қараңғылық заманы» деп аталса, шығыс өлкесі «Нұр ғасыры» деп аталған. Орта ғасырларда ғалымдардың көптігі

мен ілімнің шарықтай түсуі, оған деген ерекше ілтипат пен махаббаттың қойылғанынан анық. Сол үшін бұл ғасырларда өмір сүрген ғалымдардың оған қосқан үлегейлі үлестерін айтпай қою мүмкін емес.

Ислам діні қалдырған мәдениеттерінің бірі – усул әл-фиқһ мәдениеті. Шариғатта мужтаһид кісі шариғи дәлелдерден құқықтық нормаларды шығаруы, дәлелдер мен қағидаларды зерттеуі үлкен ғылыми мәдени мұраға айналған. Сол мәдени мұраны орта ғасырлық ғалым имам Әбу әл-Баракат ән-Нәсәфи де «Манар әл-ануар» атты еңбегін усул әл-фиқһ іліміне арнап жазып қалдырған. Бұл туынды күнімізге дейін жетіп, құндылығы жағынан жоғары бағаланып, ғалымдардың барлығы бір ауыздан құп көрген.

Усул әл-фиқһ ілімі Құранда және сүннетте келмеген жаңадан пайда болған мәселелердің шешімін тауып, шариғаттағы негізгі және тармақты қайнар көздерін және усул қағидаларын баяндайтын ілім. Бұл ілімнің қазіргі кезде әсіресе жаңадан пайда болған мәселелерге жауап беруінде маңызы өте жоғары. Қоғамдағы заман ағымына қарай жаңадан пайда болған мәселелердің шешімін ғалымдар усул әл-фиқһ ілімінде көрсетіп кеткен тілдік және шариғи қағидаларға сүйену арқылы шешілетін көрсеткен.

Әбу әл-Баракат ән-Нәсәфи мауаранһә өлкесінің ғалымы болған себепті, қазақ қоғамына жақын болғандықтан келер ұрпаққа бұл ғалымның ғылыми мұрасын жеткізу жөн көрдік. Сол себепті бұл мақаламызда осы ғалымның усул әл-фиқһ іліміне арнап жазған «Манар әл-ануар» атты еңбегін таңдап, усули лингвистикалық қағидаларын қарастырдық. Бұл қағидалардың классификациясын қарастырып, сол қағидаларының ішінен «хасс» қағидасына арнайы тоқталып, одан шыққан шариғи үкімдерді талдап өттік.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Мақала зерттелу жұмысы барысында баяндау, герменевтика, компаративистика, индукция және дидукция тәсілеріне жүгінілу арқылы зерттелді. Бұл аталмыш тәсілдермен мақаланың зерттелу аясы нақты нәтижеге қол жеткізілді.

Негізгі бөлім

Ән-Нәсәфидің «Манар әл-ануар» атты еңбегіндегі усули лингвистикалық қағидаларының классификациясы

Құранның этимологиялық және терминдік мағынасына қатысты ғалымдар түрлі анықтамалар берген. Әр ғылым саласы Құранға өзіндік анықтама беруге тырысқан. Усул ғалымдары, соның ішінде ән-Нәсәфи Құранға: «Парақтарда жазылған, Алла елшісіне (с.а.с.) түсірілген, одан (с.а.с.) еш күмәнсіз мутауатир жолмен жеткен – Құран» [1, б. 29] деп анықтама берген. Ән-Нәсәфи Құран Кәрім екі нәрседен тұратынын айтқан. Ол: назм (сөз) және мағына [1, б. 29].

Назм дегені – Құран Кәрімнің сөзі. Алайда ол «лафз» сөз дегеннің орнына «назм» деген сөзді әдеп мақсатында қолданған. Себебі «назм» тілдік тұрғыда «жіпке інжуді тізу» дегенді білдіреді. Ал, «лафз» сөзі тілдік мағынада «лақтыру, сөз» дегенді білдіреді. Сол үшін Құран мен хадистің мәтіндеріне ән-Нәсәфи «лафз» деген сөзден «назм» деген сөзді қолдануды дұрыс көрген [2, т. 1, б. 146].

Шариғи үкімдер бұл екі сөздің бөлімдерін түсінумен болатынын көрсеткен. Оларды төрт түрге бөліп қарастырған. Бұл бөлімдерден қиссалар, мысалдар мен уағыздарды емес, тек шариғи үкімдерді ғана білуге болатындығын көрсеткен [3, т. 1, б. 21].

Назм (сөз) мен мағынаның бөлімдерін білумен шариғи үкімдер халал мен харам білінеді. Бұл жердегі бөлімдердің өзі бірнеше бөлімдерге бөлінеді. Бұл бөлімдер әртүрлі. Әрбір бөлімнің ішінде бірнеше бөлімдер бар. Ән-Нәсәфи шариғи үкімдер бұл «екі сөздің бөлімдерін» түсінумен болады деді. Бөлімдер назм (сөз) мен мағынадан бірге шығатынын көрсету үшін «оның бөлімдері» деп арнайы екеуінің біріне ғана теліп айтпады [2, т. 1, б. 147].

Құран Кәрім назм (сөз) мен мағынадан тұратындығын, әрі ол екеуі төмендегідей төрт бөлімдерге бөлінетінін көрсеткен:

1. Сөздің формалық және тілдік мағынаға қойылу тарапы. Ол төрт түрлі: хасс (жалқы), ғамм (жалпы), муштарак (омоним), муәууәл (жорамал).

2. Сөздің мағынасының баяндалу тарапы. Ол да төрт түрлі: заһир (сыртқы), насс (мәтін), муфассар (баяндалған), мухкам (нақты). Бұл төртеуіне төртеуі қарама қайшы келеді. Олар: хафи (жасырын), мушкәл (түсініксіз), мужмәл (қысқа), мутәшәбиһ (көмескі).

3. Сөздің мағына берудегі қолданыс тарапы. Ол да төрт түрлі: хақиқа (тура), мәжәз (метафора), сарих (анық), киная (метонимия).

4. Сөзден мұрат етілген мағынаның жолдарын білу тарапы. Ол да төрт түрлі: ғибарату ән-насс (мәтіннің мағынасы), ишарату ән-насс (мәтіннің қосымша мағынасы), дәләләту ән-насс (мәтіннің синтаксистік шартты мағынасы), иқтидау ән-насс (мәтіннің қажет еткен мағынасы) [1, б. 29-30].

Сөздің формалық және тілдік мағынаға қойылу тарапы

Сөздің мағынаға қойылуы дегені, қандай да бір сөздің негізгі мағынасы болары анық. Сөз болмастан бұрын мағынаның алғаш болуы да белгілі. Адамдар белгілі бір мағынаны білдірту үшін сол мағынаны көрсететін сөздерді қоятын. Мысалы: арабтар «ұру» деген мағынаны көрсету үшін (بَرَض) «дараба» сөзін, «отыру» деген мағынаны білдірту үшін (سَلَج) «жәләсә» деген сөздерді қоятын.

Сөздің формасы деген – сөздің формалық түрленуі айтылады. Ол деген сөздің есімдік формасында келуі, немесе етістік формасында келуі, немесе бұйрық раймен келуі және т.б.

Сөздің тілдік мағынасы – белгілі бір формада келген сөздің лексикалық мағынасы. Сол үшін әрбір сөздің лексикалық және формалық мағынасы бар. Мысалы (ب-ر-ض) «дараба» сөзінің лексикалық мағынасы «ұрды» дегенді білдірсе, формалық мағынасы ұру ісі өткен шақта болған етістік екендігін білдіреді [2, т. 1, б. 149].

Имам әл-Бәздауи мен әс-Сарахсидің еңбектерін негізге алған ән-Нәсәфи бұл сөздерді сөздің формалық және тілдік тұрғыда мағынаға қойылу тарапы деп қарастырды.

Ән-Нәсәфи егер сөз бір ғана мағынаны білдірсе ол сөз – хасс (жалқы), егер барлық мағыналарды қамтыса – ғамм (жалпы), егер мағыналарының бірі басқаларынан басым болмаса – муштарак (омоним), егер мағыналарының бірі басқаларынан басым болса – муәууәл (жорамал) сөз деп бөліп қарастырды [3, т. 1, б. 22].

Хасс сөзінің түсінігі

Араб тілінде «хасс» сөзі: «ерекше», «арнайы», «жеке», «тиісті», деген мағыналарды береді. Әл-Бәздәуи мен әс-Сарахсидің еңбектерін негізге алған ән-Нәсәфи «хасс» (жалқы) сөзіне анықтама берген кезде, қысқартылған күйде: «Жеке даралықты білдіретін белгілі мағынаға қойылған әрбір сөз» [1, б. 32], – деп анықтама берген.

Анықтамадағы «*жеке даралықты білдіретін*» деген тіркес, жеке бірлікті ғана білдіретін онимді сөздер. Мысалы: адамның аттары, «Зейд», «Мухаммед» немесе жердің аттары мысалы: «Мекке», «Мадина» және т.б. Бұлардың барлығы бір ғана жеке даралықты көрсететін сөздер. Мухаммед деп айтылған кезде тек сол жеке дара Мухаммед ғана мақсат тұтылса, сол сияқты Мекке деп айтылса, тек Мекке қаласы ғана мақсат тұтылады. Сол үшін бұл сөздер «хасс» болып табылады.

Бұл анықтама бойынша хасс (жалқы) сөздерге жеке даралықтың жиынтығын қамтитын ғамм (жалпы) сөздер кірмейді [4, б. 82]. Мысалы көпше түрде келген: «мұсылмандар», «мүшріктер», «оқушылар», деген сияқты сөздер. Бұл сөздер жеке даралықтың жиынтығын қамтиды. Яғни «оқушы» делінген кезде бір ғана оқушы мақсат етілсе, оқушылар деп айтылған кезде барлық оқушыларды қамтитыны белгілі. Осы сөздер хасс (жалқы) сөздерге жатпайды.

«*Белгілі бір мағынаға қойылған*» деген тіркес, бір ғана мағынаны білдіретін

сөздер. Мысалы: сандар, бұйрықтар мен тыйымдар және т.б. Мысалы: он бес, жиырма, он сегіз және т.б. сандар айтылған кезде тек бір ғана мағына түсініледі. Мысалы: он бес, жиырма деп айтылған кезде тек он бес, жиырма сандары ғана түсінілгендіктен бір ғана мағынаны білдіретіні анық. Сол сияқты бұйрық пен тыйым сөздер мысалы, «отыр», «тұр», «оқы» немесе «отырма», «тұрма», «оқыма», деген сияқты сөздер бір ғана мағынаны береді.

Анықтама бойынша хасс (жалқы) сөздерге бірнеше мағыналарды қамтитын муштарак (омоним) сөздер кірмейді [3, т. 1, б. 26]. Өйткені омоним сөздерде жеке бір ғана мағына қамтылмайды. Мысалы, араб тілінде (عَیْن) «көз» сөзі «қайнар көз», «бір нәрсенің өзі», «тыңшы» деген сияқты бірнеше мағыналарды қамтиды. Сол сияқты хасс (жалқы) сөздерге муһмәл (мағынасы белгісіз) болған сөздер кірмейді. Мысалы: араб тілінде (دَیْز) «Дәйз» деген сөздің мағынасы жоқ. Ал, хасс (жалқы) сөзде белгілі бір мағына болғандықтан, мағынасы жоқ болған сөздер хасс (жалқы) сөзге жатпайды. Сол сияқты хасс (жалқы) сөздерге мағынасы қысқа болған әрі баяндалуды қажет ететін мужмал (қысқа) сөздер кірмейді [4, б. 82]. Мысалы Құранның: «*Намаз оқыңдар зекетті беріңдер*», – деген аятында «намаз», «зекет» деген сөздер қысқа мағынада келіп, түсіндірілуді қажет ететін сөздер. Себебі Құранда намаз қалай оқылатыны, зекеттің нәрседен берілетіні жайлы айтылмаған. Бұл сөздердің мағыналары Алла елшісі (с.а.с.) сүннетімен түсіндіріліп, егжей баяндалып кеткен. Сол үшін бұл сөздер хасс сөздерге жатпайды.

Сонымен қатар, хасс (жалқы) сөздер баяндалуды қажет етпейтін жекеше түрдегі сөздер. Хасс (жалқы) сөздің мағынасы ешкімге жасырын емес, барлығына белгілі болғандықтан екінші рет түсіндірілуді қажет етпейді. Мысалы: «еркек», «әйел», «адам», «жануар» т.б. Бұл сөздердің мағыналары ашық болғандықтан оның мағыналарын түсінуде еш қиындық туындамайды. Бұл аталған сөздердің барлығы хасс (жалқы) сөздер.

Қорыта келе хасс (жалқы) сөзі:

- Даралықты білдіреді;
- Белгілі бір ғана мағынаны қамтиды;
- Баяндалуды қажет етпейді;
- Жекеше түрдегі сөз.

Хасс сөзінің үкімі

Ханафи усул ғалымдары Құран Кәрімде және Алла елшісінің (с.а.с.) хадисінде келген хасс (жалқы) сөздердің мағынасы кесімді үкімді білдіретінін, әрі оған амал етілуі міндетті екенін айтқан. Сондай-ақ мағынасы барлығына белгілі болғандықтан хасс сөзі баяндалуды қажет етпейді.

Кесімді үкімді білдіреді дегені хасс (жалқы) сөзі басқа мағынаны қамтымай тек бір ғана мағынаны қамтиды. Мысалы: Бақара сүресінің 196 аятында: «*(Ал кім шалатын құрбандық таба алмаса), үш күн қажылықта және қажылықтан қайтқанда жеті күн бәрін қосқанда, он күн ораза ұстауы керек*», – деп айтылған. Бұл аяттағы *үш, жеті, он* деген сөздер хасс (жалқы) сөздер. Себебі тек бір ғана мағына түсініледі, әрі басқа мағыналар қамтылмайды. Қажылық кезде тек қана үш күн, қажылықтан қайтқасын жеті күн ораза ұсталынады. Бұл сандар азды немесе көпті ықтимал етпейді. Үш деген кезде тек үшті, жеті делінген кезде тек жеті деген мағынаны ғана білдіргендіктен, бұл сөздің мағынасы кесімді деп айтылады. Құран мен хадистің барлық бұйрықтары мен тыйымдары хасс (жалқы) сөздер.

Бұйрыққа қатысты Құранның: «*Намазды оқыңдар зекетті беріңдер*» (Бақара сүресі, 43) – деген аяты намаз бен зекетті бұйырып тұр. Аяттағы (اوميقا) және (اوتاء) «*оқыңдар*», «*беріңдер*» деген сөздер хасс (жалқы) сөздер. Себебі бұйрықтан тек бір ғана мағына түсініледі, сол үшін бұл бұйрықтар кесімді мағынаны білдіреді. Олай болса намаз бен зекет парыз деген үкімі алады.

Тыйымға қатысты мысалы, Құранның: «*Сендер Алла арам еткен адамды өлтірмеңдер, жазықты ғана болса болады*» (Әнғам сүресі, 151), – деген аяты адамды жазықсыз өлтіруден тыяды. Бұл аяттың (اولتقت ال) «*өлтірмеңдер*» деген сөзі хасс (жалқы) сөз. Өйткені тыйымнан бір ғана мағына түсініледі. Сол үшін бұл тыйымнан адамды жазықсыз өлтіру кесімді түрде харам амал екендігі бекіледі.

Имам ән-Нәсәфи хасс сөзінің үкіміне қатысты имам әл-Бәздәуиге негізделіп:

1-ден: (اعطق صوصخما لوانتي من أ) хасс (жалқы) сөзі түсіндіргісі келген мағынаны нақты, айқын қамтиды деген [1, б. 33]. Яғни хасс (жалқы) сөзінен басқа мағына қамтылуы мүмкін емес. Мысалы: «Зейд ғалым кісі», делінсе «Зейд» сөзі ол хасс (жалқы) сөз. Себебі басқа Зейд болуы мүмкін емес. Сол сияқты «ғалым кісі» деген сөз де хасс (жалқы). Өйткені басқа мағына беруі мүмкін емес. Осы екі сөздің мағыналары кесімді болғандықтан, онда жалпы екі сөзден кесімді үкім шығады ол – Зейд ғалым екендігі [2, б. 109]. Сол үшін Нәсәфи хасс (жалқы) сөз кесімді үкімді білдіретінін айтқан. Бұл Ирак ғалымдары мен әл-Қади Әбу Зейд және оған ергендердің пікірі деген [3, т. 1, б. 28].

2-ден: (انبي منوكل نايبالا لمحتحي ال) хасс (жалқы) сөз өздігімен баян етілгендіктен, баяндалуды қажет етпейді деген [1, б. 33]. Хасс (жалқы) сөз өзіне қойылған мағынаны ғана білдіреді [5, б. 107]. Алайда, хасс (жалқы) сөз өзіне қойылған мағынадан, басқа бір мағынаның мақсат етілгендігіне дәлел табылса, бұл кезде хасс (жалқы) сөзі басқа мағыналарды береді. Мысалы, «арыстан» делінсе ол хасс (жалқы) сөз. Егер бұл сөз астарлы мағынада мақсат етіліп қолданылса, астарлы (мәжәз) сөзге ауысады. Сол сияқты тура (хақиқа) мағынасына да ауысуы мүмкін. Хасс (жалқы) сөзінің басқа мағыналарына ауысуы оның баяндалуға қажет етілетіндіктен емес, өйткені ол сөз өздігінен баяндалған болғандықтан баяндалуға қажет етпейді [3, т. 1, б. 28].

Низам әд-дин әш-Шәши хасс сөздің үкіміне қатысты «Усул әш-Шәши» атты еңбегінде: «Құран Кәрімнің хасс (жалқы) сөзіне амал етілуі міндетті. Егер Құрандағы хасс (жалқы) сөздің мағынасына ахад хадис немесе қияс қайшы келсе, Құранның хасс (жалқы) сөзінің үкімін өзгертпестен, екеуінің мағынасын ұштастыру мүмкін болса, екеуімен амал етіледі. Егер ұштастыру мүмкін болмаса, Құранның хасс (жалқы) сөзіне амал етіліп, оған қайшы келгенімен амал етілмейді» [6, б. 24-25] деген.

Қорыта келе ән-Нәсәфи мен әл-Бәздәуи бойынша хасс (жалқы) сөз:

1-ден: Кесімді үкімді білдіреді;

2-ден: Баян етілуі қажет етпейді.

Имам әс-Сарахси мен Низам әд-дин әш-Шәши хасс (жалқы) сөзге амал етілуі міндетті екендігін ашық келтірген [7, б. 101], [6, б. 24-25]. Алайда, ән-Нәсәфи мен әл-Бәздәуи кітаптарында ашық айтпағанымен, хасс сөзінің мағынасы кесімді мағынаны білдіреді деп айтулары ол сөздің үкімімен амал етілуі міндет екендігі ұғынылады.

3 ден: Амал етілуі міндетті.

Хасс сөзінен туындаған шариғи үкімдер

Мәзһаб ғалымдары арасында хасс (жалқы) сөзінің мағынасы баян етілуді қажет етеді ме әлде жоқ па деген мәселеде пікір-қайшылық орын алған. Ханафи мәзһабында соның ішінде ән-Нәсәфи біріншіден: хасс сөзі баяндалуды қажет етпейді сол үшін Құранның хасс (жалқы) сөзі баян ететін хадистерге мұқтаж емес екендігін, екіншіден хасс (жалқы) сөзінің мағынасы кесімді болғандықтан, ахад хадистермен үкімі өшпейтіндігін ұсталынған. Яғни ахад хадистер Құранның хасс (жалқы) сөзінің үкімін өзгерте алмайды. Шәфиғи мәзһабы мен Әбу Юсуф хасс (жалқы) сөзі баяндалуды қажет етеді, екіншіден Құранның хасс (жалқы) сөзі баяндалуды қабыл еткендіктен, ахад хадистермен баяндалуға болады дегенді ұсталынған [8, т. 1, б. 65].

1. «Тағдил-аркан» мәселесі

Құран Кәрімде: «Рукуғ етушілермен рукуғ етіңдер» (Бақара сүресі, 43), және сол сияқты: «Рукуғ етіңдер сәжде жасаңдар» (Хаж сүресі, 77), деп, намазда рукуғ пен сәжде жасау әмір етілген. Бұл аяттардағы (عَكَر) «ракаға» сөзі және (دَجَس) «сажада» сөздерінің мағыналары белгілі, хасс (жалқы) сөздер. Себебі рукуғ деген ол белгілі бір амалды білдіретін есім [5, б. 107]. Ол тік тұрудан еңкеюді ғана білдірсе, ал сәжде болса, маңдайды жерге тигізу дегенді ғана білдіреді [3, т. 1, б. 26]. Бұл Құранның аяттары намазда жалпы рукуғ пен сәжденің орындалуын міндеттеп тұр.

Бұл мәселеге қатысты Әбу Һурайрадан (р.а.): «Алла елшісі (с.а.с.) мешітке кірген адамға «Намазға тұрған кезде тәкбір ал, кейін Құраннан жеңіл келгенін оқы, сосын дене мүшелерің толық орныққанша рукуғ жаса, рукуғтан басыңды көтірген кезде денең толық түзелгенше тұр. Сосын дене мүшелерің толық орныққанша сәжде жаса. Сәждеден басыңды көтергенде, толық орныққанға дейін отыр. Осылайша барлық намаздарыңда жаса» (9, 757), – деп намаздың оқылуын үйреткен хадис жетеді. Алла елшісі (с.а.с.) намазын асығып оқыған кісіге, намазының асықпай мұқият оқуын бұйырған. Осы хадистен фикһ ғалымдары намаздағы қиям, рукуғ, сәжде, отырыс сияқты амалдарда толық орнығып, сәл кідіріп, қимылсыз тұруды уәжіп деген. Бұл фикһ ілімінде «тағдил-аркан» немесе «таманина» деп аталады.

Имам ән-Нәсәфи бұл хадис жоғарыда келтірілген Құранның «ракаға», «сажада» сөздерін баяндаушы бола алмайтындығын ұстанған. Себебі олардың мағыналары белгілі болғандықтан басқа түсіндірмені қажет етпейтін сөздер. Хадис ахад хабар болғандықтан болжамды, ал Құран мутауатир болғандықтан кесімді. Сол үшін усул әл-фикһтың: «Құранның үкімі ахад хабармен артылмайды және кемімейді» деген қағидасы бойынша ахад хадис Құран Кәрімге артық үкім қоса алмайды. Сол себепті әл-Бәздәуи мен әс-Сарахсиге сүйенген ән-Нәсәфи бұл хадиспен намаздағы сәжде мен рукуғта тағдил-арканның үкімін парыз деп қоспаған [3, т. 1, б. 29]. Алайда, Құранның үкімі өзгермейтіндей аят пен хадистің үкімдері ұштастырылған. Құран кесімді болғандықтан Құранмен бекілген жалпы рукуғ пен сәжденің үкімі парыз деп бекілсе, хадис болжамды болғандықтан хадиспен бекілген тағдил-арканның үкімі уәжіп деп бекілген [2, т. 1, б. 163]. Ал егер хадистің үкімімен тағдил-арканды парыз деп бекіткенде, онда Құранның «ракаға», «сажада» деген хасс (жалқы) сөздеріне артық нәрсе қосылған болар еді. Мысалы: «кідіріп сәжде етіңдер», немесе «кідіріп рукуғ етіңдер» т.б. Бұл болса Құранның мағынасын өзгерту болып табылады.

Ал, Шафиғи бұл хадиспен намаздағы сәжде мен рукуғта тағдил-арканның үкімін парыз деп қосқан. Сол үшін Шафиғи мен Әбу Юсуф сәждеде және рукуғта тағдил-арканның үкімі парыз деген [2, т. 1, б. 163].

2. Дәреттегі жуу, сұрту мәселесі

Имам әл-Бәздәуи мен әс-Сарахсиге негізделген ән-Нәсәфи дәрет аятының үкіміне әл-уәлә, тәртіп, бәсмәлә және ниеттің үкімдері парыз болып кірмейтіні жайлы екінші тармақты мәселесін келтірген [3, т. 1, б. 30].

Құранның: «Ей иман еткендер! Егер намазға тұрсаңдар жүздеріңді және екі қолдарыңды шынтақпен қоса жуыңдар, бастарыңа мәсіх тартыңдар және аяқтарыңды тобықпен қоса жуыңдар» (Мәйда сүресі 6-аят), – деген аятындағы (أُولَسُّغُاف) «жуыңдар», және (أَوْحَسُّمُا) «сүртіндер» деген сөздері хасс (жалқы) сөздер. Себебі бұл сөздердің мағыналары белгілі әрі бір ғана мағына береді. Ән-Нәсәфи: «Алла Тағала жуыңдар деп бұйырды, жуу (فَلَّاسُإِلَا) «ағу» дегенді ғана білдірсе, сұрту (تَبَّاصُأَلَا) «тигізу» дегенді ғана білдіреді», деген [3, т. 1, б. 30]. Құранның аяты дәретте үш мүшенің жуылуы мен бастың сүртілуін ғана орындалуын міндеттеп тұр. Сол үшін ханафи мәзһабында бұл аяттан дәреттің парыздары төртеу. Алайда, ән-Нәсәфи бұл мәселеге қатысты дәретте ниет пен тәртіпті шарт еткен Шәфиғи, әл-уәләнә шарт еткен Мәлики, бәсмәләні шарт еткен Заһирилер Құранның

хасс (жалқы) сөзіне амал етпегендігін, бұл хадистер баяндалушы болмайтынын, өйткені хасс (жалқы) сөзі өздігінен баяндалушы екендігін айтқан [3, т. 1, б. 30].

Имам Мәлик дәретте әл-уәлә парыз деген. Әл-уәлә – дәретте жуылған дене мүшесі кеуіп қалмастан дене мүшелерінің үздіксіз бірінен соң бірі жуылуы. Әл-уәләға қатысты имам Мәлик Алла елшісі (с.а.с.) дәретін әрдайым осылай алатын еді деп келтірген. Дәлел ретінде Алла елшісінің (с.а.с.) кейбір сахабаларынан: *«Пайғамбар (с.а.с.) бір кісінің намаз оқып жатқанын, әрі оның аяғының артқы жағында (өкше) дирхам көлемдей су тимей қалған жерін байқайды. Сол кезде оған дәреті мен намазын қайта жаңалауын бұйырды»*, (10, 175) – деген хадисі жетеді. Бұл хадистен Имам Мәлик дәреттегі дене мүшелерін жуып, араларын үзбеудің үкімі парыз деген. Заһирлер дәретті бәсмәләмен бастуға қатысты Алла елшісінің (с.а.с.): *«Алланың есімі аталмай дәрет алған кісінің дәреті жоқ»* (10, 102), – деген хадисіне негізделген. Бұл хадиске сүйеніп, дәретте бәсмәләмен бастауды парыз деген үкім шығарған. Шафиғи дәреттегі ниет пен тәртіпке қатысты Алла елшісінің (с.а.с.): *«Расында, әрбір амалдар ниеттерге байланысты және әр кісіге ниетіндегі ғана болмақ»* (24, 1) – деген және *«Дәреттің тәртібін дұрыс қоймай алған кісінің дәретін Алла қабыл етпейді. Жүзін жуады, сосын қолдарын, сосын басына мәсіх тартады, сосын аяқтарын жуады»*, деген хадиске негізделіп ниет пен тәртіп дәретте парыз деген [2, т. 1, б. 164-165].

Ән-Нәсәфидің «Манар» еңбегін түсіндірген Муллажиуан «Нур әл-ануар» атты еңбегінде: «Алла Тағала бізге дәретте жууды және сүртуді бұйырған. Бұл екі сөз белгілі бір мағынаға қойылған «ағу» және «тигізу» деген мағыналары беретін хасс (жалқы) сөздер. Ал, осы нәрселерді дәретте шарт етіп бекіту, қарсы пікірдегілер дәретте бұл нәрселерді шарт еткендей хасс (жалқы) сөзін баян етуші болып саналмайды. Себебі хасс (жалқы) сөз өздігімен баян етілген. Бұл нәрсе хасс (жалқы) сөздің мағынасын өшіру ғана. Сол үшін ахад хабармен Құранның үкімін өшіру дұрыс емес. Құранмен бекілген үкім парыз деп бекілсе, хадиспен бекілген үкім уәжіп деп бекіледі», деп келтірген [2, т. 1, б. 164-165]. Сол үшін ән-Нәсәфи аталған хадистердегі *ниетті, бәсмәләні, тәртіпті және әл-муәләні* дәреттің парыздары деп қоспаған. Егер бұл нәрселерді дәреттің парыздары деп қосқанда, онда Құранның хасс (жалқы) сөздеріне артық нәрсе қосылған болар еді. Мысалы: «ниет етіп жуындар», немесе «бисмилләмен бірге жуындар» т.б. Бұл болса Құранның хасс (жалқы) сөзінің мағынасын өзгерту болып табылады.

Қорыта келе, Құранның хасс (жалқы) сөзінің мағынасы өзгермейтіндей бұл хадистермен амал етіледі. Дәретте жалпы жуу мен сүрту Құранның үкімімен парыз деп бекілсе, ниет, бисмиллә, тәртіп, әл-муәлә хадистің үкімімен дәреттің сүннеттері деп бекіледі.

3. «Қуруу» мәселесі

Имам ән-Нәсәфи талақ етілген әйел ғидда мерзімін тазалықпен өткізуі дұрыс болмайтыны жайлы төртінші мәселесін келтірген. Яғни хасс (жалқы) сөз баяндалуды қажет етпейтін, өздігімен баяндалған болса, онда талақ етілген әйел ғидда мерзімін тазалықпен өткізуі керек деген шарт дұрыс болмайтынын айтқан [1, б. 33].

Құран Кәрімде: *«Күйеуінен ажырасқан әйелдер (өзге еркекпен тұрмыс құрмай тұрып) үш етеккір мерзімін күтуі керек»* (Бақара сүресі, 228), – делінген. Талақ етілген әйел шарифатта басқа ер адамға тұрмысқа шықпастан бұрын үш етеккір мерзімін күтуі тиіс. Бұл аяттағы (عُورُق) «қуруу» сөзі муштарак сөзі болып табылады. Өз ішіне «хайыз» және «тазалық» деген екі мағынаны қамтиды [2, т. 1, б. 168].

Имам ән-Нәсәфи «қуруу» сөзі хайыз деген мағынада қолданылады деген [3, т. 1, б. 32]. Себебі бұл аяттағы (كُنْتِالَّتْ) «үш» деген сөз белгілі бір мағына ғана беретін хасс (жалқы) сөз екендігін айтқан. Бұл сөз тек үш деген санды ғана, үштен кем немесе артық мағыналарды қамтымайды. Осылайша үш деген санға амал етілуі міндетті. «Қуруу» сөзі хайыз деген мағынада істетілгенде ғана толық үш деген хасс (жалқы) сөзге амал етілген болады [3, т. 1,

б. 32]. Ал, тазалық деген мағына алынса, онда үш деген толық санға амал етілген болмайды. Әйел адамға талақ тек қана тазалық кезінде яғни хайыз болмаған кезде ғана беріледі. Бұл талақтың түрі «сунни» деп аталады. Хайыз кезде әйелге талақ беруден Алла елшісі (с.а.с.) тыйған. Абдулла ибн Омар өзінің әйеліне хайыз кезінде талақ берген кезде, Пайғамбар (с.а.с.) Омарға (р.а.): «*Әйелін өзіне қайтарып, тазалық мерзімінде талақ берсін*» (9, 5252), – деп бұйырған.

Ендігі кезекте мысалы, бір кісі әйеліне тазалық кезінде талақ берсе, ғидда мерзімі тазалықпен саналатын болса, онда бұл тазалық ғидданың мерзімінен саналады ма әлде жоқ па деген мәселе туындайды. Имам әш-Шәфиғи айтқандай тазалық ғидда мерзімінен саналатын болса, онда ғидда мерзімі екі және жарты тазалық болып шығады. Себебі жарты тазалық саналып кеткен еді. Ал, егер сол тазалық ғидда мерзімінен саналмаса, онда сол тазалықпен қоса тағы үш тазалық саналады. Сонымен үш және жарты тазалық болып шығады. Бұл жағдайларда үш деген хасс (жалқы) сөздің үкіміне амал етілген болмайды [2, т. 1, б. 169]. Алайда егер ғидда мерзімі хайызбен саналатын болса, әрі талақ тазалық мерзімінде берілсе, онда үш хайыз өткеннен кейін оның толық ғидда мерзімі біткен болып табылады. Себебі талақ түскен тазалық уақыты ғидда мерзімінен болып саналмайды. Қуруу сөзі хайыз деп алынса, Құранның үш деген хасс (жалқы) сөзіне амал етілген болады.

Қорытынды

Қорыта келе, Әбу әл-Баракат ән-Нәсәфи орта ғасырлық мауараннаһ өлкесінің Ханафи мәзһабының ғалымы. Усул әл-фиқһ іліміне арнап «Манар әл-ануар» атты еңбегін жазып, ғылыми мәдени мұраны өзінің және өзінен кейінгі ұрпаққа сый етіп қалдырған. Бұл еңбектен Құран Кәрімнен шарифи үкімдерді шығарудағы усули лингвистикалық қағидаларының классификациялары зерттелді. Усули лингвистикалық қағидаларының ішінен хасс қағидасына арнайы тоқталып, хасс сөздің түсінігі, хасс сөзінің үкімі, одан шыққан шарифи үкімдер талданады. Ханафи мәзһабында соның ішінде ән-Нәсәфи бойынша хасс сөзі баян етілуді қажет етпейтіндіктен, Құран Кәрімнің хасс сөздерінің мағынасын ахад хадистер баян етпейтіндігін, Шәфиғи мәзһабында баян етілуді қажет еткендіктен, Құранның хасс сөздерінің мағынасы ахад хадистермен баян етілетіндігі айтылды.

Әдебиеттер тізімі

1. Ән-Нәсәфи, Манар әл-ануар фи усул әл-фиқһ. – Туркия: «Дәр әл-лубәб» 2018.
2. Мулләжиуән, Нур әл-ануар фи шарх әл-манар. – Дамаск: «Дәр нур әс-сабах, мактабату әмин» 2015, 1 том.
3. Ән-Нәсәфи, Кәшф әл-әсрар. – Бейрут: «Дәр әл-кутуб әл-ғилмия» 1 том.
4. Әл-Ақхасари, Шарх самт әл-усул илә ғилм әл-усул. – Саудия: «Дәр ибн әл-жәузи» 2009.
5. Әл Бәздәуи, Кәнз әл-усул фи ғилм әл-усул. – Бейрут: «Дәр әс-сираж, дәр әл-Башаир әл-исләмия» 2016.
6. Низам әд-дин әш-Шәши, Усул әш-Шәши. – Бейрут: «Дәр ибн Касир» 2017.
7. Әс-Сарахси, Усул әс-Сарахси. – Бейрут: «Дәр әл-фиқр» 2005.
8. Салих әл-Фарфур, Әл-уажиз фи усул истинбат әл-ахкам. – Дамаск: «Дәр әл-Башаир», 2002. 1-том.
9. Бухари, әл-Жамиғу әл-муснаду әс-сахих әл-мухтасар мин умури расулиллаһи (с.а.с.) уә сунәниһи уә аһиәмиһи. – Бейрут: «Муассасату әр-рисәлә нәширун», 2020.
10. Әбу Дауд, Әс-Сунән. – Бейрут: «Муассаса әр-рисәлә нәширун», 2020.

СТУДЕНТТЕРІНІҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ ҰСТАМДЫЛЫҒЫ

*Серикбай Ж.Н.,**4-ші курс курсанты**ҚР ПМ Б.Бейсенов атындағы Қарағанды Академиясы**Ғылыми жетекші: Жакишева Г.С.**Қарағанды қ., Қазақстан*

Аңдатпа. Осы мақала эмоционалды тұрақтылықты қалыптастырудың негізгі жолы – психологиялық және физикалық деңгейлерде эмоционалды еріктік реттеу эмоционалды тұрақтылықты қамтамасыз ететін жеке тұлғаның жеке қасиеттері мен ақыл-ой функциялары болып келеді. Эмоционалды тұрақтылықты оқу үрдісі кезінде қалыптастыру міндетті болып келеді.

Кілт сөздер: психологиялық денсаулық, психологиялық тұрақтылық, тұлғалық өсу, құзыреттілік, өзін-өзі қалыптастыру.

Қазіргі кезде психология саласына деген қызығушылық ерекше, бірақ ол қызығушылық пен қажеттілік психолог маманның өз қызметін тиімді және нәтижелі атқаруында. Осы орайда қазіргі кезде психолог маманның өз қызметінде түрлі эмоционалды қиындықтарға төтеп бере білуі ең алдымен өзіндік эмоционалды ұстамдылығының қалыптасуына байланысты болып келеді. Сол себепті біздің қарастырылатын мәселеміз болашақ психологқа қаншалықты ұстамды болуы маңызды екендігінде және де эмоционалды ұстамдылықты студенттік кезеңде, оқу және тәжірибе барысында қалыптастыра білуінде.

Эмоционалды ұстамдылық ол психолог маманға ерекше қажет сапаларының бірі болып табылады, сол арқылы ол адамдарға көмек көрсету барысында өзін-өзі басқара білу қабілетін арттырады, түрлі эмоционалды қиын жағдайларда шешім таба білуге икемді болады. Эмоционалды ұстамдылық мәселесі психология саласындағы қиындықтар мен қайшылықтарға байланысты қазіргі таңда өзекті болып отыр. Себебі көптеген мамандар өз қызметінде қиындықтарға ең алдымен эмоционалды ұстамды бола білмегендігінен бас тартуда. Әрине эмоционалды ұстамдылық жеке тұлғаның өзіндік ерекше қасиеті болғанымен болашақ психолог оны өз-өзіне қалыптастыруы негізгі шарт. Бұл мәселе көптеген отандық және шетелдік зерттеулерде орын алғанымен, оның студент-психологта даму жолдары әлі күнге дейін өз өзектілігін жойған емес.

Тұлғаның эмоционалды аймағы ерекшеліктері көп жағдайда адамның өмірлік сферасына ықпал етеді. Жоғары оқу орнындағы оқыту формалары, әдістер, интеллектуалдық қызмет мазмұнын бекітетін аса жоғары талаптар студенттердің жүйке жүйесіне шамадан артық күш түсіріп, болашақ кәсіби іс-әрекетіне қажетті сапаларды дағдылауына өз әсерін тигізеді. Қазіргі таңда студенттердің әртүрлі эмоциялық ерекшеліктерін зерттеу өзекті мәселе болуы да осыда. Өйткені эмоционалды даму студент тұлғасын толыққанды қалыптастыруға үлкен үлес қосады. Эмоционалды ұстамдылық өте күрделі мәселе болғандықтан, ол терең де арнайы кешенде зерттеуді талап етеді.

Эмоционалды ұстамдылық түсінігі: эмоционалды ұстамдылық жайлы түсініктік анықтамасы әрқилы екендігін көптеген әдебиеттер көрсетіп отыр. Бұл жеке тұлғаның эмоционалды аймағына байланысты болатын мінез-құлық (В.М. Писаренко), белсенділік деңгейіндегі эмоцияның оңтайлы деңгейі (О.А. Черникова), эмоционалды күйді реттей білу қабілеті, жарыстар жағдайында оңтайлы эмоционалды шиеленісті сақтау қабілеті (Ю.М. Блудов), стресс жағдайында қажетті психологиялық сапа (А.В. Родионов), психикалық әрекеттегі жоғары

деңгей (Н.А. Худадов), эмоция мазмұнының бірқалыптылығы (Н.Д. Левитов), жеке тұлғаның өзіндік мінез-құлқы, темпераменті (В.Д.Небилицын, А.Ю. Ольшанникова, Б.М. Теплов).

Эмоционалды ұстамдылық – жеке тұлғаның интегралды қасиеттері ол эмоционалды, ерікті, интеллектуалды, индивид іс-әрекетіндегі мотивацияның психологиялық компоненті, тиімді, мақсатқа жетудегі эмоционалды күрделі жағдайда әлеуметтік-рөлдік мінез-құлықтың тиімділігі мен іс-әрекеттің мақсаты және сәтті болуын жүзеге асырады.

Психологтың өзіндік жеке тұлғалық сапалары, мінез-құлық ерекшеліктері оның қызметінде негізгі орынды атқарады. Сол себепті психолог мамандарды даярлауда олардың өзін-өзі тану мәселесіне үлкен мән берілуі қажет, олардың әр кезде өзін-өзі өзектендіруі, жана нәрсені білуге үйренуге деген талпынысы өте жоғары болуы қажет.

Эмоционалды ұстамдылық қалыптасқан жағдайда маманның кәсіби іс-әрекетінде нақты нәтижелер мен жетістіктер көрініс берері анық. Психология саласында қызмет атқарған шетелдік және отандық ғалымдар психолог қызметіндегі эмоционалды ұстамдықты бірнеше бағытқа бөліп көрсеткен. Яғни психологиялық ұстамдылық ол ең алдымен болашақ психологтың клиентке көрсетер көмегіндегі маңыздылығы жайлы айтылған. Р.В. Овчарова өз зерттеулерінде болашақ психолог іс-әрекетіне қойылатын талаптардың Р. Кэттел әдістемесін жүргізгеннен кейін практик психологтың жеке тұлғалық ерекшеліктерін көрсеткен:

1. Психолог аналитик – өте ақылды, өз ойын еркін жеткізуші, адамның жан дүниесіне үңіле алушы.

2. Жылдар тілдесе алушы психолог – қарымқатынасшыл, адамдардың есімін есінде жақсы сақтаушы, белсенді топтарды ұйымдастырушы, адамдарға үлкен үміт артушы.

3. Тәжірибелік сұрақтарды жылдам шешуші, адал, жауапкершілігі өте жоғары, мықты, өжет, өзін-өзі басқара алушы.

4. Эмоционалды ұстамды, стресске төзімді, салмақты, мәселені дұрыс шешуші.

Осымен қатар Р.В. Овчарова психолог жұмысымен сәйкес келмейтін жеке тұлғалық көрністерді де атаған, олар: төмен интеллект, жеке тұлғаның төмен «эгосы», эмпатияның болмауы, өздігінен ойланып шешім қабылдай алмауы, өз мәселелерін шеше алмаушы, ұйымдастырушылық қабілетінің жоқтығы, стресске төзімді болмауы, басқаның қолдауына тәуелді, жоғары мазасыздық пен өзін-өзі кінәлаушы, өзін-өзі төмен бағалаушы.

М.М. Обозов келесі сапаларға үлкен мән берген:

– Зерттелуші жеке тұлғаны өзіндік ерекшеліктеріне байланысты бағаламау;

– психологиялық көмекке жүгінуші адамның эмоционалды күйіне сыпайылық таныту;

– бір тақырыптан келесіге жылдам ауысушы, эмоционалды икемді, жылдам шешім табушы;

– эмоционалды ұстамды және шыдамды, психологиялық көмек көрсетуде өзін-өзі басқара білетін және клиенттің алаңдаушылығы мен мазасыздығын төмендете алушы;

– көмек көрсету барысында өзін кәсіби маман ретінде мәдениетті ұстауы;

– клиентке нақты жауап бере білуші, өз ойын еркін және нәтижелі болатындай жеткізуші, клиенттің бір тақырыптан келесіге жылдам ауысуына байланысты талдау жасауы.

Бұл ғылыми қағидаларды ескере келе өз мамандығының қаншалықты маңызды екендігін, аз уақыт арасында мүлдем таныс емес адамның жанына үңілетіндігі жайлы, оның жан күйзелісіне терең ой салып кәсіби көмек көрсете алатындығы жайлы білуі қажет.

Студенттердің эмоционалды ұстамдылығының тиімді қалыптасуына арнайы психофизиологиялық тренингтер мен жаттығулар, ойындар, психодиагностикалық жұмыстар негіз болып келеді. Эмоционалды тұрақтылықты қалыптастырудың негізгі жолы – психологиялық және физикалық деңгейлерде эмоционалды еріктік реттеу эмоционалдық тұрақтылықты қамтамасыз ететін жеке тұлғаның жеке қасиеттері мен ақыл-ой функциялары болып келеді. Эмоционалды тұрақтылықты оқу үрдісі кезінде қалыптастыру міндетті болып келеді.

Эмоционалды тұрақтылықты қалыптастыруда психодиагностикалық және психо-

коррекциялық жұмыстар негізгі орын алады. Жоғарыда айтылып кеткендей эмоционалды ұстамдылықты зерттеу ұзақ мерзімді алады, сол себепті оны анықтаумен қатар түзету жұмыстары да өз кезегінде тиімді және нәтижелі орындалуы қажет. Студенттердің жас ерекшелігі мен өз мамандықтарына деген таңдаулары ескерілуі қажет. Студент психологтар оқу процесінде алған ақпараттарын тәжірибе жүзінде қолдана отырып, өз-өздеріне психологиялық бақылау жүргізулері де маңызды, себебі олардың эмоционалды ұстамдылығын олар ең алдымен өздері анықтай білгендері түзету барысында нәтижелі болып келеді.

Студенттерде эмоционалды тұрақтылықтың қалыптасуы олардың келешек іс-әрекеттерінде эмоционалды қиын жағдайдан шыға білуде тиімді болып табылады.

Эмоционалды ұстамдылық көрсеткіштеріне:

- шешім қабылдауда мәселені жеткілікті түсінуші, жағдайды талдай білуші, бағалаушы;
- талап етілген міндеттерді орындаушы, мақсатқа бағытталған және мақсатына жетуде дұрыс әрекет жасаушы;
- мінез-құлық реакциялары – іс-әрекетінің өзектілігі мен бағыттылығы, сауаттылық, сөйлеу жылдамдығы мен ондағы сауаттылық нормалары.

Эмоционалды ұстамдылықтың болмауы студент тұлғасының қалыптасуында іс-әрекет нәтижелілігінің төмендеуі өз кезегінде оның эмоционалды күйзелісі мен мазасыздануын күшейтеді, осылайша тұйық шеңбер пайда болады. Эмоционалды ұстамдылықтың дамымауы мазасызданудың жоғарғы деңгейі невротикалық сипаттағы түрліше функционалды бұзылуларына әкеп соғады. Біз мазасызданудың қолайсыздық қаупін алдын ала сезумен байланысты, эмоционалды дискомфортты бастан кешу екенін білдіреді. Мазасыздық – қорқынышты эмоционалды түрде сезіну. Эмоционалды аймақ қобалжу және сезімнен тұрады. Кез келген қобалжу бұл индивидтің қандай да бір қажеттілікке қанағаттану үрдісін бағалау.

Адамның эмоционалды қобалжуы эмоция және эмоционалды күйге бөлінеді. Д.О. Хебб адамның эмоционалды қозумен практикалық әрекетінің табыстылығы деңгейінің арасындағы тәуелділікті эксперименталды жолмен анықтауға мүмкіндік алды. Әр адам үшін жұмыстағы тиімділікті қамтамасыз ететін эмоционалды қозу дәрежесі болады.

Эмоционалды қозудың тиімді деңгейі көптеген факторлардан, әсіресе орындалатын әрекеттің шартына, ерекшелігіне байланысты. Аса әлсіз эмоционалды қозу әрекеті қажетті мотивациямен қамтамасыз етпейді, ал күштісі оны бұзып, тәжірибеде басқаруды мүмкін емес етеді.

Қортындылай келе қазіргі психология – педагогика ғылымының қарастыратын сұрақтарының көптігіне қарамастан, жоғары оқу орны студенттерінің эмоционалды ұстамдылығын зерттеу жолдары мен тәсілдері әлі де жете зерттелмеген мәселелердің қатарында қалып отыр. Оны шешу жоғары оқу орнында студенттердің эмоционалды ұстамдылығын зерттеуді есепке алуды талап етеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Шевеленкова, Т.Д. Психологическое благополучие личности (обзор основных концепций и методика исследования) // Т.Д. Шевеленкова, П.П. Фесенко // Психологическая диагностика. – 2005. – № 3. – С. 95-123.
2. Куликов, Л.В. Детерминанты удовлетворенности жизнью / Л.В.Куликов // Общество и политика. Под. ред. В.Ю. Большакова. – 2000. – №3. – С. 476-510.
3. Шевеленкова, Т.Д., Фесенко, П.П. Психологическое благополучие личности (обзор основных концепций и методика исследования) // Психологическая диагностика. – 2005. – № 3. – С. 95-129.

ӘӨЖ 94(574)

БАЛА ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУ САТЫЛАРЫ

Сахиева Л.М.

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Алматы қ., Қазақстан

e-mail: sakhieva.leyla@mail.ru

Андатпа. Бұл мақалада тұлғаның шығармашылық энергиясын дамытудың негізгі кезеңдері егжей-тегжейлі қарастырылған. Автор балалардың дамуының негізгі аспектілері шығармашылық процесс екенін атап көрсетеді. Мақаланың негізгі міндеті-баланың жеке ерекшеліктерін анықтаудың маңыздылығына назар аудару және оған одан әрі шығармашылық дамуға қолдау көрсету. Автор баланың шығармашылық өсу процесіне түсіністік пен белсенді қатысу жеке тұлғаның сәтті қалыптасуының ажырамас құрамдас бөлігі болып табылатындығын атап көрсетеді.

Кілт сөздер: Тұлғаның даму кезеңдері, балалар және шығармашылық, шығармашылық дамуды қолдау, баланы түсінудің маңыздылығы, шығармашылық өсу, тұлғаның сәтті қалыптасуы.

Аннотация. В данной статье подробно рассмотрены основные этапы развития творческой энергии личности. Автор подчеркивает, что основными аспектами развития детей является творческий процесс. Основная задача статьи-обратить внимание на важность выявления индивидуальных особенностей ребенка и поддержать его в дальнейшем творческом развитии. Автор подчеркивает, что понимание и активное участие в процессе творческого роста ребенка являются неотъемлемой составляющей успешного формирования личности.

Ключевые слова: этапы развития личности, дети и творчество, поддержка творческого развития, важность понимания ребенка, творческий рост, успешное формирование личности.

Abstract. This article discusses in detail the main stages of the development of the creative energy of the personality. The author emphasizes that the main aspects of children's development are the creative process. The main task of the article is to draw attention to the importance of identifying the individual characteristics of the child and support him in further creative development. The author emphasizes that understanding and active participation in the process of creative growth of the child is an integral component of the successful formation of the personality.

Keywords: stages of Personality Development, children and creativity, support for creative development, the importance of understanding the child, Creative Growth, successful personality formation.

Қазіргі уақытта ата-аналар мен ғалымдарды бала дарындылығына арналған мәселелер көп толғандырып жүр. Сондықтан бізді бала шығармашылығына арналған жұмыстар өте қатты қызықтырады. В. Н. Тютюнниктің зерттеуінде баланың шығармашылық еңбекке қабілеті мен қажеттілігі 2 жастан бастап басталатыны көрсетілген [1, 47]. Бұл дамуды анықтайтын ең негізгі фактор, баланың ересектермен өзара қарым-қатынасы, балаға қатынас кезіндегі ересектердің көзқарас мазмұны болып табылады. Төменде баланың шығармашылыққа қабілеті мен қажеттілігінің дамуын айқындайтын кесте көрсетілген:

Психикалық құрылым	Ересектердің көзқарасы	Баланың орны	Іс-әрекет мәні	Құрылым
Ересек ретінде әрекет етуге ұмтылыс	«сенің шамаң жетпейді»	Өз ортасындағы әртүрлі ойындар	Жұмысты белсенді жасау	Ойнауға қабілеті, ойындағы қажеттіліктер
	«сенің қолыңнан келеді»	Шығармашылық еңбек	Шығармашылық әрекеттерді орындау	Шығармашылық қабілет – шығармашылық қажеттілік

Шығармашылық қабілет пен қажеттіліктің дамуын айқындаулар

Е.Н.Алиева шығармашылықтың дамуы үшін қолайлы орта, баланың шығармашылық мінез-құлқын нығайтуы, еліктеу үшін шығармашылық мінез-құлық бейнесін жасауы тиіс деген болжамды ұсынды [2, 68]. Жанұялық – ата-аналық қарым-қатынасқа ерекше мән беріледі. Олар төмендегідей болып келеді:

1. Ереже бойынша, жанұядағы ең үлкені немесе жалғыз баланың шығармашылық қабілет көрсету мүмкіндігі өте жоғары.

2. Ата-аналарына (әкесіне) ұқсағысы келетін балалардың шығармашылық қабілет көрсету мүмкіндігі аз. Керісінше, егер бала өзін «идеальды кейіпкерге» теңестірсе, онда оның шығармашылықты болу мүмкіндігі жоғарырақ болады. Бұл фактор, көптеген балалардың ата-аналары – «орташа», шығармашылықты адамдар емес, оларға еліктеу балаларда шығармашылық емес мінез-құлық қалыптасуға әкеледі.

3. Әкесі анасынан үлкен болып келетін жанұяларда шығармашылықты балалар жиі пайда болады.

4. Ата-аналарының ерте қайтыс болуы балалардың мінез-құлқын шектейді және үлгілік мінез-құлық жоқ болады. Бұл құбылыс ірі саясаткерлердің, сондай-ақ қылмыскерлер мен психикалық ауытқушылықтары бар адамдардың өміріне тән сипат.

5. Шығармашылықтың дамуы үшін қолайлы жағдай жасауда бала қабілетіне баса назар аудару. Сонымен, жанұялық орта балаға бір жағынан назар аударса, екінші жағынан мінез-құлқын сырттай бақылай отырып, оған әртүрлі ол келісе алмайтын талаптар қояды, егер жанұяда шығармашылықты адамдар болса және оның нормаға сәйкес келмейтін мінез-құлқы марапатталса, олар баланың шығармашылығының дамуына оң ықпалын тигізеді.

Шығармашылықты дамыту үшін демократиялық қарым-қатынасы бар еркін орта мен шығармашылықты жеке тұлғаға еліктеу, шығармашылық мінез-құлықты әлеуметтік қолдау қажет.

Шығармашылықтың дамуы екі сатымен өтеді:

Жалпы шығармашылық қабілет ретінде алғашқы шығармашылықтың дамуы; адамның өмір сүру әрекетінің нақты саласына қатынас бойынша мамандырылмаған. Бұл сатының сензитивтік кезеңі 3-5 жаста басталады. Шығармашылықты қалыптастырудың негізгі механизмі шығармашылық бейне ретінде өзі үшін мәнді ересекке еліктеу болып табылады. Бұл кейде «бала шығармашылығы» феномені ретінде қарастырылады.

Екінші саты жеткіншектік және жасөспірімдік жас (13-20 жас). Бұл кезеңде «жалпы шығармашылық» негізінде «мамандандырылған» шығармашылық: адамдық іс-әрекеттің нақты саласымен байланысты шығармашылыққа қабілет қалыптасады. Бұл сатыда

кәсіби қалыптасу, жанұя мен құрдастарының қолдауы мәнді рөл атқарады. Бірақ ең бастысы, жасөспірім өзі еліктеуге ұмтылатын адамның «идеальды бейнесін» таңдайды. Бұл сатыда индивид өмір бойы тұрақтап қалады немесе шынайы шығармашылыққа өтеді. Шығармашылық жалпы дарындылық негізінде қалыптасады.

Н. М. Гнатко шығармашылықтың дамуының екі деңгейін көрсетеді: потенциалды және өзекті. Оның пікірі бойынша потенциалды шығармашылық, бұл іс-әрекетке дейінгі шығармашылық, ол индивидтің көзқараы бойынша оның өзекті шығармашылықты игеруге, шығармашылық белсенділіктің пайда болуына дайындығымен сипатталады.

Н. М. Гнатко өзінің зерттеуінде әлеуметтік-мәнді іс-әрекетте шығармашылықты игеру үрдісін және еліктеу рөлін анықтауды қарастырды. Ол креатив белсенділігін еліктеушілік кезеңін бөліп көрсетті:

1. Еліктеу – көшіру;
2. Шығармашылық еліктеу;
3. Еліктеушілік шығармашылық.

Бірінші сатыда (еліктеу – көшіру) еліктеу үшін үлгі танылады. Екінші сатыда (шығармашылық еліктеу) жеке тұлға үлгісімен ұқсастыру жүзеге асады. Үшінші сатыда (еліктеушілік шығармашылық) – өзбетіндік шығармашылық жеке тұлғаны табады [3].

Шығармашылықтың жеке тұлғалық ең басты қасиеті тәуелсіздік, сыртқы бағалауларға емес, тұлғалық құндылықтарға бағытталу болып табылады. Шығармашылықты адамдарға төмендегідей тұлғалық қасиеттер тән:

- 1) тәуелсіздік – топтық қызығушылықтардан жеке тұлғалық қызығушылықтары маңыздырақ, бағалау мен пікірлерге бой ұсынбайды;
- 2) ақыл-ойдың ашықтығы – өзінің және басқаның қиялымен тексеруге дайындығы, жаңаны және ерекшені қабылдағыштығы;
- 3) анық емес және шешуі табылмаған жағдайларға ерекше төзімділігі, бұл жағдайларға құрастырушылықтың белсенділігі;
- 4) эстетикалық сезідерді дамыту, әдемілікке ұмтылу.

Адамның шығармашылыққа қабілеті дамудың бірнеше сатыларынан өте отырып бірте-бірте қалыптасады. Бұл сатылар бірізділікпен жүреді: бала келесі сатыға өту алдында қазіргі жүріп жатқан сатыда қалыптасқан қасиеттерді міндетті түрде игеруі тиіс. Зерттеушілер шығармашылық ойлаудың дамуының үш сатысын көрсетеді: көрнекілік-әрекеттік, себептік және эвристикалық.

Көптеген авторлар шығармашылық еңбекке қабілет 5 жастан бастап көрнекілік-әрекеттік ойлау сатысында дамиды деп есептейді. Бала шығармашылығы ойын ретінде жүреді, балаларды нәтижелер қызықтырмайды. Бала ойынында жеке тұлғаның барлық шығармашылық қуаты жинақталған, олардың кейбір бөлігі ары қарай дамиды, ал кейбіреуі жүзеге аспай қалады. Балалар 5-6 жастан бастап әрекетін ақылмен атқаруға үйренеді. Қулану нысаны ретінде енді шынайы заттар емес, олардың бейнелік көріністері болады. Балалар қиялдауды үйренеді. Бала қиялы – бұл шығармашылық туындылар жасауға қабілеттілік. Сондықтан бұл қабілетті ынталандыру керек. Оның сензитивті кезеңі 3-5 жас. Бай қиялдың жоқ болуын келешекте ешқандай нәрсемен орнын толықтыра алмайсың.

Сонда да бала қиялы дамудың бірінші сатысында шектеулі болғанымен, бірақ ол келешекте шығармашылық іс-әрекеттің дамуында маңызды рөл атқарады.

Екінші саты – себептік ойлау. Барлық нәрселер мен құбылыстар белгілі бір дәрежеде байланыстар мен қатынастардан: себептік-іздік, уақытша, шарттық, қызметтік, кеңістіктік және т.б. тұратыны бізге белгілі. Шарт бойынша болған оқиғаның шынайы

себебі, тікелей бақылаудан жасырын, көрнекі болып табылмайды, алдыңғы қатарға шықпайды. Оларды анықтау үшін екінші дәрежеліден, кездейсоқтықтан арылу керек. Себептік ойлау жағдайдың елестетілген бейнесінен және оны кеңірек теориялық контекстте қарастырудан тысқары болуымен байланысты. Мектепке дейінгі балалар үйреншікті құбылыстардың уақытша бірізділігін түсіндіре алуы мүмкін, күрделірек байланыстар мен бағыныштылықтар олар үшін қиындық туғызады. Бұны олардың байланыстар мен қатынастарды анықтауға қажетті білім көлемінен жеткілікті игеруімен түсіндіріледі.

Кіші мектептік кезеңде – 7-9 жас бұл ептілік жетіледі, білім көлемі өседі, оқушылар әртүрлі өмірдің құбылыстарын бақылайды. Сондықтан бастауыш мектептің соңында зерттеушілік белсенділіктің өсуі байқалады. Олар ізденушілік сұрақтарды қарастырады және соған өздері жауап табуға тырысады. 11-12 жаста барлық оқушылар өздерінің зерттеушілік белсенділігін ізденушілік сұрақтарды қарастыруға бағытталған.

Себептік ойлау сатысындағы зерттеушілік белсенділік екі сапамен: өзбетінділік ойлаушылық іс-әрекеттің және ойлаудың сыншылдығы өсуімен сипатталады. Өзін-өзі басқару жетіледі.

Жеткіншек жастағы ойлаудың сыншылдығы табиғат және қоғам заңдылықтары тұрғысынан өзінің және басқаның іс-әрекетіне баға беру кезінде пайда болады. Бұл сатыдағы сыншылдық өзіндік баға беруге байланысты болады. Қате баға беру өз-өзінде түсінбеушілік тудырады, шығармашылық қабілеттің дамуын тежейді. Бұл жеткіншектің өзін төмен бағалауында анық көрінеді.

Үшінші саты – эвристикалық ойлау. Көптеген әлеуметтік және табиғи құбылыстар үлкен көлемдегі әртүрлі факторлар тудырады. Жағдайға алдын-ала баға беру және көптеген варианттар мен көптеген факторлардың біреуін таңдау жағдай барысында ықпалын тигізетінін таңдаудың қажеттілігін тудырады. Таңдаушылық ізденіс критерийіне сүйенетін ойлауды эвристикалық деп атайды.

Эвристикалық ойлау шамамен 12-14 жаста қалыптасады, кейде кішкене ауытқушылықтар да болуы мүмкін.

Әрбір жаңа заңдылық шығармашылық табыс ретінде «эврист» жаңалығы болып бағаланады. Бұл өзінен жаңа білім шығаратын нысанға терең енгуге мүмкіндік беретін логикалық талдау өнімі.

Қорыта келе айтатын болсақ, біз жеке тұлғаның шығармашылық қуаты дамуының негізгі сатыларын қарастырдық. Бұнда бала дамуының шығармашылыққа негізделетіні кең тұрғыдан ашып көрсетілді. Біздің міндетіміз – бала бойындағы ерекшеліктерді дер уақытында байқап, оның ары қарай дамытуына өз тарапымыздан қол ұшымызды беріп, тура жолға салуға септігімізді тигізу.

Әдебиеттер тізімі

1. Тютюнник В. И. Начальный этап онтогенеза субъекта творческого труда. Автореферат докторской диссертации М.: МГУ, 1997. – 42 б.
2. Алиева Е. Г. Творческая одаренность и условия ее развития // психологический анализ учебной деятельности. М.: ИПРАН., 1991. – 7-17 б.
3. Гнатко Н. М. Проблема креативности и явление подражания. М.: ИПРАН.

УДК 007.004

**ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ДАМЫТУҒА
БАҒЫТТАЛҒАН ЖОБАЛАУШЫ ТЕХНОЛОГИЯСЫ***Сахиева Л.М.,**Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,**Алматы қ., Қазақстан**e-mail: sakhieva.leyla@mail.ru*

Андатпа. Бұл мақала жобалық технологияға арналған, оның мақсаты оқушылардың шығармашылық қабілеттерін жүйелі дамыту болып табылады. Автор оқушылардың шығармашылық ойлауын ынталандыруға бағытталған жобалық жұмыстың әдіснамасын егжей-тегжейлі зерттейді. Мақалада білім беру жобалары шеңберінде шығармашылықты дамытуға бағытталған табысты тәжірибелер мен әдістер қарастырылады. Жобалық технологияны енгізу процесінде мұғалімнің рөліне, сондай-ақ оқушылардың шығармашылық әлеуетін ынталандырудың тиімді стратегияларын анықтауға ерекше назар аударылады. Мақалада оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту мақсатында жобалау әдістерін тиімді біріктіруге ұмтылатын мұғалімдерге пайдалы ұсыныстар мен практикалық мысалдар келтірілген.

Кілт сөздер: Жобалау технологиясы, шығармашылық қабілеттерін дамыту, шығармашылық ойлау, білім беру жобалары, мұғалімнің рөлі, тиімді стратегиялар, педагогикалық ұсынымдар, жобалық жұмыс.

Аннотация. Данная статья посвящена проектной технологии, целью которой является системное развитие творческих способностей учащихся. Автор подробно изучает методологию проектной работы, направленную на стимулирование творческого мышления учащихся. В статье рассматриваются успешные практики и методы, направленные на развитие творчества в рамках образовательных проектов. Особое внимание уделяется роли учителя в процессе внедрения проектной технологии, а также определению эффективных стратегий стимулирования творческого потенциала учащихся. В статье представлены полезные рекомендации и практические примеры для учителей, стремящихся эффективно интегрировать методы проектирования с целью развития творческих способностей учащихся.

Ключевые слова: технология проектирования, развитие творческих способностей, творческое мышление, образовательные проекты, роль учителя, эффективные стратегии, педагогические рекомендации, проектная работа.

Abstract. This article is devoted to project technology, the purpose of which is the systematic development of students' creative abilities. The author studies in detail the methodology of project work aimed at stimulating the creative thinking of students. The article discusses successful practices and methods aimed at developing creativity within the framework of educational projects. Particular attention in the process of implementing Project technology is paid to the role of the teacher, as well as the identification of effective strategies for stimulating the creative potential of students. The article provides useful recommendations and practical examples for teachers who seek to effectively combine design methods in order to develop students' creative abilities.

Keywords: design technology, development of creative abilities, creative thinking, educational projects, the role of a teacher, effective strategies, pedagogical recommendations, project work.

Оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытуға бағытталған оқытудың педагогикалық жобалаушы технологиясы – педагогикалық қызметтің алдында тұрған дидактикалық

міндеттерді шешуде жалпы мақсаттан гөрі нақты әрекетті қамтамасыз ететін жобалауға жақындататын бірқатар кезеңдерді жүзеге асыратын оқытушының күрделі және көп деңгейлі іс-әрекеті.

Кез-келген педагогикалық іс-әрекет сияқты жобалаушы технология да, дидактикалық мақсаттарды негіздеумен басталады. Жалпы білім берушілік мақсат маман даярлау деңгейіне мемлекеттік стандарт талаптарымен және орта білім беру жүйесінің мақсаттық құрылымдарымен анықталады. Оқытудың мақсатын нақтылаудың екінші деңгейі орта мектептердің оқыту бағдарламаларының және оқу пәндерінің циклдарына, жеке оқыту пәндеріне және олардың тақырыптық мақсаттарына сай, ал үшінші деңгей – нақты пәндер бойынша сабақтың жеке тақырыптарының міндеттері бойынша анықталады.

Ортабілім беретін мектептердің оқыту технологияларын жасаудың теориялық негіздеріне жасалған алдын-ала талдау, оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытуға бағытталған технологиялық жасалған модельдің белгілері маман дайындауға диагностикалық қойылған мақсаттарға жетуге оны ұйымдастырудың бағытталуы болып табылатынын көрсетті. Бұл жағдайда мақсат қою оқушылардың диагностикаланған шеберлігін ескере отырып іс-әрекетті орындау тәсілі мен жобалауын қосады. Жоба мақсаты оқушыларды оқу міндеттерін шешу кезінде оқу әрекеті мен шеберлігінің интеграциясы тәсілі ретінде оқушылардың оқуы үшін қажетті жүйелі бірізділік пен сипатты анықтайды. Технологиялық модельден тәрбиелік, дамытушылық және білім берушілік міндеттерді, сондай-ақ болашақ кәсіби қызметке оқушыларды психологиялық дайындау міндеттерін анықтауды болжайтын орта мектепте оқушыларды оқыту, тәрбиелеу, дамыту және психологиялық дайындаумен тығыз байланысты мақсатты жүйелеудің негізгі аспектілері бөлінеді.

Бұл жерде педагогикалық мақсат оқушыны дайындаудың біртұтас жүйесінде оқытудың барлық аспектілерімен және компоненттерінің байланысын қамтамасыз ететін негіз ретінде көрінеді.

Қазіргі уақыттағы қолданылып отырған жеке пәндер бойынша әдістемелік нұсқаулар мен оқу бағдарламаларын талдау көрсеткендей оқытушы көбінесе өзінің мақсатына жетуге тырысады, яғни оқушылардың оқу пәнінің мазмұнын игеруі, нақты білім алып және оларды тәжірибеде қолдануды үйренуі жүзеге асады. Жоғарыда айтылғандардан мақсат қоюдың төрт типтік тәсілін бөлуге болады:

– Қарастырылған мазмұн арқылы мақсатты анықтау. Бұл жерде мақсат оқу материалдарының мазмұндық көлемін анықтайды және оқушылардың технологиялық жетістікке жетуге дайындығына диагностикалық қатысы болмайды.

– Мақсатты оқытушы іс-әрекеті арқылы анықтау. «Оқытушыдан», оның жеке іс-әрекет әдісіне сүйенетін – мақсат қоюдың бұндай тәсілі оқушыларды оқытудың шынайы қорытындысы нәтижесінің ақырын көруге мүмкіндік береді, өйткені бұл қорытындылар мақсат қоюдың аталған тәсілінде қарастырылмаған.

– Оқушының интеллектуалдық және операциялық дамуының ішкі үрдістері арқылы мақсат қою. Оқытуға технологиялық бағыт ұстанушылар қойылған мақсат оқушының нәтижеге жетуге шынайы дайындығына қатысты бағытталған болмаса да, мақсат қоюдың бұндай тәсілін құптамайды.

– Оқушының оқу іс-әрекеті арқылы мақсат қою. Бір қарағанда оқу мақсатының бұндай құрылымы сабақты жоспарлау мен өткізуге нақтылық береді, бірақ та оқытушының назарына бір маңызды нәрсе – күтілген оқытудың нәтижесі мен оқушылардың жеке тұлғалық дамуы тыс қалады.

Оқу мақсатын диагностикалық және тұлғалық-бағытталушылық тәсілмен қою, ереже бойынша оқытудың жобалаушы технологиясында жүзеге асады, жоғары қолданбалығымен ерекшеленеді. Бұндағы оқу мақсаты оқытушының бірден жекелендіре алмайтын оқушылардың әрекетінде көрінетін оның нәтижелері арқылы қалыптасады. Оқытудың мақсатын диагностикалық қоюды жүзеге асыру оқытудың нәтижесін қандай тәсілмен қимылға келтіреміз, сол сұраққа жауап беруі тиіс екендігін талап етеді. Оқытуға кешендік-

мазмұндық көзқараста, мақсат пән мазмұны мен оны жүзеге асыруға қолданылатын диагностикалық әдістер арасындағы ішкі байланысты тудырады. Мақсатқа сүйене отырып, пәндік оқытудың кезеңдер кестесі жасалады, оқылатын пәннің мазмұны ашылады, ал білімнің «ішінде» жататын іс-әрекет мақсаты ұқсас пәндер бойынша оқылатын пәндерді игеруді ұйымдастырудың жалпы әдістерімен анықталады. Мақсаттың дидактикалық мәні оқытудың мазмұны мен әдістері арасын байланыстыратын бөлік ретінде құрылады. Бірақ та, тұлғалық-бағытталушылық педагогикада арнайы оқу іс-әрекетін ұйымдастырушы үшін бір-біріне ұқсас оқыту мен үйретуге ұйымдастыру мен өзіндік ұйымдастарудың бірлігінде көрінетін әлеуметтік іс-әрекетке қатынас болып табылады. Осыған байланысты зерттеушілер оқыту ретінде мақсат болжаушылық үрдісінің өзара байланысына үлкен мән береді, бұнда үйрету екі аспектіде – оқушылардың оқытушының қойған дайын мақсаттарын қабылдауы және жеке тұлғада мақсат болжаушылық іс-әрекетін дамыту.

Жалпы орта мектептерде сабақ оқу топтарының ұжымында өтетін болғандықтан, педагогтар оқыту мақсатын анықтау кезінде оқушылардың тұлға аралық өзара қарым-қатынас мүмкіндіктеріне баса назар аударуы керек. Оқу іс-әрекетінде нәтижелі мақсат болжаушылыққа қабілеттілік кәсіби іс-әрекетке мақсат болжаушылықты дамытуға дайындық негізінде жатыр. Оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытуға және олардың оқу іс-әрекетіне бағынуына бағытталған кәсіби болашақтық мақсат құрылымы жеке тұлға мінез-құлқына мотивациялық-психологиялық тұрақтылық береді [1].

Жалпы орта мектепте тұлғалық-бағытталушылық оқыту үрдісінде мақсат болжаушылық педагогтың оқушылармен өзара біріккен белсенді бағыты болып табылады. Өз мағынасында мақсат мынаны, «біріншіден, ақырғы нәтиженің шынайы бейнесін және әрбір тұлғаның саналы өзіндік таңдауын; екіншіден, кезекті іс-әрекет мазмұнының құрылымын болжау (не істеу керек?); үшіншіден, іс-әрекет қалпын үлгілеу – маманның жауапкершілігі (қалай жасау керек?); төртіншіден, оқу іс-әрекетті орындау үшін кәсіби мәнді сапалар мен қабілеттерді дамыту жолдарын үлгілеуді (нені игеру маңызды?), және, соңғысы, іс-әрекет байланысы мен ұйымдастыруын құрылымдауды (осы әлемдегі адамдармен әлеуметтік және кәсіби араласу міндеттерін жемісті және шығармашылық тұрғыдан шешу үшін, қалай өзара қимылдау және ойлау керек?)» – көрсетуі тиіс [2].

Жоғырыда айтылғандарға негіздей отырып, берілген уақытта нақты оқу-танымдық міндеттерді шешу негізінде олардың жетістікке жету дәрежелері туралы бір мағынада айтуға болатын, оқытудың технологиясы шеңберінде оқушылардың шығармашылық қабілетін дамыту мақсаты диагностикалық, нақты және анық қалыптасуы тиіс деген қорытынды жасауға болады.

Оқу іс-әрекетіне оқушылардың оқу тәсілін мәселелік-рөлдік үлгілеу негізінде педагогтарға оқыту технологиясын жобалау үрдісінде оқушылар топтарының сапалық қасиеттерін ескеру өте маңызды. Оқытушының оқушы топтарының іс-әрекет ерекшеліктерін ескеруі сабақ тақырыптарын оқуда міндеттерді нақтылауға мүмкіндік береді.

Оқытудың аталған технологиясы: оқушылардың шығармашылық қабілеті дамуының психологиялық-педагогикалық шарттарын; оқу іс-әрекетін ұйымдастыру тәсілдерін; шығармашылық қабілет дамуының жеке тұлғалық шарттарын ескереді [3]. Оқушылардың шығармашылық қабілеті дамуының психологиялық-педагогикалық шарттарын ескере отырып пән бойынша міндеттері мен оқыту мақсаттары ретінде, оқушылардың шығармашылық қабілеті дамуы үшін, сондай-ақ әртүрлі топтар үшін олардың танымдық қажеттіліктерін, мотивтерін және кәсіби қызығушылықтарын назарға ала отырып диагностикалық тұрғыдан мақсат қою қажет.

Әдебиеттер тізімі

1. Богоявленская Д. Б. Психология творческих способностей. М.: Мир. – 1988.
2. Шмелькова Л. В. Цель – проективно-технологическая компетентность педагога / Л. В. Шмелькова // Школьные технологии. – 2002. – №4. – 36-46 с.
3. Щуркова Н. Е. Педагогическая технология / Ы. Е. Щуркова. – М.: Педагогическое общество России, 2002. – 224 с.

УДК 001.94

ПРОИЗВОДСТВО МОЛОКА И ЕГО ПОЛЕЗНЫЕ СВОЙСТВА

*Морозова К., Болатхан Ж.,
студенты 1 курса, группы ТуПП 23-1р,
Международный инженерно-технологический университет,
г. Алматы, Казахстан
e-mail: morozovaksenia2810@gmail.com,
bolatkhan23@mail.ru*

Аннотация. В статье рассмотрено молоко, как продукт, содержащий огромное количество витаминов, макро и микроэлементов. То, как оно поступает на завод, через какие обработки проходит, чтобы дойти до прилавка магазина. Также рассматривается состав молока, его польза и влияние на жизнь человека. Помимо этого, прочитав статью, читатель может ознакомиться с каждым витамином по отдельности, которые непосредственно входят в состав молока, а также с качеством данной продукции.

Ключевые слова: молоко, витамины, польза, процесс, изготовление, качество.

Abstract: in this article, milk is considered as a product containing a huge amount of vitamins, macro and microelements. The way it arrives at the factory, through what processing it goes to reach the store counter. The composition of milk, its benefits and impact on human life are also considered. In addition, after reading the article, the reader can get acquainted with each vitamin separately, which are directly part of the milk, as well as with the quality of these products.

Keywords: milk, vitamins, benefits, process, manufacture, quality

Цель исследования: изучить состав молока и его производство.

Объект исследования: молоко.

Метод исследования: методологический основой данного проекта является обобщение информации и системный анализ.

Введение. Роль молока и молочных продуктов в питании населения:

Молоко – один из самых ценных продуктов питания человека. По пищевой ценности оно может заменить любой продукт, но не один продукт не заменит молоко. Недаром по древней легенде Гераклу младенчества питался именно молоком, хлынувшим по воле Зевса с олимпийских высот. Разлившееся после этого по всей вселенной молоко образовало галактику, или Млечный путь.

Роль молока как полноценного пищевого продукта в поддержании процессов жизнедеятельности организма хорошо известно. Со времён глубокой древности молоко используют в лечебных целях. «Источником здоровья», «белой кровью» называли молоко древние философы.

Молоко и молочные продукты широко применяют при лечении профилактике различных болезней человека. Особое значение имеют молочные продукты при лечении болезней печени, лёгких, желудочно-кишечного тракта и др.

Результаты и их обсуждение. Молоко содержит все необходимые для питания человека вещества-белки, жиры, углеводы, которые находятся сбалансированных соотношениях и очень легко усваиваются организмом. Кроме того, в нём содержится многие ферменты, витамины, минеральные вещества и другие важные элементы питания необходимые для обеспечения нормального обмена веществ. Пожалуй, нет ни одного продукта в питании человека, который бы так удачно сочетал комплекс всех необходимых веществ, как молоко.

Особую ценность представляют белки молока-наиболее важные в биологическом соотношении органического вещества образующиеся в результате расщепления белков аминокислоты идут на построение клеток организма, ферментов, защитных тел, гормонов и так далее. Некоторые аминокислоты легко образуются в организме из других кислот, но есть и такие, которые должны поступать с пищей. Это аминокислоты (лизин, триптофан, метионин, фенилаланин, лейцин, треонин, валин) называются незаменимыми. Недостаток пищи даже одной незаменимой аминокислоты приводит к нарушению обмена веществ в организме человека. По содержанию незаменимых кислот белки молока относят к белкам высокой биологической ценности.

Состав молока. Молоко состоит из воды, сухого и сухого обезжиренного остатка молока, белков, которые очень важны для человека (казеин и сывороточные белки молока), липиды(молочный жир, фосфолипиды, стерин и другие липиды), углеводы (лактоза), минеральные вещества (макроэлементы и микроэлементы), ферменты (оксидоредуктазы гидролитические и другие ферменты молока), гормоны и газы, антибиотики, пестициды, моющие дезинфицирующие вещества, соли тяжёлых металлов и радиоактивные вещества, растительный, микробные яды и другие вещества.

Если брать в пример коровье молоко, которое потребляют больше всего, то в его составе находится не меньше 200 природных компонентов, находящихся в растворенной форме или водной эмульсии. Коровье молоко состоит из 87,5% воды, а остальные 12,5% это органические и питательные вещества. Туда входят жиры-3.5%, белки-2.8%, углеводы-4.5%, лактоза (молочный сахар) -4.55% а также минеральные вещества, которые составляют 0.8%.

(1)

Еще одним важным фактором, благодаря которому молоко и славится своей пользой; это витамины. Молоко содержит в себе: витамин А, витамин С, витамин D, витамин Е, витамин К, витамин В1, витамин В2, витамин В6, витамин В12 и ниацин. Они играют важную роль в поддержании здоровья и нормального функционирования организма.

В чем же заключается польза этих витаминов для человека?

Витамин А или ретинол- необходим для обеспечения процессов зрения, роста, а также нормального состояния кожных покровов, слизистых оболочек и хорошей сопротивляемости против инфекций.

Витамин С или аскорбиновая кислота-является мощнейшим антиоксидантом, укрепляет иммунную систему, защищает от бактерий и вирусов, ускоряет регенерацию ран.

Витамин D- помогает обмену кальция и фосфора в организме, при его недостатке возникает рахит и хрупкость костей.

Витамин Е-необходим для поддержания тонуса мышц. При недостатке нарушается использованием жиров организмом.

Витамин К-участвует с свертываний крови, помогает поддерживать деятельность нервной системы, так же замедляет возрастные изменения.

Витамин В1-при недостатке этого витамина, нарушаются функций нервной системы, возникают неврозы, нарушается нормальная работа сердца и появляется мышечная слабость.

Витамин В6-без этого витамина невозможен обмен аминокислот, отвечает за выработку гистамина и серотонина, поддерживает синтез гемоглобина, стимулирует обмен жиров и снижает холестерин.

Витамин В2 или рибофлавин-при недостатке этого витамина нарушаются образование белка, влияет на рост и развитие организма, Рибофлавин делает волосы здоровыми, ногти крепкими, а кожу – гладкой. Отвечает за структуру веществ.

Витамин В12 или кобаламин-отвечает за рост нервных клеток, помогает в образовании азотистых веществ и белков. При дефиците кобаламина возникают заболевания печени.

(2)

Сырое молоко характеризуется определёнными органолептическими, или сенсорными, показателями: внешним видом, цветом, запахом, консистенцией и вкусом. Согласно нормативной документации, молоко должно быть однородной жидкостью без осадка и хлопьев, от белого до бледно-кремового цвета, без посторонних, несвойственных ему привкусов и запахов (3).

Органолептические свойства молока:

Наименование показателя	Норма для молока			
	Высшего сорта	Первого сорта	Второго сорта	Несортного
Консистенция	Однородная жидкость без осадка и хлопьев. Замораживание не допускается.			Наличие хлопьев белка, механических примесей.
Вкус и запах	Чистый, без посторонних запахов и привкусов, несвойственных свежему натуральному молоку.			Выраженный кормовой привкус и запах
		Допускается в зимне-весенний период, слабовыраженный кормовой привкус и запах.		
Цвет	От белого до светло-кремового			Кремовый, от светло-серого до серого

(1)

Физико-химические свойства молока:

Показатель	Значение
Полидисперсные свойства	Технологическое значения, усвояемость
Плотность (1,027 г/см ³ -1,032 г/см ³)	Доброкачественность состава
Осмотическое давление (0,66 Мпа)	Состояние здоровья животного
Температура замерзания (-0,52С)	Доброкачественность состава
Электропроводность	Состояние здоровья животного, методы определения состава
Титруемая кислотность	Показатель свежести
Активная кислотность (рН) (6,3-6,6)	Контроль в сыроделии и при производстве кисломолочных продуктов

(3)

Технологические процессы при производстве молока:

Стадии процесса производства

Производство молока в промышленных масштабах представляет собой последовательность ряда этапов.

Эти этапы включают:

- уход за коровами и управление питанием;
- доение и первичная обработка молока;
- транспортировка молока на производственное предприятие;
- анализ качества сырья;
- пастеризация или ультрапастеризация;
- гомогенизация;
- охлаждение и фасовка.

Каждый из этих этапов имеет свои особенности и требует применения специализированного оборудования и технологий.

Оборудование и технологии

В процессе промышленного производства молока используется множество различных устройств и технологий. Они включают механизированные системы доения, холодильные установки, устройства для пастеризации и гомогенизации, а также системы для фасовки продукции. В таблице ниже представлены основные виды используемого оборудования и их функции.

Теперь о каждом этапе подробнее:

Охлаждение и резервирование. Цель: продление срока хранения без изменения его качества. Очистка молока производится с использованием сепараторов. Цель: выделить из молока посторонние механические частицы и микроорганизмы.

Деаэрация. В специальной установке из молока удаляется воздух, а вместе с ним и посторонние вкусы и ароматы. В большинстве случаев для этого используются вакуумные деаэраторы.

Сепарирование. Молоко заливается в резервуар сепаратора, после чего тот начинает вращаться с высокой скоростью. Развиваемая центробежная сила заставляет сырье “расслаиваться” – в результате образуются обезжиренная основа и сливки.

Нормализация. Производится по массовой доле жира и массовой доли белка.

Гомогенизация: это схема производства практически всех молочных продуктов. Цель: дробление шаровых шариков в молоке и формирование стабильной эмульсии повышенной вязкости стойкой и выделению свободного жира.

Пастеризация. базовая технология, главной спецификой которой является то, что молоко не кипятится. Как правило, его пастеризуют при температурах 93-95 градусов с последующим быстрым охлаждением до 4-5 градусов. Также возможна длительная низкотемпературная (60-80 градусов) обработка в течение 30-40 минут. В обоих случаях болезнетворные микробы, которые могли остаться в молоке, погибают. Кроме того, пастеризация благотворно влияет на физико-химические свойства продукта. Цель: полное уничтожение патогенной микрофлоры, снижение до минимума общего содержания микроорганизмов, инактивация ферментов и антибактериальных веществ.

Ультрапастеризация – в сравнении с тем, как делается обычная пастеризация, это более современный и продуктивный метод обеззараживания. Здесь молоко закачивается в закрытую систему и разогревается на несколько секунд до температур около 140-150 градусов, после чего резко остужается. Главное преимущество ультрапастеризации перед стандартной технологией в том, что при ней не только гибнут микроорганизмы, но также разрушаются споры, инактивируются ферменты, запускающие процесс скисания. Поэтому такое молоко можно хранить нераспечатанным до нескольких месяцев. Что касается белков и прочих полезных веществ, то они при такой обработке не разрушаются

Стерилизация – здесь сочетаются высокие температуры (более 100 градусов) и длительное время их воздействия (до 30 минут). В результате получается в прямом смысле

слова стерильный продукт, устойчивый к широкому спектру внешних воздействий. Однако за это приходится расплачиваться меньшей питательной ценностью

Топление – хотя правильнее было бы сказать “томление”. Вы наверняка пробовали томленое молоко, знаете его карамельный привкус – но задумывались ли, как производится такой продукт? Разумеется, он ниоткуда не вытапливается. Сначала молоко доводится до кипения, а затем в течение минимум 3 часов томится в закрытых резервуарах при температуре 85-99 градусов. Лактоза вступает в реакцию белком, в результате чего появляется характерный цвет и вкус. Одновременно гибнет и вся патогенная микрофлора.

Фасование, упаковка маркировка:

Фасование и упаковка-заключительные технологические процессы переработки молока. Непосредственно розлив молока на современных заводах осуществляется в автоматизированном порядке. Оператор выбирает программу – и оборудование дозирует продукцию с идеальной точностью, исключая и недолив, и перерасход. Задача: сохранения качества и обеспечения безопасности продукта (4).

Заключение. Молоко очень ценный для человека продукт. Оно является обязательным и необходимым продуктом питания, так как содержит наиболее ценные и легко усвояемые вещества, которые важны для человека. Если заменить употребление газированных и алкогольных напитков на молоко, то человек станет намного сильнее и здоровее. Ведь молоко укрепляет кости, поддерживает мозговую активность и в целом насыщает организм витаминами. Пить молоко нужно в ограниченном количестве. Не больше двух стаканов в день. Тогда вы избежите риска перенасыщения молоком будете чувствовать себя прекрасно.

Список литературы

1. Горбатова К.К. Биохимия молока и молочных продуктов. 3-е издание, переработанное и дополненное. М.: «Пищевая промышленность» 1980, «Колодос»1997, «ГИОРД» 2001.
2. Кугенев П.В. Молоко и молочные продукты. Издание 2-е, дополненное и переработанное. Россельхозиздат 1981.
3. <https://pokayadoma.ru/foto/fiziko-himicheskie-svoystva-yablok.html>

УДК 1(091)17

ӘДІЛЕТТІ ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ АДАЛ АЗАМАТ

Бегалиева А.Қ.,

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, жоғары оқу орнына дейінгі
дайындық кафедрасының аға оқытушысы
Алматы қ., Қазақстан.*

Айбота Алейхан,

*Баян-Өлгей аймағының бұқаралық телеарнасының тілшісі
Баян-Өлгей. Монғолия.*

Андатпа. Мақалада Президенттің биылғы «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» Жолдауы әділетті Қазақстан, адам азамат туралы айтқан тұжырымдары зерделеніп, Абайдың «Ғаклия», «Ғаклиат-тасдиқат» кітаптары негізінде әділетті адам тұжырымдасы талданады. Әділет, қиянат Абай өлеңдері негізінде сипатталады. Адал азаматтар ғана әділетті қоғам орнатады деген қорытынды жасалады.

Кілт сөздер: Жолдау, әділетті Қазақстан, адал азамат, «Ғаклия», әділет, әділетсіз.

Аннотация. В статье рассматривается понятие справедливый гражданин на основе Послания Президента «Экономический курс справедливого Казахстана», также высказывания о справедливом человеке-гражданине на основе книг Абая «Гаклия», «Гаклиат-тасдиқат». Справедливость и несправедливость описаны на основе стихов Абая. Сделан вывод о том, что только честные граждане создадут справедливое общество.

Ключевые слова: Послание, справедливый Казахстан, честный гражданин, «Гаклия», справедливость, несправедливость.

Abstract. The article examines the statements made by the President in this year's "Economic Orientation of Just Kazakhstan" Address about a just Kazakhstan, human citizen, and analyzes the concept of a just person based on Abai's books "Ghaklia", "Ghakliat-tasdiqat". Justice and injustice are described on the basis of Abai's poems. It is concluded that only honest citizens will establish a just society.

Key words: Address, fair Kazakhstan, honest citizen, "Ghaklia", justice, injustice.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» атты Қазақстан халқына Жолдауында айқындалған маңызды стратегиялық міндеттер мен терең мағыналы құндылықтар қатарына көптеген өзекті және маңызды дүниелер енді.

Жыл сайынғы дәстүрлі күз айының басында жарияланатын Жолдаудың биылғы жылғы басымдылығы экономикалық мәселелер екені кездейсоқ емес. Өйткені, еліміздің материалдық негіздері пәрменді даму жолына түсе алмай келеді және оның әлеуметтік-экономикалық құрылымы әлі күнге дейін толықтай жаңғыра алған жоқ. Жылу станцияларындағы жарылыстар, тозығы жеткен техниканың жаңаланбауы, бюджеттің тиімсіз пайдалануы сияқты деректер Жолдауда заманауи кезеңнің ащы шындығы ретінде жарияланды. Бұл жердегі сыни талдаудың түпкі астарында қазақстандық қоғамды өркениетті елдердің қатарына қосу идеясы жатыр. Сонымен қатар, Мемлекет басшысы бұрынғы жылдары үстірт қана аталып өтетін су проблемасына жаңаша көзқарасты

қалыптастырып, су саясатын жүргізуді ұсынды. Болашақта елдер арасында су мәселесі мемлекетаралық қатынастардың маңызды қырына айналатындығы биылғы жылдың өзінде ерекше сезіле бастады.

Қазақстан Президенті «Әділетті Қазақстан» мен «Адал азамат» сияқты ұғымдардың біздің қоғамымызда басымдық танытуы тиіс екенін атай келіп, жастар арасындағы креативтілік, мобилділік, ашық сұхбатқа дайындық сияқты қасиеттердің кеңінен таралуына назар аударды. Қазіргі кезеңде әлде де шешімін таппай келе жатқан проблемалардың қатарына кәсіби білімнің өндіріске тиімді пайдасын тигізе алмай келе жатқанын жатқызуға болады. Жоғары оқу орындары мен өндіріс орындары арасында өзара серіктестікке негізделген шынайы, адал және әділ қатынастар орнамаса қоғамдағы, экономикадағы пәрменді дамуға, жаңғыру мен жаңаруларға қол жеткізе алмаймыз. Осы сипаттағы сапалық және сандық көрсеткіш оқу орнының маңыздылығы мен қаржыландыруын анықтауы тиіс. Әр түрлі деңгейдегі басшы мамандардың жеке жауапкершіліктерін арттырмай, айтылған сөз айтылған жерінде қалуы да мүмкін.

«Халық үніне құлақ асатын мемлекет» қағидатын нақты іске асыруымыз керек деген сөз Мемлекет басшысы тарапынан айтылды. Оны тек Президенттің өзі ғана жүзеге асырмайды. Сондықтан аймақтық деңгейдегі осы тетіктің жұмыс істеу қабілеті мен нәтижелері үнемі бақыланып, есеп беріліп отырылуы тиіс. Демократияның айқын көрінісі айшықтала түсуі қазіргі кезеңде өте маңызды. Себебі, біз «Әділетті Қазақстан» мен «Адал азамат» ұғымдарын ерекше құндылықтар ретінде дәріптеп қана өркениетті елдің қатарына қосыла аламыз.

«Әділетті Қазақстанды құру жолында түбегейлі және жан-жақты реформаларды табысты жүзеге асыру үшін халықтың жаңа сенім мандаты қажет. Мен үшін мемлекет мүддесі бәрінен биік. Сондықтан мен өкілеттік мерзімімді қысқартуға және кезектен тыс Президент сайлауына баруға дайынмын», — деп Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев Парламент отырысында биылғы күзде кезектен тыс президент сайлауын өткізуді ұсынған болатын.

Сол саяси науқанға, халықтың көзқарасы мен пікірі оң деп білемін. Себебі, елдің іргесін берік ұстап, әлем елдерімен саяси тұрақтылықта болатын, ата-бабамыздан мұра болып қалған ұлан-байтақ жеріміз бен ана тіліміз, мәдениетімізді сақтап, келешек ұрпаққа жеткізуші басшының болғанын қалаймыз.

Халыққа, ең алдымен, тұрақтылық пен тыныштық керек. Президент тағына елдің жағдайын ойлайтын, қарапайым, халықтың қамын жейтін, елжанды азаматты сайлау арқылы жаңылмай табады деп ойлаймын. «Ел ағасыз болмас, тон жағасыз болмас» дегендей, елдің билігін өз қолына алып, Тәуелсіздігімізді тұғырлы, берекемізді баянды етіп, «Жаңа әрі әділетті Қазақстанды» бастайтын Президент сайлап, алға қойған мақсатымызға жетеміз деген сенімдеміз!

«Адал азаматқа тән қасиеттер әрбір жастың бойынан табылуы керек. Ұлттың жаңа болмысы білім, ғылым және мәдениет саласын дамыту арқылы қалыптасады. Осы үш бағытты рухани даму саласындағы жұмыстың мызғымас ұштағаны деуге болады. Біз ұрпақ тәрбиесіне баса мән беріп, жастарды жақсылыққа жетелеуіміз керек. Бүгінгі интернет дәуірінде бұл оңай шаруа емес. Ашығын айтсақ, қазір жас ұрпақ әлеуметтік желі арқылы тәрбие алып жатыр. Баланы дұрыс бағытқа бұрып, жол көрсетіп отырмасақ, бұл – өте қауіпті үрдіс. Ғаламтор арқылы жат діни ағымдардың құрығына түскен жастар да бар. Ұрпақтың бойында жаман әдет болса, бұл – ең алдымен, үлкендердің кінәсі. Біз жастарды жаһанданудың қатерлі ықпалынан барынша сақтауға міндеттіміз», — деп мәселе көтерді Президент.

Мемлекет басшысы әр салада адалдық басты орында тұрса, әділ қоғам орнайтынын да атап өтті. «Шын мәнінде, біз айтып жүрген Әділетті Қазақстанды Адал азаматтар құрады. Бұл – бір-бірімен өте тығыз байланысты ұғымдар. Отанға, отбасына адалдық – парасаттылық

пен адамгершіліктің белгісі. Адал еңбек етіп, адал табыс тапқан адам жетістікке жетеді, құрметке ие болады. Ұлы Абай «Адал еңбекпен мал іздемек – арлы адамның ісі» деген. Ал, арлы адам әділетсіздік жасамайды. Әр салада адалдық басты орында тұрса, әділ қоғам орнайды. Жемқорлыққа жол берілмейді, ел мүддесіне сай шешім қабылданады», — деді Мемлекет басшысы.

Сондай-ақ Президент адал ұрпақ тәрбиелеудің маңызына тоқталды. «Бір сөзбен айтсақ, қоғамдағы ізгіліктің бәрі адалдықтан бастау алады. Ендеше, Әділетті Қазақстан және Адал азамат ұғымдары ел тірегі болатын егіз құндылық ретінде әрдайым қатар тұруға тиіс. Әділетті Қазақстанды құру үшін әрбір отандасымыз Адал азамат болуға ұмтылуы қажет. Сонымен бірге, жас ұрпақты Адал азамат етіп тәрбиелеуіміз керек. Ұлттық бірегейлігімізді нығайтып, еліміздің жаңа құндылықтарын орнықтыру үшін жүйелі жұмыс жасалуға тиіс», - деді Қасым-Жомарт Тоқаев. «Адал азамат және тұғырлы тұлға болудың негізі бала кезден қалыптасады. Сондықтан біз жас ұрпақтың қауіпсіз әрі алаңсыз өмір сүруін қамтамасыз етуге тиіспіз», - деп көрсетілді Жолдауда [1].

Адалдық - ардың ісі. Кейбір ата-аналар балаларына «айналанды ластама, қоқыс тастама» деген сияқты қарапайым ғана әдепті үйретпейтін сияқты. Біреуден әділетті, адалдықты талап ету үшін ең алдымен өзің сол талапқа сай болуың керек деп санаймын.

Әділдік – бұл әркімге, барлық жерде тең мүмкіндік. Қасым-Жомарт Тоқаева үшін әділеттілік ең алдымен барлығына тең мүмкіндіктер, адал бәсекелестік пен ынтымақ болғаны маңызды. Бұл оның халық игілігі үшін әрекет ететін жауапты саяси көшбасшылығын көрсетеді. Ол «азаматтардың табысы мен әл-ауқаты - елдің табысы мен әл-ауқаты» қағидасына негізделген әрбір нақты жағдайды ашуға негізделген.

Әділдік-оның бағыты мен риторикасының негізгі принциптерінің бірі. Мәселен, осы жылдың қаңтар айында бизнес-элитамен кездесуде ол бір адамның қолында бизнестің орасан зор шоғырланғанын атап өтті, мұндай жүйе қоғамда сенімсіздік пен депрессияны тудырады, сайып келгенде әділетсіздіктің өркендеуіне әкеліп соқтырады және мемлекетке қауіп төндіреді. Маусым айында ол: «біз экономикада жағымды жақтарын тарату кезінде фаворитизмнен бас тартуымыз керек деген еді. Елде әлеуметтік әділеттілік болуы керек. Қасым-Жомарт Тоқаевтың БҰҰ Бас Ассамблеясының 77-ші сессиясында (қыркүйек-2022) сөйлеген сөзінің лейтмотиві «менің елімде әділдік салтанат құруы тиіс» деген тезис болды.

Құқықтық саладағы және адам құқықтарын қорғаудағы, адами капиталды дамытудағы реформалар өте маңызды. Көп нәрсе жасалды және орындалады. Конституциялық реформалар әділ Қазақстанның символына айналды. Құқық қорғау және сот салаларында реформалар, азаматтардың конституциялық құқықтарын қорғаудың әртүрлі салаларындағы заңнаманы күшейту, сыбайлас жемқорлық пен непотизмге және басқа да жағымсыз құбылыстарға қарсы күрес күтіп тұр.

Әділетті Қазақстан – ортақ іс. Қ.Тоқаев әділеттілікті өзінің саяси бағытының негізгі қағидасы деп жариялай отырып, қоғам мен мемлекеттің негізгі салаларының қызмет етуінің түйінді принциптерін айқындайды. Олар: ашық және еркін қоғам; адал бәсекелестік бар инклюзивті нарықтық экономика; халыққа қызмет ететін кәсіби мемлекет.

Біздің қоғамда Жолдау болса, қозғалыс пайда болатынын байқаймыз. Мемлекет басшысының жыл сайынғы халыққа жолдау жасау дәстүрі 1996 ж. қазан айында басталды. Жолдау – бұл бағдарламалық құжат, ол ағымдағы жағдайға баға беріп, болашақтың бағытын көрсетеді. Жолдауларды былай топтастыруға болады: 1. 1997-2000 жж.; 2. 2000-жж. ортасы; 3. 2000-жж. екінші жартысындағы жолдаулар; 4. ХХІ ғ. басындағы жолдаулар.

Осы Жолдаулардағы бағыт негізінде ұлттық қауіпсіздік, саяси және этникааралық тұрақтылық қамтамасыз етілді, әлеуметтік серіктестік, нарықтық қатынас қалыптасты, патриотизм нығайды.

Күнделікті өмірдің өзінде біз шындық үшін күресте жүреміз. Әділет – қиянаттың, әділетсіздіктің дұшпаны.

Абайдың әділеттілік ілімін талдасақ, оны екі кезеңге бөліп қарауға болады. бірі - 1891-1897, екіншісі - 1898-1902 жж.

1891 жыл Абай өмірінде бұрылысты жыл болды. Осыған дейін Чернышевский, Добролюбов бастатқан орыс ойшылдарының қоғамдық ортаны және заманды түзету қажет деген әлеуметтік идеяларына құлай беріле отырып, мәдени-ағартушылықпен қатты айналысқан ақын, енді бұл бағыттың дұрыстығына күмәнді болады. Расында да пенденің кінәні өзінің мінезі мен болмысынан емес, тек қоршаған ортадан ғана іздестіретіні несі? Бұл дұрыстық па? 90-шы жылдардың басында ақылына білімі сай болып толысқан кемел Абайды, исі алаштың ұстазы, ақылшысына айналған Абайды осы мәселенің толғандырғаны хақ. Бірінші қарасөзінде: «Ал енді қалған өмірімізді қайтіп, не қылып өткіземіз? Соны таба алмай өзім де қайранмын» деуі сөзіміздің кішкене дәлелі.

Бір ғажабы, Абай «дүниеге көзін ашқан» Михаэлистің өзі пір тұтқан Чернышевский, Добролюбов сынды төңкерісшіл-демократтарды еш жерде атамайды, аузына да алмайды. Семей қаласына жер аударылып келген кілең оқымысты орыс зиялыларының оларды басына көтергені жақсы мәлім ғой. Осы ғылыми ортада он-он бес жылдай үлгі-өнеге көргеніне карамастан қазақ ойшылының қоғамды күшпен өзгертуге негізделген, төңкеріс исі аңқыған идеялардан бас тартқанына таң қалмасқа лажың жоқ. Ол ол ма, Абайдың қоғамды тек тыныштық жағдайда, имандылық тәрбие негізінде ғана өзгерту қажеттігіне сенімі кәміл: «Берекенді қашырма, Ел тыныш болса, жақсы сол» (1889) дейді.

Сөйтіп, Абай терең ой еңбегіне, қоғамда әділетті орнықтырудың жолын, яғни әділеттілік ілімін іздестіруге кіріседі. Тың өрісте тапқаны - «Менсінбеуші ем наданды» (1891) деген өлеңінде өзі айтқандай, «адам түзелмей, заман түзелмейді» деген парадигма (мұны ойшылдың Шығыс жағалауына қайта өтуі де де қой) болды. Ол бойынша заманның түзелуі үшін әр адамның іштегі кірден тазаруы, рухы жетілуі мен иманы нығаюы шарт. Себебі, егер жеке тұлға «іштегі кірді қашырса», яғни әр адамның жан тәрбиесі жолға қойылса, мұндай тәрбие кемелдігінен бүкіл қоғамның кемелдігі құралмақ. Адамзат тыныштығы мен рухани жетілуінің өзгедей амалы, жолы жоқ.

Осынау алыс мақсатты көздеген ақынның 1891 жылдан былайғы өмірінде басты шығармашылық жұмысы - екі проза кітабы болғаны, оларға күш-қуатын сарқа жұмсағаны анық: бірі - 40 ғақлиядан тұратын «Ғақлия» атты (1891-97 жылдар арасында жазылды) кітабы, бірі - «Ғақлиат-тасдиқат» (қазіргіше 38-ші қарасөз) атты кітабы. Алдыңғысы - туған халқына жөн-жоба сілтеген арнау өсиеттері, ал 1898-1902 жылдар аралығында жазылған екіншісінің - берісі мұсылман әрісі күллі адамзатқа арналған даналық трактат екені талассыз.

«Ғақлия»-ның үшінші сөзінде Абай алға қойған кесек мәселелерден қазақ өмірі қайтсе түзеледі немесе қоғам қайтсе әділетті болады деген сұрақ жазбай танылады. Айнала дүниенің қиянатшыл болуы - әділеттің жоқтығынан. Сондықтан Абай: «Осы қазақ халқының осындай бұзықшылыққа тартып, жылдан жылға төмендеп бара жатқанын көрген соң менің ойыма келеді» дей отырып, бұзықты азайтып, әділді молайту хақында ой-пікірлерін ортаға салады.

Бесінші қарасөзінде: «Мағлұм болды: қазақ тыныштық үшін, ғылым үшін, білім үшін, *әділет* үшін қам жемейді екен, мал үшін қам жейді екен...» деп басталатын сөйлем бар.

XIX ғ. 90-жж. ортасы - Абайдың ақындық мектебі үшін ең жемісті кезең. Осы кездерде «Ұстаздық қылған жалықпас» деп өзі айтқандай, қасына талапты жастарды жиып, оларға өлең сөздерімен де, ауызша өсиет, ұзақ мәжілістерімен де үлгі-өнеге шашу сүйікті ісіне, дағдысына айналған болатын. Бұл туралы: «Абай ұстаз да, сөз ұғатын ынталы, талапты жастардың бәрі шәкірт» дейді Мұхан.

1894-95 жылдар шамасында жазылған «Әсемпаз болма әрнеге» деген өлеңінен осы кездің тынысы айқын сезіледі:

Қайрат пен ақыл жол табар,
Қашқанға да қуғанға.
Әділет-шапқат кімде бар,
Сол жарасар туғанға.
Бастапқы екеу соңғысыз,
Біте қалса қазаққа.
Алдың - жалын, артың - мұз,
Барар едің қай жаққа?

Демек, Абай өлеңде жай ғана әділет демеген, «әділет-шапқат» («шапағатты әділет» деген мағынада) тіркесін пайдаланған. Сөйтіп, адам рухын, жалпы болмысты басқарушы күш Тәңірінің әділет-махаббат заңы екеніне Абай алғаш рет меңзейді.

Егерде жеке адам немесе бүкіл қоғам тек қайрат пен ақылдың тапқан жолына түссе, «алдың - жалын, артың - мұз» болар еді. Ақынның «алдың - жалын» дегені ахирет - тозақ жалыны, ал «артың - мұз» дегені сүрген өмірің мағынасыз дегені болар. Демек, адамға бақыт қонуының басты шарты әділет - шапқат иесі болу.

Абай осы түбегейлі идеясын бірде ғақлия сөзіне, бірде өлеңіне өзек етіп, дамыта береді.

«Ауруды жаратқан - Құдай, ауыртқан Құдай емес, байлықты, кедейлікті жаратқан - Құдай, бай қылған, кедей қылған Құдай емес деп, нанып ұқсаң болар, әйтпесе жоқ», - дейді Абай өзінің 28-сөзінде. Бұл жерде де әділет-шапқатқа меңзеп тұр. Демек, Абай Тәңірінің әділет заңын орындау не орындамау, яғни бақытқа жету-жетпеу әр пенденің өз ырқы екенін айтады. 1897 ж. жазылған өлеңінде:

Әділеттік, арлылық, махаббат пен -
Үй жолдасың қабірден әрі өткенде, - дей келе:
Ғадәләт пен мархамат - көп азығы,
Қайда көрсен, болып бақ соған көмек, - дейді Абай [2].
Ал, 1898 ж. жазған мына өлеңінде Абай:
Келер жылы тағы бір әйгілі өлеңінде:
Махаббат ғадауатпен майдандасқан,
Қайран менің жүрегім мұз болмай ма? – деген.

Ақын жүрегі неліктен майдан алаңы, махаббат сезімі не үшін майдандасты? Әділет үшін деп түсінеміз.

Мұны осы кездерде жазылған «Жүрегім менің - қырық жамау» өлеңінде:

Жүрегім менің - қырық жамау,
Қиянатшыл дүниеден, -

дегендегі, «қиянатшыл» сөзі «әділетсіз» сөзіне синоним болып тұр.

Демек, Абайдың поэзиясында, әсіресе, кітап «Ғақлия» атты мұрасында «қалың елі, қазағын», өзге халықтар қатарына қосу, яғни «ел қылу» идеясы бүкіл қоғамда әділдікті орнықтыру идеясымен қабыса табысқанына көз жеткіземіз. Бұл ерекшелікті ғұлама М.Әуезов бізге былайша білдіреді: «...Ылғи ғана таза адамшылық жолын үгіттейді. Әділдік, шыншылдық, махаббатты - бауырмалды арлылық, ойшылдық, сыншылдық сияқты адамды адам қылатын жан тәрбиесінің барлық негізін қолданады».

Абайдың екінші қолжазба кітабы - «Ғақлиат-тасдиқат» (қазіргіше 38-ші қарасөз) мазмұнын сипаттап көрейік. Алдыңғы кезеңде, яғни өлеңдері мен «Ғақлия» кітабында қадау-қадау көрінген әділет-мархамат концепциясы 1898 ж. беріде жүйелі ілімге айналып, жаңа сатыға көтерілуі заңдылық. Абайдың екінші кітабы - «Ғақлиат-тасдиқат» міне осыны дәлелдейді. Бұл даналық еңбек басты үш бөліктен тұрады: бірінші - Алланы тану

(мұсылманша мағрифатулла), екінші - әділет, махаббат Тәңірінің ісі, хикметі екенін дәйектеу (Абайдың өз сөзімен айтқанда: «Алла тағаланың пенделеріне салған жолы қайсы?») екенін білу), үшінші - адамның кәмалатқа жету шарттары немесе «ғаделетті адам» идеалын сомдау.

«Адам баласынан махшарда сұрау алатұғын қылып жаратқандығында һәм ғаделет, һәм махаббат бар» дейді Абай трактаттың мағрифатулла бөлігін аяқтаған тұсында. Осыдан соң, ғұлама Алла тағаланың адам баласының пайдасына жасаған несібе, нығметтерін түгелдей тізбелеп айтып: «Бұл хикметтерінің һәммасында мархамат һәм ғаделет заһир тұр екен» деп түйін түйеді [4]. Он сегіз мың ғаламның бір тәртіпке бағынып тұрғаны енді түсінікті: Құдай ісінің бәрі мархамат-ғаделеттің көрінісі екен.

Әрі қарай Абай ғаламдық көріністерден адам баласының іс-әрекеттері қалайша мархамат-ғаделетті болмақ деген мәселеге ауысады. «Енді белгілі, иман құр инанышпенен болмайды, ғаделет уә рафғатпенен болады, - дейді данышпан. - Ғамалус-салих (жақсы істер) ғаделетті мархаматты болмақ. Күллі тәнмен қылған құлшылықтарың ешбір ғаделетті мархаматты бермейді. Көзің күнде көреді намаз оқушы, ораза тұтушылардың не хәлетте екендіктерін, оған дәлел керек емес». Демек, иман шын болудың маңызды шарты - көпке пайдасы тиетін ізгілікті істер - ғамалус-салихтерді атқару, қысқасы, «мархамат-ғаделетті иманның шартынан хисап қылу».

«Алла тағаланың пендесіне салған жолы қайсы?» деген бүкіләлемдік сұраққа ұлы Абайдың берер жауабы міне осы.

Даналық трактат - «Ғақлиат-тасдиқатта» (қазіргіше 38-ші қарасөз) жүйеленген әділеттілік ілімі жайлы сөзіміз осымен аяқталады.

Төрткүл дүниені төңкеріп өткен талай ұлы төңкерістерді білеміз. Олардың әділет сезімге сүйенбегені, оны желбіреген туына жазбағаны кәне. Бірақ бұл «әділет» пен Абайдың «ғаделеті» арасы жер мен көктей алшақ. Алдыңғысы бір қоғамды түбірімен қопарып тастап, келесісін орнатуға бағытталса, Абайдікі Тәңірінің ісі, заңы сапасында болғандықтан жұртшылықты тыныштыққа, береке-бірлікке ұйыстыруға қызмет етеді. Кемеңгердің жай ғана «әділет» демей, оған міндетті түрде шапағат, махаббат, мархамат ұғымдарын қосақтауының мәнісі осы арада, осылайша жаңа сападағы категорияны, кеңірек алғанда ілімді қалыптастырған деуге керек.

Абай ашқан әділеттілік ілімі, заңы сияқты рухани компас бола алатын тың танымға, нақты идея адамзатқа өте қажет. Адамзаттың тыныштығы ғаделет-мархаматпен болса, әлемдік діндерге ақиқат таным арқылы ғана жан бітеді.

Әділетті Қазақстанды адал азаматтар ғана жүзеге асырады. Біз оны Президентіміздің бастамасымен, басшылығымен жүзеге асырамыз әрі Абай сияқты ғұламаға жүгінеміз.

Әдебиеттер тізімі

1. Тоқаев Қ.-Ж. Жолдау: Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары/ <https://www.akorda.kz/kz/>
2. Құнанбаев А. Көк тұман-алдындағы келер заман / Құнанбаев А. Шығ. - Алматы, 1992.
3. Құнанбаев А. Өлсем, орным қара жер сыз болмай ма / Құнанбаев А. Шығ. - Алматы, 1992.
4. Омаров А. Абайдың әділеттік туралы іліміне шолу / <https://abai.kz/post/1881>

УДК 65.59.1

ШҰЖЫҚ ЕТІН ТУРАУ ПРОЦЕСТЕРІН ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ**Байзакова Ж.С.,***техника ғылымдарының кандидаты, доктор PhD,***Даулетханқызы А.,***техника ғылымдарының магистрі,***Оразова А.Б.,***техника ғылымдарының магистрі**Халықаралық инженерлік технологиялық университеті**Алматы, Қазақстан*

Аннотация. Мақалада шұжық түрлерін дайындауға қажетті шикізаттар, өңделіну процестері айтылған. Етті турау әдісінде қолданылатын қажетті қондырғылар мен машиналар етті ұсақтап турау, ұсақталған етті біріктіру, шприцтеу және қызумен өңдеу қызметтерін атқаратыны, оларды қызумен өңдеу барысында, қосымша ыстау және кептіру процестері кіретіні айтылған. Куттердің жұмыс жасау принципі мен механизмдеріне тоқталу арқылы - шұжық түрлеріне қарай етті майдалап тураудың өз технологиялық әдістеріне байланысты турау операцияларын атқара алатынына көз жеткізілген. Және куттердің пышақ білігі тірегінің оптимальді құрылымы негізіне пышақтардың санын көбейткеннен білікке түсетін күшті мойынтірек реттеп отыратыны айтылып, ыдыс пен пышақтың орналасу орындарының бірқалыптылығы өнімнің сапасына әсер ететіні дәлелденген.

Кілт сөздер: шұжық, технология, процестер, машина, сапалы өнім.

Annotation. The article describes the necessary raw materials for the preparation of types of sausages, processing processes. It is noted that the necessary equipment and machines used in the method of chopping meat perform the functions of chopping meat, combining minced meat, syringing and heat treatment, in the process of their heat treatment, additional smoking and drying processes are included. By focusing on the principle and mechanisms of operation of the cutter - depending on the types of sausages, it is ensured that it can perform chopping operations depending on its own technological methods of chopping meat. And it is stated that the optimal structure of the cutter's knife shaft support is adjusted by the strong bearing on the shaft from increasing the number of blades to the base, and it is proved that the uniformity of the position of the bowl and knife affects the quality of the product.

Keywords: sausage, technology, processes, machine, quality products.

Әруақытта да кәсіпорындағы өңбек өнімділігінің деңгейін өзара тығыз байланыстыратын екі фактор - өндіріс технологиясы мен оны іске асыратын техникалық құрал-жабдықтар [1].

Әлем бөліктерінің халықтары шұжықтардың алуан түрлерін дайындау тәсілдерін тапқан. Шұжық дайындауға негізінен ірі қара мал және шошқа еті, аз жағдайда қой және құс еті қолданылады. Кейбір сұрыпты шұжықтарды дайындағанда жылқы, бұғы, түйе және т.б. малдардың етін пайдаланады. Ірі қара мал етінің ылғал тарту қасиеті өте жоғары болған себептен, шұжық етінің көп бөлігі осы еттен тұрады. Ал шошқа еті қоректі және жақсы қорытылады. Шұжық дайындауға пайдалынатын ет, дені сау малдан алыну керек және сапасы жоғары жас ет болуы міндет. Шұжық дайындауға блокты етті де /алдын ала дайындалған және блок түрінде аяздалған/ пайдаланады. Оны, еттің шырынын жоғалтпау үшін, жібітпей әдейі арналған машинамен ұсақтайды [2].

Пісірілген шұжық дайындау технологиясына мынадай процестер кіреді: волчокпен және куттермен етті ұсақтау, ұсақталған етті біріктіру, шприцтеу және қызумен өңдеу. Жартылай ысталған шұжықтар пісірілген шұжықтармен салыстырылғанда сақтауға және тасымалдауға төзімді. Оларды қызумен өңдеу барысында, қосымша ыстау және кептіру процестері кіреді.

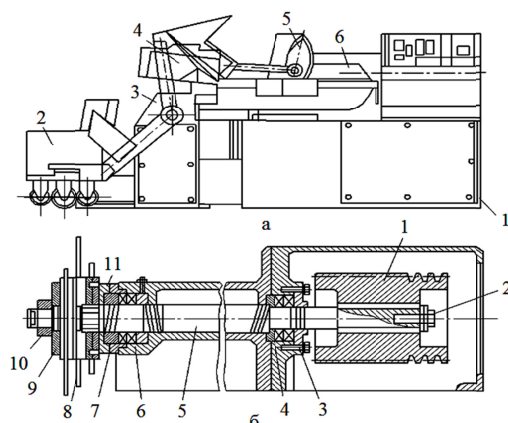
Жартылай ысталған шұжықтарды дайындау технологиялық процестері төмендегідей: ірі қара мал етін екі рет және шошқа етін бір рет ұсақтау, тартылған етті құру, шприцтеу және қызумен өңдеу. Жартылай ысталған шұжықты толтыру үшін ірі қара мал және шошқаның соқыр ішектерін, өнештерін және жасалынған қабықтарды пайдаланады. Жартылай ыстаған шұжықты дайындау және пісіру процестері, пісірілген шұжықпен салыстырғанда, төмендеу температурада жүргізіледі [3].

Шикі ысталған және пісіріліп ысталған шұжықтар түрін дайындайды. Шикі ысталған шұжықтар түрін көп уақыт сақтау үшін дайындайды. Оны шикі, ылғалдылығы аз және тұтқырлығы жақсы майлы еттен дайындайды. Шикі ысталған шұжық түрін дайындау процесі жобамен 50 тәуліктей.

Ірі қара мал және майсыздау шошқа етін тұздап болғаннан кейін, тесігінің диаметрі 2•-3 мм волчокпен тағыда ұсақтайды. Сервелат, деликатес, украин шұжықтарын дайындауда қолданылатын жартылай майлы және майлы шошқа етін тез кесетін агрегатпен, ия болмаса тесігінің диаметрі 3-4 мм волчокпен ұсақтайды. Тартылған етті құрағанда араластыру аппаратында ең бірінші ірі қара мал (3-5 мин), сосын шошқа етін, шошқаның төс етін және шел майын қосып араластырады. Осылай алынып тураған етті қалыңдығы 25 см қылып шараға жайғастырып, 3-4оС температурада бір тәулік ұстайды. Тартылған етті араластыру барысында су қоспайды.

Шұжықтың дайын болғанын, туралған еттің консистенциясына және ылғалдығына қарап анықтайды. Шикі ысталған шұжықтың ылғалдылығы 25-35%, шығымы - 55-70% [4].

Шұжық түрлерін дайындауда Л5-ФМК куттері етті турау және араластыру қажет жағдайда қабырғасына жақын орналасқан тесік арқылы айналмалы шнек етті майдалауға түсірсе, екінші шнек майдаланған фаршты қарсы қабырғаға соққылау арқылы араластыру жұмысын атқарады (1-сурет). Ал тек қана араластыру қажет жағдайда майдалануы қажет етті қабылдайтын тесік жабылады. Төменде куттердің етті қысым арқылы қабылдау жұмыс сұлбасы берілген.

Сурет 1 Л5-ФМК куттерінің сұлбасы:

а): 1 - таған, 2 - арба, 3 - тиеу механизмі, 4 - түсіргіш, 5 - тарелке, 6 - пышақ білігінің ыдысы; б): 1 - шкив; 2 - бұранда; 3 - қақпақ; 4,6 - айгөлектер; 5 - білік; 7,11 - өнімнің еркін жылжуына қатысты ішкі және сыртқы бос кеңістік; 8 - пышақтың бас жағы; 9 - сақинасы; 10 - бұранда.

Куттердің дайын фаршты арту жұмысы механизімі құрылымының бір жақ шетінде электрқозғалтқышқа жалғанған редуктор, ал екінші жағынан тарелке жетегі білігінен өтетін тиеу түтігіне жалғасқан. Артудың негізгі жұмысшы бөлігі тарелке. Жұмыс процесі басталған кезден бастап дайын фаршты арту алдында тарелке айнала бастайды, да жұлдызша қатарындағы электромагнитті жалғауыш іске қосылып арту тарелкесі төмен қозғалу арқылы дайын фаршты ыдысқа қарай артады. Тарелкенің ыдыстың ең төменгі жағына (төмен қарай қозғалған тарелке мен ыдыс түбінің арасы 1...2 мм-ден аспауы керек) қарай қозғалуын тоқтату үшін электромагнитті жалғауыш (муфта) жұмысын өшіріледі. Тарелке азықты толығымен ыдысқа артпайынша айналуын тоқтатпауы тиіс. Фарш толығымен ыдысқа артылып болғаннан кейін тарелкенің бағытын өзгерткіш (реверс) іске қосылып тарелке жоғары көтеріледі де бұрынғы қалпына келеді [5-8].

Куттердің кесу механизімі бір жағы қайралынған серіппелі пышақтан (қалыңдығы - 4мм), құрыштан жасалынған тарақтан тұрады. Мұндағы тарақтың қызметі пышақ түзінде қалған фаршты тазалау. Фарш сапасы мен пышақтың қызып кетпеуі пышақтар түзінің өткірлігі мен ыдыс қабырғасы мен пышақтар арасындағы бос кеңістіктің бірқалыптылығына байланысты. Куттер пышағы коррозияға қарсы Хмол6 по ГОСТ 9.306-85 тыстамасымен қапталынған МЕСТ-тің 14959-79 бойынша 60С2А құрыштан дайындалған. Пышақ қалыңдығы $S = 5 \pm 0,03$ мм; барлық тәжірибеде пышақтың қайралған өткір жағындағы бұрышы $d = 15^\circ 40'$.

Қуаты кіші ет өңдеу кәсіпорындар үшін шұжық түрлерін дайындауда Л5-ФКМ куттердегі пышақ сандарының аздығынан (2 пышақ) және куттер білігінің бұрыштық айналуы жылдамдығының аздығынан шұжық түрлеріне арналған фаршты сапалы майдалай алмауы мүмкін. Ары қарай анықтау негізінде куттердің паспорттағы кесу жылдамдығы $V = 65$ м/с. Куттер қозғалтқышы білігінің айналу жиілігі, м-1, [9]

$$n_{\phi} = \frac{1000 \cdot V_{\text{КЕСУ}}}{\pi \cdot D_{\Gamma}}, \quad (1)$$

мұндағы $V = 65$ м/с = $65 \times 60 = 3900$ м/мин; $p = 3,14159$; $D_{\Gamma} = 500$ мм - куттер басының сыртқы номиналды диаметрі.

Осы берілгендерден есептеу барысында

$$n_{\phi} = \frac{1000 \cdot 3900}{3,14159 \cdot 500} = 2482,8 \text{ мин}^{-1}, \quad (2)$$

Фаршты турау кезіндегі сапасын жақсарту мақсатында пышақ сандарын көбейтсек, яғни 6 немесе 8 пышақ қойылған жағдайда дайын болған фарш сапасы артады.

Куттерге 8 пышақ орнату қажет жағдайдағы өнімділік, (кг/сағ):

$$Q = \frac{V \cdot a \cdot \rho \cdot 60}{t}, \quad (3)$$

мұндағы V - ыдыстың геометриялық сиымдылығы, м³; a - шикізатту арту коэффициенті; ρ - куттердегі фарша тығыздығы, кг/м³. Фарш тығыздығын есептеу барысында электронды таразылар алынады, яғни фарш көлемі 50x100x250 (мм); t - куттерде өңделіну ұзақтығы, мин.

$$Q = \frac{0,125 \cdot 0,6 \cdot 1000 \cdot 60}{3,5} = 1286 \text{ кг/са}$$

8 пышақ орнатылғандағы кесудің айналу моменті (кг/см):

$$M_{\text{кр}} = 97400 \cdot \frac{N_{\text{КЕСУ}}}{N_{\text{КВТ}}}$$

мұндағы N - кесу қуаты, кВт; НКУТ - куттер білігінің айналу саны, мин⁻¹; НКУТ = 43,4с⁻¹ × 60 айн/мин.

$$M_{KP} = 97400 \cdot \frac{25,145}{43,4 \cdot 60} = 940,7 \text{ (кг / см)}$$

8 пышақты орнатқан кездегі куттердің етті майдалауда айналу күші (кг•с):

$$P_{\text{айн}} = \frac{2M_{KP}}{D_{\Gamma}}, \quad (4)$$

мұндағы МКР - кесудің айналу моменті, кг/см; D_Г - куттер пышақтары бастарының номиналды диаметрі, см;

Яғни куттер пышағы санын 8-ге көбейткен жағдайда пышақтың ұштарының ұзақ уақытқа дейін қайраусыз (72 сағат) жұмыс істей алатын қабілеті бар екені дәлелденді.

Машинаның етті қысым арқылы арту жұмысы мен кинематикалық сұлбасы зерделей келе, майдалау механизімі мен пышағының құрылымын, пышақ білігі тірегіннің оптимальді құрылымын анықтау арқылы пышақтардың санын көбейткеннен білікке түсетін күшті мойынтірек реттеп отыратыны және ыдыс пен пышақ ұштарының ара қашықтығы өзгермей пышақтың ұсталыну мерзімі ұзаратынын анықтадық.

Ал ет өнімдерін турау волчоктарының есептік көрсеткіштеріне келетін болсақ, өнімді бір немесе бірнеше параллель жазықтықта кесуге арналған машиналардың өнімділігі негізінен тасымалдаушы механизмдердің жұмысымен анықталады [10].

Бұралмалы білікті ет турау волчоктарының өнімділігі Π_m , (кг/с)

$$\Pi_m = mk \left[\pi (d_n^2 - d_e^2) / 4 \right] \left\{ \lambda - [(b_1 - b_2) / 2 \cos \alpha] \right\} n \rho k_1 k_2 k_3, \quad (5)$$

мұндағы m - бұралмалы біліктің келу саны; k - бұралмалы білік саны; d_n - бұралмалы біліктің сыртқы диаметрі, м; d_e - білік диаметрі, м; α - бұралмалы біліктің бұралу қалақтарының аралық қадамы, м; b_1, b_2 - ішкі радиусы бөлімдегі бұрандалы жүзінің ені және бұралмалы біліктің сыртқы радиусы, бойынша, м; n - бұралмалы біліктің орташа диаметрі бойынша көтерілу бұрышы; ρ - бұралмалы біліктің айналу жиілігі, с⁻¹; ρ - шығу каналынан сығымдалған (престелген) өнімнің шығу тығыздығы, кг/м³; k_1, k_2, k_3 - бұранда арасындағы кеңістікті толтыру, сығымдау және беру дәрежесінің азаюы коэффициенті

Үзілісті әрекеттегі бұралмалы білікті еттурағыштар өнімділігі Π_m (кг/с)

$$\Pi_m = V \rho \alpha_o / (\tau_z + \tau_n + \tau_p) \quad (6)$$

мұндағы V - еттурағыш сиымдылығы, м³; α_o - еттурағышты толтыру коэффициенті; τ_z - тиеу ұзақтығы, с; τ_p - арту ұзақтығы, с; τ_n - турау ұзақтығы, с;

$$\tau_n = 3600C / n^{\alpha z}, \quad (7)$$

мұндағы C - процесінің түріне байланысты, тәжірибелік анықталудың тұрақты коэффициенті; n - қалақтарының айналу жиілігі, с⁻¹; α - назарға турбуленттілік элементтерінің болуын ескеру коэффициенті; z - тәжірибелік анықталуда шикізатты ұнтақтаудың түрі мен жағдайына байланысты параметр. Шұжыққа қосылатын майкескіш өнімділігі [11]:

$$Q = F_0 \cdot v \cdot \rho_a \cdot \varphi = a \cdot v \cdot d \cdot n \cdot \rho_a \cdot \varphi, \text{ кг/сағ,} \quad (8)$$

мұндағы F^0 - қабылдағыштың бастапқы ауқымы, m^2 ; v - өнімнің пышақтан өту жылдамдығы, m/c ; ρ_a - өнім тығыздығы, kg/m^3 ; a ($a=0,3...0,4m$;) және b ($b=0,1...0,2m$) - қабылдағыш аузының өлшемдері, m ; d - $0,004...0,012$ м, серіппелі пышаққа берілген май ұзындығы, m ; n - $0,33...0,50$ s^{-1} , серіппелі пышақтың айналу жиілігі, s^{-1} [12].

Қорыта келе шұжық етін турау процестерінде, куттердің жұмыс жасау принципі мен механизмдеріне тоқталу арқылы - шұжық түрлеріне қарай етті майдалап тураудың өз технологиялық әдістеріне байланысты турау операцияларын атқара алатынына көз жеткіздік. Және куттердің пышақ білігі тірегінің оптимальді құрылымы негізіне пышақтардың санын көбейткеннен білікке түсетін күшті мойынтірек реттеп отырады. Онымен қоса ыдыс пен пышақ ұштарының ара қашықтығы өзгермей пышақтың ұсталыну мерзімі ұзарады және ыдыс пен пышақтың орналасу орындарының бірқалыптылығы өнімнің сапасына әсер етеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Байзакова Ж.С. Мал шаруашылығы өнімдерін өңдеу және қайта өңдеу технологиялары мен машиналары. - Алматы: «Айтұмар» баспасы, 2018 ж., - 423 бет - ISBN 978-601-241-730-2. // kazetu.kz/library.
2. Атыханов, А.Қ., Байзакова, Ж.С. Мал өнімдерін қайта өңдеу машиналары мен аппараттары : Оқулық. - Алматы: Агроуниверситет, 2009. - 328 б. - ISBN 9965-671-78-8. // <http://rmebrk.kz>.
3. Рогов И.А., Забашта Г.А., Алексахин В.А. и др. Технология и оборудования колбасного производства.-М.: Агропромиздат, 1989, -272с.
4. Атыханов А.Қ., Байзакова Ж.С. Электронды оқулық: Мал өнімдерін қайта өңдеу технологиясы машиналары мен аппараттары. Жоғары оқу орындарының ауылшаруашылық мамандықтары бойынша оқитын студенттерге арналған оқулық. Шымкент 2014 ж.
5. Атыханов А.Қ., Байзакова Ж.С. Электронды оқулық: Ет өңдеу қондырғылары мен жабдықтары. КазҰАУ, 2012 ж.
6. Машины и аппараты пищевых производств. В 2 Кн. 2: Учебн. Для вузов/ С.Т.Антипов, И.Т.Кретов, А.Н.Остриков и др./ Под ред. Акад. РАСХН В.А. Панфилова. – М.: Высш. Шк., 2001.- 699 с. и 680 с.
7. А.А. Курочкин, В.В. Лященко Технологическое оборудование для переработки продукции животноводства. - М.: Колос, 2001 - 435 с.
8. Архангельская Н.М. Курсовое и дипломное проектирование предприятий мясной промышленности. -М.: Агропромиздат, 1986.-272с.
9. Бредихин С.А., Бредихина О.В., Космодемьянский Ю.В. и др. Технологическое оборудование мясокомбинатов. - М.: Колос, 1997.- 392с.
10. Журавская Н.К. Технохимический контроль производства мяса и мясных продуктов. -М. : Колос, 1999.- 176с.
11. Журавская Н.К., Алехина Л.Т. Исследование и контроль качества мяса и мясных продуктов. -М. : Агропромиздат, 1985. -296с.
12. Корнюшко Л.М. Оборудование для производства колбасных изделий: Справочник. -М. : Колос, 1993.- 138с.

УДК 65.59.17

ШҰЖЫҚҚА АРНАЛҒАН САПАЛЫ ЕТ ӨНІМДЕРІН АЛУ ЖОЛДАРЫ

Байзакова Ж.С.,*техника ғылымдарының кандидаты, доктор PhD,***Даулетханқызы А.,***техника ғылымдарының магистрі,***Мажиева Э.М.,***техника ғылымдарының магистрі,***Каренеева Ж.А.,***техника ғылымдарының магистрі,***Оразова А.Б.,***техника ғылымдарының магистрі**Халықаралық инженерлік технологиялық университеті**Алматы, Қазақстан*

Аннотация: Мақалада мал сою технологиясы бойынша қабылданған ірі қара малды союға әзірлеу, сою және ұшасын өңдеу технологиясының өндірістік қуаты, техникалық деңгейі және талаптары қарастырылған. Және мақаланың негізгі идеясы ет өнімдері түрлерінің сапасын жоғарылату мақсатында мал сою технологиясы мен ондағы жұмыс процесін атқаратын қондырғыларына шолу жасау арқылы халықты сапалы ет өнімдері түрлерімен қамтамасыз етуге септігін тигізу.

Кілт сөздер: мал сою технологиясы, қондырғылар, сапалы ет өндіру.

Abstract: the article discusses the production capacity, technical level and requirements of the technology for the development, slaughter and processing of carcasses of cattle for slaughter adopted by the slaughter technology. And the main idea of the article is to provide the population with high-quality types of meat products through an overview of the technology of slaughtering animals and the equipment that performs the work on it in order to improve the quality of types of meat products.

Keywords: slaughtering technology, facilities, production of quality meat.

Қазақстан халқы ет және еттен алынатын өнім түрлерін тұтыну көлемі жағынан өзге ТМД елдеріне қарағанда анағұрлым жоғарыда тұрғанымен де, дамыған елдердегі адам басына жылына келетін 87 кг етке қарағанда пайдалануы төмен келеді (орташа жан басына шаққанда 44 кг) [2]. Мал сою және ұшаны өңдеу қондырғылары мен машиналары малды алғашқы сою және ұшаны алғаш өңдеу технологиялық желісінің паспорттағы өнімділігіне қарай алынады. Мал сою және ұшаны сақтау кәсіпорны цехына байланысты мал сою және ұшаны өңдеу шикізаттарының есебінде барлық сойылатын мал санын анықтау, әр малдан шығатын орташа ет, сүйектің шамасы тірі салмағымен алынады.

Мал сою және ұшаны өңдеу цехының қуаты - қондырғылар мен шығаратын өнім түрлеріне қарай алынады. Егер үзіліссіз әрекеттегі жұмыс атқаратын орындар болса, ондағы қондырғыларды анықтау [3]:

$$N = \frac{A}{QT}, \quad (1)$$

Ал үзілісті әрекеттегі қондырғылар үшін:

$$N = \frac{A}{Q_1 K}, \quad (2)$$

мұндағы N - қондырғы саны; A - бір ауысымдағы шикізат мөлшері, кг; Q - қондырғының сағаттық өнімділігі, кг; T - ауысым ұзақтығы, сағ; Q_1 - машинаға бір мезгілде арту өнімділігі, кг; K - ауысымдағы цикл саны ($K = T/t$); t - цикл ұзақтығы. Қондырғылар өнімділігі каталог немесе машина паспортына қарай алынады. Желінің өткізу қабілеті желідегі ілгіш жолы бар конвейердің жылжу жылдамдығына байланысты:

$$v = \frac{AR}{60T}, \quad (3)$$

мұндағы v - шынжырлы конвейердің жылжу жылдамдығы, м/мин; A - цех өнімділігі, бас/ауысымда; R - конвейердегі жұмыс саусақтарының ара қашықтығы, м (ірі малдар үшін 1,8 м.).

Конвейер желісінің ұзындығын анықтау:

$$L = v \cdot t, \quad (4)$$

мұндағы L - конвейер ұзындығы, м; t - операция ұзақтығы, мин.

Конвейер бойындағы қызметкерлердің жұмыс істеу орнын анықтауда төмендегі формуланы қолдануға болады.:

$$L_o = t_o v \cdot 1,2, \quad (5)$$

мұндағы L_o - жұмыс орнының ұзындығы, м; t_o - өндірістік операцияны орындауға қажет уақыт, мин; 1,2 - тәжірибелік шарттарды ескерудегі түзету коэффициенті. Конвейерсіз жұмыс жағдайында жұмыс істеу орындары ірі малдар үшін орташа 2 м. Мұнда жұмыс істеу орнының ұзындығы жасалынатын операцияларға байланысты ескеріледі.

Мұнда барлық сойылатын мал санын анықтауда әр малдан шығатын орташа ет, сүйек, қосымша өнімдері шамасы тірі салмағымен алынады. Ал ұша массасын анықтау (M_y , кг):

$$M_y = M_m \cdot Z / 100, \quad (6)$$

мұндағы M_m - тірі салмағы, кг; Z - тірі салмағына қатысты шығымы, %.

Ал кәсіпорын қуаттылығына байланысты ауысымына қажетті сойылатын мал басы саны:

$$A = Q / M_y, \quad (7)$$

мұндағы A - мал саны, бас, Q - сойылатын мал басына қатысты ауысымына ет өндіру кәсіпорны қуаты, кг/ауысым [10].

Мал сою және ұшасын өңдеу жұмыстарында ұша массасын анықтау керек.

Ұша массасын (M_y , кг) анықтау есебінің формуласы:

$$M_y = M_m \cdot Z / 100, \quad (8)$$

мұндағы M_m - тірі салмағы, кг;
 Z - тірі салмағына қатысты шығымы, %

$$M_y = 500 \cdot 65 / 100 = 325 \text{ кг},$$

Сменасына қажетті сойылатын мал басы саны есебі формуласы (A , бас):

$$A = Q / M_y, \quad (9)$$

мұндағы Q - сойылатын мал басына қатысты сменасына ет өндіру кәсіпорны қуаты, кг/смена.

$$A = 3240 / 325 = 9,96 = 10 \text{ бас},$$

$$M_y = 500 \cdot 10 \cdot 65 / 100 = 3250 \text{ кг}$$

Ішек, май, азықтық және техникалық өнімдер, теріні консервілеу, мал қанын, қылшығын, жүнін өңдеу, сол сияқты мұздатқыштар шикізаттарына қатысты есептер, өңделінетін цехтарда сменасына келіп түсетін шикізаттарға байланысты алынады.

Бір мал басына (M_o , кг) қатысты шикізат саны келесі формула арқылы анықталынады:

$$M_{\sigma} = 500 \cdot Z / 100. \quad (10)$$

$$M_{\sigma} = 500 \cdot 33 / 100 = 165 \text{ кг.}$$

Цехқа сменасына келіп түсетін шикізат (Мш, кг), мына формула арқылы анықталынады:

$$M_{u} = A \cdot M_{m} \cdot Z / 100. \quad (11)$$

$$M_{u} = 10 \cdot 500 \cdot 33 / 100 = 1650 \text{ кг.}$$

Мал сою және ұшаларын алғаш өндеуден өткізу орындарының жұмыстары бірінен кейін бірі жалғасып жататын қондырғылар тізбегінен құралуы тиіс.

Ет өндіру орындарында қабылданған ірі қара малды союға әзірлеу үшін алғашында сұрыпталынып тексеруден өткізілгеннен кейін таразыға тартылып, жасына, жынысына байланысты арнайы тынықтыру алаңдарына орналастырылады. Тынығу кезінде азық беру мерзімі тоқтатылып, тек суарылады (суару 2 сағат қалғанда тоқтатылады). Ірі қараны тынықтыру мерзімі - 24 сағат, бұзаулар - 6 сағатқа дейін [1].

Одан әрі қарай малды союдың технологиялық әдістерінде келесі жұмыстар жүргізіледі: ветеринарлық-санитарлық бақылаудан өткен ірі қара мал есеңгіретіледі де бірден қанын ағызу процесі, терісін сыпыру, іш құрылысынан ажырату, ұшаны құрғақ және ылғалды тазалау, ұшаны төртке бөлу, ветеринарлық сараптаудан өткізу, таңбалау, ұшаны жетілдіру камераларында ұстау және мұздатқышқа қарай жіберу. Ет және ет өнімдерінің санитарлық жай-күйі - ұшаның бактериялық ластану дәрежесімен анықталынады. Яғни, ластану дәрежесі неғұрлым төмен болса, соғұрлым жоғары сапалы ет өнімдері өндіріледі.

Әдебиеттер тізімі

1. Байзакова Ж.С. Мал шаруашылығы өнімдерін өндеу және қайта өндеу технологиялары мен машиналары. - Алматы: «Айтұмар» баспасы, 2018 ж., - 423. kazetu_library
2. Әмірханов Қ. Ж. Мал шаруашылығы өнімдерін өндеу технологиясы. Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті. Оқулық. Семей – 2009.
3. Оборудование для убоя и первичной переработки скота: кат. – М.: ФГБНУ «Росинформагротех», 2011. - 148 с
4. Бакалаврская работа по направлению подготовки 19.03.03 Продукты питания животного происхождения. Метод. указ. /Новосиб. гос. аграр. ун-т. Биол.-технолог. фак.; сост.: С.Л. Гаптар; О.В. Рявкин; О.Н. Сороколетов – Новосибирск: изд-во НГАУ, 2015.- 108 с.
5. Байзакова Ж.С., Атыханов А.К., Баймаханов К., Тенлибаева А.С. Мал өнімдерін қайта өндеу технологиясы машиналары мен аппараттары. Жоғары оқу орындарының ауылшаруашылық мамандықтары бойынша оқитын студенттерге арналған оқулық. Шымкент 2014 ж.

УДК 68.43.29

**МОДУЛЬДІ-КОНТЕЙНЕРЛІ ҚОНДЫРҒЫДА ДӘН КЕПТІРУ ТЕОРИЯСЫ
ЖӘНЕ ТЕХНОЛОГИЯСЫ****Байзакова Ж.С.,***техника ғылымдарының кандидаты, доктор PhD,***Қасым Ернұр,***7M07101- «Технологиялық машиналар мен жабдықтар» БББ-ның магистранты**Халықаралық инженерлік технологиялық университеті**Алматы, Қазақстан*

Аннотация. Мақалада мәселелерді шешу кезінде қазіргі кезеңде ауыл шаруашылығы шикізаты мен тамақ өнімдерін өңдеуге, сонымен қатар өнімдерді өңдеу әдістерін енгізу бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу қажеттігіне ерекше көңіл бөлінуде, ол шикізаттың шығынын азайтуға, сонымен қатар технологиялық жабдықтың құрастыру ерекшеліктерін тиімді жүзеге асыруға мүмкіндік беретіні айтылады. Кептіру технологиясы кептіру тәсілдерінің жаңа технологиялары зерттелуде, дәнкептіргіштердің жаңа конструкцияларын құру, қолданыстағы шахталық дәнкептіргіштерді пайдалану тиімділігін арттыру және басқа да іс-шаралар арқылы үнемі жетілдіріліп отыратындығы айтылған. Ұсынылып отырған модульді-контейнерлі қондырғы – кішігірім және орта шаруашылықтар үшін астықты сақтау және ұқсатудың технологиялық жабдықталуына қарай экономикалық жағынан тиімді және астық массасының сапасын және көлемін сақтай алтыны айтылады.

Кілт сөздер: дәнді дақыл, кептіру теориясы, модульді-контейнерлі қойма.

Annotation. The article notes that at the present stage, when solving problems, special attention is paid to the processing of agricultural raw materials and food products, as well as the need to conduct research work on the introduction of methods of processing products, which will reduce the consumption of raw materials, as well as effectively implement the features of the assembly of technological equipment. Drying technology it is noted that new technologies of drying methods are being studied, constantly improved through the creation of new designs of grain cutters, improving the efficiency of using existing mine grain cutters and other activities. The proposed modular container plant is economically profitable and preserves the quality and volume of grain mass, depending on the technological equipment of grain storage and processing for small and medium-sized farms.

Keywords: grain crop, drying theory, modular-container storage.

Өнім сақтау саласында күрделі міндеттерді орындау, оны жүзеге асыру қазіргі ғылыми-зерттеу жұмыстарында жүзеге асырылуда. Негізінен дән сақтауға арналған модульді-контейнерлі қойманың тиімді параметрлерін анықтау мен сақтау кезіндегі дән ылғалдылығын, қажет температура шамасын анықтау эксперименттік зерттеулер арқылы жүргізіледі. Эксперименттік жұмыста: ауытқуы 0,1г аспайтын лабораториялық таразы, лабораториялық тақтай, тілгі, сүңгі жиынтығы, МСТ 214 сәйкес диаметрі 0,5; 1,0; 1,5; 3,0 және 6,0 мм болатын торлы матадан жасалған лабораториялық елек жиынтығы, дән ылғалдылығын өлшеуші Wile - 65 (Финляндия) – өлшеу диапазоны 8...35%, СЭШ-3М маркалы электр кіптіргіш шкафы, метал бюксы, асуға арналған чашка, күрекше, шпатель, пинцеттер, 150°C дейінгі шкаламен өлшейтін техникалық термометр, дән температура-сының қызуын өлшеуге арналған ағаш жәшік және т.б. зертханалық құралдар қолданылған.

Ал қорытынды деректер математикалық статистика және компьютерлік тәсілдерді қолдану арқылы жүргізілді.

Жобаның мақсаты бойынша модульді-контейнерлі технологиямен қоймада дән сақтауға тиімді ылғалдылықты анықтау ҚазАШМЭФЗИ-ның зертханасында электр кептіру шкафы СЭШ-3М және зертханалық электронды таразы Micro Weighing Scale MW-II қолданылды.

Зертханалық электронды таразы Micro Weighing Scale MW-II арқылы зерттеу жұмысына қажетті ылғалды дән салмағы кептіруге дейін өлшенді. Кептіру процесінен кейін ыдыстағы құрғақ дән салмағы өлшеніп, есептеу жолымен буланған су салмағы анықталды. Ыдыс салмағы мен құрғақ дән салмағының айырмашылығы анықталған соң дән ылғалдылығы зерттеу нәтижесінде кесте түрінде көрсетілді. Micro Weighing Scale MW-II электронды таразыны қолданып эксперимент жасалды.

Жобаның орындау нәтижесінде бидай дәнінің ылғалдылығы есептеліп, контейнерлі қоймада дән сақтудың тиімді ылғалдылық шамасының көрсеткіштері 13-14% құрайтыны анықталды. Анықталған ылғалдылық көрсеткіші дән сақтауға қолайлы шама болып табылады.

Кептіру үрдісін оқы барысында жылу өткізу немесе жылу алмасуды қарастырамыз. Жылу алмасу немесе жылу өткізу теориясы жылудың кеңістікте температураның бірқалыпты болмай тарқалу үрдісін оқытады. Жылу алмасудың басты үш түрі болады: жылу өткізгіш, конвекция және жылу шағылысу.

Жылу өткізгіштік - бұл бір біріне жақындаған денелердің немесе дененің бір бөлігінің әр түрлі температура молекулаларының жылуы және құрылымдық бөліктерқозғалысы мен энергия алмасуы (молекулалар, атомдар, еркін электродтар).

Конвекция - кеңістіктегі тең емес қызған аймақта ауысу жолымен жүргізіледі және де жылу өткізу сол аймақтың өткізуімен үздіксіз байланысты.

Жылу шағылысу - бір денеден екінші денеге электромагнитті толқын арқылы энергия өткізуі. Көбінде барлық жылу өткізу жолдары бірге жүргізіледі, мысалы: конвекция әрқашан жылу өткізгіш, сондықтан әр түрлі температурасы бар бөлшектердің жақсындасуы әбден мүмкін.

Біріккен жылу өткізгіш конвекциясы мен жылу өткізгіштік үрдісі конвективті жылу алмасу деп аталады. Конвективті жылу алмасуда сирек кездесетін жағдай жылу беру -қатты қабырға мен жылжыған заттың арасындағы конвективті жылу алмасу. Жылу беру жылу суәлесіне ауысуы мүмкін. Бұл жағдайда жылу алмасу бір уақытта жылу өткізгіштік, конвекциялық және жылу шағылысумен жүршізіледі [6].

Жылу алмасу үрдісі зат алмасу - массаалмасуға, көп жағдайда заттар концентрациясын теңестірген кезде көшіріледі.

Жылудағы масса алмасу деп - жылу алмасу мен салмақ алмасудың бірігіп өту үрдісін айтады. Жылу өткізу денелердің микробөліктерінің жылу қозғалысы мен анықталады. Жылу өткізгіш құбылысының таза түрі қатты денелерде көрінеді, ал жылжымайтын газдар мен сұйықтықтарда конвективті тоқтардың пайда болмаған жағдайында болады. Жылу өткізгіштің жылу беруі денелердің әр түрлі температурасына байланысты.

Жылуды жылу өткізгішпен берілуі денелердің әр түрлі температурасына байланысты. Берілген уақыт кездегі барлық нүктелердегі мәндерінің біріккені температуралық ағын деп аталады.

Жалпы жағдайда температуралық ағынның теңдеуі (1) формула арқылы анықталынады:

$$t = f(x, y, z, \tau), \quad (1)$$

мұндағы: t - дененің темперасы; x, y, z - нүкте координаттары; τ - уақыт.

Мұндай температуралық ағын тұрақты емес деп аталады және жылу өткізгіштің орнатылмаған режиміне жауап береді. Егер дене температурасы уақыт ағынымен өзгермесе, онда температуралық ағын тұрақты деп аталады.

Онда анықтаймыз (2) формула бойынша [7]:

$$t = f(x, y, z, \tau) \frac{\partial t}{\partial \tau} = 0, \quad (2)$$

Температура функциясы бір, екі және үш координатты болады. Температуралық ағын да осыған байланысты бір, екі және үш өлшеулі болады.

Уақыт бойынша кептіру процесінің жүруі. Кептіру процесінің жүру уақытына толық сипаттама беру үшін үш қисық сызықпен анықтаймыз:

1) Абсолюттік ылғалдылық (дәннің құрғақ зат салмағы, w^c) және кептіру процесінің ұзақтығы (τ) арасындағы тәуелділікті көрсететін өрнек $w^c = \int(\tau)$.

2) Дән ылғалдылығы (w^c) мен кептіру жылдамдығы ($\frac{dw^c}{d\tau}$) арасындағы тәуелділікті көрсететін өрнек $\left(\frac{dw^c}{d\tau}\right) = \int(w^c)$.

3) Кептіру процесінде температура (θ) мен дән ылғалдылығы (w^c) арасындағы тәуелділікті көрсететін өрнек $\theta = \int(w^c)$.

Қисық сызықтарға талдау нәтижесінде кептіру процесін көрсететін үш кезеңге бөлеміз: қызу (а), кептірудің тұрақты жылдамдығы (b) және кептіру жылдамдығының кемуі (с).

Уақыт бойынша кептіру процесі жүруінің үш кезеңдеріне қысқаша тоқталып кетейік.

1) Қызу кезеңі.

Қызу кезеңі - дәннің температурасының артуымен, дән сыртындағы ылғалдың қоршаған ортаға булануы және жеке дәннің ішкі қабатынан оның сыртына ылғалдың бір уақытта ауысуымен сипатталады.

Қызу кезеңінің соңында дән буланатын сұйықтықтың температурасына («ылғалды» термометр температурасы) t_m , ал кептіру жылдамдығы максималды мәнге жетеді.

2) Жылдамдықтың тұрақты кезеңі.

Кептірудің тұрақты жылдамдығы кезеңі (b) - келтірілген жылу ылғалдың булануына жұмсалатындығымен сипатталады, сондықтан дән қызбайды. Дән қабатындағы температура бұл кезеңдегі уақытта тұрақты болып тұрады және буланатын сұйықтықтың температурасына тең болады. Кептіру жылдамдығы, ылғалдың туындысы болатын және кептірудің әрбір нүктесінде анықталатын $w^c = \int(\tau)$ қисық сызығына жанама көлбеу бұрышының тангенсі, максималды мәнге ие болады және осы кезеңде тұрақты болады.

Осы кезеңнің соңында дән бетіндегі ылғалдың концентрациясын ұстап тұруға қажет ішкі қабаттан келетін ылғал мөлшері жеткіліксіз.

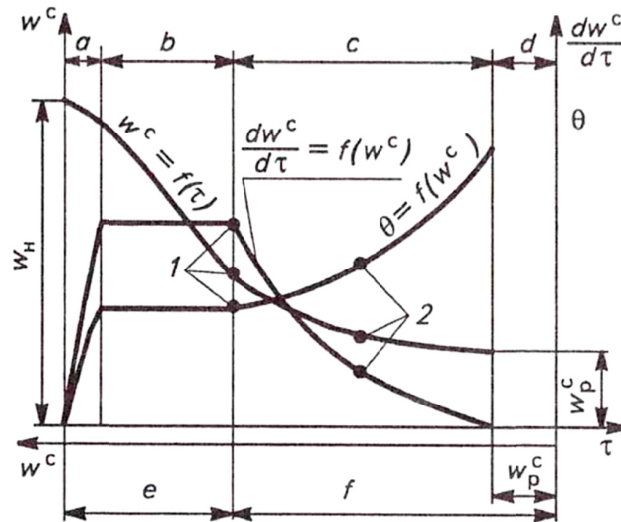
Бұл момент 1- суретінде келтірілген (1) кептірудің қисық бүгілме, «бірінші қысылшаң нүкте» деп аталатын нүктесіне сәйкес келеді. Дәнді кептіру теориясы мен технологиясы процесінің графикалық көрінісі.

3) Кептіру жылдамдығының азаю кезеңі.

Бұл кезең буланудың бастапқы жиілігінің қарқындылығын ұстап тұруға қажет және ішкі қабаттан келетін ылғал мөлшері арасындағы шаманың сәйкес келмеуімен сипатталады. Нәтижесінде кептіру жылдамдығы кемиді, ал тереңдіктегі жекеленген дәнектердің булану аймағының ауысуы салдарынан дән температурасы жоғарлайды.

Бұл кезең екінші қысылшаң (критические точки) нүктемен (2) және екі аумаққа бөлінеді. Сол жақта – бастапқы дән ылғалдылығының физикалық-механикалық байланысының

жойылуы шарты болады дейміз. Ал оң жақта – тепе-теңдік ылғалдылығына (w_p^c) жету үшін – ылғалдың адсорбциялық байланысын жоюды айтамыз.

a – қызу кезеңі; b h кептірудің тұрақты жылдамдығы кезеңі; c – кептіру жылдамдығының азаю кезеңі; d - тепе-теңдік жағдайы аймағы; e- ылғалды жағдай аймағы; f - гигроскопиялық жағдай аймағы; 1, 2 - бірінші және екінші қысылшан нүктелер.

Сурет 1. Дәнді кептіру процесінің графикалық көрінісі

Осы кезеңнің соңында дән температурасы қоршаған орта температурасымен (кептіру агенті) теңеседі, ал ылғал мен кептіру жылдамдығы қисық сызықтары асимптоталы (шектем) жақындайды:

- бірінші – тепе-теңдік ылғалдылығына w_p^c ;
- екіншісі – нөлге.

Тепе-теңдік ылғалдылығы жағдайында кептіру тоқтайды, яғни кептіру жылдамдығы нөлге тең болады. Көп машиналарда төлқұжаттағы көрсетілген өнімділік шамасы дәнді бастапқы тазалаудан 90% өткізуге және ылғалдылығы 20% алынған. Осы жерден коэффициент κ_{II} мына өрнек бойынша анықталынады:

$$\kappa_{II} = 1 - 0,03(W_H - 20) - 0,02(\beta_H - 10). \quad (3)$$

Астық кептіргіштерінің қажеттілік өнімділігін келесі өрнек бойынша да есептеуге болады:

$$Q_{кеп} = \frac{\kappa_3 \cdot G_{m \cdot \max} (1 - 0,01\kappa_1)}{t_c \cdot \kappa_{ке} \cdot \kappa_c \cdot \kappa_w}, \quad (4)$$

мұндағы $Q_{кеп}$ - кептіргіштердің қажетті өнімділігі, т/сағ;

κ_3 - кептірілу астығының ылғалдылығы 30%-дан көп және машина жұмысы кезіндегі әртүрлі себептермен тоқтап қалуы мүмкіндігіне байланысты қор коэффициенті ($\kappa_3 = 1,1 \dots 1,2$);

κ_1 - кептіру алдындағы алғашқы тазалау машинасынан өткен кездегі қоқыстардың бөлінуі мен ылғалдылықтың төмендеуінің қосынды шамасы, % (есептеу кезінде алып тасталынған қоқыстар шамасын 5...6%, кептіруге дейінгі тазалау кезіндегі шығатын ылғалдылық шамасы 3...5%, қосынды мәні $\kappa_1 = 8...11\%$);

t - кептіргіштің жұмыс уақытының есептелуі, сағ (жобалау кезінде жұмыс уақыты орташа $t_c = 20$ сағат деп алынады);

k_{kc} - әртүрлі дәнді дақылдарды кептіру кезіндегі кептіргіштер өнімділігінің өзгеру коэффициенті ($k_{kc} = 1$);

k_c - дәнді дақылдарды қажеттілігіне қарай кептіру өнімділігінің өзгеру коэффициенті (дәнді дақылдарды тауарлық және құрама азықтыққа кептіру коэффициенті $k_c = 1$, ал дәнді дақылдардың тауарлық және құрама азықтық тұқымдықтарына керек жағдайда кептіргіштердің өнімділіктері төлқұжатта көрсетілген жағдайда $k_c = 0,5$; СКВС -6 кептіргіші үшін $k_c = 1$ мәні алынады);

k_w - дән құрамындағы ылғалдылықты төмендету жағдайына байланысты машина өнімділігінің өзгеруі коэффициенті ($k_w = 0,65$).

Кептіру алдындағы астықты қабылдау шанағы мен қарқынды желдету шанағының сиымдылықтарының қосындысы тәуліктік астық қабылдау агрегаттары жұмысынан $0,5G_{\text{тәу. max}}$ шамасында артық болуы керек. Егер машинаның жұмыс істеуіне қандай да бір кедергілер кездескен жағдайда (машинаның сынуы, электр жүйесінің бұзылуы немесе берілмеуі), астық орып жатқан комбайндар да жұмысын машина іске қосылмайынша тоқтатып тастауы тиіс.

Әдебиеттер тізімі

1. Қалиасқаров М.Қ. Байзакова Ж.С., Бекбосынов С.Б. Өсімдік шаруашылығы өнімдерін өңдеу және қайта өңдеу технологиялары мен машиналары. Алматы: «Айтұмар» баспасы, 2018 ж., - 312 бет.
2. Күрішбаев А.К. Қазақстан Республикасындағы астық өндірісінің жай-күйі және проблемалары //Жаршы.- 2003.- №11.- С. 3-6.
3. Н.Н. Қуанышева., Ж.К. Сапарова. «Қазақстан Республикасында астық нарығын дамыту мәселелері»/Жаршы №9, 2009 ж.
4. Малин Н.И. Энергосберегающая сушка зерна.–М.: КолосС, 2004. –18 с.
5. Вобликов Е.М., Буханцев В.А., Маратов Б.К. Послеуборочная обработка и хранение зерна.- Ростов-на-Дону, изд. «Март», 2001.- 350 с.
6. Избасаров Д.С. Сушка пищевых растительных материалов. Алматы, 1999. – 247 с.
7. Резчиков В.А.,Налеев О.Н.,Савченко С.В. Технология зерносушения. – Алма-Аты: Изд-во Алматинского технологического университета, 2000 – 363с.
8. Рахимбеков Т.С. «Казахстанский рынок зерна и продуктов его переработки» II «Агроинформ» К4 //2010 г.
9. Малин Н.И. Энергосберегающая сушка зерна.–М.: КолосС, 2004. –28 с.
10. Интернет <http://www.kishinev.info/climate/>
11. Жаданов Н., Құдайбергенов Н.Б. Еңбек қорғау. – Астана: Фолиант, 2009. – 216 с.
12. Әбдіров А. Қауіпсіздік техникасы. – Астана: Фолиант, 2007. – 216с.
13. http://beiceuovash.ucoz.ru/publ/asty_t_ymdastar/1-1-0-44.

**«Қазақстан халқының мәдени құндылықтары:
әлемдік тәжірибе мен заманауи үрдістер контекстінде сақтау және дамыту»
атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның
РЕЗОЛЮЦИЯСЫ**

2023 жылғы 29 қарашада Халықаралық инженерлік-технологиялық университетінде «Қазақстан халқының мәдени құндылықтары: әлемдік тәжірибе мен заманауи үрдістер контекстінде сақтау және дамыту» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция өтті. Конференцияны МИТУ әлеуметтік-гуманитарлық пәндер және әлем тілдері кафедрасы ұйымдастырды. Конференция офлайн, онлайн форматында өтті. Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияны Халықаралық инженерлік-технологиялық университетінің ректоры Сәрсенбекова Гүлнар Әлібекқызы құттықтау сөзімен ашты. Пленарлық отырыста келесі баяндамашылар сөз сөйледі: Толамисов Амангелді Ғабдылкәрімұлы, Қазақстан Республикасы Парламентінің Сенат депутаты; Жақып Бауыржан Өміржанұлы, Қазақстан Жазушылар Одағы басқарма төрағасының орынбасары, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі; Джаманбалаева Шолпан Ерболовна, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті Философия, саясаттану және дінтану институты бас директорының ғылыми жұмыстар жөніндегі орынбасары, социология ғылымдарының докторы, профессор; Мейрбаев Бекжан Берикбаевич, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті философия және саясаттану факультетінің деканы, философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор; Габитов Турсун Хафизович, философия ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры; Палтөре Бқтияр Молдатөреұлы, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университетінің Ғылым және инновация департаментінің директоры, PhD; Құранбек Әсет Абайұлы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті «Философия» кафедрасының меңгерушісі, философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор; Кусбеков Думан Карибекович, Л.Н. Гумилев атындағы Евразия ұлттық университеті әлеуметтік ғылымдар факультеті, «Философия» кафедрасының меңгерушісі м.а., философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор; Халикова Рахбар Эргашевна, Ташкент мемлекеттік техникалық университетінің кафедра меңгерушісі, тарих ғылымдарының докторы, профессор; Калиниченко Элина Борисовна, Н.И. Вавилов атындағы Саратов мемлекеттік генетика, биотехнология және инженерия университетінің шет тілдер және сөйлеу мәдениеті кафедрасының меңгерушісі, социология ғылымдарының кандидаты, доцент; Конкаева Ляззат Оразгерейқызы, МИТУ 1 курс студенті; Prof.Dr. Mustafa GÖKÇE, Мугла Ситки Косман университеті, Түркия.

Конференция барысында іс-шаралар ұйымдастырылды. Халықаралық инженерлік-технологиялық университеті студенттерінің ашық алаңы. Семинар «Ұлттық құндылықтардың жастар мәдениетіндегі алатын орны»; Авторлық семинар Атуби Икемефуна Огбонна «Дүние жүзі халықтарының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары»; Авторлық семинар Тодд Эвермон «Менің мамандығым-менің болашағым». Сонымен қатар, үш секция жұмыс жасады: 1 секция. Әділетті Қазақстан мен адал азамат – Қазақстан халқының ең басты құндылығы. 2 секция. Қазақстан халқының тілін зерттеу, дамыту және сақтау – әділетті қоғам құру факторларының бірі. 3 секция. Сындалы диалог мәдениеті – әлемдік тәжірибе және қазіргі заманғы үрдіс.

Конференцияға Алматы, Астана, Қарағанды, Шымкент, Петропавл, Атырау қалаларының жетекші жоғары оқу орындарының ғалым-оқытушыларынан, PhD, магистрант, студенттерінен, сонымен қатар, Алматы, Шымкент, Астана қалалары, Жамбыл облысының мұғалімдері, лицей, колледж, мектеп оқушыларынан 142 ғылыми баяндамалар келіп түсті. Тыңдалған және талқыланған баяндамалар мен хабарламалардың тақырыптары қатысушылардың үлкен қызығушылығын тудырды, конференция барысында студенттердің өмірінің түрлі салаларындағы проблемалары қарастырылды, әр адамның бойына патриоттық, үнемшілдік, жауапкершілік, әділдік, әділеттілік сезімдерін дамыту мақсатында сындарлы диалог ұйымдастырылды.

Пленарлық, секциялық отырыстар мен МІТУ студенттерінің ашық алаңдарының нәтижелері бойынша конференция ұсынады:

- «Әділетті Қазақстан және Адал азамат» тұжырымдамасын зерттеудің басым бағыттары ретінде қарастыру;
- жастардың әлеуметтік мәселелерін зерттеуде жақын және алыс шетелдердің жетекші жоғары оқу орындарымен тығыз ынтымақтастықты жүзеге асыру;
- инженерлік-технологиялық, әлеуметтік және гуманитарлық салалардағы оқытушылар, ғалымдар, тәлімгерлер арасындағы сындарлы диалогты нығайту;
- Қазақстан халқының мәдени құндылықтарын дамытуда, жастарды толеранттылыққа, сыйластық пен жауапкершілікке тәрбиелеу;
- білім алушы жастардың бойына ел тарихына деген сүйіспеншілікті, мемлекеттік және ана тілін білуге құштарлықты, отбасылық құндылықтарды сақтау қажеттілігін түсінуді қалыптастыруда жаңа технологиялар мен әлемдік тәжірибені пайдалану.

Қатысушылар «Қазақстан халқының мәдени құндылықтары: әлемдік тәжірибе және қазіргі заманғы үрдістер контекстінде сақтау және дамыту» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның жоғары деңгейде ұйымдастырылғанын және өткізілгенін атап өтіп, ұйымдастыру комитетіне зор денсаулық тілейді және Отанымыз үшін ұлттың жаңа сапасын қалыптастырудағы сындарлы диалог жалғасады деген сенім білдіреді.

РЕЗОЛЮЦИЯ

Международной научно-практической конференции «Культурные ценности народа Казахстана: сохранение и развитие в контексте мировой практики и современных тенденций»

29 ноября 2023 года в Международном инженерно-технологическом университете состоялась Международная научно-практическая конференция «Культурные ценности народа Казахстана: сохранение и развитие в контексте мировой практики и современных тенденций». Организатором конференции выступила кафедра «Социально-гуманитарные дисциплины и мировые языки» МИТУ. Конференция была проведена в формате: офлайн, онлайн.

С приветственным словом Международную научно-практическую конференцию открыла ректор Международного инженерно-технологического университета Сарсенбекова Гильнар Алибековна.

На пленарном заседании выступили: депутат Сената Парламента Республики Казахстан Толамисов А.Ф.; известные ученые Казахстана, Узбекистана, России и Турции: заместитель председателя Правления Союза писателей Республики Казахстан, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент АН РК д.ф.н., профессор Жақып Б.Ө.; заместитель генерального директора по научной работе Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, д.с.н., профессор Джаманбалаева Ш.Е.; декан Факультета философии и политологии КазНУ имени аль-Фараби, кандидат философских наук, ассоциированный профессор Мейрбаев Б.Б.; доктор философских наук, профессор КазНУ им.аль-Фараби Габитов Т.Х.; директор Департамента науки и инновации Египетского университета исламской культуры Нур-Мубарак, PhD Палтөре Ықтияр Молдатөреұлы; заведующий кафедрой «Философия» КазНУ имени аль-Фараби, кандидат философских наук, ассоциированный профессор Құранбек Әсет Абайұлы; и.о. заведующего кафедрой «Философия», кандидат философских наук, ассоциированный профессор ЕНУ имени Л.Н. Гумилева Кусбеков Д.К.; заведующая кафедрой Ташкентского государственного технического университета, доктор исторических наук, профессор Халикова Р.Э.; заведующая кафедрой иностранных языков и культуры речи ФГБОУ ВО «Саратовский государственный университет генетики, биотехнологии и

инженерии имени Н.И. Вавилова», кандидат социологических наук, доцент Калиниченко Э.Б.; доктор, профессор Mustafa GÖKÇE, Мугла Ситки Косман университета (Турция).

Для участия в конференции поступило 152 заявки ученых-преподавателей университетов, ученых-исследователей, докторов, кандидатов наук, PhD, магистрантов, студентов ведущих вузов гг. Алматы, Астаны, Караганды, Шымкента, Петропавловска, Атырау, учителей, учащихся колледжей, лицеев, школ гг. Алматы, Шымкента, Астаны, Жамбылской области.

Работа конференции была организована в 3 секциях:

Секция 1. Справедливый Казахстан и «Адал азамат» – основополагающие ценности народа Казахстана.

Секция 2. Изучение, развитие и сохранение языков народа Казахстана как один из факторов построения справедливого общества.

Секция 3. Культура конструктивного диалога – мировая практика и современные тенденции.

В ходе работы конференции рассмотрены и обсуждены проблемы сохранения традиционных национальных ценностей казахского народа, развития казахского языка, вопросы билингвизма и полилингвизма в контексте мировой практики и современных тенденций, конструктивного диалога в условиях современного глобального мира.

Научные доклады участников конференции вызвали широкий интерес, активное обсуждение и обмен мнениями.

Обсуждение заявленной проблематики участниками конференции способствовало развитию патриотизма, ответственности, справедливости, критического отношения к происходящим явлениям в общественной, духовно-нравственной и культурной жизни казахстанского общества.

В рамках конференции были организованы и проведены следующие мероприятия:

- Открытая площадка студентов МИТУ – Семинар «Место и роль традиционных национальных ценностей в воспитании молодежи»;
- Авторский семинар Атуби Икемефуна Огбонна «Традиции и обычаи народов мира»;
- Авторский семинар Тодда Эвермона «Моя профессия – мое будущее».

По итогам работы пленарного и секционных заседаний Международная научно-практическая конференция «Культурные ценности народа Казахстана: сохранение и развитие в контексте мировой практики и современных тенденций» **рекомендует**:

- считать приоритетными направлениями научных исследований концепцию «Справедливый Казахстан и «Адал азамат»;
- осуществлять тесное сотрудничество с ведущими вузами ближнего и дальнего зарубежья в изучении общественно-политических, социально-гуманитарных, лингвистических, культурологических проблем в контексте современных реалий и тенденций;
- укреплять конструктивный диалог ученых-исследователей, преподавателей и педагогов инженерно-технологического и социально-гуманитарного профиля;
- способствовать сохранению этнокультурного наследия и развитию национальных ценностей народа Казахстана, воспитанию у молодежи патриотизма, гражданственности, толерантности и уважения;
- использовать новые технологии и мировые практики в воспитании у обучающейся молодежи любви к истории страны, стремления к знанию государственного и родного языков, понимания необходимости сохранения мира и согласия для процветания Казахстана.

Участники отмечают высокий уровень организации и проведения Международной научно-практической конференции «Культурные ценности народа Казахстана: сохранение и развитие в контексте мировой практики и современных тенденций», желают Оргкомитету творческих успехов и доброго здоровья, выражают уверенность в необходимости продолжения научного поиска и конструктивного диалога в обсуждении актуальных проблем построения в Республике Казахстан справедливого общества.

МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT

<i>Сәрсенбекова Г. Ә.</i> Құттықтау сөз	3
<i>Толамисов А. Ғ.</i> Адал да, еңбексүйгіш әрі жауапты азамат – әділетті қазақстанның мызғымас іргетасы	5
<i>Жақып Б.Ө.</i> Қазіргі қазақ әдебиетінің даму тенденциялары мен бағыттары	7
<i>Джаманбалаев Ш.Е.</i> Ценностное содержание справедливости в общественном сознании казахстанцев	9
<i>Мейрбаев Б.Б.</i> Әлеуметтік-гуманитарлық пәндердің заманауи жастардың мәдени құндылықтарын қалыптастырудағы ролі	12
<i>Ғабитов Т.Х.</i> Жаңа қазақстанның мәдени саясаты: дискурс және жұмсақ күш	15
<i>Палтөре Ы.М.</i> Қоғамдағы діни ахуал: «адал азамат» қалыптастыру идеясы	20
<i>Құранбек Ә.</i> Түрік философиясына кіріспе	23
<i>Қусбеков Д.К.</i> Әділеттілік – мемлекеттің тұрақты даму факторы	25
<i>Халикова Р.Ә.</i> Торговые отношения стран центральной азии в истории и будущем: казахстан и узбекистан	29
<i>Kalinichenko E.B., Ivanova L.M, Razdobarova M.N.</i> Teaching of foreign students latin and russian languages by the interdisciplinary integrated approach	32
<i>Конкаева Л.О.</i> Салт-дәстүрлердің қазақ қоғамындағы орны	36
<i>Prof. Dr. Mutafa GÖKÇE</i> Seyyahların izlenimlerine göre 19. yüzyılda kazak kadınlarının toplumsal statüsü	41

СЕКЦИЯ 1

ӘДІЛЕТТІ ҚАЗАҚСТАН МЕН АДАЛ АЗАМАТ» –
ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ ЕҢ БАСТЫ ҚҰНДЫЛЫҒЫ
СПРАВЕДЛИВЫЙ КАЗАХСТАН И «АДАЛ АЗАМАТ» –
ОСНОВОПОЛОГАЮЩИЕ ЦЕННОСТИ НАРОДА КАЗАХСТАНА
A FAIR KAZAKHSTAN AND «ADAL AZAMAT» –
FUNDAMENTAL VALUES OF THE PEOPLE OF KAZAKHSTAN

<i>Toxanova A.N., Dildebayeva Z.T., Ashikbayeva Z.S.</i> Integration processes in academia and business as a factor in the development of innovation culture	47
<i>Чатыбекова К.К., Шаймуханова С.Д.</i> Абылай-хан. взгляд через столетия	50
<i>Танатарова Ж.Т.</i> Насильственная седентаризация и фундаментальный перелом казахского социума	54
<i>Нұрымбетов Ә.Ә., Шекербекова М. С., Әмзеев А.Б.</i> Есі дұрыстық – қылмыстық жауаптылықтың негізі	59

<i>Сапаров Б.Ж.</i> Ұлттық тәрбие: қазіргі құқықтық тәрбиенің мәселелері	63
<i>Шаймуханова С. Д.</i> Женщины – узницы карлага	66
<i>Аккасов Б.К.</i> Роль диаспор и национально-культурных центров в укреплении межнационального согласия и межконфессионального мира в казахстане	69
<i>Шамшиденова Ф.М., Кудекова Н.М.</i> Феномен справедливости в учениях востока	72
<i>Сәрсембина Қ.Қ.</i> Ұлттық идея – мемлекетіліктің іргетасы	77
<i>Жунисбекова Ж.М., Мансұрхан Б.М.</i> Қазақстандағы құқықтық идеология әділетті қоғамды қалыптастырудың концепті	85
<i>Айкозов С.И., Мансұрхан Б.М.</i> Қазақстан республикасындағы аймақтық билікті лигитимділеудегі сайлау институты үлгісі	89
<i>Бимақанова З.Ш., Дүйсенбай С., Мұқанов О.Н.</i> Әділетті қазақстан мен адал азамат – қазақстан халқының ең басты құндылығы	94
<i>Тукебаева Ж.А., Алиева С.Е.</i> Ұлы дала тарихи құндылықтары	99
<i>Тукенова К.Т., Ахатаева К.Б., Джакупова Ш.А.</i> Ұлы адамнан ұлағатты өсиет	102
<i>Салқынбек Д.И.</i> Есімі елеусіз қайраткер	104
<i>Бимаканова З.Ш., Ботина Г.</i> Отаншылдық рух – түркі дәстүрінде	109
<i>Бимаканова З.Ш., Букешова А.</i> Алаш қозғалысының жаңашылдығы	113
<i>Есімқұлов С.Т., Таңат Е.Е.</i> Траншекаралық су құқығындағы өзекті мәселелер	116
<i>Нұрымбетов А.А., Шекербекова М.С.</i> Особенности применения наказаний несовершеннолетним	121
<i>Топанова Г.Т., Таутабаева А.А.</i> Взаимосвязь стиля воспитания и самооценки младших школьников	123
<i>Қумисбекова Н.Қ., Айтбаева Г.А.</i> Сот билігін жүзеге асырудағы органдар жүйесі. Әділ сот ұғымы, оның ерекшелену түрлері	127
<i>Абуханов Ш.А.</i> Саяси әлеуметтік құндылықтар	133
<i>Истлеева Ж.К., Лесбек А.С.</i> Ежелгі замандағы адвокатура институтының қалыптасуы мен даму тарихы	136
<i>Губашева А.С.</i> Отанын сүйген адал азамат – болашақта әділ қазақстанға үлесін қосады	143
<i>Мұратбекқызы Б., Ерденбекова Ж.С., Қалдар И.</i> Қазақстан халқының мәдениеті – тарих: өткені мен заманауи құндылықтары	146

<i>Алиева Г.К.</i> Әділетті қоғам – рухани жаңарған қоғам	151
<i>Асанова Ж.А.</i> Адал ұрпақ – әділетті қоғам кепілі	153
<i>Талқанбаева Б.Е., Уразбаева А.М.</i> Ұлттық бірегейлікті нығайтудағы гуманитарлық пәндердің рөлі	156
<i>Досекеева Г. А., Рақымғазы А. М.</i> Ф.И.Голощекиннің «кіші қазан» идеясы	160
<i>Джунусбаева А.М., Жеңісова Н. А., Ганиева Р. С.</i> О роли политической культуры в политической системе общества	165
<i>Тасилова А.А.</i> Әлемдік қоғамдық дипломатияның жаңа трендтері мен әдіс-тәсілдері	168
<i>Юсупова И., Амурлаева Г., Бекетова Д.</i> Ценности народа казахстана – это справедливый казахстан и «адал азамат»	172
<i>Сантаева К.Т., Омаров А.Е.</i> Желтоқсан көтерілісінің бүгінгі қоғамдағы орны	174
<i>Манажанова А.Б., Шекербекова М.С.</i> Әкімшілік құқық бұзушылықты саралау және әкімшілік жазалар	179
<i>Сарсенбеков Н.Ж., Ахметжанов А.С.</i> Концепция «адал азамат» как фактор формирования справедливого казахстана	184
<i>Нурлигенова З.Н., Дробот И.В., Иноземцев М.А.</i> Развитие социальной ответственности как фактора укрепления справедливости в казахстане	188
<i>Мукамеден Д.</i> Әділетті қазақстан: сапалы білім, адал ұрпақ, табысты ұлт	192
<i>Молдабекова А.Е.</i> Әділетті қазақстан мен адал азамат – Қазақстан халқының ең басты құндылығы	197
<i>Кузембаева Ж.Б.</i> Әділетті Қазақстанды адал азаматтар басқарады	200
<i>Тлеугабылова К.С.</i> Наследие великого мыслителя Абая –основополагающие ценности народа Казахстана	201
<i>Шекербекова М.С., Әмзеев А.Б., Қожабеков Е.Қ.</i> Тергеу амалдарын жүргізудегі құқықтық логиканың қолданылуы	205
<i>Шекербекова М.С., Темірәлиева С.Т.</i> Мұсылман құқығының қайнар көздерінің заманауи бағытқа бейімделуі және оның медиациядағы алатын орны	211
<i>Нурлигенова Н.Н., Нурлигенова З.Н.</i> Социальное партнерство в образовании: вызовы и возможности для специалистов Карагандинского агротехнического колледжа	215
<i>Имнияминов Д.Е., Шекербекова М.С.</i> Адамның өмірі мен денсаулығына келтірілген зиян үшін және моральдық зиян келтіргені үшін жауапкершілік	219

<i>Ешаев Н.Д.</i> Сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында иіс іздерін сот-медициналық сараптама нәтижелерінде қолдану ерекшеліктері	225
<i>Жангожина Г.М.</i> Ұлттық сананы қалыптастыру дiңгегi – патриоттық тәрбие беру	230
<i>Айтбаева Г.А., Кумисбекова Н.К.</i> Қылмыстық құқық бұзушылықтар туралы арызды, хабарды немесе баянатты қабылдаудағы бiрiздiлiктер	233
<i>Айтбаева Г.А., Шабдан А.Н.</i> Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл – әрбір азаматтың мiндетi	238
<i>Лесбек А.С., Умирзак Б. М.</i> Криминалистік зерттеу және заманауи техникалық-криминалистік құрал жабдықтармен жұмыс жүргізу ережелері	242
<i>Шекербекова М., Нұрланқызы А.</i> Қазіргі әлемдегі құқықтық жүйелердің сипаттамасы	248
<i>Темірәлиева С.Т., Жаксылық Б.Б.</i> Қазақстан республикасы полициясының сервистік моделі: перспективасы	253
<i>Кумисбекова Н.Қ., Унгалов Б.А.</i> Құқық қорғау қызметтерінің құқығы, мiндеттерi және жауапкершiлiгi	257
<i>Ерденбекова Ж.С., Бағдалхан Ж.</i> Қазақтың дәстүрлі қол өнеріндегі жүннен жасалатын бұйымдар	261
<i>Нурлигенова З.Н., Кадырканов А.</i> Нераскрытый феномен казахской литературы Машхур Жусуп	264
<i>Шекербекова М.С., Тоқан Ә. Қ.</i> Сақтандыру шарты бойынша жауапкершілік жағдайы және оны шешудің жолдары	268
<i>Таутабаева А.А., Бейсенова К.С.</i> Исследование образовательного опыта студентов казнацженпу	275
<i>Джумашева М.Х.</i> Международно-правовое регулирование в сфере миграции	283
<i>Бекеш Е.С.</i> Қазақ қоғамындағы батырлар және олардың әлеуметтік қызметі	289
<i>Мажитова Л.Қ., Кайрова Г.Ж.</i> Бұқаралық-коммуникациялық қызмет жүйесіндегі журналистика психологиясы	293
<i>Шекербекова М., Абсабыр Д.</i> Құқықтық нормалардың құрылымы мен мазмұны және құқықтық реттеу тәсілі	296
<i>Ғабдолла Т.Ғ.</i> Патриоттық сана ұлттық мүдде	303
<i>Ғабдолла Т.Ғ., Русланұлы Р.</i> Ұлттық құндылықтар ұлт тарихы	307
<i>Umirbekova A.A.</i> Main pedagogical aspect of upbringing intellectualism	310

<i>Тобугов М.Т.</i> Педагогтің инновациялық қызметі – заманауи білім беруді дамытудың негізі	313
<i>Нурлигенова З.Н., Ивашин Д.С.</i> Справедливость как ценностная основа Республики Казахстан	318
<i>Ишанбекова М.И.</i> Мемлекеттік тілдің жастарды патриотизімге тәрбиелеудегі рөлі	324
<i>Базарбай Ф.Р.</i> Зар заман ақындарының шығармаларындағы отаршылдық саясатының сыналуы	327

СЕКЦИЯ 2

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ ТІЛІН ЗЕРТТЕУ, ДАМУ ЖӘНЕ САҚТАУ – ӘДІЛЕТТІ ҚОҒАМ ҚҰРУ ФАКТОРЛАРЫНЫҢ БІРІ

ИЗУЧЕНИЕ, РАЗВИТИЕ И СОХРАНЕНИЕ ЯЗЫКОВ НАРОДА КАЗАХСТАНА КАК ОДИН ИЗ ФАКТОРОВ ПОСТРОЕНИЯ СПРАВЕДЛИВОГО ОБЩЕСТВА

STUDYING, DEVELOPMENT AND PRESERVATION OF THE LANGUAGES OF THE PEOPLE OF KAZAKHSTAN AS ONE OF THE FACTORS IN BUILDING A FAIR SOCIETY

<i>Кыдырбекулы Д.Б.</i> Этнолингвистическая ситуация в Казахстане	331
<i>Котошева К.К., Цыренжапова Г.Г.</i> Информационное пространство философской сущности казахских паремий	340
<i>Құрманалиева А., Қоғабаяева Ә.</i> Тіл саясатының пәнаралық перспективалары: теориялар мен зерттеулер	345
<i>Құрманалиева А.Д., Кушербаева А.Б.</i> Қазіргі діни дискурстағы теолингвистика	349
<i>Құрманалиева А., Акжол Н.С.</i> Теолингвистика в религиоведении: актуальность и значимость направления	352
<i>Цыренжапова Г.Г.</i> Глобализация и проблемы развития казахского языка	356
<i>Сансызбаева С.К., Дюсембекова Ж.А.</i> Лингвокультурологический подход в обучении языкам	364
<i>Муканова Г.К., Бимақанова З.Ш.</i> Культура создания букварей казахского языка: история и современность	369
<i>Рамазанова Ш.Ә.</i> Тілдік жаттығулардың коммуникативтік құзыреттілікті дамытудағы рөлі	373
<i>Құлжанова Б.Р., Каишкеева А.Б.</i> Тыйымдардың тілдегі көріністері	378
<i>Демеубекова К.К.</i> Культурно-языковое состояние современной речи	381

<i>Таженова Г.С., Лебайева А.</i> Жарнама материалында жоғары сынып оқушыларының медиақұзіреттілігін дамыту	386
<i>Садықова Р. К.</i> Концепт және оның зерттелуі	389
<i>Жұман С.Ә., Келгенбай Ш., Ушанов А.</i> Қазіргі таңдағы қазақ тілін дамыту және сақтау жолдары	394
<i>Цыренжапова Г.Г., Кубытаева Ф., Омар А., Мухитова Т., Наби А.</i> МИТУ: путь к новому качеству образования	399
<i>Юсупова И., Сагитов Д., Байсеитова Г.</i> Формирование навыков профессионально-коммуникативного общения в иноязычном обществе	403
<i>Дюсембекова Ж.А., Рамазан А.М.</i> Современная языковая ситуация и тенденции развития русского языка	406
<i>Kashkeyeva A.B.</i> The importance of listening and speaking skills at english lessons	409
<i>Масутова Д.С.</i> Студенттердің кәсіби құзырлығын педагогикалық технологиялар арқылы дамыту формалары мен әдістері	417
<i>Замишева Г.А.</i> Шет тілі сабақтарында ойын түрлерін пайдалану	421
<i>Игілік М.И.</i> Қазақ фольклорындағы топонимикалық аңыздар (Шығыс Қазақстан өңірінің жер-су атаулары негізінде)	429
<i>Мауленова Б.С.</i> Вербализация концепта “қуаныш” в казахской лингвокультуре в экстралингвистической реальности	435
<i>Massutova D.S., Volkov D.</i> The efficiency of using internet in foreign language tuition	442
<i>Джарасбаева Ж.Х.</i> Тілді оқыту үдерісінде тұлғаның құндылықтық бағдары мен ақпараттық құзіреттіліктерін қалыптастыру жолдары	445
<i>Орынтаева Э.О.</i> Жаңа медиадағы деректерді нақтылаудың өзекті мәселелері	449
<i>Мухатова М.С.</i> К вопросу методологии современного когнитивного литературоведения	455
<i>Daniyarova G.D., Khusain R.</i> Cultural and social differences of american and british languages	460
<i>Абдирова Г. Р.</i> Тұрмыстық сөздерді ажыратудың лингвистикалық және экстралингвистикалық белгілері	463
<i>Естаева С.Т.</i> Бастауыш сынып оқушыларының танымдық, шығармашылық қабілеттерін арттыра отырып, қазақ тілін оқытудағы тіл дамыту мәселелері	466
<i>Баймуратова А.М.</i> Формирование навыков смыслового чтения на уроках русского языка и литературы	472

<i>Хайбулла А.Қ.</i> ЖОО-да терминологияны оқытудың психологиялық негіздері	477
<i>Дюсенбекова Ж.С., Жакишиева Г.С.</i> Мемлекеттік тілді қолдану – қоғамның абыройы	484
<i>Artyk Zh.</i> The use of case study method in teaching english as a foreign language	485
<i>Жолдығали М.Б.</i> Развитие языков в казахстане	489
<i>Бисенбаев М.Т.</i> Триединство языков в процессе формирования культуры казахского народа	492
<i>Юсупова И.Б., Ким Г.И.</i> Изучение, развитие и сохранение языков народа Казахстана	497
<i>Ogay D., Daniyarova G.D.</i> Debates as an aid in learning English	500
<i>Нурлигенова Н.Н., Байракова О.Е., Иноземцев М.А.</i> Языковая политика в Казахстане: многоязычие как ресурс для справедливого общества	503
<i>Саятқызы Л.А.</i> Особенности развития русского языка в казахстане	506
<i>Әкімжан Ж.Е.</i> Менің мамандығым-болашақтың айнасы	511
<i>Тәңірберген Ж.Б.</i> Менің мамандығым болашақтың айнасы	514
<i>Аширқулов К.Б.</i> Қазақ тілін зерттеу мәселесіндегі өзектіліктер	518

СЕКЦИЯ 3

**СЫНДАРЛЫ ДИАЛОГ МӘДЕНИЕТІ –
ӘЛЕМДІК ТӘЖІРИБЕ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҮРДІС
КУЛЬТУРА КОНСТРУКТИВНОГО ДИАЛОГА –
МИРОВАЯ ПРАКТИКА И СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ
CULTURE OF CONSTRUCTIVE DIALOGUE –
WORLD PRACTICE AND MODERN TRENDS**

<i>Аннакулиева Г.А., Жакупова А.С., Окенова Б.Б.</i> Конструктивный диалог – сохранение единства народа	521
<i>Тукенова К.Т., Закирьянов А.К.</i> Наука как социокультурный феномен	525
<i>Ашимова З.И.</i> Некоторые аспекты политической культуры конструктивного диалога Республики Казахстан: мировая практика и современные тенденции	528
<i>Ахметжанова А.Т., Коваленко А.А.</i> Диалог культур народа Казахстана	533
<i>Ахметжанова А.Т., Морозова К.Л.</i> Деятельность международного центра сближения культур под эгидой ЮНЕСКО	537
<i>Zhappasov Zh.Y., Shashayeva G.K.</i> The impact of archaeological museum cultural values on the education of young generations	542
<i>Akhmetzhanova A.T., Alina A.T.</i> Short stories of Ybyrai Altynsarin	546

<i>Джунусбаева А.М.</i> Роль национальных традиций в эстетическом воспитании подрастающего поколения	550
<i>Камырова Г.А.</i> Проблемы конструктивного диалога в современном глобальном мире	554
<i>Тасилова Н.А.</i> Орталық Азияның рухани кеңістігіндегі Қожа Ахмет Яссауи феномені	557
<i>Муханова Г.Б.</i> Современные проблемы преподавания истории Казахстана в вузе	563
<i>Өмірбаева Т.</i> Ұлттық сипат – ақындық поэзияның эстетикалық негізі	567
<i>Адыгамов Р.К., Альмухаметов А.Р., Мелисова Б.М.</i> Ал-Матуриди и гносеология исламского вероучения через призму «Китаб Ат-Таухид»	570
<i>Sayed A.R.</i> Cultural integration of Kazakhstan challenges and opportunities	577
<i>Төлөнді Ш.Қ.</i> Сындалы диалог мәдениеті: әлемдік тәжірибе және Қазақстандағы заманауи үрдістер	582
<i>Нурлигенова З.Н., Иноземцев М.А., Дробот И.В.</i> Этика диалога в многонациональных обществах: стратегии укрепления взаимопонимания и сотрудничества	584
<i>Ахметжанов Д.Ф.</i> Ұлы жібек жолы: мәдениеттердің өзара байланысы	587
<i>Мырзаева К.А.</i> Қазіргі Қазақстандағы диалог мәдениеті	593
<i>Абуова А.Б., Рахматулина А.Б., Исимов А.М.</i> ВАКУУМ-СУБЛИМАЦИОННАЯ СУШКА МОЛОКА В ПИЩЕВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ	596
<i>Чоманов У.Ч., Мажиева Э.М., Асан М.</i> Қазақстанның егістік жағдайында жүгері сүрлемін вакуумдау	600
<i>Жусупбеков С.С., Аскеров Е.Е., Ашимов Р.Е., Култаев Н.Е.</i> Дискретная система управления параллельно-связными технологическими процессами	603
<i>Жусупбеков С.С., Аскеров Е.Е., Ашимов Р.Е., Култаев Н.Е., Кумекбаев Р.С.</i> Управление сложными технологическими сетями с использованием компьютерной модели	612
<i>Тасилова Н.А., Мейрамбекқызы Н.</i> Орталық Азиядағы сопылық ілім	617
<i>Тасилова Н.А., Маникова А.А.</i> Қырғыздардың жер пайдалану материалдарының...	619
<i>Ахметова Ш.К.</i> Реализация государственной политики по развитию педагогического образования в начале 2000 гг.	623
<i>Джампеисова Ж.Г.</i> Развитие нравственных и культурных ценностей в процессе изучения иностранного языка в военном вузе	628

<i>Тасилова А.А., Арынова С.П.</i> Тәуелсіз Қазақстанның мәдени саясатының даму барысы	632
<i>Әбікенова Ж.Ж., Айтқұлова К.О., Таженова А.С.</i> Жоғары білім берудегі «төңкерілген сынып» әдісі: мүмкіндіктері мен мәселелерді қарастыру	637
<i>Бимаканова З.Ш., Хайрболды Д.</i> Ұлы дала көшпенділерінің киім үлгісі	642
<i>Кусайнова М.А., Абдильдина А.А.</i> Жоғары оқу орындарында интерактивті оқытудың маңыздылығы	646
<i>Таженова Г.С., Лебайева А.</i> Жарнама материалында жоғары сынып оқушылары мен жасөспірімдердің медиа құзыреттілігін дамыту	647
<i>Бимаканова З.Ш., Елжасова Д.</i> Ұлы даланың ұлттық дәстүрлері	651
<i>Тасилова Н.А., Ермекбай Р.</i> Тұрар Рысқұлов	655
<i>Тукебаева Ж.А., Асқар Д.Р.</i> Қазақ хақының әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрлері	656
<i>Тукебаева Ж.А., Бурымтай А.Г.</i> Национальные ценности казахского народа	659
<i>Тукебаева Ж.А., Нұриденұлы С.Е.</i> Сборник Рубаи Омара Хайяма: философская глубина и культурное влияние на казахскую культуру	662
<i>Тукебаева Ж.А., Умирбекова Н.К.</i> Национальные ценности	665
<i>Давлетова Г.А.</i> Образование трудовых армий в годы великой отечественной войны на территории Казахстана	667
<i>Нуртазаева А. Б.</i> Орталық ғылыми кітапхананың қалыптасу тарихы және қызметі (1932-1960 жж)	671
<i>Койшибаева А.К.</i> Ислам тарихындағы мәуліт дәстүрі	675
<i>Кайратова А.К.</i> Алтын Орда дәуірінде әдебиеттің қалыптасуы мен дамуы	679
<i>Мелисова Б.М.</i> Понятие право собственности в Исламе	688
<i>Алтысова Ж.Е.</i> Критическое мышление	693
<i>Жұмаділұлы Ж.</i> Осман империясы мен Орта Азия халықтарының саяси және гуманитарлық байланыстарында қажылықтың ролі (19ғ. соңы – 20 ғ. басы)	698
<i>Өмірзақ А.Б.</i> Исламдағы заманауи тағамдық мәселелер (истахала тұжырымы)	706
<i>Куренбаев А.</i> Әбу әл-Баракат ән-Нәсәфидің «Манар әл-Ануар» атты еңбегіндегі құран кәрімнен шариғи үкімдерді шығарудағы усули лингвистикалық «Хасе» қағидасы	715
<i>Серикбай Ж.Н.</i> Студенттерінің эмоционалды ұстамдылығы	723
<i>Сахиева Л.М.</i> Бала шығармашылығының қалыптасуы мен даму сатылары	726
<i>Сахиева Л.М.</i> Оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытуға бағытталған жобалаушы технологиясы	730
<i>Морозова К., Болатхан Ж.</i> Производство молока и его полезные свойства	733
<i>Бегалиева А.Қ., Алейхан А.</i> Әділетті Қазақстан және адал азамат	738

<i>Байзакова Ж.С., Даулетханқызы А., Оразова А.Б., Шұжық етін турау процестерін жетілдіру жолдары</i>	744
<i>Байзакова Ж.С., Даулетханқызы А., Мажиева Э.М., Каренеева Ж.А., Оразова А.Б., Шұжыққа арналған сапалы ет өнімдерін алу жолдары</i>	749
<i>Байзакова Ж.С., Қасым Ернұр., Модульді-контейнерлі қондырғыда дән кептіру теориясы және технологиясы</i>	752

Қазақстан халқының мәдени құндылықтары: әлемдік тәжірибе мен заманауи үрдістер контекстінде сақтау және дамыту. Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның жинағы – Культурные ценности народа Казахстана: сохранение и развитие в контексте мировой практики и современных тенденций. Материалы международной научно-практической конференции. – Cultural values of people in Kazakhstan: preservation and development in the context of world practice and modern trends. Materials of the International Scientific and Practical Conference. – Под редакцией ассоц. проф. Г.А.Сарсенбековой. – Алматы: МИГУ. – 2024. – 752 с.

Материалы публикуются в авторской редакции.
Компьютерная верстка: Дюсембекова Ж.

Подписано в печать 24.01.2024.
Формат 60×84/8. Усл.печ. л. – 48,25. Бумага офсетная. Тираж 100 экз.

Международный инженерно-технологический университет
пр. аль-Фараби, 93Г/5
050060, г.Алматы, Республика Казахстан

